VII. ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

II. CİLT

Uluslararası Türk Dili Kurultayı (VII: Ankara: 2012)
VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012.--Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

2 c.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1345/1, 1345/2)

ISBN 978-975-17-4618-4

1. Toplantılar, Türk Dili

410

Türk Dil Kurumu Yayınları

VII. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI

24-28 Eylül 2012

II. CİLT

Ankara, 2020

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1345/2

VII. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI
24-28 Eylül 2012
*
İnceleyiciler:
Prof. Dr. İbrahim TAŞ
Prof. Dr. Osman MERT
*
Metin denetimi:
TDK - Zehra APİŞ
*
Sayfa ve kapak tasarımı:
TDK - Fayik YANGIR
*
Baskı:
Birinci baskı: Ankara, 2020 Eylül
ISBN: 978-975-17-4618-4
*
Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http://tdk.gov.tr
*
©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

Yabancılara Türkçe Öğretimi Sahasında Öğretici Eğilimleri ● 1597
Mustafa ÇETİN

Edebî Metinlerde Dil ve Üslup İncelemeleri ve Edip Cansever'in Dil ve Üslubunda Psikolojik Unsurlar ● 1611
Mustafa KARABULUT

Türkçe *Yal* "Dinlenme; İzin; Ücret" ve Çok Anlamlılık ● 1631
Mustafa ÖNER

Macaristan'da İstinsah Edilen Sırpça Dinî Eserdeki Türkçe Sözcükler Üzerine Bir Değerlendirme ● 1637
Münevver TEKCAN - Abidin KARASU

Dil Bilgisi Öğretiminde Bazı Sorunlar ve Bir Teklif: Dolaylı Tümleç Yerine Yer Yön Tümleci ● 1659
Münir ERTEN

Altay Cumhuriyeti'nde Dil Durumu ve Dil Politikası ● 1665
Nadejda TIDIKOVA

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Islâh-ı Hurûf Sorunu ve Sorunun Elifba Kitaplarına Yansıması Üzerine Bir Çözümleme ● 1671
Namık Kemal ŞAHBAZ

Gürcücedeki Doğu Kökenli Bazı Alıntı Kelimeler Hakkında ● 1695
Nanuli KAÇARAVA - Luiza RUKHADZE

Türkiye Türkçesinin ve Kırım-Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Açıdan Öğretimi Sorunları ● 1703
Nariye SEYDAMETOVA

Türkiye Türkçesinde Çokluk Ekinin İşlevlerine Edim Bilimsel Bir Bakış ● 1711
Nesrin BAYRAKTAR

‘‘Tat’’ Sözü Üzerine ● 1721
Nevzat ÖZKAN

Yabancılara Türkçe Öğretimi Konusunda Bir İhtiyaç Analizi: Kahire Yunus Emre Türk Kültür Merkezi Örneği ●1733
Nihal ÇALIŞKAN - Semra BAYRAKTAR

Türkiye Türkçesinin İstem Sözlüğü’ne Doğru: Türkçe Sıfatların İstemi ● 1755
Nuh DOĞAN

“Çoñ”, “Çok” ve “Çoy-” Kelimeleri Üzerine ● 1769
Nurgül MOLDALİEVA

Eski ve Orta Türkçede Annelik Kavramı Etrafında Gelişmiş Söz Varlığı ● 1777
Nurhan GÜNER

Karışık Dilli Metinler ve Kural Dışı Şekiller ● 1793
Nuri YÜCE

Türkçede Karı ve Koca Sözcüklerinin Anlam Alanları ● 1803
Nursel ÖZDARENDELİ

Türkiye’de Dil Bilgisi Öğretiminin Tarihsel Gelişimi Açısından ‘‘Mutavvel Sarf-ı Osmanî’’ ● 1841
Oğuz ERGENE - Namık Kemal ŞAHBAZ

Çağdaş Türkçede Modal Yapılarla İfade Edilen Gereklilik / İhtimal Anlamı Üzerine ● 1853
Oksana SOROKİNA

Pulevski’nin Sözlüklerinden Hareketle XIX. Yüzyıl Makedonya Türkçesinin Bazı Özellikleri ● 1859
Oktay AHMED

Farkındalık Yaratma: “Yerli Ormancılık Terimleri” Çalışması ● 1871
Orhan SEVGİ

Edebî Stilin Kalıplaşması ve Kalıplaşma Sürecinde Siyasetin Etkisi: Çağdaş Kırgızca Temelinde ● 1919
Osman ARICAN

Bir Sözlük Denemesi: Futbol Deyimleri Sözlüğü ● 1929
Önder SAATÇİ

Cümle Sınıflandırması ve Adlandırmasına
İstem veya Durum Dil Bilgisi Yeni Bir Bakış Getirebilir mi? ● 1975
Özen YAYLAGÜL

Bir Nezaket Stratejisi Olarak Sınırlandırıcıların Kullanımı ● 1983
Özgür ÖNER

Çankırı Yöresi Ağızlarının Türkiye Türkçesi Ağızları İçerisindeki Yeri ve Genel Özellikleri ● 1989
Özkan AYDOĞDU

Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmeyen Olanak Kipi (Konyunktif, Subjonktif) ● 2005
Özlem Deniz YILMAZ

Ş. Sami'nin Osmanlı Türkçesinin Söz Varlığındaki Kelimeler Üzerine Etimolojik Denemeleri ● 2017
Paşa YAVUZARSLAN

Tatar Yiyecek İsimlerine Dilsel Bakış Açısı: Kıstıbıy ● 2025
R. S. NURMUHAMMETOVA

Tatar Yazarı Nurihan Fattah'ın Romanında İsimlerde Tarih ● 2031
Rezeda HAİRETDİNOVA

İki Dilli Samandağlıların Standart Dışı Türkçe Kullanım Özellikleri ● 2037
Rıdvan ÖZTÜRK

"Gerek" Kelimesinin Orta Türkçedeki Kullanılışları Üzerine ● 2049
Sadettin ÖZÇELİK

Bazı Meyvelere Konya ve Çevresinde Verilen Adların Çeşitliliği Üzerine ● 2059
Saim SAKAOĞLU

Kırgız Atasözlerinde Topluluk İsimleri ● 2073
Salih Mehmet ARÇIN

Türkmencede "eken"in Dolaylılık İşlevi ve Pragmatik Anlamları ● 2091
Sema Aslan DEMİR

Yabancı Dil Olarak Türkçeyi Öğrenen Öğrencilerin İyelik Ekleri, Nesne Hâli ve Soru Sözcüklerinde Yaptıkları Yanlışlar: İngiltere Örneği ● 2103
Sevim İNAL - Dagmar ANGELOVİCOVA

Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde Kurt ve Anlamdaş Sözcükleri Üzerine ● 2111
Seyitnazar ARNAZAROV

Altay Dillerinde Takı Adlarının Gelişimi ● 2127
Shoira USMANOVA

Halaççada Emir Kipi Tipleri ● 2133
Sultan TULU

Kosova ve Makedonya Türk Ağızlarının Eklerinde Değişiklikler ● 2141
Suzan CANHASİ

Türk-Soğd Kültürel Ortak Yaşamının Bugüne Mirası: Antik Pencakent ve Türklük Bilimi Araştırmaları ● 2149
Süer EKER

"Ten" Sözcüğü Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme ● 2171
Süleyman Kaan YALÇIN

Türkçenin Kategorileştirilmesi ● 2181
Şerif Ali BOZKAPLAN

Urmiye Ağızlarında Kullanılan Şahıs Ekleri Hakkında ●2187
Talip DOĞAN

Biz Rum Asıllı İkiz Kardeşler Değiliz, Sayın Tietze! İki Gün Adının Gerçek İç Yüzü ● 2203
Uwe BLÄSİNG

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Öneriler: Belarus Örneği ● 2219
Ümit YILDIZ

"Kitab-ı Dede Korkut"ta Bir Soylama Üzerine ●2237
Vahid ZAHİDOGLU

Tarihî Türk Şahıs Adlarının Biçimlenmesinde Renk İşaretlerinin Anlam Gelişmesi ● 2245
Vasif Musaoğlu ADİLOV

Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine Aktarma Meseleleri ● 2255
Veli Savaş YELOK

"Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı"nın Kültürler Arası Beceri Kazandırma Açısından Değerlendirmesi ● 2275
Volha ARKHİPENKA

Dil İlişkileri Yunancanın İçindeki Türkçe ● 2285
Yakup KURT

Türkmen Türkçesindeki "-An" Ekinin Türkiye Türkçesindeki
Eş Değerleri ● 2297
Yakup SARIKAYA

Asılsız veya İşlek Olmayan Eklerle Yeni Kelimeler Türetilebilir mi? ● 2313
Yasemin Özcan GÖNÜLAL

III Numaralı Mühimme Defteri'nde Uyarı ve Tehdit İfadeleri ● 2327
Yavuz KARTALLIOĞLU

Kullanımlık Metin Oluşturmada Eş Biçimlilikten (Eş Adlılıktan) ve/veya Çok
Anlamlılıktan Yararlanma ● 2339
Yusuf TEPELİ - Muhsine BÖREKÇİ

Çağatay Türkçesi Metinlerindeki Atasözleri Varlığı ● 2363
Zeki KAYMAZ

26 Eylül'ün Dil Tarihimizdeki Yeri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme ● 2397
Zeynep KORKMAZ

Etnik Ağız Özelliklerinin Tespitine Dair Bir Örnek: Konya Taşkent
Çetmi Beldesi Ağzında Şimdiki Zaman Ekleri ● 2409
Zeynep Şimşek UMAÇ

Çin'deki Kazak Ağızları ● 2417
Zhuldiz ZANADİL

Safeviler Dönemi'nde Türkçeden Farsçaya Geçmiş Sosyal Sözcükler ● 2423
Ziver HÜSEYİNOVA

Eski Anadolu Türkçesi Tıp Yazmalarındaki Bir Hastalık Adı: Dumağı ● 2437
Zuhal KÜLTÜRAL

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ SAHASINDA ÖĞRETİCİ EĞİLİMLERİ

Mustafa ÇETİN

GİRİŞ

Yabancılara Türkçe öğretimi sahası, son yirmi beş yıldır, özellikle de son on yıldır, çok büyük bir ivme kazanmıştır. Son beş yılda ise resmî kurumların, üniversite ve vakıf üniversitelerinin ve de özel teşebbüsün ilgisi daha önce hiç olmadığı kadar artmıştır.

Konunun böylesine önem kazanmasının sebepleri arasında Türkiye'nin ekonomik anlamda yükselişi yanında bölgesel ve hatta küresel anlamda etkin roller alması gösterilebilir. Makro düzeydeki bu gelişmeyi, mikro düzeydeki gelişmeler takip etmiştir. Üniversitelerin Erasmus birimlerinin oluşturulması, TÖMER, DİLMER gibi adlar altında doğrudan sahaya yönelik birimlerin kurulması, üniversitelerin hem Doğu hem Batı'daki üniversite ve eğitim kurumlarıyla birebir ilişkiler de kurabilmesi, Türkiye'deki üniversitelere daha uygun şartlarla yabancı öğrenci kabulüne başlanması gibi başlıklar sıralanabilir.

Ankara Üniversitesi TÖMER'e diğer üniversitelerin birimlerinin de eklenmesiyle[1], birbirinden bağımsız, hatta birbiriyle bağlantısız bir yapılanma ortaya çıkmıştır. Her birim, benzer birimlerin çalışma ve tecrübelerinden faydalanmak yerine kuruma has bir işleyişi benimsemiştir.

Yabancılara Türkçe öğretimi sahasında yürütülen yurt dışı faaliyetler, Yunus Emre Enstitüsü vasıtasıyla yürütülmekte, en azından bir "birlik"ten söz edilebilmektedir. Henüz çok yeni olan bu girişimin zamanla sahasında etkili bir yapılanma hâline geleceği düşünülmektedir.

Yurt içinde ise üniversiteler arasında konuya ilişkin bir koordinasyon olmadığı için yakınlaşmak yerine her geçen gün daha da uzaklaşılması söz ko-

---

1 Cengiz Alyılmaz, "Türkçe Öğretiminin Sorunları", *Turkish Studies*, Volume 5/3, Summer 2010, s. 729-730.

nusudur. Bağımsız kitaplar, ders eğitim araç ve gereçleri, farklı müfredatlar ve uygulamalar yapılmaktadır.

Mevcut durum, iyi değerlendirilebildiği takdirde, çok ciddi ve çığır açıcı gelişmeler beklenebilir. İngilizce öğretiminde İngiltere örneği bağımsız çalışmaların ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Türkiye'de ise mevcut çeşitliliğin kendi bünyesinde göreceli başarı sağlayan "kapalı devre sistemler" oluşturduğu görülmektedir.

Yabancılara Türkçe Öğretimi Sahasına İlişkin Problemler

Üniversiteler arası bir ortak kabuller çerçevesi oluşturulamamasının yanı sıra her bir mekanizma kendi içinde pek çok sorunla karşılaşmaktadır. Bu sorunların bir kısmı eğitimle bir kısmı kurumlarla bir kısmı da birim, kurum, eğitim, eğitici ve materyal merkezli görünmektedir.[2] Bu sorunları kendi içinde birkaç gruba ayırmak mümkündür:

a) Eğitici kaynaklı problemler

b) Kurum kaynaklı problemler

c) Kurumlar arası koordinasyon eksikliğine dayalı problemler

ç) Eğitim kaynaklı problemler

d) Eğitim materyali kaynaklı problemler

e) Disiplinler arası çalışmaların eksikliğinden kaynaklanan problemler

f) Diğer problemler

a) Eğitici Kaynaklı Problemler

Yabancılara Türkçe öğretimi sahasında görev yapan öğreticiler, Türkoloji, dil bilimi, filoloji sahaları olmak üzere dört ana kaynaktan gelmektedirler. Sıralanan bu eğitici kaynaklarının alt dalları da eklenerek daha geniş bir yelpazenin oluşturulması mümkündür.

Öğretici gruplarının kendi eğitim süreçlerinin doğal yaklaşımlarından etkilenmemeleri, farklı beklenti ve yaklaşım sahibi olmamaları mümkün değildir. Aynı kurum çatısı altında, aynı işi yapıyor olmalarına rağmen, asgari müşterekler dışında aynı konuya aynı yaklaşımı göstermeleri çok zor görünmektedir.

Bu durumun sebepleri arasında öğreticilerin koordinasyonsuzluğu yanında kabul görmüş bilimsel ve Türkçenin yabancılara öğretimi veya Türkçenin

---

2 *age.*, s. 733-734.

ikinci dil olarak öğretimi konusunda uzmanlaşma neticesinde ortaya çıkmış ortak değerlerin oluşturulamaması gösterilebilir.

Bunlara ek olarak lisans düzeyindeki eğitim süreçlerinde yabancılara Türkçe öğretimi yahut ikinci dil olarak Türkçe öğretimi konularında eğitim alınmadığı, lisans programlarının muhteviyatının adı geçen konulara yönelik ön eğitim unsuru taşımamalarından söz edilebilir.[3]

Yabancılara Türkçe öğretimi ya da ikinci dil olarak Türkçe öğretimi sahası hâlâ bir alt dal gibi algılanmaktadır. Eğitici eğitiminin yapılabildiğinden, saha çalışanının, "hizmet içi eğitim" denilebilecek bir süreç yaşadığından söz etmek zordur. Bireysel çabaların ve tecrübelerin paylaşıldığı bir platform da oluşturulabilmiş değildir.

b) Kurum Kaynaklı Problemler

Kurumlar genelde bir vazifenin yerine getirilmesini sağlamak üzere oluşturulduklarından genellikle de eldeki mevcutla yani, mevcut eğitici ve diğer malzeme ile hareket etmek durumundadır. Bir görevlendirme veya ihtiyaç hasıl olduğunda devreye girmeleri söz konusudur. Hâl böyle olunca eğitim, işleyiş ve bilimsel yapı gibi çok önemli ayrıntılar üzerinde gereği kadar yoğunlaşılamadığı için sonuç odaklı çalışmak durumundadırlar. Genel anlamda eğitimde, özellikle de dil eğitiminde ise süreç ve işleyiş en az sonuç kadar önem arz etmektedir.

Kurumlar, bazı kurallarla fazlasıyla kısıtlanmalarının yanında bazı konularda da fazlasıyla inisiyatif kullanabiliyor olmalarına dayalı problemler de yaşamaktadır. Yabancılara Türkçe öğretimi vazifesini ifa eden birim yönetici ve eğiticilerinin farklı disiplinlerden gelmeleri ve farklı üst birimlere bağlı olmalarına dayalı özel durum ve sorunlara da rastlanabilmektedir.

Kurum içi işleyişte sıralanan bu sorunlara daha pek çok ekleme yapılabilir. Kurum içinde sağlanamayan bu birlik ve birlikte hareket etme davranışının kurumlar arası düzeyde ne derece büyük zorluklar taşıdığını tahmin etmek mümkündür. Kesin olan bir gerçek ise bunun şu veya bu şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğidir.

c) Kurumlar Arası Koordinasyon Eksikliğine Dayalı Problemler

Üniversitelerin ilgili birimleri bir üst birime bağlı bulunmaktadır. Enstitü kimliğini uzun yıllar önce kazanmış birkaç yapılanma dışında, bu birimlerin çoğu sınırlı imkânlar ve yetkilerle faaliyet göstermektedir.

---

3 Z. Canan Candaş Karababa, "Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi ve Karşılaşılan Sorunlar", *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2, s. 270-271.

Bu birimler, üniversitelerin bağlı olduğu kurumlar; MEB, YÖK yanında, Yunus Emre Enstitüsü ve diğer pek çok bürokratik merci ile doğrudan, dolaylı ve mecburi iş birlikleri yürütmek durumundadır. AB sürecinin bir parçası olan Avrupa Dil Ölçütleri, Erasmus projeleri ve Bologna Süreci gibi diğer AB merkezli çalışmalar konuya ilişkin ciddi bir koordinasyona ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Henüz oluşturulabilmiş tam teşekküllü bilimsel ve uluslararası ölçütlere uygun bir sınav sistemi olmaması, mevcut sınav sistemlerinin tutarsızlığı, YÖK tarafından uygulanan sınavların bilinen kabul görmüş ölçütlere uyumluluğu ve ayrıntıda pek çok diğer çelişkiyle karşı karşıya bulunulmaktadır. Yunus Emre Enstitüsünün ortak bir sınav sistemi üzerine yürüttüğü çalışmalar, önümüzdeki süreçte bir çözüm yolu olarak görünmektedir.

Bir sistem eksikliği gibi zuhur eden bu sistem dağınıklığı, kurumları ortak ölçütler yerine kurum içi denilebilecek ölçütlere yönlendirmekte, sahadaki mevcut koordinasyonsuzluğa yeni unsurlar eklenmek durumunda kalınmaktadır.

Konuya somut örnek olması açısından üniversitelerde eğitimini Türkçe dışında bir yabancı dille sürdüren yabancı öğrencilere yeterli Türkçe dersi verilemiyor olması gösterilebilir. Üniversiteler kendi oluşturdukları yönergelerle kurum içi çözümler üretmekte, adı geçen öğrenci grubuna, Türk öğrencilerin katılmakla mükellef oldukları Türk dili derslerinin muadili bir ders verilmektedir. Bu uygulama yürütülen eğitim ile üst birim ve kurumların oluşturduğu kuralların eğitim açısından örtüşmemesine bir örnek oluşturmaktadır.

ç) Eğitim Kaynaklı Problemler

Eğitici kaynaklı problemlerle ilgili maddede de belirtildiği gibi farklı sahalardan gelen eğiticiler farklı yaklaşımlara sahip olabildikleri gibi aynı sahadan gelen eğiticiler arasında da farklı yaklaşımlar göze çarpmaktadır. Farklı yöntem, yaklaşım, program müfredat uygulamaları dahil pek çok probleme rastlanmaktadır.

Yabancılara Türkçe öğretiminde pek çok birbirinden farklı alt alan söz konusudur. Çoklu kültür ortamında Türkçe öğretimi, çocuklara Türkçe öğretimi, Türkiye'de Türkçe öğretimi ve yabancı bir ülkede Türkçe öğretimi gibi. Bu alanları daha da artırmak mümkün olduğu gibi sıralanan unsurların alt alanlarına da inmek mümkündür. Bu süreçlerin her biri ayrı bir eğitim, ayrı ders materyali ve ayrı bir işleyiş gerektirmektedir.

Derste yardımcı bir dil kullanılıp kullanılmaması, her derse ayrı bir eğiticinin girmesi, yöntem, yaklaşım ve program farklılıkları, müfredatın yetersizliği veya yorum farkından doğan uygulama ayrılıkları, farklı profile sahip

öğrencilerin ortak eğitime tabi tutulması dâhil pek çok işleyiş alt sorunu da söz konusudur. Bu konulara yönelik bireysel çözüm üretmek tek çare olarak görünmekte, yardım veya destek alınabilecek kurum, birey veya akademik ya da deneysel çalışmaya nadiren rastlanmaktadır.

d) Eğitim Materyali Kaynaklı Problemler

Genellikle bir kurum mensubunun yazdığı ya da kurumun karar verdiği yayınlar söz konusu olabilmektedir. Uygulamada âdeta aksesuar gibi yaklaşılan bu yayınlar konu devamlılığı ve benzeri zorunluluklar dışında dikkate alınmamaktadır. Aynı dersi farklı sınıflarda işleyen öğreticilerin farklı uygulamalar yürüttükleri görülebilmektedir.

Bulunulan çözüm ise genelde her öğreticinin ya da birkaç öğreticinin bir araya gelerek hazırladıkları ve yer yer tutarsızlıklar taşıyan ders notlarının kullanılması şeklinde olmaktadır. Bu da aynı kurum içerisinde göreceli başarı elde edilmiş olsa bile eğitimde devamlığı olumsuz yönde etkilemektedir.

Yabancılara Türkçe öğretimi sahasında düşünülenin aksine çok fazla yayın vardır. Bu yayınların pek çoğu kurum içi yayın niteliği taşıdığı için herkesçe bilinirlikleri sınırlı olmakta, istenildiğinde kolayca temin edilememektedir.[4]

e) Disiplinler Arası Çalışmaların Eksikliğinden Kaynaklanan Problemler

Bu sorunları iki gruba ayırabiliriz. İlki yukarıda da belirtildiği gibi aynı bünye içinde çalışan eğiticilerin kendi eğitim geçmişlerine dayalı etkileri sahaya yansıtmaları ve diğer sahadan gelen eğiticilerin düşüncelerini paylaşmıyor olmaları şeklinde açıklanabilir.

İkincisi ise, eğitimi yürüten eğiticiler, eğitim materyalleri ve müfredat dâhil hemen hemen hiçbir unsurun bilimsel pedagojik denetimden geçmiyor olmasıdır. Buna dilin aynı zamanda politik ve sosyolojik bir değer olmasına bağlı olarak eğitici ve eğitim materyalinin gözden geçirilmiyor olması eklenebilir. Ayrıca, her türlü öğrenici grubuna tek eğitim yöntem, yaklaşım, program ve ders materyalinin uygulanıyor olması gibi süreç yanlışlarından da söz edilebilir.

Yabancılara Türkçe öğretimi ya da ikinci dil olarak Türkçe öğretimi sahası sanatın bütün dalları, pedagoji, iletişim ve sosyoloji dâhil pek çok farklı disiplinin kullanımına ihtiyaç hisseden bir sahadır. Öğretici yanında hazırlanan eğitim materyali ve uygulanan program yukarıda sıralanan unsurlar ve daha fazlasıyla ilişkili olmak durumundadır.

---

4 Ali Göçer, Selçuk Moğul, "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ile İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer, 2011, s. 802-805.

f) Diğer Problemler

Bu başlık altında kurumlar arası ve birimler arası iletişim kopuklukları ve tutarsızlıklardan söz edilebilir. Bu durum bazen eğitimi ciddi bir şekilde etkileyebilmekte, dillendirilemeyen sorunlar olarak varlığını sürdürmektedir.

Yabancılara Türkçe öğretimi sahasında lisans, yüksek lisans ve doktora programları yeterli sayıda değildir. Mevcutların ise verdikleri eğitim üzerinde düşünülmesi gereği vardır. Bu sahada yapılan akademik çalışmaların mühim bir kısmının teorik olduğu ve sahada çalışan akademisyenler tarafından yapılmadığı görülmektedir. Elle tutulur bir bilimsel çerçevenin oluşması bu ve benzeri sebeplerle yavaş bir seyir izlemektedir.

Türkçenin Öğretimine Dair Sorunlar ve Sorunlara Çözüm Arayışları

Kurum içi ve kurumlar arası sorunlara çözüm üretilememesi ne gibi eksiklikleri beraberinde getirmektedir? Bunlardan ilki ve de en önemlisi ortak kabul gören, uluslararası kimlik taşıyan bir sınav sisteminin oluşturulamamış olmasıdır. Günümüzde Yunus Emre Enstitüsü tarafından bu yönde ciddi çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Başarılı bir uygulama gerçekleştirildiğinde, sahanın önemli bir eksiği giderilmiş olacaktır.

Bilindiği gibi dil canlı bir mekanizmadır ve kendine has kuralları vardır. Bu bütün diller için söz konusudur. Buna ek olarak bir dildeki gelişim ve değişimin seyri her zaman beklendiği veya istendiği gibi olmayabilmektedir. Dillere ilişkin görüş ve düşüncelerin de, sözü edilen dil gelişim ve değişim süreçlerine bağlı olarak gözden geçirilmesi gereği doğmaktadır.

Bu duruma daha mikro düzeyde yaklaşıldığında, örneğin yabancılara Türkçe öğretimi açısından Türkçeye bakıldığında da benzer durumlar ortaya çıkmaktadır. On yıl öncesi uygulanan bir yaklaşım ile bugünkü, yine on yıl önce uygulanan müfredat ile bugünkünün aynı olması mümkün değildir. Ne yazık ki dil doğru bir şekilde izlenmediği için bu konularda dilin gerisinde kalınmaktadır. Bunların neticesinde de hayattan kopuk, teorik dil öğretimi süreçleri ortaya çıkmaktadır.

Somut örneklerden yola çıkarak yukarıdaki durumu şu şekilde açıklayabiliriz: Yeterlik kipi on yıl öncesine göre daha fazla ve aktif olarak kullanılmaktadır.[5] Bir başka örnek gereklik kipi kullanımında göze çarpmaktadır. "-malı, -meli" kalıbının kullanımı diğer kalıplara göre hızla artmaktadır. Bu ve benzeri örnekleri daha da çoğalmak mümkündür.

---

[5] Mustafa Çetin, "Gereklik ve Yeterlik Kipinin Kullanımında Ortaya Çıkan Gelişmeler ve Yabancılara Türkçe Öğretimine Yansımaları", ADES, II. Asya Dilleri ve Edebiyatları Sempozyumu, 3-4 Mayıs 2012 Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Sadece yukarıdaki verilen örnekler için bile şu anki yabancılara Türkçe öğretimi müfredatlarının gözden geçirilmesi gereği vardır. Yeterlik kipi genel işleyişte Orta Türkçe 1 veya Orta Türkçe 2 seviyelerinde verilirken, şu anda daha erken verilmesine ihtiyaç vardır. Bu da yine Türkçeye özel başka durumlarla ilişkilenmekte, geniş zamanın da daha erken öğretilmesi ihtiyacı doğmaktadır.

Gereklik kipi de genelde orta seviyelerde öğretilir.[6] Günümüzdeki yoğun kullanıma bağlı olarak bunun da daha önceki seviyelere taşınması gerekir. Buradaki ikinci özel durum ise, "-malı, -meli" eki ile kurulan yapının yaygınlaşmış olmasıdır. Buna göre öncelikle bu kalıbın öğretilip öğretilmemesi gerektiği üzerinde durulmalıdır. Bu kalıp öncelikli olarak öğretildiğinde ise, öğrencilerin diğer çok yaygın kalıplara göre kullanım kolaylığından dolayı bu kalıbı tercih etmeleri, dolayısıyla da Türkçelerinin bir anlamda yapay kalması söz konusu olabilmektedir.

Hem gereklik kipi hem de yeterlik kipi ile ilgili bu gelişmelerin arkasında İngilizcenin etkisi vardır.[7] Duruma bu şekilde bakıldığında, dilin bir başka dilin etkisine girdiğinin kabulü ve buna göre bir seyrin onaylanması anlamına gelebilmektedir. İngilizcenin etkisinin sadece bu iki kalıpla sınırlı olmadığı, cümle kalıpları dâhil pek çok unsurun bundan etkilendiği de ayrı bir gerçektir.

Kısaca üzerinde durduğumuz, yeterlik kipi, gereklik kipi, geniş zaman gibi unsurlarla ilgili gelişme ve örneklemelere onlarcası daha eklenebilir. Bu durum, Türkçenin her unsurunun sürekli mercek altında tutulması gerektiğinin göstergesidir. Çünkü diğer dillerde olduğu gibi Türkçede de pek çok gelişme olmakta, pek çok unsur bir kısım işlevlerini kaybederken bir yandan da yenilerini yüklenmekte veya artık kullanılmaz hâle gelebilmektedir.

Türkçenin sürekli ve düzenli olarak izlenmesi gerekmektedir. Bu yapılmadığı takdirde daha önce ya da günümüzde bilimsel ölçütlerle hazırlanmış bir eğitim materyalinin yakın gelecekte bütün özel niteliklerine rağmen "teorik" görünmesi muhtemeldir. Konunun özünde Türkçenin sıkı takibi yatmaktadır.

Bu konu gelecek zaman örneğiyle ele alınabilir. Günümüzde gelecek zaman ne durumdadır? Yabancı dillerden özellikle de İngilizceden nasıl ve ne derece etkilenmektedir? Yazılışı ile telaffuzu arasında ciddi farklılıklar olan

---

6 Mustafa Çetin, "Gereklik Kipi Kullanım Anketi", https://docs.google.com/spreadsheet/viewform?formkey=dDZ4ZTlUTDM4aldRLVdjSGViY1poOXc6MQ#gid=0 (20. 05. 2012)

7 Mustafa Çetin, "Yeterlik Kipi Kullanım Anketi", https://docs.google.com/spreadsheetviewform?formkey=dFotZVJyZ3U0NVdmYTBUNGt6aHVTSHc6MQ#gid=0 (20. 05. 2012)

bu zamanın, zaman içerisinde yeni yazım şekillerinin ortaya çıkma ihtimali nedir? Soyut bir gelecek zaman işlevine sahip olan geniş zaman, gelecekte bu işlevinin ne kadarını koruyacaktır? Bu ve benzeri onlarca daha soru sorulabilir.

Türkçe çok iyi izlenmeli, olumlu anlamda yönlendirilmesine çalışılmalıdır. Bir anlamda müdahale olan bu yaklaşım kendi içinde eksiklikler ve yanlışlıklar barındırmasına rağmen, günümüzde olduğu gibi hiçbir şey yapılmamasından daha iyi görünmektedir. Bunun yanı sıra bu müdahaleler yapılmazsa başka dil ve dillerin etkisi Türkçenin üzerinde daha da artacak, bir gün müdahale edilmeye çalışıldığında da çok geç kalınmış olacaktır.

İştigal alanı Türkçenin bugünü ve geleceği olan bir dil akademisine ihtiyaç hissedilmektedir. Bu yapılanma, Türkçedeki günlük gelişmeleri izlemeli, nedenlerini araştırmalı, ilgili konularda raporlar hazırlamalı ve sahada faaliyet gösteren kurum, birim ve her türlü oluşuma belli aralıklarla bilgilendirme yapmalıdır. Türkçenin zayıflayan, güçlenen, değişime uğrayan unsurlarının tespiti dâhil her türlü konunun ele alınması ve bunların açık bir platformda paylaşılması, tavsiye niteliğinde yayınlar yapılması önemli görünmektedir.

Yabancılara Türkçe Öğretimi Sahasında Eğitici Anketleri ve Çözüm Arayışları

Yukarıda temas edildiği üzere yabancılara Türkçe öğretimi sahasında çalışan öğreticilerin pek çok sorunu bulunmaktadır. Gerçekleştirilen bu anketin, sahada çalışan öğreticilerin konuya ilişkin sorunlarının çözümü ya da çözümü yolundaki çabalara katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Bu çerçevede bilinen sorunlar ve daha fazlası saha çalışanlarıyla paylaşılmış, görüşleri alınmaya çalışılmıştır.

Her türlü çabaya rağmen katılımın yüksek olmamasına bağlı olarak bu anket çalışmasından sınırlı verim elde edilebildiğini de söylemek gerekmektedir. Bu ankete katılımın düşük olması da bir anlamda yukarıda sözü edilen koordinasyonsuzluklardan birine örnek teşkil etmektedir.

Anketlerde yapılandırılmış soru tekniği kullanılmış, yabancılara Türkçe öğreten öğreticiler dışındaki katılımcılar engellenmiş, hedef kitle dışına çıkılmamıştır. “doğru-yanlış, evet-hayır”, “çoktan seçmeli” ve sınırlı sayıda Likert tipi soru yanında yoruma dayalı sorular da sorulmuştur. Kapalı uçlu yapılandırılmış, yönlendirilmiş soruların yanında açık uçlu serbestçe görüşlerin açıklanmasına imkân tanıyan sorular da yer almaktadır. Genel çerçevede demografik ve olgusal sorulardan çok, tutum sorularına ağırlık verilmiştir. Anketlerin ikisi ise, değerlendirme güçlükleri bilindiği hâlde tamamen yoruma dayalı hazırlanmıştır.

Anketler internet aracılığıyla yürütülmüş, çok sınırlı olarak da yüz yüze görüşme yaklaşımı uygulanmıştır. Ankete katılan kişiler belirlenmiş saha çalışanları olduğundan soruların karmaşık olmaması gerektiği şeklindeki genel anket kuralına özellikle uyulmamıştır. Sınırlı bir alanda, genel çerçevesi ve sorunları bilinen bir çerçevede çalışıldığından soruların ve anket sonuçların tahliline dair uzman görüşüne başvurulmamış, ham veriler üzerinden genel bir sonuca ulaşma hedeflenmiştir. Bunun yanında sonuçların değerlendirilmesinde sınırlı sayıda saha çalışanından değerlendirme desteği alınmıştır.

Bu tarzın benimsenmesinde katılımın sınırlı olması, anketlerin süreklilik arz etmesi ve üzerinde çalışılan sahanın sorunlarının çok fazla olması etkili olmuştur. Tahlillerde saha çalışanlarının ulaşabileceği grafik ve diyagramlara yer verilmiş, daha farklı çalışmalarda da kullanılabilmesi amaçlanmıştır. Bir diğer amaç ise saha çalışanlarının, sahalarını ilgilendiren anketler hazırlamalarını teşvik etmek, bu anketleri ve sonuçlarını bir araya toplamak şeklinde olmuştur.

Anketler, katılımcılara e-posta adreslerine gönderilen linklerle ve a- www.turkofoni.org, b-http://yabancidilturkce.wikispaces.com/Yabanc%C4%B1+dil+olarak+T%C3%BCrk%C3%A7e+%C3%BCzerine+anketler, c-http://turkceanket.blogspot.com/ adlı üç web sitesi ve blogda yayınlanarak ulaştırılmıştır.

Yabancılara Türkçe Öğretiminde Konum Arayışı[8] anketinde, katılımcılara, sahanın konumu, durumu, olması gereken durumu ihtiva eden sorulardan oluşmuş ve kısa cevapların yanı sıra uzun ve yoruma dayalı cevapların verilebileceği bir yol izlenmiştir. Ankete katılanlar, saha çalışanları olduğundan birbiriyle çelişen sorular da sorulmuştur. Yoruma dayalı cevaplardan dolayı grafik ve diyagram hazırlanamamıştır.

Katılımcıların yarısı sorulara "evet-hayır" şeklinde cevap vermeyi tercih etmiştir. Sonuçlar tahlil edilip yorumlandığında, Türkoloji mezunu öğreticilerin, yabancılara Türkçe öğretimi sahasının Türkoloji bölümleriyle bağlantılı olması gerektiğini düşündükleri görülmüştür. Eğitim fakülteleri ve Türkoloji bölümlerinin iş birliği yapması gerektiği görüşüne ise katılımcıların büyük oranda olumlu yaklaştığı görülmüştür. Bu sahanın sadece eğitim fakülteleri tarafından yürütülmesi gerektiğine dair çelişkili ya da çeldirici soruya ise temkinli yaklaşılmış, olumlu ya da olumsuz ağırlıklı bir görüşün ortaya çıkmadığı görülmüştür.

---

8 Mustafa Çetin, "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Konum Arayışı Anketi", http://www.turkofoni.org/tr/yabancilara-turkce-ogretiminde-konum-arayisi (20. 06. 2012)

Yabancılara Türkçe öğretimi sahasının apayrı bir saha olduğuna ve özel yapılanmaya ihtiyacı olduğuna dair görüş katılımcıların yarısı tarafından olumlu karşılanmıştır. Üniversitelerin kendi öğrencileri için hazırladıkları programlarda standart olması gerektiği konusundaki soruya katılımcıların tamamı olumlu cevap vermiştir. YÖK ve üniversitelerin oluşturacakları kurulların sınavları düzenlemesi gerektiği sorusuna olumlu yaklaşılmış, mevcut durumun aynen devam etmesi gerektiği konusundaki soruya ortak bir görüşle olumsuz cevap verilmiştir.

Üniversitelerde yabancılara Türkçe öğretimi sahasına yönelik lisans, yüksek lisans ve doktora programlarının olması ve geliştirilmesi gerektiği yönündeki soru ise tam katılımla olumlu karşılanmıştır. Bu konudaki eksikliğin sahanın sağlıklı ve doğru yönlendirilmesinin ve gelişmesinin önündeki en büyük engel olarak görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır.

İkinci anket, Yabancılara Türkçe Öğretiminde Yöntem Arayışı[9] anketi de yoruma dayalı cevaplar içeren sorulardan oluşmuş, dolayısıyla da grafik ve diyagram oluşturulamamıştır. Bu konuda kısa cevap seçeneği yanında yorum için gerekli alan bırakılarak katılımcılar yorum yapmaya yönlendirilmişlerdir. Katılımcılara "bir ile üç yıl arası, üç ile beş yıl arası ve beş yıl ve daha fazlası" seçeneğiyle kaç yıldır bu sahada çalıştıkları sorulmuş, her üç gruptan da genel çizgileriyle eşit oranda denilebilecek bir katılım olduğu görülmüştür.

Bir yönteme ve arayışına ihtiyaç olduğu yönündeki soruya büyük çoğunlukla olumlu yaklaşılmıştır. Yöntem ya da yöntemlerin esneklik taşıması gerektiği düşüncesi üzerinde durulmuştur. Bu yöntemde Türkçenin özelliklerinden yola çıkılması gerektiği yönündeki soruya olumlu yaklaşılmış, sınırlı da olsa buna gerek olmadığı görüşünü savunan katılımcılar da olmuştur.

Oluşturulacak yöntemin bizzat öğreticiler tarafından oluşturulması ve geliştirilmesi gerektiği ve yöntemin uygulandığı yer ve ortama göre esneklik taşıması gerektiği düşüncesine genel bir olumlu yaklaşım gözlemlenmiştir. Yönteme kurumların karar vermesi gerektiği yönündeki çeldirici soruya ise büyük bir katılımla olumsuz yaklaşılmıştır.

Yabancılara Türkçe öğretilirken, bir yabancı dilden faydalanılması gerektiği konusundaki soruya katılımcıların yarısı olumsuz cevap vermiş, diğer yarısı ise yeri geldiğinde kullanılabileceği görüşünü savunmuştur. Düşük oranda Türkçenin doğrudan bir yabancı dil yardımıyla öğretilmesi gerektiğini düşünen katılımcılar da olmuştur.

---

9 Mustafa Çetin, "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Yöntem Arayışı Anketi", http://www.turkofoni.org/tr/yabancilara-turkce-ogretiminde-yontem-arayisi (20. 06. 2012)

Bir önceki soruya bağlı ve katılımcıyı yorum yapmaya yöneltme amaçlı çeldirici-yönlendirici soru, Türkçenin sadece Türkçe kullanılarak öğretilmesi gerektiği görüşü ise, büyük oranda olumlu karşılanmış, bu konuda kurallar koyulmasının doğru olmadığını savunan katılımcılar yanında, yeri geldiğinde kullanılabileceği görüşü de savunulmuştur.

Anketin son sorusu olan, öğretilecek Türkçenin "Orta dil-Mesolect" ağırlıklı öğretilmesi gerektiği ama "seçkin dil-acrolect" ve "temel dil-basilect" de ihmal edilmeden yapılması gerektiği konusundaki yönlendirici soru büyük oranda olumlu karşılanmıştır. Yaş gruplarına göre hareket edilmesi gerektiği yanında kullanılan ders materyallerinin bu konuda yönlendirici olacağını söyleyen katılımcılar da olmuştur.

Saha çalışanlarına ulaştırılan anketlerin üçüncüsü, Yabancılara Türkçe Öğretiminde Öğretici Eğilimleri[10] anketi kısmen diğer iki anketteki soruları da içermekle birlikte Türkçe öğretiminin ayrıntıları üzerinde durmuştur.

Bu ankete katılanların yarısı iletişim bilgilerini paylaşmıştır. Yine katılanların yarısı beş yıl ve daha fazla süreyle bu sahada çalıştıklarını beyan etmişlerdir. Çalışılan kuruma dair soruya ise çok büyük oranda "üniversite" olarak cevap verilmiştir.

Türkçenin kendine has kurallarına riayet edilerek eğitim verilmesi gerektiği hususu çok yüksek oranda olumlu karşılanmış, Türkçenin yapısından kaynaklanan uygulamaya özgü durumlara ilişkin soruya ise büyük oranda katı davranılmaması gerektiği, şartlara göre hareket edilmesi gerektiği yönünde görüş beyan edilmiştir.

Gündelik Türkçe öğretiminde Türkçenin yapısından kaynaklanan özel durumlara dair yaklaşımlarının ne olduğu sorusuna, ayrıntılara girilmeden, kalıp cümleler verilmesi gerektiği cevabı ağırlıklı olarak uygun görülmüştür. Türkçe öğretiminde mevcut uygulamalarla ilgili düşüncelerle ilgili soruda büyük oranda değişimin şart olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Buradan, yorumla mevcut durum hakkında bir memnuniyetsizlik olduğu sonucu çıkarılabilir.

Bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de sürekli bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişimin yabancılara Türkçe öğretimine yansıtılıp yansıtılmaması gerektiğine dair soruya büyük oranda "evet" cevabı verilmiş, bilimsel ölçütlere dair soruya ise kuralların kesinliği ve uygulanabilirliğindeki sınırlılığa bağlı olarak büyük oranda şartlara göre hareket edilmesi kanaatinin oluştuğu görülmüştür.

---

10 Mustafa Çetin, "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Öğretici EğilimleriAnketi", http://www.turkofoni.org/tr/yabancilara-turkce-ogretimi-sahasinda-ogretici-egilimleri (20. 06. 2012)

Bir sonraki soruda, verilecek eğitim programında müfredat yerine öğrenci taleplerinin dikkate alınması gerektiğini savunan görüş ağırlık kazanmış, benzer içerikli bir diğer soruya da pratik çözümden yana görüş belirtilmiştir. Kurum tarafından karar verilen ders materyalleri ve kurumsal yaklaşımın derse yansıtılması ile ilgili soru öğreticinin inisiyatif alması gerektiği şeklinde cevaplanmıştır. İkinci ağırlıklı görüş ise birinci ağırlıklı cevabı genel olarak destekleyen yorumlardan oluşmuştur. Düşük oranda mevcut durumu destekleyen görüş beyan edilmiştir.

Pek çok dil gibi Türkçe de yabancı dillerin etkisinde kalmakta, bu etkilere bağlı olarak değişiklikler olmakta bazen de bazı yapılar normalden daha az veya daha çok kullanılmaya başlanmaktadır. Konuya ilişkin bir soruyla, bu durumun yabancılara Türkçe öğretimine nasıl yansıtılması gerektiği sorulmuş, cevapların mühim bir kısmı buna uyulması gerektiği yönünde olmuştur.

Öğreticinin kendi kullandığı Türkçeyle, öğrettiği Türkçenin tutarsızlığı hakkındaki soruya, bu konuda bir birlik olması gerektiği şeklinde cevap verilmiştir. Kullanılan dil bilgisi tanımlarının tutarlılığı konusunda da çoğunluk, bir birlik olması gerektiği görüşünü savunmuştur.

Dil bilgisinin derslerdeki ağırlığı sorusuna çoğunlukla az yer verilmesi gerektiği şeklinde cevap verilmiştir. Esasen uygulamada sık sık bunun böyle olmadığı görülmektedir. Yöntemlerle ilgili konularda da benzeri tutarsızlıklara düşüldüğü görülmektedir. Yöntem ne olursa olsun bir süre sonra klasik yöntemler ve dil bilgisi ağırlıklı yaklaşımların devreye girdiği görülmektedir.

Herkese aynı eğitimin verilip verilemeyeceği konusunda, ortak görüşle böyle olamayacağı cevabı verilmiş, önceki anketlerde de sorulan derslerde bir başka yabancı dilden destek alınıp alınamayacağına dair soruya duruma göre hareket edilmesi gerektiği şeklinde ağırlıklı görüş belirtilmiştir. Sadece Türkçe kullanılması gerektiğini vurgulayan katılımcılar da olmuştur.

Öğreticinin eğitim geçmişinin derse, eğitime ve uygulamaya yansımaları sorusuna ağırlıklı olarak etkili olacağı şeklinde cevap verilmiştir. Bunun olmaması gerektiği ve buna karşı çıkıldığı yönünde de cevaplar olmuş ama ağırlık kazanmamıştır.

Yöntem kullanımında Türkçeye has bir yol bulunması veya genel yöntemler arasından tercih yapılıp yapılmayacağı sorusuna çoğunlukla, Türkçeye has olması gerektiği şeklinde cevap verilmiştir. Diğer yöntemlerden de faydalanılabileceği, ek görüş olarak belirtilmiştir.

Müfredat ortaklığı konusuna katılımcıların yarısından fazlası "Evet" cevabı vermiş, serbest davranılabileceği yönünde de görüşler oluşmuştur. Tek

tip eğitim ve programın uygulanıp uygulanamayacağı yönündeki soru ise ağırlıklı olarak "hayır" şeklinde cevaplanmıştır.

Bu anketin sonuçları ağırlıklı olarak yoruma dayalı sorulardan oluşan ilk iki anketten farklı olarak grafiklerle desteklenebilmiştir. Ankete ilişkin grafikler www.turkofoni.org sitesinde yayınlanmaktadır.

Sonuç

Anketlerin herkese ulaştırılamamış olması, sınırlı katılım olması, cevapların ağırlıklı olarak yoruma dayalı olması gibi unsurlara rağmen bu çalışmanın konuya ilişkin yapılmış ve yapılacak olan çalışmalara veri sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çerçevede amaca ulaşıldığından söz edilebilir.

Bu çalışmanın birincil amaçları arasında, yer alan benzer anketlerin hazırlanması gerektiğinin vurgulanması, saha çalışanları ve öğreticilerin ilgili konularda görüşlerinin alınması gerektiği hususu da yer almaktadır. Bu konuda da gerekli vurgunun yapıldığı söylenebilir.

Ağırlıklı olarak bu üç anketi veri kaynağı kabul ederek kaleme alınan bu çalışmanın sahanın problemlerine dikkat çekmek gibi bir amacı vardır. Bu çerçevede zikredilen amaca hizmet edildiği düşünülmektedir. Benzer çalışmaların sahayla ilgili sorunların ortaya çıkarılmasına, aydınlatılmasına ve çözüm üretilmesine katkıları olacağı muhakkaktır.

KAYNAKLAR

ALYILMAZ, Cengiz, "Türkçe Öğretiminin Sorunları", *Turkish Studies*, Volume 5/3, Summer 2010, s. 728-749.

CANDAŞ KARABABA, Z. Canan, Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi ve Karşılaşılan Sorunlar, *AÜ Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2, s. 265-277.

ÇETİN, Mustafa, "Gereklik ve Yeterlik Kipinin Kullanımında Ortaya Çıkan Gelişmeler ve Yabancılara Türkçe Öğretimine Yansımaları", ADES, II. Asya Dilleri ve Edebiyatları Sempozyumu, 3-4 Mayıs 2012 Erciyes Üniversitesi, Kayseri

ÇETİN, Mustafa, "Gereklik Kipi Kullanım Anketi"

https://docs.google.com/spreadsheet/viewform?formkey=dDZ4ZTlUTDM4aldRLVdjSGViY1poOXc6MQ#gid=0 (20. 05. 2012)

ÇETİN, Mustafa, "Yeterlik Kipi Kullanım Anketi"

https://docs.google.com/spreadsheet/viewform?formkey=dFotZVJyZ3U0NVdmYTBUNGt6aHVTSHc6MQ#gid=0 (20. 05. 2012)

ÇETİN, Mustafa, "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Konum Arayışı Anketi", http://www.turkofoni.org/tr/yabancilara-turkce-ogretiminde-konum-arayisi (20. 06. 2012)

ÇETİN, Mustafa, "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Yöntem Arayışı Anketi", http://www.turkofoni.org/tr/yabancilara-turkce-ogretiminde-yontem-arayisi (20. 06. 2012)

ÇETİN, Mustafa, "Yabancılara Türkçe Öğretiminde Öğretici Eğilimleri Anketi", http://www.turkofoni.org/tr/yabancilara-turkce-ogretimi-sahasinda-ogretici-egilimleri (20. 06. 2012)

GÖÇER, Ali, Selçuk MOĞUL, "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi ile İlgili Çalışmalara Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer, 2011, s. 797-810.

EDEBÎ METİNLERDE DİL VE ÜSLUP İNCELEMELERİ VE EDİP CANSEVER'İN DİL VE ÜSLUBUNDA PSİKOLOJİK UNSURLAR

Mustafa KARABULUT[*]

Giriş

Edebî metinlerin temelinde ifade, edebî dil ve üslup bulunur. Edebî metinler kaleme alındıkları edebî dilin özelliklerini taşır. Edebiyat bir dil sanatı olduğu için onun asıl malzemesi de dildir. Edebî eserler, dilin anlamlı en küçük birimi olan kelimelerden; deyim, cümlecik ve cümlelerden oluşur. Edebiyat eserini diğer sanat türlerinden ayıran en önemli unsur dildir.

Bir sanatçının kişiliği, psikolojik yapısı, sözcük dağarcığı, onun eğitim-öğretim seviyesi, sosyal konumu, edebî anlayışı, dünya görüşü, kişiliği vb. özelliklere göre şekillenir. Sanatçının psikolojik durumunun onun dil ve üslubuna yansıması onu diğer şairlerden ayıran bir özelliktir. Bu bakımdan dil ve üslubunun incelenmesinde, sanatçının psikolojik yapısının bilinmesinin önemli olduğunu söylemeliyiz.

Edebî eserde onu yaratıcısının ruhu da bulunur. Üslup, yazarın şahsiyetinin, kişiliğinin ve iç dünyasının önemli bir yansımasıdır. Çünkü, yazar kendi mizacına uygun bir dilsel ifade dünyası kurar. Bu bakımdan üslubun kaynağında ilim dalları arasında sanat merkezli bir ilişki ve sanatkârın ruhsal yapısı vardır.

Bu yazımızda, edebî metinlerdeki dil ve üslup incelemelerinde hangi unsurlara dikkat edilmesi gerektiğini, sanatçının psikolojik yapısının dil ve üsluba etkisi ve örnek inceleme olarak Edip Cansever'in üslubundaki psikolojik unsurlar üzerinde duracağız.

---

[*] Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adıyaman.e-posta: mustafa.karabulut@hotmail.com; mkarabulut@posta.adiyaman.edu.tr

1. Edebî Eser-Dil İlişkisi

Edebî eserlerde, dil, ifade ve üslup arasında bulunan ilişki oldukça güçlüdür. Çünkü, dilin kullanılması ifade ve üslupla bir bütünlük gösterir. "Kâinatta bütün şekiller, görüntüler, eşyalar, hareketler, olaylar, durumlar, sesler, kokular bir ifade içindedir. Bizim için obje, unsur, eleman, faktör, değer, veri diyebileceğimiz her uyarıcının bir ifadesi vardır. Kelimeler, bunları, kendine has bir ifade tekniğiyle muhatabına duyurur." (Önal, 2008: 24) Sözcüklerin ifade biçimleri, diğer etmenlerle beraber edebî eserin/yazarın üslubunu oluşturur.

Dilin oluşumu üzerine mantık yürütülerek/öyle olması gerektiği düşünülerek birçok görüş ileri sürülür. Bunlardan biri de ilk insanın dilini kullanmadan önce birtakım hareketlerle duygu ve düşüncelerini ifade etmeye çalıştığıdır. "İlk insan, sesini dil hâline getirmeden önce, meramını, hareket ve tavırlarıyla anlatmış olmalıdır. Birçok hayvanda da görüldüğü üzere, hareket ve tavır, en basit ve en çok kullanılan bir ifade vasıtasıdır. Biz, gördüğümüz insanların her hareketini tefsir ederiz. Hatta tefsir etmeden, düşünce faaliyeti olmadan, onların neler ifade ettiğini anlarız. En hayati faaliyetlerimizin dış görünüşü olan bu hareketler tekrarlana tekrarlana, sabit ve bütün insanlar arasında müşterek bir tavır ve hareket dili vücuda getirmişlerdir. Lügati ve grameri olmamakla beraber, herkes, bu dili anlar." (Kaplan, 2004: 134)

Edebî eserlerde kullanılan dil çok yönlü özellikler taşır. "Edebiyatta kullanılan dilde kelimeler yalnız dış âlemdeki eşyayı göstermekle yetinmezler, onların yazarın yahut konuşanın ruhunu ve iç alemini yansıtma özelliği de vardır. Edebî dil yalnız bir beyanda bulunmaz, aynı zamanda okuyucuyu da etkileyecek onu ikna eden ve onda değişiklikler meydana getirir." (Wellek-Warren, 1983, 24) Edebî eserlerdeki dil insanın iç ve dış dünyasına hitap ettiği için, ilim dilinden ayrılır.

2. Üslup

Üslup sözcüğü Arapça asıllı olup *tarz, usûl, biçem, deyiş, yöntem, yol* sözcükleri ile de karşılanır. Bu terim, Batılı dillerde farklı ifadelerle verilir: Latince *stylus,* İngilizce *stil,* Fransızca *style* vb. Üslup incelemesi dil bilimi ve edebiyatın ortak ilgi alanına giren bir disiplindir. Üslup, bir bilim dalı (stilistik) olarak edebî metin üzerinde faaliyet gösterir. Yani üslup incelemesi metindeki malzemeden hareket eder. Üslup, edebiyat, dil bilimi, psikoloji, psikanaliz, belagat veya retorik, estetikle vb. ilgili bir kavramdır. Üslup, sadece estetik açıdan bakılabilecek bir husus olmayıp psikolojik unsurların da dikkate alınması gereken bir yapıya sahiptir.

Üslup üzerine önemli çalışmalar yapan olan Leo Spitzer, üslup ile sanatçının psikolojik yönü arasındaki ilişkiye dikkat çeker. O, Freud'un şuuraltı

psikolojisi üzerindeki araştırmalarının kendisi için edebî esere yeni bir giriş kapısı olduğunu söyler. Spitzer ayrıca, "Rüyaları, tikleri, mantık dışı hareketleri ve hatta yeni kelimelerin ortaya çıkışını şuuraltının mantığı ile izah ederken, Freud, şimdiye kadar meçhul değilse bile izahsız kalmış bazı psikolojik hallerin keyfiliğine kendini kaptırmıyordu. 1920-1925 yılları arasında yaptığım tetkiklerden bazılarını (dostum ve vatandaşım Hans Sperber'inkiler gibi) işte bu Freudcu atmosfer içine yerleştirmek lazımdır." (Spitzer, 1964: 154) diyerek, sanatçının üslubu ile psikolojik yapısı arasındaki ilişkiye dikkat çeker.

Sanatçının üslubunun oluşmasında onun trajedisinin büyük rolü vardır. "Yazar, çektiği acıyı, sanatta elde edeceği kazanç uğruna kullanmayı keşfetmiş kişidir. Bir insan olarak acı çeker; yazar olarak da bu acısını sanata dönüştürür." (Sontag, 1991: 78.) Sanatçı, eserinin özünü oluştururken kendisinden çok şey katar. Orhan Okay, üslup için, "Şairin karnındaki mânâ" (Okay, 1983: 43) der.

Edebî metinler, anlam yüklü dile sahip oldukları için içlerinde barındırdığı imgeler, sanatlar ve mecazlar dolayısıyla günlük konuşma dilinden ayrı bir nitelik taşır. Bu bakımdan, dilde görülen *çokanlamlılık*, üslubun da önemli bir kaynağı olarak karşımıza çıkar. Edebî eserin üslubu ile onun verdiği edebî zevk ile doğru orantılıdır. Sanatçının okur ve toplum üzerinde etki bırakması, onun sözcük seçimine ve dili kullanım şekline bağlıdır. Bir şairin dil ve üslubu, onun dili, eğitimi, kültürü, psikolojik yapısı, estetik anlayışı, dış dünyaya bakışı vb. unsurlarla ilişkilidir.

3. Üslup Bilimi (Stylistique/Stilistic)

Türkçede *üslup bilimi* olarak adlandırılan terim, Almanca *stiluntersuchung*, Fransızca *stylistique*, İngilizce *stilistic* sözcükleri kullanılır. Üslup bilimi için Azerbaycan'da *üslûbiyyât* ifadesi ile beraber yabancı terimler de kullanılır. Spitzer üslup bilimi, "dilin sanat olarak tetkiki" (1964: 151) olarak tanımlar.

Üslup bilimi incelemeleri, hem edebiyatçıların hem de dil bilimcilerinin araştırma alanına girer. Üslup araştırmalarında önemli olan, bir yazarın üslubunun tam ve sistematik biçimde dil özelliklerinin ortaya konulmasıdır. Üslup bilimi, edebî eserlerde dil unsurlarının kullanılış şeklini ve sebeplerini açıklamayı da hedefler. Dil unsurlarının farklı anlamlarda kullanımları üslupla ilgili bir durumdur.

Sanat eserlerinin, edebî türlerin, edebiyat dönemlerinin ve her sanatçının kendine mahsus bir üslubu olduğu için, üslup incelemelerinde kesin metotlar ve prensiplerden bahsetmek mümkün değildir. "Üslup çalışmalarının kesin bir disipline bağlanamamasının nedenlerinden biri de sanatın mahiyetine ait

yorumların çokluğunda aranmalıdır. Bu çokluk ve karmaşıklık, edebî değerin ilkelerine ulaşmayı zorlaştırıyor." (Önal, 2008: 37)

Edebî metinlerin veya sanatçıların üslubunu irdeleyebilmek için dil ve edebiyatla ilgili bilgi, kural ve yöntemlere ihtiyaç vardır. "Üslûpbilimi yöneldiği bilim ve sanat alanına göre, her şeyden önce ikiye ayırabiliriz: Dilcilik üslûpbilimi (linguisylistique), edebî üslûpbilim. Kullanmalık dil ile estetik -ya da diğer adıyla edebî- dil birbirinden çok farklı olduğu için, çoğu araştırmacılar edebiyat bilimi ile dilbilim üslûbunu birbirinden ayırmaktadırlar." (Çoban, 2004: 100)

Üslup incelemeleri *oluşumcu (tekevvüni)* ve *tasvirî* olmak üzere ikiye ayrılır:

a) Oluşumcu (Tekevvüni) İnceleme

Oluşumcu üslupbilim dalı için "tekevvünî, genez" terimleri de kullanılır. Bu terimler, "Edebî eserin kaynaklarını, yazarını, nasıl oluştuğunu ve bitene kadar ne gibi değişimler geçirdiğini araştırır. Çünkü her eserin bir müessiri, her sanatçının bir birikimi, her birikimin bir geçmişi, onun da bir kaynağı vardır." (Çoban, 103)

Şerif Aktaş oluşumcu inceleme için şu sıralamayı yapar: "Önce eserin yazıldığı devrin düşünce yapısı tespit edilmeli ve bu yapı içinde hâkim unsur özel surette belirtilmelidir… Aile çevresi, yetişme tarzı, öğrenimi, insana ve dünyaya bakış şekli, arzuları, irsî özellikleri, cinsi durumu, olaylar karşısındaki tutumu üslûbuna tesir eder. Edebî tür de üslûbun vücut bulmasında önemli rol oynar." (1973: 56)

b) Tasvirî Üslup İncelemesi

Tasvirî üslup incelemesi, edebî metni anlama ve amacından kaynaklanan bir üslup incelemesi olup bu üslup incelemesinin kaynağı, Batı'da retorik, Türk edebiyatında ise belagattir. Arapça asıllı bir sözcük olan belagat, retorik, güzel ve etkili konuşma sanatı, söz sanatlarını inceleyen bilgi dalı anlamlarına gelir. Bu bakımdan belagatte anlam karmaşasına yer verilmez. Belagat, yapmacıktan uzak, doğru ve düzgün anlatma sanatı olarak bilinir ve bu terim için "diksiyon" sözünü kullananlar da vardır. Belagat, "maani", "beyân", "bedii" kavramlarını içeren bir kavramdır.

Tasvirî üslup incelemesi; dil bilgisinin en küçük biriminden edebî metne kadar geniş bir yelpazeyi kapsar. Şerif Aktaş bunlardan sonra bu üslup çeşidini şöyle tanımlar: "Tasvirî üslûp incelemesi, bir kavramı, bir fikri, bir duyguyu veya bir hâli ifâdeyle vazifeli dil unsurlarının sahip olduğu değerleri incelemektedir. Yani metnin veya ifâdenin anlamını şekillendiren duygusal,

estetik, öğretici değerlerin araştırılması ve gözler önüne serilmesinden ibârettir." (Aktaş, 2002: 82)

4. Sanatçının Üslubunda Psikolojik Unsurlar

Üslup, kişinin dili kendisine göre kullanmasından meydana gelen üslup, dil malzemesinin seçimiyle ilgili bir kavramdır. Roman, hikâye, şiir vb. edebî türlerde yazarın malzemesi dildir. Şiir dilini nesir dilinden ayıran en önemli fark, şiiri oluşturan sözcüklerin lügatteki anlamları yanı sıra başka anlamlarda da kullanılmasıdır. Bu ise daha çok, şiir dilinde edebî sanatlar, söz sanatları, imge dünyasının bulunmasıyla açıklanabilir. Şiir dilini kullanma özelliklerine göre, şairin üslûp yönü ortaya çıkar.

Edebiyat ile psikoloji bilimleri arasında birçok yönden ortak noktalar bulunur. Her iki bilimin en önemli özelliği konusunun insan oluşudur. Psikoloji, insan davranışları ve zihinsel süreçleri inceleyen bilim dalı olmakla beraber, hem insanlar hem de hayvanlar üzerindeki çalışmaları içerir. Bununla beraber, psikoloji zihin ve davranışlar üzerine yoğunlaşır. "İnsan ruhu söz konusu edildiğinde, aslında insan beninin neredeyse tamamının psikoloji üzerine kurulduğu görülür." (Emre, 2006: 16) Önceleri, insan zihninin yapısının incelenmesi biçiminde olmasına rağmen, insan zihnini gözleyebilmenin zorluğu dikkate alınarak birçok psikolog psikolojiyi, "gözlenebilen davranışların bilimsel incelemesi" biçiminde ifade etmişlerdir.

Psikoloji ile edebiyat arasında yakından ilişki vardır. Freud, "Söz bir insanın bir başkasını etkilemede başvurduğu en önemli çare, söylendiği kimsede ruhsal değişikliklere yol açma bakımından eşi bulunmaz bir araçtır." (Freud, 1998: 44) diyerek psikoloji ile edebiyat arasındaki yakınlığa gönderme yapar.

Şairle yapıtı arasında gizil bir bağlar bulunur. Bir yandan sanatçı eserini oluştururken, diğer yandan da eser sanatçısını sürükler. Jung, bu hususta şöyle der: "Burada sanatçı yaradılış süreci ile özdeş değildir; yapıtının egemenliği altında olduğunun farkındadır, o ikinci bir insan gibidir ya da yabancı bir iradenin büyüsel dairesi içine hapsolmuş, kendi olmayan bir insan gibi." (Jung, 1997: 316)

Bir sanatçının üslubunun oluşmasında sanatçının eğitimi, estetik anlayışı, mizacı, deneyimi, ilgileri, psikolojisi vb. tesir eder. Bu hususta üslubun bireysel olduğu anlayışı karşımıza çıkar. "O, yazarın gizli ve şahsi mitolojisine uzanan kendi kendine yeten bir dildir." (Aktaş, 2002: 58) Üslup ile sanatçı tarafından yeni ifade şekilleri ortaya çıkar. Kişi, dilin kendisine sunduğu imkânlarla ifade etmek istediği hususu belirtir. Üslup, Roland Barthes'in ifadesiyle, "yazarın şahsi ve gizli mitolojisinden" kaynaklanır.

Şairler, eşyaya, tabiata vb. diğer insanlarla aynı bakış açısıyla bakmazlar. Bu, onları farklı kılan çok önemli bir özelliktir. Freud sanatçılar için bu hususta şöyle der: "Hele psikoloji konusunda biz sıradan kişilerin haydi haydi ilerisinde bulunurlar, çünkü bizim henüz bilimin hizmetine sokamadığımız kuyulardan çekip alırlar bilgilerini." (Freud, 2001: 250)

Bir edebî esere, sanatçısının eğitim, bilgi, kültür yönlerinin yanı sıra bireysel eğilimlerinin ve psikolojik yapısı tesir eder. Edebî metinlerin oluşmasında psikolojik unsurlar önem taşır. "Edebiyat ve psikolojinin en belirgin ve genelleştirilebilir ortak özelliği, kendilerine insanın bütününü hedef ve malzeme olarak seçmiş olmalarıdır." (Emre, 2006: 294) Bu bakımdan edebiyat ile psikoloji arasında sıkı bir ilişki vardır. Bir sanatçının gündelik hayatta karşılaştığı olay ve durumlar, çocukluk anıları vb. ona eserlerini oluştururken yol gösterici olabilir. Bu sebeple, "Sanat-edebiyat yapıtının sanatçının yaşamıyla ilgisi doğrudandır." (Cebeci, 2004: 177)

Şairin duygusal yönü, istekleri, özlemleri, hasretleri vb. yapıtına gizli veya açık olarak yansır. Dikkatli bir incelemeyle, onun psikolojik yapısının da eserinde az-çok yer aldığı görülür. Bu hususta psikanaliz eleştiri devreye girer. "Psikanalitik eleştiri sonucunda ulaşılan anlam diğer tüm anlamlandırmalara özel bir bağla bağlıdır; çünkü psikanaliz edebi eserin kökeninde bulunan ve zihinsel hayatımız için özel bir yeri olan bir fantezinin keşfedilmesini sağlar." (Cebeci 2004: 186) Bu bakımdan, şairin bilinçli veya bilinç dışı yönleri, ahlaki ve entelektüel yapısı, eğitimi, istekleri, fantezisi vb. şiirine onun dil ve üslubunu oluşturur. Kısaca şunu söyleyebiliriz ki, bir şairin kullandığı sözcüklerin özelliği ve sıklığı şairin maddi-manevi dünyasıyla yakından ilgilidir.

5. Edip Cansever'in Dil ve Üslubunda Psikolojik Unsurlar

Tam adı Ömer Edip Cansever (8 Ağustos 1928-28 Mayıs 1986), şiir dünyasındaki kelime seçiminde kendi kişiliği ve psikolojisini de kullanır. II. Yeni şiirinde de görülen "serbest çağrışımlardan yararlanma" ve "bilinç dışının imkânlarından yararlanma" vb. özellikler Cansever'in dil ve üslubuna da yansır.

Bilinçaltı, İmgeler ve Serbest Çağrışımlar: Psikanalistler, bireyin bilinçaltı ve bilinç dışı yönlerini ortaya çıkararak, bireyin çocukluk yıllarında karşılaştığı ve hayatında izler bırakan unsurları yakalamaya ve elde ettiği bulgularla bireyi tedavi etmeye çalışır.

İkinci Yeni şiirinin önemli bir temsilcisi olan Edip Cansever, ilk şiirlerinden sonra sürrealizm ve bilinçaltı ve bilinç dışı unsurlara önem verir. Bu bakımdan şairin şiirlerinde alışılmamış bağdaştırmalara, dil bilgisi yönünden sapmalar önemli yer tutar. Cansever bireyin bilinçaltına yönelirken, imge dünyasına da önem verir. İmge, genel olarak bireyin bilinçaltının bilince yan-

sıması olduğundan psikanalizle yakından ilgilidir. Şiirde genellikle günlük konuşma dilinin dışına çıkılır. Şair, şiirini vücuda getirirken birtakım kelime oyunlarına, edebî sanatlara, imgelere vb. başvurur. İmge, genel anlamda duyu organlarımızın dışarıdan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan görüntüsü olarak tanımlanabilir.

Psikanalitik bağlamda bakıldığında, şairlerin "üst bilinçle" ele aldıkları bir kavram veya nesneyi "alt bilinçle" sezdirme yoluyla yeni imgeler oluşturduğu söylemek mümkündür.

Cansever'in "Kar Yağacak" başlıklı şiirinde "kar" imgesi ön plandadır.

"Anlaşıldı yarın bir gün kar yağacak
Eski bir aşkın da anısına
İyidir, her şey durulunca kaygımız bütün olur
Hem nereden bileyim herhangi bir çocuk kaç yaşında.

...

Anlaşıldı yarın bir gün kar yağacak
Bir çorapçının gözlerine kollarına
Kedi gibi yumuşak bir çarşının
Bir türlü bitmeyen eşyasızlığına.
Kar yağacak
Sevdim mi sevildim mi bir vaktin orasına." (*Sonrası Kalır I,* s. 516)

Edip Cansever'in bu şiirinde "kar" imgesi, eski-yeni, geçmiş veya gelecekteki olayların üstünü kapatan bir unsurdur. Şair, "kar"ın yağışını zamanın geçişiyle beraber ele almış; kar imgesinin sevgi, aşk, kaygı, sıkıntı vb. duyguların üzerini örteceğini belirtir.

Şairin "Yerçekimli Karanfil" başlıklı şiirinde "karanfil" imgesi dikkati çeker. Şair, burada aşk, yaşama sevinci vb. duygularını karanfil imgesiyle dile getiriyor.

"Sen karanfile eğilimlisin, alıp sana veriyorum işte
Sen de bir başkasına veriyorsun daha güzel
O başkası yok mu bir yanındakine veriyor
Derken karanfil elden ele.
Görüyorsun ya bir sevdayı büyütüyoruz seninle
Sana değiniyorum, sana ısınıyorum, bu o değil
Bak nasıl, beyaza keser gibisine yedi renk
Birleşiyoruz sessizce." (*Sonrası Kalır I,* s. 103)

Bezik Oynayan Kadınlar kitabında Cemile'nin "deniz" ve "martı" imgeleri yaşamın geçiciliğini, bunların ölümü ise ölümü ifade eder:

"Sanki dünyadaki bütün çay ocakları kapalı
Ve göklerden tepelere inen bir sokak
Ya da bir akarsuyum ben
Denizse
Şuralarda…
Yok önemi bir iki gün kaldı -martı-
Balkonda
Deniz de öldü sonra, martı da
İyi iyi." (*Sonrası Kalır II,* 247)

Edip Cansever, *Nerde Antigone* (1961) ve *Tragedyalar* (1964) adlı kitaplarında Yunan mitolojisinden imgesel bağlamda yararlanır. Edip Cansever bazı şiirlerinde mitolojik ögelere önemli ölçüde yer verir. Şair, "Batı edebiyatından özellikle Nerde Antigone, Meduza, Phoneix adlı şiirlerinde de görüldüğü gibi Yunan mitolojisinden sıkça imge ödünçlemesi yapar." (Korkmaz, 2009: 290)

Cansever "Medüza" adlı şiirinde mitolojik bir imge olan "Medüza"yı, insanın trajedisini, varoluş mücadelesini dile getirir:

"Derin, sessiz, iyi böylece
Güz, ölülerini bırakan kuşlar
Yer kalmadı acıya ülkemizde
Derin, sessiz, iyi böylece
Gün ortası alacakaranlık bakışlar." (*Sonrası Kalır I,* s. 228)

Medüza, Yunan mitolojisinde saçları yılandan, bakışları korkunç üç kız kardeşten biridir. Bunlar uğursuzluk sembolüdür ve bu kızların gözlerine bakanlar taş kesilirler. Bunlar insanın unuttuğu, yok farz ettiği veya etmeye çalıştığı gerçeklerinin geri dönerek kendisinden intikam almasını simgeler. İnsan hayatındaki bütün değerleri silerek yaşamını dayanılmaz bir hâle getirir. Ülkemiz, toprağımız sözleri renksiz, kimsesiz ve sürgün Medüzaların ülkesine benzer. Böylece insan, yozlaşır ve kısırlaşır. Teknolojik gelişme ve değişmeler insanı zamanla birer Medüza hâline getirir. Çünkü Medüzalar dışlanmışlığı, yozlaşmışlığı, kuşatılmışlık ve sürgün oluşu simgeler.

Edip Cansever'in "Ben Ruhi Bey Nasılım" adlı şiirinde şiir kahramanı Ruhi Bey'in bilinç dışı ve bilinçaltı tarafları, hatırlama ve serbest çağrışımlar ile verilir. Şairin bilinçaltının bilince yansıması sırasında, yaşayamadığı çocukluk yıllarına göndermeler yapar. Aşağıdaki dizelerde geçen, "suyun yanması, inilti, beni bir sardunya büyüttü, hayalet, solmak, kurumak, baygın, hasta, can çekişen, kasvet" gibi ifadeler olumsuz anlamlı olup Cansever'in dil ve üslubunun önemli yönlerini teşkil eder:

"Gördün mü hiç suyun yanmasını tuzda
Gördüm ben bu yaşam boyu iniltiyi
Beni bir sardunya büyüttü belki.
Korkmuyorum artık solmaktan
Solmaktan ve solgunluktan
Gelmişim nerelerden böyle
Kurumuş bir dere yatağı gibi
Ya da pek kurumamış da
Baygın, hasta ya da cançekişen
Çırparaktan yüzgeçlerimi dip sularında
Ya da yer tahtaları, muşamba, örtük perdelerin kasvetini." (*Sonrası Kalır II,* s. 15-18)

Edip Cansever'in şiirlerinde serbest çağrışımlara çokça rastlanır. *Umutsuzlar Parkı* adlı şiir kitabında serbest çağrışım unsurları bireyin iç dünyasını aydınlatmada büyük önem gösterir.

"Erimek, bir olmak ve unutulmak içindeki onlardan
Ya da bir başkaca şey: ben kendimi ayırıyorum
O yapayalnız olmaktaki kendimi
Böyleyken akıp gidiyorum bir nehir gerçeği gibi
Sanki ben upuzun bir hikaye
En okunmadık yerlerimle
Yok artık sıkılıyorum." (*Sonrası Kalır I*, s. 162)

Bezik Oynayan Kadınlar adlı kitaptaki şiir karakterlerinden Cemile, psikanalitik/psikodinamik açıdan şizoit yapı gösterir. Cemile, anılara gömülmüş, hayal dünyasında yaşayan, yabancılaşmış, yalnızlık duygusuna boğulmuş, iç ve dış çatışmalar yaşayan vb. bir kişidir.

"Hiçbir yere taşınıyorum, kendime sızıyorum yalnız
Ben dediğim koskocaman bir oyuk
Koltuğun üstünde, aynadaki yansıda
Bir oyuk! sofada, mutfakta, yatağımda" (*Sonrası Kalır II,* s. 245)

Cemile, içe kapanık biri olarak kendi bireyselliğini kazanamamıştır. Bir boşluğun içindedir ve kendini değersiz hissetmektedir. Cemile'nin Hilmi Bey'e yazdığı mektuplar, kendisinin bilinçaltını, serbest çağrışımlarını, iç çatışmalarını ortaya koyar. Şiirde geçen oyuk, boşluğu, hiçliği ve cinselliği çağrıştırır.

Cansever, *Umutsuzlar Parkı* adlı eserinde tedirgin, umutsuz ve yalnız insanı "penguen" imgesiyle verir.

"Az şey mi kurtarıp rahat etmek
Ellerle gözleri
Bir penguen
pengueni Nişanla

Siz kırmızı yerler, kırmızı saçlar severdiniz
O penguen
Bir anahtar, bir pencere, bir horoz tüyü
O penguen
Çay masaları, öğle yemekleri, gezintiler
O penguen
Ölmek mi diyoruz, susturun ölümleri
O penguen
Penguen penguen
Hiçlikle kesilen tahin helvaları gibi
Güneşi eriten çocuk başları gibi
Bir tramvay gibi, günümüzde köşe başları yapan
Serüvenler, hafta tatilleri
Penguen
Vur düşür pengueni" (*Sonrası Kalır I,* s. 139)

Umutsuzlar Parkı'nda yalnızlığı, atılmışlığı temsil eden penguen bir bakıma Edip Cansever'dir. Çünkü o da kendisini yalnız ve tedirgin bir ruh hâline sahiptir.

Yalnızlık, Yabancılaşma ve Alkolün Şizoitleştirdiği Karakterler: *Edip* Cansever'in birçok şiir karakteri bu başlığa örnek verilebilir. *Bezik Oynayan Kadınlar* ve *Tragedyalar*'ın şiir kişileri bu konunun en belirgin örnekleridir. *Bezik Oynayan Kadınlar* (1982) adlı şiir kitabı, "Manastırlı Hilmi Beye Mektup(lar)", "Cemal'in İç Konuşmaları", "Seniha'nın Günlüğünden" ve "Ester'in Söyledikleri" adlı dört ayrı bölüm ve Cemile, Cemal, Seniha ve Ester adlı dört farklı anlatıcıdan ibarettir. Cemile, Cemal'in annesi, Seniha'nın ise kardeşidir; Ester ise bu aileden olmayan "Yahudi Matmazel"dir. Ester ile Seniha, bir randevu evi sahibi olan Muhasen'e giderler; Cemile ile Cemal ise ara sıra parklarda vakit geçirirler. Bu kişilerin en belirgin ortak özelliği, yalnızlık ve yabancılaşmayı derinden hissetmeleri, alkole sığınıp ve depresif kişilik göstermeleridir. Burada sadece Cemal'in psikolojik yapısı üzerinde duracağız. "Cemal'in İç Konuşmaları I"de Cemal, bunaltılı bir kişi olarak varoluşunu tamamlayamamıştır.

"Bir şeyler çiziyorum buğulu cama -ben-
Cemal'in ıslak sesi
Kayıp gidiyor buğulu camda

-Bir sabah yağmurunun en küçük tanımıysa
Şu benim sesim-
Çizip çizip siliyorum sesimi" (*Sonrası Kalır II*, s. 266)

Cemal, kendisini yaşlı bir çocuğa hem de çocukların en yaşlısına benzetir. Cemal'in bu düşünceleri, bir anlamda Edip Cansever'in istediği gibi yaşayamadığı çocukluk günlerine göndermedir:

"Yaşlı bir çocuğum ben, çocukların en yaşlısı" (*Sonrası Kalır II*, s. 266)

Cemal, dış dünyadan kopuk, içe kapanık bir kişi olup çocukluk dönemini anımsamaktadır. Cemal, *"Sanki yaşamım benim / Önce bir susuzluk vakti / -Suyu musluktan içiyorum sık sık / Kimseye göstermeden / Böylece / Hiç mi hiç bitmiyor içmem-"* diyerek yaşamını susuzluğa benzeterek, yaşamındaki büyük bir eksikliğe dikkat çeker. Edip Cansever'in şiirlerindeki en önemli izleklerden olan "yalnızlık", "atılmışlık" ve "kopukluk", bu şiirde de ön plandadır.

Cansever beş bölüm olarak kaleme aldığı *Tragedyalar* adlı şiir kitabında klasik tragedyanın ögelerinden olan koro, epizot, koro başı ve kahraman unsurlarını da kullanır. Eserin beşinci bölümünde ise "Armenak, Vartuhi, Stepan, Lusin ve Diran" adlı tragedya kişilerinin diyalogları söz konusudur.

Tragedyalar'da baba rolündeki Armenak kötümser bir psikoloji ile yer alır.

"Kuru kan, ölü asker, ağustosböceği

Baba Armenak durmadan sıkılıyor

Eşyalara bakarken sıkılan bir profili" (*Sonrası Kalır I,* s. 319)

Cansever'in şiirlerinde kaçış ve sığınma izlekleri önemli yer tutar. *Tragedyalar*'da şiir anlatıcılarının alkol bağımlılığı dikkati çeker. Onlar, atılmışlık ve yalnızlık duygularını gidermek için içkiye sarılırlar:

"Ve diyebilirsin ki Lusin, soyu kalmamış hayvanlar gibi

Öyle bir buz çağını yaşıyorum da

İçkiyle aşıyorum, içkiyle çözüyorum bu cehennemi" (*Sonrası Kalır I,* s. 333)

"Tragedyalar IV"te, alkol bir kaçış yolu olarak işlenir. Şair, yer yer içkiden övgüyle bahseder. Cansever bu şiirde, "bulanık, bungun, kuru gök, kuru bir yağmur, solmak" gibi olumsuzlukların ancak alkolle giderileceğini söyler. Burada, şairin hayatında alkolün önemli bir yeri olduğunu dikkate almak gerekir. Onun bazı şiirlerinde alkole sığınma ile ilgili ifadelerin görülmesi şairin dil ve üslubunda önemli bir durumdur.

"Ya alkol olmasaydı. Bir uzun bardaklarımız vardı. Herkes birbirinden artardı
Bulanık, bungun artardı
Kuru gök, kuru bir yağmur bırakırdı sesimize
Çok uzaklarda çok düşündüğümüz bir şey solar solar solardı
Meyhaneler biraz olsun solardı" (*Sonrası Kalır I,* s. 307)

Aşk ve Erotizm: Aşk, kadın olsun, erkek olsun insan hayatının en önemli içsel deneyimlerinden biridir. Kişideki ruhsal değişim veya dönüşümün köşe taşları arasında yer alır. Psikanalitik açıdan baktığımızda aşk, genel olarak bilinç dışı kaynaklarla iç içedir. Aşkı psikanaliz yöntemle ele almamızdaki özellik, onu meydana getiren ruhsal unsurlardır. Kişideki, tutkular, hayaller, hayal kırıklıkları, narsisistik yapı, fanteziler, aşkın kontrol edilemezliği vb. hususlar, bizi psikanalize götürür.

Psikanaliz, genel olarak bilinç dışı ile ilgilenir; aşk da bilincin dışında yer aldığı için aşk ile psikanaliz arasında muhtelif ilişkiler bulunur. Aşk, benliği de içine alan, yani benlik tarafından kontrol edilemeyen bir olgudur. Psikanalitik açıdan aşka bakışta, aşkın erotik (cinsel), yıkıcı, hastalıklı, (bazen) ölümcül, benliğe hâkim oluşu ve bilinç dışılık özelliklerinin rolü vardır. Psikanalizde, kadın ve erkeğin birleşmesi öyküsünün gelişimi ele alınır.

Freud'a göre, Ödipal dönem cinsel dürtülerin ilk başladığı süreçtir. Cinsel dürtüler, kişinin cinsel kimliğinin oluşmasında büyük önem taşır. Erkek çocuğu, zamanla cinsiyetinin erkek; kız çocuğu ise cinsiyetinin kız olduğunu anlar. Kız çocuğu, dişi olduğunu ve annesine benzediğini fark ettikten sonra, annesi gibi olmaya çalışır. Erkek çocuğu ise, anneden kopuş ve babaya özenti olmak üzere iki süreçle cinsel durumunu kavrar.

Edip Cansever'in şiirlerinde cinsel haz nesnesi olarak kadın ve erotizm önemli yer tutar. Şairin "Phoenix" adlı şiirinde kadın bir haz nesnesi olarak, erotik bir düzlemde ele alınır.

"Ben orda, akşamına orospular dadanan
Camlarında pis sinekler gezinen, ben orda
Eskimiş bir tutuşla şarabını içiyor
Kadınlarda oluyor kadınsız bakışlarla
Başıyla öne düşmüş yüreğiyle beraber
Ya Tanrıya inanır ya da isyana" (*Sonrası Kalır I,* s. 207)

Cansever'in "Ruhi Bey ve Limonluktaki Yangın" adlı şiirinde Ruhi Bey'in üvey annesi tarafından cinsel tacize maruz kalması dile getirilir. O sıralar Ruhi Bey on altı yaşında olup içe kapanık, yalnız ve mutsuzdur.

"Üvey annemdi benim, ben sarışındım
On altı yaşındaydım, sarışındım
Bulanık çıkmış fotoğraflar gibiydim, görünümsüz
Yalnızdım, karışıktım." (*Sonrası Kalır II,* s. 66)

Eros-Thanatos Trajedisi ile Dünyaya Bakış: İnsanoğlunun var oluşundan itibaren genel problemi olan ölüm, Edip Cansever'in şiirlerinde önemli ölçüde yer alır. Şair, karamsarlık ve bunaltılarla beraber intihar ve ölüm temalarını da işler. Mustafa Şerif Onaran, Cansever'in âdeta kendisini yok etmek istediğini, ölüme hızla yol almak için çabaladığını dile getirir: "Kendi eksiklerini kullanarak, yenik düştüğü zaman bıraktığı ayak izlerine basarak ölüme doğru yürüdü. Mayıs sonlarıydı beyin kanaması mı geçirmişti? Ölümün kıyısına gelene kadar yavaş yavaş neler tükendi onda?" (Onaran, 2002: 57)

Edip Cansever'in "kendisini yok etme" isteği, intihar düşüncesini ortaya çıkarır. İntihar, psikanalitik bağlamda thanatos ile ilgilidir. Thanatos, psikolojide yıkıcılığı simgeler. Psikanalizde, kişi bunaltıları, hayal kırıklıkları, karamsarlıkları, iç ve dış çatışmaları, kopuşları, çıkmazları vb. sebebiyle intihar ve ölüm dürtülerini açığa çıkarabilir.

Cansever, "Phoenix" adlı şiirinde mitolojik bir kuş olan Phoenix'in kendini yakarak yeniden doğması olayını anımsatır. "Yunan mitolojisinde yer alan; simurg ve sirenk gibi adlarla da anılan bu mitolojik kuşun, dünyanın farklı yörelerinde çeşitli dinsel ve büyüsel etkileri olduğuna inanılır." (İpek, 2011: 90)

"Bu nasıl bir bakış ki dünyaya intiharla
...
Kim ne derse desin ben bu günü yakıyorum
Yeniden doğmak için çıkardığım yangından." (*Sonrası Kalır I*, s 207)

Cansever'in bazı şiirlerinde yaşam-ölüm trajedisinde dünyaya intiharla bakışın izlerini de görmek mümkündür. Şair, "Phoenix" adlı şiirde "Bu nasıl bir bakış ki dünyaya intiharla" diyerek psikolojik yapıyı ortaya koyar. Edip Cansever, dünyaya intiharla bakan bir kişinin bakışıyla da çevreyi algılar. Şair, bireyin intihar etmeden önceki düşüncelerini de ifade eder. Cansever, Kontrbas öğretmeni Rıza'nın ağzından yaşamın karşısında ölümü sorgular:

"Ölümüm yeni bir şey olmadı, vardı
Ben tıraş olduğum zaman saat on üçtü, diyebilirim
Kolacıdan gömleğimi aldığımda saat on sekiz
...
Ve nasıldı, derseniz, bunu anlatabilirim

Bence, bir yaradılış gibiydi ölüm, bunu anlatabilirim" (*Sonrası Kalır I,* s. 432)

Burada, ölümün insan yaşamında sürekli yer alan bir olgu olduğu ifade edilir.

Cansever, "Aydınlığın Dört Bir Yanı" adlı şiirinde, intihar ve ölüm üzerine düşüncelerini Selim, Jale ve Cengiz'in bakışıyla anlatır. Bu şiirin karakterleri intihar metotları üzerinde görüşlerini belirtirler. Şiir karakterleri intihar yöntemleri hakkında düşüncelerini dile getirirler: "Ancak, Jale'nin en son diyalogda belirttiği, ölümden sonra bireyselliğinin farkına varması ve diğerlerinin ölümünün onun için bir anlam ifade etmemesi, ölümün sonrasındaki yaşamın kişinin kendi edinimleri sonucunda kazanılacağını işaret etmektedir." (İpek, 2011: 103)

"Cengiz: Kalınca bir ip de alalım.
Selim: Jale bol zehir ister.
Jale: Bana sorarsınız havagazı en iyisi
Ucuz da olur üstelik
Yeter de artar bile üçümüze.
Cengiz: Hadi şerefe!
Ölümün şerefine, ölümün!
Jale: Bıktım artık bu ölüm sözünden
Ben ölürsem size ne
Siz ölürseniz bana ne?" (*Sonrası Kalır I,* s. 557)

Cansever'de Yabancılaşma ve Varoluşçu Psikanaliz: Genel olarak kötümserlik, bunaltı, başkaldırış, özgürlük ve umutsuzluk felsefesi olarak bilinen varoluşçuluk (egzistansiyalizm), insanın dünyada varoluşunu, kendini ve maddeyi sorgulaması neticesinde karşılaştığı çıkmazları, çatışmaları yorumlayan felsefi akımdır. Varoluşçu felsefenin oluşmasına Kirkegaard, Heidegger, Sartre, Neitzsche, Camus gibi filozoflar öncülük etmiştir.

İnsan psikolojisinin bozulmasındaki temel sorunların başında anksiyete (yani bunaltı, iç daralması) ve korkular gelir. Bireyin gerçek hayatta karşılaştığı felaketler (ölümler, ağır hastalıklar, ekonomik felaketler, ağır travmalar vb.) kişide bireyde bunaltıya sebep olur. İşte varoluşçu psikanaliz bu noktada devreye girer ve bu bunaltı ve korkudan oluşan psikozları tedavi etmeye çalışır.

Cansever'in şiirlerinde çokça görülen yalnızlık, ölüm düşüncesi ve sıkıntılar bireyin iç ve dış dünyasındaki çıkmazlar ve bunalımlarla ilgili olduğu gibi, dönemin revaçta felsefi akımlarından varoluşçulukla da ilgilidir.

Edip Cansever, yukarıda da belirttiğimiz bazı sebeplerden dolayı şiirlerinde sıkıntı ve karamsarlık izleklerine çokça yer verir. Edip Cansever'in şiir-

lerinde görülen sıkıntının birçok kaynağı olduğu düşünülse de, durumu daha iyi açıklamak için şairin aşağıdaki dizelerine bakmak önemlidir:

"Ben burda bir sıkıntıyım, atımdan iniyorum
Benim atım her zaman
Kim bilir kime sesleniyorum sessizlik
Yosunlar, taşlar, o mezar yazıtlarından
Yaz gelmiş, zakkumlar açmış, elimi bile sürmedim
Sürsem bile ne çıkar, ama sürmedim
...
Ben burda bir sıkıntıyım, atımdan iniyorum
Benim atım her zaman." (*Sonrası Kalır I,* s. 230)

Psikanalitik incelemeye elverişli olan bu şiirde şairin sıkıntılarının kaynağının yine şairin kendisinde bulunduğunu görmekteyiz.

Edip Cansever, *Eylülün Sesiyle* isimli yapıtıyla aynı ismi taşıyan şiirde; "Bu dünyada yaşamanın can sıkıcı bir şey" olduğunu söyler. Varoluşçu psikanalizde bahsedilen iç sıkıntısı ve bunaltı burada ön plana çıkar.

"Bu dünyada yaşamak can sıkıcı bir şeydir baylar.
(...)
Sıkılmak iyi baylar
Biz hazır tuttukça böyle
İçi yangından alev alev
Dışı buz tutmuş kalplerimizi." (*Sonrası Kalır II,* s. 226-227)

Yabancılaşma, en genel çerçevesiyle bireylerin birbirlerinden ya da belirli bir ortam veya süreçten uzaklaşmalarını anlatır. Yabancılaşmanın temelinde kişinin toplumsal ilişkilerini minimuma indirgenmesi, dış dünyadan uzaklaşması vardır. Yabancılaşmanın en önemli göstergeleri, çevreden, toplumdan uzaklaşma ve normallikten sapmadır.

Edip Cansever'in şiirlerinde yabancılaşma, bunalım, atılmışlık/terk edilmişlik duygusu ve yalnızlık temaları sıkça işlenmiştir. Cansever'i bu olumsuz unsurları işlemeye yönelten sebeplerin başında 1950'li yıllardaki kentleşme, sanayileşme ve toplumsal değişimlerin oluşturduğu bunalım ve umutsuzluk ve varoluşçuluk akımıdır.

Tragedyalar, modern kent yaşamının bunaltıcı yapısında yalnızlaşan bireyin iç ve dış çatışmalarını yaşam-ölüm trajedisini dile getirir. Bireyin yabancılaşmanın, sosyal ve kültürel dejenerasyonun en önemli sebeplerinden biri dinî ve manevi değerlerin yitimidir. Şairin şiir karakterlerinde bu durum açıkça görülür.

"Tragedyalar I"de korobaşının şu sözleri şiir karakterlerindeki Tanrı inancının zayıflaması, hatta silinmesini gösterir. Şair, *"Hepimiz tanrı kaldık, kimse mutluyum demesin."* (*Sonrası Kalır I,* s. 281) sözleriyle, "tanrısal olanla insansal olanı aynı düzleme indiren 'yabancı', mutlak ruhun (Tanrı'nın) da yaşanan dünyada mutlu olamayacağına dair karamsar düşünceler üretmektedir." (Balık, 2011: 17) İlgili şiirin ilk dizelerinde koronun dile getirdiği "yıkılmakta olan bir dünya" ile karşılaşırız:

"Çünkü bir bir yıkılmakta açsanız radyoları
Sokaklar, köpekler ve tanrının bütün eşyaları" (*Sonrası Kalır I,* s. 275)

"Tragedyalar II"de geçen "Geceye değğin bir ölümlünün / Kendini tanrıya yok dedirtmesi" (Tragedyalar II, *Tragedyalar,* S.K.I, s. 288) dizelerinde, "Feuerbach'ın yabancılaşmadan kurtulmanın ancak insanın yabancılaşmış resmi olan Tanrı'nın ortadan kaldırılması ile mümkün olacağı fikrinin Cansever'in imgelemindeki yansımaları olarak okunabilir." (Balık, 2011: 17)

*Tragedyalar'*da şairin "kutsal olan"a karşı tavır aldığı görülür. Onun bu dünyayı "kirli ve büyük sirk çadırı gibi uçsuz bucaksız" olarak algılamasında, yabancılaşmanın rolü büyüktür:

"Öyküsü tanrılardan ve açık denizlerden derlenen
Bu tuhaf akşamları kim çizdi
Güçlü bir soluk tarafından ve hırsla"
Ve kirli
Ve büyük bir sirk çadırı gibi, uçsuz bucaksız
Bu tuhaf akşamları kim çizdi
Biz içkiler içerken." (*Sonrası Kalır I,* s. 308)

Şair, bu şiirde yabancılaşmış insanın trajedisini, kutsal değerlerle çatışmasını ve gerilimini dile getirir. *Tragedyalar'*da, psikolojik bakımdan hastalıklı, insan tipolojisi çizilir. Bu eserdeki dizelerde yalnızlık, inançsızlık, karamsarlık, kin, nefret vb. olumsuzlukların bireyin iç dünyasından kaynaklandığı görülür.

"Ölüyüz. Ölüler kendilerini toplar orada
Çağlar ki kalınlaşır, gerilir, eylemler hazırlanır
Düşer kan saatleri, çarşılar kalır." (*Sonrası Kalır I,* s. 279)

Şair, kişinin gerilimini, bunaltı ve yalnızlığını "yabancılık", "sürgün", "kuşatma", "bitkisel yalnızlık", "kan" vb. sözcüklerle ifade eder. Şair, yalnızlıkla ölüm arasında ilişki kurarak trajik yapıyı artırır. *Tragedyalar'*da şiir karakterlerinin inançsız yapısı şiir boyunca devam eder.

"Bir gün ki tanrısız ve bavullarsız çıkagelmenin
Gölgeli, ama hiç anlaşılmadık bir istasyonunda" (*Sonrası Kalır I,* s. 279)

Tragedyalar'daki kişilerdeki inanç kaybı, onların kutsal değerlere önem vermemesiyle açıklanabilir. İlgili şiirin karakterlerinden Lusin, daha sonra unutulduğunu, hatta kendi kendisini bile unuttuğunu söyler:

"Unutulmuş gibiyim ben. Ve insan
Bir bakıma unutulmuş gibidir
Bilmem ki nasıl anlatmalı, yalnız bile değilim
Belki de yalnızlıktan
Daha fazla bir şey bu
Unuttum ben kendimi de Stepan."(*Sonrası Kalır I,* s. 330)

Edip Cansever'in *Tragedyalar*'ında yabancılaşmanın, sosyal ve kültürel dejenerasyonun en önemli sebeplerinden biri dinî ve manevi değerlerin yitimidir. Şairin şiir karakterlerinde bu durum açıkça görülür.

Sonuç

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan sosyal bir müessese olan dil, kullanıldığı yerlere göre zamanla edebî dil, günlük dil, ilim dili vb. adlarla karşılanmıştır. Edebî dil, barındırdığı mecaz, alegori, kinaye, teşbih, istiare, imge vb. unsurlara sahip olması ve yazarının üslubundan izler taşımasından dolayı günlük dil ve ilim dilinden ayrılır.

Üslup, yazarın şahsiyetinin, kişiliğinin ve iç dünyasının önemli bir yansımasıdır. Çünkü, yazar kullandığı kendi mizacına uygun bir dilsel ifade dünyası kurar. Bu bakımdan üslubun kaynağında ilim dalları arasında sanat merkezli bir ilişki ve sanatkârın ruhsal yapısı söz konusudur. Bundan dolayı edebî eserde onu yaratıcısının ruhu da bulunur. Üslup ile sanatçının dili kullanmadaki hassasiyetini ve hususiliğini anlarız. Sanatçı, üslup oluştururken dilin günlük kullanımının dışına çıkar. Sanatçının, dili özel bir şekilde kullanması, bir konuyu, duygu, düşünce ve hayalleri ifade ediş tarzıdır. Sanatçının dili kullanış biçimi onun üslubunu verir. Her şairin üslubu, onun yaşama biçiminin, felsefi ve kültürel yapısının, hayata bakışının, ruhsal durumunun onun diline yansımasıdır.

Üslupta, edebî metnin içeriğinin ferdi olarak ifade edilişi söz konusu olup bu da sanatçının psikolojik yapısı ile yakından ilgilidir. Bu bakımdan, edebî metinlerde dil ve üslup incelemelerinde serbest çağrışımların, bilinçaltının ve diğer psikolojik unsurların önemi büyüktür. Bir sanatçının dil ve üslubu onu başka sanatçılardan ayıran en önemli husustur. Çünkü sanatçıların eğitim, öğretim, sosyal, kültürel, psikolojik yapısı vb. aynı değildir. Şair, dil bilimine ait

unsurları, yani dil unsurlarını şiiri içerisinde kullanırken kendi psikolojik yapısını da buna ekler. Temelde, şair/öznenin bilinç ve bilinçaltı unsurları onun eserine önemli ölçüde yansır.

Cansever, şiirlerinin çoğunda bireyin iç çatışmaları, yalnızlığı, dramı, yalnızlık, umutsuzluk, kaçış, sığınma, sıkıntı, bunalım, terk edilmişlik hissi, korku, umutsuzluk, acı, yabancılaşma gibi temaları işler. Bu yazımızdaki alıntı şiirlerde şairin psikolojik yapısını gösteren bazı ifadeler şunlardır: denizin ölümü, martının ölümü, eşyasızlık, beyaza kesilmek, sessizlik, mekâna sığmama, alacakaranlık bakışlar, suyun yanması, yaşam boyu inilti, solmak, kurumuş dere, baygınlık, hasta oluş, can çekişmek, örtük perdelerin kasveti, dip sularda yüzgeçlerin çırpınması, erimek, kendine sızmak, yalnızlık, koskocaman oyuk, ıslak sesin buğulu camda kayıp gitmesi, çizip çizip siliyorum sesimi, yaşlı bir çocuğum, kuru gök, kuru kan, kuru yağmur, cehennemini içkiyle çözmek, buz çağını yaşamak, dünyaya intiharla bakış, yeniden doğmak için yangın çıkarmak, ölümün şerefine, ben burada bir sıkıntıyım, alev alev iç yangını, dışı buz tutmuş kalpler, yıkılan dünya, ölüyüz, tanrısız, gölgesiz, kendini unutmak, unutulmak vb.

Cansever'in şiirlerinde "ölüm, intihar, sıkılma, yalnızlık, yabancılaşma, kaçış, sığınma, terk edilme, cinsellik, atılmışlık, mutsuzluk" gibi bireyin psikolojisini ortaya koyan sözcüklere çokça yer vermesi, şairin kendi psikolojisinin de üslubuna yansıdığını gösterir.

Kaynaklar

AKTAŞ Şerif (2002), *Edebiyatta Üslûp ve Problemleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

AKTAŞ Şerif (1973), "Üslûp Meselesi", *Fikir ve Sanatta Hareket*, S 88.

BALIK Macit (2011), Edip Cansever'in Tragedyalar'ında Yalnızlık, Bunalım ve Yabancılaşma, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 18, Yaz.

BERK, İlhan (1977), "Soruşturma: İkinci Yeni'den Ne Anlıyorsunuz, Neden Böyle Bir Şiire Yönelmek Gereksemesi Duydunuz?" *Türk Dili*, Sayı: 309, Haziran 1977.

CANSEVER Edip (2000), "Umutsuzlar Parkında Bir Umutlu ile Konuşma", *Gül Dönüyor Avucumda*, Adam Yayınları, İstanbul.

CANSEVER Edip (2008), *Sonrası Kalır I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

CANSEVER Edip (2008), *Sonrası Kalır II*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

CEBECİ Oğuz (2004), *Psikanalitik Edebiyat Kuramı,* İthaki Yayınları, İstanbul.

ÇETİŞLİ İsmail (2008), *Edebiyat Sanatı ve Bilimi,* Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

ÇOBAN Ahmet (2004), *Edebiyatta Üslûp Üzerine*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

EMRE İsmet (2006), *Edebiyat ve Psikoloji*, Anı Yayıncılık, Ankara.

FREUD Sigmund (1998), *Psikanaliz Üzerine,* (Çeviren: Kamuran ŞİPAL), Cem Yayınları, İstanbul.

FREUD Sigmund (2001), *Sanat ve Sanatçılar Üzerine*, (Çeviren: Kamuran ŞİPAL), Yapı Kredi Yayınları İstanbul.

JUNG Carl Gustav (1997), *Analitik Psikoloji*, (Çeviren: Ender GÜROL), Payel Yayınları, İstanbul.

İPEK Hilal (2011), *Edip Cansever'de Varoluşçuluk İzleri* (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

KABADAYI Hayriye (1990), "Mehmet Kaplan'ın Edebî Esere Bakışı ve Eleştiri Tarzı", *Dergâh*, S 9, Kasım 1990.

KAPLAN Mehmet (2004), "İfâde Vasıtalarının Değişmesi", *Kültür ve Dil*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

KARACA Alâattin (2005), *İkinci Yeni Poetikası*. Birinci Basım, Hece Yayınları, Ankara.

KORKMAZ Ramazan Korkmaz-Tarık ÖZCAN (2009), Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.

OKAY Orhan (1983), "Şairin Karnındaki Mânâ", *Yönelişler*, S 23-24. Mayıs-Haziran.

ÖNAL Mehmet (2008), "Edebî Dil ve Üslûp", *AÜ Türkiyat Arş. Ens. Dergisi*, Sayı 36, Erzurum.

ONARAN Mustafa Şerif (2002), "Ömer Edip'ten Edip Cansever'e Şiirli Yol", *Varlık*, S 1135/Nisan.

SONTAG Susan (1991), *Sanatçı: Örnek Bir Çilekeş* (haz.: Yurdanur SALMAN-Müge GÜRSOY), Metis Yayınları, İstanbul.

SPITZER Leo (1964), Üslûb Tedkikleri ve Muhtelif Memleketler, (çev.: Fikret ELPE), *TDED*, C 13 İstanbul.

ŞAHAN Kayhan (2007), *Edip Cansever'in Şiirinde Anlatı Öğeleri*, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

WELLEK Rene-Austin WARREN (1983), *Edebiyat Biliminin Temelleri*, (çev.: Ahmet Edip UYSAL), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Birinci Baskı, Ankara.

TÜRKÇE *YAL* "DİNLENME; İZİN; ÜCRET" VE ÇOK ANLAMLILIK

Mustafa ÖNER

Sözlerin kökenini incelerken çok anlamlılık (*polysemy*) ve eş seslilik (*homonymy*) olgularının zorluklara yol açtığı bilinir. Köken bilgisi (*etymology*) sözlüklerinin yanı sıra, gündelik kullanım amacına yönelik sözlüklerin hazırlanmasında bile eş seslilik ve çok anlamlılık olgularına dikkat edilmeden yapılan çalışmalar hep eleştiriye açık olmuştur.

Türkçe *iste-* "istemek (TS); aramak, sormak (TTS)" veya *değme* "değme, temas; seçkin" (TS); *günlük* "günlük; güzel koku, tütsü" gibi sözler eş sesli midir, yoksa çok anlamlılaşmış (*polysemic*) yapılar mıdır? Bu soru ancak titiz bir sözlük arkeolojisi ile aydınlatılabilir (bk. Karaağaç 1994).

Bu bildiride Türkçe köken bilgisi için önemli bir sorun olan bu çok anlamlılaşma olgusunun bir örneğini, Çağdaş Türk yazı dilleri arasında epeyce yaygın kullanımı gözlenen *yal* "dinlenme; izin, tatil" sözünü inceleyerek vermek istiyoruz.

Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *yal* "inek, köpek vb. hayvanlara yedirmek için hazırlanan unla kepek karışımı sulu yiyecek" (DS: C. 11) sözüne Eski Türkçe anıtlarda rastlanmaz (krş. EDPT: 916-918).

Buna karşılık ET *yal* "at yelesi" (EDPT: 916; DTS: 227) ise andığımız sözle hiç karıştırılmaması gereken eş sesli (*homonym*) başka bir biçimdir. ET *yal* "at yelesi" biçiminin de çok yayıldığını görüyoruz: Az., Trkm., Tat., Bşk. *yal*; Özb. *yål*; Alt. *d'al*; Kklp., Kaz. *jal*; Kırg. *cal*; Tuv. *çel;* Yak. *siel* "yele; ense kökü". Bu söz yeni bir anlam da kazanmıştır: Az. *yal* "dağ yamacı, geçit" (Musaev 1975: 127-129). Bunun bir "dağın yelesi" gibi bir benzetme yoluyla anlam genişlemesi olduğu anlaşılıyor.

Çağdaş Türk yazı dillerinin bir kısmında gözlenen *yal* "dinlenme, istirahat; izin" sözü ve türevleri ise ET. *yal* "at yelesi" biçimiyle asla birleştirilemez (krş. Sevortyan 1989: 83-84). Buna göre ya üçüncü bir eş sesli biçim söz ko-

nusudur ya da Anadolu ağızlarındaki *yal* "hayvan aşı" biçiminin de dayandığı eski bir "aş" bilgisinden çok anlamlılaşma (*polysemy*) yaşanmış olmalıdır.

Bu çok anlamlılık ile paralellik oluşturan; Türkiye Türkçesi ve ağızlarındaki *besleme kız* biçiminden kısalmış (*elliptic*) *besleme* "evlatlık olarak alınıp ev işlerinde çalıştırılan kız" sözü de boğaz tokluğuna hizmet etmek bağlamıyla değerli bir tanıktır.

Yaptığımız araştırma, aşağıda belirttiğimiz verilerin "ırgat aşı, işçi yemeği" bilgisine dayalı çok anlamlılaşmış (*polysemic)* yapılar olabileceğini ortaya çıkarmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinin ilk sözlükçülerinden olan Lazar Budagov eserinin *yal* maddesinde Tat. *yal*, Kaz. Kırg. *cal* için "işçi tutma, kiralama; ücret"; *yalçı* "ücretli, işçi"; Kırg. Alt. *calda*- "ücretli istihdam etmek"; Tat. *yalga yürtmek* "işe vermek" anlamlarını kaydetmiştir (Budagov 1871: 337). Radlov da sözlüğünde Kazan Tatarcası *yal* "istirahat, dinlenme" biçimini vermiştir (Radlov IV-I: 36). Söz konusu çağdaş yazı dillerinin sözlükleri de bu eski kayıtları doğrulayıp genişçe örneklendirmektedir:

Tat. *yal* "dinlenme, istirahat; izin; tatil; ücret"

> *yal akçası* "tatil parası"; *yal könĕ* "tatil günü"; *yal yortı* "otel, tatil köyü"

> *yal it*- "dinlenmek; izin yapmak" (TRS: 704).

Krm-Tat. *yal* "dinlenme, istirahat"

> *yal al*- "dinlenmek; izin yapmak" (KRUS III: 401).

Bşk. *yal* "dinlenme, istirahat; izin; tatil"

> *yal könö* "tatil günü"; [Ör.: *batırġa la yal kerek* "pehlivana da dinlenmek gerek"] (BRS: 718) > *yalla*- "tutmak, kiralamak" > *yalsı* "işçi; rençber" (BRS: 720).

Kmk. *yallık* "dinlenme"; *yal alıv* "dinlenme" (RKS: 587).

Krç-Mlk. *cal* "aylık, maaş; görev, hizmet" [*baynı közü malda, carlını közü calda* "zenginin gözü malda, yoksulun gözü maaşta"]

> *calga al*- "işe almak, görevlendirmek" (KMTAS: 776-777).

Kırgızcada ise incelediğimiz *cal* kökeni olmasa da *calda*- "ücret karşılığı çalıştırmak" türevi vardır (KTTS: 179). Aynı biçimde bu "işçi tutma, çalıştırma" (Rus. наём) kavramının Kazakça karşılığı da *jaldav* biçimidir (OKS: 444).

Bütün bunların yanı sıra Tat. *ayak yalı* "herhangi bir yere giderek yerine getirilen iş için verilen para veya hediye, bahşiş" verisi de *yal* sözünün "ücret"

veya "hediye, bahşiş" anlamı kazanması bakımından çok ilgi çekicidir (TTAS I: 98).

Bugünkü Kıpçak Türkçesine ait bu türevlerin Eski Kıpçak yadigârlarında da belirli kayıtları vardır.

İrşadü'l-Mülūk (XIV. yy.) metninde *yal* "ücret" sözünün şuna benzer kullanımları ilginçtir:

Kim destūr birse añar hvācası, ya azād bolsa ya yalġa barġan bolsa. Kaçan yalġa tutsa anı kişilerni hıdmet üçün tatavvu oruç tutmağay meger kim yalġa tutġan kişi destūrı birle tutġay (Toparlı 1992: 324).

Yine bu metinde geçen *yalçı* "ücretle iş gören" (bk. Toparlı 1992: Sözlük) sözünün yine eski bir kaydı da *Codex Cumanicus*'ta bulunmaktadır: İtalyan ve Alman dizinlerindeki *yalçı* "gündelikçi"; *yal* "ücretli iş, hizmet" (Kun 1880: 234). Bu Kumanca yadigârın sözlük yazarı da "gündelikçi" anlamını vermiştir (bk. Grønbceh 1942: 111).

Bu türevlerin sadece Kıpçak alanı ile sınırlı kalmadığını tahmin edebiliriz: Çünkü *Şeyh Buhari* de Doğu Türkçesinde *yalçı-* "behre bulmak, rahat etmek, sayesinde geçinmek" biçimini vermektedir (Buhari: 298); nitekim çağdaş Özbekçede de bu *yålçımåk* fiili kayıtlıdır (ÜTİL C I: 256).

İlk anlamı "aş, ırgat aşı" iken belirlediğimiz anlam çoğalmalarını yaşayan *yal* sözünün "dinlenme" anlamından çıkan en yeni boyut ise "tatil" kavramıdır: Arapça *ʿatal* "çalışmamak, faaliyet göstermemek" kökeninden *taʿtîl* "kesme, kapama, durdurma" anlamındadır (Mutçalı 1995: 577-578). İngilizce *holiday* de aslında dinsel bayramların, kutsal günlerin (< *holi-day*) izini taşırken; Fransızca *vacances* adı ise Latince *vacare* "serbest olmak, boş olmak" fiilinin geçmiş zaman partisibine dayanmaktadır (www.lexilogos.com/vacances_etymologie.htm).

Sonuç olarak, dilde çok anlamlılık olgusunun en sık görülen örneği olan iğretileme (*metaphore*) incelediğimiz *yal* "dinlenme; maaş, ücret" sözünde de yaşanmış olmalıdır.

Burada Hint-Avrupa dillerinden bir karşılaştırma da yapmak yararlı olabilir: İngilizce *salary* sözü XIV. yüzyıl ortalarında "ücret, bedel; belli aralıklarla veya devamlı yapılan bir hizmetin karşılığı" anlamında kullanılmaktadır. XIII. yüzyıl sonlarında Eski Fransızcadan geçen *salarie* (< Latince *salarium* "ücret; maaş") kökeni aslında "bir askerin tuz satın alma müsaadesi" anlamını taşır. [http://www.etymonline.com/index.php? term=salary&allowed_in_frame=0]

Böylece tarih boyunca temel besin maddesi olmak dışında et ürünleri, hayvan besiciliği, dericilik gibi birçok alanda stratejik madde olan tuz, hizmetin karşılığında ayni bir ücret olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun konumuz olan *yal* "ırgat aşı" dolayısıyla değerli bir karşılaştırma tanığı olduğunu belirtmek isterim.

Bugün çağdaş iş ilişkileri bağlamında kol gücünü, emeğini sunan işçi veya hizmet veren memur, bunun karşılığında önceden belirlenmiş ve belli bir akde bağlanmış ücret almakta, hafta sonunda dinlenmekte veya yıllık izin kullanmaktadır. Ancak insanlığın ve dolayısıyla çalışmanın uzun tarihinde, bunlar neredeyse XX. yüzyılda gelişen modern iş hayatına bağlı yepyeni kavramlardır. İnsan ticaretinin, köle kullanımının, kültürün bir parçası olduğu eski çağlarda ise efendinin kölesine veya işçilere verdiği ilk ücretin boğaz tokluğu ve yemek olduğu anlaşılabilir.

Dolayısıyla burada söz konusu edilen *yal* "aylık, maaş; dinlenme, izin" gibi anlamlar *yal* "ırgat aşı" (krş. Türkiye Türkçesi ağızlarındaki *yal* "hayvan aşı") sözünden gelişen çok anlamlılıkla açıklanabilmektedir. Böylelikle modern zamanlarda alıştığımız iş tanımının henüz yapılmadığı Orta Çağ'da ırgatın veya kölenin çalışmasına ara verdiği, dinlendiği tek zaman aş zamanıdır (krş. Tat. *yal vakıtı* "dinlenme zamanı; tatil"). Yine emek karşılığı olarak verilen "aş" anlamının "ücret" anlamına doğru iğretileme (*metaphore*) yaşaması da buna bağlıdır (krş. Krç-Mlk. *cal* "aylık, maaş"). Bu çözümleme denemesinde de görüleceği üzere, köken çalışmalarında (*etymology*) eş seslilik yanında çok anlamlılık (*polysemy*) da dikkat edilmesi gereken başlıca olgulardandır.

Kaynaklar

BUDAGOV L. (1871) *Sravnitel'nıy slovar' turetsko-tatarskih nareçiy.* Tom II, Sanktpeterburg.

BUHARİ (1298) Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, Lugat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani. İstanbul.

BRS *Başkirsko-russkiy slovar'* (1958) Moskva.

DTS Nadalyaev V. M.; Nasilov, D. M.; Tenişev, E. R.; Şçerbak, A. M. (1969) *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad.

DS *Derleme Sözlüğü* (1963-1982) Ankara: "TDK".

EDPT Clauson, G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Etymonline [http://www.etymonline.com/index.php?term=salary&allowed_in_frame=0]

Grønbceh K. (1942) Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen.

KARAAĞAÇ, G. (1994) Eş Yazılılık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* VIII, 31-55.

KMTAS *Karaçay-Malkar Tilni Añılatma Sözlügü* (1996) Üçtomlık, Nalçik.

KRUS *Krımskotatarsko-russko-ukrainskiy slovar'* (2006) I-III. Simferepol'.

KTTS *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü* (1969) E. Abduldaev, D. İsaev. Frunze.

Kun G. (1880) *Codex Cumanicus*. Bibliotechae ad Templum Divi Marci Venetiarum. Budapestini.

Lexilogos http://www.lexilogos.com/vacances_etymologie.htm

MUSAEV K. M. (1975) *Leksika tyurkskih yazıkov v sravnitel'nom osveşçenii* Moskva:

"İzdatel'stvo Nauka".

MUTÇALI S. (1995) *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: "Dağarcık".

OKS *Orıssa- Kazakşa Sözdik* (1978) Jalpı redak. G. G. Musabaev. Almatı.

RADLOV V. V. (1911) *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy*. Tom IV Çast' I. S. Peterburg.

RKS *Russko-kumıkskıy slovar'* (1960) Red. Z. Z. Bammatov, Moskva.

SEVORTYAN, E. V. (1989) *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov,* Obşçet-yurkskie i

mejtyurkskie osnovı na bukvı C, J i Y. Moskva: "Nauka".

TOPARLI R. (1992) *İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtîn*. Ankara: TDK 555.

TS *Türkçe Sözlük* (1998) Ankara: "TDK 549".

TRS *Tatarsko-russkiy slovar'* (1966) Red. G. S. Emirov, A. Ş. Esedullin, U. Ş. Bayçura, Ş. S. Hanbikova, Moskva: "Akademiya NAUK SSSR".

TTAS *Tatar tělěněñ añlatmalı süzlěgě* (1977-1981) I-III, Kazan.

ÜTİL *Üzbek Tiliniñ İzåhli Lugåti.* (Red. Z. M. Magrufov) I-II, Moskva, 1981.

MACARİSTAN'DA İSTİNSAH EDİLEN SIRPÇA DİNÎ ESERDEKİ TÜRKÇE SÖZCÜKLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Münevver TEKCAN[1]
Abidin KARASU[2]

I. Giriş

Türk dilinin yayılma alanlarından biri de bugünkü Sırbistan toprakları ve Macaristan ile olan sınır bölgeleridir. Asırlarca Türk milletinin ve dolayısıyla dilinin bir geçiş güzergâhı olan bu topraklar, Türkçenin iletişim dili olarak kullanıldığı yerlerdir.

Türkçenin yayıldığı ve varlığının ispatlandığı önemli delillerinden biri, elimizdeki Kiril harfleriyle yazılmış el yazması eserlerde bulunan Türkçe kelimelerdir. Bu kelimeler ya ayrı bir sözlük hâlinde hazırlanmış ya da bizzat eserin içinde yer almıştır. Elimizdeki el yazmasında buna benzer bir durum söz konusudur. Bugünkü Macaristan toprakları içinde olan ve o dönemde Rats Titos adıyla anılan yerleşim yerinde görev yapan Jovan Knejevic, istinsah ettiği el yazması eserde kayda geçirdiği 606 Türkçe kelime ve üzerine düştüğü not, Türk dili tarihi açısından, Türkçenin yayıldığı ve konuşulduğu coğrafya açısından son derece önemlidir. Rahip Knejevic el yazması dinî eserin ilk iki sayfasına 606 Türkçe kelimeyi yazmış ve üzerine *"Bu kelimeler olmadan günlük yaşantıda konuşamayız"* notunu düşmüştür. Kayda geçirilen bu Türkçe kelimeler ve üzerine düşülen bu not bile, dönem itibarıyla 18. yy.da Türkçenin bölgedeki etkisini, yayılma alanını ve önemini göstermek için yeterlidir.

Çalışmamızda dinî eserde geçen Türkçe kelimeleri teker teker yazarak transkripte ettik ve bugünkü karşılıklarını yazdık. Fakat eserin el yazısı ile yazılmasından dolayı bazı kelimelerin okunuşunda zorluklar yaşadık. Bu şe-

1 Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, munevvertekcan@hotmail.com

2 Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi, abidinkarasu@hotmail.com

kilde olan kelimelerin karşılıklarını boş bıraktık. Yazar Knejevic'in düştüğü notlardan yola çıkarak Türkçenin bölge insanları için öneminden ve gündelik hayatlarında gördüğü işlevlere değindik. Sırp dilinde Türkçe kelimelerin gösterildiği en eski kayıt şu anda elimizdeki el yazması eserde geçen Türkçe kelimelerdir. Sırp dilinin sözlüğünü hazırlayan Vuk Karcic'den[3] önce Türkçe kelimeleri gösteren bir çalışma yoktur.[4] Elimizdeki bu el yazması eserde geçen Türkçe kelimeler Sırp dilinde gösterilen en eski Türkçe kelimelerdir. Jovan Knejevic'in istinsah ettiği bu el yazması dinî eserde geçen Türkçe kelimeler üzerine Lilyana Nedelkova ve Katitsa Şkoric'in çalışması vardır.[5]

II. Osmanlı İdaresindeki Baran Bölgesi ve Sırplar

Baran bugün Macaristan'ın güney bölümüde bir il olup merkezi Pécs şehridir. Baran bölgesi 150 yıl Osmanlı yönetimi altında kalmıştır.[6] Türklerin bu topraklara gelişin 1544 yılında olmuştur.[7] Baran bölgesindeki Sırp nüfusu Osmanlı'nın bu toprakları almasıyla artmıştır. Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Sırplar bu bölgelere göç ederek yerleşmeye başlmışlarıdır.[8] 1687 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bölgeyi Osmanlı'dan geri almasından sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırplar üzerindeki baskısı artmaya başlamış ve Ortodoks olan Sırplar Katolik mezhebine çekilmeye çalışılmışlardır. Fakat Avusturya Sırplarının patriği Arhiepiskop Arseniyem Çarnoyevikem döneminde bölgeye yapılan Sırp göçleri bu etkiyi kırmayı başarmıştır. Türk hâkimiyetinden sonra Baran bölgesi çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Macaristan yönetimde Baran Sırpları çok büyük baskı ve sıkıntılar görmüşlerdir.

Rahip Knejevic'in el yazması dinî eseri istinsah ettiği Rats Titos eski kaynaklarda Titoş adıyla anılmakta Mohaç'ın güneybatısında yer almaktadır. Titoş yerleşim yeri hakkındaki ilk kayıtlarımız 1570 yılına dayanmaktadır. Bu kayıtta 32 Sırp evinin varlığından bahsedilmektedir. 1747 yılından itibaren yerleşim yerinin adı Rats Titoş şeklinde değişmiştir. 1796 yılında elimizde

---

3 Вук Стефановић Караџић. Српски рјечник, 1818. (фототипско издање). Београд: Просвета, 1966.

4 Владимир Павлович Гудков. *Сербская лексикография XVIII века*. Москва: Филологически факултет, 1993.

5 Љиљана Недељков, Катица Шкорић, "Рукописна Збирка Турцизама Из 18. Века (Структура, Правописне, Фонетске, Морфолошке Црте И Порекло Лексике", **Zbornik Matice Srpske za Filologiju i Lingvistiku** *LIV/1,* vol. 54, br. 1, str. 87-100, 2011.

6 http://www.baranya.hu/doksik/content/bmo_katalogus/bmo_katalogus_2009_en.pdf

7 http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/912/11370.pdf

8 http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%9A%D0%B0

bulunan kayıtlara göre Rats Titoş'ta 622 Sırp yaşamaktadır.[9]

III. Eser Yazarı Yovan Knejevic ve İstinsah Ettiği Eseri Hakkında Bilgi

El yazması dinî eser 372 sayfadan oluşmaktadır. Beş sayfası boş olup herhangi bir şey yazılı değildir (2 sayfa başta ve 3 sayfa sonda). Eserin boyutları 223x185-190 mm'dir. Eserin kimin tarafından istinsah edildiği ve nerede yazıldığı hakkındaki bilgiler "Ia" kısmında yer almaktadır. Eser Rats Titos'a bağlı Dimitriya Kilisesinde yazılmıştır. Eseri istinsah eden: *"Çok günahkar kulunuz ben Jovan Knejevic"* şeklinde bilgi bulumaktadır. (*Главни писар је многогрешни раб божија Јован Кнежевик*). Ia-Vb, 1a-351b, 354b-367a arasındaki sayfaları 10 Ağustos 1798 yılında yazmaya başlayarak 13 Eylül 1800 senesinde bitirdiğini belirtmektedir. Knejevic altı yerde eseri kendisinin istinsah ettiğine dair adını ve soyadını yazmıştır.[10] 135a, 180b, 318a, 329a, 179b, 198a sayfalarında adı ve soyadı yazılıdır. El yazması eserin kabı ahşap olup deri ile kaplıdır. IIIa-Vb sayfalarında eserin Moskova'da yazılmış dinî kitaptan bakılarak istinsah edildiği bilgisini vermektedir.[11]

Jovan Knejevic istinsah ettiği eserinin başında arkalı önlü olmak üzere dört sayfaya gruplar hâlinde 606 Türkçe kelimeden oluşan bir sözlük hazırlamıştır. Buradaki yazıyı şehir Kiril harfleri ve kahverengi mürekkep ile yazmıştır. Kelimeleri alfabe sırasına gore dizmiştir. Knejevic ayırmış olduğu Türkçe kelimelerin bir bölümünün başına: *"Bizim kullandığımız ve gündelik hayatımızda onlar olmadan konuşamadığımız kelimeler."* bilgisini yazmış diğer sayfaya da: *"Bizim unsurlarımızla karışmış Türkçe kelimeler"* satırlarını.[12]

Söz konusu el yazması eser Prof. Dr. Boşko Petrovic tarafından 1912 yılında Baran bölgesininin tarihî zenginliklerini araştırması sırasında buradaki bir manastırda bulunmuştur. Matitsa Srpsak Kütüphanesi yazmayı, Sente'li Jotse Vuyika isimli kitapseverden satın almıştır. Eser Kütüphanenin envanterine 2 Ekim 1948 yılında kaydedilmiştir.[13]

---

9 Љиљана Недељков, Катица Шкорић, "Рукописна Збирка Турцизама Из 18. Века (Структура, Правописне, Фонетске, Морфолошке Црте И Порекло Лексике)", Zbornik Matice Srpske Za Filologiju I Lingvistiku,Liv/1, Novi Sad, 2011

10 http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=704&m=2#page/56/mode/1up

11 http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=704&m=2#page/56/mode/1up

12 http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=704&m=2#page/67/mode/1up

13 http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=704&m=2#page/69/mode/1up

IV. Eserin Muhtevası

Kendini *"çok günahkar kulunuz ben Jovan Knejevic"* şeklinde tanımlayan ve *"Правила свјатим или Собраније (Pravila Svyatim İli Sobrabiye)"* isimli el yazması dinî kitabın ön iki sayfasına Türkçe kelimeleri yazdığını söylemektedir.

El yazması dinî eserin tamamı 82 sayfadan oluşmaktadır. Yazmayı 10 Ağustos 1798 yılında yazmaya başladığını ve 13 Eylül 1800 yılında tamamladığını belirtmektedir.[14]

Jovan Knejevic hakkında yok denecek kadar az bilgiye sahibiz. Onun hakkında sadece Katice Şkoric'in bir çalışması vardır.[15] El yazması, Kiril harfleriyle yazılmış, kahverengi mürekkep kullanıllarak sayfalardaki kelimeleri özenle dört sütun hâlinde dizilmiştir. Knejevic bu iki sayfadaki kelimeleri daha küçük harflerle yazarak sayfaları Roma rakamlarıyla numaralandırmıştır. Kelimeler I ve II. sayfaların ön ve arka yapraklarına yatay şekilde yazılmıştır. Jovan Knejevic bu bölümde Türkçeden alınmış kelimeleri vermiştir.

Knejevic bu kelimelerin öneminde bahsederek, onlar olmadan günlük dilde konuşmanın ve anlaşmanın mümkün olmadığını söylemektedir. Knejevic yazmanın ilk iki sayfasında toplamış olduğu kelimelerin hepsini *"Türkçe kelimeler"* olarak adlandırmaktadır. Türkçe kelimeleri de aralarında: 1. Türkçe kelimeler. 2. Türkçe kelimeler ve onlara gelen bizim unsurlar (Sırpça unusurlardır) diye ikiye ayırmıştır. Knejevic yazıya geçirdiği Türkçe kelimelerin Baran'daki halkın gündelik dilinde doğal bir kullanıma sahip olduğunu belirtmiştir. Bu bilgiler bize Türkçenin Sırp halkının gündelik hayatında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Birinci bölüm kelimeleri yukarıdaki ilk bölümde yer almaktadır. Burada Knejevic şöyle demektedir: *"Onlar olmadan günlük dilde konuşmak ve anlaşmak mümkün değildir."* Aynı yaprağın arkasında da şu yazmaktadır: *" Konuştuğumuz Türkçe Kelimeler"*

Knejevic birinci bölümde verdiği 379 Türkçe kelimeden sadece 28'inin Sırpça karşılığını vermiştir diğer kelimelerin karşısında herhangi bir şey yazmamıştır. Bu kelimelere anlam verememesini, Türkçe kelimelerin o bölgede konuşulan Sırp dilin vazgeçilmez bir parçası olduğunu ve yerine başka kelimenin getirilemeyeceği anlamını çıkarabiliriz. Bu konuda ayrınıtılı bilgiye sahip olmak için 18. yy.da bu bölgede kullanılan Sırp dilini iyi incelemek gerekmektedir.

---

14 http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=704&m=2#page/70/mode/1up

15 El yazması eser Novi Sad şehrinde nulunan Matitsa Sırpska Kütüphanesinde "Јована Кнежевића. В. БМС: 52-67." kaydıyla bulunmaktadır.

Diğer grup Türkçe kelimeleri sınıflandırırken Knejevic bu kelimelerin üstüne şunu yamıştır: *"Bizim unsurlarımızla (Sırpçayla) karışmış Türkçe kelimeler"* Fakat bunların sayısı fazla değildir. İkinci bölümde 100 kelime verilmiş olup 97'sinin Sırpça anlamı verilmiştir. *"Türkçe kelimeler", "Bizim unsurlarımızka karışan Türkçe kelimeler"* başlıkları altında 479 Türkçe kelime yer almaktadır. Türkçe kelimelerin tamamı 606'dır.

Knejevic Türkçe kelimeleri alfabe sırasına göre dizmeye çalışmıştır fakat bazı hatalar yapmıştır. Bazı kelimeler iki defa değişik fonetik şekillerde yazılmıştır: *"валаге[valage] - фалаге[falage], вилдишъ[vildişı] - филдишъ[fildişı], вишекъ[vişekı] - фишекъ[fişekı], вуруна[vuruna] - фуруна[furuna]".*

Türkçe sözcükler incelenecek olursa bu kelimelerin çoğunun bugünkü Sırp dilinde kullanıldığı görülecektir. Aynı şekilde Türkçe kelimelerin büyük çoğunluğu Sırp halk ağızlarında yaşamaya devam etmektedir.

Kelimelerin çoğu modern Sırp dilinde de kullanılmaktadır *аван [avan]<-havan, ада [ada]<ada, барут [barut]<barut, батак [batak]<batak, ђубре [gyubre]<gübre, занат [zanat]<zanaat, сунђеръ [sungyerı]<sünger. Kelimelerin bir kısmı ise Sırp dili için arkaik özellik taşımaktadır абаџиа [abacia]<abacı, арамъ [aramı]<haram, ђерчекъ салтъ [gerçekı]<gerçek*

Knejevic onun zamanında kullanılan ve Sırpça'da eş anlamlarını verdiği 127 kelimeyi yazmıştır. Knejevic'in kelimelerin karşısına yazdığı anlamlar Sırpça sözlüklerdekilerle aynı ya da yakın anlamdadır. Bazı kelimelere verdiği karşılıklar sözlüklerdeki anlamlarından daha farklı ve geniş anlamdadır.

Sırpçadaki Türkçe kelimeler üzerinde en önemli çalışmaları yapmış olan Škaljić[16] ve Skok'un[17] hazırladığı sözlüklerle buradaki kelimeleri kıyasladığımızda:

Knejevic *аберъ[aberı]<haber* "haberci" (Škaljić 1973, RJAZU: "ses"), *алва [alva]<helva* "erişte" (Škaljić 1973: "undan ve şekerden yapılan helva…"; RJAZU: *халва [halva]<helva* "tatlı yiyecek": a) cevizden yapılan b) un yağ ve baldan evde yapılan tatlı'; Skok 1972: *халва[halva]<helva* "ceviz ve undan yapılan tatlı yiyecek", *бакалъ [bakalı]<bakkal* "şarap ticareti" (Škaljić 1973: "tüccar"; RJAZU: "yiyecek şeyler satan tüccar" (peynir, yağ, bal)'; Skok 1972: "bakkal, tüccar"), *душеклукъ [duşeklukı]<döşeklik* "yatak"

Bazı kelimelerin değişik anlamlar kazandığı görülecektir.

---

16 Катица Шкорић, "Језик Јована Кнежевића у рукопису из Српског Титоша." **Ћирилске рукорисне књиге Библиотеке Матице сррске**, књ. X: Служабници, Часослови (ред. Вера Јерковић). Нови Сад: Матица српска, 2004, 153-181.

17 Abdulah Škaljić. Turcizmi u srpskohrvatskom - hrvatskosrpskom jeziku. Sarajevo: Svjetlost, 1973.

V. Eserde Geçen Türkçe Kelimelerin Hususiyetleri

Knejevic Türkçe kelimeleri yazıya geçirirken bölgeye has özelliklerle de yansıtmıştır. Knejevic'in yazdığı kelimeler içinden en fazla sayıyı 478 ile isimler oluşturmaktadır.

Edebî dilin kelimelerine rastlanırken normal gündelik hayatın içinden basit kelimelere de rastlanmaktadır: *калуръ [kalurı], кава [kava], нацак [nacak]; кабаница [kabanitsa], каишлие [kaişlie], калаиција [kalaicia]*. Aynı zamanada birleşik kelimeye de rastlanmaktadır: *јенгибула [yengibula]*

Knejevic'in yazdığı kelimelerin içinden 6 adet fiil tespit etmekteyiz: *јагмити [yagmiti], ограисати [ograisati], посулити [posuliti], сактисати [saktisati], чатисати [çatisati]* ve *бегенише [begenişe]<beğenmek*

Bunun yanında 13 adet sıfat bulunmaktadır *(аиђиди [aigidi]<hey gidi, арамъ [aramı]<haram, аратосъ [aratosı]<, дилберъ [dilber]<dilber, ђиди [gidi]<, еξикъ [eikı]<, зали [zali]<, зенђилъ [zengilı]<zengin, кадаръ [kadarı]<kadar, калръ [kalrı]<, мамуранъ[mamuranı]<, мукаетъ [mukaetı]<-mukayyet, сакатъ [sakatı]<sakat)*

(бадава [badava]<bedava, барабаръ [barabarı]<beraber, башъ [başı]<baş, башка [başka]<başka, белки [belki]<belki,бошъ [boşı]<boş, дурма [durma]<durma, мукте [mukte]<, обашка [obaşka]<başka, салтъ [saltı]<salt, таманъ [tamanı]<tamam, ђерчекъ [gerçekı]<gerçek

Ünlemler: *аманъ [amanı]<aman, аферимъ [aferimı]<aferim, бака [baka]<, дишеръ [dişerı]<dışarı, дуръ [durı]<dur*

вала [vala]<vallahi, индіа [india]<, јокъ [yokı]<yok, чакъ [çakı]<çak

VI. Kelimelerin Kökeni

El yazması eserde geçen 606 Türkçe kelimenin köken olarak büyük bir kısmı Türkçedir. Bunun yanında Arapça, Farsça ve diğer kökenli kelimeler de vardır.

Yunanca: *аргати [argati], аратосъ [aratosı], друмъ [drumı], калемъ [kalemı], камата [kamata]<kama, катарка [katarka]<katar, пизма [pizma]*

Macarca: *болта [bolta]<volta, катана [katana]<katana, соба [soba]<soba, цакъ [cakı], болтаціа [boltacia]<voltacı*

İtalyanca: *кабаница [kabanitsa]< kaban, риштоль [piştolı]<piştol*

Fransızca: *канабе [kanabe]<kanape, магазинъ [magazinı]<mağaza*

Knejevic'in Türkçe olarak belirttiği kelimelerden bazıları şunlardır:

салма [salma]< salma, буздованъ [buzdovanı]<bozdoğan, душеклук [duşekluk]<döşeklik, креветъ [krevetı]<,душек [duşek]<döşek, ћере [gere]<kere, калем [kalem]<kalem, мосуръ [mosurı]<mosur, ћяба [kyaba]<-kebe, аџілукъ [acilukı]<acılık

VII. Sonuç

Dünyanın en önemli dillerinden biri olan ve son derece geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türkçenin kullanıldığı, yayıldığı, iz bıraktığı ve etkilediği dillerin sınırlarını, dil tarihi ve kültürü açısından tespit etmek, bu konuda araştırmalar yapmak son derece önemlidir.

Yapmış olduğumuz bu incelemede, Türkçenin 18. yy.da Macaristan sınırları içinde varlığını ispatlamasının yanında bölge insanları için vazgeçilmez bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir.

Çalışmamıza konu olan eserde, bir rahip tarafından yazılan Türkçe kelimeler, 18. yy.da Macaristan sınırları içinde gündelik hayatta önemli işlevler gördüğü ve onlar olmadan gündelik hayatta iletişimin mümkün olmadığı vurgulanmaktadır.

Yapılan bu araştırma ile, Balkanlar ve Orta Avrupa sınırları içinde Türkçenin iz bıraktığı ve yapılacak diğer çalışmalar neticesinde bu ve buna benzer izlerin bulunacağını göstermiştir.

Türk milletinin asırlarca yurt gözüyle baktığı ve kendinden izlerini taşıdığı bu coğrafyaya dilimiz ve kültürümüz açısından incelemek ve açığa koymak bizlerin önemli görevlerinden biri hâline gelmelidir.

Özellikle manastır ve dinî kütüphanelerde Kilise İslavcasıyla yazılmış el yazmalarının incelenmesi, Türkçenin bölge dilleri üzerindeki etkisini açığa çıkaracağına inanıyoruz.

VII. El Yazması Eserde Geçen Türkçe Kelimelerin Listesi

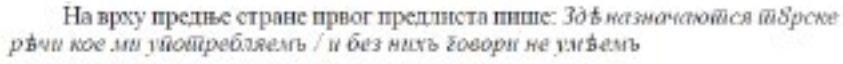
На врху предње стране првог предлиста пише: *Здѣ назначаются тѣдрске рѣчи кое ми употребляемъ / и без нихъ говори не умѣемъ*

Günlük hayatta olmadan konuşamadığımız Türkçe kelimeler

A

абаціа[abaciya] < abacı

аванъ ступа[avanı]

авліа[avlia]<havlu

аґаґ \с\даръ[agag]

адіћярь[adikyarı]

ада[ada]<ada

адеръ гласо/ноша[aderı]

адетъ обичаи[adetı] < adet

аздіа ґорня / алиня[azdia]

азна каса[azna]<hazine

аиґиръ[aigirı]<aygır

алатъ [alatı] <halat

алвалукъ [alvalukı] <halvalık

алдуматъ [aldumatı]

алка [alka] < halka

аманеть[amanetı] < emanet

амбаръ [ambarı] < ambar

анцаръ[ancarı] < ancar

апстъ[apstı]

арамбаша[arambaşa]

арачъ [araçı] < araç

аргати[argati]<ırgat

арпацикъ [arpatsikı] < arpacık

асура [asura] < asura

атеръ[aterı] < hatır

аферимь[aferimı] < aferin

аціа [acia] < hacı

ашиґціа[aşigcia]<aşık

ашикь [aşik] < aşık

Б/В

бадава[badava] < bedava

бадаваціа[badavacia] < bedavacı

бадемъ [bademı] < badem

баирь [bair] < bayır

бака ґле [baka gyle]

бакарь[bakarı] < bakır

бакрачъ[bakraçı] < bakraç

балабанъ[balaban] < balaban

балта[balta] < balta

баріакъ[bariakı] < bayrak

барабарь[barabarı] < berabaer

бардакь[bardakı] <bardak

барушь[baruşı] < barış

басамакъ [basamakı] < basamak

басма[basma] < basma

баца[batsa]

башакь [başakı] < başak

башка[başka] < başka

башлукь[başlukı] < başlık

башча[başça]

башъ [başı] < baş

бег[н]лукь [begnlukı]

бегенише [begenişe]

безъ[bezı] < bez

белки [belki] < belki

белнукъ [belnuk]

бенћелукъ[benkelukı]

берберъ[berberı]< berber

беріћеть [beriketı] < bereket

бешика ко/ліевка [beşika] < beşik

биеда[bieda]

биеда[bieda]< bi eda

болта [bolta] < volta

болтаціа [boltacia] < voltacı

бостанъ [bostanı] < bostan

боцакь[botsakı]

боя [boya] < boya

будакъ [budakı] < budak

буза[buza] < boza

букагіе [bukagie]< buka

буклія[bukliya]<

бунаръ[bunarı]< pınar

бургія[burgiya]< burgu

бурма [burma]< burma

бурмуть[burmutı]

бурунцкь[buruncukı]<buruncuk

бусія[busiya]<pusu

В/V

ваида[vaida]< fayda

вала[vala]< vallahi

валаге[valaga]<falaka

варакъ[varakı]< varak

вилаетъ[vilaetı] < vilayet

вилдишъ[vildişı]< fildişi

вишекъ[vişekı] < fişek

вуруна[vuruna]

вучія [vuçiya]<fıçı

Г/G

гаитанъ [gaytanı] < kaytan

гурбетъ [gurbetı] < gurbet

Д/D

далакъ[dalakı] < dalak

дева[deva] < deva

делія юнакъ [deliya] < deli

дембелъ лън/чина [dembelı] < tembel

дервишъ[dervişı] < derviş

дерть[dertı] < dert

диванъ[divanı] < divan

дизга[dizga]< dizgin

дирекъ[dirakı] < direk

долама[dolama] < dolama

друмъ [drumı]

дунѣеръ [dunkerı]

дурма[durma]

дуѣянъ[dukyanı] < dükkan

душекъ[duşekı]<döşek

душманъ[duşmanı] < düşma

И/İ

илица[ilica] < ılıca

инать[inatı]<inat

индіа[india]

јабана[yabana] < yaban

јаданліа[yadanlia]

јагма[yagma] < yağma

јагмити[yagmiti]

јака[yaka] < yaka

јарань[yaran]<yaren

јастукь[yastukı] < yastık

На полеђини првог предлиста, при врху, над списком речи стоји: *турске рѣчи с коимъ говоримъ*

Konuştuğumuz Türkçe Kelimeler

jогунлукъ [yogunlukı]<yoğunluk

jегленъ[yeglenı]< eğelenmek

jедекъ [yedekı] < yedek

jенгибула [yengibula]

jеџекъ [yecekı] < yiyecek

jокъ ніе [yokı nie] < yok niye

jолдашъ / паитатъ [yoldaşı] < yoldaş

jопка [yopka]

jорганъ [yorganı] < yorgan

jуришъ [yurişı] < yürüyüş

К/К

кіяметъ[kiyametı] < kıyamet

кабаница[kabanitsa]< kaban

кава[kava]

кавга[kavga]< kavga

кавезь[kavezı]< kafes

кадіва[kadiva] < kadife renkli

кадарь[kadarı] < kadar

кадуна[kaduna] < kadın

казанъ[kazanı] < kazan

каигана[kaigana] < kaygana

каимакъ[kaimakı] < kaymak

каисія[kaisiya] < kaysı

каишліе[kaişlie] < kayışlı

каишъ[kaişı] < kayış

калаілiа[kalaylia] < kalaylı

калаіџіа[kalaicia] < kalaycı

калабалукъ[kalabalukı] < kalabalık

калаи[kalai] < kalay

калаузъ[kalauzı] < kılavuz

калдрма[kaldrma] < kaldırım

калемъ[kalemı] < kalem

калпакъ[kalpakı] < kalpak

калупъ[kalupı] < kalıp

камата[kamata] < kama

камишъ[kamişı]< kamış

канабе[kanabe] <kanepe

канаве[kanave]

кантаръ[kantarı] < kantar

канџа[kanca]< kanca

канџіа [kancia] < kancı

капіа[kapia] < kapı

капакъ[kapakı] < kapak

каравла[karavla]

каранфилъ[karanfilı] < karanfil

карванъ[karvanı] <kervan

касаба[kasaba] < kasaba
касапинъ[kasapını] < kasap
катана[katana] < katana
катарка[katarka] <katar
катранъ[katranı] < katran
катчине[katçine]
катъ[katı] < kat
кауринъ[kaurinı] < gâvur
каурма[kaurma] < kavurma
качамъ[kaçamı]
кашика[kaşika] < kaşık
кашика[kaşika] < kaşık
каясъ[kayası] < kayısı
кеса[kese]<kese
кесеръ[keserı] < keser
кешагіа[kaşagia] < kaşağı
кика[kika]
кириҷіа [kiricia] < kiracı
кована[kovana]< kovan
кованлукъ[kovanlukı] < kovan
коланъ[kolanı]< kolan
колчагъ[kolçagı]
комшіа[komşia] < komşu
конакъ[konak]< konak
кречана[kreçana]
кречъ[kreçı]
кубуре[kubure] < kubur
кула[kula] < kule
кулашъ[kulaşı]
кулунҷіа [kuluncia]
кумбара[kumbara] < kumbara
кумріа [kumpia]
курбанъ[kurbanı] < kurban
кургукъ [kurgukı]
курякъ[kuryakı] < kurak
кусуръ[kusurı] < kusur
кутіа [kutia]<kutu

Л/L

лагумъ[lagumı]
ленгеръ[lenger] < lenger
лепеза[lepeza]
леҺенъ[legenı] < leğen
лула[lula] < lüle

М/M

маала[maala] < mahalle
магазинъ[magazin] < mağaza
маидапъ[maidapı] < maytap
маимунъ[maimunı] < maymun
маказе[makaze]
мамузе[mamuze]
мамуранъ[mamuranı] < memur
манъгура[manıgura] < mangır
маразъ[marazı] < maraz
марама[marama] < marama
маҷаръ[macarı] < macar
машала[maşala] < maşallah
меана[meana] < maana
меиданъ[meidanı] < meydan

мелезъ [melezı] < melez

мелемъ[melemı]

мердевине [merdevine] < merdiven

мермермеръ[mermermerı] < mermer

мерџанъ [mercanı] < mercan

минћуше [minkuşe] < mengüş

миразъ[miraz] < miras

миразъ[mirazı]<miraz

мосуръ[mosurı] < masır

мукаетъ [mukaetı] < mukayyet

мукаетъ[mukaetı]<mukayyet

мукте[mukte]

мукте[mukte]

мумаказе [mumakaze]

мумаказе[mumakaze]

мусуведа [musuveda] < musuvet

мусуведа[musuveda]

муштерiа [muşteria] < müşteri

муштерiа[muşteria]< müşteri

муштулугџiа [muştulugcia]

муштулугџiа[muştulugcia]

Н/N

наранџа [naranca] < narenciye

наранџа[naranca]<narenciye

наџакъ [nacakı]

наџакъ[nacakı]

нишадоръ [nişadorı] < nişadır

нишадоръ[nişador]<nişadır

нишанъ [nişanı] < nişan

О/O

обашка [obaşka]

ограисати[ograisati]

окка [okka] < okka

оклагiа [oklagia] < oklava

олукъ[olukı] < oluk

ортакъ[ortakı] < ortak

орятинъ [oryatinı]

оџакъ [ocakı] < ocak

П/P

пазарлiа[pazarlia] < pazarlı

пазаръ[pazarı] < pazar

паиванъ[paivanı] <payvant

памукъ[pamukı]<pamuk

папуче[papuçe] < papuç

парче[parçe]<parça

пекмезъ[pekmezı]<pekmez

пеливанъ[pelivanı]<pehlivan

пенџеръ[pencerı]<pencere

первазъ[pervazı]<pervaz

пешкиръ[peşkir]<peşkir

пизма[pizma]

пириначъ[pirinaçı]

пишманъ[pişmanı]<pişman

пишмаплукъ[pişmaplukı]<pişmanlık

пиштолъ[piştolı]

P/R

раjа подложници [raya] < raya

ракіа[rakia]<rakı

ракамъ[rakamı]<rakam

ракиціа[rakicia]<rakıcı

рафъ[rafı]<raf

рефена[refena]<rafana

рсузъ[rsuzı]

русваи[rusvai]<rüsva

руфетъ[rufetı]

C / S

сіясетъ[siyasetı]<siyaset

саань[saanı]<sahan

саганлга[saganlga]

сакашъ[sakaşı]

салшъ самь[salşı samı]

самуръ[samurı]<samur

сандукъ[sandukı]<sandık

санціе[sancie]<sancı

сапунціа[sapuncia]<sabuncu

сапунъ[sapunı]<sabun

сарачъ[saraçı]<saraç

сарма[sarma]<sarma

сахат[sahat]<saat

сацакъ[satsakı]< saçak

сачма[saçma]<saçma

сацiа[sacia]< saçı

серміа[semia]<sermaye

серсамъ[sersamı]<sersem

сеша[seşa]

силае[silae]

симите[simite]<simit

симиціа[simicia]<sinici

синціръ[sincirı]<zincir

сирће[sirke]<sirke

сичанъ [siçanı]<sıçan

скела[skela]<iskele

скелетаа[skeletaa]<iskele

скерлешъ[skerleşı]

смарлама[8] [smarlama]<ısmarla-ma

соба[soba]<soba

сокакъ[sokakı]<sokak

софра[sofra]<sofra

спаилукъ[spailukı]<sipahilik

субаша[subaşa]<subaşı

сукіа[sukia]<suku

сунћеръ[sungerı]<sünger

сурдомаръ[surdomarı]

T/T

табакъ[tabakı]<tabak

тава[tava]<tava

таванъ[tavanı]<tavan

таламбасъ[talambası]

талиа[talia]
таманъ[tamanı]<tamam
тараба[taraba]< taraba
тасъ[tası]<tas
тезга[tezga]<tezgâh
телуће[teluke]
тенџера[tencera]<tencere
тепелукъ[tepelukı]<tepelik
тепсіа[tepsia]<tepsi
теразіе[terazie]<terazi
терзіа[terzia]<terzi
тестіа[testia]<testi
тесте[teste]
тестера[testera]<testere
тетикъ[tetikı]<tetik
тефтеръ[tefterı]<tefter
тимаръ[timarı]<tımar
токе[toke]<
топџіа[topcia]<topcu
топъ[topı]<top
турпіа[turpia]<törpü
муршіа[turşia]<turşu
туткалъ[tutkalı]<tutkal
ћепе[kepe]<kepe
ћоco[koso]
ћоро[koro]
ћускіа[kuskia]<küskü
ћурdia[kurdia]
ћупріа[kupria]<köprü
ћевапъ[kevapı]
ћевћиръ [kevkirı] < kevgir
ћело[kelo]< kel
ћемеръ[kemerı]<kemer
ћенаръ[kenarı]< kenar
ћепенакъ[kepenakı]<kepenk
ћерданъ [kerdanı] < gerdan
ћерћефъ[kerkefı] < gergef
ћерчиво[kerçivo]
ћетенъ[ketenı] < keten
ћефъ[kefı] < keyif
ћилеръ[kiler]<kiler
ћилимъ[kilimı]< kilim
ћинћуа[kinkya]
ћошакъ[koşakı]<kuşak
ћубре [kubre] < gübre
ћувегіа[kuvegia] < güvey
ћумезъ[kumezı]<kümez
ћупъ[kupı]< küp
ћуракъ[kurakı]<kurak
ћурчіа[kurçia]
ћутукъ[kutukı]< kütük
ћяса[kyasa]<kâse
утіа[utia]<ütü
угурсузъ[ugursuzı]<uğursuz
узенћие[uzenkie]<üzengi
улакъ[ulakı]<ulak
уларъ[uları]<yular
ункатъ[unkatı]
урнекъ[urnekı]<örnek

Bizim unsurlarımızın karıştığı Türkçe kelimeler

фалаге [falage]< falaka

фенъръ[fenerı]<fener

фереца[fereca]<ferece

филдишъ [fildişı]< fildişi

филцанъ[filtsanı]< fincan

фишекъи[fişekıi]< fişek

фуруна[furuna]<fırın

чакшире[çakşire]<çakşır

чакъ[çakı]<çakı

чампраге[çamprage]

чанакъ[çanakı]<çanak

чардакліа[çardaklia]<çardaklı

чардакъ[çardakı]<çardak

чаругціа[çarugcia]<çarıkçı

чаршафъ[çarşafı]< çarşaf

чаушъ[çauşı]<çavuş

чекиђъ[çekikı]

чекркъ[çekrkı]<çıkrık

челикъ[çelikı]<çelik

ченгелъ[çengelı]<çengel

черегъ[çeregı]

чесма[çesma]<çeşme

чибукъ[çibukı]<çubuk

чивга[çivga]

чивутанъ[çivutan]

чизма[çizma]<çizme

чорба[çorba]<çorba

чоя[çoya]

чувалдусъ[çuvaldusı]<çuvaldızı

чутура[çutura]<çutur

ціда[cida]

цаакъ[caakı]

цаміа[camia]< cami

цамбасъ[cambası]<cambaz

цевапь[cevapı]<cevap

целатъ[celatı]<cellat

целепа[celepa]<celep

целепъ[celepı]<celep

цигерица[cigeritsa]<ciğer

цимріа[cimria]<cimri

шаміа[şamia]<şamı

шефталіа[şeftalia]<şeftali

шегретъ [şegretı]

шербетъ [şerbetı]< şerbet

шеђеръ [şekerı] < şeker

шишана [şişana] < şişane

авдесъ умо/веніе [avdesı umo]

рукъ

аиръ заду/жбина [airı zadu]

алва реза/нци [alva reza]< helva

амазъ мо =литва [amazı mo] < namaz

аманъ пар:/литва [amanı]

аманъ пар:/данъ

меанціа биртъ

аръ штала [arı]<arı

арачъ трошакъ [araçı]< haraç

одаџіа[odacia]<odacı

атлiа коникъ [atlia]<atlı

ашлукъ трошак [aşlıkı]< harçlık

бакалъ трго =/ вина [bakalı] <bakkal

сира[sira]<sıra

батъ сређа[batı]

белагiа глади/лиџа[belagia]

богазлукъ [bogazlukı]<boğazlık

первазъ [15] [pervazı]<pervaz

бошъ празно [boş]<boş

баизъ пре / дикаторъ [baizı]

вергiа[vergia]<vergi

порезъ[porez]

дава ту/жба[dava]

дегенекъ [degenekı]<değenek

батина[batina]

дишеръ[dişerı]<dışarı

иди наполъ

достъ прiа/телъ[dostı]<dost

дуръ стани[durı]

ђеисiа одъло[geisia]<kese

ђерчекъ збиля[gerçekı]<gerçek

ђиди лiепъ[gidi]

ђугомъ (!) бокалъ[gugomı]<güğüm

емшерiа землякъ [emşeria]<-hemşeri

зенђилъ богатъ[zenkilı]<zengin

зiанъ штета[zianı]<ziyan

зияфетъ частъ [ziyafet]<ziyafet

зор сила[zor]<zor

аиђиди прелi/ епъ [aikidi] < ay gidi

алалъ благослов [alalı] < helal

арамъ проклетъ [aramı]<haram

базерђанъ трго/ваџъ [bazergyanı]<bezirgân

дилбер лепъ[dilber]<dilber

душеклукъ кре/батъ [duşeklukı] <döşeklik

ђулъ ружа [kule]< kule

заира раана[16] [zaira]<zahire

зараръ штета[zarar]<zarar

лапiа граћа[lapia]

јасагџиi велики г/с/ динъ[yasagcii]<yasakçı

јасакъ забрана[yasakı]<yasak

јегленџие разговоръ[yeglencie]<eğlence

јекмеџiа пекаръ[yekmecia]<ekmekçi

јеминъ магистратъ[yemin]<emin

јеминъ заклетва[yeminı]<emin

кадiа судаџъ[kadia]<kadı

казукъ колаџъ[kazukı]<kazık

каида ноте музике[kaida]<kayıt

калпъ неваляо[kalpı]<kalıp

караула стража[karaula]<karavul

кесецiа пустаја[kesecia]<keseci

кесимъ плаћа[kesimı]<kesim

мезилъ пошта[mezilı]<menzil

мезилана пошталук[mezilana]<menzil

мешћева судница[meşkeva]

мива воће

посулити поправити

пусатъ оружiе[pusatı]<pusat

рамазъ постъ[ramazı]<ramazan

саба ютреня[saba]<sabah

саибiа немешъ[saibia]<sahib

саја въстникъ[saya]<saya

сактисати[saktisa]

покварити[pokvariri]

салма буздованъ[salma]<salma

салтацiа кирицiiа[saltacia]

севапъ задужбина[sevapı]<sevap

селамъ поздрав[selamı]<selam

сеперъ котарица[seperı]<seper

саратлiа краи / шникъ[saratlia]<sıratlı

Во славу + Ѿца и Сна + и Стаго Духа +

Сію богодохновенную книгу наименую Правила Стымь или [Собраніе.] Азъ много грѣшній рабъ Божій Іоанинъ Игнежевичъ собственною рукою и списахъ, храму Стаго великомученика Димитрія, сущаго в православнѣмъ общестѣ нарицаемѣмъ Рацъ ти тошѣ.

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Начаса писати лѣто годѣ 1798. мца августа 10. дне. и совершиса. л: го 1800. м. сентѣ

Правила свјатим или Собраније 10. августа 1798 – 13. септембра 1800, л. 1а (РР III 39)

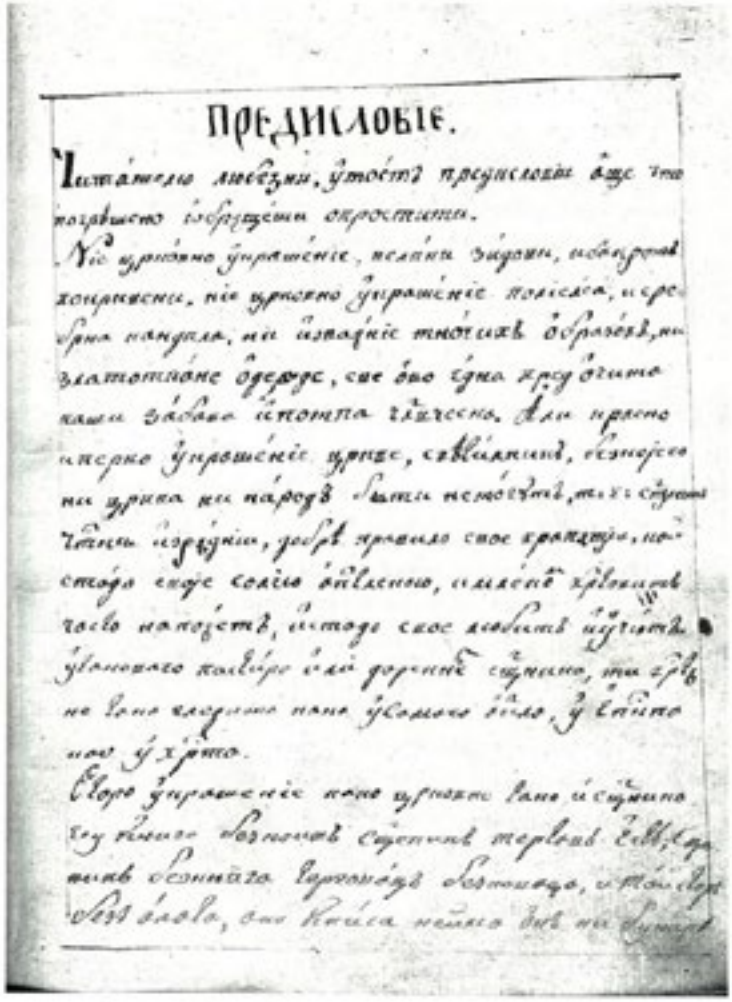

ПРЕДИСЛОВІЕ.

Читатели любезни, утоетъ предисловіе еже что
подвижно изобразити простоти.
Чіе чрезмѣрно упражненіе, нелѣпи зидани, изобразуютъ
хоромины, чіе чрезмѣрно упражненіе полисаніе, и сре-
бра и канделя, чіи изваяніе многихъ образовъ, и
златотканые одеждуе, сие вси єдина хвалебнаго
наши забавы истинна чтенія. Але правило
мерное упражненіе чрезе, сравнивши, безпорсо
ни чрезе ни народъ быти немогутъ, тихъ слушати
чтенія изрядніи, добръ правило свое краткаго, по-
стоя єже солесю вѣдленно, и мнѣніе хвалебнаго
часо напоетъ, и тогда свое любвеи изучитъ
уваженаго полезно єли доброе сущно, ти єрвъ
не вано чадолюбно нане уваженаго єсть, у єдино
ню у христо.
Єдино упражненіе нане чрезмѣрно вано и сущно
ку єдино безначалъ сущенъ творецъ єдинъ, бо-
жіи єдинаго вартоваръ божество, и тойеръ
безъ єлово, сие Книга нашно вѣ ни душа

Правила сејатном или Собраније 10. августа 1798 – 13. септембра 1800, л. 11Ва (РР III 39)

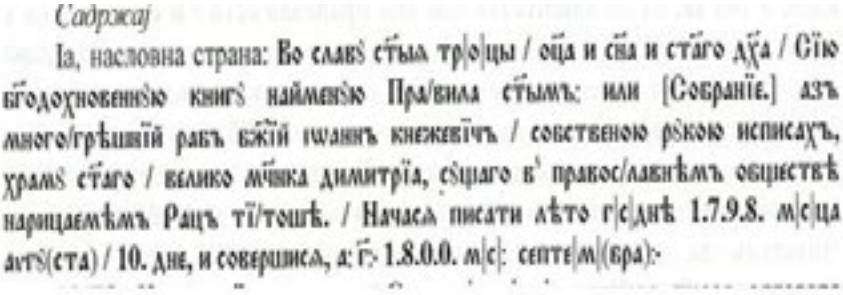
Садржај

Іа, насловна страна: Во славѣ стыѧ тр|о|цы / оца и сна и стаго дха / Сію бгодохновенноѥ книгѣ наименоѥ Пра/вила стымъ: или [Собраніе.] азъ много/грѣшнїй рабъ бжїй іѡаннъ кнежевїчъ / собственою рѣкою исписахъ, храмѣ стаго / велико мчника димитрїа, сѣщаго в' правос/лавнѣмъ обществѣ нарицаемѣмъ Рацъ тї/тошѣ. / Начасѧ писати лѣто г|с|днѣ 1.7.9.8. м|с|ца автѣ(ста) / 10. дне, и совершисѧ, а: г̃. 1.8.0.0. м|с|: септе|м|(бра):

KAYNAKLAR

БМС - Ћирилске рукописне књиге Библиттеке Матице српске, књ. X: Служабници, Часослови (ред. Вера Јерковић). Нови Сад: Матица српска, 2004.

Гудков, Владимир Павлович. Сербская лексикография XVIII века. Москва: Филологически факултет, 1993.

Драгићевић, Рајна. Лексикологија српског језика. Београд: Завод за уџбенике, 2007.

Ђорђић, Петар. Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1971.

Ивић, Павле. Из историје српскохрватског језика, Изабрани огледи 2. Ниш: Просвета, 1991.

Ивић, Павле. Српски народ и његов језик. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ивић, Павле. Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој. Сремски Карловци -Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994.

Јоцић, Мирјана. Лексикографија у Војводини. Зборник Матице српске за филологију и лингвистикуXXXIV/2 (1991): 145–157.

Караџић, Вук Стефановић. Српски рјечник, 1818. (фототипско издање). Београд: Просвета, 1966.

Караџић, Вук Стефановић. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, 1852 (фототипско издање). Београд: Нолит, 1969.

Михајловић, Велимир. Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду. I–II. Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду, 1972-1974.

Михаџић, Стеван. Барања од најстаријих времена до данас. Београд, Библиотека града Београда, 1991 (репринт издање, прво издање Нови Сад, 1937).

Поповић, J. Душан. Становништво Барање крајем 17 века, Гласник

историског друштва у Новом Саду V/3 (1932): 358-374.

Речник српскохрватског књижевног језика. 1-3, Нови Сад: Матица српска - Загреб: Матица хрватска, 1967-1969; 4-6, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

Шипка, Данко. Српски рјечници од сеобе до Вука. Научни састанак слависта у Вукове дане 20/1 (1991): 397-402.

Шкорић, Катица. Језик Јована Кнежевића у рукопису из Српског Титоша. Ћирилске рукорисне књиге Библиотеке Матице српске, књ. X: Служабници, Часослови (ред. Вера Јерковић). Нови Сад: Матица српска, 2004, 153-181.

Skok, Petar. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. II . Zagreb: JAZU, 1972.

Stepanović, Predrag. Govori Srba i Hrvata u Mađarskoj. Novi Sad: Matica srpska - Filozofski fakultet, 1994.

Šipk a, Danko. Osnovi leksikologije i srodnih disciplina. Novi Sad: Matica srpska, 2006.

Škaljić, Abdulah. Turcizmi u srpskohrvatskom - hrvatskosrpskom jeziku. Sarajevo: Svjetlost, 1973.

RJAZU - Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. I-XXIII. Zagreb: JAZU, 1882-1976.

Zgusta, Ladislav. Priručnik leksikografije. Sarajevo: Svjetlost - Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,1991.

Шкорић, Катица. Језик Јована Кнежевића у рукопису из Српског Титоша. Ћирилске рукорисне књиге Библиотеке Матице српске, књ. X: Служабници, Часослови (ред. Вера Јерковић). Нови Сад: Матица српска, 2004, 153-181.

http://tdkterim.gov.tr/bts/

http://www.dusanic.rs/trilogija.html

http://scindeks.nb.rs/journalDetails.aspx?issn=0352-5724

http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications

http://www.arhivja.autentik.net/publikacije.html

http://www.doiserbia.nb.rs/

http://www.maticasrpska.org.rs

http://vokabular.org/

http://www.baranya.hu/doksik/content/bmo_katalogus/bmo_katalogus_2009_en.pdf

http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/912/11370.pdf

DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNDE BAZI SORUNLAR VE BİR TEKLİF: DOLAYLI TÜMLEÇ YERİNE YER YÖN TÜMLECİ

Münir ERTEN *

GİRİŞ

*Dil bilgisi Öğretiminde Sorunlar*dan kastımız dil bilgisi kitaplarında bazı konuların eksik, bazılarının ise yanlış anlatılıyor olmasıdır. Bunlara, konularla ilgili olarak kullanılan yanlış terimleri de eklemeliyiz.

Türkiye Türkçesinin üniversitelerde öğretilen bazı dil bilgisi konuları ile ilk ve ortaöğretimde öğretilen dil bilgisi konuları arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır ve bu farklılıklar giderek artmaktadır. Cumhuriyet'ten sonra yazılan dil bilgisi kitaplarında yapılan konu sınıflandırmaları, kullanılan terimler ve dil bilgisi öğretiminde uyulması gereken öğretim yöntemi açısından genellikle çekimli dil özellikleri dikkate alınmış, Türkçenin eklemeli bir dil olduğu âdeta göz ardı edilmiştir. Dil bilgisi kitaplarının çoğunda eklerin (özellikle yapım eklerinin) çok az bir kısmı birkaç örnekle geçiştirilerek alınır. Öğretirken de yetmişli yılların sonlarına kadar (özellikle eğitim enstitülerinde) konuların seslerden başlayıp, kök, ekler, kelime yapımı, kelime türleri, kelime grupları ve cümleler şeklinde anlatılması gerekirken çekimli dil gibi cümleden geriye doğru gitmek suretiyle anlatımı esas alan bir müfredat uygulanmıştır.

Bu konuya, yaklaşık altmış yıl önce, Mecdut Mansuroğlu da dikkat çekmiş ve düşüncesini şöyle belirtmiştir: *Orta öğretim ve hatta kısmen yükseköğretim kurumlarımızda Türk grameri hâlâ Türkçeden değil, başka dillerin gramerinden hareketle öğretilmekte ve dolayısıyla aydınlarımız için faydasız, hatta şaşırtıcı bir bilgi kolu olmaktan ileri gidememektedir*. (Mansuroğlu 1957: 41).

Bunun birkaç sebebi vardır. Bunların başında, mümkün mertebe doğruları daha çok olan bir dil bilgisi kitabı hazırlayamama eksikliği gelir. Bu da dil

* DÜ Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi. ertenmunir@gmail.com

bilgisi kitabı hazırlayanlara, konuları istedikleri gibi belirleme ve sınırlama ile kendilerine özgü terimler kullanma yetkisi vermiştir. Bazıları Osmanlıca gramerlerin etkisinde kalmış, bazıları da Türkçeyi sanki çekimli bir Batı dili gibi düşünmüş, konu sınıflamaları başta olmak üzere konuya böyle bakmış, kendilerine göre dil bilgisi kitapları yazmışlardır. Öyle ki bugün "Bir sıfat söyler misiniz?" sorusuna verilen cevaplardan çoğu *güzel* kelimesidir. Hâlbuki *güzel* bir kavram adıdır; yani dil bilgisi terimi ile *isim*dir, çünkü Türkçede sıfat aslında *isim*dir; *isim* ancak kendisinden sonra bir isim getirildiğinde *sıfat* olur: Örneğin: *güzel* şehir; isim yerine bir fiil veya fiilimsi getirirseniz bu kez aynı isim *zarf* olur. Örneğin: *güzel* otur. Böyle olunca, bugün konu ve terim bakımından içinde bulunulan karmaşık durum ortaya çıkıyor.

Ortak bir ana kaynak belirlemek, dolayısıyla dil bilgisi öğretiminde birlik sağlamak konusunda MEB'de, TDK'de, üniversiteler de etkin olamamışlardır. İlk ve ortaöğretim okullarında öğretilen dil bilgisi bilgileri ile ÖSS ve kendini ÖSS'ye göre ayarlamış olan dershanelerin öğrettiği bilgiler birbirlerini tutmazlar.

Mezun olan öğrenciler ise öğrendikleri doğru bilgileri, ilköğretim okullarının ders kitaplarındaki bilgilerle, sınavlarda sorulan sorularla çeliştikleri için anlatamazlar; ders kitaplarında bulunan ve ÖSS'de sorulan yanlış ve eksik bilgileri anlatmayı, öğrencileri mağdur etmemek için sürdürmek zorunda kalırlar.

Bizler, üniversiteye Türk dili ve edebiyatı veya Türkçe öğretmenliği Bölümüne gelen öğrencilere "şu yanlış, bu eksik…" demekten; onların bilgi yanlışlıklarını düzeltmek, eksik bilgilerini tamamlamaktan dolayı istediğimiz düzeyde bir öğretim yapamayız.

Dil bilgisi öğretiminde bazı konuların eksik, bazı konuların ise yanlış anlatıldığı ve bunlarla ilgili terim karmaşası olduğu da bir gerçektir.

Her şeye rağmen yanlışlıkları düzeltmek, eksiklikleri tamamlamak, daha doğru ve ortak terimler kullanmak bir görevdir diye düşünüyoruz. Böylece Millî Eğitim, Öğrenci seçme ve Yerleştirme Merkezi ve üniversiteler üçgeni arasındaki çelişki ve tutarsızlıkları bir nebze de olsa ortaya koymak istedik. Dil bilgisi öğretiminde öncelikli olarak düzeltmek veya tamamlamak üzere tespit ettiğimiz konulardan bazıları şunlardır:

Ek Hâlindeki Zamirler (iyelik zamiri, ilgi zamiri) Sorunu[1],

Dolaylı Tümleç Terimi Doğru mudur?

---

[1] *Ek Hâlindeki Zamirler Sorunu: İlgi Zamiri, İyelik Zamiri*, *Türk Dili*, Mart 2008, Sayı 675, s. 218- 222, Ankara.

Emir Çekimi ile İlgili Eksiklik,

Kelime Gurupları Konusunun Öğretilmemesi,

+sIz Eki Olumsuzluk Eki Değildir[2],

Takısız Tamlama Sorunu,

Fiilimsiler, İsim Tamlamalarında Tamlayan veya Tamlanan Olamaz mı?

Dil Bilgisi Konuları, 6, 7 ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Belli Bir Plan ile Yer Almalıdır,

Adlaşmış Sıfat Adlandırması Doğru mudur?

-mA- Eki Yapım Eki midir, Çekim Eki midir?

Sıralı Cümleler Birleşik Cümle midir?

Her biri ayrı bir makale konusu olabilecek bu konuların hepsini böyle bir bildiride dile getirmek ve incelemek mümkün olamayacağı için bunlardan biri üzerinde duracağız (Sıraladığım bu konuların ikisi ile ilgili olarak yayımladığım makalelerimi ve yayımlandıkları yerleri dip notta verdim.).

Dolaylı Tümleç* Değil *Yer-Yön Tümleci

Yer-yön tümleci yerine *dolaylı tümleç* denmesi de böyle kullanımlardan biridir. *Dolaylı tümleç* dil bilgisi öğretiminde adı ile görevi örtüşmeyen bir terimdir. Bu yüzden olsa gerek, hocam Muharrem Ergin bu tümlece *yer tamlayıcısı* derdi. (Ergin 1962, s. 378). Üstelik bu tümleçler yalnızca yer ifade etmezler, yön de ifade ederler.

Yer ve yön ifade eden bu tümleç için kullanılan *dolaylı tümleç* doğru bir terim değildir. Bu terim Batı dillerindeki (muhtemelen o yıllarda bugün İngilizcenin olduğu gibi popüler olan Fransızcadaki) *complément d'object indirect* teriminden yanlış olarak alınmış olmalıdır. Fransızcada, bu adla anılan tümleçler, çoğunlukla **bir tümlecin, yükleme, bir edat *(preposition)* ile bağlandığını** belirtmek için kullanılırlar (Yaşar, Sönmez 1995: 7), (Ertürk 2011: 225) ve her zaman yer veya yön belirtmezler. Onların yer, yön, durum, sebep vs. ifade etmelerini sağlayan, o dillerde bu iş için kullanılan *edatlar*dır (Yaşar, Sönmez 1995: 97).

Tümleç, yükleme **edat ile bağlanıyorsa** *(indirect)* dolaylıdır; **edatsız bağlanıyorsa** *(direct)* doğrudandır yani dolaysız *(düz)* tümleçtir (Deny 1941: 783). *Nesne* dediğimiz cümle ögesinin bazı kaynaklarda *düz tümleç* (*comp-*

---

2 *+sIz Eki Olumsuzluk Eki Midir?* Turkısh Studies International Periodical For The Languages, Literature and History Of Turkish Of Turkic, Tunca Kortantamer Özel Sayısı II, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1168- 1173.

lément direct) (Hengirmen 1998: 330) terimiyle karşılanmasının sebebi, yabancı dil dil bilgisi kitaplarında tümleçlerle ilgili olarak kullanılan terimlerin çeviri veya adaptasyon yoluyla dilimize aktarılmasıdır (Üstüner 1998: 24).

Biz ise, Türkçede, -(y)A, -DA ve -DAn durum eklerini alarak cümlede yüklemin olduğu veya yapıldığı yer ve yönü belirten cümle ögesine *yer-yön tümleci* yerine, yanlış çeviri veya adlandırma sonucu, *dolaylı tümleç* demişiz. "Bu tümleçlere neden *dolaylı tümleç* denmiş?" veya "Bu tümleç neden *dolaylı*?" sorusuna Türkçenin dil bilgisi özellikleri göz önüne alındığında tatmin edici bir cevap vermek kolay değil. Bu yüzden, bu tümleçlere, *dolaylı tümleç* yerine *yer-yön tümleci* demek daha doğrudur: *Ev**e*** gidiyorum, *bahçe**de*** oynadık, *bura**dan*** çıkacağız… gibi. (Özçelik, Erten 2011: 218).

-(y)A, -DA ve -DAn durum eklerini aldığı hâlde yer-yön değil de durum, zaman, sebep vs. bildiren tümleçlere zarf tümleci demek gerektiğini de ekleyelim: akşam**a** görüş-, saat üç**te** buluş-, üzüntü**den** kahrol- gibi.

Nitekim Türkçede yer ve yön bildiren zarflar da vardır ve bunlara zaten *yer-yön zarfı* diyoruz: *İçeri* girer misiniz, *yukarı* çıkalım, *beri* gel… gibi. Ayrıca, Türkçede bazı çekim edatları ile sağlanan yer-yön özelliği de vardır ve bunlar da *yer-yön zarfı tümleci*dirler; bunlara *edat tümleci* demek doğru değildir: tarlaya **doğru** git-, bizden **yana** oy kullan- gibi. Türkçede *yer-yön* özelliğinin üç şekilde (durum ekleriyle, *yer-yön zarfları*yla ve bazı çekim edatlarıyla) karşılandığını ve bunlardan hangisine *yer-yön tümleci* diyeceğimizi belirlersek bu terim yanlışlığını düzeltmiş oluruz (Özçelik, Erten 2011: 219).

SONUÇ

Bu eksiklikleri bir an önce tamamlamak ve yanlış bilgileri artık düzeltmek zorundayız. MEB, öncelikle, okullara gönderdiği dil bilgisi kitaplarında bu eksiklikleri TDK ve üniversitelerle iş birliği yaparak tamamlar ve ÖSYM ile de bu konuda uyum sağlama yoluna giderse, öğrencilerimiz güzel Türkçemizi doğru olarak öğrenmiş olurlar. Dershaneler de müfredatlarını genel olarak ÖSS'ye göre belirledikleri için onlar da hemen bu düzenlemeleri yapabilirler.

KISALTMALAR

MEB: Millî Eğitim Bakanlığı

ÖSS: Öğrenci Seçme Sınavı

ÖSYM: Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi

TDK: Türk Dil Kurumu

KAYNAKLAR

DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Tercüme Eden: Ali Ulvi ELÖVE, İstanbul Maarif Matbaası.

ERGİN, Muharrem (1962), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.: 785'ten Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul.

ERTÜRK, Ahmet Çetin (2011), *Örneklerle Türkçe Açıklamalı Fransızca Grammaire*, 6. Baskı, Ankara.

HENGİRMEN, Mehmet (1998), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara.

MANSUROĞLU, Mecdut (1957), "Türkçenin Zamanımızdaki Meselelerinin Çözümlenmesi Üzerine Bazı Teklifler", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 179, s. 40, Ankara.

ÖZÇELİK, Sadettin, Münir Erten (2011), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır.

ÜSTÜNER, Ahat (1998), "Cümlenin Ögeleri Konusundaki Karışıklıklar", *Türk Dili*, S 553, s. 18-30, Türk Dil Kurumu, Ankara.

YAŞAR, A. Necmi, Sevim SÖNMEZ (1995), *Fransızca Testlerle Öğrenme ve Geliştirme Kılavuzu*, Adana.

ALTAY CUMHURİYETİ'NDE DİL DURUMU VE DİL POLİTİKASI

Nadejda TIDIKOVA

Altay Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun bağımsız bir federe birimi olup Güneybatı Sibirya'da bulunur. 2010'da Altay Cumhuriyeti'nde sabit yerleşik nüfusun sayısı 206.168'i oluşturmuştur. Rus nüfusu (114.802 kişi) Altay Cumhuriyeti'nin toplam nüfusunun %55,7'lik bir kısmına denk gelerek en kalabalık kısmı oluşturmaktadır. Sayı bakımından ikinci sırada yerli halk Altaylılar yer almakta, bunların sayısı 68.814 kişidir (%33,4); Koş-Agaş bölgesinde yaşayan Kazakların sayısı 12.524 kişi (%6,1) ve geriye kalan %5,9'luk kısım diğer halklardır.

1989 yılındaki nüfus sayımında Altaylılar arasında görülen Telengit, Tuba, Kumandı ve Çalkandu diyalektlerinin ana dil konuşurları ayrı halk olarak görülmediler. Ancak 1993 yılında Altay bölgesinde yaşayan Kumandılar azınlıklar olarak belirlenirken, 2000'de Tubalarlar, Çalkandular ile Telengitler de azınlıklar statüsüne kavuşurken, 2002 ve 2010'da gerçekleştirilen nüfus sayımında bütün bu halklar Rusya'da yaşayan halkların listesine bağımsız olarak girmişler.

Şimdi Altay Cumhuriyeti'nde 3.648 Telengit (%1,8'i), 1.891 Tuba (%0,9'u), 1.113 Çalkandu (%0,53'ü) ve 1.062 (%0,51'i) Kumandılar yaşıyorlar.

Dil durumu her şeyden önce devlet dili ve en kalabalık etnik grupların dili olarak Altayca ve Rusçanın durumu ile belirlenir. Altayca ve Rusça, Altay Cumhuriyeti'nin devlet resmî dilleridir. Burada dil politikalarının Altayca ve Rusça için belirlenen önceliklerinin farklı olduğunu belirtmek gerekir.

Altay dili Altay'daki etnik nüfusun dili olmasına karşın, işlevselliği, kullanım alanları, toplumsal statüsü ve diğer açılardan Rusçadan geri konumda bulunmaktadır

Böylece Altay Cumhuriyeti'nin dil politikası, Altaycanın gerçek bir devlet dili statüsüne getirilmesi amacı ile dil alanındaki belirli sorunları çözmeye

yönelmektedir. Bu durum, bölgede sorunlu bölgelerin diğerlerine göre daha çok olmasından ve Rusçadan farklı olarak Altaycanın sorunlarının federal düzeyde çözülmediğinden dolayı Altay diline daha dikkatli davranılmasını koşullandırmaktadır.

Altay Cumhuriyeti'nin Diller Yasası 3 Mart 1993'te onaylanmıştır.

Altay Cumhuriyeti Anayasası ve Diller Yasası kendi toprakları içerisinde yaşayan vatandaşlarının, hangi dili konuştuğuna bakmaksızın, hak ve özgürlüklerinin gerçekleştirilmesi ve dil ayrımı propagandalarının yasaklanması konusunda garanti verir. Ülkede yaşayan bütün halkların dillerini koruma, öğrenme ve geliştirmede sahip oldukları eşit haklar yasal olarak güvence altına alınmış durumdadır.

İki dillilik rejiminin kabul edilmesinin yalnızca yasal düzeyde kaldığını ve Altay Cumhuriyeti devlet yönetiminde gerçek bir iki dilliliğin ortaya çıkmadığını belirtmek gerekir. Diller Yasası'nın kabul edilmesinden 20 yıla yakın bir süre geçmesine rağmen devlet yönetim organlarının çalışmalarında, kurum ve kuruluşlarda sadece Rusçanın egemen durumda olduğunu, Altaycanın ise, düzensiz bir şekilde kullanıldığını görmek mümkündür. Daha önceden de olduğu gibi, yargı organları, El Kurultayı ve hükûmet organlarının çalışmaları ile bütün resmî yazışmalar Rusça yürütülmektedir. Kararnameler, yasalar Rus dilininde tartışılmakta ve kabul edilmekte, kabul edilmiş olanların daha sonra Altaycaya tercümesi yapılmaktadır.

Bir dilin devlet dili olması için yalnızca bir yasanın çıkarılması yeterli değil. Bir dilin devlet dili olarak kabul edilmesi ve faaliyet göstermesi, önemli ölçüde maddi kaynağın yanı sıra insan ve zaman kaynağını da gerektiren birtakım dil planlaması ile yapılmalıdır.

Altay dilinin devlet dili olarak faaliyet göstermesindeki başarısızlığın temel sebeplerinden biri, her iki dili de bilen nitelikli kadroların yetersizliğidir.

Ülkede dil durumunun düzenlenmesi, Altaycanın devlet dili olarak saygınlığının artırılması ve kullanım alanlarının genişletilmesi olanağını sağlayacak yasaların kabul edilmesi gerekliliği belirir ve bu yönde çalışmalar başlatılır. Öncelikle Altay dili Terminoloji Komisyonu oluşturulur, "Altay dilini koruma ve geliştirme" adı altında bir devlet programı kabul edilmiştir. Böylece bu program çerçevesinde konferanslar yapılmış, araştırma geziler düzenlenmiş, sözlükler, bilimsel içerikli derleme kitapları, monografiler basılmış, programlar geliştirilmiş, uzmanlar hazırlanmış, araştırma çalışmaları için elektronik ve teknik donatım temin edilmiş, Altay dilinde oyunlar sahnelenmiş, ayrıca televizyon ve radyo kanallarında Altay dilinin sorunlarını ele alan programlar yapılmıştır.

Altay Cumhuriyeti dil politikası, ülkede iki dilin eşit haklı olarak faaliyet göstermesi amacına tam olarak ulaşamamış olmasına rağmen, onun belirli ürünler verdiğinin ve Altay dilinin faaliyet alanının daralma sürecini yavaşlatmayı başarmıştır.

Son yıllarda Altay Cumhuriyeti'ndeki az sayılı yerli halkların etnik öz bilincinin pekişmesi, bu halkların kendilerini özgün kültürleri ve gelenekleri olan halklar olarak düşünmeye başlamaları gözlenmiştir. Bununla birlikte bu halkların, özellikler kuzey Altayların (Tubalar, Kumandin, Çelkan), Telengitlerin de kendi ana dillerini yitirmekte olduğu gözlenmektedir. Bu halklarda ana dilinde konuşan bireylerin sayısı gittikçe azalmaktadır.

Telengitler Altay Cumhuriyeti'nin güneydoğusunda Ulagan ve Koş-Agaç bölgelerinde, Çoluşman, Başkaus, Ulagan, Çuya, Arkıt, Çagan-Uzun nehirleri boyunda yaşarlar. Telengit adı Eski Türk yazıtlarında olduğu gibi erken Orta Çağ döneminin kaynaklarında da geçer.

2003 yılında, daha sonra 2010 yılında S. S. Surazakov Altaistik Enstitüsü çalışanları 2009-2011 "Altay Dilini Koruma ve Geliştirme" programı çerçevesinde Koş-Agaç bölgesindeki Telengitleri araştıran geziler düzenlemiştir. Bu geziler sırasında anketler düzenlenmiş ve dilsel malzemeler toplanmıştır. Anketler 21 sorudan oluşmuş, kendi milletini ve anne babanın milletini belirleme, ana dili, cinsiyet, soyadı, yaş, eğitim düzeyi, meslek, ana dilini ve Rusçayı bilme derecesi, ailede, iş yerinde, okulda kullanılan dil, okullarda Altaycanın kullanımı, okulda eğitim dili seçimi, Altaycanın çeşitli alanlarda konuşma dili olarak, ayrıca kültürel etkinliklerde ve basında kullanımına dair sorular sorulmuştur.

Araştırma sonucunda Koş-Agaç'ta ankete katılan Telengitlerin % 2,4'ünün kendini Telengit olarak gördüğü anlaşılmıştır. Kendi milletini Telengit olarak belirleyenlerin bir kısmı, Telengitler ile Altayları birbirinden ayırmamaktadır.

Bilindiği gibi dil durumunu açıklayan temel kıstas, ana diline hâkim olmanın derecesidir. 2002 nüfus sayımına göre 3.368 kişi milletini Telengit olarak belirtmişken ve bunlardan 2.292 kişi (%97) Telengit dilini ana dili olarak göstermişken, 2010 yılı gezisinin sonuçları bambaşka bir tabloyu ortaya çıkarmıştır. Koş-Agaç bölgesi Telengitlerinin sadece %16.7'si Telengit dilini ana dili olarak göstermiştir. Aynı zamanda ankete katılanların çoğu milletlerini Telengit olarak belirtirken ana dili olarak Altaycayı göstermişlerdir, yani burada bir çelişki durumu mevcuttur. Bu durumun sebebi olarak Telengit dilinin hâlâ Altaycanın bir lehçesi olarak görülmesi ve yazıya sahip olmaması gösterilebilir.

Yine de gezinin araştırmaları sonucunda Telengitlerin etnik hafızalarının kuvvetli olduğu anlaşılmıştır. Halkın hafızasında tarihsel *Tele* adının yanı sıra soyadları da korunmaktadır. Telengitler arasında *Tölös, Jitas, Jabak, Almat, Mool, Saal veya Sağal, Kıpçak, Köbök* soyları çoğunlukta olup, ondan sonra *Todoş, İrkit, Sarı İrkit, Kergil* soyları gelmektedir.

Bugün Telengit dilinin hızlı bir şekilde Altayca edebî dili ile benzeşmesi süreci gözlenmektedir. Bunun esas sebebi de okullarda eğitim dili olarak edebî Altaycanın kullanılmasıdır.

Gezi sırasında toplanan materyellerin gösterdiği üzere Telengit dilinde günlük hayatla ilgili eski terimler, törelere ilişkin (örneğin, Telengit düğünü) özgün detaylar, günlük hayatta, geleneksel giyimde ve mutfakta özgün ayrıntılar korunmuştur. 2003 yılı gezisi sonucunda "Koş-Agaç ve Ulagan Bölgeleri Lehçeleri Sözlüğü" (Tıdıkova, 2006) hazırlanmıştır.

Altay Cumhuriyeti'nin ulusal politikalarında az sayılı yerli hakların özgün kültürlerinin korunması ve geliştirilmesi önemli yer tutmaktadır. Koş-Agaç'ta Telengit Kültür Merkezi çalışmaktadır. Ün kazanmış "Çuya" gençlik folklor takımı otuz yıldır uluslararası gençlik festivallerinde Telengit kültürünü tanıtmakta, birçok yarışmadan ödüllerle dönmektedir. Kokarya köyünde tanınmış kültür uzmanı K. A. Bidinov tarafından kurulan okul müzesi Taş Devri'nden bugüne kadar bütün devirleri örnekleyen tarihsel ögeleri ile çok ayrı bir değere sahiptir. Ulagan bölgesinde Pazırık tarih-etnografya müzesi çalışmaktadır. Ulagan bölgesinin Paspartı köyünde ünlü ozan Aleksey Kalkin'in müzesi vardır. 1992 yılından beri burada "Tele" folklor takımı çalışmaktadır.

Son yıllarda kuzey Altayların (Tubalar, Kumandin, Çelkan) kültürel hayatı canlanmış bulunmaktadır. Örneğin, geleneksel millî bayramlar (Jürük Bayram, Dılgayak) kutlanmaya başlanmış, Kumandin folklor takımı çalışmalarına başlamıştır. Bir dizi toplumsal dernek ve kültürel merkez kurulmuştur. Bu derneklerin faaliyetleri esas olarak toplumsal, ekonomik ve kültürel sorunların çözümüne, geleneksel hayat tarzının korunmasına ve geleneksel uğraşların canlandırılmasına yöneliktir. Bu çalışmaların dil konusuna da eğilmesi temennimizdir.

Kuzey halklarının öz yönetim, geleneksel ekonomi ve eğitim meselelerini ve halklar arasındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla Altay Kuzey Halkları Birliği kurulmuştur. Bugün bu kuruluşun adı Altay Cumhuriyeti Az Sayılı Yerli Halkları Birliği olarak değiştirilmiştir. 1994 yılında Altay Kuzey Halklarının Birinci Kurultayı toplanmış, halkların korunması için acilen yapılması gerekenlerin programı kabul edilmiştir. 2000 yılında Altay az sayılı yerli halklarının 2. kurultayı toplanmış, burada özellikler yerli halkların toprak üzerindeki hakları konusuna odaklanılmıştır. Bu kurultayların kararları Altay

Cumhuriyeti hükûmeti tarafından dikkate alınmakla birlikte program maddeleri tamamen hayata geçirilmiş olmaktan çok uzaktır.

Altaycanın kuzey lehçelerini araştırmak üzere Surazakov Altaistik Enstitüsü çalışanları tarafından Ekim 2002'de büyük bir gezi düzenlenmiştir. Gezi sırasında kuzey Altayların (Tubalar, Kumandin, Çelkan) yaşadığı Maymin, Çoy ve Turaçak bölgelerinde 15 köy incelenmiştir. Gezi sonucunda 2004 yılında "Altaycanın Kuzey Lehçelerinin Tematik Sözlüğü" ortaya çıkmıştır.

Maymin ve Çoy bölgelerine düzenlediğimiz gezilerde kendilerini Tubalar olarak adlandırılan kişilerden neredeyse tamamının Altay edebî dilinde konuştuğu gözlenmiştir. Hatta 60-70 yaşlarındaki yaşlılar da Tuba lehçesini unutmaktan yakınmışlardır. Örneğin, Maymin bölgesinin Urlu Aspak köyünde 116 kişiden sadece üçü Tubalar lehçesini ana dili olarak belirtmiştir. 73 kişi ana dili olarak Altaycayı, 40 kişi Rusçayı göstermiştir. Karışık ailelerde babanın Altay, annenin Rus olması durumunda çocuğun ana dilinin Rusça olarak belirtilmesi, babanın Rus annenin Altay olması durumunda ise çocuğun ana dilinin Altayca olarak gösterilmesi dikkat çeker. Görüldüğü üzere, ana dilinin konumunda anne daha büyük rol oynamaktadır.

Mayma bölgesinin Kızıl Özök, Birulya, Aleksandrovka köylerinde kendilerini Tubalar olarak gösteren kişiler genellikle Tuba lehçesini bilmemekte, Altayca bile zar zor konuşmakta, esas olarak konuşma dili olarak Rusçayı kullanmaktadırlar. Çünkü bu köylerde Ruslar çoğunluğu oluşturmaktadır ve Tubalar da asimile olmuşlardır.

Çoy bölgesinde Tuba lehçesi bakımından durum daha da vahimdir. Ankete katılanların çoğu ana dili olarak Altaycayı ya da Rusçayı belirtmiştir. Tuba lehçesini bilen yaşlılar da çocukları ve torunları ile Rusça konuşmaktadır. S. B. Sarbaşeva'nın gözlemlediği gibi, yetişkin Tubaların çoğu iki dilli (Tuba-Rusça), aslına bakarsan üç dillidir (Tuba-Altayca-Rusça).

Böylece Tubalar için esas konuşma dili Rusçadır. Altay edebî dili okulda öğretildiğine rağmen Tubalarca neredeyse kullanılmamaktadır. Bununla birlikte Tubaların güçlü etnik öz bilince sahip olduklarını söylemek gerekir. Tubalar ana dillerinin yitimi konusunda kaygılanmaktadır. Fakat Tuba lehçesini bilen yaşlıların sayısı çok azdır, orta nesil çocuklarına ana dili bilgisini geçirememektedir ve böylece Tuba dili yok olma eşiğinde bulunmaktadır. Altaycanın diğer lehçeleri gibi Çelkan lehçesinin de kendi yazısı yoktur. Bu yüzden Altay edebî dilinin ve Rusçanın etkisi altında kalmıştır. Tubalar gibi Çelkanlar da iki dilli veya üç dillidirler. Fakat Çelkanların topluca yaşadıkları bölgelerde Çelkan lehçesinin bilinme derecesi yüksektir. Çelkan lehçesinin okulda öğretildiği, ailede konuşulduğu, Çelkan lehçesinde kitaplar basıldığı takdirde bu dilin kaybolmama şansı vardır.

Kumandinler Turaçak bölgesinde yaşar, sayıları son nüfus sayımına göre 1.062 kişidir. Kendilerini Kubandı-kiji veya Kumandı-kiji olarak adlandırırlar. Biya nehri boyunca yaşayanlar Öröçi Kubandılar ve Tömönçi Kubandılar olarak ayrılır.

Kumandin lehçesini konuşanların esas kitlesi Biyisk şehrinde, Altay Bölgesi'nin Krasnogorsk ve Solton bölgelerinde ve Kemerovo bölgesinde yaşarlar. 1920-80'li yıllar arasında Kumandinler ayrı bir millet olarak görülmedikleri için Altay Bölgesi'nde Ruslar, Kemerovo Bölgesi'nde Şorlar, Altay Cumhuriyeti'nde Altaylar olarak yazılmışlardır.

Kumandin lehçesi günlük hayatta az kullanılmaktadır ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu dilin canlandırılması, bu dilde edebî eserlerin yaratılması gerekmektedir. Kumandin dili Baskakov, F. A. Satlayev ve İ. Y. Selyutina tarafından incelenmiştir.

Altay Cumhuriyeti'nin dışında kaldığı için Kumandin dili dil süreçlerinin dışında kalmış ve gelişememiştir. Etnik Kumandinlerin sayısı azalmamakla birlikte dili konuşanların sayısı hızla azalmaktadır. Kumandin dilini konuşan yaşlılar bu dili sadece yaşıtları ile konuşmakta, çocukları ve torunları ile Rusça konuşmaktadır.

Altay Cumhuriyeti'nin az sayılı yerli halklarının dillerini korumak için Altaistik Enstitüsünde bulunan dilsel malzemelerin özenle korunması, bu malzemelerin elektronik ortamlara aktarılması, orijinal metinlerden oluşan derlemelerin yapılması, ana diline ilgiyi arttırmak için internet sayfalarının hazırlanması gerekmektedir. Ana dillerinin korunması çok önemlidir, çünkü ana dili konuşma ve çevreyi tanımanın aracı olmanın yanı sıra kültürel değerlerin korunması ve aktarılması için de büyük önem arz eder.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E ISLÂH-I HURÛF SORUNU VE SORUNUN ELİFBA KİTAPLARINA YANSIMASI ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME

Namık Kemal ŞAHBAZ

Tanzimat Dönemi

Tanzimat'ın ilanından sonra, Osmanlı aydınlarının düşüncelerini serbestçe dile getirdikleri bir ortam meydana gelmiştir. Bu dönemde özellikle Türkçe ilk okuma ve yazma öğretiminin etkili ve verimli bir şekilde gerçekleştirilememesinin nedenleri üzerinde durulmuş, görüşler bu bağlamda kendini göstermiştir. Tanzimat Dönemi'nde, alfabe üzerine yazılan yazılarda, üzerinde durulması gereken en önemli nokta alfabenin öğretimidir. Dergi ya da gazete sayfalarında yer alan bu yazılarda, yazarların alfabenin öğretimine ilişkin görüşleri farklılık göstermektedir.

Tanzimat Dönemi'ne ait, süreli yayınlardaki makaleler, -makalelerin orijinallerinin çeviri yazısının mevcut olduğu-, Yorulmaz'ın (1995) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları* başlıklı eserinden alıntı yapılarak değerlendirilecektir.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyenin kurucusu Münif Paşa, çıkardığı *Mecmua-i Fünûn*'da "İmla Meselesi" (Temmuz 1863) başlıklı bir yazı kaleme alır. Münif Paşa, genel olarak, okuma ve yazmanın kolaylaştırılması için harflerin yazım özelliklerinde bazı değişiklikler yapılması gerektiği üzerine düşüncelerini dile getirir. Bunu somut delillerle ispatlar. Münif Paşa'ya göre, bizler anlamını bildiğimiz sözcükleri çok kolay okurken, anlamını bilmediğimiz sözcükleri okumakta zorlanırız. Buna (ن‌وا / ك‌ەروك) sözcüklerini örnek gösterir. Yalnız üç harften oluşan (ن‌وا) sözcüğün "ün, un, on" şeklinde okunabileceğini; ayrıca (ك‌ەروك) sözcüğünün "kürek, gevrek, kürk, körük, görk, görün" şeklinde altı farklı telaffuzunun olduğunu belirtir.[1]

---

[1] Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Yorulmaz, Hüseyin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları*, s. 26, Kitabevi, İstanbul 1995.

Yazar, alfabemizdeki yazım güçlüğünün Avrupalılarda bulunmadığı, bu yüzden oradaki çocukların altı yedi yaşında okuyup yazabildiklerini, bizde ise söz konusu sebeple okuma yazmayı öğrenemediklerini belirtir. Alfabenin yazım özelliğindeki bu güçlük kamu eğitimini engellemektedir: Bu tür olumsuzlukların üstesinden gelmenin iki yolla mümkün olduğu özellikle vurgulanır. Ona göre, ya harfler harekeli yazılmalı ya da ayrı ayrı satırlara dizilmeli. Münif Paşa'nın kendisi bu yollardan ikincisiyle çözüme ulaşılacağına inanmaktadır. Bitişmeyen harflerle yazılacak elifba cüzlerinin okutulmasını, bu eserlerin çocuklar üzerinde kısa zamanda etkilerinin gözlemleneceğini belirtir:

"...Ve bu usul üzere elifba cüzleri ve bazı küçük kitab ve risaleler tab' ve neşrolunduğu ve bazı mekteblerde çocuklara okutulup tesirât-ı serî'a ve hasenesi anlaşıldığı hâlde, mürûr-ı zaman ile cümle indinde münteşir ve makbul olması me'mûldür."[2]

Tanzimat Dönemi'nin en önemli aydınlarından Namık Kemal iki yazısında alfabe ve alfabenin öğretimi üzerine görüşlerini dile getirir. Bu yazılardan ilki 10 Temmuz 1866 tarihinde, *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde, "Usul-i Tahsilin Islahına Dair" başlığıyla yayımlanmıştır. Bu yazıda Namık Kemal'in, sıbyan okullarındaki öğretim tarzının en iyi bir şekilde düzeltilmesi için harflerin değiştirilmesi gerektiği üzerine görüş bildirenlere yanıt vermek amacını güttüğü görülür. Harflerin değiştirilmesine gerek olmadığını iki tür yaklaşımla savunur: 1. *Kur'an-ı kerim*'i öğrenmek için Arap harflerini öğrenmeye ihtiyaç vardır. 2. Bin iki yüz yıllık kültür birikimini yeni yazıya aktarmak gerekecektir.

Namık Kemal, daha sonra harf değişikliği ihtiyacının üç değişik alanda hissedilebileceğini belirtir. Bunlar okuma, yazma ve yayım zorluğu olarak kendini gösterir. Bu harflerle okumanın zor olduğunu söyleyenlere, zor olmadığını iki delil sunarak ispatlamaya çalışır:

1. Tahkikat-ı mahsûsamıza göre, elan lisan-ı Arabî ile tekellüm eden yerlerde (Avrupalılar'ın açtığı) mekâtibe devam eden şâkirdân, milel-i garbiyye etfâli gibi üç dört ayda lisanlarını okuyup yazmağa muktedir olmaktadır.

2. Cemiyet-i Tedrisiyye, vesaitinin noksanıyla beraber, haftada üçer gün birer saat verdiği derslerle üç dört ay zarfında birtakım talebe yetiştirmiştir ki, evvelleri eşkâl-i hurûfu tanımaz iken, şimdi (lisan-ı avamda yazılmış olan) harekesiz risaleleri kıraat edebilmektedir."[3]

Namık Kemal'e göre, kullanılan harflerin biçim özellikleri ve yazım kuralları bakımından iki yönlü olumsuzluğu vardır. Harflerin birleşerek yazı-

---

2 Yorulmaz, *age.*, s. 27-28.

3 Yorulmaz, *age.*, s. 44.

mındaki zorluğu kabul eden yazar, yazım kurallarındaki olumsuzlukların ilerlemeye engel olmadığını ispat için Fransızları örnek gösterir:

"*...İmlânın su'ûbeti bir milletin marifetine asla mâni değildir. Eğer bu bâbda bir delil-i müsbit aranırsa, şunun beyânı kâfî olamaz mı ki, Fransız lisânı imlâca belki Türkî'den su'ûbetli iken, onunla mütekellim olan milletin tahsiline sû-i tesiri olmadıktan başka, bayağı Avrupaca lisân-ı umumî hükmüne girmiştir.*"[4]

Namık Kemal'in ikinci yazısı "Kıraat ve Islah-ı Huruf Mes'elesi"[5] başlığını taşır. Namık Kemal, bu yazıyı Ermeni asıllı İran siyasetçisi Melkon Han'ın, "*İslâm kavimlerinin bu elifba yüzünden inhitata uğradıklarını iddia*" etmesi üzerine kaleme almıştır. Yazar, yazının genelinde Arap harflerinin Türkçe ifadeleri tam olarak yansıtmadığından söz eder, bunun çözümü için alınacak önlemleri sıralar. Yazıda okuma yazma öğretimi açısından önemli bazı noktaları (olumlu/olumsuz) şu şekilde tespit etmek mümkündür: 1. Eser basımında, matbaacılar aynı iş için Avrupalı meslektaşlarının dört beş katı fazla çalışmaktadırlar. 2. Harfler değişirse, insanlar tekrar heceden başlayarak okuma için zaman harcayacaktır. 3. Gelişmiş ülkelerde çocuklardan beklenen asgari beceri düzeyi, günlük gazeteyi okumak, isteklerini bildiren bir mektup yazabilmek, ufak bir alışverişin hesabını görmek biçiminde özetlenebilir. Bizde de çocuğun on üç yaşına kadar gideceği düzenli okullar olsa ve eğitim ve öğretim yöntemleri yoluna konulsa çocuklar rahatlıkla okuyup yazabilir. 4. Kaf çeşitleri ayrı ayrı biçimlendirilirse harf sıkıntımız kalmaz. 5. Harekeler yeniden düzenlenmelidir. 6. Dört sesi karşılayan vav (o, u, ö, ü) harfinin her bir ses için ayrı şekli düzenlenmelidir. 7. Dilimizdeki Arapça ve Farsça kimi sözcüklerin yazım kuralları tekrar düzenlenmelidir.

Namık Kemal, alfabedeki bu yeniden düzenlemelerin gözlemlenmesi için çözüm önerisini eleştirel bir tarzda şu şekilde dile getirir:

"*İşin eslem-i tariki ise hocası ve kitabı ve usul-i tahsili muntazam bir veya birkaç sıbyân mektebi yapıp da hurûfumuzun Avrupa'ya nisbet mâni-i tahsil olup olmadığını fı'len tecrübe etmek ve onun üzerine zaruret görünür ise ashâb-ı iktidardan mürekkeb bir cemiyet ma'rifetiyle iktizasına göre ıslahına teşebbüs eylemektir. Lâkin bunu kim yapacak? Devlet denilse onun dünyada en memnun olduğu şey cehalettir. Çünkü indinde her ne suretle olursa olsun şedîden mültezim olan asayiş-i ekâbir ve muhafaza-i hâl-ı hazır hususlarına bir vakit halel getirmeyiz. Hâlbuki maarif bu zulüm ve ihmalin düşman-i canı*

---

4 Yorulmaz, *age.*, s. 46.

5 *Hürriyet*, 23 Ağustos 1869.

olduğundan şüphe yoktur. Efrâd denildiği hâlde ise, Allah versin duasından başka hiç bir söz bulamayız."[6]

Tanzimat Dönemi'nde, alfabe üzerine görüş bildiren bir diğer yazar Hayreddin Bey'dir. *Terakki* gazetesinde, "Maarif-i Umumiye"[7] başlıklı bir yazı kaleme alan yazar, Türk dünyasında ilerlemek isteniyorsa harflerin değiştirilmesi gerektiği tezi etrafında bazı düşünceler ileri sürer. Türk dünyasında ilerlemenin çocuklara kısa sürede okuma ve yazma öğretmekten geçtiğini belirten yazar, bu durumu Avrupa ile kıyaslar: Avrupalı çocukların okuma yazmayı bir iki ay zarfında, bizde ise birkaç yılda öğrendiğinin altını çizer. Çocuklara yazma becerisi olarak da sadece güzel yazı öğretildiğinden yakınan yazar, bu tür yazma becerisine sahip çocukların da kalemlerde memur olmaktan başka yapacak bir işlerinin olmadığını vurgular. Yazara göre, Rusya'da olduğu gibi bizde de harflerin daha kolay okunur ve yazılır duruma getirilmesi gerekir. Kolay okunur ve yazılır eserlerle kolaylaşan öğretimin, Osmanlı Devleti'nde yaşayan insanlar arasında birliği sağlayan en kuvvetli araç olacağı ön görülür.

Hayreddin Bey'in ileri sürdüğü görüşlere, Ebuzziya Tevfik, "Hayreddin Bey'e Cevap" başlıklı 2, 3, 4 Ağustos 1869 tarihlerinde aynı gazetede yayımlanan yazılarla yanıt verir. Hayreddin Bey'in yazısına verilen yanıtta, eğitim öğretim açısından çok önemli karşı görüşler ifade edilir. Ebuzziya Tevfik'in yanıtlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

"*1) Türkistan'da terakki-i maarif tebdil-i hurûf ile değil usul-i tahsilin bir tarz-ı bihîne (en iyi tarza) tahvili ile hâsıl olacaktır, 2) Cemiyet-i tedrisiyye vesâitinin noksanıyla beraber ittihaz etmiş eylediği kâide-i cedide üzere haftada üçer gün birer saat verdiği derslerle üç dört ay zarfında bir takım talebe yetiştiriyor ki evvelleri eşkâl-i hurûfu bile tanımazlar iken şimdi avâmili anlayabileceği yolda yazılan harekesiz risaleleri kıraat ediyorlar. 3) Hurûf, fünûnun kapısı değil. Belki ebvâb-ı ulûmun miftâhı menzilesindedir. 4) Millet-i İslâmiyenin bin seneden ziyâde müddette meydana getirdiği bunca te'lifâtı usûl-i cedîdeye nakl ve tahvîl eylemek iktizâ eder. Bu lüzumu hâsıl etmeğe hiçbir kudret taalluk edebilir mi? 5) Hurûfun tebdîl veyahut sâde bir hâle tahvîli öyle zan ile kolayca hâsıl olamaz.*"[8]

Tanzimat Dönemi'nde süreli yayınlarda alfabe üzerine ifade edilen görüşleri ana hatlarıyla yukarıdaki şekilde özetleyebiliriz. Daha geniş bilgi için Erat, Tekin ve Gülmez'in[9] çalışmasına bakılabilir.

---

6 Yorulmaz, *age.*, s. 59.

7 *Terakki*, 31 Temmuz 1869.

8 Yorulmaz, *age.*, s. 37-38.

9 Erat, Muhammet, *Türk Basınında Alfabe Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans

Bu dönemdeki ıslâh-ı hurûf tartışmalarına binaen vücut bulan ve künyeleri verilen aşağıdaki iki elifba incelenmiştir: 1. Doktor Rüşdü. (1274/1858). *Nuhbetü'l Etfal.* İstanbul: Nesib Efendi Destgâhı. 2. Hafız Refi. (1291/1874). *Resimli Elifba-i Osmanî.* İstanbul: Neologos Matbaası.

1. Nuhbetü'l Etfal

Doktor Rüşdü. (1274). *Nuhbetü'l Etfal.* İstanbul: Nesib Efendi Destgahı.

Yukarıda künyesi verilen eser, gerek Türkçe ilk okuma ve yazma öğretimi gerekse çocuk edebiyatı açısından önemli bir eserdir. Eserin kaleme alınışında elifba cüzlerinin etkisi görülse de klasik elifba cüzlerinde var olan 29 harfe altı farklı harf eklenmiştir. Eser, başlarken öncelikle harflerin yazılış şekilleri hakkında bilgi verilir. Altıncı sayfada nesih ve talik hattıyla 35 harfin tablo hâlinde yazılışı vardır. Diğer sayfada divani ve rika hattıyla sütun hâlinde harfler vardır. Bu tabloların yanında açıklamalar yer almaktadır: "*Türkî lisanında herkesin bildiği veçhile altı türlü hat var ise de dördü ekseriya istimal olunur ki nesih ve talik ve divanî ve rika hatlarından ibarettir*." Eserde, ayrı ayrı dört harfle yazılan her alfabe bir ders olarak adlandırılmıştır. 5. derste (s. 8) bütün harflerin dört hatla ayrı ayrı yazılışı vardır.

9. sayfada harflerin kelime başında ortasında ve kelime sonunda yazılışları bulunur. Bunlarla ilgili açıklamalar sütun içinde verilirken sütunların yanında tanınmış şairlerden bilinen beyitler vardır. 10. sayfada yer alan yedinci derste, birden dokuza, dokuzdan doksana, yüzden dokuz yüze, binden dokuz bine kadar rakamların yazılışları, üstün, esre ve ötre ayrıca tenvin hakkında açıklayıcı bilgiler mevcuttur. 11. sayfada harflerin esreli, ötreli, üstünlü hâlleri vardır. Bunların yanı sıra aynı sayfada eserde izlenen yöntemin ipuçları görülür:

"*Elif dediğimiz asla hareke kabul etmeyip sakin olur. Elif suretinde yazılan hemzeler daima harekât-ı mütenevvi ile müteharriktir. Mesela elif be üstün eb, elif cim esre ic, elif kaf ötre ök tabirleri hatta hemze be üstün eb, hemze cim esre ic, hemze kaf ötre ök tabirleri sevap olup be elif ba, cim elif ce, kaf elif ka dediğimizde (ba, ca, ka) lügatlerindeki elifler elifdir. (ab, ic, ök) lügatlerindeki elifler elif olmayıp müteharrik olduğu için hemze olduğu müntehi tarafından müptediye ifade ve beyan olunması mercudur.*"

Eserde, iki harfli tek heceli sözcüklerden başlayarak 3, 4, 5….11 heceli sözcüklere örnek verilmiştir. Daha sonra yer yer hedef kitlenin düzeyini aşan öykü ve manzum parçalar bulunur. Eserde aynı sayfada hem nesih hem de

---

Tezi), İstanbul 1991; Gülmez, Nurettin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Harfler Üzerine Tartışmalar*, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul 2006; Tekin, Rekin, *Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.

rika hattıyla aynı metinlerin yer alması, okuma ve yazma öğretiminin birlikte yürütülmesi gerektiğine işarettir.

Eserin ıslâh-ı hurûf bağlamında önemi ise, Türk hançeresine uygun sesleri karşılayan harflere yer vermesidir. *Nuhbetü'l Etfal*'den önce yayımlanan elifba kitaplarında (daha doğrusu elifba cüzlerinde), öğretilen harflere ilave yapılmıştır. Eserde, "kef" harfinin farklı sessiz harfleri karşılayan değişik biçimleri (k, g, ğ, ŋ), "vav" harfinin farklı sesleri karşılayan biçimleri (o, ö, u, ü) ve (p, ç, j) harfleri ilk kez yer alır. Aşağıdaki resimde, "kef"in farklı sessiz harfleri karşılayan simgeleri sarı renkle, "vav"ın farklı seslileri karşılayan simgeleri kırmızı renkle işaretlenmiştir.

Resim 1: *Nuhbetül'l Etfal*

Yukarıdaki örneklerden hareketle, Kayserili Doktor Rüşdü Bey harflerin yeniden düzenlenmesi zorunluluğunu 1.858 yılında görmüş ve bu harflerle öğretimin yapılması gerekliliğine bağlı olarak eserini kaleme almıştır. Süreli yayınlardaki tartışmalardan 10-11 yıl önce, eserin ön sözünde belirtildiği üzere Mehmet Emin Efendi, Fuat Paşa ve Cevdet Efendi tarafından yapılan öneriler kabul edilmiş, eser dönemin padişahı Abdülmecid'in onayıyla yayımlanmıştır.

Tanzimat sonrasında önemle üzerinde durulan konulardan birisi de eğitim sisteminin elden geçirilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması ve okuma yazmanın

kolaylaştırılması için yazı sisteminin ıslah edilmesi olmuştur. Bu konuyu ilk defa ele alan Ahmet Cevdet Paşa, *Kavaid-i Osmaniyye* (1851) adlı gramer çalışmasında, Türkçede bulunup da mevcut alfabede karşılığı olmayan seslerin belirtilmesi için bir yol bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Bundan sonra Encümen-i Daniş'te (1851) harflerin ıslahı için bir karar alarak yapılması gerekenler maddeler hâlinde tespit edilmiştir.[10] Rüşdü Bey'in eserini yazarken Ahmet Cevdet Paşa'nın ve Encümen-i Daniş'in çalışmalarından etkilendiğini de öngörmek mümkündür.

Nuhbetü'l Etfal' den sonra yayımlanan bütün alfabelerde artık "ç, j" kullanılmıştır. Fakat özellikle "vav" ve "kef" harflerinin yazımında sorunlar ortaya çıkmıştır. Kimi elifba yazarı "vav"ın dört sesli harfine karşılık farklı farklı simgeleri ve "kef"in farklı sessizlerine karşılık farklı farklı simgeleri kullanmayı yeğlemiştir. Kimi yazarların eserlerinde bu durum gözetilmemiştir. Aşağıda örnekleri verilen elifbalarda özellikle "vav" ve "kef" harflerinin yazımındaki sorunlara odaklanılmıştır.

2. *Resimli Elifba-i Osmanî*

Hafız Refi. (1291/1874). *Resimli Elifba-i Osmanî*. İstanbul: Neologos Matbaası.

Tanzimat Dönemi'nde yayımlanan ve matbaa harfleriyle basılan elifba kitapları içinde en orijinali Hafız Refi'in yazdığı *Resimli Elifba-i Osmanî*'dir. Bugün dahi okuma yazma kitaplarında rastlayamadığımız güzellikte hayvan resimleriyle süslenmiştir eser. Bu resimler, kitabın sonunda yer alan metinlerin anlaşılmasını kolaylaştırdığı gibi çocuklara okuma zevk ve heyecanı verecek niteliktedir. Resimler, Batılı ressamların elinden çıkmıştır. Tabloların altında Latin harfleriyle imzalar vardır. Eserde her bir harfe bir hayvan gelecek şekilde resimler konmuştur. Eserde yer alan hayvan resimleri sırasıyla şunlardır: "*arslan, bülbül, papağan, timsah, öküz, çekirge, güvercin, horoz, deve, kurt, tilki, zürafa, serçe, şahin, yılan, kurbağa, tavus, geyik, örümcek, karga, koyun, fare, gergedan, kara kuş (kartal), köpek, leylek, maymun, nahl (arı), vaşak, hirre (kedi), yılan balığı*"

Eserin ıslâh-ı hurûf açısından önemi: 1. Eserde, "kef"in dört değişik şekli (k, ğ, g, ŋ) birinci derste 33 harf verilirken ayrı ayrı belirtilmiştir. 2. "ç" harfine yer verilmiştir. 3. "vav" harfinin dört sesliyi karşılarken yazımı farklıdır (Bakınız: **Resim 2**). Bu durum 5. sayfada yer alan sekizinci derste şu şekilde ifade edilmiştir: "*Vav harfinin 4 sesi vardır. Bu surette (elif, güzel he, ye [a, e,*

---

[10] Duman, Musa, "Alfabe Tartışmaları ve Harf İnkılâbı", http://fsmsem.fatihsultan.edu.tr/fsmsem/alfabe-tartismalari-ve-harf-inkil-bi-makale-21.html (Yararlanma tarihi, 14.08.2012)

i]) harfleriyle ses veren harfler 7 olur. (baba, ebe, eli) (ol, öl, ur, ür, kol, kul, ön gibi.)"

Resim 2: Resimli Elifba-i Osmanî

Okuma yazma öğretiminin şifa-i malumat (hayat bilgisi) dersiyle birlikte işlenmesi ilkesinin de gözetildiği eserde, metinlerde ele alınan konular da bu ilke çerçevesinde belirlenmiştir. Resimde, timsahın tanıtıldığı metin, çocuğun uzak çevresinde yaşayan hayvanlar hakkında da bilgi edinmesine aracı olmaktadır. Bu vesileyle çocuk farklı kültürleri de tanıma fırsatı yakalamaktadır. Aşağıda metnin orijinali bulunmaktadır:

"*Timsah iki hayatlı, yani denizde ve karada yaşayan hayvanattan olup kertenkeleye benzer. 10 nihayet 100 ayak kadar boyu ve öküz kadar semizliği vardır. Başı gayet büyük ve olmayıp 100'den mütecaviz sivri dişleri vardır. Vücudu gayet kuru olduğundan ne kurşun, ne süngü tesir edemeyip ancak karnı pek yumuşak olmakla orada(n) yaralanabilir. Bu hayvan bazen derelerde vesaire sularda, bazen karada yaşar. Afrika, Asya ile Amerika'nın timsahları büyüklükte birbirlerinden farklıdır. Ancak, en büyükleri Nil nehrindedir. Timsah et yiyen hayvanlardan olup öküz, at ve insan etini dahi yer. Ve her ne kadar insanlardan korkarsa da, muztar kaldığı vakit (zor durumda kalırsa), bazen odun gibi gayri müteharrik (hareketsiz) olarak kenarda uzanır, bazen de sabi (küçük) çocuk gibi ağlar. İşte bu hile ile insanları avlayıp kavrar. Dişisi sene-*

de yüz tane yumurta yumurtlayıp kumda saklar. Badehu güneşten ısınırlar da yavruları çıkar."

Tanzimat Dönemi'nden örnek verilen iki eserle harflerin düzenlenmesine ilişkin çalışmalarda bir tutarlığın olduğu gözlenmektedir. Gerek *Nuhbetü'l Efal*'de gerekse *Resimli Elifba-i Osmani*'de daha önce yayımlanan Elifba cüzlerinde olmayan harflerin gösterimi mevcuttur. Bu tutarlılık, ne yazık ki daha sonra yayımlanan alfabe kitaplarında görülmez. Alfabe kitabı yazarları, okuma-yazma öğretiminde izledikleri kendi yöntem ve teknikler doğrultusunda eserler oluşturmuşlardır.

Tanzimat Dönemi'nde en fazla tartışılan ve çözüm bulunmaya çalışılan vav harfinin seslileri (o, ö, u, ü) karşılayan gösterimleri, günlük yaşamda işlevsel olmadığından pek rağbet görmemiştir. Zira çocuğun günlük yaşamda okuma materyali olarak kullandığı ne dergide ne kitapta ne de gazetede bu farklı harfler vardır.

I ve II. Meşrutiyet Dönemi

I ve II. Meşrutiyet dönemlerinde, alfabenin düzenlenmesine ilişkin görüşler, daha çok alfabenin öğretiminde yaşanan güçlüğe ve bu güçlüğün ortadan kaldırılmasına ilişkin çözüm önerileri üzerine odaklanmıştır. Bu dönemlerde, Satı Bey'in, *Tedrisat* dergisinin ilk sayısında "Elifbayı Nasıl Öğretmeli"[11] başlıklı, *İçtihad* dergisinde, "Elifba Meselesi"[12] başlıklı ve "Elifba Meselesi Hakkında Bir İzah"[13] başlıklı, Cihangirli M. Şinasi'nin, "Elifba Meselesi ve Cevabımız"[14] başlıklı, Necib Asım'ın *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nın ikinci sayısında yayımlanan, "Elifbamız Hakkında Bazı Mülâhazalar"[15] başlıklı yazıları değerlendirilecektir.

Satı Bey, 15 Şubat 1326/1911 tarihinde, *Tedrisat* dergisinin ilk sayısında "Elifbayı Nasıl Öğretmeli" başlığı altında kaleme aldığı yazısına, elifbanın "mekâtib-i iptidaiye derslerinin en ehemmiyetlisi" olduğunu ve ilk öğretimi ilerletmenin, "elifba talimini kolaylaştırmak"tan geçtiğini söyledikten sonra, bu dersin Avrupa'da nasıl öğretildiğini vererek başlar.

Avrupa ülkelerinde, ilk okuma ve yazma öğretimi büyük bir tedriç ile öğretilmektedir. Küçük yaşta çocuklar harflerin şekillerine alıştırılır. Bunun için belirlenen ders araç ve gereçleri çocuğun dikkatini çeken nesnelerden se-

---

11 15 Şubat 1326/1911.

12 11 Nisan 1329/1913.

13 15 Mayıs 1913.

14 Mayıs 1913.

15 Mayıs 1916.

çilmiştir, "elifbalı bisküviler, elifbalı oyuncaklar, her harfi -sedasını muhtevi- birtakım zarif resimler arasında gösteren levhalar, bu levhalar tarzında resimli kitap ve albümler..." gibi. Satı Bey, Batı'da anaokullarında harfleri öğretmek için öykülerden ve bu öykülerde geçen nidalardan nasıl yararlanıldığından da söz eder:

Satı Bey'in, harflerin, çocukların zihninde tam anlamıyla yer etmesi için önerdiği alıştırma örnekleri ilginçtir: "Çocuklara düğmeler di(k)zmek, çöpler sıralamak, kâğıtlar bükmek ameliyatı sırasında harf şekilleri yaptırılır." Yazara göre, Avrupalıların alfabeleri bizimkine göre, -birleşen harfleri olmadığı için- çok sadedir. Çok sade olan alfabelerinin öğretimini kolaylaştırmak için çok sade yöntemler kullanan Avrupalılara nispetle bizim çok yol kat etmemiz gerekir.

Satı Bey'e göre alfabe öğretiminde, "en büyük kusurlar" ve bunlara karşı etkili ve zorunlu çözüm yolları şunlardır:

1. Harfler, genellikle adlarıyla öğretilmektedir. Hâlbuki çoğu harflerin sesleri başka, adları başkadır; onun için çocukların harflerden hecelere geçmesi pek zor olmaktadır. Bu sorunun giderilmesi için harfler nasıl telaffuz ediliyorsa o şekilde öğretilmelidir. Alfabe öğretiminde böyle küçük bir değişiklikle binlerce çocuk için pek büyük yarar sağlanır.

2. Öğrencilere alfabedeki bütün harfler bir arada verilmektedir. Harfler gruplara ayrılarak öğretilmeli, öğretilen harflerle heceler ve sözcükler oluşturulmalıdır:

3. Harfler alfabedeki sırasıyla gösterilmektedir. Bu yöntemle, "harfleri öğrettikçe hece ve kelime yapmak ve bu suretle hıfzlarını kolaylaştırmak" ilkesi uygulanamaz. Çünkü hecelere en çok giren "elif, vav, güzel he" gibi huruf-ı imlâ, elifbanın nihayetine tesadüf eder. "Bunlardan başka bu usul her işe kolaydan başlamak esasına da muhalif düşer." Çünkü bu suretle "cim" gibi şekli başta, ortada veya sonda olmasına göre uygunsuzluk gösteren harfler, "dal, re" gibi şekilleri tahvil etmeyen harflerden önce gösterilmiş olur. Bu sorunun çözümü için, önce "huruf-ı imlâ" ile "huruf-ı munfasıla" öğretilmeli, diğer harfler ise onlardan sonra ve şekillerinin kolaylığı ve kullanım sıklığı oranınca gösterilmelidir.

4. Harfler genellikle kitaplardan öğretilmektedir. Bu takdirde çocuklar harflerin şekillerinden çok sıralarına dikkat etmekte, harflerin hatta hecelerin hemen yalnız yerlerini öğrenmekte, öncesine ve sonrasına bakarak okumakta, bunlar kendilerinden saklanınca şekilleri tanıyamamaktadır. Bu sorunun çözümü için harfleri kitaplardaki gibi küçük ve hep bir sayfada değil, büyük ve az, hatta "münferit" olarak göstermelidir. Büyük üçer veya dörder harf ile

bunlardan oluşan daha küçük hecelerin bulunduğu "kıraat levhaları yalnız büyük birer harfi gösterir mukavva üzerinde münferit ve müteharrik harfler yaptırılmış ve bunlardan pek çok istifade edilmiştir."

5. Harflerin şekillerini çocukların zihinlerinde daha çabuk tekrar ettirmek için "bir taraftan gösterdikçe bir taraftan da tersim ettirmek lazımdır." Bu amacı bir kat daha kolaylaştırmak için "harfler şeklinde kâğıt ve mukavva kestirmek ve oydurmak veya kâğıt şeritler büktürmek faydalıdır."[16]

Ayrıntılı olarak verdiğimiz bu yazıda, o dönem için okuma ve yazma öğretiminde karşılaşılan güçlükler belirtilmiştir. Var olan bu güçlükler, yayımlanan eserlerde, büyük oranda giderilmiştir.

Satı Bey ayrıca, 11 Nisan 1329/1913 tarihinde, *İçtihad* dergisinde, "Elifba Meselesi" başlıklı bir yazı yazmıştır. Bu yazıda, "tebdil-i hurûf taraftarları"nın son zamanlarda arttığını, bunlardan bir grubun "doğrudan doğruya Latin harflerinin kabul edilmesini" önerdiğini, diğer grubun ise, yeni ve özel harfler oluşturduğunu, her iki grubun da kullanılan alfabenin bırakılmasıyla ilerlemenin gerçekleşeceğini iddia ettiklerini belirtir.

Alfabedeki seslileri karşılayan harflerin azlığı ve harflerin birleşik yazılması gibi kusurların varlığını kabul eden yazar, ilerleyememiş olmamızın gerekçesini alfabeye bağlamanın yersiz olduğunu söyler. Ardından şu soruları sıralar: "*Bizim gibi uzun bir mazi-i edebiyeye malik bir milletin birdenbire yeni bir alfabe kabul etmesi mümkün ve caiz midir? Nihayet, alfabemizi ıslah ederek kolaylaştırmak kâbil değil midir?*"

Yazar maddeler hâlinde bu sorunları ele alır ve alfabe değişikliğini istemenin yersiz olduğunu ispatlamaya çalışır:

1. "Yarım asır içinde bütün dünyayı hayret içinde bırakacak kadar büyük bir süratle terakki etmiş olan Japonların alfabesi bizimkinden yüzlerce kat daha zordur. Okullarda çocuklarına iki binden fazla harf öğretiyorlar; 'âlim ve edip' olmak için ise, on beş, yirmi binden fazla harf öğrenmeye mecbur oluyorlar.

2. "Tarih, büyük bir mazi ve edebiyat sahibi milletlerden hiçbirinin alfabesini değiştirebildiğine dair bir misal göstermiyor."

3. Alfabemizdeki eksiklik ve güçlüklerin pek çoğu kolaylıkla giderilebilir. Bu zorlukların büyük bir kısmı "imlamızdaki münasebetsizlikten" ortaya çıkıyor. Her sözcüğün söylendiği gibi yazılması esası kabul olunursa yazımızdaki zorluğun pek büyük bir kısmı giderilmiş olur. "Alfabemizin en büyük

---

16 Daha geniş bilgi için bakınız: Satı, "Elifbayı Nasıl Öğretmeli", *Tedrisat*, 15 Şubat 1326/1911, S 1, s. 20-23.

kusurlarından birisi (vav)ın muhtelif telâffuzlarına delâlet edecek hususî harflerden mahrumiyetidir. Bazı lügat kitaplarında yapıldığı gibi "vav" harfine müteaddit şekiller verilirse, alfabemiz pek büyük bir noksandan kurtulmuş olur. "Çocuklarımızın mekteplerde çabuk okuyup yazma öğrenmemesinde usul-i tedrisimizdeki fahiş noksan ve hataların da büyük bir hissesi vardır."

Çocuklara heceleri öğretmenin yolları eski tarzda değil de yeni tarzda olmalıdır, diyen yazar bunun için şu öneride bulunuyor:

Bir çocuk "cim elif"in "ca", "rı elif"in "ra" okunacağını öğrenmekle "kaf elif" in "ka" okunacağını istidlâl edemez; hâlbuki "c-e"nin "ca" "r-a" nın "ra" okunacağını öğrendikten sonra "ha" vezninde telâffuz olunacak "k" ile "a" nın "ka" suretinde okunacağını istidlal etmekte hiç güçlük çekmez… Onun için elifbayı birinci suretle öğrenmek, ikinci suretle öğrenmekten kat kat daha zor olur… Şu hâle göre, şüphe etmemek lâzım gelir ki, usûl-i tedrisi ıslah etmekle, çocukların okuyup yazma hususunda çektikleri zahmeti pek çok azaltmak kâbildir.[17]

Satı Bey'e, yukarıda dile getirilen nedenlerden dolayı alfabeyi değiştirmek gerektiğini iddia edenlerin düşüncelerine katılmadığını belirtir. Alfabedeki kusurlar bir yana "usul-i tedrisimizi ıslah" ederek bu sorunun çözümleneceğine inanmaktadır.

Satı Bey'e cevap bir ay sonra aynı dergide, Cihangirli M. Şinasi'den gelir. Cihangirli, "Elifba Meselesi ve Cevabımız" başlıklı bir yazı kaleme alır. Bu yazıda, Satı Bey'in söylediklerini tek tek yanıtlar. Bunlar genel hatlarıyla dört başlık altında toplanmıştır:

1. Harflerin şekillerinin düzenlenmesi, alfabenin düzelmesi için temel olamaz. Harflerin birleşme şekilleri o kadar da zor değil. Japonlar, Avrupa ile temas eder etmez bugünkü derecelerine yükseldiler. "Bize gelince Avrupa ile çatışalı bir asrı geçiyor. Terakki şöyle dursun ahlâken, seciyen daha tedenni (gerileme) eyledik."

2. Yine muharrir-i muhterem söylüyor ki "Tarih büyük bir mazi ve edebiyat sahibi milletlerden hiçbirinin elifbasını değiştirebileceğine dair misal göstermiyor." Şimdiye kadar olmamış bir şeyin bundan sonra da olmaması veya olmayacağı talep ve iddia olunamaz bu böyle olmakla beraber şu "mazi-i edebî" tabirinden İslam asarı mı, Arap edebiyatı mı, yoksa Türk kitapları mı murat ediliyor anlayamadım.

---

[17] Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Satı, "*Elifba Meselesi*", *1 Mayıs 1913, İctihad*, S 62, s. 1352-1356.

3. Cihangirli, Satı Bey'in makalede alfabenin pek zor ve kusurlu olduğunu itiraf ettiğini, bunların çarelerini de gösterdiğini söyler. Kendilerinin de geçmişte Satı Bey gibi düşündüklerini fakat zamanla değiştiklerini belirtir.

4. Bir de okumada yöntem sorunu var. Yöntemin öneminin inkâr edilemeyeceğini belirten yazar, "bizimki gibi her hâli berbat bir yazıda" yöntemin önem derecesinin ne olacağını sorar. Daha sonra yöntem üzerine düşüncelerini belirtir.

Cihangirli'nin bu yazısı ve *Osmanlı Elifbası* (1328/1912) yazarı Ali Nusret'in *Tanin* gazetesinde çıkan yazılarına yeniden yanıt veren Satı Bey, "Elifba Meselesi Hakkında Bir İzah" başlıklı yazısında, harfleri değiştirmenin karşısında olduğunu, alfabede "tadilat ve ıslahat yapma"nın karşısında olmadığını belirtir.

Yazar, pek çok işte "kestirme" hareket etme yanlısı olduğunu fakat alfabe sorununda "kestirmeliğin" mümkün ve başarılı olmadığını düşünmektedir. Satı Bey'e göre, "kökü basit olan, kökünden koparılmasına imkân bulunan şeylerde radikallik iyidir fakat kökleri çok derin ve girift olan, kökünden koparılmasına imkân bulunmayan hususlarda" radikal davranmak sonuç vermemektedir. Bu durumu, alfabe konusuyla bağdaştırmakta, harflerin değişikliğinde devrimin mümkün olamayacağını belirtmektedir. Yazının sonunda yazar, alfabe konusunda, "amelî" olmaya çalışmanın daha yararlı olacağını savunur.

Necib Asım'ın *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nın ikinci sayısında yayımlanan, "Elifbamız Hakkında Bazı Mülâhazalar"[18] başlıklı yazısında, alfabelerin kökeni üzerine bilimsel değerlendirme yapılır. Yazar, bütün harflerin aynı kökten geldiğini örneklerle ispatlar. Alfabenin daha kolay okunup ve yazılması için önerilerde bulunur. Her sesliye karşılık gelen bir harf oluşturur. Okuma ve yazma öğretimine bir dipnot düşmek açısından yazarın nasıl okuma yazma öğrendiğini anlattığı bölüm çalışmamıza alınmıştır:

"*Talimi kolaylaştırmak için elifbaya böylece mantıkî bir tertip vurulduktan sonra her harf hariçte birer şeye benzetilerek şekillerinin hıfzı kolaylaştırılmıştır. Meselâ ben çocuk iken bana harflerin neye benzedikleri şöylece öğretilmişti: elif çubuk gibice, be beli eğrice, te benzer ona, se ona benzer, cim deveboyunlu cim şeklinin gamal yani cemal lâfız Finike veya Arabistan'dan alındığı da bilinirmiş. Dal deve dudaklı, zel ona benzer, re orak gibi, ze ona benzer, sin üç dişli, şın ona benzer, sad badem gözlü, dad ona benzer, tı tek kollu, zı ona benzer, ayn ağzı açık, gayn ona benzer, fe kuzu başlı, kaf koyun başlı, kef (elimizdeki suparada şekli böyle idi ve galiba bundan dolayı olmalı*

[18] Mayıs 1916.

ki bunu bir şeye benzetemeyerek kef eğri büğrü demişlerdi), lam çevgen gibi, mim çomak gibi, nun çanak gibi, he iki gözlü, vav başı eğrice, ye sitil kulpu.

Böylece harfler bir kere birer şeye benzetildiği gibi elif de yok, be altında bir nokta, te üstünde iki nokta, se üstünde üç nokta, cim karnında bir nokta, ha'da yok, diye hangi harflerin noktasız ve hangilerinin nereleri noktalı olduğu gösterilirdi.

Bundan sonraki dersi ne okutan bilir idi ne de ben anlıyor idim. Hoş bundan evvel okunan iki ders de anlaşılmıyor ezberden geçiliyordu ya fakat elif kusi enni elif ki sa inni elif götür ünne nin yıllar geçip farkına vardıktan sonra bunların ne demek olduklarını okutanlardan sordum. Hiçbirinden bir cevap alamadım; çünkü maksadım elif iki üstün enne elif iki esre inni, elif iki ötrü ünnü olduğunu bilen kalmamış idi."[19]

Ayrıca bu dönemde, Milaslı İsmayıl Hakkı öncülüğünde üyeleri arasında Recaizade Mahmud Ekrem, Celal Nuri (İleri), Süleyman Nazif, Celal Sahir ve Cenab Şahabettin gibi dönemin ileri gelenlerinin bulunduğu Islah-ı Huruf Cemiyeti 1911 yılında kurulur. Bu cemiyet tarafından oluşturulan yeni Osmanlı alfabesi hakkında teorik bilgiler veren, harflerin kullanım özelliklerini aktaran üç risale yayımlanır. M. Şinasi ve Milaslı İsmayıl Hakkı tarafından kaleme alınan *Tadil-i Huruf Meselesi* başlıklı eserler 1911-1914 yılları arasında yayımlanır. Islah-ı Huruf Cemiyeti bu eserlerin yanı sıra yeni harfleri halka öğretmek için resimli bir elifba tertip eder. *Yeni Harflerle Elifba* adını taşıyan eser, 1333/1917 Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı tarafından basılmıştır (Bakınız: **Resim 3**).

Cihangirli M. Şinasi, [Milaslı] İsmail Hakkı ile birlikte yeni harfleri tanıtan üç risale kaleme alır. *Tadil-i Huruf Meselesi* (1326/1910) başlığını taşıyan ikinci risalede, "İmla-yı Osmanî Komisyonu" başkanlığına bir layiha yazarlar. Şeklen hiçbir yeni harfe yer verilmeyen eserde, "Tadil-i Hurufa İhtiyacımız Vardır, Çünkü" başlıklarıyla harf değişikliğinin gerekçelerini dile getirirler.

Resim 3: Yeni Harflerle Elifba

[19] agm., s. 132.

Üçüncü Risale'de (tarihsiz) yeni harfler tanıtılmış ve yeni harflerle metinler kaleme alınmıştır. Bu harfler Arap alfabesindeki harflerin birleşmeyen şekilleridir. Harfler sözcük başında, ortasında ya da sonunda birleşmezler.

Bu dönemlerde yayımlanan üç elifba kitabında Tanzimat Dönemi'nde olduğu gibi ıslâh-ı hurûf tartışmalarına bağlı olarak oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Bu eserler şunlardır:

1) Hasan ve Salih. (1301/1885). *Teshil-i Kıraat (Kıraat-i İbtidaiyye)*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.

2) Ali İrfan. (1325/1910). *Son Elifba-i Osmanî.* İstanbul: İkbal Kütübhanesi Şems Matbaası.

3) Ahmed Şükrü. (1330/19"14). *Türkçe Elifba.* İstanbul: Matbaa-i Amire.

1. *Teshil-i Kıraat (Kıraat-i İbtidaiyye)*

Teshil-i Kıraat (Kıraat-i İbtidaiyye), Hasan ve Salih adlı yazarların birlikte kaleme aldığı bir okuma kitabıdır. 1301/1885 tarihinde, Matbaa-i Osmaniyede (İstanbul) basılmıştır. Eserin ikinci ve üçüncü sayfalarında "ifade-i meram" başlığını taşıyan bir ön söz yer alır. Daha sonra dördüncü sayfada "Muallim Efendilere Talimat" başlar. 11 maddelik talimatta, eserde izlenen yöntem ve teknikler hakkında bilgi vardır:

Öğretmenin sınıfta büyük bir yazı tahtası, öğrencilerin de kendi yazı tahtalarının bulunması gerektiği belirtilir. Derslerde, öğretmenin harfleri önce kendisinin okuması, sonra öğrencilere okutması, daha sonra harflerin öğrenciler tarafından yazılması gerektiği vurgulanır. Toplam 62 ders üzerine bina edilen eserde, önce alfabede yer alan harfler verilir. Harflerin öğretiminden sonra 48. dersten itibaren basit cümlelerle kurulu konu bütünlüğü olan okuma metinlerine yer verilir.

Eserde dikkat çeken nokta öğretmenlere emir cümleleriyle ne yapmaları gerektiği anlatır: "*Bu ders okutulup belletildikten sonra aşağıdaki sualleri ayrı ayrı her bir çocuğa sor; ve doğru cevap veremezler ve harflerin şekillerini yazı tahtasına ezberden yazamazlarsa geçme.*"[20]

Eserin ıslâh-ı hurûf açısından önemi: Eserde özellikle vav ve kef harflerinin öğretiminde izlenmesi gereken hususlar ıslâh-ı hurûf açısından önemlidir. 16. sayfada yer alan 8. derste "huruf-ı savtiye" öğretilirken vav harfi için açıklama şu şekildedir:

---

[20] Hasan ve Salih, *Teshil-i Kıraat (Kıraat-i İbtidaiyye),* Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1301/1885, s. 15.

Bunlardan vav harfinin üzerinde şu (´) işaret bulunursa "küpe" kelimesindeki "vav" gibi telaffuz olunacağı ve şu (`) işaret bulunursa "kulak" kelimesindeki gibi ve şu (ˆ)işaret bulunursa "koyun" kelimesindeki gibi ve şu (ˇ) işaret bulunursa "ölmek" kelimesindeki gibi telaffuz olunacağını öğrenciye anlat.

31 ve 32. sayfalarda yer alan "kef harfinin muhtelif sadaları"nın anlatıldığı 34. ders ıslâh-ı hurûf sorunu açısından önemlidir:

Kef harfi lisanımızda muhtelif sadalarla telaffuz olunduğundan iş bu ihtilafın defiyle her bir sadanın sıhhatle telaffuz ve kıraatini teshil için aşağıdaki gibi üzerlerine bir veya birkaç nokta koymakla birbirinden ayrılmıştır. Şöyle ki: 1. "kelam" kelimesindeki kaf gibi keskin telaffuz olunan kafların üzerine hiçbir işaret konmamıştır. Bu hâlde işaretleri olmayan kaflar "kelam, kedi" kelimesindeki Kaflar gibi keskin telaffuz olunmalıdır. 2. "Y (Ğ) telaffuz olunan kafların üzerine bir nokta konmuştur: "bey ve değil kelimelerinde olduğu gibi. 3. Göz kelimesindeki seda ile telaffuz olunan kafların üzerine iki nokta konmuştur: *göl, gün* gibi. 4. "nun" gibi telaffuz olunan Kafların üzerine üç nokta konmuştur: *deniz, ana, enik* gibi.

Eserdeki "vav" ve "kef" harflerinin farklı yazımları 46. sayfadaki "Kuş" (Bakınız: **Resim 4**) başlığını taşıyan metinde daha somut olarak görünmektedir. Vav harflerinin farklı sesleri karşılayan yazımları kırmızıyla "kef" harfinin farklı sessizleri karşılayan simgeleri sarı renkle işaretlenmiştir. Metnin günümüz yazısına çevirisi şu şekildedir:

"KUŞ

Şu resimdeki kuşu görüyor musunuz? O ne güzel bir hayvandır. Lakin kediden pek korkar. Ara sıra su içmek için bizim bahçedeki havuzun kenarına gelir ve biraz su içtikten sonra yine uçar gider. Bu kuş her ne kadar serçe kuşuna benzer ise de ondan daha güzeldir. Bak! Başındaki tüylerin renkleri ne kadar parlak ve süslüdür. Bizim Ahmet Efendinin evinde bu kuştan bir tane vardır. Bir kafese koymuşlar. Orada güzel güzel oturuyor."[21]

[21] *age.*, s. 46.

پارلاق سوس اعلا اوتیور
پارلاق سوس اعلا اوتیور
درس — ۵۸
قوش
Hasan, Salih, Teshil-i Kıraat, 1301: 46

Resim 4. Teshil-i Kıraat

2. *Son Elifba-i Osmanî*

A. İrfan. (1325-1328/1907-1910). *Son Elifba-i Osmanî.* İstanbul: İkbal Kütübhanesi Şems Matbaası.

Yukarıda künyesi yazılan eserin yazarı, bir ay gibi kısa bir sürede çocuklara okuma yazma öğrettiğini iddia ederek eserini kaleme almıştır. Toplam 71 sayfa olan eserin başındaki "Mukaddime" bölümünde, öğretmenlere uyarılar yer almakta, bu uyarılarda temel eğitsel ilkeler ileri sürülmektedir: Öğretmenler, ilkokula yeni başlayan çocukların algıları ve yeteneklerini gözetmeli, onlara karşı bir baba bir kardeş bir arkadaş gibi davranmalıdır. Aksi takdirde, çocuk korkar ve ürker dersi can kulağıyla dinleyemez.

Yazara göre, alfabedeki harflerin birleşme özelliğiyle 100'ü bulan şekillerini çocukları tehdit ederek öğretmek büyük bir hatadır. Geçmişte bu hatanın sonucunda çocuklar alfabeyi tam anlamıyla öğrenememiş, sade bir okuma parçasını bile okuması bir iki yılı almıştır. Bu sıkıntıyı gören yazar, çocukların eğlenerek öğrenebilmesi için bu alfabeyi kaleme aldığını belirtmektedir. Bunun için de öğretmenlerin geçmiş yıllarda takip edilen ezbercilik yöntemini bırakmaları, derslerde aktarılan bilginin öğrencilere anlattırılarak işlenmesi gerektiği vurgulanır. Bir dersin tam olarak öğrenilmeden diğer bir derse ge-

çilmemesi gerektiğinin de altı çizilir. A. İrfan'ın üzerinde durduğu bir diğer önemli husus, beş altı yaşındaki çocuğa daha okumayı sökmeden birtakım sureleri ve duaları ezberletmek pek büyük hatadır.

Eserde, "Usûl-i Talim ve Tedris" başlığını taşıyan bölümde, genel öğretim ilkelerini gözetildiği (somuttan-soyuta, yakından-uzağa) öğretim yöntem ve tekniklerine bağlı olarak derslerin nasıl işlenmesi gerektiğine dair bilgiler vardır. Elif harfinin anlatım şekli şu şekilde tarif edilmiştir:

"*Efendiler bakınız! Hemen ufak bir hasır çöpü kadar yukarıdan aşağıya doğru dikine çizdiğim şu çizgiye (elif) derler. Elif, elif, elif, el, elma, elek, eldiven, sözlerini söylediğimizde ağzımızdan çıkan ilk ses, sada eliftir. Her ses ve sadaya okumada harf denir. Şu hâlde ilk harfi elif olan bazı sözler söyleyin bakayım… evlek, erkek, esnek, ev, sözlerinin ilk harfi nedir? Bakıyım biliyor musunuz?"*

Eserde, daha sonra özellikle kendisinden sonra gelen harfle birleşmeyen harflerden (huruf-ı munfasıla) başlayarak hece temelli bir alfabe öğretimi gerçekleştirilmiştir. Arapça ve Farsça sözcüklerin yazımlarının da öğretildiği eserde, konu bütünlüğü olmayan basit cümlelerden kurulu okuma parçalarıyla okuma yazma becerisi pekiştirilmeye çalışılır.

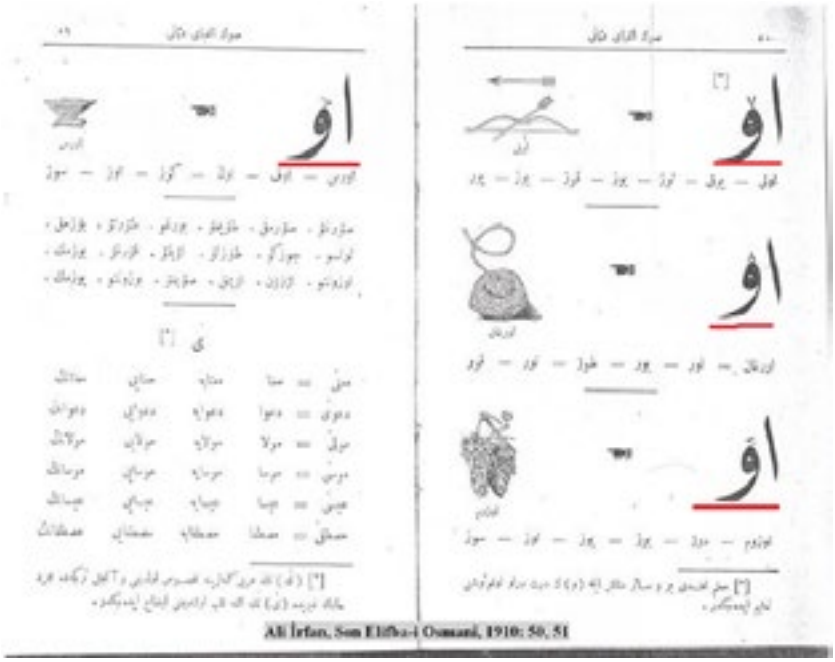
Ali İrfan, Son Elifba-i Osmanî, 1910: 50, 51

Resim 5: Son Elifba-i Osmanî

Eserin ıslâh-ı hurûf açısından önemi, yukarıdaki resimde görüldüğü üzere "vav"ın dört sesliyi karşılayan farklı simgeleri kullanılmıştır. Üzeri şapkalı vav, o sesini; üzeri ters şapkalı vav, u sesini; üzerinde küçüktür işareti olan vav, ü sesini; üzerinde büyüktür işareti olan vav ise ö sesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Eserde sadece bu iki sayfada bu simgeler kullanılmıştır. Diğer sayfalarda üzeri şapkalı vav (o) ve üzeri ters şapkalı vav (u) birkaç yerde yanlış dizgilerle yer almaktadır.

Kef harfinin öğretiminde, "Muallim Efendi, "kef"in dört türlü okunuşunu bu vesaire misallerle talim edecektir." Dipnotuna bağlı olarak örnek sözcükler vermiştir: Kelebek, erkek, sinek, bilek, köpek, vermek (ک); gergi, çizgi, görgü, silgi (گ); ona, şuna, buna, anmak, anlamak (ڭ); iğne, değirmen, değnek, eğirmek, değmek, değerli (گ). Vav harfinin aksine "kef"in eser içinde dört şekli de kullanılmıştır.

Çocuklara vav ve kef harfinin seslileri karşılayan simgelerinin öğretilmesindeki güçlüğü fark eden A. İrfan, yazdığı eserde bu güçlüğü gidermeye çalışmıştır.

3. *Türkçe Elifba*

Ahmed Şükrü. (1330-1911/1912). *Türkçe Elifba*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Yukarıda künyesi yazılan 76 sayfa yayımlanan eseri, üç bölüm şeklinde değerlendirmek mümkündür. Birinci bölüm harflerin yazım kuralları, ikinci bölüm okuma çalışmaları (Heceden, sözcüklere; sözcükten cümlelere ve metinlere doğru bir yol izlenmiştir.), üçüncü bölüm *Kur'an*'dan sureler.

İlk bölüm daha çok öğretmenlere rehber niteliğindedir. Harflerin yazılış şekilleri öğretmenlerin rehberliğinde gerçekleştirilmektedir. Eserin ikinci sayfasında yer alan "ihtar" bölümlerinde ilk okuma ve yazma öğretiminde kabul edilen beş esas verilmiştir:

"*Türkçe Elifba'da beş esas kabul olunmuştur: 1) Harfleri isimleriyle değil savtlarıyla öğretmek. 2) Harflerin kâffesini evvel-emirde munfasıl yazılan kelimeler üzerinde belletmek. 3) Hem sâmit, hem sâ'it olarak kullanılan hurûftan sâ'itleri işârât-ı mahsûsa ile tefrîk etmek. 4) Talebeyi birdenbire hurûf-i muttasıla kıraatine sevk etmeyip kelimâtın imlâ-yı ma'rûfuna halel gelmemek üzere birkaç derste harflerini munfasıl tertîb etmek. 5) Kırâ'atla yazıyı aynı zamanda öğretmek.*"[22]

Eserde ses yöntemi temel alınmıştır. Eserin ilk bölümünde öğretmenler için bir açıklama yer almaktadır. Bu diğer eserlerden farkını otaya koymak-

---

22 Şükrü, Ahmed, *Türkçe Elifba,* Matbaa-i Amire, s. 2, İstanbul 1330/1914.

tadır. Önce sesli harfler öğretilmiş sonra bu sesli harfler "dal" ve "re" sessiz harfleriyle birlikte kullanılarak anlamsız heceler oluşturulmuştur. Rika yazı şekli ile metinler yer almaktadır. Metinler basit cümlelerle ve basit içerikle düzenlenmiştir.

Eserin ıslâh-ı hurûf açısından önemi, Üçüncü sayfada yer alan vav'ın öğretimi hususunda şu açıklama önemlidir: "*(و) Bu şeklin öteden beri ifâ ettiği sâ'itlik hidmetine başka şekiller tahsis edildiğinden bundan böyle "varmak" kelimesinde olduğu gibi yalnız sâmit vazifesini görecek ve (ve) diye telâffuz edilecektir.*"[23]

Eserde vav'ın seslileri karşılan simgeleri farklı bir harf olarak addedilmiştir: "((ۆ)üzeri noktalı vav) şekli zamme-i sakîle-i mebsûte için kabul olunmuştur. "*Sol*" kelimesinde olduğu gibi. (o) diye telaffuz olunacaktır. *(ۆ)ters şapkalı vav) şekli zamme-i hafîfe-i makbûzeye alâmettir. "Küp" kelimesinde olduğu gibi (ü) diye telâffuz olunacaktır*" (ۇ) (şapkalı vav) şekli zamme-i hafîfe-i mebsûteye alâmettir. "*Görmek*" mastarında olduğu gibi (ö) diye ta'lim olunacaktır. (sol üst tarafında ters apostrof olan vav) şekli zamme-i sâkile-i makbuzeye aittir. "*Kurmak*" mastarında olduğu gibi (u) diye telâffuz olunur.[24]

Eserde, kef harfinin farklı sessizleri karşılayan şekilleri de kullanılmıştır. Ke ve ge harfleri için normal kef; nazal ne için kefin üzerine üç nokta, ğ için kefin üzerine çizgi çekilmiştir. Kef harfinin öğretimi için yazarın düştüğü dipnot, sözcüklerin yazımlarında izlenecek teknikleri açıklamaktadır: "Çiğ, düğün" gibi intihap olunan misaller (kef) harfinin bazen (ye) gibi okunduğunu göstermek içindir. (Bazı elifbalar bu kâfı, kâf-ı yâî diye üçüncü bir harf olarak kaydetmişlerse de bunu ayrı bir harf olmaktan ziyade İstanbul şivesinin tevlit ettiği bir tekemmül diye kabul etmek daha doğru olur. Bu şiveye göre (kaf, gayın, kef, sağır kef, hı) gibi genizden çıkan harfler harekelendikleri zaman ve bazen asıllarında savt-ı aslîlerini kaybederek daha hafif bir savta munkalip olurlar. Bazı fiillerde (te) harfinin harekelendiği vakit (de) ye munkalip olması da bu şivenin temayülatı neticesidir. Hatta bunun bir kısmı o kadar umumîleşmiştir ki mutarrid olduğu halde lisanın kavaidi miyanına girmiştir. Harekelendikçe bazen (kaf) ın (gayın) a ve (te) nin (de) ye tahavvülü gibi. (gayın) harfi ekseriya savt-ı aslîsini tamamen kaybeder. Meselâ (göz kapağı) terkibinde (ğı) savtı adeta (pa) nın yavan surette temdidi gibi okunur. Keza (ağabey, ağız, ağır) gibi kelimelerdeki (gayın) harfine İstanbul şivesi ile hemen gayr-ı mahsus bir suret verilir"[25]

---

23 *age.*, s. 3.

24 *age.*, s. 5.

25 *age.*, s. 6.

Eserde, “Kavgacı Horoz” başlığını taşıyan okuma parçasında “vav” ve “kef” harflerinin sesli ve sessizleri karşılayan farklı simgeleri işaretlenmiştir (Bakınız, **Resim 6**).

Resim 6: Türkçe Elifba

“Kavgacı Horozlar

Bir çiftliğin iki horozu var idi. İki kardeş olan bu horozların biri birini müşfikâne sevmeleri lâzım iken aksine olarak sabahtan akşama kadar kavga ettikleri ve yekdiğerinin ibiklerini kan içinde bıraktıkları görülüyordu. Bir gün çiftçinin sabrı tükendi: “Sizi kötü huylu hayvanlar sizi! İki kardeşe böyle sabahtan akşama kadar döğüşmek yakışır mı? Mademki siz birbirinizin canına susamışsınız, ben şimdi ikinizin de arzusunu yerine getireyim.” dedi. Tüylerini kabartarak birbiri üzerine atılmağa hazırlanan bu yaramaz horozları hemen yakaladı. Boğazladıktan sonra ikisini de şişe vurdu, kebap etti.”[26]

Çalışmada, örnek olarak alınan I, II. Meşrutiyet dönemlerine ait üç alfabe kitabında da harflerin düzenlenmesine ilişkin öneriler yer almaktadır. Alfabe

[26] *age.*, s. 44.

yazarları, eserlerine özellikle "vav" ve "kef" harflerinin farklı seslileri ve sessizleri karşılayan simgelerini koymuşlardır. Ne yazık ki alfabe kitaplarında tam bir birliktelik görülmez. Bu birlikteliğin olmayışı tartışmaları Cumhuriyet Dönemi'ne ve hatta Harf Devrimi'ne kadar götürmüştür.

Sonuç

Özellikle Tanzimat ve I ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki ıslâh-ı hurûf tartışmalarının esas alınarak oluşturulduğu çalışmanın Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürdüğünü söylemek mümkündür. Fakat Cumhuriyet Dönemi'ndeki tartışmaların daha çok alfabe değişikliği üzerine odakladığını belirtmek gerekir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e evrilerek gelen bu sürece tutulan bakış açısı, Harf Devrimi'nin haklı gerekçelerini de gün yüzüne çıkaracağı için çalışma önemlidir. Zira günümüze kadar ıslâh-ı hurûf sorununun alfabe kitaplarına yansıyan hususları ortaya konmamıştır.

ıslâh-ı hurûf (harflerin düzenlenmesi), özellikle çocuklara daha etkili ve verimli okuma yazma öğretiminin gerçekleştirilmesi amacıyla tartışmalara konu olmuştur. Hedef kitleye okuma yazma öğretirken Türkçedeki bir sessiz (v), dört sesliyi (o, ö, u, ü) karşılayan (vav) harfinin ve dört sessiz harfi (k, g, ğ, ŋ) karşılayan "kef"in farklı simgelerle gösteriminin yer aldığı alfabe kitaplarındaki simgeler aşağıdaki tabloda toplu olarak verilmiştir:

Tablo 1: Alfabe Kitaplarında "Vav" ve "Kef" Harflerinin Çeşitleri

Eserin Adı	**O**	**Ö**	**U**	**Ü**	**G**	**Ğ**	**Ŋ/ŋ**
Nuhbetü'l Etfal (1858)	ۏ	ۆ	ۏ	ۆ	گ		ڭ
Resimli Elifba-i Osmanî (1874)	ۏ	ۆ	ۏ	ۆ	گ		ڭ
Teshil-i Kıraat (1885)	ۆ	ۆ	ۆ	ۆ		ڭ	ڭ
Son Elifba-i Osmanî (1910)	ۆ		ۆ		گ		ڭ
Türkçe Elifba (1912)	ۆ	ۆ	ۏ	ۆ	گ	گ	ڭ
Yeni Harflerle Elifba (1917)							

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, yayım sırasına göre ele alınan alfabe kitaplarında, tek ortak simgenin "nazal n= ŋ" olduğunu söylemek mümkündür. Tanzimat Dönemi'nde yayımlanan iki eserde, yukarıdaki tabloda yer alan yedi harfin aynı olduğu görülmektedir. Bu dönemde, süreli yayınlardaki Osmanlı aydınlarının alfabe üzerine tartışmalarından önce yayımlanan *Nuhbetü'l Etfal*'de benimsenen harflerin yazımı, kendisinden sonra yayımlanan eserlerde (*Resimli Osmanlı Elifbası*'nda olduğu gibi) de takip edilseydi, okuma yazma öğretimi daha etkili ve verimli olabilirdi. Bunun için de okumayı söken bir çocuğun günlük yaşamda okuyacağı materyallerin (kitap, dergi, gazete) de matbaalarda aynı harflerle dizilmesi gerektiği öngörülebilir.

I ve II. Meşrutiyet dönemlerinde yayımlanan eserlerde, neredeyse her yazar, kendine göre bir simge belirlemiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Islah-ı Huruf Cemiyetinin yayımladığı *Yeni Harflerle Elifba*'da harflerin düzenlenmesi noktasında, diğer bütün alfabe kitaplarından farklı bir yol izlemiştir. Eserde, alfabedeki bütün harfler revize edilmiş, ayrı yazılmıştır.

Sonuç olarak daha etkili ve verimli ilk okuma ve yazma öğretimini gerçekleştirmek, anlama ve anlatmanın temel becerilerinde (okuma-yazma) öncelikle çocukları, daha sonra bütün toplumu geliştirmek çabasının bir ürünü olarak değerlendirebileceğimiz çalışmadaki örnekler, 1928 yılındaki Harf Devrimi'yle ana kaynağına ulaşmıştır.

Kaynaklar

AHMED ŞÜKRÜ. (1330/1914). *Türkçe Elifba*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

ALİ İRFAN. (1325/1910). *Son Elifba-i Osmanî.* İstanbul: İkbal Kütübhanesi Şems Matbaası.

ALİ NUSRET. (1328/1912). *Osmanlı Elifbası.* İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası.

CİHANGİRLİ M. ŞİNASİ ve İSMAİL HAKKI. (1326-1328/1911-1914). *Tadil-i Huruf Meselesi ve Huruf-ı Munfasıla Elifbası İkinci Risale.* İstanbul: Matbaa-i Hayriye.

CİHANGİRLİ M. ŞİNASİ ve İSMAİL HAKKI. (1326-1328/1911-1914). *Tadil-i Huruf Meselesi ve Şekiller Nasıl Tetkik Olunur Üçüncü Risale*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye.

CİHANGİRLİ M. ŞİNASİ. (Mayıs 1913). *Elifba Meselesi ve Cevabımız*. *İctihad*, (62), 1352-1356

DUMAN, Musa. (2012). "Alfabe Tartışmaları ve Harf İnkılâbı", http://fsmsem.fatihsultan.edu.tr/fsmsem/alfabe-tartismalari-ve-harf-inkil-bi-makale-21.html (Yararlanma tarihi, 14.08.2012)

ERAT, Muhammet. (1991). *Türk Basınında Alfabe Meselesi***.** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

GÜLMEZ, Nurettin. (2006). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Harfler Üzerine Tartışmalar, İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları

HAFIZ REFİ. (1291/1874). *Resimli Elifba-i Osmanî*. İstanbul: Neologos Matbaası.

HASAN ve SALİH. (1301/1885). *Teshil-i Kıraat (Kıraat-i İbtidaiyye).* İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.

Islah-ı Huruf Cemiyeti. (1333/1917). Yeni Harflerle Elifba. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası.

İSMAİL HAKKI. (1327/1912). *Yeni Yazı ve Elifbası*. İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası.

NECİP ASIM. (Mayıs 1916). *Elifbamız Hakkında Bazı Mülahazalar. Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası,* (2), 131-136.

SATI. (15 Şubat 1326/1911). "Elifbayı Nasıl Öğretmeli". *Tedrisat*, (1): 20-23.

SATI. (01 Mayıs 1913). *Elifba Meselesi*. *İctihad*, (62), 1352-1356.

SATI. (15 Mayıs 1913). *Elifba Meselesi Hakkında Bir İzah*. *İctihad*, (64), 1387-1388.

SATI. (15 Şubat 1326/1911). *Elifbayı Nasıl Öğretmeli? Tedrisat*, (1), 20-23.

SATI. (Nisan 1913). *Elifba Meselesi*. *İctihad*, (61), 1327-1329.

TEKİN, Rekin. (1991). *Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

YORULMAZ, Hüseyin. (1995). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları.* İstanbul: Kitabevi.

GÜRCÜCEDEKİ DOĞU KÖKENLİ BAZI ALINTI KELİMELER HAKKINDA

Nanuli KAÇARAVA
Luiza RUKHADZE

Dünyada içinde alıntı sözler bulunmayan kendiliğinden zengin bir dil yoktur. Herhangi bir dile alıntı kelimelerin girmesi din, siyasi durum, edebî etkiler, ekonomik-kültürel ilişkiler, toprak yakınlığı gibi çeşitli faktörlere bağlanmaktadır. Diller arasındaki kelime alışverişi, çok eskilerden beri devam eden bir süreçtir. Türk ve Gürcü dilleri arasındaki karşılıklı ilişkilerin başlama dönemi bizi yüzyıllar öncesine götürmektedir. Ancak, bugünlerde bu ilişkiler yine gündemdedir.

Gürcistan tarihine bakıldığında tarih boyunca Gürcü halkının Türk dili konuşan halklarla aktif biçimde ilişkileri hep varlığını korumuştur. Savaş dönemlerinden sonra barış dönemleri gelirdi. Bu süreç içerisinde kültürel-öğrenme, karşılıklı bilgi değişimi her zaman görülmekteydi. Bu durum, otomatik olarak dil tabakasında kalmakta olup her iki tarafta dilin söz varlığının zenginleşmesini sağlıyordu.

Gürcistan'ın Türk menşesinden olan halklarla ilişkileri hakkında en eski bilgiler, Gürcü edebiyatının günümüze ulaşan *Azize Şuşanik'in Istırapları* adlı en eski V. yüzyılın eserinde yer almaktadır.

Türk dilinde en eski alıntı kelimeler olarak uzun zaman önce Farsçadan ve Arapçadan geçmiş sözcükler sayılmaktadır. Merkez ve Orta Asya'da Türk ve İran kökenli halkların sıkı bir biçimde olan ilişkileri sonucunda Türk dilinde Eski Farsçadan geçmiş kelimeler kaydedilmektedir. Türk Dili Kurumu tarafından uzun zaman içerisinde sürdürülen ve Türk diline uygulanmış temizlenme süreci olmasına rağmen dilin bugünkü çağdaş söz varlığında; şiir dili olarak tanınan Farsçadan ve dinî dil olan Arapçadan ödünç sözcüklerin sayısı bir hayli çoktur.

Alıntı sözcüklerin bir dilden başka bir dile geçmesi için diller arasında temasın minimal düzeyde bile olması yeterlidir. Türk dilinin Gürcü dili üze-

rine etkisi, sadece dilin söz varlığındaki ödünç kelimelerle gösterilmektedir. Ödünçleme süreci hakkında konuşurken bu sürecin hangi faktörlerle sağlandığı ve sözcük alınan dilin mutlaka gerekliliğine bağlı bir durum olup olmadığına dair sorular kendiliğinden doğar. Bazı araştırmacılar tarafından bu olay, belli bir semantik alanda eş anlamlı kelimelerin sayısı artırılsın diye dillerin genel isteklerine bağlanmaktadır.

Gürcü dilinin iç şekli Türk dilinin etkisine uğramamıştır. Gürcü dili üzerine bu tür etkiler sıkı edebî temaslar olduğundan dolayı ancak Gürcü ve Fars dilleri ilişkilerinde bulunabilir. Gürcistan'da Türkoloji ekolünün kurucusu olan Sergi Cikia'nın ve onun öğrencileri olan birçok Türkoloğun çalışmalarında Türkçeden Gürcüceye ve Gürcüceden Türkçeye geçmiş alıntı kelimeler konusu yer almaktadır.

Bir dilde yabancı söz varlığı incelenirken alıntı sözcük ve yabancı sözcük arasındaki az çok fonetik ve semantik farklılıklar dikkat çekmektedir. Bir dilden öbür dile geçtiğinde kelimenin fonetik ve semantik oluşu süreci üzerine ödünç alan ve ödünç veren dillerin yapısal durumu; ayrıca ödünç alan dilin genel sistemi de önemli bir etki yaratmaktadır. Yabancı sözcüğün değişimi onun dile geçmesinden sonra da devam ettiğinden dolayı, bu dilde süren değişimlerini de göz önüne almaktayız. Bu süreç, herhâlde, belli bir zaman içerisinde ve belli bir sosyal grup için iki dilin var olmasını da içermektedir. Büyük bir olasılıkla yabancı sözcüğü getiren kişi ya da kişiler için gerekli yabancı dilinin çat-pat bilinmesi de şart olacaktı.

Toplumda iki dilin birden varlığını sürdürdüğü durumda bir dilin öbür dil üzerine etkisi, dil sisteminin fonoloji, morfoloji veya sentaks gibi çeşitli seviyelerine de girebilir. Bu açıdan Türk-Gürcü dilleri arasındaki ilişkilere gelince söz edilen etki, sözcükler ödünçlemesi dışına çıkmamıştır. Dilin fonoloji ve morfoloji kurallarının değişimi, dile yabancı sözcüklerin geçmesiyle sıkı bir temasta bulunmaktadır. Bazen yabancı kelime, alan dilin gramer yapısında herhangi bir değişime uğramadan adapte olmaktadır. Böyle bir durum, gerek diller arasında minimal temaslar olduğundan gerekse iki dil sistemi arasında uzlaşmazlık nedeniyle açık ve net biçimde ortaya çıkmaktadır.

Bildiride alfabetik sıraya göre dizilmiş bazı alıntı kelime incelenmektedir.

G. arğavan-i < Far. Erguvan *bot.* Baklagillerden, eflatunla kırmızı arası renkte çiçek açan, güzel bir süs ağacı. Kırmızı ağaç anlamında eski Gürcücede tasdik edilmiştir.[1] Türkçeye Farsçadan geçmiş bu alıntı kelime Arapçada (arjavan) hem kırmızı renk hem bir ağaç ismi olarak bulunmaktadır.

---

1 *Gürcüce Açıklamalı Sözlük*, Tek Ciltlik, Tbilisi, 1986, s. 586.

G. aşkara< Far. Aşikâr (āşikār) Açık, apaçık, belli, meydanda olan. Hem Gürcüceye hem Türkçeye Farsçadan geçmiş bu kelime Çağdaş Gürcü dilinde aynı anlamda sık kullanılan sözcüklerdendir.

G. ban-i < Far. Bâm Farsçadan Türkçeye geçmiş bu sözcüğün anlamlarından biri "Çatı, dam"-dır. Gürcüceye "Ban-i" biçiminde geçmiş bu kelimenin anlamı: evin ya da başka bir yapının topraktan yapılmış düz, yassı, balkon olarak da kullanabilen bir çatı, dam; "Kaplan Postlu Şövalye'nin Doğu Asıllı Söz Varlığı" adlı çalışmasında Gürcü Doğu bilimci Al. Gvaharia[2], bu sözcüğün Farsçadan Gürcüceye (بام) geçtiğini belirtmektedir.

G. barişan-i < T. Barış 1. Barışmak işi. 2. Savaşın bittiğinin bir antlaşmayla belirtilmesinden sonraki durum, sulh. 3. Böyle bir antlaşmadan sonra insanlık tarihindeki süreç. 4. Uyum. Türkçeden Gürcüceye geçmiş bu sözcük, geçen yüzyılın başlangıcında Gürcü dilinin söz varlığında yer almaktaydı; şu anda kullanılması pek görülmemektedir.

G. barg-i< Bark. Türkçe sözlüklerde bu sözcüğün menşesi işaret edilmemiştir; tek başına kullanılmaz, her zaman "ev bark" biçiminde kullanılır: 1. Ev, mülk. 2. Aile, çoluk çocuk. Oysa Gürcücede tek başına kullanılabilir ve "yolcu yükü" anlamına gelmektedir. Bu kelimenin etimolojisi hep araştırmacıların dikkatini çekmekteydi. Barγu sözcüğü, XII. yüzyılın destanı olan *Oğuz Kagan Efsanesi* adlı eserde tasdik edilmektedir; orada Barγuluk zengin, varlıklı olarak da geçmektedir; ayrıca *Eski Türkçe Sözlük*'te "ganimet" anlamında yer almaktadır. Türkçede bark kelimesi bar+k (eki) olarak oluşmuştur: "Bar"mal, mülk, -k fiilsi bir ektir.

L. Budagov[3] ve Gürcü Doğu bilimci Al. Gvaharia[4] bunun Farsçadan geçtiğini düşünmekteler. M. Räsänen[5] "Bar"ın "mal, mülk"ten geldiğini saymaktadır. F. E. Korş[6] "Bar" kelimesini "bey" (zengin) ile bağlıyor, ama sonunda kendisi Mahmud Kâşgarlı[7] açıklamasına katılmaktadır: "Bar" var olmak demektir ve "yok" sözcüğünün zıt anlamlısıdır.

---

2 al. gvaxaria, 'vefxistyaosnis' aRmosavluri leqsika, qarTvelologia, 5, Tbilisi, 2008 (Al. Gvaharia, "Kaplan Postlu Şövalye'nin Doğu Asıllı Söz Varlığı", *Kartvelologia* Dergisi, № 5, Tbilisi, 2008).

3 Л.Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречией, I,СПб, 1869.

4 Al. Gvaharia, agm.

5 M. Räsänen,Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen, Helsinki, 1969.

6 Ф. Е. Корш, О Некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков, Сборник в честь 75 летия Г.Н.Потанина,СПб., 1909.

7 Mahmud Kâşgarlı, *Divani Lugat-at Türk*, çev.: Besim Atalay, Ankara, 1943.

G. çalh-i - bir nevi yay, sert bir yay, küçük ok.[8] *Gürcüce Sözlük*'te menşesi işaret edilmeden hem çalh-i hem çarħ-i kayıtlıdır. *Türkçe Sözlük*'te çark sözcüğünün Farsça (çerħ) olduğu yazmaktadır: Bir eksenin döndürdüğü tekerlek biçimindeki makine parçası. Avesta: čaxra, Esk.Hintçe: čakra, Ermenice: čaxr, čaxrrel, čaxrak (çıkrık), Osetyaca: calx (tekerlek); Kafkas dillerinde de yaygınlık bulmuştur. Gürcücede çalħ-i biçimi, herhâlde çark-i yerine sesteş (omonim) aynılığı önlememek için yer almıştır. Gürcüceye ikisi de Farsçadan geçmiştir. Bir de marifetli adam anlamına gelen deyim var dilimizde: çalħiani katsi.

G. derman-i < Far. Derman (dermān) 1. Güç, takat, mecal. 2. İlaç. 3. mec. Çıkar yol, çare. Bu kelime XII. yüzyılın Şota Rustaveli *Kaplan Postlu Şövalye* adlı eserinde kayıtlıdır. Geçen yüzyılın başlangıcında Gürcü şiirlerinde aynı anlamıyla kullanılan bu alıntı kelime şu anda çağdaş dilde hiç kullanılmıyor. 'Darman' biçiminde Ermenicede bulunmaktadır.

G. ħam-i < Far. Ham 1. (meyve için) Yenecek kadar olgun olmayan. 2. İşlenmemiş (madde). 3. İdmansız. 4. *mec.* Gerçekleşme kolaylığı veya imkânı olmayan. 5. *mec.* Kaba, toplum kurallarını bilmeyen, incelmemiş. Gürcücede ħam-i biçiminde 2 ve 3. anlamlarıyla bulunmaktadır.

G. ionca<T. Yonca *bot.* Baklagillerden, başak durumundaki çiçekleri kırmızı veya mor renkli, hayvanlara yem olarak yetiştirilen çayır bitkilerinin genel adı (Trifolium). 18. yüzyıla ait bir Gürcü el yazmasında "Yonca" ilaç anlamında kullanılmıştır. A. Makaşvili kendi hazırladığı *Botanik Sözlük*'te bu bitkinin ondan fazla türlerini vermektedir: ışıksı yonca, mavi yonca, sarı yonca vs. Uygur tedavi kitabında bu sözcük 'jorunqa' biçiminde tedavi edici bir ot olarak kaydedilmiştir;[9] bir bitki olarak *Zamahşar Sözlük*'te de tasdik etmektedir;[10] Türk menşesi kelimesi olarak K. *Redhouse* sözlüğünde de rastlanmaktadır.[11] Çağatay, Özbek, Kazak gibi Türk dillerinde olan bu kelimenin Gürcüceye Türkçeden geçtiği aşikârdır.

G. kan-i < Far. Kân Eski Türk dilinde vardı: 1. Maden. 2. *mec.* Kaynak: fazilet kaynağı.[12] Gürcü Doğu Bilimci Mzia Andronikaşvili'ye göre Gürcücede maden anlamını taşıyan bu kelimenin Farsçadan geçtiği düşünülmekte-

---

8 *Gürcüce Açıklamalı Sözlük*, Cilt 7, Tbilisi, 1962, s. 169.

9 L. Rahmeti, Tur Heilkunde der Uiguren, SPAW, 1932, s. 28.

10 А. К. Боровков, Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб», Москва, 1971,ст.96

11 K. Redhouse, Türkish and English Lexicon, Constantinepole, 1921.

12 Древнетюркский словарь, Л.,1971, ст.289.

dir.[13] Eski Farsça - kan, kantanag (kazımak); Orta Farsça - Kân, Kürtçe - kan (maden).

G. ḳutur-i - Gürcücenin Kahuri, Moxeuri, Tuşuri ağızlarında 'koyun hastalığı, uyuz' demektir. V. V. Radlov ve G. Doerfer'e[14] göre "kotur" Türkçede ve «готур» Azeri dilinde[15] uyuz anlamına gelmektedir. Gürcücede ḳutur-i tedavi eden bitkiye "munis balaḥi" (Actaes Spicata) yani Türkçede olduğu gibi Koturot (uyuz otu) denmektedir. Anlaşılan Gürcücenin ağızlarında olan ḳutur-i kelimesi, kotur//qotur sözcüğünden gelmektedir. M. Räsänen'in *Etimoloji Sözlüğü*'ndeki verilere göre kotur kelimesi Türkmence (kotür), Karayımca (kötrü), Kazakça (kotur) gibi Türk dillerinde tasdik edilmektedir.[16]

G. Madan-i < Ar. Maden (ma'den): 1. Yer kabuğunun bazı bölgelerinde çeşitli iç ve dış doğal etkenlerle oluşan, ekonomik yönden değer taşıyan mineral. 2. kim. Metal. 3. Maden ocağı veya maden işletmesi. *Gürcüce Sözlük*'te bu sözcüğün menşesi işaret edilmemiştir. Arapçadan hem Türkçeye hem Gürcüceye geçtiği aşikârdır.

G. piala < Far. Piyale (piyāle) esk. Şarap bardağı, içki kadehi. *Gürcüce Sözlük*'te kase biçiminde çamurdan yapılmış kap demektir. *Gürcüce Sözlük*'te Yunancadan, *Türkçe Sözlük'*te ise Farsçadan geçtiğini yazmaktadır.

Rıh Far.(rı̣g) *esk.* Yazıdaki mürekkebi kurutmak için dökülen çok ince ve renkli bir tür kum. Gürcü Doğu Bilimci Mzia Andronikaşvili Farsçadan Türkçeye geçmiş 'rıh' kelimesine Gürcücede olan 'rı̣ḳe' (taşlı bir yer, kıyı) sözcüğünü bağlamaktadır.[17] Rusçada olan "рыхлый, рыхлеть" (kuru olup dökülen, kuru olup dökülmek) kelimeleri de buradan olsa gerek.

Tane Far. dāne 1. Herhangi bir sayıda olan (şey), adet. 2. Bazı bitkilerin tohumu. 3. Çekirdekli küçük meyve. Mzia Andronikaşvili'ye göre "tane" kelimesi Orta Farsça "dank" (tohum) sözcüğünden gelmektedir. "Dang-i" kelimesi eskiden Gürcücede "az ölçülü birim" anlamında kullanılmaktaydı;[18] aynı anlamda *S. S. Orbeliani Sözlüğü*'nde de kayıtlıdır.[19] Eski Farsça "dana-

---

13 mzia andronikaSvili, narkvevebi iranul-qarTuli enobrivi urTierTobebidan, Tbilisi, 1966, gv. 168 (Mzia Andronikaşvili, Fars-Gürcü Dil İlişkileri Çalışmaları, Tbilisi, 1996, s. 168).

14 В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, СПб, 1899,II, ст.602; G. Doerfer, Türkische und Mongölische elements im Neupersischen, Wiesbaden, I, 1963, s. 538-539.

15 v.jangiZe, n.nasibovi, s.suleimanovi, qarTul-azerbaijanuli leqsikoni, Tbilisi,1987, gv.326 (V. Cangidze, N. Nasibov, S. Suleymanov, Gürcüce-Azerice Sözlük, Tbilisi, 1987,s. 326).

16 M. Räsänen, *age.*, s. 284.

17 Mzia Andronikaşvili, *age.*, 51.

18 Mzia Andronikaşvili, *age.*, 209.

19 sulxan-saba orbeliani, leqsikoni qarTuli, Tbilisi, 1966, gv.94 (Sulhan-Saba Orbeliani,

ka" - Tohum; Ölçü birimi; Yeni Farsça "dāne" - Buğday tohumu. Eskiden Gürcücede var olan "Dang-i" (az ölçülü birim) sözcüğünün Farsçadan geçtiği kuşkusuzdur.

G. Tavarcuh-i < T. Dağarcık - Meşin sırt torbası. *Gürcüce Sözlük*'te onun Eski Gürcü diline ait olduğunu yazmaktadır. *Sulhan-Saba Orbeliani Sözlüğü*'nde bu kelime Ermeni menşeli olarak kayıtlıdır: Tavar - koyun, sürü.[20] Sonraki dönem araştırmacılar da bunun Ermeniceden geçtiğini düşünmekteler. *Türkçe Sözlük*'te "Dağarcık" biçiminde verilmektedir. Giresun, Trabzon, Rize diyalektlerinde "Davarcuh" şeklinde bulunmaktadır. Bu da, kanaatimize göre Gürcüceye geçmiş kaynağı olması gerek. Türkçede olan 'd' harfi, Gürcücede, sözün başında sert 't' olarak değişti. Türk ağızlarındaki "Davarcuh" Kıpçak şekli edebî Türkçeye "Dağarcık" Oğuz biçiminde girmiştir. Diyalektlerde yaygın olan 'ğ-v' değişimine edebî Türkçe ve Azeri Türkçesinde de rastlanmaktadır.[21] L. Budagov'a göre "tagar-dagar" kelimeleri Fars kökenlidir.[22] G. Doerfer bu sözcüğün esas varsayımları üzerine çalışmış ve Eski Fars evraklarında buna rastlanmadığı için etimolojisini Farsçaya bağlamamaktadır. G. Doerfer'e göre "tağar" kelimesi herhangi yok olmuş dilden kalmıştır.[23] M. Räsänen "tağar"sözcüğünün Moğol dilinden geçtiğini saymaktadır.[24] Bir alıntı olarak T. dağar kelimesi; Bulgar (tagar), Sırp (dagara), Arnavut (tagar) dillerinde yer almaktadır.

Gürcücede bu tür sözcükler bir hayli çoktur. Bu yönde yapılan araştırmalar gelecekte de devam edecektir.

Kaynaklar

1. ANDRONIKAŞVILI, Mzia, *Fars-Gürcü Dil İlişkileri Çalışmaları*, Tbilisi, 1996.
2. CANGIDZE, V., N. NASIBOV, S. SULEYMANOV, *Gürcüce-Azerice Sözlük*, Tbilisi, 1987.
3. DOERFER, G., *Türkische und Mongölische elements im Neupersischen*, Wiesbaden, I, 1963.
4. *Gürcüce Açıklamalı Sözlük*, 8 Ciltlik, Tbilisi, 1950-1956.
5. *Gürcüce Açıklamalı Sözlük*, Tek Ciltlik, Tbilisi, 1986.

Gürcüce Sözlük, Tbilisi, 1966, s. 94).

20 Sulhan-Saba Orbeliani, ags, 131.

21 Т. Б. Гамзаев, О чередовании ğ-v в некоторых говорах Азербайджанского языка, Вопросы диалектологии тюркских языков, Баку, IV, 1966, ст. 110.

22 Л. Будагов, *age.*

23 G. Doerfer, *age.*

24 M. Räsänen, *age.*

6. GVAHARIA, Al., “Kaplan Postlu Şövalye’nin Doğu Asıllı Söz Varlığı”, *Kartvelologia dergisi*, №5, Tbilisi, 2008.
7. KÂŞGARLI MAHMUD, *Divani Lugat-at Türk*, çev.: Besim ATALAY, Ankara, 1943.
8. ORBELIANI, Sulhan-Saba, *Gürcüce Sözlük*, Tbilisi, 1966.
9. RAHMETİ L., *Tur Heilkunde der Uiguren*, SPAW, 1932.
10. RÄSÄNEN, M.,Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen, Helsinki, 1969.
11. REDHOUSE, *Türkish and English Lexicon*, Constantinepole, 1921.
12. Боровков А. К., Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб», Москва, 1971.
13. Будагов L., Сравнительный словарь турецко-татарских наречией, I, СПб, 1869.
14. Гамзаев Т. В., О чередовании ğ-v в некоторых говорах Азербайджанского языка, Вопросы диалектологии тюркских языков, Баку, IV, 1966.
15. Древнетюркский словарь, Л., 1971.
16. Корш, О Некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков, Сборник в честь 75 летия Г.Н.Потанина,СПб., 1909.
17. Радлов В. В., Опыт словаря тюркских наречий, СПб, 1899, II.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN VE KIRIM-TATAR TÜRKÇESİNİN KARŞILAŞTIRMALI AÇIDAN ÖĞRETİMİ SORUNLARI

Nariye SEYDAMETOVA

Kırım Tatar ve Türk dillerinin karşılaştırmalı öğrenimi şu dillerin kurumlarında birçok tipolojik benzerlikleri olduğunu göstermeye imkân veriyor. Aynı zamanda karşılaştırmalı tahlil her karşılaştırılan dilin özelliklerini de belirtmeye yardım ediyor.

Kırım Tatar dili Kıpçak-Oğuz grubuna ait bir dil ise, Türk dili de Oğuz grubuna aittir. Şunun için de Kırım Tatar ve Türk dillerinin gramer yapısında ortak çizgiler çoktur. Aynı zamanda Kırım Tatarcasının Kıpçak dillerine yakın olduğu onun birçok özelliklerini oluşturuyor. Kırım Tatar dili tarihî gelişimi sürecinde birçok yüzyıl devamında Altın Ordu (Kıpçak) kültürel ortamında, sonra ise 300. yıldan çok Osmanlı İmparatorluğu'nun (Oğuz) kültürel ortamında bulunduğu için çok özel bir yazı dili şekillenmiştir. Diğer taraftan, Kırım Tatar dilinin ağızları, özellikle güney ağızları, ses ve gramer yapılarıyla Türk diline benziyor. Zannımızca, Kırım Tatar ve Türk dillerinin karşılaştırmalı öğretimi için Türk dilleri diyalektolojisi ve dil tarihinden bilgiler çok önemlidir. Kırım Tatar ve Türk dillerinin karşılaştırmalı öğrenimi bu dillerin özelliklerini daha iyi anlamak için, dillerin tarihî gelişimi sürecinde biri diğerine etkisini öğrenmek için önemlidir.

Türklerin en eski ve en kalabalık kavimlerinden olan Kıpçaklar ile Oğuzların eski yurtlarındaki komşuluklarını, MS ikinci binde Karadeniz merkez olmak üzere sürdürdüğü görülüyor. Bölge tarihindeki bu yerleşime bağlı doğal dil oluşmuştu. Ancak bu dil oluşumu kopuk tarzda meydana gelmemiştir. Karadeniz'in güney ve batı sahilindeki Türk ağızları üzerinde Kıpçak etkisi; kuzey ve doğu sahilinde yaygın Kıpçak ağızları üzerinde de Oğuz etkisi görülmektedir. Dolayısıyla Karadeniz çevresi, Genel Türk dilinin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin kesiştiği ve ortak topluluklar oluşturduğu geniş bir bölgesidir (Öner, 2010: 273).

Türk dillerini tasnif edenler, Kırım Tatar dilini etnik olarak "Kıpçak", coğrafi olarak "kuzeybatı" grubunda gösterir. Ses özelliklerini esas alan A. N. Samoyloviç Kırım Tatar dilini "tav" grubu olarak verir (1. toğuz, 2. ayak, 3. bol- / bul-, 4. tav, 5. sarı, 6. kalgan) (Eren, 1983: 75-76). Birçok tasnifler doğrultusunda Kırım Tatarcası 1) Çöl (kuzey, Noğayca) - KT 1; 2) Orta yolak (orta, Bahçesaray) - KT 2 ve 3) Yalıboyu (güney, Karadeniz'in güney sahili) - KT 3 gibi üç ana lehçe çerçevesinde incelenmektedir. Güney sahil ağzında Oğuzca özellikleri yaygındır, hem de bu ağız Osmanlıca Türkçesine yakındır. Kırım Tatar dilinin kuzey ağzı ise Kıpçak-Noğay dillerine yakındır.

Kıpçak dillerinin Oğuzca ile münasebetleri farklıdır. Kırgız, Kazak, Nogay ve Karakalpak Türkçesinde görülen Oğuzca unsurlar, daha ziyade Eski Türk yazı dili döneminden kalan uzantılar şeklindedir. Eski yazı dili döneminde bulunmayan bazı Oğuzca şekiller ise, muhtemelen XI. yüzyıla kadar bu Kıpçakların diline girmiş olabilir. Tatar ve Başkurt Türkçesindeki unsurlar ise, özellikle Osmanlı Dönemi'ndeki yazı dilinin kültürel etkisi olarak görülür. Kırım Tatarcanın da dâhil olduğu diğer grubun münasebetleri ise, hem Selçuklu Dönemi, hem de Osmanlı Dönemi'ndeki ilişkiler ve coğrafi yakınlıktan kaynaklanmaktadır. Oğuzca unsurların yoğunluğu açısından bakarsak, en fazla Oğuzca unsuru, doğal olarak Karay, Kumuk, Karaçay-Balkar ve Kırım Tatarcasında görebiliriz.

Kırım Tatar dili, hem çevresindeki Türk lehçeleri, hem de yabancı dillerle yoğun olarak etkileşimde bulunmuştur. Ancak, bu lehçelerde, çevresindeki Türk lehçelerinde bulunmayan bazı Eski Türkçe şekillerin saklandığı da görülür (Öner, 2000).

Kırım Tatar yazı dili oluşumunun tarihi devamında Oğuz unsurların sık sık kullanıldığı görülmekte. Oğuz unsurların büyük bir kısmını geleneksel olarak sanmak mümkündür, çünkü şu unsurlar Mahmud Kırımlının 'Hikayet-i Yusuf ve Züleyha' destanında, *Codex Cumanicus* sözlüğünde, Altın Ordu ve Kırım Hanlığı zamanlarında yazılan eserlerin dilinde rast geliyor. Oğuz unsurları yazı dili gelişimi sürecinin farklı dönemlerinde farklıca yoğunlukla kullanılırdı. XVII-XVIII yuzyıllarında Oğuz unsurları Osmanlıca Türkçe vastasıyla daha büyük yoğunlukla girmeye başladı. XIX-XX yüzyılının başı döneminde de Kırım Tatar yazı dilinde Oğuz diller grubuna has unsurlar geniş kullanılırdı. Böylece, Kırım Tatar dilinde Oğuz dilleri özelliklerinin yaygın olması hem yazı dili gelişimine etkileyen içtimai ve tarihî şaraitler, hem de Kırım Tatar dilinin diyalektler sistemine bağlıdır.

Oğuz unsurları Kırım Tatar dilinin fonetik kurumunda (özellikle güney ağzında) daha açık görülmektedir.

Zannımızca, karşılaştırmalı tahlil Kırım Tatar ve Türk dillerinin ses kurumunda birçok anlaşılmaz özellikler ve kuralları ortaya çıkarmak için yardım eder.

Sesler sistemini karşılaştırmalı açıdan incelemek için en çok tarihî karşılaştırmalı usul kullanılır, çünkü bu usul en doğru sonuçlar veriyor. (Sravnitelnaya grammatika, 1984: 8). Bölgesel usulu kullanmak da çok önemlidir, çünkü şu usul farklı dialekt bölgeleri için ortak olan ses olayları belirlemeye hem de lehçeleren biri diğerine etkisini görmeye imkân veriyor (Sravnitelnaya grammatika, 1984: 9).

Kırım Tatar ve Türk dillerinin ses bilgisi unsurlarını incelerken, aşağıdaki özellikleri ortaya çıktığını görebiliriz.

Ünlüler

1) [*a*] ünlüsü bazı bir sözlerde ağızlarda [*e*] sesine dönüştüğünü görebiliriz:

KT *b**a**yram* - KT 2/ KT 3 *b**e**yram* - Tü *b**a**yram,* KT *v**a**tan* - KT 2/ KT 3 *v**e**tan* - Tü *v**a**tan,* KT *qar**a*** - KT 3 *qar**e*** - Tü *kara,* KT *qard**a**ş* - KT 3 *qard**e**ş* - Tü *kardeş,* KT *kadâ,* KT 1 *qad**a**y* - KT 3 *kad**e*** gibi.

2) [*e*] - [*i*] ünlülerin ilk hecede nöbetleşmesi: KT ***e**ki* - KT 3 ***i**ki* - Tü ***i**ki*, KT ***e**şitmek* - KT 3 ***i**şitmek* - Tü ***i**şitmek*, KT ***e**nmek* - KT 3 *inmek* - Tü *inmek*, vb. Bu ses olayı ana Türkçenin geniş **ä* ünlüsünün daralması ile bağlıdır (Sçerbak, 1970: 24; Serebrennikov, 1979: 14-16). Kırım Tatar dilinin orta ağzında geniş **ä* daralıp [*e*]ye dönüştü, güney ağzında ise daha da daralıp [*i*]ye dönüştüğü rastlanır. Türkiye Türkçesinde de aynı örneklerde [*i*] ünlüsü gelir. KT *t**i**ze* - Tü *t**e**yze*, KT *t**i**ymek* - Tü *d**e**ğmek* gibi örneklerde ise Kırım Tatar dilinde [*e*] ünlüsü daralıp [*i*]ye dönüştüğünü görüyoruz. Tatar ve Başkırt dillerinde bu olay daha yaygındır.

[*e*] - [*i*] ünlülerin ikinci ve sonraki hecede nöbetleşmesi Kırım Tatar dilinin orta ve kuzey ağızlarında rastlanır: KT *işl**e**y* - KT 1/ KT 2 *işl**i**y* - Tü *işliyor*, KT *bekl**e**y* - KT 1/ KT 2 *bekl**i**y* - Tü *bekliyor*, KT *sepel**e**y* - KT 1/ KT 2 *sepel**i**y* - Tü *damlıyor*, KT *bilm**e**y* - KT 1/ KT 2 *bilm**i**y* - Tü *bilmiyor,* KT *istem**e**y* - KT 1/KT 2 *istem**i**y* - Tü *istemiyor* vb.

[*e*] - [*ö*] - [*ü*] nöbetleşmesi çok az Kırım Tatar dili ağızlarında rastlanan bir olaydır: **beđük* - KT/Tü *büyük* - KT 2 *boyük* - KT2/KT 3 *biyük*, **tegül* - KT *degil* - Tü *değil* - KT 1 - *tuwul* - KT 2 *dogül: dügül.*

3) [*ı*] - [*i*] ünlülerin nöbetleşmesi Kırım Tatar ve Türk dillerini karşılaştırdığımızda ortaya çıkar: Tü ***ı**srar* - KT ***i**srar*, Tü ***ı**rmak* - KT ***i**rmaq*, Tü ***ı**sı* - KT

i**ss**i gibi. Birkaç sözcukte ise metatez olayı rastlanır: Tü *ıslak* - KT *sılaq*, Tü ***ı**smarlamak* - *s**ı**marlamaq*.

4) [*i*] - [*e*] ünlüsüne dönüşmesi Kırım Tatar ağızlarında rastlanır: Kırım Tatar yazı dilinde ve Türk dilinde [*i*] ünlüsü ile gelen sözcukler ağızlarda genişlemiş [*e*] ile gelir: ***i**ftar* - ***e**ftar, **i**lan* - ***e**lan, **i**rfan* - ***e**rfan.*

5) [*o*] - [*u*] ünlülerin nöbetleşmesi: KT ***o**ğramaq* - Tü ***u**ğramak*, KT ***o**ğur* - Tü ***u**ğur*, KT ***o**ğraşmaq* - Tü ***u**ğraşmak*, KT ***o**ğurlı* - ***u**ğurlu*, KT/Tü ***o**ğlan* - KT 1 ***u**lan*, KT ***u**laq* - Tü ***o**ğlak*, KT/Tü ***o**rta* - KT 3 ***u**rta*, KT/Tü ***o*** - KT 3 ***u***, KT /Tü *b**u*** - KT 1/ KT 2 *b**o***, KT ***o**turmaq* - Tü ***o**turmak* - KT 3 ***u**turmaq*. [*o*] sesinin daralması özellikle Kırım Tatar dilinin güney ağzında görülür, diğer ağızlarda bu daralma çok az görülür.

6) [*ö*] - [*ü*] ünlülerin nöbetleşmesi: KT/Tü ***ö**yle* - KT 3 ***ü**yle* - KT 2 ***o**len*, KT ***ö**zen* - KT 3 ***u**zen*. [*ö*] sesinin daralması özellikle Kırım Tatar dilinin güney ağzında görülür, diğer ağızlarda bu daralma görülmez. [*o*] - [*u*] ve [*ö*] - [*ü*] nöbetleşip dönümesi daha çok Tatar, Başkırt ve Çuvaş dillerine hastır (Serebrennikov, 1979: 17-19).

7) [*u*] - [*ı*] ünlülerin nöbetleşmesi: KT/ Tü *b**u**zlamaq, b**u**zlamak* - KT 1 *b**ı**zlamaq*, KT/Tü *t**u**rna* - KT 1 *t**ı**rna*, KT/Tü ***u**zaq, **u**zak* - KT 1 ***ı**zaq* vb. [*u*] sesinin düz bir sese dönüşmesi Kırım Tatar dilinin kuzey ağzında yaygın olarak görülen bir eğilimdir. Bu özellik diğer Kıpçak dillerinde de görülür (Serebrennikov, 1979:20-21)

8) [*ü*] - [*i*] ünlülerin nöbetleşmesi: KT *k**ü**n* -Tü *g**ü**n* - KT 1 *k**i**n*, KT / Tü *k**ü**l* - KT 1 *k**i**l*, Kt *t**ü**ş* - Tü *d**ü**ş* - KT 1 *t**i**ş* vb. Kırım Tatar dilinin kuzey ağzında [*ü*] sesi geniş düz bir [*i*] sesine dönüşüyor. Bu ses olayı diğer Kıpçak dillerinde de yaygındır (Serebrennikov, 1979: 22).

9) Kırım Tatar dilinin en önemli ses özelliklerinden birisi [*ö*] ve [*ü*] ünlülerin yarı artlılaşık [*o*] ve [*u*] seslerine dönüşmesidir: Tü *g**ö**rmek* - KT *k**o**rmek*, Tü *b**ö**lmek* - KT *b**o**lmek*, Tü *s**ö**nmek* - KT s*o*nmek, Tü *g**ü**lmek* - KT *k**u**lmek,* Tü *d**ü**şmek* - KT *t**u**rşmek* vb. Bu özellik Orta Anadolu ağızlarıda da rastlanır (Akar, 2008: 616, Öner, 2010: 274).

10) Kırım Tatarcanın özgün bir çizgilerden birisi [*i*] sesinin kısa biraz genişlemiş ve biraz artlılaşmış bir ses gibi telaffuz edilmesidir: Tü *k**i**r* - KT *k**i**r*, Tü *b**i**lmek* - KT *b**i**lmek*, Tü *b**i**rl**i**k* - KT *b**i**rl**i**k*, Tü *dille**r**i* - KT *t**i**lle**r**i* vb. [*i*] sesinin zayıflaşması birçok Kıpçak dillerinde gözetilir (Serebrennikov, 1979: 24-25).

11) Kırım Tatar dili ağızlarında iki ünlü arasındaki ünsüzün düşmesi veya hece düşmesi sonucunda uzun ünlüler oluşuyor: KT *ağlama**ğa*** - Tü

*ağlama**ya*** - KT 2 - *ağlam**aa***, KT *kelme**ge*** - Tü *gelme**ye*** - KT 2 *kelm**ee***, KT *ist**ege**n* - Tü *ist**eye**n* - KT 2 *ist**ee**n*, KT *k**elge**n* - Tü *gel**e**n* - KT 2 - *k**ee**n*, KT *ba-ba**nıñ*** - Tü *baba**nın*** - KT 2 *bab**aa**n*, KT *be**ri**rim* - Tü *ve**ri**rim* - KT 2 - *b**ee**rim* gibi. Bu gibi ses olayı Oğuz diller grubuna ait olan Gagauz dilinde yaygındır.

Ünsüzler

Türk dillerinin tasnifinde önemli fonetik çizgilerden olan söz başında tonsuz veya tonlu ünsüzlerin kullanılması da Kırım Tatar dilinde özgün bir şekilde ifadeleniyor.

Türk dillerinin ağızlarında söz başında tonlu ve tonsuz ünsüzlerin nöbetleşmesini anlatmakta N. K. Dmitriyevin hipotezi çok taraftarları buldu. Bu hipoteze göre Türk dilleri iki gruba ayrılıyor: 1) Söz başında hem tonsuz, hem tonlu ünsüzler kullanılabilen diller ve 2) Söz başında sadece tonsuz ünsüzler kullanılabilen diller (Dmitriyev,1940: 14). Aynı zamanda Kıpçak diller grubuna giren dillerde söz başında tonlu ünsüzlerin gelmesi çok eski zamanlardan kalma Oğuz dillerin etkisi olduğu hakkında da fikir vardır (Bayjolov, 1964: 11).

Kırım Tatar dilinde söz başında hem tonsuz hem tonlu ünsüzler kullanılır.

1) [*k*] - [*g*] değişimi Oğuz lehçelerinde belirgilenen bir özelliktir, Kırım Tatar dilinin güney ağzında çok yaygındır. Bununla yazı dilinde de birçok kelimede rastlanır. Tü ***g**ece* - KT ***g**ece* - KT 2/KT 3 ***g**ece* - KT 1 ***k**esçe,* Tü ***g**öl* - KT ***g**öl* - KT 2/KT 3 ***g**öl* - KT 1 ***k**öl*, Tü ***g**önül* - KT ***g**önül* - KT 2/ KT 3 ***g**önül* - KT 1 ***k**önül*, Tü ***g**ülmek* - KT ***k**ülmek* - KT 1/KT 2 ***k**ülmek* - KT 3 ***g**ülmek*, Tü ***g**itmek* - KT ***k**etmek* - KT 1/KT 2 - ***k**etmek/**k**itmek* - KT 3 - ***g**etmek/**g**itmek*, Tü ***g**örmek* - KT ***k**örmek* - KT 1/KT 2*körmek* - KT 3 ***g**örmek*, Tü ***g**üvercin* - KT ***g**ögercin*, Tü ***g**izlemek* - KT ***g**izlemek,* Tü ***k**endi* - KT ***k**endi* - KT 3 ***g**endi* vb.

2) [*t*] - [*d*] değişimi Oğuz lehçelerinin bir özelliğidir, Kırım Tatar dilinin güney ağzında çok yaygın olup, orta ağzında ve yazı dilinde de rastlanır: Tü ***d**inlemek* - KT ***d**iñlemek* - KT 1 ***t**ınlamaq* - KT 2/KT 3 - ***d**iñlemek*, Tü ***d**urmak* - KT ***t**urmaq* - KT 1/KT 2 ***t**urmaq* - KT 3 ***d**urmaq*, Tü ***d**uymak* - KT ***d**uymaq* - KT 1 ***t**uymaq* - KT 2/ KT 3 - ***d**uymaq,* Tü ***d**ağ* - KT ***d**ağ/ **t**av* - KT 1/KT 2 ***t**aw, **d**ağ* - KT 3 ***d**ağ,* Tü ***d**iz* - KT ***t**iz* - KT 1/ KT 2 ***t**iz* - KT 3 - ***d**iz*, Tü ***d**oğmak* - KT ***d**oğmaq* - KT 2/ KT 3 ***d**oğmaq* - KT 1 ***t**uwmaq* vb.

3) [*p*] - [*b*] değişimi düzensiz bir ses olayıdır, Kırım Tatar dilinin farklı ağızlarında rastlanır: Tü ***p**ek* - KT ***p**ek/**b**ek*, Tü ***p**azar* - KT ***b**azar*, Tü ***b**ıçak* - KT ***p**ıçaq/**b**ıçaq* vb. İki sozuk arasında [*p*] - [*b*] değişimi Kırım Tatarcanın kuzey ağızlarında rastlanır: Tü *te**p**e* - KT *te**p**e/tö**p**e*, KT 1 *tö**b**e*, KT *a**p**ay* - KT 1

*a**b**ay* - Tü *kadın*, KT *ta**p**ılmaq* - KT 1 *ta**b**ılmaq* - Tü *bulunmak*, KT *ta**p**ınmaq/ ta**b**ınmaq* - KT 1 *ta**b**ınmaq* - Tü *ta**p**ınmak*.

Kırım Tatar dilinde ünsüz seslerde diğer ses olayları da rastlanır.

4) [*b*] - [*m*] değişimi Kıpçak dillerine has bir özelliktir, Kırım Tatar yazı dilinde ve orta hem kuzey ağızlarında rastlanır: Tü ***b**en* - KT ***m**en*, Tü ***b**inmek* - KT ***m**inmek*, Tü ***b**oyun* - KT ***b**oyun* - KT 1 ***m**oyun*, Tü ***b**ıyık* - KT ***m**ıyıq*, Tü ***b**oynuz* - KT ***b**oynuz* - KT 1 ***m**uyuz*.

5) [*b*] - [*v*] değişimi Oğuz lehçelerinin özelliğidir, Kırım Tatar dilinde güney ağzında rastlanır: Tü ***v**ar* - KT ***b**ar* - KT 3 ***v**ar*, Tü ***v**armak* - KT ***b**armaq* - KT 3 ***v**armaq*, Tü ***v**ermek* - KT ***b**ermek* - KT 3 ***v**ermek*.

6) [*y*] - [*c*] değişimi Kıpçak dilleri için belirgilenen özelliktir, Kırım Tatar dilinin daha çok kuzey ağzında ve serpintili olarak orta ağzında görülür: Tü ***y**aş* - KT ***y**aş* - KT 1 ***c**aş*, Tü ***y**ıl* - KT ***y**ıl* - KT 1 ***c**ıl*, Tü *bırakmak, salmak* - KT ***y**ibermek* - KT 1/KT 2 ***c**ibermek*, Tü ***y**ığmak* - KT ***y**ığmaq/ **c**ıymaq* - KT 3 ***y**ığmaq* - KT 1/KT 2 ***c**ıymaq*, Tü ***y**ürümek* - KT ***y**ürmek* - KT 3 ***y**ürmek* - KT 1/KT 2 ***c**ürmek* vb.

7) [*ğ*] - [*y*] değişimi Kıpçak dillerindeki en önemli ünsüz değişmesidir, Kırım Tatarcanın orta ve kuzey ağızlarında yaygındır, yazı dilinde ve güney ağzında ise *ğ/g* olarak kullanılır: Tü *ö**ğ**renmek* - KT *ö**g**renmek* - KT 1 *ü**y**renmek*, Tü *dü**ğ**me* - KT *dö**g**me* - KT 1/ KT 2 *tü**y**me*, Tü *ba**ğ**lamak* - KT *ba**ğ**lamaq* - KT 1/KT 2 *ba**y**lamaq* vb.

8) [*ğ*]- [*v*] değişimi Kıpçak dillerine has ünsüz değişmesidir, Kırım Tatarcanın orta ve kuzey ağızlarında yaygındır, yazı dilinde ve güney ağzında ise *ğ* olarak kullanılır: Tü *sa**ğ*** - KT *sa**ğ*** - KT 1/KT 2 *sav*, Tü *sa**ğ**mak* - KT *sa**ğ**maq* - KT 1/KT 2 *sa**v**maq*, Tü *so**ğ**uk* - KT *su**v**uq* - KT 1/KT 2 *su**v**uq*, Tü *a**ğ**ız* - KT *a**ğ**ız* - KT 1/ KT 2 *a**v**uz*, Tü *a**ğ**ırmak* - KT *a**ğ**ırmaq* - KT 1/ KT 2 *a**v**urmaq* vb.

9) [*ç*]- [*sç*] değişimi Kıpçak dillerinde yaygın olarak, Kırım Tatarcanın kuzey ağzında görülür: Tü *gece* - KT *gece* - KT 1 - *kesçe*, Tü *açık* - KT *açıq* - KT 1 - *asçıq*, Tü *çürük* - KT *çürük* - KT 1 *sçürük*, Tü *uçmak* - KT *uçmaq* - KT 1 *usçmaq* vb.

10) [*f*]- [*p*] değişimi Kıpçak dillerinde ve Kırım Tatar dilinin kuzey ağızlarında rast gelir: Tü ***f**ayda* - KT ***f**ayda* - KT 1 ***p**ayda,* Tü ***f**ırsat* - KT ***f**ursat* - KT 1 ***p**ırsat*, Tü ***F**atma* - KT ***F**atma* - KT 1 ***P**atma*, Tü ***s**efer* - KT ***s**efer* - KT 1 ***s**eper* vb.

11) [*q*]- [*h*] değişimi Kırım Tatar dilinin güney ağzında yaygın bir olaydır, bundan başka Azerbaycan dilinde de görülür. Türkiye Türkçesinde [*q*] yerine

[*k*] sesi gelir: Tü ***k****alın* - KT ***q****alın* - KT 3 ***h****alın*, Tü ***k****aymak* - KT ***q****aymaq* - KT 3 ***h****aymah*, Tü *o****k****umak* - KT *o****q****umaq* - KT 3 *o****h****umah*, Tü *a****k****mak* - KT *a****q****maq* - KT 3 *a****h****ma****h***, Tü ***k****aranlı****k*** - KT ***q****aranlı****q*** - KT 3 ***h****aranı****h*** vb. Bu olaya karşılık olarak Kırım Tatarcanın orta ve kuzey ağızlarında [*h*]- [*q*]ye dönmesi görünür: Tü ***h****alk* - KT ***h****alq* - KT 1/KT 2 ***q****alq*, Tü *haber* - KT ***h****aber* - KT 1/KT 2 ***q****aber*, Tü ***h****amur* - KT ***h****amır* - KT 1/ KT 2 ***q****amır*.

12) [*ñ*]- [*n*] değişimi Kırım Tatar dilinin güney ağzına has bir olaydır, diğer Oğuz dillerinde de yaygındır: Tü *son* - KT *soñ* - KT 3 *son*, Tü *anlamak* - KT *añlamaq* - KT 3 *anlamaq*, Tü *inilemek* - KT *iñlemek* - KT 3 *inlemek*, Tü *baban* - KT *babañ* - KT 3 - *baban* vb.

13) Kırım Tatar dilinde Arapçadan alınma kelimelerde gırtlak [*h*] ünsüzün düşmesi çok yaygındır: Tü ***h****azır* - KT *azır*, Tü ***h****ava* - KT *ava*, Tü *e****h****emiyet* - KT *emiyet*, Tü silâ**h** - KT *silâ*, Tü ***H****alime* - KT *Alime* vb.

Sonuç

Yukarıda örnekleri verilen ses olaylarından sonra mukayase edilen dillerin çizgileri ve ses yapılarında ilişkileri şöyle özetlenebilir:

Ünlü yapısında Kırım Tatar yazı dili güney ve orta ağızları Oğuz Türk dillerine ve Türkiye Türkçesine çok yakındır. Bununla birlikte orta ve kuzey ağızlarında Kıpçak dillerine has birçok özellikleri vardır. Ünsüzler yapısında ise Kırım Tatar yazı dilinde hem Kıpçak, hem Oğuz özellikleri belirgileniyor, güney ağzında Oğuz dillerine has özellikleri daha çok yaygındır, kuzey ağzında da Kıpçak dillerinin özellikleri önemli ölçüde bulunmaktadır. Kırım Tatar yazı dilini değerlendirirken, ses yapısı bağlamında Kıpçak dillerinin birçok özelliklerini bulunduran hem aynı vakitte Oğuz özellikleri yagın olan karışık bir dil olarak tanılmalıdır. Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalı açıdan tahlil edilmesi, böyle bir araştırma Kırım Tatarcada bulunan Oğuz özellikleri ne derecede yaygın olduğunu hem nasıl şekilde göründüğünü daha iyi anlamak için yararlı bir tecrübe olduğunu gösteriyor.

Kaynaklar

AKAR, Ali (2008). "Kırım Tatarcasında Oğuzca Unsurlar. Uluslararası II. Türkoloji Kongresi (Kırım Tatarlarının Dünü-Bugünü-Yarını)", *22-25 Mayıs 2008, Simferopol-Ukrayna. Bildiri Kitabı*. T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı - Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi, Simferopol, Kırım-UKRAYNA, s. 614-24.

BAYJOLOV, L. (1964). *Yazıkovıye osobennosti kazahov Kustanayskoy oblasti*. Alma -Ata.

DMITRIYEV, N.K. (1940). *Grammatika Kumıkskogo yazıka*. Moskva.

EREN, Hasan (1983). "Türk Dili" maddesi, *Türk Ansiklopedisi* C XXXII. Ankara.

ÖNER, Mustafa (2000). "Karay Türkçesinde Eski Unsurlar". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, İzmir, 26-29 Eylül 2000.

ÖNER, Mustafa (2010). "Karadeniz Çevresi Türk Dili". *Türk Kültürü* 2010/2, s. 267-280.

SEREBRENNIKOV, B. A., N. Z. GACIYEVA (1979) *Sravnitelno-istoriçeskaya grammatika türkskih yazıkov*. Bakı: Maarif.

SRAVNITELNO- ISTORIÇESKAYA GRAMMATIKA TURKSKIH YAZIKOV (1984). *Sravnitelno-istoriçeskaya grammatika türkskih yazıkov*. T. 1. Fonetika. Moskva: Nauka.

SÇERBAK, A. M. (1970). *Sravnitelnaya fonetika türkskih yazıkov*. Leningrad: Nauka.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÇOKLUK EKİNİN İŞLEVLERİNE EDİM BİLİMSEL BİR BAKIŞ

Nesrin BAYRAKTAR

GİRİŞ

+lAr eki, Türkçenin eklerinde görülen düzeni yansıtmakla birlikte hem çekim hem de kısmen yapım eki özelliği göstermektedir. Çekim eklerinde genellikle işlev hâkim olup anlam darlığı görülürken +lAr ekinin bünyesinde pek çok anlam barındırdığı görülmektedir. Bu durum, bir yandan ekin çok uzun süredir kullanıldığını gösterirken öte yandan da bir dönem yapım eki olması olasılığını da gündeme getirmektedir. Ek, baskın olarak gösterdiği çokluk bildirme işlevinin yanında topluluk da bildirmektedir. Bunun yanı, kullanıldığı bağlama sıra edim bilimi bağlamında değerlendirilebilecek grup, aile, hayvan ve bitkilerde aile ve takım, benzerleri gibi olma, saygı ifadesi, kibarlık, abartı, pekiştirme, genele yayma, yaygınlaştırma gibi anlamlar da katabilmektedir.

1. Türkçenin Çokluk Ekleri

Türkçe, yazılı olarak takip edilebildiği dönemlerden bu yana hem çokluk ekinin bolluğu hem de çokluk ekinin verdiği anlam zenginliğiyle dikkate değer özelliktedir. Bu ekler şunlardır: Oğ(u)l+an, kız+an, er+en, öz+en ‘en iç parça’, tor+an ‘ağlar sistemi’ gibi örneklerde görülen *+An;* tarkat (tekil tarkan), tėgit (tekil tėgin), seŋüt (tekil seŋün) örneklerinde görülen *+t* eki, işvara+s (Şine Usu G2 ‘hükümdarlar’) örneğinde görülen *+s* eki ve eke+ler+im ‘ablalarım’, kunçuy+lar+ım ‘eşlerim’ (KT K9), kelin+ler+im (‘gelinlerim’, Yenisey), küdegü+ler+im (‘damatlarım’, Yenisey), kadaş+lar+ıŋız (‘akrabalarınız’, Yenisey) gibi örneklerde görülen *+lAr* eki.

Bu eklerden +t, büyük olasılıkla, birlikte kullanıldığı tarkan, tėgin ve seŋün unvanlarıyla birlikte ödünçlenmiş olmalıdır. Erdal, bu ekin Moğolca kökenli olduğu görüşündedir (Geniş bilgi için bk. Erdal 2004: 158). Ekin Uygur Dönemi’ne ait eserlerde +lAr ekiyle birlikte kullanıldığı *tegitler* (Maitrisimit), *begitler* (Maitrisimit), *otuz tegit oglanı ... birle* (Maitrisimit) gibi örnekler mevcut olup Erdal bu kullanımların ‘genellik katma’ amaçlı olduğu

görüşündedir (Erdal 2004: 158). +s eki ise nadir görülen eklerden biri olup Soğd ve Moğol kaynaklarında +t ekinin kullanıldığı dönemlerde, Hint-Avrupa kökenli bir ek olduğu anlaşılmaktadır. Erdal, +An ekinin Uygur Dönemi'nde +lAr ekiyle birlikte kullanılmaya başladığını ve Zieme'nin Maniheik metinlerde +An ekinin tekil, +An+lAr yapısının çoğul olarak kullanıldığına işaret ettiğini belirtir (1991: 91).

2. +lAr Eki ve Özellikleri

Bu bildirinin ana temasını oluşturacak olan +lAr eki; yukarıdaki eklerden günümüze dek süregelmiş olanı olup Türkiye Türkçesi ile günümüz Türk dil ve lehçelerinde çokluk anlamını etkin olarak verecek şekilde kullanılan tek ektir. +lAr eki, ait olduğu Türk topluluğunun ses özelliklerine göre ve Karaçay-Balkar Türkçesi hariç (+lA) sondaki r sesi değişmeksizin çeşitli görünümler sergilemekle birlikte Çuvaşça dışında (sem) tüm Türk dil ve lehçelerinde mevcuttur.

Johanson, çokluk ekinin işlevlerini şu şekilde açıklamaktadır "Türkçede çokluk eki, sayılabilen varlıklarla bireyleştirici bir şekilde kullanılır (at-lar '[teker teker] atlar', krş. asb-hâ), sayılamayan varlıklarda ise kuvvetlendirici bir rol oynar (su-lar 'çok su; krş. ab-hâ') (2007: 97)".

Türkiye Türkçesinde +lAr eki; en az iki adet olan nesne ya da varlıkları bildirmek üzere kullanılan +lAr eki, +lar ~+ler olmak üzere iki alt biçim birimine (allomorphe) sahiptir. Ek, çokluk ya da çoğul eki olarak adlandırılmakta ve *çekim ekleri* arasında değerlendirilmektedir. Çekim ekleri, özel adlara eklendiğinde kesme işaretiyle ayrılır ancak +lAr eki, bu durumda bir istisna olarak kesme işaretiyle ayrılmaz. "*Aliler bize gelecekler. Bu anneler; ne Fatihler, ne Kanuniler doğurdu*." örneklerinde görüldüğü gibi.

Ekin, bir zamanlar yapım eki olma olasılığı üzerine Erdal, birliktelikler (collectives) başlığı altında ele aldığı ek için aşağıdaki açıklamayı vermektedir:

"Eski Türkçede topluluk yapısı türetme eki yalnızca +(A)gU'dur. Bu nedenle Ana Türkçenin birden fazla birliktelik ya da topluluk bildirecek eke neden ihtiyaç duyduğunu söylemek olanaksızdır. +lAr orijinalde belki de diğer bir topluluk ekiydi (collective formative) ve ancak Genel Türkçe katmanından Bulgar-Çuvaş konuşurlar ayrıldıktan sonra çokluk eki olmaya başlamıştı. Orhon Türkçesinde açıkça hâlâ sınırlı bir kullanımı vardı." (1994: 91)

Orhon Yazıtlarında yalnızca *beg* unvanıyla (Şadapıt *begler*, yırya Tarkat buyruk *begler* KT G1, tokuz Oguz *begleri* bodunu KT G2, Türük *begler* KT G10 vd.) ve Yenisey Yazıtlarında *eke, kunçuy, küdegü, kelin, kadaş* gibi yakın akrabalık bildiren adlarla karşımıza çıkan +lAr eki; çokluk değil topluluk eki

olarak değerlendirilir. +lAr eki, çokluk anlamını Türkçenin Orhon Türkçesi Dönemi'nden sonra kazanmış olmalıdır. Erdal, ekin insanlar dışındaki varlıklarla kullanılmaya başlamasının özellikle Uygur ve Karahanlı kaynaklarında gözlenebildiğine işaret etmiş, çokluk ekinin kullanımının bazı durumlarda çokluk ya da toplulukla değil de "önem verme" ile ilişkili olduğunu öne sürmüştür (Erdal 2004: 159).

Tekin (1968: 139), +lAr ekinin kökeninin Moğolca -nar/-ner ile ilişkili olabileceği görüşündedir. T. Kowalski, adlara gelen +lAr eki ile eylemlere gelen +lAr ekinin köken ve yapı olarak aynı olduğunu; +lAr ekinin adların yanı sıra eylemlerle de kullanılmasının isim-fiiller sayesinde ortaya çıktığını ifade etmiştir ve bu görüş tereddütsüz kabul görmektedir (Ata 2009: 90). Ekin kökeni konusunda ortaya atılan görüşleri Räsänen (1957: 52-53) şöyle özetlemektedir: Munkácsi ve Budenz, *ol* zamiri + Altayca çokluk eki + r yapısından ortaya çıktığını; W. Bang, ula- + geniş zaman eki -r yapısından; Räsänen, il- + geniş zaman eki -r ile +li birliktelik eki + er 'adam' sözcüğünden; Fuchs, addan eylem yapım eki +la + geniş zaman eki -r; Sinor, Pritsak ve Poppe, Altayca çokluk eki +l + +r eklerinden ortaya çıktığını öner sürer (bk. Ata 2009: 90).

Türkiye Türkçesinde çokluk +lAr eki, her ne kadar birden fazla olan nesneler için kullanılsa da Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak çokluk anlamlı sayı sıfatları ile kullanılmaz ve isimler tekil görüntüsündedir. İlk bakışta *üç aylar, altı günler* orucu, *yedi cüceler* masalı*, üç silahşorlar, kırk haramiler, üç maymunlar, yedi uyurlar, üç ahbap çavuşlar* gibi bu kuralın istisnası gibi duran örnekler; çeviri yoluyla ait oldukları dillerden aynen alıntı izlenimi verse de *üç büyükler, Beşevler, Altmışevler* gibi örneklere bakıldığında bunların ekin düzenli olarak "topluluk" anlamını korumasıyla açıklanabileceği anlaşılmaktadır. Çokluk anlamlı sayı sıfatlarıyla kullanılan adlara +lAr ekinin getirilmesi, Türkçenin tarihsel dönemlerine ait tüm eserlerde gözlenebilmekte, Eski Anadolu Türkçesinde de oldukça yoğun biçimde görülmektedir (Geniş bilgi için bk. Bayraktar 2002).

+lAr ekinin çokluk katma işlevi, bunca işlevin içinde en baskın olanıdır. Eski Türkçede görülen er+en+ler örneğinde görülen üst üste çokluk eki durumu gibi, çokluk anlamı taşıyan alıntı sözcüklerde de çokluk eki kullanılır. Bu durum, çay+dan+lık gibi örnekler de göz önünde bulundurulduğunda, sözcüklerin köken anlamından daha çok bir dile geçtiği anlamın önemli olmasıyla ilişkili olabilir. Ör.: evrak+lar (tekili varak), ebeveyn+ler (ebeveyn 'iki' anlamı veren -eyn eki nedeniyle çoğul), fukara+lar (tekili fakir), mahlukat+lar (tekili mahluk) vb.

3. +lAr Ekinin İşlevleri

+lAr Ekinin topluluk belirtme, aile, hayvan ve bitkilerde takım, saygı ifadesi gibi işlevleri görülmektedir. Bunlar aşağıda kısaca betimlenmektedir.

Topluluk belirtme işlevi: Türkçenin en eski eklerinden olmasına karşın, bu ekin işlevi ve adlandırılması konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Genelde çoğul ya da çokluk eki olarak adlandırılan +lAr, dil bilgisi kitaplarında çekim ekleri içinde kendine yer bulur. Tekin (1968: 121-122), Banguoğlu (1986: 121-122) Gabain (1988: 56, 75, 62) ve Grönbech (1995: 50-51) +lAr ekinin "topluluk" kavramını yansıttığı yönünde görüş bildirirler ancak "topluluk" kavramının kökeni konusunda herhangi bir açıklama getirmezler. Erdal (collective formative, 1994: 91) ve Johanson (kollektivsuffix 2001: 1728a) ise eki doğrudan *topluluk eki* olarak adlandırmaktadırlar. Yukarıda sözü edilen üç ahbap çavuşlar, çifte havuzlar, yedi cüceler gibi örnekler söz konusu olduğunda bunların bazı kaynaklarda (Ör.: Ergin 1986: 296; 1989: 238) sözü edildiği gibi birer istisna olmadığı, Orhon Yazıtlarından beri süregelen topluluk anlamının yansıması olduğu anlaşılmaktadır.

Aile anlamı: Topluluk anlamı; *babamlar, dayımlar, teyzemler, yengemler, kayınpederler* gibi örneklerde varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte bu örneklerde 'aile' anlamına işaret ettiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu kullanımlarda +lAr eki; ölçünlü (standart) Türkçeye ait eklerden sayılmayan ve ünlü uyumlarına da aykırı olan +gil ekiyle anlam açısından paralellik gösterir.

Hayvan ve bitkilerde aile ve takım: Aile anlamı ayrıca hayvan ve bitkileri sınıflama da mevcuttur; *sarı kantarongiller, alabalıkgiller, akkavakgiller* gibi. Bu örneklerde, aslında +gil eki ile +lAr eki aynı anlamı verdiğinden, bunlar ek yığılması olarak da nitelendirilebilir.

Saygı ifadesi: Köktürk Devleti'nde *beg* unvanının önemi göz önünde bulundurulduğunda, Orhon Yazıtlarında görülen *begler* kullanımının, "topluluk" anlamının yanı sıra "saygı" ifadesi de taşıdığını söylemek mümkün görünmektedir. Zira *padişah hazretleri, kral hazretleri, haşmet meabları* gibi örneklerde de saygı anlamı görülmektedir.

Çokluk eki, Osmanlılar, Karahanlılar, Köktürkler; Fransızlar, İngilizler örneklerinde görüldüğü gibi bir devlet ya da milletin fertlerinin bütününü ifade etmek üzere kullanılabilir. Benzer bir durum da Adanalılar, Bigalılar örneklerindeki gibi bir il, ilçe ya köy adına eklenen +lI ekinden sonra çokluk eki kullanılmasıyla topluluk ifade edilmesidir.

Çokluk eki kullanılarak yapılmış birçok köy ya da semt adı da mevcuttur: Kocalar, Sarıveliler, Üçler, Hacımusalar vb.

4. +lAr Ekine Edim Bilimsel Bir Bakış

Edim bilimi (pragmatics), sözcükleri ve sözcük birimlerini kullanımlarına ve iletişimdeki işlevlerine göre sınıflandıran ve çeşitli eylemlerde kullanılan sözcük birimlerini ele alan genç bir bilim dalıdır. Edim bilimi, söz eylemleri (speech acts) iletişimin önemli bir parçası olarak ele alır. Dereli, edim biliminin bu çerçevede "emir, rica, teşekkür etme, özür dileme" eylemlerini 70'li yıllardan itibaren ele almaya başladığını ifade etmektedir (2008: 25). Bunlara "uyarma, söz verme, sorma, zorlama ve tehdit etme (Kahraman-Akkuş 2007: 123)" de eklenebilir.

Türkiye Türkçesindeki çokluk +lAr ekinin temel dil bilgisel görevi dışında dile anlam zenginliği kazandırmak gibi edim bilimsel bir işlevinden de bahsetmek yanlış olmayacaktır. Burada, çokluk ekinin görüldüğü örneklerden yola çıkılarak söz konusu bu işlevlere edim bilimsel (pragmatics) bir bakış açısıyla açıklama getirilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda, +lAr eki, çokluk anlamının yanı sıra, *benzerleri gibi olma, kibarlık, abartı, pekiştirme, genele yayma, yaygınlaştırma* gibi anlamlar katan kullanımların da olduğu söylenebilir. Aşağıdaki örnekler incelendiğinde +lAr ekinin kullanıma kattığı anlamın her durumda çok açık olmadığı bazen birden fazla anlam kazandırdığı görülmektedir. İlhan, çokluk ekinin işlevlerini 19 maddeye ayırmışsa da çoğunluğu topluluk işlevini barındırdığından bu işlevlerin sayılarını daraltmak mümkündür (Geniş bilgi için bk. İlhan 2009: 83-94).

Benzerleri gibi olma: +lAr eki, Mustafa Kemaller, Fatihler, Yahya Kemaller gibi örneklerde "benzerleri gibi" anlamı verir. Bu durumlarda özel ada gelse bile kesme işareti kullanılmadan yazılır ve yapım eki işlevinde değer görür. Diğer yandan çokluk eki, *annemler* geliyor, *halamlar*a gidiyoruz örneklerinde bir topluluğa işaret eder ve +gil ekinin yerini tutar.

Genele Yayma: Çokluk ekinin bir başka kayda değer kullanımı da günlük selamlaşma ve vedalaşmalarda sıklıkla görülmesidir. İyi *günler*, iyi *uykular*, iyi *geceler*, hayırlı *sabahlar*, hayırlı *akşamlar*; *günaydınlar*, *merhabalar*, *selamlar* gibi örneklerde çokluk eki; saygı ve kibarlık ifadesi de taşımaktadır. Bu örneklerde göze çarpan bir diğer unsur da çokluk ekinin; iyi *uykular*, bol *şanslar*, *merhabalar*, *selamlar*, *mutluluklar* gibi örneklerde sayılamayan kavramlara gelmesi, ayrıca selamlaşmaya bir tür pekiştirme, saygı ve kibarlık anlamları kazandırmasıdır.

Genelleme: İlk bakışta çokluk ekinin selamlaşmalardaki kullanımını andırsa da aşağıdaki örneklerde ekin, benzerleriyle aynı anlamı kazandırdığı görülmektedir. "*Sabahları* kahvaltı yapmadan evden çıkmaz. Bu Ankara *akşamları*, bana hep fakülte yıllarını hatırlatır. *Kimileri*/*bazıları* karşı çıksa da

organik tarım, gittikçe önem kazanmaktadır." geceleri, gündüzleri, öğlenleri, başkaları vb.

Seslenme: Bir konuşma, toplantı ya da program gibi sözlü iletişim sırasında muhatap alınan kişilerin birden fazla olması durumunda kullanılmakla birlikte; çokluk ekinin bir başka işlevi de seslenmedir (Geniş bilgi için bk. İlhan 2009: 87). Gençler, muallimler, sevgili dinleyenler, sayın seyirciler, bayanlar baylar, hanımefendiler beyefendiler, sayın misafirler, kıymetli konuklar vb.

Sayılamayan kavramlarla mecaz: Elektrikler kesildi (elektrik düğmelerinin yerine mecaz), *sular* akmıyor (mecaz çeşmenin yerine), *sıcaklar* fena bastırdı, *havalar* ısındı, *soğuklar* başladı (günlerin yerini tutuyor mecaz) gibi örneklerde de elektrik, su, hava, sıcak ve soğuk sayılamayan kavramlar olmasına karşın çokluk eki almıştır. Bu örnekler incelendiğinde parça-bütün ilişkisi içinde olan mecazlar da görülmektedir.

Pekiştirme ve abartı: Çokluk eki; zaman ifadeli bir ad ve ek eylemin geniş zamanının 3. tekil kişisiyle birleşerek pekiştirme ve abartı anlamları katar; dakikalardır, saatlerdir, günlerdir, haftalardır, aylardır, yıllardır, senelerdir, asırlardır, yüzyıllardır gibi. Abartı anlamı genelde bağlama dayalı olarak anlaşılabilmektedir.

Kibarlık: Türkçede önemli yer tutan ast-üst ilişkisi ya da statüye uygun konuşma biçimlerinde de +lAr ekinin kullanımı göze çarpmaktadır. *Ahmet Beyler şimdi geldiler efendim. Mustafa Beyler birazdan teşrif edecekler.* Bu örneklerde sözü edilen Ahmet Bey ve Mustafa Bey'in tekil olduğu ancak kibarlık ve resmiyet nedeniyle hem bey unvanından sonra hem de eylemlerin 3. çoğul kişide çekildiği aldığı anlaşılmaktadır. Bey ya da hanım yerine dönüşlülük adılının +lAr eki almış biçimi kullanılarak da resmiyet ya da kibarlık sağlanabilmektedir. *Kendileri bana bir şey söylemediler. Ben geldiğinde/geldiklerinde kendilerine bildiririm efendim. Toplantıya katılmanızı Emine Hanım bizzat kendileri rica ettiler.* Resmiyet ve kibarlığın derecesine göre hanım ya da bey unvanına +lAr eki getirilmeden yalnızca eylem çokluk kişide çekilerek de kullanılabilmektedir. *Ayşe Hanım henüz gelmediler efendim. Müdür Bey sizi sordular. Emre Bey bugün gelemeyecekler efendim.* Ata, çokluk eki ve nezaket arasındaki ilişkiyi Kırgızcadan örneklerle açıklamıştır (Ata 2009: 91).

Sağlık şikâyetlerinde kullanımı: +lAr ekinin kullanıldığı bir başka ilgi çekici örnek de günlük hayatta sıkla karşılaşılan sağlık şikâyetlerinde kullanılmasıdır. "*Boğazlarım ağrıyor. Sırtlarım ağrıyor*." gibi örneklerde boğaz ve sırt tek olmalarına karşın +lAr eki almıştır. Boğaz+lar örneğinde boğazın, sayısı iki olan bademciği temsil etmesi olasılığı vardır. Bu bakış açısıyla sırt+lar örneği de sayısı iki olan kürek kemiği ya da omurganın her iki yanı ile açıklanabilir. Bu iki örnek için *abartı* ya da *genele yayma* anlamları söz konusu ola-

bileceği gibi diş, ayak, el gibi birden fazla sayıda olan organlardaki ağrılarda +lAr ile kullanımına benzeşme (analoji) de söz konusu olabilir.

Aşağıda yer alan tabloda bazı cümleler üzerinde +lAr ekinin işlevlerine yer verilmiştir.

Tablo: +lAr ve İletişimsel İşlevleri

Örnek	**İşlev**
Annemler, yarın uzun bir tatile çıkıyor. (anne bir tane.) İkizler anne*leri*yle bayram alışverişindeler. (Anne bir tane, her bir çocuk için anneden söz ediliyor.)	grup topluluk aile
Köktürkler, tarihte iki büyük imparatorluk kurmuşlardır. Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren pek çok medeniyetle temasta bulundular.	topluluk grup
Buyursunlar, günaydınlar, merhabalar, iyi geceler, iyi sabahlar, kolaylıklar, güzel günler, hayırlı iftarlar.	selamlaşma genelleme
Mutluluklar dilerim. Saadetler dileriz. Acil şifalar diliyoruz. Tatlı uykular. Tatlı rüyalar. (sayılamayan soyut sözcüklerle)	selamlaşma genele yayma yaygınlaştırma
Hayırlı teskereler (teskere bir tane)	iyi dilek
Sayın seyirciler, değerli dinleyenler, beyler bayanlar	seslenme
Kimler gelmiş!	saygı memnuniyet şaşırma
Sofralar (tek sofra) kurulmuş, ikramlar harika, yemekler muhteşem.	abartı
Sana olan sevgim dünyalar kadar.	abartı
Havalar soğudu. Elektrikler kesildi. Sular akmıyor. (hepsi sayılamayan ad, mecazlar var) Bu yıl sıcaklar birden bastırdı.	genele yayma
Günlerdir uyumuyor. Aylardır sizden haber alamıyoruz. “Asırlardır yalnızım.” (Kayahan)	pekiştirme abartma
Fatih Terimler, Rıdvan Dilmenler kolay yetişmiyor.	benzerleri gibi
Mehmet Beyler geldiler efendim.	saygı kibarlık

SONUÇ

+lAr ekinin genel özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. Çekim ekidir ama diğer çekim eklerinden farklı olarak özel adlara geldiğinde kesme işareti kullanılmadan yazılır. Bu açıdan bakıldığında bünyesinde yapım eki özelliği de barındırdığı söylenebilir.

2. Çokluk bildirmek temel görevi olmakla birlikte sayılamadığından tekil olarak kabul edilen somut ya da soyut varlık ya da nesnelere de gelebilir.

3. Topluluk ve birliktelik bildirme işlevine de sahiptir.

4. Saygı ifadesini içinde güçlü bir biçimde barındırır.

5. Pekiştirme, abartma anlamları da vardır.

6. Yıllar içinde kazandığı bunca anlam yanında çokluk bildirme anlam ve işlevi o kadar baskındır ki başka dillerden geçen çokluk anlamlı sözcüklere de eklenir.

7. Çokluk anlamlı sayı ile birlikte çokluk ekinin kullanımı da mümkündür.

8. Kibarlık ve resmiyet söz konusu olduğunda devreye giren ek, resmiyetin ve kibarlığın derecesine göre birden fazla da kullanılabilir.

9. Genele yayma, kibarlık ve saygı gibi ifadelerle hemen hemen tüm selamlaşma sözcüklerinde kullanılır.

10. Topluluk önünde sözlü iletişime başlarken kullanılan sözcükler mutlaka çokluk eki alır.

+lAr eki, Türk dil ve lehçelerinin tümünde beklenen bazı ses denklikleri çerçevesinde değişerek olsa da kullanılmaktadır. Yıllar içinde bünyesine birçok anlam ifadesi katmış olan ekin *grup, topluluk, aile, hayvan ve bitkilerde aile ve takım, benzerleri gibi olma, saygı ifadesi, kibarlık, abartı, pekiştirme, genele yayma, yaygınlaştırma, selamlaşma* gibi anlamları açıkça gözlemlenmektedir. +lAr eki, özellikle Türk saygı ve kibarlık dili üzerine yapılacak araştırmaların önemli yapı taşlarından olacaktır. Bu çalışmada genel olarak tanıtılmaya çalışan işlevler için, yaşayan Türkçenin sözlü ve yazılı derlemi (corpus) üzerine yapılacak daha ayrıntılı çalışmalarla, daha pek çok işlev ve kullanım tespit edilecektir.

KAYNAKLAR

AKAR, Didar (2000) "Gereğinin Yapılmasını Rica Ederim: İş Yazışmalarında Kullanılan İstek Biçimleri", *Dilbilim Araştırmaları 2000,* s. 9-16, İstanbul: Simurg Yayınları.

ATA, Aysu (2009) "Türk Dilinde +lA Çokluk Eki" *International Journal of Central Asian Studies 13*, 89-99.

BANGUOĞLU, Tahsin (1986) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları 528.

BAYRAKTAR, Nesrin (2002) "Asıl Sayı Sıfatları ve Sıfat Tamlamalarında Çokluk Eki Uyumsuzluğu" *Scholarly Depth and Accuracy, A Festschrift to Lars Johanson, Lars Johanson Armağanı,* Ankara: Grafiker Yayınları.

BAYYURT, Yasemin (2000) "Türkçede 'Resmiyet' Kavramına TV Sohbet Programları Çerçevesinde Bir Bakış" *Dilbilim Araştırmaları 2000,* s. 17-37, İstanbul: Simurg Yayınları.

BUSSMANN, Hadumod (2006) *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Trans. and Ed. Gregory TRAUTH-Kerstin KAZZAZI, London: Routledge Press.

DERELİ, Sevgi (2008) "Sözlü İletişimde Nezaket Stratejileri" *Türkbilig*, 2008/15, 24-52.

DOĞANÇAY-AKTUNA, Seran-Sibel KAMIŞLI (1997) *"Söylemler Bağlamında Türkçede Kibarlık İmleri"* Dilbilim Araştırmaları 1997, s. 133-141, Ankara: Kebikeç Yayınları.

EDİZKUN, Haydar (2003) *Türk Dilbilgisi, Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi,* İstanbul: Remzi Kitabevi, 8. Baskı.

ERDAL, Marcel (1991) *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, Turkologica Herausgegeben von Lars Johanson Band 7.

ERDAL, Marcel (2004) *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.

ERGİN, Muharrem (1986) *Üniversiteler İçin Türk Dili,* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERGİN, Muharrem (1989) *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi,* İstanbul: Bayrak Yayınları.

GABAIN, Annemarie von (1988) *Eski Türkçenin Grameri,* (çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TDK Yayınları 532.

İLHAN, Nadir (2009) *Türk Dilinde Çokluk,* Elazığ: Manas Yayıncılık.

JOHANSON, Lars (2007) *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, (Çev. Nurettin DEMİR), Ankara: TDK Yayınları.

KAHRAMAN, Barış-Derya AKKUŞ (2007) "The Use of Request Expressions by Turkish Learners of Japanese*" Eğitimde Kuram ve Uygulama*, C 3(2), s. 122-138.

KORKMAZ, Zeynep (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları- 827.

TEKİN, Talat (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University Publisher, Uralic Altaic Series 69.

TEKMEN, Ayşe Nur (2004) "Türkçe ve Japoncada 'Saygı Dili' Kavramı Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004),* s. 2827-2836, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları-855/II.

"TAT" SÖZÜ ÜZERİNE

Nevzat ÖZKAN[*]

1. Giriş

Etnik yapılar, kendilerini tanımlamaktan çok ötekini tanımlama, farklı olanı işaret ve ifade etme konusunda hassasiyet göstermiştir. (Candan 2012, 91-101) Hatta bir topluluğu kendi yapan unsur, hangi değerler etrafında birleştiğinden çok diğerlerinden hangi bakımlardan farklılaştığıdır. Bir topluluğu etnik bütünlüğe götüren kabuller aynı kökenden gelme, aynı atadan türeme, ortak bir geçmişi paylaşma, aynı topraklar üzerinde benzer bir hayatı sürdürme şeklinde sayılabilir. Ayrıca aynı inancı paylaşmak, aynı kültürel değerlerle şekillenmek, kısacası ortak kabuller ve retler toplulukları birleştiren ve bütünleştiren diğer ölçülerdendir. (Gumilev 2003)

Etnik yapının kurucu unsurlarından biri olarak dil, toplumun bütünlüğünü koruyan ve devamlılığını sağlayan değerlerin önde gelenlerindendir. *Biz* ve *ötek*ini belirleme, bazen bizimle aynı dili konuşanlar ve bizim anlamadığımız bir dili konuşanlar olarak dünyayı ikiye ayırma şeklinde de gelişmektedir. Hatta belli başlı bütün süper etnoslar, yani büyük birlikler *kendi*ni ve *ötek*ini bu durumu ifade eden bir sözle açıklamaktadır.

Eski Grekçede *Barbar(os)* sözü Yunanca dışında bir dille konuşan kimse anlamında kullanılır. Sözün kökeni anlaşılmaz ses, bar bar şeklinde kuş sesleri çıkarandır. **(**tr.wikipedia.org/wiki/**Barbar)**

Arapçadaki *Acem* kelimesiyle aynı kökten gelen *ucme* sözünün sözlük anlamı "konuşurken dil kurallarına uymamak, dili bozuk olmak, düzgün ve fasihin zıddı" şeklindedir. *Acem* ise açık seçik konuşmak anlamına gelen *arab* kelimesinin karşıtıdır. Yani Arap açık seçik konuşan, Acem ise bu özelliğe sahip olmayan kimse demektir. Cahiliye Dönemi'nden itibaren kullanılan *Acemî* ise açık seçik konuşsun veya konuşmasın Arap olmayan kimse anlamında kullanılmıştır. (Karaismailoğlu 1988, 321)

[*] Erciyes Üniversitesi (nozkan@erciyes.edu.tr)

Yahudilere göre, Musevi olmayanların ortak adı *gentile*, yani gayr-ı Yahudidir. (Gumilev 2006, 181) Eski Rusçadaki *nemet* "dili tutulmak" sözünden gelen *nemetz* "dilsiz" sözü de Rusçada aynı görev ve işlevle kullanılmıştır. (Mustafaev-Şçerbinin 1989, 468)

Deutsh kelimesi de ilk olarak 10. yüzyılda yazılan metinlerde, farklı bir dil kullanan halk anlamında kullanılmış, 11. yüzyıldan itibaren de farklı dil kullanan halk ve bu halkın yaşadığı bölge anlamı kazanmıştır. (Wolf 1986)

2. Tat

Türkçede, ötekini, yabancıyı yani Türkçeden farklı bir dil kullanan kimseyi tanımlamak için kullanılan kelime tattır.

Bengütaş sahasında Orhun Yazıtlarında *on ok oglıña tatıña* (KT G 12; BK K 15) şeklinde iki yerde geçen ve "yabancı" şeklinde çevrilen (Tekin 1988, 4, 34) *tat* sözü, Maloff'un bulup okuduğu 8. yüzyıla ait bir baba yazıtında yine aynı şekilde *tat* yazımıyla ve "yabancı" anlamında geçmektedir. (Orkun 1986, 356-357) Altın Köl Yazıtı Alt. I. b metninin 3. satırında geçen *tad* sözü de yine "yabancı" olarak çevrilmektedir. (Orkun 1986, 512)

Tat sözünün etimolojisi birkaç farklı şekilde yapılmaya çalışılmıştır. Korsch *tat* sözünün *Tangut* kelimesinden kısaltılmış olduğunu iddia eder. Minorsky ise *tat* sözünün Vogul ve Ostyakların İrtiş Irmağı'na verdikleri *Tagat, Tangat, Taut* adlarıyla ilgili olabileceğini düşünür. (Minorsky 1997, 46) Tatar bilgini Zekiyev ise *yat* > *dat* > *tat* "yabancı" açıklamasını getirir. (Zekiyev 2006, 80) Clauson da *tat* ve *yad* kelimelerinin ses ve anlam yakınlığına dikkat çeker, ancak aralarında bir köken ilişkisi öngörmez. (Clauson 1972, 449) Eren ise *tat* sözünün eski kaynaklarda "yabancı" olarak geçtiğini onaylamakla yetinir. (Eren 1999, 396)

Tat sözünün kökenine yönelik bu yorumların, kelimeler arasındaki ses ve anlam yakınlıklarının zorlanmasıyla ortaya çıktığını, bu sebeple *tat* sözünün başka herhangi bir kelimeyle ilgisi bulunmayan kök hâlinde bir Türkçe söz olduğunu düşünüyoruz. Özellikle *yat* sözü, daha sonra izah edileceği üzere, *tat* sözünden daha eski ve ona kaynaklık edecek kadar yaygın kullanıma sahip bir kelime değildir. Ayrıca temel anlamı da farklıdır. Diğer açıklamalarda önerilen yer adlarının tat sözüyle ilişkisini kurmak daha da güçtür.

2.1. Tat sözünün kavram alanı

Biz kavramına göre belirlenen yabancı kavramı, zamana ve şartlara göre farklılık göstermektedir. Hele bir de Türkler gibi çok geniş bir coğrafyada birbirinden farklı ülke ve milletlerle komşu olmuş bir milletin dilinde *tat*, yani

'yabancı' sürekli değişmiştir. Zaten diğer dillerdeki muadil kelimelerin de zaman içinde aynı türden anlam değişmelerine uğradığı görülmektedir.

Yunanca *barbar* kelimesi, Latinceye *barbarus* şeklinde girdikten sonra, Roma vatandaşı olmayan yabancılara verilen genel ad olarak kullanılmıştır. (Kaliç 2006, 47) Daha sonra bu söz dönem dönem farklı topluluklara hasredilmiş ve pek çok dünya diline "yıkıcı, uygarlık yoksunu, kaba" kişi ve topluluklar için kullanılan bir söz olarak geçmiştir.

Arapçadaki *Acem* kelimesinin Farslara yönelik bir adlandırmaya dönüştüğü bilinmektedir.

Deutshe kelimesi, Eski Latince kaynaklara *theodiscus* şeklinde geçtikten sonra Frank İmparatorluğu'nda yaşayan Germen ve Roman halklarını birbirinden ayırt etmek için Germenlere yönelik olarak kullanılmıştır. Bugünkü anlamıyla *Deutshe* kelimesi ilk defa eski yüksek Almancada görülmektedir. (Wolf 1986)

Nemetz sözü de belli bir dönemden sonra Rusçada *Nemets* şeklinde "Alman" anlamında kullanılmış, (Mustafaev-Şçerbinin 1989, 468) ardından *Nemçe* şeklinde Osmanlı Türkçesine de geçerek "Avusturya" ve "Avusturya halkı" anlamı kazanmıştır.

Türkçede de *tat* sözü, genel olarak yabancıyı, ötekini tanımlamak için kullanılmış Türklerin yabancı algısını yansıtan ifadeler içinde önemli bir yer tutmuştur.

Türk dilinin 11. yüzyıldaki söz varlığını yansıtmanın yanında Türk kültürünün pek çok yönüne de ışık tutan Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk*'ünde (DLT) *tat* sözünün içinde geçtiği savlar yer almaktadır. Bu savlar, hem *tat* sözünün köklerinin derinliğine işaret etmekte, hem de Türk kültüründeki yabancı algısını dışa vurmaktadır. *Tatıg közre tikenig tüpre.* "Tatın gözüne vur, dikeni kökle, kökünden çıkar." *Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas.* "Tatsız Türk, başsız börk olmaz". *Kılıç tatıksa ış yunçır, er tatıksa et yunçır.* "Kılıç paslanırsa iş kötüleşir, adam Farslaşırsa kanı bozulur". Özellikle son savla ilgili olarak "yiğitlikle emrolunan kişi hakkında ve her şeyin kendi cinsiyle yaşaması yolunda söylenir" açıklaması dikkati çekicidir. (DLT 280-283)

Günümüz Türk topluluklarında da aynı anlayışın devam ettiğini gösteren atasözlerine rastlamak mümkündür. Türkmenler arasında yaygın olan *Tatıñ doğrusı orak* (Tatın doğrusu orağın eğrisi), *Tatı vurmasañ dost bolmaz, Türkmeniñ cehennemi tata Şam* atasözleri yabancıya yönelik bu olumsuz düşüncelerin devam ettiğini göstermektedir. (Azmun 1966, 38)

İran'da yaşayan Kaşgay Türkleri arasında kullanılan atasözlerinde tat sözü Türk olmayan anlamını sürdürmektedir: *Tat'ıñ gelişi, Türkün gedişi; Tat deli olanda malını verer Türk eline, Türk deli olanda, bağını verer Tat eline; Ḳızım çörek eden oldu, itler toḫ oldı, oğlum kende geden oldı Tatlar toḫ oldı; Türkü at yıḫar, Tat'ı et.* (Aghdam 2009, 54-100) Bu atasözleri biz ve öteki karşılaştırmasını açıkça ortaya koymakta ve yabancıya yönelik olumsuz algının örneklerini vermektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilen *Türkmen işler, Tat yer; eşek işler, at yer* atasözü de aynı anlayışı yansıtmaktadır. (Albayrak 2009, 840)

Yavuz Sultan Selim'e nispet edilen;
Yadlar ve tatlar Dersaadet'e hana kala gelir,
Ya vezaret ya sadaret uma gelir,
Oğuzlar Dersaadet'e hanı göre gelir,

Ya malın ya canın vere gelir dörtlüğü de yabancıların her zaman devletten beklenti içinde hareket ettiklerini, buna karşılık Türklerin sadece fedakârlık etmek için devlet kapısına geldiklerini ifade etmektedir.

Yabancı algısı ufak tefek farklarla aynı şekilde devam etmekle birlikte, din değiştirme, göçler, ülke sınırlarının farklılaşması gibi önemli değişiklikler *biz*i oluşturan ölçü ve değerleri de etkilermiş, buna bağlı olarak öteki algısı da farklılaşmıştır.

10. yüzyıla kadar genel olarak "yabancı" anlamında kullanılan *tat,* 11. yüzyılda yaşanan önemli siyasi ve sosyal değişmelere bağlı olarak din ve dil bakımından farklı olanı ifade eden bir söz hâline gelir. Bu dönemde *tat* sözü, Tohsı ve Yağma ağzında 'Budist Uygurları', diğer bütün Türkler arasında ise 'Farsça konuşanları' anlatmak için kullanılır. (DLT II, 280)

Türk ve ötekinin zamana ve zemine göre değiştiğini gösteren önemli göstergelerden biri de *Tat Tawgaç* ikilemesidir. Bu ikileme hem 'Çinli ve Uygur' (DLT II, 280) hem de 'Fars ve Türk' anlamında kullanılmaktadır. (DLT I, 454)

Tat sözünün genel olarak yabancıyı ifade eden bir söz olmaktan çıkmasının ardından, bu sözün boşalttığı kavram alanına *sumlım* sözü girer. Kâşgarlı Mahmud, "Türkler Türkçe bilmeyen kimseye *sumlım* derler, nitekim Arapların, Arapça bilmeyen kimseye *Acemî* dedikleri gibi" açıklamasını yapar. Ardından da Türklerle Araplar arasındaki öteki algısı farkını belirlemek üzere, "kişi Arapçayı öğrense de Acemî adı kalkmaz. Ama Türkçe öğrenen kimse sumlımlıktan kurtulur" değerlendirmesine yer verir. (DLT II, 347)

Yakın anlamlı iki söz olan *sumlım* ve *tat*, *sumlım tat* şeklinde ikilemeli olarak, "hiç Türkçe bilmeyen Farslı" anlamında kullanılmaktadır. Bu dönem-

de genel olarak Türkçe bilmeyen başka kimselere ise sadece *sumlım* denmektedir. (DLT I, 486)

Sumlım isminin *sumlı-* fiilinden yapılmış bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Zira *sumlı-*: "Türkçeden başka bir dil ile konuşmak" anlamında kullanılan bir fiildir. (DLT III, 298) Hatta *sumlıt-*: "Türklerin bilmediği sözle söyletmek", *sumlış-*: Türkçeden başka bir dil kullanmak" fiilleri de bulunmaktadır. (DLT II, 216)

Fiil ve isim olarak çok önemli bir kültürel söz öbeğini teşkil eden *sumlı-* ve türevleri Türkçede iz bırakmadan kaybolan sözcüklerdendir. (Eker 2009, 11)

Sumlı- fiili gibi tat isminden türemiş fiiller de bulunmaktadır. Özellikle *tatık-*: "Farslaşmak". (DLT II, 116) *tatla-*: Fars saymak (DLT III, 293), *tatlaş-*: Farsça veya Uygurca konuşmak (DLT II, 206-207) fiilleri bu türdendir.

Tat sözüyle eş anlamlı olarak da kullanılan *yat* sözü, aslında daha çok 'kan bağı olmayan kişi' anlamında kullanılmaktadır. Hısımların arası açıldığı zaman uzlaştırmak için söylenen *Yatnḍıñ yaglıg tiküsinden öznüñkanlıg yuḍruk yėg* "Yabancının yağlı lokmasından kendinin kanlı yumruğu daha yeğdir" yani hısımlarının yumrukla vurmaları, yabancının yağlı lokmasından daha iyidir savı ve *Tegme kişi öz bolmas, yat yaguk tüz bolmas* "Değme kişi kendin gibi olmaz, yat hısımla bir olmaz" savı sözün bu yönünü açıkça ortaya koymaktadır. (DLT III, 43)

Yat sözüyle birlikte *yat baz* şeklinde ikilemeli olarak kullanılan *baz* sözü de "yabancı, garip" (DLT III, 148, 159) yani öteki anlamında kullanılmaktadır. *Tat* sözünün geçmediği *Kutadgu Bilig*'de *yat baz* ikilemesi,

Ya yat baz yalawaç keliş ya barış / boşug birgü açıg olarka tegiş (2495)

"Yat yabancı elçilerin geliş ve gidişine, onların istihkakları olan ihsan ve hediyelerin verilmesine o bakar" beytinde olduğu gibi 2534, 2548, 2562, 2668, 2734, 3379… numaralı beyitlerde görülür. Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi *yat baz* ikilemesi kalıplaşmış ve birlikte genel olarak yabancıyı karşılayan bir söz grubuna dönüşmüştür.

Ötekini tanımlayan söz varlığı gibi *biz*i tanımlayan söz varlığında da önemli değişmeler görülür. 11. yüzyılın dünyasında öteki olarak kabul edilen Uygurlar ve diğer bütün Müslüman olmayan topluluklar, Müslümanlar için *çomak* sözünü kullanır. (DLT I, 381) Bizi ve ötekini tanımlayan bir cümle olarak kullanılan *Çomak tat boynın çapdı* cümlesi "Müslüman gâvurun boynunu vurdu" anlamına gelmektedir. (DLT II, 3)

DLT'te "tacir, satıcı" anlamlarında kullanılan *sart* sözü (I, 342) Çağatay sahasında 15. yüzyıl metinlerinde "(hiç Türkçe bilmeyen) İranlıların şehri" (Süer 2009, 7) anlamı kazanır. 19. yüzyılda ise Türkistan'a yerleşmiş Tacik ve Fars asıllı topluluklara verilen bir ad olarak *tat* sözüyle eş anlamlı bir şekilde kullanılmaktadır. (Şeyh Süleyman Efendi 1902, 167)

Tat sözü bu yaygın kullanımı sebebiyle başka dillere de geçmiştir. Farsçada ve Rusçada tat şekliyle yabancı anlamında kullanılmış (Karaağaç 2008, 820), Kıbrıs Rumcasına ise *tháthis* imlasıyla girmiştir. (Gülensoy 2011, 868)

2.2. Tat sözünde anlam değişmesi

Tat sözü başlangıçta *biz*den olmayan herkesi karşıladığı hâlde, sonradan özellikle bir milleti, bir sosyal grubu veya bir hayat tarzını sürdüren *ötek*ini karşılayan bir söz olmaya doğru evrilmiştir.

2.2.1. Tat sözünün belli bir topluluk için kullanılması

Genel olarak yabancıyı tanımlayan tat sözü, 11. yüzyılda "Fars" anlamında kullanılarak ilk önemli anlam daralmasına uğrar. Ancak tat sözü, en belirgin yabancı olarak, hatta biraz da istihza ve tahkir amacıyla, Farsları işaret etmek üzere kullanılmış, bunun yanında Türkçeden başka bir dil kullanan, genel olarak yabancı anlamlarını da bir ölçüde korumuştur. Kâşgarlı Mahmud, Fars esaslı topluluklar için tat sözü yanında *Samanlı, Sart, Soğd, Soğdak, Somim, Somlım Tat, Sukak, Tajık / Tajik / Tejik, Tat Tavgaç* etnonimlerini de kullanır. (Eker 2009, 7) Bu kadar çok sözün Farslara yöneltilmesinde iki millet arasındaki çok yönlü ilişkilerin payı büyüktür.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de *tat* sözü genel olarak yabancıyı, özel olarak Fars olanı bildirmektedir. Hatta tat sözünden türemiş *tatça* sözü de genel olarak yabancı dili, özel olarak Farsçayı ifade etmektedir. (Dilçin 1983, 205)

Tat sözünün uğradığı bir diğer önemli anlam daralması da genel olarak yabancıyı değil de, özel olarak Türk ülkelerindeki yabancı unsurları göstermek için kullanılmaya başlanmasıyla ortaya çıkmıştır. DLT'teki tüm Fars dilli topluluklar için kullanılan *tat* sözü de bir süre sonra sadece mağlup edilen Farsları karşılamaya başlamıştır. (Minorsky 1997, 46)

Çağatay Türkçesinde ise *tat* sözü Türk hâkimiyeti altına girmiş diğer bütün topluluklar için kullanılmıştır. (Şeyh Süleyman Efendi 1902, 184)

Osmanlı sahasında *tat* sözünün özellikle Kırım Tatarları, Eski İranlılar ve Kürtler için kullanıldığı görülmektedir. (Clauson 1972, 449) Hatta sadece Kürt aslından gelen kabileler için *tat* denildiğine dair değerlendirmelere de rastlanır. (Ahmet Vefik Paşa 2000, 840)

Ayrıca Osmanlı topraklarında Şam, Niğde, Nevşehir, Günyüzü gibi yerleşim merkezlerinde yaşayan Yörük taifesinden bazı aşiretler de Tat, Tatlar Tatalar gibi adlarla anılmıştır. (Türkay 1979, 714)

Günümüzde de başta Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere bazı Anadolu ağızlarında Şiîler ve Azerbaycan Türkleri için de *tat* denilmektedir. (DS X, 3841)

Azerbaycan'da ise Hazar Denizi kıyısında Güney Azerbaycan sınırında yaşayan Fars soylu bir halka *tat* adı verilmektedir. (Altaylı 1994, 1109) Genel olarak Kafkasya'da *tat* tabiri Farsçanın kuzeybatı şivelerinden biri olan *Tâtî* şivesi ile konuşan İranlı Müslüman halk için kullanılmaktadır. (Minorsky 1997, 47)

Tâtî şivesini bazı Ermeni ve Yahudi gruplar da konuşmaktadır. Bu şiveyi kullanan esas Müslüman halk Bakü, Kuba ve Gökçay havalisinde oturmakta, ancak Gence eyaleti ile Dağıstan'ın güneyinde de bunlara rastlanmaktadır. (Minorsky 1997, 47)

Asıl Kırım Tatları Kırım'ın güneybatısında yaşayan ve antropolojik özellikleri bakımından Kırım Tatarlarından farklılıklar taşımakla beraber Ortayolak ağzını kullanan Müslüman Tatlardır. (Shütz 1977, 77-106) Zaten Kırım'ın kuzeyinde yaşayan Nogaylar, Kırım'ın güneyinde bulunan tüm Müslümanlara *tat* adını verirler.

Musevi Tatların ise bir bölümü Kırım'ın güneyindeki Çifut Kala'da geri kalanları Kuba, Derbent, Temirhan-şura ve Grozni'de yaşar, Dağ çufutı adıyla anılır ve *Tâtî* olarak adlandırılan bir Fars ağzını konuşur.

15. yüzyılda Kırım'da yaşayan Müslüman Kıpçaklar, Osmanlıların 1475'te beyliklerine son verdiği Gotlar için de *tat* adını kullanmışlardır.

Z. V. Togan'a göre 14. yüzyılda Moğol hâkimiyetinden önce Türkistan'da yaşayan yerleşik halkların tümüne *tat* adı verilirdi. (Minorsky 1997, 47, 48)

2.2.2. Tat sözünden türemiş etnik adlandırmalar

Tat adıyla anılan bu topluluklar yanında *Tatar* ve *Tacik* etnonimlerini de *tat* sözüyle ilgilendirenler vardır.

Zekiyev, çok yaygın bir etnonim olan Tatar adını *tat* "yabancı" tamlayanı ve *ar* "erkek, insan" tamlananından oluşan ve "yabancı insanlar" anlamına gelen bir söz grubu olarak açıklar. (2006, 80)

İlk olarak 11. yüzyılda yazılı kaynaklara akseden *Tacik* sözü önceleri Asya ve İç Asya'daki konargöçerleri ifade etmiş, ancak daha sonra Fars anlamında kullanılmıştır. (Eker 2009, 14)

DLT'te *Tejik* "Tacik, Farslı (iki çıkak arasında j ile)" (I, 387) şeklinde yazılıp açıklanan Tacik adı, tıpkı *tat* adı gibi Türke mukabil olmak üzere ikileme düzeninde Türk ve Tacik (Tork o Tâcik) şeklinde kullanılmıştır. (Eker 2009, 7)

Şeyh Süleyman Efendi, "*Tacik* adını 'yabancı' olarak açıkladıktan sonra, Orta Asya'da Farsça konuşanlara *Tacik*, Türkçe konuşanlara *Tat* adını verirler." (1902, 179) notunu düşer. Mütercim Asım Efendi ise "bu *Tacik* sözü aslında Arap ve Türk olmayanlara denirdi. Sonra Arap soyundan gelip Acemlerle birlikte yaşayan kişilere ad olarak verildi." (2009, 747, 753) değerlendirmesini yapar. Mütecim Asım Efendi'nin *Tâzîk / Tâjîk / Tâcîk* şeklinde üç ayrı imla ile kaydettiği Tacik adını, tat "yabancı" sözüne +cik küçültme eki getirilerek açıklama eğilimi görülmektedir. (Yüceoral 2002, 700) Bunu destekleyen verilerden biri de Türkistan'da bir dönem Taciklere de tat adı verilmiş olmasıdır. (Hacıyev 2004, 319)

2.2.3. Tat sözünden kaynaklanan yer adları

Azerbaycan'da Herzen ile Culfa arasında *Tat adası* olarak bilinen bir yer bulunmaktadır. (Minorsky 1997, 48), Türkiye'de de Sivas Yıldızeli ilçesine bağlı bir *Tat köyü* ve Kahramanmaraş Nurhak ilçesine bağlı bir *Tatlar kasabası* ile Afşin ilçesine bağlı bir *Tatlar köyü* bulunmaktadır. Ayrıca *Tatbekirli, Tatburcu, Tatkınık, Tatuşağı* şeklinde birleşik isim formunda yer adları da bulunmaktadır. (Gülensoy 1995, 48)

2.3. Tat sözünde anlam başkalaşması

Tat sözü, bazı dönem ve sahalarda temel anlamı olan "Türkçeden başka dil kullanan, öteki, yabancı" anlamlarıyla doğrudan veya dolaylı ilgisi olmayan bambaşka anlamlar da kazanmıştır.

2.3.1. Belli bir meslek grubu veya toplum kesimi için kullanılması

Kitâb-ı Dede Korkut'ta Dirse Han Oğlu Boğaç Boyu'nda aynı metinde iki ayrı yerde geçen *Sakalı uzun Tat eri bañladukda* (Ergin 1988, 78, 85) ifadesi içinde yer alan *tat* sözü, genel anlamda Fars adıyla ilgili görülebilir, ancak burada özel olarak müezzin, yani dinî hizmet yürüten bilgili kişi anlamı da taşımaktadır.

Kıpçak sahasında *Kitâbü Bülgatü'l-Müştâk* ve *El İdrak Haşiyesi* adlı eserlerde temel anlamını koruyarak "ecnebi, yabancı, Türk olmayan" anlamlarında kullanılan *tat* sözü, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye, Kitabü'l-İdrak ve Et-Tuhfetü'z-Zekiyye* adlı eserlerde anlam daralmasına uğramış ve "çiftçi, köylü" anlamlarında belli bir toplum kesimini ifade eden bir söz hâline gelmiştir. (Toparlı vd. 2007, 265)

Tat adının "çiftçi, köylü" gibi anlamları yanında muhtemelen bu hayat tarzından dolayı "yoksul" ve "sefil" anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir. (Clauson 1972, 449)

Orta Asya'daki Türkmenlerin dilinde ise *tat* adı "yerleşik ve medeni olanlar" anlamında özellikle Hivelilere yönelik söylenen bir sözdür, ancak diğer taraftan şehirde yaşamayan bir gruba da *tat* adı verilmektedir. (Minorsky 1997, 47; Hacıyev 2004, 319)

Yine Çağatay sahasında şehirde oturmayan ve önemli insanların yanında çalışmayan kimselere *tat* denildiği gibi, bekâr erkeklere de tat adı verildiği ifade edilmektedir. (Atalay 1970, 157)

Osmanlı sahasında da benzer şekilde *tat* sözünün azalmış ve tabi olmuş kabilenin erkeği veya erkekleri anlamında 'adamcağız' sözü yerine kullanıldığı belirtilmektedir. (Redhouse 1890, 472)

2.3.2. Sıfat olarak kullanılması

Anadolu ağızlarında çok anlamlı bir söz olarak belli başlı tüm ağız bölgelerinde kullanılan tat sözü, *tatat* (Adana), *tatavu* (Merzifon / Amasya, Şabanözü / Çankırı, Polatlı / Ankara), *tatışman* (Ermenek / Konya) şekillerinde de karşımıza çıkabilmektedir. *Tat* sözünün Anadolu ağızlarında kazandığı anlamlar "1. Dilsiz. 2. Kekeme. 3. Çirkin, sevimsiz. 4. Kaba (kimse için). 5. Sıra, saygı gözetmeyen, şaşkın, aptal, 6. Tecrübesiz, 7. İkiyüzlü" (DS X, 3841-3842) gibi olumsuz nitelik ifadesi taşımaktadır. Bu anlamlardan da anlaşılacağı gibi *tat* sözü ağızlarda genellikle olumsuz nitelik ifade eden sıfat görevinde kullanılmıştır. *Tat* ismine bu olumsuz sıfatların yüklenmesinin ardında, Osmanlı Dönemi'nde de *tat* sözünün olumsuz çağrışım taşımasının ve *tat* olarak nitelenen gruplara askerlik dâhil, kritik görevler verilmemesinin de payı vardır. (Eker 2009, 22)

Osmanlı Türkçesinin yazı dilinin sözlüğünü yazan Mütercim Asım Efendi *tat* sözüyle alakalı olduğu açıkça görülen *tâtâ* sözünü "Leknet-i lisan manasındadır ki tutularak tekellüm etmektir. O kimseye pepeyi tabir ederler." (2009, 752) şeklinde açıklar. Bu açıklama tat sözünün "dilsiz" ve "kekeme" anlamlarının yazı dilinde de devam ettiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

3. Sonuç

Tat sözü, en eski yazılı belgelerden itibaren genel olarak yabancıyı, özel olarak da farklı bir dil kullanan ötekini tanımlamakta kullanılmıştır. Ancak yabancının belli bir topluluk olarak somutlaşması ve Fars asıllı toplulukların bizim dışımızda kalan büyük çoğunluğu teşkil etmesiyle birlikte *tat* adı

da "Fars" yerine kullanılan bir söz hâline gelmiştir. Bunun üzerine Türkçede *sumlım* sözü ortaya çıkmış *sart* ve *yad* gibi yakın anlam ve görevde kullanılan bazı sözler *tat* sözünün kavram alanına girmiştir. Farsları ve İran kaynaklı toplulukları karşılayan *Tacik, Soğut, Sukak* gibi adlandırmaların belirginleşmesinin ardından *tat* sözü yeniden anlam ve görev değişikliğine uğramış ve Farsların bütünü için kullanılan bir söz olmaktan uzaklaşarak Kırım ve Kafkaslarda yaşayan ve büyük çoğunluğu Farsçanın bir şivesini kullanan bazı küçük topluluklara yönelik bir adlandırmaya dönüşmüştür.

Bu durum başka bazı toplulukların da birbirlerini *tat* olarak nitelemesine yol açmış ve *tat* sözü, sosyal statü ve meslek belirten bir söz olarak kullanılmaya başlanmıştır; köylü şehirliye, tüccar çiftçiye, zengin yoksula tat adını vermiştir.

Her hâlükârda *biz*den olmayanı belirten *tat* sözünün en önemli özelliklerinden biri de içten içe veya açıkça istenmeyeni, beğenilmeyen birini veya birilerini ifade eden bir söz olarak kullanılmasıdır. Bu sebeple herhangi bir özelliği beğenilmeyen veya eleştirilen kişi ve sosyal gruplar için de *tat* adlandırılması yaygınlaşmaya başlamış, başta ağızlar olmak üzere konuşma dilinde *tat* sözü olumsuz özellikleri ifade eden bir sıfat hâline gelmiştir. Tıpkı barbarın gayrimedeni, aceminin tecrübesiz anlamları kazanması gibi.

Tat sözünün Türklerle aynı dili konuşan fakat farklı bir dine mensup Uygurlar için kullanılması ve aynı ülkenin insanı olduğu hâlde hâkim unsurun tabi olan diğer kavimlere tat adını vermesi, sözün bir başka kullanım alanını ortaya koymaktadır.

Tat sözü, tarihin değişik dönemlerinde *biz*i ve *bizden olmayan*ı dil, din, ülke, sosyal statü ve meslek bakımından belirlemiş, ayrıca olumsuz insani özellikleri ve zaafları da belirten bir sıfat olarak kullanılmıştır. Sözün bu anlam alanına girmesinin ardında "bizim dilimizi kullanamayan" dolayısıyla "bizi anlamayan, anlayışsız" anlamı taşımasının rolü bulunmaktadır.

Diğer dünya dillerindeki benzer kelimelerden Barbar, Acem, Nemetz, Deutshe kelimeleri gibi "tat" sözünün de önce ötekini, yabancıyı, sonra da yabancıda var olduğu vehmedilen bazı olumsuz özellikleri karşılayan bir söz hâline gelmesi, biz ve öteki konusundaki ortak insani tutumu yansıtması bakımından ilgi çekici bir durumdur.

KAYNAKLAR

AHMET VEFİK PAŞA (2000), *Lehce-i Osmânî*, (haz.: Recep TOPARLI), TDK Yay., Ankara.

ALBAYRAK, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Ata Sözleri,* Kapı Yay., İstanbul.

ANAVRIAN AGHDAM, Akbar (2009), *Kaşkay Türklerinde Atasözleri,* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II,* MEB Yay., Ankara.

ATALAY, Besim (1970), *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü,* Ankara.

AZMUN, Yusuf (1966), "Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında", *Reşit Rahmeti Arat İçin,* TKAE Yay., Ankara, s. 32-83.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford.

DLT: ATALAY, Besim (1985), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-IV,* TDK Yay., Ankara.

DS X: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-VI,* TDK Yay., 1978, Ankara

EKER, Süer (2009), "Divanü Lügâti't-Türk'te 'İranlı' Kavramı" *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*, TDK Yay., Ankara.

EREN, Hasan (1995), Sırça Köşkten… IV, *Türk Dili,* 1995/1, S 517, s. 26-62 (46-47).

EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,* Ankara.

ERGİN, Muharrem (1988), *Dede Korkut Kitabı I Giriş Metin Faksimile,* TDK Yay., Ankara.

GUMILEV, L. N. (2003), *Etnogenez Halkların Şekillenişi Yükseliş ve Düşüşleri,* (çev.: D. Ahsen BATUR), Selenge Yay., İstanbul

GUMILEV, L. N. (2006), *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları,* (çev.: D. Ahsen BATUR), Selenge Yay., İstanbul.

GÜLENSOY, Tuncer (1995), *Türkçe Yer Adları Kılavuzu,* TDK Yay., Ankara.

GÜLENSOY, Tuncer (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II,* TDK Yay., Ankara.

HACIYEV, Tofik (2004), *Dədə Qorqud Kitabı Ensiklopedik Lüğət,* Önder Neşriyyat, Bakı.

KALİÇ, Sabri (2006), *Ortak Kültür Kavramları Sözlüğü,* 3F Yayınevi, İstanbul.

KARAAĞAÇ, Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü,* TDK Yay., Ankara.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (1988), "Acem", *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi,* C 1, s. 321.

MINORSKY, V. (1997), "Tât", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul, C. 12/1, s. 46-50.

MUSTAFAEV, E. M. E.- V. G. ŞÇERBININ, (1989), *Rusça Türkçe Sözlük,* Sosyal Yay., İstanbul.

MÜTERCİM ÂSIM EFENDİ (2009), *Burhân-ı Katı,* (haz.: Mürsel ÖZTÜRK-Derya ÖRS) TDK Yay., Ankara.

ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları I- IV,* TDK Yay., Ankara.

REDHOUSE, Sir James W. (1890), *A Turkish and English Lexicon,* Constantinople.

SCÜTZ, Edmond (1977), "The Tat People in the Crimea", *Acta Orientalia Hungarica* XXXI, s. 77-106.

ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ (1902), *Çagatay-Osmanisches Wörterbuch,* (haz.: Ignaz KUNOS), Budapest.

TATAR, Hüsniye Candan, (2012), "Batının Kimlik İnşasında Ötekinin Yeri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi,* S 14, s. 91-101.

TEKİN, Talat (1988), *Orhon Yazıtları,* TDK Yay., Ankara.

TOPARLI Recep-Hanifi VURAL-Recep KARAATLI, (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,* TDK Yay., Ankara.

TS: *Türkçe Sözlük* (2005), TDK Yay., Ankara.

TTS: *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü,* TDK Yay., Ankara.

TÜRKAY, Cevdet (1979), *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatlar,* Tercüman Kaynak Eserler Dizisi I, İstanbul.

WOLF, Gerhart (1986), *Deutsche Sprachqeschichte,* Frankfurt a. Main.

YTS: DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü,* TDK Yay., Ankara.

YÜCEORAL, S. Kâmil (2002), "Tacikistan ve Tacikistan Türklerine Genel Bir Bakış", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., C 20, s. 695-701

ZEKİYEV, Mirfatih Z. (2006), *Türklerin ve Tatarların Kökeni,* (çev.: D. Ahsen BATUR) Selenge Yay., İstanbul.

http://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Sprachgeschichte

http://tr.wikipedia.org/wiki/Barbar

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ KONUSUNDA BİR İHTİYAÇ ANALİZİ: KAHİRE YUNUS EMRE TÜRK KÜLTÜR MERKEZİ ÖRNEĞİ

Nihal ÇALIŞKAN
Semra BAYRAKTAR

Giriş

Türkiye'de yabancılara Türkçe öğretimi konusunun sistemli biçimde ele alınması, 1984 yılında, Ankara Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezinin (TÖMER) kurulmasıyla başlamıştır. O tarihten bugüne farklı üniversiteler bünyesinde oluşturulan TÖMER benzeri yapılanmalar ile 1999'da TİKA yürütücülüğünde hayata geçirilen ''Türkoloji Projesi'' kapsamında ve bunlara ilaveten Millî Eğitim Bakanlığı ile yurt dışındaki üniversiteler arasında imzalanan protokoller çerçevesinde sürdürülen Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi konusu, 2009 yılında kurulan Yunus Emre Vakfına bağlı olarak kurulan Yunus Emre Enstitüsü-Yunus Emre Türk Kültür Merkezlerinin yaygınlaşmasıyla yeni bir boyut kazanmış; bu bağlamda Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında öğretmen yetiştirme, müfredat hazırlama, materyal geliştirme ve ölçme-değerlendirme çalışmalarının akademik boyutlarda değerlendirilmesi bir zorunluluk hâlini almıştır. Bu çalışma ile ilk defa olarak Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen yetişkinlerin dil ihtiyaçlarını belirlemeye yönelik bir analiz yapılması amaçlanmaktadır. Öğrenciyi merkeze alan öğretim yaklaşımlarında bu analizin yapılması bir zorunluluktur.

Dil öğretiminde ihtiyaç analizi çalışmalarının, dil öğrenirinin zaman içinde değişmesi muhtemel ihtiyaçları göz önünde bulundurularak güncellenmesi gerekmektedir. Bu bakımdan bu bildiri, ihtiyaç analizinde bir başlangıç noktası olarak düşünülmelidir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenmek isteyen adayların dünyanın farklı coğrafyalarından, kültürlerinden geldiği düşünüldüğünde geniş kapsamlı ihtiyaç analizi çalışmalarının gerekli olduğu da görülecektir. Ancak böyle geniş bir konunun bir bildiri kapsamında ele alınması mümkün değildir. Bu nedenle bu çalışmada, özellikle Arap Baharı olarak nitelendirilen gelişmelerle paralellik arz edecek biçimde Arap dünyasında Türkçe öğrenmeye

ilişkin artan talep dikkate alınarak Kahire Yunus Emre Türk Kültür Merkezi bünyesinde farklı düzeylerde öğrenim gören öğrencilerden hareket edilecektir.

Kahire Yunus Emre Türk Kültür Merkezi 2010 yılında kurulmuş olup merkezde Millî Eğitim Bakanlığı ve Yunus Emre Enstitüsü tarafından görevlendirilmiş ana dili Türkçe olan müdür ve müdür yardımcısı dâhil 13 öğretmen görev yapmaktadır. Görevli öğretmenler Türkoloji ile ilgili disiplinlerde yüksek lisansını tamamlamış ya da Yunus Emre Enstitüsü tarafından verilen yabancılara Türkçe öğretimi sertifikasını almış kişilerdir. Merkezde temel, orta, yüksek ve konuşma olmak üzere 4 farklı düzeyde ve toplam 10 kurda, dönemlere göre sayıları 350 ila 500 arasında değişen öğrencilere Türkçe öğretilmektedir. Türkçe öğretimi okuma, yazma, konuşma, dinleme öğrenme alanları ile dil bilgisi çalışmalarını içermektedir. Öğrenciler kursa kabul edilirken seviye belirleme sınavına tabi tutulmaktadır. Kur sisteminin uygulandığı merkezde her bir kur 9 hafta ve 56 ders saati olarak planlanmıştır. Merkezde Türkçe öğretimini desteklemek üzere "Sohbet Kulübü, Gezi Kulübü, Kitap Kulübü, Sinema Kulübü ile Yunus Emre Korosu" gibi sosyal ve kültürel aktivitelere de yer verilmektedir.

1. İlgili Literatür

- İhtiyaç Analizi Kavramına Genel Bir Bakış

Dil öğretimi çalışmalarının müfredat, öğretmen yetiştirme, materyal hazırlama gibi çok çeşitli boyutları vardır. Bu alanlarda verimli çalışmalar yapılabilmesi içinse gerek mevcut durumu betimleyen gerekse geleceğe dönük öğrenci beklentilerini değerlendiren ihtiyaç analizi çalışmaları yapılması bir zorunluluktur. Böylelikle öğrenme sürecinde elde edilmesi hedeflenen kazanımların tanımlanarak müfredat içeriğinin oluşturulması; bu doğrultuda mevcut öğretim yaklaşımlarının gözden geçirilerek yeni stratejilerin hayata geçirilmesi, ihtiyaçlarla uyumlu eğitim-öğretim materyalleri hazırlanması, ölçme ve değerlendirme çalışmalarının etkin biçimde yürütülmesi mümkün olacaktır.

İhtiyaç analizi kavramını iki temel soru etrafında tanımlamak mümkündür: Öğrenciler ne biliyor? Ne öğrenmeye ihtiyaç duyuyor? Richards vd.nin (1985: 189) tanımına da yön veren bu iki soru, öğrenci ihtiyaçlarını vurgulaması bakımından önemlidir. Ancak ihtiyaç analizinde öğrenci kadar süreçteki diğer katılımcıların, karar vericilerin beklentileri de hesaba katılmalıdır. Söz gelimi bir kurum ya da kuruluş, kendi hedefleri doğrultusundaki bir çalışma için personeline yabancı dil kursu aldıracak olsa burada kursiyerlerin beklentiler kadar kurum/kuruluş yetkililerinin beklentileri de belirleyici olacaktır. Bu yüzden Stufflebeam vd. (1985:16) ihtiyaç analizini "makul bir amacın

gerçekleştirilmesi için gereken ya da faydalı olan hususları belirleme süreci" olarak tanımlamışlardır.

İhtiyaç analizi kavramı tanımlanırken göz önünde bulundurulması gereken bir nokta da ihtiyaçların dinamikliğidir. Pratt'in (1980: 79) belirttiği üzere somut olarak belirlenen ihtiyaçların, öğrenme sürecinde meydana gelen değişikliklerle birlikte hâlâ ihtiyaç olarak devam edip etmediğinin; süreçte yeni ihtiyaçlar ortaya çıkıp çıkmadığının dinamik analizlerle sorgulanması gerekmektedir. Yine öğrenci havuzunun sürekli değişmesi, belli bir kurum çatısı altında yapılan ihtiyaç analizlerinin de gözden geçirilmesi gerekliliğini beraberinde getirmektedir.

Nitelikli bir ihtiyaç analizinin özellikleri West (1994: 73) tarafından şöyle sıralanmaktadır: "sürecin bütün katılımcılara açık olması, gelişen ve değişen ihtiyaçlar doğrultusunda düzenli bir gözden geçirme, hem başlangıç noktasındaki dil yeterliliğini hem de hedeflenen ihtiyaçları dikkate alma, öğrenme-öğretme önceliklerini gösteren bir çerçeve müfredat ortaya çıkarma, öğrencinin dil ihtiyaçlarını ve öğrenme stillerini dikkate alma, ihtiyaçları dil bilimsel kategorilerden ziyade gerçek dünyadaki hedef durumlarla ilgili olarak tanımlama, öğrenciler için olduğu kadar diğer katılımcılar için de güvenilir olma."

- İhtiyaç Analizi Çalışmaları

Gerek dil öğretiminde gerekse diğer konu alanı öğretimlerinde sürece müdahil olan katılımcılar tarafından yapılan informal ihtiyaç analizleri hep var olagelmiştir. Ancak bugün kasdettiğimiz formal anlamdaki ihtiyaç analizleri geçmiş yüzyılın başlarına uzanmaktadır. Terim ilk defa 1920'lerde Hindistan'daki İngilizce öğrencilerinin neden ve nasıl bu dili öğrenmesi gerektiğini ele alan Michael West tarafından kullanılmıştır. 1970'lere kadar üzerinde durulmayan ihtiyaç analizi kavramı, Avrupa Konseyinin personelini kategorize ederek her bir kategorideki kişinin hangi dil becerilerine sahip olması gerektiği, iş yaşamındaki dil ihtiyaçlarını durumlara ve görev gerekliliklerine göre sınıflandırmasıyla yeniden tedavüle girmiştir (West 1994: 68). 1970'lerden günümüze uzanan süreçte ihtiyaç analizi çalışmalarının odak noktası, özel amaçlı dil öğretimi biçiminde tanımlanabilecek "akademik dil, mesleki dil" gibi belli bir alana yönelik dil öğretimi çalışmaları olmuştur. Söz konusu ihtiyaç analizi çalışmalarının dikkat çekici bir özelliği de dil ihtiyaçlarının "hangi dil bilgisi kurallarının ya da söz varlığının öğretileceği"nin ötesinde, hedef durumlar için gerekli olan dil becerilerini tanımlamayı amaçlamasıdır.

Günümüzde özellikle İngilizcenin yabancı dil olarak öğretimi alanında genel ve özel amaçlı öğretim programlarına yönelik çok sayıda ihtiyaç analizi çalışması mevcuttur (Hutcinson ve Waters 1987, Robinson 1980, Swales

1990, Yalden 1987, Widdowson 1981). İngilizce dışında konuyla ilgili kapsamlı bir başka araştırma da Hawai Üniversitesinde Japonca dersi alan öğrencilerle ilgili yapılan "Japonca Dil İhtiyaç Analizi" çalışmasıdır (Iwai vd. 1999). Türkçe için de özellikle performansa dayalı bir dil öğretimi çerçevesi sunan Avrupa Dil Portfolyosu benimsendikten sonra söz konusu çerçeve ile uyumlu dil öğretimi programlarının geliştirilmesi için kapsamlı ihtiyaç analizi çalışmaları yapılması bir zorunluluktur.

İhtiyaç analizinde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bunlar Munby'nin (1978) sosyolengüistik modeli, Richterich ve Chancerel'in (1977) sistemik yaklaşımı, Hutchinson ve Waters'ın (1987) öğrenme merkezli yaklaşımı, Berwick (1989) ve Bridley'in (1989) öğrenci merkezli yaklaşımı ile Long'un (2005a, 2005b) görev temelli yaklaşımı şeklinde sıralanabilir. Munby'nin yaklaşımı, özellikle sosyolengüistik değişkenlerin kapsamlı bir analizini yaptığı için önemli olmakla birlikte, "öğrenciden değil, öğrenci hakkında veri toplama" biçiminde ifade edilebilecek yaklaşımı sebebiyle eleştirilmiştir. Richterich ve Chancerel'in yaklaşımı, öğrenciyi merkeze almasıyla Munby'den daha az eleştirilmekle birlikte gerçek yaşam durumlarındaki ihtiyaçlara yeterince yer vermemesi bu yaklaşımın açığını oluşturmuştur. Hutchinson ve Waters'ın çokça rağbet gören öğrenme merkezli yaklaşımının temelinde ise dil ile ilgili ihtiyaçlardan çok kişinin nasıl öğrendiğinin ön plana çıkarılması gerektiğine ilişkin argüman yatmaktadır. Bu yaklaşımda gereklilikler, eksiklikler ve isteklerin belirlenmesi madalyonun bir yüzünü oluşturmakta, diğer yüzünde ise öğrenci profiline ilişkin çok sayıda sosyokültürel ve akademik değişkenin değerlendirilmesi yer almaktadır. Berwick ve Brindley'in öğrenci merkezli yaklaşımında ihtiyaçların "uzmanlarca belirtilen/öğrencilerce hissedilen, ürün odaklı/süreç odaklı, objektif/sübjektif" olmak üzere üç farklı açıdan ele alındığı görülmektedir. Long'un görev temelli yaklaşımında ise ihtiyaçlar hedef görevlerle ilişkilendirilerek ele alınmaktadır. Bütün bu yaklaşımlar, birbirini tamamlayan bir yapbozun parçaları olarak değerlendirilebilir. Her bir yaklaşımın yabancı dil öğrenme ve öğretme sürecini aydınlatmaya yarayacak veriler sunacağı gerçektir. Bu nedenle ihtiyaç analizi yapılırken söz konusu yaklaşımlardan hangisinin ya da hangilerinin temel alınacağını araştırmanın niteliği belirleyecektir.

2. Yöntem

- Araştırma Soruları

Çalışmada aşağıdaki temel sorulara yanıt aranacaktır.

Kahire Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler;

1. Hangi amaçlarla Türkçe öğrenmektedir (eğitim, iş, seyahat vb.)?

2. Hangi özel konularda Türkçe öğrenmeye ihtiyaç duyduklarını belirtmektedir (tıp, ticaret, bilim vb.).

3. Hangi dil becerilerini en önemli sırada görmektedir (konuşma, yazma, okuma, dinleme)?

4. Türkçeyi nasıl kullanacaklardır (sözlü olarak, telefon görüşmelerinde, resmî yazışmalarda vb.)?

5. Hangi ortamlarda Türkçeyi kullanacaklardır (toplantı, sunum, yurt dışı-yurt içi vb.) ?

6. Türkçeyi ne zaman kullanmaya başlayacaklardır (kurs akabinde, nadiren, tatillerde vb.)?

7. Akademik ve sosyal düzeyde etkili iletişim kurabilme konusunda hangi hususları bir dezavantaj olarak görmektedir?

8. Dil ihtiyaçları bakımından öğrenim gördükleri düzeye göre farklılaşmakta mıdır?

- Veri Toplama Aracı

Dil ihtiyaç analizi çalışmalarında çok farklı veri toplama araçları kullanmak mümkündür. Bu çalışmada, veri toplamak üzere iki bölümden oluşan bir anket tasarlanmıştır. Anketin birinci bölümünde katılımcılara yaş, cinsiyet, uyruk, ana dili, Türkçeyi ne kadar süredir ve hangi kurumlarda öğrendikleriyle ilgili sorular yöneltilmiştir. Anketin ikinci kısmında ise sosyolengüistik temelli, tamamı çoktan seçmeli 6 soru ile dil öğrenme deneyimlerine ilişkin 5'li likert ölçeğine göre düzenlenmiş 5 sorudan oluşan toplam 11 soru yer almıştır. Anketin kapsam geçerliliği uzman görüşü alınarak sağlanmıştır.

- Katılımcılar

Ankete gönüllülük esasına göre Kahire Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde 1 ila 4. kurlarda öğrenim gören 146 kişi katılmıştır. Söz konusu 146 kişi ile ilgili katılımcı bilgileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 1: Katılımcı Profili

KUR	Yaş	Cinsiyet	Uyruk	Ana dili	Türkçeyi nerede öğrendiği
1. Kur	Ort.: 25,3	K: 36 E: 27	Mısırlı: 62 Rusya Fed.: 1	Arapça: 62 Tatarca: 1	Üniversite: 14 Yunus Emre TKM: 49

2. Kur	Ort.: 24,3	K: 32 E: 11	Mısırlı: 42 Kazak: 1	Arapça: 42 Kazakça: 1	Üniversite: 20 Yunus Emre TKM: 23
3. Kur	Ort.: 26	K: 13 E: 6	Mısırlı: 19	Arapça: 19	Üniversite: 5 Yunus Emre TKM: 13 İnternet: 1
4. Kur	Ort.: 27,9	K: 20 E: 1	Mısırlı: 21	Arapça: 21	Üniversite: 7 Yunus Emre TKM: 13 Türk Anne: 1

- Süreç

Çalışmada kullanılan anket formu, Türkçe olarak hazırlanmıştır. Ancak ankete katılan öğrencilerin çoğunluğunun 1 ve 2. kurda öğrenim gördükleri göz önünde bulundurularak uygulamanın Arapça form ile yapılmasına karar verilmiştir. Anket formu, Kahire Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde görevli, ana dili Arapça olan Türk dili okutmanı Michael Samuel tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Uygulama 2012 yılı Nisan ayı içinde Türk dili okutmanı Semra Bayraktar tarafından gerçekleştirilmiştir. Anket verileri ana dili Arapça olan ve iyi derecede Türkçe bilen Yunus Emre Türk Kültür Merkezi görevlileri tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilmiş, daha sonra bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Verilerin sayısal olarak ifadesinde aritmetik ortalama ve yüzdeler esas alınmıştır.

3. Bulgular ve Değerlendirme

Bu bölümde sırasıyla anketin ikinci bölümünde yer alan sorular ele alınacaktır.

1. Soru: Sınıf içi ve sınıf dışı ortamlardaki Türkçe konuşmalardan yüzde kaçını anlayabildiğinizi düşünüyorsunuz?

Tablo 2: Katılımcıların Sınıf İçi ve Dışı Ortamlarda Türkçeyi Konuşma Yüzdeleri

KUR	Sınıf içi (ortalama)	Sınıf dışı (ortalama)
1. Kur	% 55	% 24,8
2. Kur	% 72,1	% 56,2
3. Kur	% 66,5	% 54,2
4. Kur	% 61,8	% 58,6

Yukarıdaki tabloya göre öğrenciler sınıf içi Türkçe konuşmaları sınıf dışı ortamlarda gerçekleşen konuşmalardan daha iyi anladıklarını belirtmişlerdir. Bunda sınıf ortamının kontrollü olması, gerektiğinde öğretmenden yardım

alınabilmesi, konuşmaların belli bağlamlarda gerçekleşmesi ve tekrarların mümkün olmasının payı vardır. Sınıf dışı ortamlarda bağlamın çok geniş olabilmesi, özellikle 1. kurda öğrenim gören öğrenciler için bir dezavantaj oluşturmaktadır. Bununla birlikte rakamlar, kurlar ilerledikçe anlama yüzdesinin istatistiksel açıdan anlamlı bir görünüm sunacak derecede artmadığını göstermektedir. Bu noktada sınıf içi konuşmalarda anlama oranının %11'lik düzeyde azaldığının ifade edilmesi de dikkat çekicidir.

2. Soru: Türkçe derslerinde başarılı olmak için aşağıdaki becerilerin önemi hakkında ne düşünüyorsunuz? "Önemli Değil (1) Biraz Önemli (2) Önemli (3) Çok Önemli (4) Hayati Derecede Önemli (5)" şeklindeki 5'li derecelendirme ölçeğini kullanarak belirtiniz.

Tablo 3: Katılımcıların Okuma Becerisinin Önemi Hakkındaki Düşünceleri

KUR	**OKUMA**				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	1	6	11	28	17
2. Kur	-	1	7	19	16
3. Kur	-	1	9	6	3
4. Kur	-	-	8	3	10
Toplam	**1**	**8**	**35**	**56**	**46**

Katılımcıların okuma becerisinin önemi hakkındaki görüşleri yukarıdaki tabloda yer almaktadır. Buna göre katılımcılar başarılı olma sürecinde okuma becerisinin "çok önemli" olduğunu 1. sırada belirtirken "hayati derecede önemli" olduğunu düşünenler bunu izlemektedir. Tabloya bakıldığında yalnızca 4. kurda öğrenim görenlerin en çok "hayati derecede önemli" seçeneğini belirttikleri görülse de önemli bir sayısal farklılık göze çarpmamaktadır.

Tablo 4: Katılımcıların Konuşma Becerisinin Önemi Hakkındaki Düşünceleri

KUR	**KONUŞMA**				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	1	1	5	19	37
2. Kur	-	1	-	10	32
3. Kur	-	-	1	3	15
4. Kur	-	-	4	2	15
Toplam	**1**	**2**	**10**	**34**	**99**

Tablo 4'te görüldüğü üzere tüm kurlarda katılımcıların büyük çoğunluğu konuşma becerisinin dil öğrenme sürecinde "hayati derecede önemli" olduğunu belirtmektedir. Bunu "çok önemli" olduğuna yönelik görüşler izlemek-

tedir. Bu sonucun 2. Bölüm'de yer alan 2. sorunun (Türkçeyi hangi etkinlik ve ortamlarda kullanıyorsunuz/kullanacaksınız? Alan ve kanal) sonuçlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Katılımcıların Yazma Becerisinin Önemi Hakkındaki Düşünceleri

KUR	YAZMA				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	-	6	15	27	15
2. Kur	1	1	7	21	13
3. Kur	-	2	5	10	2
4. Kur	-	1	5	10	5
Toplam	**1**	**10**	**32**	**68**	**35**

Yukarıdaki tabloda bakıldığında katılımcıların yazma becerisinin "çok önemli" olduğunu 1. sırada belirttikleri görülmektedir. Tabloda 2. sırada ise "hayati derecede önemli" görüşü yer almaktadır. Buradaki sonuçların okuma becerisine yönelik görüşlerle paralel olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Katılımcıların Dinleme Becerisinin Önemi Hakkındaki Düşünceleri

KUR	DİNLEME				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	1	-	5	22	35
2. Kur	-	-	2	17	24
3. Kur	-	-	3	7	9
4. Kur	-	-	1	7	13
Toplam	**1**	**-**	**11**	**53**	**81**

Tablo 6'da görüldüğü üzere tüm kurlarda katılımcıların çoğu dinleme becerisinin "hayati derecede önemli" olduğunu düşünürken "çok önemli" olduğunu belirtenler bunu izlemektedir. Tablodaki sayısal verilere bakıldığında konuşmaya yönelik sayısal verilerle uyumlu olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Katılımcıların Dil Bilgisinin Önemi Hakkındaki Düşünceleri

KUR	DİL BİLGİSİ				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	1	-	19	22	21
2. Kur	-	2	12	13	16
3. Kur	-	2	4	8	5
4. Kur	-	2	4	7	8
Toplam	**1**	**6**	**39**	**50**	**50**

Tablo 7'de, dil bilgisinin önemine yönelik verilerde "hayati derecede önemli diyenlerle "önemli" diyen katılımcı sayısının eşit olduğu görülmektedir. Dil bilgisi, dil becerilerinin kazanılmasında bir araç işlevi görmekte olup Türkçe derslerinde temel dil becerilerine (okuma, konuşma, dinleme, yazma) yönelik etkinliklere daha çok yer verilmektedir. Ayrıca TÖMER tarafından hazırlanan kur sınavlarında bu alana yönelik soru yer almamaktadır. Bununla beraber katılımcıların dil bilgisinin "çok önemli ve hayati derecede önemli" olduğunu ifade etmesinde, Türkçe gramerin ana dillerinden farklı bir yapıya sahip olmasından dolayı belli konu ve kuralları anlamakta ve bunu özellikle konuşmalarında uygulamakta zorluk çekmeleri etkili bir sebeptir.

3. Soru: Aşağıdaki becerilerde yetkinliğinizi kendinize 0-100 arası bir puan vererek değerlendiriniz.

Tablo 8: Katılımcıların Yetkinliklerini Değerlendirme Yüzdeleri

KUR	Okuma	Yazma	Konuşma	Dinleme	Dil Bilgisi
1. Kur	47,8	42,5	32,2	34,1	51.5
2. Kur	69.8	65.4	56.5	51.9	72.8
3. Kur	62.9	60	54.5	57.1	68.4
4. Kur	72.1	73.6	61.7	61.3	74.8
Ortalama	**63.15**	**60.37**	**51.22**	**51.10**	**66.87**

Katılımcıların kendilerini dil becerileri ile dil bilgisine yönelik yetkinlikleri bakımından değerlendirdikleri yukarı tabloya bakıldığında 66.87 yüzdesi ile dil bilgisinin 1. sırada yer aldığı görülmektedir. Bunu 63.15 yüzdesi ile okuma izlerken yazma becerisinde yetkinlik yüzdesi 60.37 ile 3. sırada yer almaktadır. Katılımcıların konuşma ve dinleme becerisindeki yetkinlik yüzdesi hemen hemen eşit olup diğer becerilere göre daha az yüzdeye sahip olmasında konuşma becerisine yönelik ortamın sınırlılığı ile ders materyali olarak kullanılan dinleme CD'lerinin seviye üstü niteliklere sahip olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Yukarıdaki tabloda kurlar ilerlerken (doğal olarak) becerilere yönelik yetkinlik yüzdelerinin de arttığı görülürken 3. kurda dinleme dışındaki diğer beceriler ile dil bilgisi yüzdesinin bir önceki kura göre azaldığı görülmektedir. Bu sonuçtan hareketle katılımcıların 3. kurda yer alan konuları ağır bulduğunu söyleyebiliriz.

4. Soru: Aşağıdaki becerileri geliştirmeye yönelik olarak öğretmeniniz tarafından yaptırılan aktiviteleri ne kadar faydalı buluyorsunuz? "Faydasız (1) Biraz Faydalı (2) Faydalı (3) Çok Faydalı (4) Hayati Derecede Faydalı(5)" şeklindeki 5'li derecelendirme ölçeğini kullanarak belirtiniz.

Tablo 9: Katılımcıların Okuma Aktiviteleri Hakkındaki Düşünceleri

KUR	OKUMA				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	-	2	15	30	15
2. Kur	-	3	10	19	10
3. Kur	-	2	5	7	5
4. Kur	-	-	7	8	6
Toplam	**-**	**7**	**37**	**64**	**36**

Tablo 9'a göre katılımcılar, öğretmenleri tarafından yapılan okumaya yönelik aktiviteleri 1. sırada "çok faydalı" olarak değerlendirmektedir. Okuma aktivitelerinin "faydalı" ve "hayati derecede faydalı" olduğu görüşünden olanların sayısı ise hemen hemen eşittir.

Tablo 10: Katılımcıların Konuşma Aktiviteleri Hakkındaki Düşünceleri

KUR	KONUŞMA				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	-	-	2	25	35
2. Kur	1	4	3	16	18
3. Kur	-	-	-	5	14
4. Kur	-	-	1	7	13
Toplam	**1**	**4**	**6**	**53**	**80**

Yukarıdaki tabloya bakıldığında katılımcılarının çoğunluğunun öğretmenleri tarafından yapılan konuşma aktivitelerini "hayati derecede faydalı" buldukları görülmektedir. Bu etkinlikleri çok faydalı bulanlar ise 2. sırada yer almaktadır.

Tablo 11: Katılımcıların Yazma Aktiviteleri Hakkındaki Düşünceleri

KUR	YAZMA				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	-	4	17	25	16
2. Kur	1	1	12	19	8
3. Kur	-	1	5	9	4
4. Kur	1	1	4	9	6
Toplam	**2**	**7**	**38**	**62**	**34**

Katılımcıların yazma aktivitelerini 1. sırada "çok faydalı" olarak değerlendirdikleri yukarıdaki tabloda görülmektedir. Yazma aktivitelerini "faydalı" değerlendirenler 2. sırada yer alırken bunu az bir sayı farkıyla "hayati derecede faydalı" değerlendirmesi izlemektedir.

Tablo 12: Katılımcıların Dinleme Aktiviteleri Hakkındaki Düşünceleri

KUR	DİNLEME				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	-	1	5	28	30
2. Kur	3	2	3	19	15
3. Kur	-	1	1	8	9
4. Kur	-	-	4	7	10
Toplam	**3**	**4**	**13**	**62**	**64**

Tablo 12'ye göre dinleme aktivitelerinde en çok belirtilen "hayati derecede faydalı" değerlendirmesi ile "çok faydalı" değerlendirmesi arasında bariz bir sayısal farklılık bulunmamaktadır.

Tablo 13: Katılımcıların Dil Bilgisi Aktiviteleri Hakkındaki Düşünceleri

KUR	DİL BİLGİSİ				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Kur	-	-	11	24	27
2. Kur	-	5	4	18	15
3. Kur	-	2	4	9	6
4. Kur	-	-	2	8	11
Toplam	**-**	**7**	**21**	**59**	**59**

Yukarıdaki tabloya bakıldığında öğretmenleri tarafından yapılan dil bilgisi aktivitelerini "hayati derecede faydalı" bulanlar ile "çok faydalı" bulanların sayısı eşittir ve 1. sırada yer almaktadır. Bunu "faydalı" olduğu görüşünde olanlar izlemektedir.

Katılımcıların becerileri geliştirmeye yönelik olarak öğretmenleri tarafından yaptırılan aktiviteleri ne kadar faydalı bulduklarına yönelik tablolar birlikte değerlendirildiğinde en faydalı bulunan aktivitelerin konuşma aktiviteleri olduğu görülmektedir. Konuşmaya yönelik aktiviteleri "hayati derecede faydalı" ve çok faydalı bulanları sayısı 133'tür. Dinleme aktiviteleri 2. sırada faydalı bulunurken bunu dil bilgisi ve okuma becerilerin yönelik aktiviteler izlemektedir. Yazma aktiviteleri ise son sırada yer almaktadır. Aktivitelerin faydasız ya da az faydalı olduğunu görüşünde olanlar ise dikkate değer sayıda değildir. Buradan hareketle katılımcıların çoğunlukla deslerde öğretmenleri tarafından yapılan aktivitelerden memnun olduğu görülürken yazma aktivilerine biraz daha ağırlık verilmesi gerektiği söylenebilir.

5. Soru: Türkçe öğretim sürecinin başarılı olması için aşağıdaki aktivitelerin önemi hakkında ne düşünüyorsunuz? "Önemli Değil (1), Biraz Önemli

(2), Önemli (3), Çok Önemli (4), Hayati Derecede Önemli (5)" şeklindeki 5'li derecelendirme ölçeğini kullanarak belirtiniz.

Tablo 14: Katılımcıların Konuşma Dili Aktiviteleri Hakkındaki Düşünceleri

KUR	DERSLERİ ANLAMAK					ALAN
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	
1. Kur	2	2	10	32	17	KONUŞMA DİLİ
2. Kur	-	2	3	16	23	
3. Kur	-	2	4	8	5	
4. Kur	-	-	4	9	8	
Toplam	**3**	**6**	**21**	**65**	**53**	
KUR	**TALİMATLARI/YÖNERGELERİ ANLAMAK**					
1. Kur	1	3	14	36	9	
2. Kur	-	2	10	17	14	
3. Kur	-	2	4	8	5	
4. Kur	-	2	7	5	7	
Toplam	**1**	**6**	**35**	**66**	**35**	
KUR	**SINIF İÇİ TARTIŞMALARA KATILMAK**					
1. Kur	1	4	14	28	16	
2. Kur	-	-	7	19	17	
3. Kur	-	-	4	5	10	
4. Kur	-	-	-	10	11	
Toplam	**1**	**4**	**25**	**62**	**54**	
KUR	**SEMİNER VERMEK, SUNUM/KONUŞMA YAPMAK**					
1. Kur	-	3	21	23	16	
2. Kur	-	1	8	17	17	
3. Kur	-	-	2	8	9	
4. Kur	-	-	3	9	9	
Toplam	**-**	**4**	**34**	**57**	**51**	
KUR	**SEMİNER, SUNUM/KONUŞMALARI ANLAMAK**					
1. Kur	2	6	18	26	11	
2. Kur	-	3	9	16	15	
3. Kur	1	1	6	5	6	
4. Kur	-	2	5	7	7	
Toplam	**3**	**12**	**38**	**54**	**39**	

Tablo 14'e bakıldığında "konuşma dili" ne yönelik aktivitelerin önemi konusunda tüm faaliyetler için (dersleri anlamak, talimatları/yönergeleri anlamak, sınıf içi tartışmalara katılmak, seminer vermek, sunum/konuşma yapmak, seminer, sunum/konuşmaları anlamak) katılımcıların çoğunluğunun

"çok önemli" görüşünde olduğu görülürken bunu "hayati derecede önemli" görüşü izlemektedir. Talimatları/ yönergeleri anlamak aktivitesinin "hayati derecede önemli" ile "önemli" olduğunu belirtenlerin eşit sayıda olduğu görülürken seminer, sunum/konuşmaları anlamak aktivitesinde de "hayati derecede önemli" ile "önemli" görüşünde olanların sayısı hemen hemen eşittir. Kurlar arasında ise önem sıralamasında bariz bir farklılık görülmemektedir. Buradan hareketle katılımcıların yukarıdaki tabloda belirtilen aktiviteleri çok önemli bulmakla beraber vazgeçilmez olarak da görmedikleri söylenebilir.

Tablo 15: Katılımcıların Yazı Dili Aktiviteleri Hakkındaki Düşünceleri

KUR	**KİTAP, DERS KİTABI GİBİ KAYNAKLARI ANLAMAK**					**ALAN**
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	
1. Kur	3	5	21	19	15	**YAZI DİLİ**
2. Kur	-	1	12	18	12	
3. Kur	-	4	7	4	4	
4. Kur	-	1	4	12	4	
Toplam	**3**	**11**	**44**	**53**	**35**	
KUR	**MAKALE OKUMAK**					
1. Kur	5	9	29	14	6	
2. Kur	1	1	18	13	9	
3. Kur	-	9	3	4	3	
4. Kur	-	3	8	7	2	
Toplam	**6**	**22**	**58**	**38**	**20**	
KUR	**GAZETE YAZILARI OKUMAK**					
1. Kur	3	10	26	16	8	
2. Kur	-	-	17	15	11	
3. Kur	-	4	9	3	3	
4. Kur	-	2	6	10	3	
Toplam	**3**	**16**	**58**	**44**	**25**	
KUR	**KISA METİNLER YAZMAK**					
1. Kur	1	8	16	32	6	
2. Kur	-	2	12	16	13	
3. Kur	-	2	5	5	6	
4. Kur	-	2	4	7	6	
Toplam	**1**	**14**	**37**	**60**	**31**	
KUR	**UZUN METİNLER YAZMAK**					
1. Kur	6	12	23	19	3	
2. Kur	2	10	15	8	8	
3. Kur	3	5	3	5	3	
4. Kur	-	7	5	5	4	
Toplam	**11**	**34**	**46**	**37**	**18**	
KUR	**MEKTUP/ELMEK YAZMAK**					
1. Kur	4	9	15	21	14	
2. Kur	2	5	8	13	15	
3. Kur	3	5	3	5	3	
4. Kur	2	4	5	7	3	
Toplam	**11**	**23**	**31**	**46**	**35**	

Katılımcıların yazı diline yönelik aktivitelerin önemi yönündeki görüşleri yukarıdaki tabloya gore değerlendirildiğinde "kitap, ders kitabı gibi kaynakları anlama"nın "çok önemli" olarak ilk sırada yer aldığı görülürken

bunu "önemli" olduğu görüşü izlemektedir. "Makale okuma"yı katılımcılar 1. sırada "önemli" olarak değerlendirirken bunu "çok önemli" değerlendirmesi izlemektedir. "Biraz önemli" bulanlar ise dikkate değer sayıdadır. "Gazete okuma" faaliyetini önemli bulanlar 1. sırada yer alırken "çok önemli" bulanlar bunu izlemektedir. "Kısa ve uzun metin yazmak" konusunda ise katılımcılar kısa metin yazmayı 1. sırada "çok önemli" olarak değerlendirirken uzun metin yazma konusunda 1. sırada "önemli" değerlendirmesi yer almaktadır. Yine katılımcılar kısa metin yazmayı 2. sırada "önemli" ve 3. sırada "hayati derecede önemli" olarak görürken "uzun metin yazma 2. sırada "çok önemli", 3. sırada ise "biraz önemli" olarak görülmektedir. Karşılıklı iletişime yönelik olan mektup/elektronik mektup yazma aktivitesi katılıcımlar tarafından 1. sırada "çok önemli" olarak değerlendirilmiştir. Bu aktivitenin "hayati derecede önemli" olduğu görüşünde olanlar 2. sırada yer alırken "önemli" olduğunu düşünenler az bir sayı farkıyla bunu izlemektedir.

Tablo 15'i genel olarak değerlendirdiğimizde katılımcıların belirtilen aktiviteleri önemli bulmakla beraber "vazgeçilmez " görmedikleri görülürken kısa metin yazmayı uzun metin yazmaya göre daha önemli buldukları anlaşılmaktadır. Aktivitelere "çok önemli" ve "hayati derecede önemli" diyenleri birlikte değerlendirdiğimizde kısa metin yazmak ile mektup/ el-mek 1. sırada (91 kişi) yer almakta olup onu kitap, ders kitabı gibi kaynakları anlamak izlemektedir (88). Aktivitelerden uzun metin yazmak ise faydasız ve biraz faydalı diyenlerin sayısı birlikte değerlendirildiğinde (45 kişi) ilk sırada yer almaktadır.

6. Soru: Türkçe öğrenmekteki temel amacınız nedir? (Birden fazla seçenek işaretleyebilirsiniz.)

Tablo 16: Katılımcıların Türkçe Öğrenmedeki Temel Amaçları

KUR	İş bulmak/ işte kullanmak	Seyahat etmek	Öğrenim görmek	Yeni bir dil öğrenmek	Arkadaşlık kurmak
1. Kur	28	23	30	38	20
2. Kur	25	17	19	24	16
3. Kur	7	4	7	12	5
4. Kur	12	7	4	17	7
Toplam	**72**	**51**	**60**	**91**	**48**

Tablo 16'da görüldüğü üzere Türkçe öğrenmekteki en belirgin amaç nispeten belirsizlik içeren yeni bir dil öğrenmek olmuştur. Bunu iş bulmak/işte kullanmak ve öğrenim görmek amaçları izlemektedir. İşle ilgili olarak öğrenciler hem geleceğe dönük iş bulma beklentisi taşımakta hem de mevcut işlerinde Türkçe kullanma ihtiyaçları olduğunu dile getirmektedirler. İş yaşamında

özellikle ticaret ve diplomasi alanları ön plana çıkmaktadır. Öğrenim görmek amacını belirten katılımcıların bir kısmı hâlihazırda Mısır'daki üniversitelerin Türkoloji bölümünde öğrenci olup burada gördükleri eğitimi yeterli bulmayan katılımcılardır. Bu katılımcılar, Türkoloji bölümünü bitirdikten sonra tercüme sahasında iş bulmayı ümit etmektedirler.

Bu soruda katılımcılardan "diğer amaçları" da belirtmeler istenmiştir. Bunlar arasında "Türkiye'ye yerleşmek, Türkleri ve Türk kültürünü, edebiyatını ve medeniyetini yakından tanımak, daha güzel Türkçe konuşmak" gibi amaçlar yer almıştır. Ayrıca bir amaç olmamakla beraber "Türkçeyi ilginç bulma, Türkleri sevme, Türk kültüründen etkilenme" gibi birtakım motivasyonlar da aynı soru kapsamında dile getirilmiştir.

7. Soru: Türkçeyi hangi etkinlik ve ortamlarda kullanıyorsunuz/kullanacaksınız?

a) Ortam

Tablo 17: Katılımcıların Türkçe Kullanma Ortamları

KUR	Yazmaya yönelik	Konuşmaya yönelik	Okumaya yönelik	Dinlemeye yönelik
1. Kur	30	62	33	47
2. Kur	14	42	13	28
3. Kur	6	17	8	13
4. Kur	10	21	10	18
Toplam	**60**	**142**	**64**	**106**

Tabloda görüldüğü üzere Türkçenin en çok kullanıldığı/kullanılacağı ortam belirgin bir şekilde konuşma olarak belirtilmiştir. Katılımcıların hemen hemen tamamı konuşma ortamını 1. sırada belirtirken buna paralel olarak dinleme ortamı da 2. sırada yer almıştır. Okuma ve yazma alanlarını belirtenlerin sayıları arasında ise az bir farklılık bulunmakta olup yine bu ortamların birbirine paralellik gösterdiği görülmektedir.

b) Kanal

Tablo 18: Katılımcıların Türkçeyi Kullanma Kanalları

KUR	Telefon	Karşılıklı konuşma	Mektup	Mail
1. Kur	18	61	10	19
2. Kur	10	38	9	12
3. Kur	8	19	4	7
4. Kur	10	21	2	4
Toplam	**46**	**139**	**25**	**42**

Tablo 18'de görüldüğü üzere Türkçeyi kullanma kanalına yönelik olarak anket katılımcılarının hemen hemen tamamı karşılıklı konuşmayı belirtmiştir. Bunu telefon ve mail takip etmektedir. Tablodaki sonuçlar bir önceki tabloyla karşılaştırıldığında ortama yönelik cevaplarla kanala yönelik cevaplarının birbiriyle uyumlu olduğu görülmektedir. Ortama yönelik tablodaki konuşma ve dinleme ortamı 1 ve 2. sırada yer alırken bunlara paralel olarak karşılıklı konuşma ve telefon sıralanmaktadır. Okuma ve yazma ortamlarının sıralamasına paralel olarak da mail ve mektup kanalları yer almaktadır.

c) Söylem türü

Tablo 19: Katılımcıların Kullandığı Söylem Türleri

KUR	Bilimsel metin okuma/yazma	Ders, seminer takip etme	Gazete, dergi okuma	Film izleme	Müzik dinleme
1. Kur	28	28	22	36	38
2. Kur	18	20	26	29	34
3. Kur	7	7	8	12	16
4. Kur	8	9	10	19	14
Toplam	**61**	**64**	**66**	**96**	**102**

Tabloda görüldüğü üzere ankette en çok belirtilen söylem türü müzik olmuştur. Bunu az bir farkla film izleme takip ederken diğer söylem türleri de yakın oranlarda belirtilmiştir. Buradan hareketle anket katılımcılarının dil öğrenmeyi hobileri ve eğlence araçlarıyla desteklemeyi tercih ettikleri görülmektedir.

Bu soruda katılımcılardan "diğer söylem türleri"ni de belirtmeleri istenmiştir. Bunlar arasında iş yerinde, iş ilişkileri çerçevesinde Türkçenin kullanılması, facebook gibi sosyal ağ kullanımları ile tercüme çalışmaları yer almıştır.

8. Soru: Hangi alan ve düzeyde Türkçe kullanıyorsunuz/kullanacaksınız?

a) Alan

Tablo 20: Türkçenin Kullanım Alanları

KUR	Ticaret	Tıp	Siyaset	Ekonomi	Kültür ve sanat
1. Kur	19	4	10	8	33
2. Kur	10	5	9	8	27
3. Kur	4	2	6	5	10
4. Kur	6	-	2	1	12
Toplam	**39**	**11**	**27**	**22**	**82**

Tablo 20'de görüldüğü üzere Türkçenin en çok kullanıldığı/kullanılacağı alan olarak katılımcıların çoğunluğu kültür ve sanatı belirtmiştir. Bunu ticaret ve siyaset alanı izlemektedir. Katılımcıların bir kısmının Türkoloji bölümü öğrencisi olması, iki ülke arasında son yıllarda gelişen kültürel ve ekonomik ilişkiler ile Mısır'da yayınlanmakta olan Türk dizilerinin seçeneklerin belirlenmesindeki önemli faktörler olduğu söylenebilir.

Bu soruda katılımcılar kendilerine sunulan "diğer" seçeneğinde de sırasıyla turizm, tercüme, eğitim, mühendislik alanlarına yer vermiştir. Ayrıca basın ve medya, ziraat, teknoloji alanları da belirtilmiştir.

b) Düzey

Tablo 21: Katılımcıların Türkçeyi Kullanma Düzeyleri

KUR	Öğrenci	İş adamı	Turist
1. Kur	22	16	20
2. Kur	17	11	22
3. Kur	5	3	7
4. Kur	6	3	10
Toplam	**50**	**33**	**59**

Tabloda görüldüğü üzere düzeye yönelik soruda katılıcıların en çok "turist" seçeneğini belirttikleri görülmektedir. Bunu yakın bir sayıyla "öğrenci" seçeneği izlerken iş adamı seçeneği 3. sırada yer almıştır. Burada "turist" seçeneğinin belirtilmesinde son yıllarda Mısır'da Türkiye'ye ve Türkçeye artan ilgili etkili olurken "öğrenci" düzeyinde Yunus Emre Türk Kültür Merkezinde çok sayıda Türkoloji bölümü öğrencisinin kurs alması etkilidir.

Bu soruda yer alan diğer seçeneğinde ise katılımcılar sırasıyla mütercim, eğitimci, gazeteci düzeylerini belirtmiştir. Bunun yanında belirli bir düzey olmaksızın iş bulmaya yönelik öğrendiğini belirtenler de olmuştur.

9. Soru: Türkçeyi hangi yer ve ortamlarda kullanıyorsunuz/kullanacaksınız?

a) Fiziksel ortam

Tablo 22: Türkçenin Kullanıldığı/Kullanılacağı Fiziksel Ortamlar

KUR	Ofis	Otel	Kütüphane	Üniversite
1. Kur	28	24	15	27
2. Kur	21	16	10	24
3. Kur	8	4	6	10
4. Kur	8	11	8	7
Toplam	**65**	**55**	**39**	**68**

Yukarıda tabloda katılımcıların Türkçeyi eğitim hayatını kapsayan üniversite ile iş yaşamına yönelik olarak ofis ortamında daha çok kullandıkları ya da kullanmayı düşündükleri görülmektedir. Kahire YTKM'de çok sayıda Türkoloji bölümü öğrencisi bulunmakta olup bu öğrencilerin çoğu mezun olduktan sonra Türkçeyi iş ortamında kullanmayı düşünmektedir. Bu seçenekleri otel ve kütüphane ortamları izlemektedir.

b) İnsan ilişkileri bağlamında

Tablo 23: Türkçenin İnsan İlişkileri Bağlamında Kullanımı

KUR	İş görüşmelerinde	Telefonda	Seminerlerde
1. Kur	38	22	22
2. Kur	30	12	13
3. Kur	16	7	10
4. Kur	16	5	8
Toplam	**108**	**46**	**53**

Tabloda görüldüğü üzere Türkçenin insan ilişkileri bağlamında kullanımına yönelik soruya katılımcıların çoğunluğu "iş görüşmeleri" yanıtını vermiştir. Bunu seminerlerde seçeneği izlerken telefon görüşmeleri son sırada yer almıştır.

Ayrıca soruda sunulan "diğer" seçeneğinde katılımcılar seyahatte, Türk arkadaşlarıyla iletişim kurmakta ve kültürel faaliyetlerde Türkçeyi kullandıklarını/kullanacaklarını ifade etmiştir.

c) Ülke bağlamında

Tablo 24: Türkçenin Ülke Bağlamında Kullanımı

KUR	Kendi ülkenizde	Türkiye'de	Türkçe konuşulan bir başka ülkede
1. Kur	38	49	7
2. Kur	29	38	8
3. Kur	12	16	2
4. Kur	12	19	-
Toplam	**91**	**122**	**17**

Tabloda görüldüğü üzere devlet bağlamında Türkçenin kullanımına yönelik katılımcı görüşünde Türkiye ilk sırada yer almakta, kendi ülkeleri ise iki sırada bulunmaktadır. Bu soruda katılımcıların bir kısmı her iki seçeneği de işaretleyerek Türkçeyi hem Türkiye'de hem de kendi ülkesinde kullanacağını belirtmiştir. Mısır'daki üniversitelerin Türkoloji bölümlerinde öğrenciler Türkiye Türkçesi yanında ikinci bir Türk lehçesi de öğrenmektedir. Öğrenci-

lerin Türkçeyi, Türkçe konuşulan bir başka ülkede kullanma düşüncesinde bu faktörün etkili olduğu düşünülmektedir.

10. Soru: Türkçeyi ne zaman kullanacaksınız?

Tablo 25: Katılımcıların Türkçeyi Kullanma Zamanı

KUR	Hâlihazırda kullanıyorum	Kurs bitiminde	Belirsiz bir gelecekte
1. Kur	35	17	11
2. Kur	27	5	11
3. Kur	7	7	5
4. Kur	13	3	5
Toplam	**82**	**32**	**32**

Yukarıdaki tabloya bakıldığında katılımcıların çoğunluğunun tüm kurlarda, 1. sırada hâlihazırda Türkçeyi kullandığını belirttiği görülmektedir. Kurs bitiminde ve belirsiz bir gelecekte seçeneklerini belirtenlerin sayısı ise eşittir.

11. Soru: Türkçeyi ne sıklıkta kullanıyorsunuz/kullanacağınızı düşünüyorsunuz?

Tablo 26: Katılımcıların Türkçeyi Kullanma Sıklığı

KUR	Sürekli	Sık	Zaman zaman	Nadiren	Hiç
1. Kur	24	14	23	1	1
2. Kur	12	12	18	1	-
3. Kur	7	6	5	-	1
4. Kur	10	4	7	-	-
Toplam	**53**	**36**	**53**	**2**	**2**

Tablo 26'da görüldüğü üzere Türkçenin kullanım sıklığına yönelik soruda sürekli kullanacağını belirten katılımcı sayısıyla zaman zaman kullanacağını belirten katılımcı sayısı eşit olup ilk sırada yer almaktadır. Türkçeyi sık kullanacağını belirten katılımcı sayısı ise bunları izlemektedir. Nadiren ve hiç seçeneklerini belirten katılımcı sayısı ise oldukça düşük sayıda kalmıştır. Buradan hareketle katılımcıların çoğunluğunun Türkçeyi hayatlarının önemli bir parçası olarak kullanma düşüncesinde olduğu söylenebilir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma kapsamında öğrencilere 11 soru yöneltilmiştir. Bu sorulardan bir kısmı öğrencilerin Türkçe öğrenme deneyimlerine ilişkin mevcut durumlarını ve düşüncelerini değerlendirmeye; diğer kısmı ise dil kursundan beklentilerini belirlemeye yöneliktir. Mevcut durumla ilgili ilk soruda sınıf içi ve dışı konuşmalardan yüzde kaçının öğrenciler için anlaşılabilir olduğu

sorulmuştur. Burada kontrollü bir ortam olması sebebiyle sınıf içi konuşmaların anlaşılabilirliği yüksek çıkmakla birlikte %60 civarında ifade edilen oranlar, sınıf içi konuşmaların yeterli düzeyde anlaşılamadığını göstermiştir. Çalışmada yöneltilen konuşma dili ve yazı dili alanlarındaki faaliyetlerle ilgili derecelendirme sorusu da bu yargıyı destekler niteliktedir. Zira öğrenciler büyük ölçüde sınıf içi tartışmalara katılmak ve dersleri anlamakla ilgili dil becerilerinin hayati derecede önem taşıdığını ifade etmişlerdir. Bu noktada öğretmene gerek içerik ve etkinliklerin sunumu sırasında kullandığı dili öğrenci düzeyine göre ayarlama gerekse anlaşılabilirliği kontrol etme açısından büyük görev düşmektedir.

Mevcut durum analizinde öğrencilerden okuma, yazma, konuşma, dinleme ve dil bilgisi alanlarına yönelik becerilerin önemini, bu becerilerdeki yetkinliklerini ve kendilerine verilen kursta yapılan etkinliklerin verimliliğini değerlendirmeleri istenmiştir. Öğrenciler konuşma ve dinleme becerilerinin kendileri için hayati derecede önem taşıdığını belirtirken kendilerini ancak %50 oranında yetkin görmüşlerdir. Burada okuma, yazma ve dil bilgisi alanlarında belirtilen yetkinlik düzeyi %60 civarında olmuştur. Kursta yapılan konuşma etkinlikleri, öğrencilerin büyük bir kısmı tarafından hayati derecede önemli görülürken bunu dinleme etkinlikleri izlemiş ancak dinleme etkinliklerinin önem derecesi konuşmaya göre düşük kalmıştır. Bu da kurs kapsamında yapılan dinleme etkinliklerinin verimliliğinin artırılmasına yönelik çalışmalar yapılması gerektiğini göstermektedir.

Dil ihtiyaçlarına yönelik olarak öğrencilere yöneltilen sorulardan ilki hangi amaçlarla Türkçe öğrendikleri olmuştur. İlgili bölümde nispeten belirsizlik taşıyan "yeni bir dil öğrenmek" amacı ön plana çıkmıştır. Bunun kurlar ilerledikçe öğrenci sayısının azalmasında etkili olduğu düşünülebilir. Yine bu başlık altında ticaret ve diplomasi alanlarında çalışan kursiyerlerin iş yaşamına dönük beklentileri dikkat çekmektedir. Bir başka husus ise Mısır'daki üniversitelerin Türkoloji bölümlerinde okuyan öğrencilerin eğitimlerini desteklemek üzere kurslara devam ediyor olmalarıdır. Üniversitede aldıkları dil eğitiminin yetersizliği nedeniyle kültür merkezindeki kurslara yönelen bu öğrencilerin dil ihtiyaçlarını karşılamak üzere ilgili bölümlerle irtibata geçilerek ortak bir çalışma yapılması önerilebilir.

Araştırma sorularından bir diğeri Türkçenin hangi etkinlik ve ortamlarda kullanılacağına yöneliktir. Burada "ortam" başlığı altında konuşma ve dinleme alanları belirgin şekilde ön plana çıkmıştır. Bu cevabı tamamlar biçimde katılımcılar "iletişim kanalı" olarak en çok karşılıklı konuşmaya ihtiyaç duyduklarını ifade etmişlerdir. "Söylem türü" başlığında belirtilen müzik dinleme ve film izlemeye yönelik ihtiyaçlar da genel amaçlı bir dil kursuna

devam eden öğrencilerin beklentilerini yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Bu beklentiye cevap vermek üzere eğitim materyallerinin Türk kültürünün seçkin örneklerini içeren görsel ve sesli malzemelerle zenginleştirilmesi yoluna gidilebilir. Öğrencilerin kendi belirttikleri söylem türleri içinde sosyal ağ kullanımlarının da yer alması, dil öğrenme etkinliklerinin onların hobilerini ve eğlencelerini destekler şekilde düzenlenmesi; mektup arkadaşlığına benzer şekilde sosyal ağ ortamlarında ana dil konuşurlarıyla arkadaşlık kurulmasına olanak veren sanal ortamlar oluşturulması önerilebilir.

Öğrencilere yöneltilen bir başka soruda hangi alan ve düzeyde Türkçe kullanılacağı sorgulanmıştır. Burada kültür ve sanat alanları en çok ifade edilen alanlar olmuştur. Bunu ticaret alanının izlediği görülmektedir. Ticaret ve diplomasi dil öğrenme amaçları arasında da vurgulanan alanlar olmuştur. Bu da dil öğretim sürecinde, söz konusu alanlarla ilgili becerileri geliştirecek dil etkinliklerine yer verilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Düzey olarak turizm seçeneğinin öne çıkması "seyahat Türkçesi" gibi dar kapsamlı ve kısa süreli kurs seçeneklerini gündeme getirmektedir. "Düzey" başlığında öğrenim seçeneğinin de vurgulanması, yukarıda ifade edildiği üzere Türkoloji bölümlerine devam eden öğrencilerin beklentilerinin ayrı bir başlık altında değerlendirilmesine ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Öğrencilere Türkçeyi hangi bağlamlarda kullanacakları da sorulmuştur. Burada da sırasıyla üniversite, ofis ve otel seçenekleri ön plana çıkmıştır. Bu cevaplar, iş ve öğrenim yaşamı ile turizm alanında dil kullanımı yönündeki ihtiyaçlarla örtüşmektedir. İnsan ilişkileri bağlamında iş görüşmelerinin diğer seçenekleri ikiye katlayacak bir oranda ifade edilmesi, diğer verilerle birlikte değerlendirildiğinde "iş Türkçesi" gibi özel bir dil öğrenme alanının geliştirilmesi gerektiği yönünde bir ipucu niteliğindedir.

Araştırma kapsamında öğrencilere Türkçeyi ne zaman kullanacakları ve ne sıklıkta kullandıkları/kullanacakları da sorulmuştur. Öğrencilerin büyük bir kısmı Türkçeyi hâlihazırda ve sürekli kullanmaktadır. Bu durum, dil öğretim sürecinin söz konusu öğrencilerin aktüel olarak gerçekleşecek dil ihtiyaçlarını da karşılayacak bir esneklikle yapılandırılması gerektiğini göstermektedir.

Kaynaklar

BERWICK, R. (1989). Needs assessment in language programming: from theory to practice. In: Johnson, R. K. (Ed). The second language curriculum (pp.48-62). Cambridge: Cambridge University Press .

BRINDLEY, G. (1989). The role of needs analysis in adult ESL program design. In: R. K. JOHNSON (Ed). The second language curriculum (pp.63-78). Cambridge: Cambridge University Press.

HUTCHINSON, T. and A. WATERS (1987). English for specific purposes: A learning-centered approach. Cambridge: Cambridge University Press.

IWAI, T., K. KONDO, S. J. D. LIMM, E. G. RAY, H. SHIMIZU and J. D. BROWN (1999). Japanese language needs analysis. http://www.nflrc.hawaii.edu/Networks/NW13/NW13.pdf

LONG, M. H. (2005a). Methodological issues in learner needs analysis. In M. H. LONG (Ed.), *Second language needs analysis* (pp. 19-76). Cambridge: Cambridge University Press.

LONG, M. H. (2005b). Overview: A rationale for needs analysis and needs analysis research. In M. H. LONG (Ed.), *Second language needs analysis* (pp. 1-16). Cambridge: Cambridge University Press.

MUNBY, J. (1978). Communicative Syllabus Design. Cambridge: Cambridge University Press.

PRATT, D. (1980). *Curriculum design and development.* New York: Harcourt Brace Jovanovich.

RICHTERICH, R. & J.-L. CHANCEREL (1977). *Identifying the needs of adults learning a foreign language*. Oxford: Pergamon Press.

ROBINSON, P. (1980). *English for specific purposes.* Oxford: Pergamon.

STUFFLEBEAM, D. L., C. H. MCCORMICK, R. O. BRINKERHOFF & C. O. NELSON, (1985). *Conducting educational needs assessments.* Boston: Kluwer-Nijhoff.

SWALES, J. (1990). *English in academic and research settings.* Cambridge: Cambridge University Press.

WEST, R. (1994). Needs analysis in language teaching. *Language Teaching,* 27/1, 1-19.

WIDDOWSON, H. G. (1981). English for specific purposes: Criteria for course design. In L. SELINKER, E. TARONE, & V. HANZELI (Eds.), *English for academic and technical purposes: Studies in honor of Louis Trimble.* Cambridge, MA: Newbury House.

YALDEN, J. (1987). *Principles of course design for language teaching.* Cambridge: Cambridge University Press.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN İSTEM SÖZLÜĞÜ'NE DOĞRU: TÜRKÇE SIFATLARIN İSTEMİ

Nuh DOĞAN[1]

Giriş

İstem (valency), sözlüksel unsurların doğal bir niteliğidir. Sözlüksel bir unsurun söz dizimsel (syntactic) ve anlam bilimsel (semantic) çevresini belirleme ve yönetme gücünü ifade eder. İstem, başlangıçta söz dizimsel düzeyde ele alınmış ve fiillerin çevresinde zorunlu ya da seçimli tamlayıcılarla doldurulabilecek belirli sayıda söz dizimsel boşluklar açabilme gizil gücü olarak kabul edilmiştir. İstem dil bilgisindeki (valency grammar) gelişmeler sadece fiillerin değil diğer sözcük türlerinin de çevresinde söz dizimsel istem boşlukları açabileceğini ve bu boşlukları dolduran farklı tipteki tamlayıcılarına kimi anlam bilimsel rolleri (semantic roles) yükleyebileceğini göstermiştir. Bu bakımdan istem, sadece fiillerin değil kimi sıfat ve zarfların, kimi isim ve edatların katılanlar (participants) adı da verilen zorunlu ve seçimli sentagmatik tamlayıcılardan ve anlam bilimsel rollerden belirli sayıda ve türde gerek duyduğu veya istediği doğal kapasitesi olarak tanımlanabilir. Yönetici birer unsur olarak fiil, isim, sıfat, zarf ve edatlar çevresinde açtığı istem boşluklarını belirli tamlayıcılarlarla doldurmak ve tamlayıcılarına kimi anlam bilimsel rolleri yüklemek suretiyle belirli söz dizimsel ve anlam bilimsel istem yapılarının meydana gelmesini sağlar.

İstem Sözlükleri (valency dictionaries) sözlüksel unsurların istem kapasitesini, söz dizimsel ve anlam bilimsel istem yapılarını ölçüt alarak hazırlanan bir sözlük türüdür. İstem sözlükleri farklı şekillerde hazırlanabilir. İstem sözlükleri istem taşıyıcı sözlüksel unsurların söz dizimsel istem yapısı ve anlam bilimsel istem/rol yapısı ya da her ikisi temel alınarak oluşturulabilir.[2] İstem

---

1 Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: nuhdogan55@hotmail.com

2 Çeşitli yöntem ve ölçütler temel alınarak hazırlalanan belli başlı istem sözlükleri için bk. Helbig & Gerhard (1991), Schumacher vd. (2004), Herbst vd. (2004), Lopatková vd. (2008), Schøsler & Van Durme (1996), Zabokrtsky (2005), Svozilová (2005), Sommerfeldt

sözlükleri özellikle yabancı dil eğitimi, dil araştırmaları, lehçeler arası aktarım, doğal dili işleme süreçleri ve makine çevirisi için önemli bir bilgi kaynağı durumundadır. İstem sözlükleri, bir dili ana dili ve yabancı dil olarak olarak konuşan ve öğrenenler ve doğal dili işleme olmak üzere iki temel amaca yönelik olarak farklı yöntemlerle hazırlanabilir. Dünyada bugün birçok dilin, özellikle Batı dillerinin istem sözlükleri hazırlanmıştır. Türkiye Türkçesinin istem dil bilgisine göre hazırlanmış kapsamlı ve yeterli bir istem sözlüğü yoktur.[3] Sözlüksel unsurların istem bilgisine *Türkçe Sözlük* (2012)'de oldukça sınırlı şekilde yer verilmiştir. *Türkçe Sözlük* (2012)'de yalnızca bir kısım fiillerin söz dizimsel istemi betimlenmeye çalışılmıştır; ancak söz konusu fiillerin istem bilgisi, Zülfikar (2008), İleri (1997), Uzun (2003)'te de ifade edildiği gibi, çoğunlukla eksik, dağınık, gelişigüzel ve yanlış verilmiştir. Bazı fiillerin, fiil dışında sıfatların ve diğer sözcük sınıflarının istem bilgisine ise hiç yer verilmemiştir. Türkiye Türkçesinin Türk dili araştırmalarında, Türkçenin ana dili ve yabancı dil olarak öğretilmesinde, Türk sözlükçülüğünde, lehçeler arası aktarımda, kısmen doğal dili işleme (natural language processing)[4] ve Türkçe makine çevirisinde kullanılabilecek, Türkçe sözcük türlerinin istem bilgisini veren bir istem sözlüğüne ihtiyacı vardır.

Türkiye Türkçesinde bir kısım fiillerin ve edatların istemi, Doğan (2011a) ve Doğan (2011b)'de betimlenmiştir. Söz konusu çalışmalar *Türkiye Türkçesinin İstem Sözlüğü*'nün ilk aşamasını oluşturmuştur. Bu bildiride, *Türkiye Türkçesinin İstem Sözlüğü*'nün hazırlanmakta olduğunu saygıdeğer bilim insanlarıyla paylaşmak ve hazırlığı devam eden *Türkiye Türkçesinin İstem Sözlüğü*'nün üçüncü aşamasını teşkil eden Türkçe sıfatların istem kapasitesini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu çalışmada, sıfat görevinde kullanılan sıfat-fiillerin dışında[5], *Türkçe Sözlük* (2012)'de sıfat tanımlı verilen, Türkiye Türkçesinde sıklık derecesi yüksek kimi sıfatların söz dizimsel yapısı ve tamlayıcılarına yükleyebileceği muhtemel anlam bilimsel roller belirlenecek ve

---

(1974, 1977, 1996), Herbst (1983), Filipec vd. (1994), PDT-Vallex (2006), FrameNet 1.5 (2010), Verbnet (2006), EngVallex (2012) vs.

3 Abdulhayoğlu (1990) ve Ozil (1990)'da Almanca ve Türkçe fiillerin söz dizimsel istemi karşılaştırmalı değerlendirilmiştir. Oflazer (1995)'te Türkçe doğal dili işlemede kullanılmak üzere fiillerin istem bilgisi için bir sözlük girişi önermiştir. Eyigöz (2009)'da, Oflazer (1995)'in durum ya da istem çerçevesi önerisinin temel alındığı, Türkçe-İngilizce iki dilli elektronik sözlük oluşturmak üzere fiiller için Türkçe yan kategorileme sözlüğü oluşturulmaya girişildiği ifade edilir.

4 Doğal dili işleme (natural language processing), ana işlevi doğal bir dili çözümleme, anlama, yorumlama ve üretme olan bilgisayar sistemlerinin tasarımını ve gerçekleştirilmesini konu alan bir bilim ve mühendislik alanıdır (Oflazer, 2006: 16).

5 Sıfat-fiillerin ve diğer fiilimsilerin istem potansiyeli bu bildirinin sınırlarını aşmaktadır. Bu konu, hazırlığı devam eden başka bir çalışmamızda derinlemesine incelenmektedir.

sıfatların söz konusu istem bilgisinin istem sözlüğünde nasıl sunulabileceği üzerinde durulacaktır. Sözlüksel unsurların istem bilgisinin belirlenmesinde *derlem-tabanlı* ve *sözlük-tabanlı* iki farklı yöntem benimsenir. Bu çalışmada iki yaklaşım birlikte kullanılımıştır. Sıfatların istem bilgisinin belirlenmesinde *Türkçe Sözlük* (TS) (2012) ve *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (MBTS) (Ayverdi, 2006) temel alınmış; örnek kullanımlar *Mersin Üniversitesi TUAM Türkçe Derlem* (TD1) ve yer yer internet haber sayfalarından seçilmiştir. Sıfatların istem bilgisi, geliştirdiğimiz bir betimleme modeli aracılığıyla kodlanmıştır. *Türkiye Türkçesinin İstem Sözlüğü*, daha geniş bir çalışma olarak tasarladığımız *Çağdaş Türk Lehçelerinin Karşılşatırmalı İstem Sözlüğü*'nün ilk kısmını oluşturacaktır.

1. Sıfatların İstemi

İstem taşıyıcı sözlüksel unsurlar zorunlu, seçimli, isteğe bağlı öge olmak üzere üç tür söz dizimsel unsuru kendine bağımlı kılabilir ve yönetebilir. İstem taşıyıcısının kendine bağımlı kıldığı unsurlardan zorunlu ve seçimli tamlayıcılar istem ve bağımlılık ilişkisiyle, isteğe bağlı ögeler ise sadece bağımlılık ilişkisiyle yönetilir. Konuşurun niyet ettiği bir anlamı ya da önermeyi alıcıya iletebilmesi için asgari şartları oluşturan zorunlu istemin sözlüksel bir unsurun söz dizimsel çevresinde gerçekleşmesi gerekir. Seçimli istem ve isteğe bağlı ögeler bir sözlüksel unsurun ifade ettiği anlam, önerme ya da durumla ilgili detalı bilgiler veren, anlamı zenginleştiren unsurlardır. Ancak seçimli istem, gerektiğinde ilgili sözlüksel unsurun söz dizimsel çevresinde morfolojik istemi doğrultusunda gerçekleşebileceğinden tümüyle keyfi kullanılan isteğe bağlı ögelerden farklılaşır. Seçimli istem ile isteğe bağlı ögelerin ortak özelliği cümleden çıkarılabilir olmalarıdır.

Sıfatlar aynı fiiller gibi söz dizimsel çevresinde kimi istem boşlukları açar. Türkiye Türkçesi söz diziminde fiiller en fazla dört, sıfatların ise en fazla iki istem boşluğu açtığı görülür. Sıfatların isteminin söz dizimsel gerçekleşmeleri ve zorunluluk durumları farklılık arz eder.

(1a) <u>Ben karakola</u> *alışık* adam değilim demek istiyorum. (MBTS)

(1b) * _____ *alışık* adam değilim demek istiyorum.

(1c) *<u>Ben karakoldan</u> *alışık* adam değilim demek istiyorum.

Türkçede "alışık" sıfatı tek istemli bir sıfattır, başka bir ifadeyle mantıksal açıdan sadece bir istem taşıma gizil gücüne sahiptir. Bir sözlüksel unsurun belirli sayıda istem taşıma gizil gücü ve buna göre söz diziminde açtığı boşlukların sayı değeri onun *mantıksal istemi*dir. (1a)'da "alışık" sıfatının söz dizimsel çevresinde açtığı istem boşluğunun mutlaka doldurulması gerekir. "Alışık" sıfatının isteği gerçekleşmezse dil bilgisel olmayan bir cümle ortaya

çıkar (1b). "Alışık" sıfatının açtığı söz dizimsel istem boşluğu gelişigüzel bir tamlayıcıyla doldurulamaz (1c). Söz konusu söz dizimsel istem boşluğunun sözlüksel unsurun morfolojik istemine göre doldurulması gerekir. "Alışık" sıfatı, çevresinde açtığı söz dizimsel istem boşluğunda [kime] tamlayıcısını ister. Açılan söz dizimsel boşluğun sıfatın istediği tamlayıcıyla doldurulmaması yine dil bilgisel olmayan bir kullanıma yol açacaktır (1c).

(2a) Adaletten *yoksun* bir ülkede ileri demokrasiden söz edilemez.

(2b) *Adalete *yoksun* bir ülkede ileri demokrasiden söz edilemez.

Sıfatlar, aynı sayıda istem taşıma gizil gücüne sahip olabilir; ancak morfolojik istemi açısından birbirinden farklılaşırlar. Başka bir ifadeyle, sıfatlar farklı tipte tamlayıcılara gerek duyarlar. (2)'de "yoksun" sıfatı, "alışık" sıfatı gibi bir istem boşluğu açma gizil gücüne sahiptir. (1a) ve (2a)'da sıfatların söz dizimsel çevresinde açtıkları istem boşluklarının zorunlu olarak gerçekleşmesi gerekir. Ancak "yoksun" sıfatının, "alışık"tan farklı bir morfolojik istemi vardır. "Alışık" sıfatı, açılan zorunlu istem boşluğunun [kime] tamlacısıyla; "yoksun" ise [kimden] tamlayıcısıyla doldurulmasını ister. Aksi takdirde yine (1c)'deki gibi dil bilgisel olmayan cümleler ortaya çıkar (2b).

(3) Onurumuzu/onur *kırıcı* yayın yapmaya çalışırlar. (TD1)

(4) Bu doğal ifadesi onu eğitmekle *yükümlü* büyüklerce engellenir. (TD1)

Sıfatlar söz dizimsel çevresinde açtıkları istem boşluklarının [kime] ve [kimden] tamlayıcı tipi dışında başka tamlayıcı tipleriyle de doldurabilir. (3)'te "kırıcı" sıfatı, açtığı zorunlu söz dizimsel istem boşluğunun [kimi] ve [ne], başka bir ifadeyle ekli ve eksiz akuzatif durumlu bir tamlayıcıyla doldurulmasını ister. (4)'te "yükümlü" sıfatının açtığı zorunlu söz dizimsel istem boşluğunun ise [kimle] tamlayıcısıyla doldurulması gerekir.

Bir istemli sıfatların açtığı söz dizimsel istem boşluğunun her zaman doldurulması gerekmez. Bir istemli bazı sıfatların açtığı söz dizimsel istem boşluğunun seçimli gerçekleştiği görülür. *Seçimli istem*, istendiğinde sıfatın söz dizimsel çevresinde gerçekleşir, istendiğinde de söz diziminden rahatlıkla düşürülebilir. Sıfatın açtığı seçimli söz dizimsel istem boşluğunun söz dizimsel çevresinde kullanılıp kullanılmaması sıfat öbeğinin anlamını büsbütün etkilemez.

(5a) Görünüşte insanı *etkileyici* değil gibi. (TD1)

(6a) Eski, ama *etkileyici* bakışları vardı adamın. (TD1)

(5b) Görünüşte _____ *etkileyici* değil gibi.

(6b) Eski, ama insanı *etkileyici* bakışları vardı adamın.

(5a)'da "etkileyici" sıfatının çevresinde açtığı söz dizimsel boşluğun (kimi) tamlayıcısıyla doldurduğu görülür. *TS*'de "etkileyebilecek özellikte olan, karizmatik" anlamıyla verilmiştir. *TS*'de tek anlam girişiyle verilen aynı sıfatın (6a)'da söz dizimsel istem boşluğunun doldurulmadan kullanıldığı görülür. Hem (5a) hem de (6a) dil bilgisel açıdan kabul edilebilir birer kullanımdır. Bu kabul edilebilirliğin söz dizimsel çevrede gerçekleştirilen değişikliklerle de korunduğu görülür. Seçimli istem, (kimi) tamlayıcısı, (5b)'de söz diziminden çıkarılmasına; (6b)'de eklenmesine rağmen söz dizimsel yapı dil bilgisel açıdan etkilenmemiştir.

Sıfatlar, söz dizimsel çevresinde sözlüksel bir unsurun istemi dâhilinde gerçekleşmeyen, söz diziminde keyfi olarak kullanılan isteğe bağlı ögeleri kendine bağımlı kılabilir ve yönetebilir. İstem, doğası gereği sözlüksel unsurun semantik yapısında bulunan anlamsal bir bağımlılıktır (Mel'cuk, 1988: 117). İsteğe bağlı ögeler ise sözlüksel unsurların semantik yapısından kaynaklanmaz. İstem taşıyıcı bir unsurla isteğe bağlı ögeler arasında anlamsal bir bağımlılık değil, biçimsel bir bağımlılık vardır. Söz konusu biçimsel bağımlılık niyet edilen anlama zarar vermeden çok rahat şekilde söz diziminden çıkarılabilir ve istendiğinde eklenebilir.

(7) Kızıl derelilerin ~~çok~~ *etkileyici* bir kültürü olduğunu söyleyen Paula… (TD1)

(2c) <u>Adaletten</u> ~~büsbütün~~ *yoksun* bir ülkede ileri demokrasiden söz edilemez.

(6c) Eski, ama <u>insanı</u> ~~oldukça~~ *etkileyici* bakışları vardı adamın

(7)'den isteğe bağlı öge görevinde olan "çok" zarfının rahatlıkla çıkarılabildiği, (2c) ve (6c)'de ise sıfatların söz dizimine rahatlıkla eklenebildiği görülür.

Türkiye Türkçesinde bazı sıfatların iki istem taşıma gizil gücüne sahip olduğu görülür. İki istemli sıfatların istem değerlerinden biri zorunlu diğeri ise seçimli ya da her ikisi de zorunlu gerçekleşebilmektedir.

(8a) <u>Sırtı</u> *dönük*, orta yaşlı adam doğruldu. (TS)

(8b) <u>Sırtı</u> <u>bana</u> *dönük*, orta yaşlı adam doğruldu.

(9a) Beyaz örtülü <u>başları</u> <u>önüne</u> *eğik*, siyah göğüslüklü işçi kızlar harıl harıl… (TD1)

(9b) Beyaz örtülü <u>başları</u> _____ *eğik*, siyah göğüslüklü işçi kızlar harıl harıl… (TD1)

(10a) <u>Okuma zevkini</u> <u>anneme</u> *borçlu*yum. (TD1)

(10b) *_____ anneme *borçlu*yum.

(10c) *Okuma zevkini _____ *borçlu*yum.

(8a)'da "dönük" sıfatının söz dizimsel çevresinde, *TS*'deki "dönmüş, çevrilmiş (kimse)", anlamıyla iki istem boşluğu açtığı görülür. "Dönük" sıfatı açtığı istem boşluklarının [kim] ve (kime) tamlayıcılarıyla doldurulmasını ister. Ancak (8a)'da söz konusu sıfatın ikinci istemi seçimli olduğu için söz diziminde gerçekleşmemiştir. "Dönük" sıfatının seçimli istemi söz dizimine rahatlıkla dâhil edilebilir (8b). Diğer taraftan (9a)'da, biri zorunlu diğeri seçimli iki istemiyle birlikte gerçekleşen "eğik" sıfatının seçimli istemi (9b)'de söz diziminden rahatlıkla çıkarılabilir. Türkiye Türkçesinde iki istemli sıfatların önemli bir kısmı isnat grubu olarak adlandırılan söz öbeklerinden oluşur ve bu tür sıfatların ikinci isteminin çoğunlukla seçimli gerçekleştiği görülür. (10a)'da "borçlu" sıfatının iki istem boşluğu açmıştır. "Borçlu" sıfatı, iki istemli diğer sıfatlardan farklı olarak açtığı istem boşluklarının söz diziminde zorunlu gerçekleşmesini ister. Sözlüksel unsurun zorunlu söz dizimsel istemlerinden birinin dahi gerçekleşmemesi cümleyi ya dil bilgisel olmaktan çıkarır ya da anlamsal bir belirsizliğe iter.

Sözlüksel unsurların sabit, değişmeyen bir istem kapasitesinden söz etmek mümkün değildir. Sıfatların ve diğer sözlüksel unsurların istem kapasitesi kimi durumlarda değişiklik gösterir. Bir sıfatın farklı anlamları söz konusu olduğunda istem yapısının çoğunlukla değiştiği görülmektedir.

(8a) Sırtı *dönük*, orta yaşlı adam doğruldu. (TS)

(8b) Sırtı bana *dönük*, orta yaşlı adam doğruldu.

(8c) Artık kendime *dönük* şeyler yazmıyordum. (TS)

TS'de "dönük" sıfatı iki anlam girişiyle verilmiştir. "Dönük" sıfatı, *TS*'de birinci sırada verilen "dönmüş, çevrilmiş (kimse)" anlamıyla [kim] ve (kime) tamlayıcılarıyla doldurulmak üzere biri zorunlu, diğeri seçimli iki söz dizimsel istem boşluğu açabilirken; *TS*'de ikinci sırada verilen "yönelmiş" anlamıyla [kime] tamlayıcısıyla doldurulmak üzere zorunlu tek istem boşluğu açabilmektedir.

(10a) Okuma zevkini anneme *borçlu*yum. (TD1)

(10d) Bankaya *borçlu* hiç kimse kalmayacak.

(10e) Öğrettiklerinden dolayı öğretmenime karşı (/öğretmenime) *borçlu* birisiyim. TS

"Borçlu" sıfatı, (10a)'da "manevi bir yükümlülük altında bulunan" anlamıyla [kimi] ve [kime] tamlayıcılarıyla gerçekleşebilecek iki zorunlu söz di-

zimsel istem boşluğu açabilmekteydi. Söz konusu sıfat, (10d)'de "borcu olan, borç almış olan, verecekli, medyun" anlamıyla (kime) tamlayıcısıyla doldurulabilecek seçimli bir söz dizimsel istem boşluğu; (10e)'de ise "bir şeyi birinin yardımıyla elde etmiş olan" anlamıyla hem [EÖ<karşı>] hem de [kime] tamlayıcısıyla gerçekleşebilecek zorunlu bir söz dizimsel istem boşluğu açar.

Bir sıfat, anlam farklılığının söz konusu olmadığı bazı durumlarda, çoğunlukla morfolojik istem düzeyinde gerçekleşen, istem değiştirimi (valency alternation) olarak da adlandırılabilecek birtakım alternatif söz dizimsel gerçekleşmeleri gösterebilir.

(11a) Kitap alımından *sorumlu* görevli de telefonla çağrıldı, konuşuldu. (TD1)

(11b) Yemeğin, tevkifat yapmakla *sorumlu* idare, kurum veya kuruluşlara ait bir yerde hazırlanması…[6]

(11c) Kitap alımıyla *sorumlu* görevli de telefonla çağrıldı, konuşuldu.

(11d) Yemeğin, tevkifat yapmaktan *sorumlu* idare, kurum veya kuruluşlara ait bir yerde hazırlanması…

TS'de "sorumlu" sıfatı, "üstüne aldığı veya yaptığı işlerden dolayı hesap vermek zorunda olan, sorumluluk taşıyan (kimse), mesul" şeklinde tek anlam girişiyle kaydedilmiştir. "Sorumlu" sıfatı seçimli olarak gerçekleşebilecek bir istem boşluğu açma gizil gücüne sahiptir. "Sorumlu" sıfatının açtığı seçimli söz dizimsel istem boşlukları (11a)'da (kimden), (11b)'de (kimle) tamlayıcısıyla gerçekleşebilmektedir. Bu bakımdan "sorumlu" sıfatının morfolojik isteme yönelik alternatif söz dizimsel gerçekleşmeleri olduğu söylenebilir. Zira (11c) ve (11d)'de (kimden) tamlayıcısının kullanıldığı yerde (kimle); (kimle) tamlayıcısının kullanıldığı yerde ise (kimden) tamlayıcı tipinin rahatlıkla kullanılabildiği görülmektedir.

Tek anlam değişkesi olan bir sıfatın, söz dizimsel istem boşluğu açma gizil gücü açısından farklılaşması ve alternatif söz dizimsel bir gerçekleşme göstermesi çok sık karşılaşılan bir durum değildir. Bu duruma ihtiyatla yaklaşmak ve istemle ilgili söz dizimsel değişiklikleri anlam değişikliğinde aramak gerekir. Sıfatların farklı anlam değişkeleri söz dizimsel istemin sayı değerini, zorunluluk durumunu ve morfolojik istemini çoğunlukla etkilemektedir.

(11c) *Sorumlu* bir baba denemezdi ona. (TD1)

(5b) Görünüşte ____ *etkileyici* değil gibi. (TD1)

(12) İtalya'nın savaş gücü üzerinde *etkileyici* bir niteliği yoktu. (TD1)

---

6 Bu kullanım, Maliye Bakanlığının "Katma Değer Vergisi Genel Tebliğ Taslağı" metninden tanıklanmıştır. http://www.gib.gov.tr/fileadmin/mevzuatek/eski/kdvtebtaslaktevkifat.htm

"Sorumlu" sıfatının TS'de tek bir anlam girişiyle verilmesine rağmen (11a) ve (11b)'de bir seçimli söz dizimsel istem boşluğu açtığı; (11c)'de ise herhangi bir istem boşluğu açamadığı görülür. Bu durumda *TS*'de verilen anlamın gözden geçirilip denetlenmesi gereği ortaya çıkar. Benzer bir durum "etkileyici" sıfatı için de söz konusudur. (5a)'da seçimli bir söz dizimsel istem boşluğu açan ve *TS*'de tek bir anlam girişiyle verilen "etkileyici" sıfatı (12)'de *üzerinde* edatıyla kurulmuş zorunlu bir tamlayıcıyı [kim$_{<\text{üzerinde}>}$] istemektedir.

Söz diziminde çoğunlukla sıfatların farklı anlam değişkeleri söz konusu olduğunda söz dizimsel istem değişkenlerinin; söz dizimsel istem değişkenleri söz konusu olduğunda ise anlam değişikliklerinin ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak bir sözlüksel unsurun farklı anlam değişkeleri, onun sayısal istem değeri, zorunluluk durumu ve morfolojik istemiyle her zaman açıklanamaz. Farklı anlam değişkeleri olan bir sıfat aynı söz dizimsel istem gerçekleşmeleri gösterebilir.

(12a) Hemen hemen <u>lâciverde</u> ***yakın*** bir rengi vardı.

(12b) <u>Akşama</u> ***yakın*** vakitlerde yükselen kuş sesleri…

(12c) <u>Öğrenci mahallesine</u> çok *yakın* bir yerde oturuyorlardı. (TD1)

(12d) Bu yüzden <u>bana</u> *yakın* hiç kimse yoktur bizde. (TD1)

"Yakın" sıfatı, *TS* 'deki şekliyle, (12a)'da "benzeyen, andıran, yaklaşan"; (12b)'de "erişmesi, olması zaman bakımından yaklaşmış olan"; (12c)'de "az bir ara ile ayrılmış olan"; (12d)'de "aralarında sıkı ilgi bulunan" anlamıyla zorunlu birer istem boşluğu açar.

İstem, sözlüksel unsurların söz dizimsel ve morfolojik istekleriyle sınırlı değildir. Sözlüksel bir unsur çevresinde açtığı söz dizimsel istem boşluğuna yerleştirdiği tamlayıcılarına belirli anlam bilimsel rolleri ve sınırlılıkları yükler. Sözlüksel unsurların anlamsal istekleri *anlam bilimsel istem* (semantic vaelncy) adıyla anılır. İstem dil bilgisinde, anlam bilimsel istem betimlemesi için nispeten evrensel nitelikli ve yaygın biçimde kullanılan birtakım anlam bilimsel rol listeleri ya da dil biliminde seçme sınırlılıkları olarak da bilinen kimi anlam bilimsel sınırlılıklar kullanılır. Sözlüksel unsurların anlam bilimsel isteminin belirlenmesinde kimi çalışmalarda anlam bilimsel roller kimi çalışmalarda ise anlam bilimsel sınırlılıklar benimsenmiştir. Anlam bilimsel roller daha ziyade fiillerin söz dizimsel tamlayıcılarına yüklediği bir niteliktir. Yapılan çalışmalarda fiil dışındaki sözlüksel unsurların da tamlayıcılarına rol yükleyebildiği görülür.[7] Ancak fiil dışındaki sözlüksel unsurların tamlayıcıla-

[7] Uzun, özellikle yüklemcil sıfatların üyelerine rol yükleyebileceğini dile getirir (2000: 104). Herbst (1983)'te İngilizce sıfatların anlam bilimsel isteminin belirlenmesinde semantik rollerin kullanıldığı görülür.

rına rol yükleyebilmesi fiil kadar güçlü değildir. Türkiye Türkçesinde sıfatların, Doğan (2011a)'da Türkçe fiiller için sunulan anlam bilimsel rol listesinden bir takım rolleri tamlayıcılarına rahatlıkla yükleyebildiği anlaşılır.

(1a) Ben karakola *alışık* adam değilim demek istiyorum. (MBTS)

(2a) Adaletten *yoksun* bir ülkede ileri demokrasiden söz edilemez.

(3) Onurumuzu/onur *kırıcı* yayın yapmaya çalışırlar. (TD1)

(5a) Görünüşte insanı *etkileyici* değil gibi. (TD1)

(8b) Sırtı bana *dönük*, orta yaşlı adam doğruldu.

(10a) Okuma zevkini anneme *borçlu*yum. (TD1)

(11a) Kitap alımından *sorumlu* görevli de telefonla çağrıldı, konuşuldu. (TD1)

Sıfatların tamlayıcılarına (1a)'da UYARICI; "(2a)'da KONU; (3)te TAMAMLAYICI; (5a)'da DENEYİMCİ; (8b)'de KONU+HEDEF; (10a)'da İÇERİK+EDEN; (11a)'da ise İÇERİK rollerini yüklediği söylenebilir. Sıfatların rol yükleme gücünü çoğunlukla türediği fiillerin kök ya da gövdesinin, kısmen de fiil birleşiklerinin anlam bilimsel istem yapısından devradığı görülür.

(12d) Bu yüzden bana *yakın* hiç kimse yoktur bizde. (TD1)

(12e) *Bu yüzden Ankara'ya yakın hiç kimse yoktur bizde.

Söz dizimsel ve morfolojik istekleri doyurulan bir sözlüksel unsurun anlamsal istekleri giderilmezse dil bilgisel bir cümle elde edilemez. "Yakın" sıfatı (12d)'de "aralarında sıkı ilgi bulunan" anlamıyla çevresinde açtığı seçimli söz dizimsel boşluğuna yerleşen tamlayıcısının anlam bilimsel sınırlılıklar açısından *ins*(an) özellikli; anlam bilimsel rol bakımından ise UYARICI olmasını ister. "Yakın" sıfatının (12d)'deki anlamsal isteği *yer* anlamsal sınırlılığıyla ya da HEDEF rolüyle ile sunulursa (12e)'nin dil bilgiselliğinden söz edilemez. Sözlüksel unsurların söz dizimsel ve morfolojik istemi onun çeşitli anlam değişkelerini açıklamak için her zaman yeterli olamamaktadır. Farklı anlam değişkeleri olan, ancak aynı söz dizimsel istem gerçekleşmesi gösteren sıfatların anlamsal belirsizliği ancak onların anlam bilimsel isteminin betimlenmesiyle ortadan kaldırılabilir.

(12a) Hemen hemen lâciverde *yakın* bir rengi vardı.

(12b) Akşama *yakın* vakitlerde yükselen kuş sesleri…

(12c) Öğrenci mahallesine çok *yakın* bir yerde oturuyorlardı. (TD1)

(12d) Bu yüzden bana *yakın* hiç kimse yoktur bizde. (TD1)

(12f) İklim ile toprağın bereketi ve insanın faaliyeti arasında ***yakın*** bir münasebet vardır. (TS)

(12f)'de "küçük, önemsiz değişikliklerle birbirinden ayrılan" anlamında olan "yakın" sıfatının farklı bir anlam değişkesine sahip olduğu [kimde] tamlayıcı tipini yönetmesi bakımından (12a), (12b), (1c) ve (12d)'den rahatlıkla ayrılabilir. (12a), (12b), (1c) ve (12d)'de *yakın* sıfatı tek bir zorunlu söz dizimsel boşluğu açma gücü ve [kime] tamlayıcı tipi yönetmesi bakımından aynı söz dizimsel ve morfolojik istem yapısına sahiptir, ancak bunların anlam bilimsel istem yapıları farklıdır. [kime] tamlayıcısının (12a)'da İÇERİK, (12b)'de ZAMAN, (12c)'de HEDEF; (12d)'de ise UYARICI rolünü yüklendiği söylenebilir.

2. Sıfatların İstem Bilgisinin Sözlüksel Sunumu: İstem Çerçevesi

Sıfatların istem bilgisi istem sözlüklerinde çeşitli biçimlerde sunulabilir. Sıfatların mantıksal, söz dizimsel, morfolojik ve anlam bilimsel istemiyle ilgili çeşitli bilgiler bir betimleme modeli olarak geliştirilen istem çerçevelerinde kodlanır. Her sıfat ve sıfatların anlam değişkelerinin her biri için bir istem çerçevesi hazırlanır.

Alışık

A1 I. alışık $_{1}$ = herhangi bir duruma alışmış olan

II. alışık→ [kim]$_{\textbf{Uyarıcı}}$

Ör. Ben karakola$_{\textbf{[kime: uyarıcı]}}$ *alışık* adam değilim demek istiyorum. (MBTS)

Borçlu

A1 I. borçlu $_{(1)}$ = borcu olan, borç almış olan, verecekli, medyun

II. borçlu → (kime)$_{\textbf{Alıcı}}$

Ör. Bankaya$_{\textbf{[kime: alıcı]}}$ *borçlu* hiç kimse kalmayacak.

A2 I. borçlu $_{\textbf{1+(1): 2}}$ = manevi bir yükümlülük altında bulunan

II. borçlu → [kim]$_{\textbf{İçerik,}}$ [kime]$_{\textbf{Eden}}$

Ör. Okuma zevkini$_{\textbf{[kimi: içerik]}}$ anneme$_{\textbf{[kime: eden]}}$ *borçlu*yum. (TD1)

A3 I. borçlu $_{\textbf{1~1}}$ = bir şeyi birinin yardımıyla elde etmiş olan

II. borçlu → [kime]/ [EÖ$_{<karşı>}$]$_{\textbf{Eden}}$

Ör. Öğrettiklerinden dolayı öğretmenime karşı (/öğretmenime)$_{\textbf{[kime: eden]}}$*borçlu* birisiyim. TS

Etkileyici

A1 I. etkileyici $_1$ = etkileyebilecek özellikte olan, karizmatik

II. etkileyici → [kimi]$_{\text{Deneyimci}}$

Ör. Görünüşte <u>insanı</u>$_{\text{[kimi: deneyimci]}}$ *etkileyici* değil gibi. (TD1)

Birkaç sıfatın istem bilgisinin kodlandığı yukarıdaki istem çerçevelerinde, A1, A2 vs. şeklindeki işaretler sıfatın türlü anlam değişkelerini gösterir. İstem çerçevelerinin I. basamağında bir sıfatın açabileceği istem boşluklarının ve farklı tipteki tamlayıcılarının sayısı verilmiştir. Seçimli gerçekleşen tamlayıcıların sayısı yay ayraç içinde, zorunlu tamlayıcıların sayısı yay ayraç dışında numaralandırılmış, zorunlu ve seçimli tamlayıcıların toplamı tekrar sayısal olarak belirtilmiştir. = işaretinden sonra sıfatın ilgili anlam değişkesinin sözlüksel anlamı verilmiştir. II. basamakta sıfatın alternatif kullanımlarını da içeren söz dizimsel istem yapısı ve tamlayıcılarının yüklendiği rollerin oluşturduğu anlam bilimsel istem yapısı verilmiştir. Daha sonra, sıfatın istem yapılarını ortaya koyan bir örnek verilmiş ve örnek üzerinde tamlayıcıların altı çizilerek sıfatın söz dizimsel, anlam bilimsel ve morfolojik istem bilgileri tekrar kodlanmıştır. Bir fiilin anlam değişkesinin farklı mantıksal, söz dizimsel ve semantik istem gerçekleşmeleri, başka bir deyişle istem değiştirimleri söz konusu olduğunda aynı istem çerçevesinde mantıksal istem değerleri arasına "~" işareti; tamlayıcı tipleri arasına ise "/" işareti koyularak gösterilmiştir. Tüm sıfatların istem bilgisi, istem çerçevelerinde bu betimleme yöntemiyle sunulabilir.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde sıfatlar, söz dizimsel çevresinde belirli sayıda istem boşlukları açarak söz dizimsel yapısını belirleyen ve tamlayıcılarına kimi anlam bilimsel rolleri yükleyerek anlam bilimsel yapılarını kurabilen sözlüksel bir unsurdur. Sıfatlar, Türkiye Türkçesinde fiillerden sonra en tipik istem taşıyıcı sözlüksel unsurların başında gelir. İstem taşıyıcı sıfatlar, türemiş sıfatlar ve diğer sıfatlar şeklinde iki sınıfa ayrılabilir. Türemiş sıfatlar, çoğunlukla istem kapasitesini türediği fiillerin ve fiil birleşiklerinin istem gücünden devşiren ancak sözcük türü değişikliğine uğradığı için kendine özgün yeni istem yapıları ve kapasitesi oluşturabilen bir statü kazanmıştır. Bu tür sıfatlar bir olay ya da süreci ifade etmeleri bakımından dikkat çekicidirler. Türkiye Türkçesinde istem taşıma gücünü türediği fiilden alan sıfatların yanı sıra bir fiille köken ilişkisi olmayan, ancak istem taşıma kabiliyeti gösteren isim kaynaklı birçok sıfat vardır. Bu sıfatların rol yükleyicilikleri her ne kadar tartışmalı olsa da türemiş sıfatların anlam bilimsel istem yapılarınının metaforlaşmasıyla diğer sıfatlar tarafından kullandığı görülür. Bu bakımdan sıfatlar ister fiil

soylu ister isim soylu olsun söz dizimsel ve anlam bilimsel çevresinde belirli tamlayıcı tiplerine gerek duymakta ve çeşitli anlam bilimsel rolleri isteyebilmektedir. Söz konusu özelliklerinden dolayı sıfat öbeklerinin Türkçede yan cümle niteliği gösterdiği yanılgısının benimsendiği görülür.

Sıfatların istem bilgisinin Türkçe eğitimi, Türk dili araştırmaları, Türk sözlükçülüğü, Türkçe doğal dili işleme ve makine çevirisinde kullanılabilir duruma getirilmesi gerekir. Sıfatların ve diğer sözlüksel unsurların istem bilgisini kaydeden sözlüklerin Türkçe öğretiminde, özellikle Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde büyük önemi vardır. Sıfatların ve diğer sözlüksel unsurların istem bilgisi, ana dili konuşurları için oldukça kolay bir bilgidir; bu bilgiye ana dili sezgisiyle rahatlıkla ulaşabilir. Ancak Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler bunu bilemezler. Bu bilginin özellikle öğrenilmesi gerekir. İstem sözlükleri bu bilgileri sunması bakımından dikkate değer çalışmalardandır. İstem sözlükleri Türk dili araştırmalarına ve sözlükçülük çalışmalarına da önemli ön bilgiler sunabilecek niteliktedir. Sıfatların dil bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel nitelikleri sözlüklere kodlanarak sözlükler daha yetkin hâle getirilebilir. İstem sözlükleri, bir anlama bir istem çerçevesi ilkesine göre düzenlendiği için sıfatların anlam girişleri sıfatların istem bilgisi dikkate alınarak yapılabilir. Sıfatların sözlüksel girişlerinin anlam denetimleri istem çerçevelerinden hareketle gözden geçirilebilir ve çeşitli anlam değişkelerine ulaşılabilir. Sözlüksel unsurların istem bilgisi Türkçe doğal dil işlemede sözcük anlamlarının belirginleştirilmesinde faydalı olabilir.

KAYNAKLAR

ABDÜLHAYOĞLU, Suphi (1990). *Turkisch-Deutsches Valenzlexikon*. Germany: Schneider Verllag Hohengehren.

AYVERDİ, İlhan (2006). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealt ı Neşriyat.

DOĞAN, Nuh (2011a). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

DOĞAN, Nuh (2011b). "Çok İşlevlilikleri Açısından Türkçe Edatların Sentaktik ve Semantik Yapısı". *IV. Uluslararası Türkçenin Eğitimi-Öğretimi Kurultayı 8-9 Eylül 2011,* Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye.

EYİGÖZ, Elif (2009). "A Theoretically Computational Lexicon For Turkish Verbs". (Çevrimiçi) http://www.ulouvain.be/cps/ucl/doc/cecl/documents/eLEX_book_abstracts_FINAL_New.pdf#page=77

ENGVALLEX (2012). (Çevrimiçi) http://ufal.mff.cuni.cz/lindat/EngVallex.html

FILIPEC, J. vd. (1994). *Slovníkspisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. upravené a doplněné vydání, Academia, Praha, 1994. (Çevrimiçi) http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php

FRAMENET 1.5 (2010). http://framenet.icsi.berkeley.edu/

HELBIG, Gerhard&Wolgang SCHENKEL (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Germany/Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

HERBST, Thomas vd. (2004). *A Valency Dictionary of English. A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

HERBST, Thomas (1983). *Untersuchungen zur Valenz englischer Adjektive und ihrer Nominalisierungen*. Tübingen : Narr.

İLERİ, Esin (19979. "Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Birleşim Değeri. *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos 1996*. haz.: Kâmile İMER, N. Engin UZUN, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s.157-165.

KUPŚĆ, Anna, (2009). "Adjectives: Constructions vs. Valence". *Aspects of Natural Language Processing Lecture Notes in Computer Science*, Volume 5070/2009, pp. 241-269.

LOPATKOVÁ, Markéta vd. (2008). *VALLEX- Valenční slovníkčeských sloves*. Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha. (Çevrimiçi) http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/publ/08-book-intro.pdf

MATTHEWS, Peter. (2007). "The Scope of Valency in Grammar". içinde Thomas Herbest, Katrin Götz-Votteler (haz.) *Valency - Theorical, Descriptive and Cognitive Issues*. Berlin, New York: Mouton de Guyter.

MEL'CUK, Igor A. (1988). *Dependency Syntax: Theory and Practice***.** USA/Albany: State Universit y of New York Pres.

NOMBANK 1.0 (2008). (Çevrimiçi) http://nlp.cs.nyu.edu/meyers/NomBank.html

OFLAZER, K. & O. Yılmaz (1995). "A constraint-based case-frame lexicon architecture".

Proceedings of the Workshop on the Computational Lexicon. European Summer.

OZİL, Şeyda (1990). *Valenzwörterbuch deutsch-türkisch. Degerlilik Sözlüğü Almanca-Türkçe*. Hamburg.

PDT-VALLEX (2006). (Çevrimiçi) http://ufal.mff.cuni.cz/lindat/PDT-Vallex.html

SCHØSLER, Lene & Karen Van DURME (1996). *The Odense Valency Dictionary*. Odense Universty.

SCHUMACHER, Helmut vd. (2004). *VALBU - Valenzwörterbuch deutscher Verben.* Tübingen: Gunter Narr Verlag.

SOMMERFELDT, K. E. & H. SCHREIBER (1974). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution*

deutscher Adjektive. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig: De Guyter

SOMMERFELDT, K. E. & H. SCHREIBER (1977). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution der*

Substantive. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig: De Guyter

SOMMERFELDT, K. E. & H. SCHREIBER (1996).*Wörterbuch der Valenz etymologisch*

Vervandter Wörter: Verben, Adjektive, Substantive. Tübingen: Max Niemeyer Verlag

SVOZİLOVÁ, N. vd. (2005). *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Praha: Academia.

SCHUMACHER, Helmut vd. (2004). *VALBU - Valenzwörterbuch deutscher Verben*. Tübingen: Narr.

UZUN, Nadir Engin (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.

_____2003. "Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış", *Dil ve*

Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu 2003, Mustafa Canpolat Armağanı.

haz.: Aysu ATA, Mehmet ÖLMEZ, ss. 281-293.

TESNIÈRE, Lucien (1965). *Éléments de Syntaxe Structurale*, Paris: Librairie C. Klincsieck.

TÜRK DİL KURUMU (2012). *Türkçe Sözlük.,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKÇE DERLEM (TD1). (Çevrimiçi) http://turkcederlem.mersin.edu.tr/ana/modules.php?module=custom&name=ngram&ref_proje_UID=4

VERBNET, (2006). (Çevrimiçi) http://verbs.colorado.edu/~mpalmer/projects/verbnet.html

ZABOKRTSKY, Zdenek (2005). *Valency Lexicon of Czech Verb.* Doctoral Thesis, Prague: Charles University.

ZÜLFİKAR, Hamza (2008). "Dünden Bugüne Türkçe (Sözlüklerin Teknik Özellikleri ve Dil

Bilgisi Çalışmalarında Sözlüklerden Yararlanmak Üzerine...)", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. Sayı 681, ss. 224-229.

"ÇOÑ", "ÇOK" VE "ÇOY-" KELİMELERİ ÜZERİNE

Nurgül MOLDALİEVA[1]

Giriş

Türkçenin söz varlığı üzerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki A. P. Pihan ile başlayan etimolojik çalışmalar günümüzde de devam etmekte olup gelinen noktada iyi bir seviyeye ulaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Buna delil olarak Türkçenin tarihî sahaları ve çağdaş lehçelerinin söz varlığı üzerinde bugüne kadar yapılan onlarca etimolojik sözlüğü, yüzlerce makale ve bildirileri göstermek mümkündür. Ancak yapılan onca çalışmaya rağmen dilimizde henüz etimolojik açından araştırılmamış ya da araştırılmasına rağmen kökeni konusunda kesin bir sonuca varılamamış daha pek çok kelime bulunmaktadır. Bu tür kelimelerin kökeninin tespit edilmesi, sadece Türkçemizin tarihsel gelişim süreci ve diğer dillerle olan etkileşimi açısından değil, Türk halklarının geçmişine ait tarihî, kültürel ve sosyal konularının aydınlatılması açısından da büyük önem taşımaktadır.

Bu düşünceyle çalışmamızda kökeni tartışmalı kelimelerden biri olan *çoñ* kelimesi üzerinde durulmuş ve bu kelimeyle biçimsel ve anlamsal yakınlığından dolayı kökensel bir ilişkisi olabileceği düşünülen *çok* ve *çoy-* kelimelerinin tarihsel gelişim süreciyle ilgili bilgilere de yer verilmiştir

Çoñ

Kırgızcada "1. Bol'şoy (büyük), ogromnıy (muazzam; kocaman), velikiy (büyük, yüce); 2. Starşiy (yaşça büyük); 3. Naçal'nik (başkan); nabol'şiy; 4. *mec.* Bol'şaya nujda (büyük zaruret); 5. Oçen' (pek), ves'ma (gayet, çok)" (Yudahin 1985: II, 368) anlamlarında kullanılan *çoñ* kelimesi, günümüzde diğer Türk lehçelerinden Yeni Uygurcada *çoñ* "büyük" (Necip 2008: 85), Özbekçenin ağızlarında *çung* "bol'şoy (büyük), ogromnıy (muazzam; kocaman), tyajyelıy (ağır)" (Akobirov 1988: 551), Kazakçanın bazı ağızlarında *şoñ* "ül-

[1] Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
nurgulmoldalieva@gmail.com

ken, däw, dökey, äydik" (Januzakov ed. 1999: 736) şekil ve anlamlarında görülmektedir. Ayrıca bazı Türk lehçelerinde şekil açısından *çoñ* kelimesini andıran ancak anlam bakımından farklı anlamlara sahip aşağıdaki gibi kelimelere da rastlamak mümkündür: **Hks.** *çoñ: çoñ it, hoñ: hoñ it, soñ: soñ it* "1. Fileto; 2. Kemiksiz et" (Gürsoy-Naskali ed. 2007: 103, 183, 456); **Alt.** *çoñ* "nitelik" *Çoñı kanday?* Nasıl bir şeydir? *Çoñ kuş* Dişi bıldırcın (Gürsoy-Naskali 1999: 76).

Söz konusu kelimenin Türkçenin tarihî sahalarındaki kullanımına bakıldığında, *çoñ* kelimesi ilk kez Mahmut Kâşgarlı'nın DLT sözlüğünde *çunğ* "iri doğranmış" *çunğ et* "iri doğranmış et" (Atalay 2006: 161) şeklinde rastlamaktadır. Ancak B. Atalay tarafından Türkiye Türkçesine "iri doğranmış" şeklinde çevrilmiş olan buradaki *çunğ* kelimesi V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şerbak tarafından hazırlanan DTS'da "postnoye myaso (yavan et); myakot' (et)" (1969: 157), S. G. Clauson'un ED'sinde "a lump of meat without bone sor fat (kemiksiz ya da yağsız bir parça et)" (1972: 424) şekillerinde kaydedilmiştir. Karahanlıcadan Çağataycaya kadarki dönemlere ait metinlerden bir tek Eski Uygur yazısıyla XIII. yüzyılda yazıldığı kabul edilen Oğuz Kağan Destanı'nda *çoŋ* "levıy (sol)" (Nadelyayev vd. 1969: 153; Caferoğlu 2011: 65) şeklinde bir kelimeye rastlanmaktadır. Çağatayca Dönemi'ne ait sözlüklerden olduğu bilinen Muhammad Mahdi Han'ın *Sanglax* sözlüğünde ise söz konusu kelime *çoŋ* "great, mighty (büyük, güçlü)" (Clauson 1960: 103) şeklinde geçmektedir.

Çoñ kelimesinin kökeniyle ilgili bilgilere G. Doerfer, M. Räsänen ve S. G. Clauson'un çalışmalarında yer verilmiştir. Bunlardan G. Doerfer söz konusu kelimenin kullanım sahası hakkında geniş bilgi vermekle birlikte kökeninin Çince *ʒuŋ* "ağır, yüksek, önemli" kelimesine dayandığını ileri sürmüştür (1967: III, 123). M. Räsänen de Çağatayca, Tarançi Ağzı ve Kırgızcada görülen *čoŋ* "gross (büyük), erhaben (yüce)" kelimesinin Çince olduğunu kaydetmiştir (1969: 116). S. G. Clauson da buna benzer bir tutum sergileyerek *çoŋ* 'big' kelimesinin Çince *chung* 'heavy (ağır), important (önemli)' kelimesinden gelmiş olabileceğini belirtmiştir (1972: 424). Bunun yanı sıra Arslan Abdullah'ın "Uygur Türkçesindeki Çince Kelimeler Üzerine" adlı makalesinden Yeni Uygur Türkçesindeki Çince alıntı kelimeler üzerinde çalışan Cheng Zong-zhen ve Zhao Hiang-ru'nun makalelerinde de *çoñ* kelimesinin Çince kökenli bir kelime olarak belirtildiğini anlıyoruz (1999: 205). Nitekim taramalardan da görüldüğü üzere bu kelimenin günümüz Türk lehçeleri arasında yaygın kullanılmaması da onun alıntı bir kelime olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak S. Malov'un *Uygurskiye Nareçija Sin'czjana* adlı eserinde *çoñ* kelimesi Türkçe kelimeler içerisinde yer almıştır (1961: 173). Ayrıca Arslan Abdullah yukarıda adı geçen makalesinde Uygurcadaki Çince

olduğu ileri sürülen birkaç kelimenin listesini vermiş ve bu kelimelerin hiçbirinin Çince olmadığını ve Çinceden alındığına dair hiçbir bilimsel dayanağın bulunmadığını belirtmiştir. Bu kelimelerin içerisinde söz konusu *çoñ* kelimesi de bulunmaktadır (1999: 205). Bütün bunlar *çoñ* kelimesinin kökeniyle ilgili akıllarda çeşitli soru işareti uyandırmaktadır. Gerçekten de *çoñ* kelimesi Türkçe bir kelime olabilir mi? Eğer Türkçe bir kelime ise kökensel açıdan Türkçedeki hangi kelimelerle ilişkilendirilebilir? Kelimeye hem şekil hem de anlam bakımından yakınlık gösteren Türkçedeki diğer *çok* "çok, bol, fazla" ve *çoy-* "büyütmek, uzatmak" kelimeleriyle ilişkilendirmek mümkün müdür? Bu soruların doğru cevabını bulmak için önce *çok* ve *çoy-* kelimelerin de kullanım alanları ve tarihsel gelişim sürecine bir göz atmamız gerekir.

Çok

Tarihî Türk Lehçeleri: Kar.T. DLT. *çok* "kötü, alçak" çok er "kötü, alçak adam" Oğuzca (Atalay 2006: 156), KB *çok* "çok" (Arat 1979: 132); **Kıpç.T.** *çok* "çok, fazla" (Toparlı vd. 2003: 52), *şok* "çok, bol, fazla" *şok bol-* "çoğalmak" (Toparlı vd. 2003: 254); **EAT** *çoḫ* "çok" (Dilçin 1991: 598); *çoḳ* "çok" (Karahan 1994: 341).

Çağdaş Türk Lehçeleri: Ggz. *çok* "mnogo" (Gaydarji vd. 1973: 549); **KTat**. *çoḳ* "1. Mnogo; 2. Dolgo; 3. Oçen' " (Useyinov 2005: 306); **TT.** *çok* "1. Sayı, nicelik, değer, güç, derece vb. bakımından büyük ve aşırı olan, az karşıtı; 2. *zf*. Aşırı bir biçimde" (TS 2010: 559); **Az.** *çox* "1. Sayıca az olmayan, miqdarı artıq olan, (az ziddi); 2. Xeyli, artıq, artıq däräcädä, olduqca; 3. Sifät ve zärflärdän ävväl gäläräk mänasını qüvvätländirir" (Orucov, 2006: 490); **Karay.** *çoḳ* "mnogo, oçen' (çok)" (Baskakov ed. 1974: 630).

Türkçe yazılı kaynaklarda Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bu kelimenin kökeniyle ilgili iki farklı görüş mevcuttur. Bu görüşlerden biri de S. G. Clauson'a aittir. S. G. Clauson, DLT'de görülen "kötü, alçak" anlamındaki *çok* kelimesinin Tatarcadaki *çak* "bad, useless (kötü, işe yaramaz)" kelimesiyle ilişkili olabileceğini, ancak diğer "sayıca fazla, aşırı" anlamındaki *çok* kelimesiyle herhangi bir yakınlığının olmadığını belirtmiştir (1972: 405). Bir diğer önemli görüş de Serkan Şen tarafından ileri sürülmüştür. Serkan Şen'e göre *çok* kelimesi Eski Uygurca metinlerde "vurmak" karşılığında geçen *ço-* fiiline dayanmaktadır. Araştırıcının belirttiğine göre böyle bir "fiilin varlığını ilk kez Peter Zieme tespit etmiştir. Zieme, Berlin koleksiyonunda T III 84-74 (Mainz 752) numarada kayıtlı henüz yayımlanmamış bir yazma parçasının ön yüzünün 9-10. satırlarındaki *öŋi öŋi türlüg... ät'özlärin çodılar ämgätdilär* cümlesini "Farklı farklı tarzda… bedenlerine vurup eziyet ettiler" şeklinde tercüme etmiştir" (Şen 2009/II: 108). Serkan Şen ayrıca *ço-* "vurmak" fiilini Uygurcadaki *tepgülük* "değersiz", Türkiye Türkçesindeki *ezik* "güçsüz ve sı-

kıntılı durumda olan" kelimelerinin kalıplaşma süreçleriyle de karşılaştırmış ve *ço-* "vurmak" köküne Eski Türkçede sıfat yapabilen *-(O)k* ekinin getirilmesiyle türetildiğini ileri sürmüştür. Ona göre bu sözcük Karahanlı Dönemi'nde "kötü, alçak, değersiz" anlamlarında türetilmiş olup zamanla anlam açısından bugünkü "toplu hâlde, çok, fazla" anlamlarına kavuşmuştur (2009/II: 110). Şen'in bu görüşü kabul edilebilir niteliktedir. Eğer *ço-* kökünün varlığı kabul edilirse, fiilin türevleri Şen'in belirttiği Türkiye Türkçesindeki yalnız *çolak, çomak, çokmak* kelimeleriyle sınırlı kalmaz ve diğer Türk lehçelerinden de bu fiilden türemiş epey kelime bulunabileceği kanaatindeyiz.

Çoy-

Tarihî Türk Lehçeleri: Kar.T. DLT *çüy-* "çekerek uzatmak, uzunluğuna çekmek" (Atalay 2006: 162); **Kıpç.T.** CC *çöz-* "uzunluğuna çekmek" (ertelemek) (Grönbech 1992: 52); *çöz-* "uzunluğuna çekmek" (Toparlı vd. 2003: 53).

Çağdaş Türk Lehçeleri: Kırg. *çoy-*, *soz-* "Vıtyagivat', rastyagivat' (uzatmak, çekmek)" (Yudahin 1985: II, 365, 150); **Karay.** *çoz-* "1. Protyagivat', vıtaskivat', podnimat' (uzatmak, çıkarmak, kaldırmak); 2. Zatyanut pesnyu, zapet' (şarkıyı uzun hava biçiminde söylemek)" (Baskakov ed. 1974: 630); **KMlk.** *soz-* "uzatmak" (Tavkul 2000: 352); **Kklp.** *soz-* "1. Protyagivat', vıtyagivat' (çekmek); 2. Udlinyat', rastyagivat' (uzatmak); 3. *mec*. Ottyagivat', tormozit' (çekmek); 4. Prodlevat' (uzatmak)" (Baskakov ed. 1958: 579); **Kum.** *çüy-* "podbrasıvat', podkidıvat' (atmak)" (Magomedov 1969: 365); *soz-* 1. Udlinyat', vıtyagivat', rastyagivat' (uzatmak, çekmek); 2. Tyanut', ottyagivat', tormozit' (çekmek)" (Magomedov 1969: 286); **KTat.** *soz-* "1. Protyagivat', rastyagivat' (çekmek); 2. *mec.* Tormozit', tyanut' (uzatmak)" (Useyinov 2005: 227); **Kzk.** *soz-* "1. Bir nerseni tartuw, uzartuw (çekmek, uzatmak); 2. Sözdi köbeytüw, jalgastıra tüsüw (sözü uzatmak); 3. Bir isti, uwakıtında bitirmew, keşewildetüw (bir işi uzatmak)" (Januzakov ed. 199: 574); **Nog.** *soz-* "1. Rastyagivat', udlinyat'; 2. Protyagivat', vıtyagivat'; 3. *mec*. Ottyagivat', zatyagivat' (uzatmak); 4. *mec*. Prodlevat' (uzatmak)" (Kalmıkova 1963: 301); **Özb.** *çuz-* "1. Rastyagivat', vıtyagivat', protyagivat', udlinyat', tyanut' (uzatmak, çekmek); 2. Tyanut', zatyagivat', udlinyat' (çekmek); 3. Govorit', proiznosit' protyajno, medlenno (yavaşça uzatarak konuşmak); 4. Ekonomit', rastyagivat' (naliçnıye sredstva, resursı) (tasarruf etmek); 5. Otdavat' (geri vermek)" (Akobirov 1988: 550); **Tat.** *suz-* "1. Çekme, genişletme veya büyütme yoluyla uzun hâle getirmek, uzatmak; 2. Eldeki bir şeyi ikram etmek, sunmak; 3. Gerinmek; 4. Engellemek; 5. Uzun hava biçiminde bir müzik söylemek; 6. Kuray çalmak" (Öner 2009: 246-247); **Trkm.** *çoy-* "gret', sogrevat' (ısıtmak)" (Aksakov vd. 1968: 735); *çoz-* "1. Napadat', nastupat', atakovat' (saldırmak); 2. Brosat'sya, kidat'sya (atışmak, saldırmak)" (Aksakov vd. 1968: 735); *soz-*

"1. Kovat' (dövmek, çekiçlemek); 2. Tyanut' (uzatmak)" (Aksakov vd. 1968: 583); **YUyg.** *soz-* "uzatmak, genişletmek, çekmek" (Necip 2008: 361).

Türkçenin tarihî kaynaklarında Karahanlı Dönemi'nden itibaren *çöy-, çüy-* "uzunluğuna çekmek, uzatmak" şekillerinde görülen *çoy-* fiilinin taramalardan anlaşıldığı üzere yaşayan Türk lehçelerinde *çöz-, çoz-, çuz-, soz-, suz-* şekilleri, yani *ç-*'li varyantları yanında *s-*'li varyantları da mevcuttur. Ancak bu varyantların hangisinin başlangıç şekli olduğu konusunda kesin bir bilgiye rastlanmamıştır. Kelimeleri Türkçenin tarihsel gelişim süreciyle ilgili genel ses bilgisi kurallarına göre değerlendirmek gerekirse *çoy-* fiilinin en eski şeklini **çoḍ-* köküne dayandırmak mümkündür (tıpkı "yaymak, bırakmak" anlamındaki eski bir **yaḍ-* fiilinin *yay-* fiiline dönüşmesi gibi (bk. Serebrennikov ve Gadjieva 2011: 66)). Ancak zamanla söz konusu fiilin iki varyantı (kelime sonu *–z'*li (*çoz-*) varyantı ve kelime sonu *-y'*li varyantı (*çoy-*)) ortaya çıkmıştır. Bunlardan kelime sonu *–y'*li (*çoy-*) varyantının kelime başındaki *ç-*sesi korunmuşken diğer kelime sonu *-z'*li (*çoz-*) varyantının kelime başındaki *ç-* sesi kelime sonundaki *-z* sesinin tesiriyle tonsuz *s-* sesine dönüşmüş ve böylece kelimenin *soz-, suz-* şekilleri gibi *s-'*li varyantı ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Ancak buradaki *ç>s* değişikliği gerçekten çok nadir görülen bir durumdur[2].

Sonuç

Türkçenin Kırgızca, Yeni Uygurca, Özbekçe, Kazakça gibi bazı lehçelerinde kullanılan ve Türkçenin söz varlığında bulunan bir diğer *çok* ve *çoy-* kelimeleriyle etimolojik açıdan karşılaştırılan *çoñ* kelimesi hakkında sonuç olarak şunlar söylenebilir:

DLT'de geçen ve B. Atalay'ın "iri doğranmış", Clauson'un da "kemiksiz ya da yağsız" şeklinde çevrildiği *çung* kelimesini Hakasçadaki "fileto, hayvanların sırtında, dikensi çıkıntı boyunca iki yandaki et" anlamında kullanılan *çoñ (soñ, hoñ)* kelimesiyle ilişkilendirmek mümkündür. Bu kelime günümüzde Hakasçanın dışında Kırgızcada *con* "1. Dağın en üst kısmı; 2. Sırt; insanlarda ve omurgalı hayvanlarda boyundan bele kadar uzanan üst bölüm" (Yudahin 1985: I, 259), Kazakçada *jon* "1. Dağın üst kısmı; 2. Sırt", Karakalpakçada *con* "sırt", Karaçay-Malkarcada *cön* "böğür" (Tavkul 2000: 158) şekillerinde kullanılmaktadır. Bu durumda *çoñ* "büyük" kelimesinin Türkçe kaynaklardaki tarihsel gelişim sürecini ancak Çağatayca Dönemi'nden itibaren takip edebiliriz. Öte yandan *çoñ* kelimesiyle tarihsel gelişim süreci açısından karşılaştırdığımız *çok* ve *çoy-* kelimelerinin Türkçenin yazılı kaynaklarında daha da eskiye dayandığı, yani Karahanlı Dönemi'nden itibaren yer

---

2 Buna benzer bir örnek de Türkiye Türkçesindeki *çiz-* "çizgi çekmek, resim yapmak" ve Kırgızcadaki *sız-* "çizmek, çizgi çekmek" fiilleri arasında görülmektedir.

aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca biçimsel ve anlamsal açıdan yakınlık gösteren *çok* ve *çoy-* kelimelerinin ortasında da etimolojik bir bağın olduğu ihtimali çok düşüktür. Yukarıda her iki kelime üzerinde yapılan değerlendirmelerde de belirtildiği üzere *çok* kelimesinin eski bir **ço-* köküne dayandığı, *çoy-* kelimesinin ise en eski şeklinin **çoḍ-* olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla başlangıçta *çoñ* kelimesinin kökeniyle ilişkili olabileceği düşünülen *çok* ve *çoy-* kelimelerinin yapılan araştırma sonucunda böyle bir özeliğinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Öyleyse *çoñ* kelimesine Türkçe diyebilmemiz için hepimizi tatmin edebilecek bilimsel bir dayanak bulunmayışı Çince kökenli kelime olduğu görüşlerini kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKLAR

ABDULDAYEV, E. (Ed.), *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü,* Frunze, 1969.

ABDULLAH, Arslan, "Uygurcadaki Çince Kelimeler Üzerine", Aktaran: Alimcan İnayet, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Bahar 1999, S 7, s. 205-214.

AKOBIROV, S. F. (Ed.), *Uzbeksko-Russkiy Slovar',* Taşkent 1988.

AKSAKOV, K. vd., *Turkmensko-Russkiy Slovar',* İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1968.

ARAT, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig III (İndeks),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1979.

ARIKOĞLU, Ekrem ve Klara KUULAR, *Tuva Türkçesi Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

ATA, Aysu, " 'Çok' Kelimesinin Kökeni Üzerine", *Türk Dili,* Haziran 1996, C I, S 534, s. 1310-1314.

ATA, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası),* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

BASKAKOV, N. A. (ed.), *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar',* İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1973.

BASKAKOV, N. A. (ed.), *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar',* İzdatel'stvo "Russkiy Yazık", Moskva 1974.

BASKAKOV, N. A. (ed.), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar',* Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey, Moskva 1958.

CLAUSON, Sir Gerard, *An Etimological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford 1972.

CLAUSON, Sir Gerard, *Sanglax,* London 1960.

DİLÇİN, Cem, *Süheyl ü Nev-Bahār (İnceleme-Metin-Sözlük),* Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1991.

DOERFER, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen,* Band III, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1967.

ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation I-II,* Wiesbaden 1991.

EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,* Ankara 1999.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

JANUZAKOV, Telgoja (ed.), *Kazak Tiliniñ Sözdigi,* A. Baytursınulı Atındagı Til Bilimi İnstitutı, Almatı 1999.

KALMIKOVA, S. A., *Nogaysko-Russkiy Slovar',* Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsiyonal'nıh Slovarey, Moskva 1963.

KARAHAN, Leyla, *Kıssa-i Yûsuf,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

KÂŞGARLI, Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin),* Çeviren: Besim ATALAY, 5. Baskı, Cilt IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

KÂŞGARLI, Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi,* Çeviren: Besim ATALAY, 4. Baskı, Cilt: III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

LESSING, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z),* çev.: Günay KARAAĞAÇ, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

LEVINA, O. V., *Bol'şoy Kitaysko-Russkiy i Russko-Kitayskiy Slovar',* OOO "Dom Slavyanskoy Knigi", Moskva 2010.

MAGOMEDOV, A. G., *Kumıksko-Russkiy Slovar',* İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1969.

NADELYAYEV, V. M. (ed.), *Drevnetyurkskiy Slovar',* İzdatel'stvo "Nauka", Leningrad 1969.

NASKALİ, Emine Gürsoy ve Muvaffak DURANLI, *Altayca Türkçe Sözlük,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

NASKALİ, Emine Gürsoy ve Viktor BUTANAYEV vd., *Hakasça-Türkçe Sözlük,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

NECİP, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü,* Rusçadan çev.: İklil KURBAN, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

ORUCOV, Aliheydar (ed.), *Azerbaycan Dilinin İzahli Lügeti, I. Cilt,* Şerk-Kerb, Bakü 2006.

ÖNER, Mustafa, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

RÄSÄNEN, Martti, *Versuch Eines Etimologishen Wörterbuchs Der Türksprahen,* Helsinki 1969.

ŞEN, Serkan, " 'Çok' Sözcüğü Nereden Geliyor?", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,* 2009, C II, s. 107-111.

TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

TOPARLI, Recep, Hanifi VURAL ve Recep KARAATLI, *Kıpçak Tükçesi Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Ankara 2011.

USEYINOV, Seyran Memetoviç, *Krımskotatarsko-Russkiy Slovar',* "Ocak" Yayınevi, Simferopol' 2005.

YUDAHIN, Konstantin Kuzmiç*, Kirgizsko-Russkiy Slovar', I-II,* İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1985.

YÜCE, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

ESKİ VE ORTA TÜRKÇEDE ANNELİK KAVRAMI ETRAFINDA GELİŞMİŞ SÖZ VARLIĞI

Nurhan GÜNER[*]

Giriş

Kavram alanı birbiriyle ilişkili, birbiriyle yakın kavramların, eş anlamlıların içinde düşünüldükleri alan olarak tanımlanmaktadır (Aksan 1989: 254). Kavram alanı çalışmaları, yalnızca bir alana ait dil malzemesini ortaya koymakla kalmaz; aynı zamanda dil kullanıcılarının düşünce ve yaşam tarzının, kimi zaman psikolojik yapılanmasının araştırılmasına olanak tanır (Çetin 2009: 827).

Eski Türklerin sosyal ve siyasi hayatları incelendiğinde gerek devlet yönetiminde gerek gündelik hayatta kadının oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır (İnan 2010: 25). Bu durum aynı zamanda Türkçenin tarihî söz varlığına da yansımış ve kadın kavramı oldukça zengin bir sözcük dağarcığıyla dildeki yerini almıştır. Bu söz varlığının içerisinde siyasi, sosyal veya hukuki yönlerden kadının konumunu ifade eden sözcükler olduğu gibi onun annelik özelliği etrafında gelişmiş oldukça geniş bir söz varlığı da mevcuttur (Karahan 2006: 1).

Bu çalışmada Eski (Orhun, Uygur) ve Orta Türkçe (Karahanlı, Harezm ve Kıpçak) dönemlerinde kadının annelik özelliğiyle ilgili olarak metinlere yansımış sözcükler tespit edilerek bu sözcükler üzerinde içerik bakımından bir sınıflandırma ve değerlendirme yapılacaktır. Annelik kavramı etrafında oluşmuş söz varlığı tespit edilirken anneyle doğrudan ilgili ve annenin etken olduğu sözler seçilmiştir. Anneliğin bir ürünü olan çocuk ve onunla ilgili sözler inceleme dışında tutulmuştur.

[*] Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, Kayseri. e-posta: nurhanguner@yahoo.com.tr

1. Annenin adlandırılmasıyla ilgili söz varlığı

Anneyi adlandırmak için doğrudan ve dolaylı ifadeler kullanılmıştır. Bu sözler çoklukla annenin çocuğu tarafından adlandırılmasıyla oluşmuş, anneye hitap amacıyla kullanılan ve en yakın akrabalığı ifade eden sözlerdir ki anne olan kadın genel olarak ve başkaları tarafından da bu adlarla anılır. Ayrıca annenin çocuğu dışındaki kimselerce adlandırılmasında kullanılan sözcükler de vardır. Bu ifadelerde daha çok kadının annelik görevini yerine getirme durumunun tasvir edildiği görülmektedir.

1.a. Anneyi doğrudan adlandıran söz varlığı

ana "anne" (EUTS 10, ETŞ 15-29, DLT I 93-12, KB 37, AH 291, GT 33b-3, KK 53b, Kİ 4, İMS 3a-6, TZ 3b, EKZ 112-9, CC 49a, ME 54-2, OKTS 49, MM 231-1, NF 3-14, TKT 31/11b-3, KE 53v-7, KTS 9) ~ **hana** "ana" "Türkler "ana"ya *ana* Hotanlılarla Kençekliler *hana* derler." (DLT I 32-29).

Göktürk metinlerinde karşılaşmadığımız *ana* sözcüğünün daha sonraki metinlerde annenin adlandırılmasında en sık kullanılan sözcük olduğunu görüyoruz.

ḫadîca anamız "Hatice annemiz" (NF 6-8) ve *mü'minler anası* "Müslümanların annesi" (NF 169-12) örneklerinde *ana* sözcüğünün "ümmetin annesi, tüm Müslümanların annesi" anlamlarını kazandığı anlaşılmaktadır. Burada analık akrabalık bildiren bir ifade olarak değil anne gibi saygı duyulan, sevilen anlamlarında bir ifade olarak kullanılmıştır.

cice "çocuğun validesine hitap ederken söylediği nida" (Kİ 25).

Bu sözcüğe yalnız *Kitâbü'l- İdrâk*'te rastlanmıştır. Verilen anlamdan anlaşıldığına göre çocuk dilinde kullanılan *cice* yazı dilinde pek kullanılmamaktadır.

ög "ana, anne" (KT D-11, EUTS 98, IB 35, ETŞ 27-1, ETY 515).

Göktürk ve Uygur Dönemi metinlerinde karşımıza çıkan bu sözcük, annenin adlandırılmasında kullanıldığını bildiğimiz en eski ifadedir. Harezm ve Kıpçak sahası metinlerinde karşılaşmadığımız *ög* en azından yazılı metinlerde kullanımdan düşmüş ancak *ögsüz* ~ *öksüz* "annesi olmayan" (< *ög/ök+süz*) sözcüğünün yapısında yaşamaya devam etmiştir.

vâlida (Ar.) "anne" (NF 25/6) ~ **vâlide** "anne" (NF 167/12)

Arapçadan dilimize geçmiş bu sözcük yalnız dinî içerikli bir metin olan *Nehcü'l- Ferâdis*'te tespit edilmiştir.

ümm (Ar.) "anne" (GT 267-8, KTS 298)

anaç "annecik" (< *ana*+*ç*) (ETŞ 15-15), **anaḳ** "annecik" (< *ana*+ḳ) (DLT III 212-11), **ögüç** "annecik" (< *ög+(ü)ç*) (EUTS 99) sözcükleri de sevgi ve şefkat ifadesiyle anne için kullanılan sözlerdir. Bunların yanında **aba** ~ **ebe** "valide, nine, şefkat tarikiyle anneye ıtlak olunur" (Kİ 1) sözcüğünün de anne için kullanıldığı görülmektedir.

1.b. Anneyi dolaylı yolla adlandıran söz varlığı

Çocuklu bir kadının durumunun tasvir edildiği dolaylı adlandırmalar bir akrabalık anlamı ifade etmeksizin annenin çocuğu dışındaki kimseler tarafından adlandırılmasında kullanılmıştır. Doğrudan adlandırmalara göre daha az kullanılan ve tasvirî bir anlam taşıyan bu sözcükler Göktürk ve Uygur Dönemi metinlerinde yer almamaktadır.

beşiklig uraġut "beşikli kadın, anne" (DLT I 509-11)

emdürgen tişi "emziren, emzikli kadın, anne" (ME 20-3)

emiklig iş "emzikli eş, anne" (DLT I 153-12)

kenç oġlanlıġ tişi ~ kenç oġlanlu tişi "küçük çocuklu kadın, anne" (ME 29-1)

oġlanlıġ "çocuğu olan, çocuklu, anne" (KE 186r-4)

öz ana "öz anne" (TKT 31/13a-2) ve **enege** "anne; üvey anne" (KE 80v-3) sözlerinde ise annenin adlandırılmasında çocukla anne arasında biyolojik bir bağ bulunup bulunmadığının ayırt edildiğini görmekteyiz.

2. Anne olma süreciyle ilgili söz varlığı

Erkek ve kadın arasında cinsiyet ayırıcı en temel özellik kadına verilmiş doğurganlık vasfıdır. Çocuğu taşımak, doğurmak ve beslemek için gerekli organlarla donatılmış kadın vücuduyla ilgili birçok organ adı söz varlığımızda mevcuttur. Bu bölümde, anne olmasa dahi her kadında bulunan cinsiyet ayırt edici organ adları ile doğurganlık için gerekli olan kadına özgü hâlleri karşılayan sözlere değinmek yerine anne olma süreciyle doğrudan ilgisi olan söz varlığını inceledik.

2.a. Hamilelikle ilgili söz varlığı

2.a.1. Hamile karşılığında kullanılan adlar

Hamile kadını adlandırmada daha çok kadının karnında taşıdığı bebeğe atıfta bulunulmuştur. Taşınılan bir yük ve ağırlık sahibi olan, bebeğini içinde taşıyan, bebeğini taşırken ağırlaşan ve hareketleri yavaşlayan kadın bu durumuyla tasvir edilmiştir. Bunun yanında hamileliğin zaman anlamı taşıyan bazı

sözcüklerle de karşılandığı görülmektedir. İlgili dönem metinlerinde hamileyi adlandırmada kullanılan sözcükler şunlardır:

aġırlıġ "gebe, hamile" (EUTS 5)

aylı "gebe" (CC 76a) ~ **aylu** "hamile" (TT 26b)

aġır ayaḫlı "hamile" (EKZ 88/i-26-17)

ḥâmile (Ar.) "hamile, gebe" (KE 104r-1)

içlig "gebe, yüklü" (EUTS 59)

kebe "gebe" (Kİ 42)

yük eyeleri "yükü olanlar, yani hamileler" (OKTS 118)

yüklig "yüklü, gebe" (OKTS 336) ~ **yüklüg** (ME 54-1, OKTS 336) ~ **yükli** (KK 69b, TZ 13a, KTS 332) ~ **yüklü** (GT 145a-12, TT 26b, Kİ 130, İMS 273b-5, ME 54-1, KTS 332)

2.a.2. Hamilelik sürecini ifade etmede kullanılan eylemler

Anneliğin ilk adımı olan hamilelik süreci boyunca anne bebeğini karnında taşımaktadır. Bu süreçteki kadının durumunu anlatmakta kullanılan eylemlerin bir kısmı annenin taşıma görevini ifade etmektedir:

ilet- "(karnında çocuk) taşımak" (ETY 515)

ḳarnında köter- "karnında taşımak" (NF 283-11, 14)

köter- "taşımak, hamile için çocuk taşımak" (GT 146a-2) ~ **kötür-** "gebe olmak, karnında çocuk taşımak" (DLT II 75-5)

toḳuz ay kötür- "dokuz ay taşımak" (NF 286-12)

Hamilelik sürecini anlatan diğer eylemler ise hamile olma durumunu anlatmaktadır ki bunlar kadın vücudundaki şekil değişikliği ve taşıdığı yükle ilişkilendirilerek anlatılmıştır.

bollaş- "gebe olmak" (CC 76a)

geber- "hamile olmak, karnı şişmek" (Kİ 42)

ḥâmile bol- "hamile olmak" (KE 145v-15)

yüklüg bol- "hamile olmak" (TKT 31/9a-2)

2.a.3. Hamilelikle ilgili organ adları

Kadının doğasında var olan kimi organlar hamilelik sürecinde özel bir görev üstlenir. Bazı organlar ise hamilelik sürecinde ortaya çıkar ve işlevini yitirdikten yani hamilelik tamamlandıktan sonra vücuttan atılır.

ana ḳarnı “ana karnı, rahim” (KB 1387)

atana ~ **etan** ~ **eten** ~ **orana** “ana rahminde çocuğun içinde gelişip yetiştiği ve doğumdan hemen sonra düşen parça” (KTS 15)

eş “umay, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne, buna çocuğun ana karnında ‘eşi’ denir.” (DLT I 123-10)

ḳaḳırdak “rahimde oğlan yatağı denen yer” (KTS 124)

ḳap “annenin karnında çocuğun bulunduğu torba” (DLT III 146-18)

ḳarın “ana karnı, rahim” (KB 883). *ḳarın* sözcüğü anlam genişlemesiyle “çocuğun taşındığı yer, rahim” anlamı kazanmıştır.

keyin “kadının ve hayvanların rahmi” (KTS 142)

münçig “kadın mayası, rahim” (EUTS 90)

oġlan yatġan yer aġzı “rahim ağzı”(NF 234-4)

oġulçuḳ “oğulduruk, ana rahmi” (DLT I 149-13, OKTS 198)

umay “kadın, çocuk doğduktan sonra düşen eş” (TZ 14a)

raḥm (Ar.) “rahim, döl yatağı” (NF 234-5) ~ **raḥim** (KE 182v-6)

2.a.4. **Hamilelik dönemindeki kadının sağlığıyla ilgili söz varlığı**

umsun- “Kadınların gebe iken bir şeyi arzu etmeleri, erkekler için de kullanılır.” (Kİ 112)

2.b. Doğumla ilgili söz varlığı

Çocuğun anne karnında gelişimini tamamladıktan sonra dünyaya gelmesi zor ve meşakkatli bir süreçtir. Anne için son derece sancılı geçen bu dönemde çekilen ağrıyı ve sıkıntıyı ifade etmede **‘ayâl igi** “doğum sancısı” (TKT 31/9b-1), **toġḳu aġrıġı** “doğum sancısı” (OKTS 44), **toġurur aġrıġı** “doğum sancısı” (OKTS 44), **tolġaġ emgeki** “doğum sancısı” (NF 287-6), **tolġaġ zaḥmatı** “doğum sancısı” (NF 286-12) gibi sözler kullanılmıştır. Çekilen sancılar sonucu çocuğun dünyaya gelmesi bir eylem sürecidir. Bu nedenle doğumla ilgili söz varlığı doğum eylemini ifade eden sözlerle bu eylemi adlandıran sözler olarak ikiye ayrılabilir:

2.b.1. Doğumu adlandırmada kullanılan sözler

Hamileliğin tamamlanarak çocuğun dünyaya gelmesini adlandırmada kullanılan sözler şunlardır:

toġḳu “doğum” (OKTS 44)

toġum ~ **toḳum** ~ **tuġum** “doğum” (EUTS 159)

toġurmaḳ ~ toḫurmaḳ "doğurmak" (EUTS 159)

2.b.2. Doğum zamanını ifade etmede kullanılan sözler

Doğum zamanının yaklaştığını ifade eden bu sözler, hamileliğin tamamlandığını, doğma eyleminin gerçekleşeceğini ve anne için yükten kurtulacağı vaktin geldiği anlamlarını taşımaktadır.

çeresi aḳar- "doğum sırasında sarı su gelmek" (KTS 48)

müddeti yit- "vakti tamam olmak, hamilelik süresi dolup doğum vakti gelmek" (GT 145a-13)

oġlan toġurġu vaḳt "çocuk doğuracak zaman, doğum zamanı" (OKTS 135)

toġurġuluḳ "doğurma, doğum zamanı" (EUTS 159)

yenigü "doğurmak üzere olan" (DLT III 36-23)

2.b.3. Doğumun gerçekleşmesiyle ilgili eylemler

Doğum anne tarafından gerçekleştirilen bir eylemdir. Bununla beraber anneye doğum sırasında hekimler, ebe kadınlar, tecrübeli yakınlar tarafından genellikle yardım edilmektedir. Bu bağlamda doğumun gerçekleşmesiyle ilgili eylemleri, doğumda annenin etken olduğu eylemler ve annenin doğumu gerçekleştirmesine yardım etme anlamında kullanılan eylemler olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür:

2.b.3.1. Doğumda annenin etken olduğu eylemler

Hamilelik sürecinin ardından o günün şartlarında zor ve bir o kadar riskli olan doğumu atlatan kadının durumu "doğum risklerinden ve yükünden kurtulmak" anlamında eylemlerle karşılanmıştır:

ḳutul- "kadın doğurmak" (DLT II 121-16)

yeni- " doğurmak" (DLT III 91-15)

yükini ḳoy- "yükünü koymak, doğum yapmak" (İMS 405b-8)

Çocuğu dünyaya getirmeyi yani doğurmayı ifade eden eylemler ise şunlardır:

oġul keltür- "çocuk doğurmak" (NF 18-12) ~ **oġlan keldür-** "çocuk doğurmak" (NF 68-6) ~ **oġul kelür-** (KP 76)

oġlan tap- "çocuk doğurmak" (İMS 103b-1)

oġlan tuġur- "çocuk doğurmak" (NF 5-1)

toğur- "doğurmak" (DLT II 80-8, GT 146a-3, TT 45b, EKZ 2-7, OKTS 117, KTS 279) ~ **tuğur-** (NF 26-15, TKT 38/3a-1) ~ **tuvur-** (CC 69a)

uruğla- "doğurmak" (KE 40v-17)

Erkek çocuğa verilen önemden olsa gerek ki erkek çocuk doğurmayla ilgili ayrı eylemler de metinlerde mevcuttur:

urı keldür- "erkek çocuk doğurmak" (DLT I 251-9)

urılan- "erkek çocuk doğurmak" (IB 5)

2.b.3.2. Doğumun gerçekleşmesine yardım etmeyle ilgili eylemler

Doğum esnasında kadına yardım etme hususunda başkalarının da bu sürece dâhil olduğunu gösteren eylemlerdir:

toğtur- "doğurtmak" (DLT II 173-25)

toğurt- "doğurtmak" (ME 95-3)

toğurttur- "doğurtturmak" (DLT II 173-8)

yenit- "doğurtmak" (DLT II 317-18)

2.b.3.3. Normal olmayan doğum biçimlerini ifade eden sözler

Normal olmayan doğum biçimlerinden birisi düşük yapmaktır. Düşük hamileliğin zamanından önce sonlanması ve bebeğin ölü doğmasıdır. Taradığımız eserlerde çocuğun anne karnında tutunamayarak düşmesini anlatan eylemler şunlardır:

ekse bıraḳ- "eksik bırakmak, çocuk düşürmek" (ME 18-17)

oğlan bıraḳ- "çocuk düşürmek" (İMS 466b-2)

oğlan kemiş- "çocuk düşürmek" (ME 18-17)

yükini ḳoy- "çocuğunu düşürmek" (OKTS 336)

Normal doğum sürecinde ilk olarak bebeğin başı doğar, bunun aksi şeklinde gerçekleşen yani çocuğun baş kısmının önce gelmediği doğumlarda bebeğin ters geldiği şöyle ifade edilir:

dömderü doğur- "ters doğurmak" (ME 44-4)

taban oğlan toğur- "ters, baş aşağı çocuk doğurmak" (ME 44-4)

2.c. Lohusalıkla ilgili söz varlığı

Lohusalık kadının doğum yapmasından sonraki süreçtir. Tıbben dört ile sekiz hafta arasında, dinî inanç ve geleneklere göre ise kırk gün süren bu dö-

nem kadın için bir iyileşme sürecidir (TS 1313). Annenin özel bir ilgiye ve bakıma ihtiyaç duyduğu bu süreçle ilgili sözler şunlardır:

Lohusa kadının iyileşmesi ve bebeğini besleyecek sütün artırılması için beslenmesine önem verilir. *Divânü Lügâti't-Türk*'te karşılaştığımız *ḳaġut* sözcüğü lohusa kadınlar için yapılan özel bir yemek adıdır:

ḳaġut "Kavut, darıdan yapılan bir yemektir. Bu şu suretle yapılır: Darı kaynatılır, kurutulur, sonra dövülür, un gibi inceltilir, yağla ve şekerle karıştırılır, böylelikle yeni doğurmuş olan kadınlara verilen bir yemek olur." (DLT I 406-5)

Taranan metinlerde lohusalığı ifade etmek üzere **nifâs** (Ar.) "lohusalık hâli" (KMES A46b-3, MM 90) dışında bir sözcük tanıklanamamıştır:

Lohusa kadını karşılamak üzere ise şu sözcükler kullanılmıştır:

nüfesâ (Ar.) "lohusa kadın" (İMS 133b-3)

oġlan doġurḳan "çocuk doğurmuş, lohusa" (KMES A41a-3)

oġlan tapġan ḫatun "çocuk doğurmuş kadın, lohusa" (İMS 103b-1)

Lohusalık sürecinde kadında görülen kanamayı karşılamak için ise **nifâs ḳanı** "lohusalık kanı" (İMS 101a-2) tabiri mevcuttur.

2.d. Kadında doğurganlığın bulunup bulunmayışı ile ilgili söz varlığı

Doğurganlık çoğu kadında var olmasına karşın çeşitli nedenlerle çocuk doğurma yetisi olmayan kadınlar da vardır. Ele aldığımız dönem metinlerinde kadında doğurganlığın bulunuşunu veya çokluğunu ifade eden **plod** "anaç, çok doğuran" (EKZ 143-13) sözcüğü dışında bir sözcüğe rastlanmamışken kadında doğurganlığın bulunmayışını karşılayan şu sözler yer almıştır:

ḳısır "doğurmayan kadın veya hayvan" (DLT I 364-23, Kİ 76. TZ 24b)

tügün "kısır" (TKT 37-89a-1) ~ **tüwün** "doğurmaz, kısır" (Kİ 110) ~ **tüvün** "kısır" (CC 81a)

oġlan toġurabilmes hâtun "kısır kadın" (MG 90a-3)

oġulsız "kısır, çocuğu olmayan" (OKTS 146) ~ **oġulsuz** "kısır" (OKTS 198)

'**uḳr** (Ar.) "kısır" (İMS 399b-5)

3. Akrabalık yoluyla oluşan annelikle ilgili söz varlığı

Kadın çocuk doğurunca anne olur, sonra annenin çocuklarının çocukları ve onların çocukları olur. Bir kadın böylelikle kendi çocuğundan sonra gelen

neslin de bir nevi annesi sayılır. Anne doğurduğu çocukların çocuklarına karşı bir büyükannedir ki burada kan bağına dayalı bir akrabalık vardır. Ayrıca annenin ister kız ister erkek olsun evli çocuklarının eşlerine karşı edindiği manevi bir annelik görevi vardır ki bu da evlenme yoluyla oluşmuş bir akrabalığı karşılamaktadır. Anne için sonradan edinilmiş bu görevleri ifade etmede şu sözler kullanılmıştır:

ceddet (Ar.) "ata, nine" (NF 176-2)

ebe "anne, nine, ebe" (KTS)

eşi "kaynana" (CC 49a)

ḳatın ana "kayın ana" (ETŞ 22-11)

ḳayın ana "kaynana" (TZ 12b) ~ **ḳaynana** (KTS 134)

küye "kaynana" (TZ 12b)

uluġ ana "büyükanne, nine" (NF 176-14) ~ **ulu ana** "nine, büyük anne" (Kİ 112)

4. Annelik yoluyla bir sosyal statü elde edilmesini ifade eden söz varlığı

Cariye ya da köle kadınların efendilerinden çocuk sahibi olmaları durumunda cariyelik veya kölelik içinde durumları farklılaşmaktaydı. Cariyenin efendisinden bir çocuğu olduğu takdirde "çocuğun annesi" anlamında "ümmü'l-veled" sayılır ve cariyeden doğan bu çocuk hür kabul edilirdi. Çocuğun doğumu ile annesi de efendisinin ölümünden sonra mirasçılarına geçmeyip hürriyetine kavuşmaktaydı (TDVİA 26-243). Bu nedenle çocuk doğurmuş cariyeyi adlandırmak ve cariyeye bu imtiyazın verilmesiyle ilgili şu sözler kullanılmıştır:

ümmi veled (Ar.) "(cariye için) çocuk anası" (İMS 133b-4)

ḳarabaşġa oġlan toġurt- "cariyeyi çocuk sahibi etmek" (ME 41-3)

oġlanlar anası ḳıl- "çocuk sahibi etmek" (ME 95-2)

5. Deyim ve atasözlerinde annelikle ilgili söz varlığı

Türkçe deyim ve atasözü hazinesi açısından oldukça zengindir. Kısa, keskin ve etkileyici anlatımlarıyla bu söz grupları dile ayrı bir işleklik ve anlatıma zenginlik katmaktadır. Gündelik hayatla ilgili pek çok tecrübenin, gözlemin yansımasını bulduğumuz, ata yadigârı bu söz gruplarında anne ve annelikle ilgili kavram ve durumların da yer bulması pek tabiidir.

Taradığımız eserlerde içinde anne sözünün geçtiği iki deyim tespit ettik. Bu deyimler, bir kimseye hakaret veya küfür edilirken onu daha fazla aşağıla-

mak, üzmek için en değer verdiği ve saygı duyduğu kişi olan annesini hakaretine konu etmesini ifade etmektedir ki bu hoş karşılanmamaktadır:

anama sök- "anama sövmek" (GT 43b-12)

anası yanından 'aybla- "anası tarafından ayıplamak, hakaret etmek, soysuzlukla itham etmek" (ME 90-5)

Ayrıca *Divânü Lügâti't-Türk*'te atasözü olarak geçen şu yapılar da mühimdir.

emiklig uragut kösekçi bolur "Emzikli kadın iştahlı olur." (DLT I 153-12)

ḳaŋdaş ḳuma urur igdiş örü tartar "Baba bir olanlar birbirini çekemedikleri için çok dövüşürler, ana bir kardeşler aralarında sevgi olduğu için birbirine yardım ederler." (DLT III 382-12)

6. Dolaylı olarak annelik görevini yerine getirmeyle ilgili söz varlığı

Burada ele alacağımız sözler biyolojik annesi olmadığı hâlde anne gibi çocuğun çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan kadınlar için kullanılan ifadelerdir:

anala- "annesi gibi görmek, anne olarak kabul etmek" (DLT I 311-1)

awurta "daye, süt nine" (DLT II 144-10, KB 4505)

dada (Far.) "çocuk bakıcısı" (KTS 55)

dâya (Far.) "sütanne, çocuğa bakan dadı, taya" (NF 3-14) ~ **dâye** (Far.) (GT 3a-12, İMS 445b-8, OKTS 107, KE 184v-6)

emzirçi ~ **emzürçi** "sütanne, sütnine" (TZ 32b, KTS 73)

emüzgen "sütanne" (TKT 32/8b2)

enege "anne, üvey anne" (KE 80v-3)

ḳam "daye, sütnine" (ETZ 15a)

öz ḳabîle üm (T. + Ar.) "ebe annem, dayem, sütninem" (GT 134a-8)

7. Anne-çocuk ilişkisiyle ilgili söz varlığı:

Anne ve çocuk ilişkisinin ele alınacağı bölümde bakış açımızın esasını annenin çocuğuyla ilgili görevleri ve sorumlulukları oluşturacaktır. Doğurulan çocuğu adlandırmada kullanılan sözcükler ile anneyle ilişkide çocuğun etken olduğu eylemler çalışmamızın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu bağlamda anne-çocuk ilişkisini annenin çocuğunu beslemesi ve bakımı olmak üzere iki ayrı bölümde ele aldık:

7.a. Annenin çocuğunu beslemesiyle ilgili söz varlığı

Annelikle ilgili en temel sorumluluk annenin çocuğunu beslemesidir. Annenin kendisinde var olan biyolojik imkânlarla çocuğunu beslemesini ifade etmek için Eski ve Orta Türkçede şu adlar ve eylemler kullanılmıştır:

aġujluġ er "ağızı, ilk sütü bulunan kişi" (DLT I 146-24)

emçek ~ emcek "meme" (TT 22a, DM 13a, KK 67a, Kİ 11, TZ 10b, EKZ 8/3, CC 48a, ME 85-4, OKTS 130-12, KE 147v-13)

emig ~ **emik ~ emük** "meme" (EUTS 47, DLT I 72-23, KE 185r-5)

emizmek "emzirmek" (EUTS 48)

emür- "emzirmek" (DLT III 264-12)

emüz- "emzirmek" (DLT III 264-12, OKTS 107, TKT 32/5b3, TZ 55a) ~ **emzir-** (KK 77a) ~ **emzür-** "emzirmek" (TT 38b, Kİ 11) ~ **emdür-** "emzirmek" (Kİ 141, ME 20-2, NF 3-14)

oġuz "ilk süt, ağız" (EUTS 94) ~ **ovuz** "ilk süt" (Kİ 64)

sorıt- "emzirmek" (DLT II 304-8)

süt emiz- "süt emzirmek" (İMS 273b-5)

yüklüg tişi süti "Hamile kadın sütü" (ME 54-3)

7.b. Annenin çocuk bakımıyla ilgili söz varlığı:

Anne çocuk arasındaki ilişkinin bir diğer ayağını annenin çocuğu uyutması ve vücut bakımını yapması oluşturmaktadır. İncelediğimiz metinlerde bu görevlerle ilgili şu sözler tespit edilmiştir:

balu balu "ninni" (DLT III 232-20)

bele- " belemek, beşiğe bağlamak, bulaştırmak" (DLT III 270-20)

ügri- "sallamak, beşik sallamak" (DLT I 275-7)

8. İnanışlar ve geleneklerde doğum ve annelikle ilgili söz varlığı:

Kadınlar için önemli ve zor bir olay olan ve sonrasındaki gelişmeler ile toplumsal hayat ve soy devamlılığında önemli bir yeri bulunan annelik kavramı etrafında çeşitli inanış ve gelenekler oluşmuştur. Bu gelenek ve inanışların incelediğimiz metinlerdeki yansımaları ve söz varlığına etkileri şöyledir:

alıḳ- "alçalmak, azmak, bozulmak. Cünüp, aybaşı, lohusa olan kimselerin bakmasından bozulan her şeye de böyle denir." (DLT I 191-22). Türk geleneklerinde ve İslam inancında lohusa kadınlar kirli sayılmaktadır bu sebeple

lohusalığın sona erdiğine inanılan kırkıncı günde kırklama olarak adlandırılan inanış çerçevesinde temizlenmeleri zorunludur (İnan 2010: 73).

Çocuğun doğum şeklinin Türk kültüründe uğur sayıldığını ifade eden sözler de vardır. Şöyle ki **ḳaplıġ oġul** "anası karnında çocuğun bulunduğu torba" sözü uğurlu doğduğuna inanılan çocuklar için kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmut bu sözü "Anne karnında çocuğun içinde bulunduğu torba. Bu, çocukla beraber doğar; böyle olursa o çocuk uğurlu sayılır ve "ḳaplıġ oġul" denir." (DLT III 146-18) şeklinde açıklamıştır.

Münyetü'l Guzât'ta yer alan *oġlan toġurabilmes hâtunnıŋ boynına assaŋ yaraġay ol ḳılıç kim ḫorâsândın kilmiş bolġay* (MG 90a) ifadesinden anladığımıza göre çocuk doğuramayan kadınların boyunlarına Horasan'dan gelmiş bir kılıç asılması onların çocuk sahibi olmalarını sağladığına inanılmaktadır.

Doğum sırasında çekilen sancıların hafifletilmesi için doğum yapan kadına hurma verildiğini ise *oġlan toġurġu vaḳtında ḫurma berürler igler asanet bolur* "Çocuk doğacağı zaman hurma verirler, ağrı hafifler." (OKTS 135) sözlerinden öğrenmekteyiz.

Kutadgu Bilig'de tespit ettiğimiz *örüŋ süt bile kirse eδgü ḳılıḳ/ölüm tutmaġınça ewürmez yorıḳ* "Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o kişi ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz." (KB- 881) dizelerinde geçen *süt bile kir-* "süt ile girmek" sözünde annenin iyiliğinin, asaletinin, huy ve davranışlarının süt yoluyla çocuğa geçtiği inancı göze çarpmaktadır. Buna göre, iyi huylu ve temiz yaradılışlı bir anne tarafından emzirilen çocuğun içinden iyilik ömür boyu çıkmaz, ne hata yaparsa yapsın sonunda doğru yolu bulur (Anıl 2004: 94, 95).

Kâşgarlı Mahmut'un **tilkü** sözcüğü için verdiği "Tilki, kinaye olarak kız çocuklarına söylenir. Bir kadın doğurduğu zaman ebeden *tilkü mü toġdı azu böri mü?* diye sorarlar; "Tilki mi doğdu yoksa kurt mu?" demektir. Bununla "Kız mı doğdu yoksa oğlan mı?" demek isterler. Kıza aldattığı ve yaltaklandığı için "tilki" denir; erkeğe yiğitliği dolayısıyla "kurt" derler." (DLT I 429- 13) açıklamasında doğum gerçekleştikten sonra bebeğin cinsiyetini öğrenmeyle ilgili bir âdeti de öğrenmiş oluyoruz.

Eski Türkler arasında kutsal sayılan Umay Ana çocukları koruyucu ilahe kabul edilirdi, yine baht, talih, devlet Tanrısı olarak da adlandırılırdı (İnayet ve Öger 2009: 1186) . Bu bağlamda Umay'a tapınma metinlerimizde de ifade edilen çok eski bir inanış olarak karşımıza çıkmaktadır. Kâşgarlı Mahmut bu durumu *umayḳa tapınsa oġul bolur* "Birisi buna hizmet ederse çocuk doğar. Kadınlar sonu uğur sayarlar." (DLT I 123-10) biçiminde ifade etmiştir.

Göktürk yazıtlarında geçen *umay teg ögüm ḳatun ḳutıŋa* "Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde" (KT D31) ibareleri de Mukaddes Ana olarak kabul edilen Umay ile Hatun arasındaki benzerlik ilişkisini göstermektedir.

İslamî inançlara göre de annelik kutsal sayılmış, ana baba hakkına büyük önem verilmiştir. *Nehcü'l Ferâdis*'te geçen kimi hikâyelerde anne hakkı ve Hz. Muhammed'in anne hakkına verdiği önem vurgulanmıştır. Burada bir örnek olması açısından *İrşâdü'l Mülûk*'te yer alan bir hadisi aldık: *taḳı Nebî ayıttı: kim kim öpse anasınıŋ başını ululap ol anasını ḳaḳı çökse anası ileyinde hᵛâr ḳılıp kendüsini taḳı anasınıŋ haḳḳını ululap kiçgey ṣırâtdan yıldırım kibi* "Nebi (as.) dedi ki: Kim annesinin başını yücelterek annesini öpse ve annesinin önünde kendini hor görse, annesinin hakkını yüceltse sırattan yıldırım gibi geçer." (İMS 81a-3, 4).

Sonuç

Sonuç olarak Eski ve Orta Türkçe Dönemi eserlerinde annelik ve onun etrafında gelişmiş söz varlığı toplumsal hayatta anneye verilen değerle orantılı olarak önemli bir yer tutmaktadır. Söz varlığında anneyi aşağılayan veya yeren hiçbir ifadeye rastlanmamış aksine anne *Umay* gibi kutsal varlıklara benzetilerek veya anneye küfretmek çok büyük hakaret sayılarak annenin her zaman saygı duyulan biri olduğu vurgulanmıştır.

Hamilelik ve doğum süreçlerinin mahremiyet boyutu düşünüldüğünde bu konularla ilgili sözlerin Eski ve Orta Türkçe Dönemi yazı diline çok fazla yansımamış olacağını düşünmek doğaldır. Zira hamilelik arka planında cinselliği de çağrıştıran bir kavram olduğu için bugün dahi geleneksel hayatın sürdüğü yerlerde toplum içinde gizlenilen, utanılan ya da üzerinde çok konuşulmayan bir olgudur (Çetin 2008: 205). Bu bağlamda dönem metinlerinde hamileliği ve hamileyi adlandırmada çok fazla kelimenin kullanılmadığını, olanların da dolaylı anlatımlarla ifade ettiğini görmekteyiz.

Anneyi ve annelik görevini yerine getiren kimseleri adlandırmakla ilgili sözlerin sayıca çok fazla olmasa da metinlerde çokça kullanılması, annelikle ilgili görevlerden, sorumluluklardan bahsedilmesi, ata ana hakkının sıkça vurgulanması, dinî inançlarda ve geleneklerde anneye verilen değerin aynı zamanda metinlere de yansıması Eski Türk toplumunda annenin yerini göstermesi bakımından manidardır.

KISALTMALAR

AH: Atebetü'l-Hakâyık
CC: Codex Cumanicus
D: Doğu
DLT: Divânü Lügâti't-Türk
DM: Dürretü'l-Mudiyye
EKZ: Ermeni Kıpçakçasıyla Yazılmış Zebur
ETŞ: Eski Türk Şiiri
ETY: Eski Türk Yazıtları
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
GT: Gülistân Tercümesi
IB: Irk Bitig
İMS: İrşâdü'l Mülûk ve's-Selâtîn
KB: Kutadgu Bilig
KE: Kısâsü'l-Enbiyâ
Kİ: Kitâbü'l-İdrâk
KK: Kavâninü'l-Külliyye
KMES: Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semarkandî
KP: Kuanşi im Pusar
KT: Köl Tigin
KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
ME: Mukaddimetü'l-Edeb
MG: Münyetü'l Guzât
MM: Mu'înü'l-Mürîd
NF: Nehcü'l-Ferâdis
OKTS: Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı
TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TKT: Karahanlı Türkçesi Kur'ân Tercümesi
TS: Türkçe Sözlük
TT: Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TZ: Tuhfetü'z-Zekiyye

KAYNAKLAR

AKSAN, Doğan (1989), "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *TDAY Belleten 1971*, TDK Yay., Ankara, s. 253-262.

AL-TURK, Gulhan (2006), *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lugati't Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

ANIL, Adile Yılmaz (2004), "Kutadgu Bilig'de Kadın", *Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S 32, Kış, s. 91-99.

ARAT, Reşid Rahmeti (2006), *Kutadgu Bilig, Metin-Tercüme-Dizin*, Kabalcı Yay., İstanbul.

_____ (1991), *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara.

_____ (1992), *Edib Ahmed Mahmud Yügneki, Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dili Kurumu Yay., Ankara.

ARIKAN, İbrahim (2006), *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.

ATA, Aysu (1997), *Kısâsü'l-Enbiyâ, Giriş, Metin Tıpkıbasım, I. C*, TDK Yay., Ankara.

_____ (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yay., Ankara.

ATALAY, Besim (1998-1999), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-II-III-IV C, TDK Yay., Ankara.

BOROVKOV, A. K. (2002), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, (Rusçadan Çevirenler) Halil İbrahim USTA, Ebülfez AMANOĞLU, TDK Yay., Ankara.

CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abu-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.

_____ (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Enderun Yay., İstanbul.

ÇETİN, Engin (2008), "Türkçede Gebelere Ad Verme Yolları", *Turkish Studies*, Vol. 3/3, Spring, s. 189-211.

_____ (2009), "Orhon Yazıtlarında 'İtaat' Kavramı'", *Turkish Studies*, Vol. 4/8, Fall, s. 826-837.

ECKMANN, János (2004), *Nehcü'l-Ferâdis-Cennetlerin Açık Yolu I-II*, (yay. haz.) Semih TEZCAN, Hamza ZÜLFİKAR), TDK Yay., Ankara.

GRØNBECH, Kaare (1936), *Codex Cumanicus*, cod. Marc Lat. DXLIX in Facsimile herausgegeben, mit einer Einleitung von K. Grønbech, I, Kopenhagen.

_____ (1942), *Komanisches Wörterbuch*, *Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen.

İNAN, Rukiye Aysun (2010), *Türk Halk İnanışlarında Kadın Algılamaları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.

İNAYET, Alimcan, Adem ÖGER (2009), "Uygur Türklerinin Mitolojik, Dinî ve Tarihî Kadın Kahramanları Üzerine, *Turkish Studies*, Vol. 4-3, Spring.

İslam Ansiklopedisi (2002), 26. C, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul.

KARAHAN, Akartürk (2006), "Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine", *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara, s. 1-12.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1968), "Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesinin Dil Hususiyetleri", *Türkiyat Mecmuası*, S XV. s. 75-126.

_____ (1989), *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*, TDK Yay., Ankara.

ORKUN, H. Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, 3. Baskı, TDK Yay., Ankara.

ÖZKAN, Abdurrahman (1994), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî,* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

TEKİN, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I-Kuanşi im Pusar*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.

TEKİN, Talat (2006), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., 2. Baskı, Ankara.

_____(2004), *Irk Bitig*, Öncü Kitap, Ankara.

TOPARLI, Recep (1993), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.

_____ (1988), "El-Kavaninü'l Killiye li-Zabti'l-lugati't-Türkiyye (Şekil Bilgisi Özellikleri-İndeks), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat, s. 143-196.

_____ (1992), *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, TDK Yay., Ankara.

TOPARLI, Recep, M. Sadi ÇÖGENLİ, Nevzat H. YANIK (2000), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, TDK Yay., Ankara.

_____ (1999), *El-Kavânnü'l Killiye li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, TDK Yay., Ankara.

TOPARLI, Recep, Hanifi VURAL, Recep KARAATLI (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara

TOPARLI, Recep, Mustafa ARGUNŞAH (2008), *Mu'înü'l-Mürîd*, TDK Yay., Ankara.

Türkçe Sözlük (2005), 10. Baskı, TDK Yay., Ankara.

UĞURLU, Mustafa (1987), *Münyetü'l-Guzât*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

YÜCE, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yay., Ankara.

KARIŞIK DİLLİ METİNLER VE KURAL DIŞI ŞEKİLLER

Nuri YÜCE[*]

Bazı Türkçe yazma eserlerin metninde kullanılan dilin kendi lehçe özelliklerine ters düşen veya alışılagelmiş ya da yaygınlaşmış kurallara uymayan gramer şekilleri ve kelimelere rastlandığı bilinmektedir. Bu tür eserlerin sayısı pek az da olsa içerdikleri bu mesele Türkologları meşgul etmiş ve etmektedir. Böyle eserleri "karışık dilli eserler" olarak adlandırmak Türkoloji dünyasında kabul görmüş bir tanım hâline gelmiştir. Bunların en belirgin özelliklerini Hârizm bölgesinde oluşan yazı dilinde görmekteyiz. Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserinde, *Kur'an* surelerinden bazılarının Türkçe çevirilerinde, *Nehcü'l-Ferâdîs* ve daha başka vaaz ve nasihat içerikli yazmalarda, bunun örnekleri yeterince var. Karışık dil kullanımının başlıca sebebi olarak, adı geçen bölgede Doğu Türkçesini, Batı Türkçesini ve Kıpçak Türkçesini konuşan çeşitli Türk boylarının birlikte yaşadıkları ve bunların yazdıkları eserlere kendi ağız özelliklerini doğal olarak yansıttıkları gösterilir. Bu türden dil özelliklerini yalnız o bölgedeki yazmalarda değil, o bölgeden şu veya bu sebeple Anadolu, Suriye, Irak, Mısır ve başka ülkelere göç etmiş kimseler tarafından, gittikleri yerlerde kaleme aldıkları eserlerden günümüze ulaşmış olanların bazı nüshalarında görmek mümkündür. *Mukaddimetü'l-Edeb*[1], *Behcetü'l-Hadâik*[2], *Karışık Dilli Kur'an Tercüme ve*

---

[*] *nuriyuce@yahoo.com*

[1] *Mukaddimetü'l-Edeb* için bk. Nuri Yüce, *Ebu'1-Kâsım Cârullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşarî el-Hvârizmî: Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks.* (Türk Dil Kurumu Yayınları: 535). Ankara 1988. VI + 229 s.; 2. Baskı (Türk Dil Kurumu Yayınları: 535). Ankara^2 1993. VI+229 s.; amlf, "Mukaddimetü'l-Edeb", *DİA 31* (İstanbul 2006), s. 120c-121c.

[2] *Behcetü'l-Hadâik* (istinsah tarihi H 703/M.1303) için bk. İsmail Hikmet Ertaylan, "VII.H./XIII. M. Asra Ait Çok Değerli bir Türk Dili Yadigarı: Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izeti'l-Halâik", *TDED III/3-4*, (İstanbul 1949), s. 275-293; Saadettin Buluç, "Eski Bir Türk Dili Yadigarı Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik", *TDED 6* (İstanbul 1955), s. 119-131; amlf "Bir Eserin İki Yazma Nüshası", *TM 14* (İstanbul 1965), s. 151-197.

Tefsiri[3], *Fâtiha Tefsiri*[4], *Ferâiz Kitabı*[5] ve daha başka yazmalar bu özellikleri içeren tipik eserlerdir.

Karışık dilli eserlerin metinleri üzerinde araştırma yapan Türkologlar bu eserlerdeki farklı özellikleri, Türk dilinin kendi içindeki geçiş döneminde oluşan bir dil hadisesi ve aynı zamanda göçmen müelliflerin yazdıkları esere kendi ağız özelliklerini yansıtmaları olarak açıklamaya çalışmışlardır (Buluç 1955: 119-131; Arat 1956: 225-232; Mansuroğlu 1960: 367-370; Tulum[6] 1968: 133-138; Canpolat 1968: 165-175 vb.).

Bu çalışmaları topluca gözden geçiren daha sonraki araştırmacılar da aynı görüşe katılmışlar ve ilgili eserlerdeki farklı dil ve gramer şekillerinden örnekler vererek bu konuyu daha ayrıntılı olarak ele almışlardır (Tekin 1974: 58-133; Erkan 1992: 347; Korkmaz 1995: 55-64; Erdem ve Sarı 2010: 390-415).

Bu araştırmacıların hareket noktaları, karışık dilli metinlerdeki Doğu Türkçesi özellikleri taşıyan b-'li kelimeler (*bol- bar- bér-, bar*) başta olmak üzere diğer kelime türleri ve bazı gramer unsurları olmuştur.

Biz, konuya daha başka bir açıdan bakarak yazma eserlerde farklı dil özelliklerini yansıtan malzeme bulunmasının sebeplerinin bir değil, birkaç türlü olduğu görüşündeyiz. Bu görüşümüzü daha ayrıntılı ifade etmek için karışık dilli olmanın sebeplerini birkaç başlık altında sıralamak uygun olacaktır:

(1) Karışık dilli eserin yazıldığı bölgeden kaynaklanan sebepler: Buna en uygun bölge olarak Hârizm bölgesini gösterebiliriz. Çünkü bu bölgede Türkçenin konuşma ve yazı dili olduğu zaman diliminde, hem Hârizm'de yaşayan

---

3 *Karışık Dilli Kur'an Tercüme ve Tefsiri* 1990 yılında tarafımızdan keşfedilmiş ve önemi sebebiyle Süleymaniye Kütüphanesine aldırılmıştır (Yazma Bağışlar No.: 3966). Bilim âlemine tanıtılması için bk. Nuri Yüce, "Eine neu endeckte Handschrift des Mitteltürkischen", *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauischholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37), S 221-227. Bu yazma eserin tamamı (1a-222b y.), 2000-2007 yılları arasında benim danışmanlığım altında 5 öğrencim tarafından bölümler hâlinde 5 adet yüksek lisans tezi olarak *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi, Metin, Dil İncelemesi, Dizin* adı ile işlendi.

4 Hayati Develi, "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni: Fatiha Tefsiri", *İlmî Araştırmalar 6* (1998), 63-81.

5 *Ferâiz Kitabı* için bk. Şinasi Tekin. "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "olga-bolga" Sorunu", TDAY-Belleten 1973-1974, s. 59-71 (Makale) +71-105 (Metin) +105-133 (Dizin) +134-157 (Tıpkıbasım).

6 M. Tulum, makalesinde sadece *Şerhu'l-Menar'ı* ele alır ve bu eserin Kıpçakça olduğunu belirtir.

hem oraya yoğun hâlde gelip giden halkın çoğunluğunu çeşitli Türk lehçe ve ağızlarını konuşan boylar oluşturuyordu. Böyle bir ortamda yeni oluşan yazı dilinde o bölgede konuşulan her lehçe ve ağızdan ve ayrıca oradaki Hârizmce, Farsça gibi diğer yerli dillerden kelimelerin kullanılması olağandı. Buna örnek olarak *Mukaddimetü'l-Edeb* ve *Nehcü'l-Ferâdîs* gösterilebilir.[7]

Mukaddimetü'l-Edeb, bilindiği gibi Hârizmli ve Türk asıllı tanınmış âlim Zemahşarî (1075-1144)[8] tarafından, Hârizmşah Atsız için yazılmış, ana metni Arapça olan bir kitaptır. Arapça öğrenmek isteyenler tarafından yaygın olarak kullanılmış, Arapça metnin anlamı satır altına ince bir yazıyla kullanan kimselerin tercih ettikleri dillerde yazılmıştır. Bu kitabı kullanan bir kimse eğer Fars ise, Arapça kelimelerin karşılığını metnin altında kendi ana dilinde, yani Farsça yazılmış olarak görmeyi tercih etmiş; eğer kitabı kullanan Türk dilli bir kimse ise, o da Arapça kelimenin anlamının Türkçe yazılmış olmasını istemiştir. Bundan dolayı pek çok nüshanın satıraltı tercümelerinin Türkçe veya Farsça olması bu kitabın Türkler ve Farslar tarafından sıkça kullanılmasının sonucudur. Türkçe tercümelerdeki lehçe farkı da yine kitabı kullanana göre şekillenmekteydi. Eserin bize kadar ulaşmış nüshaları arasında eski bir İran dili olan Hârizmce tercümeli nüshasının bulunması, o dili konuşanların 13-14. yüzyıllarda var olduğunun ve Moğolca tercümeli nüshasının mevcudiyeti ise, bu eseri, ana dili Moğolca olanların da kullandığının delilidir.

Mukaddimetü'l-Edeb nüshalarının en eskilerininin içerdikleri Türkçe tercümelerde bulunan dil malzemesinin ağırlıklı olarak Karahanlı Türkçesi yazı diline bağlı olması yanında Oğuzca, Kıpçakça veya daha değişik dil unsurlarının da bulunması ilgili nüshanın istinsah edildiği yer ve kullanacak kimsenin kendisinin anlayacağı dil ile ilgilidir. Bu gerçeği dikkate alarak eserin içindeki Türkçe dil malzemesinin çeşitliliği bölgedeki halkın farklı lehçeler konuşmuş olmasıyla izah edilebilir.

(2) Türk boylarının, özellikle Moğol istilası yıllarında, Anadolu, Suriye, Irak ve Mısır gibi bölgelere göç edenlerden, yeni vatanlarında yazılı eser üretenler, ister müellif, ister müstensih olsun, ürettikleri eserleri halkın anlayabileceği lehçede yazmak mecburiyetindeydiler. Ancak, göçmen müellif veya müstensihler yeni yerleştikleri bölgedeki dilin bütün inceliklerine henüz tam vakıf olamadıklarından, yazdıkları eserlere ister istemez, kendi lehçelerinin

---

7 Hârizm Türkçesinin özellikleri için bk. Nuri Yüce (2002: 1522-1525).

8 Zemahşeri ve eserleri için bk. Nuri Yüce, "Zemahşerî", *İA (=İslam Ansiklopedisi) 13* (İstanbul 1985), 504b-514b. Daha geniş olarak: amlf, "Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez- Zemahşerî el-Hvârizmî, Hayatı ve Eserleri", *TDED 26 =1986-1993* (İstanbul 1993), s. 289-316.

özellikleri de karışmıştır. *Behcetü'l-Hadâ'ik* gibi *bol-* yanında *ol-* şeklinin ve daha başka farklı kelimelerin birlikte bulunduğu eserler böyledir.

(3) Dinî eserlerde, özellikle *Kur'an* surelerinin tefsiri veya çevirisi olan yazmalarda ise karışık dil özellikleri, yukarıda belirttiğim bölge ve göçmenlik etkenlerinin yanı sıra, daha farklı başka bir sebebe de bağlanabilir. Tefsir yazan veya *Kur'an* surelerinin çevirisini yapan bir âlimin, kendisinden önce yapılmış olan muteber tefsir ve tercümelerden yararlanması tabiidir. *Kur'an* surelerinin hem Farsçaya hem Türkçeye en eski çevirisi, bilindiği gibi Karahanlılar zamanında yapıldı. Daha sonraki Türkçe tefsir ve çeviriler de kendilerinden öncekilerden istifade edilerek yazıldı. Oğuz Türkçesinin konuşulduğu Anadolu sahasında yapılan *Kur'an* çevirilerinde de aynı yol izlendiği için, Doğu Türkçesiyle yapılmış bir çeviriden yararlanan herhangi bir Oğuz Türk'ünün veya Oğuzların yaşadığı bir bölgeye gelmiş Türkistanlı bir âlimin, istifade ettiği Doğu Türkçesi eserlerdeki dil özelliklerini yer yer kendi yazdığı eserde kullanması olağandır. Bunun örneklerini özellikle süreden beri üzerinde çalışarak yayına hazır hâle getirdiğimiz bir yazmada 1.400'den fazla (1449) Azerî Türkçesi atasözü bulunuyor. Bu yazmanın bilinen üç[9] nüshası var. Eserde rastlanan bazı gramer ve yazım şekilleri kendi içinde olması gereken kuralın özelliklerine uymayan bir görünüş sergilemektedir. Şimdi bunlardan bazı örnekler verelim. Örneklerin sonundaki sayfa ve satır numaraları, esas nüsha kabul ettiğimiz E (Süleymaniye Ktp, Esad Ef. 2733 No.lu ciltte 51a-67a yapraklar arasındaki 33 sayfalık *Durub-ı Emsâl*) nüshasına[10] aittir.

§01. Tek. 2. şahıs genitif ekinin son harfi bazı kelimelerde hem *ng* hem sadece *n* ile olabiliyor.

Öküzüng qaşqasını [51a/16]. *Öküzün [10] yönsüzi köten arzular, Karışık dilli Kur'an Tefsiri ve Tercümesi*nde yeterince görmekteyiz.

(4) Yukarıda ana hatlarını belirttiğimiz üç farklı karışık dillilikte ortak olan payda, farklı lehçe özelliklerinden oluşan karışmanın bir arada, yani aynı metinde olmasıdır. Bunlardan daha farklı dördüncü bir karışık özellik ise aynı

---

9 1) Süleymaniye Ktp, **Esad Ef. 2733** No.lu ciltte **51a-67a** yapraklar (33 s.) ***Durub-ı Emsâl***. 2) İst. **Üniv. Ktp. F 546** numaralı ciltte 116(109)a-128(121)b yapraklarda ***Durub-ı Emsâli't-Türkiyye;*** 3) **Nur-ı Osmaniye** Ktp. Abbas Kulı Merâğa: ***Emsâl-i Türkiyye***, Ktp 4437/10 (5001) numaralı ciltte 206a-213a (8 yaprak=15 s.). Her üçünün de yazısı taliktir, ancak üçüncü nüshanın yazısı daha eğik bir talik olup her sayfasında üç sütun var.

10 Bu nüshanın ilim âlemine tanıtımı için bk. Nuri Yüce, "Bemerkungen über eine Handschrift aserbaidschanischer Sprichwörter", *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, hrsg. A. von Gabain und W. Veenker, Band 29: Türkische Sprachen und Literaturen, Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz, Bamberg, 3.–6. Juli 1987, herausgegeben von Ingeborg Baldauf, Klaus Kreiser und Semih Tezcan.* Wiesbaden, O. Harrassowitz 1991, S 391-398.

bölgede ve aynı lehçede görülen farklı dil kullanılışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun örnekleri Azeri Türkçesi atasözleri içeren bir yazmada bulunuyor.

§0. Günümüzden 200-250 yıl kadar önceki bir zaman dilimi içinde, yani 18. yy.da yazıldığını tahmin ettiğimiz ve bir

igidüng yönsüzi vatan [illegible] [52b/09-10]. *Böyüklerün sözi daş kertükdür*. [54b/12]. *Béglerün bir eli oddur bir eli su* [56a/02]. *Xarmanung songı abdallarundur* [57b/15]. *Qumang kimdür yavuq qonşun* [62a/16]. *Gelinüng [11] ayağı çobanun dayağı* [63a/11]. *Herze sözin [17] cevabı merze olur* [65a/16-17].

§02. Kelime içinde iki vokal arasında *q* çoğu zaman yumuşamakta, fakat yumuşamadığı örnekler de var. *Dişilen dırnağılan [18] yıqub ağız ilen yémaq gerek* [58b/17-18]. *Su alçaqa axar* [59b/17]. *Saqqal ağlıqı ölüm pêşrevidir [59b/19*]. *Sen yédüg(k?)üng* [60b/01] *bilmessüng men doğraduqum bilürem* [60a/19-60b/01]. *Şapalaqılan yüz qızartmaq olmaz* [60b/09]. *Qar onungçün yaqar ki ayağ üşüde* [61b/05]. *Qaranluğda göz qırpmaqung ne fayda* [62a/16].

§03. Aynı kelimenin farklı yazıldığı olmaktadır:

Qırq ~ qırx ("40")

Bir ata qırq oğulı saxlar, [11] *qırq oğul bir atanı saxlaya bilmez* [54b/11]. *Qırq ekmek borc olmaz* [61b/11]. *Qırq igne bir cuvalduz olmaz* [62b/03].

Qırx yaşında tanbura ögrenen âxiretde çalar [62b/01]. *Yoxsul baylıqa* [03] *düşse*, *qırq il yoxsulluq rengi yüzinden gétmez* [67a/02-03].

Qonaq ~ qonax

Qonaq qısmeti özinden ilerü gelür [62b/06]. *Bir gécenüng qonağı yüz iling ıqağıdur* [55b/14]. *Qonaqum qonaq, qonşımda* [10] *qonaq* [61b/09-10]. *Malum géder qonaqum qonağlanmaz [64a/09]. Qonaq umduğın yémez* [61b/10]. *Qonaq qonaqı istemez év iyesi* [12] *ikisini de* [61b/11-12].

Çıq(ar)- ~ çıx(ar)-

İlanı xoş dil ilen delüginden çıqarmaq olur [51a/12]. *Bir elden sadâ çıqmaz* [55a/01]. *Cergeden çıqmaq olmaz* [56b/14]. *Çaqmaq olmayınca daşdan od çıqmaz* [57a/10]. *Dolu qabdan ses çıqmaz* [59b/03]. *Sudan* [11] *ilerü şalvar çıqarmaq olmaz* [60a/10-11]. *Südilen gelen sümükilen çıqar* [60b/03].

Demür demüri [18] kevre·den çıxarur [58a/17-18]. *Ox yaydan [19] çıxandan songra fayda vérmez* [52a/18-19]. *İtüng acısı dabandan [14] çıxar* [53a/13-14]. *Anası çıxan ağaca, budaq budaq gezer* [54a/08].

Yoq ~ yox

Degirmende deni [Ü: *unı*[11]] *yoqdur şahâd·a başı yarulur* [59a/18]. *Ağlamayana emcek yoqdur* [53b/11]. *Da'vî neng yoq·ısa mülk al, işüng* [58b/01] *yoq·ısa degirmen sal* [58a/19-58b/01]. *Dada dada yoq olur* [58b/16]. *Danışanda xayır danış, yoqsa dinüb danışma* [59a/05]. *Dağarcuqluya nevbet yoqdur* [59a/11*]. Saqqalı yoqdur sözi [18] ötmez* [59b/17-18]. *Yatur öküze yém yoqtur* [66a/02].

Doğruya zeval yoxdur [58b/12]. *Suya batanung yağışdan derdi yoxdur* [60b/03]. *Qardaş qardaşung ölümin istemez yoxlıqın ister* [62b/12]. *Nasîbüng var ise gelür Yemenden nasîbüng yox ise çıxar dâmenden* [64b/18]. *Yoxluq dâmû évidür* [65b/14]. *Yoxung yüzi qaradur* [66a/08].

§4. Normal olarak 2'nci teklik şahıs şart eki *+sang/+seng* olması gereken yerlerde bazan *+sung(+süng* olmakta: *Éle [3] véren ögüdi özüng dutsung yég idi* [53a/02-3]. *Her ne dilesüng haqdan* [03] dile [65a/02-3]. *Her ne désüng onı* [8] *éşidürsen* [65a/08-9]. *Her ne qılsung nîk u bed âxır ki tuş olur sanga* [65a/16]. *Yurt bilmesüng yurta düş* [67a/06]. *Rüstem-i zamân olsung [08] duşmanı haqîr sayma* [59b/07-08].

Fakat aynı zamanda *+sang/+seng* eki de kullanılmaktadır.

'Avratı öz başına qoysang çalıcılıqa géder [61a/13]. *El ilen her ne vérseng* [15] *üste gelür* [51b/14-15]. *Çağırı keçiye vérseng qurda dav diler* [57a/11]. *Qurbağanı su sarı yeritseng iki sıçrar* [62a/10]. *Minnet çekseng merdden çek* [64b/02].

§05. ***ye-*** fiilinin geniş zaman eki normal olarak ***-r*** olmaktadır: *Oğrı anası gâh döş yér gâh döşine [20] urar* [51b/19-20]. *Ğam seni yér, sen [16] ğamı yéyince* [61a/15-16]. *Boş dutan berk yér* [54b/16].

Ancak ***ye-*** fiili, bazen geniş zaman ***-er*** ekini de alıyor. Bu durumda araya bir *-y-* girmektedir: *Éşek işler at yéyer* 53a/17; *Sümük* [06] *sınduran, eti doyınca yéyer* [60a/05].

§06. ***p*** sesiyle ***b*** sesinin söyleniş farkı p'lerin üç noktalı yazılmasıyla belirtilmiş. *Bir don géymek gerek ki yamaqı évde tapula* [55b/19]. *Tangrı taqdîrin bende poza bilmez* [56a/06]. *Taqdîr tağyir tapmaz* [56a/06]; *Tünd su körpi yıxar* [56a/08].. *Tangrı ta'âla bir qapudan [3] bağlasa bir qapudan açar* [56b/02-03]. *Tülki vardur baş qoparur, qurdung adı bednâmdur* [56a/18]. *Zulum ilen yapulan [08] yapu téz xarâb olur* [61a/07].

---

11 Ü: *unı*

Zarf-fiil ekindeki ***b/p*** ise hep tek noktayla ***b*** olarak yazılmış: *İgit·de üç nesne hünerdür, açub oxımaq,* [8] *üzüb kéçmaq, atub urmaq* [51b/7-8].

Eğer bu zarf-fiili ***+dur*** bildirme ekini alarak "-mış" anlamında kullanılmışsa *p* sesini belirtmek için üç noktayla yazılmaktadır: *İtüren bulmayupdur* [53b/13]. *Ata buğda ilen dolduran damı oğul saman ilen [18] doldurmayupdur* [53b/18-17]. *İlan qonşı·sını urmayupdur* [53b/18*]. Bişiküng burnı ete yetmeyende dér iyüpdür* [55b/09].

Sonuç

Eski Azeri Türkçesi atasözleri içeren bu yazmadaki bazı atasözlerinin kendi içinde bile aynı kelimenin veya gramer unsurunun iki farklı biçimde kullanılması acaba nasıl açıklanabilir? Öyle sanıyorum ki, bu atasözleri nüshası yazılırken, başka yazılı nüshalardan veya içinde atasözleri bulunan metinlerden yararlanılmış olmalı. Aynı zamanda müellif veya müstensih bunun yanı sıra halk ağzında kullanılanları da yazdıklarına eklemiş olmalı. Hem yazılı metindeki yazım geleneğine hem de sözlü biçimde söylenene itibar etmekten dolayı böyle tuhaf farklar meydana gelmiş olabilir.

§7. Karışık dillilik veya kurala uymama hadisesi, yalnız yazma eserlerde değil aynı zamanda henüz yazıya aktarılmamış, konuşma dilinde varlığını sürdüren günümüz ağızlarında da kendisini gösteren bir olgudur.

Türkiye'de güney illerimizde, özellikle Akdeniz bölgesindeki ağızlarda kelime başındaki ***t-*** umumiyetle ***d-*** olarak söylenir. Mesela: *daş, datlı, davşan, direk, duz* vs.

Fakat bazı kelimeler bu kurala uymaz: *Tañrı, tahı* ("daha"), *tana, tiken, tiremek tolu,* vb. Bu ***t-***li kelimeler arasında ilginç kullanımı olanlar var. Mesela "Bir şeyin altına destek olarak onun aşağıya düşmemesini sağlamak" anlamındaki *tiremek* fiili böyledir. *Tiremek*-ten türetilmiş olan *tirenneşmek* ise "ayakta dururken veya at üzerindeyken sağa sola düşmemek için denge sağlamak" anlamındadır. Bu fiil eğer *d-* ile *diremek* diye söylenirse, "içi tahıl dolu çuvalları ve benzeri nesneleri üst üste koyarak düzgün biçimde yığmak" anlamına gelir. Bundan türemiş olan *direk* ismi de *d-* ile söylenir.

KAYNAKLAR

ARAT, R. Rahmeti (1956); Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İ kişafına Dair". *V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956)*, TTK Yay. IX. Seri 5, (Ankara 1960), 225-232.

BULUÇ, Saadettin (1955). "Eski Bir Türk Dili Yadigarı Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik", *TDED 6* (İst 1955), s. 119-131.

BULUÇ, Saadettin (1956). Behcetü'l-Hadâ'ik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'ten Örnekler". *TDED 7* (İst 1956), s. 17-44.

BULUÇ, Saadettin (1963). "Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izeti'l-Halâ'ik'den Derlenmiş Koşuklar", *TDAY-Belleten 1963* (Ankara 1963), s. 161-201.

BULUÇ, Saadettin (1964). "Bir Eserin İki Yazma Nüshası", *TM 14* (İstanbul 1965), s. 151-197.

CANPOLAT, Mustafa (1968). "Behcetü'l-Hadâ'ik'in Dili Üzerine", *TDAY-Belleten 1967*, s. 165-175.

DEVELİ, Hayati; "Ağız Özellikleri Taşıyan Bir Eski Türkiye Türkçesi Metni: Fatiha Tefsiri", *İlmî Araştırmalar 6* (İstanbul 1998), 63-81.

Durûb-i Emsâl: 1) Süleymaniye Ktp, **Esad Ef.** 2733 No.lu ciltte 51a-67a yapraklar (33 s.); 2) **İst. Üniv.** Ktp. F 546 numaralı ciltte 116(109)a-128(121) b yapraklarda *Durub-ı Emsâli't-Türkiyye;* 3) **Nur-ı Osmaniye** Ktp. Abbas Kulı Merâğa*, Emsâl-i Türkiyye*, Ktp 4437/10 (5001) numaralı ciltte 206a-213a (8 yaprak=15 s).

ERDEM, Mevlüt +Mustafa SARI, "Karışık Dilli Eserlere Farklı Bir Bakış", *Turkish Studies*, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 5/1* Winter 2010, s. 390-415.

ERKAN, Mustafa, "Behcetü'l-Hadâik", *DİA, 5*, (İstanbul 1992), s. 346c-348a.

ERTAYLAN İsmail Hikmet (1949), VII.H./XIII.M. Asra Ait Çok Değerli Bir Türk Dili Yadigarı: Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izeti'l-Halâik, *TDED III/3-4*, (İstanbul 1949), s. 275-293.

KORKMAZ, Zeynep (1968), "Eski Bir Kudurî Çevirisi", *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1966*, (Ankara 1968) s. 225-231.

KORKMAZ, Zeynep (1995). "Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri", *TDAY-Belleten* 1991 (Ankara 1994), s. 55-64.

MANSUROĞLU, Mecdud (1954) "Mevlâna Celâleddin Rumî'de Türkçe Beyit ve İbareler", *TDAY-Belleten* (Ankara 1954), 207-220.

MANSUROĞLU, Mecdud (1956) "Şeyyad Hamza'nm Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi", *TDAY-Belleten* (Ankara 1956), s. 125- 144.

MANSUROĞLU, Mecdud (1960). "Şerhü'l-Menâr'ın Dili Hakkında", *V. Türk Tarih Kongresinde Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960: TTKYay., s. 367-374.

Nehcü'l-Ferâdîs I: Tıpkıbasım (1956): Ön sözü yazan János ECKMANN, Ankara, TDK 1956. XIV+444 S.

*Nehcü'l-Ferâdîs II: [Çeviriliyazılı] Metin (*1984*),* ECKMANN, János, Yayınlayanlar: Semih TEZCAN, Hamza ZÜLFİKAR, Ankara TDK 1984.

TEKİN, Şinasi (1974). "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "olga-bolga" Sorunu", *TDAY-Belleten* 1973-1974, s. 59-71 (Makale) +71-105 (Metin) +105-133 (Dizin) +134-157 (Tıpkıbasım).

TULUM, Mertol (1968); "Şerhü'l-Menâr Hakkında: I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVI* (İstanbul 1968), s. 133-138.

YÜCE, Nuri (1985); "Zemahşerî", *İA (=İslam Ansiklopedisi) 13* (İstanbul 1985), 504b-514b.

YÜCE, Nuri (1986-1993); "Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez- Zemahşerî el-Hvârizmî, Hayatı ve Eserleri". – *TDED 26 =1986-1993* (İstanbul 1993), 289-316.

YÜCE, Nuri (1987-1991); "Bemerkungen über eine Handschrift aserbaidschanischer Sprichwörter". — *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, hrsg. A. von Gabain und W. Veenker, Band 29: Türkische Sprachen und Literaturen. Materialien der ersten deutschen Turkologen-Konferenz, Bamberg, 3. - 6. Juli 1987, herausgegeben von Ingeborg Baldauf, Klaus Kreiser und Semih Tezcan.* Wiesbaden, O. Harrassowitz 1991, S 391-398.

YÜCE, Nuri (1988); *Ebu'1-Kâsım Cârullah Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşarî el-Hvârizmî: Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası. Giriş, dil özellikleri, metin, indeks.* (Türk Dil Kurumu Yayınları: 535). Ankara 1988. VI + 229 S; 2. Baskı. (Türk Dil Kurumu Yay.: 535). Ankara[2] 1993. VI+229 S.

YÜCE, Nuri (1990-1993); "Eine neu endeckte Handschrift des Mitteltürkischen". — *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauischholzhausen, 13-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37). S: 221-227.

YÜCE, Nuri (2002); "Hârizm Türkçesi", *Türkler 5* (Ankara 2002), s. (793-803) =1514-1536 (Yeni Türkiye Yayınları, Editörler: Hasan Celal GÜZEL, Kemal ÇIÇEK, Salim KOCA).

YÜCE, Nuri (2006); "Mukaddimetü'l-Edeb", *DİA 31* (İstanbul 2006), 120c-121c.

TÜRKÇEDE KARI VE KOCA SÖZCÜKLERİNİN ANLAM ALANLARI

Nursel ÖZDARENDELİ[*]

1. Giriş

Dil, toplumun en önemli yapı taşı olması, kültürle sıkı sıkıya bağ teşkil etmesi, toplumun her alanıyla ilintili bir olgu olması sebebiyle eski zamanlardan bu yana insanlığın dikkatini celbetmiş, insanı üzerinde düşünmeye ve çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Başlangıcı milattan öncelere dayanan çalışmaların neticesinde dil bilimi oluşmuş, hâlihazırda ses bilimi (fonoloji), biçim bilimi (morfoloji), dizim bilimi (sentaks), anlam bilimi (semantik), söz bilimi (leksikoloji), sözlük bilimi (leksikografi), ad bilimi (onomastik), lehçe bilimi (dialektoloji), köken bilimi (etimoloji) gibi birimleriyle dili tespit ve teşhis eder olmuştur.

Çalışmamızla ilgisi dolayısıyla anlam bilimi üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Sözcüklerin anlam alanları yönüne eğilen anlam bilimi, dil bilimi çalışmaları arasında on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yer bulmaya başlamıştır. Anlam bilimi, dili anlam yönünden ele alan, göstergenin gösterilen bölümünü veya içeriği, eş zamanlı ve art zamanlı açılardan inceleyen bilim dalıdır. Yani dilin anlam boyutunu ele alır. Bu boyut içine bir kelimenin anlamları, bunları nasıl, niçin, ne zaman kazandığı, diğer kelimelerle ilişkisi konuları yanında, kelimenin ne olduğu, işlevinin ne olduğu, bu işlevi nasıl yerine getirdiği gibi konular da girmektedir (Erol 2008: 17).

Bugün anlam bilimi üzerindeki çalışmalar gözden geçirilecek olursa anlam bilimi başlıca iki alt alana ayrılmaktadır: 1. Sözcük anlam bilimi, 2. Tümce anlam bilimi. Bunun yanı sıra art zamanlı ve eş zamanlı yöntemin kullanılmasına göre, zaman içindeki gelişmelerin ele alınıp alınmaması bakımından durgun anlam bilimi ve gelişmeli (tarihsel) anlam bilimi olarak iki alt alan daha belirlenmiştir (Aksan 2009: 20).

Durgun anlam bilimi, dildeki sözcüklerin anlamlı birimler hâline geliş sürecinde, doğadaki nesne ile insanın bazı zihinsel devinimlerini, zamana ihtiyaç duymadan, dilin doğal dizgesindeki anlam oluşturma yönünü ele alır. Yani, göndergenin gösterge boyutuna geçiş sürecini ele alır.

Gelişmeli anlam bilimi ise dilin canlı bir varlık olma özelliğinden kaynaklanan, zamana ihtiyaç duyarak gelişim ve değişim gösteren anlam olaylarını ve sorunlarını konu edinir.

Anlam biliminin ele aldığı konu başlıklarını ise şu şekilde göstermek mümkündür:

- Anlamla ilgili temel kavramlar
- Sözcüklerde temel anlam
- Sözcüklerde yan anlamlar
- Eş anlamlı sözcükler
- Karşıt anlamlı sözcükler
- Çok anlamlı sözcükler
- Anlam değişmeleri (Eker 2010: 35).

Anlam dallanmalarının yöntem ve sebeplerine geçmeden önce anlam kavramına da kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelerin, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatımı sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Kimi zaman kendi kök ve gövdeleriyle türetmelere gider; kimi zaman ilgisi, benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir; böylece dildeki göstergeler oluşur (Aksan 2009: 30). Saussure'e göre dil bir terimler dizini değil, bir göstergeler dizgesidir; bizim genel dilde sözcük adını verdiğimiz şeyler değil, doğrudan doğruya insan zihnine özgü ruhsal birer iyelik olan göstergeler vardır (Aksan 2003: 153). Sözcükler nesnenin kendisini değil, soyutlama yoluyla nesnenin ya da kavramın zihinde oluşan imgesinin sesli ya da yazılı kodlarıdır (Eker 2010: 438). Doğadaki nesne gösterilen, gönderge (signified), zihinde oluşan ses imgesi gösteren (signifiant), konuşma organlarıyla sesletilerek nesneye ad olan sözcük gösterge (sign) olarak kavramlaştırılır. Göstergenin önemli bir özelliği de onun nedensiz oluşudur. Doğadaki varlık ya da devinimlerin onun göstereni olan ses birleşimleriyle arasında hiçbir bağ yoktur (Aksan 2009: 33-34).

Anlam, zihinde aynı veya birbirine yakın kavramlar oluşturan kelimelerin meydana getirdikleri ortak alan (Korkmaz 2010); anlam alanı ise, aynı

kavram alanına giren kelimelerin seslere dökülmüş ifadelerinin oluşturduğu bütün olarak tanımlanabilir (Erol 2008: 23).

Anlamı dildeki sözlerin salt sözlük anlamı olarak belirlemek dilin bir dizge olduğu görüşü ile bağdaşmaz. İlk başlarda göstergenin sözlük anlamı üzerine eğilen anlam bilimi çalışmaları, yakın zamanlarda cümle anlamı üzerinde yoğunlaşmıştır. Çünkü sözcüklerin anlamları, içinde yer aldığı cümleye göre farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Başka bir ifadeyle sözcükte anlam, o sözcüğün cümle içinde farklı ilişkiler içinde kullanılmasıyla değişebilir ve genişleyebilir.

Dil bilimciler az çok farklarla da olsa anlamın, asıl/temel anlam ve yan anlam olmak üzere iki bölümden oluştuğu konusunda birleşirler. Sözlük anlamının (leksikal anlam) en bilinen tipi, temel (göndergesel/referential veya denotational) anlamdır. Gramatikal anlamlar ise, genellikle kelimeler ve kelimelerin gösterdiği şeyler arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Aynı kelimenin farklı düzenler içinde kullanılabilmesi farklı gramatikal anlamlar ortaya çıkarır. Yani bir cümlenin anlamı, hem leksikal hem de gramatikal olarak anlamın birlikte düşünülmesiyle ortaya çıkar. Bu ikisi arasındaki fark ise kelime hazinesi (veya sözlük) ile gramer arasındaki fark olarak kabul edilir (Erol 2008: 24).

Anlam kavramına kısaca değindikten sonra konumuzla asıl ilgili olan anlam değişmesi konusuna gelmek istiyoruz.

Anlam değişmesi (semantic change/shift) bir sözcüğün zamanla temel anlamından az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtması durumudur. Anlam değişmeleri uzun zamanda ve her sözcüğün kendi doğal gelişimi çerçevesinde gerçekleşir. Ancak anlam değişmelerinin bir bölümünde biçim bilgisel ve seslik etkenler de vardır. Bir anlamda çağrışımların değişmesi demek olan anlam değişmesi, tarihsel olgularla iç içedir (Eker 2010: 451).

Göstergelerin yansıttıkları kavramların değişmesi, ancak zaman içinde gerçekleştiği için eş zamanlı değil, art zamanlı yöntemlerle ele alınır; böylece gelişmeli anlam bilimi konusu sayılır.

Göstergelerin zamanla yeni kavramları anlatır duruma gelmesi çeşitli etkenlerle gerçekleşir. Kimi zaman sözcüklerin taşıdıkları, insanda uyandırdıkları duygu değeri, kimi zaman toplumdaki değişmeler, kullanılan araç gereçlerdeki gelişmeler anlam değişmelerine neden olur. Bunların yanı sıra aktarmalar ve deyim aktarmaları sonucunda ortaya çıkan gelişmelerden de özellikle söz etmek gerekir. Çünkü her dilde görülen bu aktarmalarla başta organ ve vücut bölümleri olmak üzere birçok adın doğaya, doğadaki nesnelerle ilgili göstergelerin de insana aktarılmasıyla anlamlarda gelişmeler, genişlemeler meydana gelmiştir. Ancak bunlar başka anlama geçiş olarak değil, gös-

tergelerin yeni yeni kavramları da aktararak çok anlamlı duruma gelmeleridir (Aksan 2009: 88-89-90).

Yan anlamların gelişmesinde etkili olan anlam olayları şu şekilde belirlenmiştir: Benzetme, aktarma, deyim aktarması, ad aktarması, çok anlamlılık, eş anlamlılık, eş seslilik ve bağlam.

Dil bilimi, anlam değişmeleri içinde yan anlama gidiş yollarını -gösterilenin soyut ya da somut oluşuna göre- şu kurallara bağlamıştır:

1. Somuta eklenen yeni somut kavramlar
2. Somuta eklenen yeni soyut kavramlar
3. Soyuta eklenen yeni somut kavramlar
4. Soyuta eklenen yeni soyut kavramlar.

Türkçe bilindiği üzere uzun geçmişi sırasında, coğrafi olarak çok ayrı bölgelere yayılmış ve her lehçesi çok farklı şartlarda gelişmiş bir dildir. Uğradığı zaman ve mekân farklılıkları gittiği her bölgede sosyal, kültürel ve siyasal etkileşimlerin neticesinde fonetik, morfolojik, semantik farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Denilebilir ki tarih içinde Türkçenin çıktığı her yolculuk, doğal olarak sözcükleri de beraberinde getirmiş ve onlara mensup oldukları yeni kültür dairelerinde pek çok anlam çeşitliliği kazandırmıştır.

Biz de çalışmamızda anlam biliminin sunduğu yöntemlerden yola çıkarak zaman ve mekân farklılıklarını da gözeterek Türkçede ḳarı, ḳarı-; ḳoca-, ḳoca- sözcükleri üzerinde tespitler yapmayı amaçlıyoruz. ḳarı, ḳarı-; ḳoca, ḳoca- sözcüklerinin, ilk başta Türkçenin bilinen tarihî seyri içindeki, takiben günümüz lehçelerindeki anlam çeşitliliğini, değişmelerini örnekleyerek gözler önüne sermeye çalışacağız. Söz konusu sözcüklerin yanı sıra, bu sözcüklerden biçim birimlerle türetilmiş sözcük birimlerin ve anlamlarının verilmesinin sebebi, kullanıldığı dönemde bir bütün olarak görülmesini sağlamaktır.

2. İnceleme

2.1. *ḳarı, ḳarı-*

Ḳarı ismi Köktürk (TD/İkinci Taş), Uygur (EUTS), Karahanlı (DLT, KT) ve EOT metinlerinde "yaşlı" anlamıyla kullanılmıştır. İlave olarak bu sözcük, Uygur Dönemi metinlerinde "sayın, hürmetli" (EUTS), Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde "eş, hanım (EATS); eski, köhne (SN), kadın (DKK)" anlamlarıyla kullanılmıştır.

Köktürk, Uygur, Karahanlı, Eski Oğuz, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı metinlerinde *ḳarı* biçiminde görülen sözcüğün *ḳarıġ* değişkesine Uygur, Karahanlı; *ḳarıḳ* değişkesine ise Çağatay metinlerinde rastlandı.

Ḳarı- fiili ise, "yaşlanmak, kocalmak" anlamlarıyla Köktürk (Küli Çor B 3), Uygur (EUTS), Karahanlı (DLT, AH, DH), Eski Oğuz Türkçesi (EATS, DKK), Harezm Türkçesi (KE, ME, NF), Kıpçak Türkçesi (BM, CC, GT, TZ), Çağatay Türkçesi (ŞS, ŞT, S, BD) metinlerinde işletildiği belirlenmiştir. Aynı sözcüğün Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde "ḳuru-" anlamında geçtiği tespit edilmiştir. Fiilin Kıpçak sahası metinlerinde "ḳar-" değişkesine de rastlanmıştır.

Aşağıda söz konusu sözcüklerin yanı sıra bu sözcüklerden biçim birimleriyle türetilmiş sözcük birimlerinin ve anlamlarının verilmesinin sebebi kullanıldığı dönemde bir bütün olarak görülmesini sağlamaktır.

Köktürk Dönemi

ḳarı: yaşlı, ihtiyar. (TD/İkinci Taş)

ḳarı-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. (Küli Çor B 3)

Köktürk Dönemi'ni takip eden diğer tarihî lehçelerde hem isim hem fiil biçimleriyle aynı zamanda daha geniş bir sözcük ailesi ile karşımıza çıkmaktadır.

Uygur Dönemi

ḳarı:

1. Sayın, hürmetli, muhterem. (EUTS)

2. Yaşlı, ihtiyar, karı. (EUTS)

ḳarıġ: yaşlı, karı, ihtiyarlık. (EUTS)

ḳarı-: ihtiyarlamak, kocalmak. (EUTS)

ḳarımaḳlaġ: ihtiyarlamaklı. (EUTS)

Karahanlı Türkçesi

ḳarı: yaşlı olan herhangi bir şey. [(DLT III, KT) KTS]

ḳarıġ: yaşlı [(KB) KTS]

ḳarı-: kocamak, yaşlanmak. [(DLT III, AH, DH) KTS]

ḳarıla-: kocamak, yaşlanmak. [(DLT III) KTS]

ḳarılıḳ: yaşlılık. [(KB, KT) KTS]

ḳarıt-: yaşlandırmak, kocatmak. [(DLT II, KB) KTS]

ḳarızan: çok kocamış kişi. [(DLT I) KTS]

Eski Oğuz Türkçesi

ḳarı:

1. Yaşlı, ihtiyar. (EATS, DKK, TS)

2. Yaşlı kadın. (EATS, DKK)

3. Eş, hanım. (EATS)

4. Karı, kadın. (EATS, DKK)

5. Eski, köhne. (EATS, DKK, TS)

ḳarı-:

1. Yaşlanmak, ihtiyarlamak. (EATS, DKK)

2. Kurumak. (EATS)

ḳarı ḳayı: kocakarı soğuğu. (EATS)

ḳarıcıḳ / ḳarıcuḳ / ḳarıçuḳ: yaşlı kadıncağız. (EATS, DKK)

ḳarılıḳ: yaşlılık, ihtiyarlık. (EATS)

Harezm Türkçesi

ḳarı: ihtiyar, yaşlı. (KE, NF, ME)

ḳarı-: ihtiyarlamak, yaşlanmak, kocamak. (KE, NF, ME)

ḳarılıḳ: ihtiyarlılık, yaşlılık. (KE, NF)

Kıpçak Türkçesi

ḳarı:

1. Yaşlı [(CC. GT, İM, Kİ, MG, TZ) KTS]

2. Eş, hanım. [(İM; KK) KTS]

ḳarı-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. [(BM, CC, GT, TZ) KTS]

ḳar-: ihtiyarlamak, yaşlanmak. [(Kİ) KTS]

ḳarılıḳ: ihtiyarlılık, yaşlılık. [(GT) KTS]

ḳarımaḳ: ihtiyarlık, yaşlılık. [(CC) KTS]

Çağatay Türkçesi

ḳarı: ihtiyar, pîr, koca. acûze, yaşlı (mec. felek) (ŞS, SD, NC, ŞT)

ḳarı-: ihtiyar ü pîrlenmek, acûz olmak, kocalanmak, yaşlanmak. (ŞS, ŞT, S, BD)

ḳarıla-: ihtiyarlık, pirlik. (ŞS, S)

ḳarılat-: ihtiyarlatmak, kocatmak. (S)

ḳarılıġ/ḳarılıḳ: ihtiyarlık, yaşlılık, kocalık, pîrlik, kocamış. (ŞS, NC)

ḳarıḳ: ihtiyar, koca, pîr, fafı karı. (ŞS)

ḳarıḳ-: pîr olmak, ihtiyarlamak, karılanmak, müsin olmak, kartlanmak. (ŞS)

ḳarıt-: kocatmak, ihtiyarlatmak. (S)

ḳayḳa-: pîr olmak, ihtiyarlamak, karılanmak, kartlanmak. (ŞS, ŞT)

Osmanlı Türkçesi

ḳarı: dişi, kadın. (OTS)

ḳarı: 1. Zevce, halile: falanın karısı; ***karı koca****:* zevceyn; ***karı koca kavgası****:* zevceyn arasındaki kıskançlık nizaı; ***karı koca olmak****:* evlenmek; ***karı koca ayrılmak****:* talâk. 2. İnsanın dişisi, mer'e, zen, nisâ tayfasından: karılar hamamı, çamaşırcı karı; aşçı karı. (Hürmet meram olundukda kadın denir.) ***çarşamba karısı****:* 1. Umacı, sihirbaz. 2. mec. Saçları dökük ve birbirine karışmış üstü başı intizamsız kadın. ***karılar hamamı****:* mec. gayet gürültülü yer. ***karı düzeni****:* kadın hud'ası, ***kocakarı****:* yaşlı karı, acuz, pîre-zen, ***kocakarı masalı, ilacı, kocakarı soğuğu****:* bedr-i acûz. (Ka.T)

ḳarı: Türkîde ihtiyar manasına kart, koca gibi. Kesret-isti'mâl ile halîfe, zevce, avrat, nisâ, mer'e, ünsa manasını almıştır. ***karı çengisi****:* rakkase, karı koca ayrılmak, karı koca kavgası, karı koca olmak, karı pazarı, karılar hamamı. ***kocakarı****:* acuze, ***kocakarı lakırdısı****:* batıl söz, esatir. ***kocakarı soğuğu.*** (LO)

ḳarıcıḳ: zenek, küçük kadın kadıncağız. (OTS)

ḳarılıḳ: 1. İnâs sıfat ve keyfiyeti. 2. Zevcelik, zevce keyfiyeti ve vazifesi: On dört yaşında bir kız kocalık karılık nedir bilmez. (Ka.T)

ḳarılıḳ: zenan hali, zevcelik evsafı, eksik etek, cesaretsizlik. Türkîde karılık, ihtiyarlık. (LO)

Söz konusu sözcüklerin tarihî lehçelerde kazandığı anlamları sıraladıktan sonra modern Türk lehçelerinde yansıttığı anlamlara geçmek istiyoruz. Modern Türk lehçelerinde *ḳarı*, *ḳarı-* sözcükleri, büyük ölçüde tarihî lehçelerdeki anlamlarını sürdürmektedir. Elbette uzun zaman dilimi içinde kazandığı anlam çeşitliliği ve yapım ekleriyle oluşturduğu yeni sözcük birimlerinin fazlalığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Türkiye Türkçesinde *ḳarı / ḳari / ġarı / ġari* allomorflarına sahip olan sözcük, *ḳarı* biçimiyle Gagauz, Eynallu, Kırım Tatarcası, Karaim, Kırgız, Sarı Uygur, Altay ve Şor Türkçelerinde; *ġarı* biçimiyle Azerbaycan, *ḳäri* biçimiyle Kazak, *ḳari* biçimiyle Özbek, *ḳeri* biçimiyle Uygur, *ḳʰarı* biçimiyle Sarı Uygur Türkçesinde yer almaktadır. İlave olarak bu sözcük, Kaşkay Türkçesinde *ḳarrı*, Türkmen Türkçesinde *ġarrı*, Özbek Türkçesinde ḳarıyä, Sarı Uygur Türkçesinde *ḳʰar*, Teleüt Türkçesinde *ḳarġan*, Yakut Türkçesinde *kergen* değişkeleriyle saptanmıştır. "Yaşlı, ihtiyar" anlamlarındaki *ḳarı* sözcüğünün, "yaşlı kadın; kadın; eş, zevce; kindar, gaddar, hilekâr (Az. T), aile reisi, koca (Salarca) anlamları da tespit edilmiştir.

Ḳarı- fiili ise, "yaşlan-, ihtiyarla-, kocal-" anlamlarıyla Türkiye, Azerbaycan, Kırgız, Özbek, Uygur, Şor Türkçelerinde ve Teleüt ağzında tespit edilmiştir. Bu fiil aynı anlamda Kırgız Türkçesinde *ḳar-*, Kaşkay Türkçesinde *ḳarrı-*, Türkmen Türkçesinde *ġarra-*, Yakut Türkçesinde *ḳırıy-* değişkeleriyle belirlenmiştir.

Aynı fiilin Azerbaycan Türkçesinde, "ihtiyarlayıp tecrübe kazanmak, suda çok kalmaktan dolayı (deri) kırışmak, çiftleşmek (hayvan)" anlamları da tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesi

ḳarı / ḳari / ġarı / ġari: 1. Bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın, eş, refika, zevce. 2. Kaba kadın: 3. hlk. Yaşlı, ihtiyar. (GTS) 4. Yaşlı, eski; karı, kadın. (TTAS)

ḳarı-: 1. (hlk.) Yaşlanmak, kocamak, ihtiyarlamak. (GTS, DS) 2. Yaşlanmak, ihtiyarlamak (kadın için) (DS) (Çorum, Maraş, Kayseri)

ḳarı gibi: korkak, dönek (erkek). (GTS)

ḳarısının üstüne evlenmek: karısı varken bir kadınla daha evlenmek (GTS)

ḳarı ağızlı / ḳarısı ağızlı: 1. Dedikodu yapan (erkek) 2. Karısının etkisiyle, karısının ağzıyla konuşan (erkek), karısı ağızlı. (GTS)

ḳarısı köylü / ḳarım köylü: 1. Karısının yakınlarını benimseyip kendi yakınlarını unutan (erkek). 2. Kılıbık. (GTS)

ḳatır ḳarı: (hlk. ağ.) 1. Çocuğu olmayan evli kadın. 2. Kaba, görgüsüz kadın. (GTS) 3. Güçlü, kuvvetli, gösterişli kadın. (MDD).

ḳocaḳarı: 1. Yaşlı kadın 2. Anne 3. Çokbilmiş küçük kız çocuğu. (GTS)

alḳarısı: (hlk. ağ.) lohusalara musallat olarak onları boğduğuna inanılan görüntü, çarşamba karısı. (GTS)

çarşamba ḳarısı: 1. Saçı başı karmakarışık, üstü başı özensiz kadın 2. Alkarısı. (GTS)

mahalle ḳarısı: görgüsüz, kavgacı, dedikoducu kadın. (GTS)

ḳarı ḳız milleti: (kaba) toplumun dişi cinsten oluşan bölümünün tümü. (GTS)

ḳarı ḳoca: birbirleriyle evlenmiş kadın ve erkek. (GTS)

Gagauz Türkçesi

ḳarı: kadın, karı. (TAA 245, GS)

ḳarılı: iki karılı adam. (GS)

ḳarı-ḳoca: karı koca (GS)

Azerbaycan Türkçesi

ġarı: yaşlı kadın; karı. (TAA 245)

ġarı: 1. İhtiyar kadın. 2. Kadın, eş, zevce. 3. mec. Kindar, gaddar, hilekar.

küpegiren ġarı: fitneci, fitne fesat çıkaran, hilekâr, karıştırıcı. (Az.TS)

ġarı-: 1. İhtiyarlamak, ihtiyarlık çağına ermek, mec. ihtiyarlayıp tecrübe kazanmak. 2. Suda çok kalmaktan dolayı kırışmak (deri). 3. mah. Çiftleşmek (hayvan). (Az. TS)

Ġoşa ġarıyasan (ġarıyasanız)! Karı ve kocaya veya yeni evlenenlere "beraber ömür süresiniz" anlamında güzel ve iyi dilek bildiren bir ifade. (Az. TS)

ġarılaş-: ihtiyarlamak (kadın). (Az.TS)

ġarılaşmış: ihtiyarlamış, kocamış. (Az.TS)

ġarılıġ: 1. İhtiyarlık (kadın için). 2. Kadınlık, zevcelik. (Az.TS)

ġarıma: ihtiyarlama, kırışma. (Az.TS)

ġarımış: 1. İhtiyarlamış. 2. mec. İhtiyarlayıp tecrübe kazanmış. (Az.TS)

Eynallu Türkçesi

ḳarı: karı. (TAA 245)

Kazan Tatarcası

ḳarçıḳ: 1. Yaşlı kadın. 2. Kocanın ihtiyarlamış hanımı. 3. İhtiyarcık. (KTTS)

Kırım Tatarcası

ḳarı: kadın, karı. (TAA 245)

Karaimce (Kırım lehçesi)

ḳarı: kadın. (TAA 245)

Ḳaşḳay Türkçesi

ḳarrı: pir, yaşlı

ḳarrı-: yaşlanmak, ihtiyarlamak (TLS)

Kazak Türkçesi

ḳäri: ihtiyar. (TLS)

Kırgız Türkçesi

ḳarı / ḳarıya: ihtiyar, yaşlı adam, aksakal (TLS, TKS, KS)

ḳarı-: kocamak (KS)

ḳar-: yaşlanmak, ihtiyarlamak (TLS)

ḳarılıḳ: ihtiyarlık. (TKS, KS)

ḳarıġan: yaşlı (TKS)

ḳarıluu: ihtiyar adamı olan. (KS)

Özbek Türkçesi

ḳarıyä: ihtiyar, yaşlı (TLS, ÖTS)

ḳari-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. (TLS)

ḳarımsıḳ: yaşlımsı (ÖTS)

Türkmen Türkçesi

ġarrı: ihtiyar, yaşlı. (TLS, Tü.)

ġarra-: yaşlanmak, ihtiyarlamak (TLS, Tü.)

ġarrat-: yaşlanmasına sebep olmak, ihtiyarlatmak, kocatmak, kocaltmak. (Tü.)

ġarrılıḳ: ihtiyarlık, yaşlılık. (Tü.)

Uygur Türkçesi

ḳeri: ihtiyar. (TLS)

ḳeri-: yaşlanmak, ihtiyarlamak (TLS)

Sarı Uygur (M) Türkçesi

ḳarı: yaşlı; yaşlı kadın; karı. (TAA 245)

Sarı Uygur (L) Türkçesi

ḳʰar, ḳʰarı: yaşlı, ḳʰarey: yaşlı karı. (TAA 245)

Altay Türkçesi

ḳarı: 1. Yaşlı, ihtiyar; karı caş: yaşlılık. 2. Yabancı. (ATS)

ḳarı-: yaşlanmak. (ATS)

ḳarıġan: yaşlı, yaşlı kişi.

ḳarıy ber-: yaşlanıvermek. (ATS)

ḳarıt-: yaşlandırmak. (ATS)

Şor Türkçesi

ḳarı: ihtiyar, yaşlı. (Şo. S)

ḳarı-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. (Şo. S)

ḳar-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. (Şo. S)

Teleüt Ağzı

ḳarġan: kart, ihtiyar, yaşlı, koca. (TAS)

ḳarı-: ihtiyarlamak, kocamak. (TAS)

Yakut Türkçesi

kergen: karı, eş. (TSS)

kırıy-: kocamak. (TSS)

kergenniiler: karı koca. (TSS)

ḳırcaġas: yaşlı. (TSS)

Salarcada *ḳarı* sözcüğünün "yaşlı, yaşça büyük, yaşlı kişi; aile reisi" anlamlarının yanında, bilhassa üçüncü tekil kişi iyelik eki ile birlikte *ḳoca* anlamına geldiği de görülmektedir. Sal. (K) *ḫarsĭ , ḫarsi, ḫarʿsi, ḫars* "kocası", Sal. (T) *ḥar', ḫar'* "yaşlı kişi; koca", Sal. (L) *ḫarı* "yaşlı, yaşça büyük; yaşlı kişi; aile reisi; (azınlıklarda) reis", *ḫarsi* "koca". (TAA 245)

2.2. *ḳoca, ḳoca-:*

Ḳoca sözcüğü, Karahanlı (AH), Eski Oğuz Türkçesi [(MT) EATS], Kıpçak (Gİ, KF), Çağatay (ŞS, S), Osmanlı (Ka.T, LO, OTS) metinlerinde "yaş-

lı” anlamıyla kullanılmıştır. Aynı sözcük, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde “tecrübeli, görmüş geçirmiş (MT)”, Kıpçak Türkçesi metinlerinde “koca, ulu, efendi (TA)”; “bay, koca, kadının beyi (CC, TZ)”, Osmanlı Türkçesi metinlerinde “er, zecv; eski, kadim, köhne; kart; büyük, koca. (OTS)”; büyük, azim, cesim; eski, kadim, meşhur; muktedir, müdebbir, büyük, âkil (Ka.T) anlamlarıyla kullanılmıştır.

Ḳoca- fiili ile ise “yaşlan-, ihtiyarla-” anlamlarıyla tarihî dönemlerden sadece Osmanlı Türkçesi (Ka.T, LO) döneminde karşılaşıyoruz. Aynı fiilin yine Osmanlı Dönemi'nde “şeyh-i fânî olmak, bâlî olmak, ağaçlar eskimek, yorulup farımak, fütur getirmek (LO)” anlamları da tespit edilmiştir.

Köktürk ve Uygur Türkçesi

Eski Türkçede *ḳoca* ve *ḳoca-* sözcüklerine rastlanmamıştır.

Karahanlı Türkçesi

ḳoca: ihtiyar [(AH) KTS]

Eski Oğuz Türkçesi

ḳoca:

1. Tecrübeli, görmüş geçirmiş.

2. Yaşlı, ihtiyar.

3. Ey yaşlı kişi. (EATS)

ḳoca: ihtiyar, erkek, yaşlı erkek (hürmet, saygı) (DKK)

ḳocal-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. (EATS, KK)

ḳocacuḳ: ihtiyarcık. (EATS)

ḳocalıḳ/ḳocaluḳ: yaşlılık, ,ihtiyarlık. (EATS, DKK, KK)

ḳocat-/ḳocalt-: yaşlandırmak, ihtiyarlatmak. (EATS)

Harezm Türkçesi

ḳoca ve *ḳoca-* sözcüklerine Harezm Türkçesi eserlerinden ME, KE ve NF’de rastlanmadı.

Kıpçak Türkçesi

koca:

1. yaşlı, ihtiyar. (Gİ, KF)

2. koca, ulu, efendi (TA)

3. bay, koca, kadının beyi. (CC, TZ)

ḳocadaş (TA) / *ḳocaṭaş* (Kİ): bir efendinin iki kölesi ki biri diğerine kocadaş der.

ḳocalıḳ: ihtiyarlık, yaşlılık. (İH)

Çağatay Türkçesi

ḳoça: pîr, ihtiyar, acûz, kempir, müsinn, karı, kühen-sal, aksakal. (ŞS, S)

Osmanlı Türkçesi

ḳoca: er, zecv; eski, kadim, köhne; kart; büyük, koca. (OTS)

ḳoca: 1. Büyük, azim, cesim: koca bina; koca dağ; koskoca ev. 2. İhtiyar, yaşlı, pîr, şeyh, müsin: koca adam; koca olmak. 3. eski, Kadim, meşhur: Koca Mustafa Paşa, Koca Ragıp Paşa. 4. Muktedir, müdebbir, büyük, âkil: koca herif! Koca Hayrettin Paşa ne deniz muharebeleri etti! 1. İhtiyar adam, pîr, şeyh: karakoca, Kocaeli. 2. Er, zevc, halîl, şevher. ***kocaoğlan***: ayı. ***kocabaşı:*** bir köy ihtiyarının birincisi, muhtar. ***koca reis***: Süfün-i ticariyyede ikinci kaptan. ***kocakarı***: ihtiyar kadın, pîrâzen, acûz; ***kocakarı soğuğu***: bedrü'l- acûz. ***karı koca***: zevç ve zevce, zevceyn; ***karıkoca kavgası***: kıskançlık kavgası. ***kara koca***: ağarmamış ihtiyar, saçı sakalı siyah müsin adam. ***koca yemişi***: Ar. Kutlub denilen çileğe benzer hafif bir cins dağ meyvesi ki nevine tavulga derler. (Ka.T)

ḳoca: koca, büyük, ihtiyar, muazzam, müsin, pîr, hanenin büyüğü, halil, zevc, şevher. Hoca manasına dahi müstameldir. ***kocabaşı:*** muhtar, çorbacı. ***koca yemişi:*** katlab, kûhic, bir nevi tavulga, tapulga. ***karı koca kavgası:*** kıskanç. ***koca bina:*** cesim. ***kocakarı:*** acuze ***kocakarı soğuğu***. ***kara koca:*** saçları ağarmaz ihtiyar. (LO)

ḳoca-: ihtiyarlamak, pîr olmak. "kocalmak"tan daha fasihtir: Gönül kocamaz. (Ka.T)

ḳoca-: kocalmak, kocalamak, kocalaşmak, ihtiyar, şeyh-i fânî olmak, bâlî olmak, ağaçlar eskimek, yorulup farımak, fütur getirmek. Gönül kocamaz. (LO)

ḳocacıḳ: şüyeyh, şüyeyb; koca, kocaman. (OTS)

ḳoca ḳarı: karı, karıcık, acuze, pîre, pîre-zen. (OTS)

ḳoca ḳarı gibi: koca karılerüŋ adetince. (OTS)

ḳoca ḳarıcık: acûze. (OTS)

ḳocalaḳ: bir nevi büyük çaylak. (Ka.T)

ḳocalı: zevci olan, zü'l-zevc: kocalı kadın. (Ka.T)

ḳocalıḳ: ihtiyarlık, pîrlik, köhnelik, saç aklığı. (OTS)

ḳocalıḳ: 1. ihtiyarlık, şeyhûset, pîri. 2. zevçlik, zevciyyet. (Ka.T)

ḳocalıḳ: şeyhûnet, sinn-i pîrî, inhitât-ı sin, herm, şevherlik, ba'l hali. (LO)

ḳocaman: iri, büyük, cesim, koskoca: kocaman adam, ağaç, taş. (Başlıca çocuk lisanında müstamel olup, "mini mini" mukabildir.)

ḳocaman: kocamend, yaşlü, ihtiyar, koca. (OTS)

ḳocaman: pek büyük, müfrit, kodaman. (LO)

ḳocamış: karmış, koca. (OTS)

ḳocaya var-: evlenmek, ere gitmek. (Ka.T)

ḳocaya varacaḳ: evlenecek kız, gelinlik kız. (OTS)

ḳocal-: ihtiyarlık, pîr olmak: O memleket halkı çabuk kocalmaz. (Ka.T)

ḳocala- / ḳocalaş-: ihtiyarlamak, ihtiyar olmak. "kocamak daha fasihtir" (Ka.T)

ḳocala-/ḳocalan-: kartlanmak. (OTS)

ḳocalt-: ihtiyarlatmak, kocatmak gibi. (Ka.T)

ḳocat-: 1. İhtiyarlatmak: *Gaile kendisini vakitsiz kocatmıştır*. 2. mec. Çok yormak, çok zahmet vermek: *Bu işler beni kocattı*. (Ka.T)

ḳocat-: kocaltmak, yormak. (LO)

ḳoca olmak: kartlanmak. (OTS)

ḳocaya var-: evlenmek, ere varmak.(OTS)

ḳocaya vir-: evlendürmek, evermek, ere virmek, nikah etmek. (OTS)

Ḳoca ve ḳoca- sözcüklerinin tarihî lehçelerdeki kullanımlarının ardından modern lehçelerdeki kullanımları verilmiştir.

Ḳoca ismi günümüz Türk lehçelerinde, Türkiye Türkçesinde (GTS), Gagauz Türkçesinde (TAA), Azerbaycan Türkçesinde (TAA, Az.TS), Türkmen Türkçesinde (Tü.) "yaşlı, ihtiyar" anlamıyla kullanılmıştır. Bunun yanında bu sözcük, Türkiye Türkçesinde " bir kadının evlenmiş olduğu erkek, zecv, eş; büyük, geniş; kocaman, iri; yüksek; büyük, ulu. (GTS), (ağ.) Tandır kürsüsü altına konan çamurdan yapılmış mangal (DS)", Gagavuz Türkçesinde "koca, evli erkek; yetişkin; koca karı; ünlü, tanınmış (TAA)", Azerbaycan Türkçesinde "yaşı geçmiş; evin en yaşlı, en büyük, tecrübeli üyesi, aksakal; mec. eski,

kadim, çok yaşlı; erkek, koca, eş. (Az.TS)", Türkmen Türkçesinde "üstünden çok yıl, asır geçmiş olan; eski, yaşlı. (Tü.)", Kırım Tatarcası (TAA), Kırımçak Türkçesi (TAA), Karaim Türkçesi (TAA) ve Tatar Türkçesinde (TAA) "koca, kadının beyi", Başkurt Türkçesinde "sahip, iye; aile başı; koca" (TAA) anlamlarıyla kullanılmıştır.

Ḳoca- fiiline ise, "yaşlan-" anlamıyla sadece Türkiye Türkçesinde (GTS) rastlanmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde *ġocal-*, *ġocat-* türevleriyle "yaşlan-" anlamında kullanılmakta, diğer Türk lehçeleri ise *ḳoca-* fiili yerine *ḳarı-* fiilini tercih etmektedir.

Türkiye Türkçesi

ḳoca /ġuca / ġoca:

1. Bir kadının evlenmiş olduğu erkek, zecv, eş. 2. Büyük, geniş. 3. Kocaman, iri. 4. Yaşlı, ihtiyar, pir. 5. Yüksek. 6. Büyük, ulu. (GTS) 7.(ağ.) Tandır kürsüsü altına konan çamurdan yapılmış mangal. (DS)

ḳoca-: yaşı ilerlemek, yaşlanmak, ihtiyarlamak. (GTS)

ḳocal-: ihtiyarlamak. (GTS, TTAS)

ḳocacıḳ: (I)

1. Semerin arka kısmında urgan takılan demir ya da tahta çengel. (DS)

2. Döveni boyunduruğa bağlayan ağacın baş tarafına takılan küçük ağaç parça. (DS)

ḳocacıḳ: (II)

Tandır kürsüsü altına konan çamurdan yapılmış mangal. (DS)

ḳoca bayram: Şeker Bayramı (DS)

ḳoca boğazlı: obur. (DS)

ḳoca dölü: sıska çocuk. (DS)

ḳoca ḳafalı: anlayışı kıt. (MDD)

ḳoca ḳuşluḳ: öğleye yakın olan zaman. (DS)

ḳoca av: sürek avı. (DS)

ḳoca bıçaḳ: deri ve gönlerin kalın yerlerini inceltmek için kullanılan bıçak. (DS)

ḳoca buğday: iri taneli, yumuşak ve sarımsı bir çeşit buğday. (DS)

ḳocaanne: (ağ.) babaanne (MDD)

ḳocababa: (ağ.) amca (MDD)

ḳoca hala: büyük hala (annenin ya da babanın halası) (DS)

ḳoca löhlü: bunak, bunamış. (DS)

ḳoca baḳla: bir çeşit bakla. (DS)

ḳoca bılla: bir ailenin en yaşlı kadını (DS)

ḳoca ḳoyun / ḳocalama: altı yaşını geçmiş koyun. (DS)

ḳoca orak: erkeklerin kullandıkları bir çeşit orak. (DS)

ḳara koca: (mec.) saçı ağarmış yaşlı kimse. (GTS)

ḳarı ḳoca: birbirleriyle evlenmiş kadın ve erkek. (GTS)

ḳocabaş:

1. İspinozgillerden, 18 cm uzunluğunda, sırtı kahverengi, karnı pembe bir tür kuş, flurcun.

2. Eti sütü ve derisinden yararlanılan sığır, manda vb. hayvanların genel adı, büyükbaş.

3. Doğu Anadolu'da, yol ve tarla kenarlarında yetişen, 30-150 cm yüksekliğinde, iki yıllık otsu bir bitki.

4. Pancar, şeker pancarı. (GTS)

ḳocabaşı: (ağ.) köy ihtiyar heyetinin başı, muhtar. (GTS)

ḳoca bebek: (mec.) yaşından daha küçük davranışlar gösteren kimse. (GTS)

ḳocaḳarı: 1. Yaşlı kadın. 2. Anne. (GTS)

ḳocaḳarı ilacı: hekim olmayan kimselerin yaptıkları veya salık verdikleri, hekimlikte kullanılmayan ilaç. (GTS)

ḳocaḳarı masalı: avutucu ve eğlendirici nitelikli masal. (GTS)

ḳocaḳarı soğuğu: ilkbaharın belli günlerinde olan soğuk havalar. (GTS)

ḳoca ḳoca: 1. Büyük büyük. 2. Büyük, iri parçalı. (GTS)

ḳoca ḳuşluḳ: (ağ.) öğleye yakın zaman. (GTS)

ḳocaoğlan: (mec.) ayı. (GTS)

ḳoca yemiş: 1. Fundagillerden, 3-6 metre yüksekliğinde, çiçekleri beyaz veya pembe, kışın yapraklarını dökmeyen, odunu sert olduğundan kolay iş-

lenemeyen ve kömür yapımında kullanılan bir ağaççık, sandal ağacı. 2. Bu ağacın 1-2 cm çapında kırmızı renkli meyvesi. (GTS)

ḳoca bulmaḳ, ḳocaya gitmek, ḳocaya ḳaçmaḳ, ḳocaya varmak, ḳocaya vermek. (DS)

Gagavuz Türkçesi

ḳoca: koca, evli erkek; yetişkin; yaşlı; koca karı; ünlü, tanınmış. (TAA 232)

Azerbaycan Türkçesi

ġoca: yaşlı kişi; yaşlı; koca. (TAA 232)

ġoca: 1. Yaşlı, ihtiyar. 2. İhtiyarlamış, yaşı geçmiş. evin en yaşlı, en büyük, tecrübeli üyesi, ak sakal. 3. mec. Eski, kadim, çok yaşlı. 4. Erkek, koca, eş. (Az.TS)

ġocal-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. (TLS)

ġocal-: 1. Yaşlanmak, ihtiyarlamak. 2. mec. Eskimek, gücünü kaybetmek, yıpranmak. (Az.TS)

ġocalaş-: yavaş yavaş ihtiyarlamak. (Az.TS)

ġocalaşdır-: ihtiyar gibi göstermek, o hâle getirmek. (Az.TS)

ġocalt-: 1. Zamanından önce yaşlanmasına sebep olmak. 2. İhtiyar hâle getirmek. (Az.TS)

ġocafendi: ihtiyar, yaşlı için elverişli, yaşlıya yarayan, münasip olan.

ġocalaşdırma: ihtiyar gibi gösterme, o hale getirme. (Az.TS)

ġocalaşma: yavaş yavaş ihtiyarlama. (Az.TS)

ġocalı-cavanlı: yaşlı genç hepsi, ihtiyarlı gençli. (Az.TS)

ġocalığ: 1. İhtiyar adamın, ağacın, ve ya hayvanın hali, durumu. 2. Eskilik, kadimlik. Ġocalığda yorġalığ "yaşlı adama yakışmayan hareket için söylenir". (Az.TS)

ġocalma: ihtiyarlama. (Az.TS)

ġocamış: 1. İhtiyarlamış, ihtiyar. 2. Eskimiş, yıpranmış, gücünü yitirmiş. (Az.TS)

ġocaltma: 1. Zamanından önce yaşlanmasına sebep olma. 2. İhtiyar hâle getirme. (Az.TS)

ġocaman: 1.Yaşlı, tecrübeli; uzun süreli hizmeti ve çalışmaları neticesi herkesin hürmetini kazanmış emektar, ihtiyar, yaşlı. 2. mec. Azametli, büyük cüsseli. (Az.TS)

ġocayana: ihtiyar, yaşlı için elverişli, yararlı, ihtiyara uygun, münasip olan. (Az.TS)

Türkmen Türkçesi

ġoca: 1. İhtiyar, yaşlı, koca. 2. Üstünden çok yıl, asır geçmiş olan; eski, yaşlı. (Tü.)

ġocamaan: üstünde çok yıl, asır geçmiş olan; eski, yaşlı. (Tü.)

Kırım Tatarcası

ḳoca: (esk.) koca. (TAA 232)

Kırımçak Türkçesi

ḳoca: koca. (TAA 232)

Karaim Türkçesi (k)

ḳoca: koca. (TAA 232)

Tatar Türkçesi

ḫuca: (ağ.) koca. (TAA 232)

Başkurt Türkçesi

ḫuja: sahip, iye; aile başı; (kon.) koca. (TAA 232)

Sondan eklemeli bir dil olarak Türkçe, somut ve soyut olmak üzere karşısına gelecek her türlü kavramı karşılayabilecek güçtedir. Tarihî dönemlerden Uygur Türkçesi Dönemi, Mani ve Buda dinlerinin etkisi altında birçok çeviri eserin ortaya konduğu ve Türkçenin kavram yaratma bakımından -bilinen tarihi içinde- ilk kez sınandığı dönemdir. Uygur Dönemi'ni takip eden Karahanlı Dönemi ise aynı tecrübeyi bu kez İslami kültürün etkisinde yaşamıştır. *İdi* "Allah", törütgen "hâlik", *ugan* "kâdir", *uçmak* "cennet", *tamu* "cehennem", *yanut* "ceza" vb. sözcükler Karahanlı Dönemi'nde İslami kültürün etkisiyle dilimize kazandırılan kavramlardan sadece birkaçıdır.

Sözcükler, zaman içinde o milletin kültür dairesinde çeşitli anlam değişmeleri ve çeşitlemelerine uğrayarak temel anlamının dışında yepyeni kavramları karşılar hâle gelirler. Burada dilin imkânları ve sözcük yapma yolları devreye girer. Dildeki sözcükler, bazen yapım ekleriyle genişleyerek, bazen anlamını genişleterek, bazen anlamı spesifik bir noktaya bağlayıp daraltarak

bazen de ikilemeler, aktarmalar, kalıplaşmalar yoluyla kavram yaratma yoluna giderler.

Türkçenin tarihî eserleri dikkate alındığında, yalnız biçim özelliklerinden kaynaklanan türetme imkânlarının bolluğu yanında, kavramlar açısından da zengin bir dil olduğu görülür. Bilhassa akrabalık adlarının çeşitliliği, Türkçeyi kavram zenginliği bakımından diğer dillerden ayıran en çarpıcı özelliklerinden biridir.

Öncelikle sözcüklerin kökenleri üzerinde durmak ve bir etimoloji denemesi yapmak istiyoruz.

Clauson sözlüğünde *ḳarı* ve *ḳarı-* sözcüklerinin tarihî dönemlerdeki anlamlarını ve örneklerini vermiş, ancak kökeni hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Nişanyan ve Sevortyan da anlamlarını vermiş kökeni hakkında bilgi vermemiştir. Hasan Eren'in sözlüğünde *ḳarı* sözcüğü yoktur. Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde tarihî ve modern lehçelerdeki ve TT ağızlarındaki kullanımları verilmiştir. *Ḳarı* 1. "Eş, refika, zevce", 2. "Yaşlı, ihtiyar", *ḳarı-* "yaşlanmak, kocamak" olmak üzere ET'de *ḳārı, *ḳārı- biçiminde asli uzun ünlülü olduğu belirtilmiştir. İsim olan *ḳarı* sözcüğü köken bakımından değerlendirilmiş, *ḳarı-* fiili için herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Tuncer Gülensoy sözcüğün, *kā isim köküne, +rı isimden isim yapma eki getirilerek, *kā+rı biçiminde olduğunu düşünmüştür.

Ḳoca sözcüğü Clauson'da madde başı olarak alınmamıştır. Nişanyan, "efendi, ulu kişi" anlamlarındaki ortaklık dolayısıyla olmalıdır ki, *ḳoca* sözcüğünü, Farsça xwāce sözcüğüne dayandırmaktadır. Hâlbuki Farsçadaki xwāce sözcüğü Türkçeye zaten hoca "üstad, hoca" biçiminde geçmiştir. Bunu *ḳoca* sözcüğü ile bağdaştırmaya çalışmak ses bakımından mümkün görünse bile anlam bakımından biraz zorlama gibi görünmektedir. Tuncer Gülensoy, yine tarihî, modern lehçeler ve TT ağızları olmak üzere anlamlarını verdikten sonra, *ḳoca* ismini, ḳoç+a, *ḳoca-* fiilini *ḳoç+a- şeklinde düşünerek ḳoç ismine dayandırmıştır.

Ḳarı ve *ḳoca* sözcüklerinin kökenleriyle ilgili bizim düşüncemiz şudur: Akrabalık bildiren sözcükler, yine akrabalık bildiren başka sözcüklerle birleşik yapılar oluşturmak suretiyle, yeni akrabalık adları meydana getirirler. Amca < aba eçe(si), teyze < *tay eze(si); hanım ~ hanum < han eme(si); begim ~ begüm < beg eme(si); kaniş prenses < kan eş(i); abi < aga beg(i); hanımağa < hanım ağa(sı) ; tarkan < tor kan; beyhan < bey han (Karaağaç 2012: 482) vb.

Eski Türkçede akrabalık bildiren *ka* sözcüğünün de başka akrabalık bildiren sözcüklerle birleştiği ve yeni akrabalık adları oluşturduğuna Ayten Atay'ın

Argolaşmış Eski Türkçe Bir Kelime: Gacı adlı makalesinde rastlıyoruz. Atay, şu örnekleri vermektedir. *ka+açı ~ eçi > kacı > **gacı**[1], ka+ata ~ ada ~ adı ~ edi ~ ede > **kadı** ~ **kadi** ~ **kati**[2], ka + ada ~ ata ~ adı ~ edi > **ḳatın** ~ **ḳatun**[3], ka + aga > **kaga**[4], ka + aka ~ eke > **kaka**[5], ka + ene (eni ~ ini) > **kani**.*[6]

Bu örneklere ilave olarak Atay, *karı* sözcüğünün kökeni hakkındaki fikrini de belirtiyor ve şöyle diyor: Düşündüğümüz bir başka birleşik, *karı* kelimesidir. Tuva T.de *ire* "aile reisi"; *irey* "1. Büyükbaba, dede. 2. İhtiyar" kelimelerine rastladık. Bu kelimenin diğer akrabalık kelimelerinde, örnek olarak *ene ~ eni ~ ini* ve *ata ~ ada ~ ede ~ edi*'de olduğu gibi *ire ~ iri* gibi şekilleri olabilir ve *ḳa* ile yaptığı birleşik, *ḳa+iri >ḳari > ḳarı* şekline dönüşebilir. Anadolu ağızlarında *keri* "karı, eş" (*Antakya-Hat), "yaşlı kadın" (*Antakya köyleri-Hat) (DS, III: 2754) gibi ince ünlülü şekil bunu destekler niteliktedir. Atay'ın görüşüne biz de katılıyoruz ve şu ilaveleri yapmak istiyoruz.

İre ~ ere kelimeleri Ostyakçadan Türkçeye geçmiş olup (Menges 1968: 179) Ostyakçada "yaşlı kişi" anlamındadır. Günümüz Türk dillerinden Tuvaca ve Karagasçada rastlanmaktadır. Tuvacada *ire* "dedenin ve ninenin babası", *irey* "dede; yaşlı kişi; ayı" (Bu sözcük aslen seslenme biçimidir.) Karagasçada (C) *ire* "dede; dedenin veya ninenin babası", (R) *ir´e, ir´ey* "dedenin veya ninenin babası; dede; (mec.) ayı" (*ir´ey*, aslen seslenme biçimidir.) (Li 1999: 91)

İre ~ ere sözcükleri yukarıda bahsedilen anlamları ile Türkçede akrabalık adları arasında yerini almıştır. Bu durumda *ḳa+ire > ḳa+eri* (metathesis) > *ḳari > ḳarı* gelişmesi oldukça mantıklı görünmektedir. Üstelik *ire ~ ere* sözcüklerinin kaynak dilde "yaşlı" anlamına gelmesi, *ḳarı* sözcüğünün hem Türkçedeki "yaşlı, ihtiyar" hem de akrabalık adı olarak kullanımına ışık tutmaktadır.

Aynı *ḳarı* sözcüğünde olduğu gibi *ḳoca* sözcüğü de *ḳa* "akraba, arkadaş" sözcüğüne *aça ~ eçe ~ eçi ~ eçü* sözcüğü eklenerek *ḳa+aça ~ eçe ~ eçi ~ eçü* birleşiği elde edilmiş ve *ḳaça > ḳoça > ḳoca* biçiminde yeni bir akrabalık adı yapılmış olmalıdır. *Eçü ~ eçi* sözcükleri Köktürk Yazıtlarında *Kişi oglında üze eçüm apam Bumin Ḳaġan, İstemi Ḳaġan olurmış.* (KT. D 1), (İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım, dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan

---

1 Gacı: "kız kardeş; sevgili; oynatılan orta kadını; avam halk; küçük kardeş, kardeş; ağabey.

2 Kadı / kadi / kati: "karı, eş, hanım; abla, büyük kız kardeş; yenge; hala; hanım; ağabey; kız kardeş, abla; Küçük kardeş; kardeş.

3 Katun: "kadın, hanım".

4 Kaga: "ağabey, arkadaş, dost, baba".

5 Kaka: "büyük kardeş, erkek kardeş, baba, ağabey".

6 Kani: "yenge".

(hükümdar olarak) oturmuş) cümlesinde *apa* sözcüğü ile ikileme oluşturmuş ve "ata, ecdat" anlamında kullanılmıştır. *Anta kisre inisi eçisin teg ḳılınmaduḳ erinç.* (KT. D 5), (Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz) cümlesinde *eçi* "ağabey, amca" anlamlarındadır.

Eçü sözcüğü, Karahanlı Türkçesinde "(Tanrı'ya seslenme olarak) ey baba, peder" anlamında kullanılmıştır. *Siziksiz bir ök sen ay meŋü eçü*. (Sen, şüphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı) (KB 10).

Günümüz Türk şive ve lehçelerinde de *aça ~ eçe ~ eçi ~ eçü* "dede, nine, baba, anne, amca, dayı" anlamlarını karşılamaktadır (Li 1999: 6-7-8).

Kanaatimizce *ḳoca* sözcüğünün temel anlamının "yaşlı, ihtiyar" olması, ardından "eş, koca" anlamını kazanması en yakın *anlam komşusu* olan *ḳarı* sözcüğünden *bulaşma (contamination)* yoluyla olmalıdır.

Bu izahta //o// sesinin varlığı açıklanmaya ihtiyaç duyan bir noktadır. Çünkü, *ḳa+aça* birleşiğinden *ḳaça* > *ḳaca* sözcüğü doğmalıydı. Akrabalık sözlerine baktığımızda *ḳuda* sözü dikkatimizi çekmektedir. *Ḳuda*: Moğolcadan geçmiş, "dünür (güveyin veya gelinin babası); (erkek) görücü anlamını taşır (Li 1999: 69). Bugünkü Türk lehçelerinde *ḳuda*; guda / ġuda / koda / ḳoda / kuda / ḳudä / ḳudå / ḳuta / ḫodogoy / ḫĭta biçimlerinde kullanılır. Çoğunlukla "sıhrî akrabalık" anlamına gelen kelime birçok defa da "gelinin ve güveyin babası, karı kocanın erkek akrabaları, kocanın yakın erkek akrabası, güveyin ve gelinin erkek akrabaları (birbirine karşı), erkek görücü, güveyin ve gelinin babası" anlamlarında kullanılır. Koca kadına göre sıhri bir akrabadır ve *ḳuda* sözünün "erkek akraba" anlamlarında kullanılması, *koca* sözü ile *kuda* sözü arasındaki bir ilişkiye delalet edebilir. Bu anlamca ilişki kolaylıkla biçim olarak yakınlığa dönüşebilir.

Ḳarı ve *ḳoca* sözlerinin üzerinde düşünülmesi gereken bir başka konu ise bu sözlerin hem isim hem de fiil olarak kullanılmasıdır. Türkçede ad kökleri dilin kendi başlarına var olan bağımsız durumdaki ögeleridir. Hareketleri karşılayan fiil kökleri ise bağımsız değildir. Gerçekleşmeleri nesnelere bağlı olan dil ögeleridir. Bu nitelik farkı dolayısıyla ad ve fiil köklerinin birbirinden ayrı özellikleri vardır. Bu özellik nesnelerde somutluk, hareketlerde soyutluk olmasıdır. Dolayısıyla Türkçenin dil mantığında nesneler ve hareketler tamamıyla birbirinden farklı şeylerdir. Bu yüzden dilde nesneleri ve hareketleri karşılayan kökler, kesin olarak birbirinden ayrılmışlardır.[7] Bu durumda *ḳarı* ismi ile *ḳarı-* fiilinin, *ḳoca* ismi ile *ḳoca-* fiilinin kökleri birbirinden ayrıdır.

---

7 Yrd. Doç. Dr. Vahit Türk, "Türkçede İsim Ve Fiil Olarak Kullanılan Bazı Kelimeler Üzerine", 23-27 Eylül 1996 tarihinde Ankara'da toplanan III. Uluslararası Dil Kurultayı'nda sunulan tebliğ.

Vahit Türk, "Türkçede İsim ve Fiil Olarak Ortak Kullanılan Bazı Kelimeler Üzerine" adlı makalesinde, aynılaşmanın sebeplerini sıralamış[8], *ḳarı* / *ḳarı-* ; *ḳoca* / *ḳoca-* sözcüklerinin ses düşmesi sonucu aynılaştığını söylemiştir.

Bu iki sözcüğün "yaşlı ve yaşlan-" anlamında eş sesli isim ve fiil kökü oluşturmasının bize göre sebebi *tür değiştirme* hadisesidir. *Tür değiştirme*, belirli bir sözün yapı bakımından bir değişikliğe uğramadan, diğer bir deyişle, herhangi bir yapımlık bağlı birim almadan başka bir söz türüne geçmesidir (Karaağaç 2012: 741). *ḳarı, ḳarı-; ḳoca, ḳoca-* sözleri de daha Eski Türkçe devresinde *tür değiştirme* hadisesine uğramış olmalıdırlar.

İsim ve fiil olarak kullanılan bu tür kelimeleri Eski Türkçe devresinden itibaren görebilmekteyiz. Türkçenin iç bünyesinde çok yavaş değişen bir dil olduğu dikkate alınırsa, bu tür kelimelerin Eski Türkçe dediğimiz dönemde bile kullanılıyor olması, bu dönemin, Türkçenin yaşı dikkate alındığında çok geç bir dönem olduğunu kabul etmemiz gerekecektir.[9]

Ḳarı ve *ḳoca* sözcüklerinin fiil olarak kullanılması, bu sözcüklerin diğer akrabalık sözcüklerine göre farklılık gösterdiği bir durumdur. Sanıyoruz ki bu farklılık ilk anlamlarının akrabalık adı değil de, "yaşlı, ihtiyar" anlamında sıfat olmasından kaynaklanmaktadır. Kaldı ki isim ve fiil kökü olarak anlam ortaklaşması da "yaşlı" sıfatı ile "yaşlan-" fiili arasında görülmektedir.

3. *Ḳarı ve Ḳoca Sözlerinin Anlam Çerçevesi*

3.1. *Temel Anlam*

Temel anlam; Bir kelimenin herkes tarafından bilinen, sözcüklerin yansıttığı ilk ve asıl anlamı (Korkmaz 2010: 199) olarak belirlenmiştir.

Ḳarı ve *ḳoca* sözcüklerinin temel anlamı " yaşlı, ihtiyar"dır.

Ḳarı sözcüğü, Köktürk Yazıtlarından Tonyukuk Abidesi'nde (720-725) isim formunda ve *bol-* yardımcı fiiliyle birleşik fiil oluşturarak karşımıza çıkıyor. *Özüm* ***ḳarı*** *boltum, uluġ boltum.* (T.D7. İkinci taş) (OTG). (Şimdi ben kocaldım, yaşlı oldum.) 722-723 tarihli Köktürk bengü taşlarından Küli Çor'da ise *ḳarı-*: yaşlanmak, kocamak şeklinde fiil olarak kullanılmıştır. *Tonyukuk*

---

8 1. Fiil kökünden hem isim, hem de fiil türeten eş sesli ekler kullanılarak gövde yapılması. 2. Fiilden isim yapma eki -g'nin bazı şivelerde erimesi sonucu isim ve fiilin aynılaşması. 3. Aralarında hiç akrabalık olmadan, tesadüfen benzeyen eş sesli kelimeler. 4. Fonetik gelişmeler sonucu veya Türkçeyi yazıya geçirmekte kullanılan alfabelerin yetersizliğinden dolayı bazı seslerin aynılaşmış olması ihtimali.

9 Yrd. Doç. Dr. Vahit Türk, agm., 23-27 Eylül 1996 tarihinde Ankara'da toplanan III. Uluslararası Dil Kurultay'ında sunulan tebliğ.

Kapġan Kaġan elinte ***ḳarıp*** *edgü beŋi körti.* (Küli Çor B 3), (OTG). (Tonyukuk Kapgan Kağan elinde yaşlanıp çok mutluluk gördü.)

Ḳoca sözcüğüne ise ET'de rastlayamadık. İlk kez, Karahanlı Dönemi'nde AH'de "ihtiyar, yaşlı" anlamıyla karşılaşıyoruz. *Yigit* ***ḳoca*** *bolur, yaŋı eskirür.* (AH 195). (Genç yaşlanır, yeni eskir.) *Ḳoca-* fiilini ise ilk kez Osmanlı Türkçesinde buluyoruz. Ancak bu fiilin çok geç bir dönemde karşımıza çıkması, daha önceki dönemlerde kullanılmadığı anlamına gelmez. EOT'de *ḳocal- ve kocat-* fiilleri vardır. *Eydür: İy pîr-i haref, utanmadın /* ***Ḳocalup*** *kendü ölümün sanmadın* (Kanar 2011: 463)*, Didi kes sözi indi iy ḫōca ṭur / Senüŋ sözlerüŋ yigidi* ***ḳocadur****.* Türkçede -l- eki, hem isimden fiil hem de fiilden fiil yapma görevinde kullanılabilir (Korkmaz 2003: 112-127, Karaağaç 2012: 310-317). Ancak -t- eki yalnızca fiilden fiil yapan bir ektir (Korkmaz 2003: 134, Karaağaç 2012: 320). Ayrıca, -l- ekinin kelimeye kattığı edilgenlik anlamı *ḳocal-:* "yaşlanmak" ve *ḳocat-* fiilindeki -t- ekinin Türkçede yalnızca fiilden fiil yapan ekler arasında olması ve ettirgen fiiller türetmesi, *ḳoca* sözünün EOT'de *ḳoca-* biçiminde fiil olarak kullanıldığı kanaatini oluşturmaktadır.

3.2. *Yan Anlam*

Temel anlamını "yaşlı, ihtiyar" olarak tespit ettiğimiz *ḳarı* ve *ḳoca* sözcüklerinin, ET'yi takip eden tarihî lehçelerde, çeşitli anlam dallanmalarına uğradıkları görülüyor. *Ḳarı* ve *ḳoca* sözcüklerinin birbirleriyle aynı paralelde kazandığı yan anlamları şu başlıklar altında toplayabiliriz: 1. (hanım ya da bey için) Eş. 2. Eski, köhne, kadim. 3. Saygın, hürmetli, muhterem. 4. Ulu, büyük, iri.

Sözcüklerin yan anlamlar kazanma yollarının dört noktaya bağlı olduğu yukarıda söylenmişti. Buna bağlı olarak *ḳarı* ve *ḳoca* sözcüklerinin yan anlamlarını göstereceğiz. *Ḳarı* ve *ḳoca* sözcükleri, ilk metinlerde somut birer varlığa ad olarak karşımıza çıktığı için, somuttan hareket eden başlıklar altında değerlendirilecektir.

Somuta eklenen yeni somut kavramlar

ḳarı: yaşlı, ihtiyar → 1. Eş, hanım, 2. Kadın, dişi, 3. Eski, köhne. 4. (ḥar′, ḫar′) Koca.

ḳarı-: yaşlanmak, ihtiyarlamak → 1. Kurumak, 2. Suda çok kalmaktan dolayı kırışmak (deri). 3. mah. Çiftleşmek (hayvan).

ḳoca: yaşlı, ihtiyar → er, bay, erkek.

→ bey, koca, eş.

→ iri, kocaman.

→ büyük, geniş, ulu.

→ yüksek.

→ eski, köhne, kadim.

→ kart.

→ efendi, sahip.

→ yetişkin.

→ aile reisi.

→ yaşı geçmiş, evin en yaşlı, en büyük, tecrübeli üyesi, aksakal.

→ tandır kürsüsü altına konan çamurdan yapılmış mangal.

ḳoca-: yaşlanmak, ihtiyarlamak. → 1. Ağaçlar eskimek, 2. Yorulup farımak.

Somuta eklenen yeni soyut kavramlar

ḳarı: yaşlı, ihtiyar → sayın, hürmetli, muhterem.

→ felek.

→ kindar, gaddar, hilekâr, küpegiren ġarı: fitneci, fitne fesat çıkaran, hilekâr, karıştırıcı.

ḳoca: yaşlı, ihtiyar → ünlü, tanınmış.

→ tecrübeli, görmüş geçirmiş.

ḳoca-: yaşlanmak, ihtiyarlamak → ihtiyarlayıp tecrübe kazanmak, fütur getirmek.

Yan anlamların gelişmesinde etkili olan anlam olaylarıyla *ḳarı* ve *ḳoca* sözcüklerinin çok çeşitli anlamlar kazandığını görüyoruz.

3.2.1. ***Aktarma***

3.2.1.1. ***Deyim Aktarması (Metaphor)***

Deyim aktarması, aralarında uzak yakın ilgi bulunan iki şey arasında benzetme yoluyla ilişki kuran, birinin adını ötekine aktaran bir eğilim, bir dil olayıdır (Erol 2008: 50).

Anlatıma güç kazandıran ve anlatımı etkili kılan bir anlam olayı olan *deyim aktarması* aynı zamanda iletilmek istenen meramı kısa yoldan anlatmayı da sağlar.

Deyim aktarması olarak gösterebileceğimiz iki örneğe rastladık. Birincisi Azerbaycan Türkçesinden tespit ettiğimiz *ġarı* sözcüğünün, "kindar, gaddar, hilekâr" anlamlarındaki kullanımı, ikincisi ise Türkiye Türkçesinden tespit ettiğimiz *ḳoca* sözcüğünün, "tandır kürsüsü altına konan çamurdan yapılmış mangal" anlamındaki kullanımıdır.

Ḳarı ve ḳoca sözcüklerinin içinde bulunduğu deyimler de çok renkli bir görünüm sergilemektedir:

ḳarı gibi: korkak, dönek (erkek)

ḳarısının üstüne evlenmek: karısı varken bir kadınla daha evlenmek.

ḳarı ağızlı / ḳarısı ağızlı: 1. Dedikodu yapan (erkek) 2. Karısının etkisiyle, karısının ağzıyla konuşan (erkek), karısı ağızlı.

ḳarısı köylü / ḳarım köylü: 1. Karısının yakınlarını benimseyip kendi yakınlarını unutan (erkek).

ḳatır ḳarı: 1. Çocuğu olmayan evli kadın. 2. Kaba, görgüsüz kadın.

mahalle ḳarısı: görgüsüz, kavgacı, dedikoducu kadın.

ḳarı ḳız milleti: (kaba) toplumun dişi cinsten oluşan bölümünün tümü.

ḳarılar hamamı / ḳarı pazarı: gayet gürültülü yer.

ḳarı düzeni: kadın hud'ası, hile, fitne, mekr.

ḳarı biti: kadınların arasında fazla zaman geçiren erkek.

ḳocakarı masalı / ḳocaḳarı lakırdısı: batıl söz, esatir.

ḳocaḳarı ilacı: hekim olmayan kimselerin yaptıkları veya salık verdikleri, hekimlikte kullanılmayan ilaç.

ḳocaḳarı soğuğu: ilkbaharın belli günlerinde olan soğuk havalar, bedr-i acûz.

çarşamba karısı: 1. Umacı, sihirbaz. 2. Saçları dökük ve birbirine karışmış üstü başı intizamsız kadın.

küpegiren ġarı: fitneci, fitne fesat çıkaran, hilekâr, karıştırıcı.

ḳocabaşı: muhtar, çorbacı.

ḳoca boğazlı: obur.

ḳoca dölü: sıska çocuk.

ḳoca ḳafalı: anlayışı kıt.

ḳoca av: sürek avı.

ḳoca löhlü: bunak, bunamış.

ḳoca bebek: yaşından daha küçük davranışlar gösteren kimse.

ḳocaoğlan: ayı.

ḳara ḳoca: ağarmamış ihtiyar, saçı sakalı siyah müsin adam.

ḳoca bulmaḳ, ḳocaya gitmek, ḳocaya ḳaçmaḳ, ḳocaya varmak, ḳocaya vermek.

3.2.2. *Çok anlamlılık (Polysemy)*

Bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni yeni kavramları da anlatır durumda olmasına *çok anlamlılık* adını veriyoruz. Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan *gösterge,* genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla, her dilde, ilişkili, yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmektedir (Aksan 2009: 70).

Dil bilimciler eğer bir sözcük dilde çok anlamlı hâle geliyorsa o sözcüğün dilin sağlıklı üyelerinin arasında bulunduğunu söylerler. Aynı zamanda çok anlamlılık, bir dilin eski metinlerindeki sözlerinde yer alıyorsa bu o dilin çok daha gerilere gidebileceğinin göstergesidir. Çünkü iki sözcüğün çok anlamlı hâle gelebilmesi için yüzyıllarla ölçülebilecek çok uzun bir zamana ihtiyaç vardır.

*Ḳarı "*sözcüğü Köktürk metinlerinde "yaşlı" anlamıyla karşımıza çıkmıştı. Yine Köktürk yadigârlarından Küli Çor bengü taşında *ḳarı-* fiili ile karşılaşmıştık. Köktürk Dönemi'nde "yaşlı, ihtiyar" anlamları bulunan sözcük, daha Uygur Türkçesi Dönemi'nde soyut anlama bürünerek "sayın, hürmetli, muhterem" anlamlarıyla çok anlamlı hâldedir ve *ḳarı*, *ḳarı-*, *ḳarıġ*, *ḳarımaḳlaġ* kullanımlarıyla kelime ailesini oluşturmuş durumdadır.

ET'yi takip eden tarihî lehçelerde ve bilhassa EOT'de "*ḳarı* ismi: eş, hanım; karı, kadın; eski, köhne, *ḳarı-* fiili "kurut-" kullanımlarıyla çok anlamlı haldedir.

Ḳarı ismi günümüz Türk lehçelerinde "yaşlı" anlamıyla birlikte, "yaşlı kadın; kadın; eş, zevce; kindar, gaddar, hilekâr (Az. T), aile reisi, koca (Salarca) anlamlarıyla da tespit edilmiştir. *Ḳarı-* fiilinin de "yaşlan-" anlamının yanı sıra, Azerbaycan Türkçesinde, "ihtiyarlayıp tecrübe kazanmak, suda çok kalmaktan dolayı (deri) kırışmak, çiftleşmek (hayvan) şeklinde tespit edilen anlamları sözcüklerdeki çok anlamlılığı ortaya koymaktadır.

Ḳoca sözü de *ḳarı* sözü gibi "yaşlı, ihtiyar" temel anlamıyla ilk metinlerimizde yer almaktadır. Tarihî metinlerde de yine *ḳarı* sözünün anlam çeşitlenmesine paralel bir seyir göstermektedir. "Tecrübeli, görmüş geçirmiş" an-

lamının yanı sıra, “bey, koca; er, erkek; koca, ulu; efendi, sahip; eski, kadim, köhne; büyük, koca” anlamlarını da yansıtır hâle gelmiştir.

Ḳoca- fiili tarihî dönemlerde “yaşlan-” anlamından başka Osmanlı Dönemi'nde “şeyh-i fânî olmak, bâlî olmak, ağaçlar eskimek, yorulup farımak, fütur getirmek” anlamlarıyla da tespit edilmiştir.

Bugünkü Türk lehçelerinde *ḳoca*: Türkiye Türkçesinde “ bir kadının evlenmiş olduğu erkek, zecv, eş; büyük, geniş; kocaman, iri; yüksek; büyük, ulu. (GTS), (ağ.) tandır kürsüsü altına konan çamurdan yapılmış mangal (DS)”, Gagavuz Türkçesinde “koca, evli erkek; yetişkin; koca karı; ünlü, tanınmış (TAA)”, Azerbaycan Türkçesinde “yaşı geçmiş; evin en yaşlı, en büyük, tecrübeli üyesi, aksakal; mec. eski, kadim, çok yaşlı; erkek, koca, eş. (Az. TS)”, Türkmen Türkçesinde “üstünden çok yıl, asır geçmiş olan; eski, yaşlı. (Tü.)”, Kırım Tatarcası (TAA), Kırımçak Türkçesi (TAA), Karaim Türkçesi (TAA) ve Tatar Türkçesinde (TAA) “koca, kadının beyi”, Başkurt Türkçesinde “sahip, iye; aile başı; koca” (TAA) anlamlarıyla kullanılmaktadır.

TT ağızlarında deyim aktarmaları, ikilemeler vb. yollarla yeni anlamlar kazanan ḳoca sözcüğü birleşik sözler oluşturarak da leksik anlamlar ifade eder. ḳocaanne “babaanne”, ḳocababa “amca”, ḳoca bıçaḳ “deri ve gönlerin kalın yerlerini inceltmek için kullanılan bıçak”, ḳoca buğday “iri taneli, yumuşak ve sarımsı bir çeşit buğday”, ḳoca hala “büyük hala (annenin ya da babanın halası)”, ḳoca baḳla “bir çeşit bakla” ḳoca bılla “bir ailenin en yaşlı kadını”, ḳoca bayram “şeker bayramı”, ḳoca ḳuşluḳ “öğleye yakın olan zaman” vb.

Ḳarı ve *ḳoca* sözleri, Türkçenin çok özel ve zengin bir anlatım yolu olan ikilemeler yoluyla da yeni anlamlara sahip dil birlikleri oluştururlar. *Ḳarı ḳoca* ikilemesinde eşlerin her ikisini de ifade eden “evli çift” kavramı karşılanmaktadır.

Daha Çin kaynaklarında geçen Hunca bir sözcük olan **yen-çi* ya da **yem-çi* “hükümdarın eşi, hatun”, ET’de *äbçi* “eş, zevce, hanım” şeklinde kullanılmaktaydı. Uygurcada *ävçi* ve *äpçi* olarak geçen sözcük “kadın” anlamına gelmektedir. Yine Uygurca metinlerde *bu ikegü… är äpçi bolmışlar* (Bu ikisi… karı koca olmuşlar) (Tekin 1993: 15) cümlesinde *är äpçi* “karı koca” ikilemesi daha ET döneminde *karı koca* kavramının oluştuğunu gösteren çarpıcı bir örnektir.

Azerbaycan Türkçesinde de *ġocalı-cavanlı* “ihtiyarlı gençli” şeklinde ikileme oluşturduğu görülmektedir.

Kalıplaşarak *leksem* hâline gelen *ḳocaḳarı* “yaşlı, ihtiyar kadın” sözünde, *ḳoca* sözü *ḳarı* sözünü nitelemektedir. *Ḳocaḳarı*, *ḳocaḳarı soğuğu*, *ḳocaḳarı masalı*, ḳocaḳarı ilacı gibi kullanımlarıyla deyimleşerek anlam çerçevesini

daha da geniş hâle getirmiştir. Bunun tam tersi olarak *ḳarı* sözünün *ḳoca* sözünü nitelediği *ḳarı ḳoca* (Clauson 1972: 689) "yaşlı adam" sıfat tamlaması Çağatay Dönemi'nde karşımıza çıkıyor.

Bu örnekler, Türkçenin sadece eklemeli yapısı ile değil, aynı zamanda sözcüklerin cümlenin içinde çeşitli şekillerdeki esnek kullanımlarıyla da yeni kavramlar yaratma gücüne sahip olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

3.2.3. *Eş anlamlılık (Synonymy)*

Dil biliminde kabul edilen bir gerçek "başlangıçta iki veya daha fazla kelimenin aynı kavramı yansıtamayacağı, bir başka deyişle bir dilde iki ayrı kelimenin tamamıyla aynı anlama gelemeyeceğidir." Buna göre eş anlamlı kelimeler birbirinin eşi değil, yalnızca birbirine yakın anlamlara gelen dil birimleridir (Aksan 1996: 68).

Bir dil için yerli kökenli eş anlamlıların bolluğu dilin anlatım gücünü artırmaktadır. Bunun yanı sıra bir dilin eldeki en eski ürünlerinde, özellikle anlamca birbirine çok yakın eş anlamlılar bakımından görülen zenginlik -bunlar başlangıçta ayrı ayrı kavramları yansıttığı, zamanla birbirine anlamca yaklaştığı için- dilin eskiliğine de ışık tutmaktadır (Aksan 2003: 191).

ḳarı ve *ḳoca* sözlerinin en dikkat çekici yönlerinden biri temel anlamlarının yanı sıra zaman içinde kazandığı anlamların da yakın anlamlı olmasıdır.

ḳarı "yaşlı, ihtiyar", *ḳoca* " yaşlı, ihtiyar"

ḳarı "saygın, hürmetli", *ḳoca* "tecrübeli, görmüş geçirmiş"

ḳarı " eş, erkeğin karısı", *ḳoca* " eş, kadının kocası"

ḳarı "eski, köhne", *ḳoca* " eski, köhne"

ḳarı- "yaşlanmak", *ḳoca*- "yaşlanmak".

3.2.4. *Özelleşme (Speciallisation)*

Anlam daralmasının bir dalı olarak ele alınabilecek olan *özelleşme*, anlamlı bir birimin içeriğinin daha dar bir kapsama geçmesidir (Vardar 1998: 164).

Yakın anlamlılığın içinde *ḳarı*, *ḳoca* sözcüklerinin "yaşlı ve yaşlan-" anlamlarını ḳadın ve erkek olmak üzere, iki ayrı cinse ait olarak, özelleştirdiği örnekleri de vardır. *ḳarı* "kadın için yaşlı", *ḳoca* "erkek için yaşlı", *ḳarı*- "kadın için yaşlanmak", *ḳoca*- "erkek için yaşlanmak." Yâ Emîr-el-mü'minîn râiyyetin **ḳocaların** ata, **ḳarıların** ana bil, yiğitlerin karındaş bil, yiğit avratların kız karındaş bil.(Tuh. Le. 392-Ta.Sö.)

3.2.5. *Benzetme (Simile)*

Benzetme, insanoğlunun anlatıma güç verme amacıyla, birtakım nesneler, kavramlar arasında gördüğü yakınlıklardan, benzerliklerden yararlanarak bunlardan birini anlatırken ötekini de anması eğilimidir. Her dilde, her insanın bol bol kullandığı bu benzetmeler yaygınlaşırsa kalıplaşır, kişisel olmaktan çıkarak söz varlığının ögeleri niteliğini kazanır. (Aksan 2009: 61)

İncelediğimiz sözcüklerden benzetme başlığı altına sokabileceğimiz iki örnekle karşılaştık. ḳarı gibi "korkak, dönek (erkek)" ve ḳatır ḳarı "1. Kaba, görgüsüz kadın. 2. Güçlü, kuvvetli, gösterişli kadın.

3.2.6. *Anlam Kötüleşmesi (Pejorative)*

Kötüleşme, iyi anlamlı bir sözün zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması olayıdır (Karaağaç 2012: 550).

ḳarı sözcüğü, *ġarı* (AT): kindar, gaddar, hilekar, ḳarılık: eksik etek, cesaretsizlik, ḳarı gibi: korkak, dönek (erkek), karı ağızlı: dedikodu yapan erkek, vb. anlamlarıyla anlam kötüleşmesine uğramış sözlerden biri olarak karşımıza çıkıyor. Bu anlam kötüleşmesinin sebebi, kadının sosyal kültürün içinde hoş karşılanmayan birtakım davranışlarının genel bir yargıya dönüşmesidir. Hatta anlam kötüleşmesinden dolayı dil biliminde *euphemism* denilen " kaba ve hoş karşılanmayacak bir kelime ve deyimden kaçınma" olarak tarif edilen *örtmece* olayı ortaya çıkmaktadır. Artık TT'de gerek konuşma dili gerekse yazı dilinde kibar ve saygın ifade için *karı* sözcüğü yerine *kadın* sözcüğü kullanılmaktadır. Tarihî sözlüklerimizden *Kâmus-ı Türkî*'de *ḳarı* sözünün anlamları verildikten sonra *hürmet meram olundukda kadın denir* bilgisi verilmiştir.

ḳoca sözcüğü ile ilgili olarak da, *ḳocaoğlan* "ayı", *koca kafalı* "anlayışı kıt", *koca löhlü* "bunak, bunamış" deyimlerinde anlam kötüleşmesine müşahade ediyoruz.

Bu anlam olaylarının yanında bilhassa *ḳoca* sözcüğü, yer adlarında sıkça kullanılan bir sözcüktür. Türkiye'nin neresine gidersek gidelim mutlaka bir koca göl, koca dağ vardır. Türkçede yer adı verme eğilimlerinden biri, adlandırılacak unsurun ayırt edici özelliğinin göz önünde bulundurulması yönündedir. Büyüklüğü ile ön plana çıkan yerlerin adlandırılmasında *ḳoca* sözcüğü, yer adı verme konusunda oldukça uygun bir sıfat olarak algılanmıştır. Burada Türkçede *Yer Adları Kılavuzu*'ndan birkaç örnek vermekle iktifa edeceğiz: *Koca çam, Koca çeşme, Koca çimen, Koca dağ, Koca dere, Kocaeli, Koca hisar, Koca kaya, Koca koru, Koca köprü, Koca kurt, Koca kuyu, Koca oluk, Koca ova, Koca yayla vb.*

Son olarak *ḳoca* sözünün tarihî dönemlerden EOT dönemindeki bir kullanımına değinmek istiyoruz. EOT'de "ihtiyar, erkek, yaşlı erkek" anlamlarında kullanılmasının yanında, özel adlarla birlikte kullanılarak unvan grupları teşkil etmektedir. Burada bilhassa toplumda saygın yeri olan kişilerle birlikte anılmakta ve "bey" anlamında saygı ifadesi içermektedir. *Ḳazan Bigüŋ tayısı at ağızlu Aruz Ḳoca çapar yetti. Oğuz zamanında Uşun Ḳoca dirler bir kişi vardı.*vb.

SONUÇ

1. Bir dilde sözcüklerin yakın anlamlı ve çok anlamlı kullanımlarının ve anlam dallanmalarının bulunması, o dilin ifade kabiliyetine, işlekliğine aynı zamanda eskiliğine işaret eder.

Ḳarı ve *ḳoca* sözleri de ET'den itibaren çok anlamlı olarak kullanılan sözlerdir.

Ḳarı ve *ḳoca* sözleri birbiri ile yakın anlamlı sözlerdir. Temel anlamları ve yan anlamları bakımından paralel bir seyir göstermektedir.

Ḳarı ve *ḳoca* sözleri Türkçenin uzak geçmişinden bugüne çok çeşitli anlam olaylarına uğrayarak anlam değişmeleri gösteren sözlerdir.

2. "Anlam alanı, aynı kavram alanına giren kelimelerin seslere dökülmüş ifadelerinin oluşturduğu bütündür." bilgisinden hareketle, *ḳarı* ve *ḳoca* sözlerinin, aynı anlam alanında olduğu tespit edilmiştir.

3. Anlam anlayışı bakımından Türkçe, ekseriyetle somuttan soyuta doğru gelişen bir dildir. *Ḳarı* ve *ḳoca* sözcükleri de somuttan somuta ve somuttan soyuta doğru anlam genişlemesi gösteren sözlerdendir.

4. *Ḳarı* ve *ḳoca* sözleri ET'den itibaren çok anlamlı olarak yer alan sözcüklerdir. Ancak en çeşitli kullanım alanını EOT'den başlayarak Batı Türkçesinde bulmaktadır. TT ve AT'deki örnekleri bunu açıkça göstermektedir.

5. *Ḳarı*, *ḳoca* sözleri oluşturdukları kelime aileleriyle Türkçenin temel söz varlığı içindeki yerini almış sözlerdir.

6. *Ḳarı* sözcüğünün ET'deki *ḳa*: "akraba,arkadaş" sözcüğüne, *ire ~ ere* sözcüğü eklenerek *ḳa+ire* > *ḳa+eri* (metathesis) > *ḳari* > *ḳarı* gelişmesi sonucunda oluştuğu düşünülmektedir.

Ḳoca sözcüğünün de ET'deki *ḳa*: "akraba, arkadaş" sözcüğüne, *aça ~ eçe ~ eçi ~ eçü* sözcüğü getirilerek *ḳa+aça ~ eçe ~ eçi ~ eçü* birleşiği elde edilmiş ve *ḳaça* > *ḳoça* > *ḳoca* biçiminde yeni bir akrabalık adı yapıldığı düşünülmektedir.

7. *Ḳarı* ve *ḳoca* sözleri temel ve yan anlamlarıyla (isim ve fiil formlarıyla) tarihî ve modern olmak üzere bütün Türkçenin lehçelerinde dağılım gösteren sözlerdir.

KISALTMALAR

ağ.: Ağızlarda, ağızları, ağzı
AH: Atabetü'l-Hakayık
ATS: Altayca-Türkçe Sözlük
BD: Babür Divanı
BM: Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak
CC: Codex Cumanicus
DH: Divan-ı Hikmet
DKK: Dede Korkut Kitabı
DLT: Divanü Lugat-it-Türk
DS: Derleme Sözlüğü
EATS: Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü
ET: Eski Türkçe
EOT: Eski Oğuz Türkçesi
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
GS: Gagauz Türkçesi Sözlüğü
GT: Gülistan Tercümesi
GTS: Güncel Türkçe Sözlük
İH: El-İdrâk Haşiyesi
İM: İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn
Kar. (k): Karaimcenin Kırım Lehçesi
KB: Kutadgu Bilig
KÇB: Küli Çor Bengütaşı
KE: Kısasü'l- Enbiya
Kİ: Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk
KK: El-Kavanînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
kon.: Konuşma dili(nde)
Kp.TS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
Kr.T: Kırgız Türkçesi
Kr.TS: Kırgız Türkçesi Sözlüğü
KS: Kırgız Sözlüğü
KT: Kur'an Tercümesi
KTS: Karahanlı Türkçesi Sözlüğü

KTTS: Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü
LO: Lehçe-i Osmanî
MDD: Metin Dışı Derleme
ME: Mukaddimetü'l-Edeb
MG: Münyetü'l-Guzât
MT: Mantıku't-Tayr
NC: Nazmü'l-Cevâhir
NF: Nehçü'l-Feradis
OTG: Orhun Türkçesi Grameri
OTS: On Yedinci Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı
ÖTS: Özbekçe - Türkçe / Türkçe - Özbekçe Sözlük
S: Senglâh
SD: Sekkâki Divanı
ŞS: Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Os mânî
Şo. S: Şor Sözlüğü
ŞT: Şecere-i Terakime
T: Tonyukuk Dikilitaşı
TA: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TAS: Teleüt Ağzı Sözlüğü
TDAA: Türk Dillerinde Akrabalık Adları
TKS: Türkçe - Kırgızca Sözlük
TLS: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
TSS: Türkçe - Sahaca Sözlük
TTAS: Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü
TTS: Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü
Tü: Türkmence
TZ: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye

KAYNAKLAR

- AKALIN, Mehmet, *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.: 73, Ankara, 1988.
- AKAR, Ali, *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006.
- AKSAN, Doğan, "Kavram Alanı- Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *TDAY-Belleten*, 1971.
- AKSAN, Doğan, *Türkçenin Gücü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil Bilim*, TDK Yay., Ankara, 2009.

- ALKAYA, Ercan, *Sibirya Tatar Türkçesi*, Turkish Studies Yay., Ankara, 2008.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig I Metin*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 458, Ankara, 1991.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Atebetü'l-Hakayık*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 142, Ankara, 2006.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- ARGUNŞAH, Mustafa - Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA - Özcan TABAKLAR, *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yay., İstanbul, 2010.
- ARIKOĞLU, Ekrem - Klara KUULAR, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 822, Ankara, 2003.
- ARSLAN EROL, Hatice, *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, TDK Yay., Ankara, 2008.
- ATA, Aysu, *Nehcü'l-Feradis (Dizin- Sözlük)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 518, Ankara, 1998.
- ATA, Aysu, *Türkçede İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yay., Ankara, 2004.
- ATA, Aysu, *Kısasü'l-Enbiya I (Giriş- Metin- Tıpkıbasım)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-1, Ankara, 1997.
- ATA, Aysu, *Kısasü'l-Enbiya II (Dizin)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 681-2, Ankara, 1997.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it- Türk*, C I, II, III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Ankara, 2006.
- ATAY, Ayten, "Argolaşmış Eski Türkçe Bir Kelime: Gacı", *Gazi Türkiyat / Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S 2, Bahar 2008, s. 101-109.
- AYDIN, Mehmet, "Dil Biliminin Yoksul Akrabası: Anlam Bilimi", *Türk Dili Dergisi*, S 621, Eylül 2003, s. 208-211.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema, *Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi),* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 656, Ankara, 1996.
- BARUTCU, F. Sema, *Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks)*, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara, 1990.
- BAYRAM, Bülent, *Çuvaş Türkçesi - Türkiye Türkçesi Sözlük*, Tablet Yay., Konya, 2007.
- BURAN, Ahmet, "Gakgo / Gakgoş Kelimesinin Kökeni ve Anlamı", *Türk Dili Dergisi*, S 578, Şubat 2000, s. 173-178.

- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968.
- CEYLAN, Emine, *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri* (Çuvaşça - Türkçe / Türkçe - Çuvaşça Sözlük), Simurg Yay., Ankara, 1996.
- COŞKUN, Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 752, Ankara, 2000.
- CUMAKUNOVA, *Gülzura, Türkçe - Kırgızca Sözlük*, Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi Yay.: 74, Bişkek, 2005.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara, 1999.
- DİLÇİN, Cem, *Süheyl ü Nev-Bahar* (İnceleme-Metin-Sözlük), Atatürk Kültür Merkezi Yay.: 51, Ankara, 1991.
- DİLÇİN, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2009.
- DOĞAN, İsmail, *Türkiye Karaçayları ve Dilleri*, Ordu, 2012.
- DRAVNIEKS, J., *Krieviski - Latvīska Vārdnīca (Russko - latışskiy slovar)*, Riga 1931.
- DURGUT, Hüseyin, "Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)" Adlı Eserin Transkripsiyonu, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 1995.
- ECKMANN, Janos, *Nehçü'l- Feradis II Metin*, TDK Yay: 518, Ankara,
- EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ankara, 2010.
- ERASLAN, Kemal, *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, TDK Yay., Ankara, 1999.
- ERASLAN, Kemal, *Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l-Fütüvve I (Metin)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 608, Ankara, 1996.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 2005.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (ed.), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara, 2007.
- EREN, Hasan, "Ağabey ve Abla", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1993/1, S 498, Haziran 1993, s. 405-410.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 2* (İndeks-Gramer), TDK Yay., Ankara, 2009.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2011.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dili*, Bayrak Yay., İstanbul, 1998.
- GAYDAARCİ, G. A. - E. K. KOLTSA, - L. A. POKROVSKAYA, B. P. TUKAN, (Aktaran: Abdülmecit DOĞRU - İsmail KAYNAK), *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

- GÖMEÇ, Saadettin, *Kök Türkçe Belgelerdeki Bazı Akrabalık İsimleri*, VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1999.
- GÖMEÇ, Saadettin, "Divanü Lugat-it-Türk'te Akrabalık Bildiren Terimler", *Türk Kültürü*, 39 / 464, Ankara, 2001.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Türkçe Yer Adları Kılavuzu,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 618, Ankara, 1995.
- GÜLENSOY, Tuncer, "Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar", *TDAY-Belleten* (1973-1974), s. 283-318.
- GÜNER DİLEK, Figen, *Altay Türklerinde Akrabalık*, Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı, Akçağ Yay., Ankara, 2008.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine - Viktor BUTANAYEV - Almagül İSİNA - Erdal ŞAHİN - Liaisan ŞAHİN - Aylin KOÇ, *Hakasça - Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 2007.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine - Muvaffak DURANLI, *Altayca - Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 725, Ankara, 1999.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 573, Ankara, 2000.
- HAMİLTON, James Russell, *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (Kalyanamkara ve Papamkara), Simurg Yay., Ankara, 1998.
- KANAR, Mehmet, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul, 2011.
- KARA, Mehmet, *Türkçenin İzinde*, Kesit Yay., İstanbul, 2009.
- KARA, Mehmet, *Türkmence*, Akçağ Yay., Ankara, 2001.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2008.
- KARACAN, Turgut - Çınar ABİDİNOVA, *Kırgız Türkçesi (Sesbilim - Sözcükbilim)*, Samsun, 2006.
- KARAHAN, Akartürk, "Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine", Bilkent Üniversitesi, I. Uluslar Arası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, Ankara, 2006.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 544, Ankara, 1989.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhal, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yay., Ankara, 1996.
- KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara, 1994.

- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2010.
- LAUT, Jens Peter - Mehmet ÖLMEZ, *Bahşı Ögdisi*, Simurg Yay., Freiburg - İstanbul, 1998.
- LESSING, Ferdinand D. (çev.: Günay KARAAĞAÇ), *Moğolca - Türkçe Sözlük I*, TDK Yay., Ankara, 2003.
- LESSING, Ferdinand D. (çev.: Günay KARAAĞAÇ), *Moğolca - Türkçe Sözlük II*, TDK Yay., Ankara, 2003.
- MENGES, Karl H[einrich], *The Turkic Languages and Peoples, An İntroduction to Turkic Studies*, Wiesbaden, 1968.
- MUHTAR, Cemal, *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferişteoğlu ve Luğat-ı Kanûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.: 67, İstanbul, 1993.
- NECİP, Emir Necipoviç (çev.: Yrd. Doç. Dr. İklil KURBAN), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., 2008.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 529, Ankara, 1987.
- ÖNER, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Ankara, 1998.
- ÖNER, Mustafa, *Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., 2009.
- ÖZKAN, Nevzat, *Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş - Ses Bilgisi - Şekil Bilgisi - Cümle - Sözlük - Metin Örnekleri)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 657, Ankara, 1996.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş, *Kitab Fî İlm An-Nüşşab* (Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34, İstanbul, 2002.
- PRÖHLE, Dr. Wilhelm (çev.: Kemal AYTAÇ), *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.
- RYUMİNA, L. T. – N. A. KUÇİGAŞEVA (çev.: Şükrü Halûk AKALIN - Caştegin TURGUNBAYEV), *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 741, Ankara, 2000.
- TANNAGAŞEVA, N. N. Kurpeşko - Şükrü Halûk AKALIN, *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları, Adana, 1995.
- TAVKUL, Ufuk, Karaçay - *Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2000.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara, 2010.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Yıldız Dil ve Edebiyat Yay., İstanbul, 2003.
- TEKİN, Talat, *Hunların Dili*, Doruk Yay., Ankara, 1993.

- TEKİN, Talat, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yay., Ankara, 1987.
- TEKİN, Talat, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg Yay., Ankara, 1997.
- TEKİN, Talat, "Amca" ve "Teyze" Kelimeleri Hakkında, *TDAY-Belleten (1960),* s. 283-289.
- TEKİN, Talat, *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara, 1975.
- TOPARLI, Recep, *İrşadü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 555, Ankara, 1992.
- TOPARLI, Recep - M. Sadi ÇÖGENLİ - Nevzat H.YANIK, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî Ve Mugalî*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 763, Ankara, 2000.
- TOPARLI, Recep - Hanifi VURAL - Recep KARAATLI, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 835, Ankara, 2003.
- TULUM, Mertol, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK Yay., 2011.
- TÜRK, Vahit, *Türkçede İsim ve Fül Olarak Ortak Kullanılan Bazı Kelimeler Üzerine*, III. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, Ankara, 1996.
- UYGUR, Ceyhun Vedat, *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Kriter Yay., İstanbul, 2010.
- VASİLİEV, Yuriy, *Türkçe - Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 621, Ankara, 1995.
- VEFİK, Ahmet Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, Hazırlayan: Recep TOPARLI, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- YAMAN, Ertuğrul - Nizamiddin MAHMUD, *Özbek Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 695, Ankara, 1998.
- YAVUZ, Kemal, *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* (İnceleme-Metin-İndeks), Atatürk Kültür Merkezi Yay.: 39, Ankara, 1991.
- YONG-Song Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 15, Simurg Yay., İstanbul, 1999.
- YUDAHİN, K. K. - Abdullah TAYMAS, *Kırgız Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 121, Ankara, 1988.
- YÜCEL, Bilâl, *Bâbür Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 1995.
- ----------, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.
- ----------, *Uygur Dilinin İzahlı Lûgatı I*, Urimçi, 1999.
- ----------, *Uygur Dilinin İzahlı Lûgatı II*, Urimçi, 1999.

- ----------, *Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri* (Tarih, Antoloji, Ansiklopedi), C 1, Ötüken-Söğüt Yay., İstanbul, 1985.
- ----------, ОРУСЧА - КЫРГЫЗЧА СӨЗДҮК / РУССКО - КЫРГЫЗСКИЙ СЛОВАРЪ, C I ve II, Moskova, 1957.
- ----------, ТОАКОВЫЙ САОВАРЪ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА, C I ve II, Москва Издателъство "Русский Языка", Moskova, 1981.
- ----------, РУСКО - УЗБЕКСКИЙ СЛОВАРЪ,ТОМ I, Главная редакпя Узбекской Советекой ЭнЦиклонедЦи, Taşkent, 1984.
- ----------, РУСКО - УЗБЕКСКИЙ СЛОВАРЪ,ТОМ II, Главная редакпя Узбекской Советекой ЭнЦиклонедЦи, Taşkent, 1984.

TÜRKİYE'DE DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ AÇISINDAN "MUTAVVEL SARF-I OSMÂNÎ"

Oğuz ERGENE
Namık Kemal ŞAHBAZ

Giriş

Dil bilgisi bir dilin seslerini; sözcüklerinin yapılarını, türlerini, türeme ve çekimlenme biçimlerini; cümle yapılarını ve türlerini inceler. Her dilin kendine özgü kuralları bulunduğu için, ayrı da bir dil bilgisi vardır.[1] Dil bilgisi, dilin kurallarının öğretildiği bir alan olduğu için, öğrencilerin dinlediklerini ve okuduklarını anlamalarında; konuşmalarında, yazmalarında görülen yetersizlikler ve dil yanlışları, genellikle dil bilgisi eğitimin eksikliğine bağlanır ve bunların giderilmesi için daha çok dil bilgisi öğretmek gerektiği sanılır. Bundan dolayı her ülkede ana dili eğitimi geniş ölçüde dil bilgisi egemenliği altında yapılmaktadır.[2]

Çeşitli ana dili becerilerinin kazandırılmasına çalışılırken, dil bilgisi öğretimine yer verilmesinin birçok yararı vardır. Dilde doğru-yanlış kavramı, büyük ölçüde dil bilgisinin saptadığı kurallarla belirir. Yanlışlar, öğrenciye, ancak bu kuralların ölçü olarak gösterilmesiyle açıklanabilir; öğrenci de kendi yanlışlarını, ancak bu kuralların ışığında anlayıp düzeltebilir. Dil bilgisi, kavramları saptayıp adlandırır; başka deyişle terimler koyar. Terimler de bizim kavram, kural ve doğru-yanlış üzerinde anlaşmamızı kolaylaştırır.[3] Gerek ilköğretim gerekse ortaöğretim çağındaki çocuklara dil bilgisinin etkili ve verimli bir biçimde öğretiminde izlenecek yöntem ve tekniklerin belirlenmesinde, tarihsel süreçte dil bilgisi öğretiminde kullanılan materyallerin çözümlenmesi gerekir.

---

1 Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Beşir Göğüş, *Orta Dereceli Okullarımızda Türkçe ve Yazın Eğitimi*, Kadıoğlu Matbaası, Ankara, 1978, s. 337; Özcan Demirel, *Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 1999, s. 73.

2 Demirel, *age.*, s. 79

3 Göğüş, *age.*, s. 338-339.

Türkçe dil bilgisinin öğretiminin tarihsel gelişim sürecinde, 1898[4] yılında yayımlanmış *Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî'*den önce Türkçe dil bilgisinin öğretimi üzerine yok denecek kadar az eser vardır. XVI-XIX. yüzyıllar arasında Türkçenin yapısı ile ilgili olarak yalnız Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l 'Ulûm*'u gibi tek bir eserin elde bulunmasından hareketle, Arapça ve Farsça gramerlerinin yazımına ağırlık verildiğini, Türk dilinin gramerinin ihmal ve küçümsemeye uğramış olduğunu[5] söylemek mümkündür.

Korkmaz'a göre, dil bilgisi çalışmaları ve dil bilgisinin öğretimi yazarlığı açısından oldukça hareketli bir dönem, *Tanzimat Dönemi*'dir. Tanzimat hareketi ile Batı'ya yönelmiş olan Osmanlı toplumu, siyasal ve sosyal yapısı yeni bir düzene sokulmaya başladığından, bu durum, aynı zamanda dilde sadeleşme hareketine ve dolayısıyla dil bilgisi çalışmalarına da ağırlık kazandırmıştır. Tanzimat ve onu izleyen dönemlerde, dil konusunun-uygulama bir yana bilinçli bir düşünce olarak ortaya çıkması, o güne kadar geri plana itilmiş olan Türkçenin de ele alınması ve gramerinin yazılması gereğini gündeme getirmiştir. 1851 yılında "*Encümen-i Dâniş*"in kuruluşu ile Osmanlı Türkçesi gramerlerinin yazılması karar altına alınmıştır. İşte Ahmet Cevdet ve Fuat Paşaların birlikte yazdıkları *Kavâid-i Osmâniyye*'den (1851) başlayarak 1910 yılına kadar uzanan dönemde, birçok gramerin ortaya konmuş olması, bu anlayış değişiminin sonucudur.[6]

Kavâid-i Osmâniyye ile aynı tarihi taşıyan ve yine Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı *Medhal-i Kavâ'id* adlı eserin yazım süreci hakkında Özkan[7] şunları dile getirmektedir: Türkçenin kurallarının düzenli bir öğretim sistemi içinde verilmesi konusundaki ilk düşünce ve uygulamalar, Batılılaşma dönemimizin ilk adımı olan Tanzimat Fermanı'ndan sonra başlamıştır. 1851 yılında Türkiye'nin ilk bilimler akademisi olarak kabul edilen Encümen-i Dâniş kurulur. Bu kurumun aldığı kararlar arasında Türkçenin kurallarını her seviyeden insanımıza öğretecek bir dil bilgisi kitabının ve geniş çaplı bir

---

4 Daha önceki baskısı 1306 olan eserin Maarif Nezaretinin 18 Mart 1314 tarihindeki izniyle aynı yıl yayımlandığı düşünülürse eser, miladi takvime göre, 1898-99 yılında basılmıştır.

5 Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu", *V. Türk Kültürü Kongresi,* (Yayıma Hazırlayan: Dr. Azize Aktaş Yasa), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 22.

6 Korkmaz, agm., s. 23.

7 Prof. Dr. Nevzat Özkan, "İlk Dil Bilgisi Ders Kitabımız Medhal-i Kavâ'id Hakkında" başlığını taşıyan yazıda *Medhal-i Kavâ*'id adlı eseri, ayrıntılı bir biçimde bilim dünyasına sunmuştur. Söz konusu yazıda büyük bir dizgi hatasının olduğunu belirtmek gerekir. Yazının "Özet" bölümünde, "*1851 yılında Ahmet Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı Mukaddimetü'l-Edeb, okullarımızda ders kitabı olarak okutulan ilk dil bilgisi kitabımızdır. Bu bakımdan eser, hem dil bilgisi kitaplarımız arasında hem de eğitim tarihimiz açısından önemli bir yere sahiptir.*" ifadesi geçmesine karşın metnin hiçbir yerinde *Mukaddimetü'l-Edeb*'den söz edilmez.

sözlüğünün hazırlanması, Türk tarihini kronolojik bir düzen içinde verecek bir tarih kitabının yazdırılması vardır. Encümen-i Dâniş'in bu kararlarının bir sonucu olarak Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın birlikte hazırladıkları *Kavâ'id-i Osmâniyye* ile Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i 'Osmânî* adlı eserleri ortaya çıkmış, ancak Türk tarihi konusundaki proje tam olarak hayata geçirilememiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, *Medhal-i Kavâ'id'*in ortaya çıkışını, "Daha sonra tecrübeyle *Kavâ'id-i Osmâniyye'*nin yeni başlayanlara öğretilmesinde ve anlatılmasında zorluklar görüldüğünden onun bir özeti olmak üzere *Medhal-i Kavâ'id* adlı eseri yazdım, bir sene sonra o da öncelikle rüşdiye mekteplerinde okunmak üzere basılmıştır." sözleriyle anlatır.

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî'nin yayımlandığı zamana dilimi hakkında Korkmaz şunları belirtmiştir: "Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet (1908) sonrasına kadar uzanan dönemde yazılan gramerlerin temel özelliği, genel olarak Türkçenin Arap grameri temelinde ele alınıp işlenmesidir. Daha açık bir anlatımla, Türkçenin dil malzemesi, Arap gramerinin kalıpları içine oturtulmuştur."[8] Bu belirlemeden bağımsız olarak aşağıda *Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî*'nin çözümlemesi gerçekleştirilmiştir.

1. Eserin yazarı, adı, kapsamı ve künyesi

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî, Mihrî'nin (Mihran Apikyan) yazdığı ve "Mekâtib-i rüşdiyye ve idâdîye mahsûsdur" notuyla bastırdığı bir dil bilgisi kitabıdır. Gerek tarih ve gerekse eğitim tarihi kitaplarında, hakkında bir bilgiye sahip olmadığımız Mihri'nin yazdığı eserin başında, kendini tanımlayan cümle şu şekildedir: "An muallimîn lisân-ı 'Osmânî ve mütercimîn Bâb-ı Seraskerî". Eserin ön sözünden hareketle de aynı zamanda ömrünü öğretmenlik mesleğine adamış bir eğitimcidir. Fransızcayı ve Türkçeyi iyi bilen Mihri'nin eserin sonunda yer alan listeye göre, yayımlanmış 26 eseri bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Zübde-i Nahv-i 'Osmânî, Hülasa-i Kavânîn-i 'Osmâniyye, Rehber-i Tercüme ez-Fransevî-Türkî, Miftâh-ı Rehber-i Tercüme, Elifbâ-yı 'Osmânî (Fransızca), Resimli Elifbâ-yı 'Osmânî, Resimli İksir-i Elifbâ-yı 'Osmânî…*

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî, Osmanlı Türkçesine ilişkin olmakla birlikte dönem dilinin temelini oluşturan Türkçe, Arapça, Farsça unsurların ve bu dillere özgü gramer özelliklerinin ayrı başlıklar altında değerlendirildiği ve örneklendiği bir kitaptır. Bu kitabın elimizdeki örneği, eserin 4. baskısıdır ve künye bilgilerinden bu baskının tıpkıbasım olduğu anlaşılmaktadır. Basım tarihi ve yeri olarak dış kapakta, R. 1314/M. 1898-1899 tarihi ile İstanbul Babıâli civarında Ebussuud Caddesi 72 numaradaki Mahmud Bey Matbaası verilmiş; "Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinin fî 18 Mart sene 314 (30 Mart 1898)

---

8 Korkmaz, agm., s. 23.

tarihlü ve 86 numerolı ruhsat-nâmesiyle tab' ve neşr olınmışdır." kaydı yer almıştır. İç kapakta, bu bilgiler R. 1306/M. 1890-1891 tarihi ve Artin Asaduryan'ın İstanbul Babıâli Caddesi 52 numarada bulunduğu belirtilen Şirket-i Mürettibiyye Kütüphane ve Matbaası biçimindedir. İç kapakta ayrıca "Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinin fî 8 Eylül sene 304 (20 Eylül 1888) tarihlü ve 593 numerolı ruhsat-nâmesiyle tab' ve neşr olınmışdır." ibaresi bulunmaktadır.

2. Eserin yazılış amacı ve hazırlanma yöntemi

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî'nin "İfâde-i Mahsûsa" başlığını taşıyan ön sözünde; kitabın yazarına, yazılış amacına ve yöntemine ilişkin bilgiler verilmiş, kimi açıklamalar yapılmış ve bunlar toplam on maddede sıralanmıştır. Buna göre yazar, yirmi beş seneden fazla bir süredir "dersaâdet mekâtib-i 'âliyyesinden bazılarında" üst sınıf öğrencilerine "sarf ve nahv-i 'Osmânî ve 'Arabî ve Fârisî" öğretmiş, bu dönem içerinde öğretim yöntemine ilişkin pek çok denemeler yapmış ve buna dayanarak bu "nev' usûl" eseri düzenleyip yazmıştır. Yazar, "İfâde-i Mahsûsa"da ayrıca, eserin yazılış yöntemi hakkında bilgi vermiştir. Bu bölümde, eserdeki tüm kuralların soru-cevap biçiminde gösterildiği belirtilmiş; bu yöntemin öğrencinin dikkatini çekmek ve ifadeleri zihinlere sağlamca yerleştirmek ayrıca onların istenen cevapları doğruca vermesini sağlamak, öğreticilerin de her kurala uygun sorular hazırlamak ve yazmak zorluğundan kurtarmak gibi yönleri, üstünlük sebebi olarak sıralanmıştır. Ön sözde yer alan dikkat çekici bir başka değerlendirme de çocukların "lisân-ı 'Osmânî'yi" özellikle Arapça ile Farsçayı öğrenirken Fransızca öğrenmeye zorunlu ve bu dili öğrenmekle yükümlü olduklarının oysa Arapça ve Farsça ile Fransızca arasında tanımlar ve gramer kategorileri açısından aşırı derecede fark olması nedeniyle öğrencinin zihninin karıştığının belirtilmesidir.

Yazar, *Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî*'de hedef kitlenin zihinsel gelişim süreçlerine uygun olacak, onların zihinlerinde oluşabilecek karışıklığı engelleyecek, bu dillerin gramer yöntemlerini bozmayacak biçimde sınıflandırma yapıldığını belirtmiştir. Eserde, sözcük türlerinin bizde Arapçaya uyularak üçe (isim, fiil, harf) Fransızcada ise sekize (isim, sıfat, zamir, fiil, harf-i cer, atıf, nida, zarf) ayrıldığını, bu eserde ise iki seçeneğin ortasının bulunarak (isim, fiil ve harfin kendi içinde diğer türleri kapsayacak biçimde dallara ayrılması) esasen üçe, şube olarak sekize ayrıldığı kaydedilmiş, böylelikle büyük bir uyuşmazlığın ortadan kaldırıldığı vurgulanmıştır.

Kitaptaki kimi konuların işlenişiyle ilgili olarak ön sözde yer alan açıklamalar şu biçimdedir:

1. Arapçanın çoğu kiplerinin "hakkıyla anlaşılması" amacıyla onların Türkçe ve Farsçada olan karşılıklarının aynı kip adlarıyla verilmesine özen gösterilmiştir.

2. Dilin kapsamı göz önüne alındığında hiç hükmünde olan kural dışı durumların ve istisnaların genel kurallar sırasında söylenmesine ve bu sebeple yeni öğrenen öğrencinin zihinlerini kurcalamasına asla izin verilmemiştir.

3. Bu konuların ayrıntılı olması sebebiyle bu eserde gerekli görüldüğü için kural dışı durumların da yer aldığı, Arapça kırık çoğullar konusunda bir düzenliliğin ve standardın sağlanması amacıyla birkaç sözcüğün çoğul biçiminin gösterilip diğerlerinin alıştırmalar bölümüne aktarıldığı belirtilmiştir.

4. Arapçanın türemiş sözcükleri konusunda asli kuralların sadeliği i'lalli ve idgamlı örnekler yüzünden bozulmuş ve öğrencinin zihninde karışıklığı ortadan kaldırmak için bu tür sözcüklerin konunun anlatıldığı bölüm yerine kitabın sonuna konulan idgam ve i'lal bahislerinde gösterilmiştir.

5. Öğretmenlerin sıkıntısını hafifletmek amacıyla her bölümün sonunda tümü alışılmış sözcüklerden olmak üzere olabildiği kadar sözcük alıştırması yer almış, sözcüklerin anlamları hizalarında gösterilmiştir.

6. Kitabın sonuna bir "Lügatçe" eklendiği belirtilmiştir.

Eser, soru-cevap yöntemine bağlı olarak yazılmıştır: Soru-cevap yönteminin ipuçlarını MÖ 3-4. yüzyıllarda Sokrat'ta, Eflatun'un eserlerinde görmek mümkündür. Soru-cevap yöntemi, dört temel dil becerisinin geliştirilmesinde ve dil bilgisi öğretimde çok kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem, önceden hazırlanmış bir dizi sorunu sınıfta öğrencilerin cevaplaması, açıklaması ve tartışması temeline dayalı bir öğretim yöntemidir.[9] Soru-cevap yöntemi aynı zamanda, öğrencinin cevaplaması için ona soru sorarak hem öğretim hem de sözlü yoklama yapmaya yönelik öğretme yöntemidir.[10]

Soru-cevap yöntemi, dil öğretim stratejilerinin temel ilkelerinden olan iletişimsel yeterliğin geliştirilmesinde işlevsel bir yöntemdir. Yöntemin ayırıcı özellikleri göz önünde tutularak uygulanması durumunda öğrenci-öğretmen, öğrenci-öğrenci arasındaki iletişim kuvvetlenecek, bu sayede öğrencilerin hem dinleme hem de konuşma becerileri doğal bir ortamda gelişecektir.

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî'de her bölüm soru-cevap yönteminin ilkeleri doğrultusunda kaleme alınmıştır. Soruları öğrenen sormakta, öğreten yanıtlamaktadır. Konuları bütün ayrıntılarıyla açıklamak için açık uçlu ve birbiriyle neden sonuç ilişkisi kurulabilen sorular sorulmaktadır. Aşağıda, kitabın 12. sayfasında yer alan "Şedde yâhûd Teşdîd" başlığını taşıyan bölüm bu durumun somut örneğidir:

---

9 Soru-cevap yönteminin ayırıcı özellikleri için bakınız: Cahit Kavcar, Ferhan Oğuzkan, ve Sedat Sever, *Türkçe Öğretimi Türkçe ve Sınıf Öğretmenleri İçin*, Engin Yayınevi, Ankara, 1997, s. 19.

10 Binbaşıoğlu'nun açık künyesi "Good, Carter V., *Dictionary of Education*, Hill Book Company, Mc Graw, 1973, s. 186" şeklinde olan eserden yaptığı alıntı ve daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Cavit Binbaşıoğlu, *Türk Eğitimi Düşüncesi Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 481.

S. Şedde yâhûd *teşdîd nedir?*

C. Bir harfi iki kere okumak üzere harfin fevkine konılur şu ( )*'alâmetdir. Meselâ: millet, şevval, meddâh.*

S. Teşdîd her harf üzerine vâz' olınur mı?

C. Her harf üzerine vâz' olınabilür ancak elif harfi üzerine vâz' olınmaz çünkü elif yalnız med idilür.

S. Teşdîd kangı lisân elfâzına mahsûsdur?

C. Sarf-ı elfâz-ı Arabiye ve Fârisiyeye mahsûsdur. Şâyed lafz Türkî olur ise matlûb olan harf iki def'a yazılur. Meselâ: belli, elli, emmek[11]

Eserde konulara hazırlık bölümü bulunmaktadır: Bugün öğrencilerin anlatılacak konulara ilgilerini çekmek için dersten önce kullanılan hazırlık soruları, *Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî*'de bulunmaktadır. Konuya giriş yapmadan önce öğrencilere yöneltilen bu sorular, aynı zamanda ele alınacak konunun sınırlılığını da sağlamaktadır. Başlı başına soyut kavramlardan oluşan dil bilgisi konuları bu sayede öğrencinin belleğinde belirginleşmekte, konuya ilgileri artmaktadır. Bu bağlamda ilk ele alınan konuyla ilgili sorular, "Ma'lûmât-ı İbtidâiyye" başlığı altında, şu şekilde belirlenmiştir:

S. Bir lisânı doğru söyleyip yazmak için ne lazımdır?

C. Sarf ve nahiv bilmek lazımdır.

S. Sarf ve nahiv neden bahseder?

C. Sarf lisânın mebânî-i kelimesinden ve nahiv ise kelimâtın cümle veya kelâmda kesb eylediği ahvâlden bahseder.

S. Lisân-ı 'Osmânî'nin kelimâtı neden ibâretdir?

*C. Harf ve '*alâmetden[12]

Eser, eğitimde etkinlik ilkesine bağlı olarak yazılmıştır: Bugün ders kitaplarında aradığımız temel ölçütlerden biri de ölçme ve değerlendirme bölümlerinin yer almasıdır. Günümüzde, ölçme ve değerlendirme bölümleri, ilköğretim için hazırlanan Türkçe ders kitaplarından ziyade çalışma kitaplarında vardır. Söz konusu bölümler öğrenciyi ders içinde ve ders dışında etkin kılmakta, öğrenci, derslerde öğrendiklerini günlük yaşamda uygulamakta ve kullanmaktadır.

Mihri, yazdığı eserde, soru-cevap yöntemine bağlı olarak anlattığı konuların çoğunun ardından "Tatbîkât" bölümlerini koymuştur. Bu bölümler aracılığıyla öğrenci, hem konuyu daha iyi anlamakta hem de öğrendiklerini pekiştirmektedir. Aşağıda "kef" harfinin öğretiminden sonra, öğrencilerin

---

[11] Mihri, *Mutavvel Sarf-ı' Osmânî,* Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, Rumi 1314/Miladi 1898, s. 12.

[12] Mihri, *age.*, s. 7.

"kef"in farklı sessizleri karşılayan sesletimlerini belirlemesinin istendiği bölüm işlevseldir:

Tatbîkât

Âtiü'z-zikr kelimâtta mevcûd kafların nev'ini şâkirdân ta'yîn itmelidir:

Kâmil, değnek, bana, gelin, köse, sana, kemer, çene, döğmek, gemi, beniz, gönül, eğer[13]

3. Eserin içeriği ve bölümleri

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî; giriş, Türkçe, Arapça ve Farsça gramerinin işlendiği üç ana bölüm ile lügatçe olmak üzere toplam beş bölümden oluşmuştur. Eserin "Ma'lûmat-ı İbtidâiyye" (s. 7-24) başlığını taşıyan giriş bölümünde Osmanlı Türkçesinde kullanılan harfler ve işaretler anlatılmıştır. Bu bölümler şu altı başlıklara ayrılmıştır: harf (hurûf-ı münfasıla, hurûf-ı muttasıla, hurûf-ı hâssa); 'alâmet (hareke, hareke-i hafîfe, hareke-i sakîle, med, şedde yahud teşdîd, cezm, tenvîn, hurûf-ı imlâ, müteharrik ve sâkin, televvün-i hurûfât).

Örnek:

(Tenvîn)

S. Tenvîn nedir?

C. Tenvîn ki nunlatmak dimekdir. Kelimenin son harfine bir hareke verdikten sonra anı müteakib nun sadâsını çıkarmakdır.

Meselâ: Kasd lafzı nihâyetine esre getirsen (دصدٍ) olur. Tenvîn getirsen böylece (دصدٍ) yazılur ve kasdin okınur.

...

(Tatbîkât)

Zîrdeki lügatlerin hem okutulması ve hem de yazdırılması lazımdır.

(Binâen, gafleten, an-kasdin, muzâfun-ileyh, tekrâren, 'inâyeten, nizâmen...)[14]

3.1. Kitâb-ı Evvel: Sarf-ı Türkî

Mutavvel Sarf-ı Osmânî'nin ilk bölüm başlığı, "Kitâb-ı Evvel: Sarf-ı Türkî" (s. 24-104) adını taşımaktadır. Bu bölümde, "Kelime" alt başlığı altında yer alan "isim, sıfat, kinâyât (zamir), şibh-i fi'l (fiilimsi), masdar, suver-i hades, fer-i fi'l (sıfat-fiil), fi'l (fiil), zât (kişi), zamân, mesâil-i şettâ (dağınık meseleler), ef'âl-i mürekkebe (birleşik fiiller), harf yâhûd edat" başlıklarında genel olarak sözcük türleri üzerinde durulmuştur.

Türkçe sözcük türlerini, salt Arapça dil bilgisi kurallarına (isim, fiil, harf) bağlı olarak sınıflandırmayan Mihri, Türkçenin özelliklerini de göz önünde

---

13 Mihri, *age.*, s. 20.

14 Mihri, *age.*, s. 13.

tutmuştur. Buna bağlı olarak da bu bölümü temelde üçe ayırmakla birlikte bu bölümleri sekiz alt başlıkta ele almıştır.

Örnek:

(İzâfet)

S. İzâfet neye dirler?

C. Biri digerinin oldığını göstermek üzre iki ismin birleşmesine dirler. Meselâ 'Ömerin oğlı, denizin balığı terkîblerinde izâfet var çünki oğul, 'Ömerin balık dahı denizin oldığı anlaşılıyor.

S. İzâfet hâlinde isimlerin birine ve diğerine ne dinür?

C. Birine muzâfun-ileyh ve diğerine muzâf dinür. Meselâ yukarudaki misâllerde 'Ömer ve deniz lafzları muzâfun-ileyh ve oğul ve balık lafzları dahı muzâf dirler.

S. Muzâfun-ileyh ile muzâfın mecmû'ına ne dinür?

C. Terkîb-i izâfî dinür.

...

S. İzâfet kaç nev'dir?

C. Üç nev'dir. Lâmiyye, beyâniyye ve teşbîhiyye.

S. İzâfet-i lâmiyye ne gösterür?

C. Nisbet ve temellük gösterür meselâ evin kapusı, Ahmedin bağçesi dinse kapunun eve mensûb ve bağçenin dahı Ahmedin oldığını gösterür.

S. İzâfet-i beyâniyye ne gösterür?

C. Muzafın nev'ini gösterür. Meselâ ma'den suyı, çınâr ağacı.

S. İzâfet-i teşbîhiyye ne gösterür?

C. Teşbîh ya'nî bir şey'in neye benzediğini gösterür. Meselâ ay çiçeği, ay gibi çiçek[15]

3.2. Kitâb-ı Sânî: Sarf-ı Fârisî

Eserin ikinci bölümü, "Kitâb-ı Sânî: Sarf-ı Fârisî" (s. 105-133) başlığıyla verilmiştir. Bu bölümde "isim, sıfat, kinâyât (zamir), fi'l (fiil), harf yâhûd edat" başlıklarında ilgili sözcük türleri değerlendirilmiştir.

Örnek:

(İsm-i Mekân)

S. Fârisînin mekân edâtları kangılarıdır?

C. Başlıcaları zâr, sitân, gâh ve kede lafzlarıdır ki âhir-i kelimeye ilhâk olınurlar.

Meselâ	*gül*	*gülistân*	*gül bulunan mekân*

[15] Mihri, *age.*, s. 30-31.

lâle	*lâlezâr*	*lâle bulunan mekân*
ârâm	*ârâmgâh*	*ârâm ya'nî ikâmet mekânı*
mey	*meykede*	*mey ya'nî şarâb mahalli*

S. Mezkûr edâtlar 'ale'l-'umûm her lugata 'ilâve olınur mı?

C. Hayır, sûret-i isti'mâli semâ'îdir dâimâ lugata mürâca'at itmeli.

(Tatbîkât)

Âtîü'z-zikr kelimâtdan kaç gûnâ Fârîsi ism-i mekân lisânda müsta 'mel ise şâkirdân dimelidir.

Muhabbet yeri, tikenlik (hâr, tiken), mezârlık, Yehûdîlik, sünbüllük, nişân yeri, karâr mahalli, taşlık (seng, taş), av (şikâr) yeri, çemenlik, sebzelik, tağlık (kûh, tağ), rîg-i kum, pusu (kemîn) yeri, menekşelik (benefşe), ateş[16]

3.3. Kitâb-ı Sâlis: Sarf-ı 'Arabî

Eserin üçüncü bölümü, "Kitâb-ı Sâlis: Sarf-ı 'Arabî" (s. 129-223) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde "harf (Arap alfabesinin harfleri, şemsî ve kamerî harfler, zâid harfler...), isim, sıfat, kinâyât (zamir), şibh-i fi'l (fiilimsi), masdar, fer-i fi'l (sıfat-fiil), harf yâhûd edat" başlıklarıyla belirlenen konular işlenmiştir.

Örnek:

(Müennes-i İ'tibârî)

S. Müennes-i i'tibârî olanlar ekseriyâ ne ile bilinür?

C. 'Alâmetle.

S. Müennes-i i'tibârînin 'alâmeti nedir?

C. Âhir-i kelimede bulunmak şartıyla (ت) ve (ه) ve elif-i maksûredir. Meselâ memleket, servet, mahkeme, müsâ'ade, kübrâ, şûrâ müennesi-i i'tibârîdir.

S. 'Arabî esmâ-yı 'adedden birden ona kadar olanlarda mevcûd hâ-yı mevkûfeler dahı 'alâmet-i te'nis midir?

C. Hayır değildirler. Meselâ selâse, erba'a, hamse ve sâire müzekkerdirler.

S. Bunlarda mâ'adâ 'alâmet var mı?

C. Vardır ve ol dahı âhir-i kelimede bulunmak şartıyla elif-i memdûdedir. Meselâ sahrâ, sevdâ kelimelerinde olan elif-i memdûdeler gibi.

...

(Tatbîkât)

Zîrdeki kelimâtdan müennes olanların tefrîki ve ba'de't-tefrîk hakîkî veyâ i'tibârî olduklarının beyânı.

---

16 Mihri, *age.*, s. 109-110.

'Amme-hala, hafîde-kız torun, hadîka-bâğçe, meserret-sevinç, maslahat-iş, mevt-ölüm, sâkit-sus, bint-kız, sin, habbe-dâne, nebât-sebze, fevt-ölmek, zulmet-karanlık.

Âtîü'z-zikr kelimelerin dahı müennes edilmesi.

Mu'allim, mutasarrıf, vâris-mîrâshor, necîb-asîlzâde, hâmil-taşıyan, şâ'ir- şi'r yapan, hâdim-hıdmet iden, fülân, gazâl-âhû yavrısı, merhûm, vâlid-peder, sâlis-üçünci[17]

3.4. Lügatçe

Eserin sonunda yer alan "Lügatçe"de (s. 224-240), kimi sözcüklerin ayrıca tamlama, birleşik eylem gibi sözcük gruplarının anlamları alfabetik sırayla verilmiştir.

Örnek:

(ا)

i'tilâf	*uzlaşma, imtizâc*
âb	*peder, vâlid, baba*
âb	*su, mâ*
âbâd	*ma'mûr, şen*
ibtidâ	*başlama, başlangıç*
ibtidâiyye	*başlamağa müte'allik*
ibdâl	*değişdirmek, tebdîl itmek*
iblâğ	*vardırmak*
ebnâ-yı zamân	*zamâne çocukları*
itbâ'	*uymak, imtisâl*[18]

Sonuç

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî, dil bilgisinin öğretiminin ve dil bilgisi kitabı hazırlamanın tarihsel gelişim sürecinde önemli bir eserdir. Eserin adından da anlaşılacağı üzere, eserde Osmanlı Türkçesinin (Türkçe, Arapça ve Farsça) sarfı (sözcük bilgisi) ayrıntılı olarak yer almıştır.

Eser, Türkçe sözcük türlerinin sınıflandırılması açısından özgündür. Eserde, sözcük türleri temelde Arapçanın sözcük sınıflandırma kurallarına bağlı olarak üç ana bölüm hâlinde (isim, fiil, harf) yer almış olsa da bunlar temelde bugünkü gibi sekize ayrılmıştır.

Eserde, hedef kitleye görelik ilkesi gözetilmiştir. Rüştiye ve idadilerde okuyan öğrenciler için hazırlanan eserde örnekler yalın ve öğrencilerin anlayabileceği düzeydedir. Başlı başına soyut kavramlar bütünü olan dil

---

17 Mihri, *age.*, s. 139-140.

18 Mihri, *age.*, s. 224.

bilgisi kolaydan zora ilkesiyle ve tümevarım yöntemiyle yazılmıştır. Eserin kapsamı sözcük türleri olduğundan konu anlatımı önce harf ve işaretlerden başlamış, sonra sözcük türlerinin öğretimiyle devam etmiştir.

*Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî'*nin bütününde, ele alınan konuların anlatımı sırasında soru-cevap yönteminin izlenmesi, eserin özgün bir yönüdür. Zira bu eserden önce söz konusu yöntemle yayımlanmış dil bilgisi kitabı belirlenememiştir. Eserin başka bir özgün yanı da her konu anlatımından sonra "Tatbîkât" bölümünün yer almasıdır. Bu bölümlerde, öğrenciler anlatılan konuyu daha iyi kavramakta ve konular belleklerinde pekişmektedir. Bu da eğitimde etkinlik ilkesinin gözetildiğinin bir kanıtıdır.

Mutavvel Sarf-ı 'Osmânî, yazıldığı dönemde dil bilgisi öğretimi açısından önemli bir açığı gideren, -pek çok baskısı yapmasına bağlı olarak- ilgi gören bir ders kitabıdır.

KAYNAKLAR

BİNBAŞIOĞLU, Cavit. (2005). *Türk Eğitimi Düşüncesi Tarihi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

DEMİREL, Özcan. (1999). *Türkçe Öğretimi*. Ankara: PegemA Yayıncılık.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1996). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

GOOD, Carter V. (1973). *Dictionary of Education*. Mc Graw-Hill Book Company.

GÖĞÜŞ, Beşir. (1978). *Orta Dereceli Okullarımızda Türkçe ve Yazın Eğitimi*, Ankara: Kadıoğlu Matbaası.

KAVCAR, Cahit, FERHAN Oğuzkan ve Sedat SEVER. (1997), *Türkçe Öğretimi Türkçe ve Sınıf Öğretmenleri İçin*, Ankara: Engin Yayınevi.

KORKMAZ, Zeynep. (2005). "Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu", *V. Türk Kültürü Kongresi*, (Yayıma Hazırlayan: Dr. Azize AKTAŞ YASA), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

MİHRİ. (Rumi 1314/Miladi 1898). *Mutavvel Sarf-ı Osmanî*. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası.

ÖZKAN, Nevzat. (2001). "İlk Dil Bilgisi Ders Kitabımız Medhal-İ Kavâ'id Hakkında", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (11): 95-112.*

ŞEMSEDDİN SÂMİ (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

ÇAĞDAŞ TÜRKÇEDE MODAL YAPILARLA İFADE EDİLEN GEREKLİLİK / İHTİMAL ANLAMI ÜZERİNE

Oksana SOROKİNA

Türkolojide fiilin yalnız sentetik (birleşimli) değil, analitik şekilleri de incelenmektedir. Gene de kural olarak, zamansal anlamını taşıyan analitik ortaç yapıları dikkat edilmektedir ki, yazarlar tarafından fiilin karmaşık zamansal biçimi olarak değerlendirilmektedir. Görünüş manasını taşımakla beraber Türk dillerinde araştırmacılar tarafından eylem akışı biçimlerinin esas (asıl) ifade yolu olarak belirlenmektedir. Modal anlamını taşıyan analitik yapıların ayırıcı özelliği, kullanımın düzenliliği ve kelime kapsamının bütünlüğüdür ki, genellikle gramercilerin görünümü konusu dışında kalmaktadır.

Alman gramercisi M. Gukhman analitik yapısını '**kısmı ya da tam kelimenin sabit ayrıştırılamaz bütünleşmesi**' olarak tanımlar.

Önemli olan fikir şudur ki, analitik yapısının manası birleşenlerinin (ögelerinin) toplamının basit manası değildir, analitik yapıların anlamı ise birleşenlerinin içerdiği orijinal manasını (semantiğini) yeniden kavrama sonucunda oluşmaktadır. Belirli bir gramer manası yalnız yardımcı fiilin belli başlı sözcüksel fiilin bütünleşmesiyle oluşmaktadır. Mesela, olasılık manası varoluşsal fiil ***ol-*** ile ortaç formu ***-p***'nin bütünleşmesiyle meydana gelir. Yani, bu birleşenlerin basit mekanik bağlantısı değil, analitik yapı ise birleşenlerinin anlamsal yorumunun sonucunda ortaya çıkan niteliksel yeni bir birimdir.

Türkçede olasılık / ihtimal manasını taşıyan yapıların semantiği kendi biçimsel yapısıyla kesinlikle koşullanmamıştır. Gene de bazı yapısal ve anlamsal ilişkileri izlenebilir.

Gereklilik / ihtiyaç söz dizimsel yoluyla özel fiiller ile kelimelerle ifade edilir, ki bu kavramların ifade ettiği sözcük anlamı - ***lazım gelmek, lazım olmak*** '**mecbur olmak; mecbur kalmak; zorunludur; gerekir; gerek(tir)**':

1) ***mastar + lazım / gerek + koşaç:*** *Burası uzak, kuytuda unutulmuş bir yer, her şey kısıtlı, bunun için de çocuklarla çok* ***ilgilenmek gerek*** [3, 132]; *Sonra bu izbeye bir pencere* ***açmak****, bir de duman deliği* ***yapmak gerekti*** [10,

27]; *Bu nedenle her ne pahasına olursa olsun, ürünü Yerköy'e* ***taşımak gerekiyordu*** [9, 70]; *Doğrusunu söyle****mek gerekirse*** *Sabitcan biraz itiraz edecek olmuştu* [3, 31];

2) isim-fiil ~ kılış ismi – *ma* + 3'üncü teklik şahıs eki -*sI* + *gerek / lazım* + *koşaç:* *Bu tür meselelerin Akdeniz bölgesi dışına* ***çıkmaması gerektiğini*** *düşünür* [9, 55]; *Çalışmak, iyi kötü bir iş sahibi olmak insanı mutlu* ***etmesi gereken birşeydi*** [10, 54]; *Zaten 1167'de ölen Ahmet Yesevi ile 1682'de ölen Evliya Çelebi'nin arasında 13-15 ata* ***bulunması gerekirken*** *bunu 8 ata ile geçiştirmek de tamamen mantıksızdır* [4, II]; *Soğuktan, bozkır rüzgârlarından* ***korunması gerekir*** [3, 37]; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi hakkında son ve kesin hükmün verilmesi için önce, eserlerinin karşılaştırmalı ve doğru bir basımının* ***yapılması lâzımdır*** [4, XI];

3) *lazım* + ikincil öge *gelmek* + *koşaç:* *Doğrusunu söylemek* ***lâzım gelirse,*** *manzara hiç de zengin değildi. Pencere her zaman kapalı durur, balkon parmaklığında hemen daima bir ufak çocuk* ***şiltesi*** *ile yorgan asılırdı* [5, 6]; *Birkaç uyku dakikasında bu kadar uzun rüyaları sığdırmak için insanın o yerleri her halde çok, çok göreceği gelmiş olması* ***lâzım gelmez mi****?* [5, 12]; *Mademki bir erkek için mutlaka bir meslek* ***lâzımmış*** [5, 96]; *Kâmran Bey maalesef sizi* ***lâzım geldiği kadar*** *takdir edememiş. Yahut, ne bileyim, belki takdir ettiği halde geçici bir zaafa kapılmış* [5, 106]; *Aç adam haftada bir, sonra iki gün geliyor, Hasibe'nin yanında en aç midenin en bol yemeklerle dolması için geçmesi* ***lâzım gelen*** *müddetten fazla kalıyordu* [7, 67]; *Eskiden sizi uyandırabilmek için pancurlarınıza yazın avuç avuç çakıl taşı, kışın bir yığın kartopu atmak* ***lâzım gelirdi*** [5, 373]; *Demin size arkadaşlarıyla bir bahse tutuştuğunu söylemek* ***lâzım geldi*** [5, 282]; *Bu Megrilistan, Trabzon Eyaleti'ne tâbi olup bize imdat göndermesi* ***lâzım gelirken*** *Kazaklar'a yardım edip Padişaha isyan ettiler* [4, 300]; *Fakat modern bir dansın icaplarına göre erkeğin kadını öpmesi* ***lâzım geliyormuş*** [7, 221]; *Daha sonra da bütün oradaki ihtiyar kadınların ellerini ve gençlerin yüzlerini* ***öpmek lâzım geliyor ;***

4) *lüzum görmek* 'gerekli görülen; gerek(tir); gerekir': *Memlekette birçok içtimaî hadiseler var ki tetkiklerine* ***lüzum görülmüyor*** [2, 509].

Yardımcı fiil manasına meydana gelen ***görmek*** fiilin olumsuzluğunda, tüm kelime grubu bir eylemin objektif imkânsızlığını ifade eder; bu durum ***lazım gelmemek*** fiili için de geçerlidir:

Komşu, bu riyakâr nedamete ve sesimdeki titreyişe aldandı, yumuşadı; neyse bana güzelce bir şey söylemek ***lüzumunu hissederek*** [5, 31]; *Bir hayvan yemliği vardı ki, kaldırmaya* ***lüzum görmemişler****, üstüne bir tahta kapak çakarak bir nevi dolap haline getirmişlerdi* [5, 169]; *Cevap vermeye* ***lüzum görmeyerek*** *başka şeylerle meşgul oldum* [6, 170]; *İki kat örtmeye başla-*

dığım peçemin altında yüzümü seçebilmek için yolumu kesti: kaç saygısızın, biraz sesini alçaltmaya bile ***lüzum görmeden****: ipek böceği, bu ha? Zavallı Şeyh! Dediğini işittim* [5, 262]; *Yesevî soyundan geldiğini iddia edip din ve tasavvuf davası gütmesi dolayısıyla dinin ve devletin yasakladığı içkiyi içmemiş görünmek* ***lüzumunu duyulmuştur*** [4, VIII];

5) Modal kelime ***gerek/ ihtiyaç*** **+ ikincil öge** ***duymak + koşaç:*** *Bir şeyler söylemek* ***ihtiyacını duyuyor*** [7, 196]; *Bu sese karşı müdafaa etmek* ***gereğini duyuyordu*** [7, 295].

Bir eylemin nesnel (objektif) olasılığı uygun modal kelimelerin isim-fiili (kılış- ismi) ***-mak*** bütünleşmesiyle ifade edilir, eğer ism-fiil ***-ma*** iyelik ekleriyle ilişkisi modal yüklemi için dolaylı nesne olursa, bu durumda isim-fiili ***-ma*** modal kelimelerin bütünleşmesiyle eylemin nesnel (objektif) olasılığını teşkil eder.

6) ***-mak mümkün + koşaç:*** *Halbuki dünden beri pek çok şeyler* ***söylemek mümkündü*** [8, 87];

7) ***-mak imkân /- mak imkân-ı + var:*** *Sizi bırakmama* ***imkân var mı****?* [8, 71]; *Havadisin doğru olması* ***mümkündü*** [5, 90]; *Vapur, vapurdaki insanlar, hatta Hüseyin unutulmuş, büyük bir denizi uçarak gezen bir kuşun hayalinde ne kadar kalması* ***mümkünse****, bende de aşağı yukarı ona benzer bir şey kalmıştı* [5, 131]; *Babası Osman Gazi'nin izniyle bu kaleyi fethedip bir daha kâfir almasın diye yer yer yıktı. Fakat az bir çalışma ile onarılması* ***mümkündür*** [4, 122].

8) ***ihtimal + ki: İhtimâl ki*** *göğüsünden vurulmuştu* [8, 123];

9) Modal kelime ***mümkün*** **+ ikilcil öge** ***kılmak + koşaç:*** *Demiurg programının uygulanmasını* ***mümkün kılacak*** *bir faktör idi* [3, 58];

10) Modal kelime **ihtimal/imkân + ikincil öge** ***vermek/ almak + koşaç:*** *Gökten yıldız çalmalarına bile* ***ihtimâl verilebilir*** [4, 303]; *Çünkü orada insan bir makina adam ve bir otomat değil, kabiliyetlerinin serbestçe gelişmesine her yaşta ve her meslekte* ***imkân verilen*** *mânevi bir şahsiyettir* [7, 37]; *Hülâsa, Feride'cik, senin ne benimle yaşamana, ne de kendi kendine yaşamana* ***imkân var*** [5, 359]; *Bunların hepsinden fazla olarak da bir gün asıl emeline vasıl olması* ***ihtimâli vardı*** [5, 395]; *Gözlerini bana çevirdi, enerjik bakışlarıyla gevezelik etmem* ***ihtimâlini geriye ittikten sonra****, biraz daha durdu* [7, 88]; *Bu özleyiş bütün cesaretini* ***imkândan almaktadır*** [7, 153].

SONUÇ: Türkçede gereklilik (gereksinim / ihtiyaç) beş modal-analitik yapılar tarafından dile getirildi. Gereklilik / gereksinim anlamına gelen yapıların alt sisteminin merkezinde mastar grubun ***lazım/ gerek*** modal yüklemi

ilişkin yapıları yer almaktadır: Tv (fiil kökü) = ***mak*** + ***lazım / gerek*** + ***koşaç.*** ***Gerek*** modal kelimenin farklı zaman ve kiplerin şekillerini alma yeteneği, farklı sözcüksel-anlamsal grubundaki fiillerle uyumun sınırsızlığı , bu yapının etkinliği ile kullanım genişliğini sağlar. ***Kılış ismi*** (**isim- fiil**) ***-ma*** + ***sI*** + ***gerek / lazım*** şekliyle iletilen görevsel gereklilik (gereksinim) semantiği özel bir ifade alır.

Tv = mak / -ma + ***SI*** + modal kelime ***lazım*** + ikincil öge ***gel-*** **:** mastardan oluşan yapı eylemin kaçınılmazlığını ifade eder (***lazım gelmek*** fiilin biçimsel eş anlamlı ***icap etmek / iktiza etmek / lüzum görmek*** fiilleri gelir).

Gerek/ihtiyaç modal kelimeleriyle oluşan analitik yapılar zaman, kip, sayı ve şahsın tüm şekline (biçimine) sahiptirler. Zaman ve kip şekilleri ise ikincil öge ***duymak*** fiiliyle oluşmaktadır. Bu yapı herhangi bir eylemin yapılması gerektiğinde (gereksiniminde) konuşmacının sıkı mahkûmiyetini (inancını) ifade eder.

Sosyal faktörler nedeniyle meydana gelen olasılık ***(ihtimal / olanak / imkân***) anlamını teşkil eden yapılar: 1. İsim-fiil ***-mak/ -ma*** + modal kelime ***mümkün*** + **morfolojik koşacı**; 2. İsim-fiil ***-mak/ -ma*** + modal kelime ***imkân*** (3. *teklik şahıs eki*) + modal yüklemi ***var;*** 3. ***ihitimal*** + ***ki*** (herhangi bir niteliğin, durumunun kuvvetli derecesini ifade etmek için kullanılmaktadır); 4. Modal kelime ***mümkün*** + ikincil öge ***kılmak*** (farklı zaman ve kipler şekillerini alır); 5. Modal kelime ***ihitimal / imkân*** + ikincil öge ***vermek*** (farklı zaman ve kipler şekillerini alır), bunun ayırıcı özelliği, hem edebiyat dili hem de lehçelerde/ağızlarda yaygın olmasıdır.

Örnekler tahlili üzerine kanıtlanmıştır ki, modal analitik yapıların dizgesi (sistemi) çekirdeği-taşra niteliğini taşımaktadır. Onun her alt sisteminde gereklilik (gereksinim, imkân / olasılığın) nötr (tarafsız), asıl genel manasıyla karakterize edilen yapılar ayrılmaktadır. Onlar kendi özünü oluşturur, çünkü semantiğin tarafsızlığı farklı bağlamlarda genel anlamın çeşitli nüansları (ayırtıları) onların iletmesini (aktarmasını) sağlamaktadır. Her alt sistemin çevresinde belirli (somut) modal anlamlı yapılar yer almaktadır.

KAYNAKLAR

AYTMATOV, Cengiz, *Gün Olur Asra Bedel*, İstanbul 1997, s. - 432.

EVLİYA, Çelebi, *Seyahatnâmesi'nden Seçmeler (I)*, İstanbul 1971, I'inci Cilt s. - 308; II Cilt - 308 s.

GUHMAN, Mirra, Glagolnıye analitiçeskiye konstruktsii kak osobıy tip soçetaniy çastiçnogo i polnogo slova (na materiale nemetskogo yazıka), Moskva 1955, s. 322-361.

GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Acımak*, - İstanbul 1997, s. - 127.

GÜNTEKİN, Reşat Nuri, *Çalıkuşu*, İstanbul 1999, s. - 408.

KONONOV, Andrey, Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Moskva- Leningrad 1956, s. - 569 c.

PEYAMİ, Safa, *Yalnızız*, İstanbul 1997, s. - 365.

SABAHATTİN, Ali, *Kürk Mantolu Madonna*, İstanbul 1963, s. - 138.

SARIYÜCE, Hasan Lâtif, *Anadoluya Açılan Pencere*, Ankara 1982, s. - 111.

TUĞCU, Kemalettin , *Eskicinin Köpeği*, İstanbul 1999 , s. - 80.

PULEVSKİ'NİN SÖZLÜKLERİNDEN HAREKETLE XIX. YÜZYIL MAKEDONYA TÜRKÇESİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ

Oktay AHMED[*]

1. Giriş

XIX. yüzyıl Makedonya Türkçesi hakkında elimizde çok az malzeme bulunmaktadır. O dönemde, bugünkü Makedonya Cumhuriyeti toprakları, Osmanlı'nın bir parçasıydı. Yerli evraklarda ağız özelliklerine rastlansa da, Arap harflerinden dolayı, bu özellikleri daha derli toplu bir şekilde çıkarmak mümkün değil.

1817-1893 yılları arasında yaşayan ünlü Makedon aydını Görgi (veya Görgiya) Pulevski'nin 1873 ve 1875 yıllarında Belgrad'da yayımladığı iki eseri, Türkoloji açısından çok önemlidir. Bunların varlığını ilk kez Türkoloji dünyasına 1964 yılında *Rumeli Ağızları Tarihinin İki Kaynağı Üzerine* adlı çalışmasıyla György Hazai duyurmuştur. Ondan sonra da bunların üzerine pek fazla bir şey yapılmamıştır. Diğer dillerdeki bölümler birçok defa incelenmişken, Türkçe kısımlara neredeyse hiç dokunulmamıştır. Türkçeyle alakalı sadece bir tek çalışma yapılmıştır, o da Türkçenin Makedoncaya olan etkisiyle ilgilidir (Ahmed, 2010).

Bu iki eser, *Dört Dilli Sözlük* (Pulevski, 1873) ve *Üç Dilli Sözlük*'tür (Pulevski, 1875).

Dört Dilli Sözlük (DDS), *Sırpça-Arnavutça-Türkçe-Yunanca* karşılaştırmalı sözlüklerden, *Üç Dilli Sözlük* (ÜDS) ise, *Makedonca-Arnavutça-Türkçe* kısımlarından oluşmuştur. Bunlar, sözlük olmaktan çok, birçok farklı alanda terimlerle dolu olmanın yanı sıra, konuşma (soru-cevap) şeklinde birçok bilgiyle de renklendirilmiştir. Amaç, o dönemde Makedonya topraklarında yaşayan Makedonları, Sırpları, Arnavutları, Yunanları ve tabii ki Türkleri eğitmek-

[*] Aziz Kiril ve Metodiy" Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Makedonya) öğretim üyesi. e-posta: oktay@flf.ukim.edu.mk, oktayahmed@gmail.com. genel ağ: oktayahmed.com

ti. Makedonluk bilimi açısından çok önemli olan bu çalışmalar, kelimelerin ve metinlerin Türkçe karşılıklarını da içerdiği, bunların da Arap harfleriyle değil de Kiril harfleriyle yazıldığı için, Makedonya Türk ağızları tarihi açısından inanılmaz derecede değerli kaynaklardır.

2. Kullanılan Yöntem

Pulevski çalışmalarında Türkçe karşılıkları verirken, Kiril harflerinin hem bazı Bulgarca şekillerini hem de Sırpça harflerini kullanmıştır. Dolayısıyla, daha çok ses bilgisel harfler verildiği için, dönemin ağız özelliklerini çok daha kolay çıkarabiliyoruz.

Kiril alfabesinde Türkçenin tüm harfleri yok. Elimizde o döneme ait ağız ses kayıtları da yok. Tüm harfleri çıkarmak ve kelimelerin gerçek biçimlerini tespit etmek için şu iki temel yönteme başvuruldu:

a) Kiril harflerinin özellikleri - Sözlüklerde, konsonantların kalın ve ince varyantları için farklı Kiril harfleri kullanılmıştır: к/ћ (ka/ke), г/ђ (ga/ge), л/љ (la/le). Türkçedeki ince "ö" ve "ü" ünlülerinin Kiril harfleriyle karşılıkları yok. Bunların varlığını bağlamdan, diğer sözlerle ince konsonantların kullanımından görebiliyoruz. Eğer kalın bir ünlüden önce ince bir ünsüz kullanılmışsa, bu ünlünün de ince olduğu sonucuna varıyoruz. İnce ünlülerden "e" ve "i" için bir problem yokken, "ö" ve "ü" ünlülerinin varlığını ince ünsüzlerin kullanımından anlıyoruz. Normal "g" sesi için de sorun yok, ancak "ğ" ünsüzünün varlığını iki ünlünün yan yana gelmesinden anlıyoruz. "ı" ünlüsünü ise *Dört Dilli Sözlük*'te kullanılan Bulgar harflerinden ("ъ", "ы"), *Üç Dilli Sözlük*'te ise kullanılan tire işaretinden ("-") veya kendilerinden önce gelen kalın ünsüzlerden çıkarabiliyoruz.

b) Kullanılan ikinci yöntem de, **art zamanlı karşılaştırma** yöntemidir. Bazı örnekleri bugünkü Makedonya Türk ağızlarının yaşayan şekilleriyle karşılaştırmak da gerekti. Sözlüklerin farklı bölümleri farklı kişiler tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu kişilerin kim olduğu ve tam olarak hangi yerden geldiği belli değil, ancak çalışmalarda yöresel özellikler görülebilir. Dolayısıyla, bir bölümde bir yöresel özellik fark edildiğinde, bazı problemli durumlarda da o yöresel özelliklere göre kelimelerin tam şekli çıkarılabildi. Pulevski'nin hangi bölümleri bizzat kendisinin Türkçeye çevirdiği belli değil, ancak çeviri işi için farklı kişileri angaje ettiğinden dolayı, XIX. yüzyılın birçok ağız özelliğiyle de tanışmış olduk.

Böylece, okumadaki yanlışlar en aza indirilmiştir.

3. XIX. Yüzyıl Makedonya Türkçesinin Bazı Ses Özellikleri

Yukarıda verilen yöntemleri kullanarak, dönemin Türk ağızlarının özelliklerini vermeden önce, bu özelliklerin Makedonya genelinde konuşulan tüm Türk ağızlarının özelliklerini yansıtmadığını özellikle vurgulamak gerekir. Bu kaynaklardan kuzey, güney ve Batı Türk ağızları hakkında yeterince ayrıntılı bildi elde edebiliyoruz, ancak bunu doğu ağızları için de söyleyemeyiz.

Her iki sözlük üzerine yapılan çalışmadan sonra, XIX. yüzyıl Makedonya Türk ağızlarının bazı özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

3.1. Ses Değişmeleri

3.1.1. Ünlü Değişmeleri

3.1.1.1. [a]>[e] değişimi: магазелеръ *magazeler* 'mağazalar' (DDS: 18); херарет *hararet* 'hararet, ısı, sıcaklık' (DDS: 15); шефтели *şefteli* 'şeftali' (DDS: 47); ђеатъ *keat* 'kâğıt' (DDS: 60); язиђеатъ *yazikeat* 'kâğıt, yazı kâğıdı' (DDS: 60); руяде *rüyade* 'rüyada' (DDS: 70); vb.

3.1.1.2. [a]>[i] değişimi: аџиба *aciba* 'acaba' (ÜDS: 120); vb.

3.1.1.3. [a]>[u] değişimi (yuvarlaklaşma): ала буба *ala buba* 'Allah baba, Allah' (ÜDS: 5); aj буба *ay buba* 'ay' (ÜDS: 76) vb.

3.1.1.4. [c]>[j] değişimi: поштажи *poştaji* 'postacı' (DDS: 11); жамаданъ *jamadan* 'camadan' (DDS: 29); патлижанъ *patlijan* 'domates' (DDS: 50); амижа *amija* 'amca' (DDS: 64); кожаана *kojaana* 'nine' (DDS: 71); селамъ едежекъ *selam edejek* 'selam söyleyecek' (DDS: 75) vb.

3.1.1.5. [e]>[a] değişimi: елдиванъ *eldivan* 'eldiven' (DDS: 30); сандаля *sandalya* 'sandalye' (DDS: 34); газета *gazeta* 'gazete' (DDS: 61) vb.

3.1.1.6. [e]>[i] değişimi: чыине *çiine* 'çene' (DDS: 22); пиныръ *pinır* 'peynir' (DDS: 39) vb.

3.1.1.7. [e]>[ö] değişimi: довлетли *dövletli* 'devletli, kutsal, mübarek' (DDS: 53); довлетлиги *dövletlıgi* 'devletliği, kutsallığı' (DDS: 53) vb.

3.1.1.8. [e]>[u] değişimi (yuvarlaklaşma): џуваб *cuvab* 'cevap' (ÜDS: I) vb.

3.1.1.9. [ı]>[a] değişimi: каранџа *karanca* 'karınca' (DDS: 52) vb.

3.1.1.10. [ı]>[i] değişimi - Türkçede "ı" ünlüsü zaten zayıf bir sestir. Bu ağızlarda çoğu zaman bu sesin "i" ünlüsüne dönüştüğü görülür: истирабе *istirabe* 'ızdırap' (DDS: 14); исиџахъ *isicah* 'ısı, sıcaklık' (DDS: 15); чиплакланмишъ *çiplaklanmiş* 'çıplak (sıfat)' (DDS: 71); јазмиш *yazmiş* 'yazan' (ÜDS: KAPAK); ишиклар *işıklar* 'ışıklar' (ÜDS: 7); јарифеце *yarigece*

'kuzey' (ÜDS: 17); чиплак *çiplak* 'çıplak' (ÜDS: 130); чиплакланмишъ *çiplaklanmiş* 'çıplak (sıfat)' (DDS: 71) vb.

3.1.1.11. [ı]>[o] değişimi: бахчоанликъ *bahçoanlık* 'bahçıvancılık' (DDS: 16) vb.

3.1.1.12. [ı]>[u] değişimi (yuvarlaklaşma): фурунъ *furun* 'fırın' (DDS: 19); буюклеръ *büyükler* 'bıyıklar' (DDS: 21); шашурма *şaşurma* 'şaşırma' (DDS: 95); курмишум *kurmişum* 'kurmuşum, niyet etmişim, hazırlanmışım' (ÜDS: I) vb.

3.1.1.13. [i]>[e] değişimi: билерьмъ *bilerım* 'bilirim' (DDS: 95) vb.

3.1.1.14. [i]>[ı] değişimi: ишлер-м, ишљерс-н *işlerım, işlersın.* 'işlerim, işlersin.' (ÜDS: 147); чек-рдек *çekırdek* 'çekirdek' (ÜDS: 148); еђер-м *ekerım* 'ekerim' (ÜDS: 148); едер-м, едерс-н *ederım, edersın* 'ederim, edersin' (ÜDS: 155); бинд-м, бинд-н *bindım, bindın* 'bindim, bindin' (ÜDS: 156) vb.

3.1.1.15. [i]>[u] değişimi (yuvarlaklaşma): имишум *imişum* 'imişim' (ÜDS: 148) vb.

3.1.1.16. [i]>[ü] değişimi (yuvarlaklaşma): инџулеръ *incüler* 'inciler' (DDS: 20); ичун *içün* 'için' (ÜDS: 41) vb.

3.1.1.17. [o]>[a] değişimi: саукъ *sauk* 'soğuk' (DDS: 15) vb.

3.1.1.18. [o]>[e] değişimi: каинче *kainçe* 'kayınço' (DDS: 64) vb.

3.1.1.19. [o]>[u] değişimi: юрту ђунъ *yurtu gün* 'yortu günü, bayram' (DDS: 12); суукъ *suuk* 'soğuk' (DDS: 15); нухутъ *nuhut* 'nohut' (DDS: 49); суукъ алмишъ *suuk almiş* 'soğuk almış, üşütmüş' (DDS: 90) vb.

3.1.1.20. [ö]>[ü] değişimi - Makedonya Türk ağızlarında "ö" sesine kısmen rastlanır (Ahmed, 2012b). Bu ses çoğu zaman yerini "ü" ünlüsüne bırakır**:** суутли ђуну *süütlü günü* 'söğütlü günü' (DDS: 13); ђупрулеръ *küprüler* 'köprüler' (DDS: 18); бубрекъ *bübrek* 'böbrek' (DDS: 23); уленъ *ülen* 'öğleyin' (DDS: 85); уренељим *ürenelim* 'öğrenelim' (ÜDS: I); уренеџекљер *ürenecekler* 'öğrenecekler' (ÜDS: I); уљерљер *ülerler* 'ölürler' (ÜDS: 25); уренирљер *ürenirler* 'öğrenirler' (ÜDS: 55); ђуљђељенмег *gülgelenmeg* 'ay tutulması' (ÜDS: 79); дуер-м, дујерс-н *düerım, düyersın* 'döverim, döversin' (ÜDS: 139) vb.

3.1.1.21. [u]>[ı] değişimi (düzleşme): отурурс-н *otururs ın* 'otururs un' (ÜDS: 150; vb.

3.1.1.22. [u]>[i] değişimi: курмишум *kurmişum* 'kurmuşum, niyet etmişim, hazırlanmışım' (ÜDS: I); узунлуги *uzunlugi* 'uzunluğu' (ÜDS: 103) vb.

3.1.1.23. [u]>[o] değişimi: богда *bogda* 'buğday' (ÜDS: 30); јаот *yaot* 'yahut' (ÜDS: 110) vb.

3.1.1.24. [ü]>[e] değişimi: уљерљер *ülerler* 'ölürler' (ÜDS: 25) vb.

3.1.1.25. [ü]>[i] değişimi: ћуски *küski* 'küskü' (DDS: 33); созли адамъ *sözli adam* 'sözünde duran adam' (DDS: 91); ђумиш *gümiş* 'gümüş' (ÜDS: 28); туркиљер *türkiler* 'türküler' (ÜDS: 121); ђурулти *gürülti* 'gürültü' (ÜDS: 88) vb.

3.1.1.26. [ü]>[ö] değişimi: оћуматъ каписи *ökümat kapisi* 'hükûmet kapısı' (DDS: 19); ђојерчинъ *göyerçin* 'güvercin' (DDS: 44) vb.

3.1.2. Ünsüz Değişmeleri:

3.1.2.1. [g]>[y] değişimi: рузяръ *rüzyar* 'rüzgâr' (DDS: 14); рузјар *rüzyar* 'rüzgâr' (ÜDS: 22) vb.

3.1.2.2. [ğ]>[g] - Aslında bu bir değişme değildir. Sırf bugün standart Türkçede "ğ" olan yerlerde, XIX. yüzyılda "g" ünsüzünün kullanıldığını göstermek için verilmiştir (O dönemlerde de "ğ" kullanılan örnekler ise aşağıda 3.3.1. noktasında verilmiştir): багъ *bag* 'bağ' (DDS: 16); догри *dogri* 'doğru' (DDS: 17); магазелеръ *magazeler* 'mağazalar' (DDS: 18); егер *eger* 'eğer' (ÜDS: 69); топрагмз *topragımız* 'toprağımız' (ÜDS: 71) vb.

3.1.2.3. [ğ]>[y] değişimi - Azerbaycan Türkçesinde de görülen bu değişmeye, XIX. yüzyıl Makedonya Türkçesinde de rastlandı. Bugün yaşayan ağızlarda ise bu değişmeye rastlanmaz: ђоюнъ аламетлери *göyün alametleri* 'göğün alametleri' (DDS: 14); дујун *düyün* 'düğün' (ÜDS: 148) vb.

3.1.2.4. [k]>[g] değişimi: Бујуг Денис *Büyüg Denis* 'okyanus' (ÜDS: 18) vb.

3.1.2.5. [k]>[h] değişimi: исиџахъ *isicah* 'ısı, sıcaklık' (DDS: 15) vb.

3.1.2.6. [n]>[m] değişimi: мадем *madem* 'maden' (ÜDS: 25); куршумъ мадеми *kurşum mademi* 'kurşun madeni' (DDS: 20); Истамболъ *İstambol* 'İstanbul' (DDS: 62) vb.

3.1.2.7. [m]>[n] değişimi: шинди *şindi* 'şimdi' (DDS: 84) vb.

3.1.2.8. [r]>[l] değişimi: тулбе *tülbe* 'türbe' (DDS: 19); силке *silke* 'sirke' (DDS: 52) vb.

3.1.2.9. [v]>[f] değişimi: тефбе *tefbe* 'tevbe' (DDS: 13); шафклар *şafklar* 'şavklar, ışıklar' (ÜDS: 6) vb.

3.1.2.10. [v]>[u] değişimi - Bu değişmenin büyük ihtimalle nedeni, "v" sesinin eskiden "w" şeklinde telaffuz edilmesindendir. Dolayısıyla da, "u" ünlüsüne daha yakındır: таушанъ *tauşan* 'tavşan' (DDS: 47) vb.

3.1.2.11. [v]>[y] değişimi: ђојерчинъ *göyerçin* 'güvercin' (DDS: 44); дујер *düyer* 'döver' (ÜDS: 139) vb.

3.1.2.12. [y]>[i] değişimi - "y" ünsüzü, sızıcı ünsüz olarak, zaten bir nevi yarı ünlüdür, denilebilir. Dolayısıyla, bu değişim gayet doğaldır: пеи камберъ *pei kamber* 'peygamber' (DDS: 13); ћои *köi* 'köy' (DDS: 17); каинаръ *kainar* 'kaynar' (DDS: 36); пеиниръ *peinir* 'peynir' (DDS: 39); селамъ соилеръ *selam söiler* 'selam söyler' (DDS: 75); аи *ai* 'ay' (ÜDS: 7); пеинир *peinir* 'peynir' (ÜDS: 148); табир еиље *tabir eile* 'söyle, anlat' (ÜDS: 126); каинајор *kainayor* 'kaynıyor' (ÜDS: 130); аи буба *ai buba* 'ay' (ÜDS: 77); зеитинтанељер *zeitintaneler* 'zeytinler' (ÜDS: 64); vb.

3.1.2.13. [y]>[l] değişimi: лаила *laila* 'yayla' (DDS: 16) vb. Bu örnekteki "lâylâ" kelimesi bugün dahi Makedonya Türk ağızlarında kullanılmaktadır (Örneğin: lâylâ pengiri 'tulum peyniri').

3.2. Ses Olayları

3.2.1. "k" düşmesi: Турче *Türçe* 'Türkçe' (ÜDS: 39) vb.

3.2.2. "l" düşmesi: Бугарче љисаниси *Bugarçe lisanisi* 'Bulgarca' (ÜDS: I) vb.

3.2.3. "n" düşmesi: сора *sora* 'sonra' (DDS: 84) vb.

3.2.4. "r" düşmesi: бише јокъ *bişe yok* 'bir şey yok' (DDS: 78) vb.

3.2.5. "v" düşmesi: бахчоанликъ *bahçoanlık* 'bahçıvancılık' (DDS: 16); таук *tauk* 'tavuk' (ÜDS: 136) vb.

3.2.6. "y" düşmesi: демирлиолъ *demirliol* 'demir yolu, tren yolu' (DDS: 18); лелекъ *lelek* 'leylek' (DDS: 45); каинче *kainçe* 'kayınço' (DDS: 64); бише јокъ *bişe yok* 'bir şey yok' (DDS: 78); отеђунъ *öteegün* 'önceki gün' (DDS: 84); богда *bogda* 'buğday (bugün "bogday" olarak kullanılmaktadır)' (ÜDS: 30) vb.

3.2.7. "y" türemesi: Јевропа *Yevropa* 'Avrupa' (ÜDS: 38) vb.

3.2.8. Hece düşmesi: џехнемъ *cehnem* 'cehennem' (DDS: 14); учрумъ *uçrum* 'yukarı' (DDS: 17); каллдрымлеръ *kaldrımler* 'kaldırımlar' (DDS: 18); япаданъ *yapadan* 'yapağı, yapağıdan' (DDS: 31); дирменџи *dirmenci* 'değirmenci' (DDS: 55); мууръ *müür* 'mühür' (DDS: 60); ђуве *güve* 'güveyi' (DDS: 64); ђоруштумузе *görüştümüze* 'görüştüğümüze' (DDS: 76); орда *orda* 'orada' (ÜDS: 151); к-зџас *kızcas* 'kızcağız' (ÜDS: 161) vb.

3.2.9. Kelime sonunda "h" türemesi: чаршамбахъ *çarşambah* 'çarşamba' (DDS: 24) vb.

3.2.10. Kelime başında ses kaybı: ђунъ ылдисъ *gün ıldısı* 'Gün Yıldızı, Venüs' (DDS: 14); елекъ *elek* 'yelek' (DDS: 29); уљерљер *ülerler* 'ölürler' (ÜDS: 25); топрагмз *topragımız* 'toprağımız' (ÜDS: 71) vb.

3.2.11. Kelime başında ses türemesi: ыјгирми *iygırmi* 'yirmi' (DDS: 26) vb.

3.2.12. Yer değiştirme: порясъ *poyras* 'poyraz' (DDS: 14); крьмьзиташъ *krımızitaş* 'kırmızı taş (nedir?)' (DDS: 20) vb.

3.2.13. Kelime sonunda yuvarlaklaşma: инџулеръ *incüler* 'inciler' (DDS: 20); курмишум *kurmişum* 'kurmuşum, niyet etmişim, hazırlanmışım' (ÜDS: I) vb.

3.2.14. Kelime içinde ünlü türemesi: амижа *amija* 'amca' (DDS: 64); јигирми *yigırmi* 'yirmi' (ÜDS: 96) vb.

3.3. Ses Özellikleri

3.3.1. "ğ" sesinin varlığı - İki ünlü yan yana geldiği bazı durumlarda, bu durum "ğ" sesinin varlığına işarettir. Bu ünsüzün kullanılmadığı durumlarda ise, "g" sesi kullanılır. "ğ" sesi çok yumuşak olduğu için, bazen hiç işitilmez ve iki ünlü yan yana gelir bazen de önceki ses uzar. Aslında "ğ" ünsüzünün özellikleri bugün de aynıdır. Bu ünsüzün varlığına kanıt olarak şu örnekler verilebilir: суутли ђуну *süütli günü* 'söğütlü günü' (DDS: 13); ямуръ яаиоръ *yamur yaıor* 'yağmur yağıyor' (DDS: 15); доору *dooru* 'doğru' (DDS: 17); боазъ аллти *boaz alti* 'boğaz, boğazın alt kısmı' (DDS: 21); боазъ *boaz* 'boğaz' (DDS: 21); чыине *çiine* 'çene' (DDS: 22); ямурлукъ *yamurluk* 'yağmurluk' (DDS: 30); леенъ *leen* 'leğen' (DDS: 33); съърети *sıureti* 'sığır eti' (DDS: 39); суутъ *süüt* 'söğüt' (DDS: 46); дирменџи *dirmenci* 'değirmenci' (DDS: 55); уленъ *ülen* 'öğleyin' (DDS: 85); ине *ine* 'iğne' (DDS: 88); саукъ *sauk* 'soğuk' (DDS: 15); суукъ алмишъ *suuk almiş* 'soğuk almış, üşütmüş' (DDS: 90); уренељим *ürenelim* 'öğrenelim' (ÜDS: I); уренеџекљер *ürenecekler* 'öğrenecekler' (ÜDS: I); уренирљер *ürenirler* 'öğrenirler' (ÜDS: 55); баадан *baadan* 'bağdan' (ÜDS: 103); кол ааси *kol aasi* 'kolağası' (ÜDS: 109); јамур *yamur* 'yağmur' (ÜDS: 87); сурецеим *süreceim* 'süreceğim' (ÜDS: 141); јуурдум *yuurdum* 'yoğurdum' (ÜDS: 134) vb.

3.3.2. "h" sesinin düşmesi - Bu sesin bugün de Makedonya Türk ağızlarında nadiren görülmesinin (bk. Ahmed, 2012b) sebebi, geçmişe dayanmaktadır. Pulevski'nin söz konusu çalışmalarından buna çok sayıda örnek vermek münkün: мераметли *merametli* 'merhametli' (DDS: 13); оњуматъ каписи

ökümat kapisi 'hükûmet kapısı' (DDS: 19); бирдаа *birdaa* 'bir daha' (DDS: 37); даа сора *daa sora* 'daha sonra' (DDS: 84); чересис *çeresiz* 'çehresiz' (ÜDS: 5); анги *angi* 'hangi' (ÜDS: 21); ава *ava* 'iklim' (ÜDS: 23); тоум танеси *toum tanesi* 'tohum' (ÜDS: 32); шаитљер *şaitler* 'şahitler' (ÜDS: 107); јаот *yaot* 'yahut' (ÜDS: 110); акикат *akikat* 'hakikat' (ÜDS: 70); тоум *toum* 'tohum' (ÜDS: 66) vb.

3.3.3. "h" sesinin varlığı - Önceki noktada bu ünsüzün düştüğüne dair örnekler verildi, ancak daha yukarıda (3.2.9. noktasında) bu ünsüzün türediğini görmüştük. Demek ki, çok az da olsa, "h" ünsüzüne rastlamak mümkündür: махшер ђуну *mahşer günü* 'mahşer günü' (DDS: 13); херарет *hararet* 'hararet, ısı, sıcaklık' (DDS: 15); бахчоанликъ *bahçoanlık* 'bahçıvancılık' (DDS: 16); чаршамбахъ *çarşambah* 'çarşamba' (DDS: 24) vb.

3.3.4. İnce hecelerin sonundaki "k"lerin kalın okunması - Bu değişme bugün de Makedonya Türk ağızlarında çok sağlam bir şekilde yaşamaktadır (Ahmed, 2012a). Metinlerde "ѣ" (ke) yerine "к" (ka) kullanılmıştır: ѣемиклеръ *kemikler* 'kemikler' (DDS: 22); дизликъ, донлларъ *dizlik, donlar* 'donlar' (DDS: 30); боџек *böcek* 'böcek' (ÜDS: 139) vb.

3.3.5. "ö" sesinin varlığı - Makedonya Türk ağızlarında bu ünlünün varlığından hep şüphe edilir, ancak son çalışmalar bu ünlünün bazı yaşayan ağızlarda gayet sağlıklı yaşadığı, bazılarında ise hiç kullanılmadığını göstermektedir (Ahmed, 2012b). Pulevski'de de "ö" ünlüsüne rastlanır. Bu ses için özel Kiril harfi yoktur, ancak varlığı önceki ince ünsüzden çıkarılabilir: ђоклеринъ *göklerin* 'göklerin' (DDS: 11); ђогденъ *gögden* 'gökten' (DDS: 11); ђогунъ *gögün* 'göğün' (DDS: 11); ђоклеръ *gökler* 'gökler' (DDS: 11); ђоклерде *göklerde* 'göklerde' (DDS: 11); ђоюнъ аламетлери *göyün alametleri* 'göğün alametleri' (DDS: 14); ђолъ *göl* 'göl' (DDS: 16); чоллъ *çöl* 'çöl' (DDS: 17); ђои *köi* 'köy' (DDS: 17); ђозлеръ *gözler* 'gözler' (DDS: 21); ђосъ *gös* 'göz' (DDS: 21); ђобекъ *göbek* 'göbek' (DDS: 22); ђомлекъ *gömlek* 'gömlek' (DDS: 29); ђолъ *göl* 'göl' (ÜDS: 19) vb.

3.3.6. Ünlü uyumlarının varlığı - Bugün Makedonya Türk ağızlarında ünlü uyumları neredeyse yoktur. Bundan hareketle, eklerin çok az sayıda varyantları vardır. Bu ekler, uyumlara pek uyulmadan kullanılmaktadır (bk. Ahmed, 2007). Ancak XIX. yüzyılda, az da olsa, büyük ve küçük uyumuna rastlanılabilir: корку *korku* 'korku' (DDS: 14); ђунъ ылдисъ *gün ıldısı* 'Gün Yıldızı, Venüs' (DDS: 14); буллутлу дьръ *bulutlu dır* 'bulutludur' (DDS: 15); толлу, толы *tolu, tolı* 'dolu' (DDS: 15); ђупрулеръ *küprüler* 'köprüler' (DDS: 18); кузу ети *kuzu eti* 'kuzu eti' (DDS: 39); ђундогусу *gündogusu* 'doğu' (ÜDS: 17) vb.

3.3.7. Ünlü uyumlarının yokluğu - Önceki noktada da belirtildiği gibi, yöre ağızlarında ünlü uyumları neredeyse yoktur. Bu süreci XIX. yüzyılda da görmek mümkündür: поштажи *poştaji* 'postacı' (DDS: 11); ђуруллти *gürülti* 'gürültü' (DDS: 14); юкария *yukariya* 'yukarıya' (DDS: 17); догри *dogri* 'doğru' (DDS: 17); оѓуматъ каписи *ökümat kapisi* 'hükûmet kapısı' (DDS: 19); ђиречъташи *kireçtaşi* 'kireç taşı' (DDS: 19); крьмьзиташъ *krımızitaş* 'kırmızı taş (nedir?)' (DDS: 20); боазъ аллти *boaz alti* 'boğaz, boğazın alt kısmı' (DDS: 21); ђуски *küski* 'küskü' (DDS: 33); кьрмьзи биберъ *kırmızi biber* 'kırmızı biber' (DDS: 50); борицu *borici* 'borucu' (DDS: 58); бору, бори *boru, bori* 'boru' (DDS: 58); даужи *dauji* 'davacı' (DDS: 69); куллунузьмъ *kulunuzım* 'kulunuzum, görevin başındayım' (DDS: 76); созли адамъ *sözli adam* 'sözünde duran adam' (DDS: 91); ишлер-м, ишљерс-н *işlerım, işlersın* 'işlerim, işlersin' (ÜDS: 147); имишум *imişum* 'imişim' (ÜDS: 148); едер-м, едерс-н *ederım, edersın* 'ederim, edersin' (ÜDS: 155); бинд-м, бинд-н *bindım, bindın* 'bindim, bindin' (ÜDS: 156); туркиљер *türkiler* 'türküler' (ÜDS: 121); узунлуги *uzunlugi* 'uzunluğu' (ÜDS: 103); ђурулти *gürülti* 'gürültü' (ÜDS: 88); vb. Görüleceği üzere, standart Türkçeye kıyasen, eklerin varyantlarında düşüş kaydedilmektedir (Ahmed, 2007).

3.3.8. Ünsüz uyumunun bulunmayışı - Ünsüz uyumu zaten Türkçenin son dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Arap harfli Osmanlı Türkçesinde de ekler hep aynı şekliyle yazılıyordu. Burada da bu örneklere rastlanıldı: ђосъ ерифџиклеръ *gös erifcikler* 'göz bebeği' (DDS: 21); емретди *emretdi* 'emretti' (ÜDS: 6); исмедти *ismedti* 'adlandırdı' (ÜDS: 6); саадта *saadta* 'saatta' (ÜDS: 95) vb.

3.3.9. Çifte konsonantın tekleşmesi - Bu olaya bugün de Makedonya Türk ağızlarında rastlanmaktadır. Pulevski'nin sözlüklerinden örnekler: џенетъ *cenet* 'cennet' (DDS: 14); махале *mahale* 'mahalle' (DDS: 17); дуѓан *dükan* 'dükkân' (DDS: 18); ала буба *ala buba* 'Allah baba, Allah' (ÜDS: 5); мудериз *müderiz* 'müderris' (ÜDS: 109) vb.

3.3.10. Kelime sonunda sedalı konsonantların bulunması: ђогъ *gög* 'gök' (DDS: 14); џуваб *cuvab* 'cevap' (ÜDS: I); Бујуг Денис *Büyük Denis* 'Okyanus' (ÜDS: 18); ђуљђељенмег *gülgelenmeg* 'ay tutulması' (ÜDS: 79); vb.

3.3.11. Kalın vokalli kelimelere ince varyantlı çokluk ekinin getirilmesi - Bu değişime bugün de Makedonya'nın bazı Batı ve Kuzey Türk ağızlarında rastlanmaktadır, ancak genel olarak Makedonya Türk ağızlarının özelliği değildir: ылдислеръ *ıldisler* 'yıldızlar' (DDS: 14); буллутлеръ *bulutler* 'bulutlar' (DDS: 15); магазелеръ *magazeler* 'mağazalar' (DDS: 18); каллдрымлеръ *kaldrımler* 'kaldırımlar' (DDS: 18); буюклеръ *buyuk-*

ler 'bıyıklar' (DDS: 21); суџуклеръ *sucukler* 'sucuklar' (DDS: 40); руяде *rüyade* 'rüyada' (DDS: 70); коркдулеръ *korkduler* 'korktular' (DDS: 74); љисаниљер *lisaniler* 'lisanlar' (ÜDS: I); кариљер *kariler* 'karılar, hanımlar' (ÜDS: 132); јилдисљер *yıldısler* 'yıldızlar' (ÜDS: 69) vb.

3.3.12. Kelime başında sedasız seslerin kullanımı: толлу, толы *tolu, tolı* 'dolu' (DDS: 15) vb.

3.3.13. Konsonant ikileşmesi: толлу *tolu* 'dolu' (DDS: 15) vb. Bu olay bugün de Makedonya Türk ağızlarında görülmektedir: dolli, eppısi, salli vb.

3.3.14. Şimdiki zaman /-yor/ ekinden önceki geniş ünlülerin henüz daralmaması - Şimdiki zaman kipi, farklı ekleriyle birlikte, Makedonya Türk ağızlarında bugün de çok sınırlı bir şekilde kullanılır (Ahmed, 2006). Fakat, /-yor/ eki bugün hiç yoktur. XIX. yüzyıl Makedonya Türk ağızlarında ise bu ekin varlığı çok ilginçtir, ancak henüz oturmadığını örneklerden görüyoruz. Diğer sözlerle, bu ekten önde geniş ünlüler daralmadan kullanılmıştır: кајнамајоръ *kaynamayor* 'kaynamıyor' (DDS: 36); јашајоръ *yaşayor* 'yaşıyor' (DDS: 75); сатајоръ *satayor* 'satıyor' (DDS: 87); бакајормисинъ *bakayormisın* 'bakıyor musun' (DDS: 94); мухабет едејор *muhabet edeyor* 'sohbet ediyor' (ÜDS: 147); ишлејор, ишлејорлар *işleyor, işleyorlar* 'işliyor, işliyorlar' (ÜDS: 147); јапајор *yapayor* 'yapıyor' (ÜDS: 148); дејорлар *deyorlar* 'diyorlar' (ÜDS: 151); бекљер-м, бекљерс-н, беклер-з *beklerım, beklersın, beklerız* 'beklerim, beklersin, bekleriz' (ÜDS: 155); едејор *edeyor* 'ediyor' (ÜDS: 120); каинајор *kainayor* 'kaynıyor' (ÜDS: 130); сатајорум *satayorum* 'satıyorum' (ÜDS: 103); олмајор *olmayor* 'olmuyor' (ÜDS: 80) vb.

3.3.15. Kelimelerde gerileyici uyumun henüz yüz göstermemesi: земан *zeman* 'zaman' (ÜDS: 83); фекат *fekat* 'fekat' (ÜDS: 71) vb.

3.3.16. Uzun ünlülerin kullanımı: суу *suu* 'su' (DDS: 16) vb.

4. Sonuç

Pulevski'nin *Dört Dilli Sözlük*'ü ve *Üç Dilli Sözlük*'ünde verilen Türkçe karşılıklardan hareketle, XIX. yüzyıl Makedonya Türk ağızlarının özelliklerini görmek mümkündür.

Bu özelliklerin bugün yaşayan Makedonya Türk ağızlarının özelliklerinden pek farklı olmadığı sonucuna varabiliriz.

XIX. yüzyılda dahi Makedonya Türk ağızlarında "ğ" ünsüzü ve "ö" ünlüsünün var olduğunu görebiliyoruz. Ayrıca, "ö" ünlüsünün sık sık "ü" ünlüsüne dönüştüğü görülmüştür.

Tabii ki, burada ünlülerin sadece esas şekilleri tespit edilebildi. Bunların açıklık veya kapanıklık derecelerini bugün bulmak mümkün değildir.

Öte yandan, bugün yaşayan Makedonya Türk ağızlarında nadiren görülen "h" sesinin o zamanlarda da düşme eğilimi gösterdiği tespit edildi.

KAYNAKLAR

AHMED, O. (2006). Makedonya'nın Ohri-Prespa Yöresi Türk Ağızlarında Kipler. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri - 2006.* Ankara: Bilkent Üniversitesi.

AHMED, O. (2007). Makedonya'nın Ohri-Prespa Yöresinde Konuşulan Türk Ağızlarında Eklerin Varyantları. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı - 09-15 Nisan 2006 - Çeşme - İzmir - Bildiri Kitabı Cilt I.* İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. s. 31-42.

AHMED, O. (2010). 1875'te Türkçenin Makedoncaya Olan Etkisi: G. Pulevski'nin "Üç Dilli Sözlük"ü. *Türkçenin Balkan Dilleri Üzerine Etkisi Sempozyumu Bildirileri - 29 Mayıs 2009 - Üsküp.* Üsküp: MATÜSİTEB, TİKA ve Filoloji Fakültesi. s. 103-108.

AHMED, O. (2012a). *Resne ve Yöresi Türk Ağızlarında Ünsüzlerin Kalın ve İnce Varyantlarının Kullanımı.* Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu - 10-12.05.2012 - Manisa.

AHMED. O. (2012b). Makedonya Türk Ağızlarında İki Sesin Durumu Üzerine: "Ö" Ünlüsü ve "H" Ünsüzü. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 1(2).* s. 15-26.

HAZAI, G. (1964). Rumeli Ağızları Tarihinin İki Kaynağı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1963*, 117-120.

PULEVSKI, Gy. M. (1873). *Dört Dilli Sözlük: I. Sırpça-Arnavutça - II. Arnavutça - III. Türkçe - IV. Yunanca*. Belgrad. (Orijinali: Пулевски, Ђ. М. (1873). *Речник от четири јазика: I. српско-албански - II. арбански-арнаутски - III. турски - IV. грчки.* Београд.)

PULEVSKI, Gy. M. (1875). Üç Dilli Sözlük: S. Makedonca - Arnavutça - Türkçe - Cilt II. Belgrad: Devlet Basımevi. (Orijinali: Пуљевски, Ђ. М. (1875). *Речник от три језика: С. Македонски - Арбански - Турски (Lugat Üç Lisaniden: Misniymance - Arnaudçes ve S. Makedonluces) - књига II.* Београд: Државна штампарија.)

FARKINDALIK YARATMA: "YERLİ ORMANCILIK TERİMLERİ" ÇALIŞMASI[1]

Orhan SEVGİ[2]

1. GİRİŞ

Bir dildeki kelimelerin derlenmesi genel dil çalışmaları içinde önemli bir faaliyet alanıdır. Söz konusu derleme faaliyetleri yoğun emek ve eş güdüm gerektiren uzun dönemli çalışmalar olduğundan, gerek kişisel gerekse kurumsal faaliyetler doğrudan siyasi destek gerektiren çalışmalardandır. Bu anlamda Avrupa ülkelerinde, Amerika, Rusya ve Çin'de yapılan derleme çalışmaları bu açıdan değerlendirmeye konudur. *Rusya'daki derleme çalışmaları 1800'lü yıllara kadar dayanmakta, esas yoğunlaşması ise 1965'li yıllarda olmaktadır* (Duranlı 2009: 317). Türkçe kaynaklarda, özgürlük hareketlerinin başlangıcı olarak atıf yapılan Fransız Devrimi'nden söz edilirken, derleme hareketinden söz edilmemektedir. Derleme çalışmaları sıradan insanların kullandığı kelimeler olduğundan dünya mirasına toplum, halk vb. kavramları farklı boyutlarıyla katan Avrupa'da derleme çalışmalarının ne boyutta olduğu Türkçe kaynaklar-

---

[1] Kendisinden bitki sistematiği konusunda ders aldığım Prof. Dr. Faik Yaltırık hocamın 1996 yılında anlattığı bir olay şahsımı derinden etkilemiştir. Hoca ağaç türlerinin özelliklerini ve birbirlerinden nasıl ayrıldıklarını derste anlatmış. Daha sonraki hafta bahçede huş (*Betula litwinowii*) ağacının önünde durarak, Türk Cumhuriyetlerinden gelen ve orman mühendisliğinde okuyan bir öğrenciye "Bu ne ağacı?" diye sormuş. Öğrenci tereddütsüz "kayın" demiş. Hoca "Geçen hafta size anlattım bunun kayınla ne alakası var." diyerek başka konuya geçmiş. Ama öğrenci ısrarla "Bizim orada buna kayın derler." demiş. Dersin sonunda hoca "Sizin orada buna gerçekten kayın mı derler?" diye tekrar sormuş ve aynı yanıtı almış. Hoca bu cevap ile daha sonra rahatlamış. Çünkü uzun zamandır bildiği Türklerin kutsal ağacı kayın (*Fagus orientalis)* bilgisinin gerçekte Orta Asya'da bulunmadığı bilinen kayın=*Fagus orientalis* olmadığı Orta Asya'da huşa (*Betula litwinowii*) kayın denmekte olduğunu öğrenciden öğrenince evet kutsal ağaç huştur sonucuna vardığını anlatmıştı. Bu anısını paylaşan ve üzerimde emeği olan değerli hocama Allah'tan sağlıklı ve uzun ömür dileklerimle bu metni kendisine ithaf ediyorum.

[2] İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Toprak İlmi ve Ekoloji Anabilim Dalı Bahçeköy - İstanbul
ileti: osevgi@istanbul.edu.tr

da yeterince işlenmemiştir. Avrupa'nın çeşitli yerli milletlerinden veya gruplarından derlenen çalışmaların Türkçeye zaman kaybedilmeden aktarılmalıdır.

Derleme çalışmaları genelde dil çalışması olarak algılanmakta, en fazla halk bilimiyle olan ilişkiler üzerinde durulmaktadır (Akar 2006). Oysa derleme çalışmaları diğer bilim dallarıyla da yakından ilişkilidir. Derleme çalışmalarını doğrudan ilişkili olduğu halk bilimi, entobotanik, alternatif tıp, antropoloji, sosyoloji, tarih ve siyaset bilimlerinden ayrı düşünmemek gerekir. Tabii ki derleme çalışmaları yukarıda belirtilen bilim dallarıyla yakından ilişkiliyse de diğer bilim dallarıyla da kesiştiği alanlar vardır. Örneğin hayvan isimleri, taş ve mineral isimleri, su ve sulama uygulamaları, yetişme ortamı tanımları, gökyüzüyle ilgili ifadeler, doğada rastlanan çeşitli olay ve süreçlere verilen isimler konuyla ilgili bilim dallarıyla ilişkilidir. Bir kelimenin derlemeye konu olması üretim alanını teşkil eder. Bu alanda derlenen kelimenin nasıl yazılacağı vb. konular dil uzmanlarının alanı iken, anlamı veya tanımı ise diğer alanlardaki uzmanların konusudur (Çizelge 1). Derleme çalışması sonucunda elde edilen yayın ise faydalanma alanını oluşturmakta ve bütün bilim dallarının hizmetine açıktır. Dolayısıyla derleme çalışmaları bilimler arasıdır.

Çizelge 1: Derleme ve Bilim Dalları Arasındaki İlişkileri

Üretim Alanı	Dil Alanı	Diğer Uzmanların Alanı	Coğrafya
	Derlenen Kelime	Anlamı - Tanımı	Yöresi

Faydalanma Alanı	Tüm Bilim Dalları

Derleme sözlükleri halkın çeşitli konularda kullandığı kelimelerin toplandığı sözlüklerdir. *Derleme Sözlüğü'nde yaklaşık olarak 3000 kadar bitki adı bulunmaktadır* (Baytop, 1997: 5). Söz konusu kayıtların önemli kısmı bir çeşit ot, bir çeşit bitki vb. şeklinde tanımlanmıştır. Benzer durum hayvanlar veya taşlar vb. uzmanlık gerektiren alanlar içinde geçerlidir. Bu olumsuzluklar günümüzde çeşitli bilim dallarınca giderilmeye çalışılmaktadır. Örneğin etnobotanik çalışmalarında yöre isimleriyle Latince bitki isimleri birlikte verilmekte, bu da türlerin karıştırılmasını önlemekte, aynı zamanda Türkçenin zenginliğini de göstermektedir. Bu konuda en güzel örneklerden biri ise; *Conium maculatum L. (Umbelliferae) türüne kitap ve sözlüklerde yalnız "Baldıran otu" denilmektedir. Buna karşılık bu tür Doğu Anadolu (Erzurum, Kars) bölgesinde "Hırhındilik", Trabzon bölgesinde "Ağu otu", Konya bölgesinde "Yılan otu" ve Muğla bölgesinde ise "Körek" adıyla tanınmaktadır* (Baytop 1997: 5).

Türkiye'de yapılan derleme çalışmaları geçmişini bireysel çalışmalar açısından çok eskilere götürmek mümkündür. Birçok el yazması el kitabın-

da halkın kullandığı sözlüklerde ifade edilmiştir. Örneğin 1390 yılında Gerede'de yazılmış olan "Edviye-i Müfrede" adlı eserde günümüzde de kullanılan bitki isimlerini görmek mümkündür (Önler 1990 ve 2004). Hatta Kaşgarlı'nın "Divan-ı Lügatı" bu konuda eşsiz örnekler sergilemektedir (Oturakçı 2007). Bu örnekleri arttırmak mümkün olsa da, bu kapsamda ki çalışmalar, Osmanlı Dönemi'nde Türkçenin sadeleştirilmesi faaliyetleri takiben Cumhuriyet Dönemi'nde yoğunlaşmıştır. Özellikle halk ağzındaki kelimelerin toplanması Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli kültür faaliyetlerinden biri sayılabilir. Dolayısıyla derleme çalışmaları sadeleşme hareketlerinden etkilenmiş ve sadeleşme hareketlerini desteklemiştir (Öksüz 1995, Özkan, 2009).

Türkiye'de dil çalışmaları Türk Dil Kurumunun 1932 yılında yaptığı kurultaydan sonra yeni bir ivme kazanmıştır. Kurultay 26 Eylül ile 5 Ekim tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nda yapılmıştır. Kurultay'da kabul edilen çalışma programının "3. maddesi; Anadolu ve Rumeli ağızlarından sözcüklerin derlenmesi..." ifadesi kabul görmüştür (Anonim 1972). Bu kapsamda yapılan çalışmalar sonucunda; Birinci derleme 1932 - 1934, ikinci derleme ise 1952 - 1959 yılları arasında yapılmıştır. İkinci derlemeye katılanların sayısı 917 kişidir (Anonim 1963-1993). Birinci derlemede 150.000 ve ikinci derlemede 450.000 fiş toplanmıştır (Anonim 1963-1993). Bu fişler daha sonra 12 cilt olarak yayımlanmıştır. Derleme çalışmalarına daha sonraki yıllarda da bireysel ölçekte devam edilmiştir (Gülensoy ve Alkaya 2003).

Bu çalışmanın amacı ise; "Yerli Ormancılık Terimleri" çalışması kapsamında ormancılık bilim dalıyla ilgili halk ağzındaki kelimelerin toplandığı ve yarım kalan çalışmanın duyurulmasıdır. Çalışma sonunda toplanan kelimelerin derleme sözlüğü karşılaştırılarak yaptığı katkılar ortaya konulmuştur. Böylece derleme çalışmalarına farklı bir bakış açısıyla yaklaşmış bu değerli çalışma bilim dünyasının değerlendirilmesine sunulmuştur.

2. "YERLİ ORMANCILIK TERİMLERİ" ÇALIŞMASININ YAPILIŞI

İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi yurt içi ve yurt dışındaki gelişmelerden etkilenerek, Profesörler Kurulunun 11.11.1960 tarihli toplantısında aldığı kararla, kurulacak "Ormancılık Terimleri Millî Komitesi"nin bünye ve çalışma şekli hakkında bir ön hazırlık yapmak üzere Ord. Prof. Dr. Asaf Irmak, Prof. Dr. Fehim Fırat ve Kemal Erkin'den oluşan bir komisyon kurulur. Komisyonun verdiği rapora dayanarak ilgili kurulların onayıyla Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesi 20.10.1961 günü saat 10'da geçici başkan Hicri Aksoy'un başkanlığında toplanmıştır. Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesi dört alt komisyon oluşturmuş ve üçüncü alt komisyonun ismi de; "Yerli terimleri derleme komitesi" olarak belirtilmiştir. Komisyonda görevlendirilenler

ise; Prof. Dr. Hayrettin Kayacık, B. Kerim Yunt, B. Sakıp Sürmeli, B. Kemal Günen'dir.

Halk ağzındaki ormancılık terimlerinin toplanması işi komisyon başkanlığında; orman mühendisleri (çok az sayıda öğretim görevlileri ve muhafaza memurları da katılmıştır) tarafından 1962 yılında gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin ormanlık alanlarındaki yerleşim yerlerinde yürütülen bu çalışmada doğrudan orman mühendislerince yöre insanından terimler derlenmiştir.

Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesinin 07.07.1964 tarihli toplantıda yerli terimlerin derleme faaliyetleri hakkında Prof. Dr. Hayrettin Kayacık tarafından verilen bilgide; "*doldurulmuş sorgu kağıtlarının genel sekreterliğe teslim edildiği*" belirtilmiştir (Yazışma 1). Komisyonun 02.07.1965 tarihindeki toplantıda gelen fişlerin ne yapılacağı, nasıl değerlendirileceği ve baskı işinin Orman Genel Müdürlüğünce yapılması karara bağlanmıştır (Yazışma 2). Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesi 15.03.1966 tarihli toplantısında derlenmiş olan "Yerli Ormancılık Terimleri"ni bastırmadan önce bir kere daha ilgili kişilere göndermiş ve çalışma bu noktada yarım kalmıştır. Bu önemli bilgi birikimi maalesef yayın hayatına kazandırılamamıştır. 5.11.1968 tarihli toplantıda Komisyona bilgi veren Prof. Dr. Hayrettin Kayacık yerli terimlere ait teksirin Orman Genel Müdürlüğünce basılıp dağıtıldığını fakat şimdiye kadar ancak 69 kişiden cevap geldiğini ifade etmiştir.

3. "YERLİ ORMANCILIK TERİMLERİ" ÇALIŞMASININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Teksir olarak bastırılan metnin tamamından 231 kişinin tanımladığı ve çeşitli alt başlıklarda (ağaçlandırma, silvikültür, botanik, ekoloji, faydalanma vb.) 632 terim ve anlamları bildirilmiştir. Söz konusu terimlerin harf, sayfa, madde başlığı ve sözcük sayısı Çizelge 2'de sunulmuştur. Bazı maddelerde verilen bilgiler oldukça yetersiz olduğundan değerlendirme dışı bırakılan bu kelimeler çizelge 3'te verilmiş olup, kelime sayısı 16 adettir.

Derleme çalışmalarında ismi belirtilen 219 kişi ve isim belirtilmeden kurum belirtilenlerle birlikte toplam 231 kişi çalışmaya katılmıştır. Derleme çalışmalarına katılan kişilerin isim, soy isim ve derlediği kelime sayısı; A. Cemalettin Günay (1), A. Fettah Erdoğan 1962 (7), A. Fuat Orçay (1), A. Hamdi Ersoy (2), A. Osman Hasanbeşoğlu (3), A. Şadi Kahveci (3), A. Vehap Özdemir (1), A. Münip Topay (1), Abdullah Yıldız (4), Ahmet Akdemir (2), Ahmet Pekdemir (2), Ahmet Ekimci (1), Ahmet Erbil (2), Ahmet Erduran(1), Ahmet Gülünay (5), Ahmet Kutsal (3), Ahmet Pekdemir (4), Ahmet Sülün (4), Ahmet Yaşatmanlar (1), Ahmet Yücebaş (1), Ali Erdoğan (5), Ali Murat Sarısoy (1), Ali Mutaf (4), Ali Nusret Farisoy (1), Ali Sönmez (7), Amet Gülünay (1), Avni Ali Adar (1), Aziz Yücel (3), Azmi Bozkurt (2), Bahattin Gülüşen (1), Bahat-

tin Özpek (1), Bahattin Sezen (1), Bebduh Bozoklu (1), Bedrettin Hankendi (1), Besim Atalay (1), Burhan Karakuş (5), Burhanettin Sizinkan (1), C. Nuri Sayın (2), C. Raşit Kururcu (1), Cahit Akdoğan (6), Celâl Kafadar (1), Cengiz Aköz (2), Cevat Gürbüz

Çizelge 2: Yerli Ormancılık Terimlerinin Harf, Sayfa Sayısı, Madde Başlığı ve Sözcük Sayısının Dağılımı

Harf	Sayfa Sayısı	Madde Başlığı	Sözcük Sayısı
A	12	44	45
B	10	28	29
C	3	7	8
Ç	9	28	29
D	15	47	50
E	3	11	11
F	1	1	1
G	11	35	38
H	5	16	16
I-İ	3	7	7
K	34	106	117
L	5	12	13
M	11	29	31
N	1	2	2
O	5	15	15
Ö	1	2	2
P	17	52	60
R	1	2	2
S	14	40	44
Ş	1	2	2
T	14	45	46
U	1	1	1
Y	9	25	30
Z	4	11	17
Toplam	190	568	632

Çizelge 3: Değerlendirme Dışında Bırakılan Harf, Sayfa Numarası ve Madde Başlıkları

Harf	Sayfa Numarası	Madde Başlığı
G	8	Kayın, Gürgen
	8	Gürgen
	9	Gürgen
I-İ	1	İbre
	3	İstiriç
K	2	Kalkınma
	8	Karaardıç
	20	Kızılağaç
M	8	Meşe
	8	Meşe
	10	Morelya
P	9	Pırnal
	16	Pür
S	3	Saray örtü
U	1	Uhlavi
Z	4	Zop

(1), Cevat Saccılarlı (2), Cevat Zeren (1), Cezmi Peker (2), Durdu Arslan (1), Durmuş Demiray (3), Efsal Erkan (1), Ekrem Mutlu (5), Ekrem Tanyel (2), Enver Antekin (2), Erdoğan Oymak (1), Erdoğan Hanoğlu (1), Ertuğrul Yurtsever (2), Fahrettin Çırakoğlu (1), Fahri Terzi (2), Ferit Özdil (6), Fevzi Sevük (1), Feyyaz Soylu (6), Fikri Değirmencioğlu (2), Fuat Hanyaloğlu (1), Gökalp Erol (1), Güner Alkan (1), H. Fehmi Bağdatlı (4), Hayrettin Kayacık (14), H. Selâhattin Bozkurt (1), H. Selahattin Yazar (1), Halil Yenice (1), Hamdi Erel (2), Erdoğan Hanoğlu (2), Hamza Coşkun (9), Hasan Erbayrak (1), Hasan Hüseyin Şahin (1), Haydar Özkan (1), Hayrettin Mihyaz (2), Hayrettin Uzun (2), Hıdır Tekin (1), Hidayet Arıgörmüş (4), Hikmet Taşhan (18), Hilmi Karakaşoğlu (1), Hüdaverdi Çalışır (1), Hüseyin Altıntaş (2), Hüseyin Donangil (1), Hüseyin Doşer (1), Hüseyin Mete (1), Hüsnü Esen (1), Hüsnü Gümüş (1), İ. Hakkı Abalı (1), İbrahim Aksu (2), İbrahim Cireli (2), İbrahim Ersek (1), İbrahim Kızılörenli (5), İhsan Çınlar (1), İhsan Ertuyun (1), İhsan Karlı (1), İrfan Tansu (5), İsmail Bandırmalıoğlu (7), İsmail Bölükbaşı (1), İsmail Dülgeroğlu (1), İsmail Ercan (1), İsmail Saraçbaşı (2), İsmet Kaya (7), İzzet Arseven (1), İzzet Özkan (3), Kadir Karakelle (1), Kadir Önalır (1), Kemal Aydın (4), Kemal Sarıgüzel (1), Kemal Selçuk Dumlupınar (1), Korkut Toker (4), M. Ali Yaşar (1), M. İlhan Köprüceli (1), M. Nazım Yazıcıoğlu (4), M. Sait Savaş (8), M. Sıtkı Kıvçak (1), M. Şükrü Eksen (4), M.İlhan Köprüceli (2), Macdi Saraç (1), Mahir Sipahiler (1), Mahmut Gündoğdu (1), Mahmut Turhal (2), Mehmet Cihan (1), Mehmet Çırak (1), Mehmet Kolay (1), Mehmet Taşdelen (1), Memduh Bozoklu (1), Memduh Uysal (1), Mesat Arıkan (4),

Metin Alp (1), Metin Yılmaz (2), Mezcit Kitapçı (1), Muharrem Ünlü (8), Muhittin Kutlu (2), Murat Genç (1), Mustafa Alışıklı (1), Mustafa Alpay (1), Mustafa Bayraktar (1), Mustafa Çıvmaz (1), Mustafa Gerdanlı (1), Mustafa İpekçi (1), Mustafa Karapınar (1), Mustafa Kayhan (1), Mustafa Özdamar (1), Mustafa Özpınar (4), Mustafa Solak (12), Muzaffer Selik (5), Muzaffer Yaman (2), Nadir Özcan (1), Nazım Arslancık (2), Nazmi Söylemezoğlu (1), Necati Erdoğan (3), Necdet Aksüyek (1), Necdet Savaşkan (2), Nedim Okçu (3), Nejat Saygun (1), Nevzat Sınar (1), Nihat Bayar (1), Nurettin Utkan (1), Nurettin Zeytinli (13), Nuri Azrak (1), Nuri Korkmaz (1), Nurullah Aydemir (1), Nüsret Demirpençe (1), Orhan Ortaç (4), Orhan Tombuloğlu (1), Osman Acpay (10), Osman Dumanlıoğlu (2), Osman Özkovalak (1), Osman Sönmez (2), Ömer Onur (1), Peyyaz Soylu (1), Rami Eyüpgiller (3), Ratip Türkyılmaz (1), Refik Doğanay (1), Remzi Sişman (1), Rıfat Çakıroğlu (1), S. Oskay (3), S. Saki Kaya (1), S. Sırrı Anık (3), Sabri Etçi (1), Sabri Sezer (2), Saim Ersöz (1), Saim Uçak (3), Sait Savaş (1), Sefa Sancak (1), Sefer Çıtır (3), Sefullah Erdoğan (1), Selâhattin Günaydın (1), Semih Ayla (2), Server Uğur Oğuz (4), Sevai Onat (1), Seyfettin Misket (5), Seyfullah Erdoğan (7), Sezai Onat (4), Süleyman Kocabaş (1), Süreye Özcinik (2), Şakir Annakkaya (3), Şefik Çakmak (2), Şemsettin Çalışkanoğlu (1), Şerafettin Işılay (2), Şerafettin Öcal (7), Şeref Acar (1), Şeref Kutluk (1), Şerafettin Öcal (1), Şevket Kırgöz (1), Şükrü Gürleyen (2), Şükrü Köse (26), Tahsin Tokmanoğlu (2), Taki Çayıroğlu (1), Teoman Acar (1), Teoman Varol (3), Tevfik Peker (3), Vahittin Tayfur (1), Yahya Büberci (1), Yakup Hacıhabiboğlu (1), Yavuz Bük (1), Yılmaz Sönmez (1), Yusuf Erol (2) ve Zühtü Sönmez (2).

4. ORMANCILIK DERLEME ÇALIŞMASININ GENEL DERLEME SÖZLÜĞÜNE YAPTIĞI KATKILAR

Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesinin çalışmaları kapsamında, başkan Prof. Dr. Selâhattin İNAL'ın imzasıyla çalışmalara katılanlara hitaben; "*Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesi 15.03.1966 tarihli toplantısında daha önce derlenmiş olan "Yerli Ormancılık Terimleri"ni bastırmadan önce bir kere daha sizlerin tetkikine sunmayı uygun bulmuştur. 1) Burada yer alan terimlerin yazılış ve taşıdığı anlam itibariyle, mahalli kullanışa göre, bir yanlışlık var mıdır? Varsa doğrusunu arka sahifeye yazınız. 2) Size sunulandan başka mahalli Ormancılık Terimleri biliyorsanız onları da yine alfabetik sıraya uymak suretiyle boş sahifelere yazınız."* şeklinde bir yazı göndermişlerdir. Söz konusu çalışma son şeklini almadığı için bazı sözlükler tekrar edilmiş, bazılarında ise sıralama hatalarının olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın tekrarların azaltıldığı ve düzenlendiği sıralama Ek 1'de verilmiştir. Toplam 632 terimden yapılan değerlendirme sonucunda 494 terim

belirlenmiştir (Ek 1). Belirtilen ekte koyu olanlarla derleme sözlüğünde bulunan sözcükleri, ifadeleri veya kullanıldığı bölgeleri göstermektedir. Ek 1'de görüldüğü gibi dört durum gözlemlenmektedir. 1. Durum: Yerli ormancılık terim derlemesinde olan ve derleme sözlüğünde de aynısının (terim, anlam veya tanım ve yöre olarak) bulunduğu sözcükler olmasıdır. 2. Durum: Ormancılık terim derlemesinde bulunan kelimenin derleme sözlüğünde kelime olarak bulunması, anlam veya tanımın ve yöresinin aynı olmamasıdır. 3. Durum: Ormancılık terim derlemesinde bulunan fakat derleme sözlüğünde kelime, anlam veya tanım farklılığı olan ya da bölgesinin farklı olmasıdır. 4. Durum: Ormancılık terim derlemesinde bulunan ve derleme sözlüğünde bulunmayan sözcüklerin bulunmasıdır.

Birinci duruma ait kelime sayısı 61, ikinci duruma ait 175, üçüncü duruma ait 60 ve dördüncü duruma ait 198 kelime bulunmaktadır (Ek 1). Birinci durumda belirlenen kelime sayısı ile mevcut kelimeler tekrar edilmiştir. Bu toplam kelime sayısının %12'dir. İkinci durumda kelime ise mevcutlarına yeni anlam katmasıyla önem arz etmektedir. Üçüncü durum kelimenin çeşitli özelliklerine anlam veya tanımın ayrıntılandırılması ya da yeni bölgelerin belirlenmesi konularında katkı sağlamıştır. Çalışmanın en belirgin katkı sağladığı dördüncü durumda ise 198 kelime yeni olarak derleme çalışmalarına ilave edilmiştir. Bu toplam kelime sayısının %40'ını oluşturmaktadır.

5. SONUÇLAR

Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesinin bünyesinde dört komisyon kurulmuştur; *1. IUFRO-FAO tarafından hazırlanan ormancılık terimlerinin tercümesi, 2.* Oxford desimal sisteminin tercümesi, 3. *Yerli Terimleri Derleme Komitesi ve 4. Bibliografya Komitesidir* 30/6/1961 (Yazışma 3). "Yerli Ormancılık Terimleri" çalışmaları ormancılık terim çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir. Böylece derleme çalışmaları doğrudan terim çalışmalarının içinde düşünülmüş, bir taraftan terimlerin Türkçeleştirilmesi yapılırken, diğer taraftan derleme çalışmalarına başlanılmıştır. Bu durum genel dil çalışmalarıyla benzeşmektedir. 1930'lu yıllarda Türkiye genelinde bir taraftan derlemelere başlanırken, bir taraftan da terim sözlüklerinin yazılmasına başlanılmıştır. Ormancılık bilimlerinde yapılan çalışma bu genel çalışmalardan üç açıdan ayrılmaktadır; 1. Sadece ormancılık bilimlerini konu etmiştir. 2. Dilcilerin dışında yapılan derleme çalışmasıdır. 3. Konunun uzmanlarınca yapılan ilk kapsamlı çalışmadır.

Tamamlanmamış olan "Yerli Ormancılık Terimleri"nin derlenmesi çalışması ile 568 madde başlığı ile 632 terim ve anlamları bildirilmiştir. Bu kelimelerde yapılan düzenlemeler sonucunda 175 kelimeye yeni anlam veya tanım eklendiği, 60 kelimenin anlam veya tanım ile yeni bölgede kullanış bilgileri

belirlendiği, 198 kelime ise ilk defa bu çalışmayla derleme çalışmalarına ilave edildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla ülkenin tamamında yapılan çalışmayla kıyaslandığında bu yöndeki çalışmalara devam edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Tabii ki bu çalışmada kelimelerin yazılmasıyla ilgili bazı sorunların olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, uzmanlık konusunu içeren anlam veya tanımlar derleme sözlüğüne göre daha doğrudur. Anlam veya tanımında eksiklik olan tek kelime "çetir"dir. Çünkü söz konusu kelimenin karşılığı olarak "kelebek ağacı" ifadesi kullanılmıştır. Oysa bununla birlikte Latince bilimsel ismide verilmeliydi.

Derleme çalışmaları çeşitli boyutlarda devam etmektedir. Bu derlemelerin temel özelliği disiplinler arası olmamasıdır. Özellikle maddi kültürle ilgili alanlarda mutlaka uzman yardımı alınmalıdır. Ülkemizde son yıllarda her ilde kurulan üniversiteler bu faaliyetleri kolaylaştıracaktır. Örneğin bir nevi bitki, siyah bir taş veya kırlarda yaşayan bir hayvan vb. ifadelerin yerine derleme çalışmalarına ilgili bilim dallarından araştırmacılar katılarak daha nitelikli derlemelerin yapılması mümkündür. Yardımı alınacak uzmanların derlemelere yapacağı katkılar için ''Yerli Ormancılık Terimleri'' çalışması iyi bir örnektir. Ayrıca etnobotanik çalışmalarında da bu faaliyetler için güzel örnekler bulunmaktadır.

6. KAYNAKLAR

AKAR, Ali (2006), "Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları", *Turkish Studies/ Türkoloji Dergisi* 2: 41 - 53.

ANONİM, (1963-1993), *Derleme Sözlüğü*. 12 Cilt, Türk Dil Kurumu, Ankara, 4862 sayfa.

ANONİM, (1972), *Türk Dil Kurumunun 40 Yılı*. TDK Tanıtma Yayınları, Çeşitli Konular Dizisi: 17, 186 sayfa.

BAYTOP, Turhan (1997), *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları; 578, ISBN: 975 - 16 - 0542 - 3.

DURANLI, Muvaffak (2009), "Rusya'da Halk Ağzından Derleme Sözlüğü ve Türkolojiye Katkısı", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer, pages: 317 - 330.*

GÜLENSOY, Tuncer ve Ercan ALKAYA (2003), *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*. Akçağ Yayınları; 452, Kaynak Eserleri; 135, ISBN: 975 - 338 - 437 - 8.

OTURAKÇI, Nigâr (2007), "Divanü lûgati't-Turk'teki Botanik Terimlerinin Kazakça ve Türkçedeki Görünümleri", *Karadeniz* 4 (13): 195 - 212.

ÖKSÜZ, Yusuf Ziya (1995), *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 606, ISBN: 975 - 16 - 0675 - 6.

ÖNLER, Zafer (1990), "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", *Journal of Turkish Studies*, 14: 357 - 392.

ÖNLER, Zafer (2004), "XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları", *Kebikeç*, S 18, s. 273-301.

ÖZKAN, Mustafa (2009), "Türkçede Çağdaşlaşma Sorunu", *Tarih İçinde Türk Dili*, Genişletilmiş 4. Baskı, sayfa 285 - 295.

Yazışma 1: Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesinin 07.07.1964 günlü toplantısına ait zabıt.

Yazışma 2: Türkiye Ormancılık Terimleri Komitesinin 02.07.1965 günlü toplantısına ait zabıt.

Yazışma 3: "Ormancılık Terimleri Milli Komitesi"nin bünye ve çalışma şekli hakkında bir ön proje hazırlamak üzere Ord. Prof. Dr. Asaf Irmak, Prof. Dr. Fehim Fırat ve Kemal Erkin'den oluşan komisyonun 30/6/1961 tarih ve 582 sayı ile Orman Fakültesi Dekanlığına yazdığı yazı

ZÜLFİKAR, Hamza (2006), *Terim Sözlükleri ve Çalışmaları ile İlgili Bibliyografya*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 866, ISBN: 975 - 16 - 1887 - 8.

Ek 1: "Yerli Ormancılık Terimleri"nin Düzenlenmiş Son Şekli

Terim	Alanı	Terimin Tanımı	Kullanıldığı Bölge
Abdestbozan	Botanik	Poterium spinosum	Anadolu
Acıkavak	Botanik	Dağ kavağına verilen isimdir.	Balıkesir - Bigadiç ve dağ köyleri
Acıma	Kıymetlendirme	Ardaklanmanın karşılığı	Ordu
Ağı	Koruma	Çam kese böceğini tabir edilir.	Ermenek
Ağu	Botanik	Orman gülüne ağu denir.	Tirebolu
Ağulu Gürgen	Botanik	Taxux baccata	Araç - Mergüze nahiyesi
Akçam	Botanik	**Karaçam**	**Ödemiş, Muğla, Ermenek, Bayramiç ve Ayvacık Türkmenleri, Ayvacık - Küçükkuyu, Burdur ve Isparta, Antalya köyleri**
Akgürgen	Botanik	Kayın (Fagus) mıntıkamızda akgürgen olarak isimlendirilir.	Beykoz ve civarı

Akıtma	Faydalanma	Çam ormanlarından elde edilen reçine	Dirmil
Akma	Faydalanma	**Kızılçam ağaçlarından istihsal edilen çam sakızı (reçine)**	**Fethiye ve havalisi, Milas kazası ve civarında**
Akma	Faydalanma	**Ormancılıkta reçine**	Tefenni ve havalisi
Akmeşe	Botanik	Akmeşe - Kuzgurt meşesi	Aziziye
Aksine	Faydalanma	12x24x400 ebadında kereste	Antalya mıntıkası
Alva	Faydalanma	Tarlaları, bahçeleri ayıran kazıklı inşaat	Gerede - Karadeniz Ereğli - Finike, Çaycuma ve Orta Anadolu
Alvar	Faydalanma	Ormancılık litaretüründe latadır.	Konya - Bozkır havalisi
Alvar Tahtası	Faydalanma	**Mezarlarda kullanılan** 20 cm kadar eninde 1,00 m'ye kadar boydaki **ardıç tahtası**	**Muğla**
Ananat	Ziraat aletler	Biçilmiş ekim demetlerinin arabaya yüklemek için kullanılan üç çatallı ağaç meşe, söğüt, yabani ahlattan yapılır.	Uşak havalisi
Ananat	Ziraat aletler	Ananat ekim destelerini kağnı ve arabalara yüklemede kullanılır.	Seydişehir, Beyşehir, Bozkır, Çumra, Karaman
Andat	Faydalanma	Mahsul yükleme işinde kullanılan, üç parmaklı olup buğday, arpa, çavdar, demetlerini koymaya ve yüklemeye yarayan ağaçtan yapılma 3 çatal demir.	Burdur ve havalisi ile Tefenni ve havalisi
Andız	Botanik	Adi servi *C. sempervirens* var. *horizontalis*	Antalya ve dolayları
Andız	Botanik	Tavsif itibarıyla Antalya mıntıkasında mevcut bütün servilere (Cupressus = Servi) andız denmektedir	Antalya vilayeti
Andız	Botanik	Göknar mahallî adı (*Abies equitrojani*)	Çanakkale ili Kalkım ve Edremit havalisi

Apsut	Faydalanma	**Kağın tekeri imal edilmek** üzere 70-85 cm boyunda 25-50 cm eninde 5-12 cm kalınlığında çamdan yarı mamul balta imalatı **ağaç parçası**	**Samsun havalisi**
Araba parmağı	Faydalanma	Canlı vasıtalar tarafından çekilen taşıt araçlarının tekerlerinde merkezi ile çember arasına çakılan ser ağaç	Sakarya havalisi
Ardak	Teknoloji	Odunda her nevi ilerlememiş çürüklük	Karadeniz bölgesi
Arış	Faydalanma	**Çift tırnaklı koşum hayvanları tarafından çekilen vasıtalarda iki hayvanın vasıtaya çekebilmeleri için vasıtaların önüne takılı hayvanların boyunlarına doğru uzatılmış çatal ağaç**	**Sakarya havalisi**
Atkı	Ziraat aletler	**Atkı saman yükleme ve samanlığı atmada kullanılır.**	Seydişehir, Beyşehir, Bozkır, Çumra, Karaman
Avlağı	Faydalanma	**Tarla veya bahçelerin muhafazası için uzun sırıklardan yapılan çit**	Araç kazası
Avu	Botanik	Muhtelif cins orman güllerine verilen isimdir.	Ayancık havalisi
Avu	Botanik	**Rhododendron flaum** = Sarı çiçekli orman gülü	Trabzon ve yöresi
Ayna Açma	İstihsal ve kıymetlendirme	Ağaç kesiminde önce koru ormanlarında ağaç dibine damga vurmak ve numara yazmak için balta ile açılan sakara denir = sakar açma	Trabzon ve Yöresi - Giresun - Vezirköprü
Azat	Botanik	Palamut meşesi hariç diğer her nevi meşe cinslerinin yaşlanmış, kalın kuturlu **tek ağaca verilen isimdir**	**Denizli - Buldan havalisi**
Azman	Faydalanma	40 cm'den fazla çapa malik bir tomruğun 4 köşe yontulmuş hâli	Boyabat ve havalisi

Azman	Faydalanma	Yuvarlak ağaçları balta ile yapılan dört köşe kalaslar	Oltu havalisi
Badra veya Badara	Faydalanma	Taban tahtalarının çakıldığı ağaçlar	İstanbul mıntıkası
Baduç	Faydalanma	**Ekinler biçilirken, biçenlere su taşınan alet**	**Ş. Karahisar kazası ve havalisi**
Bağdadi	Faydalanma	Ormancılık mıntıkalarında kiriş yerine kullanılan dört köşe yontulmuş kereste	Yozgat havalisi
Bağırdak Değneği	Faydalanma	Beşikten çocuğun düşmemesi için üzerinden geçirilen sargı uçlarının bağlanması için kullanılan 50-60 cm uzunluğundaki değnek	Trabzon ve yöresi
Balkan	Tanım	**Orman kelimesi yerine**	**Gebze**
Banrazlık	Silvikültür	**Kayın ormanlarına verilen isim**	**Osmaniye**
Bardak	Faydalanma	**Çam ağaçlarını oymak suretiyle testi yerine kullanılan su kabı**	**Kızılcahamam ve Çamlıdere kazaları**
Bardak	Faydalanma	Yarı işlenmiş ağaç ve tahtalardan yapılmış, su taşımağa mahsus ibrik	Ankara Çamlıdere
Başlık	Faydalanma	**Canlı vasıtalar tarafından çekilen araçların tekerlerinin merkezini teşkil eden top ağaç**	Sakarya havalisi
Bayır	Literatür	**Orman kelimesi yerine geçer**	**Gebze dolayları**
Bedavra	Faydalanma	**Kiremit altında kullanılan ince veya yarma tahta**	**Ege ve Savaştepe havalisi**
Beldanat	Küçük el sanatları	**Beldanat harman karıştırmada ve savurmada**	**Seydişehir, Beyşehir, Bozkır, Çumra, Karaman**
Beleşek	Faydalanma	İmalata 4-5 cm, kalınlıkta 20-25, genişliktekilere beleşik tabir edilir.	Kırklareli - Demirköy
Beleşek	Faydalanma	Beleşek ağacın uçundan çıkan yuvarlak 2-4 m boy 5-10 cm kutrunda inşaatta çatılarda kullanılır.	Edirne

Biladan	Botanik	**Umumiyetle bütün çınar nevilerini tabir edilir.**	**Ermenek kazası**
Bitey	Botanik, silvikültür	Terim mevcut bitki örtüsü anlamına kullanılmaktadır. Ormancılıkta "flora" kelimesinin karşılığı olarak alınabilir.	Konya ovası ve civarı
Boduç	Faydalanma	Çam ağacından yapılmış ve içi oyularak su muhafaza etmek ve taşınmak için yapılmış kaplardır.	Gebze dolayları
Boduslama	Faydalanma	Ahşap ve yarım ahşap evlerde ikinci kat üzerini konulup, tekrar kat çıkmak için kullanılan yontulmuş ağaç	Giresun
Boyunduruk	Faydalanma	Yekpare ağaçtan yapılmış öküzlerin çekmesi için boyunlarına konulan takım	Oltu havalisi
Boz	Botanik	**"Boz" kelimesi Giresun dolaylarında göknar ağacına verilen isimdir.**	Giresun mıntıkası
Buladan	Botanik	**Güney Anadolu'da Tarsus ve Mersin havalisinde çınar ağacı için verilen isimdir.**	Güney Anadolu'da, **Tarsus** ve Mersin
Burç	Botanik	**Viscum alleum** (Ormanlık mıntıkalardaki ekseriya çamlarda hayvanlara yedirilmek üzere toplanılan ökse otu ismindeki etli, yapraklı bitki 'parazit')	Anadolu'nun genelinde özelde ise Keles ve Balıkesir havalisi
Burgaç	Nakliyat	Tomrukların araba veya kamyona sarıldıktan sonra zincirleniş tomruğu sıkması için kullanılan 5-10 cm kutrunda 2-3 metre boyunda ekseri eğilme kabiliyeti olan ağaçtan yapılmış odun (dal) parçasıdır.	Sinop havalisi

Cağalma	Nakliyat	Devrilen ve tomruğu alının ağacın budaklı ve kütük hâlinde kalan kısmının odun olarak yerinde parçalanmayıp kütüğün tamamının rampa mahaline yekvücut hâlde sürgü yapılması denir.	Vize, Sergen, Kırklareli ve Pınarhisar
Cerek	Faydalanma	4-7 cm orta kutrunda 1 m'den daha fazla boydaki **sırık**	Çankırı havalisi, Çayıralan
Cerek	Faydalanma	**Cerek: Sırık vasfındadır.** Çata kiremit altında ve orman köylerinde tabana sık olarak döşenerek üzerine çamur sıvanır. Tütün sırıklığı olarak kullanılır.	Amasya havalisi
Cırgana	Nakliyat	Tomrukların araba veya kamyona sarıldıktan sonra zincirleniş tomruğu sıkması için kullanılan 5-10 cm kutrunda 2-3 metre boyunda ekseri eğilme kabiliyeti olan ağaçtan yapılmış odun (dal) parçasıdır.	Bursa havalis
Cırmak	Botanik	**Ağaç gövdesinin toprakla birleştiği yerlerde görülen kök çatallaşması**	**Trabzon ve yöresi**
Cilo	Faydalanma	Kışın hayvanlara yedirilmek üzere genç meşe baltalıklarından kesilen yapraklı dallar	Bitlis, Muş ve havalisi
Çağman, Çağum	Botanik	Dağ akçaağacını ifade etmektedir.	Giresun havalisi ve Bicik bölgesi
Çal	Orman sahasının tanınması	Orman içindeki açıklık veya bozuk vasıflı bodur ağaçlarla örtülü sahalar	Araç kazası
Çam pisi	Kıymetlendirme	Reçineli ağaçların yaralarını kapamak için ifraz ettikleri reçine	Erzurum havalisi
Çam sakızı	Faydalanma	Ormancılıkta reçine	Tefenni ve havalisi
Çamurbasan	Faydalanma	Ahşap pencere lentosu veya kerpiç evlerin duvarlarında kullanılan kiriş bu isimle anılmaktadır.	Yenice ve Pazarköy mıntıkası

Çapa	Faydalanma	Taban ve tavan dilmeleri ve ahşap hatıllar yerine kaim olan kereste 4-5 m boy, 6/10-14/18 ebat	Ermenek kazası
Çekel	Orman istihsali	Soyma demirinin ifadesidir.	Ankara, Çamlıdere kazası, Orman köyleri
Çekim	Koruma	**Çam ağaçları üzerinde bulunan ökse otuna, çekim otu denir.**	Erzurum - Şenkaya
Çekme	Mutfak eşyası	Köylerde ağaç el tornaları ile yapılan bilumum ağaç eşyaya bu isim eklenir. Mesela: çekme sofrası, çekme havan.	Trabzon ve yöresi
Çelki	Faydalanma	Hayvan için çalılarla çevrili yer.	Tefenni havalisi
Çerek	Faydalanma	Kiremit altında kullanılan çıta yerine dolguda çit olarak kullanılır. Çerek tabiri ormancılıkta sırık olarak geçer.	Yozgat vilayet
Çerek	Teknoloji	Ormancılıkta sırıktır, tütün kurutma salaçlarının vagonlarının yolluklarıdır.	Alaçam
Çetfet	Dendrometre	Sacenin ¼ düdür.	Artvin - Saçınka
Çetir	Botanik	Kelebek ağacı	Cide - Kastamonu
Çetmi		Yaylacılar; Giresun -Tirebolu, Vakfıkebir sahil halkının bu mıntıka yaylalarında hayvanları ile çıkanlara verilen isim	Alucra kazası
Çığlık	Faydalanma	Köylerde yapılan evlerin kiremit altına kullanılan yontma kalas	Ayancık - Kepze bölgesi köyleri
Çınar	Botanik	**Dişbudak'a Çınar denilmektedir.**	**Terme kazası ve havalisi**
Çınar	Tanıtma	**Dişbudak ağacına tür ayırmaksızın çınar denir.**	Görele, Terme, Taşova, Türkeli kazası
Çırpı	Faydalanma	Ormancılıkta ince odun parçalarına denir.	Tefenni ve havalisi

Çırtak Tahtası	Faydalanma	Ormancılık mıntıkalarında çatılarda kiremit yerine kullanılan yarma tahta	Daday ve köyleri
Çıtırık	Botanik	Gürgen ağacına tür ayırmaksızın verilen isim	Görele
Çiğ	Faydalanma	Çul çadır etrafında muhafaza için kullanılır.	Antalya ve havalisi
Çil	Silvikültür	**Ağaç kökü**	**Çankırı ve havalisi**
Çit	Faydalanma	Fındık ve meşe dallarından yapılan ve saman ölçmede ve taşımada kullanılan sepet	Araç kazası
Çitinek	El sanayisi	Fındık ve kestane çubuğundan yapılan sepet	Ayancık
Çivi	Transport	Tomurcuğun öküz arabası üstünde taşınması sırasında zincirin bağlanması için tomruğun çıkarılan ağaç çivi	Bartın havalisi
Çopul	Orman transport tesis ve taşıtları	Hendek (tabiatta mevcut veya açılan her türlü hendek)	İstanbul - Şile
Çoral	İstihsal ve kıymetlendirme	Çok yaşlı tecessüm eden durumu çürük, koğut ve kalın kuturlu ağaçlara verilen isim	Gemlik
Çot	İstihsal	Kesilen ağacın toprakta kalan kütüğüne tabir edilmektedir.	Osmaniye
Çotor	Faydalanma	Burç almak maksadıyla tepe çatısı kesilen ağaçlar	Tortum havalisi
Çotuk	Ekonomi	Tomruk	Kızılcahamam ve Çamlıdere civarı
Çoturma	Faydalanma	Yarma tahtaların bir araya getirilmesile imal edilen su kabı (testi yerine kullanılır)	Bolu ve Çankırı
Çöte	Faydalanma	**Ekim biçmeye yarar**	**Tefenni ve havalisi**
Çötüre	Faydalanma	Çam ağacından oyulmuş testi büyüklüğünde su koymak içmek için kullanılır.	Antalya ve havalisi
Dağ	Genel	**Dağ sözünü toplu orman için kullanırlar.**	Giresun - Kulakkaya köyleri

Dalvurma	İstihsal ve kıymetlendirme	Kesemi müteakip devrilen ağaç üzerinde yapılan dal budama işine denir.	Trabzon yöresi
Dardağan	Botanik	*Celtis australis*	Orta Anadolu
Davar	Faydalanma	Küçükbaş hayvanlara denir.	Tefenni ve havalisi
Davulga	Botanik	Sandal ağacı	**Manisa havalisi**
Daz	Ekoloji	Tabii orman hududunun bittiği yüksek dağlardaki çıplak tepelerdir.	Osmaniye
Devirme	İşletme Ekonomisi	Ağaç kesme yani kat'iyat karşılığıdır.	Ordu vilayeti Akkuş kasabası
Dibek	Faydalanma	Ağaçtan oyulmuş ve içinde taneli maddeleri ezmeye yarar.	Burdur ve havalisi
Diken Ağacı	Botanik	**Akasya ağacına diken ağacı denir.**	**Tirebolu**
Dikiz aynası	Nakliyat	Motorlu nakil vasıtalarında şoförün arka tarafı görmesine yarayan ayna	Çanakkale vilayeti
Dinek	Silvikültür	**Dikili kuru**	Vezirköprü - Kunduz havalisi
Diren	Faydalanma	**Harman savurmak ve ot aktarmada kullanılan alet**	**Gereze havalisi**
Diri Orman	Silvikültür	Yaşlı meşcere; yüksek koru idaresinde gaye yaşına ulaşmış meşcerelerde ıtlak olunmaktadır.	Ordu vilayeti
Dirir Gövde	Amenajman	Kalın kutur iktisap etmiş kesim çağındaki (gaye yaşını iktisap etmiş) müsin ağaç	Ordu Vilayeti - Akkuş kasabası
Dobak	İstihsal işleri	Kesimi müteakip toprak üzerinde kalan dip kütük	Vezirköprü havalisi
Domuz Damı	Bir nevi bina inşaatı	Ormanlık mıntıkalarda bir nevi ev-ağır-ambar inşaat şekli	Gerede-Bolu-Mengen-Karadeniz Eğreli-Antalya-ve Anadolu'nun birçok yerlerinde
Domuz Otu veya Domuzotu	Botanik	Eğrelti otuna domuz otu denir	Destek bölgesine bağlı bütün köyler ve Taşova

Doruk	Ormancılık bilgisi	Henüz öz teşekkül meydana gelmemiş genç çam ağacı	Erzurum havalisi
Doruk	Haritacı-lıkta	Sarp, sırt, çıkılması oldukça güç yerler	Antalya ve havalisi
Doruk	Orman İşletmeleri	Ağaçların tepesine verilen isim	Çankırı havalisi
Doruk	Botanik	Ladin ağacına (Picea) tür tefrik edilmeksizin doruk adı verilmektedir.	Giresun, Tirebolu - Harşit köyleri
Doruk	Silvikültür	Sırıklık çağında bulunan çam	Bayramiç ve Ayan-cık Türkmenleri
Dorukluk	Silvikültür	Ağacın tepe kısmına doruk ta-bir edilir. Bakınca tekmilinin tepe kısmı görülen gençliğe bu tabir kullanılır.	Karadeniz
Doruksadı	Faydalan-ma, istihsal işleri	Ağaç kesilip yere düşerken diğer bir ağaca binip yere düşmemesi	Araç kazası
Dökme	Faydalanma	**Balta veya hızar imalatı 10x10 veya daha aşağı ebat-ta taban veya tavan kirişi olarak veya inşaatta dirik olarak kullanılan kereste**	**Amasya havalisi**
Dölek	Amenajman - Silvikültür	Orman içinde düz araziler	Mersin - Gözne
Döndüreç	Faydalanma	**Saç üzerinde ekmeği çevir-mek ve pişirmek için tahta-dan mamul yassı tahta**	**Antalya ve havalisi**
Döşeme	Faydalanma	**Oda tabanlarında sık olarak yan yana sırıkların sıralana-rak döşenmesinde kullanı-lanlar ağaç kısımları**	**Denizli havalisi**
Döver	Faydalanma	**Ormancılık mıntıkalarında çatılarda mesnet olarak kullanılır.**	**Selimiye mıntıkası**
Duman Parası	Zati ihtiyaç-tan	Köylülerin her sene yakacak-ları odun parası	Göyüncek
Dumancı	Koruma	Yangın gözetleme bekçilerine verilen isim	Osmaniye

Dumaniye		Köylünün evinde yaktığı odunun 1/10 tarife bedeli	Kiraz kazası köyleri
Durukkan	Faydalanma	Durukta olan ağaca da durukan ağaç denir.	Sinop ve Ayancık havalisi
Duruktu	Faydalanma	Kesim esnasında dipten kesilen bir ağacın yere düşmeyerek diğer bir ağaca dayalı kalması hâline duruktu denir.	Sinop ve Ayancık havalisi
Düğer	Faydalanma	6-10 cm kutur ve 1,00-6,00 m boydaki maden direği evsafında bulunan orman emvallerinin mahallî ismi	Uşak vilayet çevresi
Düver	Faydalanma	10 cm orta kutura kadar muhtelif boydaki çam ve meşe sırıkları	Demirci havalisi
Düver	Faydalanma	10-20 cm kutrunda, 3 metre boydan yukarı ağaçlar	Eşme havalisi
Düver	Kereste inşaatı	Soyulmuş yuvarlak 8-18 orta kutur arasında 4-8 boy arasında olan ağaçlara çatıda taban, tavan, atkılarında ve duvar baskı	Uşak vilayeti muhiti
Düver	Faydalanma	Maden direği evsafında 8-15 kutur ve 6 metre boyundadır.	Uşak havalisi
Düver	Faydalanma	Köylülerin yaptığı toprak dam altlarına konulan ufak yaştaki fidanlara denir.	Demirci - Gördes
Düver	Faydalanma	Çatı ve döşeme kirişi olarak kullanılan tel ve maden direği	Kütahya ve Uşak havalisi
Düver	Faydalanma	Ev üzerlerine konulan yuvarlak ağaçlara denilmektedir (Maden direği vasfında 4-6 m boyda)	Hadim kazası
Düzen	Kesim aletleri	Tomruk hızarı dişlerine çap verme	Trabzon ve yöresi
Egez	Geodezi	Kuru dere yatağı	Ardeşen kazası
Eğri Kozak	Botanik	Pinus halepensis	Adana dolayları
Ekin elliği	Faydalanma	Ekin biçerken eldiven gibi ele takılır ve ağaçtan yapılmıştır.	Burdur ve havalisi

Ellik	Faydalanma	Tahtacıların kullandığı el hIzarında elin tutuğu kısım	Antalya ve havalisi
Elma yağı	Tali mahsuller	Salvia türlerinin yapraklarının taktirinden elde edilen eter	Antalya ve bilhassa Akseki havalisi
Espit	Faydalanma	**Canlı vasıtalar tarafından çekilen araçların tekerlerinde dış daireyi teşkil eden** 50 cm boyunda **eğri sert ağaç**	**Sakarya havalisi**
Evreeç	Faydalanma	Ocakta saç üzerinde ekmek pişirmek için tahtadan yapılmış yassı alet	Antalya ve havalisi - Tahtaçılar
Evsin	Faydalanma	Hayvan için çalılarla çevrili yer	Tefenni havalisi
Eyef	Faydalanma	**Çiftçilikte boyundurukla saban okunu rapteden daire şeklinde ağaç halka**	**Burdur ve havalisi**
Eyef	Faydalanma	Ormancılıkta arabaya yüklenen mahsulün gerdirme işine denir.	Tefenni ve havalisi
Felek	İstihsal ve kıymetlendirme	Tomruk kaydırma ve istif işlerinde kullanılan bir tarafı yassı manivela ağacı	Trabzon ve yöresi
Fıraktı	Faydalanma	**Sırık ve kazıklarla bağ, bahçe ve tarlalar kenarında yapılan bir nevi parmaklık (çit)**	**Ordu havalisi**
Gamalak	Botanik	Göknar ismine verilen isim	Güney Anadolu, Osmaniye havalisi
Gavsara	Faydalanma	Mahallî halkın geçim imkânlarını sağlaması için ormanda özel yapılı ağaçlardan ve bilhassa sarıçamdan, lifler istikametinde yarma suretiyle istihsal ettiği ve sepet vs. yapımında kullanılan ince tahtalık	Ankara, Çamlıdere kazası orman köylerinde

Gavut	Faydalanma	**Orman içinde münferit yetişmiş yabani ahlat ağaçlarının mahsullerinin kurutularak öğütülmesi sonucu elde edilen** ve ilaç olarakta kullanılabilen **un**	Ankara, Çamlıdere kazası Orman köyleri
Gazal - Gazel	Ağaçlanma	**Ölü örtünün yaprak ve ibreler topluluğu**	Çanakkale havalisi
Gebril	Faydalanma	**Kiremit altı tahtaların çakıldığı ağaçlar**	İstanbul mıntıkası
Gelberi	Faydalanma	Yıkanılıp kurutulmak için bezlere serilmiş bulunan arpa, buğday, fiğ ve buna benzer tahılın karıştırılması için kullanılan alet	Ş. Karahisar kazası
Germeç	Faydalanma	Tarla ve bahçelerin kenarına çit yerine kullanılan 7-14 cm. kutrun da, 6 metreden uzun sırıklardır.	Araç kazası
Gıcı	Botanik	Bilumum pullarını dökmeden düşen ibreli ağaç kozalağı	Kastamonu - Küre Kazası ve Ağlı nahiyesi
Gıcı	Ağaçlanma	Kozalak (çam)	Kastamonu ilinin, Küre ve Devrenkani ilçeleri
Gıcı (Gıdı)	Botanik	Çam kozalağı	Kızılcahamam ve Çamlıdere civarı
Gıcırcıklı	Faydalanma	Değerlendirme ameliyesi esnasında kıymetlendirilmesi mümkün olmayan evsafta çıkan ağaça gıcırcıklı denir.	Dursunbey havalisi
Gilik	Ağaçlandırma	Çam ve diğer ibrelilerin tohuma verilen ad	Fethiye
Goman	Botanik	*Rhododendron ponticum* = Mor çiçekli orman gülü	Trabzon ve yöresi
Gökçeağaç	Botanik	***Carpinus***	Araç - Mergüze Nahiyesi
Gökçeağaç	Botanik	*Abies bornmülleriana*	Araç - Mergüze Nahiyesi

Gökçeağaç	Botanik	**Kayın ağacına verilen addır.**	Karabük, Safranbolu, Yalova, İnegöl, Bolu, Bartın havalisi, Daday, Araç kazası - İğdir nahiyesi
Gövelek	Koruma	**Ökse otuna verilen isim**	**Toroslar - Antalya ili**
Göynük	Tanımlama	**Ormandan açılmış tarla**	İnebolu
Gudal	Mutfak eşyası	İbreli ağaçların tepe sürgünlerinden yapılan ayran ve çorba karıştırmada kullanılan bir alettir.	Trabzon ve yöresi
Gugar	Faydalanma	**Meyve toplarken ağacın dallarını çekmeye yarayan ucu çatallı değnek**	Doğu Karadeniz havalisi
Güdüklenmiş	Bodurlaşmış meşe ağaçları	Münferit meşe ağaçlarının taç kısmı ile gövdenin yarısı kesilip meydana gelen kırılma şekline denilmektedir.	Kırıkkale kazası Selâmlı ve Olabalı köyleri civarı
Gürgen	Botanik	Göknar ağacına verilen isim	Daday ve köyleri, Araç kazası - İğdir nahiyesi
Gürgen	Botanik	Kayına gürgen denilmektedir.	Terme, Türkeli, Taşova, Ardeşen, Destek kazası ve köyleri
Gürgen	Botanik	Akçaağaca verilen isim	Cide - Kastamonu
Güvlek	Faydalanma	Göknar tahtalarından yapılan su fıçısı	Araç kazası
Harhur	Ekonomi	Çift kollu kesim testeresi	Çamlıdere kazası
Har-Hur	Orman istihsal araçları	Dikili ağaçlarla tomrukların hazırlanmasında kullanılan ve iki kişinin kullanmakta oldukları hızar veya bıçkı	Ankara, Çamlıdere kazası Orman köyleri

Harım	Faydalanma	Muhafaza kolun **çit** kısmına Erica cinsinden dikenli çalılardan orman gülü, çaltı dikeni pırnal meşelerinden bağ ve bahçelerin sınırlarına konur hayvanlardan korunması için yapılır.	**Uşak vilayeti**
Hartama	Faydalanma	**Ormancılık mıntıkalarında çatılarda kiremit yerine kullanılan tahta olup**, ekseriyetle lifleri düzgün Ladin ağaçlarından elde edilmektedir. Bu civarda Hartmanın genişliği 13-15 cm. Boyu ekseriyetle 120 cm kalınlığı 0,5 cm'yi geçmez.	Giresun vilayeti Tirebolu kazası Harşit nahiyesi köylerinde
Hartama	Faydalanma	Ormancılık mıntıkalarında kiremit yerine kullanılan (0,5) cm kalınlığında (10-15cm) genişliğinde (1) metre boyunda yarma tahta.	Doğu Karadeniz
Hartama tahtası	Faydalanma	Yarma hartama tahtası	Zigola sahil
Has Ardıç	Botanik	Adi Porsuk (*Taxus baccata*)	Gümüşhane vilayeti Kürtün nahiyesi köyleri
Hatıl	Faydalanma	İnşaatta daday muhitinde bilhassa zahire ambarı inşaasında kullanılan kalaslara (hatıl) denilmektedir.	Daday köyleri
Havalandırma	Silvikültür	Ormancılık mıntıkalarında çalışan orman amelelerinin (ferahlandırma) kelimesi yerine kullandıkları	Orhaneli ilçesi
Hayma	Faydalanma	**Ormancılık mıntıkalarındaki yaylalarda ince ağaç ve dallardan yapılan barakalar**	Osmaniye
Hereke	Faydalanma	Bağlarda asmaların diplerini çakılan meşe baltalığı çatal kazık	Aydın-Nazilli

Hezen	Faydalanma	**Ormanlık mıntıkada köylülerin ev inşaatında duvur üzerine koydukları uzun kiriş** (20x20 cm x 10-12 m boy)	Ordu ili Mesudiye kazası
Hızan	Faydalanma	**Ormanlık mıntıkasında kiriş yerine kullanılan yuvarlak tomruk**	Yozgat havalisi
Hoç	Faydalanma	Kesilen ağaçların bakiye kalan toprak üstündeki kütükler	Tortum havalisi
Hopur	Faydalanma	**Tarla yapmak maksadı ile bir orman parçasının tıraşlama olarak kesilmesi**	**Amanos Dağları**
Hünerle	Koruma	Mantarlar arız olmuş ağaçlara denir.	Burdur havalisi
Içkı	Orman kesici alet-lerinden	**Yaba imalinde ince tesviye için kullanılır.**	Deveçarşamba Bölgesi, Sarıot köyü
İfteri	Botanik	**Ormanlarımızda görülen eğreltilerin tümüne bu isim verilir.**	**Trabzon ve yöresi**
İğme	İstihsal ve kıymetlendirme	Yerde toprak üzerine eğrice 2,5-4 m uzunluğundaki ve 8-14 kutur arasındaki odundan dayama suretiyle X çapraz yapılan koyun kışlası veya ahılı için kullanılan ağaçlardır.	**Edirne - Süleoğlu merkez nahiyesi ve Lalapaşa kazası köyleri**
İledin	Botanik	**Göknar ağacına verilen isim**	Güney Anadolu'da Tarsus ve havalisinde
İskebit	Orman böcekleri	Sarı arı veya yaban arısı (*Vespa orientalis*)	Trabzon Meryemana
İstiriç	Botanik	Gürgen (*Carpinus*)	Artvin ili ve Pazar kazası havalisi
Kabaağaç	Botanik	**Meşe ağacına da kabaağaç ismi verilmektedir.**	Manisa ve Salihli kazası
Kabaç	Silvikültür	**Hercins meşe azmanına kabaç denir.**	Bursa, Keleş havalisi
Kabran	İstihsal ve kıymetlendirme	Çok yaşlı tecessüm eden durumu çürük, koğut ve kalın kuturlu ağaçlara verilen isim	Gemlik

Kaburga tahtası	Fabrikas-yon	Tomruk imalatında çıkan kapak tahtalara denir.	Bayburt havalisi
Kalas	İstihsal	Umimiyetle dikdörtgen ma-katlı balta ile imal edilmiş yarı mamul kereste	Antakya - Aydın havalisi
Kalas	Fabrikas-yon-El imalatı	Tomruk veya mamul çam kerestelerden elde edilen kenarları keskin doğramacı-lık olarak kullanılan mamul kereste.	Erzurum ve havalisi
Kaldırma	Faydalanma	Arabanın üstüne sap, ot atmak için kullanılan alet.	Antalya ve havalisi
Kamalak	Faydalanma	Bilhassa genç çam ağaçların-dan bahar mevsiminde yemek için çıkarılan soymuğa tabir edilir.	Osmaniye
Kamalaklık	Silvikültür	Sedir ormanına verilen isim sedir ağacına kacarn ismide verilir.	Osmaniye
Kambul	Koruma	Yağan karın tesiriyle ibreli ağaçların tepe taçlarının yek-diğerine girerek tepelerinde birikerek tutulması suretiyle tepenin eğilerek karlı görü-nüşü	Ordu havalisi
Kân	Faydalanma	8 X 10 ebadında biçilen dört köşe kalas	Tortum havalisi
Kân	Kıymetlen-dirme	Hızarda imal edilen dört köşe ve kadronlara mıntıkamızda kân denir.	Erzurum - Şenkaya
Kandil	Faydalanma	Ormanlık mıntıkalarda tomru-ğun 5 cm kalınlıkta biçilerek kalas hâlinde ev inşaatlarında duvar olarak kullanılan keres-te (kalas)a denir.	Gerze havalisi
Kandil	Faydalanma	**Ahşap evlerde kargasların arasına yerleştirilen kalın tahtalar**	Bafra - Yündağı havalisi

Kandil	Faydalanma	Kandil; 3-4 cm. kalınlığında tahta olup binanın iç (bölme) duvar ve dış duvarlarının yapılmasına yarar.	Kızılırmak ile Alaçam kazası
Kapak tahtası	Tahta	Tam veya yarım dört köşe hâline getirilmeden ve yalnız iki kenarından kapak alınarak biçilen tahta.	Bursa - Orhaneli-Karıncalı köyü ve civarı
Kapız	Transport, silvikültür, amenajman	**Vadi**	Mersin - Gözne bölgesi
Kara örtü	İnşaat	**Kara örtü, çatısız bina olup, üstü topraklar kapanır.**	Uşak havalisi
Karaağaç	Botanik	Meşe ağacına karaağaç ismi verilmektedir.	Manisa havalisi
Karaçam	Botanik	Halk ormancılıkta kızılçam diye bildiğimiz çam karaçam diye isim verilmektedir.	Burdur ve Isparta, Antalya ili köyleri, Bayramiç ve Ayvacık Türkmenleri, Ayvacık İlçe ve Küçükkuyu Nahiyesi, Ermenek
Karaçınar	Botanik	Karaçınar tabiri kızılağaça verilen isim	Balıkesir - Bigadiç havalisi Dağ köylerinde
Karagürgen	Kıymetlendirme	Gürgen odun veya kerestesi	Türkeli kazası
Karaken	Faydalanma	Gürgen ağacına verilen isim	Trabzon havalisi
Karan	Botanik	Gövdesi odunlaşan 1-1,5 m boylanan sistüslere verilen ad	Kemalpaşa
Karaservi	Botanik	Servi	Ödemiş ilçesi ve köyleri
Karayemiş	Botanik	*Prunus lauroserazus*	Pazar kazası havalisi
Karigen	Botanik	Gürgen ağacına tür ayırmaksızın verilen isim	Görele
Karnaz	İşletmecilik, koruma	Orman köylerinde dipleri yaralanarak dış kabuğu koparılmış ağaçların zamanla kaynayan kısımlarına denir.	Burdur havalis

Kasmuk	Faydalanma	**Çam ağaçlarının kabuğu soyulmak suretiyle çıkarılan (yalamuk)'a kasmuk tabir edildiği**	Erzurum - Şenkaya
Kaşişver	Silvikültür	Sandal	Artvin ili dâhilinde
Katakuta	Botanik	Huş ağacına verilen mahallî isim	Artvin havalisi
Katari	Botanik	Sarıçam verilen mahallî isim	Artvin havalisi
Katran	Botanik	Sedir ağacına (*Cedru libani*) verilen mahallî isim	Antalya ve civarı
Kav	Fitopataloji, Koruma	Orman ağaçlarında tahribat yapan ve konsolu (üreme organı) dışarıdan görülen her türlü mantara verilen isim	Toroslar-Antalya havalisi ve Fethiye ve civarı
Kavak	Botanik	Çınar'a verilen isim	Muğla ve civarı ile Ödemiş ilçesi ve köyleri
Kavlağan	Botanik	**Çınar ağacına verilen isim**	Güney Anadolu'da - Tarsus ve Mersin - Tirebolu, Taşova ve Destek bölgesi köyleri
Kavlan	Botanik	**Çınar'a verilen isim**	Türkeli kazası
Kavsara	Faydalanma	Düzgün elyaflı çam ağaçlarından yarmak suretiyle sepet imalinde kullanılan 2 mm kalınlığındaki yarma	Kızılcahamam ve Çamlıdere
Kayıan Toprak	Toprak korunması	Erozyona uğramış yerler erozyona maruz kalıp çıplak yerler için kullanılmaktadır.	İstanbul - Şile
Kayım Kıran	Botanik	*Hypericum*	Anadolu
Kayın	Botanik	**Gürgene verilen isim**	Taşova ve köyleri
Kazel	Silvikültür	Ölü örtünün bilhassa yaprak ve ibreler topluluğu	Çanakkale havalisi
Keğe	Faydalanma	Fıstıkçamı ağaçlarından kozalak toplanmada ağaca çıkmak ve icabında inmede diğer ağaçlara geçmede kullanılan ucu çengelli sırık	Milas kazası Türbe ve Katrancı köylerinde

Keleme	Mera ıslahı	Orman içi açıklıklar	Demirköy kazası, civarı
Ken	Mahsuller	**5 m'den daha uzun dört köşe yomulmuş ağaç**	Boyabat ve havalisi
Kerefe	Faydalanma	Bina çatısında konulan hatıl (ağaç)	Çamlıdere Kozan civarı
Kerti	Transport	Tomurcuğun yerde sürünerek nakledilme sırasında zincirin sağa sola kaymaması için açılan kertik	Karabük ve Bartın havalisi
Keşan	Nakliyat	Tomruğun bir başına halat veya zincir bağlayıp sürttürme suretiyle naklediliş şekli.	Doğu Anadolu
Kıldır	Faydalanma	İki metreden aşağı kısa boy tomruk	Oltu havaisi
Kıran	Nakliyat	**Sırt. Bilhassa sırt yolu yerine, kıran yolu tabiri kullanılır.**	İstanbul - Şile
Kırdımlama	İstihsal	Kesilmiş ağacı tomruklara ayırma	Erzurum havalisi
Kıvıç	Ekoloji	Yere dökülmüş ve ölü örtüyü teşkil eden kurumuş hâldeki çam ibreler.	Vezirköprü - Kunduz
Kıyas	İstihsal ve kıymetlendirme	Yuvarlak kullanılacak odunun dört taraflı olarak balta ile yontulması neticesi meydana gelen yarı mamul kereste	Antalya mıntıkası
Kızılçınar	Botanik	Ormanlarımızda bulunan Kızılağacın halk dilindeki ismi	Sındırgı ve Akhisar ilçe ve köyleri
Kifal	Faydalanma	Hartama yapmak için aranan ağaçlardan alınan numune	Trabzon
Kiren	Botanik	**Kızılcık**	**Amasya, Bolu ve Zonguldak civarı**
Kirman	El işleri aleti	**Kirman birbirinden farklı yün iğirme aletidir.**	Trabzon ve yöresi
Kolastar	Kesim aletleri	Tomruk kesme işlerinde kullanılan hızar.	Antalya ve yöresi, Aydın

Kolina	İstihsal (El imalatı)	İnce kuturlu ağaçlardan elde edilen 15X15 ebada kadar kara maktalı ve umumiyetle 3-4 m boyda olan yarmalardır.	Antalya ve civarı
Koline	Faydalanma	14X14, 15X15-4,00 ebadında kereste	Antalya havalisi
Kop	Faydalanma	**Kağnı arabalarının yük taşıyan kısmının ön ve arkalarına gelen döşeme tahtası**	**Erzurum köyleri**
Koru	Faydalanma - Koruma	Etrafı çitle çevrilmiş ormanlık fidanlık arazi parçasıdır.	Bergama - Dikili
Koşan	İstihsal	Kesilmiş bir ağacın dallarından temizlenmiş bölünmüş veya bölünmemiş gövdesi	Akkuş ve Ünye ilçesi
Kovuş	Faydalanma	Çam ve göknar tahtalarına verilen isim	Araç kazası
Koyak	Topoğrafya	**İki tarafı dik vadi**	**Mersin - Gözne havalisi**
Koyak	Topoğrafya	Münhat arazi (Kokurdan)	Çanakkale havalisi
Koyak	Faydalanma	Bayır bir yere denir.	Tefenni ve havalisi
Koyunkıran	Botanik	*Rhododendron flaum* = Sarı çiçekli orman gülü	Trabzon ve yöresi
Kozak	Faydalanma	**Kozalağa denir.**	**Tefenni ve havalisi**
Kozak	Botanik	**Kozalak kelimesi yerine kullanılır.**	**Fethiye ilçesi ve civarı**
Kök ayakları	Kıymetlendirme	Ağacın toprakla birleştiği yerde gövdede husule gelmiş çıkıntılar	Dursunbey - Alaçam
Köm	Hayvancılık ve otlatma	Ormanlık mıntıkalarda hayvanların gece muhafazası için yığma tomruklardan yapılmış dört duvar, üzeri toprak çatıya alınmış inşaat	Alucra kazası
Köm	Orman içi yerleşmelerde	Orman içinde yapılan ağıl kelimesi yerine kaim olmak üzere	Yozgat
Kös	Teknoloji	Kalınlık 1 cm, genişlik 10 cm 25 cm'ye kadar, boy 0,90-1,80 m arasında köste taslağı denir.	Domaniç kazası mıntıkası

Kubar	Botanik	**Meşe cinsi** Quercus cerris. (Kubar meşesi)	**Bayramiç havalisi**
Kuduz	İstihsal kıymetlendirme	**Ağaç kesildikten sonra toprakta kalan kütük**	**Trabzon Maçka mıntıkası**
Kufa	Teknolojik	**Ağaçtan yapılmış içine su konup taşınan kap**	**Giresun Bölgesi**
Kumar	Botanik	Orman gülü (*Rhododendron ponticum*)	Ardeşen kazası mıntıkası
Kuz	Ekoloji ve toprak	Kuzeye bakan ve günün büyük bir kısmında güneş almayan veya pek az alan, umumiyetle ağaçla ve iyi toprakla kapalı olan yerlere denir.	Güney Anadolu'da - Toroslarda, Çanakkale
Kuz	Arazi	Günün hiçbir saatinde güneş ışığı görmeyen kurutucu hava cereyanına maruz kalmayan rutubetli yerler.	Çanakkale havalisi
Kükre	Faydalanma	**Çam ağacının gövde ve dallarının yaralanması ile ifraz etmiş olduğu reçine.**	Muğla ve Köyceğiz havalisi
Kümar	Faydalanma	**Çam fıstığı**	**Ege havalisi**
Küreklik Gökçeağaç	Botanik	*Fagus orientalis*	Araç - Mergüze nahiyesi
Kütner	Botanik	**Köylü bazen göknara "kütner" diye de tabir edilir.**	**Giresun mıntıkası**
Kütük	İstihsal işleri, faydalanma	Tomruk kelimesi yerine	Karabük - Bartın havalisi Araç kazası
Kütük	Faydalanma	Fındık veya cevizle şekerin karışımından meydana gelen helva bunun içinde döğülerek yapılır.	Ş. Karahisar ve havalisi
Kütük	Faydalanma	Kalın kuturlu tomruklar	Ankara, Çamlıdere kazası, Orman köyleri
Kütük	Faydalanma	Her boy ve kuturdaki tomruklara	Ermenek kazası

Labut	Faydalanma	Her mıntıkada canlı vasıtalar tarafından çekilen taşıt araçlarına ait tekerlerin dış dairesini teşkil eden fırınlınmış tamamıyla kayından olan kısım (düz veya bükülü)	Sakarya, Orta ve Batı Anadolu
Lâdin	Botanik	Göknar ağacına tabir edilir.	Ermenek kazası
Lakoma	İsithsal	İmalat sırasında zayiatın az olması için keskin köşeden kaçınılarak bırakılan münbalini köşeler; Batı Anadoluda "Su payı" tabir edilir.	Trabzon'dan - Hopa'ya kadar sahilde bilhassa Rize.
Lata	İmal	Dört tarafından kapak tahtası alınan Tomruk (Kalas)	Beyşehir havalis
Lata	İstihsal (El imalatı)	Dikdörtgen makatlı ve umumiyetle 3-4 m boyunda olan yarı mamul kereste	Antalya ve civarı.
Lata	Faydalanma	Tomrukların dört kapağınında balta ile alınmasından hasıl olan kalas	Demirci havalisi
Leki	Silvikültür	Akçaağaç	Artvin Vilayetivdahili
Lobut	Faydalanma	Genişiliği ile kalınlığı ayni olan ve boyları 3 metreden kısa ve 4 metreden uzun olmayan balta ile yonulmuş kayın ağacıdır.	İnegöl
Longoz	Umumi manada	Bataklık orman derelerin denize döküldüğü yerlerin alçak oluşu dolayısıyla sulak olarak görülen orman arazisi	Demirköy kazası havalisi
Mader	Fabrikasyon	5X10, 10X10 vs. biçilmiş ağaçlara denmektedir.	Çanakkale
Makas	Faydalanma	18-24 cm kutur, 10,00-14,00 m boyundaki orman envaleri. (Münhasıran **çatı inşaatında kullanılır.**)	Uşak vilayeti çevresi
Makas	Faydalanma	Çift atlı arabalarda ön teker takımlarının sağa sola hareketlerini sağlayan sert ağaç	Sakarya havalisi

Mamuç		Çam, ladin, göknar kozalağına (mamuç) denmektedir.	Torlu ilçesi ve köyleri
Mandra	Ormancılık politikası	Esas meskûn mahalleler sayılan köy ve benzeri yerlerin dışında kalan ve bilhassa arazide dağılmış tek, hayvan ve çobanların barınmasına mahsus evler	Ankara, Çamlıdere kazası Orman köyleri
Maran	Faydalanma	Yuvarlak ağaçlarda ikişer metre hâlinde parçalanma suretiyle 3 kısım hâlinde ekleme suretiyle yapılan kağnı (kör) araba tekeri	Oltu havalisi
Maran	Faydalanma	**Ziraatta kullanılan iki tekerlekli arabaların tekerleğine denir.**	Alucra ve Ş. Karahisar
Maran	Faydalanma	Kağnı tekerleğinde anaç haricinde tekerleği sağlamlaştırmaya yarayan parçalar	Kelkit - Şiran - Gümüşhane civarı
Maran	Faydalanma	Kağnı arabası tekerleği.	Erzurum
Martoloz Yaba	Faydalanma	Küçük yaba ile İzmir yaba arasında takriben 0,005 m^3'lük bir yaba çeşididir.	Domaniç ve Dereçarşamba bölgesi, Sarıot köyü
Mavrı veya **Mavru**	Faydalanma	Kabuklara verilen isim	Burdur ilinin Bucak havalisi
Maya	Faydalanma	12-16 cm kutur, 6,00-8,00 m boyunda bulunan orman emvalleri (Münhasıran çatı inşaatında kullanılır.)	Uşak vilayeti çevresi
Mazı	Faydalanma	**Mazı = Dingil (Kağnı araba dingili) yekpare ağaçtan**	**Oltu havalisi**
Mel	Otlama	İlkbaharda tomurcukları açılan yapraklı ağaçlardan hayvan yemi için toplanan tomurcuklu dallara denir.	Trabzon - Maçka yöresi
Menengiç	Botanik	*Pistacia terebinthus*	Güney Anadolu
Mertek	Faydalanma	Ortalama 4-5 m boyunda 15 cm kuturunda veya 5-6 cm kalınlık 8-10 cm genişliğinde yuvarlak veya dört köşe ince kereste	Susurluk ilçesi köyleri

Mertek	Faydalanma	Ormanlık mıntıkalarda binalarda kiremit altı olarak kullanılan sırıklık ile direklik devresi arasındaki ağaçlar	Trakya, Orta ve Batı Anadolu havalisi
Mertek	Faydalanma	Çardak ve kiremit altlarında çatılarda kullanılan Sırık çam fidanları (4-6) kuturlarda	Bayındır içesi dâhili köyleri
Mertek	Faydalanma	7-8-9 kutrundaki toruların kesilip sırık edilerek kiremit altına moralya yerine kullanılır.	Bayındır - Torbalı mıntıkası
Meşe	Genel	**Orman kelimesinin karşılığı olarak kullanılır.**	Erzurum ve havalisi
Meşe	Botanik	Gürgen ağacına verilen isim	Giresun - Tirebolu - Harşit nahiyesi köyleri
Mezdeği	Botanik	Göknar ağacına verilen isim (*Abies cilicica*)	Güney Anadolu'da Kozan ile Feke ve Saimbeyli
Mini	Botanik	Kadın tuzluğu (*Berberis*)	Kızılcahamam ve Çamlıdere
Muca	Faydalanma	Kömür torlukları için	Demirköy kazası
Murt	Botanik	**Yabani mersin (Myrtus communis)**	**Güney Anadolu**
Murt	Botanik	**Cistus**	Sındırgı orman köyleri
Nacvi	Silvikültür	Fıstık çamı	Artvin ili dahilinde
Nazvi	Botanik	Ladin ağacına verilen mahallî isim	Artvin havalisi
Oban	Faydalanma	Tomruğun veya ağacın balta ile dört köşe hâle getirilmiş şekli	İnegöl ve havalisi
Obuz	Topoğrafya	Susuz dere (Kuru)	Giresun mıntıkası
Ok	Faydalanma	Tek tırnaklı hayvanlar tarafından çekilen vasıtaların önlerine takılı ve vasıtayı çeken hayvanların arasına uzatılan düz sert ağaç	Sakarya havalisi
Oklan	Faydalanma	Sırık (8 cm kutrundan aşağı ince çam ağacı)	Kızılcahamam ve Çamlıdere civarı

Olduruk	Silvikültür	Sırıklıktan direklik çağına geçen çam	Bayramiç ve Ayancık Türkmenleri
Olduruk	Ağaçlandırma	Bir ile on yaşları arasındaki sık gençliğe olduruk denmektedir.	Soma kazası ve köyleri
Olduruk	Silvikültür	Sırıklık çağında bulunan fidanlara denir.	Balıkesir - Edremit
Olduruk	Silvikültür	Dikili veya kesilmiş direklere verilen ad	Dursunbey
Olduruk	Faydalanma	10 cm kutrundan daha kalın üç metreden uzun boydaki çam ve meşe dirikleri	Demirci havalisi
Omce	İnşaat	Köylerde çatma olarak yapılan binalarda kullanılan yuvarlak ağaçların her birine "omce" denir ve omceler binanın birnevi ahşap duvarını teşkil eder.	Dusunbey
Onguldak	Faydalanma	Tarla avlusu yapmakta. Hasan tarla avlusunu yapmak için çok oğuldak kesmiş (8-10 yaşındaki çam fidanı kesme)	Balıkesir - İvrindi
Oturaklık	Silvikültür	5-15 yaşları arasında kızılçam gençliğinin bulunduğu saha	Milas havalisi
Özbek	Faydalanma	Yanık veya anormal zuhuru ile meydana gelmiş çam odunlarının çıralı kısımlarının tefriki ile fabrika ve imalathanelerde yakacak olarak kullanılan enkaz odunlardır.	Edremit ve Ayvalık mıntıkası
Özmek	Faydalanma	Karaçam (*P. nigra*) enkaz odun olup tamamen çıra ve öz kısmı	Edremit havalisi
Paçal	Botanik	**Dikili ağaçların kök boğazında bulunan ve istihsal sırasında kök yayvanlığının giderilmesiyle ilgili kısımlar. Toprak üstünde kalan kökler. Ağacın kesilmesi veya köklenmesi sırasında "şu paçalı kes" deniyor.**	**Ayancık**

Papra	Şüceyrat	**Eğrelti otu**	Vize ve Demirköy, Belgrat Ormanı
Parçük	Botanik	İbre	Ulo Bölgesi
Parda	Ağaç ismi	Katran ağacı (*Juniperus oxycedrus*)	Bilecik - Gölpazarı kazası
Pardı	Faydalanma	**Kısa odunların yanyana dizilerek üzerine çamur toprak konarak düzlenmesi toprak odanın kesidi dam olarak kullanılır.**	Denizli havalisi
Pardı	Faydalanma	**Yarma adı tahtalara tabir edilir.**	Ermenek kazası
Pardılık	İşletmecilik	Kiremit altı ve duvar örmede kullanılan ve kutru 3-4 cm, boy 2 m ve daha yukarı boylarda olan bir nevi orman emvalidir.	Trakya mıntıkası
Pargı	Faydalanma	4-7 cm, kutru 2,5-5 metre boyda yuvarlak ağaçlara denir.	Kırklareli - Demirköy
Pargı	Faydalanma	Ormancılık mıntıkalarda çit avlu yapılmasında ve çatılarda kiremit altına seyrek vurularak kullanılan meşe, kayın ve dişbudak çubukları.	Tekirdağ ili Saray ilçesi ve havalis
Pargı	Avlu çit	Kutru 3-4 cm, boy 3-4 m olan çubuklar ile avlulara çit örülürken kullanılan emvallere denilmektedir.	Kofça kazası
Payis	Faydalanma	Ormandan tomrukların sapinle kaydırılmasına denir.	Ayancık muhiti
Pedavra	Faydalanma	**Evlerin üzerinde kiremit yerine konulan yarma tahta**	Köyceğiz havalisi
Pedavra	Faydalanma	Çatılardaki kiremit yerine kullanılan 10-15 mm kalınlığındaki yarma tahta	Ankara mıntıkası
Pelek	İstihsal (istif işi)	**Tomruk veya bir ağırlığın kaldırılması veya çevrilmesi** için 1,5 - 2 m boyunda **küskü yerine kullanılan ağaç kazık**	Konya - Karaman

Peleşenk	Faydalanma	0,03X0,05 ebadında 3 ile 5 m boyuna kadar bina yapı ağacı. Bilhassa kiremit altlarında kullanılmaktadır.	İznik İlçesi ve dağ köylerinde
Pelit	Botanik	Palamut meşesi hariç, diğer meşe türleri	Ödemiş ile Torbalı ilçesi ve köyleri
Pelit	Botanik	Meşeye verilen isim	Bafra, Taşova köyleri, Görele, Güney Anadolu'da, Osmaniye Mersin havalisi, Ermenek ve Terme kazası
Pelit	Botanik	**Meşeye pelit denir.**	Terme ve köyleri
Pelit	Botanik	**Meşe tohumuna denir. (Pelit ağacıda denir.)**	Orta Anadolu
Pırnal	Botanik	Pırnal meşesi	Bayındır ilçesi ve köyleri
Pırpıncık	Botanik	*Clavaria flava* mantarı	Trabzon - Merye-mana
Pıta	Silvikültür	Küçük çam fidanı	Çankırı havalisi
Piçlik	Silvikültür	Sık tabii veyahut suni gençlik	Erzurum havalisi
Pirebolu	Botanik	Çalı ismi (*Cistus* türleri)	Beypazarı civarı
Piren	Botanik	*Erica arborea*'nın adı	Milas havalisi
Pirenlik	Ekoloji	Çalı ve dikenlik için kullanı-lıyor.	Trakya'da Çatalca ve Istranca havali-sinde
Pise	Faydalanma	**Esası katran olup, araba-cılıkta yağlamada ve lastik imalatında kullanılır.**	**Antalya havalisi**
Pislegeç	Faydalanma	**Yufka ekmeğinin saç üzerin-de çevrilmesi işinde kullanı-lan tahta**	**Ankara civarı**
Pitlicen	Botanik	Yabani üvez (*Sorbus tormi-nalis*)	İstanbul - Şile
Poç	Faydalanma	Kesilen ağaçların uç kısımları	Tortum havalisi
Poşta	Faydalanma	Tomruğun biçilmesinden önce yanlarından alınan kapak tahtalarına denir.	Erzurum havalisi
Pur	Silvikültür	İbreli ağaçların ibreleri	Erzurum havalisi, Çankırı

Purç	Botanik	**Ökse otu**	**Ankara ve Bolu civarı**
Pür	Faydalanma	**İbreli ağaçların ibrelerine denir**	**Burdur, Bucak ve Ermenek havalisi, Çankırı**
Pür	Botanik-silvikültür	Yaş kesilmiş ladin yapraklı dallarına denir. Bazen kesilmemiş yapraklı ladin dallarına da denir.	Giresun
Pür	Faydalanma	Çam ibrelerin yaş hâli	Vezirköprü - Kunduz
Püren	Botanik	**Erica = Süpürge çalısı**	**Tavşanlı**
Püse	Faydalanma	Reçiniye tabir edilir.	Ermenek kazası
Püşte	Fabrikasyon	Tomruğun biçilmesi esnasında prizma hâline getirilebilmesi için yanlarından alınan kapak tahtası	Erzurum havalisi
Reçine	Faydalanma	Reçine, akma, horkuç	Aziziye
Roge	Ev aletleri	Yün eğirmek için kullanılan uzun ve saplı bir alet	Trabzon ve yöresi
Sacen	Dendrometre	2,20X2,20X2,20 m genişliğinde olan odun yığını denir.	Artvin havalisi
Saçi	Botanik	Göknar ağacına verilen mahallî ismi	Artvin havalisi
Sahilçamı	Botanik	Umumiyetle pinus brutia için kullanılır.	Antalya ve civarı
Sakız ağacı	Ağaç	Giresun mıntıkası köylerinde ladin ağacına sakız ağacı denir.	Giresun ve Tirebolu köyleri
Salgı	Faydalanma	Taş dibeklerde bulgur dövmek için kullanılan ağaç tokmak	Alucra kazası
Sanaver	Botanik ve Faydalanma	Göknar ağacına ve odununa verilen isimdir.	Bozüyük havalisi
Saplık	Faydalanma	Nacak, kazma, kürek, keserle takılarak odun parçasıdır.	Antalya ve havalisi
Sar	Faydalanma	Tomruğun hasasi kazıp kısmına denir.	Burdur havalisi
Saray örtü	İnşaat	Saray örtü, çatılı veya kiremitlidir.	Uşak havalisi
Sarıçam	Botanik	Kızılçam	Muğla ve havalisi

Seğenk	Faydalanma	Ormanlık mıntıkada 60, 70 kutrundaki çamlardan, dipten oyulmak suretiyle bütün olarak yapılır. Hayvan sırlarında su taşıma aracı olarak kullanılır. Sonradan dip kısmı kalın çam kabuğu ile kaplanır.	Çorum - İskilip civarı
Seki	Ağaçlandırma	Maileli arazilerde toprağın tutunmasını ve suyun birden akıp gitmemesi için basit taş örme yapılarak meydana getirilen düzlüklerdir. Ağaçlanma sahalarındaki teraslara da ayni tabir kullanılmaktadır.	Antalya havalisi bilhassa Akseki kazası
Sele	Faydalanma	**Söğüt dallarından veya yarma tahtalardan örülmüş içine çamaşır ve sair konur.**	Burdur ve havalisi
Selvi	Botanik	Kavak (**Populus** türleri)	Antalya
Semet	Faydalanma	Hamuru yufka hâline getirmek için kullanılan ayaklı sofra	Ş. Karahisar - Alucra
Senaber	Botanik	Uludağ göknarına verilen mahallî isim	İnegöl havalisi
Senaber	Faydalanma	Ormanlık mıntıkalarda "köknar" yerine kullanılan ağaç ismi	Uludağ ve havalisi (Keles, Orhaneli, İnegöl)
Senaver	Botanik	Göknara verilen isim	Bursa havalisi
Senek	Koruma	Kalın çam ağaçlarından içleri burgu ile oyulmak suretiyle yapılır, alt tarafında kalın çam kabuklarından bir kapağı vardır. İki kulplu, 60 cm boyunda 40-50 cm ve daha fazla kuturda, **içersine su konmak için kaptır.** Suyu soğuk tutma gibi hususiyeti vardır.	Bayat ilçesi ve civar köyleri, Antalya ve havalisi
Senit	Faydalanma	**Üzerine hamur bezleri konarak ekmek açılır ve üzerinde yassılaştırır.**	**Antalya ve havalisi**
Senük	Amenajman	Senük; ağacın kurumaya yüz tutmuş hâli	Vezirköprü - Kunduz

Servi	Botanik	Bütün kavak türleri	Ödemiş ilçesi ve köyleri
Serviandız	Botanik	Ehramiservi= C. sempervirens var pyramidalis	Antalya ve dolayları
Sıfat	Topoğrafya	Sath-ı mail, yamaç	Ankara, Çamlıdere kazası
Sıradoluk	Faydalanma	Çatı inşaatında kullanılan 5/5 - (5'e 8) ebadındaki kereste.	Savaştepe havalisi
Sıyırgı	İstihsal	**Kabuk soyma demiri**	**Çankırı Badiyin ve kavak köyleri**
Sıyırmak	Faydalanma	Çam ağacının kabuğunu soymak suretiyle elde edilen reçine	Gemerek ilçesinin Çepni ve Sızır bucağı
Siğdi	İstihsal işleri	Ağaç kesilip yere düşerken başka bir ağaca çarpıp tazyikle düşeceği yerden uzaklaşması	Araç kazası
Sikke	Faydalanma	**Ağacın kesilmesi sırasında istikamet tayini için kullanılan kamaya denir.**	**Karabük, Bartın havalisi**
Soçi	Silvikültür	Göknar	Artvin vilayeti dâhilinde
Sorgun	Botanik	**Salix alba**	**Ankara ve Bolu mıntıkalarında**
Soygun	Faydalanma	Genç çam ağaçlarının kesimden sonra elde edilen 10-12 kuturunda 4-6 m boyunda direk	Denizli Çivril Karalar havalisi
Sögen	Faydalanma	İnce direklere tabir edilir. 6-10 cm kutur ve 3-5 m boy	Ermenek kazası
Söve	İnşaat	**Kapıların duvara rabdedilen sağ ve solundaki ağaçlara yani bir nevi kapı kasası**	**Uşak Vilayeti**
Söye	Faydalanma	Söye; 12-15 cm genişlik ve 8-10 cm kalınlıkta 2,5-3 m irtifada **duvuru muvazi iki tarafında oluk (lamba) bulunan ve bu kandillerin geçmesine yarar ağaçtır.**	Kızıl ırmak ile Alaçam kazası

Suvandırıklı	Kıymetlen-dirme	Haşebi kâzbin haşebi sadıktan ayrılışı olup iki tabakanın birleştiği yerde meydana gelen anormal teşekkülat-tır ki ağaç kesildiği zaman makatda kahverengi renkte görülmekte, biçildiği zaman tulani maktasında sadık kısmı kopmaktadır.	Ordu
Su Payı	İstihsal	İmalat sırasında zayiatın az olması için keskin köşeden kaçınılarak bırakılan münbali-ni köşeler.	Batı Anadolu
Suyuna	Kontrplak	Ağaç nesçinin kontrplağın uzunluğuna	Eyüp Kontrplak Fabrikasında
Suyuna sokrasına	Kontrplak	Ağaç nesçinin kontrpalağın genişliğine bulunmalarına denir.	Eyüp Kontrplak Fabrikasında
Sübek	Faydalanma	**Köy evleri çocuk beşik takımı bebeklerin (erkek çocukların) beşeklerini ıslatmamas**ı için kullanılan 20-25 cm uzunluğundaki 1-2 kutrunda **içi delik bir alet**	**Trabzon yöresi**
Sütlük	Faydalanma	Dört ayaklı üstü dikdörtgen prizma şeklinde tahtadan yapılmış içine süt konur.	Burdur havalisi
Şeytan ağacı	Botanik	*Sorbus terminalis* (üvez) ağacı	Demirköy kazası
Şeytan yolu	Toprak ilmi	Şerit şeklinde uzanan, gözle görülmeyip ancak üzerindeki nebat örtüsünde yaptığı, deği-şiklik ile kendisini belli eden toprak tipi	Manisa - Muradiye
Taban	Faydalanma	Ebadı 25 cm büyük ve boyu 6 metreden uzun hatıl yerine kullanılan kereste	Araç kazası
Tabla	Faydalanma	**Tepsi gibi üzerinde yemek yenen tahta**	Antalya ve havalisi

Tafanalık	Silvikültür	Karadeniz ormanlık mıntıkalarında kesif şüceyratla (bilhassa *Prunus larocerasus, Ilex rhododendron*) kapalı sahalara verilen isim	Sinop ve Ayancık havalisi
Tal	Ağaç kesilmesi	Tarla, bağ ve bahçelerde bulunan ağaç cins ve adedini ifade eder.	Dursunbey havalisi
Tal Odunu	Silvikültür	Meşe ağacı kesildikten sonra ve kesilmeden önce verilen isim	Dursunbey havalisi
Talpa	Faydalanma	Genişliği ile kalınlığı aynı olmayan muhtelif boyda balta ile yonulmuş ağaçtır.	İnegöl
Tar	Faydalanma	**Kağnı arabalarının oturma yerinin kenar mahvazası için kullanılan odun**	Erzurum köyleri
Tavşan çalısı	Ağaçlandırma	*Cistus lavripholia* (Yangından sonra hemen sahaya gelen ve kışın yaprağını dökmeyen bitki (Çalı))	Kastamonu
Tehnel	Botanik	**Defne**	**Bayındır ve Ödemiş il ve köyleri**
Tekne	Faydalanma	Çam ağacından oymak suretile elde edilen hamur yoğurma kabı	Ankara mıntıkası
Tele	Silvikültür	Karaağaç	Artvin ili dahili
Tepir	Mutfak eşyası	Kızılağaçtan veya kayın ağacından el tornalarından yapılmış **tepsi**	Trabzon yöresi
Terşi	Faydalanma	**Yün bükmekte kullanılır.**	**Alucra kazası**
Tıhmela	Silvikültür	Kızılağaç	Artvin ili dâhilinde
Tıkır	El sanayisi	Keskin Koni şeklinde, göknardan, su koymak için imal edilen **su kabına** (tıkır) denilmektedir (üstü kapalı).	Daday ve köylerinde
Tıkır	El sanayisi	Göknardan yapılan su kovası	Ayancık

Tırmıza	Botanik	*Lactarius volemus* (tarla mantarı)	Trabzon Meryemana
Tokaç	Faydalanma	Çamaşır yıkama ve dövme işinde kullanılan ve yontma suretiyle yapılan alet	Ankara havalisi
Tokat	Koruma	Bağ ve bahçelerin sınırlarına aralıklı çakılan kazıklar arasına uzunluğuna çakılan ince sırıklarla meydana getirilen bir nevi tel örgü vazifesini görür.	
Tokuç	Faydalanma	**Yassı taş üzerinde çamaşır yıkamak için kullanılır (Çamaşır müteaddit defa vurulur.)**	**Antalya ve havalisi**
Tomruk Ağdırma	İstihsal ve kıymetlendirme	İstihsal ve istif yerlerinde tomruk çevirme işine tomruk ağdırma tabiri kullanılır.	Trabzon ve yöresi
Tomruk alanı	Amenajman ve teknoloji	Tomruğun her iki yönündeki makta mustarazını tayin ve tarif eder.	Ordu vilayeti Akkuş kazası
Tomruklamak	Faydalanma	Tomruklamak; Kesilmiş ağacları münasip seksiyonlara ayırarak tomruk hâline getirmek.	Giresun orman Baş Müdürlüğü mıntıkası ve yakın civarı
Toranlık	Silvikültür	Sıklık çağında bulunan meşcere	Antalya, Düzlerçamı ve Yenice mevkii
Torluk	Silvikültür	Gençliğe verilen isim	Güney Anadolu'da - Elmalı Antalya havalisinde
Toros	Nakliyat	**Tomruğun bir basının balta ile delinerek zincir veya halat takılacak hale getirilmesi**	**Doğu Anadolu (Sarıkamış)**
Toru	Silvikültür	Orman köylerinde genç fidana denir.	**Burdur havalisi**
Toru	Silvikültür	İbreli ağaçlarda genç meşcere veya sırıklık devresine kadar olan çam ağaçlarının toplu hâli	**Denizli ili, Güney kazası merkez ve köyleri**

Toru	Silvikültür	1,5 m boyundan daha küçük olan takriben 0 - 10 yaşlı çam fidanlarına verilen umumi tabirdir. Kısmen bütün ibreli ağaçları bu vasıflı fidanlara denilmektedir.	**Antalya - Manavgat - Beşkonak mıntıkası**
Toru	Silvikültür	Çamların küçükleri 1,3 çapları 10 cm olan genç ibreli	**Antalya ve havalisi**
Toru	Silvikültür	İbreli meşcerenin gençliği. İbreli meşcerelerin küçük yaştaki fidan hâlindekileri	**Fethiye ilçesinin bilumum köylerinde**
Toru	Silvikültür, amenajman	Fazla kalınlaşmamış yaşlıca veya genç ağaçlara bu isim verilmektedir.	**Fethiye ilçesi civarı**
Toru	Silvikültür	Sırıklık devresine kadar fidanlara	**Ermenek kazası ve Antalya ve havalisi**
Toru	Faydalanma	Fidanlara verilen isim	**Burdur ilinin Bucak ilçesi havalisi**
Toru	Silvikültür	Fidanların çırpılık ve sırıklık devrelerindeki münferit hâllerine toru, toplu hâllerine de toruluk derler.	**Antalya - Manavgat**
Tuluk	Faydalanma (Yaylacılar)	**Yayık manasındadır ve yoğurdun bunun içinde sallamak suretiyle ayran hâline getirilerek yağının çıkarılmasında kullanılır.**	**Ş. Karahisar ve havalisi**
Turna bacağı	Botanik	*Phallus impudicus* başlıklı uzun kokar Moril mantarı	Trabzon - Meryemana
Tüleklik	Silvikültür	Sırıklık devresindeki meşcereler	Araç kazası
Tüleklik	Faydalanma	Küçük orman parçalarının isimlendirildiği yer	Araç kazası
Üstülük	Faydalanma	Üstülük = Kağnı arabalarının üzerinin kasaları	Oltu havalisi
Üstünlük	Faydalanma	Çatı inşaatında kullanılan 10x5 - 8x5 ebadında biçilmiş çatı kerestesi	Kartal kazası, Samandıra nahiyesi ve civarı köyleri

Yaba	Faydalanma	**Arpa, buğday gibi hububatın ezilmiş ve tepe hâlinde yığılmış harmanlarını savurmak için kullanılır.**	**Burdur ve havalisi**
Yağıg veya **Yağır**	Faydalanma	**Reçineye verilen isim**	**Çankırı havalisi**
Yalankoz	Botanik	Kanatlı ceviz *Piterocarya faxnifolia*	Mersin, Maraş dolayları
Yalı		Orman kelimesinin yerine kullanılmaktadır.	Gebze olayları
Yalpak	İstihsal ve satış	Dikdörtgen maktalı yarı mamül kerestede köşe kısımlardaki tabii kırıklık	Antalya ve havalisi
Yapık	Botanik	*Juniperus nana*	Gediz havalisi
Yarma tahta	Teknoloji	Pedavra ve yırtma tahtanın mahallî adıdır. Etrafı düzgün ve karaçamdan yapılır. Kiremit yerine örtü olarak kullanılır.	Domaniç kazası mıntıkası
Yaslıağaç	Faydalanma	Ev ekmeği (bazlama) açmak için kullanılan tahta	Ankara ve Bolu civarı
Yaykın	Botanik	**Kızılağaç**	**Giresun mıntıkası**
Yayla çamı	Botanik	***Pinus nigra*'ya verilen isim**	**Antalya ve civarı**
Yazı	Amenajman	Koru ormanları içersindeki her büyüklükteki orman içi açıklıklar	Ordu - Akkuş kazası
Yazı	Topoğrafya	Açık alanlardaki düzlükler	Ankara kazası - Çamlıdere orman köyleri
Yelleme veya Yeleme	İstihsalde	Dikili ağacın alt dallarını budamaktır.	Kofça kazası köylerinde
Yeykin	Botanik	Kızılağaç için kullanılmaktadır.	Giresun - Bicik bölgesi
Yığ, yiğ	Ev aleti	**İki kanatlı ve portatif olan yün eğirme aletidir.**	**Trabzon ve yöresi**

Yılancık	Faydalanma	Meşe ve çam ağaçlarının sırıklık çağındakilerinden uzun boyda balta ve hızır ile 5x10 veya 4x8 cm ebadında imal edilmiş hâli. Binalarda kiremit altı tahtası ve çatısı altında kullanılır.	Yenice - Biga havalisi
Yırtma	Faydalanma	Ormanlık mıntıkalarda kirmit altı olarak kullanılan kiremit altı tahtası. 1-150 m boyunda 0,15 - 0,16 cm genişliğinde gayrimuntazam 0,01 - 0,02 cm kalınlığında	Simav - Selendi ve havalisi
Yırtma tahta	Faydalanma	Çatılarda kiremit yerine kullanılan pedavra	Balıkesir - Bigadiç Dağ köyleri
Yoldüzer	Yol inşaatı - makine	**Buldozere verilen isim. Toprak hafriyatı yapan ön kısmında kazıyıcı bir bıçağı olan çeşitli tiplerde traktörler**	Karadeniz Sahili - Amasya
Yonga	Faydalanma	Bina örtüsü olarak kiremit yerine kullanılır. 1-1,5 cm kalınlığında, 10-20 cm eninde, 50 cm boyunda	Bafra nebyan mıntıkası
Yonga	Faydalanma	Kiremit yerine kullanılan yarma tahta	Bafra - Yündağı havalisi
Yonga	Kesim	Ağaçlardan balta ile koparılan ufak parçalara verilen isim	Niğde
Yumak	Mera terimi	Bu yöre meralarında çok rastlanan ve latince adı "*Festuca ovina*" olan bir cins buğdaygil ot türü	Kızılcahamam ve dolayları
Yuvarlama	Faydalanma	Ormanlık mıntıkasında kiriş yerine kullanılan yuvarlak tomruk	Yozgat havalisi
Zahra	Faydalanma	Mamul ve gayrimamul yapacak envala verilen mahallî isim.	Çankırı, Yapraklı havalisi
Zahra	Orman mahsulleri	Mamul ve gayrimamul kerestelik enval	Çankırı havalisi

Zelenika	Botanik	*Rhododendron ponticum*, orman gülü	Demirköy havalisi, Vize - Yumurta - Urgaz köyü
Zelve	Faydalanma	**Boyundurukla öküzü birbirine bağlar.**	**Antalya**
Zemherili	Koruma	Ağacın içindeki çürüklük	Toroslar - Antalya havalisi
Zifin	Botanik	Rhododendron flaum = Sarı çiçekli orman gülü	Trabzon ve yöresi
Zoval	Botanik	Kızılcık meyve veya ağacı	Amasya ve havalisi

EDEBÎ STİLİN KALIPLAŞMASI VE KALIPLAŞMA SÜRECİNDE SİYASETİN ETKİSİ: ÇAĞDAŞ KIRGIZCA TEMELİNDE

Osman ARICAN[1]

Giriş

Bu bildiride modern dil biliminin araştırma sahalarından olan stilistiğin halkın mantalitesine etkisi incelenmiştir. Çağdaş Kırgızcanın edebî stilinin normlaşmasında hâkim dilin ana dile etkisi üzerinde durulmuş ve bu etki üç ana başlıkta değerlendirilmiştir. Ayrıca genel anlamda dile hâkim başka bir dilin, özellikle birebir etkisi somut örneklerle gösterilmiş, gerekli görülen yerlerde Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalara gidilmiştir. Edebî stilin kalıplaşmasındaki sürecin tarihî boyutuna değinilmemiş sadece dönemlerin dil özelliklerinin edebî dile etkileri üzerinde durulmuştur.

Burada ulusal zihniyetin oluşumundaki etkenlerin (dil alanında) tespit edilmesi ve bu oluşumda politik yaklaşımların etkisinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Elde edilecek sonuçların **1**. Yazar/şair değerlendirmelerinde (üslup açısından). **2.** Kırgızcayla ilgi yapılacak dil bilgisi çalışmalarında. **3**. Kırgızcayla ilgili olarak yapılacak sosyolengüistik araştırmalarda veri oluşturacağı düşünülmektedir.

Edebî stilden bahsetmeden önce edebî dilden bahsetmek gerekir. Edebî dil "(Alm. literatursprache, Fr. langue litteraire, İng. literary language) edebî eserin dili, san'at değeri taşıyan dil"[2] olarak tanımlanır. Bazı kaynaklarda "yazın dili", "ölçünlü dil" terimleriyle de kullanılmaktadır. Yazın dili "yazınsal yapıtlarda kullanılan dildir. Yazın dili terimi yalnız yazın dili alanında kullanılan dili değil, daha genel anlamda, her türlü ekin dilini de belirtir."[3] şeklinde

---

1 Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu-Türkoloji Bölümü aricanosman@yahoo.com

* Rusçadan çeviriler ve Kırgızcadan aktarımlar tarafımdan yapılmıştır.

2 Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, s. 80.

3 Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay., İstanbul, s. 222.

tanımlamaktadır. Rusçada da "yazık literaturnıy (yazık standartnıy)" terimiyle karşılanmakta ve "lehçelere ve şivelere nazaran bir standartlık oluşmuş, onlara göre kendi kuralları netleşmiş, kullanımda zarurileşmiş örnek dil"[4] olarak açıklanmaktadır.

Yazı ile birlikte gelişen ve kalıplaşan edebî dil ile edebî olmayan dil arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak Mamıtov edebî dilin beş özelliği üzerinde durur. Edebî dil "**1.** Leksik, gramatik ve fonetik olarak belli normları vardır. **2.** Bir toplumun bütün bireyleri tarafından kullanılmaktadır. **3.** İletişim sahasında bütün katılımcılarca kullanılır. **4.** Çeşitli fonksiyonel stilleri mevcuttur. **5.** Edebî temsilcileri ya da söz ustalarınca uzun yıllar işlene gelmiştir"[5] şeklinde beş özelliğini belgiler.

Bir neslin yetişmesinde eğitim, kültür, yazılı kaynaklar, halkın yaşam biçimi ne kadar çok etkiliyse millî zihniyetin oluşumunda "edebî dilin formu" da o kadar etkilidir. Çünkü ilk eğitimden başlayarak hayatın her döneminde o formla beyinler şekillenmektedir.

Kırgız dil biliminde edebî dil "millî dilin temelinde kalıplaşan, dil biliminin bütün alanlarıyla ilişkisi olan, dilin içerisindeki normlara (fonetik sisteme, kelime hazinesine, dil bilgisine, noktalama ve imlaya) giren, yazılışı ve söylenişi ile bir kalıba sokulmuş bütün stiller ve alt stillerde kendini gösteren ve tüm toplum tarafından geniş bir alanda kullanılan ortak dil"[6] olarak telaffuz edilmektedir. Görülüyor ki edebî dil sahası, sadece "dil" sahasıyla bile çok geniş ve ciddi etütler isteyen bir alandır. Dilin etki ve tepki alanında bulunan çevre, toplum, kültür, nüfus, coğrafya, baskı, politika gibi diğer sahaları da göz önünde bulundurmak gerekir.

Edebî stili, tarzı, biçimi modern dil bilimin araştırma sahaları içinde değerlendirmek gerekir. Daha açık ifadeyle dilin işlevselliği ve kullanım sahaları içerisinde edebî stili kabul ederek ve "fonksiyonel stilistiğin" kapsamına alarak o işlevsellik sahasında değerlendirmek gerekir. Yani edebiyatın, dilin ve dil biliminin ayrılmaz bütün olarak parçalarını oluşturan stilistiğin işlevsellik tarafından irdelenmelidir.

Kırgız dil biliminde Kırgız edebî dilinin işlevsel stilleri "konuşma stilleri" ve "kitabi stiller" olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Genel kabul gören görüşe

---

4 Ahmanova, O. C. (1966). *Slovar Lingvistiçeskih Terminov*, İzdatelstvo "Sovyetskaya Entsiklopediya", Moskva, s. 531.

5 Mamıtov, C. (2007). *Körköm Çıgarmanın Tilinin Kee bir Maseleleri*, IsıkKöl Mamlekettik Universitetinin Basmakanası, Karakol, s. 9.

6 Omorov, A., Osmonova, N. (2004). *Lingvistikalık Terminderdin Sözdük-Spravoçnigi*, Ak Calalabat Basmakanası, Bişkek-Calalabat, s. 14-15.

göre işlevsel stilistik kendi içerisinde beşe[7] ayrılır. "**1**. Konuşma stili (oozeki/ süylöşüü stili), **2**. Edebî stil (körköm stil), **3**. İş-kâğıt stili (iş kagazdar stili), **4**. Bilim stili (ilimiy stil), **5.** Basma /Basın yayın stili (publitsistikalık stil)"[8] olarak Aşirbayev tasniflemiştir. Toplumlar arası etkileşimin "dil" temelli olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu dil olgusunun toplumun her türlü ilerleme sürecinde birlikle olagelen ve gelişen, bir toplumun ikinci bir topluma siyasi, medeni, politik vb. etkilerle (bunlar aynı zamanda dış etkiler kabul edilir) bir araya gelerek farklı türdeki dil zenginliğini artırarak genişler. Modern Kırgız edebî dilinin işlevsel stilinin kendine has ilerlemesinin temelinde yatan budur şeklinde dayanak noktası olarak gösterilmektedir.

Yazı dilinin geç meydana geldiği ya da yakın dönemlerde yazı dilinin kalıplaştığı dil çevrelerinde edebî dilin oluşum evreleri ile kalıplaşma süreçleri dikkate değer özellikler taşımaktadır. Dilin şekillenmesinde hâkim üst yönetimin birliktelik sağlama ve düşünce sistemini yerleştirmede önemli rol üstlendiği söylenebilir. Bu bakış açısından yola çıkarak özellikle edebî dilde ana dil yapısına ve kuruluşuna uymayan bir takım görünüşler göze çarpar. Literatürde bu tür yaklaşımlara "Körköm Adabiyatın Partiyaluulugu"[9] (edebî dile politik tesir) denmektedir ki bu da dilin edebî stilinin oluşmasına siyasi bir boyut katmıştır.

Üslup araştırmalarında pek de göz önünde bulundurulmayan bu durum özellikle stilistik ve türlerinin daha özelde edebî stilin belli bir kalıba sokulmasında başrolü oynadığı görülmektedir.

Edebi stilin kalıplaşması süreç isteyen bir olgudur. Dolayısıyla sürecin takibi, değişim ve / veya gelişim aşamalarının görülmesi dil üzerinde görülebilecek bir durum olarak göze çarpar. Dil karmaşık bir yapıya sahip olmasına rağmen onun toplumsal bir işlevi yerine getirdiği bilinmektedir. Edebî dil de dilin yüklendiği yerine getirme faaliyetlerinden fazlasıyla faydalanmaktadır. Bunun yanı sıra edebî dil kullanımı şaire, yazara göre farklılık arz ettiği gibi aynı toplum içinde yaşayan entelektüel çevrenin dil kullanımında da farklılıklar arz etmektedir. Edebî dilin kullanım yeri edebiyatla sınırlı kalmayıp pek çok farklı alanda kendini göstermektedir.

Edebî dil millî dilin en üst noktası olarak görülmekte ve içerisine şiveler ve ağızlar da dâhil olmakta aynı zamanda halkın tümü tarafından da bir araç olarak kullanılmaktadır. Kırgız edebî dilinin oluşumu ve şekillenmesiyle ilgili

---

7 Düyşeyev, C. (2007b). *Süylöö Madaniyatı cana Stilistika*, II. Kitep, Cusup Balasagın Atındagı KUUnun Basmakanası, Bişkek, s. 66.

8 Aşirbayev, T. (2004). *Kırgız Tilinin Stilistikası*, 4. Kitep, Biyiktik Bas., Bişkek, s. 126-127.

9 Kıdırbayeva, R. Z.-Asanaliyev, K. (2004). *Kırgız Adabiy İliminin Terminder Sözdügü*. OCOO Firma "BİLD", Bişkek, s. 251.

olarak "kuzey ve güney (kuzeybatı, güneydoğu) ağızlarının etrafında "Sosyalist Ekim Devrimi"nden sonra"[10] oluştu görüşü hâkimdir. Dolayısıyla siyasallaşma sürecinin en yoğun olduğu dönem olarak da değerlendirmek gerekir. Buna bağlı olarak da ekim devrimi ön plana çıkmakta ve devrim bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Söz konusu dönem devrim öncesi ve sonrası şeklinde hesaba katılmalıdır. Nitekim Oruzbayeva da "Rus dilinin büyük ekim devriminin sosyalist devrimine kadar Kırgızcanın kelime hazinesinin artması, gelişmesi temel görüş idi. Bu durum devrimden sonra da yeni sebeplere bağlı olarak genişleyerek dilin kelime hazinesini zenginleştiren şartlar daha da canlandı"[11] şeklinde görüş beyan eder. Elbette devrim öncesi Kırgızcanın komşularıyla dil münasebetleri olmuştu. Bu ilişkiler ideolojik temelde olmadığı için kendisini pek fazla hissettirmez. Zaten dönemin komşuluk ilişkileri sadece Kırgızistan penceresinden değerlendirmek doğru olamaz. Diğer Türk halklarının Tatarlar, Kazaklar, Özbekler gibi birbiriyle ilişkileri derecesinde etki olmuştur. Konuyla ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için "Tatarların Özbek Edebi Dilinin Oluşumundaki Rolü"[12] adlı makaleye bakılabilir.

Ekim devriminden sonra dilin şekillenmesi ve belli kalıplara sokulması da denen "Edebî Stilin Kalıplaşması ve Siyasallaşması (Körköm Adabiyatın Partiyalulugu) çok farklı boyutlar almıştır. Sosyalist Türk Cumhuriyetlerinde yazılı dil üzerinde görülen sınıflandırma, kategorileştirme, terminolojik yaklaştırma vb. birçok alanda temelde köklü değişikliklere özelde ortaklaşmaya ya da yaklaşmaya gidilmiştir. Buna somut bir örnek olması açısından edebî dilin beş stile bölünmesi Rus, Özbek, Kazak dilinde de aynıdır. Bu şekildeki "benzerlikler" ve "örtüşmeler" bu halkların hayat şartlarının yakınlığı ve o dillerin toplumsal bir gerekliliği yerine getirmesinden dolayı kaynaklanmaktadır"[13] şeklinde bir bilgi vermek yanlış olmaz.

Kırgız edebî dilinin üstündeki parti siyaseti, Kırgızistan'ın Sovyetler bünyesine katılmasından sonra 80'li yılların sonuna kadar devam etmiştir. Bu süreç içerisinde parti programında ve oturumlarda edebî hissiyatın yeniden bir şekle sokulmasıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır.[14] Kırgızistan komünist yönetim altına girdikten sonra Kırgızcanın kelime hazinesinde ciddi değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle tarım, teknoloji aletleri, yer adları, bitki türleri

---

10 Üsönaliyev, S. (2010). *Kırgız Tilinin Spravoçnigi*, Turar Bas., Bişkek, s. 7 ve yine konuyla ilgili olarak İmanaliyev, S.-Üsönaliyev, S. (1979). *Kırgız Tilinin Spravoçnigi*, Mektep Bas., Frunze, s. 10.

11 Oruzbayeva, B. O. (1983). *Kırgız Terminologiyası*, Mektep Bas., Frunze, s. 43.

12 Merhan, A. (2011). *Tatarların Özbek Edebi Dilinin Oluşumundaki Rolü*, Türkiyat Mecmuası, C 21/Bahar. s. 281-295.

13 Aşirbayev. (2004). *age.*, s. 9.

14 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kıdırbayeva, R. Z.- Asanaliyev, K. (2004). *age.*, s. 255.

ve sebze-meyve isimleri, hayvan isimleriyle ilgili kelimeler, ay-gün isimleri gibi gündelik hayatı ve edebî eserleri etkileyebilecek ciddi bir söz varlığı Kırgızcaya girmeye başlamıştır. Komsomol, pioner, partiya, soyuz, rayon, kolhoz, oktyabr, metot, ideya, iskustva, rayon, mikro, şkola, aprel, panidelnik, subbota, revolutsya, ştraf, bolşevik, mayor, patriotizm, tavariş gibi bazı kelimeler örnek olması açısından dikkate değerdir.

Rusçanın Kırgızcanın yazılı edebî diline etkisine tarih içerisinde bakılacak olursa şöyle bir istatistik görülecektir:

YILLAR	GAZETE/DERGİ ADI	TOPLAM KELİME SAYISI	RUSÇA KELİME SAYISI
1928	*Erkin Too* gazetesi, 22 Mayıs	571	28
1928	*Kızıl Kırgızistan* gazetesi	1.038	35
1929	*Kızıl Kırgızistan* gazetesi, No.:104	1.685	55
1929	*Kızıl Kırgızistan* gazetesi, No.:155	1.984	65
1962	*Sovyettik Kırgızistan*	1.000	62
1973	*Sovyettik Kırgızistan* No.:1	1.000	115

Tablo 1[15]

Edebî dilin ve hissiyatın belli bir kalıba sokulması ortaklaştırma ve yaklaştırma süreçlerinde özellikle Rus ve dünya klasiklerinin önemli temsilcilerinin Kırgızcaya çevrilmesi çok etkili olmuştur. Bütün bu çevirme ve adaptasyon işlemleri Rusça üzerinden olduğu için Kırgızca üzerinde Rusçanın dil hususiyetleri ciddi şekilde yer edinmiştir. Dolayısıyla bu durum edebî dilin işlevsel stilleri yani konuşma stili, edebî stil, iş-kâğıt stili, bilim stili, basma/basın yayın stili gibi dilin fonksiyonel yapılarında bir şablonlaşma meydana getirmiştir. Edebî dilin stilinin şekillenmesinde hâkim dilin ana dile geçişi üç ana başlık altında incelenmiştir:

I. Gramer düzeyinde geçişler: Genel olarak bu bölümde hâkim dilin ana dile etkisinin tamlama ekleri, sıfat yapım ekleri, çokluk ekleri alanlarındaki geçişleri üzerinde durulmuştur.

Gramer ve sınıflandırma düzeyindeki geçişlerin en önemlilerinden biri olarak kelime türlerinin sınıflandırılması gelmektedir. Türk gramercilerinde Ergin ve Banguoğlu fiiller, isimler, sıfatlar, zamirler, edatlar, zarflar gibi tasnife tabi tutarken, Kırgızcada Rusçadaki gibi bir sınıflandırma yani fiiller, isimler, sıfatlar, zamirler, edatlar ve zarfların yanında "san atooç" (sıfat isimleri),

[15] Tablo 1'in kaynağıyla ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Oruzbayeva, B. O. (1983). *age.,* s. 46, 47.

"eseptik san atooçtor" (asıl sayı sıfatları), "İrettik san atooç" (sıra sayı sıfatları), "top san atooçtor" (üleştirme sayı sıfatları), "bölçök san atooçtor" (kesir sayı sıfatları), "candama san atooçtor" (topluluk sayı sıfatları), "çamalama san atooçtor" (belirsizlik sıfatları) gibi "san atooçtor" kategorisinde bölümler hâlinde incelenmektedir.[16] Aynı özellik Rusçada da kelime türleri içerisinde ana başlık olarak değerlendirilmektedir. "İmya Çistlitelnoye" (sayı isimleri) kelime türleri içerisinde incelenmekte ve "poryatkovıye çislitelnıye", "kolicestvitelnıye çislitelniye", "drobnıye çislitelnıye", "sobiratelnıye cislitelnıye" olarak da sınıflandırılmaktadır.[17]

Rus dilinin bir özelliği olan "raditelnıy padej" e (genitif/tamlama/ilgi hâli) ait bir özelliğin Kırgızcada çok fazla karşılaşılması. Örneğin Rusçada bir sayı sıfatına isim getirildiğinde sayıya ve kelime cinsine göre isim çekime uğrar. Örneğin "bir gömlek" (**adna** rubaşk**a)**, "beş gömlek" (**pyat** rubaş**ek**) gibi. Rusçanın kendi gramer yapısına ve mantığına has olan bu özellik "**2200** Makal-Lakap**tar**"[18] yani (**2200** Atasöz**leri**) şeklinde edebî bir dilde edebî üslupla ya da bilimsel bir üslupla bir araya getirilmiş bir eserin ismini oluşturmaktadır. Bu ve buna benzer gramer ve dil özelliği geçişlerine çok miktarda rastlanmaktadır.

II. Çeviri ve kavram düzeyindeki geçişler: Çevirilerin bazı standart yapılarmış gibi kullanımları ve kavramsal bakış açıları üzerinde durulmuştur.

Kırgız edebî dilinde kullanılan bazı yapılar standart dilin bir özelliği gibi kullanılmakta fakat incelendiğinde çeviri özelliği olduğu anlaşılmaktadır. "Ayıldın mektebi" veya "ayıl mektebi" (köy okul**u**) değil "ayıldık mektep" (köy**lük** okul), "el artisti" (halk sanatçısı) değil "eldik artis" (halklık sanatçı), "politehnik universiteti" veya "tehnik üniveristeti" değil "politeknikalık universitet" vb. kullanımlar çeviri yoluyla çok işlerlik[19] kazanmış âdeta edebî stilin bir özelliği olmuştur.

Kırgız edebî dilinde çeviri özelliği olarak değil de normal bir kullanımmış gibi sıkça karşılaşılan yapılardan biri de "atındagı" (adındaki) kelimesidir. Gündelik hayatta da sık kullanılan bu yapı Rusçadaki "imenovat"[20] (anılan,

---

16 Sadıkov, T.-Sagınbayeva, B. (2010). *Kırgız & Türk Salıştırma Grammatikasının Negizderi*, Avrasya Bas., Bişkek, s171.

17 Glazunova, O. İ. (2003). *Grammatika Ruskogo Yazıka*. V Uprajneniyah i Kommentarniyah, Morfologiya, İzdatelstvo "Zlatoust", Sankt-Peterburg, s. 196.

18 Nuskayev, K. (2003). *2200 Kırgız Makal Lakaptarı*, Biyiktik Bas., Bişkek.

19 İyelik ekinin düşerek yerine "+LIk" sıfat yapım ekinin kullanılmasıyla ilgili olarak daha geniş bilgi için bakınız: Kudaybergenov, S. (1983), *Kırgız Adabiy Tilinin Stildik Türlörü*, İlim Basması, Bişkek, s. 75.

20 Mustafayev, E. M.-Şçerbinin, B. G. (1995). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, Multilingual

adla bilinen, adındaki) fiilinin çekimlenmiş hâlidir. Dolayısıyla Kırgızcada da aynı anlam ve açıklamada kullanılmaktadır. "Kuseyin Karasayev **Atındagı** Bişkek Gumanitardık Universitetinin Basıp Çıgaruu Redaksiyalık Keneşi Tarabınan Beketildi…"[21] gibi standart dilin işlevsel stillerinde de çok sık karşılaşılmaktadır.

III. Düşünce ve mantalite düzeyindeki geçişler: Bu aşamayı hem edebî stilin siyasallaşması hem de bir nevi düşünce transferi olarak da belirtmek gerekir. Aynı zamanda bu duruma bir düşüncenin oturmuş ve kalıplaşmış göstergesi de denebilir. Bu alan, geçişlerin en son noktası olarak da nitelenebilecek bir durum arz eder.

Noktalama işaretlerinden edebî eserlerin başlangıç cümlelerine ve bölümlerine, eserlerin içindekiler kısmından yazar soyad-ad yazımına kadar edebî stilin kalıplaştığı bazen ideolojik olarak, bilinçli ya da bilinçsiz, zorunlu ya da farkına varılmadan kullanıldığı geniş bir alanda kendini gösterir. Bu alanlardan birisi de Kırgızca sözlüklerdir. Örneğin Kırgız Dilinin Tüşündürmö Sözlüğündeki[22] "I", "e", harflerinin sıralaması ve diğer harf sıralamaları Rusça mantığa göredir. Rusçada "I" ve "e"nin kullanımındaki gibi bir kullanımdan farklı olmasına rağmen Kırgızcada da o mantık devam etmektedir. Hatta Rusça sözlüklerde "I" ile başlayan kelime bile yoktur. Sadece alfabetik sıraya uyması için sıralama bozulmamıştır.

Ekim devriminden sonra yıllarda başlayıp 1980'li yılların sonuna kadar basılan her türlü edebî, ilmî vb. kitaplara bakıldığında girişte partiye ve yöneticilere övgüyle yer ayırmak, rejimin propagandasıyla başlamak gibi edebî stilin bir kalıpta oluşturulmaya çalışıldığı görülecektir. Bunlardan başka özellikle gramer kitaplarında Rus gramer şablonlarıyla bir stil oluşturulmaya çalışıldığı ve terminolojinin de Rus terminolojisi üzerinden kalıplaştığı görülmektedir.

Sonuç

Ulusal zihniyetin "dil üzerinden" oluşmasında etkili olan unsurlar tespit edilerek sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

Edebî dilin oluşumunda etkili olan unsurlar üzerinde durulmuştur. Bu oluşumda dil unsurunun halkın tümünü ilgilendirdiği, entelektüel çevrenin bu iletişim aracını nasıl ve ne yönde kullandığı örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

Yay., İstanbul, s. 293.

21 Mambaeva, S. (2009). *Anglis Tilinin Stilistikası*, B.G.U. Bas., Bişkek, s. 245

22 Yudahin, K. K. (1969). *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, Mektep Bas., Frunze.

Edebî stili modern dil biliminin araştırma sahaları içinde değerlendirmek gerektiği açıkça ortaya konmuştur. Dilin işlevselliği ve kullanım sahaları içerisinde edebî stilin önemi üzerinde durulmuştur. Böylece millî anlayışın oluşumu dilin kalıplaşma süreciyle izlenmiş ve aynı zamanda politik yaklaşımların dildeki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Edebî dilin stilinin şekillenmesinde hâkim dilin ana dile geçişi üç ana başlık altında incelenmiş ve yazılı kaynaklardan örnekler tespit edilmiştir.

Ekim ihtilalinden sonra Kırgızcanın kelime hazinesindeki gelişmeler tespit edilmiştir. Paralel olarak da başka dilden giren kelimeler ve türleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın genelde lehçelerle özelde Kırgızcayla ilgili araştırmalarda, özellikle üslup-veri araştırmalarında daha genel bir ifadeyle stilistik çalışmalarda önemli ipuçları vereceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

AHMANOVA, O. C. (1966). *Slovar Lingvistiçeskih Terminov*, İzdatelstvo "Sovyetskaya Entsiklopediya", Moskva.

AŞIRBAYEV, T. (2000a). *Kırgız Tilinin Stilistikası*, Pedagogika Bas., Oş-Bişkek.

AŞIRBAYEV, T. (2000b). *Kırgız Tilinin Stilistikası: Fonetikalık, Söz Casoo cana Leksikalık Stilistika*, Pedagogika Bas., Bişkek.

AŞIRBAYEV, T. (2004). *Kırgız Tilinin Stilistikası*, 4. Kitep, Biyiktik Bas., Bişkek.

DÜYŞEYEV, C. (2007b). *Süylöö Madaniyatı cana Stilistika*, II. Kitep, Cusup Balasagın Atındagı KUUnun Basmakanası, Bişkek.

GLAZUNOVA, O. I. (2003). *Grammatika Ruskogo Yazıka*, V Uprajneniyah i Kommentarniyah, Morfologiya, İzdatelstvo "Zlatoust", Sankt-Peterburg.

IMANALIYEV, S. - S. ÜSÖNALIYEV (1979). *Kırgız Tilinin Spravoçnigi*, Mektep Bas., Frunze.

KIDIRBAYEVA, R. Z.- K. ASANALIYEV (2004). *Kırgız Adabiy İliminin Terminder Sözdügü*. OCOO Firma "BİLD", Bişkek.

KOJINA, M. N. (1977). *Stilistik Russkogo Yazıka.* Moskva: Prosveşeniye.

KORKMAZ, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.

KUDAYBERGENOV, S. (1983). *Kırgız Adabiy Tilinin Stildik Türlörü*: İlim Basması, Bişkek.

MAMBAEVA, S. (2009). *Anglis Tilinin Stilistikası.* B.G.U. Bas., Bişkek.

MAMITOV, C. (2007). *Körköm Çıgarmanın Tilinin Kee bir Maseleleri.* IsıkKöl Mamlekettik Universitetinin Basmakanası, Karakol.

MERHAN, A. (2011). *Tatarların Özbek Edebi Dilinin Oluşumundaki Rolü.* Türkiyat Mecmuası, C 21/Bahar.

MUSTAFAYEV, E. M. - B. G. ŞÇERBININ (1995). *Büyük Rusça - Türkçe Sözlük*. Multilingual Yay., İstanbul.

NUSKAYEV, K. (2003). *2200 Kırgız Makal Lakaptarı*. Biyiktik Bas., Bişkek.

OMOROV, A. - N. OSMONOVA (2004). *Lingvistikalık Terminderdin Sözdük-Spravoçnigi*. Ak Calalabat Basmakanası, Bişkek - Calalabat.

ORUZBAYEVA, B. O. (1983). *Kırgız Terminologiyası*. Mektep Bas., Frunze.

SADIKOV, T. - B. SAGINBAYEVA (2010). *Kırgız & Türk Salıştırma Grammatikasının Negizderi*. Avrasya Bas., Bişkek.

TAŞTEMIROVA, C. (1969). *Sovyettik Leniniana cana Kırgız Adabiyatı*. Kırgıztan Bas., Frunze.

ÜSÖNALIYEV, S. (2010). *Kırgız Tilinin Spravoçnigi*. Turar Bas., Bişkek.

VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü.* Multilingual Yay., İstanbul.

VINOGRADOV, B. B. (1981). *Problemı Russkoy Stilistiki*. Vısşaya Şkola, Moskva.

YUDAHIN, K. K. (1969). *Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*. Mektep Bas., Frunze.

BİR SÖZLÜK DENEMESİ: FUTBOL DEYİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Önder SAATÇİ[*]

Her dilin söz varlığı arasında önemli bir yer tutan deyimler Türkçede de sıklıkla kullanılan dil unsurlarıdır. Deyimler çeşitli sözlüklerde ve eserlerde az çok birbirine yakın biçimlerde tanımlanmıştır. Bunlardan birkaçını sunmayı uygun görüyoruz:

TDK'nin düzenlemiş olduğu *Türkçe Sözlük*'te deyim, "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir." biçiminde tanımlanmıştır (TS: 368).

Dil Derneğinin resmî internet sitesindeki *Türkçe Sözlük*'te de TDK'ninkine yakın bir deyim tanımı yer almaktadır: Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım, tabir.[1]

D. Mehmet Doğan ise yayımlamış olduğu *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*'te deyimi şu tanımla kaydetmiştir: Asıl manası dışında kullanılarak yeni bir anlam kazanan ve bir düşünceyi güçlü olarak ifade eden iki veya daha fazla kelimden oluşan kalıplaşmış söz, tabir (Doğan 2011: 383).

Ünlü dilci Ömer Asım Aksoy da deyimi şu şekilde tanımlar: Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce (Aksoy 1993: 52).

Doğan Aksan da deyim için şu tanımı verir: Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün, yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür (Aksan 1998-III: 35).

---

[*] Süleyman Demirel Üniversitesi.

[1] http://www.dildernegi.org.tr/TR/Sozluk.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EFEC9E8A7FA3AA308F&Sozcuk=DEY%c4

Yusuf Çotuksöken'in *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*[2] eserinde 5.000; Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nde 6.309, İsmail Parlatır'ın hazırlamış olduğu *Atasözleri ve Deyimler I-II*'de de 10.349 deyim bulunmaktadır. TDK'nin resmî internet sitesinde yer alan *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Veri Tabanı*'nda ise 11.209 deyim yer almaktadır.[3] Kaldı ki bu kaynaklardaki deyimler yalnızca Türkiye Türkçesi yazı diline mahsus olup ağızlardaki ve diğer Türk lehçelerindeki deyimleri kapsamamaktadır. TDK'nin internet sitesindeki veri tabanında tamlama biçimindeki deyimlere yer verilmediği de kaydedilmelidir. Bu itibarla, deyim hazinemizin ne ölçüde zengin bir malzeme barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu zengin malzemeye, dilin işlenmesi sayesinde, gün geçtikçe yenileri de eklenmektedir. Hele hele basında ve bilhassa futbolla ilgili yazılı, sesli ve görüntülü yayınlarda birçok deyimin kullanıldığı gözlenmektedir (Zülfikar 1998: 210-211) ki günümüzde spor basınının neredeyse bir deyim üretme kaynağı olarak değerlendirilmesi mümkündür. Öyle ki Türkçemizde bugün, 2.000-3.000 civarındaki söz kalıbı sözlüklerimize pek rahatlıkla deyim olarak kaydedilebilir, durumdadır.[4] Bunlardan 1.000 kadarı da futbolla ilgilidir.[5] Dilimizdeki bu gelişmelere bakarak futbolla ilgili deyimlerin bir an önce bir sözlükte kayıt altına alınması gereklidir, kanaatindeyiz. Buradan hareketle, tarafımızdan bir "Futbol Deyimleri Sözlüğü" düzenlenmeye çalışılmaktadır. Biz bu bildirimizde, hem tasarladığımız sözlük hakkında açıklayıcı ve tanıtıcı bilgiler verecek hem de bugüne kadar derlediğimiz futbol deyimlerinden bir demet sunacağız. Bu deyimleri sınıflandırarak bunların futbol oyununun anlatımındaki yerini ve Türkçeye kattığı zenginlikleri ortaya koymaya çalışacağız. Bildirimizde ayrıca, futbol deyimlerinin oluşum süreçleri hakkında bilgiler vermeye gayret edeceğiz.

Futbol Deyimlerinin Kaynakları:

Bildirimizin konusunu oluşturan sözlükte deyim olarak kaydedeceğimiz söz kalıpları, uzun zaman, tarafımızdan gözlemlenmiş; bunların, kullanıcılar arasında sıkça ve ortak anlamlarla kullanıldığı tespit edilmiştir. Buna göre, derlediğimiz futbol deyimlerinin başlıca kaynakları şunlardır:

1. Radyo ve televizyonlardaki maç yayınları.

---

2 Bu eser ilköğretim okulları için başvuru kaynağı olarak hazırlanmış olup içerdiği deyimler yazar tarafından kullanım sıklığı gözetilerek seçilmiştir.

3 http://tdkterim.gov.tr/atasoz/

4 http://www.tyb.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=5597:oender-saatciden-tuerkce-yi-yolda&catid=117:onder-saatci&Itemid=316 (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2012).

5 Bu bildirinin hazırlandığı tarihlerde deyim derlemelerimiz devam ettiğinden kesin bir sayı vermekten kaçındık.

2. Gazetelerin spor sayfalarındaki manşetler, maç haberleri ve yorumlar.

3. İnternet sitelerindeki haberler ve yazılar.

4. Futbol argosu (Futbol argosundan seçilen bazı deyimler).

Sözlüğün Niteliği ve Amacı:

Bugüne kadar futbol terimlerini içine alan, açıklayan, İngilizcelerine Türkçe karşılıklar veren üç eser ortaya konmuştur. Bu eserler şunlardır: TDK'nin yayımladığı *Ayaktopu Terimleri Sözlüğü* (1974), Asaf Özkara'nın *Futbol Sözlüğü* (2000) ve aynı yazarın Dilek Peçenek ve Alper Uğraş'la birlikte yayımladığı *Yeni Futbol Sözlüğü* (2004). Bunun yanında, *Futbol Argosu Sözlüğü* Filiz Bingölçe tarafından okuyucuya sunulmuştur (Karacasu 2008: 536-539). Buna karşılık, Türk kullanıcısı, henüz futbol deyimlerini içeren bir sözlüğe kavuşamamıştır. Düzenlemeye çalıştığımız "Futbol Deyimleri Sözlüğü"nün, alanındaki boşluğu dolduracağını düşünmekteyiz. Deyimlerin bir alt grubunu toplayacak olan bu sözlük her şeyden önce, bugüne kadar pek azı kaydedilmiş bine yakın futbol deyimini içine alacaktır. Bundan başka, Türkiye Türkçesindeki son gelişmeleri deyimler bakımından belgelendirecek, bu alanda çalışanlara kaynaklık edecektir. Bu sözlük vasıtasıyla ayrıca, son zamanlarda Türkiye Türkçesinde gözlenen bazı yozlaşma belirtilerine rağmen, Türkçenin, hâlâ canlı ve yeni kavramları karşılamada son derece kudretli olduğu anlaşılacaktır. [6]

Sözlüğümüzde, bir taraftan futbol maçlarının anlatılmasında ve yorumlanmasında anlatımı güçlendiren deyimlere (doksana takmak, fileleri havalandırmak, ofsayta düşmek, topa uçmak…) yer verilirken diğer taraftan spor haberciliğinde okuyucuyu etkilemek için kullanılan örnekler (finale adını yazdırmak, yollarını ayırmak, yola devam demek…) yer alacaktır. Alfabe sırasına göre düzenlenecek sözlükte, her bir deyimin, tespit edilebilen bütün anlamları verildikten sonra tanıklarına da yer verilecek, aynı anlama gelen deyimlerse atıf yoluyla gösterilecektir. Bu sözlükte yer alan deyimlerin bir kısmı günlük hayatta da kullanılan deyimler olup spor basınında yeni bir kullanım alanı bulmuştur. Biz sözlüğümüzde, bu gibi deyimlerin yalnız futbolda kullanılan anlamlarına yer vereceğiz.

Düzenlemeye çalıştığımız sözlüğün dile bir katkısı da futbol terimlerinden üretilen deyimlerin günlük hayatta ne ölçüde kullanıldığını belgelendirmesidir. *Topu taca atmak, uzatmaları oynamak, direkten dönmek* vb. deyimler

---

6 http://www.tyb.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=5597:oender-saatciden-tuerkce-yi-yolda&catid=117:onder-saatci&Itemid=316 (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2012).

hazırlayacağımız sözlükte hem futboldaki hem de günlük hayattaki anlamlarıyla kaydedilecektir.

Sözlüğümüz, küçümsenmeyecek kadar bir deyim malzemesini barındıracağından, futbolla ilgili deyimlerin hem yapı bakımından çeşitliliğini hem de anlam ayrıntılarını ve anlam ilişkilerini ortaya koymuş olacaktır.

Sözlüğün sonundaki ekler bölümünde futbolda kullanılan bazı dolaylamalar da bir liste hâlinde, anlamlarıyla birlikte sunulacaktır.

Futbol Deyimlerinin İncelenmesi:

Tasarladığımız "Futbol Deyimleri Sözlüğü" uzun zamandan beri derlemekte olduğumuz futbol deyimlerini bir araya getirecektir. Ancak bu sözlükten araştırmacıların daha iyi yararlanmasını sağlamak için futboldan kaynaklanan deyimlerin çeşitli yönlerden incelenmesi gereklidir. Bu bölümde futbol deyimlerini hem yapı hem de anlam bakımlarından inceleyeceğiz.

A. Futbol deyimlerinin yapı bakımından incelenmesi:

Türkçemizde deyimlerimiz yapı bakımından pek çok kaynakta aşağıdaki gibi incelenir: I. Kalıplaşmış birleşik fiil yapısında olanlar. II. Söz grubu (İsim veya sıfat tamlaması) yapısında olanlar. III. Cümle yapısında olanlar (Yüceol-Özezen 2001: 872).

Bunların yanında, çeşitli kaynaklarda, diz dize, inceden inceye, boşu boşuna, kuru sıkı, oldum bittim, gibi mecazlı ikilemelerin (Aksan 2006: 104); ağırbaşlı, eli bayraklı, içli dışlı gibi bazı kısaltma gruplarının (Aksoy 1962: 141); hatta, gözde, sözde, sudan, görücü, dünyalık, sözlü (evlenecek kişi) vb. bir kısım tek kelimelik mecazlı ifadelerin (Aksoy 1962: 14, Aksan 1998-III: 35) de deyim olarak kaydedildiği görülmektedir. Ancak tarafımızdan derlenen futbol deyimleri yapı bakımından yukarıdaki üç alt başlık altında incelenecektir:

A.1. Kalıplaşmış birleşik fiil yapısındaki futbol deyimleri:

Bu gibi deyimler aslında, bir isim unsuru (bir veya birden fazla sayıda kelime) ve bir yardımcı fiilden meydana gelen birleşik fiillerdir. Zamanla bu kalıpların anlam kaymasına uğramasıyla yeni bir anlamın ortaya çıktığı görülür. Bu örnekler dilimizin diğer deyimleri gibi kullanılır. Sayıları 6.000'in üzerindedir (Korkmaz 1998: 7; Korkmaz 2009: 837-838). Bu yapıdaki futbol deyimleri de derlediklerimiz içinde sayıca en büyük bölümü teşkil etmektedir. Bu gibi örneklerin hem dilde hem de futbol deyimlerinde bolluğu bu çeşit kalıplaşmanın dildeki işlekliğini de göstermektedir. Aşağıda bu gibi deyimlere örnekler verilmiştir:

Açık (futbol)[7] **oynamak:** Bir takımın savunma tedbirlerini öne çıkarmadan daima hücum etmeyi düşünerek oynaması.

Avantaj yakalamak: Bir takımın, elemeli maçların ilkinde rakibini yenerek tur atlama ihtimalini yükseltmesi.

Beraberliği kurtarmak: Bir takımın, galip gelme ihtimali yüksek olan maçta geriye düştükten sonra maçı beraberlikle bitirebilmesi.

Centilmenlik anlaşması (yapmak): İki kulübün idarecileri arasında, transfer edilmek istenen bir futbolcuya diğerinin talip olmaması, birinin diğerinden futbolcu transfer etmemesi vb. konularda yapılan, yazıyla kayıt altına alınmamış anlaşma.

Çizgiye inmek: Şut atabilecekken atamayan futbolcunun, orta yapmak için sahayı çapraz katedip kale çizgisine yaklaşması.

Direğe takılmak: 1. Maçta direğe çarpan top yüzünden bir takımın, rakibini yenememesi. 2. Çekilen şutun kale direklerine isabet etmesi.

Doksandan dönmek: Topun kaleye girmeyip kale direklerinin kesiştiği yerden geri dönmesi.

Gol aramak: Bir takımın gol atmaya çalışması.

Gol atmak: 1. Karşı takımın kalesine topun girmesini sağlamak. 2. Birini zor duruma düşürmek.

Gününde olmamak: Futbolcunun veya takımın, bir maçta, her zamankinden çok daha verimsiz oynaması.

İdman vermek: Çalıştırıcının, takımını maça hazırlaması.

Klasman düşmek: Daha önce yönettikleri maçlar göz önüne alınarak hakemlerin, belli seviyedeki müsabakalarda veya turnuvalarda maç yönetmesinin durdurulması.

Klasman yükselmek: Bir hakemin, daha üst seviyedeki müsabakalarda hakemlik etmeye hak kazanması.

Kontrpiyede kalmak: Kaleye yönelen topun, bir oyuncuya çarpıp yön değiştirmesinden dolayı, kalecinin ters tarafa hamle etmesi.

Markajdan kaçmak: Futbolcunun kendisini rakibinin sıkı takibinden kurtarması veya bu maksatla çaba sarf etmesi.

---

7 Bu deyimde ve bildiri metnindeki daha başka deyimlerde parantez içindeki kelime söylenmeyebilir.

Net (bir) skorla yenmek: Bir takımın, gol yemeden rakibini iki veya üç gol farkıyla yenmesi.

Ofsayta düşmek: Futbol oyun kurallarına göre ofsayt durumunda bulunmak.

A.2. İsim veya sıfat tamlaması yapısındaki futbol deyimleri:

Kalıplaşmış birleşik fiiller kadar olmasa da derlediğimiz futbol deyimleri arasında çok sayıda tamlama biçiminde deyime de rastladık. Bu yapıdaki deyimler aşağıda örneklendirilmiştir:

Altın gol: Turnuvalarda, berabere biten elemeli maçların uzatma bölümlerinde gol atan takımın galip sayılması kuralı.

Altın karma: Bir turnuvadan sonra veya ligin bitiminde, takımına en üst seviyede yararlı olan on bir futbolcunun adının, bir takım oluşturacak şekilde sıralanması.

Amigo yazar: Gazetecilik mesleğinin prensiplerine uymadan, taraftarlığını gizlemeden spor yazarlığı yapan kişi.

Asansör takım: Üst kümeden alt kümeye sıklıkla düşüp çıkan takım.

As futbolcu: Her maçta ilk on birde yer alan futbolcu.

As oyuncu: Her maçta ilk on birde yer alan futbolcu.

A takım: Yaş gruplarına göre yapılanan bir kulübün en üst seviyedeki profesyonel futbol takımı.

Ev sahibi (takım): Bir takımın kendi sahasında oynaması.

Forma savaşı: Bir takımda hangi oyuncunun ilk on birde yer alacağının belirlenmesi süreci.

Gol kralı: Ligdeki bir sezon boyunca veya herhangi bir turnuvada, bir futbolcunun, diğerlerinden daha fazla gol atması.

Gol makinesi: Her oynadığı maçta gol atabilen futbolcu.

Gümüş gol: Berabere biten elemeli bir maçın, uzatma devrelerinin ilkinde atılan gole rakibin, devre sonuna kadar karşılık verememesi ve gol atan takımın şampiyon ilan edilmesi kuralı.

Hayal kırıklığı karması: Bir turnuvadan sonra veya ligin bitiminde kendisinden beklenen verim alınamayan on bir oyuncunun adlarının, bir takım oluşturacak şekilde basın yayında sıralanması.

Hayat öpücüğü: 1. Lig yarışında zor durumda olan bir takımın atılan gol veya gollerle daha rahat bir duruma kavuşması. 2. Maçın sonlarına doğru bir takımı beraberlikten galibiyete veya gerideyken beraberliğe yükselten gol.

Kapalı kutu: Oyun anlayışı ve teknik becerileri hakkında bilgi bulunmayan takım.

Mahalle maçı: Profesyonel takımların oynadığı maçta futbolcuların kendilerinden beklendiği ölçüde iyi oynamamaları.

Maçın kırılma anı: Maçın seyrini değiştiren; ancak önemi daha sonra ortaya çıkan maçtaki bir gol, bir durum veya hareket.

Ölü top: Hakemin serbest vuruş kararından sonra topla oynanmış olması.

Ölü yaprak: Ünlü Fransız futbolcu Michael Platini'nin, belli bir yöne doğru ilerleyen topun, aniden alçalmaya başlayıp yön değiştirmesiyle ünlenen vuruşları için söylenen bir söz.

Sakatlar ordusu: Bir takımda çok sayıda sakat futbolcunun bulunması.

Sinir harbi: Maç sırasında iki takımın futbolcuları veya yöneticileri arasında sürtüşmelerin ve sataşmaların görülmesi.

Taze kan: 1. Bir takıma faydalı olacak futbolcu veya futbolcuların transfer yoluyla takıma alınması. 2. Takıma yeni bir çalıştırıcının gelmesi. 3. Maç sırasında, takım arkadaşlarına göre daha zinde ve takıma faydalı olacağı umulan bir futbolcunun oyuna alınması.

Top cambazı: 1. Futbolu çok iyi oynayan oyuncu. 2. Futbol topuyla ilgi çekici akrobatik hareketler yapan kişi.

Transfer atağı: Kulüp yöneticilerinin futbolcu transferi için birçok girişimde bulunmaları.

Yaprak dökümü: Birçok futbolcunun, çeşitli sebeplerle, oynadıkları takımdan aynı dönemde ayrılması.

Yıldız futbolcu: İyi ve ünlü futbolcu.

Yıldızlar karması: Kadrosunda çok sayıda yıldız futbolcu bulunduran takım.

Zayıf halka: 1. İyi oynadığı düşünülen bir takımda, diğer oyunculara göre daha verimsiz futbolcu. 2. Bir takımda, belli bir mevkinin diğerlerine göre daha verimsiz olması.

A.3. Cümle yapısındaki futbol deyimleri:

Derlediğimiz futbol deyimlerini incelerken az sayıda da olsa şekil bakımından cümle yapısında olan bazı örneklerle karşılaştık. Bu gibi deyimler, her ne kadar, görünüşte atasözlerinde olduğu gibi bir hüküm içerse de biz tasarladığımız sözlükte bunları deyim olarak kaydedeceğiz. Çünkü, bu sözlerin de diğer futbol deyimleri gibi daha çok somutlaştırma ve ilgi çekici yoldan bir durumu, bir olayı anlatma amacına hizmet ettiği kanaatindeyiz. Öte taraftan, bu gibi deyimlerde kullanılan kelimelerin her biri, Türkçemizdeki benzerleri gibi gerçek anlamlarında kullanılmalarına rağmen cümlenin bütününden elde edilen anlam mecazlıdır. Bu yönüyle de söz konusu örneklerin, düzenlemekte olduğumuz sözlüğe deyim olarak kaydedilmesi gereklidir. Aşağıda cümle yapısındaki futbol deyimleri sıralanmıştır:

Al (da) at: Rahatlıkla gol atabilecek durumdaki futbolcuya isabetli pas atmak.

Atamayana atarlar: Daha etkili oynayan takımın gol atamayıp diğerinin gol atabildiği durumlarda söylenen bir söz.

Dakka bir gol bir: 1. Maçın ilk dakikalarında gol olması. 2. Günlük hayatta, işe başlar başlamaz olumsuz bir durumla karşılaşmak.

El var: Futbolcunun topa elle müdahale ettiğini anlatan bir söz.

Futbol doksan dakkadır: Maç bitmeden sonuç belli olmaz, değişebilir; anlamında söylenen bir söz.

Futbolun adaleti yoktur: İyi oynayan takımın her zaman kazanamayacağını anlatan bir söz.

Ölçtü, biçti: Bilinçli bir vuruşla topun rakip kaleye girmesini sağlamak.

Parola üç puan: Oynanacak maçın mutlaka kazanılması gereğini anlatan bir söz.

Top geçer, adam geçmez: Savunma oyuncusunun, rakibini etkisiz kılmak için, kurallara uygun olsun veya olmasın her yolu denemesi.

Top yuvarlaktır: 1. Maçın sonucu maç bitmeden belli olmaz. 2. En güçlü takımlar bile, kendinden zayıf rakiplerine yenilebilir.

Ya tamam ya devam: Bir takımın, oynayacağı bir maçı kaybetmesi durumunda hedefinden uzaklaşacağını, kazandığındaysa iddiasını devam ettireceğini bildiren bir söz.

Yenemezsek döveriz: Her ne pahasına olursa olsun, maçın kazanılması gereğini anlatan bir söz.

A.4. Futbol deyimlerinde kelime hazinesi:

Yukarıda da belirtildiği gibi deyimler en az iki kelimeden oluşan söz varlıklarıdır. Bir başka deyişle, deyimlerin temelinde kelimeler yatmaktadır. Derlediğimiz futbol deyimlerinde de kelime kadrosu bakımından bazı özellikler gözlemekteyiz.

Futbol deyimlerinde, futbol terimleri sıklıkla yer almaktadır. Bu da maç anlatımında veya spor basınında bu terimlerin sıkça kullanılmasının sonucudur. "Top" futbol deyimlerinde en fazla kullanılan kelimedir. Bu kelime tam 82 futbol deyiminde yer almaktadır. Bunun yanında, "gol" 46, "maç" ve "oyun" ise yirmi dokuzar deyimde kullanılmıştır. "Puan" 19, "saha" 18, "şampiyon/şampiyonluk" kelimeleri ise deyimlerde 14 kez yer almıştır. "Forma" 12, "takım" ve "pozisyon" dokuzar, "futbol" ile "galip/galibiyet" sekizer, "kale" ise 7 kere kullanılmıştır. Bu kelimelerin yanı sıra aşağıdaki kelimeler ve terimler de futbol deyimlerinde şu sıklıkla karşımıza çıkmaktadır: "kupa", "tur" ve "penaltı" yedişer, "defans" ve "skor" beşer, "markaj" ve "sezon" dörder, "averaj", "kaleci", ve "savunma" üçer, "rövanş" ve "avantaj" ikişer kere.

Futbol deyimlerinde kelime bakımından rastladığımız bir başka özellik de çok sayıda ödünç kelimenin futbol deyimleri sayesinde dile iyice yerleşmiş olmasıdır. Söz konusu kelimeler şunlardır: pozisyon (9), defans (5), skor (5), markaj (4), sezon (4), final (3), avantaj (2), bonservis (2), deplasman (2), derbi (2), falso (2), klasman (2), performans (2), rövanş (2), amigo (1), banko (1), centilmen (1), depar (1), direkt (1), disiplin (1), düello (1), finiş (1), hettrik (1), inisiyatif (1), jenerasyon (1), jübile (1), kariyer (1), klas(1), parola (1), rölanti (1), S.O.S(1), sürklase (1), şov (1).[8] Bu kelimeler, futbol deyimlerinde öncekiler kadar yer almasa da spor yayıncılığındaki yazı ve konuşmalarda sık sık geçmekte ve her geçen gün dile yerleşmektedir. Bunların yanında, spor yayıncılığıyla, gerek futboldan gerek basketboldan dilimize her gün onlarca ödünç kelime girmektedir: play-off, bauns pas, playmaker, duble team, vb. (Zülfikar 1988: 207-209). 1974 yılında TDK tarafından yayımlanan *Ayaktopu Terimleri Sözlüğü*'nde pek çok futbol terimine Türkçe karşılıklar teklif edilmişse de bunların pek azının kullanıldığı da kaydedilmelidir (Karacasu 2008: 537).

B. Futbol deyimlerinin anlam bakımından incelenmesi:

B.1. Futbol deyimlerindeki bazı ödünç kelimelerin anlam ilişkileri:

Yapısında barındırdığı ödünç kelimeler dikkate alındığında, futbol deyimleri bir taraftan dilimizin kelime hazinesini genişletirken diğer taraftan böy-

---

8 Kelimelerin önünde yer alan parantezler içindeki sayılar o kelimenin kaç futbol deyiminde kullanıldığını göstermektedir. Ancak, derlemelerimiz devam ettiğinden bu sayılar değişebilmektedir.

lesi kelimelerin Türkçeye yerleşmesinin önünü açmaktadır. Bununla birlikte, futbol deyimlerinde yer alan ödünç kelimeler dildeki pek çok yerli kelimenin terk edilmesini de beraberinde getirmektedir: "kibar" yerine ***centilmen***, "savunma" yerine ***defans***, "nesil" yerine ***jenerasyon***, "şifre" yerine ***parola***, "mevsim" yerine ***sezon***, "sonuç" yerine ***skor***; "öç, intikam" yerine ***rövanş*** vb. Bu gibi ödünç kelimeler günümüzde Türkçeye o derece yerleşmiştir ki artık birer nüans kazanmış ve anlatıma getirdikleri ayrıntılarla dilde sağlam bir yer edinmiştir. Mesela, günümüzde, "centilmen" "kibar"a göre duygu değeri açısından çok daha etkili bir kelimedir. "Defans" ve "savunma" aynı anlama gelse de askerî konulardan söz ederken "savunma"yı, "futbol" yayınlarındaysa "defans"ı tercih ediyoruz. Bunun yanında, "jenerasyon", "nesil" kelimesini neredeyse yutmuştur. O derece ki bir zamanlar "nesil" yerine, bir yan anlamla kullanılan "kuşak" kelimesi dahi "jenerasyon" karşısında artık tutunamamaktadır. Bu durum, dildeki kelime kadrosunun oluşmasında kullanım sıklığının ne kadar önemli ve etkili olduğunu da ortaya koymaktadır. Kullanım sıklığının ardında da deyimleşmelerin ve kültürdeki değişmelerin yattığı rahatlıkla söylenebilir.

Öte taraftan, turizmde de geçen "sezon" futbolda da sıklıkla kullanılırken "mevsim" yalnızca meteorolojideki anlamıyla dilde yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca, "sezon" bir işin yapılacağı zaman aralığı anlamına da gelmektedir.[9] "Rövanş" kelimesi ise futbolda her ne kadar "intikam, öç" gibi kelimelerle karşılanamasa da son yıllarda, özelikle basın yayındaki siyaset haberlerinde ve yorumlarında, doğrudan doğruya "intikam" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Hatta, bu kelimeden türetilen "rövanşizm, rövanşist" gibi kelimeler dahi dile iyice yerleşmiştir. Dildeki bu ve benzeri gelişmelere bakarak önümüzdeki yarım asırlık zaman diliminde "sonuç" kelimesinin de futbol anlatımından iyice düşeceği, yerine "skor"un geçeceği rahatlıkla söylenebilir. Zira, özellikle basketbolda kullanılan "skor üretmek", "skora katkıda bulunmak" gibi deyimlerle "yüksek skor", "düşük skor" gibi kullanımlar bu kelimenin de dilde artık bir yer tuttuğunun göstergesidir. "Skor" kelimesinin Türkçedeki kullanımında görülen bir başka özellik ise maç bitmeden de kullanılabiliyor olmasıdır. Mesela, maç devam ederken durum 1-0 iken dahi bu kelime kullanılmakta, bu özelliğiyle "skor" "durum"un yerini tutmaktadır. Bu kullanım biçiminde İngilizcenin dil mantığının rolü olduğu açıktır. "Skor"un spor yayıncılığında bu şekilde kullanılması "sonuç" kelimesinin "skor" karşılığında kullanılmasının önüne geçmektedir. Çünkü, Türkçede maç bitmeden "sonuç"tan bahsedilemez. Oysa, "skor" maçın her anında kullanılabilmektedir. Bu durum, dilimize son yıllarda aldığımız kelimeleri, Türkçeleştirmeden,

---

9 "Sezon" kelimesinin bu anlamı, sözlüklerde, "mevsim" karşılığında da verilmekle birlikte, "zaman aralığı" anlamında daha çok "sezon"un tercih edildiği gözlenmektedir.

Türkçenin mantığına uydurmadan kullandığımızı gösteren onlarca örnekten biridir.

Futbol deyimleri yoluyla dile giren bazı kelimelerin zamanla dildeki birçok kavram alanını daralttığı da kaydedilmelidir. Günlük dilde sıkça kullanılan ve bu yüzden dile yerleşmiş olduğuna hükmettiğimiz "avantaj"(yarar, fayda, kâr), "performans" (eda, verim, emek, iş), "pozisyon" (durum, hâl, vaziyet) gibi kelimeler dilimizdeki anlam ayrıntılarının büyük ölçüde kaybolmasına yol açmaktadır.

B.2. Futbol deyimlerinin oluşmasında söz sanatlarının rolü:

Zeynep Korkmaz, kaynaşmış ve kalıplaşmış birleşik fiilleri anlam bakımından incelerken bu tür yapıları diğer deyimlerden ayrı tutmaz ve böylesi deyimlerin içinde yer alan isim unsurunun, yer yer birden fazla kelimeden oluşmasının ve çeşitli çekim ekleriyle genişletilebilmesinin, kullanımda esneklik sağladığını, zamanla benzetme, mecazlı kullanımlar ve somutlaştırmaların devreye girmesiyle de anlam kaymalarının oluştuğunu belirtir (Korkmaz 2009: 838). İncelemelerimiz sonucunda, yukarıda anılan söz sanatlarının spor basınındaki ve yayıncılığındaki deyimleştirmelerde de sıkça kullanıldığını gözledik. Aşağıda, her bir söz sanatıyla oluşturulmuş futbol deyimlerine ayrı ayrı örnekler verilmiştir:

B.2.a. Benzetme sanatıyla oluşturulmuş futbol deyimleri:

Futbol deyimlerinde de diğer deyimlerimizde olduğu gibi, anlatımı güçlendirmek için benzetme sanatından yararlanıldığı görülür. Ancak, derlediğimiz futbol deyimlerinin az bir kısmının bu söz sanatıyla oluşturulduğunu gözledik. Aşağıda bu söz sanatıyla oluşturulmuş futbol deyimlerine örnekler verilmiştir:

Altın değerinde… puan: Bir takımın, kazandığı puanın kendisi için ne kadar değerli olduğunu anlatan bir söz.

Ayağını bir raket gibi kullanmak: Futbolcunun, topu, ayağıyla istediği yere rahatlıkla atabilmesi.

Fırtına gibi esmek: 1. Lig yarışını şampiyon olarak ve rakiplerine belirgin bir üstünlük sağlayarak tamamlamak. 2. Bir futbolcunun maçta çok iyi oynaması 3. Bir takımın, belli bir maçta çok iyi oynayarak rakibini farklı yenmesi.

Fırtına gibi girmek: 1. Bir takımın maça hızlı ve etkili ataklarla başlaması. 2. Bir takımın, lige başlarken peş peşe oynadığı maçları, iyi de oynayarak kazanması.

Füze gibi: Topun hızlı gitmesi.

Kaleciyi çalıştırır gibi: Futbolcunun, rakip kalecinin rahatlıkla kurtaracağı zayıf bir şut çekmesi.

Lokum gibi: Bir takımın, rakibini rahatlıkla yenebileceğini anlatan bir söz.

Maç başladığı gibi bitmek: Maçın 0-0 bitmesi.

Revire dönmek: Bir takımda çok sayıda sakatlanmış futbolcu bulunması.

B.2.b. Deyim aktarması yoluyla oluşturulmuş futbol deyimleri:

Her dilde olduğu gibi Türkçede de anlatımı güçlendirmek için pek çok deyim aktarması kullanılagelmiştir (Aksan 2003: 90). Derlediğimiz futbol deyimlerini incelediğimizde de deyim aktarmasına sık sık başvurulduğunu gözledik. Aşağıda, deyim aktarması yoluyla elde edilen futbol deyimlerine örnekler verilmiştir:

Altın gol: Turnuvalarda, berabere biten elemeli maçların uzatma bölümlerinde gol atan takımın galip sayılması (atılan golün pek değerli olduğu "altın" istiaresiyle ifade edilmiştir).

Amigo yazar: Gazetecilik mesleğinin prensiplerine uymadan, taraftarlığını gizlemeden spor yazarlığı yapan kişi (Gazeteciden beklenen tarafsızlığı göstermeyen kişi için "amigo"[10] aktarması kullanılmıştır.).

Asansör takım: Üst kümeden alt kümeye sıklıkla düşüp çıkan takım (Bir sezon üst ligde sonraki sezon alt ligde oynayan takım "asansör"e benzetilerek deyim aktarması gerçekleştirilmiştir.).

A takımda oynamak: Bir futbolcunun, kulübünün en üst seviyedeki futbol takımında oynaması ("A" alfabenin en başta gelen harfi olduğundan "en başta gelme" kavramı "a" harfiyle karşılanmıştır.).

Başa oynamak: Bir takımın, lig, kupa gibi yarışlarda şampiyon olmak veya iyi dereceler elde etmek için mücadele etmesi (Liderlik kavramı "baş" kelimesine aktarılmıştır.).

Buruk galibiyet: Bir takımın, maçta rakibini yenmesine rağmen hedefine ulaşamaması (Tatminsizlik kavramı "buruk" kelimesine aktarılmıştır.).

Burun vurmak: Futbolcunun, topa ayak parmaklarının ucuyla ve sertçe vurması (Ayağın parmak ucu "burun"a benzetilerek deyim aktarması gerçekleştirilmiştir.).

---

[10] Amigo: futbol maçlarında taraftarları coşturan kişi.

Ev sahibi (takım): Bir takımın kendi sahasında oynaması (Bir futbol takımının kendi bulunduğu yerleşim merkezi ve kullandığı saha onun evi gibi algılanarak bu deyim aktarması oluşturulmuştur.).

Forma savaşı: İlk on birde yer bulabilmek için futbolcuların rekabete girmesi (Rekabet kendisinden daha güçlü bir kavram olan "savaş"la karşılanarak deyim aktarması gerçekleştirilmiştir.).

Gol kralı: Ligdeki bir sezon boyunca veya herhangi bir turnuvada, bir futbolcunun, diğerlerinden daha fazla gol atması (En çok gol atan futbolcu en önde gelen kavramını en güçlü şekilde veren "kral" kelimesiyle karşılanmıştır.).

Gol makinesi: Çok gol atan futbolcu (Makinenin üretkenlik aracı olmasıyla benzerlik ilişkisi kurularak çokluk kavramı makine kelimesine aktarılmıştır.).

Kapalı kutu: Oyun anlayışı ve teknik becerileri hakkında bilgi bulunmayan takım (Bilinmezlik kavramı "kapalı kutu" istiaresiyle anlatılmıştır.).

B.2.c. Ad aktarması yoluyla oluşturulmuş futbol deyimleri:

Futbol deyimlerinde çok sayıda örnekte bu söz sanatının kullanıldığı gözlenmektedir. Futbolun hareketli bir spor dalı oluşu ve futboldaki her hareketin, bir sonucunun olması sebep-sonuç ilişkisine dayanan çok sayıda deyimin dile yerleşmesinin önünü açmaktadır. Bunun yanında, derlediğimiz futbol deyimlerinde parça-bütün ilişkisine dayanan ad aktarmasıyla yapılan birçok deyime de rastlanmaktadır. Aşağıdaki örneklerde ad aktarmasıyla oluşturulmuş deyimler verilmiştir:

Ayağa oynamak: Futbolcunun, pası takım arkadaşının tam ayağına gelecek şekilde atması (Parça-bütün ilişkisinden yararlanılarak futbolcunun takım arkadaşı "ayak" kelimesiyle karşılanmıştır.).[11]

Doksandan dönmek: Topun kaleye girmeyip kale direklerinin kesiştiği yerden geri dönmesi (Bu deyimdeki "doksan" kelimesi parça-bütün ilişkisinden dolayı kale direklerinin kesiştiği noktayı anlatır.).

İlk düdük çalmak: 1. Lig yarışının veya bir turnuvanın başlaması. 2. Maçın başlaması (Maç hakemin ilk düdük sesiyle başladığından sebep-sonuç ilişkisinden yararlanılarak bu deyim oluşturulmuştur.).

Kaleyi korumak: Kalecilik etmek (Kişiyle, yaptığı iş arasında ilgi kurularak kaleci, takımdaki göreviyle anlatılmıştır.).

---

[11] Bu ilginin benzerleri futbolda ve diğer spor dallarında da çokça kullanılır: kaleci için eldiven, tenisçi için raket; hatta bazı müzisyenler için 1. Keman. 2. Keman vb.

Kırmızı kart görmek: 1. Futbolcunun, oyundan çıkarılma cezasına çarptırılması. (Futbolcunun oyundan atılmasına sebep olan durum anılarak bundan doğan sonuç kasdedilmiştir.). 2. Kişinin ciddi bir biçimde uyarılması. 3. Dışlanmak.

Kulübeye çekmek: 1. Çalıştırıcının futbolcuyu oyundan çıkarması. 2. Daha önce ilk on birde maçlara başlayan futbolcunun, sonraki maçlarda çalıştırıcı tarafından yedekler arasında maça başlatılması (Futbolcu oyundan çıktıktan sonra kulübede[12] oturacağından sebep-sonuç ilişkisiyle bu deyim oluşturulmuştur.).

Kupanın (bir) ucundan tutmak: 1. Kazananın şampiyon olacağı maçlarda, önde olan ve maçı kazanma ihtimali yüksek olan takım için söylenen bir söz. 2. Final maçında oynama hakkı kazanmak (Kupaya sahip olmak onu tutmakla olacağından sebep-sonuç ilişkisiyle bu deyim oluşturulmuştur.).

Kupa(yı) kaldırmak: Şampiyon olmak. (Şampiyonluğun en önemli göstergesi kupayı havaya kaldırarak seyirciye teşhir etmektir. Burada da kupa kaldırmak şampiyonluğun sonucu olduğundan sebep-sonuç ilişkisi deyimin oluşmasında etili olmuştur.).

Millî formayı giymek: Sporcunun Millî Takımda yer alması (Millî Takımda yer alan futbolcular Millî Takım forması giydiklerinden sebep-sonuç ilişkisi gözetilerek bu deyim oluşturulmuştur.).

On sekize girmek: 1. Futbolcunun rakip ceza alanına topu sürerek girebilmesi. 2. Bir takımın, rakibinin ceza alanına girerek gol atabilecek duruma gelmesi ("On sekiz" sayı adı bu deyimde on sekiz adım enindeki kale sahasını anlatmaktadır.).

Puanları paylaşmak: Galibiyete iki puan verilen lig yarışında, maçın beraberlikle sonuçlanması (Beraberlik durumunda her iki takıma da bir puan verildiğinden, sonuç anılarak sebep kasdedilmiştir.).

Puanla tanışmak: oynadığı turnuvada veya lig yarışında, bir takımın ilk kez puan alması (sonuç anılarak sebep kasdedilmiş ve bu deyim oluşturulmuştur.).

Sahadan üç puanla ayrılmak: Maçı kazanmak (Kazanan takıma üç puan verildiğinden "üç puan" tamlaması sebep sonuç ilişkisiyle "kazanma" kavramı için kullanılmıştır.).

---

[12] Futbolda, sahanın kenarında yer alan ve teknik adamlarla yedek futbolcuların oturmasına ayrılmış üstü ve yan tarafları kapalı, önü açık alana kulübe denir.

B.2.d. Somutlaştırma yoluyla oluşturulmuş futbol deyimleri:

Türkçemizdeki pek çok deyimin oluşmasında somutlaştırmanın etkili olduğu bilinmektedir (Aksan 1999: 62; Aksan 2003: 92-102). Derlediğimiz futbol deyimlerinin birçoğunda da somutlaştırmanın kullanıldığını gözledik. Aşağıda somutlaştırma yoluyla elde edilen futbol deyimlerine örnek verilmiştir:

Belinden su almak: Futbolcunun çalım atıp rakibinin yere düşmesine yol açması (Kişinin ayakta durabilmesi enerjiye bağlıdır. Enerjisini kaybetme durumu bu deyimle somutlaştırılmıştır.).

Çimleri yoldurmak: Kaleciye çalım atıp emeklercesine yerde sürünmesine yol açmak (Alaycı bir tavırla yerdeki futbolcunun durumu bu deyimde somutlaştırılmıştır.).

Direk(ler) izin vermemek: Kaleye yönelen topun direğe çarpması (Direklere bu deyimde teşhis sanatı uygulanarak deyimin ifade ettiği anlam somutlaştırılmıştır.).

Düşme potasına girmek: Bir takımın, kaybettiği maçlardan sonra ligden düşeceğine dair kanaatlerin güç kazanması (Basketboldaki potanın yuvarlaklığından ve altının boş olmasından yola çıkılarak tehlikenin gelişi somutlaştırılmıştır.).

Eze eze yenmek: Bir takımın diğerini üstün bir oyunla ve bol golle yenmesi (Eze eze zarfı kullanılarak galibiyetin ne derece üstün bir oyunla elde edildiği somutlaştırılmıştır.).

Frene basmak: Önde olan takımın, maçın ilerleyen dakikalarında gol atmak için fazla çaba harcamaması (Yavaşlamak, ağırdan almak, acele etmemek gibi kavramlar bu deyimle somutlaştırılmıştır.).

Futbolun adaleti yoktur: İyi oynayan takımın her zaman kazanamadığını anlatan bir söz (Harcanan çabaya karşılık alınamaması bu deyimle somutlaştırılmıştır.).

Gazozuna maç (yapmak): 1. Futbolcuların maçı önemsemeden oynaması. 2. Futbolcuların gösteri amacıyla maç yapması (Maçta oynamanın önemsizliği veya kazanınca alınacak ödülün değersizliği mahalle maçlarındaki gibi kazanana gazoz ikram edilmesine benzetilmiştir.).

Gol orucunu bozmak: Bir oyuncunun uzun süre gol atamayıp bu başarısızlığını gol atarak gidermesi (Dildeki bir başka deyim "oruç bozmak"tan da yararlanılarak deyimin ifade ettiği anlam somutlaştırılmıştır.).

Göbekten delmek: Hücum eden takımın, kanatlardan orta yapmayıp sahanın ortasından geliştirdiği ataklarla gol atmaya çalışması (Savunmanın orta bölgesi göbeğe, hücum etmekse delmeye benzetilerek deyimin ifade ettiği anlam somutlaştırılmıştır.).

İkinci baharını yaşamak: İleri yaştaki futbolcunun takımına faydalı olmaya devam etmesi (Deyimin ifade ettiği anlam baharın yeniden gelişi benzetmesiyle somutlaştırılmıştır.).

İpe dizmek: Futbolcunun rakiplerine art arda çalım atması (Birkaç işi sırayla ve başarıyla gerçekleştirme anlamı bu deyimle somutlaştırılmıştır.).

İpten dönmek: Bir takımın, maçın sonunda zor da olsa gol atmayı başarıp yarıştığı takımlara göre durumunun kötüleşmesini önlemesi (Olabilecek en kötü sonuçla karşılaşmama anlamı bu deyimle somutlaştırılmıştır.).

Makasa almak: Aynı takımdan iki futbolcunun, rakip futbolcunun ayağındaki topu kapmak için ona sağ ve soldan birlikte müdahale etmesi (İki kişinin sağ ve soldan birlikte hareket etmesi makasa benzetilerek bu deyimin ifade ettiği anam somutlaştırılmıştır.).

Saç baş yoldurmak: Bir futbolcunun, rahtça gol atamamasından dolayı, seyircilerin veya çalıştırıcının aşırı derecede üzülmesi, hiddetlenmesi (Futbolcunun beceriksizliğinden doğan kayıp karşısında başkalarının üzüntüsünü dışa vurması bu deyimle somutlaştırılmıştır.).

Top kargalara gitmek: Çekilen şutun, kalenin çok üzerinden oyun alanının dışına çıkması (Karganın yükseklerde uçan bir kuş olduğundan hareketle somutlaştırmaya gidilmiştir.).

Topu dağlara, taşlara vurmak: 1. Çekilen şutun kaleden çok uzağa gitmesi. 2. Çekilen şutun, kalenin çok üzerinden oyun alanının dışına çıkması. (Topun saha dışına çıkması abartılarak somutlaştırılmıştır.).

B.3. Futbol deyimlerinde çağrışım, duygu değeri alışılmamış bağdaştırma ve analoji:

Her dilde olduğu gibi Türkçemizde de bazı kelimelerin, belli çağrışımları beraberinde getirdiği ve insan ruhu üzerinde birtakım duyguların uyanmasını sağladığı bilinmektedir (Aksan 1999: 56-57). Derlediğimiz futbol deyimlerinin bünyesinde de sıklıkla kullanılan bazı kelimelerin çağrışım ve duygu değerlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Mesela, "yağ-" fiil kökünün türemişleri olan "yağmak, yağdırmak, yağmur" kelimeleriyle oluşturulan ve hepsi de kazanan takımın rakibine dört veya daha fazla gol atması anlamına gelen ***gol yağdırmak, gol olup yağmak, gol yağmuruna tutmak*** deyimlerinde, bu kelimeler "çokluk, bolluk" kavramlarını çağrıştırmaktadır. Öte taraftan, ***ya-***

rıştan kopmak (bir takımın, rakipleriyle olan puan farkının artmasından sonra lig şampiyonu olma ihtimalinin azalması veya kalmaması)*,* ***zirveden kopmak*** (ligde aldığı başarısız sonuçlardan sonra bir takımın, liderlikten veya üst sıralardan uzaklaşması) deyimlerinde "uzaklaşmak" kavramı "kop-" fiiline aktarılırken, bu deyimlerle aynı zamanda "mahrum kalmak" kavramı da çağrıştırılmaktadır. İlk gruptaki deyimlerle taraftarın gururu okşanırken son iki deyim spor basınında, daha çok, taraftara, takımının kötü gidişinden haber verildiği ve taraftarın üzüntüsüne ortak olunduğu mesajı verilmek istendiğinde kullanılmaktadır. Aşağıda bu bölümde sözü edilen deyimlerin spor basınındaki kullanımlarına örnekler verilmiştir:

Arsenal Zirveden Koptu.

Premier Lig'de 21. hafta karşılaşmalarında Arsenal, Swansea deplasmanından eli boş dönerek üst üste ikinci yenilgisini aldı (http://www.mackolik.com/Haber/128711/Arsenal-Zirveden-Koptu 15.01.2012).

Sivasspor'u evinde ağırlayan Beşiktaş, yenik düştüğü karşılaşmada beraberlikle yetinmek zorunda kaldı. Bu skorla kara kartal zirveden resmen kopmuş oldu (http://m.on5yirmi5.com/haber/17573.htm Erişim tarihi: 30.06.2012).

Maçı koparmak, puan koparmak deyimlerindeyse aynı fiilin ettirgen çatılı şeklinin kullanılarak o takımın, birincisinde önemli, ikincisinde zor bir işi başardığı izlenimi okuyucunun zihninde pekiştirilmektedir:

İkinci yarıya da iyi başlayan sarı-lacivertliler Niang ve Santos ile bulduğu gollerle maçı koparmayı bildi. (www.haberaktuel.com 09 Mart 2011).

Akdeniz Belediyespor, liderden de puan kopardı. (http://www.akdenizbelediyespor.com/akdeniz-belediyespor-liderden-de-puan-kopardi-akdeniz-belediyespor-liderden-de-puan-kopardi/ 13 Şubat 2012).

Kupaya veda etmek (bir takımın kupa yarışından elenmesi)*,* ***yeşil sahalara veda etmek*** (futbolcunun futbolu bırakması) deyimlerindeyse "veda" kelimesiyle, "yokluk, mahrumiyet" kavramları çağrıştırılmıştır. Bu deyimlerin kullanıldığı yerlerde o takımın söz konusu edilen yarışta bir daha yer almayacak olmasından veya o futbolcunun bir daha seyirci karşısına çıkamayacağından duyulan üzüntü etkileyici bir üslupla verilmek istenmiştir:

İtalya'da şampiyonluğunu ilan eden Milan, kupaya yarı finalde veda etti. (http://www.futbolingo.com/haber/32872/Milan-kupaya-veda-etti 11 Mayıs 2011).

Ayhan Akman yeşil sahalara veda etti.

Galatasaraylı Ayhan Akman, 2011-2012 sezonu itibariyle futbol kariyerini noktalarken, birçok önemli başarıya imza atarak aktif spora veda etti. (http://www.haber7.com/spor/haber/879571-ayhan-akman-yesil-sahalara-veda-etti 14 Mayıs 2012).

Futbol deyimlerinde sık kullanılan bir kelime de "zirve"dir. Bu kelimeyle oluşturulan deyimlerin kalabalık bir kavram alanı oluşturmasının yanında, aşağıdaki deyimlerde "zirve" kelimesinin duygu değerinden de fazlasıyla yararlanıldığı gözlenmektedir. Bu kelimeyle oluşturulan ***ligi zirvede tamamlamak*** (şampiyon olmak)*,* ***ligin zirvesinde (olmak)*** (lig yarışı devam ederken sıralamada en üstte bulunmak), ***zirve mücadelesi vermek*** (bir takımın, lig yarışında, şampiyonluğu veya üst dereceleri hedeflemesi) ***zirveye ortak olmak*** (bir takımın, üst üste oynadığı maçları kazanarak lig şampiyonluğuna aday olması), ***zirveye oynamak*** (bir takımın, lig yarışında, şampiyonluğu veya üst dereceleri hedeflemesi), ***zirveye tırmanmak*** (lig yarışında, bir takımın art arda maçlar kazanarak üst basamaklara çıkması), ***zirveyi zorlamak*** (lig yarışında bir takımın, üst sıralarda yer almaya aday olması) deyimlerinde bir yandan "ulaşılmazlık, büyüklük, güç, kudret" gibi kavramlar çağrıştırılırken diğer yandan taraftara, takımının layık olduğu yerin en üst seviye olduğu mesajı verilmektedir.

Derlediğimiz futbol deyimlerinin bir kısmında da mecazlı anlatımların alışılmamış bağdaştırmalarla gerçekleştirildiğini gözledik. Anlatımı güçlendirmek için edebiyat eserlerinde sıklıkla kullanılan alışılmamış bağdaştırmalar (Aksan 1999: 82-86; Aksan 2005: 4) futbol deyimlerinde de bolca görülmektedir. Aşağıda bu gibi futbol deyimlerine örnekler verilmiştir:

Adamını kucağına almak: Hareketini kısıtlamak veya engellemek için rakibi sıkıştırmak.

Alkış toplamak: Futbolcunun veya futbol takımının seyirciler tarafından beğenilmesi.

Altın gol: Turnuvalarda, berabere biten final maçlarının uzatma bölümlerinde gol atan takımın galip sayılması.

Altın karma: Bir turnuvadan sonra veya ligin bitiminde, takımına en üst seviyede yararlı olan on bir futbolcunun adının, bir takım oluşturacak şekilde sıralanması.

Asansör takım: Üst kümeden alt kümeye sıklıkla düşüp çıkan takım.

Avantaj yakalamak: Bir takımın, elemeli maçların ilkinde rakibini yenerek tur atlama ihtimalini yükseltmesi.

Beraberliği kurtarmak: Bir takımın, galip gelme ihtimali yüksek olan maçta geriye düştükten sonra maçı beraberlikle bitirebilmesi.

Beraberlik(i) yakalamak: Bir takımın, maçta geriye düştükten sonra beraberliği sağlayabilmesi.

Doksana göndermek: Kale direklerinin kesiştiği yerden, futbolcunun, gol atması.

Doksana takmak: Kale direklerinin kesiştiği yerden, futbolcunun, gol atması.

Doksandan çıkarmak: Kalecinin, topa, kale direklerinin kesiştiği yerde müdahale edip golü önlemesi.

Doksandan dönmek: Topun kaleye girmeyip kale direklerinin kesiştiği yerden geri dönmesi.

Eze eze yenmek: Bir takımın diğerini üstün bir oyunla ve bol golle yenmesi.

Galibiyetle tanışmak: Bir takımın, lig yarışında veya bir turnuvada ilk kez maç kazanması.

Gole imza atmak: Futbolcunun gol atması.

Gol makinesi: Çok gol atan futbolcu.

Gol olup yağmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Gol orucunu bozmak: Bir oyuncunun uzun süre gol atamayıp bu başarısızlığını gol atarak gidermesi.

Gol yağdırmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Gol yağmuruna tutmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Gol yağmuruna tutulmak: Bir takımın, rakibine dört veya daha fazla gol farkıyla yenilmesi.

Jenerasyon yakalamak: Bir takımın, belli bir dönemde çok iyi oyuncuları kadrosunda bulundurması.

Kalecide erimek: Atağın, rakip takım kalecisi tarafından önlenmesi.

Katı savunma yapmak: Rakibine gol atma fırsatı vermemek amacıyla bir takımın, atak yapmaktan kaçınıp yalnızca kalesini savunmak için oynaması.

Koyu Beşiktaşlı: Beşiktaşı çılgınca destekleyen taraftar.

Koyu Fenerli: Fenerbahçeyi çılgınca destekleyen taraftar.

Koyu Galatasaraylı: Galatasarayı çılgınca destekleyen taraftar.

Maça damgasını vurmak: Bir oyuncunun maçta çok iyi oynaması:

Maçı koparmak: Bir takımın, maçın kazanılmasını sağlayan gol veya golleri atabilmesi.

Maçın kırılma anı: Maçın seyrini değiştiren; ancak önemi daha sonra ortaya çıkan maçtaki bir gol, bir durum veya hareket.

Maçın kırılma noktası: Maçın seyrini değiştiren; ancak önemi daha sonra ortaya çıkan maçtaki bir gol, bir durum veya hareket.

Milimetrik pas atmak: Futbolcunun, pası, uzaktaki takım arkadaşının tam ayağına atması.

Ofsayt kokmak: Hakemin, kurallara uygun olduğuna hükmettiği bir pozisyon sonrasında gol olmasına rağmen, seyircilerin pozisyonda ofsayt olduğunu iddia etmeleri.

Oyun disiplininden kopmak: Bir takımın, maçta, herhangi bir sebeple moralinin bozulmasından dolayı çalıştırıcının verdiği taktiği uygulayamaz hâle gelmesi.

Oyun soğumak: Maçtaki heyecanın uzun bir duraklamadan sonra azalması.

Oyunu soğutmak: Taktik gereği, rakibin atak yapmasına fırsat vermemek için, topu oyuncular arasında dolaştırmak veya sık sık oyun alanının dışına atmak.

Ölüp ölüp dirilmek: Bir takımın, rakibini zorlanarak yenmesi.

Ölü top: Hakemin serbest vuruş kararından sonra topla oynanmış olması.

Ölü yaprak: Ünlü Fransız futbolcu Michael Platini'nin, belli bir yöne doğru ilerleyen topun, aniden alçalmaya başlayıp yön değiştirmesiyle ünlenen vuruşları için söylenen bir söz.

Pis burun vurmak: Futbolcunun, topa ayak parmaklarının ucuyla ve sertçe vurması.

Renklerine bağlamak: Bir kulübün, futbolcuyla resmen anlaşarak, onu kendi takımında oynatması.

Sahadan silmek: Bir takımın, rakibinden çok üstün oynayıp bolca da gol atarak rakibini yenmesi.

Sakatlar ordusu: Bir takımda çok sayıda sakat futbolcunun bulunması.

Sırtı dönük oynamak: Futbolcunun, pası alıp rakip oyunculara rağmen, atağı en etkili biçimde geliştirebilmesi.

Sinir harbi: Maç sırasında iki takımın futbolcuları veya yöneticileri arasında sürtüşmelerin ve sataşmaların görülmesi.

Söz kesmek: Bir kulübün, futbolcuyla, resmî sözleşme imzalamadan önce ondan, mukavele imzalayacağına dair söz alması.

Şampiyonluk tatmak: Futbolcunun, şampiyon olmuş bir takımın kadrosunda bulunması.

Takım tutmak: Kişinin herhangi bir futbol takımını gönülden desteklemesi.

Tek başına takım: 1. Futbolcunun, oynadığı takıma çok yararlı olması. 2. Bir futbolcun aldığı ücretin başka bir takımın bütün futbolcularının aldığı ücrete denk veya ondan fazla olması.

Top direği yalamak: Topun direğe sürterek dışarı çıkması.

Top kargalara gitmek: Çekilen şutun, kalenin çok üzerinden oyun alanının dışına çıkması.

Topu kesmek: Futbolcunun gol atabilecek durumdaki arkadaşına havadan veya yerden pas vermesi.

Topun altına girmek: Topun alt kısmına vurmak.

Topu yumuşatmak: Futbolcunun, havadan gelen topu, sektirmeden ayağıyla karşılayabilmesi.

Turu cebe koymak: Bir takımın, elemeli iki maçın ilkinde tur atlayacak sonucu elde etmesi.

Tutuk (futbol) oynamak: Bir takımın, maçı kazanabilecek kadar iyi oynayamaması:

Üç puana uzanmak: Bir takımın diğerini yenmesi.

Üç puan bırakmak: Bir takımın, oynadığı maçta yenilmesi.

Üç puan çıkarmak: Bir takımın, bütün olumsuz şartlara rağmen maçı kazanması.

Yeniden doğmak: Önceleri yıldız kabul edilen bir futbolcunun, verimsiz geçen uzun bir dönemden sonra, oynadığı maçlarda yeniden başarılı olması.

Yüreğini sahaya koymak: Maçı kazanmak için taktiğin yanı sıra samimi bir çabanın da gerekliliğini anlatan bir söz.

Zirveden kopmak: Ligde aldığı başarısız sonuçlardan sonra bir takımın, liderlikten veya üst sıralardan uzaklaşması.

Bunlardan başka, ***rahat nefes aldırmak,*** "geniş bir nefes almak" deyiminden; ***takımını kurtaran kaptan*** ise "gemisini kurtaran kaptan."[13] deyiminden analoji (örnekseme) yoluyla oluşturulmuş futbol deyimleridir.

B.4. Futbol deyimlerinde bazı kavram alanları:

Futbol deyimlerini anlam bakımından incelediğimizde, bu deyimlerin belli kavram alanlarında kümelendiğini gözlemekteyiz. Bu kümelenme, anlatımda ayrıntıya inme ihtiyacının tabii bir sonucudur. Biz bildirimizde, pek çok kavram alanından yalnızca üçünü, ***galibiyet, beraberlik*** ve ***gol*** kavramlarını ele alarak bu kavram alanlarına giren deyimleri sınıflandırmaya ve anlam ilişkilerini, ayrıntılarını incelemeye çalışacağız. Mesela, sözlüğümüzde yer alacak deyimler arasında "galibiyet" kavramının üç ayrıntıyla tespit edildiğini gözlemekteyiz. Bunlardan birincisi galibiyeti yücelterek anlatma, ikincisi maçın farklı kazanıldığını anlatama, üçüncüsü de galip gelen takımın rakibinden daha üstün oynayarak maçı kazandığını anlatma. "Beraberlik" için de iki kavram alanının oluştuğunu gözlemekteyiz. Bu kavram alanlarından biri maç devam ederken beraberliğin anlatılması diğeri ise maç bittikten sonra ortaya çıkan beraberlik sonucunun anlatılması. "Gol" kavramı da üç ayrı kavram alanında kümeleşen deyimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri golün sade bir üslupla anlatılması, ikincisi golü atan futbolcunun rolünün öne çıkarılması, üçüncüsü ise golün atılış biçimini anlatan deyimler. Bu açıdan bakıldığında, dilin, futbol deyimleriyle kazanmış olduğu zenginliğin yalnızca deyim hazinesinin artmasından ibaret olmadığı, aynı zamanda, dilin anlatım gücünün deyimler vasıtasıyla ne ölçüde geliştiği ortaya çıkmaktadır. Aşağıda ***galibiyet***, ***beraberlik*** ve ***gol*** kavramlarının oluşturduğu kavram alanlarına giren futbol deyimlerine örnekler verilmiştir:

---

[13] Bu deyim TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Veri Tabanı'nda atasözü olarak kaydedilmiştir.

B.4.a. Galibiyetle ilgili deyimler:

B.4.a.I. Kazanan takım açısından galibiyetin önemini anlatan (galibiyeti yücelten) deyimler:

Destan yazmak: Türk takımlarından birinin, daha çok Avrupa takımlarıyla yapılan maçlarda, kendisinden beklenenin üzerinde bir başarı elde etmesi.

Tarih yazmak: Türk takımlarından birinin, daha çok Avrupa takımlarıyla yapılan maçlarda, kendisinden beklenenin üzerinde bir başarı elde etmesi.

Eli boş göndermek: Bir takımın, kendi sahasında oynadığı maçta rakibini yenmesi.

Gülen taraf (olmak): Bir takımın oynadığı maçta rakibini yenmesi.

Puansız göndermek: Bir takımın, kendi sahasında rakibini yenmesi.

Rövanşı almak: Elemeli maçlardan ilkinde yenilen takımın, ikincisinde galip gelip hedefine ulaşması:

Rövanşı vermemek: Elemeli maçlardan ilkinde galip gelen takımın, ikincisinde de rakibine yenilmeyip hedefine ulaşması:

Yüzler gülmek: Bir takımın, arka arkaya oynadığı maçlarda rakiplerini yenerek hedefine doğru ilerlemesi.

Engeli aşmak: 1. Lig, kupa gibi yarışlarda veya bir turnuvada, hedeflediği başarıyı elde etmek isteyen takımın oynadığı maçları kazanması. 2. Bir takımın oynadığı maçta rakibini yenmesi.

Engeli geçmek: 1. Lig, kupa gibi yarışlarda veya bir turnuvada, hedeflediği başarıyı elde etmek isteyen takımın oynadığı maçları kazanması. 2. Bir takımın oynadığı maçta rakibini yenmesi.

Engeli kayıpsız geçmek: Bir takımın oynadığı maçı kazanması.

Saf dışı bırakmak: 1. Turnuva veya kupa maçlarında, bir takımın rakibini elemesi. 2. Lig yarışında bir takımın rakibini yenerek onun, yarışta geri kalmasını sağlaması.

Güle oynaya: Bir takımın rakibini rahatça yenmesi.

Rakibini devirmek: Bir takımın oynadığı maçta rakibini yenmesi.

Kendini sıkmamak: Bir takımın rakibini rahatça yenmesi.

Yukarıdaki deyimlerin hepsi de galibiyeti anlatmaktadır. Ancak bunların her biri galibiyeti hedef kitlenin nazarında yücelten, onun önemini vurgula-

yan birer duygu değerine sahiptir. Bu deyimlerden ***tarih yazmak*** ve ***destan yazmak*** galibiyetin âdeta ulaşılmaz bir başarı olarak algılanmasını sağlamaya yöneliktir. Bu iki deyim daha çok Türk takımlarının, Avrupa'nın güçlü takımları karşısında galip geldikleri maçların sonunda kullanılmaktadır. Geçmiş yıllarda Türk takımlarının Avrupa takımlarına karşı farklı mağlup olmalarından sonra zaman zaman elde edilen başarılı sonuçlar basında böylesi yüceltici ifadelerle yansıtılmaktadır:

Fatih Terim destan yazmış biridir. Galatasaray'ın UEFA ve Süper Kupa'yı kazanması bir destandır. Dilden dile anlatılmış, anlatılmaya da devam edilecektir. (www.seneraksu.com 08.09.2006).

Hollanda'da Türk Futbol Takımı Tarih Yazdı.

Zaandam Türkspor (ZTS) A1 Genç Takımı Hollanda Kraliyet Futbol Federasyonu (KNVB) Kupa Final karşılaşmasında rakibi Onze Gezelle'yi 3-2 yenerek şampiyon oldu. (http://www.webhaber.com/Hollanda-Da-Turk-Futbol-Takimi-Tarih-Yazdi-haberi 17 Mayıs 2011).

Eli boş göndermek, puansız göndermek, rövanşı almak, rövanşı vermemek, saf dışı bırakmak gibi deyimlerse hedef kitlenin tuttuğu takımın ne kadar güçlü olduğu çağrışımını da barındırmaktadır:

Beyşehir Belediyespor, Beyşehir 75. Yıl Cumhuriyet Stadı'nda ağırladığı Ereğlispor'u eli boş gönderdi. (www.bgrt.com.tr 23 Ocak 2011).

Chelsea Manu'yu puansız gönderdi.

Premier League'de Chelsea lider Manchester United'ı 2-1 mağlup etti.

Sezonun ilk maçında Karabük'e 2-0 kaybettik. Bu maçı kazanarak hem rövanşı almış olacak hem de ilk 10 hedefine bir adım daha yaklaşacağız. (http://www.dha.com.tr/haberdetay.asp?tarih=20.05.2011&Newsid=161223&Categoryid=7 11.5.2011).

İlk maçın rövanşını vermemek için sahaya çıkacağız, diye konuştu. (http://www.manisahaberleri.com/haber-detay.aspx?id=1217 18.02.2011).

Manchester United Chelsea'yi saf dışı bıraktı.

Şampiyonlar Ligi çeyrek final rövanş maçında Manchester United Chelsea'yi 2-1 yenerek yarı finale yükseldi. (http://www.cnnturk.com/2011/spor/futbol/04/13/manu.chelseayi.saf.disi.birakti/613100.0/index.html 13 Nisan 2011).

Kendini sıkmamak ve onunla aynı anlama gelen ***güle oynaya*** deyimleri de bir takımın maçı ne kadar kolay kazandığını anlatmaktadır.

Yüzler gülmek, gülen taraf (olmak) deyimleri galibiyetin sevinçle karşılandığını, ***engeli aşmak, engeli geçmek, engeli kayıpsız geçmek*** deyimleri de takımın zor bir maçı kazandığını veya muhtemel bir mağlubiyetten başarıyla sıyrıldığını anlatır.

Rakibini devirmek deyimi ise bir takımın ne derece güçlü olduğunu anlatırken "devirmek" fiilinin çağrışım gücünden faydalanılarak elde edilmiştir.

B.4.a.II. Farklı sonuçla galip gelindiğini anlatan deyimler:

Farka gitmek: Maç bitmeden bir takımın, rakibine dört veya daha fazla gol atmayı başarması.

Fark atmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Fark yapmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Gole boğmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Gol olup yağmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Gol yağdırmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Gol yağmuruna tutmak: Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi.

Ter atmak: Bir takımın, rakibini kolayca ve bol gol atarak yenmesi.

Gole boğmak, gol olup yağmak, gol yağdırmak, gol yağmuruna tutmak deyimlerinde anlamı güçlendirmek için "çokluk, bolluk" gibi kavramları çağrıştıran "yağ-, yağdır-" fiilleriyle "yağmur" kelimesinden de yararlanılmıştır.

B.4.a.III. Maçı kazanan takımın, daha üstün oynayarak rakibini yendiğini anlatan deyimler:

Eze eze yenmek: Bir takımın, diğerini üstün bir oyunla ve bol golle yenmesi.

Ezip geçmek: Bir takımın diğerini üstün bir oyunla ve bol golle yenmesi.

Sahadan silmek: Bir takımın, çok iyi oynayıp bolca da gol atarak rakibini yenmesi.

Ter atmak: Bir takımın, rakibini kolayca ve bol gol atarak yenmesi.

Çoğu deyim aktarması yoluyla yapılmış yukarıdaki deyimlerden ***eze eze yenmek ve sahadan silmek*** örneklerinde "ez-, sil-" gibi fiillerin de çağrışım gücünden yararlanılmıştır. **Ter atmak** deyimindeyse rakibin galip takıma ne kadar hafif geldiği ad aktarması yoluyla anlatılmıştır.

B.4.b. Beraberlikle ilgili deyimler:

İncelemelerimize göre, spor basınında, beraberliğin anlatımında da iki yol izlendiği gözlenmektedir:

B.4.b.I. Maç oynanırken beraberliğin devam ettiğini anlatan deyimler:

Berabere getirmek: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Beraberliğe taşımak: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Beraberliği getirmek: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Eşitliği sağlamak: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Eşitliği yakalamak: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Skora denge getirmek: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Skorda dengeyi sağlamak: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Skoru dengelemek: Geride olan takımın gol veya goller atıp maçta beraberliği sağlaması.

Gole cevap vermek: Bir takımın beraberlik golünü atması.

Maça ortak olmak: Maçta, geride olan takımın gol atıp beraberliği sağlaması.

Maçta eşitlik olmak: Oynanmakta olan maçta beraberlik durumunun devam etmesi.

Skorda eşitlik olmak: Oynanmakta olan maçta beraberlik durumunun devam etmesi.

Beraberlik(i) yakalamak: Bir takımın, maçta geriye düştükten sonra beraberliği sağlayabilmesi:

Geri gelmek: Bir takımın, maçta birkaç gol yiyip geriye düştükten sonra beraberliği sağlayabilmesi veya rakibini yenmesi.

B.4.b.II. Maçın beraberlikle sonuçlandığını anlatan deyimler:

Beraberliği kurtarmak: Bir takımın, galip gelme ihtimali yüksek olan maçta geriye düştükten sonra maçı beraberlikle bitirebilmesi.

Galibiyeti koruyamamak: Öne geçen takımın, maç sonunda berabere kalması veya yenilmesi.

Beraberlik almak: Maç sonunda, iki takımın da aynı sayıda gol atması.

Bir puanı kurtarmak: Bir takımın, yenme ihtimali yüksek olan maçta geriye düştükten sonra maçı beraberlikle bitirebilmesi.

Bir puanla yetinmek: Bir takımın, kazanabileceği bir maçı berabere bitirmesi.

Bir puana razı olmak: Bir takımın, kazanabileceği bir maçı berabere bitirmesi.

Berabere kalmak: Maç sonunda, iki takımın da aynı sayıda gol atması.

Puan çıkarmak: Yenilme ihtimali yüksek olan bir takımın, rakibiyle berabere kalması.

Puan kapmak: Yenilme ihtimali yüksek olan bir takımın, rakibiyle berabere kalması.

Puanları paylaşmak: Galibiyete iki puan verilen lig yarışında, takımların bir maçta berabere kalması.

Maç başladığı gibi bitmek: Maçın 0-0 bitmesi.

Sahadan bir puanla ayrılmak: Maç sonunda, iki takımın da aynı sayıda gol atması.

Kardeş payı (yapmak): Maç sonunda, iki takımın da aynı sayıda gol atması.

Elinden kaçırmak: Rakibini yenecek güçte olmasına rağmen, bir takımın maçı berabere bitirmesi.

Eşitlik bozulmamak deyimi ise hem maç bitmeden hem de beraberlikle biten maçların sonunda kullanılmaktadır.

Futbolun en çekici olayı olan "gol" ise futbol kavram alanları içinde en zengin olanlarındandır. Aşağıda gol atmayı anlatan deyimler zengin ayrıntılarıyla verilmiştir.

B.4.c. Golle ilgili deyimler:

B.4.c.I. Sade bir üslupla gol kaydetmeyi anlatan deyimler:

Galibiyeti getirmek: Bir takımın, rakibini yenmesi için gerekli golün atılması.

Gol atmak: Topun, karşı takımın kalesine girmesini sağlamak.

Gol gelmek: Gol olmak.

Gol kaydetmek: Karşı takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Gol(ü) bulmak: Bir takımın gol atmayı başarması.

Son vuruşu yapmak: Futbolculardan birinin, takımının atağını golle sonuçlandırması.

Tabelayı değiştirmek: Maçta futbolculardan birinin gol atması.

Top ağlara gitmek: Gol olmak.

Top ağlarda (olmak): Topun kaleye girmesi.

Top filelerde (olmak): Topun kaleye girmesi.

Top ağlarla buluşmak: Topun kaleye girmesi.

B.4.c.II. Golün atılış biçimini öne çıkaran deyimler:

Golün atılış biçiminin okuyucuya, dinleyiciye veya seyirciye anlatılması spor basınında gayet önemlidir. Bu durum, zengin bir üslubu gerekli kılar. Bu amaçla spor yayıncılığında pek çok deyim kullanılır. Futbolda, bilhassa kale direklerinin kesiştiği yerden gol atmak fevkalade bir beceri sayıldığından, futbol yayınlarında da bu durumu anlatan birden fazla deyim oluşmuştur. Aşağıda bu tür deyimlere örnekler verilmiştir:

Doksana göndermek: Kale direklerinin kesiştiği yerden, futbolcunun gol atması.

Doksana takmak: Kale direklerinin kesiştiği yerden, futbolcunun gol atması.

Çatala asmak: Kale direklerinin kesiştiği yerden, futbolcunun gol atması.

İğne deliğinden geçirmek: Kalecinin bırakmış olduğu küçük bir boşluktan gol atmayı başarmak.

Köşeye bırakmak: Topu kalenin köşelerinden birine atarak rakip kaleye girmesini sağlamak.

Örümcek ağlarını almak: Kale direklerinin kesiştiği yerden, futbolcunun gol atması.

B.4.c.III. Golün atılmasında futbolcunun rolünü öne çıkaran deyimler:

Gole imza atmak: Bir futbolcunun gol atması.

Topu ağlara bırakmak: Rakip takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Topu ağlara göndermek: Rakip takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Topu ağlarla buluşturmak: Rakip takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Topu filelere bırakmak: Rakip takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Topu filelere göndermek: Rakip takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Fileleri havalandırmak: Rakip takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Ağları havalandırmak: Rakip takımın kalesine topun girmesini sağlamak.

Futbolda daha başka pek çok durum ve olay böylesine ayrıntılı bir biçimde deyimlerle anlatılabilmektedir. Biz bu çalışmamızda yukarıda sıraladıklarımıza yetiniyoruz.

B.5. Futboldan günlük dile geçen deyimler:

Futbolun eğlence kültürümüzde ne derece yer ettiği ortadadır. Her yaşta insanın maç seyretmekten keyif aldığı bir toplumun günlük dilinde de elbette futbolun yansımaları olacaktır. Bunun en önemli göstergelerinden biri günlük konuşmalarda kullanılan deyimlerdir. Günümüz Türkiye Türkçesinde futbol terimleriyle veya futbolda kalıplaşan bazı cümlelerle kişilerin birbirine hitap ettiği ve hayattaki bazı durumları anlattığı gözlenmektedir. Bu amaçla kullanılan deyimler aşağıda sıralanmıştır:

Aralarında paslaşmak: Menfaatleri birleşen kişilerin birbirleriyle yardımlaşması, dayanışması.

Bir sıfır geride başlamak: Başkalarına göre bir konuda daha donanımsız olmak.

Bir sıfır önde başlamak: Başkalarına göre bir konuda daha donanımlı olmak.

Dakika bir gol bir: Bir işe başlar başlamaz kötü bir gelişmeyle karşılaşmak.

Direkten dönmek: Ramak kalmak.

Gol atmak: Birini zor duruma düşürmek.

Gol yemek: Birinin yaptığı bir işe karşılık verememek, yanlışı görülmek.

Markaj(ın)a almak: Bir kişiyi sıkı takibe almak.

Pas vermemek: Karşı cinse umut ve cesaret vermemek, gösterilen ilgiye kayıtsız kalmak .

Rövanş almak: Acısını çıkarmak, öç almak.

Sahaya inmek: Beklenen bir işe başlamak.

Sarı kart göstermek: Uyarıda bulunmak.

Ters köşeye yatırmak: Kandırmak, yanıltmak.

Top (birinde olmak): Bir konuda davranma serbestliğine sahip olmak.

Topu taca atmak: Sürüncemede bırakmak, üstüne alınmamak.

Uzatmaları oynamak: Çok yaşlanmak, ölmek üzere olmak.

Topa girmek: Konuyu açmak, işe karışmak.

Tribünlere oynamak: Herhangi bir yöneticinin veya siyasetçinin, kitleleri etkilemeye yönelik davranışlarda bulunması.

Yukarıdaki örneklerden bazıları futbolda da deyim olarak kullanılırken bazıları yalnızca günlük hayatta deyim olarak kullanılmaktadır. Bunlardan, ***dakka bir gol bir, gol atmak, gol yemek, markaj(ın)a almak, pas vermemek, rövanş almak, sahaya inmek, sarı kart göstermek, top (birinde olmak), topu taca atmak, topa girmek, uzatmaları oynamak*** gibi deyimler hem futbolda hem günlük hayatta deyim özelliği taşırken ***aralarında paslaşmak, bir sıfır geride başlamak, bir sıfır önde başlamak, direkten dönmek, ters köşeye yatırmak,*** yalnızca günlük hayatta deyim olarak kullanılmaktadır.

B.6. Günlük dildeki deyimlerin futbol yayınlarındaki kullanımıyla ilgili bazı değerlendirmeler:

Günlük hayatta kullanageldiğimiz pek çok deyimin, futbol maçlarının yazılı, sözlü anlatımında ve yorumlanmasında da kullanıldığı gözlenmektedir. Bu durum, anlatımı çekici kılmaya yöneliktir. Basın yayındaki futbol anlatım

dili yalnızca kendi ürettiği deyimlerle yetinmemekte, Türkçenin engin deyim hazinesinden de yararlanmaktadır. Türkçenin deyimlerinin bu şekilde kullanılması dilin her gün yeniden işlenmesinin sonucudur. Bizce, bu gibi deyimlerin futboldaki anlamlarının da deyim sözlüklerinde yer alması gereklidir.

Futbol yayınlarında günlük hayattan aktarılarak kullanılan deyimler incelendiğinde bu deyimlerin bir kısmında, anlamın korunarak yalnızca kullanım alanının genişlediği bir kısmındaysa deyimin bir yan anlam kazandığı gözlenir. Öte taraftan, günlük dilde kullanılan bazı deyimler futbolda bambaşka anlamlarla kullanılırken bazı deyimler, önüne bir kelime alarak yeni bir kalıp içinde kullanılmakta; böylece dilde yaşayan deyimin anlatım gücünden yararlanılmaktadır. Aşağıda bu tür deyimlere pek çok örnek sunulmuştur:

B.6.a. Kullanım alanı genişleyen deyimler:

Aşağıda, günlük hayatta kullandığımız ve futbol yayınlarında da rastladığımız futbol deyimlerinin anlamları ayrı ayrı verilmiştir. İlk sırada verilen karşılık, deyimin futbol yayınlarındaki anlamı, sonraki ise günlük kullanımdaki anlamıdır. Her deyimden sonra günlük kullanımdaki anlamıyla ilgili açıklamalar parantez içinde verilmiştir:

Adını (bir şeye) altın harflerle yazdırmak: Bir futbolcunun meslek hayatında çok başarılı olduğunu anlatan bir söz: (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Çantada keklik: 1. Bir takımın, rakibini rahatlıkla yenebileceğini anlatan bir söz. 2. Bir takımın, turu geçeceği veya şampiyon olacağı konusunda hiçbir şüphe duyulmaması.

Çantada keklik:

Ele geçirilmesi o denli kesin ki ele geçirilmiş sayılır. (ÖAA)

Ele geçirilmesi veya el altında bulundurulması kesin. (İP)

Geçer not almak: Futbolcunun, takımın, seyirciler, teknik adamlar veya idareciler tarafından beğenilmesi: (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Hedefe kilitlenmek: 1. Bir takımın, oynayacağı maçı mutlaka kazanmak istemesi. 2. Bir takımın, lig yarışında veya bir turnuvada şampiyon olmayı çok istemesi (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

İkinci baharını yaşamak: İleri yaştaki futbolcunun takımına faydalı olmaya devam etmesi (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

İpten dönmek: Bir takımın, maçın sonunda zor da olsa gol atmayı başarıp yarıştığı takımlara göre sıralamadaki durumunun kötüleşmesini önlemesi (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Kapalı kutu: Oyun anlayışı ve teknik becerileri hakkında bilgi bulunmayan takım.

Kapalı kutu: 1. İçindekini belli etmeyen, sır saklayan kimse. 2. Niteliği gizli kalan. (ADVT)

Kolay lokma olmamak: Bir takımın, kendinden güçlü rakibine kolayca yenilmeyeceğini anlatan bir söz. (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Topun ağzında (olmak): Takımda istenmeyen bir futbolcunun, başka takıma verileceği haberinin yayılması:

Topun ağzında:

1. İlk önce saldırılacak yer. 2. Çatılacak ilk kişi. (ÖAA)

1. Öncelikli vurulacak veya ele geçirilecek (yer). 2. Haddi bildirilecek, defedilecek (kişi). (İP)

Çatılacak, harcanacak, atılacak ilk kişi, tehlikeye çok yakın olan kimse için kullanırız. (AP)

Yaprak dökümü: Birçok futbolcunun, çeşitli sebeplerle, oynadıkları takımdan aynı dönemde ayrılması (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Yara sarmak: Lig yarışında, daha önce oynadığı maçlardan bazılarını kaybeden veya o maçlarda berabere kalarak puan kaybeden bir takımın, daha sonra oynadığı bir maçı kazanması (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Biletini kesmek: Bir futbolcunun, takımda oynatılmak istenmeyip çalıştırıcı veya idareciler tarafından başka kulübe transfer edilmesine karar verilmesi.

Biletini kesmek: 1. Ölümüne karar vermek. 2. İşine son vermek, işten uzaklaştırmak, ayırmak. (ADVT)

Denizi geçip derede boğulmak: Bir takımın güçlü rakibini yenip daha zayıf rakibine yenilmesi.

Çaydan geçip derede boğulmak: Büyük güçlükleri yenmişken önemsiz bir sebepten başarısızlığa uğramak. (ADVT)[14]

Denizden (denizi) geçip çayda boğulmak: Büyük güçlükleri yenmişken önemsiz bir sebepten başarısızlığa uğramak. (ADVT)

Diş geçirememek: Oynadığı maçta galip gelmesi arzu edilen bir takımın, berabere kalması veya yenilmesi.

Diş geçirememek: Gücü yetmemek. (ADVT)

Dişine göre (olmak): Bir takımın, rakibini kolayca yeneceğini düşünmesi**.**

Dişine göre: 1. Gücünün yeteceği, altından kalkabileceği bir durumda. 2. Uygun, kolay (ADVT).

Dize getirmek: Bir takımın, maçı kazanma ihtimali daha yüksek olan rakibini yenmesi.

Dize getirmek: Kendisine karşı geleni yenerek buyruğuna uyacak duruma getirmek. (ADVT)

Eli boş dönmek: Bir takımın deplasman maçında yenilmesi.

Eli boş dönmek (çevrilmek veya geri gelmek): Umduğunu alamadan dönmek. (ADVT)

El sıkışmak: Bir kulübün, futbolcuyla, resmî sözleşme imzalamadan önce ondan, mukavele imzalayacağına dair söz alması.

El sıkışmak: Pazarlıkta anlaşmak. (ADVT)

Faturayı (birine) kesmek: Takımın mağlup olmasının sorumlusunu bildiren bir söz.

(Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Fire vermek: 1. Bir takımın oynayacağı maçtan önce, kadrosunda sakat veya cezalı futbolcuların bulunması. 2. Bir takımın berabere kalarak veya yenilerek rakibiyle arasındaki puan farkının açılması. 3. Lig yarışında veya

---

[14] TDK *Atasözleri ve Deyimler Veri Tabanı*'nda bu deyim, "çaydan geçip derede boğulmak" ve "denizden (denizi) geçip çayda boğulmak "çeşitlemeleriyle, kaydedilmiştir. İ. Parlatır ise deyimi 2.621. sırada "çaydan geçip derede boğulmak" ve 2.987. sırada "denizden geçip çayda boğulmak" biçimlerinde kaydetmiştir.

turnuva maçlarında lider durumdaki takımın puan kaybederek takipçisiyle arasındaki puan farkının azalması.

Fire vermek: Eksilmek, azalmak. (ADVT)

Görücüye çıkmak: Transfer edilmek istenen veya takip edilen bir futbolcunun, menajerler veya başka takımın teknik adamları, idarecileri tarafından maçta izlenmesi.

Görücüye çıkmak: Evlenmesi söz konusu olan kız görücüye görünmek. (ADVT)

Gözden çıkarmak: Bir futbolcunun, takımda oynatılmak istenmeyip çalıştırıcı veya idareciler tarafından başka kulübe transfer edilmesine karar verilmesi.

Gözden çıkarmak: Bir mal, para, değer yargısı vb. maddi veya manevi varlığın elden çıkarılmasını kabul etmek. (ADVT)

Göz koymak: 1. Bir kulübün, bir futbolcuyu transfer etmek istemesi. 2. Bir takımın, bir üst veya en üst ligde oynamayı hedeflemesi. 3. Bir takımın, katıldığı turnuvada veya kupa yarışında şampiyon olmayı hedeflemesi.

Göz koymak: Bir kimseyi veya bir şeyi ele geçirmeyi istemek. (ADVT)

Kan kaybetmek: Bir takımın, lig yarışında, üst üste birkaç maçta yenilerek veya berabere kalarak hedefinden uzaklaşması.

Kan kaybetmek: 1. Herhangi bir nedenle vücuttan çok kan akmak. 2. Güçsüzleşmek, etkisini kaybetmek. (ADVT)

Kendi göbeğini kesmek: Bir takımın, hedefine ulaşmak için oynadığı maçta rakibini yenip başka takımların puan kaybetmesine ihtiyaç duymaması.

Kendi göbeğini kendi kesmek: Gereksinim duyduğu yardım, başkalarınca esirgendiğinde işini kendi görmek. (ADVT)

Keyfi kaçmak: 1. Bir takımın lig yarışında üst üste oynadığı maçlarda hedeflediği sonuçları alamaması. 2. Bir takımın, beklenmedik şekilde rakibine yenilmesi. 3. Bir takımın önemli bir futbolcusunun sakatlık veya ceza yüzünden sonraki maçlarda oynayamamasının takıma verdiği üzüntü.

Keyfi kaçmak: Neşesi kalmamak. (ADVT)

Kısmet tepmek: Bir takımın, oynadığı maçı kazanıp daha iyi bir duruma yükselme fırsatını değerlendirememesi.

Kısmetini ayağıyla tepmek: Kavuşacağı iyi bir durumu, değerini bilmeyerek istememek. (ADVT)

Kök söktürmek: Bir takımın, maçta, kendinden daha güçlü rakibini zorlaması.

Kök söktürmek: Uğraştırmak, güçlük çıkarmak. (ADVT)

Nefes kesmek: Maçın çok heyecanlı ve bol gollü olması.

Nefesi kesilmek (daralmak veya tutulmak): 1. Güç soluk alacak duruma gelmek veya soluğu büsbütün durmak. 2. Bunalmak, sıkılmak. 3. Hayran kalmak, etkilenmek. (ADVT)

Nefesler tutulmak: Oynanacak maçı heyecanla beklemek.

Nefesini tutup beklemek: Heyecan, merak veya endişeyle sonucu izlemek. (ADVT)

Nefesi yetmemek: 1. Bir takımın, maç sırasında öne geçip maçın sonunda rakibine yenilmesi. 2. Bir takımın, maçta berberliği sağladıktan sonra, maç sonunda rakibine yenilmesi. (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Nefesini ensesinde hissetmek: Liderle ikinci sıradaki takım arasındaki puan farkının azalmış olması. (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Saç baş yoldurmak: Bir futbolcunun, rahtça gol atamamasından dolayı, seyircilerin veya çalıştırıcının aşırı derecede üzülmesi.

Saçını başını yolmak: Çok üzülmek, üzüntüsünden dövünmek. (ADVT)

Sahneye çıkmak: Maçta bir futbolcunun, takım arkadaşlarına göre daha fazla gayret sarf ederek takımının galip gelmesini sağlaması.

Sahneye çıkmak: 1. Tiyatro, müzik vb. sanatçılar için sanatını izleyici önünde uygulamak, göstermek. 2. Kullanılmak, görünmek, ortaya çıkmak. (ADVT)

Son kozunu oynamak: 1. Mutlaka gol atması gerekli olan takımın çalıştırıcısının, son yedek futbolcuyu da oyuna alması. 2. Bir takımın, ligde kalabilmek için veya turu geçebilmek için oynadığı maçı mutlaka kazanmak zorunda olması.

Son kozunu (kartını) oynamak: Elinde bulunan son imkânı kullanmak. (ADVT)

Söz kesmek: Bir kulübün, futbolcuyla, resmî sözleşme imzalamadan önce ondan, mukavele imzalayacağına dair söz alması.

Söz kesmek: Genellikle evlenmek için anlaşıp kesin karar vermek. (ADVT)

Şeytanın bacağını kırmak: 1. Futbolcunun, üst üste oynadığı maçlarda gol atamayıp sonraki ilk maçta gol atmayı başarması. 2. Bir takımın diğerini uzun bir süreden beri yenememesi veya ona gol atamaması.

Şeytanın bacağını (ayağını) kırmak: 1. Herhangi bir sebeple yapılmayan bir işe başlamak veya gidilmeyen bir yere gitmek. 2. Uğursuzluğu, şanssızlığı, aksiliği yenmek. (ADVT)

Tehlike çanları çalmak: 1. Bir takımın küme düşme ihtimalinin belirmesi. 2. Bir takımın, kötü sonuçlar alıp sezon sonundaki hedeflerini gerçekleştirme ihtimalinin azalması. 3. Herhangi bir mevkide iyi oynamayan futbolcu veya futbolcuların, teknik adam ve idarecilerde, ilerleyen maçlarda takıma faydalı olamayacakları kanaatini oluşturması. 4. Bir futbolcunun veya çalıştırıcının, takımla ilişiğinin kesilmesi ihtimalinin belirmesi.

Tehlike çanları çalmak: Kötü bir durumun ortaya çıkacağı belli olmaya başlamak. (ADVT)

Yasa boğ(ul)mak: Önemli bir maçın kaybedilmesi, takımın küme düşmesi, yıldız bir futbolcunun takımdan ayrılması vb. sebeplerle o kulüp camiasının üzülmesi.

Yasa bürünmek (boğulmak, gömülmek): Çok üzülmek. (ADVT)

Yıldızı parlamak: Bir futbolcunun, oynadığı takımda her geçen gün daha iyi oynamaya başlaması ve dikkatleri üzerine çekmesi.

Yıldızı parlamak: Başarı yönünden herkesin dikkatini çekecek bir duruma gelmek, ün kazanmak. (ADVT)

B.6.b. Yan anlam kazanan deyimler:

Aşağıda, yan anlam kazanarak futbol yayınlarında kullanılan deyimler gösterilmiştir. İlk sırada deyimin futbol yayınlarındaki anlamı, sonrasında TDK'nin *Atasözleri ve Deyimler Veri Tabanı*'ndaki ve diğer deyim sözlüklerindeki anlamları verilmiştir.

Arayı açmak: Lig yarışında lider takımın kendisinden sonra gelen takımlarla arasındaki puan farkını artırması.

Arayı açmak: 1. Aradaki uzaklık artmak. 2. Görüşmemek. (ADVT)

Boyun eğmek: Yenilmek.

Boyun eğmek: İsteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak.(ADVT)

Göz doldurmak: Bir futbolcunun veya takımın, iyi oynayarak taraftarlara ve kulüp yöneticilerine gelecek için ümit vermesi.

Göz doldurmak: Değerinden çok görünüşüyle etkili olmak. (ÖAA)

Göz doldurmak: Görünüşüyle çok etkilemek. (İP)

Masaya oturmak: Kulüp yöneticilerinin, futbolcuyla, transfer anlaşması yapmak üzere bir araya gelmesi.

Masaya oturmak: Bir anlaşmazlığı çözümlemek üzere bir araya gelmek, toplanmak. (ADVT)

Suskunluğunu bozmak: 1. Bir oyuncunun, üst üste birçok maçta gol atamayıp bu süreci takip eden ilk maçta gol veya goller atması. 2. Bir takımın, uzun süre belli bir rakibi yenemeyip bu süreci takip eden ilk maçta o takımı yenmesi.

Suskunluğunu bozmak: Belli bir konuda uzun zamandır konuşmayan veya belli bir hususta kendisinden beklenen tepkiyi göstermeyen kişinin konuşmaya başlaması. (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Yara almak: Bir takımın, bir veya birden fazla maçta yenilmesiyle lig yarışında rakiplerine göre geri kalması.

Yara almak: 1. Yaralanmak. 2. İtibar kaybetmek.(ADVT)

Yolları(nı) ayırmak: 1. Yönetimce, futbolcunun veya çalıştırıcının, kulüple ilişiğinin kesilmesi. 2. Futbolcunun, bir sonraki sezonda, oynadığı takımda artık yer almak istememesi.

Yolları ayrılmak: Görüş, düşünce ayrılığı ortaya çıkmak, ayrı görüş ve düşünceleri benimsemek. (İP)

B.6.c. Anlam farklılaşmasına uğrayan deyimler:

Bu bölümde yer alan örnekler de anlamları farklılaşarak futbol deyimleri içinde yer almıştır. Aşağıdaki deyimlerde, önce o deyimin futbol yayınlarındaki anlamı sonra da TDK *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü Veri Tabanı*'ndaki ve diğer deyim sözlüklerindeki karşılıkları verilmiştir:

Ağır basmak: Maç oynanmadan önce daha güçlü olan takımın maçı kazanma ihtimalinin yüksek olduğunu anlatan bir söz.

Ağır basmak: Ağırlık olarak fazla gelmek. (ADVT)

1. Güç kullanarak istediğini kolayca yaptırmak. 2. Bir kimse kâbusa uğramak. (İP)

Deyimin anlamı farklılaşarak "ihtimal yüksekliği" anlamını kazanmıştır.

Başka bahara kalmak: 1. Hedefini gerçekleştiremeyen bir takımın, beklentilerini ertelemesi. 2. Transfer girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması.

Başka bahara kalmak: Kişinin dileklerini ertelemesi (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Deyimin anlamı farklılaşarak "transferde başarısız olma" anlamını kazanmıştır.

Cezayı kesmek: Hata yapan savunma oyuncunun hatasından yararlanarak hücum oyuncusunun gol atması.

(birine) Ceza kesmek: Görevli, para cezası yazmak. (ADVT)

Deyimin anlamı farklılaşarak "gol atmak" anlamını kazanmıştır.

Geçit vermemek: 1. Kalecinin kalesine yönelen topları başarıyla engellemesi. 2. Bir takımın, kendisinden daha güçlü bir rakibe yenilmeyip o takımla berabere kalması.

Geçit vermek: Çay, ırmak, dağ vb.nin geçilecek bir yeri olmak. (ADVT)

Deyimin anlamı farklılaşarak "engellemek, berabere kalmak" anlamlarını kazanmıştır.

Göz kırpmak: 1. Bir futbolcunun iyi oynayarak takımda yer almak istemesi. 2. Elemeli maçlardan ilkinde bir takımın, bir üst turda oynamaya hak kazanması için gerekli sonucu elde etmesi. 3. Bir futbolcunun, oynadığından başka bir takımda oynamak istediğini belli etmesi.

Göz kırpmak: 1. Göz kapağını kapayıp açmak. 2. Başkasına söylediklerinin doğru olmadığını işaretle anlatmak için, benimsediği kimseye bakarak gözünü kapayıp açmak. (ADVT)

Deyimin anlamı farklılaşarak "istemek, hak etmek" anlamlarını kazanmıştır.

Hedef göstermek: Yöneticinin veya çalıştırıcının, takımının bir sonraki adımda ulaşmasını istediği başarıyı ilan etmesi.

Hedef göstermek: 1. Birini kötü bir durumda kalması için hedef hâline getirmek. 2. Bir kimseyi olumsuz, kötü bir amaç için bir yere veya şeye yönlendirmek. (ADVT)

Deyimin anlamı farklılaşarak "takımın önüne hedef koymak" anlamını kazanmıştır.

İğne deliğinden geçirmek: Kalecinin bırakmış olduğu küçük bir boşluktan gol atmayı başarmak.

İğne deliğinden geçmek: 1. Aşırı derecede zayıflamak. 2. Herhangi bir işte, durumda zorlu bir süreçten geçmek. (ADVT)

Deyimin anlamı farklılaşarak "zor durumda gol atmak" anlamını kazanmıştır.

Kozlarını paylaşmak: İki takım arasında maç yapılması.

(biriyle) Kozunu paylaşmak (pay etmek): Aralarındaki anlaşmazlığı zora başvurarak çözümlemek, sona erdirmek. (ADVT)

Deyimin anlamı farklılaşarak "maç yapmak" anlamını kazanmıştır.

Son sözü söylemek: 1. Bol gollü geçen maçta, bir takımın galibiyeti sağlayan son golü atması. 2. Berabere devam eden maçta, bir futbolcunun, takımının galip gelmesini sağlayan son golü atması.

Son sözü söylemek: Yetkili kişinin bir konuda kesin ve değiştirilemeyecek bir karar vermesi. (Bu deyim günlük hayatta sıklıkla kullanılmasına rağmen taradığımız deyim sözlüklerinde bulunmamaktadır.).

Deyimin anlamı farklılaşarak "galibi belli eden son golü atmak" anlamını kazanmıştır.

B.6.d. Yaşayan deyimlerin anlatım gücünden yararlanma:

Derlediğimiz futbol deyimlerinden bir kısmının da günlük hayatta kullanageldiğimiz deyimlerin önüne bir kelime eklenerek oluşturulduğunu; böylece dilde yaşayan deyimin anlatım gücünden yararlanıldığını gözledik. Aşağıda, bu gibi deyimlere örnekler verilmiş ve günlük hayatta kullanılan deyimler yatık harflerle gösterilmiştir:

Transfer *çıkmaza girmek*: Bir futbolcunun transferinde engel çıkması.

Transfer *defterini kapatmak*: Bir kulübün transfer çalışmalarına son vermesi.

Tribünler *ayağa kalkmak*: Atılan golün veya futbolcunun güzel oyununun seyircileri heyecanlandırması.

Tur *kapısını aralamak*: Bir takımın, elemeli iki maçın ilkinde tur atlayabileceği bir sonucu elde etmesi.

Gol *orucunu bozmak*: Bir oyuncunun uzun süre gol atamayıp, bu başarısızlığını gol atarak gidermesi.

Gol *perdesini açmak*: Bir futbolcunun, maçtaki ilk golü atması.

Gol *perdesini kapatmak*: Bir futbolcunun, maçtaki son golü atması.

Gole *imza atmak*: Futbolcunun gol atması.

Gol *yağmuruna tutulmak*: Bir takımın, rakibine dört veya daha fazla gol farkıyla yenilmesi.

Forma(sı)nın *hakkını vermek*: Futbolda, oyuncunun oynadığı takımda yararlı olması.

Forma *şansı bulmak*: Futbolcunun, bir maçta çalıştırıcı tarafından oynatılması.

Gol *suskunluğunu bozmak*: Bir futbolcunun veya takımın, üst üste birkaç maç gol atamayıp takip eden maçta gol atması.

Göze *hoş gel*en futbol oynamak: Bir takımın veya futbolcunun, çeşitli hareketlerle seyirciyi coşturan bir tarzda oynaması.

Liderliği *geri almak*: Daha önce ligde en üst sırada bulunan; ama bu durumunu koruyamayan bir takımın, bir süre sonra yeniden birinci sıraya yükselmesi.

Liderlik *el değiştirmek*: Bir takımın, lider durumdaki takımdan daha fazla puana ulaşması.

Liderlik *koltuğuna oturmak*: Bir takımın, başarılı sonuçlar aldıktan sonra, devam eden lig yarışında birinciliğe yükselmesi.

Liderlik *koltuğundan inmek*: Bir takımın, başarısız sonuçlar aldıktan sonra, devam eden lig yarışında birincilikten düşmesi.

Lige *ara vermek*: Millî maç, iklim şartları, tabii afet vb. sebeplerden dolayı lig yarışının bir süre durdurulması.

Ligin dibine *demir atmak*: Lig yarışında bir takımın, sık sık maç kaybederek en alt sırada kalmaya devam etmesi.

Oyunu *rölantiye almak*: Maçın ortalarında, önde olan takımın, enerjisini tasarruflu kullanmak, muhtemel sakatlıklardan kaçınmak gibi amaçlarla oyunu yavaşlatması.

Sahadaki *yerini almak*: Hakem, teknik adam, yönetici ve futbolcuların, maça başlamadan önce sahada durmaları gerekli yerde bulunmaları.

Sarı kartlar *havada uçuşmak*: Maçta çok sayıda futbolcunun sarı kartla cezalandırılması.

Üst sıralarda *yer bulmak*: 1. Futbolcunun veya futbol takımının, belli bir derecelendirmede ön sıralarda bulunması. 2. Bir takımın, lig yarışında ön sıralarda bulunması.

B.7. Futbol deyimlerinde abartı, espri, alay vb. tasarımlar:

Deyimlerimizin bir kısmında alaycı ve esprili bir tutum sergilendiği görülür. Doğan Aksan bunlara örnek olarak ***pişmiş kelle gibi sırıtmak, eşekten düşmüş karpuza dönmek*** örneklerini gösterir (Aksan 2003: 89). Biz de derlediğimiz futbol deyimleri arasında yer yer alaycı, esprili veya biraz olsun aşağılayıcı bir üslupla kullanılan deyimlere rastladık. Aşağıda bu gibi futbol deyimlerine örnekler verilmiştir:

Adamını kucağına almak: Hareketini kısıtlamak veya engellemek için rakibi sıkıştırmak.

Atamayana atarlar: Daha etkili oynayan takımın gol atamayıp diğerinin gol atabildiği durumlarda söylenen bir söz.

Belinden su almak: Futbolcunun çalım atıp rakibinin yere düşmesine yol açması.

Bel(ini) kırmak: Futbolcunun çalım atıp rakibinin yere düşmesine yol açması.

Çimleri yoldurmak: Kaleciye çalım atıp emeklercesine yerde sürünmesine yol açmak.

Kaleciyi çalıştırır gibi: Futbolcunun, rakip kalecinin rahatlıkla kurtaracağı şutlar çekmesi.

Kümeyi boylamak: Bir takımın lig yarışında başarısız olup sonraki sezonda bir alt kümede oynaması.

Para mı arıyorsun?: Çalım yedikten sonra yere düşen futbolcuya söylenen alaylı söz.

Saç baş yoldurmak: Bir futbolcunun, rahatça gol atamamasından dolayı, seyircilerin veya çalıştırıcının aşırı derecede üzülmesi, sinirlenmesi.

Sarı kart, elinde dolaşmak: Hakemin maçta birçok futbolcuyu sarı kartla cezalandırması.

Ter atmak: 1. Bir takımın, rakibini dört veya daha fazla gol atarak yenmesi. 2. Bir takımın, rakibini hiç zorlanmadan yenmesi.

Top kargalara gitmek: Çekilen şutun, kalenin çok üzerinden oyun alanının dışına çıkması.

Topu direğe nişanlamak: Penaltı vuruşunu gerçekleştirirken veya gol atmaya çok yaklaşmışken futbolcunun attığı topun kale direklerinden dönmesi.

Topu kaleciye nişanlamak: Uzaktan şut çeken, penaltı veya serbest vuruş gerçekleştiren futbolcunun, topu, tam kalecinin durduğu yere atması.

Topu dağlara, taşlara vurmak: 1. Çekilen şutun kaleden çok uzağa gitmesi. 2. Çekilen şutun, kalenin çok üzerinden oyun alanının dışına çıkması.

Top geçer, adam geçmez: Savunma oyuncusunun, rakibini etkisiz kılmak için, kurallara uygun olsun veya olmasın her yolu denemesi.

Yenemezsek döveriz: Her ne pahasına olursa olsun, maçın kazanılması gereğini anlatan bir söz.

Bunların yanı sıra Fenerbahçelilerle ve Galatasaraylılarla alay etmek için futbol dünyasında şu iki deyim de kullanılır: ***fenerbostan, salatasaray.***

B.8. Futbol yayınlarında kullanılan bazı dolaylamalar:

Futbolda çeşitli takımların veya futbolcuların adlarını doğrudan doğruya anmak yerine veya bazı kavramları karşılamak üzere, dolaylama kullanma geleneği oluşmuştur. Aşağıda, futbolda kullanılan bazı dolaylamalara örnekler verilmiştir:

Arabacı takımı: Beşiktaş.[15]

Ay yıldızlılar: Türk Millî Takımı.

Ay yıldızlı on bir: Türk Millî Takımı.

Berlin Kaplanı: Galatasarayın ve Millî Takımın kalecilerinden Turgay Şeren.

Beyaz Pele: Brezilyalı ünlü futbolcu Zico.

Beyaz şimşekler: Ünlü İspanyol takımı Real Madrid.

Es Esler: Eskişehirspor.

Fatih'in arslanları: Fatih Terim dönemindeki Türk Millî Takımı.

File bekçisi: Kaleci.

Futbol mabedi: Stadyum.

Futbolun beşiği: İngiltere.

---

[15] Şimdilerde pek kullanılmayan ama geçmişte Beşiktaşlılarla dalga geçmek için söylenmiş bir dolaylamadır. Aslı "arabalılar"dır. Beşiktaş kulübünün kurulduğu yıllarda sporcuların arabayla kulübe gidip gelmesi sonucunda oluşturulmuş bir adlandırmadır. Sonraları bozularak "arabacılar" ve "arabacı takımı" şeklinde söylenir olmuştur.

Geri dörtlü: Futbol takımının savunma hattı.

İleri üçlü: Futbol takımının forvet hattı.

Karadeniz fırtınası: Trabzonspor.

Kara kartal: Beşiktaş.

Karpatların Maradonası: Ünlü Romanyalı futbolcu Hagi.

Kırmızı şeytanlar: Ünlü İngiliz takımı Manchester United.

Kırmızı şimşekler: Ünlü İngiliz takımı Liverpool.

Ordinaryüs: Fenerbahçe ve Millî Takımın başarılı forvet oyuncusu Lefter Küçükandonyadis.

Orta üçlü: Futbol takımının orta saha oyuncuları.

Panzerler: Almanya Millî Takımı.

Portakallar: Hollanda Millî Takımı.

Sarı kanaryalar: Fenerbahçe.

Siyah inci: Dünyanın gelmiş geçmiş en iyi futbolcusu kabul edilen Brezilyalı ünlü futbolcu Pele.

Taçsız kral: Galatasaray ve Millî Takımın başarılı forvet oyuncusu Metin Oktay.

Timsahlar: Bursaspor.

Sonuç:

Dilin, günlük hayattaki gelişmeleri, kültürdeki değişmeleri yansıttığı bilinmektedir. Biz de bildirimizde, son bir asırda eğlence kültürümüzün önemli bir unsuru hâline gelen futbolun dilimize ne şekilde ve ne ölçüde etkide bulunduğunu deyimler bakımından ortaya koymaya çalıştık. Futbolun, hem yurdumuzda hem de dünyada en sevilen spor dalı olduğu düşünülürse dilde de birçok gelişmenin tetikleyicisi olması pek tabiidir. Günümüz Türkçesi de bu gelişmelerden fazlasıyla etkilenmektedir. Dilimizde futbolla ilgili birçok deyimin üretilmiş olması Türk dilinin ne derece canlı ve yeni gelişmelerin gerekli kıldığı kavramlaştırmaları kendi imkânlarıyla karşılayabilecek güçlü bir dil olduğu gerçeğini bir kere daha ortaya koymuştur.

Deyimler anlatımı güçlendiren, zenginleştiren unsurlardır. Bu gibi unsurların Türk dilinde de büyük bir hazine oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Ancak dildeki gelişmeleri takip ederek Türkçeye yeni kazandırılan deyimlerin de kayıt altına alınması gereklidir. Bunun için yeni sözlükler düzenlenebileceği gibi

önceden düzenlenmiş sözlükler de genişletilebilir. Futboldan üretilen deyimlerin bir sözlükte toplanacak olması da bu amacın yerine getirilmesi uğrunda atılmış bir adımdır. Bunu, hayatın diğer alanlarını ilgilendiren deyimlerin de toplanması ve sözlüklerde kaydedilmesi takip etmelidir.

Türk dili sözlükçülük ve diğer dilcilik alanlarında gerçekleştirilecek yeni çalışmalarla önümüzdeki yüzyıllarda da varlığını koruyacak, gelişecek ve bir dünya dili olma yönünde ilerleyecektir.

KISALTMALAR:

ADVT : TDK Atasözleri ve Deyimler Veri Tabanı

AP : Ali PÜSKÜLLÜOĞLU

İP : İsmail PARLATIR

ÖAA : Ömer Asım AKSOY

KAYNAKLAR:

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim I, II, III)*, TDK Yayınları, Ankara 1998.

……, *Anlambilim, Anabilim Konuları ve Türkçenin Anabilimi*, Engin Yayınları, Ankara 1999.

……, *Türkçenin Gücü*, Bilgi Yayınları, Ankara 2003.

……, *Şiir Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2-1, 2005, 1-13.

……, *Anadilimizin Söz Denizinde* (İkinci Basım), Bilgi Yayınları, Ankara 2006.

AKSOY, Ö. Asım, "Atasözleri, Deyimler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, [1963] 1962, s. 131-166.

……, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İnkılâp Kitabevi (Genişletilmiş 8. Baskı), İstanbul 1993.

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Toroslu Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2004.

DOĞAN, D. Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük* (23. Baskı), Yazar Yayınları, Ankara 2011.

KARACASU, Barış, "Türkçenin Ayak Topu Sözlükleri", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Haziran 2008, C XCV, S 678, s. 531-541.

KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1992.

……, "Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Temmuz 1998, C 1998/II, S 559, s. 3-14.

……, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)* (3. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2009.

KUŞÇU, Ülkü (Hüseyin Kuşçu'yla Birlikte), *Altın Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2005.

PARLATIR, İsmail, *Atasözleri ve Deyimler-II (Deyimler),* Yargı Yayınları, Ankara 2010.

PÜSKÜLLOĞLU, Ali, *Öğrenciler İçin Resimli Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2001.

(TS) TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988.

YILDIZ-EKİN, M. Tuğba, *Eğitim Fakültesi Dergisi XVIII (1)*, 2005, 93-106.

YÜCEOL-ÖZEZEN, Muna, "Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz", *Türk Dili*, S 600, Aralık 2001, s. 869- 879.

ZÜLFİKAR, Hamza, "Günümüzün Spor Terimlerine Bir Bakış", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Nisan 1988, C LV, S 436, s. 207-211.

CÜMLE SINIFLANDIRMASI VE ADLANDIRMASINA İSTEM VEYA DURUM DİL BİLGİSİ YENİ BİR BAKIŞ GETİREBİLİR Mİ?

Özen YAYLAGÜL

Türk dili üzerine yazılmış gramer kitaplarına veya söz dizimiyle ilgili monografik çalışmalara bakıldığında Türkçedeki cümlelerin sınıflandırılma ve adlandırılması konusunda tam bir kargaşanın var olduğu söylenebilir.

Cümleler yapı açısından basit, yalın, birleşik, girişik, kaynaşık, sıra, sıralı, bağlı, bağlam, bağımlı, bağımsız, ilgi, iç içe birleşik, koşul, şart birleşik, ilgi, ki'li birleşik, ara sözlü, kurallı, düz, devrik, kesik, eksiltili cümle gibi farklı adlarla çok farklı şekillerde sınıflandırılmıştır.[1] Bütün bu sınıflandırmaları burada vermek mümkün olmamakla birlikte en çok başvurulan birkaç gramer kitabındaki sınıflandırmaya bakmakta fayda vardır. Bunlardan biri Er-

---

[1] Aktan (2009) yapılarına göre cümleleri; basit, birleşik (şartlı, iç içe, ki'li birleşik), sıralı, (bağımlı sıralı, bağımsız sıralı), bağlı, ara sözlü (cümleli), eksiltili (kesik) olmak üzere altı grupta toplamıştır. Mazhar Kükey (1975), yapısına göre cümleleri; yalın, birleşik ve bağımsız birleşik cümle olarak üç gruba ayırmış, birleşik cümleleri; girişik birleşik, koşullu birleşik, iç içe birleşik, ki bağlaçlı birleşik cümle olarak ve bağımsız birleşik cümleleri; sıralı ve bağlı cümleler olarak ayırmıştır. Mehmet Hengirmen (2002) birleşik cümleleri; ki'li, iç içe (aktarma cümleleri bu adla adlandırılmış), şartlı, girişik birleşik (fiilimsili cümleleri bu grupta toplamış), sıralı (virgül veya noktalı virgülle ayrılmış cümleler), bağlı birleşik (ve, veya gibi bağlama edatlarıyla bağlı cümleleri bu gruba almış) olarak ayırmıştır. Mehmedoğlu (2001) birleşik cümleyi; bağımsız birleşik ve bağımlı birleşik cümle olarak ikiye ayırmıştır. Atabay vd. (2003) yapılarına göre cümleleri yargı sayısına göre; yalın, bileşik, aratümce, sıralı, girişik; öğelerinin dizilişine göre; kurallı ya da düz, devrik ve kesik cümle olarak gruplandırmıştır. Deny (1941), cümleleri bağımsız veya ana cümleler, uyruk cümleler olarak ikiye ayırmıştır. Kononov (1957), yapıları bakımından cümleleri; yalın ve bileşik olarak ikiye ayırır. Ediskun (1963), yapılarına göre cümleleri "basit cümeler, bağımsız cümleler; şekillerine göre sıra ve bağlı cümleler olarak ayırmıştır. Hatiboğlu (1972), yapı bakımından cümleleri; yalın, bileşik, ana tümce, girişik, sıralı (bağımlı, bağımsız), devrik, kesik cümle olarak ayırmıştır. Gencan (1975), yapıları bakımından cümleleri; yalınç, bağımsız önermelerden birleşmiş tümce ve bileşik tümce olarak üçe ayırmıştır. Dizdaroğlu (1976), yapıları bakımından cümleleri; yalın, bileşik (girişik, kaynaşık, koşul, ilgi, katmerli bileşik) olarak gruplandırmıştır.

gin'in *Türk Dil Bilgisi* kitabıdır. Ergin gramerindeki cümle bahsinde cümle unsurlarından sonra fiil ve isim cümlesine değinmiş daha sonra da birleşik cümlelere geçmiştir. "Türkçede umumiyetle basit cümleler, yani tek predikatlı müstakil cümleler kullanılır. Türkçenin zengin partisip ve gerundium sistemi Türkçeye en geniş ve en karışık ifadeleri sade, müstakil cümleler içinde toplamak imkânı vermektedir. Fakat bu arada az da olsa birleşik cümle de kullanılmaktadır." (1984: 404) dediğine göre Türkçede basit ve birleşik olmak üzere iki tip cümleyi kabul ettiği, fiilimsilerin yer aldığı cümleleri basit cümleler olarak gördüğü söylenebilir.

Ergin, basit cümleleri açıklamazken, birini sonradan eklediği üç birleşik cümle üzerinde durmuştur: "Türkçede şartlı birleşik cümle, ki'li birleşik cümle olmak üzere başlıca iki çeşit birleşik cümle vardır. Bunlara üçüncü bir birleşik cümle çeşidi olarak iç içe birleşik cümle'yi de ilâve edebiliriz." (1984: 404). "Hava güzel olursa biz yarın gezmeğe gideceğiz." "baktım ki gelmiyorsun." "Sana şimdiden açıkça söyleyeyim ki sen bu işi yapamıyacaksın." Ergin, "portakal ki en iyi meyvedir kışın yetişir." cümlesini de aynı başlık altında vermiş. Oysa son cümledeki bağıntı farklı. Ergin aktarma cümlelerini "iç içe birleşik cümle" içinde sayar. Ergin'e göre bu tip cümleler "bir cümlenin başka bir cümlenin içine girmesi ile meydana gelen birleşik cümledir."

Mental fiiller, Ergin'in iç içe birleşik cümle adını verdiği cümlelerin oluşturulmasında önemli rol oynarlar. Nitekim ister söz, ister düşünce aktarımı olsun mental olgulardır. Bu tip cümleler, mental fiillerin istemi gereği oluşan yapılardır.

T. Banguoğlu, cümleyi basit ve birleşik cümle olarak ayırdıktan sonra birleşik cümleyi "İçinde birden çok çekimli eylem ve birden çok yargı bulunan cümleler" olarak tanımlamış ve fiilimsili, ki'li, şartlı cümleleri örnek olarak vermiştir. Banguoğlu, birleşik cümleleri tümleme birleşik cümle ve karmaşık birleşik cümle olarak ayırmış ve tümleme birleşik cümleleri; şart cümlesi, ilinti zamiri cümlesi (ki ve hani ilinti cümlesi), bağlam cümlesi (yan yana; ulama, ayırtlama, karşıtlama, almaşma, üsteleme, açıklama), (alt alta; salt bağlam, yer verme, sebep, sonuç, amaç, şart bağlam cümlesi) olarak; karmaşık birleşik cümleleri ise, ad-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil olarak sınıflandırmıştır. Banguoğlu (1990: 562), aktarma cümleleri karmaşık birleşik cümle içinde göstermiştir.

Banguoğlu (1990: 522) cümleyi tanımlarken "cümlenin temeli bağıntısız bir yargıdır." der. Birleşik cümle ise "anlam ve şekil ilişkileri olan birden fazla yargının bir araya gelmesiyle kurulmuş cümle"lerdir (546). Fakat birleşik cümleyi açıklarken bir cümledeki fiil sayısı kadar bileşen olduğunu belirterek bağıntısız bir yargı taşımayan cümleleri de bu gruba dâhil etmiştir.

Leylâ Karahan (2008), cümleleri bağlama şekillerine göre sınıflandırmış; bağlama edatlarıyla bağlanan cümleler (bunlar; "ki" bağlama edatı ile bağlanan cümleler , "ve" bağlama edatı ile bağlanan cümleler ve diğer bazı bağlama edatlarıyla bağlanan cümlelerdir), ortak cümle ögeleriyle bağlanan cümleler, ortak kip/şahıs ekleriyle bağlanan cümleler ve anlam ilişkisiyle bağlanan cümleler olarak dört cümle tipi belirlemiştir. Karahan (1995) fiilimsili cümleleri, dolayısıyla da zarf-fiil olarak gördüğü (1994) *-sA*'lı cümleleri basit cümle olarak değerlendirmektedir.

Görüldüğü gibi, yalnız bu üç gramer kitabında bile büyük farklılıklar vardır. Bu durum Türk dilinin öğretiminde sorunlara yol açmakta; derslerde hangi tasnif ve adlandırmanın seçileceğine karar vermek ya öğretim üyesinin tercihine kalmakta ya da öğretim üyesi bütün tasnif ve adlandırmaları ortaya koyarak seçimi öğrenciye bırakmakta, bir tartışma ortamı yaratmaktadır. Eğitim sistemimizin sınavlar baskısı altında olması ise tartışmayı güçleştirmekte, çoğu kez öğrenci bunalımı ve şikâyetleriyle sonuçlanmaktadır. Türk dili alanında çalışan kişilerin bu konuları dil biliminin çeşitli kuramları ışığında tartışması ve artık ortak bir tasnif ve adlandırmanın yapılması Türk dilinin öğretiminde acil bir gerekliliktir. Bu bildiride, cümleye istem veya durum grameri açısından bakılmış ve cümle tasnif ve adlandırmasına yeni bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır.

Bir söz diziminin cümle olması için bir yargı taşıması; dolayısıyla içinde çekimlenmiş bir fiilin olması gerektiği kabul edilir. Bu durum, söz dizimi ve cümle çalışmalarında fiile ayrıcalıklı bir konum sağlar. Türk dilinde fiil, genellikle cümle sonunda ve çekimli olarak yer almakla birlikte fiilin cümlenin başka yerlerinde ve çekimsiz hâlde olduğu da görülür.

İstem, fiilin sözlüksel anlamlarının bir niteliği ve yansımasıdır. Cümlenin söz dizimi ve anlamla ilgili yapısı fiillerin istemi tarafından belirlenir. Başka bir ifadeyle fiillerin istem özellikleri, cümle yapısını belirler. Öte yandan fiilin istem yapısı, anlama ve söz dizimindeki durumuna göre de değişebilir. Bu nedenle fiillerin istem yapılarının tespit edilmesiyle bir dilde kurulabilecek temel cümle yapıları da elde edilir. Bu bakımdan istem dil bilgisi özgün bir söz dizimsel ve anlam bilimsel cümle inceleme yaklaşımı sunar.

Yüklem-öge yapısı merkezdeki bir fiilin etrafında kurulur. Cümlelerde fiillerin açtığı boşluklardan bir kısmı mutlaka doldurulmalıdır. Bu boşlukları dolduran istemler, zorunlu istemlerdir. Doldurulması zorunlu olmayan boşlukları dolduran istemler ise, seçimli istemlerdir. Cümlenin yapısında bir istem boşluğunu dolduran tamlayıcıların dışında herhangi bir istem boşluğunu doldurmayan isteğe bağlı ögeler de vardır. Bunlar, fiilin belirttiği oluşun yerini, zamanını, koşullarını ve nasıl gerçekleştiğini belirten cümle unsurlarıdır.

Mantıksal istem düzeyindeki tüm katılanlar söz dizimsel istem düzeyinde belirli tamlayıcılarla bire bir gerçekleşmeyebilir. Bunda kimi bağlamsal nedenler etkilidir. Bazı istem boşlukları, gerekli bilgi istemin içinde bulunduğu dilsel bağlamdan anlaşılabiliyorsa doldurulmayabilir (Herbst and Schüller 2008: 111). Bu tip bağlamsal istemler, fiile istem ilişkisiyle bağlı olup seçimli istemlere göre cümlede daha gerekli unsurlardır. Bağlamsal istemler zorunlu istemlerdir. Ancak, niyet edilen bilgi bağlamdan elde edildiğinde fiilin zorunlu unsurları cümleden düşebilir. Bağlamın etkisi düşünülmediğinde zorunlu bir istemin düşürülmesi ya cümleyi dil bilgisel olmaktan çıkarır ya da fiilin farklı anlam değişkesini karşılayan farklı istem yapıları ortaya çıkar. Bu bakımdan bağlamsal istemler, fiilin anlamı için zorunlu unsurlar olup ancak bağlamsal nedenlerle cümleden çıkarılabilen istemlerdir.

Basit cümlelerde özne söylemden (ya da dilsel bağlamdan) elde edildiğinde konuşan, özne konumundaki ögeyi atlar; dolayısıyla zamir öznesinin bulunup bulunmaması cümlenin değerini etkilemez. Söylemin konusunun (topic) devam edip etmediği veya yeni bir konunun sunulup sunulmadığına bağlı olarak zamir öznesi cümlede bulunur veya bulunmaz. Ayrıca yeni bir konu sunumuna işaret eden cümleler ancak bir zamir öznesine sahip olur.

Söz gelişi (1). Cümlede $[\text{kim}]_{\textbf{Eden}}$ istemi, zamir öznesi kullanmak yerine fiile eklenmiş şahıs ekleri yoluyla işaretlenmiştir. Fiilin ikinci zorunlu istemi $[\text{kimi}]_{\textbf{Etkilenen}}$ olup cümle başına yerleştirilmiştir. Bu cümleye iki zorunlu istem dışında isteğe bağlı ögeler de yerleştirilebilir (2).

(1) *Şems'i katlettiler!* (Elif Şafak, *Aşk*, 48)

(2) *Bu akşam Şems'i katlettiler/Şems'i bu akşam katlettiler.*

Benzer bir istem durumu (3). Cümlede de söz konusudur.

(3) *Bu sözleri duyunca beni bıraktı.*

(3). cümle de (isteğe bağlı öge)+[kim]+[kimi] yapısındadır. (3). cümle benzeri cümleler Banguoğlu tarafından birleşik cümle olarak sınıflandırılmıştır ki bu kabul edilemez. Birleşik cümleler iki veya daha fazla bağımsız cümle parçasının birleşmesinden oluşur. Bu cümle parçaları ayrıldığında tek başına da tamamlanmış bir yargı ifade eder. Oysa (3). cümlede bu durum söz konusu değildir. Bu tip cümleleri Karahan'ın yaptığı gibi basit cümle olarak sınıflandırmak da doğru olmaz. Durum gramercisi Walter A. Cook'a göre (1998: 6), durum gramercilerinin öncelikle metni çekirdek cümlelere indirgemeleri gerekir. Ona göre, *He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish.* yapısındaki dört çekirdek cümle ekleme, çıkarma, gömme, özne çıkarma, isim öbeği silme gibi birtakım dönüştürümlere uğramıştır. Çekirdek cümlelerden biri *he*

had not caught a fish olup gömme dönüştürümü ile *without taking a fish* biçimini almıştır. (3). cümle de iki çekirdek cümle ihtiva eder: *Bu sözleri duydu.*ve *Beni bıraktı*. Birinci çekirdek cümle gömme dönüştürümüyle ikinci cümleye bağlanmıştır. Bu tür fiilimsili cümleler karmaşık cümlelerdir. Walter A. Cook, S. J. (1998: 6) karmaşık cümleyi, bir bağımsız ve bir bağımlı cümlenin birleşiminden oluşan cümle olarak tanımlar. Türkçede birden fazla bağımlı cümle de fiilimsiler veya -*sA* eki kullanılarak bağımsız cümleyle birlikte karmaşık cümleler oluşturabilir (4), (5).

(4) *Bütün gün oruç tutup dua ede ede dolaşınca güneş başınıza geçiyor.*

(5) *Hava güzel olursa, çocukları alıp pikniğe gidelim.*

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki -*sA* eki, -*Ip*, -*A* gibi asıl zarf-fiil eklerinden istem farkıyla ayrılır. Zarf-fiil ekleriyle kurulmuş cümle parçaları her zaman isteğe bağlı ögeyi verirken, -*sA* ekiyle kurulmuş cümle parçalarının gerek tarihî lehçelerde gerekse Türkiye Türkçesinde [kim], [kimi], [kime], [kimde] gibi zorunlu istemleri de verebildiği görülür[2] (bk. Yaylagül 2002).

(6) *Kim gelirse, gelsin.* (Umurumda değil)

(7) *Ne yaparsa, yapsın.* (Umurumda değil)

Söz gelişi, 6. cümlede *gel-* eyleminin istemleri $[\text{kim}]_{\textbf{Eden,}}$ $[\text{kime}]_{\textbf{Hedef}}$ şeklinde iken, [kim] istemi şartlı cümle parçasıyla karşılanmıştır. (7). cümlede ise, *yap-* eyleminin zorunlu istemleri $[\text{kim}]_{\textbf{Eden,}}$ $[\text{ne}]_{\textbf{Ürün}}$ şeklindedir. $[\text{ne}]_{\textbf{Ürün}}$ istemi yine şartlı cümle parçasıyla cümlede yer alır. (6) ve (7). cümleler tamamlanmış birer cümle gibi görünmekle birlikte aslında anlamsal açıdan eksiktir. Fakat bu durum cümle bilgisinin değil, metin bilgisinin konusudur. Ayrıca -*sA* eki, *fiile bağlı yüklemlik* (Predicate verbal) olarak da kullanılabilir (*Söylediyse söyledi, ne önemi var?*).

Çoğu bağımlı cümle parçası, bir durum rolünü doldurmak için kullanılır. Bu rol, genellikle de nesne (object) rolüdür. Aktarma cümlelerin çoğunun bu türden olduğu görülür (8). Öte yandan bazı aktarma cümlelerindeki bağımlılık, isteğe bağlı öge düzeyindedir. Söz gelişi (9). cümlede aktarılan cümle aktaran cümleye nasıllık ilgisiyle bağlıdır. Dolayısıyla aktarılan cümle isteğe

---

[2] -*sA* eki soru zamirleriyle birlikte özne ve nesne gibi cümle ögelerini teşkil edebildiği gibi *Fiile bağlı yüklemlik* (Predicate verbal) olarak da kullanılabilmektedir. Bunlar şu şekilde formüllenebilir: (a) -*dıysa* + -*dı* ve (b) bir soru zamiri + -*dıysa* + -*dı*: *Söylediyse söyledi, ne önemi var? Kim aldıysa aldı ben yapamayacağım bunu. Ne mi düşündüm? Ne düşündümse düşündüm. Size kim söylemişse yalan söylemiş. Niye ederse etsin, bana ne?* Küçük bir grupta farklı bir yapı görülür. Örneğin fiil üçüncü kez *de/da*'yla tekrarlanabilir veya unsurlardan biri -*sA* ekinin olumsuz biçiminde olabilir: *Söylesin de ne söylerse söylesin! Dünyada ben olmasam da olur.* Son örnek (*olmasam da olur*) büyük ölçüde /.../ -*mayabilir* (gelmeyebilirsin = gelmesen de olur) yerine kullanılır (Ščeka 1999).

bağlı öge durumundadır ve cümleden çıkarılabilir. *Haykır-* fiilinin tek zorunlu istemi [kim]$_{\textbf{Eden}}$ ise, fiil üzerindeki şahıs eki yoluyla işaretlenmiştir. Bu tip cümleler de karmaşık cümlelerdir.

(8) *Bu durumu kendisine sorduğumda:"İnsan, aklını aç ve muhtaç bir bebek farz edip kaşık kaşık bilgiyle doyurmalı." dedi.*

(9) *"Yeter" diye haykırdım.*

*-sA'*lı cümle parçalarının bir kısmında olduğu gibi ki'li cümle parçalarının bir kısmı da bağlı olduğu cümle parçasının istemlerini verebilir. Bunları da karmaşık cümleler kabul etmek gerekir. Söz gelişi (10). Cümlede *bilme-* fiilinin [kim]$_{\textbf{deneyimci,}}$ [kimi]$_{\textbf{İçerik}}$ olmak üzere iki isteminden biri fiil üzerindeki şahıs eki yoluyla işaretlenmiştir, [kimi] istemini veren ki'den sonraki cümle parçasıdır ve bu açıdan ana cümle parçasına bağımlıdır.

(10) *Bilmiyor ki bu derdin dermanı kendisi.* "Bu derdin dermanının kendisi olduğunu bilmiyor."

Ki'li cümle parçaları (11). Cümlede olduğu gibi [kime] istemini veya (12). Cümledeki gibi [kimden] istemini de verebilir.

(11) *Zira inanıyorum ki sen benden boş yere böyle bir şey istemezsin.*

(12) *Emin ol ki kimi sevsem sensin.*

Durum grameri veya istem kuramları, cümle çözümleme kuramlarıdır ve birleştirme süreciyle ilgilenmezler. Bu, metin dil biliminin konusuna girer. Yine, ara sözlü (cümleli) cümleler ile eksiltili (kesik) cümleler de cümle bilgisinin değil, metin bilgisinin konusudur. Metin, cümle parçalarının birleşimiyle bir ağ oluşturur. Metinde yer alan her bir cümle parçası kendinden önce veya sonra gelen cümle parçası veya parçalarıyla ilişki içindedir. Bağdaşıklık olarak adlandırılabilecek bu ilişki, cümleler üstü ilişkileri kapsar ve metnin anlamını bütünleştirerek tutarlılığa da katkı sağlar. (Yaylagül 2010). Bu tip cümlelerde vurgu önemlidir. Vurgu değişikliğine göre noktayla, virgülle veya bağlaçlarla ayrılabilirler. Alâeddin Mehmedoğlu "Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle Üzerine" başlıklı bildirisinde (2004: 2066) bu cümleleri birleşik cümle olarak adlandırıyor ve "tek kullanılan basit cümlenin kendine özgü (has) bitiş tonlaması olduğu hâlde, birleşik cümle içerisinde kullanılan basit cümlelerin her birinin ayrı ayrı bitiş tonlaması olamıyor. Birleşik cümlenin umumi tonlaması oluyor." şeklinde açıklıyor. Mehmedoğlu'nun görüşlerinin bir kısmına katılmakla birlikte (13) gibi cümleleri Mehmedoğlu'nun adlandırmasıyla "bağımsız birleşik cümle" yerine "bağdaşık cümle" şeklinde adlandırmanın ve gramerlerin metin bilgisi bölümünde ele almanın daha doğru

olacağını düşünüyorum. Çünkü bu iki cümle "bu sır" bağdaşıklık ögesiyle birbirine bağlıdır.

(13) *Hakikat hayatın bizzat kendisidir ve ilimler, aslı bilinmeyen bu sırrın etrafında yapılan tefsirlerden ibarettir.*

Sonuç olarak, Türkiye Türkçesinde yapı açısından basit ve karmaşık olmak üzere iki tip cümleden söz edilebilir. Girişik birleşik cümle, ki'li birleşik cümle, şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle gibi adlarla verilen cümleler karmaşık cümleler başlığı altında verilebilir. Bu cümleler, bağıntı ve istem durumlarına göre alt başlıklar altında yeniden sınıflandırılabilir. Bu durumda, ayrı biçim birimlerle oluşturulan cümleler aynı başlık altında, aynı biçim birimle oluşturulan cümleler farklı başlıklar altında görülebilecektir. Söz gelişi, *-sA*'lı bir cümle bazen fiilimsili cümlelerle, bazen ki'li cümlelerle aynı başlık altında yer alabilecektir. Bağlam cümlesi, bağlı cümle, kesik cümle, sıra veya sıralı cümle gibi adlarla yapı açısından cümleler bahsinde verilen söz dizimsel unsurlar ise, metin bilgisinin konusuna girdiğinden cümle bilgisi içinde verilmemelidir. Bunlar gramerlerin metin bilgisi bölümünde bağdaşıklık başlığı altında incelenmelidir.

KAYNAKLAR

AKTAN, Bilâl (2009) *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, Ankara: Gazi Kitabevi.

ATABAY, N., S. ÖZEL, A. ÇAM, (2003) *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, İstanbul: Papatya Yayınevi.

BANGUOĞLU, Tahsin (2007) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.

BEYATLI, Yahya Kemal (2003) *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

COOK WALTER A., S. J. (1998: 6) *Case Grammar Theory*, USA: Texas University Press.

ÇAMLIBEL, Faruk Nafiz (2003) *Han Duvarları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DİZDAROĞLU, H. (1976) *Tümcebilgisi*, Ankara.

DENY, J. (1941) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (çev.: Ali Ulvi ELÖVE), İstanbul.

DOĞAN, Nuh (2011) *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

EDİSKUN, H. (1963) *Yeni Türk Dilbilgisi*, İstanbul.

ERGİN, Muharrem (1984) *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

GENCAN, T. N. (1975) *Dilbilgisi*, İstanbul: Ayraç Yayınları.

GÖKÇE, Bedirhan (2006) *Şifalı Hüzünler*, İstanbul: Mavi Ağaç Yayınları.

HATİBOĞLU, V. (1972) *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara.

HENGİRMEN, Mehmet (2002) *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara, Engin Yayınevi.

HERBST, Thomas (1999) "English Valency Structures-A first sketch", *22.02. 2009, www.uni- erfurt.de/eestudies/eese/artic99/herbst/main1.html.*

HERBST, Thomas, Susen SCHÜLLER (2008) *Indroduction to Syntactic Analysis: A Valency Approach.* Germany- Tübingen: Gunter Narr Verlag.

KARAHAN, Leyla (1993) *Türkçe Sözdizimi*, Ankara.

--- (Aralık 1994) "-*sa*/-*se* Eki Hakkında", *Türk Dili 516*, s. 471-474.

--- (1995) "Türkçede Birleşik Cümle Problemi", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı 22-23 Ekim 1993*, TDKY, Ankara, s. 36-42.

KONONOV, A. N. (1957) "Türkçede Bileşik Cümle Problemi", *Bilimsel Bildiriler*, Ankara.

KULİN, Ayşe (2006) *Köprü*, İstanbul: Everest Yayınları.

KÜKEY, Mazhar (1975) *Türkçenin Sözdizimi*, Kardeş Matbaası.

MEHMEDOĞLU, Alâeddin (2001) *Türk Dilinde Bağımlı Birleşik Cümle Söz Dizimi*, Adapazarı: Aşiyan Yayınları.

MEHMEDOĞLU, Alâeddin (2004) "Türkiye Türkçesinde Birleşik Cümle Üzerine", *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 20-26 Eylül 2004, Ankara: TDK Yay, s. 2065-2102.

NAMIK KEMAL (2003) *İntibah*, İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları.

ŞAFAK, Elif (2009) *Aşk*, İstanbul: Doğan Kitap.

ŠČEKA, V. Jurij, (1999) "Spoken Turkish: synchronic and diachronic aspects", *Turkic Languages*, Edited by Lars Johanson, Volume 3, Number.2, Harrassowitz Verlag-Viesbaden, s. 241-271.

YAYLAGÜL, Özen (2002) *Türk Dilinde -sA(r)'lı Kuruluşlar (Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

YAYLAGÜL, Özen (2010) *Ebvāb-ı Şifā Metin Dilbilimsel Bir İnceleme*, Ankara: KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 8.

BİR NEZAKET STRATEJİSİ OLARAK SINIRLANDIRICILARIN KULLANIMI

Özgür ÖNER

Giriş

Genel olarak nezaket, içinde saygılı ve nazik davranma, dili saygılı ve nazik kullanma, incelik, kibarlık, naziklik ve zarafet gibi birbirine yakın kavramları barındırır. Nitekim *Türkçe Sözlük*'te (2005) de nezaket, "*Başkalarına karşı saygılı ve incelikli davranma, incelik, naziklik, zerafet*." şeklinde tanımlanmıştır. Yazılı ve sözlü iletişimde nazik kabul edilen dilsel tercihler nezaket söylemini oluşturur. Dilde nezaket, evrensel bir olgu olarak bütün dillerde ve kültürlerde incelenebilir.

Dilde incelik ve kabalık konusu yaklaşık otuz yıldan bu yana bilim dünyasının ilgisini çekmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, dilde nezaket olgusunun oldukça yeni bir araştırma alanı olduğu söylenebilir. Ancak özellikle son yıllarda dilde nezaket konusunun pek çok araştırmada ele alındığını görmekteyiz.

1960'lara kadar nezaket olgusunu dil bilimsel yöntemlerle araştırmak için dil bilimcilerin kuramsal alt yapıları yoktur. Austin'in söz edimi kuramı ve Gofmann'ın itibar (face) tanımı sayesinde nezaket olgusunu dil bilimsel yöntemlerle betimleme imkânı ortaya çıkmıştır ve son otuz yıl içinde dilde nezaket farklı yöntemlerle incelenmiştir.

Goffmann (1967: 5) itibarı şu şekilde tanımlar: "*Bir terim olarak itibar, belirli bir iletişim durumuna mahsus olarak kişinin kendisi için etkin bir şekilde ortaya koyduğu olumlu bir sosyal değerdir.*" Brown-Levinson (1987: 61). Goffmann, bu tanıma itibarın etkileşim sırasında kaybedilebilir, sürdürülebilir veya geliştirilebilir bir duygusal değer olduğunu ekler. İletişim sırasında katılımcılar, diğer katılımcının itibarını tehdit etme tehlikesini hesaplamak ve bu tehdidi en aza indirmek için uygun stratejiyi seçmek zorundadır (Brown-Levinson 1987: 59). Bu açıdan düşünüldüğünde dilde nezaketin itibarı tehdit

eden eylemlerin yıkıcı etkisini hafifletmek için başvurulan onarıcı dilsel araçlar olduğu söylenebilir.

Katılımcılar, iletişim sırasında çok çeşitli dilsel nezaket araçları kullanabilirler. Sınırlandırıcılar (hedges) bu dilsel araçlardan biridir. Dilbiliminde, sınırlandırıcı terimini ilk kez Lakoff (1972) kullanır ve edimsel eylemlerin ve bazı sözcüklerin az veya çok oranda belirsizlik yaratma anlamı taşıdıklarına dikkati çeker. Bununla ilgili şu örnekleri verebiliriz:

Yeryüzünde *aslında* her olay olağandır.

Umarım sorun en kısa sürede çözülür.

Fraser (1975), Lakoff'un bu tespitine özür dilemek, söz vermek ve rica etmek gibi edimsel eylemlerin de kiplikler kullanılarak sınırlandırılabileceğini ekler ve bunlar için sınırlandırılmış edimseller terimini önerir:

Doğrusu bütün düşüncesi Tekin Beydi. Bu yüzden çok acı çekti *diyebilirim...*

Brown-Levinson (1987) sınırlandırıcıların dilde nezaket stratejisi olarak kullanımına dikkat çeker. Brown-Levinson'a göre iletişimsel niyetler (rica, şikâyet, eleştiri) katılımcılar arasındaki dayanışmayı tehdit etme potansiyeli taşır. Bu niyetler söz eylemlerde düzenlenir ve yeniden kodlanır. Bu nedenle söz eylemleri sınırlandırmak, bir etkileşimsel tehdidin etkisini azaltabilecek birincil ve temel yöntemdir (1987: 146). Brown-Levinson sınırlandırıcıları, bir ad öbeğini veya yüklemi anlam bakımından derecelendiren edat, sözcük veya sözcük öbeği gibi yapılar olarak tanımlar. Bu yapılar, bir sözceye kısmen veya belirli durumlarda doğru olma anlamı katar (Brown & Levinson, 1987: 145).

Sınırlandırıcılar ve İş Birliği İlkesi

Grice, iletişimde rasyonel verimlilikten net sapmaları açıklamak için geliştirdiği "İş Birliği İlkesi"ni şu temel düşünceye dayandırmıştır: Konuşmaya katkını, katkıyı yaptığın aşamanın gerektirdiği biçimde, tarafı olduğun söz alış verişinin amacı doğrultusunda yap (Grice 1975: 45).

İş birliği ilkesine göre bağlam içinde ele alınan dil, nitelik, nicelik, bağlantı ve tarz ilkelerinden oluşur. Bu çalışmada üzerinde durulacak nitelik ilkesi, sözcenin doğruluğu ve kanıtlanabilirliği, nicelik ilkesi ise sözcenin yeteri kadar bilgiyi içermesi durumuyla ilgilidir. Brown-Levinson'a göre konuşunun sözcenin doğruluğuyla ilgili bütün sorumluluğu üstüne almaktan kaçınması nitelikle ilgili sınırlandırıcıları (bence, umarım, sanırım), verilen bilginin beklenenden daha az, daha fazla veya muğlak olması ise nicelikle ilgili sınırlandırıcıları (pek, bir bakıma, aslında) oluşturur (1987: 164-166).

Bulgular

Bu çalışmada, nitelik ve nicelikle ilgili sınırlandırıcılar, Orhan Asena'nın Korku (Alıntılarda K olarak kısaltılmıştır.) ve Oğuz Atay'ın Oyunlarla Yaşayanlar (Alıntılarda OY olarak kısaltılmıştır.) adlı tiyatro eserlerinden elde edilen örneklerle incelenmiştir. İncelenen metinlerde konuşucuların muhataplarıyla aynı görüşte olmadıklarını belirtmek, eleştiri yapmak ve bir konuda teklifte bulmak ihtiyacı hissettiklerinde sınırlandırıcıları yumuşatma aracı olarak kullandıkları görüldü. İncelenen metinlerde katılımcıların yukarıda bahsedilen nitelik ve nicelik ilkelerinden sapma yoluyla çeşitli dilsel nezaket araçları geliştirebildikleri tespit edildi.

(1) COŞKUN: Yahu Saffet bence bu Napolyon hikâyelerini bırakalım. Bizim meselelerimizi böyle anlatmak iyi olmuyor. (OY, s. 38)

(2) SAFFET: Bence hiç olmazsa bu sütçüyü kaldırabiliriz. (OY, s. 40)

(3) SAFFET: Aman patron, bence bu kadarı bile fazla... (OY, s. 87)

Yukarıda verilen (1) ve (2) numaralı örneklerde konuşucunun *bence* öznel söylem belirleyicisini kullanarak önerisiyle ilgili dinleyici üzerindeki baskıyı azaltma ihtiyacı duyduğu görülmektedir. Aynı durum (3) numaralı sözcede bir eleştiri için söz konusudur. Aşağıdaki örneklerde yer alan *bana kalırsa, bana öyle geliyor ki, gibi geliyor bana* ifadeleri de *bence* gibi konuşucu odaklı söylem belirleyicileri arasında değerlendirilebilir. Bu ifadeler, aynı zamanda sözcelerin doğruluk değerinin tartışılabilir olduğunu ve konuşucunun sözcenin doğruluğuyla ilgili bütün sorumluğu üzerine almaktan çekindiğini de gösterir:

(4) SAADET NİNE: Paşam, burası daha çok bizim damadın evine benziyor bana kalırsa... (OY, s. 80)

(5) KADIN: (*Ürperen bir sesle)* Bana öyle geliyor ki şu anda aklımızdan geçen şeyler aynı. (K, s. 41)

(6) O: Bana öyle geliyor ki: ne sen sensin artık, ne de ben benim boş bir kalıp gibiyiz şimdi. Sen de ben de, ikimiz de. (K, s. 54)

(7) YAŞLI KADIN: (*Heyecanla atılır)* Hah, bir karaltı geçti, az uzaktan. Şu çalının arkasında bir yerden... Şöyle devrilir gibi oldu, yahut bana öyle geldi... (K, s. 42)

(8) İKİNCİ TEĞMEN : Kaçmanız güç olmayacak gibi geliyor bana. Nöbetim bir saat kadar sonra bitiyor, ondan sonra yirmi dört saat için arkadaşım devralacak nöbeti. İşte bütün sıkıntımız bu yirmi dört saat. (K, s. 63)

Konuşucular sözcelerinin doğruluyla ilgili sorumluluklardan kaçındıklarını birtakım fiiller kullanarak da yansıtabilirler. Metinlerde tespit edilen *san-*

mak, *zannetmek* ve *hissetmek* fiilleri bağlamda değerlendirilebilir. Aşağıdaki verilen (9), (10), (11) numaralı örneklerde konuşucuların aynı görüşte olmadıklarını belirtmek veya bir konuda eleştiri yapmak istediklerinde bir hafifletici araç olarak bu fiilleri kullanıldıkları görülebilir:

(9) KADIN: (*Ürperen bir sesle)* Bana öyle geliyor ki şu anda aklımızdan geçen şeyler aynı.

İKİNCİ TEĞMEN: (*Dalgın)* Zannetmem. Benim aklımdan geçenler bambaşka şeyler… (K, s. 41)

(10) YAŞLI KADIN: (Bir fısıltı hâlinde) Korkuyorum, hayatımda ilk defa korkuyorum.

KADIN: Ben de.

YAŞLI KADIN: Acaba aynı şey mi? Pek sanmıyorum, benimki korkudan da ileri bir şey *(Birden susar)* Çok yaşlıyım, iyi ve kötü günler gördüm. Türlü türlü ölümler gördüm, hiçbirinin karşısında bu hissi duymadım dersem inan bana. (K, s. 51)

(11) YAŞLI KADIN: (*Onun saçlarını okşar)* Ne demek istediğini pek anlayamadım, ama öyle hissediyorum ki: Fedakârlığın bu derecesi tahammül edilir şey değil. (K, s. 86)

Yukarıdaki örneklere benzer doğrultuda *bilmem ki, bilmem, ne bileyim* ifadelerinin eleştiri ve aynı görüşte olmama durumu yansıtan sözcelerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ifadelerin sözcenin başına yerleştirilmesi konuşucunun sözcenin doğruluğu ile ilgili çekincesini hemen başta iletmek istemesiyle açıklanabilir:

(12) SAFFET *(ikisini alaycı bir bakışla süzer)*: Bilmem ki... Kırkından sonra saza başlayanlar için ümit kırıcı bir atasözü vardır da. (OY, s. 33)

(13) SAFFET *(duraklar)*: Ne bileyim, daha kolay bir şey yap. *(Bulmuş gibi)* Tamam! Nutuk söyle. Hem kafiye bulma zorluğu da yok. (OY, s. 46)

(14) ALBAY: Neden evlenmediniz?

KADIN: Bilmem, uzun zaman böyle bir ihtiyaç duymadan yaşadık. Sonradan şey etmeye karar verdiğimiz zaman. (*Mahcup susar)* (K, s. 86)

İncelen metinlerde *belki*, *galiba*, *herhalde, sanki* sözcüklerinin konuşucuların dinleyicinin istek ve beklentileri üzerindeki dayatmayı hafifletmek için sıklıkla kullanıldığı tespit edildi:

(15) ÜMİT: Bugün biraz heyecanlı şeyler oldu da biraz yoruldun galiba Saadet. Burası bizim yaverin evi. (OY, s. 80)

(16) EMEL *(telâşla):* Seni çok merak ediyordum. *(Coşkun'a bakar.)* Yorgun görünüyorsun. Belki evde kalıp dinlenmeliydin. (OY, s. 89)

(17) İKİNCİ TEĞMEN: Emin misiniz? Belki hala bir yardımım dokunabilir size. (K, s. 86)

(18) SAFFET: Herhalde kıskanç kadın komedisi değil bu... Belki Napolyon... (OY, s. 36)

(19) YAŞLI KADIN: Bilmem. Çok garip bir şey gibi geliyor bana bu. Sana da öyle gelmiyor mu sanki çok garip bir oyun oynuyormuşuz gibi, sanki kadere meydan okuyormuşuz gibi. (K, s. 52)

Metinlerden tespit edilen (20) ve (21) numaralı örnekler nicelikle ilgili sınırlandırıcılar olarak değerlendirilebilir:

(20) KADIN: Ne demek istediğinizi anlayamadım. Ama öyle sanıyorum ki: Pek de haklı değilsiniz. Dünyamızda bir sineğin bile yeri var, doldurulmaz bir yeri, ve yaşamak hakkı. (K, s. 86)

(21) EMEL: […] Kendi de gülüyordu buna, ama sanki bir bakıma da ciddiydi. *(Gülümser.)* Sonra da keman dersi almaya başlamış. (OY, s. 39)

Yukarıda verilen (20) numaralı örnekte konuşucunun muhatabıyla aynı görüşte olmadığını aktarırken ifadesinin dayatmacı etkisini hafifletmek için pek sözcüğünü kullandığı, (21) numaralı örnekte ise konuşucunun aktardığı bilgiyle ilgili çekincesini ortaya koymak istediği söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada, Brown-Levinson'un evrensel olduğunu iddia ettikleri nezaket kuramları çerçevesinde sınırlandırıcıların kullanımı iki tiyatro metnindeki diyaloglar incelenerek açıklanmaya çalışılmıştır. Brown-Levinson'un geliştirdiği nezaket kuramında sınırlandırıcılar ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu çalışmada ise sınırlandırıcılar, Grice'ın iş birliği ilkesi doğrultusunda değerlendirilmiştir. Çalışmada katılımcıların muhataplarıyla aynı görüşte olmadıklarını belirtmek, eleştiri yapmak ve bir konuda teklifte bulmak ihtiyacı hissettiklerinde çalışmada, bahsedilen nitelik ve nicelik ilkelerinden sapma yoluyla sınırlandırıcıları yumuşatma aracı olarak sıklıkla kullandıkları görüldü

Kaynaklar

ASENA, Orhan (Tarihsiz), *Korku*, Ankara, Güney Yayınları, 99 s.

ATAY, Oğuz (2004), *Oyunlarla Yaşayanlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 108 s.

BROWN, P.- Stephen C. LEVİNSON (1987), *Politeness: Some universals in language usage*, Cambridge University Press, Cambridge.

FRASER, B. (1975). "Hedged performatives", in P. Cole and J. L. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*. Vol. 3. New York: Academic Press, 187-210.

GRİCE, H. Paul 1975. "Logic and conversation". In Cole, P. and Morgan, J. (eds.) *Syntax and semantics*, vol 3. New York: Academic Press.

LAKOFF, G. (1972). "Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts", *Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 183-228.

ÇANKIRI YÖRESİ AĞIZLARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARI İÇERİSİNDEKİ YERİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Özkan AYDOĞDU[*]

Orta Anadolu'nun kuzeyinde, Kızılırmak ile Batı Karadeniz ana havzaları arasında yer alan Çankırı, 40° 30' ve 41º kuzey enlemleri ile 32° 30' ve 34º doğu boylamları arasında yer almaktadır. İlin komşuları batıda Bolu, kuzeybatıda Karabük, kuzeyde Kastamonu, doğuda Çorum ve güneyde Ankara ile Kırıkkale'dir. Denizden yüksekliği 723 metre olup, ülke topraklarının ‰ 94'lük bölümünü oluşturan toplam 7.388 km²'lik bir alana sahiptir.[1]

Belirleyebildiğimiz kadarıyla, Çankırı ili ve yöresi ile ilgili ilk çalışma Ahmet Caferoğlu'na aittir (Ahmet Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yay., Ankara, I. Baskı, 1943). Çankırı ili ağzı şimdiye kadar, dört yüksek lisans[2] ve birkaç lisans tezine konu olmuştur.[3] Ancak Çankırı ili ve yöresinin tamamının incelendiği herhangi bir araştırma bugüne kadar yapılmamıştır.

Yaptığımız bu çalışmada, daha önce hazırlamış olduğumuz doktora tezinde Çankırı ili merkez ilçesi ve bağlı on bir ilçede 129 konuşmacıdan derlemiş olduğumuz metinler esas alınmıştır.[4]

---

[*] Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Sivas. e-posta: aydogdu.ozkan@gmail.com

[1] http://www.cankiri.gov.tr/default_B0.aspx?content=1132 (E.T: 25.10.2011).

[2] Geniş bilgi için bk. İlyas Yağcı, *Devrez Vadisi Ağzı Ses ve Şekil Bilgisi*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1986; Mehmet Kiremit, *Yapraklı İlçesi (Çankırı) Ağzı*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1986; İrfan Keleş, *Şabanözü Yöresi Ağzı*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1986; İlknur Bayrak İşcanoğlu, *Eldivan İlçesi (Çankırı) Ağzı*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

[3] bk. Tuncer Gülensoy ve Ercan Alkaya, *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, Akçağ Yay., Ankara 2003.

[4] Özkan Aydoğdu, *Çankırı İli ve Yöresi Ağızları*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler

Türkiye Türkçesi ağızları ile ilgili birçok araştırmacı tarafından tasnifler yapılmıştır.[5] Bunlar arasında tasnife esas alınan malzemenin zenginliği açısından Leylâ Karahan'ın çalışması öne çıkmaktadır.

Karahan'ın tasnifine göre Çankırı ili ve yöresi ağızları, Batı grubu ağızları içerisinde Beypazarı, Çamlıdere, Kızılcahamam, Güdül, Ayaş (Ankara); Göynük, Mudurnu, Seben, Kıbrısçık (Bolu); Tosya (Kastamonu); Boyabat (Sinop); Çorum merkez, İskilip (dağ köyleri hariç); Bayat, Kargı, Osmancık (Çorum) ağızlarıyla birlikte IV. alt ağız grubunda yer almaktadır. İnceleme alanımız içerisinde yer alan Kızılırmak ilçesi, Leylâ Karahan tarafından ayrı bir alt grupta değerlendirilmiştir. Bu ilçe ve çevresi VIII. alt grupta yer alan Ankara merkez, Haymana, Bâlâ, Şereflikoçhisar, Çubuk, Kalecik; Kırıkkale merkez, Keskin; Çorum merkez ilçesi ile güneyindeki ilçeler; Kırşehir; Nevşehir; Niğde; Kayseri; Şarkışla, Gemerek (Sivas) ve Yozgat yöreleriyle birlikte değerlendirilmiştir.[6]

Kızılırmak ilçesi, Leylâ Karahan tarafından yapılan tasnifte farklı bir alt grupta gösterilmişse de yöreyle ilgili yeterli malzemenin bulunmadığı da belirtilmiştir.[7]

Kızılırmak ilçesinden yapılan derlemeler değerlendirildiğinde, I. ağız yöresinden farklı olarak sadece şimdiki zaman ve geniş zaman çekimlerinin I. çokluk şahıs çekimlerinde *-z, -ız, -iz, -uz, -üz* ekleri yerine *-ḳ, - ḳ̄ (<-ḳ), -ḥ(<-ḳ), -ıḫ (<-ıḳ), -ik, -uḫ (<-uḳ), -ük* eklerinin; yine aynı şekilde emir / istek kipi I. çokluk şahıs çekiminde *-alım, -elim* ekleri yerine -aḫ (<-aḳ), *-ek* eklerinin kullanıldığı görülmüştür. Aynı ekler Kızılırmak ilçesi dışında, yine I. ağız yöresinde yer alan Şabanözü ilçesindeki bir konuşmacıda da görülmektedir [dōruyoḳ (*<doğruyoruz*), yaparıḫ (*<yaparız*), da<u>ı</u>lırıḫ (*<dağılırız*), toplanuruḫ(*<toplanırız*), yirik (*<yeriz*), bişirik (*<pişiririz*)].

Hatta yine aynı konuşmacıda ve Eldivan ilçesinden başka bir konuşmacıda, Kızılırmak ilçesinde rastlayamadığımız gelecek zaman çekiminde de aynı eklerin kullanıldığı görülmektedir [varaca<u>ı</u>ḫ (*<varacağız*), yapaca<u>ı</u>ḫ (*<yapacağız*), yīcuḫ (*<yiyeceğiz*)]. Bütün bunlar göz önüne alınarak Kızılırmak ilçesi de I. ağız yöresi içinde değerlendirilmiştir.

Karahan'ın çalışmasında Ovacık ve Eskipazar ilçeleri de Çankırı ağzının dışında tutulmaktadır. Karahan çalışmasını hazırlarken, Çankırı iline bağlı

Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2011.

5 Geniş bilgi için bk. Ahmet Buran, "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Volum 6/1 Winter 2011, s. 41-54.

6 Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara 1996, s. 2, 116-117.

7 Karahan, *age.*, s. 117, 177.

olan ve III. alt ağız grubunda gösterilen bu ilçeler, günümüzde Karabük iline bağlandığı için inceleme alanımızın dışında kalmıştır.[8]

Ancak özellikle bu ilçelere komşu olan sınır köylerinde III. alt grubun özellikleri görüldüğünden, o yöre bir ağız adacığı olarak tespit edilmiştir.

Yaptığımız incelemelerden elde edilen sonuçlara göre Çankırı ili ve yöresi ağızları, iki ağız yöresine ayrılmaktadır. I. ağız yöresini merkez ilçe, Korgun, Eldivan, Şabanözü, Ilgaz, Yapraklı ve Kızılırmak ilçeleri oluşturmaktadır.

II. ağız yöresini ise I. ağız yöresinden çeşitli farklılıklar gösteren Orta, Çerkeş, Bayramören, Kurşunlu ve Atkaracalar ilçeleri oluşturmaktadır.

Bu iki ağız yöresi haricinde, şimdiki zaman çekiminin farklılığı sebebiyle iki ağız adacığı da ortaya çıkmıştır.

Ağız bölgeleri ve ağız adacıkları ile ilgili özelliklere geçmeden önce Çankırı ili ve yöresi ağızlarının genelinde ortak olan özellikler ile ilgili bilgiler verilecektir. Bu özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında, yazı dilimizde bulunan *a, ı, o, u; e, i, ö, ü* ünlüleri haricinde, çeşitli ses olayları neticesinde gelişen farklılaşmış ünlüler de bulunmaktadır. Bunlar; *ā, á, ȧ, å, ă, ă, ē, ė, ė, ī, í, ĭ, ı̊, ī̄, ı̊, ĭ, ō, ó, ȯ, ō̄, ū, ŭ, ú, ū̄, ŭ ṓ* ünlüleridir.

2. Çankırı ili ve yöresi ağızları, birincil (asli) uzun ünlülü şekillerin varlıklarını devam ettirmeleri açısından oldukça zengindir. Birincil (asli) uzun ünlülü sözcüklerimiz şunlardır:[9] āl, ārt-, āş, āçÇı *(<aş+çı)*, āz, dāş *(<taş)*, gādın *(<kadın)*, ġāl- *(<kal-)*, gāl- *(<kal-)*, ġālḫ- *(<kalk-)*, ġālḳ- *(<kalk-)*, ġār- *(<kar-)*, gār- *(<kar-)*, ġārı *(<karı)*, gārı *(<karı)*, sāç *(<sac)*, sāş *(<sac)*, tāt, dāt *(<tat)*, vār, yār-, yārın, yāş, yāz-, yāz, ēl *(<halk, insan topluluğu)*, ēlli, ēn- *(<in-)*, ērkek, ērkeg *(<erkek)*, ērken, ēş, ēy- *(<eğ-)*, ēyil- *(<eğil-)*, dē-, dēp- *(<tep)*, gēt- *(<git-)*, vēr-, yēşer-, yī‹a- *(<yıka-)*, yīk̄a- *(<yıka-)*, ī̄şleme, dī̄- *(<de-)*, dī̄ne- *(<dinle-)*, dī̄nen- *(<dinlen-)*, ōyna-, bōşat- *(<boşalt-)*, yōḳ, yōḫ (<yok), yōk̄ (<yok), dō̄rt, yō̄rü- (<yürü-), yō̄rük, bū.

3. Yöremizde, *ğ, ġ, h, ḥ, k, ḳ, r, n (<ñ), v (<ğ), y* ünsüzlerinin erimesi veya düşmesi sonucu oluşan hece kaynaşması ve ünsüz düşmesi sebebiyle ikincil ünlü uzunluklarının oluştuğu sıkça görülmektedir: ekmāñ (*<ekmeğin*), eşşēn (<eşeğin), bulaşī (*<bulaşığı*), etdī̄nde (*<ettiğinde*), dōmluyum (*<doğumluyum*), çōmuz (*<çoğumuz*), ō̄tdürürük (*<öğüttürürüz*), tavūmuz (*<tavuğumuz*), yüzū̄ (*<yüzüğü*), tātadan (*<tahtadan*), ēşidür (*<ekşitir*), çīnar (*<çiğner*), ī̄ne-

---

8 Karahan, *age.*, s. 117.

9 Bu kelime listesi oluşturulurken Talat Tekin'nin *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler* adlı çalışmasının 249-271. sayfaları arasındaki liste esas alınmıştır.

lernen (<*iğnelerle*), ōlum (<*oğlum*), Ȫretmen (<*öğretmen*), būday (<*buğday*), ver÷dün (<*verirdin*)...

4. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında tespit edebildiğimiz ikiz ünlü örnekleri şunlardır: *aa, ee, ı, ii, uu, üü, úú, ıa, ie, ua, uã, üe, úe, oa, oã, aı, ai, āi, au, eü, eú, ou, óú, óü, öü*.

5. Türkçenin yazılı tarihî metinlerinde[10], Türkiye Türkçesi ağızlarında[11], Azerbaycan Türkçesi[12] başta olmak üzere diğer kimi Türk lehçelerinde[13] görülen *kapalı e* (ė) ünlüsü, yöremizde de işlek olarak kullanılmaktadır: gėdiyo (<*gidiyor*), dėrdük (<*derdik*), gėşmişlerden (<*geçmişlerden*), bėş (<*beş*), gėydüÿdüler (<*giydirirler*), ėyi (<*iyi*), ėtme (<*etme*), ėndürdüler (<*indirdiler*)...

İlk hece dışında da daraltıcı özelliğe sahip ünsüzlerin etkisiyle görülmektedir: gömülėceg (<*gömülecek*), gitmėyincek (<*gitmeyince*), evlenėcek (<*evlenecek*), biçėcēñ (<*biçeceksin*), yimėye (<*yemeye*), yinmėye (<*yenmeye*), isTemėye (<*istemeye*)...

6. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında geniz ünlülerininin varlığı da görülmektedir. Zamirlerdeki *ñ* ünsüzünün düşmesi sebebiyle *a* ünlüsü nazallığı üzerine almaktadır: baã (<*bañа*), saã (<*sañа*), oã, (<*oña*), buã (<*buña*), şuã (<*şuña*), uã (<*oña*)...

7. Bazı özel durumlar dışında, dil benzeşmesi çok kuvvetlidir denilebilir. Yazı dilimizde istisnalar arasında yer alan bazı kelime ve ekler ile alıntı sözcüklerin bölgemizde uyuma girdiği görülmektedir: biliyem (<*biliyorum*), baḫarḳan (<*bakarken*), zabālayın (<*sabahleyin*), olmaz_ımış (<*olmaz imiş*), yarınḳı (<*yarınki*), yoḫ_ḫı (<*yok ki*), alma (<*elma*), ḥanġısı (<*hangisi*), memnün (<*memnun*), mezeller (<*mezarlar*), ḥalal (<*helal*)...

8. Dil benzeşmesinin incelme yönünde bozulması yörenin karakteristik özelliklerinden birisidir. Özellikle bünyesinde *y* ünsüzü bulunan kelimelerde karşımıza çok sık çıkmaktadır: aliyom (<*alıyorum*), buliyin (<*bulayım*), arabayi (<*arabayı*), salçiyi (<*salçayı*), ġonuşiyin (<*konuşayım*), yapiyoz (<*yapıyoruz*)...

---

10 Orhan Yavuz, "Türkçede Kapalı e", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi,* S 6, Konya, 1991, s. 271-306; K. Thomsen, "Türkçede Kapalı e", (çev.: Günay Karaağaç), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S 51, Aralık, 1997, s. 193-196.

11 Diğer ağzılardaki örnekleri için bk. Buran, *KBAYA*, s. 21; Demir, *OİYA*, s. 56; Demir, *TOİYA*, s. 79; Demir, *TRYA*, s. 138; Demir-Şen, *SİYA*, s. 82; Eren, *ZBKİA*, s. 19; Gülensoy, *KüYA*, s. 21; Gülsevin, *UİA*, s. 13; Günşen, *KYA*, s. 99; Korkmaz, *NYA*, s. 34; Korkmaz, *GBAA*, s. 5.

12 Geniş bilgi için bk. Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., Ankara, 2007, s. 79; Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, İstanbul, 1981, s. 89-90.

13 Ahmet B. Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara, 1996, s. 3-34.

9. Dil benzeşmesinin kalınlaşma yönünde bozulması da yörede kurallı olmasa da görülmektedir. Özellikle *-ğ-* ünsüzü yanında bulunan ünlüyü kalınlaştırarak uyumu bozmaktadır: dārdi (*<değerdi*), yemā (*<yemeği*), yedā (*<yedeğe*), dedūn (*<dediğin*)...

10. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında dudak benzeşmesi yazı diline göre oldukça ileridir. Yazı dilinde uyuma girmeyen birçok sözcüğün yörede uyuma girdiği görülmektedir: çabıḳ (*<çabuk*), ġalbırdan (*<kalburdan*), doḫdur (*<doktor*), motur (*<motor*), ḥamır (*<hamur*), zor_unan (*<zor ile*), su_y_unan (*<su ile*), süd_ünen (*<süt ile*), yōdu_ḳu (*<yoktu ki*), uyudum_udu (*<uyudum idi*), zor_udu (*<zor idi*)...

Ancak yörede Eski Türkiye Türkçesinin bir mirası olarak yuvarlak ünlüyle kullanılan kelime ve ekler[14], dudak benzeşmesini sıkça bozmaktadır: bilezüg (*>bilezik*), altun (*>altın*), ġaşu‹ (*>kaşık*), açuk̄ (*>açık*), yapdu‹larımız (*>yaptıklarımız*), deişdürmeg (*>değiştirmek*), bitürdüg (*>bitirdik*), ya‹uluÿ (*>yakılır*), deildür (*>değildir*), datlu (*>tatlı*), ıssuz (*>ıssız*), ġalabalu‹ (*>kalabalık*), yapduḳ (*>yaptık*), ġapanur (*>kapanır*)...

11. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında yazı dilinde bulunan *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z* ünsüzleri doğal olarak bulunmaktadır. Bu ünsüzlere ek olarak, kelime içerisinde bulunan ünlü ve diğer ünsüzlerden dolayı yukarıda sayılan ünsüzlerden az çok farklılaşmış *Ç, F, ġ,* g̱, ǵ, g, ḥ, ḫ, ḳ, ḱ, k̄, Ḳ, K, k̲, ñ, P, r̥, S, T, y̥ sesleri de bulunmaktadır.

12. Türkiye Türkçesi ağızlarının tümünde olduğu gibi Çankırı ili ve yöresi ağızlarında da iç seste yan yana bulunan ünsüzlerden birincisi tonsuz da olsa ikincisi her zaman tonludur.[15] Bu durum ünsüz uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır: malcılıḳda (*<malcılıkta*), ġurbetde (*<gurbette*), dövletden (*<devletten*), elekden (*<elekten*), yapdurullaÿ (*<yaptırırlar*), deişdürmeg (*<değiştirmek*), bıraḫdım (*<bıraktım*), çıḫdın (*<çıktın*), yemekciler (*<yemekçiler*), aşcı (*<aşçı*), çifci (*<çiftçi*)...

13. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında *ö, ü* ünlüleriyle hece kuran *g* ve *k* ünsüzlerinin boğumlanma yerlerini art damağa çekmeleriyle g̱ ve k̲ ünsüzleri oluşmaktadır. Yanlarındaki ünlülerin de yarı kalınlaşması (*ö > ó, ü > ú*) neticesinde yörede ünlü-ünsüz uyumu bozulmaktadır. Yöremizde kurallı olarak görülen bir olaydır: böyúk̲ (*<büyük*), k̲óye (*<köye*), k̲útúk̲ (*<kütük*), verdúk̲leri (*<verdikleri*), ¢úzel (*<güzel*), ¢ólge (*<gölge*), ¢ózleme (*<gözleme*), ¢únneri (*<günleri*), ¢úndüz (*<gündüz*)...

---

14 F. Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara, 2005, s. 27-40.

15 Korkmaz, *BYA*, s. 18.

Aynı şekilde *d, ğ, ñ, t* ünsüzlerinin yanlarındaki ince ünlüleri kısmen kalınlaştırmasıyla (*ö* > *ó, ü* > *ú*) da ünlü-ünsüz uyumsuzluğu meydana gelmektedir: dúvennen (<*düvenle*), *túrkü* (<*türkü*), túrbe (<*türbe*), dúñúr (<*dünür*), túkendi (<*tükendi*), dúlbet (<*tülbent*), súdden (<*sütten*), ótesinden (<*ötesinden*), óñünde (<*önünde*), dókerüz (<*dökeriz*), ótekileri (<*ötekileri*), dóşeriz (<*döşeriz*), ónüne (<*önüne*)...

14. *ñ* sesi yöremizde kelime ve eklerde varlığını korumaktadır: yeñi (>*yeni*), soñ (>*son*), doñuz (>*domuz*), deñiz (>*deniz*), ġızıñ evine (>*kızın evine*), çocūñ emē (>*çocuğun emeği*), borcuñ (>*borcun*), ēviñizden (>*evinizden*), biliyoñ (>*biliyorsun*)...

Ancak yazı dili ve kitle iletişim araçlarının etkisiyle yörede yoğun bir *ñ* > *n* değişimi görülmektedir.

15. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında *ğ* ünsüzü bir, iki örnek hariç kurallı bir şekilde hiç duyulmaz: eer (<*eğer*), çīnar (<*çiğner*), deúl (<*değil*), yāmır (<*yağmur*), ōrendīmizi (<*öğrendiğimizi*), ōlum (<*oğlum*), *dōru* (<*doğru*), *b*ūday (<*buğday*)...

16. Çankırı ili ve yöresi ağızlarının belirleyici özelliklerinden birisi de ön ve iç seste art damak ünsüzleri *ḳ* ile *ġ* 'nin boğumlanma yerlerini gırtlağa çekerek ḳ > ƙ ve *ġ* > g değişimiyle süreksiz gırtlak ünsüzlerine dönüşmeleridir: ƙonuyō (<*konuyor*), ƙına (<*kına*), ƙarılar (<*karılar*), baƙla (<*bakla*), aƙrāba (<*akraba*), yoƙluƙdan (<*yokluktan*), golundan (<*kolundan*), gadar (<*kadar*), gınasına (<*kınasına*), gurban (<*kurban*), fagat (<*fakat*), ōlgunu (<*olgunu*), peygamberiñ (<*peygamberin*), ılgaz (<*Ilgaz*)...

17. Son seste gırtlaklaşma olayı sadece ḳ ünsüzünde (-*ḳ* > -ƙ) görülmektedir. Çankırı ili ve yöresi ağzının önemli değişmelerindendir: çanaƙ (<*çanak*), oturduƙ (<*oturduk*), çoƙ (<*çok*), yoƙ (<*yok*), dondurmacılıƙ (<*dondurmacılık*), ġırƙ (<*kırk*), çubuƙ (<*çubuk*), tovuƙ (<*tavuk*), burçaƙ (<*burçak*)...

18. Yörenin en belirgin özelliklerinden biri de ön ses ve iç seste görülen *k* > *g*, ḳ > *ġ* tonlulaşmasıdır: gendi (<*kendi*), güçÇüg (<*küçük*), gişi (<*kişi*), ġışlı‹ (<*kışlık*), ġıyı (<*kıyı*), ġızım (<*kızım*), kēsgin (<*keskin*), esgi (<*eski*), asgerlik (<*askerlik*), dutġundur (<*tutkundur*), başġa (<*başka*), faġat (<*fakat*), ...

Eski Türkçenin kelime başı *k*- ünsüzünü koruyan örneklerin sayısı sınırlıdır: kúnde (>*günde*), kőzle (>*gözle*), kólgesinde (>*gölgesinde*), kölgede (>*gölgede*), kólgelik (>*gölgelik*), kelen (>*gelen*), kömerüz (>*gömeriz*), kómiyalā (>*gömüyorlar*).

19. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında ön seste *t-* > *d-* tonlulaşması da kurallı olarak görülmektedir: dutuyōlar (<*tutuyorlar*), da‹ım (<*takım*), datlı (<*tatlı*), depede (<*tepe*), duz (<*tuz*), daşırdım (<*taşırdım*), daş (<*taş*), deyze (<*teyze*)...

Az sayıda örnekte yazı dilinde tonlulaştığı hâlde, Eski Türkçenin kelime ön ses *t-* ünsüzünün kendisini koruduğu görülmüştür: tikenner (>*dikenler*), tāliyolar (>*dağılıyorlar*), temin (>*demin*), tikellerdi (>*dikerlerdi*).

20. İç seste *-t-* > *-d-* tonlulaşması da sık görülmektedir: südünü (<*sütünü*), üsdüne (<*üstüne*), isdemē (<*istemeğe*), dēsdiler (<*testiler*), ısladırız (<*ıslatırız*), usda (<*usta*)...

21. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında bazı kelimelerin eski şeklin devamı olarak ön ses *b-* ünsüzünü koruduğu görülmektedir: bekmez (>*pekmez*), bek (>*pek*), bişiriyo (>*pişiriyor*), barma‹ (>*parmak*)...

22. Çankırı ve yöresi ağızlarının ayırt edici özelliklerinden bir tanesi de kurallı olarak iç ve son seste görülen k̲ > ḥ sızıcılaşmasıdır: çıḥdı (<*çıktı*), çıḥiyo (<*çıkıyor*), daḥı (<*takı*), doḥsan (<*doksan*), çocuḥlar (<*çocuklar*), oḥunurdu (<*okunurdu*), aldıḥ (<*aldık*), olaraḥ (<*olarak*), çoḥ (<*çok*), sou̲ḥ (<*soğuk*), ġırḥ (<*kırk*)...

23. Bölgemiz ağızlarının en fazla dikkat çeken özelliklerinden biri de iç ve son seste görülen *ç* > *ş* sızıcılaşmasıdır: yamaşlar (<*yamaçlar*), işdiler (<*içtiler*), gėşdi (<*geçti*), ǵöşdü (<*göçtü*), güşlü (<*güçlü*), saşlı (<*saçlı*), aşlıḥdan (<*açlıktan*), bişdig (<*biçtik*), ġāşsañ (<*kaçsan*), üş (<*üç*), ġaş (<*kaç*), sāduş (<*sağdıç*), ġoş (<*koç*), geş (<*geç*)...

24. Çankırı ili ve yöresi ağızlarının en genel özelliklerinden birisi *-nn-* < *-nl-* ilerleyici benzeşmesidir: yannış (<*yanlış*), şennig (<şenlik), ayrannı (<ayranlı), kesinnikle (<kesinlikle), ayranna (<ayranla), unnarı (<onları), ¢ünneri (<günleri)...

25. Gerileyici ünsüz benzeşmelerinden ise *-ll-* < *-rl-* benzeşmesi kurallı olarak görülmektedir: ḥazıllallar (<hazırlarlar), tallada (<tarlada), giydürüller (<giydirirler), mezelli̲e (<mezarlığa), tüllü (<türlü), oturullā (<otururlar)...

26. Yörede kullanılan vasıta hâli eki, *ile* edatıyla *-n* vasıta hâlinin ek yığılmasıyla birleşmesi ve gerileyici ünsüz benzeşmesiyle ortaya çıkmış olan *-ınan, -inen, -unan, -ünen* ve *-nan, -nen* 'dir: at_ınan (<atla), patoz_unan (<patozla), tarım_ınan (<tarımla), parañ_ınan (<paranla), zor_unan (<zorla), su_y unan (<suyla), süd_ünen (<sütle), ip_inen (<iple), söz_inen (<sözle), köy_ünen (<köyle), arabaynan (<arabayla), bıçānan (<bıçakla), daḥsidnen (<taksitle), ireçbellīnen (<rençberlikle), elimiznen (<elimizle), elbīseynen (<elbiseyle)...

27. Sonu -ḳ / *-k* ile biten sözcüklere *i-* cevher fiili ve *-ınan / -inen* vasıta hâli eklendiğinde, -ḳ*-/-k-* > *-ġ-/-g-* >*-ğ-* değişmesi olmakta, daha sonra *-ğ-* ünsüzü erimekte veya düşmekte ve karşılaşan iki ünlünün birleşerek bir uzunluk oluşturmaktadır (*-lıḳ-ınan* > *-lığınan* > *lı̲ı̲nan* > *līnan / -luḳ-idik* > *-luğuduḳ* > *-lu̲u̲duḳ* > *-l*ūduḳ). Yörede sıklıkla görülmektedir: çifcilīnen (<*çiftçilikle*), ġalabalīsan (<*kalabalıksan*), ġalabalīdı (<*kalabalıktı*), ireçbellīnen (<*rençberlikle*), aylīken (<*aylıkken*), malcılīnan (<*malcılıkla*), yōsa (<*yoksa*), çoḳlūduḳ (<*çokluktuk*), ġalabalī‹an (<*kalabalıkken*)...

28. Yükleme hâli ekini *-ı, -i, -u, -ü*'dür. Ancak *-a*ḳ / *-ek* ile biten sözcükler yükleme hâli ekini aldıklarında önce *-ḳ-/-k-* > *-ġ-/-g-* >*-ğ-* değişmesi olmaktadır. Daha sonra ise *-ğ-*'nin erimesi veya düşmesiyle iki ünlü yan yana gelmektedir. Bu durumda yükleme hâli eki, ilerleyici ünlü benzeşmesiyle *-ağı*> *-a̲ı̲*> *-a̲a̲*> *-ā / -eği*> *-e̲i̲*> *-e̲e̲*> *-ē* olmaktadır: ocā (<*ocağı*), *bayrā* (<*bayrağı*), *topr*ā (<*toprağı*), *yem*ē (<*yemeği*), *ekmē* (<*ekmeği*)...

29. Şimdiki zaman, geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve gelecek zaman kipi I. teklik şahıs çekimlerinde *-n, -ın, -in, -un, -ün* ekleri kullanılmaktadır: ġāriyon (<*karıyorum*), gidiyon (<*gidiyorum*), ġoyiyun (<*koyuyorum*), baḫarın (<*bakarım*), ederün (<*ederim*), ānadın (<*anladım*), gelin_oldun (<*gelin oldum*), girmişin (<*girmişim*), geçmişündür (<*geçmişimdir*), ekecēn (<*ekeceğim*), dīnicen (<*dinleyeceğim*), ya‹acan (<*yakacağım*)...

Emir / İstek kipi I. teklik ve çokluk şahıs çekiminde de son sesi *n*'li eski şekillerin kullanıldığı görülmektedir: ne_bileyin (>*ne bileyim*), giriyin (>*gireyim*), oluyun (>*olayım*), alalın (>*alalım*), yapalın (>*yapalım*), yiyelin (>*yiyelim*)...

Bununla birlikte *-m*'li şekillerin de işlek olarak yörede kullanıldığını da görmekteyiz.

30. Çankırı ili ve yöresi ağızlarında şimdiki zaman çekiminde kullanılan genel ek, *-r* ünsüzünün düşmesiyle oluşmuş *-yo* şeklidir: dŒyom (<*diyorum*), oturiyon (<*oturuyorum*), soriyosuñ (<*soruyorsun*), geydüriyo (<*giydiriyor*), ölçiyoz (<*ölçüyoruz*), vuruyoñuz (<*vuruyorsunuz*), donadiyolar (<*donatıyorlar*)...

31. Geniş zaman çekiminde ek ünsüzünün düşmesi sebebiyle, ekin görevini bağlantı ünlüsünün yüklendiği görülmektedir: bişirisiñ (<*pişirirsin*), geçürüsüñ (<*geçirirsin*), yapılı (<*yapılır*), duru (<*durur*), gel÷ (<*gelir*)...

32. Çoğunlukla bünyesinde *r* ünsüzü bulunan ettirgen fiil gövdelerine geniş zaman eki getirildiğinde, üst üste gelen *-r*'li hecelerden biri yutularak kaybolmaktadır: oturuz (<*otur-ur-uz*), büşürüz (<*büşür-ür-üz*), basduruz

(<*basdur-ur-uz*), vurum (<*vur-ur-um*), çekdürsüñ (<*çekdür-ür-sün*), getürüz (<*getür-ür-üz*)...

33. Yine geniş zaman II. teklik şahıs çekiminde hece kaynaşması görülmektedir: dureñ (<*dürersin*), dāvet_eden (<*davet edersin*), ġatıñ (<*katarsın*), tanın (<*tanırsın*).

34. Geniş zaman, geniş zamanın hikâyesi ve şart çekiminde, geniş zaman ekinin düz ünlüyle kullanıldığı da görülmektedir: ġórerik (<*göreriz*), durar (<*durur*), vurarsın (<*vururs un*), ġórerlē (<*görürler*), durardı (<*dururdu*), vurarlardı (<*vururlardı*), ġórerdúḵ (<*görürdük*), görer_miydiñ (<*görür müydün*), durarsa (<*durursa*), ġórerlerse (<*görürlerse*), görersen (<*görürsen*)...

35. Gelecek zaman çekiminin I. teklik ve çokluk ile II. teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde hece kaynaşması görülmektedir: ölecen (<*öleceğim*), varacam (<*varacağım*), ġonuşacāz (<*konuşacağız*), göçecez (<*göçeceğiz*) (37/4), annadacañ (<*anlatacaksın*), ekeceñ (<*ekeceksin*), duracañız (<*duracaksınız*), gidecēniz (<*gideceksiniz*)...

36. Emir / İstek I. teklik ve çokluk şahıs çekimleri işlek olarak kullanılmaktadır: vereyin (<*vereyim*), ġonuşiyin (<*konuşayım*), oturiyim (<*oturayım*), yediriyim (<*yedireyim*), alalın (<*alalım*), yiyelin (<*yiyelim*), yapdıralım (<*yaptıralım*), düşünelim (<*düşünelim*)...

37. Yörede, şimdiki zaman ile geniş zamanın hikâye üçüncü teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde, ayrıca ek fiilin görülen geçmiş zaman üçüncü teklik şahıs çekiminde sonda sebebi belirlenemeyen bir *-n* türediği görülmektedir:[16] oynaniyodun (<*oynanıyordu*), ānniyodun (<*anlıyordu*), yapmiyodun (<*yapmıyordu*), yaıyōdun (<*yağıyordu*), kesiyōlardın (<*kesiyolardı*), óyleydin (<*öyleydi*), vardın (<*vardı*), yōdun (<*yoktu*), çōdun (<*çoktu*), on_üşlüydün (<*on üçlüydü*)...

1. AĞIZ YÖRELERİ

1.1. I. Ağız Yöresini Belirleyen Özellikler

1. Şahıs zamirinin III. teklik ve çokluk şekilleri, işaret zamiri teklik ve çokluk şekilleri ile işaret sıfatındaki *o* ünlüsü I. ağız yöresinde darlaşmaz. Yazı dilindeki gibi geniş şekliyle kullanılır.

2. I. ağız yöresinde işaret zamiri *şu*'nun ünlüsünün genişlemesiyle oluşmuş *şo* ve ünlüsünün hem genişleyip hem de uzun telaffuz edildiği *şō* şeklinin kullanıldığı görülmektedir. Bu şekilde kullanımına II. ağız yöresinde rastlanılmamıştır: şo (<*şu*), şora (<*şura*), şorda (<*şurada*), şordan (<*şuradan*), şo-

[16] Aynı olay ile ilgili olarak bk. Eren, *ZBKİA*, s. 46; Günşen, *KYA*, s. 81-82; Korkmaz, *NYA*, s. 101-102; Korkmaz, *BYA*, s. 27.

ralardan (<*şuralardan*), şoriya (<*şuraya*), şorœya (<*şuraya*); şō (<*şu*), şōra (<*şura*), şōriya (<*şuraya*), şōrada (<*şurada*), şōrda (<*şurada*), şōrdan (<*şuradan*), şōna (<*şuna*), şōnuñdan (<*şunundan*).

İşaret sıfatının ünlüsünün genişlemiş şekliyle daha çok I. ağız yöresinde kullanıldığı görülmektedir: *şo* gadar (<*şu kadar*), *şo* ġarşıki tepeden (<*şu karşıki tepeden*), *şo* ġarşı (<*şu karşı*), *şo* yanna (<*şu yana*).

3. Eski Türkçede işlek olarak kullanılan Batı Türkçesine de geçen fakat Eski Türkiye Türkçesinden sonra kaybolan ettirgenlik eklerinden *-ġur*'unda yöremizde I. ağız yöresinde kullanıldığı görülmektedir. Sınırlı sayıdaki kullanımında ekin sonundaki *-r* sesinin düştüğü görülmektedir: durġudacañ (<*durduracaksın*), durġudiyoduḳ (<*durduruyorduk*), durġuduruz (<*durdururuz*), durġudiyolā (<*durduruyorlar*), durġudiyalardı (<*durduruyorlardı*).

4. Zarf türetmekte kullanılan aşağıdaki eklerin, I. ağız yöresinde kullanıldığı görülmektedir:

+dan, +den (< tegin): Yörede yönelme hâli ekinden sonra eski *tegin* edatından çıkmış ve hece kaynaşmasına uğramış *+dan/+den* eki, "*+a/+e kadar*" anlamında zaman zarfları kurmaktadır. Özellikle I. ağız yöresinde görülmektedir: ġurbanadan (<*kurbana kadar*), āşamadan (<*akşama kadar*), ā‹şamadan (<*akşama kadar*), saba·adan (<*sabaha kadar*).

-anda, -ende / -andan, -enden: *-an, -en* sıfat-fiil ekine bulunma veya çıkma hâli eki getirilerek zaman anlamı taşıyan zarflar elde edilir. I. ağız yöresinde görülmektedir: olanda geliller (<*olduğunda / olduğu zaman gelirler*), kesenden_sōna (<*kesdikten sonra*).

+caḫ, +cek (< çaḳ): Yönelme hâli ekinden sonra gelerek "*kadar*" anlamında zaman zarfları kuran bu ek, aslında sınırlama görevi yapan *çak* edatının ekleşmesiyle oluşmuştur: ġaḫasíyacaḫ (<*kalkasıya kadar*), doḫsan_beşecek (<*doksan beşe kadar*).

+ca,+ce (< çaḳ): *ça*ḳ edatının sonundaki -ḳ ünsüzünün düşmesi ve ekleşmesiyle ortaya çıkmıştır. I. ağız yöresinde kullanılmaktadır: āşamaca (<*akşama kadar*), ő́lenece (<*öğlene kadar*), yatsíyaca (<*yatsıya kadar*), *zab*āḥ*aca* (<*sabaha kadar*), pazar ¢únece (<*pazar gününe kadar*), gidenece (<*gidene kadar*)...

5. Şimdiki zaman ve geniş zaman I. çokluk şahıs çekimlerinde şahıs ekinin son sesinin tonlulaştığı örneklerin sayısı az olmakla birlikte tamamı I. ağız yöresinde görülmektedir: asiyos (<*asıyoruz*), diyos (<*diyoruz*), oyniyos (<*oynuyoruz*), yatiyos (<*yatıyoruz*), döniyōs (<*dönüyoruz*), yatiyos (<*yatıyoruz*), bekleris (<*bekleriz*).

6. Gelecek zaman I. çokluk şahıs çekiminde *-ğ-* ünsüzünün erimesiyle şahıs ekinin ikiz ünlülü olarak kullanıldığı görülmektedir (*-acauz, -cauz, -eceúz, -ėceüz, -eceüz*). Bu şekliyle I. ağız yöresinde daha yaygın kullanılmaktadır: çalışacauz (<*çalışacağız*), olacauz (<*olacağız*), yaḫacauz (<*yakacağız*), bulacauz (<*bulacağız*), doyurcauz (<*doyuracağız*), sürdüreceüz (<*sürdüreceğiz*), gid[1]ceüz (<*gideceğiz*), süreceúz (<*süreceğiz*), gideceúz (<*gideceğiz*).

1.2. II. Ağız Yöresini Belirleyen Özellikler

1. İkinci ağzı bölgesinin ayırt edici özelliklerinden en önemlisi, şahıs zamirinin III. teklik ve çokluk şekilleri, işaret zamiri teklik ve çokluk şekilleri ile işaret sıfatındaki *o* ünlüsünün darlaşarak *u* şeklinde kullanılmasıdır.

Şahıs zamirinde darlaşmaya örnekler: u (<*o*), unu (<*onu*), unuñ (<*onun*), uña (<*ona*); unnar (<*unnar*), unnarı (<*onları*), unnarıñ (<*onların*).

Yarı-darlaşmış şekli de sadece II. ağız yöresinde görülmektedir: ȯ (<*o*); ȯnu (<*onu*); ȯnnar (<*onlar*).

İşaret zamirinde darlaşmaya örnekler: u (<*o*); unu (<*onu*), unuñ (<*onun*), uña (<*ona*), una (<*ona*), uã (<*ona*), unda (<*onda*), undan (<*ondan*), ura (<*ora*), uriya (<*oraya*), urda (<*orada*), urdan (<*oradan*); unnar (<*onlar*), unnarı (<*onları*), unnardan (<*onlardan*).

İşaret sıfatında darlaşmaya örnekler: *u* maya (<*o maya*), *u* ḥalaya (<*o halaya*), *u* yandan (<*o yandan*), *u* sedir (<*o sedir*), *u* vazīfeyi (<*o vazifeyi*), *u* maḥalleniñ (<*o mahallenin*), *u* ādet (<*o âdet*), *u* beyazı (<*o beyazı*).

Yarı-darlaşmış şekli de II. ağız yöresinde görülmektedir: ȯ zaman (<*o zaman*), ȯ zamanıñ şeyinde (<*o zamanın şeyinde*).

2. *-ġ- / -ḳ-, -ğ- > -y-* değişmesi, yöremizde II. ağız yöresinin ayırt edici özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. I. ağız yöresinde hiç görülmemiştir: sāya (<*sağa*), yāyi (<*yağı*), tere_yāyı (<*tereyağı*), sāyinca (<*sağınca*), tere_yāyi (<*tereyağı*), āyşam (<*akşam*).

3. Vasıta hâli ekinin ek yığılması sonucu genişlemiş olan *-ılan, -ilen, -ulan, -ülen / -lan, -len* şekli bölgede sadece II. ağız yöresinde görülmüştür: onuñ_ulan (<*onunla*), şekerlen (<*şekerle*), ellen (<*elle*), óḳúzlerlen (<*öküzlerle*), elimiz_ilen (<*elimizle*), tūlaylan (<*tuğlayla*).

4. II. ağız yöresinde "*öyle, böyle*" zarfları, isimden isim yapma eki *-lik* getirilerek genişletilmiştir: işde *öylelik* ḥalletdúḳ, gitdi (<*işte öyle hallettik, gitti*), öylelik (<*öyle*), *öylelik* gúnümüz_túkendi. (<*öyle günümüz tükendi*), böylelik (<*böyle*), *böylelik* vaḫdımız geşdi (<*böyle vaktimiz geçti*), *böylelik* gúnümüz geşdi işde (<*böyle günümüz geçti işte*), şimdi böylelik (<*şimdi böyle*).

5. Şimdiki zamanın çekiminde olumsuzluk eki -ma, -me; *y* ünsüzünün etkisiyle daralmaya uğradığı hâlde, II. ağız yöresinde daralmadığı görülmektedir: olmayo (<*olmuyor*), yapmayolar (<*yapmıyorlar*), yapmayoz (<*yapmıyoruz*), ġullanmayan (<*kullanmıyorum*), yapmayalar (<*yapmıyorlar*), olmay (<*olmuyor*), duramayon (<*duramıyorum*), dōramāyuz (<*doğramayız*), olmāyo (<*olmuyor*), ya‹māyon (<*yakmıyorum*), yapmāyuz (<*yapmayız*), olmāy (<*olmuyor*), olmāyo (<*olmuyor*), bilmēyoz (<*bilmiyoruz*), bilmēyon (<*bilmiyorum*).

6. Şimdiki zaman çekiminde kullanılan -*yu* şekli, sadece II. ağız yöresinde görülmektedir: ġoyiyun (<*koyuyorum*), ġōyun (<*koyuyorum*), gidiyun (<*gidiyorum*), yaḫiyun (<*yakıyorum*), gidiyum (<*gidiyorum*), ediyum (<*ediyorum*), duriyum (<*duriyorum*), doḫuniyu (<*dokunuyor*), dōriyu (<*doğruyor*), oliyu (<*oluyor*), oḫuniyu (<*okunuyor*), bālaniyu (<*bağlanıyor*), yatiyu (<*yatıyor*), āliyular (<*alıyorlar*), gótüriyulā (<*götürüyorlar*).

Harita 2: Çankırı Ili Ağız Yöreleri

2. AĞIZ ADACIKLARI

Çankırı ili ve yöresinde şimdiki zaman çekiminin farklılığı sebebiyle iki ağız adacığı da ortaya çıkmıştır:

2.1. I. Ağız Adacığı

Şimdiki zaman çekimi sebebiyle ortaya çıkan I. ağız adacığı, Çerkeş ilçesinde Soğanlı (Melan) Çayı'nın kuzeyinde kalan yerleşim yerleri ile Bayramören ilçesinde yer alan Gürgenli Dağı'nın kuzeyinde kalan yerleşim yerlerinde tespit edilmiştir. Söz konusu adacıkta, şimdiki zaman çekiminin III. teklik ve

çokluk, yer yer de I ve II. teklik çekimlerinde *-ya, -ye* şeklinin kullanıldığı görülmektedir. Bu adacığın şimdiki zaman çekiminde aynı eki kullanan Karabük'e bağlı Ovacık ve Eskipazar ilçeleri ile Kastamonu'ya sınır olması bu illerin şimdiki zaman çekiminin idari sınırları aşarak bu bölgeye kadar nüfuz ettiğini göstermektedir. Ovacık ve Eskipazar ilçelerinin daha önce Çankırı iline bağlı olduklarını da belirtmek yerinde olacaktır: ġonuşiyan (*<konuşuyorum*), arayam (*<arıyorum*), yoliyan (*<yoluyorsun*), yaşiyan (*<yaşıyorsun*), geliya (*<geliyor*), górükiya (*<görüküyor*), oḫudiya (*<okutuyor*), ifāde_aliya (*<ifade alıyor*), ḥabar_veriliya (*<haber veriliyor*), böyiya (*<büyüyor*), yaiya (*<yağıyor*), gidiya (*<gidiyor*), ödiye (*<ödüyor*), bide_daıdiye (*<pide dağıtıyor*), geziye (*<geziyor*), duriye (*<duruyor*), ediyalar (*<ediyorlar*), oyniyalar (*<oynuyorlar*), ödiyalā (*<ödüyorlar*), isdiyalā (*<isdiyorlar*), biniyalā (*<biniyorlar*), çıırıyalā (*<çığırıyorlar*), yapiyalā (*<yapıyorlar*), geliyalā (*<geliyorlar*)...

2.2. II. Ağız Adacığı

II. ağız adacığı ise Orta ilçesinin Kalfat köyünde tespit edilmiştir. Bu ağız adacığında şimdiki zaman çekiminin III. teklik ve çokluk ile I. çokluk şahıslarında -ī şeklinin daha işlek olarak kullanıldığı görülmektedir: yetişī (*<yetişiyor*), olī (*<oluyor*), sürī (*<sürüyor*), tütī (*<tütüyor*), dādī (*<dağıtıyor*), aḫī (*<akıyor*), gelī (*<geliyor*), küsdürī (*<küstürüyor*), çevirīz (*<çeviriyoruz*), yapīz (*<yapıyoruz*), ġutlīz (*<kutluyoruz*), yaḫīlar (*<yakıyorlar*), giydirīlar (*<giydiriyorlar*), yapīlar (*<yapıyorlar*), beslīlar (*<besliyorlar*), deyīler (*<diyorlar*), çalīler (*<çalıyorlar*), daıdīler (*<dağıtıyorlar*), daıdīleÿ (*<dağıtıyorlar*), giyīleÿ (*<giyiyorlar*)...

Harita 3: Ağız Adacıkları

SONUÇ

Çankırı ili ve yöresi ağızları, bazı ses ve şekil bilgisi farklılıkları sebebiyle iki ağız yöresine ayrılmaktadır. I. ağız yöresini merkez ilçe, Korgun, Eldivan, Şabanözü, Ilgaz, Yapraklı ve Kızılırmak ilçeleri oluşturmaktadır. II. ağız yöresini ise Orta, Çerkeş, Bayramören, Kurşunlu ve Atkaracalar ilçeleri oluşturmaktadır.

Bu iki ağız yöresi haricinde, şimdiki zaman çekiminin farklılığı sebebiyle iki ağız adacığı da ortaya çıkmıştır.

Yörenin genelinde görülen ve Çankırı ili ve yöresi ağızlarının karakteristik özellikleri olarak öne çıkan unsurlar şunlardır:

- Yörede birincil (asli) uzunluklar varlıklarını devam ettirmektedirler.

- Hece kaynaşması ve ünsüz düşmesi ile oluşmuş ikincil ünlü uzunlukları da oldukça boldur.

- *Kapalı e* (ė) ünlüsü, yöremizde işlek olarak kullanılmaktadır.

- Yörede art damakta boğumlanan g̲ ve k̲ ünsüzleri ile yarı-kalın ó ve ú ünlüleri karakteristik seslerdir.

- *ñ* sesi yöremizde kelime ve eklerde varlığını korumaktadır.

- Yörede ḳ ile *ġ* 'nin boğumlanma yerlerini gırtlağa çekmesiyle süreksiz gırtlak ünsüzleri ƙ ve g duyulmaktadır.

- Özellikle bünyesinde *y* ünsüzü bulunan kelimelerde dil benzeşmesi, incelme yönünde bozulmaktadır.

- Eski Türkiye Türkçesinin sürekli yuvarlak ünlüyle kullanılan ekleri, yöremizde varlığını devam ettirmekte ve bu durum düzlük-yuvarlaklık uyumunun sıklıkla bozulmasına sebep olmaktadır.

- Tonlulaşma ve sızıcılaşma yörede kurallı olarak karşımıza çıkmaktadır.

- Ünsüz benzeşmelerinden *-nn-* < *-nl-* ve *-rr-* < *-rl-* benzeşmeleri yoğun olarak görülmektedir.

- Vasıta hâli eki, ek yığılması ve gerileyici ünsüz benzeşmesiyle ortaya çıkan *+ınan, +inen, +unan, +ünen* ve *+nan, +nen*'dir.

- Şimdiki zaman çekiminde kullanılan genel ek *-yo*'dur.

- Gelecek zaman çekiminin I. teklik ve çokluk ile II. teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde hece kaynaşması görülmektedir.

- I. teklik şahıs çekimlerinde *-n, -ın, -in, -un, -ün* ekleri kullanılmaktadır.

ESER KISALTMALARI

BYA	:	*Bartın ve Yöresi Ağızları*, bk. Z. Korkmaz
GBAA	:	*Güney-Batı Anadolu Ağızları*, bk. Z. Korkmaz
KBAYA	:	*Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, bk. A. Buran
KüYA	:	*Kütahya ve Yöresi Ağızları*, bk. T. Gülensoy
KYA	:	*Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, bk. A. Günşen
NYA	:	*Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, bk. Z. Korkmaz
OİYA	:	*Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, bk. N. Demir
SİYA	:	*Sivas İli ve Yöresi Ağızları*, bk. N. Demir
TOİYA	:	*Tokat İli ve Yöresi Ağızları*, bk. N. Demir
TRYA	:	*Trabzon ve Yöresi Ağızları*, bk. N. Demir
UİA	:	*Uşak İli Ağızları*, bk. G. Gülsevin
ZBKİA	:	*Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*, bk. M. E. Eren

KAYNAKLAR

AYDOĞDU, Özkan, *Çankırı İli ve Yöresi Ağızları*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2011.

BURAN, Ahmet, *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1997.

_____, Ercan ALKAYA, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yay., Ankara 2007.

_____, "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Volum 6/1 Winter 2011, s. 41-54.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yay., I. Baskı, Ankara 1943.

DEMİR, Necati, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2001.

_____, *Tokat İli ve Yöresi Ağızları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.

_____, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

_____, *Dânişmend Gazi Destanı*, Hece Yay., Ankara 2006.

_____ , Ülker ŞEN, *Sivas İli ve Yöresi Ağızları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2006.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1996.

EREN, M. Emin, *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları,* TDK Yay., Ankara 1997.

GÜLENSOY, Tuncer, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1988.

_____, Ercan ALKAYA, *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, Akçağ Yay., Ankara 2003.

GÜLSEVİN, Gürer, *Uşak İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2002.

GÜNŞEN, Ahmet, *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2000.

KARAHAN, Leylâ, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara 1996.

KELEŞ, İrfan, *Şabanözü Yöresi Ağzı*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1986.

KİREMİT, Mehmet, *Yapraklı İlçesi (Çankırı) Ağzı*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1986.

KORKMAZ, Zeynep, *Bartın ve Yöresi Ağızları,* TDK Yay., Ankara 1994.

_____, *Güney-Batı Anadolu Ağızları,* TDK Yay., Ankara 1994.

_____, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1994.

TEKİN, Talat, *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1975.

THOMSEN, K., "Türkçede Kapalı e", (çev.: Günay KARAAĞAÇ), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S 51, Aralık 1997, s. 193-196.

TİMURTAŞ, F. Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, Akçağ Yay., Ankara 2005.

YAĞCI, İlyas, *Devrez Vadisi Ağzı Ses ve Şekil Bilgisi*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1986.

YAVUZ, Orhan, "Türkçede Kapalı e", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi,* S 6, Konya 1991, s. 271-306.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE GERÇEKLEŞMEYEN OLANAK KİPİ (KONYUNKTİF, SUBJONKTİF)

Özlem DENİZ YILMAZ[*]

Bilindiği üzere, mantık biliminde *yargı*, iki bileşenden, yani *mantıksal özne* (*sü(b)je*) ve *mantıksal yüklem*den (*predika*dan) oluşan düşünce biçimidir. *Mantıksal özne*, hakkında konuşulan, söz konusu edilen nesne imgesi, tasarımı; "fikrin konusunu yansıtan yargı parçası"dır (Kondakov 1971: 503). *Mantıksal yüklem*, bilgi içeren imge; yargıda mantıksal özne hakkında ileri sürülen (doğrulanan veya yadsınan) bir şey, bir bilgi, bir iddiadır (bk. Kondakov 1971: 413). Dillerde ise yargı iki yöntemle, yani mantıksal özne (mö) ve mantıksal yüklemi (my) temsil eden kelimeler [Ör.: *Hava* (mö) */ sıcak* (my); *Yedi* (mö) / *beşten büyük* (my) vb.] [sözcük birimsel (leksik) yöntem] veya özel bir morfolojik şekil [*Sıcaktır*; *Sıcaktı; Geldim* vb. (Bu örneklerde mantıksal özne şahıs ekleri, mantıksal yüklem ise gövde tarafından iletilmektedir.)] (şekil bilimsel yöntem) vasıtası ile dile getirilebilir (Deniz Yılmaz 2012: 135). Yargıyı, verilen son örneklerde olduğu gibi, şekil bilimsel yolla ileten ad veya fiil şekilleri tarafımızdan *bitimli şekil* olarak yorumlanmaktadır (*Bitimli şekil* kavramı için bk. Guzev 1993: 36-42; 2004: 189-194; Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 18-19; Deniz Yılmaz 2009: 37-38).

Bitimli şekilden, yukarıda belirtildiği gibi, yargıyı şekil bilimsel yöntemle temsil eden dil araçları anlaşılırsa, her bir bitimli şeklin anlamı, "yargı (mantıksal özne + mantıksal yüklem) modelini içeren soyut imge/tasarım" olur. Bu anlamı dile getirme, bitimli şekillerin birincil görevidir. Ancak bitimli şekillerin yegâne ulamsal anlamı "yargı tasarımı" değildir, bu ortak kategorik anlamın yanı sıra, söz konusu şekillerin "kiplik (modalite)", çoğunun "zaman" ya da bazılarının "görünüşlük" (yani "kılınış" ve "görünüş") ulamsal anlamları da vardır (Deniz Yılmaz 2012: 135). Bitimli şekillerin kiplik, zaman, görünüşlük vb. anlamları ifade etmesi ise onların ikincil işlevidir.

[*] Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / İstanbul, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ozlemyilmaz_spb@hotmail.com

Bitimli şekillerin ikincil bildirişim işlevlerinden biri, yukarıda da söylendiği üzere, kiplik anlamlarını dile getirmektir. *Kiplik*, (1) anlatım içeriğinin gerçekle bağıntısının karakterini veya anlatım içeriğinde yansıtılan nesnel ilişkilerin karakterini (bk. Panfilov 1971: 192, 198, 200), (2) konuşanın, anlatımın içeriği ve doğruluğu üzerine tutumunu, görüşünü yansıtan ve kip (mod), kiplik fiili[1], kiplik sözcüğü[2], predikatif [3], yaraç (partikel)[4], söz dizimsel yapı[5], sözcük sırası, ton (intonasyon) vb. çeşitli dil bilgisel ve sözcük birimsel araçlarla ifade edilen anlamsal bir ulamdır (bk. Axmanova 1969: 237; Tumaşeva 1990: 3; Bussmann 1996: 307-308. Ayrıca bk. Dallı 2012). Kiplik terimi en sık yukarıda belirtilen iki kavramı dile getirmek için kullanılsa da bazı dilciler emir; istek, niyet, davet, çağrı, buyruk, rica, temenni vb. anlatılanları[6] dile getirebilen irade bildirme; muktedir olma; koşul; eylemin zorunluluğu; eylemin gerçekleşmesinin muhtemel olup da aslında gerçekleşmediği, yani "gerçekleş(tiril)meyen olanak/imkân" (Panfilov 1971: 191)[7] gibi kavramları da kiplik sayar (örneğin krş. Panfilov 1971: 178, 191, 199-200).

Kip, konuşanın, anlatımın içeriği üzerine tutumunu (bk. Crystal 2008: 312; Bussmann 1996: 312), konuşan açısından fiille temsil edilen eylemin gerçekle bağıntısını (Yazıkoznaniye. Bol'şoy entsiklopediçeskiy slovar'

---

1 Örneğin İng. *can*, *may*, *must*, *shall, want*, *will* vb. yardımcı fiiller.

2 İng. *hopefully*, *maybe*, *possibly*, *probably*; TT. *belki*, *elbet(te)*, *galiba*, *herhalde*, *keşke*, *muhtemelen*, *mutlaka*, *sanki* vb. sözcükler.

3 TT. *var*, *yok*, *gerek*, *lazım* sözcükleri (bk. Guzev - Deniz-Yılmaz 2004: 60).

4 Rus. *nu-ka* "hadi!" (Zorlama, özendirme hâlinde kullanılır.), *day-ka* [+ gelecek zaman 1. teklik şahıs şeklindeki fiil] "-(y)EyİM" (Bir şeyi yapmaya teşebbüs, karar veya harekete geçme anlamına gelir.), *davay* "hadi!" (Bir şeyi birlikte yapmaya davet anlamına gelir.), *pust'* "-sİn; hay hay, peki" (Fiille birlikte kullanıldığı zaman razı olma/uygun görme veya emir, irade bildirme, gereklilik anlamına gelir. Ayrıca varsayım, kabul, mutabık kalmaya hazır oluş dile getirir.), *puskay* (*pust'* ile aynı anlamdadır.) vb. sözcükler.

5 Örneğin İng. "have + infinitive"li söz dizimsel yapılar: *I have to work*.

6 Bu çalışmada *anlam* ile *anlatılan* arasında fark gözetilmektedir. *Anlam*, bildirişim için intibak ettirilmiş, dil içine alınmış, yani dilleşmiş, bir dil göstergesi ile sabit ilişkide bulunan herhangi bir dünya unsurunun yansıması olan soyut bir imge, dilin en küçük, iki taraflı birimi olan monemin gösterileni; *anlatılan* ise bildirişim eyleminde iletilen dil dışı, dil içine alınmamış, yani dilleşmemiş, dilleşemeden kalmış soyut düşünme imgesi (birimi) veya imgeleri topluluğu, diğer bir deyişle bildirişim eyleminde aktarılan, ifade edilen düşünme içeriğidir (Mel'nikov 1978: 253-258, 267-290). Kısacası *anlam* dil birimi, *anlatılan* ise düşünme birimidir. *Anlam*, bir grup "anlatılan"ı temsil eden bir araç, (alışılmış) anlatılanların çağrışım yoluyla bağlandığı nokta, birkaç anlatılan karşılanırken korunan "ortak zihinsel öge" (*invariant*)'dir (Mel'nikov 1978: 272-274). Dolayısıyla dillerde bir anlamla düşünme birimi olan birden fazla anlatılan aktarılabilir.

7 V. Z. Panfilov'un, söz konusu kipin tanımında geçen "neosuşçestvivşayasya vozmojnost'" (gerçekleş(tiril)meyen olanak) ifadesinin, Batı dillerinde genellikle *konyunktif*, *subjonktif* olarak adlandırılan bu kipin Türkiye Türkçesindeki karşılığı olabileceği görüşündeyiz.

2000: 321) ileten, yani herhangi bir belirli kipliği, somut bir kiplik anlamı türünü ifade eden fiil gramer ulamıdır (Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 54). V. V. Vinogradov'un deyişiyle *kip*, kipliğin dil bilgisel yöntemle ifade edilmesidir (alıntı için bk. Yazıkoznaniye. Bol'şoy entsiklopediçeskiy slovar' 2000: 321). Literatürde ise genellikle *dolaysız* ve *dolaylı* olmak üzere iki tür *kip* arasında fark gözetilir. Anlatım içeriğinin gerçekle örtüştüğünü, anlatım içeriği ile gerçek arasında uygunluk olduğunu bildiren, yani fiil gövdesiyle temsil edilen eylemin (durumun, sürecin), konuşan tarafından gerçekten olan, olmuş veya olabilecek bir eylem (durum, süreç) olarak düşünüldüğünü bildiren *bildirme kipi* (Axmanova 1969: 248), *dolaysız kip*tir. Bildirme kipi hariç diğer bütün kipler (emir, istek, şart, gereklilik, gerçekleşmeyen olanak vb.) ise *dolaylı kipler* olarak kabul edilir.

Batı dillerinde, örneğin Almanca *Subjunktiv*, *Konjunktiv*; Fransızca *subjonctif*; İngilizce *subjunctive* (*mood*) vb. terimlerle adlandırılan *gerçekleşmeyen olanak kipi*, dolaysız kip sayılan bildirme kipinin tersine "anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği, gerçekle örtüşmediği" kiplik anlamına sahip dolaylı bir kiptir (bk. Axmanova 1969: 249). Bu kip, temelde varsayım olarak gerçek dışı eylem (varsayımsal gerçek olmayan eylem) ya da konuşanın, belirli bir durum veya belirli bir tavizde eylemin olasılığı üzerine görüşü olarak gerçek dışı eylem ve de istek olarak gerçek dışı eylem (gerçek olmayan istek) dile getirir (bk. Gadjiaxmedov 1990: 58). *Gerçekleşmeyen olanak kipi*, eylemin, gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken hakikatte gerçekleşmediğini şekil bilimsel yöntemle dile getiren fiil çekimleme ulamıdır (Guzev - Deniz Yılmaz 2004: 35).

Dünya dillerinde eylemin gerçekleşmesi gerekli, olanaklı veya olası iken gerçekte yerine getirilmediğini, yani gerçekleşmeyen olanağı bildiren, diğer bir deyişle anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği kiplik anlamını dile getiren dil araçlarının bulunması ve bunların gramerlerde yer alması, bazı Türk dili araştırmacılarını [ilk önce D. M. Nasilov (1963: 14-15) ve ardından V. G. Guzev (1990: 96), N. E. Gadjiaxmedov (1990) vb. araştırmacılar] bu anlama sahip dil birimlerini Türkçede aramaya yöneltmiş ve araştırmalar Türk dili gramerlerinde genellikle zikredilmeyen söz konusu şekillerin bu çalışmalarda ele alınması, incelenmesi ve tanınmasıyla sonuçlanmıştır.[8] İşte bu bildirinin amacı, hem "gerçekleşmeyen olanak" kavramının/anlamının hem de bu kiplik anlamına sahip Türkiye Türkçesi (TT) gerçekleşmeyen olanak kipi şekillerinin Türkiye Türkolojisinde de tanınmasına katkıda bulunmaktır.

---

8 Tumaşeva'nın bildirdiğine göre bu kip, Tatarca, Başkurtça, Çuvaşça, Hakasça ve Tofalarca (Karagasça)'da da tanınmıştır (1990: 3). Ayrıca bk. Ul'mezova 2012.

TT'de gerçekleşmeyen olanak kipi anlamına sahip biçim birimleri (morfemler), (1) *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve (2) *-(y)EcEk idi*'dir:

1. *Hangisini istesem, evvelâllah, ayağımın altına al-ır, evire çevire tepeliyebil-irdi-m*. (RNG, MT, 5).

Bu iyiliğin nasıl yapılacağını bilseydin, bu kadar çok iyilik yapmak iste-mezdi-n. (AN, MB/H, 62).

2. *Teyzem, bu dakikada bana bir tatlı kelime söylemiş olsaydı, hafifçe yanağıma dokunsa, saçımı okşasaydı, ağlayarak kollarına atıl-acak, belki her şeyi söyle-yecekti-m*. (RNG, Ç, 112).

Yukarıda verilen örneklerden görüleceği üzere TT gerçekleşmeyen olanak kipi şekilleri, birincil unsurlar değil, iki biçim biriminden oluşan [*-(E/İ)r + idi* (olumsuzu *-mEz + idi*) ve *-(y)EcEk + idi*] ikincil birleşik biçim birimleridir. Hem bu özellik hem de *-(E/İ)r idi* ve *-(y)EcEk idi* gerçekleşmeyen olanak kipi biçim birimlerinin, bildirme kipi genel zaman ulamının özel zaman ulamlarından "geçmişte geniş zaman" (geleneksel terimle "geniş zamanın hikâyesi") (*-(E/İ)r/-mEz + idi*) ile "geçmişte gelecek zaman" ("gelecek zamanın hikâyesi") (*-(y)EcEk + idi*) biçim birimleriyle eş adlı (homonim) olması, Türkologların başka dillerde mevcudiyeti olağan sayılan bu ulamı Türkçede görmelerine engel teşkil etmiş olmalıdır. Ancak Guzev'in de belirttiği gibi gelecek zaman ile geçmiş zaman anlamlarının etkileşimi, bu anlamların birleşmesi, çarpışması, kaynaşması, gerçekleşmeyen olanak kipliği anlamının doğmasının ön koşullarından biridir (bk. 1990: 96-97; 2007: 702). Gerçekleşmeyen olanak anlamının gelecek ile geçmiş zaman anlamlarının kaynaşması yoluyla ortaya çıkışı, Hint-Avrupa dillerinde de görülen bir özelliktir: İng. *'You would have been awfully insulted if I didn't try', Jules said.* (Mario Puzo, *Godfather*) ('Ben denemeseydim, sen fena hâlde incinecektin', dedi Jules.), Fr. *S'il faisait beau, on irait se promener* (Hava güzel olsaydı, gezmeye gidilirdi.) vb.

Gerçekleşmeyen olanak kipi şekilleri, anlatım içeriğinin gerçekle örtüştüğünü, gerçeğe denk düştüğünü bildirmedikleri, gerçeğin doğrudan yansıması olan eylem, süreç dile getirmedikleri için bildirme kipi şekilleri olarak yorumlanamazlar. Bildirme kipi ile gerçekleşmeyen olanak kipi ulamı, açmak gerekirse bu kiplerin sahip oldukları, sırasıyla "anlatım içeriğinin gerçeğe denk düştüğü" ile "anlatım içeriğinin gerçeğe aykırı düştüğü" kiplik anlamları arasında fark gözetmemek ise bizce Türk dili sisteminin gerçek durumunu göz ardı etmek anlamına gelir. Araştırmacılara bu görüşü destekleyen bir koşutluk gerekirse, örneğin Fransızcadaki bildirme kipi zaman şekillerinden olan geçmişte gelecek zaman (*futur dans le passé*) ile gerçekleşmeyen olanağa (*subjonctif*) işaret etmek yerinde olur. Bu iki Fransızca fiil ulamı da aynı şekle sahiptir (bk. Gak 1979: 193-197). Bu bakımdan TT'de de söz konusu (1) bil-

dirme kipi zaman şekilleriyle (2) gerçekleşmeyen olanak kipi şekillerini birbirleriyle karıştırmamak ve birbirlerinden bağımsız ulamlar saymak gerekir:

1. *Yalnızca nakış ve tezhip yap-ardı-m; sayfa kenarlarını süsle-r, çerçeve içine renkler, renkli yapraklar, dallar, güller, çiçekler, kuşlar çiz-erdi-m*: (OP, BAK, 10) (bildirme kipi geçmişte geniş zaman şekli).

Okuduğumuz kitaplardan misal getir-ecek, ... bir zaman peygamberlerin en zengini olan Eyüp Peygamberin bir sıkıntı zamanında yabancıya el açtığını anlat-acaktı-m. (RNG, MT, 79) (bildirme kipi geçmişte gelecek zaman şekli).

2. *Dünyanın en çirkin, fakat en doğru kadınına rastlasam, onu derhal sevebil-irdi-m, caddenin ortasında ayaklarına kapanabil-irdi-m*. (PS, Y, 194) (gerçekleşmeyen olanak kipi şekli).

"Onu bilsen merak et-mezdi-n. Öyle korkunç bir adamdır ki ..." (HE, SB, 285) (gerçekleşmeyen olanak kipi şekli).

Oğlan bir ağlasaydı, ben de dayanama-yacak, ... hüngür hüngür ağla-yacaktı-m. (HB, ABB, 52) (gerçekleşmeyen olanak kipi şekli).

TT'de tamlanan olay, çoğunlukla tamlanan eylem ileten gerçekleşmeyen olanak kipi şekilleri, kendilerine eşlik eden ve anlatımlarda ikincil predika görevi üstlenen, "gerçek dışı olay" dile getiren bitimli şekillerle işleyebilir. Açmak gerekirse bu kip şekilleri, birleşik tümcelerin yan tümcelerinde yer alan fiillerin temsil ettiği eylemi (1) "gerçek dışı şart" biçiminde gösteren "şart kipi" şekilleri (-*sE* ve -*sE idi*) ile eylemin gerçekleştirilmesine dair istek/irade değil de (2) "gerçek dışı olay" dile getiren istek kipi geçmiş zaman şekilleri ("istek şeklinin hikâyesi") (-*(y)E idi*) ile birlikte kullanılabilir.[9] Ancak bu genelgeçer bir kural değildir. Söz konusu gerçekleşmeyen olanak şekilleri (3) yalın tümcelerde de etkinlik gösterebilir:

1. *Fakat eğer bir din edinmek iste-se-m mutlak Müslüman ol-urdu-m*. (HE, SB, 83) (Birleşik tümcenin temel tümcesinde yer alan *Müslüman olurdum* gerçekleşmeyen olanak kelime şekline yan tümcede bulunan ve eylemi gerçek dışı şart biçiminde gösteren *istesem* bitimli kelime şekli eşlik ediyor.).

---

9 Yan tümcelerde yer alan -*sE* şekli, eylemi "gerçek" veya "gerçek dışı şart" niteliğinde gösterebilir, diğer bir deyişle şartın gerçek ya da gerçek dışı oluşuna karşı ilgisizdir. Ancak temel tümcede bulunan gerçekleşmeyen olanak şekline eşlik ettiğinde söz konusu şekil daima "gerçek dışı şart" dile getirir. -*sE idi* şekli ise -*sE* şeklinin tersine "gerçek dışı şart" anlamıyla işaretli (belirtili)'dir. -*(y)E idi* şekli de TT'de "gerçek dışı olay"ı dile getirmek için kullanılır. Bu yüzden sözü edilen şekillerin sahip olduğu "gerçek dışı olay" anlamı, Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi, gerçekleşmeyen olanak kipliği anlamının türleri olarak kabul edilebilir.

"Seni sev-seydi-m çocukluğumda sev-erdi-m," diye yine fısıldadım. (OP, BAK, 338) (*severdim* gerçekleşmeyen olanak kelime şekli, eylemi gerçek dışı şart niteliğinde gösteren *sevseydim* bitimli kelime şekilleriyle birlikte işliyor.).

Şair ol-saydı-m, sevda şiiri yaz-mazdı-m. (NH, R, 416) (*yazmazdım* gerçekleşmeyen olanak kelime şekli, eylemi gerçek dışı şart biçiminde gösteren *şair olsaydım* bitimli kelime şekliyle birlikte kullanılıyor.).

Meselâ Tevfik âdi bir soytarı ol-sa çoktan itiraf ed-erdi. Kuvvetli bir erkek ol-sa bir kadın gibi ağla-mazdı. (HE, SB, 176) (*itiraf ederdi* ve *ağlamazdı* gerçekleşmeyen olanak kelime şekilleri, eylemi gerçek dışı şart niteliğinde gösteren *soytarı olsa* ve *erkek olsa* bitimli kelime şekilleriyle birlikte etkinlik gösteriyor.).

Eğer imam vaktinde yetişme-se, belki Emine onu döv-ecekti. (HE, SB, 71) (*dövecekti* gerçekleşmeyen olanak kelime şekline eylemi gerçek dışı şart biçiminde gösteren *yetişmese* bitimli kelime şekli eşlik ediyor.).

Şayet, şu yatakta sızıp kendinden geçmiş adama kapılmamış ol-saydı-m bugün beni Anadolu kasabalarından birinde öğretmen olarak bul-acaktı-nız ... (RHK, S, 138) (*bulacaktınız* gerçekleşmeyen olanak kelime şekli, eylemi gerçek dışı şart şeklinde gösteren *kapılmamış olsaydım* bitimli kelime şekliyle birlikte kullanılıyor.).

2. *Sen gerçek sevdalı olsaydın, sıkışmış obanın sıkışmışlığının üstüne varma-yaydı-n, belki de Ceren senin ol-urdu, alçak*. (YK, BBE, 281) (Birleşik tümcenin temel tümcesindeki *olurdu* gerçekleşmeyen olanak kelime şekline yan tümcede yer alan ve gerçek dışı olay bildiren *sevdalı olsaydın* ve *üstüne varmayaydın* bitimli kelime şekilleri eşlik ediyor.).

Herife bir temiz sopa çek-eydi-k, iş temizlen-irdi. (NH, R, 43) (*temizlenirdi* gerçekleşmeyen olanak kelime şekli, gerçek dışı olay bildiren *sopa çekeydik* bitimli kelime şekliyle birlikte işliyor.).

Sen, erkekçe hareket ed-eydi-n bu olanlar ol-mazdı. (RNG, YD, 59) (*olmazdı* gerçekleşmeyen olanak kelime şekliyle temsil edilen tamlanan eyleme *hareket edeydin* bitimli kelime şekliyle karşılanan tamlayan eylem eşlik ediyor.).

Buna benzer ufak tefek sahtekârlıkları hiç yapmamış değilim. Hele "Nur-i İrfan" mektebi kâtipliği devam ed-eydi bu işte az çok bir ihtisas bile edin-ecekti-m. (RNG, MT, 110) (*ihtisas edinecektim* gerçekleşmeyen olanak kelime şekliyle iletilen tamlanan eyleme *devam edeydi* bitimli kelime şekliyle dile getirilen tamlayan eylem eşlik ediyor).

3. – *Niye bana söylemediniz? Ben yap-ardı-m*. (informant).

Bunu söyleyen bir insana dokunul-maz, bırakıl-ır, elleri de öpül-ürdü. (YK, BBE, 178).

Bir çok kadın daha ağlı-yacaktı ... Bir sürü ocak daha sön-ecekti! (HE, SB, 171).

Gerçekleşmeyen olanak şekillerinin sahip olduğu "anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği" anlamı, TT'de artık bilgi (pleonazm) olarak sözcük birimsel yolla *az daha*/*kaldı*/*kalsın*, *belki*, *mutlak(a)*, *ramak kaldı* vb. kiplik sözcük birimleriyle de desteklenebilir, pekiştirilebilir:

Fakat eğer bir din edinmek istesem mutlak Müslüman ol-urdu-m. (HE, SB, 83).

Sen gerçek sevdalı olsaydın, sıkışmış obanın sıkışmışlığının üstüne varmayaydın, belki de Ceren senin ol-urdu, alçak. (YK, BBE, 281).

Teyzem, bu dakikada bana bir tatlı kelime söylemiş olsaydı, hafifçe yanağıma dokunsa, saçımı okşasaydı, ağlayarak kollarına atıl-acak, belki her şeyi söyle-yecekti-m. (RNG, Ç, 112).

Az daha düş-ecekti-m. (informant).

Hayvan ileriye doğru öyle bir fırladı ki, ben az kalsın sırt yerde bacaklar havada tepinekal-acaktı-m. (HB, ABB, 167).

Deriyi ramak kaldı tuzla-yacaktı-k. (YK, BBE, 81).

TT'de gerçekleşmeyen olanak şeklinin, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, bir isteği kibarca dile getirmek için kullanıldığı da görülür:

– Zühtü bey, zatıâliniz misiniz?

– Benim n'olacak?

– Hiç ... sorduk. Biraz pâzen al-acaktı-k da ... (AN, DB, 164).

– Hani, anne, oyun oyna-yacaktı-k. (informant).

Adların olumsuz yüklemlik şeklini kuran *değil* koşacı, fiil bitimli kelime şekillerinin bileşiminde yer alabilir.[10] Bu tür bir oluşum, bizce "anlatım içe-

[10] Fiil bitimli zaman şekillerinden hemen hemen hepsinin fiil ad (eylemsi) şekillerinden kaynaklandığı (Örneğin bk. Grönbech 1995: 72, 74, 113-114, 146) ve fiil ad şekillerinin de eylemi ad (yani nesne, nitelik ve belirteç) imgelerinde temsil ettiği (Örneğin bk. Deniz Yılmaz 2009) düşünülürse olumsuz *değil* koşacının, aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere, fiil gövdeleriyle birlikte işlemesi doğal kabul edilmelidir: *Fakat ben kendi hesabıma bu işe pek de şaşıyor değilim*. (RNG, MT, 9); *Buna benzer ufak tefek sahtekârlıkları hiç yapmamış değilim*. (RNG, MT, 110) vb.

riğinin gerçekle örtüşmediği" anlamına sahipse gerçekleşmeyen olanak şekli sayılmalıdır:

Bunu söylese, ben oraya kadar git-mez değildi-m. (PS, Y, 159).

TT'de birincil görevi, eylemin gerekli, olanaklı veya olası iken gerçekte yerine getirilmediği anlamını dile getirme olmayan, bu görevi yerine getirmek için uzmanlaşmamış, tespit edebildiğimiz kadarıyla (1) *-mElİ idi*, (2) *-sE*, (3) *-sE idi*, (4) *-(y)E idi*, (5) *-(İ)yor idi* şekilleriyle de gerçekleşmeyen olanak anlatılanı iletilebilmektedir. Ancak bu, sayılan şekiller gerçekleşmeyen olanak ulamı şeklidir anlamına gelmez. Dolayısıyla da araştırma konumuz olan ulamın birer üyesi/şekli değildirler:

1. *Onun Beyliğinde kocaman bir adam küçücük bir çocuğu döveme-meliydi*. (YK, BBE, 213).

2. *Bizler bugün, ölümünden ellibeş yıl sonra, Atatürk'ün ilkelerini, yaptıklarını, daha iyilerini yapabilmek için, eleştirebil-meliydi-k*. (AN, BTA, 33).

3. *Keşke orada kalmış ol-saydı-m*. (HB, ABB, 129).

Kızı Sekine Hanıma dedi ki:

"Allah canımı al-saydı da, bugünü görme-seydi-m; bu felaketi işitme-seydi-m!.." (YKK, KK, 113).

Keşki şahini isteme-seydi-m de, dedemin sözünü tut-saydı-m da, bu işler gelme-seydi başımıza, diye geçirdi içinden. (YK, BBE, 128).

4. *Keşki ben senin gibi değilim, ben bir can için sana yalvarmam dediğinde, çocuğu bu yiğitliğinden dolayı bırak-aydı-m*. (YK, BBE, 178).

Kedilere benzeyebil-eydi-k keşke. (BK, GKB, 212).

1, 2, 3, 4. – *Ne saadetler kaçırdım, Allahım, diyordu, ne ahmakçasına davrandım, nasıl kafamın dikine gittim ... Şehzadeye kul köle ol-malıydı-m, kadınlarının her emrini yap-malı, sultanların her yaptığını hoş gör-meliydi-m; Suzidil'den ayrılmamak için her çileye, güçlüğe katlan-malıydı-m. Tek onun yanında bulun-aydı-m, aynı damın altında onun havasında yaşa-saydı-m ... Beni isteme-se de, odama girme-se, surat et-se, hattâ, ne olur, gözümün önünde başkasıyla seviş-se de orada kal-saydı-m. Bir devlet kaybettim, ömrümün son devletini!* (RHK, S, 90).

5. *"Hani sen yaz ortasına kadar kal-ıyordu-n?" dedi Nilgün*. (OP, SE, 290).

Sabahın bu saatinde bizi az daha ez-iyordu-nuz ... (OP, SE, 204).

Çalışmanın başında da belirtildiği üzere dillerde gerçekleşmeyen olanak kipliği anlatılanının çeşitli yöntemlerle (şekil bilimsel, şekil bilimsel-sözcük birimsel, sözcük birimsel, ton vb.) iletildiği düşünüldüğünde anlatılanın hangi araçla aktarıldığına dikkat edilmesi ve ona göre dil araçlarının yorumlanması gerektiği unutulmamalıdır. Aşağıda verilen örneklerde gerçekleşmeyen olanak kipliği anlatılanının taşıyıcıları, morfolojik şekiller değil sözcük birimsel araçlardır. Başka bir deyişle bu anlatılan sözcük birimsel yolla iletilmektedir. Dolayısıyla bu anlatımlardaki bitimli şekiller de araştırmamızın kapsamı dışındadır:

Keşke bu vapur, yıllarca, dalgalar üstünde, sonu karaya varmaz bir yolculukla çalkalan-sa, bütün denizleri aş-sa, dünyanın her iskelesine uğra-sa, hiçbir şehre indirmeden, yabancı yüzü göstermeden, geçim derdi çektirmeden, uskur ninnisi içinde, ölümüne kadar gök ile deniz arasında dön-se, dolaş-sa! (RHK, S, 12) [İlk bakışta anlatımda gerçekleşmeyen olanak kipliği *-sE* ekli *çalkalansa*, *aşsa*, *uğrasa*, *dönse* ve *dolaşsa* kelime şekilleriyle aktarılıyor gibi görünse de gerçekte söz konusu anlatılan, *keşke* kiplik sözcüğüyle iletilmektedir. *Keşke* sözcüğü anlatımdan çıkarıldığında anlatım "gerçek şart" ("muhtemel gerçek(lik)"), üstelik de bu şart anlamından kaynaklanıp gelişen eylemin gerçekleştirilmesine yönelik "istek" dile getirir.].

Bağır-acak-mış az kalsın. (PS, Y, 361) (Gerçekleşmeyen olanak anlatılanı, sözcük birimsel yolla *az kalsın* kiplik sözcüğüyle iletiliyor. *az kalsın* anlatımdan çıkarıldığında tümce "anlatım içeriğinin gerçeğe denk düştüğü"nü bildirir.).

– *Canım öyle yandı ki! Nerdeyse ağla-yacaktı-m*. (informant) (Gerçekleşmeyen olanak anlatılanı, sözcük birimsel yolla *nerdeyse* kiplik sözcüğüyle aktarılıyor.)

Sonuç. TT malzemesinin tahlili, gerçekleşmeyen olanak kipi şekillerinin *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi* birleşik biçim birimlerini olduğunu, bu biçim birimlerinin yalın tümce veya birleşik tümcelerin temel tümcelerinde işleyebildiğini ve "gerçekleşmeyen olanak kipliği" anlatılanının anlatımlarda sözcük birimsel yolla kiplik sözcükleriyle de (*az daha*/*kaldı*/*kalsın*, *belki*, *mutlak(a)*, *nerdeyse*, *ramak kaldı* vb.) iletilebildiğini gösterir.

TT'de yüklemlik ulamı, şekil çekimi düzeneğine sahiptir. Kip ulamları da yüklemlik ulamının alt ulamları olduklarına göre gerçekleşmeyen olanak kipi dâhil bütün kip ulamları şekil çekimi düzeneğine sahip olur. Başka bir deyişle *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi* şekillerinin altı şahıs varyantı vardır, yani altı şahsa göre çekimlenir.

Özetle *gerçekleşmeyen olanak kipi*, eylemin gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken aslında gerçekleşmediğini, yani anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediğini bildiren ve TT'de *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi* biçim birimlerince kurulan iki özel ulamdan oluşan fiil bitimli şekilleri topluluğudur.

Taranan Eser Adları Kısaltmaları

AN, BTA NESİN, Aziz (1994), *Bir Tutam Aydınlık*, 2. Baskı., Adam Yayınları, İstanbul.

AN, DB NESİN, Aziz (1981), *Deliler Boşandı*, 7. Baskı., Kardeşler Basımevi, İstanbul.

AN, MB/H NESİN, Aziz (1969), *Memleketin Birinde / Hoptirinam*, 2. Baskı., Bilgi Basımevi, Ankara.

BK, GKB KARASU, Bilge (1999), *Göçmüş Kediler Bahçesi*, 5. Baskı., Metis Yayınları, İstanbul.

HB, ABB HALIKARNAS BALIKÇISI [KABAAĞAÇLI, Musa Cevat Şakir] (1997), *Bütün Eserleri: 1. Aganta Burina Burinata!*, 8. Baskı., Bilgi Yayınevi, Ankara.

HE, SB HALİDE EDIP (1936), *Sinekli Bakkal*, Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul.

NH, R NAZIM HİKMET (1969), *Bütün Eserleri: 8 Cilt. Cilt 7: Romanlar*, Narodna Prosveta, Sofya.

OP, BAK PAMUK, Orhan (1999), *Benim Adım Kırmızı*, 6. Baskı., İletişim Yayınları, İstanbul.

OP, SE PAMUK, Orhan (1996), *Sessiz Ev*, 16. Baskı., İletişim Yayınları, İstanbul.

PS, Y PEYAMİ SAFA (1997), *Yalnızız*, 4. Baskı., Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

RHK, S KARAY, Refik Halid [t.y.], *Sürgün*, 5. Baskı., İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

RNG, Ç GÜNTEKİN, Reşat Nuri (t.y.), *Çalıkuşu*, 39. Baskı., İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

RNG, MT GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1963), *Miskinler Tekkesi*, 3. Baskı., İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul.

RNG, YD GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1962), *Yaprak Dökümü*, 8. Baskı., İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul.

YK, BBE KEMAL, Yaşar (1976), *Bin Boğalar Efsanesi*, 3. Baskı., Cem Yayınevi, İstanbul.

YK, SS KEMAL, Yaşar (1998), *Sarı Sıcak*, 3. Baskı., Adam Yayınları, İs tanbul.

YKK, KK KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1998), *Kiralık Konak*, 18. Baskı., İletişim Yayınları, İstanbul.

Kaynaklar

AXMANOVA, Ol'ga S. (1969), *Slovar' lingvistiçeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva.

BUSSMANN, Hadumod (1996), *Routledge Dictionary of Language end Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York.

CRYSTAL, David (2008), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th ed., Blackwell Publishing, Oxford.

DALLI, Hüseyin (2012), "Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine Bir İnceleme". Türk Dil Kurumu ve Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü iş birliğiyle 27-29 Ekim 2011 tarihleri arasında Edirne Trakya Üniversitesi'nde yapılan "IV Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı"nda sunulan yayımlanmamış bildiri.

DENİZ YILMAZ, Özlem (2009), *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

DENİZ YILMAZ, Özlem (2012), "Türkçe Kelime Çekimi Ulamları Dizgesi Üzerine: Ad Çekimi Ulamları", *Dil Araştırmaları*, Sayı 10, s. 123-139, Ankara.

GADJİAXMEDOV, Nurmagomed E., "Soslagatel'noye nakloneniye glagola v kumıkskom yazıke", *Sovetskaya tyurkologiya*, № 6, s. 58-63, Baku.

GAK, V. G. (1979), *Teoretiçeskaya grammatika frantsuzskogo yazıka. Morfologiya. ...*, "Vısşaya şkola", Moskva.

GRÖNBECH, Kaare (1995), *Türkçenin Yapısı*, çev.: Mehmet AKALIN, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GUZEV, Viktor G. (1990), *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, İzdatel›stvo LGU, Leningrad.

GUZEV, Viktor G. (1993), "O razgraniçenii ponyatiy "finitnaya forma" i "liçnaya forma"", *Vostokovedeniye*, Otvetstvennıye redaktorı V. G. Guzev, O. B. Frolova, Vıpusk 18, Sank-Peterburg, s. 36-42.

GUZEV, Viktor G. (2004), "Bitimli (Finit) Şekillerin Türk Gramerindeki Yeri", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 189-194.

GUZEV, Viktor G. (2007), "Teorik Türk Gramerinden: Fiilin Beş Genel Çekimleme Ulamı Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24-29 Eylül 2000)*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 697-703.

GUZEV, Viktor G. ve Özlem DENİZ-YILMAZ (2004), *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg.

KONDAKOV, Nikolay İ. (1971), *Logiçeskiy slovar'*, İzdatel›stvo "Nauka", Moskva.

MEL'NIKOV, Gennadiy P. (1978), *Sistemologiya i yazıkovıye aspektı kibernetiki*, Sovetskoye radio, Moskva.

NASILOV, Dmitriy M. (1963), *Struktura vremen indikativa v drevneuygurskom yazıke (po pamyatnikam uygurskogo pisma)*, Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologiçeskix nauk, Moskva.

PANFILOV, V. Z. (1971), *Vzaimootnoşeniye yazıka i mışleniya*, İzdatel›stvo "Nauka", Moskva.

TUMAŞEVA, D. G. (1990), "Modal'nıye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'nıye svyazi", *Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, s. 3-9, Baku.

UL'MEZOVA, Leyla M. (2012), "O termine «soslagatel'noye nakloneniye» v tyurkskix yazıkax (na primere karaçayevo-balkarskogo i turetskogo yazıkov)", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, Seriya 13, Vostokovedeniye. Afrikanistika, s. 42-46.

YAZIKOZNANİYE. BOL'ŞOY ENTSİKLOPEDİÇESKİY SLOVAR' (2000), Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, "Bol'şaya Rossiyskaya entsiklopediya", Moskva.

Ş. SAMİ'NİN OSMANLI TÜRKÇESİNİN SÖZ VARLIĞINDAKİ KELİMELER ÜZERİNE ETİMOLOJİK DENEMELERİ

Paşa YAVUZARSLAN

Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan sözcükler üzerine yapılan ilk etimolojik denemeleri *Galatât* adlı eserlerde görüyoruz. Bu eserlerin ilki Kemalpaşazade'ye ait *et-Tenbîh 'alâ galati'l-câhil ve'n-Nebîh* adlı Arapça eserdir (Eminoğlu 2011: 1023). Bu Arapça eserin Türkçeye tercümesi olan *Terceme-i Galatâti'l-Avâm* üzerinde inceleme yapan Develi, tercümenin mütercimi, baskı tarihi ve yayın yerinin belli olmadığını belirtir (Eminoğlu 2011: 1023). M. Kaçalin'in *DİA*'daki "Galat" adlı makalesinde eserin *Terceme-i Galatâtu'l-Avâm* adıyla İstanbul'da 1289, 1311 tarihinde basıldığı belirtmektedir. E. Eminoğlu'nun tespitlerine göre Mehmed Hafîd Efendi'nin *Ed-Dürerü'l-Müntahabâti'l-Mansûre fi-İslâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* adlı galat sözlüğünün yazmasının *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar*da kayıtlı nüshada 1219/1804 tarihi bulunmakta ve TDK Kütüphanesi Sözl. AN/608'de kayıtlı baskısı üzerinde ise 1221 (Miladi 1806) tarihi yer almaktadır. Böylece istinsah ve baskı tarihine göre bu eser, bu konuda yazılan ilk Türkçe galatat sözlüğü olarak sayılabilir. (Eminoğlu 2011: 1023). Bu eserden sonra Ş. Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sine kadar pek çok galatat sözlüğü yazılmıştır:

1. *Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fi-İslâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre*, (*Galat-ı Meşhure*), Mehmed Hafîd Efendi, Müstensih: Mehmed Şefkât, istinsah: 1219/1804, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, Arşiv No.: E. H. 2043, 2044, 446 s. Eserde Arapça, Farsça ve Çağatayca olmak üzere yaklaşık 1.065 sözcük incelenmiştir.

2. *Terceme-i Galatâti'l-Avâm*, İbni Kemâl Şemseddin Ahmed'den tercüme, İstanbul 1289/1872, 16 s., 87 sözcük incelenmiştir.

3. *Galatât*, Sırrı Paşa, Matbaa-i Ebuzziya, 63 s. 1299/1882'de Kastamonu'da yazılmıştır, 194 sözcük incelenmiştir.

4. *Tashîhü'l-Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâi ve'l-Lügât*, Mustafa İzzet, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1302/1884, 133 s., 528 sözcük incelenmiştir.

5. *Galatât-ı Terceme*, Said Kemal Paşazade, 1. defter, Mahmud Beğ Matbaası, İstanbul 1306/1889, 63 s.; 2. defter, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1306/1889, 63-120 s.; 3. defter, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1306/1889, 121-170 s.; 4. defter, Mahmud Beğ Matbaası, İstanbul 1306/1889, 171-297 s.; 5. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1306/1889 55-57 s.; 6. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1891, 58-96 s.; 7. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1891, 98-136 s.; 8. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308/1891, 138-192 s.; 9. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1309/1892, 194-225 s.;10, 11, 12. defter, Kasbar Matbaası, İstanbul 1311-1312/1894-1895, 227-318 s.; 13, 14, 15, 16. defterler, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1312-1315/1894-1897, 319-512 s.

6. *Tehzîbü'l-Kelâm fî Lisâni'l-Havâss ve'l-Avâmm ve İzhâbü'l-Evhâm min Ezhâni'l-Enâm*, Mustafa Rüşdü, İstanbul 1313/1895, 146+12 s. 224 sözcük incelenmiştir. [Arapça ve Farsça yanında Batı kaynaklı sözcükleri de ele almıştır.] (Eminoğlu 2011: 1024).

Bu eserlerde Arapça, Farsça, Türkçe ve ecnebi dillerinden pek çok sözcüğün Osmanlı Türkçesindeki galat biçimlerinin kaynak dildeki orijinal biçimleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Zühal Kültüral (2008) *Galatât Sözlükleri* adlı eserinde toplam 9 galatat sözlüğünde Osmanlı Türkçesinde galat olarak kullanılan Arapça, Farsça, Türkçe ve ecnebi dillerden alınan sözcüklerin sözlüğünü oluşturmuştur. A. Vefik Paşa ve Ş. Sami gibi dönemin önde gelen sözlükçüleri, şüphesiz bu *Galatat* kitaplarında yazarların ileri sürdüğü fikirlerden faydalanmışlardır.

AFACAN: Âfet-i candan muharreftir (*Tehzîbü'l-kelâm*, 140) "Yaramaz, tek durmaz ocuk" manasına olan bu kelime Türkçe olmayıp Fârisî'de müstâmel **âfet-i cân** terkîbinden muharreftir (*Defter-i Galatât*, 16). (Kültüral 2008: 4b-5a). krş. **afet** 'felaket' <Fa. ***āfet*** < Ar. ***āfa*** a.m. [/***awf***/ kökünden]. *Afacan* 'hem zeki hem de yaramaz (çocuk)' < Fa. āfat-i cān 'kalp ağrısına sebep olan' * Genç bir kadın var karşımda, yanında sarışın, afacan bir oğlan. (A. Ümit t.y. ç. [1990?] s. 34) (Tietze 2002: 104b).

Galatât kitaplarının yanı sıra Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan sözcükler üzerine etimolojik deneme mahiyetinde olmazsa da, sözcüklerin ait oldukları dilleri göstermesi bakımından en önemli kaynaklar şüphesiz Batı'da oluşturulan iki dilli sözlüklerdir. Bunlardan 1661-1662 yılları arasında üç cilt yayımlanan Bernardo da Parigi'nin *Vocabolario İtaliana-Tvrchesco* adlı eseridir. Bu sözlüğün madde başları İtalyanca olup, İtalyanca sözcüklerin karşılığını da Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan başta Türkçe olmak

üzere, Arapça, Farsça ve az sayıda Batı dillerinden alınma sözcükler oluşturmaktadır (Kartallıoğlu 2010: 11). Bu sözlükte bazı kelimelerin hangi dilden olduğu, kelimelerin üzerine yazılan **t, a, P** kısaltmalarıyla gösterilmiştir. Batı kökenli kelimeler için bir kısaltma yer almaz, bazen bu tür kelimeler t ile gösterilir (Kartallıoğlu 2010: 19). Bir başka sözlük ise 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin söz varlığını içeren Franciscus à Mesgnien Meninski'nin 1680 tarihli *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae. Arabicae. Persicae (Lexicon Turcico. Arabico. Persicum)* adlı üç ciltlik sözlüğüdür. Bu sözlükte de Arapça, Farsça ve Türkçe sözcükler *a*, *p* ve *t*. kısaltmalarıyla verilmiş, ancak Osmanlı Türkçesinin söz varlığındaki diğer dillerden gelen alıntılar konusunda bir bilgi yer almamaktadır: Örneğin Rumcadan Türkçeye geçen **ığrıp (**ايغريب**)** < [*R.* **Γρίπος**] kelimesi hakkında herhangi bir dilsel köken belirtilmemiştir.

ığrıp (ايغريب*) yghryb.* Verriculum. Reticella. Treille. (599. sütun) (Meninski 2000)

Batı'da daha sonra Türkçe-Fransızca, Türkçe-İngilizce ve Türkçe-Yunanca hazırlanan sözlüklerde Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alıp da madde başı yapılan sözcüklerin dilsel kökenleri belirtilmiştir. Bu sözlükler arasında T. X. Bianchi ve D. Kieffer'in *Dictionnaire Turc- Français* Paris 1850 2 cilt, A. C. Barbier de Meynard'ın *Dictionnaire Turc- Français* Paris 1881 2 cilt sözlüğü ile I. Xloros'un *Lexicon Turko-Ellinikon* İstanbul 1889 2 cilt adlı sözlüğü Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan sözcüklerin ait oldukları dilleri ve orijinal biçimleri göstermesi bakımından önemli kaynaklardır.

ايغرب *yghrib*, subs. t. Verveux, sorte de filet pour prendre des poissons.

(Kieffer ve Bianchi 1850: 283a).

Yukarıdaki örnek T. X. Bianchi ve J. D. Kieffer'in *Dictionnaire Turc-Français* Tom Preimer (1850) 2. baskıdan alınmıştır. Sözlüğün ilk baskıları 1835-1837'dir ve bu sözlükte Fransızca ve ecnebi dillerden geçen kelime sayısı oldukça azdır. *Dictionnaire Turc-Français*'in söz varlığı Meninski'nin sözlüğüne dayanmaktadır, o sebeple XIX. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin söz varlığını pek yansıtmaz.

J. T. Zenker *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan* 1866-1876 adlı sözlüğünde kendinden önceki Batılı sözlükçüler gibi Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan ecnebi dillerden eski alıntıları (t) kısaltmasıyla, yani Türkçe olarak göstermiştir.

t. (آبلی**)** oder **(**آبلو**) ABLY**. Sbst. Der Segeistrick, ein an der Spitze der Segeistange befestigtes Seil, desen Ende der Schiffer in der Hand hält, un das Segel sogleich nach dem Winde richten zu können. (Zenker 1867: 5c) *krş.* **abli (**آبلی**)** *s.* [*İta*. Tavassutuyla *Ar*. "habl"den] *bḥ*. Elde tutulup onunla yelken kullanılan ip. ||*mc*. **abliyi bırakmak**= Şaşırmak. (Ş. Sami *Kamus-ı Türkî* 2010: 23).

Fransız Türkolog A. C. Barbier de Meynard'ın 1881 yılında yayımladığı *Dictionnaire Turc-Français* adlı sözlükte Meynard Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan sözcüklerin ait oldukları kaynak dilleri belirtmekle yetinmemiş, kaynak dildeki orijin biçimlerini de göstermeye çalışmıştır.

(آبلی**) âbli, (var. (**آبلو**)** Corrupt. de l'arabe **(**حبل**)** (Meynard 1881: 5) *krş.* **abli (**آبلی**)** *s.* [*İta*. Tavassutuyla *Ar*. «habl»den] *bḥ*. Elde tutulup onunla yelken kullanılan ip. ||*mc*. **abliyi bırakmak**= Şaşırmak. (Ş. Sami *Kamus-ı Türkî* 2010: 23).

ığrıp (ایغریب**)** ẹghrẹp (du grec **γρίπος**) Seine, Grand fiet gu'on jette dans les viviers; il y en a de plusieurs sortes (Meynard 1881: 229).

Elbette bu sözlükler arasında en önemli yeri, Redhouse'ın hazırlamış olduğu ve 1890 yılında basılmış olan *A Turkish and English Lexicon* adlı sözlüğü almaktadır. Redhouse, Rumcadan ve Yunancadan Osmanlı Türkçesinin söz varlığına geçmiş bazı sözcüklerin kökenini ve o dillerdeki orijinal biçimlerini göstermektedir. Ancak Redhouse Arapça, Farsça ve bazı Fransızca ve İngilizce sözcükler dışında, Osmanlı Türkçesine diğer dillerden geçen eski sözcükleri T. (Türkçe) kısaltmasıyla göstermiştir.

Örnek: **T. levrek** (لورك**)** levrek (Gr. **λάβραξ**) , s., The sea bass, labrax lupus. (Redhouse 1890: 1643).

Ş. Sami'ye gelinceye kadar Osmanlı'da hazırlanan Osmanlı Türkçesi sözlüklerinden A. Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî*'si (H.1307), Muallim Naci'nin *Çocuklar İçin Lügat Kitabı* (H. 1306), Ebuzziya Tevfik'in *Lügat-i Ebu'z-ziyâ*'sı (H. 1306), Mehmed Salâhî'nin *Kâmûs-ı Osmânî*'si (H. 1313) adlı sözlüklerde Osmanlı Türkçesinin söz varlığında bulunan ecnebi alıntılar, Arapça ve Farsça galatlar üzerine etimolojik bilgiler verilmiştir.

abluka (آبلوقه) (İtalyancadan me'hûz aslı Almanca **Bloch-haus**) Hukûk-ı beyne'l-ümem ıstılahında gemiler bir sâhili ve bir mevki'-i müstahkemi hasr ile hâricle ihtilât ve muhârebeyi kesmek. [Rif'at Bey- Hukûk-ı umûmiyye: Abluka düşman mülkinden ba'zı mahallerin hâricle ihtilâtını men' etmekden ibâretdir] [Ziyâ- *Vermedi ablukada şân donanmaya halel*] (Yavuzarslan 2009: 195).

abone (آبونه) (Fransızcadan **Abonné**) Tertîble satılan, husûsâ mevkût şeylerin kıymetini vermek için deftere geçmiş sağlam, müdâm müşterî. Gazeteye abone olmak, cüz' cüz' neşr olunan kütüb-i matbû'a ve resâ'il-i mevkûtaya abone olmak, ki devâm üzere almak. Tiyatroya abone olmak, bir müddet-i mahdûde için kendini müdâvim kayd etdirmek. (Yavuzarslan 2009: 195).

çizme (چزمه) (isim) Aslı Macarcadır (چزما). Ma'rûf uzun konçlı ayak kabı. Türkçede *çekme* derler. [Çiftçinin bir tarlasını natas ederken bir çizme bulur. Evirir çevirir bir dürlü ne olduğunu anlayamaz. Derhâl bilgice gider gösterir. Bilgiç ise bir müddet bakdıkdan sonra «behey hayvân bunu bilemeyecek ne var görmüyor musun kazma kılıfı der» cevâbını verir] (Yavuzarslan 2009: 199).

Gerek *Galatat* kitapları gerekse Batı'da hazırlanan iki dilli sözlükler, gerekse de A. Vefik Paşa'nın ve Ebuzziya Tevfik'in hazırlamış oldukları sözlükler, Ş. Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî*'si kadar geniş etimolojik denemelere sahip değillerdir.

Türk Dil Kurumu tarafından ilk kez 1945 yılında basılan *Türkçe Sözlük*'ün son baskılarına kadar pek çok madde başının etimolojik izahı (açıklaması) Ş. Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî*'de yaptığı denemelere dayanır. Bunun en tipik örneği **zampara** ((Far.) **zen-pâre**) kelimesidir. 2005 baskılı *Türkçe Sözlük*'e kadar bu kelimenin etimolojisi *Kâmûs-ı Türkî*'deki açıklamaya dayanmaktadır.

Ş. Sami'nin etimolojik denemelerinde belli bir prensip olmasına rağmen, bazı kelimelerin etimolojilerinde, köken biliminin dayandığı ses, biçim ve anlam bilgisi kanunlarının bulunmadığı aşikârdır. Özellikle Türkçe kökenli kelimelerde yapmış olduğu denemelerde yanılmaları çoktur, çünkü o dönemde henüz Türk dilinin tarihî kaynaklarından Orhon Yazıtları, Uygur metinleri, *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi ilk dönem eserleri ile Harezm Dönemi'ne ait yadigârların bilimsel neşri yapılmamış, Eski Türkçe ve Orta Türkçenin söz varlığı ortaya çıkmamıştı. Bu sebeple Ş. Sami bazı Türkçe kelimelerin etymonunu kurarken yanılgılara düşmüş, bugün elimizde bulunan etimolojik sözlüklerdeki bilgilerle hiç ilgisi olmayan sonuçlara varmıştır.

öksiz (اكسوز) *s*. [Göğüs demek olan «ök (اوك)»ten yani kendisini der-âgûş edecek veya meme verecek kimsesi olmayan] Yetim, bî-kes …vb.

Ş. Sâmî Türkçe *öksüz* kelimesini *ök* kelimesine bağlamakta, hatta *Kamus-ı Türkî*'ye bir de *ök* maddesi almaktadır.

ök (اوك) *Tk*. Göğüs, sine, sadr [Bugün gayr-i müstamel ise de, ***öksürük, öksiz, öğke*** gibi birçok müştakkatı kullanılıyor.]

Bu örnekte de görüldüğü üzere Ş. Sami *öksüz* 'yetim' kelimesini kendince tespit etmiş olduğu Eski Türkçe (Türkî-i kadîm) ***ök*** 'göğüs, sadır' köküne bağlamaktadır. Oysa öksüz kelimesi Eski Türkçe ***ög*** 'ana' kelimesinden +*sız* ekiyle oluşmuş bir türevdir.

Buna karşılık Ş. Sami Osmanlı Türkçesinin söz varlığındaki Yunanca, Rumca, Fransızca, İngilizce, Macarca ile Slav dillerinden geçen kelimelerin etimolojileri konusunda çok başarılıdır:

ığrıb (ايغريب) s. [*R*. **Γρίπος**] Büyük balık ağı ki envaı vardır. H. Eren *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* adlı eserinde **ığrıp >ırıp** 'derin sularda balık avlamak için kullanılan büyük ağ' maddesinin etimolojisini <R (Bizans) γρίπος kelimesine bağlamaktadır (Eren 1999: 183a). Aynı şekilde Henry & Renée Kahane ve Andreas Tietze tarafından yayımlanan *The Lingua Franca in the Levant* (1988) adlı çalışmada da ***ığrıp*** kelimesi Byz. γρίπος kelimesine bağlanmıştır. Ancak hem Eren (1999) hem de Andreas Tietze vd. (1988) Ş. Sami'den bahsetmemektedirler.

Ş. Sami'nin etimolojik tespitlerinde Osmanlı Dönemi'nde Batı'da düzenlenen Bianchi, T. Zenker, Meynard ve J. W. Redhouse vb. iki dilli sözlükler yanında, M. Nâcî'nin, Ebuzziya Tevfik'in sözlüklerindeki etimolojik açıklamaların da katkısı büyüktür.

bumbar < **mubar** (*Far*. **mebār)** kelimesinin Farsça ***mebār***'dan bozulmuş bir şekil olduğu, ilkin *Lügat-i Naci* adlı sözlükte belirtilmiştir. Bunun gibi J. W. Redhouse'ın 1890 yılında yayımlanan *A Turkish and English Lexicon* adlı sözlüğünde Osmanlı Türkçesinin söz varlığında yer alan pek çok kelimenin etimolojik izahı yapılmıştır. Redhouse'ın bazı tespitleri bugünkü Türkçe sözlüklerin de ilerisindedir:

zen-bāre **(زنباره) zen-bāre**, vulg. zanpara, zampara. *s.* A man fond of women; a ake; a whoremonger. (Redhouse 1890: 1015/a).

Sonuç olarak bugün Türk dilinin söz varlığı üzerine yapılan etimolojik denemelerde Batı'da hazırlanan iki dilli sözlüklerle Osmanlı'da hazırlanan Osmanlıca sözlüklerin büyük katkısı bulunmaktadır, Bunlar arasında Ş. Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'sinde yer alan etimolojik izahların büyük bir kısmı, Türk Dil Kurumunun 1945'ten bugüne kadar yapılan *Türkçe Sözlük* baskılarında ya tekrarlanmıştır ya da küçük düzeltmeler yapılmıştır. Ayrıca Türkçenin söz varlığı üzerine yapılan yurt dışında ve Türkiye'deki etimolojik sözlüklerde de her ne kadar bu sözlüklerin ismi zikredilmese de yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda pek çok etimolojik izahın bu eserlerden tekrarlandığı aşikârdır.

KAYNAKLAR

AHMET VEFİK PAŞA (2000), *Lehce-i Osmânî*, Ankara: Türk Dil Kurumu. (haz.: Recep Toparlı).

BARBIER DE MEYNARD, A. C. (1886), *Dictionnaire Turc-Français I-II*, Paris.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

EREN, Hasan (1999[2]), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

J. D. KIEFFER et T. X. BIANCHI (1835-1837), *Dictionnaire Turc-Français*, Paris.

KAHANE, Henry and Renée- TIETZE, Andreas (1988), *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Grek Origin*. İstanbul-Ankara-İzmir: ABC Kitabevi.

KÉLÉKIAN, Diran (1927), *Dictionnaire Turc-Français*, Âmedî Matbaası.

KÜLTÜRAL, Zuhal (2008), *Galatât Sözlükleri*, İstanbul: Simurg Yayınları.

RADLOFF, W. (1911), *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte-IV*, S. Peterburg.

RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türksprachen*, Helsinki.

REDHOUSE, J. W. (1987), *Turkish and English Lexicon*, Beirut.

STEINGASS, F. (1975), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut.

ŞEMSEDDİN SAMÎ (1989[3]), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

TDK (2005); *Türkçe Sözlük*, Ankara.

TIETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimilojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Cilt 1 (A-E), İstanbul: Simurg.

YAVUZARSLAN, Paşa (2009), *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükülüğü*, Ankara: Tiydem Yayıncılık.

ZENKER, Julios Theodor (1967), *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, Germany.

TATAR YİYECEKLERİ İSİMLERİNE DİLSEL BAKIŞ AÇISI

R. S. NURMUHAMMETOVA

Yiyecekler insanın önemli biyolojik ihtiyaçlarından birini teşkil etmektedir. İnsanlık çevresindeki pek çok tabiat zenginliklerinden (tahıllar, yemişler, sebzeler, hayvanlar vb.) kendi ihtiyaçlarını gidermek için bunlardan faydalanmayı öğrenmiştir. Besinlerin kullanılması ve hazırlanmasına bağlı geleneklerde diğer ya da bu çevreye has kaynaklar değil, belki halkın kendine özgü millî özellikleri de toplanmıştır, bu yüzden onlara ayrı bir ilgi göstermek gerekmektedir.

Hangi ilde ve hangi çağda olduğuna bakmaksızın maddi medeniyetin en güçlü elementlerini, yeme-içme oluşturmaktadır. Tatarlar, tarih devamında doğa ve sosyoekonomik şartlara bağlı olarak şaşırtıcı derecede değişiklikler yaşamış bir halktır. Elbette yaşanılan değişiklikler Tatar halkının millî besinlerine de tesir etmiştir. Pek çok besinin hazırlama tecrübesi nesilden nesile aktarılamamış bazıları maddi açıdan yeni biçim almış, yabancı ülkelerden gelen besinler benimsenmiştir. Bu şartlar altında da olsa Tatar halkının eski zamanlardan gelen maddi ve manevi zenginliği kendinde koruyan besinleri pek çok mevcuttur.

Tatar dilinde nesil tecrübeleri, Tatar halkının özelliklerini gösteren yiyecek ve içeceklere bakıldığında çok zengindir. Bu tür örneklerin bir tanesi *Kıstıbıy'*dır. Bu en eski ve en bilindik yiyeceklerden biridir. *Kıstıbıy;* ortasından katlanmış yufka içine patates püresi, tahıl lapası koyup pişirilen bir tür yiyecektir. İlk önceleri hamur içine değişik tahıllardan pişirilmiş lapalar koyulmuş. Tatar halkının eski zamanlarda ekim dikim işleriyle uğraştığını hatırlayarak bunun beklendik bir durum olduğunu anlıyoruz. Patates ise Rusya'da Tatar halkı arasında XIX-XX. yüzyıllar arasında yaygın hâle gelmiştir. Kıstıbıy da patates ile XIX. yüzyıl başından hazırlanmaya başlanmıştır. Günümüzde kıstıbıyın içine bakıp farklı bölgelerde *patates kıstıbıyı, tahıl kıstıbıyı* olarak adlandırıldığını görmek mümkündür.

Kıstıbıyın isimlendirilmesine baktığımızda ise 'kıs-u' fiiline - mbıy / -mbi iliştirilerek oluşturulma ihtimali yüksektir. Besin hazırlama teknolojilerine göz attığımızda ise bunun doğruluk payının olduğu görülmektedir. Kıstıbıy sözü diğer komşu halklara da girmiştir; Başkortça *kıstımbıy*, Çuvaş lehçesinde *kastampi,* Mari dilinde *kıstıviy*, Udmurt dilinde ise *kıstıbıy.*

Kıstıbıy Tatarların yaşadığı tüm bölgelere de yayılmıştır. Bu durum onun eski zaman besini olduğunu kanıtlamaktadır. Yerli bölgelerde kıstıbıy değişik biçimlerde de söylenmektedir; *kuzikmek (*Minzile tarafları), *yakmış* (kereşen tatarları), *kapşırma* (Norlat, Tarhan, Esterhan). 2007 yılı Tatarca-Rusça sözlükte *tebikmek* kıstıbıy olarak yazılmıştır.

Tatar atasözlerinde kıstıbıy sözünün kullanılması da eski zamanlardan olduğuna işaret etmektedir.

Karışma ***kıstıbıyın*** *ezilir, Karışma* ***kıstıbıy*** *olursun,* ***kıstıbıy*** *gibi karışıp durma!* Atasözlerinde kıstıbıy kullanılarak 'kişi işine karışma, gereksiz yere söze girme' anlatılmak istenilmiştir.

'Ayı ile insanın dostluğu ne zaman bitmiş' diye isimlendirilen Tatar halk hikâyesinde de bu söze rastlanmaktadır fakat bu hikâyede kullanılan rızık başka türlü 'hazırlanmakta'; '*Ayı Şalkanı çok sevmiş, yemiş yemiş ve çok tatlı oldu bu demiş teşekkür etmiş ve gitmiş daha sonra ay*ı da insanı misafirliğe davet etmiş *ve zavall*ı insan farklı bir yemek yapıp götüreyim *diye düşünmüş ve şalkanın yapraklarını doğramış ve çorba gibi hazırlayıp sonra bağlayıp bağlayıp* ***kıstıbıy*** *yapıp pişirmiş*.'

Bu rızığın isimlendirilmesi Tatar yazarlarının eserlerinde de görülmektedir. *Buna dikkat ediniz aç olduğum zamanlarda Muhammed Garif beni Kuşlavıça götürürdü büyük annesi beni* ***Kıstıbıy*** *ve* tütsülenmiş kaz eti ile misafir ederdi. (R. Batulla 'Apuş-Tukay') *Reyhan masaya örtü seriyo, semaver koyuyor büyük bir tabak yemek koyuyor,* Kıstıbıy *küçük belişler koyuyor. Minlebay ilk önce tabağı ile alıp yemeyi yiyip bitiriyor sonra ikinci tabaktaki küçük belişleri yemeye başlıyor, tabağa doldurdurulmuş* ***Kıstıbıyı*** *kendi önüne çekip onuda yiyip bitiriyor.* (Eser; E. Zeynullin 'Kırk birinci yılın arabalı Kadınları) *Evlerinde çok aletler cihazlar olsada ev ahalisi sadece şu yaşlı ninede olsa Gülyüzem nine yinede işten hiç boş kalmıyordu. O bazı zamanlarda fırını yakıp ekmek pişiriyordu,* ***Kıstıbıy*** *pişiriyordu bayram günlerinde yaşl*ı kocasının namazdan dönüşüne ku*ymak hazırlayıp koyardı.* (G. İshakıy 'Sünnetçi Babay')

Edebî eserler üzerinde fikir yürütürsek hamurun ortasına et sürülerek pişirilen rızığıda kıstıbıy olarak adlandırıldığını görmek mümkündür.

- Kıstıbıy pişir *sen bana! - diye yarıp koydu Mübarek.*

- Tamam… pişiririm… - dedi güzel kadın bekleterek.

*- E… ne **Kıstıbıymı** pişirieyim? <…>*

*Mübareğin **Etli Kıstıbıy** sevdiğini biliyordu Nursade. <…>*

*Nursade **darı** ve **patates kıstıbıylarını** yağlarken büyük semaver kaynadı.* (M. Şahimerdin 'Tatılu')

Tatarlarda kıstıbıy dışı (hamuru) ayrı bir rızık olarakta kullanılmaktadır. Bu bazı bölgelerde yuka (juka, yuka, yoka, yukamış) olarak adlandırmaktadırlar.

Mayasız hamurdan yuka gibi açıp pişirilen hamur aşı (aynı bu şekilde hazırlanan kıstıbıy hamuruna benzemektedir.) Mişer halkının söylemlerinde; *zeyme- yeyme*, Sibirya söyleminde ise *yeyme* sözü ile kullanılmaktadır. (Bayazitova 2007; 254)

Edebî dilde bu rızığın ismi - *jeyme* (sözün sonunda 'jey-u' fiili vardır.) Bu konuda atasözlerine de rastlanmaktadır. *Taşı **jeyme** (yayma) yayıyor, acı pilmen büzüyor* (1489); İçim bükme büzüyor, dışım yayma yayıyor. (1492) vb. atasözlerinde iki yüzlülük ya da sır vermemek hakkında bu sözler söylenmiştir.

Bu söz türlü edebî eserlerde de yer almıştır. *Eşek derisindeki halk aç gözlerini parlayıp duran yağlı etlere diktiler*, *sofranın başına doğranmamış semiz kuzu kazılık ile tepeleme dolu tabağı kaldırıp oturttular*. (G. İbrahimov 'Kazak Kızı') *Sabah erken pişirilmiş patates birkaç **yuka** birazcık kaymak, sütlü çay* (Z. Zeynullin ' Savaş Öncesi Delikanlıları') *Ablası göndermiş undan ayçiçeği yağında olsa da yuka yapıp aldı.* (A. Helim 'Üç ayaklı at')

Tatar sofrası türlü türlü rızıklardan oluşan yiyecekler bakımından oldukça zengindir. Kıstıbıya benzeyen ama açık olarak pişirilen diğer bir milli rızık - *Duçmak* yuvarlak açılan hamur üstüne ezilmiş patates veya iremçik sürülerek hazırlanır. [TTAC 1977: 315]. Kıstıbıy her zaman mayasız hamurdan yapılır duçmakta mayasız hamurdan hazırlanmaktadır. Bazı âlimler bu sözün edebî dilde rastlanmamasını türlü yerlerde *duçmak / durıçmak / durtpoçmağa* dönüşmesiyle yerli söylemler olduğunu belirtmektedirler. [Юсупова 2008: 162-163]. 'Tatar millî yemekleri' hizmetinde bu rızığın *yumurta duçmağı*, *patates duçmağı* gibi türleri tasvirlenmiştir. [Әхмәтҗанов 1999: 135]. T. Heyretdinova onu 'yuvarlak görünümde pirug'' olarak isimlendirmekte ve *duçmak / duruçmak* isimlendirmesi 'durt' ve 'poçmak' sözlerinin birleşiminden oluşmuştur diye anlatılmaktadır. *Durpoçmak > duroçmak > duçmak* [Хайрутдинова 1993: 39]. Bu birçok farklı bölgelerde yuvarlap şekil verilerek pişirilmektedir. Bölgesel diller bölümüne baktığımızda hizmetlerde bu sözün aşağı kama böl-

gesi kreşinleri (Hristiyan tatarları), Kazan arkası-Mamadış, nagaybak kreşinleri, Minzele bölgesi söylemlerinde rast geldiği söylenmektedir. [Bayazitova 2007: 207].

Maalesef bu bilgiler makalelerde bulunamamıştır. Gerçi bu rızığın ayrı türleri (iremçik içliği ile pişirileni) gayet geniş gölgelere dağılmış olsa da edebî eserlerde seyrek olarak görmekteyiz. *Annesi* ***duçmak*** *pişirmeye hazırlanıyor galiba hamur* açmayı durdurup tokmak ile patates ezmeye başladı. <…> Annesi hala fırın yanında. Eve ***duçmak*** *kokuları yayılmış. Ağızdan sular aktığı görünüp duruyor. <…> - Minlegayaz uyuyordur daha… Genç gelinleri su boyuna gidiyor , hadi sen kalk desen , - diye söylendi oğlan, sıcak* ***duçmak*** *kokusunu koklaya koklaya. <…> Sıcak buharıyla masaya semaver konuldu, büyük tabağa yığılıp doldurulmuş* ***duçmak*** *konuldu* (R. Möhemmediev "Ak Kıyalar").

Pişirilmesi ve hazırlanışı ile *duçmak / durıçmağa* benzeyen rızık krasnoufim, perm, nokrat söylemlerinde ise şenge / şenke/ şangu sözleri ile kullanılmış olduğu görülmektedir. Bunu patates (yer elma ya da kertuk şenge) mantar (küçük şenge), havuç (sarı şenge), yer çileği (patlama şenge), kura çileği (ömöje şenge) vb. ile pişirilmektedir. [Bayazitov 2007: 209-212]. Sekiye masa örtüsü gibi bez serip, doğranmış havuç ve dün Kebir hediye ettiği patatesi katıp pişirdiği kaynar şenge getirip koydu (A. Helim 'Üç ayaklı at')

Bu yiyecek Rus halkının 'Vatruşka' olarak adlandırdıkları rızıklarına biraz benzemekte ve bu yüzden Tatarca - Rusça sözlüklerde böyle tercüme edilmektedir. قامچرود - Vatruşka [TRS 1927: 113]; durcmaq - Vatruşka [TRS 1931: 94]; Vatruşka [TPC 1950: 109; TPC 1988: 88]; Vatruşka (Lor, patates püresi, yumurta ile hazırlanmaktadır.) [TPC 1966: 137]; Lor, patates püresi, yumurta ile hazırlanan Vatruşka, Şengeye benzeyen hamurdan yapılan rızıktır. [TRS 2007-I: 363].

Rızıkların isimlendirilmesinde milletin asırlar boyu devam etmiş hayat tecrübeleri, yaşam şartlarına bağlı sıfatlar önem taşımıştır. Kelimelerin kattığı anlamı öğrenmek ve belli bir düzene sokmak, sistemleştirmek dil bilimi fenninin gelişimi ve milletin hayat şartları değişikliği ile anlatılmaktadır. Bu tür araştırmalar maddi ve manevi zenginliğin şekillenmesi hakkında zengin materyaller vermektedir. Yüzyıllar devamında şekillenmiş ve yaşam şartlarına bağlı birçok değişiklikler geçirmiş millî özellikleri koruma, gelecek nesillere aktarmada büyük rol oynadığını düşünmekteyiz.

Edebiyat

Ehmetjnov Yu. E. Tatar Milli Yemekleri. - Kazan: Rannur; 1999-464. sayfa.

Ehmetyanov R. G. Tatar Dilinin Kısaca Tarihi - Etnik sözler. - Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı 2001-272. sayfa.

Bayazitova F. S. Aş-Su ve Milli Geleneksel Kelimeler. - Kazan: Kelime Evi 200-480. sayfa.

İsenbet N. S. Tatar Dilinin Frazeolojik Sözleri. İki Tom 1.t (A-K), 2 t (L-N) -Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı 1989.

İsenbet N. S. Tatar Milli Atasözleri 3. Tom - 2. yayın - Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı 2010.

Hayrutdinova T. H. Tatar Dilinde Yemek İsimleri - Kazana: 1993 - 142. Sayfa.

Yusupova A.Ş. XIX. Yüzyıl Tatar Dilinde Sözlük Bilimi - Kazan: İzd-vo Kazan Gos. Un-ta 2008 - 410. Sayfa.

branclub.narod.ru.

Şartlı Kısaltmalar

TRS 1927 - Tatarca- Rusça Sözlük / Töz. M. Korbangaliev, R. Gazizov, İ. Kuliev - Kazan: Tataristan Devlet Neşriyatı 1927 - 219. sayfa.

TRS 1931 - Tatarca - Rusça Sözlük (Düzeltilmiş ve Arttırılmış 2. Basım) / Töz. M. Korbangaliev, R. Gazizov, İ. Kuliev - Kazan: Tatizdat, 1931 - 410. sayfa.

TRS 1950 - Tatarca - Rusça Sözlük / Töz. R. Gazizov, N. İsenbet, G.İşmöhemmetov - Kazan: Tatgosizdat, 1950 - 339. sayfa.

TRS 1988 - Tatarca - Rusça Sözlük / Töz. İ. A. Abdullin, F. A. Ganiev, M. G. Möhemediev, R. A.Yunaleeva - Kazan: Tat. KN. İzd-vo, 1988 - 462. sayfa.

TRS 2001 - Tatarca - Rusça Sözlük : V 2-x t.1 (A - L), T.2 (M - R) - Kazan: Alma - Lit, 2007

TTAS 1977, 1979 - Tatar Dilinin Anlatmalı Sözlüğü. Üç Tom T.1 - Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı 1977 - 4756 ; T.2. - Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı 1979-726. Sayfa

TTAS 2005 - Tatar Dilinin Anlatmalı Sözleri - Kazan: Matbuat Evi 2005 - 848. sayfa.

TTZDS - Tatar Dilinde Büyük Kelime Bilimi Sözlüğü - Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı 2009 - 839. sayfa.

TATAR YAZARI NURİHAN FATTAH'IN ROMANINDA İSİMLERDE TARİH

Rezeda HAİRETDİNOVA

Tatar yazarı Nurihan Fattah (1928-2004) Tatar halkının hayatı hakkında popüler eserlerin yazarı ve Türk-Tatar edebiyatında modern zamanların tarihsel roman janrının kurucularından biridir. O kendi eserlerinde Tatar halkının antik kökenli ve az öğrenilen millî tarihinin sayfalarını aydınlatmada ilk oldu. Eski tarihi sanatsal tasvirleme açısından N. Fattah'ın *İtil Nehri Akıyor* (1972) ve *Islık Çalan Oklar* (1977-1985) romanları bu nesir janrında önemli bir yer aldılar.

Tarihî eserler üzerinde çalışırken yazar dil bilimsel çalışmalarına da başlar. Yaptığı araştırma sonuçları önce "Uzak Çağların Yankısı" adlı yazı dizi hâlinde yayımlanır. 1990 yılında N. Fattah *Şecere* kitabını yayımlar. O kitabın ilk adı *Dil Tarihi*'dir.

Tatar dili ve Türk dilleri üzerinde yaptığı çalışmalarında yazar birçok Türk halkının tarihini ve etnografyasını inceler. Bu yöntemle Türk kelimelerinin kökünü Etrüsklere, Antik Yunanistan ve Mısır'a bağlar. 'Uzak Çağların Yankısı' 'Faistos diski'nin transkripsiyonunu içerir. N. Fattah bilinen kavramları yeni bir açıdan açıklar. Sonra yazar bu tarihsel ve dil bilimsel araştırmalarının birçoğunu öğrenci çalışması sayacaktır.

Bizce, bu makaleler yazarın kendi fikrine rağmen, ciddi araştırmalardır. N. Fattah farklı kaynaklara, kelime ve isim etimolojisine başvurur ve onları Tatar tarihi ile ilgili yandan incelerdi. N. Y. Biçurin, L. N. Gumilev, V. S. Taskin gibi ünlü Rus bilim adamlarının eserlerine dayanırdı. Yazar 'tarih atası' Herodot'un ve Strabon'un eserlerini dikkatle okurdu, ama onlardaki tarihsel bilgilerden faydalanarak kendi farklı görüşünü ifade ederdi.

Bu makalelerde yazar, diğerleri arasında, Hunn ve Sunnu (Hun ve Son) halklarının aynı olup olmadığı meselesini ortaya koyuyor. Sık sık İbn Ruste (X. yy.), Garnati (XI. yy.), İbn Fadlan (X. yy.), M. Kaşgarilere (XI. yy.) gönderme yapıyor.

N. Fattah'ın dilsel araştırmalarına farklı bakışlar yaşamaktadır. Ama o kendi dil bilgilerinden *Islık Çalan Oklar* romanında tarihsellik, antik ruh oluşturmak için geniş yararlanmıştır.

N. Fattah'ın tarihsel romanlarından biri *Islık Çalan Oklar*'da MÖ III. yüzyılında Ordos ve Inşan'da, Sarı Nehir bölgesinde Çinlerle beraber yaşayan Hunların hayatı, yaşam tarzı, askerleri ve zaferlerinden bahsediliyor.

Tarihî kronikten bilindigi gibi MÖ 214 yılında Men Tyan adlı komutan tarafından yönetilen büyük Çin ordusu Hunn kabilelerini yener. Hunn hükümdarı şanyuy Touman yenilir ve kuzeye çekilmek ve kendi oğlu ve mirasçısı Mode'yi rehine olarak komşu Yueçjey kabilesine göndermek zorunda kalır. Mode (Maodun) da bir at çalıp ondan kurtulmayı başarır. Babası oğlu komutasına on binlik bir süvari müfreze verir. Maodun acımasız eylemlerle kendi askerlerinden sorgulamayan itaatı aldı. Kaynaklar Maodun'un babasını, onun genç eşini ve çocuğunu öldürüp tahta bindiğini yazıyor. İktidara gelip o ayrı ayrı kabileleri birleştirir ve MÖ 209 yılında iyi ayarlanmış askerî taktikler ve yeni silah türü -ıslık çalan oklar- kullanarak Çinlileri yener. Hunnular Çinlerle bir anlaşma yaparlar ve aslında onları haraç ödeme zorunda kaldırırlar. Silah kuvvetiyle Hunnu hükümdarı Maodun büyük bir askerî devlet-Orta Asya'da ilk göçebe imparatorluğunu kurdu. Maodun müstebit hükümdar ve agresif fatih faaliyetiyle yüzyıllara boyunca hükümdar emsali olmuştur. Onun ünü ölümünden sonra 300 yıl boyunca yaşamış.

Hunnu tarihine ait bu belgesel bilgiler Çin tarihî vakayinamelerinde yansıtılmıştır. Çinin 'Şi-Tzi' (MÖ I yy.) adlı ilk genel tarih kronikinin yazarı eski Çin tarihçisi Sıma Tsyan'dır.

Ünlü Rus bilimcisi sinolog N. Y. Biçurin 1831 yılında Çin yıllıklarının çevirisini içeren 'Eski çağlarda Orta Asya'daki halklar hakkında bilgi toplanması' kitabını yayımlar. Bunlar çağdaşları tarafından çok yüksek bir derecede belirlendi ve neredeyse iki yüzyıl boyunca önemli bir tarihî kaynak olarak bilinir.

Bu çalışma ve sayısız tarihî eserlere dayanarak Nurihan Fattah o uzak olaylar hakkında ilginç bir roman-dioloji yazdı.

Hun diline bakılırsa, onun hakkında çok az bilgiler var. Bu konu çok araştırmalarda yansıtılır. Rus bilim adamı L. N. Gumilev *Hunnu* adlı kitabında K. Sirotari'ye atıfla 'sadak' günümüze ulaşan biricik bir hun sözcüğün olduğunu yazıyor [1]. Bu kelime Türk-Moğol kökenlidir ve 'yay ile sadak' anlamına gelmektedir. L. N. Gumilev, 'Hunların Türk kökenlerinden şüpheler savunulamaz', diye yazır, birçok bilim adamı da aynı fikirdedir [1].

Nurihan Fattah ta bu kaynaklara dayanarak kendi romanında isimleri ve adları açıkça Türkçeleştirdi. Örneğin Touman şanyuy romanda Tuman hakan adıyla geçer. Hun İmparatorluğu'nun parlak dönemine ait resmî belgelerde 'şanyuy' unvanı 'gökyüzü tarafından kaldırılan yüksek şanyuy' diye adlandırılır, çünkü Çin imparatoru kendisini 'gökyüzünün oğlu' sanır [2].

Moğol araştırıcısı G. Suhbaatar 'şanyuy' teriminin Moğolcadaki 'iyi, iyi kalpli' anlamına gelen 'sayan' sözünden kökenli olduğunu yazır. Önceden bu söz, onun fikrine göre, 'hakan' anlamında kullanılmıştır [3]. Bu meseleye başka bakışlar da vardır [4]. VI. yüzyılın ortasından beri Türk hanları kendilerini ilhan veya kagan (kahan) diye adlandırırlar. Örneğin, Orhon-Yenisey Yazıtlarında Bumın Kagan [5] adı geçer. Böylece, Tatar yazarı 'Kağan' unvanını eskileştirip yanılmadı.

Albuga, Tuman kağanın oğlu (tarihte Maodun) romanda 'tegin oğlanı' adında geçer. 'Tegin' unvanı eski Türklerin MS VI-VIII yüzyıllara ait Orhon-Yenisey yazıtlarında bulunuyor. 'Tegin' sözü 'Han ailesinin genç üyelerinin isimlerine ilave edilen unvan; Prens' anlamına gelmektedir [6]. Kul-Tegin epitafyası biliniyor [7].

Albuga adı (tercümede al - ön, buga, bugay - boğa) Türk-Tatar kelimesidir [8]. Boğa boynuzlu bir hayvandır. Doğuda boynuzlar güç, iktidar, telif demektir. Eski Mısır'da Amun-Ra tanrı boğa şeklinde tasvir edilmiştir. Komutan, birçok halkların fatihi Makedonyalı İskender Kuran'da ve Arap, Türk, Tatar yazılı ve sözlü kaynakların çoğunda Zül-karneyin adını taşıyor. Zül-karneyin 'iki boynuzlu' anlamına gelen bir takma isimdir [9]. Tatar yazarı N. Fattah Hun komutanının gelecekteki zaferlerini tahmin ederek onu da 'boynuzlu' adıyla sunuyor.

Romanda isimlerin çoğu 'konuşan' isimlerdir. Bunlar karakterin huyunu, durumunu ve önemini yansıtır. Tuman kağanın yaşlı karısı Kürekle Bike, Albuga'nın annesidir. O güzel ve bilge bir hanımdır, gerektiğinde eşine ve oğluna tavsiyesi ile yardım eden, zor bir anda kendisi doğru karar verebilen hanımdır. Adı 'görkemli, heybetli' olarak tercüme edilir, XVI yüzyılına ait Tatar kitabesinde bulunuyor [10].

Genç kağanın dostu, nasihatçisi ve en yakın silah arkadaşının ismi Tungak Alıp'tır. İsmini değiştirmekle insanın kaderi de değişecek diye özel büyü töreni ile romanın bu personajının adını Bulgak (yetenekli) Alıp adına değiştirirler. Edebiyat tipi olarak Alıp görüntüsü ve adı Türk halklarının efsanevi kahramanlarının geleneksel özelliklerini taşımaktadır.

Yazar Albuga'nın hanımına Altın Börtek (altın tanesi) adını vermiş. O da gerçek bir tarihî olaydan gelmektedir. Bilindiği gibi Tataritan'da Altın Börtek

ismindeki bir Bulgar hanımı anılan XIV. yüzyıla ait bir türbe vardır [11]. Bu isim romanda tesadüfi değil.

Romanda başka bir personaj - Tabıldık (çeviri - bir buluntu) adlı tutsak Kıpçak kızı vardır. Onun adı da yalnız, çaresiz köle kaderini yansıtır.

Romanda MÖ III. yüzyıla ait olaylardan bahsedildiği hâlde bazen adlar modern Tatar isimlerine benzer. Böyle adlardan Söyeneç (sevinç), Buzbala (sarışın çocuk), Sırga (küpe), Bike (hanım), Yıldırım Bek (gök parıltısı - bey) vb. vardır. 'Bek' (hanımlarda - bike) prens unvanıdır ve Bulgar, Kazan Çişme anıtlarında kaydedilmiştir. Runik ve eski Uygur yazılı anıtlarından 'bek' unvanını hükümdarların taşıdığı bilinir [12].

Kitapta sıradan askerlerin isimleri daha basit, somut anlamlara gelir - Tişek taş (delikli taş), Töpse (kök), Etimçek (köpek memesi), Yabalak baba (Baykuş Dede) vb.

Çin imparatorunun ve maiyetinin isimleri Çin tarihçilerinin vakainamelerinde kayıdedildiği şekilde verilmiştir: İmparator Şihuandi, danışmanları Li-Sı ve Lu-Şan, komutanlar Gao-di ve Men-Tyan.

Yazar kendi eserinde coğrafik objektleri de gerçeğe uygun verir. Örneğin nehirlerin ve Ordos bölgelerinin adları gerçektir. Yazar eski Çinli krallıkların (Çjao, Han, Çi, Vay) ve kabilelerin (Kuyan ırı, Sünni, Alan ırı, Süybu ırı) isimlerini de tıpkı tarihî kroniklerdeki gibi bırakır.

Böylece, N. Fattah tarihsel romanlarını yazdığı zaman kendi dil bilimsel araştırmalarına dayalı olarak Tatar dilinin zengin onomastik fondundan yararlandı. Tarihî gerçeklerin ve edebî tiplerin sanatça birleştirip bunların organik füzyonunu, sentezini yarattı ve tarihî roman türünün gelişiminde yeni zirvelere ulaştı. Bu eser Tatar edebiyatında layık yerini aldı ve millî nesirde tarihsel romanın klasik bir örneği sayılmaktadır.

Referanslar

1. Gumilev L. N. Hunnu: Bozkır Üçlemesi / L. N. Gumilev. - SPb.: Time Out Kompass, 1993. - S 39.
2. Kıçanov E. İ. Koçevıye gosudarstva ot gunnov do mançjurov / E. İ. Kıçanov. - M.: Vostoçnaya literatura, 1997. - S 7.
3. Suhbaatar G. K. Hunların (Xıongnu) etnik kökenleri üzerine bir soru / G. K. Suhbaatar // Uzak Doğu problemleri. - 1976. - №1. - S 123-133.
4. Kradin N. N. Hun İmparatorluğu / N. N. Kradin. - M.: Logos, 2002. - S 38.
5. Malov S. E. Eski Türk yazıtlarının anıtları / S. E. Malov. - M.-L.: AN SSSR neşr., 1951. - S 36.
6. Eski Türk sözlüğü. - L.: Fen, 1969. – S 547.

7. Kradin N. N. Hun İmparatorluğu / N. N. Kradin. - M.: Logos, 2002. - S 140.
8. Tatar-Rus Sözlüğü. - M.: Sovetskaya entsiklopedia, 1966. - S 31, 81.
9. Piotrovskiy M. B. Koraniçeskiye skazaniya / M. B. Piotrovskiy. - M.: Nauka, 1991. - S 147.
10. Yusupov G. V. Vvedeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku / G. V. Yusupov. - M. - L., 1960. – S 109.
11. Tatarı Srednego Povoljya i Priuralya. - M., 1967. - 538 s.
12. Muhametşin D. T., Hakimzyanov F. S. Epigrafiçeskiye pamyatniki goroda Bulgara / D. T. Muhametşin, F. S. Hakimzyanov. - Kazan, 1987. - S. 98.

İKİ DİLLİ SAMANDAĞLILARIN STANDART DIŞI TÜRKÇE KULLANIM ÖZELLİKLERİ

Rıdvan ÖZTÜRK[*]

GİRİŞ

Samandağ'da Tarih Kültür ve Sosyal Hayat

Samandağ, Asi Nehri'nin Akdeniz'e dökülürken Musa Dağı, Keldağ ve Saman Dağı arasında oluşturduğu düzlükte yer alır. 446 kilometrekarelik yüz ölçümüne sahip olan ilçenin 12 belde ve 31 köy yerleşim yerinde 129.011 kişi yaşamaktadır. İlçede kilometre kareye düşen kişi sayısı 239'dur. İlçe merkezinde yaşayan nüfus 43.528'dir. İlçede tarım, özellikle sebzecilik, narenciye üretimi ve balıkçılık yaygındır. Taşımacılık da önemli geçim kaynaklarındandır. Samandağ Antakya'ya 22 km uzunluğundaki bir yol ile bağlıdır. Sürekli çalışan minibüsler ile ulaşım kolayca sağlanmaktadır.

Selçuklu, Fatımi ve Memluk egemenliklerinden sonra 1516 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransız idaresinde kalan Samandağ, 1938 yılında Hatay Devleti'nin Antakya ilçesine bağlı "Süveydiye" nahiyesi olmuştur. 23 Temmuz 1939'da Hatay'ın ilhakıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmış, 1948 yılında "Samandağ" adıyla ilçe olmuştur.

Samandağ etnik olarak Arapların, Ermenilerin ve Türkmenlerin yaşadığı bir bölgedir. Bölgede Nusayri (Arap Alevi) başta olmak üzere Sünni, Ortodoks ve Katolik gibi çeşitli inanç grupları bulunmaktadır. Samandağ'daki Arapların büyük bir kısmı mezhep bakımından Alevi'dir. Arapların içinde belli miktarda Hristiyan da vardır. Bunların yanı sıra Türkmen aileler de bulunur. Samandağlıların sınırın Suriye tarafındaki ahali ile akrabalıkları mevcuttur. İlçe merkezi ile belde ve köylerde 20-30 yaş grubundaki gençler genellikle Arap ülkelerine çalışmaya gitmektedir.

İlçede farklı din ve mezheplere mensup vatandaşlar büyük bir hoşgörü ve karşılıklı saygı ve sevgi içersinde güzel bir uyum göstermekte olup, sosyal

[*] Konya Üniversitesi A.K. Eğitim Fakültesi Türk Dili Öğretim Üyesi, ridvanozturk1961@gmail.com

ilişkileri canlıdır. Her türlü sosyal ve kültürel faaliyetlere ve ilçe dâhilinde eğlence ve mesire yerlerine ilgi büyüktür. İlçede sinema, tiyatro salonu, kültür merkezi ve kapalı spor salonu bulunmamaktadır. Buna rağmen ilçede sosyal hayat canlı olup vatandaşlar dışarıdan getirtilen veya bölgesel olan folklor, müzik ve spor gibi sosyal ve kültürel etkinliklere oldukça rağbet etmektedir (Samandag 2011, Kuh).

1. VERİ DERLEME VE YÖNTEM

Bu çalışmanın veri tabanını esas itibarıyla Hatay ilinin Samandağ ilçesindeki ilköğretim okulu öğrencileri teşkil etmektedir. İlçedeki ilk veri derlemesi, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Özel Bilgi Çığ Dershanesi 602 ve 603 şubeleri öğrencilerinden, bu dershanede öğretmenlik yapmış olan Cemalettin Kuh tarafından yapılmıştır. Söz konusu şubeler civar köylerden gelen, Türkçe üzerinde hâkimiyet kuramayan, kendilerini ifade etmekte zorlandığı için sıklıkla Arapçaya başvuran Arap kökenli öğrencilerden oluşturulmuştur. Öğrencilerden bir anılarını anlatmaları istenmiştir. Bunun yanı sıra; otobüste, lokantada, pazar yerinde, aile içi sohbetlerde dikkat çeken standart dışı söyleyiş özellikleri, ifade şekilleri de tespit edilme yoluna gidilmiştir.

Tespit edilen bu özellikler, Türk dili ve edebiyatı eğitimi alan Arap kökenli bölge öğrencileri ile de tekrar gözden geçirilerek teyit ettirilmiş ve örnek bakımından zenginleştirilmiştir. Ortaya çıkan standart dışı özellikler dilin kendi sınırları içinde mi oluştuğu, yoksa dil etkileşimi sonucu mu oluştuğu incelenme yoluna gidilmiştir.

2. İNCELEME

STANDART DIŞI ÖZELLİKLER

SES BİLGİSİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

Bu çalışmada ses bilgisine yönelik veriler öncelikli olarak tespit edilme yoluna gidilmemiştir. Onun için belirgin bazı ses bilgisi özelliklerine temas edilmiştir.

Öğrencilerin ve diğerlerinin hemen hemen hepsi “h”leri gırtlaktan veya biraz daha bastırarak Arap telaffuzuna uygun telaffuz etmektedirler: hoca, sabah, hıyar, hayvan, haber, hain vb.

Arapça kökenli kelimelerde ayın sesi, ya aslına uygun olarak çatlatarak “‘ali, ma’lum” şeklinde ya da uzatarak “aali, maalum” şeklinde telaffuz edilmektedir. “Ya’ni sen gelmeyeceksiin? -Yaani sen gelmeyeceksiin?” vb.

ÜNLÜNÜN YER DEĞİŞTİRMESİ

Bazı iki heceli kelimelerin ikinci hecesindeki dar ünlü, sondaki ünsüzle yer değiştirmektedir. İsim>ismi, gönül>gönlü, hamur>hamru, çamur>çamru gibi. Bunun benzeri bir özellik, Kumuk Türkçesindeki Arapça tek heceli alıntı bazı kelimelerde görülmektedir. Kumuk Türkçesindeki bu özelliğin Arapçadan ilk dönemde konuşma dili yoluyla geçmiş kelimeler olduğu ifade edilmektedir (Pekacar 2007: 959).

Ben ismileri yazayımm mı? (isimleri)

Kızdığınn için gönlüyü kırılmış. (gönlü)

Annemm hamruu yoğuruyorr. (hamur)

Bak elbisen hep çamruu olmuş. (çamur)

ÜNSÜZLERİN İKİZLEŞTİRİLMESİ

Ünsüzlerin ikizleştirilmesi esas itibarıyla kelime ortasında görülmektedir. Kelime ortasındaki ikizleşme genellikle sayılarda ve sert ünsüzlerde kendisini gösterir: alttı, yeddi, sekkiz, dokkuz; buççuk, kittaplarr vb. Hatay ağzında ana dili Türkçe olanlarda da bu ünsüz ikizleştirilmesi örneklerine rastlanmaktadır: aşşağı, azzık, çappık, çoccuğum, dokkuz, eyyi, güÇÇük, yassak, yazzıklar, yeddi vb. (Öztürk 2009: 96-97).

Kırk beş buççuk. (buçuk)

Alttı yüüzz adamm. (altı)

Yeddi kardeş biz. (yedi)

Abim sekkizinci sınıfta. (sekizinci)

Bu sınavda dokkuzuncu oldum. (dokuzuncu)

Kelime ortasındaki ünsüz ikizleşmesi sadece sayılarda görülmez. İsim ve sıfat cinsinden bazı kelimelerde de karşımıza çıkmaktadır. çoccuklar, kaddınlar, zamman vb.

Büttüün hocalara dağıt. (bütün)

Kittaplarr düştü. (kitaplar)

SÜREKLİLEŞTİRME

Kelime sonundaki ünsüz ikizleşmesi, sondaki ünsüzün normalden fazla bir süre üzerine bastırılarak telaffuz edilmesinden (süreklileştirmekten) kaynaklanır ve en çok “r, n, m ve z” ünsüzlerinde görülür. -yor şimdiki za-

man ekindeki -r ise düzenli olarak uzatılmaktadır: yüzz adamm, kimm, varr, oyunn, bizzdenn vb.

Sen bize geliyoorr. (geliyor musun?)

O, oyuunn oynuyoorr. (oyun oynuyor)

Kimm diyoorr onuu? (kim diyor)

Benim de kalemim vaarr. (var)

ÜNLÜLERİN UZATILMASI

Ünlülerin uzatılması düzenli olarak iki yerde görülmektedir. Bunlardan birincisi, soru eki kullanılmadan yapılan soru cümlelerinde sondaki hecenin ünlüsünün uzatılmasıdır. Bu durum Kıbrıs ağzında, Doğu Anadolu ağızlarında ve Azeri Türkçesinde de görülür (Demir 2009: 24, Karahan 1996: 52):

Bize geleceksiin. (gelecek misin?)

Haalaa, bana happo getirdiin. (getirdin mi?)

İkinci düzenli ünlü uzunluğu ise, -yor şimdiki zaman ekinin ünlüsünde görülür. Uzunluk ekin üçüncü şahıs çekimlerinde belirgindir. "Errkeklerr konuşuyoorr (Erkekler konuşuyor.)". Birinci ve ikinci şahıslarda ise bu ekten ziyade, şahıs eklerinin ünlülerinin uzatıldığı görülür:

Üzüüm seviyorruum. (seviyorum)

Tüürrkçe bilmiyorruumm (bilmiyorum)

Bu iki belirgin yerin dışında da bazı yerlerde ünlü uzunluklarına rastlanmaktadır:

Pencereyi açaarız. (açarız)

İşte, burrdaa. (burada)

Bizimle oluur yoldaaş. (olur yoldaş)

Kızlar ayrıı gelsiin. (ayrı)

EK BİLGİSİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

EKLERİN EKSİK KULLANILMASI

Ek fiilin geniş zaman çekiminde, birinci ve ikinci şahıs eklerinin kullanılmadığı durumlar görülmektedir. Bu durumlarda şahıs ifadesi, özne konumundaki şahıs zamirleri ile karşılanmaktadır. Benzer duruma Türkmen Türkçesinde ve Gagavuz Türkçesinde de rastlanmaktadır. "Men yagşı, men gelcek, biz bilmeli, sen almakçı" vb. (KTLG I: 400, 477, 609). Türkçede az kullanılırlık dairesinde olmasına rağmen anlaşılırlık boyutunda olan bu özellik, Arapçaya

da uygun (Ene müderris "Ben öğretmenim" vb.) geldiği için örneklerine sık rastlanmaktadır.

Ben bugün çok yorguunn. (yorgunum)

Sen çok şişman. (şişmansın)

Beco ! sen çok komik. (komiksin)

Biz kız, sizler erkek. (kızız…erkeksiniz)

Siz çok yakışıklı. (yakışıklısınız)

Siz her zaman güzel. (güzelsiniz)

Hepiniz hep yaramaz. (yaramazsınız)

HÂL EKLERİNİN BİRBİRİ YERİNE KULLANILMASI

Ayrılma ile bulunma hâli eklerinin birbirinin yerine kullanılması

Ayrılma hâli ekinin bulunma hâli eki yerine kullanıldığı görülmektedir. Türkçenin tarihî dönemlerinde bulunma hâli ekinin ayrılma hâli eki yerine kullanıldığı örnekler vardır. Hatay ağzında da bulunma hâli ekinin ayrılma hâli yerine kullanıldığı örneklere, özellikle Reyhanlı ve Kumlu bölgelerinde rastlanmaktadır (Öztürk 2009: 144). Ancak gerek Hatay ağzında gerekse de Türkçenin tarihî dönemlerinde ayrılma hâli ekinin bulunma hâli eki yerine kullanıldığı örneklere rastlanmamaktadır.

Benim arabadann benzin varr. (arabada)

Ali geçen sene sınıftann kaldıı. (sınıfta)

Benim çantadan silgii varr. (çantada)

Hepsii bizzdenn olduğunu söylüyor. (bizde)

Bendenn de sulu boya varr. (bende)

Yönelme ile yükleme hâli eklerinin birbirinin yerine kullanılması

Özellikle saat ifadelerinde yükleme hâli eki ile yönelme hâli ekinin birbirleri yerine kullandıkları görülür. Bu durum Arapçanın saat bildirme ifadelerinden farklı olduğu için etkilenmeden söz edilemez. Ancak "Beni vurdu (bana)" örneğinin Arapça karşılığında kurulan cümlede (darabeni "beni/bana vurdu") iki anlamı da verebilir.

Ege Bölgesi ağızlarında yükleme hâli eki ile yönelme hâli ekinin birbirleri yerine kullanılışına rastlanır. Hatay ağzında da yükleme hâli eki ile yönelme hâli ekinin birbirleri yerine kullanıldığı örneklere rastlanır: "Üniversiteye gazanacağım, Geleni gideni bakıcang" vb. (Öztürk 2009: 139, 141).

Dokkuza yermi beş geçiyor. (dokuzu)

Bizz alttıyı elli kala geleceğiz. (altıya)

Sekkizze on geçiyorr. (sekizi)

Ben seni küstüm (sana)

EKLERE GÖREV YÜKLEME

Öğrenciler, Türkçeye tam hâkim olmadıkları için anlatmak istediklerini çoğunlukla ifade edemiyorlar, bu tür durumlarda farklı ve standart dışı ifadeler kullanıyorlar. Bu tür cümlelerde yanlış ekler, eksik kelimeler, gereksiz ek veya kelimeler kullanabiliyorlar.

Eklere görevler yüklenirken getirildiği kelimeler alışılmış bağdaştırma çerçevesinde kullanılmamıştır: "oyuna gir-dir-, oyuna geç-ir-" şekilleri anlaşılırlık dairesinde olmakla birlikte alışılmamış bağdaştırmalar olup, bunların yerine "oyuna al-, oyuna kat-, oyuna dâhil et-" gibi şekiller kullanılır. Yine "su ol-" yerine "ıslan-" alışılmış bağdaştırmasının kullanılması gerekir. Aşağıdaki kısaltılmış örneklerde de benzer alışılmamış bağdaştırmalar söz konusudur. Bu alışılmamış bağdaştırmalarda zaman zaman Arapçadan kopyalamalara - "Her tarafın su oldu (ıslandı) <Killik sayra may.~ küllek sara maen" örneğinde olduğu gibi - rastlanmaktadır. Ancak bazen tamamen yanlış kullanmadan kaynaklanan örneklerle de karşılaşmak mümkündür: "Eren, çık çık, sesini gördüm (duydum)" vb.

Öğretmenimm beni de oyuuna girdirin. (oyuna alın)

Öğretmenim beni de oyuuna geçirin. (oyuna alın)

Bedeneye çıkalımm. (beden eğitimi dersine)

Evlere oldu. (evlere gitme zamanı)

Eveye gidiyoor. (eve)

Su içe gidebilir miyim? (içmeye)

Onu çıktırdım. (çıkardım)

Sen niye beni düştürdün. (düşürdün)

KELİME BİLGİSİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

OLUMSUZLUK YAPISININ KULLANIMI

Olumsuzluk ifadesi veren -ma-/-me- fiilden fiil yapma ekli standart kullanımın dışında bazen yüklemin son hecesini uzatılarak da olumsuzluk yapılmaktadır.

Şimdi öğle oluur. (olur mu?~ olmaz.) vb.

Ancak bunların dışında Arapça olumsuzluk bildiren "ma" takısı da Türkçe (veya Türkçeleşmiş) kelimelerin başına getirilerek kullanılmaktadır. Bu kullanım esas itibarıyla Arapçaya uygundur. İki dillilik çerçevesinde bazı Türkçe kelimelerinde yer aldığı karma şekiller hem Arapça hem de Türkçe ifadelerin içinde yer almaktadır:

me-gerek. "gerekmez"; me-lazım "lazım değil"; viçılmazsa "hiç olmazsa"

OLUMSUZLUK EKİ YERİNE "değil" EDATINI KULLANMA

Bazı dilek-şart ifade eden cümlelerde, "olmasa" yerine "değil olsa" yapısı kalıplaşmış olarak kullanılmakta. "Dilek şart kipi Türkçenin doğasından gelen bir zaman kipi olup Arapçada ise yapay bir kip görünümündedir. Belki Arap dil kültüründe böyle bir zamanın işlerlik kazanmasına ihtiyaç duyulmamış olabilir. (Doğan 2007: 59).

Öğretmenim keşke bu, bizim sınıfta değil olsa (olmasa)

Bizz sabahçı değil olsaydık daha iyiydi (olmasaydık)

Yine son hece uzatılarak yapılan soru fiil cümlelerinin olumsuzu da aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi "değil" ile yapılmaktadır:

Bunu sen yaptıın? Kuyanıma ben deyil// Yok, ben deyil

(ben yapmadım// hayır, ben yapmadım)

Ben yaptım, yok ben deyil (ben yapmadım.)

İKİLEMELERDE GÖRÜLEN FARKLI ŞEKİLLER

Üleştirme sayılarıyla yapılmış olan ikilemelerdeki -Ar, -şAr eklerini kullanmadan ikileme oluşturulmaktadır. Arapçada aynı sayının sıra sayısı ve üleştirme sayı şekilleri ayrı ayrıdır (Koçak 1992: 47, 51). Aşağıdaki örnekler Arapçadan kaynaklanan bir ifade kalıbı değildir. Hatay ağzında da üleştirme eki -Ar, -şAr eki kullanılmaktadır (Öztürk 2009: 101).

Bir bir bölersin. (birer birer)

Bana ikki ikki verr. (ikişer ikişer)

Hepimize dört dört verdi. (dörder dörder)

Bize beş beş dağıttı. (beşer beşer)

Tek kelimelik bazı zaman zarflarını kullanmak yerine, aynen tekrarlanmış ikilemeler kullanmaktadırlar. Bu örneklerden bazıları birbiri ile anlamca

uyumlu iken (bazı bazı = bazen, günn gününe= günü gününe), bazıları ise anlam farklılığı yaratacak türdendir:

Zamman zamman alışırsınız. (zamanla)

Bazı bazı yapıyorruumm. (bazen)

Yeni yeni başlayalımm. (yeniden)

Yine Türkçede kalıplaşmış bazı ikilemelerin değiştirilerek kullanıldığı görülmektedir:

Günn gününe yapıyorruumm. (günü gününe)

Hocam! El el(e) dağıtalım. (elden ele)

-DEN EKİNİN "İÇİN" EDATIYLA KULLANILMASI

Sebep-sonuç bağlamında kurulan cümlelerde genellikle sebep ifade eden zarf kısmında "-den" veya "-den dolayı" yerine, "-den için" yapısı kullanılmaktadır. Aynı anlamı vereceği veya pekiştireceği düşünülen "için" edatı, "dolayı" edatının yerine kullanılmıştır. Bu kullanım bazı öğrencilerde yaygın olarak görülmektedir. Hatay ağzında "için" edatının aşağıdaki şekilde kullanılışına rastlanmamıştır (Öztürk 2009: 252-253).

Bilmediğimden için üzülüyorruum. (bilmediğimden dolayı ~ bilmediğim için)

Sevdiğimden için yiyiyorruumm. (sevdiğimden dolayı ~ sevdiğim için)

Geç kaldığımdan için özür dileriim. (geç kaldığımdan dolayı ~ geç kaldığım için)

Telefonunu düşürdüğümden için kızıyorr. (düşürdüğüm için)

GEREKSİZ KELİME KULLANILMASI

Bu bölgeye has bazı söyleyiş tarzları vardır ve bu tarz Türkçeye çevrildiğinde anlaşılması zor bir durum ortaya çıkmaktadır. "kal" kelimesi bu tarzı oluşturan gereksiz, anlam katmayan kelimelerdendir. Gerçek anlamları işlev sahasında değildir. "kal" kelimesi herkes tarafından söylenen ve kolay kolay dilden düşürülmeyen bir kelimedir. Türkçeye çevrildiğinde "söyledi" anlamı taşımaktadır; fakat daha çok Türkçedeki "şey" kelimesi gibi söyleyiş kusurunu gidermek için kullanılan dolgu kelimelerdendir. İki dililikten kaynaklanan bu özelliğe benzer (Kıtillo "dedi", ayn "baksana", leşö hayye "neden kardeş", leg "lan", bes "sadece, sırf" vb.) birçok yapı tespit edilmiştir. (Cengiz, Türk: 2009: 201-202). Ancak bunlar belli ölçüde işlevlerini korudukları için karma dil olgusuna uygundurlar.

Kal, ben burrda deyil

Kal, bize gelecekti ama gelmedi.

Kal, ben yalan söylüyorruum

SÖZ DİZİMİ İLE İLGİLİ TESPİTLER

DEVRİK CÜMLE KURMA

Öğrencilerin kurdukları cümlelere baktığımızda çok fazla devrik cümle kullandıkları görülür. Ana dili Türkçe olanların da devrik cümleler kullandıkları görülür; fakat bu kullanım genellikle isteğe bağlı veya yanlışlıkla ortaya çıkan geçici bir durumdur. Arap kökenli öğrencilerde ise, istekleri dışında olan ve sık sık başvurulan bir durumdur.

Öğretmenim Beco diyorr bana, salaak.

Sen her zamman geç geliyorrsunn okula.

Ben yeddimm yemek, bu sabbah.

ÖZNE YÜKLEM UYUMSUZLUĞU

2.1.5.3. ŞAHIS EKLERİNDE YAPILAN HATALAR

İkinci tekil ya da ikinci çoğul şahıs eklerinin yerleri sıkça karıştırılan bir durumdur. Aynı özellik birinci şahıs eklerinde görülmemektedir.

Aloo! Siz kimsin?

Sen kimsiniz?

ÇATI EKLERİNİN ÖZNE YÜKLEM BAKIMINDAN UYUMSUZ KULLANIMI

Etken çatılı fiillerde, fiilin bildirdiği işi öznenin kendisi yapar. Ettirgen çatılı fiillerde ise özne işi, bir başkasına yaptırır. Öğrencilerin, bazı etken çatılı fiillerde cümle kurmaları gerekirken gereksiz olarak "-dır-" ettirgenlik ekini kullandıkları görülür. Bu kullanım bütün etken çatılı fiillerde görülmemekle birlikte yine de dikkat çeken bir husustur:

Dersaneden çıktırdımm. (çıktım)

Evden geç çıktırdımm. (çıktım)

Ben size ödevimi göstertdim. (gösterdim)

Ben size ödevimi göstertirdim. (gösterdim)

Sobayı hemmen yaktır. (yak)

Ben sana kızdırdımm. (kızdım)

Aynı şekilde etken işlevli fiillerde gereksiz olarak edilgenlik eki -I'yi de kullandıkları görülür. Hatay ağzındaki -l edilgenlik ekinin kullanımında ölçünlü dilden farklılık yoktur (Öztürk 2009: 121).

Öğretmenimm! Bakın bu, koparıldı//kopuldu. (koptu)

Büttüün yazıyı yazıldım. (yazdım)

Bu örnekte ise dönüşlülük eki -n'nin yerine edilgenlik eki -l'nin kullanılması düşünülebilir:

Ben de önlüğümmü giyildim. (giydim, giyindim)

3. SONUÇ

Bir dilin konuşurları arasında anlaşmayı sağlayan en asli ve en kapsayıcı özellikleri genellikle standart olarak kabul edilme yoluna gidilmiştir. Ancak bunun dışında kalan ve çeşitli sebeplerden dolayı o dili konuşanların tamamının kullanmadığı, ama anladığı pek çok özellik ise standart dışı olarak sayılmıştır. Standart dışı özelliklerin oluşmasında iki dilliliğin veya çok dilliliğin ortaya çıkardığı, ana dilin yeni öğrenilen dilin dizgesini zorlaması da etkili olmaktadır.

Bu araştırmada da tespit edilen özelliklerin bir kısmı bölge ağzının standart dışı özelliklerini yansıtmaktadır. Bu durum iki dilli olan kişilerin anadilinin dışında ikinci dil öğrenirken standart dilden ziyade bölge ağzından etkilendiğini göstermektedir. Bölge ağzının etkileri belirlenirken Hatay ağzı üzerine en son ve kapsamlı çalışma olan "Öztürk 2009" kaynağından yararlanılmıştır. Bu kaynaktaki veriler, ana dili Türkçe olanlardan derlendiği için iki dilliliğin etkilerinden mümkün mertebe uzaktır. Ancak bu özelliklerden bir kısmı Arapçanın da dil özellikleri ile de örtüştüğü zaman (bk. 2.1.2.4., 2.1.3.1., 2.1.3.2.2., 2.1.5.1.) kullanılabilirliği üst seviyelere çıkmaktadır.

Hem bölge ağzında görülmeyen hem de Arapçanın bir özelliğinin doğrudan kopyalanması olmayan bir kısım özellikler ise dikkat çekicidir. İki dilliğin doğurduğu karma dil (pidgin) emareleri olan bu özellikler (2.1.2.3., 2.1.2.5, 2.1.3.2.1., 2.1.4.3., 2.1.4.4.) ana dili Arapça olan kişilerin yaptıkları hatalardan oluşmaktadır. Bu hataların öğrenilen dilin standart dışı ağız ve lehçe özelliklerinden farklı pidgin emareleri olup olmadığının tespiti fevkalade müşkül bir durum arz etmektedir.

Ana dili Arapça olan kişiler, öğrendikleri Türkçenin kurallarını özellikle söz diziminde ve eklerin kullanımında alışılmamış bağdaştırmalara müracaat ederek zorlamaktadırlar. Tespit edilen standart dışı özelliklerin bir kısmı da Türk dilinin "edinç"lerine uygun, ama standart alışılmış kullanımlar olan "edim"lerine uymayan özellikler (bk. 2.1.3.3.) oluşturmaktadır.

4. KAYNAKLAR

KAYNAK ŞAHISLAR

HÜZMELİ, Müjde, Samandağ, Sutaşı beldesinden, beldede Arap kökenliler meskûn. Arapçayı ailesinden öğrendi. Selçuk Üniversitesi AKEF Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD 5. sınıf öğrencisi.

KUH, Cemalettin, Hatay Samandağ'a bağlı Mızraklı köyü 1982 doğumlu, annesi ve babası Arap kökenli, ana dili olarak Arapçayı biliyor. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği tezsiz yüksek lisans 2009 mezunu.

KUL, Cihan, Hatay Altınözü'ne bağlı Mayadalı köyü 1989 doğumlu, babası Arap annesi Türk kökenli, Mayadalı köyü Suriye sınırında olup nüfusu Arap kökenlilerden oluşmaktadır. Arapçayı evde ana dili olarak ve 2000-2006 yılları arasında kaldığı Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde öğrenmiş. Selçuk Üniversitesi AKEF Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD 2001 yılı lisans mezunu.

KÜRDÜ, Zuhal, Hatay İskenderun doğumlu, ailesi Altınözü beldesinin Oymaklı (Deyr) köyündendir. Köy Arap kökenlilerden oluşmaktadır. Liseye kadar 5-18 yaşları arasında babasının işi dolayısıyla Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde yaşadı.

SABANOĞLU, Volkan, Antakya Harbiyeli Arap Alevi (Nusayri) kökenli, Köyü Arap kökenlilerden oluşmaktadır. Selçuk Üniversitesi AKEF Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi ABD 2011 yılı lisan mezunu

KAYNAK ESERLER

CENGİZ, Koray, Hüseyin TÜRK (2009), "Hatay'da İki Dillilik ve İki Dillilikten Kaynaklanan Dil Karışması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 6, S 12, s. 190-208.

DEMİR. Nurettin (2009), "Kıbrıs Ağzının Tipik Özellikleri", *Kıbrıs Konuşuyor-Kıbrıs Ağzı Üzerine İncelemeler*, Kesit Yayınevi, İstanbul, s. 17-27.

DOĞAN Candemir (2007), "Türkçede Fiil Çekimleri ve Arap Öğrencilere Öğretimi (Kahire Türkçe Öğretimi Merkezi Uygulaması)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 12: 1, s. 39-61.

HACIEMİNOĞLU, M. Necmettin (1971), *Türk Dilinde Edatlar, -En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar Yazı Dilinde-,* İstanbul.

KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 630, Ankara.

KOÇAK, İnci (1992), *Arapça Dilbilgisi (Sözdizimi)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

KTLG I (2006): *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil Basit Çekim*, TDK Yayınları, Ankara.

PEKACAR, Çetin (2007), "Kumuk Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt: Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yayınevi, Ankara, s. 939-1008.

ÖZTÜRK, Jale (2009), *Hatay Ağzı, İnceleme-Metin-Sözlük*, Karahan Kitabevi, Adana.

Samandag (2011): http://www.samandag.gov.tr 20.11.2011

"GEREK" KELİMESİNİN ORTA TÜRKÇEDEKİ KULLANILIŞLARI ÜZERİNE

Sadettin ÖZÇELİK

Bir kelimenin kullanım sıklığının yanında cümlede kullanım yerlerinin değişmesi, o kelimenin farklı anlam alanlarına girebilmesi ve dilin imkânlarını zorlayarak zamanla yeni anlam veya çekim fonksiyonları üstlenebilmesi anlamına gelir. Yani, söz konusu kelimenin çevre şartları hem anlamı yönlendiren ve belirleyen hem de dildeki yeni çekim şekillerini ortaya çıkaran bir etkendir. Ayrıca hiç şüphesiz insanın düşüncesi, psikolojisi, algılaması, dilin söz konusu kelimelerini kullanırken sahip olduğu birikimi vb. durumlar da bu konuda etkileyici ve belirleyicidir. Bu nedenle dildeki kelimelerin biyografisini oluşturan şekillendiren şartlar kelimenin kendisi kadar önemlidir.

Gerek Türkçede sık kullanılan kelimelerden biridir. Kelime, *Divan*'da toplam on yerde geçer.[1] Kâşgarlı, *Divan*'da *gerek* kelimesinin örneklerini vermiş ve kullanımlarına dikkat çekmiştir. Kâşgarlı'nın dikkat çektiği kullanımlardan birisi şöyledir: *"kerek: Yaraşır. Bu, "yaraşır mı?" demek olan 'kerek mü' sözüne cevap olarak söylenir, 'evet' anlamınadır."* (DLT: 391). *Türkçe Sözlük*'te, *gerek* kelimesi şu şekilde tanımlanmıştır: *"1. Bir şeyin yapılabilmesi veya olabilmesi ona bağlı olan, lazım. 2. is. İcap. 3. bağ. Kelimeleri, kelime öbeklerini, görevdeş ögeleri birleştirme, eşitlik, istenileni seçme vb. anlamlar katarak bağlayan kelime."* (TS: 751). Biz bu bildiride *gerek* kelimesinin Orta Türkçe metinlerindeki kullanılışları, anlamları üzerinde duracak ve örneklerini vereceğiz.

G*erek* kelimesinin Orta Türkçe metinlerinde tespit edebildiğimiz kullanılışları:

1. Kelimenin sıklıkla "gerekli, lazım" anlamında kullanıldığı görülür:

"Karşu yatan kara tagum **gerek**ise

[1] I: 126.3, 152.23, 163.19, 391.4, 391.5, 391.19, 509.9; III: 44.20, 216.18, 371.20.

söyle gelsün, 'Azrayilün yaylası olsun!

Sovuk sovuk bınarlarum **gerek**ise ana içit olsun!

Tavla tavla şehbaz atlarum **gerek**ise ana binit olsun!

Katar katar develerüm **gerek**ise ana yüklet olsun!

Agayılda agca koyunum **gerek**ise

kara mudbak altında anun şöleni olsun!

Altun, gümüş, pul **gerek**ise ana harclık olsun!" (DK: 83b.7-84a.1)

"Ogul, hüner **gerek**, hüner." (DK: 89a.8)

"Böyle ogul senün nene **gerek**?" (DK: 11b.11)

"Karaluca men kızun nesine **gerek** ozan?" (DK: 53b.6-7)

"Ya emire'l mü'minin ol develeri sağacak nesne dahı **gerek**." (ME: 222b.5)

2. Kelime, "*ol-*" fiili ile birlikte şu anlamlarda kullanılır:

a) gerekmek

"Sonra oglana **gerek ol**ur, a begler!" (DK: 65a.7)

"Akıncılarun terkeşi bagı, üzengüsi kayışı üzilür dikmege **gerek ol**ur." (DK: 96b.8-9)

"…bu yağlardan ve gül suyından sahk itdükleri otlara **gerek ol**duğınca içüreler" (TM: 137a.6)

"**gerek ol**dukça erideler" (MŞ: 173b.15)

b) yaramak

"…kaçan namaz kılsa öninde bir ağaç biterdi, Süleyman anun adını ve neye **gerek ol**dugını sorardı." (MY: 133a.18-19)

3. Kelime, "*ne?*" ile birlikte "nedir?" anlamında ve ek fiil gibi kullanılır:

"Pes çare **ne gerek**?" (CA: 83b13)

4. Kelime, ek fiilin şart ekini almış hâliyle (gerek+i-se) "ister…" anlamında kullanılır:

"Kazandan dönmezem; **gerekse** yüz pare eyle." (DK: 150b.9)

"Andan artugın heman **gerekse** iki rek'at olsun… bismillah ile başlarlar" (AN: 14a.6)

"Geysi verip kimse hiç Nazmi giyürmez seni

Sen **gerek ise** donup sovuğ ile ditre buy" (TarS: 1659)

5. Kelime, cümlede bağlaç olarak iki defa geçer ve "ister… ister…" anlamında kullanılır:

"**Gerek** beni öldürün, **gerek** dirgürün koyu verün!" (DK: 17b.12-13)

"**Gerek** tursun, **gerek** getsün." (DK: 94b.7-8)

"Kişi var ki yigrekdür andan bir it

Gerek ol koca olsun u **ger** yigit" (SüN: 200)

"**kerek** oglum erse yakın ya yaguk

kerek barkın erse keçigli konuk

törüde ikigü manga bir sanı

keserde adın bulmagay ol mini" (KB: 817-818)

"sebep erdi bu iş bitidük kitab

kerek kıl icabet **kerek** kıl itab" (AH: 81)

"toğru söz safi bala benzer; **gerek** saksıda olsun **gerek** altun kabda." (MT: 59b.13)

6. Kelime, ek fiilin şart ekini almış hâliyle (gerek+i-se) cümlede iki defa geçer ve "ister… ister…" anlamında kullanılır:

"**Gerekse** canıma zahm ur **gerekse** zahmıma merhem." (TarS: 1660)

"Gamınla ah idüp kan ağlamakdan fariğ olmaz dil

Gerekse suya at anı **gerekse** oda yak cana" (TarS: 1661)

"**Gerekse** üç rek'at olsun **gerekse** dört rek'at iki evvelki rek'atda…" (TE: 41a.7)

7. Kelimenin ek fiilin şart çekimini almış hâli (gerek+i-se), *kim* kelimesi ile birlikte "kim olursa" anlamında kullanılır:

"…bay u yohsul **kim gerek ise** hacetlerin göreler." (KG: 118a.6)

"İy oğul **kimi gerekse** ferah idici olgıl." (AN: 75a.10)

"sen dahı **kime gerekse** hulkı gökçek eyle." (AN: 95b.8)

8. "*ol-*" fiilinin şart eki almış şekliyle birlikte "… olduğundan" anlamında kullanılır:

"Gördi gök çayıruŋ üzerine bir kırmızı otag dikilmiş. Yazup, bu otag kimüŋ ola? dedi. Haberi yok ki alacagı ala gözli kızuŋ otağı ol**sa gerek**!" (DK: 40a.6-7)[2]

9. "ne(+ce/+yi) gerekse" yapısı, şu anlamlarda kullanılır:

a) her şey

"Çün kaplaya batının muhabbet

Olsun **ne gerekse** âşikârın" (TarS: 2834)

"O kitablardan **neyi gerekse** rivayat itdi, gerek ma'ruf gerek münker" (MY: 13b.8)

b) gelişigüzel, olur olmaz

"Ve dahi anı haram kıldı ki Allahü Taâlâ üzerine iftira kılup bilmeden **ne gerekse** söyleyesiz." (TarS: 2833)

"…**neyi gerekse** söyleme ve bir yerde çok söyleyici olma." (AN: 94b.4-5)

c) sıradan

"Bu türbenün dahi örtüsi atlas

Nice gerekse degül gey hase'l-has" (KEM: 271)

10. "*Fiil-mAk gerek(+dür)*" şeklindeki *gereklik* çekiminde kullanılır:

"Begler, bilürmisiz Kazana nece hayf eyle**mek gerek**? (DK: 27b.4-5)

"Boyı uzun Borla Hatunını getürüp sagrak sürdür**mek gerek**." (DK: 27b.4-6)

"Çün böyle oldı, heman imdi ilerü tur**mak gerek** beg oglı!" (DK: 42a.6-7)

"Beli pes ag sakallu 'aziz baba, ever**mah gerek**." (DK: 42a.13)

"Ogul, ya seni ever**mah**mı **gerek**?" (DK: 42a.12)

---

[2] Ergin ve Gökyay, tercümelerine yukarıdaki ikinci cümleyi olduğu gibi (Ergin 1971: 59; Gökyay 1995: 58) almıştır. Avının peşine düşmüş olan Beyrek, karşısına birdenbire bir çadır çıkıverince şaşırıp kendi kendine "*Bu çadır kimin olabilir?*" sorusunu soruyor. Bu sorunun hemen ardından gelen cümle, anlatıcı ozana ait olup hem Beyrek'in sorusunun cevabı hem de mevcut durumun yorumlandığı bir cümledir. Bağlam dikkate alındığında söz konusu cümlede geçen "*Fiil+sa" gerek* yapısının *"olduğundan"* şeklinde tercüme edilebileceği anlaşılıyor:
"Şaşırıp 'bu otak kimüŋ olabilir?' dedi. Alacağı ela gözlü kızın otağı olduğundan haberi yok."

"Baba, bu sözi sen mana deme**mek gerek** idün." (DK: 89b.4-5)

"…bişmiş etmegün bakası olmaz, ye**mek gerekdür**." (DK: 6a.7)

"…sen atandan eyle kork**mak gereksin**." (AN: 78a.5)

"Ya nece eyle**mek gerek**?" (DK: 134b.7)

"Hal-i zaruretde du'a, ni'met esnasında şükr eyle**mek gerek**." (CA: 52b11-12)

"Hamd u sena ile du'a it**mek gerek**." (CA: 52b7)

"Bela dahı gelmedin evvel tedariki it**mek gerek**." (CA: 102b16)

"La-büd ister dayima ehl-i hased

Kardeşi göstermege guya esed.

Gamz-ı ihvan eyleyen iblisdür

İhtiraz it**mek gerek** ol pisdür." (CA: 19b4-5)

"Dördünci, kendü razını pinhan it**mek gerek**." (CA: 21b4-5)

"Cümle emrlerine ita'at it**mek gerekdür**, şer'e muhalif olmaya." (CA: 14a2-3)

"Onuncı, dayima Hakdan havf üzre ol**mak gerek**." (CA: 21b14-15)

11. "…*isim+ gerek(+dür)*" şeklindeki *gereklik* çekiminde kullanılır. Bu yapının 16. başlık altında verilen *gereklik* çekimi örneklerinden farkı, *isim* ile *gerek* kelimesi arasında *etmek* veya *olmak* fiilinin bulunmamasıdır. Bu yapı "*isim+ … olmalıdır*" şeklinde tercüme edilebilir:

"Bir gice kaldı, yarın Mısır'a irişürüz, kaydlarunı giderürem, bizüm ile efendilerün aralarında olan 'ahde ri'ayet **gerek**." (CA: 53b3-5)

"Evvela müşteriye la-büddür mukaddimen bayi' **gerek**." (CA: 64b6-7)

"Ol mahallerde sicim agır **gerek**" (KK: 225)

"… ve eger girü tağıdam her birine bir yir ve bir bekçi ve bir başarıcı **gerek**." (MT: 17b.14)

"Bahrün mevcleri müşkildür, sefine gayet berk ü mükemmel **gerekdür**." (CA: 49b10)

"üçünci namaz kıldugı yer aru **gerekdür**." (AN: 7a.5)

"yüzi uzun **gerekdür** misl-i kerkes

depesinden **gerekdür** gözleri bes" (KK: 112)

"**gerekdür** ol mahal hazır togancı

ide toganına ol dem 'ilacı" (KK: 776)

"Veli yumşak **gerekdür** tuz, be-gayet

İde gözince ol kuşun, kifayet" (KK: 1531)

12. "*Fiil-sA + gerek(+dür)*" şeklindeki *gereklik* çekiminde kullanılır:

"Ben size didüm idi, sarike benzersiz, sizi ol zamanda tut**sam gerek** idi, 'afv eyledüm." (CA: 157a17-18)

"Her ming yılda kırk arka öt**se kerek**…" (ŞT: 99a.6)

"birkaç haslet birle araste ol**san gerek**." (MT: 64b.14)

"Sen pazişah-zadesin, labud pazişah-zadeye var**san gerek**." (MT: 17b.2)

"ol laciverd be-gayet eyü ve eski ol**sa gerekdür**." (TM: 85b.7)

13. "*gerek ki…Fiil(+kişi eki)*" şeklindeki *gereklik* çekiminde kullanılır:

"İy benüm oglanlarum **gerek ki** hoşlık deminde birbirinüzile nice dirilürsenüz nahoşlık vaktında dahı eyle **dirilüŋ**" (MT: 8a.6)

14. "*gerek(dür) (ki/ kim)…Fiil-A(+kişi eki)*" şeklindeki *gereklik* çekiminde kullanılır:

"cihan çün seni gözler iy şehriyar

ol*asın gerek** din yolında ***süvar" (KK: 52b.1)

"**gerek *bil*esin** kabe kavseyni okı" (SüN: 139)

"Dilersen ki her bir yere sığasın

Dilüni yalandan **gerek *yığ*asın**" (SüN: 276)

"**Gerek** bunun içinde bir raz ***ol*a**" (SüN: 466)

"**gerek ki** her ne ki içüreler ya gargara edeler ısıcak ***ol*a**…" (MŞ: 64b.8)

"Hakim **gerek ki** 'adil ü hem ehl-i din ***ol*a**" (KK: 68a.3)

"vezir **gerek ki** melalete ***yol vir*meye** ki gönline gire…" (KK: 84a.2)

"Da'iye bin can **gerek kim** yoluna ***terk id*e**" (ADD: 60.7)

"**gerekdür ki** 'id-ı salibi yumşak ***dög*eler**…" (MŞ: 162a.8)

"… er **gerekdür ki** nerd-banun başında ***karar kıl*a**" (MT: 32a.15)

"Veli ol kuş **gerekdür *baglu ol*a**

Eyü olmayınca almayalar ele" (KK: 1619)

"Okundukça **gerek kim *yad id*esin**

Du'a idüp canumuz ***şad id*esin**" (KEM: 329)

15. "*kerek kim…Fiil-sA(+kişi eki)*" şeklindeki *gereklik* çekimi içerisinde kullanılır:

"**kerek kim** bu tavuknı kimerse körmez yerde boguzlap ***keltür*seniz**." (NF: 428.9-10)

"Eger meni sever erseniz **kerek kim** menim könlüm üçün bu sanamga secde ***kıl*sanız**." (NF: 367: 2-3)

"**Kerek kim** bu cümle ganimatnı muhacirlarga ***ber*seniz**" (NF: 256.11)

16. "*Fiil-sA(+kişi eki) gerek(+dür)*" şeklindeki *geniş zaman* çekiminde kullanılır. Bu yapıdaki örneklerde ilk bakışta geniş zaman fark edilmeyebilir. Aşağıdaki her örnekte birinci cümlenin geniş zaman çekiminde olduğuna dikkat edildiğinde ikinci cümledeki "*Fiil-sA(+kişi eki) gerek(+dür)" yapısındaki* yüklemin de geniş zaman ifade ettiği anlaşılıyor:

"İy oğul hamrla iman bir gönülde olmaz; iman çık**sa gerek** hamr giricek." (AN: 54a.1)

"Şeytan ilhamı hod kesik kesik gelür; tokuzı hak ise onıncı batıl ol**sa gerek**…" (MT: 45b.9-10)

"…niçe nuraniler hasıl olur ve anun nuraniyetinden niçe kimesnelere fa'ide ol**sa gerekdür**" (MT: 30a.2)

17. "*Fiil-sA(+ kişi eki) gerek(+dUr)*" şeklindeki *gelecek zaman* çekiminde kullanılır:

"Çünki dedün, elbetde var**sam gerek**." (DK: 89b.5)

"Züleyha anlara adem gönderüp bir büthane bina it**sem gerek**, diyü anlardan mal istedi." (CA: 68a7-9)

"Cümle karındaşlarını kullar gibi önine zelil getür**sem gerek**, niçe dilerise eyle hükm eyleye." (CA: 36b7-9)

"Sihr ile ne eyle**sen gerek**, gel ben sana andan dahı a'la ilm ögredeyim" (CA: 82b1-3)

"…ya İlahü'l-alemin, ol Nebi-i 'Arabi ki Hazret-i İsma'il neslinden getür**sen gerek**." (CA: 15b10-12)

"Pezerüm bana mahabbet eyledi, kendüye dost kıldı, ol mahabbet beni çaha düşürdi, kayd u bend ve gurbete bırakdı, ahir bende eyledi, atamun mahabbetinden bunı gördüm, senün mahabbetün niçe ol**sa gerek**, didi." (CA: 68b7-10)

"Ben enbiyanun ahiriyem. Ümmetüm dahı ahir ümemdür, elbette Deccal ümmetümden huruc it**se gerek**." (CA: 79a2-4)

"bizüm bir begümüz oglı vardur, bu üç nesneyi ana armagan apar**savuz gerek** idi." (DK: 38b.2-3)

"Ya ma'şerü'l-halayık, bugün ashab-ı kerem kimdür, bil**senüz gerek**." (CA: 133b15)

"Kamis-i şehadet ol idi ki kaziyye atiyede hikayet ol**ınsa gerek**." (CA: 39b17-18)

"Ol arık sıgırlar ile kuru sünbüller ki ol semüz bakarları yidiler ve sebzleri zerd eylediler, yedi yıl kaht ol**sa gerekdür**." (CA: 103a4-6)

"Yok, elbetde öldür**sem gerekdür**." (DK: 101a.8)

Ayrıca "*Fiil-sA gerek gelecek zaman*" çekimindeki şu cümlelerde "*kaçan, kim, kimün nesi?*" gibi sorular nedeniyle istifham ifadesi bulunur:

"Su **kaçan** haber ver**se gerek**." (DK: 24b.9)

"Su nasıl konuşacak."

"Kurd **kaçan** haber ver**se gerek**." (DK: 25a.6-7)

"Kurt nasıl konuşacak."

"Köpek **kaçan** haber ver**se gerek**." (DK: 25a.13)

"Köpek nasıl konuşacak."

"Ag sakallu babaŋ yanına varduŋ, can vermedi. Ag bürçeklü anaŋ yanına varduŋ, can vermedi; dahı **kim** ver**se gerek**?" (DK: 85a.1)

"…; daha kim verecek"

"Mere kafir, **kimün nesi** ol**sa gerek**; begümüz Kazanun oglıdur." (DK: 145b.2)

"Bre kafir kimin nesi olacak; beyimiz Kazan'ın oğludur."

18. Ek fiil ile birlikte şu şekilde kullanılır:

a) *gerek i-(dü+kişi eki)*: "olaydın/olsaydın"

"Bizüm elde **gerek idün** ağaç. Kara hindu kullaruma buyurayıdum, seni pare pare toğrayalarıdı ağaç." (DK: 30a.3)

(Bizim elde *olaydın/olsaydın* ağaç …)

b) *gerek i-(se)*: "gerekliyse/isterseniz"

"niçe kim benüm yöremde olasız, kanda **gerekise** otlayasız." (MT: 38a.1)

(Benim çevremde olduğunuz sürece nerede *gerekliyse/isterseniz* otlatacaksınız.)

Sonuç

1. *Gerek* kelimesi, Orta Türkçe metinlerinde kendi başına taşıdığı anlamları dışında belirli çevre şartları ile birlikte belirli anlamlarda kullanılmıştır. Kelimenin ayrıca gereklik, geniş zaman ve gelecek zaman çekimleri olan yapılar içerisinde yaygın şekilde kullanılması söz konusudur. Gereklilik yapıları içerisinde sıklıkla kullanılması elbette kelimenin kendi anlamıyla yakından ilgilidir.

2. Farklı ve yaygın kullanılışları olan bu tür kelimelerin biyografisi ile ilgili çalışmalar Türk dili araştırmalarına genişlik ve derinlik kazandıracağı gibi *kelime biyografi sözlüğü*nün hazırlanmasına da katkı sunacaktır. Ayrıca daha geniş bir tarama yapılması durumunda kelimenin daha farklı kullanışlarının tespit edilebileceği de söylenebilir.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

KG: AKKUŞ, Muzaffer (1995), *Kitab-ı Gunya*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 592, Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Hazırlayanlar: Kemal ERASLAN-Osman F. SERTKAYA-Nuri YÜCE), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

ARAT, Reşit Rahmeti (1988), *Yusuf Hâs Hâcib Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

AH: ARAT, Reşit Rahmeti (1992), *Atebetül-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 32, Ankara.

KB: ARAT, Reşit Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 458, Ankara.

TM: ARGUNŞAH, Mustafa (1999), *Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 722, Ankara.

DLT: ATALAY, Besim (1986), *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi* (4 Cilt), Türk Dil Kurumu Yayınları: 524, Ankara.

CA: BARAN, BURHAN (2011), *Celal-Zade Koca Nişancı Mustafa Çelebi, Cevahirü'l-Ahbar Fi Hasaili'l-Ahyar*, *İnceleme-Metin-Dizin,* 2 Cilt, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

TE: ÇEÇEN, HALİL (2010), *Ali bin Hüseyin el-Amâsî Tarîku'l-Edeb Metin, Sözlük*, Ankara.

MT: DEMİR, CELAL (2008), *Mürşidü't-Talibin*, Elik Yayınları, Uşak.

DEMİR, Necati (2006), "Türkçede Gereklilik Kipleri ve İşlevdeşleri", *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten 2003/1*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 871/1, Ankara.

SÜN: DİLÇİN, Cem (1991), *Mesūd bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahar; İnceleme-Metin- Sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 51, Ankara.

NF: ECKMANN, Janos (1995), *Nehcü'l-Ferādis*, (Yayımlayanlar: Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR), Türk Dil Kurumu Yayınları: 518, Ankara.

ERGİN, Muharrem (1971), *Dede Korkut Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

ME: ERGÜZEL, M. Mehdi (1999), *Târihi İbn-i Kesîr Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 700/2, Ankara.

KK: ERGÜZEL, M. Mehdi (2007), *Kuşlar Kitabı Bâz-nâme-i İndî*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.

GÖKYAY, Orhan Şaik (1995), *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergah Yayınları, İstanbul.

GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 673, Ankara.

ŞT: KARGI ÖLMEZ, Zühal (1996), *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime*, Ankara.

KEM: MAZIOĞLU, Hasibe (1974), *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 399, Ankara.

MŞ: ÖNLER, Zafer (1990), *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I Giriş-Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 559, Ankara.

ÖNLER, Zafer (1999), *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*, Simurg Yayınları, İstanbul.

MT: ÖZAVŞAR, Resul (2009), *Marzubānnāme Tercümesi; Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anlam Değişmeleri, Dizin*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

ÖZÇELİK, Sadettin (2005), *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/Dizin/Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara.

ÖZÇELİK, Sadettin (2006), *Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.

ADD: ÖZMEN, Mehmet (2001), *Ahmed-i Dâ'î Divanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 775/1-2, Ankara.

AN: ÖZTÜRK, Erol (2008), *Âdâb-ı Nebî*, Akçağ Yayınları, Ankara.

TarS: *Tarama Sözlüğü* (1977), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.

KK: YAVUZ, Kemal (1991), *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin - İndeks)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

MY: YELTEN, Muhammet (1998), *Târihi İbn-i Kesîr Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 692

BAZI MEYVELERE KONYA VE ÇEVRESİNDE VERİLEN ADLARIN ÇEŞİTLİLİĞİ ÜZERİNE

Saim SAKAOĞLU

Ulusal sınırlarımızın içinde yaşayan önemli ağızlardan biri de Konya ağzıdır. Bu ağzın Anadolu ağızları içerisinde; kelime hazinesi, ekleri ve söyleyiş farklılıklarıyla özel bir yeri vardır. Bu özelliğin doğal bir sonucu olarak da adına *Gonyalıca* denilmektedir. Ülkemizin en geniş topraklarına sahip olan Konya, aynı zamanda farklı ağız özellikleriyle de dikkati çekmektedir. Bunun sonucu olarak da bir Konya ağzından değil, Konya ağızlarından söz edilmesi gerekecektir. Prof. Dr. Leylâ Karahan, ülkemiz ağızlarını değerlendirirken de kısaca da olsa, bu konuya eğilmiştir (Karahan 1996: 114-178).

Bir Türkiye haritasında, ilin yayılma alanının hangi iklim bölgelerine dağıldığı görülecektir. Bu durum ilde yetişen meyvelerin türlerini de etkileyecektir. Ancak, bu etkileme bizleri şaşırtıcı özelliklere sahip değildir. Toprak, hava ve iklim şartları hangi tür meyvenin yetişmesine uygunsa o meyveleri yetiştirmek mümkün olmaktadır.

Geniş Konya coğrafyasında pek çok meyve yetiştirilmektedir. Bunların da sayısız türleri vardır. İşte Konyalılar, atalarından miras aldıkları bu türlerin her birine farklı adlar vermektedir. Bir elmanın, armudun, üzümün, kayısının genel ad altında ifade edilmesinin yanında türlerinin adlandırılmalarında da bazen bizleri şaşırtacak veya düşündürecek farklılıklar ortaya konulmaktadır. Bu bildiride konuya bu açıdan yaklaşacak, özgün adların konulmasındaki sebepleri araştırılacaktır.

Asıl konumuza girmeden önce iki küçük noktayı dikkatlerinize sunmak isteriz. Böylece, genel adlar ile özel adların yayılması, bilinmesi konusunda küçük bir değerlendirme yapmış olacağız.

Acaba şu altı ad sizlere neyi/neleri hatırlatacaktır? **Fejoya, granadilla, lime, papaya, pepino, pomelo.** Çoğunluğu Türkçenin ses düzenine de aykırı olan bu kelimeler, Ankara Büyükşehir Belediyesi Toptancı Halinde satışa sunulan tropikal meyvelermiş. Acaba bu adları kaçımız biliyoruz, kaçımız bu

meyvelerin tadını tatma şansını yakaladı? Neyse ki bu adları aldığımız listedeki şu birkaç ad bu konudaki eksikliğimizin tesellisi oluverdi: **Hindistan cevizi, ananas, mango** (Semerci 2012: 13).

İkinci noktamız da bir liste… Ancak biz bu listeyi iki aşamalı olarak vereceğiz: **Mor buludu, beyaz buludu, keten goynek, Kayseri karası.** Bu dört tamlamanın birer meyve adı olabileceğini tahmin etmek oldukça zordur. Ancak sonuncu addaki *karası* söyleyişi belki de en kuvvetli ipucudur. İkinci listemizdeki meyve türlerinin hepsinin sonunda genel ad yer aldığı için, yukarıdakilerin de aynı türler olduğunu tahmin edebileceksiniz: **bamya üzümü, mis üzümü, İzmir üzümü, kızıl üzüm** (1).

Tropikal meyvelerden **pepino,** İtalyan şarkıcı Peppino di Capri'yi hatırlatırken Nevşehir'de yetişen **keten gömlek** üzümü de bir Anadolu türküsünü hatırlatıyor! Acaba yanlış bir bağ mı kurdum?

Bu konuyu sona yaklaştırırken Konya'dan vereceğimiz birkaç meyve türünün adlarıyla olaya yaklaşalım. Acaba şu tür adları, hangi genel adın alt dallarıdır, yani türleridir? **Tavşanbaşı, hamıdatlı, musafdeste, büzgülü, divlek, kamerüddin, tilki kuyruğu, al idris** vb. İsterseniz soruyu biraz farklı bir şekilde soralım: Siz bu meyvelerin kaçını tattınız veya tattığınız meyve/meyveler hangisi/hangileriydi?

Âdeta Konya adıyla bütünleşmiş olan Celaleddin Rûmî'nin eserlerinde meyve adları yer almakta mıdır? Eğer yer alıyorsa hangi meyvelere yer verilmiştir? Ne yazık ki Rûmî eserlerini yazarken Fars dilini kullandığı için bu konuda bize yardımcı olamayacaktır.

Acaba ünlü gezginimiz Evliya Çelebi Konya'yı anlatırken meyvelerine de değinmiş miydi? Aşağıdaki cümleler ondan alınmıştır.

"Sitâyiş-i enva'-ı müsmirrât: Evvelâ bağ-ı Merâm'ında Kamerü'd-devle nâm Kamerûddin derler iki gûne mışmış âlûsu olur kim Şâm'ın Hamâvî kayısısından lezîz ü âbdâr ve hoş-hordur ve yiğirmi elvân emrûdu ve kirazı ve dürbalisi ve üzüm sarması ve badem kırması (…) (…). Amma limon ve turuncu ve narı ve inciri ve zeytûnu ve hurmâsı olmaz." (Karaman-Dağlı 3. Kitap: 20).

Burada yer alan kelimelerden bazıları günümüzde hiç kullanılmamaktadır. Ancak ilgililer tarafından anlaşılanlar daha çoktur. Biz, bunları ve yeni baskının sözlüğünde verilmeyen bir kelime ve tamlamayı aşağıya alıyoruz.

sitayiş: Övgü; *enva':* Tür, çeşit; *müsmirrat*: Yemiş verenler, meyveler; *enva'-ı müsmirrat:* Meyve çeşitleri; *gûne:* Türlü; *mışmış*: Kayısı veya zerdali; *âlû*: Erik; *âbdâr*: Sulu, *hoşhor*: Hoş yiyimli; *elvân:* Çeşitler; emrûd: Armut; *dürbali*:?

Burada ilgimizi çeken, iki kayısı türünün (kamerü'd-devle ve kamerüddîn) ad olarak anılması ve türünün ünlü temsilcilerinden Hamâvî kayısısı ile tadı, sulu ve hoş yiyimli olma açılarından karşılaştırılmalarıdır.

Bu arada Emine Uyumaz, XI-XIV. yüzyıllarda Anadolu'da yetişen meyveleri sayarken, Konya'ya da önemli bir yer ayırır (Uyumaz, 2006: 492-497).

Konya ilimiz, kendine özgü meyveleriyle tanınmıştır. Hatta bazı meyvelerimiz çoklukla yetiştirildikleri bölgelerin (ilçe, belde, köy, semt) adlarıyla anılmaktadır. **Akşehir kirazı, Ereğli elması, Çumra divleği, Hatunsaray kavunu, Selbasan kavunu** vb.

Biz, Konya coğrafyasından yetişen birkaç meyveyi, alfabetik sıraya göre ele alacağız, adlandırmalarında görülen özellikleri açıklamaya çalışacağız. Bu işlemi yaparken meyvelerle ilgili ek bilgiler de verilecektir. Varsa Evliya Çelebi'deki bilgiler hatırlatılacak, bu meyveyi üreten veya ticaretini yapanlarla ilgili notlar eklenecektir. Ayrıca, meyvelerimiz ile ilgili olarak Ebu'l-Hikmet Ahmet Muhsin'in *Meyvenâme* (1307/1890) adlı eserinde yer alan bilgilerden ilgi çekici olanları da hatırlatılacaktır. Konya'nın ünlü âşığı Şem'î'nin (1772-1841) yazdığı, adı konulmamakla birlikte bizim 'Meyveler Destanı' diye adlandırdığımız şiirinde nasıl söz edildiği de aktarılacaktır. Elbette, başka kaynaklar da meyvelerimizi ihmal etmemiştir.

Meyvelerimiz (armut, elma, kayısı, kiraz, üzüm) bazı sözlüklerde aranılacak, üzerlerinde yetiştirildikleri gövdeler (ağaçlar) tanıtılacak, sonra da meyvelerle ilgili bilgiler aktarılacaktır. *Meyvenâme* ve Âşık Şem'î'den sonra, bazılarında küçük bilgiler göz önünde bulundurulacak, sonra da meyve türleri belirli özelliklerine göre tanıtılacaktır. Bizi en çok ilgilendirenler, özgün ve farklı adları olan meyve türleri ve bu türlerin özellikleri olacaktır. Konya insanının genel bir adla, **armut** veya **elma** olarak adlandırdığı meyvenin türlerine ne gibi ilgi çekici adlar verdiğini ortaya koymak bu bildirinin asıl amacıdır.

1. Armut

Devellioğlu, **emrûd** maddesinde, Farsça isim olarak verirken (s. 261) ayrıca, aynı anlamda olmak üzere **ermûd** (s. 273) şeklini de vermektedir. Sözlükte ayrıca bir **armud/t** maddesi yoktur.

Türkçe Sözlük (TDK) doğal olarak **armut** maddesinde Farsça isim olduğunu söyleyerek **emrûd** yazımında da yer vermiştir (s. 122). Açıklayıcı bilgi olarak da "Gülgillerden, çiçekleri beyaz, yurdumuzun her yerinde yetişen bir ağaç." açıklamasından sonra ikinci karşılık olarak konumuz olan meyve için de şu bilgiyi vermektedir: "Bu ağacın tatlı ve sulu, yumuşak, ufak çiçekli meyvesi."

Bakacağımız son sözlüğümüz olan Ayverdi'de meyvemizi iki ayrı yazımıyla da verilmiş, *Develliioğlu* ile TDK birleştirilmiş gibidir. "İsim (Fars, **emrûd**'dan göçüşme ile), 1. İki çenekliler sınıfının gülgiller familyasından, beyaz çiçekli meyve ağacı. 2. Bu ağacın sarı veya yeşil renkteki ufak çekirdekli mevyesi." (s. 68).

Ayverdi'de, **emrûd** maddesinde verilen bilgiler, bir hatırlatma gibidir: "Armut sözünün eski metinlerde rastlanan asıl şekli" denildikten sonra, Ahmed-i Dâî'den alınan ve pek çok meyve adının yer aldığı şu beyte yer verilmiştir:

İneb unnâb ile emrûd u alma
Dahi encîr ile zeytûn u hurmâ (s. 341).

Meyvenâme'de verilen bilgilerin tamamına yakını onun insan sağlığıyla olan ilgisine dairdir. Ancak şairi belirtilmeyen bir beyitten anladığımıza göre damak zevki olanlar, armudu bütün meyvelere tercih etseler haklıdırlar (s. 26) denilmektedir.

Âşık Şem'î, destanındaki bir dörtlüğün son iki mısraını armuda ayırmıştır:

Eyle kulağına armudu mengûş
Hezar dost yüz yerde düşmanımız var (s. 287).

Konya'da armut'a, **armıt** denilir; okumuşlar dilinde **armut** olarak söylense bile halk daima **armıt** der. Konya'da yetişen armut çeşitleri şunlardır:

akça armut: En erken olgunlaşan armut türüdür.

şeker armudu: Bu tür, Konya söyleyişiyle en yinek (yiyimi hoş) armuttur. Şekil olarak, âdeta armut türünün temsilcisi gibidir. Yaz ortasında yetişir. Bir aylık bir süre içinde olgunlaşıp tükenir. Kabuğu çok ince, sulu, çok tatlı bir Konya armududur. Anlatılmakla bitirilmeyecek olduğumuz şeker armudu için şair Büngül, âdeta onun destanını yazarcasına şu beyti söylemiştir:

Ya ala kızarmış bir filik budu
Üstüne buz gibi şeker armudu (Sakaoğlu 2002: 121).

göksulu: Yeşil renklidir, lezzetli ve bol sulu olur.

nar armudu: Türünün iri olan örneklerindendir. Dallarında seyrekçe olur.

kış armudu: Sonbaharda gelişimini tamamlar. Sapı ile koparılarak iplere dizilir ve birbirlerine değmeyecek şekilde yüksek yerlere asılır. Rengi oldukça koyudur. Aralık ayından itibaren elle ve gözle kontrol edilerek yenecek kıvama gelip gelmediği anlaşılır. Bazıları Hıdırellez'e kadar bekletilir.

öküz göbeği: İri bir armut türüdür.

dağ armudu: Başka illerde **ahlat, çördük** gibi adlarla adlandırılan armut türüdür. Genelde kendiliğinden yetişir. Türünün en küçük örneklerindendir. İyice olgunlaşınca bol sulu olur. Daha çok kırsal kesimlerde sulak yerlerde yetişir. Olgunlaşmamışının buruk bir tadı vardır.

incir armudu: Halk arasında *kön olur* (olgunlaşmadan kararır) diye bilinir. Emilerek yenilir.

Bu türlerin olgunlaşmışlarının yenilmeye hazır hâle gelmelerinin de belirli bir sırası vardır. Bazıları için şöyle bir takvim verebiliriz: **akça armut**, en erken olgunlaşanıdır. Onu sırasıyla **şeker armudu, göksulu, nar armudu** ve **kış armudu** izler.

Akça armut ile **göksulu** renklerinden, **nar armudu** ile **incir armudu** şekle bağlı benzerliklerinden ötürü bu adlarla anılmaktadır. **Öküz göbeği** ise, olsa olsa öküzün göbeği ile armudun şekli arasında kurulan bir bağdan kaynaklanmış olmalıdır. **Dağ armudu** yetiştiği coğrafya ile, **kış armudu** ise yenildiği mevsim ile ilgilidir. **Şeker armudu**, şeker gibi tatlı olmasından ötürü bu adla anılmaktadır.

Günümüzde bu armutların soyu gittikçe tükenmektedir. **Şeker armudu, nar armudu, öküz göbeği** bu arada sayılabilir. Buna karşılık tüketim piyasası Bursa'nın **deveci armudu**na, **Ankara armudu**na yönelmiştir.

148 numaralı *Konya Şer'iye Sicili*'nde, *Emrudcunun İbrahim* adlı bir esnaftan söz edilmektedir (Sarıköse 2011: 110).

2. Elma

Devellioğlu'nda doğal olarak **elma** kelimesine yer verilmemiştir.

Türkçe Sözlük'te kelimemizin isim olduğu belirtildikten sonra tıpkı **armut** kelimesinde olduğu gibi ağaç ve meyve olarak iki karşılığı verilmektedir.

"1. Gülgillerden, çiçekleri pembe veya beyaz bir ağaç. 2. Bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi." (s. 629).

Sonuncu sözlüğümüz olan *Ayverdi'*de biraz farklı bilgiler verilmektedir. İsim olduğu belirtildikten sonra şu bilgiler yer almaktadır: (Eski Türk. alma<almıla, kökü belli değildir).

Buraya Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvanü Lûgati't-Türk*'ünden alacağımız bir atasözüyle küçük bir hatırlatmada bulunmak isteriz.

Atası açıg almıla yise oglınıng tışı kamar (Babası ekşi elma yese oğlunun dişi kamaşır.) (DLT II/311).

İki sözlüğün arasındaki tanım farkını belirleyebilmek için *Ayverdi*'deki bilgiyi de aynen alıyorum:

"1. Gülgillerden, yurdumuzun her yerinde yetişen, dişli yapraklı, açık pembe çiçekler açan, verimli, dayanaklı ağaç. 2. Bu ağacın, rengi kırmızı ile açık yeşil arasında değişen, sert ve parlak kabuklu, hoş kokulu, ufak çekirdekli, ekşi, mayhoş veya tatlı, vücuda yararlı birçok hassalar taşıyan gevrek meyvesi." (s. 338).

Bir önceki meyvemiz olan armut başlığı altında verilen Ahmed-i Dâî'den alınan beyitte, kelimemiz, "… emrûdu alma" şeklinde geçmekteydi.

Meyvenâme'de verilen bilgilerin de tamamına yakını tıpkı, **armut**'ta olduğu gibi onun insan sağlığı açısından taşıdığı değerle ilgilidir. İlgimizi çeken tek cümle ise, "… elma nam meyve tatlı ve ekşi olarak iki nevi olup…" şeklindedir (s. 29).

Âşık Şem'î ise destanında hurma, harnup, fıstık gibi Konya'da yetişmeyen meyvelere yer verirken, nedense **elma**nın adını anmamıştır.

Konya'da **elma** bu adla söylenir, ancak güney ilçelerinde **alma** söyleyişi de görülür.

Elmanın türlerine gelince… Bu konuda şu listeyi sunabiliriz:

harman elması: Harman zamanı olgunlaşan bir elma türüdür. Temmuz sonlarında yenilecek kıvama gelir. Kabuğu incedir. Bir ay içinde tüketilir.

kış elması: Geç olgunlaşan, bunun sonucu olarak da yenilebilecek hâle gelmesi kış aylarını bulan elma türüdür.

Bozkır elması: Güney ilçelerimizden Bozkır'ın yetişen elma türüdür.

söğüt elması: Söğüt ağacına aşılanır. Bol sulu olur.

daldabir: Harman elmasına verilen başka bir addır.

altın çekirdek elması: Yeterli ve güvenilir bir bilgiye ulaşılamamıştır.

dağ elması: Eriğe benzeyen bir yapısı vardır. Ekşi olup daha çok kurusu/kakı makbuldür.

mis elması: Merkez ilçelerden Karatay'ın güney mahallelerinden olan, eskiden bağlık ve bahçelik özelliğiyle tanınan Kumköprü'de yetişirdi. Kokusu sebebiyle bu adla anılmış olabilir.

tavşanbaşı: Konya'nın en sevilen elmalarından olup olgun hâli bile yeşildir. Mayhoşa çalan bir tadı vardır. En erken olan elma türü olup 35-40 gün kadar süren bir dönemi vardır.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz iki meyvemiz, günlük hayatımızda olduğu kadar anonim edebiyatımızda da birlikte anılır. Özellikle atasözlerimizde âdeta birbirinin tamamlayıcısı gibidir.

Armudu elmayı taşladık / İllallaha başladık.

Armudu soy (da) ye / Elmayı say (da) ye.

Armut ağacı elma vermez (Albayrak 2009: 170).

Sözümüz, bölge ağızlarında unsurlarının yeri değişmiş ve gelişmiş olarak da görülür.

Elmayı soy ye / Eriği say ye / Armudu sapçığı ile küpçü ile ye (Aksoy 1996: 112).

Konuya, çocukluğumuzun bir tekerlemesi de tanıklık etmektedir:

Elma, armut / Kel Mahmut.

Konya'daki alışveriş merkezlerinin zengin bir meyve bölümü olanlardan birinde, 2012 ilkbahar-yaz aylarında belirlenen elma türlerinin adları da şöyledir: **Starking, golden, yeşil, Arap kızı, Arjantin, Pink Lady, yazlık, Amasya** vb.

3. Kayısı

*Develliogl*u bu kelimemize yer vermemiştir.

*Türkçe Sözlük'*te, kelimemizin isim olduğu belirtildikten sonra Farsça olduğu kaydedilmekte, asli şekli **kaysī** olarak göstermektedir.

"1. Gülgillerden sıcak veya ılık iklimlerde yetişen, çiçekleri pembemsi beyaz bir ağaç. 2. Bu ağacın açık turuncu renkte, eti sulu, güzel kokulu tek ve sert çekirdekli tatlı meyvesi." (s. 1116).

Ayverdi'de, isim olduğu belirtildikten sonra Farsça **kaysī-kayşī**'den geldiği gösterilmekte, '[Kelime Balkan dillerine de geçmiştir]' ek bilgisi verilmektedir:

"1. İki çenekli sınıfının gülgiller familyasından, 4-6 metre boyunda, dalları dik ve yaygın, çiçekleri pembemsi beyaz renkte, anayurdu Doğu Anadolu olan meyve ağacı. 2. Bu ağacın etli, az sulu tek çekirdekli, sarı-turuncu renkli, kokulu, bol şeker ve vitaminli, yaş ve kuru olarak yenen meyvesi [Kelime konuşma dilinde kaysı şeklinde de söylenir.]" (s. 644).

Devellioğlu'nun, *Türkçe Sözlük* ve *Ayverdi*'de 'Farsça' olarak gösterilen **kayısı** ve **kaysı** şekillerinden hiçbirine yer vermemesi dikkat çekicidir. Ayrıca öbür iki sözlüğümüzün de kelimemizi Farsça olarak göstermesi de önemlidir. Çünkü buraya almadığımız bazı sözlüklerde kelimemizin Farsçadan alındığına dair hiçbir noktaya dokunulmamıştır.

Meyvenâme'de kurusunun da sağlık için son derece yararlı olduğu kayıtlıdır (s. 54-55).

Âşık Şem'î'nin destanında kayısıdan söz edilmemektedir.

Konya'da bilinen kayısı türleri aşağıda bir liste olarak verilmiştir.

al yanak: Çekirdeği acı, bir tarafı kırmızı olan kayısı türüdür.

tatlı çekirdek: Adından da anlaşılacağı üzere, çekirdeği tatlı olan bir kayısı türüdür.

şekerpare: Son derece tatlı, âdeta içine şerbet konulmuş havası verilen kayısı türü. Kurusu da son derece tatlı olur.

kepek kayısısı: İri taneli, yemekten çok reçel yapmak için değerlendirilen bir tür.

kamerü'd-devle: Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği, Meram'da yetişen, Şam'ın Hamâvî kayısısından daha lezzetli ve sulu olan bir kayısı türü.

kamerüddin: Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği, Meram'da yetişen, Şam'ın Hamâvî kayısısından daha lezzetli ve sulu olan bir kayısı türü.

fındık kayısısı: Kayısının en küçük türü olup fındıktan biraz daha büyüktür.

Şam kayısısı: Hem tazesi yenilen, hem de kurutmaya uygun kayısı türüdür.

badem kayısısı: Şekli bademe benzediği için bu ad verilir; çekirdeği de tatlı olur.

Musafdeste kayısı: Bir yanı yeşilimsi bir yanı al, Konya'ya özgü erken olan bir kayısı türü. Bu türü, çekirdeği sertleşmeye başlamış 'çağla' diye tanımlayanlar da vardır (Odabaşı [1999]: 25). Ancak sözlü kaynaklarda son cümleye itiraz edilmektedir.

tokaloğlu: Konya'da yetişen bir kayısı türü.

Kayısı konusunda birkaç küçük bilgiyi de ekleyelim.

Konya'dan bir söz… Değerlendirilmesini size bırakıyorum: Bundan iyisi/Şam'da kayısı.

Bir zamanlar Konya'dan Şam'a kayısı ihraç edilirmiş.

Bazı türlerin acı olan çekirdeği özel yöntemlerle tatlandırılır.

4. Kiraz

Devellioğlu'nda doğal olarak **kiraz** kelimesine yer verilmemiştir.

Türkçe Sözlük'te kelimemizin isim olduğu belirtildikten sonra Yunancadan alınma olduğu kaydedilmektedir; ancak bazı kelimelerde verildiği üzere özgün yazımının Türkçe okunuşu verilmemiştir.

"1. Gülgillerden, ılıman iklimlerde yetişen bir meyve ağacı. 2. Bu ağacın kırmızı ve beyaz renkte, etli, sulu, tek çekirdekli meyvesi." (s. 1185).

Ayverdi'de kelimemizin isim olduğu belirtildikten sonra Yunancadan alındığı, asıl şeklinin ise **kerasi** olduğu kaydedilmiştir.

"1. Gülgillerden, genellikle yapraklanmadan önce açan, bazı türlerinin odunu ince marangozlukta kullanılan ve aynı isimdeki meyveyi veren ağaç. 2. Bu ağacın kırmızı renkli, tek çekirdekli, etli ve sulu meyvesi." (s. 682).

Meyvenâme'de verilen bilgiler arasında en ilgi çekicisi şudur: **Kiraz** yenilirken çekirdeği de yutulursa midede bulunan artıkların atılmasına yardımcı olurmuş (s. 55).

Şem'î'nin destanında **kiraz**ın adı yer almamaktadır.

Konya'da **kiraz**lara verilen tür adları şöyledir:

deli kiraz: Aşılı olmayan kiraz türüdür.

beyaz kiraz: Renginden ötürü böyle denilirse de açık sarıya daha yakındır.

kuş kirazı: Kirazın ortak adı olarak da kullanılır.

Ancak, Konya'nın **kiraz** bölgeleriyle ilgili olarak farklı adlandırmalar da görülmektedir. Bu bölgelerden biri de ilimizin kuzeybatısındaki Akşehir ilçemizdir. İlçenin, **kiraz** tarımına elverişli olan köylerinde bu meyvenin en güzel örnekleri yetiştirilmektedir. İşte bölgede yetişen bu leziz ve sulu **kiraz** türlerinden üçünün adı: **Karabağlı, Dırıganlı, Güleri**.

Akşehirliler, ülkemizde **Napolyon kirazı** olarak bilinen türün ortaya çıkışını ve bu adın verilmesini de bir övünme konusu olarak şöyle anlatırlar:

1960 yılında Eskişehir'e yurt dışından getirilen kiraz fidanlarından Akşehir'e de getiren Ziya Ülkü, birkaç yıl içinde çok iri taneli kiraz elde edince babası, 'Bahçeye hırsız getireceksin.' diye ağaçları kesmeye başlar. Ancak baba ikna edilir ve dokuz yıl sonraki ürün inanılmaz bir fiyata alıcı bulur.

1969 yılında kirazlar İstanbul Halinde götürülürken sebze ve meyve tüccarı Bozkırlı Hacı Mehmet'in kamyonu trafik kazası sonucu devrilir ve kirazların bir bölümü zarar görür. Buna karşılık kalanlar bile çok iyi kazanç getirir. O, götürdüğü kirazların kasalarına, 'lüks kiraz', 'birinci sınıf kiraz' diye adlar verir ve etiketindeki yüksek fiyata karşılık çok iyi para kazanır. Bu durum karşısında o şöyle der:

'Bu kiraz filan değil, para kardeşim para…'

O tarihten sonraki dönemlerde, o 'lüks', 'birinci sınıf' gibi adlarla anılan kirazların ortak adı **Napolyon kirazı** olarak kalır (Çolak 2004: 5).

Bu **kiraz** türünün bir de başka yönü vardır. Dönemin cumhurbaşkanı İngiltere'ye giderken, kendisine bir kasa Akşehir kirazı gönderen üreticimize kraliçe tarafından tebrik ve teşekkür mektubu gönderilmiştir.

148 numaralı *Konya Şer'iye Sicili*'nde, *Kiraz Ali* ve *Kiraz Ahmet* diye adlandırılan iki mükelleften söz edilir (Sarıköse 2011:118).

5. Üzüm

Devellioğlu'nda doğal olarak üzüm kelimesine yer verilmemiştir.

Türkçe Sözlük'te kelimemizin isim olduğu belirtildikten sonra, armut, elma, kiraz vb. aksine sadece bir tanımla yer almaktadır.

"Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi" (s. 2070). Burada dikkat edilmesi gereken nokta, meyvenin üzerinde yer aldığı kavramın, ayrı bir kelime olan asma ile dile getirilmiş olmasıdır.

Ayverdi'de kelimemizin isim olduğu belirtildikten sonra farklı bilgiler verilerek asıl tanıma geçilmektedir:

"(Eski Türkçede üzüm 'üz-mek' "kesmek, koparmak") [Salkımdan koparılarak yendiği için] [Kelime komşu dillere de geçmiştir.] Asma adı verilen ağaççığın salkım durumunda ufak tâneli, çekirdekli, ince kabuklu, sulu, etli, glikoz ve vitamin bakımından zengin, yetiştiği yere göre pek çeşidi bulunan, tâzesi ve kurusu yenen meyvesi." (s. 1302).

Maddenin sonundaki bilgi ise pek az sözlükte yer alan bir açıklamadır. Orada şu tarih bilgisi verilmektedir: **Üzüm** sözü Türkçe yazılı belgelerde Uygur çağı ile başlar. Bundan sonra artık Türk kaynaklarında sık sık görülür (Bahâeddin Ögel).

Görüleceği üzere burada *Türkçe Sözlük*'ten farklı olarak geniş bilgi verilmiştir. En önemlisi de kelimenin Türkler arasında kullanımıyla ilgi tarih bilgisidir.

Meyvenâme'de, üzümün insan sağlığı için ne kadar faydalı olduğu belirtilmekle birlikte, zamansız yenilmesinin de zararlı olduğu dile getirilmektedir (s. 27-28).

Âşık Şem'î ise destanında üzüm için şöyle demektedir:

Eşgim tane tane düşüptür nara

Oldu buharımdan üzüm kapkara (s. 288).

Konya, Evliya Çelebi'nin de *Seyahatnamesi*'nde belirttiği üzere, bağlarıyla ünlüdür. İl merkezi ve yakın çevresinde çok geniş üzüm bağları olduğu gibi, özellikle güneybatı ilçelerinde çok geniş üzüm alanları vardır. Konya'da yetiştirilen, belki bazıları komşu il ve ilçelerde de yetiştirilen üzümlerin çeşidi çok fazladır. İşte o sayısız üzüm türlerinin adları:

aladiriz: (al İdris-ala idris'ten) Pembeye çalan renkte bir üzüm türüdür.

köle doyuran: İri taneli bir üzüm türü olup Çumra ilçesinin Apa köylerinde yetişir.

şıra horladan: Bu da Apa köylerinde yetişen bir türdür.

tilki kuyruğu: Vasıfsız, kalitesiz üzüm.

gut/ak gut: Taneleri bir birine yapışık beyaz üzüm.

ak üzüm: Siyah üzüme göre daha erken olgunlaşan bir üzüm türüdür.

dimnit: Erken olgunlaşan ince kabuklu, bol sulu, küçük çekirdekli bir tür siyah üzüm.

gut: İri taneli bir üzüm türüdür.

gadın barnağı: Söbüye yakın şekilde, kabuğu sert ve hevenge asılmaya uygun üzüm türüdür.

büzgülü: Sert kabuklu, dayanıklı üzüm türüdür.

germe: Kalın kabuklu, pek yinek olmayan üzüm; hevenge asmaya uygundur.

Aladağ üzümü: Konya'nın güneybatı ilçelerindeki Aladağlarda yetişen, taneleri fazla iri olmayan, ancak tatlı olan üzüm türüdür.

Üzüm türlerinden başka, bu kelimenin tamamlayıcısı pek çok kelimemiz daha vardır. Bunların bir kısmını da hatırlatmak isteriz.

cingil: Üzerinde 3-5 üzüm tanesi olan salkım.

asma: Dalları çardak üzerine yayılan üzüm.

çıbık: Çubuk, üzüm çubuğu.

omca: Üzüm kütüğü.

puşta: Üzüm bağlarında küçük parsellerin arasında su doldurmak için açılan derin hendekler.

tiyek: Asma sürgünü, taze dal.

Üzümün türevlerinden olan **bekmez** de pek çok farklı kelimeyi beraberinde getirmektedir: *Şıra, köpük, işdalak, deli âşar, çaraş, ak toprak* (pekmez toprağı) vb. Bunların da ayrı ayrı açıklanması gerekir görüşündeyiz.

Bakınız, şairimiz Büngül, bu üzümlerden biri için, dimnit için ne diyor?

Bakışından anlar sanki sözümü

Kara kara bakar dimnit üzümü (Sakaoğlu 2002: 120).

SONUÇ

Konya gibi çok geniş alana yayılmış olan bir ilde elbette farklı iklim özellikleri yaşanacak, bunun kaçınılmaz sonucu olarak da çok farklı meyve yetişecektir. Ayrıca bu meyvelerin de pek çok alt dalı/türü de yetişmekte, damaklara olduğu kadar ekonomiye de hitap etmektedir. Bu özelliklerin konumuza yansıması en az bu ikili kadar önemlidir. Bu meyvelerin genel adlarının söyleniş özelliklerinin yanında türlerin aldığı adların zenginliği önemli bir dil olayıdır.

Konya'da eşya ve mekânlara verilen adlarda görülen farklılıklar (tahtaboş, ağzıaçık, battıçıktı, gayıklı gâve, ilegençe vb.) meyve türlerinde de görülür. Meyvenin; şekline, rengine, tadına göre verilen adlar tam bir dil olayının sergilenmesidir. Şu birkaç ad bile bu konunun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir: **Hamıdatlı, davşanbaşı, öküz göbeği, alyanak, piç fişne, cırtlan erik, deli kiraz, köle doyuran, göksulu, daldabir, tilki kuyruğu** vb.

İnanıyorum ki bu ad zenginliği başka illerimizde yetişen meyveler için de söz konusudur. İllerimiz için hazırlanacak olan meyve adları atlasında/haritasında, aynı veya benzer adların farklı meyvelerin adları olarak kullanıldığı da görülecektir. Bizim, gönüllülerden, ziraatçılardan, hal esnafından ve meyve zevki olan hemşehrilerimizden derlediğimiz bu adların daha da zenginleşeceği unutulmamalıdır. Bilgi konusunda yardımcı olan bütün dostlara teşekkür ederim.

NOTLAR:

1. Bu bilgiler, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Bilge Kaya Yi-

ğit, Nevşehir merkez nüfusuna kayıtlı, 85 yaşında olup 25 yıldır Ankara'da yaşayan annesi Kadriye Kaya'dan derlemiştir.

2. Aşağıda adları anılan her yaş grubundan büyüğümüz ve küçüğümüz ad verme ve bilgi aktarma konusunda yardımcı olmuşlardır.

Hasan Sakaoğlu, Mehmet Ali Uz, Ali Naltekin, Nail Bülbül, M. Yavuz Çolak, Mehmet Anadol, Nuri Ahmet Sezer, İhsan Kayseri.

KAYNAKLAR

ALBAYRAK, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul, Kapı Yay.

AKSOY, Ömer Asım (1996), *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, Ankara, TDK Yay.

AYVERDİ, İlhan (2011), *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, Kubbealtı/Milliyet Yay.

ÇOLAK, M. Yavuz (2004), "Akşehir'in Yükselen Değeri: Gölçayır Kasabası", *Konya Tarım*, 19 (217), Temmuz, 5.

DAĞLI, Yücel (2006), "Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Meyve", *Meyve Kitabı*, İstanbul, 225-289.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1978), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Ankara.

EBU'L-HİKMET AHMED MUHSİN (2011), *Meyvenâme* (haz.: Zuhal KÜLTÜRAL-Aylin KOÇ), Konya, Palet Yay.

GÜRSOY NASKALİ, Emine-Dilek HERKMAN (2006), *Meyve Kitabı*, İstanbul, Kitapevi Yay.

KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara, TDK Yay.

KARAMAN, Seyit Ali-Yücel DAĞLI (2006), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 3. Kitap, İstanbul, YKY.

KOCATÜRK, Vasfi Mahir (1963), *Saz Şiiri Antolojisi*, Ankara, Edebiyat Yay.

KUŞ, Ahmet (2005), "Konya Ağzı Ve Bir 'Gonyalıca Sözlük' Derlemesi", *İpek Yolu/Konya Kitabı VIII*, Aralık, 123-136.

KAŞGARLI MAHMÛD, (1940), *Divanü Lûgat'it Türk Tercümesi*, (çev.: Besim ATALAY), Ankara, Alâeddin Kıral Basımevi/TDK Yay.

ODABAŞI, A. Sefa ([1999]), *Geçmişten Günümüze Konya Kültürü*, Konya, Selçuklu Belediyesi Yay.

ÖZKAFA, Adnan (2010), *Gonya Kitabı*, Konya, Memleket [Gazetesi] Yay.

SAKAOĞLU, Saim (1995), "Eski Üzüm Bağlarına Mehdiye", *Konya Ticaret Odası Dergisi*, 7 (83), Ocak, 38-40'tan *Çaybaşı Yazıları* (2000,2002) Konya, 121-125, Meram Belediyesi Yay.

SAKAOĞLU, Saim (1996), "Elma Kakı Yönüz Eriği", *Yeni Konya*, 03 Ağustostan Çaybaşı Yazıları (2000, 2002) Konya, 118-120, Meram Belediyesi Yay.

SAKAOĞLU, Saim (2002), *Konya Üzerine Şiirler*, Konya, Konya Ticaret Odası Yay.

SARIKÖSE, Barış (2011), *Konya Şer'iye Sicili/148 Numaralı Defter*, Konya, Çizgi Kitapevi.

SEMERCİ, Tansel (2012), "Tropikal Tadlar Gün Geçtikçe Yerleşiyor", *Büyükşehir Ankara*, 8 (375), 1-8 Mayıs, 12-13.

Türkçe Sözlük (2005), Ankara, TDK Yay.

UYUMAZ, Emine (2006), "XI-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Yetişen Meyveler", *Meyve Kitabı*, İstanbul, 491-504.

KIRGIZ ATASÖZLERİNDE TOPLULUK İSİMLERİ

Salih Mehmet ARÇIN

Giriş

Bu çalışmada, topluluk isimleri başlığı altında değerlendirdiğimiz ulus ve uruu muhtevalı Kırgız atasözlerini ya da atasözü hüviyetine bürünmekte olan sözleri tanıtmaya çalıştık. Kırgızistan'da bulunduğumuz üç yıl içinde Kırgız halkı tarafından bu sözlerin sık kullanılması dikkatimizi çekmişti. Kırgız halkı, bu sözleri bazen kendi ulusunu veya uruusunu bazen de diğer ulusları yermek veya övmek için kullanmaktadır.

Bu noktada, uruu kelimesi ile ilgili açıklama yapmakta yarar olduğu düşüncesindeyiz. Kırgız Türkçesinde soy anlamı taşıyan bu kelimenin bilhassa Türkiye'deki çalışmalarda uruk kelimesiyle karıştırıldığı gözlenmektedir. Her iki kelime anlamca birbirine yakın olsa da uruu kelimesi daha geniş bir anlama sahiptir. Baktıbek İsakov, uruu ve urukların farkını şöyle açıklamaktadır: Kırgızlarda Oñ ve Sol Kanat'a bağlı her bir uruu, sosyal ve idari bakımdan "uruk" adındaki alt birimlerden meydana gelmekteydi. Bu uruklar, uruular gibi hususi bir ada sahiptiler. Ancak uruulara bağlı uruklardan bazıları sosyal, siyasi, ekonomik ve demografik amillerin tesiri ile birbirine karışmak zorunda kalmışlardır (İsakov 2009: 15).

Uruu ve uruk kelimelerinin sözlük anlamı ise şöyledir: Kırgız Türkçesinin en kapsamlı sözlüğü özelliğini taşıyan *Kırgız Tilinin Sözdügü* adlı eserde uruu kelimesi hakkında; *1. Öz ara tuuşkandık mamilede bolgon adamdardın tobu. Çaldar Daniyardın kay uruudan ekenin da taap berişti (Aytmatov). 2. öt. Tür, Türküm. Ar uruu ösümdüktörgö tolturulgan bir neçe papkalar pionerler bölmösünö koyulgan (Sıdıkbekov).* "1. Arasında kardeşlik münasebeti olan insanların hepsi. *İhtiyarlar Daniyar'ın hangi uruudan olduğunu bulmuşlardı* (Aytmatov). 2. *Eski Tür.* Zümre. *Her tür bitkiyle doldurulan bir çok papka (resim), pionerler odasına koyulmuştur* (Sıdıkbekov)" tanımları yer almaktadır. *Uruk* kelimesi ise aynı kaynakta; *1. Ürön, Üröndük dan, tukumduk dan. Sap-sap kılıp cööktöp, Sapattap uruk septirgen (Osmonkul). Karıp Kulmay aksakaldan uruk surap alıp sabiz, piyaz, koon darbız egip koyuunu oylodu*

(Abdukarimov). 2. Uruu, tukum. Anjıyanda turugu, Adigine urugu (Togolok Moldo). Bolot miñbaşının uruktarının biröö menen uruşa ketti (Abdukarimov). 3. Urgaaçı balıktın mayda-mayda tukumduk cumurtkaları, ikra. 4. Adamdın, aybandardın erkektik tukumdun suyuktugu. "1. Tohum, tohumluk ekin (hububat), damızlık. *Sıra sıra yaparak kenarlara, kaliteli tohum saçmış* (Osmonkul). *Kimsesiz Kulmay aksakaldan tohum rica ederek havuç, soğan, kavun karpuz ekmeyi düşündü* (Abdukarimov). 2. Kabile, soy. *Andican'da yeri, Adigine urugu* (Togolok Moldo). *Bolot binbaşının uruklarının biriyle savaşmaya gitti* (Abdukarimov). 3. Dişi balığın parça parça döl yumurtaları, ikra. 4. İnsanların, hayvanların erkeklik dölünün seyrekliği" tanımlarıyla ifade edilmiştir (*Kırgız Tilinin Sözdügü* 2010: 1260-1261).

Yukarıdaki tanımlardan anlaşıldığı üzere urukların birleşmesiyle oluşan uruular Kırgız toplumunda 'biz' duygusunu yaratan önemli bir bağ olarak hâlen önemini korumakta ve günlük hayat içerisinde en basit ifadeyle insan ilişkilerinde biz ve öteki duygularını her daim hissettirmektedir. Bu açıdan çalışmamızın ikinci bölümünde yer verdiğimiz uruu muhtevalı atasözlerinde değişik Kırgız uruularının gözlemleri ve ifadeleri kayıt altına alınmıştır. Bu muhtevadaki atasözleri üzerine yaptığımız derleme çalışmaları esnasında halkın özünü veya ötekini ifade ederken doğal bir gözlem sonucunda bir yargıya vardığını tespit etmiş bulunmaktayız.

Her toplumun dilinde özüyle ya da ötekiyle ilgili birtakım sözler vardır. Mesela, Türk atasözlerinde "*Anladım ise Arap olayım; Arap saçına döndü / İşi Arap saçına döndü / Arap saçına dönmek; Osmanlı tavşanı araba ile yakalar / avlar; Osmanlı bir kadın.*" vb. ulus ve topluluk isimleriyle ilgili örnekleri vermek mümkündür (Küçük 2004: 31-42). Bu konuyla ilgili olarak, uluslar kendilerini veya temas hâlinde oldukları diğer ulusları algılamada ve anlamada öne çıkan birtakım özellikleri genellemektedir, diyebiliriz. Kırgız halkı da tespit ettiğimiz sözlerde kendisinin ve diğer ulusların değerlerini karakterize etme yoluna gitmiştir. Diğer bir deyişle, Kırgız halkının hem kendi içinde hem de diğer uluslarla olan ilişkisini yansıtan bu sözler ortak bir vicdan ürünüdür.

Çalışmamızda, Kırgız atasözlerinde ulus ve uruu isimleriyle ilgili olarak en çok komşu ülkeler veya toplulukları anlatan sözler tespit edilmiştir. Bu sözlerde, Kırgız halkının aynı coğrafyayı paylaştığı uluslarla ilgili gözlemlerinin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Toplumun bilgi ve tecrübelerini yansıtan atasözleri, Kırgızların diğer uluslarla ilişkilerini çözmemizde yardımcı olmakla birlikte bazı atasözlerinde etnik ve kültürel yakınlığı; bazılarında ise farklı noktaları vurgulamaktadır.

Atasözlerinde Kırgız halkının diğer ulusları veya uruularını tanımlarken mizah ve yergi unsuruna sıkça başvurduğu gözlenmektedir. Yergi, sadece öte-

kini değil kendini algılamada da çıkar bir yoldur. Ayrıca, bazı atasözleri sert anlamlar barındırsa bile muhataplarını çok da rahatsız etmeyen bir niteliktedir; çünkü bu sözler toplumun ortak ürünü olması sebebiyle özümsenmiştir. Diğer bir deyişle tarih boyunca yapılan gözlemler sonucunda önermeler genelleme yapılarak ifade edilmiştir.

Dikkatimizi çeken bir husus da derlediğimiz ulus ve uruu muhtevalı atasözlerinin Kırgız atasözleri ve deyimleri ile ilgili yapılan çalışmalarda (sözlük, edebî kitaplar vb.) olabildiğince az yer almasıdır. Taradığımız kaynaklar içinde Muhamed İbragimov'un *Kırgız Makal, Lakap, Uçkul Sözdörü*; Güliya Tajieva ve Aysuluu Kurmanbekova'nın birlikte hazırladıkları *Kırgız Makal, Lakap cana Uçkul Söz Türmöktörü* adlı kitaplarının haricinde neredeyse bu tarz sözlere diğer derleme çalışmalarında yer verilmediği tespit edilmiştir. Bahsi geçen bu eserlerin yayım yılları göz önüne alındığında Sovyetler Birliği sonrasında yapılan çalışmalar olduğu malumumuzdur. Evvelden Sovyetlerin kardeş halklar ilkesiyle bağdaşmayan her türlü unsurun ya sansüre uğradığı ya da kayıt altına alınmadığı bilindiği için bu iki eserin bu tarz sözleri derlemeye katması yeni bir anlayışın delili sayılabilir.

Çalışmamızda, konumuzla ilgili bazı atasözlerini bu iki eserde belirledik. Bu kitaplardaki sözlerden kaynak belirtmek suretiyle yararlandık. Atasözünün Latin harflerine aktarılmış Kırgız Türkçesi aslının yanında *"Kalmak - kırgız coo bolsun, kara başım soo bolsun. (KMLUST 2004: 524)"* yararlandığımız kaynağı gösterdik. Derleme çalışmalarında tespit edilen sözler eğer bu eserlerde aynen var ise derleme çalışmamızı temel aldık ve tekrar kaynak göstermedik. Bazen bir atasözü hem derlememizde hem de bahsi geçen eserlerde farklı varyantlarla tespit edilmiştir. Bu durumda, atasözündeki değişiklikleri görebilmek için ayrı ayrı maddelerde vermeyi uygun gördük. Ayrıca, ulus isimleriyle ilgili olan bazı atasözlerinde aynı atasözünün farklı milletleri tasvir etmek için kullanıldığı gözlemlenmiştir. Mesela, *Kalmak - Kırgız coo bolsun, kara canım soo bolsun* "Kalmak, Kırgız düşman olsun, Kara canım sağ olsun" atasözü Kalmaklar hakkındayken aynı atasözünün diğer bir varyantında *Kazak - Kırgız coo bolsun kara canım soo bolsun* "Kazak, Kırgız düşman olsun, Kara canım sağ olsun" Kazaklarla ilgili olarak kullanıldığı görülmektedir. Tabii ki bu durum bölgeden bölgeye halkın ötekini algılayışından kaynaklanabilir.

Derleme çalışmalarını ise Kırgızistan'ın güney bölgesinde yer alan Oş ve Celalabad; kuzey bölgesinde Isıkköl ve Çüy oblastlarında (bölgelerinde) yaptık. Kaynak kişileri çalışmanın sonunda liste hâlinde sunduk.

Metin-Aktarma

I. Ulus İsimleriyle İlgili Olan Atasözleri

1.1. Kalmak

1.1.1. Калмак - кыргыз жоо болсун, Кара жаным соо болсун.

Kalmak - kırgız coo bolsun, Kara canım[1] soo bolsun.

Kalmak, Kırgız düşman olsun, Kara canım sağ olsun.

1.1.1.1. Калмак - кыргыз жоо болсун, Кара башым соо болсун.

Kalmak - kırgız coo bolsun, Kara başım[2] soo bolsun. (KMLUST 2004: 524)

Kalmak, Kırgız düşman olsun, Kara başım sağ olsun.

1.1.2. Калмактын катмар сыры бар.

Kalmaktın katmar sırı bar. (KMLUST 2004: 524)

Kalmak'ın türlü türlü sırrı var.

1.1.3. Кайраттуу болсоң калмакка бар, Кыйын болсоң Кытайга бар.

Kayrattuu bolsoñ kalmakka bar, Kıyın bolsoñ kıtayga bar. (KMLUST 2004: 524)

Gayretliysen Kalmak'a var, Cesursan Kıtay'a var.

1.1.4. Калмак кыйнаганына төө кайтартат.

Kalmak kıynaganına töö kaytartat. (KMLUST 2004: 524)

Kalmak acı çektirdiğine deve güttürür.

1.1.5. Эл бириксе, калмактын ханын алат.

El birikse, kalmaktın hanın alat. (KMLUST 2004: 524)

Halk birleşse Kalmak'ın hanını alır.

1.2. Kazak

1.2.1. Казак - Кыргыз жоо болсун, Кара жаным соо болсун.

---

1 *Kırgız Tilinin Sözdügü'nde kara canı* sözüne "kendi, yalnız kendisi" anlamları verilmektedir. Bu durumda atasözünü şu şekilde de Türkiye Türkçesine aktarabiliriz: Yalnızca bir kuru canım var, o sağ olsun da Kalmak-Kırgız düşman olmuş olmamış umurumda olmaz.

2 Kara başı = kara canı, bk. 1 No.lu dipnot.

Kazak - Kırgız coo bolsun, Kara canım[3] soo bolsun.

Kazak, Kırgız düşman olsun, Kara canım sağ olsun.

1.2.2. Кыргыз сынчы келет, Казак ырчы келет.

Kırgız sınçı kelet, Kazak ırçı kelet.

Kırgız eleştirmen olur, Kazak şarkıcı olur.

1.2.3. Сарт бышырсын, кыргыз туурасын, казак ашасын.

Sart bışırsın, kırgız tuurasın, kazak aşasın.

Sart pişirsin, Kırgız doğrasın, Kazak yesin.

1.2.4. Казак кайың саганда, Кыргыз Ысар кирчек.

Kazak kayıñ saaganda[4], Kırgız Isar[5] kirçek.

1.2.4.1. Казак кайың сааганда, Кыргыз Исарга кире качканда.

Kazak kayıñ saaganda, Kırgız İsarga kire kaçkanda. (KMLUS 2008: 312)

1.2.4.2. Казак кайың сааганда, Кыргыз Ысарга кирген.

Kazak kayıñ saaganda, Kırgız Isarga kirgen. (KMLUS 2008: 312)

Kazaklar huş ağacının[6] suyunu çıkarmakla meşgul olurlarken, Kırgızlar Hisar'a girmişler.

1.2.4.3. Казак кайың саап, Кыргыз Ысар, Кулепке кирди.

Kazak kayıñ saap, Kırgız Isar, Kulepke kirdi.

Kazak huş ağacının suyunu çıkarırken (onunla beslenirken), Kırgızlar Hisar'a, Kulyap'a girdi.

1.2.5. Казак Кыргыз бир тууган.

Kazak Kırgız bir tuugan.[7]

---

3 Yalnızca bir kuru canım var, o sağ olsun da Kazak-Kırgız düşman olmuş olmamış umurumda olmaz.

4 Kazak kayıñ saaganda: 1636 yılı hadiselerine telmihtir. Cungarların (Kalmaklar) Kırgız topraklarını işgal edip halkı soyup halkın malına, canına kastetmeleri bu sözle anlatılmaktadır (KTS 2010: 592).

5 Tacikistan'ın batısındaki bir şehirdir. Duşanbe'nin yaklaşık 15 km batısında yer alır.

6 Huş: is. bot. Gürgengillerden, kerestelik bir ağaç cinsi (Betula).

7 Bu atasözünün aslı "Kırgız, Kazak, Özbek, Uygur, Türkmen, Tatar bir tuugan" olmasına rağmen günümüzde "Kırgız-Kazak bir tuugan" şeklinde kısalmış bir vaziyette kullanılmaktadır.

Kazak, Kırgız bir kardeş(tir).

1.2.6. Кыргыз - бабам, казак - канатташым, тажик - тагдырлашым, өзүбек - өз элим.

Kırgız - babam, kazak - kanattaşım, tajik - tagdırlaşım, özübek - öz elim. (KMLUST 2004: 533)

Kırgız atam, Kazak akrabam, Tacik kader arkadaşım, Özbek öz halkım(-soydaşım).

1.2.7. Орусту мылтык берип чепке кой, Казакты отурушта кепке кой, Кыргызды бычак берип этке кой.

Orustu mıltık berip çepke koy, Kazaktı oturuşta kepke koy, Kırgızdı bıçak berip etke koy. (KMLUST 2004: 298)

Rus'a tüfek verip sipere koy, Kazak'ı oturtup konuşmaya koy, Kırgız'a bıçak verip et (yemeye) koy.

1.3. Kırgız

1.3.1. Кыргыздыкы - кырк жылда.

Kırgızdıkı kırk - cılda.

Kırgız'ınki kırk yılda (olur).[8]

1.3.2. Кыргыз байыса катын алат, Өзбек байыса там салат.

Kırgız bayısa katın alat, Özbek bayısa tam salat.

Kırgız zengin olsa kadın alır, Özbek zengin olsa ev yapar.

1.3.3. Кыргыздын атасын эт өлтүргөн.

Kırgızdın atasın et öltürgön.

Kırgız'ın atasını et öldürmüş.

1.3.4. Кыргыз сынчы келет, Казак ырчы келет.

Kırgız sınçı kelet, Kazak ırçı kelet.

Kırgız eleştirmen olur, Kazak şarkıcı olur.

1.3.5. Кыргызда - айран көп, Оруста - майрам көп.

Kırgızda - ayran köp, Orusta - mayram köp.

Kırgız'da yoğurt bol, Rus'ta bayram bol.

---

8 Rivayete göre verilen bir emir 40 yıl sonra bile yapıldı mı yapılmadı mı diye sorgulanır.

1.3.6. Кыргыз болуп туулган соң, Кыргыз боло билем.

Kırgız bolup tuulgan soñ, Kırgız bolo bilem.

Kırgız olarak doğduktan sonra Kırgız olayım.

1.3.6.1. Кыргыз болуп туулган соң, Кыргыз боло билели.

Kırgız bolup tuulgan soñ, Kırgız bolo bileli. (KMLUS 2008: 415)

Kırgız olarak doğduktan sonra Kırgız olabilelim.

1.3.7. Кыргыздын шорпосу кырк жылда ооз күйгүзөт.

Kırgızdın şorposu kırk cılda ooz küygüzöt.

Kırgız'ın çorbası kırk yıllık olsa bile ağız yakar.

1.3.8. Кыргызды артка тарткан - кайдигерлик.

Kırgızdı artka tartkan - kaydigerlik.

Kırgızları gerileten vurdumduymazlıktır.

1.3.9. Боз үйдө Кыргыз төрөлгөн, Боз үйдө Кыргыз көгөргөн.

Boz üydö Kırgız törölgön, Boz üydö Kırgız kögörgön.

Kırgız boz üyde[9] doğar, boz üyde büyür.

1.3.10. Бабаң кыргыз кеп айткан, Балдарга жуксун деп айткан.

Babañ kırgız kep aytkan, Baldarga cuksun dep aytkan.

Söylenenler kulağa küpe olsun diye Kırgız atan söz söylemiş.

1.3.11. Кыргыздын акылы көзүндө.

Kırgızdın akılı közüñdö.

Kırgızların aklı gözünde.

1.3.12. Казак Кыргыз бир тууган.

Kırgız-Kazak bir tuugan.

Kazak, Kırgız bir kardeş(tir).

1.3.13. Жердин көркү - Алайда, Ашуунун көркү - кундузда, Сулуунун көркү - кыргызда.

Cerdin körkü - Alayda, Aşuunun körkü - kunduzda, Suluunun körkü - kırgızda. (KMLUST 2004: 138)

---

9 Birçok göçebe halkın üzeri keçe ile (üzük, tuurduk) örtülen, temeli uuk - tündükten oluşan evi.

Yerin güzeli Alay'da, Dağ geçidinin güzeli Kunduz'da[10], Kızın güzeli Kırgızdadır.

1.3.14. Кыргыз - бабам, казак - канатташым, тажик - тагдырлашым, өзүбек - өз элим.

Kırgız - babam, kazak - kanattaşım, tajik - tagdırlaşım, özübek - öz elim. (KMLUST 2004: 533)

Kırgız atam, Kazak akrabam, Tacik kader arkadaşım, Özbek öz halkım (soydaşım).

1.3.15. Кайың эмес, тал эмес - арча чалыш, Кыргыз эмес, сарт эмес - калча чалыш.

Kayıñ emes, tal emes - arça çalış, Kırgız emes, sart emes - kalça çalış. (KMLUST 2004: 533)

Huş[11] değil, söğüt değil ardıca benzeyen; Kırgız değil, Sart değil çirkin insana benzeyen.

1.3.16. Кыргыз болгон жерде кымыз бар, Кыргыз болгон жерде комуз бар.

Kırgız bolgon cerde kımız bar, Kırgız bolgon cerde komuz bar. (KMLUST 2004: 533)

Kırgız olan yerde kımız var, Kırgız olan yerde komuz var.

1.3.17. Кыргыз жери - кең жер, Улуу-кичүүгө тең жер.

Kırgız ceri - keñ cer, Uluu-kiçüügö teñ cer. (KMLUST 2004: 533)

Kırgız yeri engin (geniş) yer, büyüğe küçüğe denk (eşit) yer.

1.3.18. Кыргыз кыргызды сураша келсе карын бөлө чыгат.

Kırgız kırgızdı suraşa kelse karın bölö çıgat. (KMLUST 2004: 533)

(Bir) Kırgız, (tanımadığı bir) Kırgız'a (bir şey) sorsa sonunda onunla akraba çıkar.

1.3.19. Кыргызды кыргыз кылган да намыс, Шордуу кылган да намыс.

Kırgızdı kırgız kılgan da namıs, Şorduu kılgan da namıs. (KMLUST 2004: 533)

---

10 Afganistan'da bir şehir ismi.

11 bk. 6 No.lu dipnot.

Kırgız'ı Kırgız yapan da namus, bedbaht yapan da namus.

1.3.20. Кыргыздын килеми көчкөн жерде калат.

Kırgızdın kilemi köçkön cerde kalat. (KMLUST 2004: 533)

Kırgız'ın kilimi göç edilen yerde kalır.

1.3.21. Конок күтүү - кыргыздын эзелкиден берки ырааты.

Konok kütüü - kırgızdın ezelkiden berki ıraatı. (KMLUST 2004: 592)

Misafir bekleme Kırgız'ın ezelden beri itibar ettiği özelliğidir.

1.3.22. Кылым атасы - кыргыз батасы.

Kılım atası - kırgız batası. (KMLUST 2004: 52)

Dünya atası, Kırgız hayırlı duası.

1.3.23. Калмак - кыргыз жоо болсун, Кара жаным соо болсун.

Kalmak - kırgız coo bolsun, Kara canım[12] soo bolsun.[13]

Kalmak, Kırgız düşman olsun, Kara canım sağ olsun.

1.3.24. Казак - Кыргыз жоо болсун, Кара жаным соо болсун.

Kazak - Kırgız coo bolsun, Kara canım[14] soo bolsun.

Kazak, Kırgız düşman olsun, Kara canım sağ olsun.

1.3.25. Сарт бышырсын, кыргыз туурасын, казак ашасын.

Sart bışırsın, kırgız tuurasın, kazak aşasın.

Sart pişirsin, Kırgız doğrasın, Kazak yesin.

1.3.26. Казак кайың сааганда, Кыргыз Ысар кирчек.

Kazak kayıñ saaganda, Kırgız Isar kirçek.[15]

Kazaklar huş ağacının suyunu çıkarmakla meşgul olurlarken, Kırgızlar Hisar'a girmişler.

1.3.27. Уйгур Кыргыз болсо түлкү болот, Кыргыз Уйгур болсо күлкү болот.

---

12 Kara başı = kara canı, bk. 1 No.lu dipnot.

13 Kalmak başlığı altında bu atasözünün diğer şekli ve atasözüyle ilgili açıklamalar verilmiştir.

14 bk. 1 No.lu dipnot.

15 Kazak başlığı altında bu atasözünün muhtelif şekilleri ve atasözüyle ilgili açıklamalar verilmiştir

Uygur Kırgız bolso tülkü bolot, Kırgız Uygur bolso külkü bolot.

Uygur, Kırgız olsa tilki olur, Kırgız, Uygur olsa gülünç olur.

1.3.28. Орусту мылтык берип чепке кой, Казакты отурушта кепке кой, Кыргызды бычак берип этке кой.

Orustu mıltık berip çepke koy, Kazaktı oturuşta kepke koy, Kırgızdı bıçak berip etke koy. (KMLUST 2004: 298)

Rus'a tüfek verip sipere koy, Kazak'ı oturtup konuşmaya koy, Kırgız'a bıçak verip et (yemeye) koy.

1.3.29. Сарт байыса там салат, Кыргыз байыса катын алат.

Sart bayısa tam salat, Kırgız bayısa katın alat.

Sart zengin olsa ev yapar, Kırgız zengin olsa kadın alır.

1.4. Kıtay / Çin

1.4.1. Кытай кайнаганака төө кайтартат.

Kıtay kaynaganaka töö kaytartat.

1.4.1.1. Кытай кыйнаганына төө кайтартат.

Kıtay kıynaganına töö kaytartat. (KMLUS 2008: 417)

Çinli acı çektirdiğine deve güttürür.

1.4.2. Бээжин деген бекем жер, Кытай деген кылым эл.

Beejin degen bekem cer, Kıtay degen kılım el. (KMLUST 2004: 511)

Pekin denen sağlam yer, Kıtay denen dünya gibi halk.

1.4.3. Кытай бузулса, кылым бузулат.

Kıtay buzulsa, kılım buzulat. (KMLUST 2004: 533)

Kıtay bozulsa dünya bozulur.

1.5. Nogay

1.5.1. Ногойдон насыя алсаң же айт күнү, же той күнү доолайт.

Nogoydon nasıya alsañ ce ayt künü, ce toy künü doolayt.

Nogay'dan borç alsan ya bayram günü ya da düğün günü ister.

1.6. Özbek

1.6.1. Өзбек байыса там салат, Кыргыз байыса катын алат.

Özbek bayısa tam salat, Kırgız bayısa katın alat.

Özbek zenginleşirse ev yapar, Kırgız zenginleşirse kadın alır.

1.6.2. Өзбек кетип, өз калды.

Özbek ketip, öz kaldı.

Özbek gitti, öz (asıl olan) kaldı.

1.6.3. Кыргыз - бабам, казак - канатташым, тажик - тагдырлашым, өзүбек - өз элим.

Kırgız - babam, kazak - kanattaşım, tajik - tagdırlaşım, özübek - öz elim. (KMLUST 2004: 533)

Kırgız atam, Kazak akrabam, Tacik kader arkadaşım, Özbek öz halkım (soydaşım).

1.7. Rus

1.7.1. Орустун ою жаман.

Orustun oyu caman.

Rus'un fikri kötü(dür).

1.7.2. Орус оюндагысын кылат.

Orus oyundagısın kılat.

Rus aklına eseni yapar.

1.7.3. Орус менен дос болсоң ай балтаңды ала жүр.

Orus menen dos bolsoñ ay baltañdı ala cür.

Rus'la dost olsan ay baltanı[16] (yanına) al.

1.7.4. Орус араба менен коён уулайт.

Orus araba menen koyon uulayt.

Rus arabayla tavşan avlar.[17]

1.7.5. Орус сыйлаганына чочко тартат.

Orus sıylaganına çoçko tartat.

---

16 Savaş baltası, nacak.

17 Bu atasözünün bir benzeri Türkiye Türkçesinde Osmanlı'ya atıfta bulunarak kullanılmaktadır: "Osmanlı tavşanı araba ile avlar." Bu atasözü coğrafyalar her ne kadar farklı olsa da halkın doğal gözlemlerinde nesnelerin aynı, öznelerin farklılaşmasıyla dile getirilmesine örnektir. Atasözü şu anlamlara gelmektedir: Her işte başarıya ulaşabilmek için kullanılması gereken özel yöntemler vardır; bir işi bitirmemek için bahane bulmak, ayak sürümek; işini telaşsız ve soğukkanlılıkla görmek.

Rus saygı gösterdiğine domuz etini sunar.

1.7.6. Оруста - майрам көп, Кыргызда - айран көп.

Orusta - mayram köp, Kırgızda - ayran köp.

Rus'ta bayram bol, Kırgız'da yoğurt bol.

1.7.7. Орусту мылтык берип чепке кой, Казакты отурушта кепке кой, Кыргызды бычак берип этке кой.

Orustu mıltık berip çepke koy, Kazaktı oturuşta kepke koy, Kırgızdı bıçak berip etke koy. (KMLUST 2004: 298)

Rus'a tüfek verip sipere koy, Kazak'ı oturtup konuşmaya koy, Kırgız'a bıçak verip et (yemeye) koy.

1.8. Sart[18]

1.8.1. Сарт байыса там салат, Кыргыз байыса катын алат.

Sart bayısa tam salat, Kırgız bayısa katın alat.

Sart zengin olsa ev yapar, Kırgız zengin olsa kadın alır.

1.8.2. Сарт бышырсын, кыргыз туурасын, казак ашасын.

Sart bışırsın, kırgız tuurasın, kazak aşasın.

Sart pişirsin, Kırgız doğrasın, Kazak yesin.

1.8.3. Сарт үйүн көргөндө чабат.

Sart üyün körgöndö çabat.

Sart evini gördüğünde sevinir.

1.8.4. Сарт санаа менен байыйт, Убайым менен карыйт.

Sart sanaa menen bayıyt, Ubayım menen karıyt.

---

[18] Özbek öncesi dönemde Sart adı İranlılara verilen bir ad olarak Türk adına karşı kullanılıyordu; Özbek döneminde başlangıçta Hive'de, daha sonra Özbeklerin hocalarla yaptıkları mücadelede yeni bir han sülalesi kurdukları Fergana'da, Özbeklerden farklı olarak, Özbeklerce ele geçirilen bölgelerde yaşayan eski yerleşik halka Sart adını vermeye başlamışlardı (Barthold 2006: 36). Çarlık Rusya'sının egemenliği sırasında ise literatürde Fergana, Taşkent, Çimkent ve Güney Siri Derya bölgesindeki yerleşik halkları belirtmek için Sart terimi kullanılmak istenilmişse de bu terim geçerlilik kazanmamıştır. Sart adı geçmişten günümüze Kırgızlar tarafından farklı anlamlarda kullanılmaktadır: 1. Oñ kanat Adigine uruğunun bir zümresidir. Büyük uruulardan biridir, 2. Güneyden özellikle Kâşgar ve Özbekistan bölgelerinden Kırgızistan'a gelen tüccarlara verilen addır, 3. Son yıllarda ise Sart adı daha çok Özbekler kastedilerek kullanılmaktadır. Özellikle 2010 yılında, Güney Kırgızistan'daki olaylarda bu tanım belirginleşmiştir.

Sart hayalle zenginleşir, kaygıyla yaşlanır.

1.8.5. Сарттын аты жемкор болсо, дорбоону тешет.

Sarttın atı cemkor[19] bolso, dorboonu[20] teşet.

Sart'ın atı obur olursa torbasını deşer.

1.8.6. Сарт санаасы менен байыйт.

Sart sanaası menen bayıyt. (KMLUS 2008: 492)

Sart hayalle zenginleşir.

1.8.7. Сарттын ашына күйүнгөнчө, атаңдын башына күйүн.

Sarttın aşına küyüngönçö, atañdın başına küyün. (KMLUS 2008: 493)

Sart'ın yemeğine sulanıncaya kadar babanın başına üzül.

1.8.8. Келиндин жаман болгону кереги тийбес ташка тең,

Уулдун жаман болгону жандүйнө апийим ичкен сартка тең.

Kelindin caman bolgonu keregi tiybes taşka teñ, uuldun caman bolgonu candüynö apiyim içken sartka teñ. (KMLUST 2004: 147)

Gelinin kötü olanı gereksiz taşa denk, oğulun kötü olanı canıgönülden afyon çeken Sart'a denktir.

1.8.9. Уулун жаман болгон соң, апийим ичкен сарт мен тең,

Катының жаман болгон соң, кетпес кесел дарт мен тең.

Uulun caman bolgon soñ, apiyim içken sart men teñ, katının caman bolgon soñ, ketpes kesel dart men teñ. (KMLUST 2004: 171)

Oğul kötü olduktan sonra afyon içen Sart'a denk, kadının kötü olduktan sonra geçmeyen hastalığa denktir.

1.9. Tacik

1.9.1. Кыргыз - бабам, казак - канатташым, тажик - тагдырлашым, өзүбек - өз элим.

Kırgız - babam, kazak - kanattaşım, tajik - tagdırlaşım, özübek - öz elim. (KMLUST 2004: 533)

---

19 1. Çok yem yiyen, yeme uzanan, yemle beslenen (hayvan hakkında). 2. mec. Rüşvetçi, birinin hakkını yiyen dolandırıcı.

20 Torba, küçük çuval; at baştık: at başının derisinden yapılan torba.

Kırgız atam, Kazak akrabam, Tacik kader arkadaşım, Özbek öz halkım (soydaşım).

1.10. Uygur

1.10.1. Уйгур Кыргыз болсо түлкү болот, Кыргыз Уйгур болсо күлкү болот.

Uygur Kırgız bolso tülkü bolot, Kırgız Uygur bolso külkü bolot.

Uygur, Kırgız olsa tilki olur, Kırgız, Uygur olsa gülünç olur.

II. Uruu İsimleriyle İlgili Olan Atasözleri[21]

2.1. Bagış: Oñ(Sağ) kanat uruularındandır. Bagış uruusu Talas ve Çüy bölgelerinde yayılmıştır.

2.1.1. Багыштын богун жеген ит кутурат.

Bagıştın bogun cegen it kuturat. (KMLUS 2008: 122)

Bagış'ın bokunu yiyen köpek kudurur.

2.1.2. Багыштын кызы байманалуу (кийиз өтүктүү), багалеги саймалуу.

Bagıştın kızı baymanaluu (kiyiz ötüktüü), bagalegi saymaluu.

Bagış'ın kızı zengin (keçe çizmeli), paçaları nakışlı.

2.1.3. Мал арыгы багышка жаман, Бербей-койсоң карызга жаман.

Mal arıgı bagışka caman, Berbey-koysoñ karızga caman. (KMLUST 2004: 295)

Malın zayıfı Bagış'a kötü, Veremezsen borç kötü.

---

[21] Bu bildiride, Kırgız uruuları ile ilgili detaylı bilgi verilmemiştir. Sadece Kırgız uruularının içinde konumuzla ilgili adı geçen uruunun sınıflandırmadaki yeri ve yayılma alanına değinilmiştir. Kırgız uruuları ile bilgi edinmek isteyenler şu kaynaklara bakabilirler: S. M. Abramzon "Tunduk Kırgızstandın Kırgız Kalkının Etnikalık Kuramı", Kırgız cana Kırgızstandın Tarıhı boyunça Tandalma Emgekter, Bişkek 1997, s. 636-769; Olcobay Karataev, Kırgız Etnonimder Sözdügü, Kırgız-Türk "Manas" Universitetinin Çıgarmaları, Bişkek 2003; S. Zakirov, Kırgız Sancırası, Bişkek 1996; Üsöyün-Acı, (Köç. A. Karasartov) Kırgız Sancırası, Kırgızdar, T. II, Bişkek 1991; S. Attokurov, Kırgız Etnografiyası, Bişkek 1997; S. Attokurov, Kırgız Sancırası, Bişkek 1995; Mustafa KALKAN, XIV. Asrın İkinci Yarısından XVI. Asrın Sonuna Kadar Kırgız ve Kazak Boylarının Etnik İlişkileri, Yusuf Balasagun Kırgız Millî Devlet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Bişkek; Mustafa KALKAN, "Kırgız uruularının caygaşuu, etnogenez caktan bölünüü mezgilderi", KTMU Sosyal Bilimler Dergisi, Bişkek, 2001, S 1, s. 67-86.
Çokoy: Tek parça deriden dikilen bir çeşit ayakkabı ayak sarmaya yarayan işlenmiş deri parçası; çokoyluu: 1. Çokoy taşıyan adam 2. Mecazi anlam fıkara.

2.2. Bugu: Oñ (Sağ) kanat uruularındandır. Bugu uruusu Isık Köl, Narın bölgelerinde yayılmıştır.

2.2.1. Чокойлуу черик чоң болду, чоюлган бугу кор болду.

Çokoyluu[22] çerik çoñ boldu, çoyulgan bugu kor boldu.

Çokoylu Çerik çoğaldı (güçlendi); Bugular için bu kötü oldu.

2.3. Çerik: Oñ (Sağ) kanat uruularındandır. Bugu uruusu Narın, Celalabat bölgelerinde yayılmıştır.

2.3.1. Черик - журттун аныгы.

Çerik - curttun anıgı.

Çerik yurdun gerçeği.

2.3.2. Черик - журттун ыйыгы.

Çerik - curttun ıyıgı.

Çerik, yurdun kutsalı.

2.4. Döölös / Töölös: İçkilik uruularındandır. Oş ve Celalabat bölgelerinde yayılmıştır.

2.4.1. Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө - көрүн бербейт.

Döölös törün berbeyt, ölsö - körün berbeyt.

Döölös sağken yerini (koltuğunu), ölse mezarını vermez.

2.5. Moñoldor / Monoldor (Moğollar): Oñ (Sağ) kanat uruularındandır. Moñoldor / Monoldor uruusu Narın, Isık Göl ve Celalabat bölgelerinde yayılmıştır.

2.5.1. Моңолдор - журттун уюткусу.

Moñoldor - curttun uyutkusu.

Moñollar ülkenin mayası.

2.5.2. Моңолдорду кыйнаса, коломтодон күкүрт чыгарат (жет абат).

Moñoldordu kıynasa, kolomtodon kükürt çıgarat (cet abat).

(Kim) Moñollara eziyet etse ocağına ateş yakar / ocağına ateş düşer.

2.5.3. Моңолдорду кыстаса (кыйнаса) коломтосунан күкүрт чыгат.

Moñoldordu kıstasa (kıynasa) kolomtosunan kükürt çıgat.

---

22 Çokoy: Tek parça deriden dikilen bir çeşit ayakkabı ayak sarmaya yarayan işlenmiş deri parçası; çokoyluu: 1. Çokoy taşıyan adam 2. Mecazi anlam fıkara.

(Kim) Moñolları zorlarsa ocağına ateş yakar / ocağına ateş düşer.

2.6. Sarıbagış: Oñ(Sağ) kanat uruularındandır. Oş, Celalabat bölgelerinde yayılmıştır.

2.6.1. Сааганым сарыбагыштын бээси, азандан келет ээси.

Saaganım sarıbagıştın beesi, azandan kelet eesi.

Sağdığım Sarıbagış'ın kısrağı, ezandan önce gelir sahibi.

2.6.2. Сааганым сарыбагыштын бээси, таңда келет ээси.

Saaganım sarıbagıştın beesi, tañda kelet eesi.

Sağdığım Sarıbagış'ın kısrağı, tan vaktinden önce gelir sahibi.

2.7. Sayak: Oñ(Sağ) kanat uruularındandır. Sayak uruusu Çüy, Narın ve Isık Göl bölgelerinde yayılmıştır.

2.7.1. Саяк таяк.

Sayak tayak.

Sayak döver.

2.7.2. Саяк жедиргени таяк.

Sayak cedirgeni tayak.

Sayak'ın yedirdiği dayak.

2.7.3. Саяк жүрсөң, таяк жейсиң.

Sayak cürsöñ, tayak ceysiñ. (KMLUS 2008: 493)

Sayak'la gezsen dayak yersin.

2.7.4. Саяк менен сагызганга убал жок.

Sayak menen sagızganga ubal cok.

Sayak'la saksağana günah(vebal) yok.

2.8. Solto: Oñ (Sağ) kanat uruularındandır. Narın, Isık Göl, Celalabat ve Talas bölgelerinde yayılmıştır.

2.8.1. Ердигинен солто кырылды, энөөлүгүнөн колпош кырылды.

Erdiginen solto kırıldı, enöölügünön kolpoş kırıldı.

Yiğitlikten Solto yok oldu; alıklıktan Kolpoş yok oldu.

Sonuç

Aynı kültür dairelerinde yaşayan ulusların dillerinde, diğer uluslarla veya kendi içinde farklı uruularla ilgili sözlerin olması doğal bir durumdur. Bu durum, toplumların değer yargılarının en doğal şekilde dile yansımasıdır. Kırgız atasözlerinde de rastladığımız bu örnekleri çalışmamızda tanıtmaya çalıştık.

Kırgız halkı uzun yılların tecrübelerini, bilgilerini atasözleriyle ifade etmekte ve bu sözleri günlük hayatlarında kendini ve ötekini anlamada rehber niteliği olarak görmektedir. Çalışmamızda, derlenen malzeme ve yararlanılan kaynaklar tarafsız bir gözle yansıtılmıştır.

Bu çalışmada sonuç olarak diyebiliriz ki tarihi yüzyıllarca önceye dayanan Kırgız halkı başka uluslarla etkileşim içine girmiştir. Bu etkileşimin nihai sonucu olarak kültür unsurları oluşmuştur. Bu kültür unsurlarından birini de biz bu çalışmamızda tanıtmaya çalıştık. Elbette gözümüzden kaçan başka atasözleri mevcut olabilir bu konuyla ilgili ileride daha geniş araştırmalara rehberlik edebilirsek kendimizi bahtiyar addederiz.

Kaynaklar

Yazılı Kaynaklar

ABDULDAYEV E., D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, Frunze 1984.

BARTHOLD, Wilhelm, *Türk - Moğol Ulusları Tarihi* (çev.: Hasan EREN), Ankara 2006.

İBRAGİMOV, Muhamed, *Kırgız Makal, Lakap, Uçkul Sözdörü*, Bişkek 2008.

İSAKOV, Baktıbek, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi Sayak Uurusu (Boyu) Örneği*, Bişkek 2009.

KARASAEV, X. K., *Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdügü,* Bişkek 2009.

Kırgız Etnografiyası Boyunça Sözdük (haz.: Karataev OLCOBAY KUBATBEKOVİÇ, Eraliev SALAYDİN NURALİEVİÇ) Bişkek 2005.

Kırgız Sancırası, "Ala-Too" Jurnalının Tirkemesi, Bişkek 1994.

Kırgız Tilinin Sözdügü, Avrasya Press, Bişkek 2010.

Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdügü (haz.: Cüzökan OSMONOVA, Kadıralı KONKOBAYEV ve diğerleri), Kırgız-Türk "Manas" Universitetinin Çıgarmaları Bişkek 2001.

KÜÇÜK, Salim, "Türk Atasözü ve Deyimlerinde Halk ve Topluluk İsimleri", *Bilig*, Kış, 2004, Sayı: 28, s. 31-42, Ankara.

OLCOBAY, Karataev, *Kırgız Etnonimder Sözdügü*, Kırgız-Türk "Manas" Universitetinin Çıgarmaları, Bişkek 2003.

OSMONAALI, Sıdıkov, *Muhtasar Tarıh-i Kırgıziya* (Arap harfli), Ufa, 1913 (Bu eser tarafımızdan Arap harflerinden Latin harflerine aktarılmış, eserin Tür-

kiye Türkçesine aktarması ve eserin dili açısından bir inceleme bölümüyle basılma aşamasına getirilmiştir.)

TAJİEVA, Güliya, Aysuluu KURMANBEKOVA, *Kırgız Makal, Lakap cana Uçkul Söz Türmöktörü*, Bişkek 2004.

UMAR UULU, Turdubay, *Kırgız Sancırası*, Bişkek 1991.

YUDAHİN, K. K., Kirgizsko - Russkiy Slovar', Moskva 1940.

YUDAHİN, K. K., Russko - Kırgızskiy Slovar', Moskva 1957.

Sözlü Kaynaklar

Ayzada Bayçabaeva, 32, Celalabat

Begimay Acibayeva, 23, Oş

Canara Baişbekova, 18, Karakol

Cırgalbek İsmanov, 33, Celalabat

Çolponay Coldoşbek Kızı, 32, Karakol

Elvira Kemelova, 21, Karakol

Gulnara Baigobylova, 41, Bişkek

Gulnara Moldozhanova, 22, Bişkek

Gülmira Aaliyeva, 42, Karakol

Kanıkey Cumayeva, 39, Celalabat

Kutman Kambarov, 24, Celalabat

Mayramkan Abılkasmova, 62, Bişkek

Meerim Kunasova, 45, Celalabat

Nuraida Kadırova, 27, Oş

Nurgül Coroeva, 29, Oş

Saltanat Usubakunova, 27, Karakol

Toyçubek Üsönaliyev, 45, Bişkek

Upagul Rahmanova, 21, Karakol

Zarina Usmanova, 30, Oş

TÜRKMENCEDE "EKEN"İN DOLAYLILIK İŞLEVİ VE PRAGMATİK ANLAMLARI

Sema Aslan DEMİR

Giriş

Dolaylılık, kanıtsallık/delile dayalılık [evidensiyellik] adı verilen kategorinin Türkçeye özgü bir görünümüdür (bk. Johanson 2000, 2003, 2006). Kanıtsallık ise konuşurun cümlede ifade ettiği bilginin kaynağını ve bilgiyi ne şekilde elde ettiğini gösteren dil bilimsel bir kategoridir. Cümlede ifade edilen bilgi, doğrudan/şahit olunarak elde edilebileceği gibi, başkasından duyularak, mantıksal çıkarım yapılarak veya olayın sonuçları algılanarak da elde edilmiş olabilir. Bazı dillerde bilginin kaynağı, görünüş, zaman, kiplik gibi ayrı bir dil bilimsel kategori olarak bulunmakta ve bilginin ne şekilde elde edildiği, çeşitli gramatikal işaretleyicilerle gösterilmektedir; bazı dillerde ise, cümledeki bilginin kaynağı ve ne şekilde elde edildiği, evidensilellik stratejileri adı verilen, aslında işlevleri başka olan, ancak asıl işlevlerini yerine getirirken, aynı zamanda evidensiyel kategorisini de karşılayan işaretleyicilerle gösterilmektedir (bk. Aikhenvald 2010). Bu nedenle, evidensiyelliği işaretleme noktasında bütün dilleri içine alan tek tip bir sistem ve tipolojiden bahsetmek mümkün değildir. Evidensiyellik üzerine odaklanan çalışmalarda, bilgi kaynaklarının en genel hâliyle doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayrıldığı görülür. Doğrudan bilgi konuşurun bizzat katıldığı, görgü tanıklığı yaptığı ya da doğrudan algıladığı olaylara ilişkin bilgidir; dolaylı bilgi ise çıkarımlar, söylentiler, varsayımlar ve dolaylı algılamalardır (Plungian 2010, Aikhenvald 2004, Willet 1988). Bu bilgi kaynaklarının kendi içinde alt alanları da vardır. Örneğin söylentiler Willet 1988'de ikinci el söylentiler, 3. el söylentiler ve folklorik olanlar biçiminde alt alanlara da ayrılmıştır.

Türkçede söylentilere, çıkarımlara, dolaylı algılamalara dayanan bilgi kaynakları, Johanson tarafından *dolaylılık* [indirectivity] adıyla, 2000, 2003, 2006 tarihli çalışmalarında incelenmiştir. Johanson'a göre dolaylılık, konuşurun olayla ilgili bilgiyi, olaya bilinçli şekilde katılarak değil, dolaylı olarak elde ettiğine göndermede bulunur. Konuşur olayı kontrol etmemiş ya da

olayla doğrudan ilgilenmemiştir; olayı başkasından duymuş, örneğin *Bakan hastaymış*; olayı çıkarmış, örneğin *uyumuşum, üşümüşüm* vb. ya da sonradan duyularıyla olayı ya da sonuçlarını algılamıştır: (piyano sesini duyan birinin söylediği) *piyanoyu çok güzel çalıyormuş* vb. (2003: 282). Konunun Türkiye Türkçesindeki boyutu ayrıca Csató (2000), Bacanlı (2006, 2008), Gül (2006), Aksu-Koç, Slobin (1982 ve 1986), Demirci (2010) vb. çalışmalarda, Anadolu ağızlarındaki durumu Demir (2012)'de, Kırgızca ve Kazan Tatarcasındaki boyutu ise Kılıç (2005), Karabeyoğlu (2012) vb. çalışmalarda değerlendirilmiştir. Sözü edilen çalışmalarda, Türkçede dolaylılık kategorisini karşılayan, dolaylı geçmiş zaman bildiricileri ve ek fiilli işaretleyiciler olmak üzere iki tür işaretleyiciden bahsedilmekte, bunlardan ek fiilli olanların (örneğin Türkiye Türkçesinde *imiş*), bilginin dolaylı yollardan, örneğin söylenti, çıkarım, algılama vb. yollarla elde edildiği gösteren, zaman bakımından yansız birimler olduğu üzerinde durulur (Csató 2000: 38, Demir 2012: 103 vb.). Dolaylı geçmiş zaman işaretleyicileri ise, ek fiilli olanlardan farklı olarak, bilginin dolaylı kaynağını geçmiş zaman bildirme işleviyle birlikte yerine getirmektedir. Johanson 2003'te dolaylı ya da duyulan/öğrenilen geçmiş zaman olarak adlandırılan zamanla (ya da perfect tense/postterminal) dolaylılık kategorisi arasında kendiliğinden bir ilişki olduğu üzerinde durulur. Çünkü bu tür geçmişte, konuşur olaya doğrudan veya bilinçli olarak katılmamakta, olayı sonuçlarından ya da izlerinden hareketle algılamakta, çıkarmakta ya da başkasından duymaktadır. Olayın ilgili sınırı aşılmış, geçmişte kalmıştır; bu nedenle konuşur, olayın bizzat kendisini değil, sonuçlarını ve izlerini görür ve bu da doğal olarak bilginin dolaylı olmasına neden olur (Johanson 2003: 277, Demir 2012). Böylece dolaylılık işaretleyicileri, konuşura bireysel olarak görmediği, kendi kulaklarıyla duymadığı ya da içinde yer almadığı/katılmadığı olaylar hakkında da konuşma imkânı sağlar (Peterson 2012: 8).

Türk lehçelerinde dolaylılığı işaretleyen gramatikal envanter farklılık göstermektedir. Örneğin Türkiye Türkçesindeki *-miş* ve *imiş*'ten oluşan iki envanterli bir sisteme karşılık, Türkmencede *-An (<GAn)* ve *-IpdIr (<-ip turur)* geçmiş zaman ekleri ve *-mIş (<ermiş)* ve *eken (<erken)* gibi ek fiilli yapılardan oluşan, daha kapsamlı bir sistem vardır. Türkmence ek fiil sisteminde *-mIş* ve *eken*'in aynı anda bulunması, dolaylılığı karşılama noktasında bu iki yapının farklı işlevleri üstlenebilmelerine de imkan sağlamıştır (bk. Johanson 2000: 77, Aslan Demir 2012). Söyegov Türkmencede *-miş*'in, konuşurun gözüyle görmediği, başka birinden duyduğu ve bu nedenle doğruluğundan şüphelendiği, inanmazlık ettiği olayları anlatırken (2000: 376), *eken*'in konuşurun önceden bilmediği, ancak şimdi fark ettiği olayları/bilgiyi anlattığını ve zaman bakımından yansız olduğunu belirtir (379). Bu iki ek fiilli yapı arasındaki işlevsel bölünme, her durumda çok sistematik olmasa da bu yöndeki

eğilim oldukça yüksektir. Özellikle öyküleyici anlatımda ve kalıp ifadelerde, işlevsel açıdan birbirinin yerine kullanılabilirliği bulunan bu iki işaretleyicinin, pek çok durumda sözü edilen işlevsel paylaşımı gerçekleştirebildiği görülür. Türkmencede *-miş* söylenti, rivayet vb. ikinci el bilgileri karşılamaya yatkındır; buna karşılık, *eken* mantıksal çıkarımlara ve algılamaya dayanan dolaylı bilgiyi işaretleme eğilimindedir. Çıkarımsal bilgi, olayların sonuçlarından hareketle sebep-sonuç ilişkisine bağlı olarak, yerleşik, genel-geçer bilgiden ya da tecrübelerden hareketle elde edilebilir. Örneğin TT. *Bütün emeklerim boşunaymış*, algısal bilgi ise ya beklenmeyen bir olayın duyularla birinci elden algılanmasına Örn. TT. [Ayşe'yi gören birinin söylediği] *Aa, Ayşe de buradaymış*, ya da olayın sonuçlarının algılanmasına, örn. TT. *Her yer pırıl pırıl olmuş* vb. dayanır. *eken*'in kullanıldığı pek çok örnekte konuşur, bilgiyi mantıksal çıkarım ve algılama yoluyla elde etmektedir.

(1) Bir gezegem Garamurt Aşgabada diýip gitdi-de, gaýdyp dolanyp gelmedi. Mamuram näme üçindir ýeke ogluny gözlemedi. Oba her-hili *myş-myşlar* ýaýrady. Kim "Aşgabatda pul oýnap utulyp *öldürilenmiş*" diýdi. "Mamur telekeçiň özi ogluny *kowanmyş*" diýenem tapyldy. http://turkmenedebiyaty.com/hydyr-amangeldi/1133-garamurt-hekaya.html

[Bir defasında Garamurt Aşgabat'a diye gitti de dönüp gelmedi. Mamur da nedendir tek evladını aramadı. Obaya çeşitli söylentiler yayıldı. Kimi "Akşabat'ta güya bahis oynayıp, kaybedip öldürülmüş" diyordu. "Mamur kabahati yüzünden oğlunu kovmuşmuş" diyenler de oldu.]

(2) Sen bolmasaňam *ýaşajak ekenim!* Başda erbet ýüregim gyşardy, adam hemme zada *öwrenişjek eken*. Garyplyga-da, açlyga-da, üşemäne-de ýanmana-da. http://m.ertir.com/index.php?q=blog&view=39380

[Sen olmasan da yaşayabilecekmişim. Başta zavallı yüreğim incindi, insan her şeye *alışacakmış*. Fakirliğe de açlığa da üşümeye de yanamaya da]

Örneklerde, Türkmencede *-miş* ve *eken* arasındaki işlevsel bölünme açıkça gözlenebilmektedir. *-miş*'le işaretlenen ilk örnekte, başkasından duyulan, nakli bir bilgi, *eken*le işaretlenen ikinci örnekte ise çıkarıma dayalı bir bilgi söz konusudur.

Dolaylı bilgi, konuşurun olaya bilinçli olarak katılmaması, görgü şahitliği yapmaması ya da olayı doğrudan algılamaması nedeniyle, konuşurda doğal olarak birtakım psikolojik sonuçlar da doğurmaktadır. Dolaylı yollarla elde edilen yeni bilgi, konuşurun mevcut bilinç durumu tarafından kolayca benimsenememekte ve bu tür bir psikolojik etki, dilde ayrıt edilecek bir şekilde kodlanabilmektedir (Peterson 2012: 2). Aksu-Koç ve Slobin, dolaylılık kategorisinde olayın, konuşurun farkındalığının, bilinçli katılımının veya beklen-

tilerinin dışında gerçekleşmesi nedeniyle, konuşurun bilgiye zihinsel olarak hazır olmadığını ifade ederler. Bu nedenle, dolaylı bilgi konuşurda şaşırma, inanmazlık, şüphe, sürpriz vb. duygular oluşturabilmekte ve bu duygular ifadeye, pragmatik anlamlar olarak yansımaktadır (Aksu-Koç, Slobin 1986: 163). Dolaylı bilgi çoğu zaman konuşur için yenidir, yeni fark edilmiştir. Bilgiye hazır bulunuşluğunun düşük olması/olmaması, konuşurda farklı psikolojik etkilerin oluşmasıyla ve bu etkilerin pragmatik anlamlar olarak ifadeye yansımasıyla sonuçlanmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, *eken*'in dolaylı bilgi aktarımı sırasında, dolaylılık anlatımına eşlik eden pragmatik anlamlar değerlendirilecektir. (Türkmencede *eken* dışındaki diğer dolaylılık işaretleyicileri, Aslan Demir 2012'de değerlendirildiği için bildiriye dâhil edilmeyecektir). Türkmencede *eken*'e eşlik eden pragmatik anlamların tek başına *eken* tarafından ortaya çıkarıldığını söylemek doğru değildir. Bu tür anlamlar, *eken*'le işaretlenen yeni bilginin konuşurda yarattığı psikolojik etkilere bağlı olduğu için, sözü edilen pragmatik anlamların elde edilmesinde bağlam, cümlede yer alan sözlüksel birimler, ünlemlerle de ileri derecede etkilidir. Demir, bu tür anlamların evidensiyel biçimlerin birincil işlevi olmadığı, daha çok bağlam, vurgu ve yorumun sonucu olarak ortaya çıktığı üzerinde durmaktadır (2012: 103). Türkmencede Eken, dolaylı bilgileri işaretleyerek konuşurda sözü edilen psikolojik etkilerin oluşmasına ortam hazırlar. Dolaylı bilginin şaşırma, sonradan fark etme, hayıflanma, öfkelenme vb. hangi psikolojik etkiyi doğuracağı ise dil içi ve dil dışı bağlam, konu, konuşur gibi birçok etkene bağlıdır.

1. Var olan bir durumu/olayı sonradan fark etme

Eken'le işaretlenen cümlelerin bir kısmında, önceden başlayan veya var olan bir olay ya da durumun, konuşur tarafından sonradan fark edilmesi söz konusudur (örnek oku). Bu tür kullanımlarda olayın, fark edilme anından önce başlamış olduğunu bildirmek üzere, sıklıkla, süreklilik bildiren *ýör-*, *dur-*, *otur*, *yat-* vb. yardımcı fiillerinin *-An* geçmiş zaman bildiricisi ile birlikte kullanıldığı, böylece, geçmişte başlayan ve hâlde de devam eden bir olay ya da durumun, *eken*'le ifade edilen fark edilme noktasıyla zaman bakımından kesiştiği görülür. 'var olan bir durumu/olayı sonradan fark etme' anlamının yaygın olduğu örneklerde, fiil soylu yüklemlerin kullanılmadığı durumlarda, *var* ya da *yok* gibi, semantik içerikleri statik/durağan olan isimlerin de sık sık yüklem olarak kullanıldığı dikkati çeker.

(3) Aýdogdy aga süýrgünortanlar öýüne dolandy. Gelse öýünde myhman *bar ekeni*. http://turkmenkultur.com/menu/mr/t1/dutar5.html

[Aýdogdy ağa tam gün ortasında evine döndü. Geliyor ki evinde misafir varmış.]

(4) Soň Mämmet bagşylar bilen hoşlaşyp öz yoldaşlarynyň ýanyna gelýär, görse, olar hem eýýäm aljak zatlaryny alyp, taýýar bolup *duran ekenler*. THE 11.

[Sonra Mämmet bahşılarla vedalaşıp, yoldaşlarının yanına geliyor, bakıyor ki onlar çoktan alacakları eşyaları alıp, hazır durmaktalarmış.]

(5) Mämmet näme etjegini bilmän, guýynyň içinde eýlesini-beýlesini ýaltaklap durka, ynha, bir gapy barmyş, ony açyp içine girse, bir döw uklap *ýatan eken*.

[Mämmet ne yapacağını bilmeden, kuyunun içinde dört bir yana hızlıca göz atarken, işte bir kapı varmış. Onu açıp içeri girdiğinde, bir dev uyuklamaktaymış.] THE, 14.

(6) Wezir gös-göni patyşanyňkyda düşyär. Barsa patyşa oguljygyny gujagyna alyp oňa guwanyp *oturan eken.* THE, 22.

[Vezir dosdoğru padişahın yanına varıyor. Geliyor ki padişah oğlancığını kucağına alıp onunla kıvanıyormuş.]

(7) Ol: ”Gije ýanyndan gaýdamda, Öwez diridi” diýýär. Ir bilen baranda-da eýýäm kellesi *ýok ekeni*, alypdyrlar. Ony kim bilenok? K, 14.

[O: “Gece yanından ayrıldığımda Öwez canlıydı”diyor. Sabahleyin vardığı zaman kellesi yokmuş, almışlar. Kimse bilmiyor.]

(8) Henize deňeç çekimiň ýanyndaky ulaga pagta ýüklenýän çukurdan gorkmalydyr öýdülenokdy, ýöne Öweziň kellesi şonuň içinde *ýatan ekeni.* K, 14

[Şimdiye kadar tartının yanında, hayvanlara pamuk yüklenilen çukurdan korkulması gerektiğini düşünen yoktu, fakat Öwez’in kellesi onun içindeymiş.]

2. Şaşırma

Eken’le işaretlenen cümlelerin bir kısmında, konuşurun bilgiye zihinsel olarak hazır olmaması, ani bir çıkarım veya algılamayla elde edilen bilginin konuşurda şaşkınlık yaratmasına neden olmaktadır. Yeni bilginin konuşurda şaşkınlığa neden olması, bu durumun dil bilimsel bir refleksle dildeki birimlere yansıtılmasıya sonuçlanmaktadır. Bu tür durumların, semantik alanı kanıtsallıkla örtüşen ve “mirative”/şaşırma bildirimi olarak da adlandırılan bir kategori kapsamında ayrıca değerlendirildiği de görülür (DeLancey 1997, Peterson 2012: 1). Evidensiyel anlamın bir genişlemesi olan bu kategori (Lazard 1999) konuşurun zihinsel olarak hazır olmadığı bir olayı aniden tecrübe etmesi sonucu şaşırmasını karşılamakta (Peterson 2012: 2) ve konuşurun ola-

ya psikolojik olarak uzak olduğunu ifade etmektedir (Dickinson 2000: 381). Aşağıdaki örneklerde, konuşurun çıkarım yoluyla elde ettiği bilgi karşısındaki şaşkınlığı ifade edilir. Söz konusu ifadenin oluşmasında, *eken*'le, cümlede kullanılan ünlemlerin iş birliği hâlinde olduğu görülmektedir.

(8) Törde sakgalyny ýere ýetiräýjek bolup, egilip oturan Atabakar aga biraz dikelip gepledi: -*Baý- bow*, Göni, bizi sen bu gün beýle iş üçin *çagyran ekeniň* - ow http://turkmenkultur.com/menu/mr/t1/dutar5.html

[Başköşede sakalını yere değirmek için eğilip oturan Atabakar ağa biraz doğrularak konuştu: -Aaa, sen gerçekten bizi bugün böyle bir iş için *çağırmışsın*, yav]

(9) Mämmedin beýlek yoldaşlary: "Bä, munuň döwden ýoldaşy *bar eken*" diýip özaralarynda pyşyrdaşypdyrlar. THE, 15

[Mämmet'in diğer arkadaşları: "Aaa, bunun devden bir arkadaşı varmış" diyerek aralarında fısıldaşmışlar.]

3. Beklenenin dışında bir şey algılama/beklenmezlik

Eken'le işaretlenen cümlelerde konuşur beklediğinin, öngördüğünün dışında bir durum veya olayı da tecrübe edebilmekte; plan dışı, ummadığı bir durumun gerçekleştiği çıkarımına ulaşmaktadır. Bu tür pragmatik anlamların ifadesinde sıklıkla, *eken*'den önceki eylemin -*AcAk* gelecek zaman ekini aldığı da dikkat çeker. Örneklerin bir kısmında beklenmezlik, konuşurda şaşırma, hayıflanma vb. duygular da uyandırmıştır. Bu durum, sözü edilen pragmatik anlamların zaman zaman iç içe geçebildiğini, bu tür anlamları birbirinden soyutlamanın zaman zaman mümkün olmadığını da göstermektedir:

(11) Sen bolmasaňam *ýaşajak ekenim!* Başda erbet ýüregim gyşardy, adam hemme zada *öwrenişjek eken*. Garyplyga-da, açlyga-da, üşemäne-de ýanmana-da. http://m.ertir.com/index.php?q=blog&view=39380

Sen olmadan da yaşayabilecekmişim. Başta zavallı yüreğim incindi, insan her şeye alışacakmış. Fakirliğe de açlığa da üşümeye de yanamaya da.

(13) Eýsem-de bolsa, "Ýagynyň daşyndan içi aman!" diýenleri, öwrenişseň, adamlaryň arasy-da *ýaşamazça däl ekeni.36*

Öyle de olsa, "Düşmanın dışındansa içi iyidir" demişler, alışınca adamların arası da yaşanamaz değilmiş.

(14) Ony ilki görende: "Gedaýyňam beýle päkizesi *boljak ekeni"* diýip, haýran galyşy, oňa öz ýanyndan "Derwüş baba" diýip at goýşy, "Biziňem gapymyzdan geliň!" diýip, ony özüniň çagyryşy Maralyň ýadynda. kepçebaş 20

Onu ilk gördüğünde ”dilencinin böyle temizi de olacakmış/olurmuş” diyip şaşırışı, ona kendince “derviş baba”diye ad koyuşu, “Bizim de kapımıza gelin” diyip onu davet edişi Maral’ın yadında.

4. Hayranlık

Eken’le işaretlenen cümlelerde ortaya çıkan pragmatik anlamlardan biri de konuşurun yeni fark ettiği bir bilgi karşısında hayranlık duymasıdır. Hayranlık genellikle, konuşurun duyuları yoluyla, işiterek, görerek, koklayarak, dokunarak elde ettiği algısal bilgilerin ifadesinde ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki örneklerde, konuşurun ilk kez ve birden algıladığı bir durum karşısında hayranlık duyduğu görülmektedir. İlk örnekteki *Böyle de bir yürek hoplatıcı saz olur muymuş*? ifadesi, konuşurun, işittiği müzik karşısındaki hayranlığını dile getirmekte, İkinci örnekte ise, görme duyusuyla algılanan bir durum *Meğer renklerin en güzeli maviymiş* ifadesiyle, konuşur tarafından ilk kez bu şekilde fark edilerek hayranlığa neden olmaktadır. Bu tür örneklerde, pragmatik anlamın ortaya çıkmasında cümleye duygu değeri katan ünlemlerin de etkili olduğunu bir kez daha belirtmekte yarar vardır.

(15) Gerinjiräp turan Lälik hem boýdaşlaryndan kem galmajak bolýan ýaly

-Beýle-de bir ýürek gopdyryjy saz *bolar eken*-ow diýýär http://turkmenkultur.com/menu/mr/t1/dutar5.html

[Gerinen Lälik de akranlarından eksik kalmamak istercesine: -Böyle de bir yürek hoplatıcı saz *olur muymuş* yaw- diyor.]

(16) Baý ogly henize çenli dünýäni beýle gözel görnüşde görmändi. Guşlaryň owazymy, mymyjak şemalmy, dury asman gümmezimi... töwerek diýip-aýdardan owadandy. “Be, mawy reňk, asyl, *reňkleriň iň owadany ekenow,* men gyrmyzymyka diýer ýörerdim” diýip, pikir eden Garamurtuň göz öňüne çaýhanadaky goçular geldi. Garamurt

Zengin oğlu şimdiye kadar dünyayı böyle güzel bir görünüşte görmemişti. Kuşların sesi mi, yumuşacık rüzgâr mı, duru asumanın kubbesi mi… Çevre denilenden güzeldi. “Allah Allah, mavi renk, asıl, renklerin en *güzeliymiş*, ben kırmızı mı acaba diyordum.” diye düşünen Garamurt’un gözü önüne çayhanedeki yiğitler geldi.

5. Hayıflanma, acıma

*Eken*le ifade edilen örneklerin bir bölümü, konuşurun çıkarım, algılama vb. yollara elde ettiği bir bilgi karşısında yaşadığı hayıflanma vb. duyguları yansıtmaktadır. Aşağıdaki ilk örnekte konuşur tecrübeleri ile *Şu dünyada varlığımız da yokluğumuz da birmiş* sonucuna ulaşmakta ve ulaştığı sonuç kar-

şısında hayıflanmakta, ikinci örnekte ise balıkçılıktan vazgeçerek şehre göç eden bir kişinin çıkardığı sonuç *Biz balıkçılık sayesinde adammışız* cümlesiyle ifade edilmekte ve ifadeye üzüntü duygusu eşlik etmektedir. Takip eden örnekteki *Ey Tanrı, boz eşeğin böyle kara bahtlısı da olur muymuş!* cümlesinde ise dolaylı bilgiye acıma duygusu eşlik etmektedir.

(17) Dogrusy, men-ä biziň şu dünýäde barlygymyz-ýoklugymyz *des-deň eken* diýip gaýtdym şäherden. A, 19.

[Doğrusu, ben bizim şu dünyada varlığımız da yokluğumuz da birmiş diyerek döndüm şehirden]

(18) - Aý, garaz, balyk bilen adam ekenik-dä, bilmän ýörüpdiris - diýip, Nur Tagan tutuk seslendi. A, 27.

[- Ay, lafın kısası, biz balık sayesinde adammışız da, bilmiyormuşuz diyip, Nur Tagan üzüntülü konuştu.]

(19) Oba oña belet, çal eşegem. Ýöne oba onuň otuny çekenok, çal eşek çekýär; eý, Tañry, çal eşegiňem beýle gara mañlaýlysy *boljak ekeni*! Araba otdan mas ýüklengi, üstünde-de Kakabaý Garasöýmez, onuň ýeke özem aç eşege ýük K. 6

[Köy ona aşina, boz eşek de. Ancak obaya onun otunu çeken yok, boz eşek çekiyor; Ey Tanrı, boz eşeğin de böyle kara bahtlısı olurmuş! Araba otla tıka basa yüklü, üstünde de Kakabaý Garasöýmez, o bile tek başına aç eşeğe yük.]

(20) "Ah, Larin, seniňem erkiň ýetmejek zady *bar ekeni.*" K, 87

[Ah Larin, senin de gücünün yetmeyeceği şeyler varmış.]

6. Kızma, öfkelenme, yakınma

Beklenmeyen, zihinsel olarak hazır olunmayan bir bilgi, konuşurda öfke ve yakınma gibi psikolojik sonuçların ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Aşağıdaki *eken*'le işaretlenen örneklerde konuşur, yeni bir durumla karşılaşmakta ve karşılaştığı durum konuşurun öfkesine veya yakınmasına neden olmaktadır.

(21) Toba-ýeý, biziň gapymyzdan heniz çagamyza dawa edip gelen adam bolmandı. Ýaşalyp ýörülse her hili zadıň üstünden *baryljak eken.* THE, 34

[Tövbe-tövbe, bizim kapımıza henüz çocuk davasına gelen olmamıştı. Yaş geçtikçe her türlü şeyle karşılaşılaşacakmış.]

(22) Şonda ol birnäçe günläp: "Hudaý saklasyn, beýle-de bir zäherli adam *boljak eken*!" diýip, gaýtalady yördi.

http://hem.lidnet.se/~agzybirlik/yowshan_a_kula_hat.htm

[O zaman birkaç gün boyunca: "Allah saklasın, böyle zehirli bir adam da olurmuş" diye tekrarlayıp durdu.]

7. Meydan okuma, hesap sorma

Aşağıdaki örnekte konuşur, çıkarım ve tecrübe yoluyla elde ettiği bilgiye, muhatabının da ulaşmasını arzulamakta, hesap sorma/meydan okuma yoluyla, söz konusu sonucu onun da fark etmesini sağlamaya çalışmaktadır. *Eken*'le işaretlenen cümleden söz konusu pragmatik anlamın elde edilmesinde, soru yoluyla oluşturulan dil içi bağlamın da etkisi vardır.

(23) Sen nämüçin maña itiñ art aýagyndan suw içirdiñ? Nämüçin meni eneli-ýetim etdiñ? Men welin, ynha, seni bütin milletiñ enesine öwürdim. Indi aýt: kim gowy ekeni?! 91

[Sen niçin bana itin art ayağından su içirdin? Neden beni anneli yetim bıraktın? Ben ancak, işte seni bütün milletin annesine çevirdim. Şimdi söyle: Kim daha iyi imiş?]

8. Keşfetme, birden fark etme

Eken'le ifade edilen örneklerin bir kısmında, konuşur yeni bir bilgiyi keşfetmektedir. İlk örnekteki araştırmacıların ulaştığı *Bu bölge boydan boya ozon yatağıymış* ve ikinci örnekteki *Meğer otuz yıldır bekleyen bahtım tarlada uyuyormuş* bilgisi, keşfetme, yoluyla elde edilmiştir. İlkinde keşfetme bir süreç sonucunda, ikinci cümlede ise aniden gerçekleşmiştir.

(24) Bu üýtgeşiklikleriň başy, dogrusy, ýakymly zatlardan, hatda buşluk habaryndan başlanypdy. Birnäçe ýyl mundan öň bu taýda barlag işlerini geçiren lukman alymlar "Bu kenar duranja bir ozon *ýatagy eken!*" diýen netijä geldiler. A, 14

[Bu değişikliklerin ilki, doğrusu, güzel şeylerden, hatta müjdeli haberlerden başlamıştı. Bundan birkaç yıl önce, bu tarafta araştırmalar yapan uzmanlar "Bu kıyı boyunca bir ozon yatağıymış!" sunucuna vardılar.]

(24) Muny görsene, atam jan, otuz yaşyma çenli garaşdyran bagtym, humuň içine girip, meýdanda uklap *yatan eken*. THE, 36

[- Şuna baksana babacığım, otuz yaşıma kadar beni bekleten bahtım, küpün içinde, tarlada uyuyormuş.]

Sonuç

Yukarıda *eken*'le işaretlenen, önceden var olan ancak konuşur tarafından yeni fark edilen, beklenmeyen, öngörülmeyen, birden keşfedilen dolaylı bil-

gilerin, zihinsel bakımdan hazırlıksız olma nedeniyle konuşurda oluşturduğu psikolojik durumlar, *eken*'li cümlelerde ortaya çıkan pragmatik anlamlar çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bağlama ve deneyimlenen durumun özelliğine göre, sözü edilen pragmatik anlamların daha da çeşitlenebileceği öngörülebilir. Bazı durumlarda, pragmatik anlamlar kolayca birbirinden soyutlanamayacak şekilde iç içe geçebilmektedir. Eken'e eşlik eden pragmatik anlamlar, eken'in bu tür pragmatik anlamları doğrudan işaretlediği biçiminde değil, bu anlamların ortaya çıkmasında eken ve bağlamın iş birliği içinde olduğu biçiminde yorumlanmalıdır. *Eken*'le işaretlenen bilgi, konuşurun başkasından duyduğu, söylenti ya da nakli vb. ikinci el bilgi değil, kendi tecrübeleriyle elde ettiği, çıkarım yaptığı, zihinsel muhakeme sonucunda ulaştığı, sonuçlarını algılayarak elde ettiği, 'birinci el' dolaylı bilgidir. Türkmencede nakli bilgi ve söylenti daha çok *-miş*'le işaretlenmektedir.

KAYNAKLAR

A. *Aýpi Hakynda Rowaýat: Gysga roman*. Ak Welsapar. Stockholm: Gün Neşirýaty, 2010. http://www.gunesh.org/turkmen/aypi_rowayat_gysga_roman.pdf

AKSU-KOÇ, Ayhan & Dan. I. SLOBIN (1986), "A Psycological Account of the Development and Use of Evidentials in Turkish". W. CHAFE & J. NICHOLS. eds. *Evidentiality: The Linguistic Coding of Epistemology*. Norwood and New Jersey: Ablex. 159-167.

ASLAN DEMİR, S. (2012). "Türkmencede Kanıtsallık/Evidensiyellik", *Leyla Karahan Armağanı* içinde (baskıda).

BACANLI, E. (2006). "Türkçede Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları", *MTAD* 3/1: 35-47.

BACANLI, E. (2008). "Türkiye Türkçesindeki -miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf", *Bilig* 44: 1-24.

CSATÓ, E. A. (2000). Turkish MIŞ- and IMIŞ- items: Dimensions of a functional analysis. In: Lars JOHANSON & Bo UTAS (eds.) *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 29-44.

DELANCEY, Scott. (1997)." Mirativity: The grammatical marking of unexpected information". *Linguistic Typology* 1: 33-52.

DEMİR, N. (2012). "Türkçede Evidensiyel", *Bilig* 62: 97-118.

DICKINSON, C. (2000). "Mirativity in Tsafiki". *Studies in Language* 24: 379-422.

GÜL, Demet (2006), "Basic semantics of turkish evidential", *International Conference on Turkish Linguistics* 14, 177-187.

JOHANSON, L. (2000). "Turkic indirectives." In: Lars JOHANSON & Bo UTAS (eds.) *Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 61-87.

JOHANSON, L. (2003). "Evidentiality in Turkic." In: Alexandra Y. AIKHENVALD, & Robert M. W. DIXON, (eds.) *Studies in evidentiality*. (Typological Studies in Language 54.) Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 273-290.

JOHANSON, L. (2006). "Indirective sentence types." *Turkic Languages* 10: 72-84.

K. *Kepjebaş: Roman*, Ak Welsapar,. Stockholm: Gün neşirýaty, 2002, *http://www.gunesh.org/turkmen/kepjebash.pdf*

KARABEYOĞLU, A. R. (2012). "(Kazan) Tatar Türkçesinde *iméş", Turkish Studies 7/1: 1353-1373.*

KILIÇ, F. (2005). "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 2/1: 68-113.

LAZARD, G. (1999). Mirativity, evidentiality, mediativity, or other? *Linguistic Typology,* 3:91-110.

PETERSON, T. (2012). "Evidentiality and Unprepared Mind". http://semanticsarchive.net/Archive/jg1NDNkO/peterson-mirativity.pdf

PLUNGIAN, V. A. (2010). "Types of verbal evidentiality marking: an overview." *Linguistic Realization of Evidentiality in European Languages*. Gabriele DIEWALD, Elena SMIRNOVA (eds.). Berlin/New York: Walter de Gruyter. 15-58.

SLOBIN Dan I. ve A. Ayhan AKSU (1982), "Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential", *Tense-aspect: Between semantics and pragmatics,* Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 185-200.

SÖYEGOW, M. (2000). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy, Morfologiýa*. Aşgabat.

THE. *Türkmen Halk Ertekileri,* haz.:. Ş. GELDIÝEWA*, Aşgabat: Miras, 2006.*

Willet 1988: "A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality." *Studies in Language* 12: 51-97.

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇEYİ ÖĞRENEN ÖĞRENCİLERİN İYELİK EKLERİ, NESNE HÂLİ VE SORU SÖZCÜKLERİNDE YAPTIKLARI YANLIŞLAR: İNGİLTERE ÖRNEĞİ

Sevim İNAL[1]
Dagmar ANGELOVICOVA[2]

Giriş

Yaşayan dünya dilleri arasında Türkçe en eski dillerden biri olarak kabul edilmektedir (Yakıncı ve ark., 2011). Orhun Abidelerinin Çince yazılmış olmasından ve Sankskritçe ve Çinceden bazı dinî eserlerin Uygur Türkçesine çevrilmesinden dolayı Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin geçmişi her ne kadar 600-700'lü yıllara dayandırılsa da (Özkan, 2005) modern Türkçenin bilimsel ve yöntemsel anlamda öğretimi oldukça yenidir. Modern Türkçenin öğretimi özellikle Türk Dil Kurumunun ve üniversitelerin düzenlemiş olduğu ulusal ve uluslararası kongre ve kurultaylarla ve TÖMER'in çabaları ile dünyada büyük bir hız kazanmış ve bu da Türk dili alanındaki çalışmaları önemli hâle getirmiştir. Globalleşmenin, kültürler arası evliliklerin, ticari ve siyasi ilişkilerin gelişmesi sonucu Türkçe öğrenmeye olan talep de artırmıştır. Artan bu talep karşısında dil çalışmaları da ivme kazanmıştır. Bu durum Türkçenin doğru öğretimi ve doğru öğrenilmesini ve Türkçe nasıl daha iyi öğretilir sorusunu gündeme getirmiştir. Nasıl öğretilir sorusunun yanıtı ise öğretmenlerin Türkçeyi öğretirken öğrencilerin ise öğrenirken zorlandıkları konuların neler olduğu ile yakından ilişkilidir çünkü öğrencinin yaptığı hatalar ve zorlandığı konular dil öğretiminde hangi konuların öncelikli ve ağırlıklı olacağına dair önemli ipuçları vermektedir. Zira öğrencinin yaptığı hataları dikkate almayan en mükemmel dil öğretim yöntemi veya en mükemmel ders kitabı bile sınıfta yetersiz kalacaktır. Öğrencinin gereksinimine göre düzenlenen ders kitapları ve buna bağlı olarak izlenen öğretim yöntemleri dilin başarılı bir şekilde öğretilmesini sağlayacak ve dil öğretiminde başarıyı beraberinde getirecektir. Bu

[1] Edinburgh Üniversitesi / İngiltere
[2] Edinburgh Üniversitesi

nedenle Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde farklı uyruktaki öğrencilerden bilgi toplanması ve bir veri havuzu oluşturulması, öğretmen, yazar ve dil bilimciler açısından ve Türkçe öğretiminin gelişmesi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmayı gerekli kılan bir başka neden ise Türkçenin öğretiminde düzey belirlenmesine gereksinim duyulması ve hangi konuların ağırlıklı ve öncelikli olarak sıralanmasının ve öğretilmesinin henüz tam olarak belirlenmemiş olmasıdır. Ayrıca bugün dünyanın önemli pek çok üniversitesinde Türkçe yabancı dil olarak öğretilmeye, pek çok ülkede ise Türkçe yabancı öğrencilere branş olarak öğretilmeye başlanmıştır. Bu alanda yazılan kitap sayıları çoğalmış ve İngiltere'nin önde gelen üniversitelerinde artık Türk dili ve edebiyatında master ve doktora çalışmaları başlatılmıştır.

Yabancı dil öğrenenler genellikle ana dilleri ile benzerlik gösteren yapıları, kültürlerini yansıtan metinleri kolaylıkla öğrenmekte, farklılık gösterenleri öğrenmede ve anlamada ise zorlanmaktadırlar (Singhal, 1998; Richards, 1971; Buteau, 1970; Brown, 1980). Hata analizi ve karşılaştırmalı analiz kuramları bu düşünce etrafında gelişmiş ve ana dil ile hedef dil arasındaki benzerlik ve zıtlıkların dil öğretimindeki rölü üzerine yoğunlaşmıştır, (Gass ve Selinker 2001; Ellis, 1997; Selinker, 1972; Kim 1987; James, 2001; Krashen,1981). Karşılaştırmalı analiz davranışçı yaklaşmın içinde yer alan bir kuramdır ve her ne kadar günümüzde bu kuram bazı çevrelerce eleştirilse de söz konusu eleştiriler yeterli desteği almadığından ve eleştiri gerekçelerinin yeterli bilimsel temele dayandırılmadığından hala dil bilimcilerin ve araştırmacıların çalışmalarını dayandırdığı bir kuram olarak geçerliliğini korumaktadır. Bu kurama göre, ana dil ve hedef dil arasında ne kadar farklılık varsa öğrenme o kadar zor ve hata yapma oranı o kadar yüksek olacaktır ve ana dilden hedef dile olumsuz aktarma (negative transfer) -yanlış dil kullanımı- meydana gelecektir, (Wagner 1982; Turhan, DOI'dan alıntı). Buna karşılık iki dil arasında çok benzerlik olması olumlu aktarma (positive transfer) -doğru dil kullanımı- olacaktır. Eldeki çalışmada da öğrencilerin ana dilleri ile Türkçe arasında ses, dil bilgisi ve söz dizimi açısından benzerlikler olup olmadığı ve bu benzerliklerin Türkçeyi öğrenme sürecini kolaylaştırıp kolaştırmadığı da bir anlamda irdelenmiştir.

Mevcut çalışma, 2008 yılında Türk Dil Kurultayı'nda sunmuş olduğum çalışmanın devamıdır. Önceki çalışmada, Türkiye'de eğitim gören Gürcü, Kazak ve Azeri üniversite öğrencilerinin modern Türkiye Türkçesi öğrenirken karşılaştıkları zorluklar ve Türkçeyi kullanırken yaptıkları pragmatik ve söz dizimsel hatalar irdelenmiştir. Bu çalışmada ise yine İngiltere'de yabancı dil olarak Türkçe öğrenen İngiliz, Rus, Slovak, Fransız ve Arap öğrencilerin Türkçe öğrenirken en çok zorlandıkları ve en kolay öğrendikleri konular saptanmaya çalışılmıştır.

Türkçenin dil yapısının diğer Avrupa dillerinden farklı olması, eklemeli bir dil olarak özgün kök ve ek yapılarından ve eylemin sonda olmasından dolayı öğrenciler cümle ögelerinin dizimini, iyelik ekleri ve soru sözcüklerinin kullanımı konularını Türkçede kullanıldığı gibi değil de İngilizcede olduğu gibi kullanmaktadırlar bu da iletişimi ve dilin doğru kullanımını engellemektedir. Türkçenin O+N+Y yapısında olan söz dizimi çoğu Avrupa dillerinde O+Y+N biçiminde olduğundan öğrencilerin Türkçeyi belli düzeyde öğrenmiş olsalar bile bu yanlışı hâlâ yapmaya devam ettikleri görülmüştür. Ana dilleri bu yapıya uymayan öğrenciler diğer yabancı dilleri öğrenirken de bu hataları sıklıkla yaptıkları saptanmıştır (Duskova 1969; Abbasi & Karimnia 2011; Nord 1998; Turhan, DOI)

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Türkçeyi yabancı dil olarak İngiltere'de öğrenen üniversite öğrencilerinin soru sözcükleri ve eklerini, nesne hâli ekini ve takısız tamlamaları nasıl kullandıklarını saptamak, eğer varsa bu konularda öğrencilerin yapmış oldukları hataları ortaya koymak ve öğrencilerin hangi konuları daha zor ve hangilerini daha kolay öğrendiklerini saptamaktır. Ortaya çıkan bulgular ders kitaplarının hazırlanmasına, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde ders konularının sıralanmasına hangi konuların daha ağırlıklı ve öncelikli olması gerektiğine, hazırlanacak olan ders kitaplarının nasıl bir müfredat programına göre düzenleneceğine, alıştırma etkinliklerinin nasıl olacağına katkıda bulunacaktır. Dolayısıyla bu sonuç Türkçe öğretiminde hangi yöntemlerin kullanılabileceğine de ışık tutacaktır.

Çalışmanın Kapsamı

Eldeki çalışma İngiltere Edinburgh Üniversitesinde Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen İngiliz, Arap, Fransız, Slovak, İranlı ve Rus öğrencilerin kâğıtlarında saptanan 3 konuyu ve öğrencilerin bu konulara yönelik görüşlerini kapsamaktadır. Öğrencilerin iyelik ekleri, tamlamalar ve soru sözcüklerini kullanırken yaptıkları yanlışların incelenmesine yer verilmiştir.

Öğrencilerin Çalışmalarından Örnekler

Nesne hâli eki tamlamalarda tamlayanın "-i, -ı, -u, -ü" iyelik eki alan ve tamlananın neye ait olduğunu gösteren bir ektir. Ana dili Türkçe olanların kullanımda hiç yanılmadıkları bu hâl ekini yabancı dili Türkçe olan öğrencilerin anlamada en çok zorlandıkları konudur.

Nesne Hâli Ekinde Yapılan

Ayşe gördüm. İngilizcesi: I saw Ayşe. Doğrusu: Ayşe'yi gördüm.

Ali haydutlar kaçırdı. İngilizcesi: The muggers kidnapped Ali. Doğrusu: Ali'yi haydutlar kaçırdı.

Sevim kıskanıyorum. Sevim'i kıskanıyorum. I am jealous of Sevim.

Cam sil! İngilizcesi: Clean the window! Doğrusu: Camı sil.

Okulu satın aldım. İngilizcesi: I bought the school. Doğrusu: Okul aldım.

Oyun arkadaşımı gördüm. I saw my playmate.

Masa örtü. Masa örtüsü. Tablecloth

Ev aradım. Evi aradım. Öğrenciler bu iki yapıdan ilkini doğru kullanırken evin -i hâl ekini almasını anlamakta zorluk çekmekte ve onu doğru olarak kullanamamaktadırlar. Görüldüğü gibi öğrenciler, İngilizcede özel isme nesne hâli eki getirilmediği için bunu Türkçede aynı şekilde kullanmışlardır. Son iki tümcedeki "-i" belirtme hâli İngilizcedeki "-the" tanımlık artikeli ile benzerlik gösterse de özel isimlere gelen "-i" belirtme hâli İngilizcede olmayan bir yapıdır ve genellikle öğrenciler bu yapıyı algılamada zorlanmaktadır. Turhan (DOI) tarafından yapılmış olan yüksek lisans tezi araştırmasında da benzer sonuç ortaya çıkmıştır.

Çözüm: Öncelikle "-the" tanımlık belirteci ile benzerlik göstermesinden dolayı cins isimlere gelen "-i" belirtme hâli gösterilmiş ve bu konuda İngilizce-Türkçe örnekler verilmiştir.

Örneğin, kapıyı kapat! Close the door! İngilizcede isimden önce kullanılan "-the" ve ismin sonunda kullanılan "-i" belirtme hâllerinin benzer anlam taşıdığı üzerinde durulmuştur. Fakat İngilizcede özel isimde "-the" tanımlık hâli eki kullanılmadığı için (bazı durumlar hariç) özel isme gelen "-i" belirtme hâli kullanılmaz bu nedenle de öğrenciler ana dillerinde olmayan bu yapıyı anlamada ve kullanmada sürekli zorluk çekmektedirler. İngiliz, Rus ve Arap öğrenciler için bu iki durumu birbirinden ayırt etmek oldukça zor olmaktadır. Öğrenciler konuyu tam olarak kavrayamadıkları için genellikle İngilizce kuralları uygulamakta ve dolayısıyla Türkçeyi kullanırken hata yapmaktadırlar.

Dersin ilk haftalarında Rus, Slovak ve Arap öğrenciler konuşmaya çalışıp sesleri doğru bir şekilde çıkartırken, İngiliz ve Fransız öğrenciler ise daha sessiz kalmıştır.

Soru Sözcüklerinde Yapılan Hatalar

Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi soru sözcükleri "kaç, ne, nasıl, ne zaman, niçin ve kim" ile birlikte öğrencilerin soru eki "-mi"yi de kullandıkları görülmüştür.

Kaç bisiklet var mı? Kaç bisiklet var?

Bu yapı İngilizcedeki "is there/are there" yapısıyla bağdaştırılmaya çalışılmış ve bu nedenle kaç soru sözcüğü ile birlikte "-mi" soru eki de kullanılmıştır.

Saat kaç mı? What is the time? İngilizcede soru sözcükleri ile birlikte devrik soru yapısı kullanıldığı için öğrenciler aynı yapıyı Türkçe öğrenme sürecine taşımıştır.

İyelik Eklerinde Yapılan Hatalar

Öğrenciler genellikle belirtili tamlama ve takısız tamlama arasındaki farkı anlamada bocalamışlardır. Örneğin takısız tamlamalar örnek gösterilirken tamlananın neden yapıldığı, sayı ve renk bakımından bilgi verdiği ve tanımlananın ve tamlayanın takı gerektirmediği şeklinde kitaplarda yer alan açıklayıcı bilgi verildiği için öğrenciler bu tamlama türünü çok iyi algılanmakta iken belirtili isim tamlamalarındaki tamlayanın aldığı "-i, -ı, -u, -ü" eklerinin zor öğrenildiği ve bu tamlama türünde öğrencilerin sıklıkla hata yaptıkları görülmüştür.

Örnekler

Ahşap Kapı örneği verildiğinde öğrenciler bu yapıyı kavramakta fakat otobüs bileti, ders kitabı, ecza dolabı, yazı defteri gibi örneklerde aşağıdaki hataları yapmışlardır.

Otobüsün bileti, dersin kitabı, eczanın dolabı, yazının defteri…

Rusça bilen öğrenciler Türkçenin dil bilgisinden ziyade sesletiminde zorlanmadıklarını belirtmişler ve bunun nedenlerinin Rusçadaki benzer seslerden oluşmasından kaynaklandığını dile getirmişlerdir. Rus öğrencilerin Türkçeyi öğrenmeye başladıklarında bile sesletimde zorlanmadıklarını ve sesleri doğru çıkardıkları gözlemlenmiştir.

Dil bilgisinde ise, Rusçada ekler bulunduğu için Türkçedeki ekleri öğrenmede zorlanmadıklarını dile getirmişlerdir. Eksiz olmayacağını bilerek Türkçeyi öğrenmeye başladıklarını belirtmişlerdir. "-en, -an", "-diği, -dığı" gibi ekleri, ismin bulunma hâl eki "-de, -da" ve yönelme hâl eki "-e/-a"yı kullanmada zorlanmadıklarını dile getirmişlerdir. Kip eklerini Rus öğrencilerin zorlanmadan kullandıklarını çünkü Rusçada da kip ekleri olduğu ve öznenin kullanımına gerek duyulmadığı anlaşılmıştır.

Bir başka benzerlik ise Rusçada "ı" harfinin bulunması. İngilizcede olmamasından dolayı İngiliz öğrencileri "ı" sesini çıkarmada zorluk çektikleri ama Rus öğrencilerin "ı" sesini kolaylıkla telaffuz ettikleri gözlenmiştir.

Dinleme aşaması bir dilde en zor ve sonraki aşamalardan biri olmasına rağmen Rus öğrencilerin dinleme becerisini çok erken edindikleri gözlemlenmiştir.

Slovak alfabesinde "ı" sesi olmamasına rağmen, konuşma dilinde "i" sesini veren sözcükler bulunmaktadır. Örneğin, Slovakçada boyun anlamına gelen "krk", "kırık" şeklinde telaffuz edilmektedir. Böylece öğrencilerin bildiği sesi yeni dilde öğrenmesi ve söylemesi daha olmaktadır.

Arap öğrenciler bu çalışmada İngilizceyi iletişim dili olarak kullanmalarına rağmen, Arap alfabesinde olmayan "p" sesini söylemede zorluk çektikleri belirlenmiştir. Arap öğrencilerle ilgili yapılan bir başka çalışmada ise Türkçe öğrenen Arap öğrencilerin kendi ana dillerindeki kuralları Türkçe öğrenme sürecine taşıdıkları saptanmıştır (Subaşı, 2010).

SONUÇ

Herhangi bir dili öğrenirken onu doğru öğrenmek ve kurallarına uygun kullanmak, ana dili konuşan insanların kullandığı gibi veya buna yakın bir dili konuşmak çok önemlidir. Böylesine etkili ve doğru bir dilin kullanımını etkileyen pek çok etmen vardır. Türkçenin eklemeli bir dil olması, özgün kök ve ek yapılarının ağırlıklı olması, eylemin sona getirilmesi gibi cümle düzeninin tamamen Avrupa dillerinden farklı olmasının yanı sıra, öğrencinin dile ne kadar zaman ayırdığı, sınıfta kaç saat dil öğrendiği, kişisel yetenekleri ve öğrendiği dilin kendi ana diline ne kadar benzerlik gösterdiği gibi konular da dili öğrenmede rol oynayan anahtar faktörlerdir. Öğretmenin, öğrencinin ana dilinin ikinci dil üzerindeki etkisi de kuşkusuz önemli bir faktördür. Öğrenci yeni öğrendiği dilin bilgilerini ana dilde yıllardır öğrenmiş olduğu bu bilgilerle kıyaslayarak algılar, bu nedenle de kendi ana dilinin yapılarını zaman zaman ikinci dil sürecine taşır. Bu çalışmada da öğrenciler ana dildeki yapılara benzer örnekler geliştirmekte ve Türkçeyi İngilizce, dil bilgisi kurallarına uydurmaya çalışmaktadırlar. Ancak zamanla yeni dilin kurallarına uygun cümle yapılarını özümsemektedirler. İngiliz öğrenciler özellikle İngilizcenin söz dizimi ve soru cümle yapılarını Türkçe öğrenme sürecine taşımaktadırlar. Öğrenci, ana dilinde farklı olan yapıları tanıyıp ona göre bir öğretim yöntemi geliştirmeli ve konuyu açıklayıcı karşılaştırmalı örnekler vermelidir.

REFERENCES

ABBASI, M. & KARIMNIA, A. (2011). "An Analysis of Grammatical Errors among Iranian Translation Students: Insights from Interlanguage Theory". European Journal of Social Sciences ISSN 1450-2267 Vol.25 No.: 4 (2011), pp. 525-536 http://www.europeanjournalofsocialsciences.com (13.08.2012)

BROWN, H. D. (1980). Principles in language learning and teaching. New Jersey: Prentice Hall.

DUSKOVA, L. (1969). On sources of errors in foriegn language learning. *IRAL,* 7(1).11-36

ELLIS, R. (1997). Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press

GASS, M., S. & L. SELINKER (2001). Second Language Acquisition: An Introductory Course Second Edition.Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates

JAMES, C. (2001). Errors in language learning and use: exploring error analysis. Beijing:

Foreign Language Teaching and Research Press.

KIM, T. W. (1987). Contrastive analysis,error analysis and interlabguage in relation to adult

Chineses speakers learning second language.Edmonton: Linguistic Research Inc.

KRASHEN S. (1981). Second Language Acquisition and Second Language Learning. Pergamon Press Inc. ISBN 0-08-025338-5.

NORD, C. (1991). *Text Analysis in Translation*. Amsterdam: Rodopi.

ÖZKAN İ. (2005). "Türkçenin Yabancılara Öğretimi". Türk Dil Kurumu Konferans Tam Metni. Ankara.

SINGHAL, M. (1998). A Comparison of L1 and L2 Reading: Cultural Differences and Schema

The Internet TESL Journal, Vol. IV, No. 10, October , http://iteslj.org/Articles/Singhal-ReadingL1L2.html

SELINKER, L. (1972a). Interlanguage.International Review of Applied Linguistics, 10, 209-231.

TURHAN, I. (DOI) (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/1945/2611.pdf (erişim: 10.05.2012)

SUBAŞI, D. A., (2010). Tömer'de Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenen Arap Öğrencilerin Kompozisyonlarında Hata Analizi. *Dil Dergisi*. Sayı: 148, Nisan-Mayıs-Haziran 2010.

YAKINCI, C., CELİLOĞLU, OS., AKSU B.(2011). "Tıbbi Yazılarda Türkçe Kullanımı ve Sıkça Yapılan Hatalar". *Türk Pediatri Araştırma* 46: 186-190.

TÜRKMEN VE TÜRKİYE TÜRKÇELERİNDE KURT VE ANLAMDAŞ SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE

Seyitnazar ARNAZAROV[*]

Yırtıcı, etçil, memeli hayvan olan *kurdu* anlatmak için Türkmen Türkçesinde ilk heceleri uzun söylenen *gu:rt, bö:ri* ve *mö:cek* leksikal birimleri eş anlamlı sözcükler olarak kullanılmaktadır. Bu sözcüklerin kullanım sıklığına bakıldığında veya *gu:rt,* böri sözcükleriyle karşılaştırıldığında *mö:cek* sözcüğü daha geniş kullanım alanına sahiptir. Türkiye Türkçesinde ise, bu hayvan sadece *kurt* sözcüğü ile anlatılmaktadır. Elbette Türkmen Türkçesinin *kurt* manasındaki *mö:cek* sözcüğüyle kökteş olan ve yırtıcı hayvan *kurdu* anlatan *böcek, böcü* ve *böcük* sözcüklerine Türkiye Türkçesinin birçok ağzında rastlanmaktadır.[1] Aynı şekilde bu manadaki Türkmen Türkçesinin *bö:ri* sözcüğü de Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında *börü* ve *bürü* şeklinde kullanılmaktadır.[2] Yine, Türkiye Türkçesinde bu manada kullanılan *canavar* sözcüğünün de mevcut olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Elbette Türkmen Türkçesinde de *canavar* sözcüğünün mevcut olduğunu, ancak başka manalarda kullanıldığını belirtmekle yetinerek bu sözcüklerin her birini ayrı ayrı incelemeyi makul gördük.

***Kurt* Sözcüğü:** Öncelikle belirtmeğimiz gereken şey *kurt* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde başka ikinci bir manasının mevcut olduğu, yani "yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük bir hayvan"ı ifade ederek de kullanılmasıdır. Türkmen Türkçesinde aynen yırtıcı hayvanı anlatan *gu:rt* sözcüğü gibi bu hayvanın adını belirten sözcük de *gu:rt* şeklinde ünlüsü uzun söylenmektedir. Yine, Türkmen Türkçesinde süt ürünü olan süzmenin yuvarlak şekilde kurutularak hazırlanmış olan yiyecek adını belirten ünlüsü kısa söylenen *gurt* sözcüğü de mevcuttur.

---

[*] Gazi Üniversitesi misafir öğretim üyesi (Türkmenistan)

[1] *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*. C 1, İstanbul, 1939, s. 223.

[2] *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*. C 1, s. 227 ve 241.

Bu sözcük Türkiye Türkçesinde *kurut* şeklinde kullanmaktadır. Bu sözcüğün Türkiye Türkçesinde *kurut* şeklinde kullanılması onun *kurutmak* fiilinden veya *kuru* sıfatından türemiş olduğu kanaatine sürüklemektedir. Hatta bu sözcükler anlam bakımından da örtüşmektedir. Ama Türkmen Türkçesinin *gurt* sözcüğünün ünlüsünün kısa söylenmesine rağmen *guratmak* fiilinin ve *gurı* sıfatının ilk hecesi uzun söylenmektedir. Türkmen dilcisi Soltanşa Atanıyazov Türkmen Türkçesinde *gurak(kurak)* sözcüğünün ilk ünlüsünün kısa söylenişine dayanarak *gurt* sözcüğünün türediği devirde *gurı* sıfatının da kısa söylenmekte olduğu hakkındaki görüşü ileri sürmektedir.[3] Buna benzer görüşü İsmet Zeki Eyuboğlu da ileri sürmektedir. O da çökelek topağını veya toz peynir topağını belirten *kurut* sözcüğünün *kurutmak* fiilinden türemiş olduğunu yazmaktadır.[4] Aynen bu görüşte olan Hasan Eren ise bu sözcüğün Türkçeden Moğolca, Farsça gibi komşu dillere de geçmiş olduğunu belirtmektedir.[5] Ancak yine de Eski Uygur Türkçesinde ihtiyar kadın manasındaki *kurta* ve *kurtka* sözcükleri[6], Kıpçak Türkçesinde de kullanılmış olan yaşlı kadın manasındaki *kurkta* ve yaşlı, kart manasındaki *kurt* sözcükleri[7] de dikkat çekmektedir. Bunlar belli derecede *kurt* sözcüğünün *kart* (yaşlı) manası ile bir alakası olabilir mi denilen soruyu da doğurmaktadır. Elbette bu *kurt* sözcüğünün etimolojisiyle ilgili çok zayıf bir halka olmasına rağmen, belki üzerinde düşünülmeye değecek bir konu olabilir.

Yırtıcı hayvanı belirten *kurt* sözcüğünün etimolojisi hakkında âlimlerin çoğunluğu diğer Eski Türkçeden beri kullanımda olan "yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan"ı belirten *kurt* sözcüğüne dayandırmaktadırlar. Mesela, Hasan Eren "Yaygın bir inanca göre, Oğuzların Eski Türkçe *börü* yerine *kurt* sözünü kullanmaları, *börü* adının tabu sayıldığına tanıktır. Bunun gibi, Kazak ve Kara Kalpaklar da *börü* yerine *kaskır,* Kırgızlar *karışkır* adlarını kullanırlar. Çuvaşçada da *kaşkâr* biçimi geçer" diye yazmaktadır.[8] İlhan Ayverdi de yırtıcı hayvanı belirten *kurt* sözcüğünün ilk defa Orta Türkçe Dönemi'nde rastlanan Oğuzca sözcük olduğunu ve önceleri "ilkel ayaklı küçük hayvan" anlamına gelen *kurt* sözcüğünün daha sonra bu manayı kazanmış olduğunu belirtmiştir.[9] Sevan Nişanyan ise *kurt* "Sözcüğünün bu anlamı Oğuz lehçesine özgü olup iki anlam arasındaki

---

3 Soltanşa Atanıyazov. *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlügi*. Aşgabat, Miras, 2004, s. 181.

4 İsmet Zeki Eyuboğlu. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul, 1988, s. 211.

5 Hasan Eren. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. 2. Baskı. Ankara, 1999, s. 270.

6 Ahmet Caferoğlu. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 188.

7 *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 164.

8 Hasan Eren. *Adı geçen sözlük*, s. 269.

9 İlhan Ayverdi. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 2. Baskı. İstanbul, Kubbealtı Luğatı, 2011, s. 715.

ilişki açıklanmaya muhtaçtır." diye yazmaktadır.[10] Sır Gerard Clauson da *kurt* sözcüğünün anlamları arasındaki bağın açık olmadığını, bunların birbirinden tamamıyla ayrı sözler olarak değerlendirilmesinin gerektiği hakkında görüş bildirmiştir.[11] Rus âlimlerinin hazırladığı *Karşılaştırmalı Tarihi Gramer* kitabında da *kurt* sözcüğünün tabu ile ilgili küçük hayvancık manasından yırtıcı hayvanı belirten manaya geçtiği vurgulanmaktadır. Hatta bununla birlikte aynen öyle yolla *kurt* sözcüğünün Oğuz evfemizmi olarak Türkmen Türkçesindeki *kurt* manasındaki *möcek* sözcüğünün de ısıran, sokan örümcek, akrep gibi hayvanları anlatan *böce, böcek* sözcüklerinden geçtiği ileri sürülmektedir.[12] Tuncer Gülensoy ise "DLT'te her iki hayvan adı için de *kurt* sözcüğü geçer. Anlam farklılaşması *kurt* adının tabulaşmasından sonra oluşmuş ve *börü/böri/karışkır* sözcükleri türemiştir[13] diye yazmaktadır. Görüldüğü gibi yırtıcı hayvanı belirten *kurt* sözcüğünün tabulaşma ile ilkel küçük hayvancığı belirten *kurt* adından geldiği hakkında âlimler hemfikirdir. Bu ilkel küçük hayvancığı belirten *gu:rt* ve *gurçuk* sözcüklerinin etimolojisi hakkında Türkmen âlimi Soltanşa Atanıyazov'un ilginç bir görüşü vardır. Alim yine de *kurumak* (Türkmence *gu:ramak*) fiiline başvurmaktadır. Onun görüşüne göre, bu fiil köküne *-t(-ut)* ekinin eklenmesiyle yapılmıştır. Çünkü bu hayvancık yaprakları yiyen, ağaçlara ve meyvelere düştüğü zaman onları kurutan bir hayvandır. Sonra bu *gu:rt(kurt)* genel adı olan hayvancığın diğer görünüşleri *gurçuk* adını almıştır. Bu sözcük *gurtcuk* sözcüğünün biraz değişen varyantıdır. Mesela yer gurçugı (solucan), yüpek gurçugı (ipek böceği), kebelek gurçugı (tırtıl) vb. Türkmen Türkçesinin bazı ağızlarında *gurçuk* sözcüğü *gu:rt* olarak adlandırılmaktadır.[14] Türkiye Türkçesinde de mevcut olan *kurtçuk* sözcüğü bazı böceklerin yumurtadan çıktıktan sonra ergin karakterlerini kazanmadan önceki evresini anlatarak sürfe, larva manasında kullanılmaktadır.[15] Çağdaş Türkmen Türkçesinde de, Türkiye Türkçesinde de ilkel hayvancığı belirten *gu:rt/kurt, gurçuk/kurtçuk* sözcükleri, bundan türemiş olan *gurtlamak,gurtlatmak, kurtlanmak* gibi fiiller, *kurt düşmek, kurt gibi kemirmek, kurtlarını dökmek* gibi deyimler işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Mesela:

---

10 Sevan Nişanyan. *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul, Adam Yayınları, 2002, s. 258.

11 Sır Gerard Clauson. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972, s. 269.

12 Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika. Moskva, Nauka, 2001, s. 160-161.

13 Tuncer Ğülensoy. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 575.

14 Soltanşa Atanıyazob. *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlügi*, s. 181.

15 *Türkçe Sözlük*. 9. Baskı. Ankara, TDK Yayınları, 1998, s. 1414.

Basım Garagözüñ bogazındakı yarasına *gurt* düşdi (A. Nurgeldiyev. Bedev Takdırı, 1988, s. 82).

- Toprak, daşa *gurt düşse*, näme bilen gurdap bolar? (B. Kerbabayev. Saylanan Eserler, 1992, s. 244).

Sülçi yalı sorag barını berip, gulagıma *düşen gurda* döndi (H. Meläyev. Garagumuñ Bürgütleri, 1984, s. 38).

- Bu sovka kebelegiñ *gurçugı* (H. Hayıdov. Ukudakı Yolbars, 1989, s. 39).

- Hoşgeldi, olgum, bu *gurçuk* ya-da çekirtge däl ahırın, bu hayvanlarıñ iñ zandıyaman elhencidir (A. Govşudov. Möcek Bilen Söveş, 1978, s. 30).

Eskilerin deyimiyle "Metihli kirazlar *kurtlu* çıkmıştır" (*Fotomaç* gazetesi, Çarşamba, 1 Ekim 2008, s. 7).

Herkesin içine *kurt düştü*... Herkes birbirine sormaya başladı… Sahi şampiyon kim? (*Milliyet* gazetesi, Pazar, 16 Ekim 2011, s. 5).

Uğurtay, mütekait olmak felaketini bir türlü kabul edemezdi, hırçınlaşırdı ve içindeki iştiyakı gevelemeğe savaşırdı:

- Ağaç kocadıkça *kurtlanır!* (M. Turhan Tan. Cengiz Han, 1939, s. 271).

Türkiye Türkçesinde yırtıcı, etçil memeli hayvanı anlatan *kurt* sözcüğü başka da mecazi anlamda 1. Bir yeri, bir şeyi iyi bilen ve 2. İşini iyi bilen, aldanmaz, kurnaz manalarını ifade ederek çok işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde en işlek şekilde *mö:cek* sözcüğü kullanılsa da, *gu:rt* sözcüğünün kullanımını da aktif sanmak mümkündür. Çünkü Türkmen Türkçesinde mevcut olan *gu:rt* sözcüğüyle ilgili atasözlerinin sayısının çok olması da buna şahitlik etmektedir. Mesela:

Gurt arkasından guş doymuş.

Gurt gören itiñ agzı bir bolar.

Gurt agzasañ, *gurt* geler.

Gurt bilen goyun guda bolmaz,

Guda bolsa-da, goyun gülmez.

Sürüden ayrılan guynı *gurt* gapar.

Arkalı köpek *gurt* alar.

At yortuşda belli, *gurt*-yırtışda.

Gurtdan gorkan tokaya girmez.

Gurt çagasından ekdi bolmaz.

Gurt bilen goyun bir yerden suv içmez vb.

Yine de Türkmen Türkçesinde başarılı kişi için *Gurt yalı adam* ve kız isteme gibi bir işin olumlu bittiği veya olumlu bitmediği sorulduğunda *Gurtmusıñ, tilkimisiñ?* gibi deyimlerin kullanılması Türkmenlerin hayatında geniş yer bulmaktadır. Türkiye Türkçesinde de *kurtla* ilgili kullanılmakta olan deyim ve atasözlerinin sayısı az değildir. Buna örnek olarak aşağıdakileri gösterebiliriz:

Kurt dumanlı havayı sever.

Kurt kocayınca çakallara (köpeklere) maskara olur.

Kurda kuşa maskara olmak.

Kurdu koyunla barıştırmak.

Kurtla kuşla barışmak.

Kurtla kuzu bir yerde.

Kurt gibi, Kurt gibi acıkmak, Kurt gibi yemek.

Kurt kanunu, Kurt kuyusu, Kurt masalı vb.

Bunlardan başka da Türkiye Türkçesinde birçok bitki adı bünyesinde *kurt* sözünü barındırmaktadır:

Kurt ayağı, kurt bacağı, kurt bağrı, kurt baklası, kurt boğan, kurt mantarı, kurt pençesi, kurt tırnağı. Yine de Türkiye Türkçesinde *kurt köpeği, kurt sineği, kurtkıyan* gibi hayvan adları da mevcuttur.

Türkmen Türkçesinde yırtıcı hayvan kurdu belirten *gu:rt* sözcüğünün, *mö:cek* sözcüğü kadar olmasa da çok işlek bir şekilde kullanım alanına sahip olduğunu diğer Türk lehçelerinde rastlanmayan *gelegurt* sözcüğü de onaylamaktadır. Bu sözcüğün ifade ettiği anlam kurt sürüsü manasına gelmektedir. Elbette bu sözcük Türkmenlerin her kesimi için tanıdık olmayabilir. Çobanlar ve avcılar arasında meşhur olan bu sözcük Türkmen dilinin sözlüğüne girmiştir.[16] Bu sözcük genellikle de ünlü Türkmen yazarı Ata Govşudov'un *Köpetdagıñ Eteginde* adlı romanında ve bu romandan bir bölümü alınarak çocuklar için basılmış olan *Möcek bilen Söveş* adlı kitapçığında çok geçmektedir. Yine de Türkmen Türkçesinde *gelegurt* sözcüğünün manasında *gurt sürüsü, möcek sürüsü, gurt ordası, möcek ordası,* bazen tek başına *orda* sözcüğü de kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinin *ordu* sözcüğü ile kökteş olan orda sözcüğü Türkmen Türkçesinde tarihî veya mecazi anlamda sürü, eşkıya grubu, ordu gibi manaları ifade etmektedir. Yine de Türkmen Türkçesinde *gurt* ve *möcek*

---

16 *Türkmen Diliniñ Sözlügi*. Aşgabat, TSSR IA Yayınları, 1962, s. 161.

sözcüklerinin eş anlamlı olarak aynı yerde kullanılması da rastlanmaktadır. Mesela:

Möcek yürek sarsdırıcı uvladı. Rövşen *gurt* gözlerinden hut yaş damcalarınıñ damandıgını gördi (A. Nurgeldiyev. Bedev Takdırı, 1988, s. 24).

- "Arkalı köpek *gurt* alar"- diyipdirler (G. Kulıyev. Gülcemal Han, 1988, s. 142).

- Şol paylan goyunlarımı çölüñ içi bilen sürüp gelyärkäm, sürä *gurt* daradı ("Mıralı ve Sultansöyün", 1994, s. 54).

Hernäçe gamçılabersinler, bir *Gurd*ı yıkanıñ bilen bövet basıp bilmersiñ. "Türkmende *gurt* kändir. Bu halkıñ atası ene *gurdı* emen diyyärler. O zatlar yitip gidiberesi yok" (Oraz Yagmır. Gurt Yakup, 1991, s. 14).

- Yigitler, şofyorıñ aydanına ınanayıñ, şol dogrudır, *orda* bolup gezyän *gelegurtlar* art ayakaları bilen gum sovrup, iki-yeke eşeklini, atlını aylardı diyip, meniñ kakam gürrüñ beredi (Ata Govşudov. Möcek bilen Söveş, 1978, s. 24).

Gelegurt ordasınıñ hücüm edäycek yeri-de ortakı hem bir çetki süri bolar diyip çakadılar. (Ata Govşudov. Möcek bilen Söveş, 1978, s. 6).

Nepes aga bilen Çarınıñ gürrüñinden *möcek ordasınıñ* mekirlik bilen iki topara bölünendigi mälim boldı (Ata Govşudov. Möcek bilen Söveş, 1978, s. 33).

- Ecizleseler, çagalarından ya-da taylarından ayra düşseler*, ordanı* yıgnamak isleseler, olar uvvuldayarlar (A. Nurgeldiyev. Bedev Takdırı, 1988, s. 93-94).

Olarıñ saklan sürülerine hem agşam *orda* çozupdır, olarıñ üstüne çozuş üç sapar gaytalanıpdır (Ata Govşudov. Möcek bilen Söveş, 1978, s. 33).

Ay gözlerini kapadı. *Kurt* ayı kaygılı gördü, uludu (Ahmet B. Ercilasun. *2BA*. *Beden Beyin Akımı*, 2006, s. 169).

Savaşlarda Oğuz Han'a yol göstericiliği boz yeleli, boz tüylü bir *kurt* yaptı. (Enver Behnan Şapolyo. *Oğuz Han*, 1971, s. 5).

Eskiden de *kurt* eniği *kurt* olur… (Yaşar Kemal. *Üç Anadolu Efsanesi*, 2001, s. 28).

Sivri kayaların tepelerinde boz *kurtlar* gecelerce uludu (Mehmet Alperen. *Alp Er Tunga*, 2007, s. 94).

Kıpçak çölünde ne kadar geyik, *kurt,* tilki ve benzerleri varsa hemen hepsini önüne katmıştı, babasının bulunduğu av yerine sürüp getirmişti. (M. Turhan Tan. *Cengiz Han*, 1939, s. 294).

Haseki Hürrem'in takım arkadaşları kuvvetli, fakat yüz koyunun bir *kurtla* başa çıktığı görülmemiş! (Nazım Tektaş. *Hürrem Sultan*, 2011, s. 242).

***Möcek* Sözcüğü:** Türkmen Türkçesinin yırtıcı hayvan *kurdu* belirten *mö:cek* sözcüğü elbette Türkiye Türkçesinde mevcut değildir. Ama bu sözcükle kökteş olan eklem bacaklıların, altı bacaklı, çoğu kanatlı ve vücutları baş, göğüs, karın olarak eklemlerden oluşmuş hayvan sınıfı, haşere manasında kullanılan *böcek* sözcüğü ise aktif olarak kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde *möcek* sözcüğü bu manayı da ifade etmektedir, ama daha işlek olarak *mör-möcek* şeklinde kullanılmaktadır. Aynen bu sözcükten türemiş olan Türkiye Türkçesinin *böceklenmek* fiili gibi Türkmen Türkçesinde de *möceklemek, möcekletmek* gibi fiillerde kullanımı sürdürmektedir. Mesela:

Men yere degse zäheri döküläycek yalı, bogun-bogun sarı guyrugını göge tutup, henizem sümelge tapman, iki yana çırpınıp yören *möcege* tarap elimi uzatdım (H. Hayıdov. Ukudakı Yolbars, 1989, s. 160).

Çıg yerde goylan bir halta un *möcekläpdir.*

Onuñ *mör-möcekleriñ* ocagı bolup, hapaçılık döredyänem hak (A. Durdıyev. Handudı Aganıñ Kıssası, 1961, s. 37).

Yogsam, zıyanlı *mör-möcekler* ilki bilen şoları iycek ekenler (Hı. Hayıdov. Ukudakı Yolbars, 1989, s. 138).

Böceklerle memeli hayvanlar arasındaki farkı düşün. (Ahmet Hamdi Tanpınar. *Huzur*, 1986, s. 209).

- Ağzına *böcekler* dolacaktı, iliğini çiyanlar ememcekti (M. Turhan Tan. *Cengiz Han*, 1939, s. 156).

Domuz "*Böceklerden* korumak için ilaç satayım" diye seslenir (*Hürriyet* gazetesi, Cumartesi, 9 Ekim 2010, s. 3).

Türkmen Türkçesinin yırtıcı hayvan kurdu belirten *mö:cek* sözcüğünün etimolojisi hakkında da âlimler aynen *kurt* sözcüğünde olduğu gibi *möcek/böcek* sözcüğünün haşere manasına başvurmaktadırlar. Mesela, Rus âlimleri Türkmen Türkçesinin kurdu belirten möcek sözcüğünün tabulaşma ile akrep, örümcek, ısıran böcek manasındaki *böce, böc-cek* sözcüğünden türemiş olduğunu ileri sürmektedirler.[17] Soltanşa Atanıyazov da yırtıcı hayvan olan *börünün möcek* ve *gurt* adlarının tabu esasında sonradan verilmiş olduğunu

---

[17] *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*. Leksika, s. 160-161.

söyleyerek mö/bö sözcüğüne *-cik/-cek* eklerinin eklenmesiyle *möcek* sözcüğünün etimolojisi hakkındaki görüşünü belirtmiştir. *Mö:r-mö:cek* sözcüğündeki mö:r parçasının ise sözcüğün manasını kuvvetlendirici hece olduğunu ileri sürmüştür.[18] Gerçektende de Kıpçak Türkçesinde *böv* sözcüğü örümcek, *böy* sözcüğü akrep manasını ifade etmektedir.[19] Çağdaş Türkmen Türkçesinde *mö:y* sözcüğü örümceği ifade ederek kullanılmaktadır.[20] Türkiye Türkçesinde de *böğ* sözcüğü soluk sarı renkli, zehirli bir örümcek türünü anlatmaktadır. *Böcü* sözcüğü ise 1. Kurt; 2. Böcek ve 3. Çocukları korkutmak için söylenen hayalî bir varlığa verilen adı ifade ederek kullanılmaktadır.[21] Soltanşa Atanıyazov'un görüşünü Prof. Dr. Tuncer Gülensoy da onaylamaktadır. Hatta o, *bö* ad kökünden *bö+cek, bö+döne* (bıldırcın), *bö+kön*(iri bir tür karaca), *bö+l-türük*(kurt yavrusu), *bö+rsö*(kanguru), *bö+rü* (kurt), *bö+y*(tarantula) gibi bir çok hayvan adlarının türemiş olduğunu ileri sürmektedir.[22] Sevan Nişanyan da yukarıdakilere biraz benzer görüşü yani Eski Türkçede bir tür büyük ve zehirli örümceği ifade eden *böğ* sözcüğünü *-çek* küçültme ekinin eklenmesiyle *böğçek-böcek* sözcüğünün türemiş olduğunu savunmaktadır.[23] Genel olarak âlimlerin yukarıdaki görüşleri bilimsel ve inandırıcıdır. Ancak Oğuz lehçelerinin içerisinde sadece Türkmen Türkçesinde *mö:cek* sözcüğünün yırtıcı hayvan kurdu ifade ederek kullanılması, hem de çok işlek bir şekilde kullanılması ilgi çekicidir. Mesela:

- Patışa bir yırtıcı *möcekdir*, bir gapdalında yırtıcı *möcek* gören adam hiç vagt yaragını elinden ayırmaz ("Mıralı ve Soltansöyün", 1994, s. 48).

Biz *möcegi* öldürip, haydan-hay *möcegiñ* yaralan bir semiz goynuniñ damagını çaldık (B. Annageldiyev. Garakelle, 1963, s. 26).

Alabay bir meydan *möcek* bilen kovalaşıp, ısgaşıp oynadı (A. Allanazarov. Gır Atıñ Hovalası, 1998, s. 310).

- Pendiniñ çölünde meniñ çekenäme *möcek* daradı (B. Kerbabayev. Saylanan Eserler, 1992, s. 285).

Heniz it bilen çaknışmadık yaş *möcegiñ* zähresi yarıldı (A. Nurgeldiyev. Bedev Takdırı, 1988, s. 17).

---

18 Soltanşa Atanıyazov. *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlügi*, s. 243-244.

19 *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 36.

20 *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, s. 449.

21 *Türkçe Sözlük*, s. 343.

22 Tuncer Gülensoy. *Köken Bilgisi Sözlüğü*, s. 169-170.

23 Sevan Nişanyan. *Sözlerin Soyağacı*, s .74.

Möceg-ä beylede dursun, hayvanlarıñ iñ batırı yolbars bolsa-da ınsan bilen tersleşesi gelyän däldir (H. Hayıdov. Ukudakı Yolbars, 1989, s. 23).

Onuñ üçin müñ sugunıñ şahı, yüz *möceginñ* derisi gerekdi (C. Mülkiyev. Selcuklar, 2010, s. 52).

***Bö:ri/Börü* Sözcüğü:** Yırtıcı hayvan *kurdu* belirten *börü* sözcüğü Türkçemizin en eski dil yazıtlarından başlayarak kullanılmış olmasına[24] rağmen, Türkmen Türkçesinde *böri* şeklinde kullanılmakta olan bu sözcük *gu:rt* ve *mö:cek* sözcükleriyle karşılaştırıldığında hemen hemen işlek değildir, biraz eskimiş sözcüktür. Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında *börü* ve *bürü* şeklinde kullanılmasına[25] rağmen, Çağdaş Türkiye Türkçesinin söz varlığında yer almamaktadır, sadece tarihî eserlerde kendi manasında ve özel ad olarak rastlanmaktadır. Bu sözcüğün etimolojisi hakkında Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un yukarıda gösterdiğimiz görüşüne paralel olarak Soltanşa Atanıyazov'un görüşlerine yer vermeğimizde yarar vardır. Âlim, meşhur Türkmen köpeklerinin kan akrabası olan yavuz yırtıcı hayvanın en eski adı olan *bö:ri* sözcüğünün de tabu, yani adını söyleme yasağı ile almış adı olduğunu, onun *bö/mö* sözcükleriyle kökteş olup, "*mö:r-mö:cek"* manasındaki Eski Türk sözcüğünden oluşmakta olduğunu yazdıktan sonra, *bö* isminden fiil yapmak için onun sonuna *v,y* (möy), *k,g* (bök-elek) gibi ekler eklendiğini, *böri* sözcüğünün sonundaki *i* parçasının ise *dur-durı, gat-gatı* sözcüklerinde olduğu gibi ad (isim) yapan ek olduğunu yazıp, *böri* sözcüğü ile *möcek* sözcüğünün eş anlamlı kökteş sözcükler olduğu görüşünü ileri sürmektedir.[26] Rus âlimleri *börü* sözcüğünün Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında haşere, kurt, akrep, örümcek manasında kullanıldığına dikkat çekerek bu mananın herhâlde yırtıcı hayvanı belirten *kurt* sözcüğünün Oğuz dilinden *börü* sözcüğünü sıkıştırıp çıkarması ile ilgili ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.[27] Genel olarak yırtıcı hayvan *kurdu* ifade eden en eski sözcüğümüz olan *böri/börü* sözcüğünün çağdaş dilimizde çok seyrek kullanılmakta olduğunu vurgulamakla yetiniyoruz. Mesela:

---

24 Muharrem Ergin. *Orhun Abideleri*. 16. Baskı. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992, s. 109; Talât Tekin. *Orhon Yazıtları*. Ankara, TDK Yayınları, 2006, s. 134; *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad, Nauka, 1969, s. 18; *Divvanü Lugat-it Türk Dizini. Endeks*. Çeviren: Besim Atalay. 4. Baskı. IV. Ankara, TDK Yayınları,1999, s. 108; Reşid Rahmeti Arat. *Kutadgu Bilig. III. İndeks*. İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979, s. 105; *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 36; A. Von Gabain. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. 5. Baskı. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 269; *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugat-it-Türkiyye*. Çeviren: Besim Atalay. İstanbul, 1945, s. 156; Hatice Şirin User. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya, Kömen Yayınları, 2009, s. 219 vs.

25 *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*. C 1, İstanbul, TDK Yayınları, 1939, s. 227 ve 241.

26 Soltanşa Atanıyazov. *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlügi*, s. 71.

27 *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*. Leksika, s. 160.

Şemal *börüleriň* ısın getirdi,

Käte itler kovdı, käte *börüler* (*Sovet Edebiyatı* dergisi - Türkmen Diliniň Sözlügi, 1969, s. 110).

Ol goşunıň başını gürrüňsiz *Böri tegine* tarap övrer (C. Mülkiyev. *Selcuklar*, 2010, s. 81).

Çagrı beg Garahanlı şazadası *Böri teginiň* üstüne gıssaglı çapar yolladı (C. Mülkiyev. *Selcuklar*, 2010, s. 81).

Bir yanda Türk *börüsü,*

Bir yanda Çin uğrusu (N. Atsız. *Bozkurtların Ölümü*, 1992, s. 158).

Tan ağardı, kurdun tüyü gök rengine döndü, göğerdi, kurt *gökbörü* oldu (Ahmet B. Ercilasun. *2BA. Beden Beyin Akımı*, 2006, s. 169).

Gök Börü'nün çıkmış, oyulmuş gözlerinden aşağı yaşlar iniyordu (N. Atsız. *Bozkurtların Ölümü*, 1970, s. 274).

***Canavar* Sözcüğü:** Diğer bir Oğuz lehçesi olan Azerbaycan Türkçesinde *canavar* sözcüğü esas olarak yırtıcı hayvan *kurdu* ifade ederek kullanılmaktadır.[28] Hatta Azerbaycan dilinin sözlüğünde yırtıcı hayvan *gurd* sözcüğünün manası sadece *canavar* sözcüğüyle izah edilmiştir.[29] Türkiye Türkçesinde *canavar* sözcüğü 1. Masallarda sözü geçen yabani, yırtıcı hayvan, 2. Kurt, domuz gibi cana kıyan yaban hayvanı, 3. Köpek balığı ve mecazi anlamda, 4. Haşarı, yaramaz çocuk, 5. Acımasız, kötü ruhlu, zalim (kimse) gibi manaları ifade ederek kullanılmaktadır.[30] Elbette bunlardan göründüğü gibi Türkiye Türkçesinde de *canavar* sözcüğü sadece *kurt* sözcüğüyle anlamdaş olarak kullanılmamaktadır, bu manayı kısmi olarak ifade etmektedir. Türkmen Türkçesinde ise isim olarak hayvan manasında ve sıfat olarak acınacak, hor düşen, aciz, zavallı manasını ifade etmektedir. Görüldüğü gibi Türkmen Türkçesinin *canavar* sözcüğünün mana bakımından yırtıcı hayvan kurtla hiçbir alakası yoktur.

Canavar sözcüğünün etimolojisi hakkında görüş belirten âlimler hemen hemen aynı görüşü ileri sürmüşlerdir. Şemseddin Sami sözcüğün Farsça "*cân-âver"* veya *"cân-ver"*den türemiş olup yırtıcı, vahşi hayvanı ifade ettiğini yazmıştır.[31] İlhan Ayverdi de bu sözcüğün Farsça *"cân"* ve *"âver"* (geti-

---

28 *Azərbajcan Dilinin İzahlı Lüğəti*. C IV. Bakı, Elm, 1987, s. 462.

29 *Azərbajcan Dilinin İzahlı Lüğət*. C I. Bakı, Azərbajcan SSR Elmlər Akademiyası, 1964, s. 383.

30 *Türkçe Sözlük*, s. 383.

31 Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türkî*. Ankara, TDK Yayınları, 2010, s. 164.

ren, taşıyan) sözcüklerinden türemiş olduğu görüşünü ileri sürmüştür.[32] Sevan Nişanyan da *canavar* sözcüğünün Farsça *cân* ve *âver* sözcüklerinden türemiş olup canlı, yaratık, hayvan manalarını ifade ederek kullanıldığını yazmıştır.[33] İsmet Zeki Eyuboğlu bu sözcüğün Farsça *cânâver* (canlı, domuz, yıkım getiren hayvan) sözcüğünden geldiğini yazarak Anadolu Türkçesinde biraz anlam değiştirdiğini, yırtıcı, kan dökücü, yaban, genellikle etoburlarına verilen ad *can-âver/can-alan* olduğunu belirtmiştir.[34] Hasan Eren ve Tüncer Gülensoy gibi Türkçe sözcüklerimizin etimolojisi ile ilgilenen âlimler ise herhâlde bu sözcüğü Türkçe değil, Farsça olarak gördükleri için üzerinde durmamışlardır. Türkmen âlimi Soltanşa Atanıyazov ise çok ilginç bir görüşü ileri sürmektedir. Tabi, o da *canavar* sözcüğünün üzerinde durmuyor, ama *can* sözcüğü hakkında değişik bir görüşü ileri sürüyor. O, diriliğin, yaşayışın özünü belirten *can* sözcüğünü birçok dilci âlimler Farsçadan geçen bir sözcük sanmaktadırlar, aslında *can* sözcüğü ölmüş bir dil olan Sanskritçede doğulmak, *cana* sözcüğünün ise insan, boy, halk manalarını ifade ettiğini yazarak *can* sözcüğünün eski dillerin birçoğuna benzer şekilde ve manada türemiş olduğu mümkündür denilen görüşü ileri sürmektedir.[35]

Osmanlı Türkçesinde işlek bir şekilde kullanılmış olan *canavar* sözcüğü hakkında Osmanlı Türkçesi uzmanları da yukarıdakilere benzer görüşleri ileri sürmüşlerdir. Prof. Dr. İsmail Parlatır kendisinin Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde *canavar* sözcüğünün Farsça *cân+âver* sözcüğünden geldiğini, bu sözcüğün 1. Hayvan, 2. Yırtıcı veya vahşi hayvan, 3. Domuz, sıradan yaratık ve 4. Pek gaddar ve kıyıcı kimse manalarını ifade ederek kullanıldığını göstermiştir.[36] Ferit Develliogğlu ise bu sözcüğün Farsçadan geçen *cân-âver* veya *cân-ver* şeklinde kullanıldığını göstererek 1. Canlı, yaşayan, 2. Zararlı hayvan ve 3. Domuz, canavar manalarında kullanıldığını belirtmiştir.[37]

Türkmen Türkçesinde *canavar* sözcüğünün *canaver* şeklinde kullanılışı da rastlanmaktadır. Bu, belli derecede *canavar* sözcüğünün Farsça *can-aver* sözcüğünden geçmiş olduğunu onaylamaktadır. Yine de Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmen Türkçesinde hiç yırtıcı hayvan manasını barındırmayan *canavar* sözcüğü Farsçadaki canlı hayvan manasından yön alarak *canlı-canavar, canlı-candar* gibi şekilde kullanımı da işlektir. Hatta Türkmen

---

32 İlhan Ayverdi. *Misâlli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 183.

33 Sevan Nişanyan. *Sözlerin Soyağacı*, s. 80.

34 İsmet Zeki Eyuboğlu. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, s. 53.

35 Soltanşa Atanıyazov. *Türkmen Diliniñ Sözkökü Sözlüğü*, s. 211.

36 İsmail Parlatır. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. 4. Baskı. Ankara, Yargı Yayınları, 2011, s. 233.

37 Ferit Develliogğlu. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 11. Baskı. Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1993, s. 124.

Türkçesinde adak olarak kesilmek için niyet edilmiş olan sığır, deve, koyun, keçi gibi hayvanlar da *canlı* olarak adlandırılmaktadır. Mesela:

Eldeki *canavarlarıñ* iñ gorkagı hem mekiri eşekdir (A. Govşudov. Möcek bilen Söveş, 1978, s. 33).

İne şonda görsek, süriniñ ız tarapında bir *canavar* goynuñ arktı ayaklarından gızıl gan akyardı. Beyle yanında bolsa *canavarıñ* yartı guyruğı yatırdı (B. Annageldiyev. Garakelle,1963, s. 26).

Canavar edil ok yalı atılaydı. Hälä goymanam atlarıñ ikisini-de tozana gardı (T. Gurbanov. Uzak Yıllar, 1970, s. 77).

- Goyun, geçi, tovşan, tovuk - bi *canaverler* aslında adam iymek üçin yaradılıpdır (H. Meläyev. Garagumuñ Bürgütleri, 1984, s. 43).

Tasma gamça çıdap bilmän at *canaver* asmana bökyärdi (A. Govşudov. Povestler ve hekayalar, 1953, s. 140).

- Niçezar aytdım saña, guşı goyber diyip, etrmediñ? Seret indi bolan işe! Hey-de, *canlı-canavarı* kapasa gabap, saklap bormı? (H. Hayıdov. Ukudakı Yolbars, 1989, s. 135).

Canlı-canaveri öldürmäge gezek gelende meniñ kakamıñam duran yeri ekeni (H. Meläyev. Garagumuñ Bürgütleri, 1984, s. 43).

Bäsleşer yalı golay-goltumda *canl-candar* göze ilenokdı (A. Nurgeldiyev. Bedev Takdırı, 1988, s. 85).

Şol mahal nirededer garşıda bir yerde bir *candarıñ* çıñsayan sesi çıkdı (A. Govşudov. Möcek bilen Söveş, 1978, s. 19).

- *Canlı* alıp gel, doğrusunı aytsam, doğrama iymälimiz bäri hem gatı köp vagt bolupdır (A. Govşudov. Köpetdagıñ Eteginde - *Türkmen Diliniň Sözlüği*, 1962, s. 306).

Hz. Ali'nin bu yiğit evlâdı Kaf Dağı'ndaki *canavarlarla* çarpışıyordu (Ahmet B. Ercilasun. *2BA. Beden Beyin Akımı*, 2006, s. 86).

Neden sonra Erboğa, Kaf Dağındaki *canavarların* Hazarlar olabileceğini düşündü (Ahmet B. Ercilasun. *2BA. Beden Beyin Akımı*, 2006, s. 86).

Kanlı Koca:

- Varıp iç Oğuza gidip, oğluma anlatayım, razı olursa, gelsin bu *canavarla* boy ölçüşsün diyerek geri döndü (Enver Behnan Şapolyo. *Oğuz Han*, 1971, s. 14-15).

Artık *canavar* oraya yıkılıvermişti. Alp, bir iki dakika nefes aldı. Dinlendi. Sonra *canavarın* postunu yüzdü (Ahmet Hikmet Müftüoğlu. *Çağlayanlar*, 2008, s. 24).

Daha başka bir ifadeyle *canavar* hayvanlar karşısında titreyen bir çocuk gibiyim ve ağlıyorum evladım hem de her gün (Halit Ertuğrul. *Kendini Arayan Adam*, 2009, s. 90).

Tweety ve Tazmanya *canavarı* moda ikonu oldu (*Milliyet* gazetesi, Cumartesi, 2 Ocak 2010, s. 8).

Sonuç olarak *kurt* ve onun anlamdaş sözcüklerinin bizim hayatımızda, edebiyatımızda, Türk dünyasında ve dünya edebiyatında tuttuğu yer hakkında kısa bir bilgi vermeyi uygun gördük. Bilindiği gibi yırtıcı bir hayvanın adını belirten *kurt* sözcüğü Türk dünyasında, belki bütün dünyada, diğer hayvan adını belirten sözcüklerle karşılaştırıldığında, çok işlek bir kullanım alanına sahiptir. Bu sözcük Türk dünyasında gök tüylü, gök yeleli koca *kurdun* atamız Oğuz Han'a rehberlik etmesinden, yol göstermesinden başlayarak ve Göktürkler Devri'ne ait olduğu bilinen Bozkurt Destanı ve Ergenekon Destanı'ndaki Türklerin kurttan türemiş olduğu hakkındaki efsanelerin etkisiyle kendisini Türk olarak adlandıran insanların hayatına derin bir derecede girmiştir. Onların hayatının her yönünde *kurtla* ilgili inanç ve motiflerin meydana gelmesine yol açmıştır. Bu inanç ve motifler başta Prof. Dr. Saadettin Gömeç ve Yaşar Kalafat olmak üzere birçok bilginler tarafından kaleme alınmıştır.[38] Sonuçta *kurt* sözcüğü kendisinin anlamdaş sözcükleri olan *mö:cek, bö:ri* ve *canavar* sözcükleriyle birlikte çok geniş kullanım alanına sahip olmuştur. Birçok özel adlarımızda rastlanmaktadır. Örneğin eski destanlarımızda kutsal hayvanın adı olan *Bozkurt* Türklerin ulusal sembolü olmakla birlikte Kastamonu iline bağlı bir ilçenin, Ağrı ilinin Doğu Bayazit ilçesine bağlı bir köyün, Denizli iline bağlı bir mahallenin adını taşımaktadır. Yirmili yıllarda Türkiye'de *Bozkurt* dergisi basılmaktaydı. Türk ülkücü grubu Bozkurtçular olarak biliniyorsa, Türk caz müzisyeni, piyanist şantör Bozkurt İlham Gencer gibi birçok kişi adı veya soyadını anlatarak kullanılmaktadır. *Bozkurt* sözcüğü de, aynen *kurt* sözcüğü gibi karakter yakıştırması olarak mecazi anlamda da kullanılmıştır. Mesela, İngiliz asker-yazarı H. C. Armstrong'un *Bozkurt* adlı kitabı Atatürk hakkındadır. Göktürklerin tarihini anlatan Hüseyin Nihal Atsız'ın *Bozkurtla-*

---

[38] Saadettin Gömeç. "Kök Börüler ve Arslanlar" - *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü. Sempozyum Bildirileri*. Ankara, 2001, s. 1-10; Yaşar Kalafat. "Göktürklerden Günümüze Anadolu Türk Halk İnançlarında "Kurt"-*XIY Türk Tarih Kongresi*. 9 - 13 Eylül 2002. Ankara, s. 219; D. Cichocki. "Türk Mitolojisinde *Kurt* - Ana Sembolüne Dair"- Türk Dünyası Araştırmaları, 1985, Sayı 37, s. 17- 30; Tanilla Aliyeva. "Türk Dünyası ve Kızılderililerde *Kurt* Motifi" - *Türksoy Dergisi*, Haziran 2000, s. 40-43; E. Esin. "Börü" - "I Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri". İstanbul, 1980, s. 491-492 vs.

rın Ölümü ve *Bozkurtlar Diriliyor* romanlarından başka yazarın *Deli Kurt* adlı romanı da meşhurdur. Yazarın *Bozkurtların Ölümü* romanının bazı kahramanlarının Kurt Kaya, Gök Börü gibi özel adları taşıması da *kurt* sözcüğünün eskiden beri geniş kullanım alanına sahip olduğunu göstermektedir. Bunun gibi kendisinde *kurt* sözcüğünü barındıran ünlü kişilerden Türkmenlerin meşhur Veyran Bagşı olarak bilinen XYIII. yüzyılın sonları XIX. yüzyılın başlarında yaşamış olan klasik şairi Gurtoğlu'nu gösterebiliriz. Yine de Türkmenlerin ünlü destancı bağşısı Gurt Yakup'u ve günümüzün sanatçı kardeşleri Annagül Gurdova ve Şemşat Gurdova'nın ve Türkiyeli sanatçı Cengiz Kurtoğlu'nu, dışişleri bakanı olarak görev yapmış olan Ahmet Kurtçebe Alptemoçin'i adlarında *kurt* sözcüğünü barındıran kişi adları olarak gösterebiliriz. Stalin'in şahsiyet kultu'nun kurbanı olan Türkmen aydını Kümüşalı Böriyev unutulmazlar arasındadır. İstanbul'da Kurt köyü, Ankara'nın yakınında Kurt Boğazı barajı varsa, Türkmenistan'ın başkenti Aşgabad'ın yakınında Gurtlı Gölü ve Gurtlı köyü mevcuttur. Edebiyat dünyasında eser veya kahraman adlarında *kurt* ve anlamdaş sözcükleri geçen eserlerden aşağıdakileri gösterebiliriz. Türkmen yazarı T. Taganov'un *Körpe Ogul* adlı romanının kahramanları olan üç kardeşin adları Kurt, Böri, Möcek'tir. Ata Govşudov'un *Mähri-Vepa* romanının kahramanlarının biri Gurt gart adını taşımaktadır. Türkiyeli yazarlar Kemal Tahir'in bir romanı *Kurt Kanunu*, Süleyman Yücel'in *Yeleli Kurt*, Mustafa Armağan'ın *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı* gibi eserler de adında *kurt* sözcüğünü barındırmaktadır. Yine de meşhurluk kazanmış olan eserlerden R. Kipling'in *Orman Çocuğu*'nun Maugli'sini kurtlar büyütmektedir. C. London'un *Denizlerin Kurdu* romanı da dünyada ün kazanmış eserlerin başında gelmektedir. Başka da birçok yabancı yazarların bu tür eserleri çoktur. Beyaz perdeye de aktarılan Türkçe birçok baskısı yapılan Fransız yazarı Jean-Christophe Grange'nin *Kurtlar İmparatorluğu* romanı, Stephen King'in meşhur *Kara Kule* romanlar serisinin 4. kitabı *Calla'nın Kurtları* eserleriyle birlikte Cengiz Han hakkındaki Homeric'in *Moğol Kurdu*, İngiliz yazarı Conn İgguldan'in *Ovaların Kurdu* romanları karakter yakıştırması barındıran eserlerdendir. Yine de bazı Avrupa ve Amerikan yazarlarının vampir efsanesiyle birlikte kurt adamlar hakkında yazdıkları birçok eserler bestseller olarak en çok okunan kitaplar olmak özelliğini kazanmıştır. Mesela, televizyon kanallarında filmleri veya dizileri gösterilmiş olan yerli halkın gençlerinin kurda dönüşerek vampirlerle yaptığı savaşı anlatan Amerikan yazarları Stephenie Meyer'in *Alacakaranlık* romanlar serisi ve L. J. Smith'in *Vampir Günlükleri* romanlar serisi vampirler ve kurt adamlar hakkındaki efsaneleri, onların arasında sürdürülen acımasız mücadeleleri ile dünyada çok ilgi toplayıp ün kazanmış olan eserlerdir. Yasmine Galenorn'un *Öteki Dünya* romanlar serisinde daha da ileri gidilerek veya "Kurt Adam" efsanesinden esinlenerek "Kedi Adam", "Panter Adam", "Örümcek Adam" gibi karakterler türetilmiştir. Günümüzde

Türkiye'nin televizyon ekranlarında "Kurtlar Vadisi", "Kurt Kanunu", "Genç Kurt" gibi diziler de gösterimini sürdürmektedir. Şanlı tarihimizin bayrak ve sancaklarında *kurt* resimleri veya bayrak sancaklarımızın gönderlerinde kurt başı yer almıştır. Türkiye'nin 1927 yılında basılan 5 ve 10 liralık paralarında da *kurt* resmini görmek mümkündür. 2009 yılından beri internette "Börü Budun" palavrası devam etmektedir. Birçok şirketin, derneklerin, yayınevlerinin amblemlerinde, hatta yol üzerindeki benzinlik işaretlerinde, bazı dergilerin kapaklarında da *kurt* resmi rastlanmaktadır. Genel olarak *kurt* ve onun anlamdaş sözcükleri bizim hayatımızın birçok alanında sürekli rastlanması ve kullanımda olması ile dikkat çekmektedir.

KAYNAKLAR

ALİYEVA, Tanilla. "Türk Dünyası ve Kızılderililerde Kurt Motifi". - *Türksoy Dergisi*, Haziran, 2000.

ARAT, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig. III. İndeks*. İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979.

ATANIYAZOV, Soltanşa. *Türkmen Diliniň Sözköki Sözlügi*. Aşgabat, Miras, 2004.

AYVERDİ, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 2. Baskı. İstanbul, Kubbealtı Luğatı, 2011.

Azərbajcan Dilinin İzahlı Lüğəti. C I. Bakı, Azərbajcan SSR Elmlər Akademijası, 1964.

Azərbajcan Dilinin İzahlı Lüğəti. C IV. Bakı, Elm, 1987.

CAFEROĞLU, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınları, 2011.

CICHOCKI, D. "Türk Mitolojisinde Kurt - Ana Sembolüne Dair".- *Türk Dünyası Araştırmaları*. Sayı 37, 1985.

CLAUSON, Sır Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972.

DEVELLİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 11. Baskı. Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1993.

Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. Endeks. Çeviren: Besim ATALAY. 4. Baskı. IV. Ankara, TDK Yayınları, 1999.

Drevnetyurkskiy Slovar. Leningrad, Nauka, 1969.

EREN, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. 2. Baskı. Ankara, 1999.

ERGİN, Muharrem. *Orhun Abideleri*. 16. Baskı. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992.

ESİN, E. "Börü".- *I. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri*. İstanbul, 1980.

Ettuhfet-uz-Zekiyye Fil-Lûgait-Türkiyye. Çeviren: Besim ATALAY. İstanbul, 1945.

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1988.

GABAIN, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet AKALIN. 5. Baskı. Ankara, TDK Yayınları, 2007.

GÖMEÇ, Saadettin. "Kök Börüler ve Arslanlar*".- Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*. Ankara, 2001.

GÜLENSOY, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınları, 2007.

KALAFAT, Yaşar. "Göktürklerden Günümüze Anadolu Türk Halk İnançlarında Kurt". - *XIV Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 9-13 Eylül 2002.

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara, TDK Yayınları, 2007.

NİŞANYAN, Sevan. *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul, Adam Yayınları, 2002.

PARLATIR, İsmail. *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. 4. Baskı. Ankara, Yargı Yayınları, 2011.

Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika. Moskva, Nauka, 2001.

ŞEMSEDDİN SAMİ. *Kamus-ı Türkî*. Ankara, TDK Yayınları, 2010.

TEKİN, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara, TDK Yayınları, 2006.

Türkçe Sözlük. 9. Baskı. Ankara, TDK Yayınları, 1998.

Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. C 1. İstanbul, TDK Yayınları, 1939.

Türkmen Diliniñ Sözlügi. Aşgabat, TSSR IA Yayınları, 1962.

USER, Hatice Şirin. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya, Kömen Yayınları, 2009.

ALTAY DİLLERİNDE TAKI ADLARININ GELİŞİMİ

Shoira USMANOVA

Süslenme, Altay halklarının geçmişinde beğenilme, gösteriş ve zenginlikten ziyade cesurluğu ifade etmiştir. Bilhassa Çin kaynakları da bunu kanıtlamaktadır (Radloff 1994: I, 130): "Erkekler kulaklarına küpe takarlar, mağrur ve inatçıdırlar. Cesur kimseler kollarına dövme yapar, kadınlar ise evlendikten sonra boyunlarına dövme yaparlar." Eskide cesurluğun göstergesi olan *dövme* (*dögün*) sözcüğü < *tög-* **tōg-* 'dağlama, kızgın bir şeyle deriyi yakmak' kökünden gelişmiştir. Moğolcada *tögen-e*, *tö:gö*, *tönö* 'dağlama, dövme, yakı yapma', 'dağlama aleti', 'lapa, yakı' (Lessing 2003: II, 1283) biçimlerinde geçmektedir.

Geçmişte hem erkekler hem de bayanlar tarafından takılan süs eşyasına *küpe* adı verilmiştir. Küpeyi erkekler tek kulağına, kadınlar her iki kulağına takmışlardır. Karahanlı Türkçesi *küpe* 'kulağa takılan halka', *kübe* 'demir giyim, demir gömlek', 'demir giyimin halkası' (Koşgariy 1960: I, 236), Orta Türkçe *küpe* 'kulağa takılan halka', *küpe yarık* 'demir giyim, demir gömlek', Eski Kıpçakça *küpe* 'kulağa takılan halka', 'savaş giyimi', Türkiye Türkçesi *küpe* 'kadınların kulaklarına taktıkları süs takısı', Şor Türkçesi *küpe* '(koşum takımında) halka', Balkar Türkçesi *kübe*, Nogay Türkçesi *kübi* 'demir giyim' Eren 1999: 275), Gagavuz Türkçesi *küpe* 'kulağa takılan halka', 'krampon' (Gagauzko-russko-moldavskiy slovar' 1973: 302), Krım-Tatar Türkçesinde *küpe* 'kulağa takılan halka' (http://www.luiza-m.narod.ru/smi/tarih/31-qrim-tat-2-3gl.htm) anlamlarına gelebilmektedir.

An Etymological Dictionary of the Altaic Languages'de Türkçe *küpe* kelimesi yazılı Moğolca *köge*, Halhaca *xö:*, Kalmıkça *kö:* 'zırhtaki zincir, zincirden zırh' biçimleri ile birleştirilmiştir (http://starling.rinet.ru). Bu gruba Korecedeki *kup-t:ure* 'boğanın burnundaki halka' (Phyojungugodesajon: 1999, I, 733) sözcüğü de eklenebilir.

Altay dillerindeki bu örneklerin hepsinde 'halka' anlamının dominant olduğu karşımıza çıkmaktadır. Hatta 'demir giyim', 'savaş giyimi'nde de 'halka' anlamı görülebiliyor. Zaten demir giyim halkaların birleşiminden yapılır.

Örneğin: Rusça *kol'çuga* 'demir giyim', 'savaş giyimi' sözcüğü < *kol'tso* 'halka' ile *-uga* ekinden oluşmuştur (Şanskiy 1971: 207).

Böylece *küpe* kelimesinin Proto-Türkçedeki anlamını 'halka' olarak düşünmek mümkündür. Ayrıca *küpe* kelimesi Krım-Tatarca *kopček*, Karayca, Karaçayca *köpček*, Tatarca *köpčäk*, Yakutça *kěpček*, Çuvaşça *kěpček* 'tekerlek', 'halka şeklindeki destek' (Leksika 401-402) ile homojen sayılabilir.

Bayanlara özgü olan takı çeşitlerinden biri Çağatay Türkçesi *ïsarγa, ïsïrγa, asirγa*, (Radloff 1893: I, 542; 1905: IV, 643-644, 1525, 1527), Türkiye Türkçesi ağızları *sïrga*, *sïrğa* (T.T. Ağızları Sözlüğü // http:// www.tdk.gov.tr), Tatar Türkçesi *sïrγa*, Özbek Türkçesi *ïsïrγa, sïrγa*, Azeri Türkçesi *sïrγa*, Türkmen Türkçesi *ïsïrγa*, Hakas Türkçesi *ïzïrγa*, Şor Türkçesi *sïrγa*, Oyrat Türkçesi *sïrγa*, Yakut Türkçesi *ïtïrγa*, Tuva Türkçesi *sïrγa*, Kırgız Türkçesi *sïrγa*, Kazak Türkçesi *sïrγa*, Nogay Türkçesi *sïrγa*, Başkurt Türkçesi *hïrγa*, Balkar Türkçesi *sïrγa*, Karayım Türkçesi *sïrγa* ve Karakalpak Türkçesinde *sïrγa* 'küpe', 'kadınların boyunlarına taktıkları süs takısı' (Räsänen 1969: 419; Levitskaya ve diğerleri 2003: 445) anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca Çuvaş Türkçesinde *sārka* biçimi 'kadınların süs takısı' (Fedotov 1996: II, 31) olarak geçmektedir.

Bazı araştırmacıların bakış açısına göre, *sïrγa* sözcüğü < *as-* 'asmak' kökünden gelişmiştir (bk. Houtsma 1894: 49; Habiçev 1971: 65). Levitskaya (2003: 446) /*a*/, /*ï*/ seslerinin açıklanması zor olduğundan dolayı bu görüşe katılmamıştır. Räsänen (1969: 167, 419) *asïrγa, ïsïrγa* biçimlerinin *as-* 'asmak' ve *ïsïr-* 'ısırmak' fiillerinin kesişmesi (contamination) sonucunda türeyen ve *sïrγa*'ya göre tekrar oluşmuş biçimler olabileceği ihtimalini dile getirmiştir. Öte yandan, *asïrγa, ïsïrγa*'yı Rusça *iserga, ser'ga* ile karşılaştırmıştır. Rahmatullayev (2000: 289) *sïrγa* kelimesinin *sïrï-* 'sık, pekiştirerek dikmek' kökünden geliştiğini iddia etmiştir.

Bizim düşüncemize göre, *ïsarγa*//*ïsïrγa*//*asirγa*//*sirγa* biçimleri Çuvaş Türkçesindeki *sārka* 'kadınların süs takısı'nın fonetik varyantları olup **sārk-* 'asılmak, sarkmak' kökünden gelişmiştir. Karşılaştırın: Türkçe *sark-* 'sarkmak' (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 748), Kırım-Tatarca *sark-* 'sarkmak', Kazakça, Kırgızca *sark-* 'sarkip akmak', Özbekçe *sarq-* 'sarkmak' (Fedotov 1996: II, 31). Genelde sarkan küpeler püskullü olur (krş. *tolγay* 'küpe' < *tolγa-* 'kıvrılmak' Koşgariy 1960: II, 333). Bilhassa Kokanlı kuyumcular püskullü küpeyi *ïsïrγa*, püskülsüz küpeyi *baldaq* diye adlandırmaktalar (İbrahimov 1956: II-III, 276). Radloff (1994: II, 17) Altay kızlarının süsleri hakkında şöyle bilgilendiriyor: "Onlar, aynı zamanda kulaklarında küpe de taşırlar, ve bundan dolayı onlara "küpeli" manasında sırgalü denir ki, bu söz "gelin" anlamında da kullanılır... Gerek yetişkin kız, ve gerek kadınların tak-

tığı küpelerin şekli umuniyetle şöyledir: S şeklinde bükülmüş ince bir bakır veya gümüş tel kulak memesine takılır, bunun alt kıvrımına ince kuğu tüyünden bir püskül geçirilir ve bundan başka cam inci, düğme ve sedef gibi ağır süzler de eklenir ki, bunlar çok defa boyun zenciri gibi iki küpeyi birbiriyle birleştirir."

Türkçe **sārka* 'kadınların püsküllü süs takısı' yazılı Moğolcadaki *sancilg-a* 'kadınların göğüslerinin iki yanına astıkları inci, mercan vb. süs gibi asılı şeyler' < **sanci-* 'asılmak, sarkmak' ile karşılaştırılabilir. Bununla birlikte etimolojisi hâlâ açık kalan Rusçadaki *ser'ga* 'küpe' biçiminin de Türkçe **sārka*'dan ödünçlendiği düşünülebilir.

Türkçede yine bir çeşit küpeye *baldak* adı verilmiştir. Örneğin: Özbek Türkçesi *båldåq* 'taşsız, düz yüzük', 'küpe' (Özbek tilining izohli luğati 1981: I, 129), Özbek Türkçesi ağızları *baldaq*, *baldaγ*, *baldåγ*, *balγaq* 'küpe' (Özbek halk şevalari luğati, 43), Tatar Türkçesi *baldaq*, Başkurt Türkçesi *baldaq* 'taşsız, düz yüzük' ve Sibir-Tatar Türkçesinde *paltak* 'yüzük', 'bilezik' (Valeyev 1980: 155) anlamlarını taşımaktadır. Kaydedilmiş anlamların yanında Çağatay Türkçesi *baldaq* 'kılıç sapı' (Vam.CSpr. 243), Özbek Türkçesi ağızları *baldaq*, *balγaq* 'koltuk değneği', 'sap' (Özbek tilining izohli luğati 1981: I, 129), Kırgız Türkçesi *baldak* 'koltuk değneği', Uygur Türkçesi ağzı *baldaq* 'merdiven' (Le Coq 85), Tatar Türkçesi ağzında *baldaq* 'konç' anlamlarına da rastlanılmaktadır. Öte yandan, *baldïr*, *baltïr*, *paldïr*, *paltïr* 'bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü', 'sap', 'kol', 'eklem', 'kelepçe' (Sevortyan 1978: 54-55), *bāl* 'kanat' (Fazilov 2007: 185) gibi biçimlerle homojen bir diziyi oluşturmaktadır.

'Yüzük', 'küpe', 'bilezik' anlamlarındaki *baldaq* için şöyle bir etimoloji önerilebilir: **baltak* 'ele, kola veya ayağa takılan halka' < **bal* 'ayak', 'kol' + *tak-* (mesela, Türkiye Türkçesinde *takı*, Özbek Türkçesinde *taqinčoq* 'ziynet'). Karşılaştırın: Moğolca *balçıng*, *balçın* 'eyer kayışı üzerindeki demir ya da bakır süslemeler', 'elbiselerdeki süsleyici kol bandı' (Lessing 2003: I, 127), Korece *phalč:i* 'bilezik', 'kelepçe' (Phyojungugodesajon: 1999, III, 6528) < *phal* < **pár* 'ayak', 'kol, bilek' + - *č:i* eki.

Yukarıdaki analizler temelinde Altay dillerindeki *baltak*, *balçıng, phalč:i* kelimelerinin Proto-Altayca **pǎĺ* 'ayak', 'bacak', 'kol' kökünden türediği yönünde bir varsayımda bulunabiliriz. Karşılaştırın: *Mançu-Tunguzca palga-n* 'ayak', 'ayağın altı, ayağın tabanı' (Tsintsius 1977: II, 312); Korece *phal* 'kol', *pal* 'ayak', Orta Korece *pár* 'ayak' (Phyojungugodesajon: 1999, II, 2484); Japonca *pànkì* 'bacak' (EDAL http://starling.rinet.ru).

'Parmağa takılan halka' anlamında Eski Türkçe *jüzük*, Çağatay Türkçesi *jüzük, üzük*, Türkiye Türkçesi *jüzük*, Azeri Türkçesi *üzük*, Gagavuz Türkçesi

jüzük, üzük, Türkmen Türkçesi *jüzük*, Tatar Türkçesi *jözek*, Kırgız Türkçesi *ĵüzük*, Kazak Türkçesi *žüzik*, Nogay Türkçesi *jüzik*, Balkar Türkçesi *ĵüzük, züzük*, Kumuk Türkçesi *jüzük*, Kara Kalpak Türkçesi *žüzik*, Özbek Türkçesi *uzuk*, Uygur Türkçesi *üzük*, Başkurt Türkçesi *jöĵök*, Hakas Türkçesi *čüstük*, Altay Türkçesi *jüstük, d́üstük*, Şor Türkçesi *čüstük* ve Çuvaş Türkçesinde *śĕrĕ* (Clauson 1972: 986, Räsänen 1969: 214, Sevortyan 1989: 260, 261-262) biçimlerine rastlanılmaktadır.

Räsänen (1969: 214) *jüzük* kelimesini < *jüz* 'eklem, mafsal' (Tuva, Hakas, ve Karagas diyalektlerinde *jüz* 'eklem, mafsal' anlamında kullanılır) + *-ük* küçültme ekinden meydana geldiğini ileri sürmüştür. Räsänen'in bu etimolojisi çoğunluk dil bilimcileri tarafından benimsenmiştir. Karşılaştırın: Yakut Türkçesinde *sühüöx*, Dolgan Türkçesinde *hühüök* 'eklem, mafsal' (EDAL http://starling.rinet.ru).

An Etymological Dictionary of the Altaic Languages'de *jüzük*'ün Proto-Türkçe biçimi **jūŕ* olarak önerilmiş ve Proto-Moğolca **dörü* '(sığır için) demir veya ipten burun halkası', '(sığır için) kurşundan ip', 'sepetın ipten sapı'; Proto-Tunguzca **dur-* 'bir çeşit bilezik', 'üzengi', 'eyer' ile birleştirilmiştir. Kaydedilenlerin Proto-Altayca biçimi **dŭŕi* 'yüzük' olarak ileri sürülmüştür (EDAL http://starling.rinet.ru). Aynı öbeğe Korecedeki *t:ure* 'halka' (*swekho-t:ure*, *kup-t:ure* 'boğanın burun halkası' Phyojungugodesajon: 1999, I, 733) de dâhil edilebilir.

Türk geleneklerine göre düğünde geline hediye olarak verilen *bilezik* < *jüzük* ile *bilek* sözcüklerinin kombinasyonundan meydana gelmiştir. Çağatay Türkçesinde *bilezük*, *biläzük*, Türkiye Türkçesinde *bilezik*, Türkiye Türkçesi ağızlarında *büzelik*, *bilerzik*, *bilersük*, *bilenzik*, Türkmen, Gagavuz, Karayım, Karaçay, Nogay, Kara Kalpak Türkçesinde *bilezik*, Azeri Türkçesinde *biläzik*, Sarı Uygur Türkçesinde *pilezik*, Uygur Türkçesinde *bilözük*, Tatar Türkçesinde *bĭläzĭk*, Tuva Türkçesinde *bilzek*, Özbek Türkçesinde *bilaguzuk*, Özbek Türkçesi ağızlarında *bilärzik*, Kırgız Türkçesinde *bilerik*, Altay Türkçesi ağızlarında *pilerik* (Sevortyan 1978: 143-144) gibi fonetik varyantlara rastlanılmaktadır. Bununla birlikte Moğolca da aşağıdaki biçimler görülmektedir: *bilüčüg, biličeg, bilisüg*, *bilüčeg, bülečeg, bülüčüg* (Lessing 2003: I, 168), Moğol diyalektlerinde *bugulcuk, bılcek, behĕlek* 'yüzük' (Rudnev 1911: 73).

Türkçede yine bir süs eşyasına *kaš* denilmektedir. Karahanlıca *qaš* 'yeşim', Çağatayca *qaš* 'yeşim', 'değerli taş', Türkçe *kaš*, Azerice *Gaš*, Türkmence *Gāš*, Tatarca *qaš*, Kırgızca *qaš*, Nogayca *qas*, Uygurca *qaš*, Başkurtça *qaš* 'değerli taş' (Clauson 1972: 669), Özbek Türkçesi ağızlarında *qåš*, *qåšlïq* 'kadınların kaşın üzerine taktıkları süs eşyası' (İbrahimov 1956: II-III, 414) anlamlarını ifade etmektedir.

Bizim bakış açımıza göre, *kaš* 'süs eşyası', 'değerli taş' metonymia yoluyla *kaš* 'kaş'tan gelişmiştir. Bilhassa İbrahimov (1956: II-III, 414) Özbek Türkçesi ağızlarındaki *qåš*, *qåšlïq* 'kadınların kaşın üzerine taktıkları süs eşyasının biçiminin eğri kaşa benzediğini ve üzerine çeşitli değerli taşlar takılarak yapıldığını yazmıştır. Kaydedilen *kaš*'ın Proto-Türkçe biçimi **kāĺ* 'kaş, göz üstündeki kaş', 'herhangi bir şeyin kıyısı' olarak açıklanabilir. Karşılaştırın: Moğolca *ḳalca* 'ön, karşı, önde ileride' (Gülensoy 2007: I, 473); Evenkice *gula*, Negidalca *gulaxan*, Mançuca *Gulaqu* 'yamaç', Oroçça *gula* 'yamaç', *gulagö* 'kirpik', Udeyce *gula* 'yamaç', *guluge* 'sakal, bıyık' (Tsintsius 1975: I, 169).

Sonuç olarak, süs eşyaları tarihin çok eski zamanlarından bu yana Altay halklarının hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Takılar, Altay halklarının sosyal statüsünü ifade etmelerinin yanı sıra cesurluk, korunma, uğur ve şifa bulma gibi amaçlarda kullanılmıştır. Altay bölgesindeki arkeolojik veriler, özellikle hükümdarların mezarlarından çıkarılan, çok eski dönemlere ait olan diademalar, tokalar, kemerler, küpeler, yüzükler bunu kanıtlamaktadır.

Takılar, genelde vücudun çeşitli uzuvlarına takıldığından dolayı Altay dillerindeki takı adlarının pek çoğu *saç, baş, kaş, burun, kulak, boyun, el* ve *ayak* gibi organları ifade eden sözcüklerden türemiştir. Şunu belirtmek gerekir ki, Proto-Altay döneminde vücudun bazı farklı uzuvlarını açıklamak için tek bir sözcükten yararlanılmıştır. Örneğin: *el, kol, ayak, bacak, parmak* gibi kavramları anlatmak için **pǎĺ* kelimesi yaygın kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

CLAUSON G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford Press.

EREN Hasan (1999) *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,* Ankara: Bizim Büro.

FAZİLOV E. (2007) *Londonskaya rukopis' "Dah-name" i '"Spora mejdu opiumom i vinom" Yusufa Amiri*, Taşkent.

FEDOTOV M. R. (1996) *Etimologičeskiy slovar' čuvašskogo yazıka,* I, Cheboksary: Çuvaşskıy gosudarstvennıy institut gumanitarnyıh nauk.

Gagauzko-russko-moldavskiy slovar' (1973) Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya entsiklopediya.

GUGRIPGUGOYONGUWON (1999) *Phyojungugodesajon* (Korece Büyük Sözlük), I-III, Seoul: Tusantonga.

GÜLENSOY Tuncer (2007) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü,* I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HABIÇEV M. (1971) *Karaçayevo-balkarskoye imennoye slovoobrazovaniye*, Çerkesk.

İBRAHİMOV S. (1956) *Fargona şevalarining kasb-hunar leksikasi,* II-III, Taşkent: Özbekiston Fanlar Akademiyasi.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991) I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KOŞGARİY M. (1963) *Devonu lugotit türk* (Çeviren: M. S. MUTALLİBOV), I-III, Taşkent: Özbekiston Fanlar Akademiyasi.

LESSING Ferdinand D. (2003) *Moğolça-Türkçe Sözlük* (Çeviren: G. KARAAĞAÇ), I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 829/2.

LEVITSKAYA L. S. ve diğerleri (2003) *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvı "L", "M", "N", "P", "S"*, Moskva: Vostoçnaya literatura.

MA'RUFOV Z. M. (Ed.) (1981) *Özbek tilining izohli luğati,* I-II, Moskva: Rus tili.

RADLOFF W. (1893, 1905) *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy*, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmperatskoy Akademii nauk.

RADLOFF W. (1994) *Sibirya'dan* (Çeviren: A. TEMİR), I-IV, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

RAHMATULLAYEV Ş. (2000) *Özbek tilining etimologik luğati*, Taşkent: Özbekiston Milliy Üniversiteti.

RÄSÄNEN M. (1969) *Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais - Ugrilainen.

RUDNEV A. D. (1911) *Materiali po govoram vostoçnoy Mongolii*, Sankt-Peterburg: V. O. Kirşvauma.

SEVORTYAN E. V. (1974) *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıe*, Moskva: Nauka.

SEVORTYAN E. V. (1978) *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu "B"*, Moskva: Nauka.

STAROSTIN S., A. DYBO and O. MUDRAK (2003) *An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, http://starling.rinet.ru .

ŞANSKIY N. M. ve diğerleri (1971) *Kratkiy etimologiçeskiy slovar' russkogo yazıka*, Moskva: Prosveşeniye.

ŞOABDURAHMONOV S. S. (Ed.) (1971) Ö*zbek halk şevalari luğati*, Taşkent: Fan.

TSINTSIUS V. I. (Ed.) (1975, 1977), *Sravnitel'nıy slovar' tunguso-man'çjurskih yjazıkov,* I-II, Leningrad: Nauka.

VALEYEV F. T. (1980) *Zapadno-sibirskiye tatarı*, Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.

http://www.luiza-m.narod.ru/smi/tarih/31-qrimtat-2-3gl.htm 29.03.08.

T.T. Ağızları Sözlüğü // http:// www.tdk.gov.tr 11.12.08.

HALAÇÇADA EMİR KİPİ TİPLERİ

Sultan TULU

Orta İran'da konuşulmakta olan ve Eski Türkçenin birçok arkaik özelliğini taşıyan Halaççа, Alman Türkolog Gerhard Doerfer tarafından 1968 yılında keşfedilmistir. Sahip olduğu dil özellikleri bakımından Türk lehçeleri içinde bağımsız özgün bir yer almaktadır, ancak ülkemizde hâlâ Halaççaya yeterli bir itibar verilmedigi dikkati çekmektedir. Halaççanın grameri ile ilgili çalışmalar eksikliğini devam ettirmektedir.

Halaççada emir kipi diğer Türk dillerinden tamamen ayrılır. Burada bazı ekler bakımından kısmen Çuvaşça ile benzerlik gösterir. Her iki dil de diğer Türk dillerinden tamamıyla, özellikle ayrıldığı unsurlar bakımından uzak durmaktadır. Bu elbette Halaççа ile Çuvaşça şekillerin denk olduğunu göstermez, yine de her ikisi de Eski Türkçedeki şekillere dayandırılamaz.

Çoğu modern Türk dillerinde her fiilin iki şekli bilinir: fiil kökü ve geniş zaman (Aorist). Geniş zamanda genellikle çok az özel durum, özellikle tek heceli kelimelerde bulunur: yaklaşık iki düzine fiil -Ar yerine -Ur/-Ir şeklindedir.[1] Buna göre Halaççada birçok fiil belirgin özgün tipte ekler alır. Bunlar 2. t.ş. ve bundan türeyen eklerden oluşur.

Halaççada emir kipi karışık bir durum sergiler; zira, bilinen şekil yanında, emir kipi Halaççada birçok tipte karşımıza çıkar. Doerfer'e göre bu kip 10 tiptedir. Burada şahıs eklerinin durumu da oldukça dikkate değerdir. (bk. Tulu, Sultan: 2012).

Halaççada emir kipi tipleri ilk olarak Gerhard Doerfer tarafından ele alınmştır (1972, 1984 ve 1988) Doerfer, Halaççada bugün kullanılan on tip olarak belirlediği bu şekillerin birçoğunu her ne kadar tartışmalı da olsa, gerundiumlu birleşik şekillere dayandırır. Aşağıda bu emir kipi tipleri üzerine sözedeceğiz (bk. Ek 1).[2] Halaççanın bazı ağızlarında da bu donuklaşmış gerundiumlu

---

1 bk. GrCh, s. 151-161

2 Bundan başka tasarlama kipleri de bu donuklaşmış gerundiumlu şekillere (-GA eki getirilerek) dayandırılmaktadır. Doerfer bunun Oğuzcadaki istek kipi -A'ya yakın

birleşik fiil yapıları, esas fiil kökü yanısıra ikincil olarak geçmiş zamanın teşkilinde de görülmektedir (Doerfer 1988: 169 ve Tulu 2012, Ağcagul 2009: 121-124).

Teklik 2. kişi genellikle fiilin tabanından ibaret olsa da bazen bu fiil tabanına -i, -Ir, -Up(A), -:al, -Vk(A), yä:-, -Uv, -ar, yetü-, -pi gibi farklı ekler gelebilmektedir. Bu eklerden sonra -(d)Um, -ø (-Gil) ~ -i, -tA, (d)UK, -dU. (iz), -tAlAr şahıs ekleri gelmektedir (Doerfer 1988: 185-192).

Aşağıda bu tiplerin bir tablosu verilecektir: (Dorfer 1972)

Tip	**2. t.**	**2. ç.**	**3. t.**	**Kökeni**
1.	-i/-y	-i/-y-di:z	-i/y-tA	A ı:δ-
2.	-i:r	-i:r-di:z	-i:r/-Ur-tA	A yür- veya A bēr-
3.	-Up(A)	-Up-aey	-Up aertae/arta	B är-
4.	-Al	-Al-(d)i:z	Al-tA	A al-
5.	-ä/-ü-k(ä)	-Up-ärtä/arta	-ä/-ü-käl-tä	A käl-
6.	yU-	yU- +kök+-y	yU+kök+tA	yorı- var-/käl
7.	**-Uv**	**-Uv-Ay**	**-ar-ta**	**A bar-**
8.	-ār	-ār(d)i:z	ar-ta	A al veya A är-
9.	**yeti**	**yeti-+fiil kökü+-y**	**yeti-+fiil kökü+tä**	**A käl-**
10.	-pi	-pi-di:z	-pi-tA	Tip 3

Tip 1: 2. t.ş.de -i/-y ile biter ve sıklıkla tek heceli fiillerde rastlanır. Doerfer bunu Eski Türkçe -I/-U zarf-fiili ve ıδ- fiiline dayandırır. Ek muhtemelen bu şeklin büzüşmesinden oluşmuştur. (Doerfer 1984, 63) Bazı şahıslardaki -d-, örneğin 2. ç.ş.deki -idi:z/-ydi:z A ıδ- yapısının kökenini açıklar. (Johanson 2005, 184)

Ker bo gīzqa hayi "bak bu kıza söyle" (Doerfer 1988, 185) Halaççanın bazı ağızları alternatif olarak bu tip fiilerde Türkçe için tipik olan emir kipinin eksiz varyantını kullanır (eğer belirtili nesne söz konusu değilse). Ya da izole olarak kör- ve vēr- fiilerinde görülür. (Doerfer 1988, 185)

Tip 2: 2.t.ş.de -īr ~ -ur; Doerfer'e göre bu ek vokalle biten bir fiile gelen yügür- veya bēr- fiiline dayanır (1988, 186). Bu emir kipi tipinde de bir postverb gizlidir, yani A yür- dolayısı ile A bēr. Bu tip çok nadir fiillerde ve 1. tipe alternatif olarak kullanılır. Örneğin: quoyīr 'koy', bäktir 'bağla', yimīr 'yum'.

durduğunu, ancak -CAK ekini de karşıladığını söylemektedir (Doerfer 1988: 193-196).

Tip 3: -Up(A) eki yoluyla teşkil edilir. Muhtemelen B är- yapısına dayanır. 3.t.ş.deki şekil buna delil gösterilebilir: -Up-ärtä/arta. 1. tipten sonra bu tip en çok kullanılan tiptir, edilgen, dönüşlü ve işteşlik çatılara gelir ve sanki bazı qal- ve höl- benzeri fiillerle sınırlıdır. (Doerfer 1988, 186)

Johanson (2005, 184) Halaççadaki B är- yapısını Tuvincedeki B tur- yapısının karşıladığını düşünür (2005, 184). Anlamı ise, eylemin kritik olan sınırının aşıldığı noktada bulunmadır. Bu tip ona göre Halaççadaki B är- için de uyarlanabilir.

Tip 4: -Al Türk dillerinde Oğuz grubu dışında yeterliği ifade eden A al- yapısına dayanmaktadır. Doerfer'e göre bunun etimolojisi oldukça açıktır: *tut:al* < *tut:a al* 'tutarak al' (Almanca 'packend nimm!') (1988, 187). Bu eki şu fiillerde görmek mümkündür: *käd-, yūt-, gavir-* 'kopar-', yapuş-, salqa- 'tut-, koru-'.

Tip 5: -ä/-ü-k(ä) şekli muhtemelen A käl- yapısına dayanmaktadır. Bu yapı daha Eski Türk dillerinde tanıklanmıştır ve modern lehçelerde çoklukla B kel- yapısını karşılayan zamanlamayı ifade eder (zeitliche Orientierung). Bir başka anlamı ise (cislokativische Orientierung) bir noktadan bir yöne doğru olan hareketin tasviridir. (Johanson 2005, 184-185). Doerfer'e göre bu tip, hareket ifade eden fiillerde görülür: kīr-, ēn-, hün- 'çık-' - ve häräk- 'kaldır-, -', sonuncusu *höra käl- yapısının büzüşmüş şekli olmalıdır. (1988, 187) 2.t.ş. ise häräk!

Tip 6: Bu tip aslında yU- ön takısı hâline dönüşmüş olan eski Türkçe yorı- fiiline dayanmaktadır. Halaçça gereçlerde bu tip sadece bar- ve kä-l- fiilinde görülür. Emir şekiller ise şöyledir: yov~ yova ve yäk ~ yäkä (2.t.ş.) Bu her iki şekil Doerferce (1988, 187) yorı- +bar- ve yorı- + käl- yapılarına dayanır. (Parataktische Verbindung). Muhtemelen en eski şekiller yori bar ve yori käl idi; bir diğer taraftan yori- şeklinde bir eksiz zarf-fiil de düşünülebilir." (Doerfer 1988, 134.) Olumsuz şekil ise ikinci fiildedir: varma! Bu yapılar Türkiye Türkçesindeki *yürü gel* ve *yürü git* şekilleriyle de karşılaştırılabilir.

Tip 7: Bu tip 5. Tip ile benzerlik taşır. -Uv eki ile teşkil edilir ve sadece yat- ve yet- fiillerinde kullanılır: yatuv 'yat' ve yetüv 'yetir'. Bu şekil 'A bar-' yapısına dayanır. (Doerfer 188, 187, Johanson 2005, 185) . 5. Tip'e esas olan dolaysız şekle benzer. Burada translokativ anlam çıkar.

Tip 8: Doerfer bu tipin kökenini izah etmenin güç olduğunu söyler. 7. Tip'te olduğu gibi bu tip de aynı şekilde iki fiille temsil edilir: tulār 'dur, kalk', yulār/ yılār 'otur'< yōr-. Doerfere göre bu şekiller ya **A är-** yapısına ya da **A al-** yapısına, her hâlükârda bir yardımcı fiile (postverb) dayanır. Burada Doerfer dissilimasyon yolu ile r > l değişimine dikkati çeker (**tur-u är-* >

turār > *tulār* / **yor-ı är* > **yorār* > **yolār*> *yılār* / *yulār*). Burada *turār ve *yorār şekillerinin bulunmadığını, ancak metatetik varyantların turāl ve yorāl şekillerinin var olduğunu belirtmek gerekir.

Tip 9: Bu tipin kullanımı oldukça sınırlıdır, zira bu tipte sadece kälī- / kälüt- 'getir-' fiilleri, emir kipinde *yetik* ~ *yitikä* (2.t.ş.) olarak tanıklanmıştır. Emir şekli *kälī- / kälüt-* fiillerinden değil, bilakis *yet-* fiili ile teşkil edilmekte ve A käl- yapısı ile *yetü käl-* şekli ortaya çıkmaktadır. Bu da yetik ~ yitikä (2.t.ş.) ya da yeti'kältä (3.t.ş.) (Doerfer 1988, 187) şekillerinde büzüşmüş olmalıdır. Etimolojisini ise Doerfer şöyle açıklar: *yet:ü käl* 'getirerek gel', 'buraya getir' **Tip 7** ve **Tip 9** birbirlerine öyle benzerdir; zira ikisi de A ve hareket fiiline dayanan ileri derecede büzüşmüş şekillerden oluşmuştur. krş. **Tip 7**: *yet-ü bar* = 'götürerek git', 'götür'.

9. Tip'te neden asıl kök fiilden vazgeçilip ondan türetilmiş bir köke gereksinim duyulduğu da burada açıklanmayı bekleyen bir sorundur.

Tip 10: -pi (2.t.ş.) ile biten bu emir kipi tipi bazı ünlüyle biten tek heceli fiilere gelir. (Doerfer 1988, 187-188). Bu şekil için Doerfer 3. tipi dayanak gösterir, ki o da 1. Tip ile kombine edilebilir. Johanson (2005, 184) ekin kökenini B är- olmuş olacağını varsayar ve bu şekilleri 3. Tip'e dâhil eder.

Bazı emir tiplerinin sadece belli hareket fiillerine gelmesi ve hemen hemen bütün emir kipi tiplerinin fiilden sonra gelen tasviri fiile (postverblere) dayanması, Halaççanın erken dönemlerinde bu postverbleri çok sık kullandıklarına işarettir. Daha geç dönemlerde -muhtemelen Farsça ile etkileşim sonucu- bu kullanım sıklığı azalmış olmalıdır.

Halaççada emir kipinin olumsuzu farklı bir özellik taşır: Doerfer bu emir kipi tiplerinin sadece affirmatif cümlelerde ortaya çıktığını belirtir. Emir kipinin olumsuz çekimi aynı diğer Türk dillerinde geçerli olan normal şekillerdeki gibidir (1988, 188). Bu şekilde 6. Tip'i temsil eden *yov*, olumsuz çekimde sadece *varma* şeklindedir. Emir kipinin bu tipi, y*orı bar* 'yürüyerek var' şekline dayandığı içindir ki, olumsuz çekimde modifiye unsurlara gerek duyulmamasına şaşmamak gerekir.

Halaççа emir kipi üzerine Filiz Kıral'ın da bir makalesi vardır (2006). Kıral bu makalesinde Doerfer'in sınıflandırması esasında emir kipinin yalnız 2. şahıslarını dikkate alarak yeni bir tipleme sınıflandırması yapmaya çalışmıştır. Doerfer emir kipinin morfofonolojik özelliklerini öne çıkarırken, Kıral sınıflandırmada semantik özellikleri dikkate almıştır. Kıral burada iki ana tipten bahseder: -(y)I ve -(U)p(A)/-(U)pAr. Bu iki ana tip dışındakileri ise geçişli ve geçişsiz olmak üzere işlek olmayan donuklaşmış gerundiumlu yapılar olarak gösterir. Doerfer'e göre 10 tip olan bu yapıları Kıral onları ikişer çift hâlinde

dört tipe ayırmak ister ve emir kipinin birleşik fiil yapısını şöyle gösterir:

Transitiv	**İntransitiv**	**Cislokativisch** (Konuşmacıya Doğru)	**Translokativisch** (Konuşmacıdan Uzak)
-V *ıδ-	-(U)p är-	-V käl-	-V var-
-(U)p *ıδ-	-A är-	-V vēr-	-V al-

Kıral'ın tiplendirmesinde Doerfer'den çok da farklı olmayarak 8. Tip ve 4. Tip'i ayrı (tul-ar ve tut-al), 5. ve 9. Tip'i türük(ä) ve yetük(ä) yine ayrı şekilde tiplendirmiştir. Doerfer, bu tiplerdeki benzerliğe dikkati çekmekle birlikte, Kıral bu makalesinde daha çok her bir emir kipi tipinin teşkilinde fiilin anlam yapısının belirleyici etken olduğunu ve en çok temsil edilen tiplemenin de kendisini geçişli/geçişsiz olarak gösterdiğini belirtir. Nadir karşılaşılan diğer işlek olmayan tiplemeler ise *cislokativisch/translokativisch* olarak temsil edilmektedir.

Bir başka araştırıcı Sevgi Ağcagül, Filiz Kıral'ın bu sınıflandırma ölçütlerini eleştirir, zira bir büyük grupta emir kipinin şeklinde belirleyici ölçüt sadece fiilin semantiği iken daha küçük grupta belirlenen cislokativ-translokativ çiftin (Merkmalspaar) leksikal fiile mi yoksa yardımcı fiile mi dayandığı yeterince açıklanmamakadır, zira bir postverbin işlevinin belirleyici olması için birleşik yapıdaki her üç unsurun özelliklerinin bulunması esastır: yani leksikal fiil, zarf-fiil ve yardımcı fiil. Bu durum Halaççа emir kipine esas teşkil eden olası postverblerin incelenmesinde de geçerli olmalıdır. (Ağcagül, 120)

Emir kipinin ikişer çift hâlinde dörde sınıflandırmasında Kıral, bu tamamlayıcı çiftleri (Komplementärpaare) daha detaylı incelemeyi ihmal etmektedir. İlk grupta ıδ- ve är- yardımcı fiillerini sadece A ve B gerundiumlu şekiller olarak kombine etmekle yetinir. Hâlbuki zarf-fiilin seçimi burada postverblerin işlevinde belirleyicidir. (Ağcagül, 120)

Emir kipi sınıflandırmasının ikinci grubunda ise de neden hareket fiillerinin *(tir-/tür-, kīr-, ēr-, hin-/hün- ve häräk-*) cislokativ anlam taşıdığı anlaşılır değildir. Burada daha çok emir kipinin *A käl-* yapısı böyle bir anlam çağrıştırabilir. Bu bağlamda al- yardımcı fiilinin translokativ anlam taşıdığı ve vēr- in de cislokativ olduğu aydınlatıcı değildir, zira her iki yardımcı fiil de birçok Türk dilinde B zarf-fiili ile bağlantılı olarak subjektif ve objektif versiyonu ifade eder. (Ağcagül, 120)

Halaççadaki birleşik fiil sisteminin (Postverbialsystem) emir kipi esasında detaylı bir rekonstruksiyonu için daha büyük bir empirik dayanağın yaratılması faydalı olurdu. Eldeki gereçler esasında bütün açıklamalar spekülatif kalmaktadır. Yine de bazı belirgin hatları ortaya konmuştur denilebilir. Örneğin, bugünkü emir kipi şekillerine esas olan yardımcı fiillerin bütün tipleri,

diğer modern Türk dillerinde de bulunmaktadır.

Kanımızca Doerfer'in Halaççanın en eski çağlarda korunduğu düşünülen emir kipinin birleşik yapılar hâlindeki bugünkü kullanımı, yeni tartışmaların tetiklenmesine vesile olmuştur. Bu durum birçok bilinen şeklin yeniden düşünülmesine yol açmıştır ve tartışılmaya hazırdır.

Bu bildiride biz Doerfer'in *Halaççа Gramer* kitabı esasında sadece Halaççaya özgün olan karmaşık yapı sergileyen emir kipindeki tiplerini açıklamağa çalıştık. Bu bağlamda Halaççadaki geçmiş zaman kipinin kullanımı ve emir-istek kipindeki şahıs eklerinin etimolojisine de bir başka bildiride değindik. Konu ile ilgili çalışmalar ilerledikçe bu karmaşık görünümün aydınlanacağını umuyoruz.

Ek 1: Emir-istek kipinin 10 tipi (Doerfer: 1988)

Tip 1 vēr-	**Tip 6 käl-**
vēr-düm	yä'-käl-(d)üm
vēr-i'	yä'-k(ä)
vē'r-tä	yä'-käl-tä
vē'r-dük	yä'-käl-(d)ük
vē'r-dīz/dīn vs.	yä'-kä'y vs.
vē'r-tälär	yä'-käl-tälär
Tip 2 bas-	**Tip 7 yāt-** 'uyu-'
bas-ī'r-(d)um	yāt-u'var-um
bas-ī'r	yāt-u'v(a)
bas-ī'r-ta	yāt-u'var-ta
bas-ī'r-(d)uq	yāt-u'var-uq
bas-ī'r-(d)īz vs.	yāt-u'va-y vs.
bas-ī'r-talar	yāt-u'var-talar
Tip 3 höl-	**Tip 8 tur-** 'dur-'
höl-ü'p-ärüm	tul-ā'r-(d)um
höl-ü'p-(ä)	tul-ā'r
höl-ü'p-ärtä	tul-ā'r-ta
höl-ü'p-ärük	tul-ā'r-(d)uq
höl-ü'päy/-ü:pän/-ü'päyn	tul-ā'r-(d)īz vs.
höl-ü'p-ärtälär	tul-ā'r-talar

Tip 4 tut-	**Tip 9 kälüt-** ‘getir-’
tut-ā’l-(d)um	yet-ü’käl-(d)üm
tut-āl	yet-ü’k(ä)
tut-ā’l-ta	yet-ü’käl-tä
tut-ā’l-(d)uq	yet-ü’käl-(d)ük
tut-ā’l-(d)īz vs.	yet-ü’kä:y vs.
tut-ā’l-talar	yet-ü’käl-tälär
Tip 5 tür- ‘kalkmak’	**Tip 10 yē-**
tür-ü’käl-(d)üm	yē’- pi-düm
tür-ü’k(ä)	yē’- pi
tür-ü’käl-tä	yē’- pi-tä
tür-ü’käl-(d)ük	yē’- pi-dük
tür-ü’kä-y vs.	yē’- pi-dīz vs.
tür-ü’käl-tälär	yē’- pi-tälär

KAYNAKLAR

----- (1980), *Wörterbuch des Chaladsch. Dialekt von Charrāb,* Budapest 232 s. (Semih Tezcan ile birlikte; BOH XXVI).

------ , (1984), “Neues zum Imperativ des Chaladsch”, JTS, 6 (1982), 63-82 .

--------, (2006), “Weiteres zum Imperativ im Chaladsch”, *Ural-Altaische Jahrbücher* 20, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 183-198.

-------, (1972), ”Der Imperativ im Chaladsch”, *Finnisch Ugrische Forschungen*, 39/3, s. 295-340.

-------, (1984), „Neues zum Imperativ des Chaladsch”, *Journal of Turkish Studies 6,* (1984), 63-82.

AĞCAGÜL, Sevgi (2009): *Aktionale Operatoren im Türkischen mit besonderer Berücksichtigung des Tűrkei- und Irantűrkischen*, (Dissertation), Mainz, 133 s.

DOERFER, G. (1988), *Grammatik des Chaladsch*, Turcologica, 4, Wiesbaden. Harrassowitz Verlag, IX +258.

ERDAL, Marcel (2004), *A Grammer of Old Turkic,* Leiden-Boston, 2004.

KIRAL, Filiz, (2000a), “Copied relative constructions in Khalaj”, Studies on Turkish and Turkic languages. Proceeding of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Oxford, 1998 (Aslı GÖKSEL, Celia KERSLAKE), (Turcologica 46) Wiesbaden: Harrassowitz, s. 181-188. Tulu, Sultan 2012: „Halaççada Geçmiş Zaman ve Emir-Istek Kipi”, IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu , Aralık 2011, Grafiker Yayınları, Ankara.

KOSOVA VE MAKEDONYA TÜRK AĞIZLARININ EKLERİNDE DEĞİŞİKLİKLER

Suzan CANHASİ

Balkan bölgesinin önemli stratejik konumu nedeniyle bu bölgeye tarih boyunca Avrupa'dan ve Asya'dan gelen çeşitli kavimler isyan ettiler. Bu kavimler arasında IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Asya'dan, Kafkaslar üzerinden Karadeniz'in kuzeyine çıkan, oradan Avrupa'nın ortasına ve Balkan Yarımadası'nın en güney noktasına kadar inen Hunlar arasında Avar, Peçenek ve Kuman Türkleri bulunuyordu.

VIII-XI. yüzyıllar arasında Peçenek Türkleri Orta Asya, Orta Avrupa ve Balkan Yarımadası'nda yaşadılar. Türkçenin Sırpça üzerindeki etkisi Hun ve özellikle Avar Türkleriyle başladı. Bulgar, Oğuz, Peçenek, Kuman ve Osmanlı Türkleriyle devam etti.

1371 Meriç Türk Zaferi'nin sonucunda Balkanlarda Osmanlı Türklerini görmekteyiz; ancak 1389 I. Kosova Zaferi ile beraber Balkanlardaki Türk varlığı sistematik olarak varlığını hissettirmiş; 1912 yılına kadar da Balkan coğrafyasında çok çeşitli etnik ve dinî toplulukların dil ve kültürlerinde -ki hâlâ- varlığını devam ettirmektedir.

Osmanlı öncesi genel olarak Balkan coğrafyasında, özel olarak da Kosova ve Makedonya coğrafyasında Türkçe eğitim ve öğretimin sistemli olmadığını; ancak Türklerin hâkim unsur olduğu dönemlerde Türkçenin diğer dilleri ve kültürleri etkilediğini ifade etmek mümkündür. Bugün Balkan coğrafyasındaki yer, su, dağ, kişi vb. adlar incelendiğinde bunların etimolojik olarak Osmanlı öncesi ve sonrası Türk varlığına dayandığını tespit etmek mümkündür.

Türkçe eğitim-öğretimi XIV. asır öncesinde Balkanlarda kurulan Türk devletlerinin belli ve sistematik olarak uyguladığını söylemek söz konusu değildir. Tarihî veriler, Kosova ve Makedonya'nın Osmanlılarca fethedilip Türk hâkimiyetine alınışına paralel biçimde eğitim ve öğretim kurumları -dönemin terimleri ile ifade edersek mektep ve medreseler- ağı ile de donatıldığını ortaya koymaktadır. İnşa edilen her cami yanında hemen hemen bir mektep veya

medrese yapıldığı gibi bazen bunlardan bağımsız olarak yerleşim birimleri içerisinde mektep-medrese kurulduğuna şahit olmaktayız. O zamanlarda kullanılan dile gelince hemen belirtelim, tıpkı Anadolu'da olduğu gibi, Türkçenin Balkanlarda da iki ayrı koldan geliştiği bilinen bir gerçektir: bilhassa XVI-XVII. yüzyıllarda daha görkemli dönemini yaşayan medrese çıkışlı kişilerin yazıp okudukları Osmanlıca ile tekkelerde ve asker ocağında, medrese dışındaki halkta devam eden Türkçe idi. Bu iki dil kendine özgü gelişimini ayrı ayrı yollardan sürdürürken, üçüncü bir etmen daha vardır; diğer halkların dili ve kültürü. Bilindiği gibi Osmanlılar, ele geçirdikleri yerlerdeki halkların dinsel ve kültürel yaşamlarına karışmamışlar, böylece yerli halklar kültürel gelişimini devam ettirmiştir. Balkanlarda konuşulan Türkçe Anadolu'dan gelen Türkler tarafından yerleştirilip geliştirildiği için, doğal olarak Anadolu Türkçesinin tüm gelişim evrelerini aynı bütünsellik içinde yaşamıştır. Ancak şu da bir gerçektir ki, Anadolu'dan gelen Türk halkının tümü aynı yörenin insanı değildir. Dolayısıyla aralarında küçük dil farklılıkları da (ağız farklılıkları) bugünden farklı değildir. Böylece değişik yöre halkı buraya yöresinin dil özelliğini de beraberinde getirmiştir ki bugün bölgemizdeki Türkçe içinde farklı yörelerde farklı konuşmanın bir nedeni bu noktaya bağlanabilir. Bugün karşılaştığımız bu farklı dil özelliklerini dilin tarihsel gelişimi içinde tek bu nedene bağlamak doğru değildir. Bu ancak nedenlerden biridir. Oysa en büyük neden, yerli halkla temas sonucu onların dil özelliklerinin yavaş yavaş Türkçeye girmesi ki bugün bölgemizde konuşulan Türkçenin karşılaştığı en büyük sorun, diğer dil ve kültürlerin kaçınılmaz baskısıdır. Türklerin Balkanlardan gitmesiyle Anadolu ve Balkan Türkleri arasında birden bir kopukluk başlamış oldu. Anadolu'da örgütlenen Ulus Kurtuluş Hareketi, onun ardından gelen Atatürk'ün her alanda gerçekleştirdiği Ulusal Demokratik Devrim Hareketi ve bu hareket içinde yer alan Ulusal Kültür Hareketi, Balkanlardaki Türk halkının uzak kaldığı hareketler oldu. Türk aydınlarının ana yurt Türkiye'ye göçleri bölgedeki edebiyat açısından bir kan kaybıydı. Savaşlar ve Osmanlı Devleti'nin bu topraklardan çekilmesiyle Türkler de ana dilinde eğitim görmekten yoksun kaldılar. 1912-1951 yılları döneminde Türk halkı resmî okullarda Sırpça ya da 1941-1951 yılları döneminde Sırçadan başka Arnavutça okumaya mecbur kaldılar. Ama bu dönemde de Türkler özellikle iki dünya savaşı arasında gayriresmî sübyan okullarında ve medreselerde Türkçe okumaya devam ettiler. Bu durum Türk halkının eğitim seviyesinin düşük olmasına neden olmuştur.

1929 yılında Sırp-Hırvat Sloven Krallığı'nın Yugoslavya Krallığı'na dönüşmesi, Kosova Türklerinin haklarında herhangi bir müspet gelişme sağlamadı. Onların din, dil, eğitim, kültür ve sair tüm hakları hep kısıtlandı ya da göz ardı edildi. Krallığın monarşik yapısından kaynaklanan uygulamalar zaman zaman Türk topluluğunun dinî-etnik arındırılması safhasına kadar yük-

seldi. 1945 yılında İkinci Sosyalist Yugoslavya Devleti kurulmakla Kosova bölgesinde yaşayan Türk halkı milli azınlık olarak tanınmadı. 1945–1951 yılları devrinde Türk halkına kendi millî benliğini belirtme ve Türkçe eğitim öğretim görme izni verilmedi. Türklerin kendi dillerinde okul açabilmeleri ancak 1951 yılında mümkün oldu. Bu karardan sonra Prizren, Priştine, Gilan, Kosova Mitroviçası, Vıçıtırın, İpek kentlerinde ve Mamuşa'yla Dobırçan köylerinde Türk dilinde ilkokul ve ortaokullar açıldı. Makedonya'da Türkçe eğitim daha erken başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın henüz sona ermediği 1944/1945 ders yılında, Üsküp Tefeyyüz İlkokulunda Türkçe öğretim alanında ilk adım atıldı. Bu ders yılında Makedonya'da 27 ilkokulu çalışmaya başlaması, Makedonya'da yaşayan Türklerin toplumsal, özellikle de kültürel yaşamında önemli bir dönüm noktasıdır kuşkusuz. 1951 yılında Türk okullarının açılıp Türkçe ile eğitim-öğretim yapılmaya başlanmasından sonra, Türk ağızları üzerine yabancı dillerin etkisi git gide azalsa da Kosova ve Makedonya'da, Makedonca, Sırpça ve Arnavutçanın Türk ağızlarını söz varlığından ses ve şekil bilgisine, hatta söz dizimine kadar etkisi altında kalmıştır. İki veya çok dillilik söz konusu olduğu için, ana dilinin dışında başka dil veya dilleri de konuşabilen, konuşmak zorunda kalan Kosova ve Makedonya Türklerinin dilinde, diğer dillerin etkisiyle birtakım değişmelerin olması, tek söylem veya cümle içinde iki dilin kullanılması veya iki dilin dil bilgisine bağlanılması kaçınılmazdır. Bu durum Kosova ve Makedonya Türk ağızlarını dil bilimi çalışmalarında birer Hint-Avrupa dili olan diğer Balkan dillerine yaklaştırırken, Türkiye Türkçesi yazı dili ile Anadolu ağızlarından uzaklaştırmaktadır. Hasan Eren'e göre; "*Balkan dilleri arasındaki benzerlik ve yakınlıkları türlü örneklerle belirten yazara göre, bu özelliklerin çokluğunu göz önüne alarak bu dillerin ortak bir kökene dayandığı ileri sürülemez. Türkçe, Grekçe, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça gibi diller arasındaki yakınlıkların kökü, Balkan yarımadasının uzak geçmişine çıkar. Avrupa tarihinde önemli bir yer tutan bu yarımadada yerleşmiş olan uluslar eski çağlardan beri sağlam bir dil ve kültür birliği içinde yaşamışlardır. Balkan ulusları bu birlik içinde eski yerli ulusların dil ve kültür kalıntılarını bugüne değin saklamakla kalmamışlar, daha sonra Bizans'ın dil ve kültür baskısı altına girerek dillerini yeni ortak alıntılarla zenginleştirmişlerdir. Son olarak Türk hâkimiyeti Balkan dillerindeki ortak çizgileri bir kat daha artırmış, derinleştirmiştir.*" (Eren, 1988: 262)

Kosova ve Makedonya Türk ağızlarında Türkiye Türkçesi dil bilgisine aykırı çok ilginç değişiklikler vardır. Bu değişiklikler kelime köklerinde olduğu gibi çekim ve yapım eklerinde de ses bakımından oldukça çoktur, bu özellikler de başlıca kimi ses düşmelerinden kimi ses türemelerinden kimi ünlü veya ünsüz değişmelerinden Sırpça, Makedonca veya Arnavutça gibi başka dillerden geçen veya eski şeklini koruyan eklerden ileri gelmektedir.

Konumuz Kosova ve Makedonya çekim ve yapım ekleri olduğu için Kosova ve Makedonya Türk ağızlarının tüm özelliklerini bir yana atarak bu ağızlarda kullanılan çekim eklerinin örneklerle onların kullanılmış şekillerini, fonksiyonlarını kısa bir şekilde göstermeye çalışacaktır.

• Çokluk eki +ler,+lar Mamuşa, İpek Türk ağızlarında kısaltılmış şekilde +lē, +lā daha uzun kullanılmaktadır. Bu uzunluk genellikle abartmalarda karşımıza çıkıyor.

-Bakın çocuklām, o bülbülē (12/ 7,33); varimiş cüllē (8/10)

• Çokluk ekin bazen ikiz anlamı vardır. Çünkü bu sözler Arnavutçada ve Sırpçada çoğul olarak kullanılırlar.

-pantollar-pantolla (Ar.) -pantalone (Sr.)

-cüzlükler-syzat (Ar.) –naoçare (Sr.)

• Bölge ağzına Makedoncadan ve Sırpçadan bazı eklerin de geçtiğini görürüz. Bilindiği gibi Türkçede cinsiyeti belirtecek özel ekler yoktur. Buna rağmen Kosova Türk ağızları ve Makedonya Türk ağızları diğer dillerden etkilenerek kelimenin sonuna dişil cinsiyetini bildiren bazı ekler almaktadır. Bunlar +ka, ve +itsa ekleridir.

-arapka (arap kadını) (23/39); ihtiyarka (ihtiyar kadın) (50/27)

-budalitsa, (budala kadın), hocanitsa (hoca kadın), dembelitsa (tembel kadın)

• Makedonya'nın batı bölgesi Türkçe ağızlarında "mi" soru eki yoktur. Onun yerine Arnavutçadan "a" soru edatı fiilin önüne getirilerek yapılır.

Örnek: -Senin kızın a sevdi başkasını? (65/28)

A dır bek orda? (34/9)

• Çekim eklerinde göze çarpan değişiklik sözün kökünde "o" ünlüsü bulunursa, genel Türkçede küçük ünlü uyumuna aykırı olarak isim tamlamalarında, isimlerin iyelik eklerinde "u" yerine "o" ünlüsü gelir.

-çocogon anasi (27/5) , onon (24/23)

• Ünsüzle biten kelimelerde belirtme hâli genellikle ünlü uyumuna aykırı +i, şeklindedir. Ünlü ile biten kelimelere eklendiğinde araya bir koruyucu y ünsüzü girmektedir.

-deniz kenari (65/2), balıklari (8/21), almiş keçiy(1/37), igney (18/28)

-adini cocugun (14/3)

• Belirtme hâl ekinin başka bir özelliği de göze çarpmaktadır. Bu hâl ekinin, yönelme hâl ekinin fonksiyonunda kullanılması.

-deli kanli bakay bu kızi (kıza) (17/16); koş bakasın dişari (dışarıya) (2/30)

• Vasıta hâli Makedonya Türk ağzında +ces eki olarak kullanılıyor (genişlettirilmiş eşitlik hâli)

-deyelım adices (adıyla) (49/11), boyle getırırız karilarces (kadınlarla) (57/11)

• Kiplerin fazlasında birinci şahıs çoğul eki -sık ve olumsuz biçimi -masık, -mesık şeklinde gösteriliyor.

-ülecesık (12/25), colisık (25/2), kivermesık (25/34)

-Çok sefa yapmisık eveli (9/12)

• Gelecek zaman eki Kosova Türk ağızlarında birinci şahıs tekil -acam, birinci şahıs çoğul -acasık, ikinci şahıs tekil -acaksın, ikinci şahıs çoğul -acaksınız şeklinde görülüyor. Nitekim Makedonya Türk ağızlarında birinci şahıs tekil -cim, -cayim, birinci şahıs çoğul -ciz, -cais, ikinci şahıs tekil -acasın,-ecin, ikinci şahıs çoğul -ecesiniz değişik şekillerde görülmektedir.

-takacam (17/28), oturacaksık (31/39), yorulacaksın (27/60)

-gidicim (39/9), anlaşacais (53/5), alacasın (38/10)

• Dilek-istek bildirir. *soraym begi (34/7), konak açsan (2/13), olur mi veresın (36/20)*

• Emir bildirir. *-yakalım ateşi (65/7), çik havay bakasın (49/23), on kiloluk bir çekiç cetıresınız, (13/75), çocuk gelın burda (49/13)*

• Temenni bildirir. *-yolun açık olson çocogom (29/36), isen egri Allah egrıtsın (36/9), desınlar emanet etmiş (22/39)*

• Tavsiye bildirir. *-sen büle cit (24/62), anatari aldın mi cüksüne kuy (27/25)*

• Gereklilik bildirir. *-lazım o da bitırsın (54/14), adam da mecbur olmiş bi tavuk versın (1/22), ben size lazım isem (28/38)*

• **-çe** eki bazı Makedonya Türk ağızlarında küçültme ve sevgi anlamında kullanılıyor. Bu, Türkçe ve Makedoncada kullanılan küçültme ekidir.

Bu çoyçe çok dogriymiş. (49/4); Küçük ogli kelçeymiş (50/1); Bis çarırdık agaçe oni (56/38).

• Bölge ağızlarında karışık anlamalarda kullanılan -çez eki birçok Türkoloğun dikkatini çekmiştir. Kosova Türk ağızlarında isimlerde ve fiillerde görülmektedir. Fiillerde bağ-fiil eki gibi; *-ciderçes, ceçerçez (6/22);*

İsimlerde ise ilgeç eki yerinde kullanılmaktadır; *-adices (*49/11) ,

• Makedon Türk ağızlarında bu yapım eki dil ve lehçe adları yapar.

-Türkçes, Sırpçes, Urumçes, Şopçes, Germançes

Sonuç

Derlediğimiz metinler, bölgemiz ağızlarının tüm değişikliklerini temsil edebilecek metinlerdir. Kosova ve Makedonya Türk ağızlarında Türkiye Türkçesi dil bilgisine aykırı çok ilginç değişiklikler vardır. Bu değişiklikler kelime köklerinde olduğu gibi yapım ve çekim eklerinde de ses bakımından oldukça çoktur. Bu özellikler de başlıca kimi ses düşmelerinden, kimi ses türemelerinden, kimi ünlü veya ünsüz değişmelerinden Sırpça, Makedonca veya Arnavutça gibi başka dillerden geçen veya Anadolu'da kullanılan eski şeklini koruyan eklerde görülmektedir.

Kosova ve Makedonya'daki Türk ağızlarının aralarında farklılık göstermelerinin nedeni ise buraya gelen Türklerin Anadolu'nun farklı yerlerinden gelmiş olmalarından kaynaklandığı sonucuna varabiliriz.

NOT: Örneklerden sonar parantez içinde bulunan sayılar doktora tezimde bulunan metinlerden alınan örneklerdir.

KAYNAKLAR

AKSAN, Doğan (2007); *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III C, Ankara: TDK Yay.

ALKAYA, Ercan (2007); "İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümeleri", *Turkish Studies*, Volume 2/2 Spring 2007: 41-53.

BANGUOĞLU, Tahsin (1974); *Türkçenin Grameri*, Baha Matbağası, İstanbul, s. 17.

BURAN, Ahmet (1996); *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hal) Ekleri*, Ankara, s. 326.

CANHASI, Suzan (2007); "Kosova ve Makedonya Türk Ağızları Üzerine Yapılan Araştırmalar", *Fen Edebiyat Dergisi*, Skarya Üniversitesi, Sakarya, s. 113-121.

CANHASI, Suzan (2010); "Batı Rumeli Türk Dilin Dünü-Bugünü-Yarını", Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl, konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda okunan bildiri, "Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

CAFEROĞLU, Ahmet (1960); "Anadolu ve Rumeli Ağızları Araştırmalarının Bugünkü Durumu", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957*, Ankara: TDK Yay., s. 65-70.

ECKMANN, Janos (1962); "Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı", *Németh Armağanı*, haz.: J. ECKMANN-A. S. LEVEND-M. MANSUROĞLU, Ankara: TDK Yay., s. 111-144.

ECKMANN, Janos (1988); "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı", *TDAY Belleten 1960*, Ankara: TDK Yay., s. 189-204.

ECKMANN, Janos (2004); "Edirne Ağzı", çev.: Oğuzhan DURMUŞ, *İlmî Araştırmalar,* Sayı: 18, İstanbul: Gökkubbe Yay., s. 135-150.

EREN, Hasan (1988); "Anadolu Ağızlarında Rumca, Islâvca ve Arapça Kelimeler", *TDAY Belleten 1960*, Ankara: TDK Yay., s. 295-371.

ERGİN, Muharrem (2004); *Türk Dilbilgisi*, Bayrak Yayımcılık, İstanbul.

GENÇ, Altan (1992); "Makedonya Meslesi", *Batı Trakya* (Siyasi, Kültürel ve Türkçü Dergi), Sayı 266, Cilt 25, s. 1-30.

GÜLENSOY, Tuncer (1993); *Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya-Metinler)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.

GÜLSEVİN, Gürer (2007); *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay, Ankara, s. 156.

HASAN, Hamdi (1997); *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*, Ankara: TDK Yay, 234 s.

HASAN, Hamdi (1983); " Kalkandelen Türk Ağzı", *Sesler*, Üsküp, Yıl XIX Şubat, s. 122-173.

KALEŠİ, Hasan (1975); "Arnavut Dilinde Kullanılan Osmanlıca-Türkçe Ekler", *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler* (Ankara 27-29 Eylül 1972), Ankara: TDK Yay., s. 141-149.

KORKMAZ, Zeynep (1987); "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler, I. Türk Dili*, Cilt 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., s. 89-109.

KORKMAZ, Zeynep (2000); *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri Ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yayınları, Ankara, s. 92.

NEMETH, Gyula (1966); *Zur Einleitung der Türkischen Mundarten Bulgaries*, Sofija, s. 10-20.

TİMURTAŞ, Faruk (1977); *Eski Türkiye Türkçesi-XV. Yy. Gramer, Metin, Sözlük*. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 64.

YUSUF, Sürreya (1984); *Dil Çalışmaları,* Tan Yayınevi, Priştine 1984, s. 102

TÜRK-SOĞD KÜLTÜREL ORTAK YAŞAMININ BUGÜNE MİRASI: ANTİK PENCAKENT VE TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

Süer EKER[*]

1. Giriş

Adı ilk kez MÖ 6. yüzyılda Persçe Daryus[1] (Darius) ve Serhas (Xerxes)[2] Yazıtlarında[3] anılan Pers İmparatorluğu'nun Doğu Satraplığı *Soğd*[4] coğrafyasından Antik Çağ kaynaklarından Herodot tarihinde (Rennell and Schweighaeuse 1824), Makedonyalı Büyük İskender'in Semerkand'da[5] karşılaştığı şiddetli direnişi kaleme alan Batılı tarihçilerin eserlerinde ve Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta'nın *Vidēvdāt* (*Vendidād*) adlı koleksiyonunda da *Sughda*'dan söz edilmektedir (Boyce 1996 : 274).

Sınırları kesin olmayan, dönemlere ve araştırmacıların görüşlerine göre farklılık gösterebilen Soğd; Amu Derya ve Sir Derya nehirleri[6] arasında kalan, İslam dünyasında 'Maveraünnehir'[7] adıyla bilinen coğrafyanın önemli bir bölümünü oluşturur. Yerleşik hayata, el sanatlarına, tarıma ve ticarete dayalı ekonomisiyle Zerefşan Nehri[8] boyunca batıya doğru uzanan tarihî Soğd coğ-

---

[*] Başkent Üniversitesi, suereker@yahoo.com

[1] Eski Persçe *hacā Sakaibiş tayaiy para Sugdam amata yātā ā hacā Hi^{n}dauv amata yātā ā Sparda* "Sakai'nin ötesinde, Soğd'dan (Sogdia) Nubiya'ya ve Hindistan'dan Lidya'ya (Lydia) kadar" (Wiesehöfer: 2001:….).

[2] Farsçada *Haşâyârşâ*.

[3] Xerxes, Ahura Mazda'nın inayetiyle Persia'dan "Medya, Elam…..Parthia, Aria, Bactria, Sogdias ve Harezm'e kadar halkların kralı"olduğunu ifade etmekteydi (Wiesehöfer: 2001: 60).

[4] Eski Persçe *Sugudu*, geç Avestan *Sugh̲da,* Grekçe *Sogdioi, Sogdianoi* (halk) ve *Sogdianē* (ülke) (Bearman vd. 2000: 727); Batı kaynaklarında *Sogdiana*, *Soghdia*.

[5] Batı kaynaklarında *Marakanda*, Soğd. *Sm'rknδh*.

[6] Batı kaynaklarında sırasıyla *Oxus* ve *Jaxartes*.

[7] Batı kaynaklarında *Trancoxiana*.

[8] Soğd. *Namik*, Batı kaynaklarında *Polytimetus*. 877 km uzunluğundaki Zerefşan Nehri'nin 316 kilometresi Tacikistan sınırları içindedir (İsakov 1998: 7). 'Zerefşan', 'altın saçan'

rafyasının Buhara[9] ile birlikte en önemli kenti ve ekonomik ve kültürel başkenti Semerkand'dır. Semerkand'ın 'gölgesinde kalan' Pencakent'in kuruluşu ve iskânı ise çok daha geç bir dönemde, 'Geç Antik Dönem'dedir.

Çin kaynaklarına göre MÖ 2. yüzyıldan beri Çin ve Batı arasında önemli bir güzergâh olan İpek Yolu'nun rotasında bulunan Soğd kentleri, Geç Antik Dönem'de gerek coğrafi konumları bakımından gerekse 'yetiştirdiği' Soğdlu tüccarlar aracılığıyla Asya'da ticaretin en önemli merkezleri arasındaydı. Küçük kent devletlerinden oluşan Soğd'un 'dış ilişkiler tarihi' 'İran ve Turan' coğrafyalarındaki siyasal gelişmelere sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.[10] Soğd, bölgenin İslamlaşma sürecine değin sırasıyla Yunan, Kuşan, Hun, Heftalit, Türk Kağanlığı ve Arap egemenlikleri altında bulunmuştur. Menges, Soğdların ve (Harezmlilerin) görece yüksek nüfuslarına karşın 'göçebelere kolayca av olmaları'nı, kent devletleri arasındaki politik parçalanmışlığa ve gevşek bağlantılara dayandırmaktadır (1968: 25, 26).

Soğd bölgesinin sakinleri İskender'in Asya seferinden sonra yüzyıllarca suskun kalmıştır. Genellikle 'komşu' güçlerin 'gevşek' kontrolü altında bulunan Soğd, 6. yüzyılın başlarında Hunların egemenliğine girmiştir. 6. yüzyılın ortalarında Juan-Juanları ortadan kaldırarak 'birdenbire' (Türk adıyla) ortaya çıkan Türkler (*T'u-chüe*) (Pullayblank 1952: 318) ile Soğdluların tarihî kayıtlarla belgelenen 'ortak kültürel yaşam'ı, MS 509'da Soğd'u işgâl eden (Vaissière 2005: 110) Heftalitleri Türk Kağanlığı ile Sasanilerin yüz elli yıl sonra, 557-561 yılları arasında bir tarihte[11] ortak askerî harekâtla ortadan kaldırması ve Maveraünnehir'in büyük ölçüde Türk egemenliğine girmesiyle 'Soğdak bodun'un ana yurdunda başlamıştır. Türklerin Soğd'da direnişle karşılaştığına ilişkin tarihsel bir kayıt bulunmamaktadır. Türk savaşçılığıyla İranlı bürokrasisinin birlikteliği daha sonraki Türk devletlerinin çoğunun ortak özelliklerinden biri olmuştur (Golden 1996: 20).

Küçük prenslikler hâlinde bulunan Soğd siyasi yapılarının en güçlüsü Semerkand'da bulunuyordu. Pencakent gibi küçük prenslikler Semerkand'a özellikle ekonomik bakımdan bağlıydı. Bu prenslikler 6. yüzyılın ortalarından itibaren Asya sahnesine çıkan yeni süper gücün, Türk Kağanlığı'nın ege-

---

anlamında Farsça kökenli bir sözcüktür.

9 Soğd. *pwγ'r*

10 Pers tarihini kilometre taşları olan Hahemeniş Dönemi (MÖ ٣٣٠-٥٥٠), Büyük Sayrus Dönemi (MÖ ٥٢٩-٥٨٠), Büyük İskender'in istilası (MÖ ٣٣٠), Hahemeniş sonrası Selevkidlerin (MÖ ٢٨٤-٣٣٣) ve Partların (Arcasidler) egemenliği (MÖ -٢٤٨MS ٢٢٤) ve son olarak Sasani egemenliği (MS ٦٥١-٢٢٤) dönemleri, bir bakıma Soğd tarihinin de dönüm noktalarıdır

11 Gabain'e göre MS 565 yılı (2008: 613).

menliğini tanımış, Türk Kağanlığı da Soğdları ticarette, resmî görevlerde ve özellikle diplomaside istihdam etmişti. Soğdların uluslararası alanda en etkin oldukları dönem, kuşkusuz Türk egemenliği altında bulunduğu dönemdir. Türk Kağanlığı'nın Soğd üzerindeki siyasi egemenliği yaklaşık yüz elli yıl sürmüştür. Çin'de Tang hanedanı yedinci yüzyılın ortalarında Birinci Türk Kağanlığı'nı ortadan kaldırmış, batıya doğru yayılma siyasetini sürdürmüş ve Soğd üzerinde egemenlik iddia etmişti. İkinci Türk Kağanlığı'nın yerini Uygur Kağanlığı'na bırakması, İslam öncesi Soğd varlığının sona ermesi de eş zamanlıdır.

Türk kağanlıkları döneminde Turfan'dan İran'a değin doğu-batı kuşağı Türk kontrolü ve egemenliği altındaydı; ancak Türkler Turfan, Kuça, Semerkand vd. 'özerk' bölgelerin iç işlerine doğrudan müdahil olmuyor, vergilerin ödenmesi, gerek duyulan zamanlarda askerî birlik sağlanması, siyasi bağlılık ve itaat karşılığında ilgili siyasal coğrafyaların yerel yöneticiler tarafından yönetilmesini sağlıyordu (Valerie, 2012: 114, 115). Bu coğrafyadaki uluslararası ticaretin geliri Türk Kağanlığı için hayati önem taşıdığı için ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması öncelikli görev durumundaydı. Bu bölgelere yapılan asker-sivil üst düzey bürokrat atamalarının 'merkez'in siyasal ve askerî kontrolünü sağlamaya yönelik olduğu, dış ilişkilerin merkezin bilgisi ve izni dâhilinde yürütüldüğü düşünülmelidir. Örneğin, 630 yılında ünlü seyahatine başlayan Çinli Rahip Xuanzang, Issık Köl'ün kuzeybatısında, Batı Türklerinin kağanını ziyaretinde, kuşkusuz, kendisinden Türk kontrolü altındaki bölgelere seyahat etmek için bölgedeki bağlı yerel yöneticilere 'ibraz etmek' üzere yazılı izin almıştı.[12]

Orta Asya'nın 'diplomat ve tüccar' halkı Soğdların, Türk kağanlıklarının tebaası olarak İpek Yolu'ndaki ticaretin kontrolü, dış siyasetin tanzimi başta olmak çeşitli alanlarda önemi rolleri bulunuyordu. Golden'ın ifade ettiği gibi, konargöçer temelli imparatorlukların önemli ticaret yollarını kontrol etmek ve bu yollardan (ekonomik anlamda) yararlanmak için yerleşik dünyanın uzmanlarına şiddetle ihtiyaçları vardı (1996: 20).

Soğd dili, sanatı, kültürü ve inanç sistemlerinin özellikle Uygur Dönemi Türk dili, kültürü ve inanç dünyasındaki derin etkileri bilim dünyasında iyi bilinmektedir. Moğolistan'da bulunan Bugut Yazıtı'ndan anlaşıldığı üzere, Soğdca, Birinci Türk Kağanlığı'nın (553-682) bilinen ilk resmî dili, Soğd yazısı da ilk resmî yazısı olmuştur. Soğdların yalnızca Sogdiana'yı kontrol eden

---

[12] Xuanzang seyahat notlarında Soğdları nitelikleriyle ilgili basmakalıp (stereotip) Çin bakışını yansıtan 'güvenilmez, hileci, sahtekâr, refahtan başka bir şey düşünmeyen, babaları ve oğulları yalnızca kâr peşinde koşan' vb. olumsuz görüşler sergiler (Valerie 2012: 116). Ancak, ''Antik Mektuplar''ın içeriği en zor koşullarda ana yurtlarından uzakta ticaret yapan barışçıl bir halk olduğunu göstermektedir.

Batı kağanın maiyetinde değil, bugünkü Moğolistan coğrafyasındaki kuzey Türkleri bürokrasinde de önemli roller oynadığına ilişkin çok sayıda kanıt vardır. Türk-Soğd birlikteliği, fethedenlerle tabi halk arasındaki iç ilişkilerin çok daha ötesindeydi (Pullayblank 1952: 318). Çinlilerin *Türk* adını Soğdlulardan aldıkları ileri sürülmektedir (bk. Golden 1996: 19, Róna-Tas 1991: 10).

Birinci Türk Kağanlığı'nın İpek Yolu'ndaki ticaretle ilgili olarak Sasanilere gönderdiği bir Soğd liderliğindeki diplomatik heyetin İran'da kötü muameleye maruz kalması, gönderilen ipeklerin yakılması sonucunda Türk-Sasani ilişkileri bozulmuş, Türk Kağanlığı bunun üzerine Sasanilere yönelik diplomatik bir atak başlatmıştı. Sasanilere karşı ittifak arayışında 563'te Bizans'a gönderilen diplomatik heyetin başında yine bir Soğdlunun, Maniakh'ın bulunduğu biliniyor (Sinor ve Klyashtornıy: 1999: 332; Frye 1998: 179; Pullayblank 1952: 318).

Bu tarihsel kayıtlar İrani Soğdların, Turani Türklere yine İrani Sasanilerden daha yakın olabildiğine işaret etmektedir. Soğdlar, ana yurtlarında birlikte yaşadıkları Türklerin dinî ve kültürel yaşamlarında da etkili olmuşlardır. Örneğin, Chavannes, Sogdiana'da görev yapan Türk askerleri arasında çok zayıf da olsa Hristiyanlık inancının izleri bulunduğu, bu izlerin kaynağının da muhtemelen Soğdlular olduğu görüşündedir (Pullayblank 1952: 318).

İslam öncesi Soğdların son dönemlerine karşılık gelen süreçte toponomik terimler olarak *Soğd* bölgesinin Köl Tigin yazıtında (MS 732); Soğd'un batı sınırı olan Y*inçü Ügüz*'ün her üç yazıtta (KTb, 39; 712-713 yılları); etnik ad olarak *Sogdak*'ın yine Köl Tigin (MS 712-713) ve Tunyukuk yazıtlarında, *Altı Çub Sogdak*'ın ise Köl Tigin ve Bilge Kağan (701-702 yılları) yazıtlarında yer aldığı görülüyor (Klyaştornıy 1964: 72, 73).

Köl Tigin Yazıtı'nda (732) Türk prensinin cenaze törenine temsilci gönderen halklar sıralanırken Soğdlardan da söz edilmektedir. *qurıya kün batsıqdaqı Soγd, Brčkr, Bwqrq ulus budunda Näŋ oγul tarqan kälti*. Burada ilk sözü edilen halkın Soğdlar olduğunu görüyoruz ancak bu Soğdların bugünkü Sogdiana'da yaşayan Soğdlar olmaması gerekir (Frye 1956: 110; Notes on the History of Transoxiana). Tunyukuk Yazıtı'ndaki "Suk yönetimindeki *Soğd bodunu* bütünüyle geldi. Boyun eğdi. *Türk bodunu* Demir Kapı'ya kadar, *Tensi oğlı* denilen dağa hiç ulaşmamıştı. [*Türk* halkını] oraya ben ulaştırdığım için [*Türk* halkı] sarı altını, beyaz gümüşü, kızları, kadınları, hörgüçlü deveyi, hazineyi eksiksiz getirdi." (Árpád 2010: 93) ifadeleri ise İkinci Türk Kağanlığı'nın Soğd bölgesinin zenginliklerine ve ürettiklerinden, insan kaynakları dâhil, egemen güç olarak bir tür vergilendirme ile rant sağladığını göstermektedir.

Soğdlar ve Türkler arasında akrabalık ya da çok yakın beşeri ilişkiler yoluyla tarih sahnesine çıkmış önemli kişilikler vardır. Çin yönetimine karşı isyan eden anne tarafından Türk kökenli General *An-Luşan* (Soğdca *Rukşan*) da Soğd-Türk ortak şahsiyetlerindendir. Soyadından Buharalı olduğu anlaşılan An-Luşan tarihte en tanınan Soğdludur.[13] An-Luşan'ın Soğd değil, Türk kökenli olduğunu ileri süren görüşler de (bk. Gömeç 2011: 407) değerlendirilirse, Pullayblank'in yarı-Soğd, yarı-Türk olarak nitelediği 'Altı Hu Bölgesi'nden An-Luşan'ın (1952: 338) Türk-Soğd "sembiyoz'unun bir örneği olduğunu kabul etmek gerekir.

Zerdüşt, Soğd, Nesturi Hristiyan vb. inançlara sahip Soğdların, İslam öncesi dönemde yaklaşık dört yüzyıl süren ve belgelenen varlıkları 7. yüzyılın ikinci yarısında Kuteybe bin Müslim komutasındaki Müslüman-Arap fetihleriyle sona ermiştir.[14] Sekizinci yüzyılın başlarında Maveraünnehir'in İslamlaşmasıyla, Soğdların Farslaşma ve Türkleşme süreci başlamıştır. Soğdların Türk kültür tarihindeki rollerinin on birinci yüzyılda, Kâşgarlı'nın ifadesiyle 'Türk huyuyla huylanmaları ve Türk kılığıyla kılıklanmaları' ile bir başka biçimde, İslam çatısı altında sürmek üzere sona ermiştir. Ancak Kâşgarlı'nın notlarından 11. yüzyıl itibarıyla Soğdların bir bölümünün varlıklarını, dillerini ve kimliklerini hâlâ koruduklarını anlıyoruz.

2. Soğdlar: Orta Asya'nın İranlıları

Orta Asya'nın İrani dilli, *Yeni Tang Tarihi*'ndeki ifadeyle, 'Nerede kazanç varsa oraya giden' Soğdlar (Pullayblank 1952: 317), İslam öncesi dönemde Orta Asya'nın en eski ve en önemli halklarından biriydi (Wiesehöfer: 2001: 112).[15] Tarihî kaynaklarda İpek Yolu rotalarının seçkin tüccarları, mahir diplomatları; düşünceleri, bilgileri ve uygarlıkları, kültürleri birbirine aşılayan 'kültür arıları' (Foltz 2000: 13), yeni dinlerin, sanatların, zanaatların taşıyıcıları olarak nitelenen Soğdların ana yurdu, tarihin her döneminde yoğun bir popülasyona sahip olan Zerefşan Vadisi'dir. Bununla birlikte, İpek Yolu güzergâhlarında, bugünkü Kırım'dan Çin'in içlerine, Moğolistan'dan Hindistan'a

---

13 http://www.iranicaonline.org/articles/personal-names-sogdian-1-in-chinese-sources

14 "705 yılında Kuteybe bin Müslim, Emevîlerin Horasan valisi olmuş ve 712'de Soğdak ülkesini de fethederek Merv'e geri dönmüştü. Kuteybe'nin dönüşünden sonra Soğdlar Araplara isyan etmişler ve Türklerden yardım istemişlerdi. Köktürkler bu daveti kabul ederek Köl Tigin kumandasındaki bir orduyu 712 sonlarında Semerkant tarafına gönderdiler. Köl Tigin Semerkant dışında bütün Soğdak ülkesini alarak Demir Kapı'ya kadar ulaşmıştı. Fakat 713 ilkbaharında Kuteybe, Kara Türgeşlerin isyanı üzerine bulundukları zor durumdan faydalanarak onları Mâverâünnehr'i terke mecbur etti. Bu olaylar Bilge Kağan tarafından Köl Tigin bengü taşında anlatılmaktadır." (Ercilasun 2009: 104-105).

15 Hahameniş İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki üç satraplığı *Soğd*, *Harezm* ve *Saka* idi.

kadar çok geniş bir coğrafyada ana yurtları ile irtibatını sürdüren çok sayıda Soğd kolonisi ve diasporası bulunuyordu (bk. Vaissière 2005: 198; Moğolistan'daki Soğd kolonisi için bk. Pullayblank 1952: 317). Örneğin, Köl Tigin Yazıtı'nda sözü edilen, Bilge Kağan tarafından fethedilen *altı çub sogdak* da bu Soğd kolonilerinden biriydi (Walter 2006: 16).

Çin kaynaklarında 'Hu' olarak adlandırılan Soğdlar,[16] Pencakent'te olduğu gibi duvar resimlerinde veya Çin seramiklerinde, dokumalarda vb. sakallı ve bıyıklı, çanta taşıyan, deveye binmiş, kendilerine özgü giyimleri ve başlıkları bulunan insanlar olarak basmakalıp biçimde resmedilmiştir. Bu görsel ögeler, ilgili bölümde ele alınacağı üzere, gerek Soğd fenotipinin tanınmasında gerekse Soğdların resmî ve gayriresmî hayatlarının anlaşılmasında önemli veriler sunmaktadır.

Soğd ülkesi tarihinin büyük bölümünde diğer büyük güçlerin siyasi-askerî egemenliğine tabi olmasına karşın, bu tabiiyet İslam sonrası döneme değin Soğd dili, kültürü ve sanatının yitimiyle sonuçlanmamış, aksine, Soğd dili, kültürü ve inanç sistemi Türkler başta olmak üzere başka halkları derinden etkilemiştir. Soğdların kültürel ve ekonomik özerkliklerinin korunmasında İpek Yolu ticaretinden egemen güçlerin ekonomisine sağladıkları destek önemlidir. Soğdlar her ne kadar güçlü ve birleşik bir devlet kuramasalar, genellikle özerk vassal prenslikler ya da ticaret diasporaları hâlinde yaşasalar da Maveraünnehir'den Çin'de değin İpek Yolu boyunca uzanan geniş coğrafyada yaşayan halkların ekonomik ve kültürel hayatlarındaki rolleri; siyasi, askerî varlıklarıyla karşılaştırılamayacak derecede büyük olmuştur. Soğdlar, ticari ve ekonomik faaliyetlerinin yanı sıra diller ve kültürler arasında taşıyıcı bir halk olarak Orta Asya'da, çok geniş bir alanda alfabelerin, özellikle sözlüksel ve biçim bilgisel ögelerin kopyalanması vb. dil bilimsel ilişkilerde; Budizm, Manihaizm, Nesturi Hristiyanlık, Zerdüştlük gibi dinlerin propagandasında önemli roller oynamışlardır. Soğdlular bu değerler dizisine dayalı olarak ilişkide bulunduklar neredeyse her toplumla 'ortak yaşamsal' ilişkiler kurabilmişlerdir.

Soğd dili, Sakaca, Baktrce ve Harezmce gibi Doğu İran dillerinden biridir; ancak, ses bilgisel, sözlüksel ve dil bilgisel bakımdan Antik Persçeden

---

16 *Hu* 'barbar' sözcüğü belirli dönem Çin kaynaklarında *T'u-chüeh* (Türk ve Moğol) karşıtı, Orta Asyalı veya Orta Asyalı İran dilli halkları, özellikle Soğdları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Ancak bu sözcük Hunlar Dönemi'nde Hunlar veya kimi zaman Hitanlar için kullanılmıştır (Pullayblank 1952: 318, 319). Çin belgelerinde, özellikle *T'ang* döneminde Soğdlar için *Dokuz Soyadlı Hu*'lar nitelemesini görüyoruz. Bu soyadları Çin'de yaşayan Soğdların ana yurtlarındaki 'memleket'lerine işaret ediyordu. Buna göre Çince adlardaki *"n: Ān* ve *γ'n=Xān* adları sırasıyla 'Buharalı' (*An*) ve 'Semerkandlı' (*Ka'ng*) karşılığındaydı (Pullayblank 1952: 320; Henning 1948: 603).

ve Sasani Dönemi'nin Orta İran dili Pehlevi'den oldukça farklıdır.[17] Asıl konuşulduğu coğrafya Semerkand ve çevresi, yani Soğd olmakla birlikte, Soğdcanın Soğdlu tüccarlar ve koloniler aracılığıyla Çin'den Kırım'a değin İpek Yolu'nun *lingua francası* (Starr vd. 2011: 9)[18] hâline geldiği Soğdoloji çalışmalarında genel kabul gören bir argümandır. Soğdca, İslamiyet'in bölgeye nüfuzunun ardından 11-12. yüzyıllara kadar eser vermeye devam etmiş ancak bir süre sonra yerini bütünüyle Yeni Farsçaya bırakmıştır.

3. Soğdca Eserler ve Soğdoloji

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında yoğunlaşan Doğu Türkistan'da Turfan vd. Batı Türkistan'da Afrasiyab, Paykent, Varahşa; Pencakent, Buncikat, Kafir-Kala, Yali-Barzu vd. sit alanlarındaki bilimsel araştırma gezilerinde ve arkeolojik kazılarda Erken Orta Çağ'a ait duvar resimleri, heykeller, el sanatlarına ilişkin malzemelerin gün yüzüne çıkması; Soğdca el yazması 'fragman'ların Robert Gauthiot, Paul Pelliot, Emile Benveniste vd. araştırmacılar tarafından yayımlanmasıyla 'Soğdoloji' bilimi kurulmuştu. İranistik içinde özel bir araştırma alanı hâline gelen Soğdoloji, Soğdların Orta Asya ve Türk tarihindeki misyonunu ilk kez somut biçimde ortaya koydu. Ancak paradoksal biçimde, Soğdlularla ilgili yazılı belgelerin büyük bir bölümü Buhara, Semerkand, Pencakent gibi Soğd kentlerinde bulunmadı. Bu bölgelerin ikliminin kuru olmaması, toprağın asidik yapısı ve Arap ordularının bölgeyi ele geçirirken meydana gelen tahribat vb. nedenlerle yazılı belgeler başta olmak üzere, günümüze kalan organik orijinli malzeme, özellikle yazılı belge azdır.

Soğdca metinlerin büyük bir çoğunluğu asıl Soğd coğrafyasından uzakta, Doğu Türkistan'da bulunmuştur. Bu metinlerin çoğu dinî nitelikli olup Soğd tarihi, kültürü ve günlük yaşamı konusunda ayrıntı bilgi içermemektedir. Bugünkü Pakistan ve Hindistan'da, Karakurum geçidi gibi sarp coğrafyalarda, Yukarı İndus Vadisi'ndeki kayalıklarda Soğd tüccarlarından kalan çoğu tarihsiz yazılı anıtlar, kaya üzerlerine çizilmiş grafitiler, en eskisi MS 312, en yenisi 1025 yılına ait kısa notlar da bulunmaktadır (Bearman, Bianquis vd. 2000: 773).

---

17 Modern Farsçada bir iç kopyalama olarak Soğdcadan yapılan arkaik ögeler bulunmaktadır. Modern Tacik tarih algısı, Soğdları Taciklerin atası olarak tanımlamakla birlikte, dil bilimsel bakımdan modern Tacikçe, modern Pamir dilleri gibi Doğu İran dili değil, aksine özellikle sözlü dilde ve kuzey değişkelerinde kısmen Türkçe etkisinde kalan grameri ve söz varlığıyla Farsça tipolojisinde bir dildir. Modern Tacikistan'ın kuzeybatısındaki az konuşurlu Yagnobinin Soğdcanın bakiyesi olduğuna ilişkin görüşler bulunmaktadır.

18 Tarihî dönemlerde Orta Doğu ve Batı dünyasında Greklerin ve Grekçenin oynadığı rolün bir benzerini de Soğdlar ve Soğdca Asya'da oynamıştır. Türkçe sonraki dönemlerde her iki dilin, Orta Asya'da Soğdcanın, Anadolu ve Balkanlarda Grekçenin *lingua franca* işlevini ortadan kaldırmıştır.

Soğdca en eski yazılı belgeler Çimkent yakınlarında Kultobe'de pişirilmiş toprak kaplarda bulunan on parçalık belgelerdir. İranist Sims-Williams, çok parçalanmış olduğu için yeterli bilgi sağlamanın çok zor olduğu bu belgelerin Antik Mektuplar'dan daha eski olduğunu ifade etmiştir (Valerie 2012: 116).

Soğdlardan kalan en önemli dokümanlardan biri de, Don Huang'da (Tun-huang), Lou-lan yolunda 1907'te Aurel Stein tarafından bulunan, bir çanta içinde Semerkand'a gönderilmiş 4. yüzyılın başlarına ait sekiz adet 'enformatif' 'Antik Mektuplar/Soğd Mektupları'dır (Frye 1956: 609).[19] Adreslerine ulaşamayan bu özel mektuplar dolaylı olarak İpek Yolu'nun güzergâhını, bu güzergâhta bulunan yerleşim merkezlerini ve Asya ticaretindeki rolünü ortaya koymaktadır. Türkler ve Soğdlar arasındaki dolaylı ilişkilerin belgelenen tarihi 'Antik Mektuplar' (Soğd Mektupları) dönemine değin götürülebilir (bk. Henning 1948: 604, 505; 16, 17, 18. satırlar). Antik Mektuplar'ın ikincisinde Hunlulardan Çinlilerin düşmanı olarak söz edilmektedir.[20] 1930'larda da Semerkand yakınlarında, sekizinci yüzyılın başlarına ait yaklaşık yüz doküman keşfedilmiştir. Diğer Soğdca dil malzemesi mezar yazıtları, gümüş kaplardaki veya tekstillerdeki yazılar, resimlerdeki başlıklar ve yukarıda sözü edildiği gibi Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulunan çok sayıda dinî metinle sınırlıdır.

Soğd ana yurdu ve Soğd coğrafyasındaki tarihsel ve sosyal olgularla ilgili en çarpıcı yazılı belgeler ise Mug Dağı'nda bulunmuştur. Pencakent'in yaklaşık altmış kilometre batısındaki Mug Dağı'nda 1932-1933 yıllarında bir çoban tarafından kale harabeleri arasında bir sepetin içinde bulunan ve en geç tarihlisi 721 yılına ait Pencakent kökenli belgeler, Soğd tarihi için son derece önemlidir. Mug Dağı'nın uygun iklim koşulları, organik malzemelerin de bugüne ulaşabilmesini sağlamıştır.

Mug Dağı el yazmaları olarak bilinen Pencakent el yazmaları bugün Rusya Federasyonu'nda Oryantal Araştırmalar Enstitüsünde muhafaza edilmektedir.[21] Mug Dağı'ndaki kalede yapılan kazılarda yazılı belgelerden başka dört

---

19 Henning, Sir Aurel Stein'ın Antik Mektuplar'ın yazılış tarihiyle ilgili olarak ileri sürdüğü tarihlerin doğru kabul edilmesi durumunda (MS 105, 137 veya 153), bu mektupların kâğıt üzerine yazılan ilk belgeler olacağını ifade etmektedir (1948: 8). 'Antik Mektuplar' ile birlikte yedi yüz civarında ağaç çubuklara yazılı Çince belge de ele geçmiştir.

20 Henning Soğd Mektupları'ndaki 'Çinli' ve 'Hsiung-nu' etnonimleri ile ilgili de bilgi vermektedir. Mektuplardaki *cynstn= Çi:nastan* "Ch'in ülkesi, Çin", *cyn=Çi:n* ise "Ç'in halkı"nı ifade etmektedir. Ancak mektuplardaki en ilginç etnonimlerden biri *xwn*= Hsiung-nu'dur (Hun). Sözcüğün ilk harfi Arami kökenli *ḥēth*'tir; bu harfin karşılığı ses Soğdcada bulunmadığından Çince *k'* sesinde olduğu gibi ötümsüz gırtlak ünsüzü *x* ile temsil edilebilir. Buna göre *xwn*; *Hun*, *Hūn*, *Xun* veya *Xūn* olarak okunabilir (1948: 615).

21 http://www.orientalstudies.ru/eng/index.php?option=content&task=view&id=167

yüz civarında ahşap, ipek kumaş ve halı parçaları, ayakkabı, deri çanta, kaşık, tabak, kadeh vb. objeler bulunmuştur. Bulunan bu objelerin de önemli bir bölümü de yine Sank Petersburg Hermitaj Müzesindedir. Bu müze tarafından 2010 yılında düzenlenen 'Orta Asya Kültür ve Sanatı Antik Çağlar ve Erken Orta Çağlar' adlı özel sergide Pencakent'ten taşınan pek çok eser kamuoyuna sunulmuştur.[22]

3. Pencakent Antik Kenti

Bugün sit alanı ve açık hava müzesi görünümündeki Pencakent[23] antik kenti, Tacikistan'ın kuzeybatısında, Hucand bölgesinde, adını aynı adlı buzulla paylaşan Zerefşan Nehri'nin güney kıyındaki modern Pencakent'in 1,5 km güneyinde, modern Pencakent'e hâkim yükseklikteki bir arazide yer almaktadır. Pencakent, Semerkand'ın yaklaşık 60 km doğusundadır.[24] 5. yüzyılın ortalarında kurulan (Vaissière 2005: 106) ve Panç prensliğinin başkenti olan Pencakent, tarihî İpek Yolu'nun yüz ölçümü olarak küçük, ama önemli güzergâhlarından biriydi. Soğd şehrinin kalıntılarının yer aldığı Pencakent Orta Asya'nın ender ve en önemli antik kentlerinden biridir; ancak toprak ve ahşap malzeme ile inşa edildiğinden, mermer ve taş yapılı antik kentlerle karşılaştırılamaz.

Yüzlerce yıl toprak altında kalan Antik Pencakent'in varlığı 1870'lerden itibaren bilinmesine karşın ilk kazılar 1930'larda başlamıştır (Marshak 2002). Pencakent, MS 5-8. yüzyıllara ait, örneklerine doğu Sasani İranı'nda rastlanan 'hippodamian' tipte, yani dikdörtgen duvarlar, ortogonal biçimde yapılanmış sokaklar vb. planı görece yeni kentlerden biriydi. Kent ekonomik gelişmelere paralel olarak büyümüş ve yüz ölçümü 8 hektardan 13,5 hektara çıkmıştır (Vaissière 2005: 105, 106).

"Orta Asya'nın Pompeisi" olarak nitelendirilen Pencakent beşinci ve sekizinci yüzyıllar arasında Zerdüşt Soğd coğrafyasının en önemli dinî, kültürel ve ticari merkezlerinden biri olmuştur. Pencakent, Soğdlar Dönemi'nde Semerkand'ın hemen doğusunda İran dilli dünyanın son vaha kentlerinden biri idi. Tarihî *Panc* bölgesinin başkenti ve Orta Asya'da Türk dilli dünya ile İran dilli dünya arasındaki ilk temas bölgelerinden biri olan Pencakent kuzeyden

---

22 Mug Dağı'nda bulunan Soğdca belgelerde Hunlarla ilgi bilgi için bk. (Grenet 1989: 165-184).

23 Soğd. *Pancyknδ* 'beş kent'; Tacikçe *Pancakent*; Rus. *Pencikent*; İng. *Panjakent, Panjikent, Panjekent, Penjikent*.

24 Tacikistan ve Özbekistan arasındaki politik gerilim nedeniyle (2011 Temmuz ayı itibarıyla) sınır geçişe kapalıdır. Böylelikle yirmi birinci yüzyılın başlarında Semerkand ve Pencakent arasında bağlantının kesildiği nadir dönemlerden biri yaşanmaktadır.

gelecek konargöçer akınlarına karşı surlarla tahkim edilmiş bir kent olarak ileri karakol görevinde de bulunmuştur (bk. Wiesehöfer: 2001: 108).

Çin kaynaklarında Semerkand, Buhara vd. Soğd kentleri ile ilgili notlar yer almasına karşılık Pencakent'ten doğrudan söz edilmemektedir; ancak Vaissière Çin kaynaklarında *Mi* yani Semerkand'ın güneydoğusu olarak anlaşılması gereken bölgedeki başkent *Patsiktek*'in *Pencakent* olduğu görüşündedir (2005: 120).

Antik sit alanında yapılan kazılarda ele geçen malzemelerden ve tarihî kaynaklardaki notlardan anlaşıldığı üzere, tarıma elverişli Zerefşan topraklarında yer alan Pencakent beşinci yüzyıldan MS 7. yüzyılın ilk yarısında değin önemli bir yerleşim merkeziydi.[25] Sekizinci yüzyılın başlarında Tang Çini'nin yayılma tehdidi ile karşı karşıya kalan Pencakent, Çin tehdidinden kurtulmuş, ancak batıda 711 yılında İspanya'ya ayak basan, bu arada doğuya doğru da genişleyen Müslüman Arap ordularının Semerkand ile birlikte hedefi olmuş, Devastiç'in[26] Mug Dağı'nda 722 yılında Emeviler tarafından öldürülmesiyle Müslüman Arapların eline geçmiştir. Kent bu süreçte yağma, yangın, göç vb. nedenlerle büyük ölçüde tahrip olunmuş, bir süre sonra yerleşim alanı olmaktan çıkmıştır. Onuncu yüzyılın en büyük coğrafyacılarından El-Makdisi (El-Mukaddasi), Ahsen et-Takasim fi-Ma'arifet el-Akalim (Bölgelerin Bilgisi için En İyi Sınıflandırma) adlı eserinde Zerefşan'dan güneye doğru uzanan bölgelerde Semerkand'dan büyük kent bulunmadığını Pencakent'te büyük bir cami ve kentin etrafında meyve ağaçları, özellikle ceviz ve badem ağaçları bulunduğunu yazıyordu (İskov 2008: 7). Buna göre Pencakent'in Soğdların Müslüman olmasından sonra, yaygın kanaatin aksine, bir süre daha yerleşim alanı olduğu sonucuna varılabilir.

B. G. Gafurov'un rehberliğinde, A. Yu. Yakubovski'nin danışmanlığında Rus ve Tacik araştırmacılar tarafından 1946'da modern Pencakent'in hemen 'banliyö'sünde başlatılan arkeolojik kazılarda, Erken Orta Çağ Orta Asyası'nın tipik bir feodal antik kenti gün yüzüne çıkartılmıştı.[27] Sit alanında; evler

---

25 http://www.muslimheritage.com/uploads/Best_Divisions_for_Knowledge_of_Regions.jpg

26 Pencakent'in son kralının isminin farklı kaynaklarda *δyw'štyc, Dhēvāstīç, Devashtich* vd. farklı biçimlerde yazılabildiği dikkati çekiyor.

27 Pencakent'in 15-20 km batısında Özbek 'kişlak'larının da yer aldığı Sarezm (Tac. Sarazm) bölgesinde 1976'da yapılan arkeolojik kazılarda Pencakent'ten çok daha eski bir yerleşim merkezi bulunmuştur. MÖ 4-3. bin yıldan kalan bu yaklaşık doksan hektarlık arkeolojik sitede iki üç odadan ibaret ve kırk elli santimetre kalınlığında 'pahşa'larla yapılan evler ortaya çıkartılmış, bina kalıntılarının yanı sıra Neolitik Çağ'a ve Bronz Çağı'na ait boyalı seramikler, taşlar ve balta, bronz bıçak, hançer, ok başları metal ürünler bulunmuştur. Bulunan malzemenin bir bölümünde Hindistan, Afganistan, İran, güney Türkmenistan'da

ve dükkânlar, iki Zerdüşt tapınağı, yönetim binaları, kale ve saray kalıntıları, günlük yaşama ait araç ve gereçler ile özellikle varlıklı Soğdlara ait ev kalıntılarında Orta Asya resim sanatının son derece nitelikli örnekleri olan büyük boy duvar resimleri bulunmuştur.

Semerkand'dan sonra *Kuhistan* olarak bilinen dağlık bölgelere giden yoldaki son kent, antik Pencakent'in yerleşim planı dört ana bölümden, *şehristan, kuhendiz (kale), dış mahalle* ve *mezarlık*'tan oluşmaktadır. *Şehristan*da evlerin, sokakların ve alışveriş dükkânların ve iki Zerdüşt tapınağının kalıntıları bulunmaktadır. Yaklaşık on dört hektar yüz ölçümüne sahip olan ve etrafı surlarla tahkim edilen şehristan beşinci yüzyıl sonu ile altıncı yüzyılın başlarında parlamış, sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Arap istilasıyla tarih sahnesinden çekilmiştir. *Şehristan*ın bir daha uzun süreli yerleşim alanı olmaması, bugüne ulaşabilen arkeolojik ve kültürel objelerin korunması bakımından bir şanstır. Farklı toplumsal sınıflardan insanların yaşadığı şehristanın ancak yüzde otuz beşlik bir kısmında arkeolojik kazılar yapılabilmiştir.

Pencakent antik kentinin diğer önemli bir 'semt'i batıdaki *kuhendiz* kompleksi, yani kale bölgesidir. Pencakent krallarının yaşadığı bir hektardan daha geniş olan *kuhendiz*, şehristandan derince bir vadiyle ayrılan, kentle bağlantının bir köprüyle sağlandığı[28] Pencakent'in coğrafi koşularına göre hâkim ve korunaklı ve stratejik konumdaki bir bölgede bulunmaktadır. Sur, kule ve gizli geçitlerle de tahkim edilen *kuhendiz*de süs eşyaları, duvar resimleriyle tezyin edilmiş saray ve müştemilatı yer almaktadır. Şehristanın yaklaşık dört yüz metre uzaklıktaki güney ve güneybatı varoşlarında oldukça geniş bir nekropol, yani mezarlık bulunmaktadır. Zerdüşt geleneğinde ölenlerin kemikleri *ostodan* adı verilen çoğu zaman dışı sırlı tezyin edilen çömlek benzeri toprak kaplarda muhafaza edilmekteydi. Bunlardan elli adedi günümüze intikal etmiştir.

Şehristanın güneydoğusunda asıl kentin yaklaşık iki kat genişliğindeki banliyö yani *rabad* bölgesi yer almaktadır. Pencakent sakinlerinin varoştaki yerleşim merkezi olan rabadda şarap yapmak üzere üzüm suyunun stoklandığı 1400-1500 litre hacminde depolar bulunmuştur (bk. İsakov 2008).

Pencakent'te evler genellikle iki katlıdır, genişliği ve tezyinatı sakinlerinin sosyoekonomik durumuna göre değişmektedir. Yöneticilerin ve varlıklı Soğdların evleri daha geniş ve konforludur. Yöneticilerin ve varlıklıların evlerinin oturduğu bu evlerin salonları oyma tahta rölyeflerle, kilden heykellerle, duvarlara özel tekniklerle uygulanan büyük boy resimlerle süslenmiştir.

---

bulunanlara oldukça benzeyen kaplar ele geçmiştir. Site 2010 yılında UNESCO'nun Dünya Mirası listesine dâhil edilmiştir.

28 Sit alanı görevlilerinden alınan bilgi.

Bütün buluntular ve bulgular zengin ve orta hâlli sınıfların birlikte yaşadığı, ülkenin farklı bölgelerinden veya başka ülkelerden gelen ziyaretçilerin belirli bir süre ikamet ettiği kent; sokakları, dükkânları, tapınakları, mezarlığı ile erken Orta Çağ'da Orta Asya'daki yerleşim bölgelerinin niteliği, günlük yaşamı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Soğdlulara ve farklı ülkelere ait metal paralar Pencakent'te iç ve dış ticaretin de ne denli gelişmiş olduğunu ortaya koymakta, bu metal paralar aynı zamanda bilimsel araştırmalar için değerli veriler sunmaktadır.

Pencakent'te bulunan duvar resimlerinin yerlerinden alınarak diğer objelerle birlikte Pencakent Tarih ve Etnoloji Müzesi, Duşanbe Arkeoloji Müzesi ve Sank Peterburg Devlet Hermitaj Müzesine götürüldüğü ifade edilmişti. Sit alanının hemen dışında bulunan yerel müzede de oldukça ilkel koşullarda, güvenliksiz ortamda Soğd harfleriyle yazılan ibarelerin bulunduğu taşlar, çömlekler, kaplar, ağaç oyma heykeller, *ostadan*lar vb. malzemeler sergilenmektedir.

Pencakent'teki kazılardan çıkan freskler, süslemeler, metal araç ve gereçler, ziynet eşyaları vd. eserlerde yüksek bir profesyonellik ve 'syncretic' bir yaklaşım dikkati çeker. Yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen sanatsal veya günlük yaşama ilişkin objelerden inançlara değin elde edilen veriler farklı uygarlıkların etkilerini ortaya koymaktadır.[29] Nitekim, İpek Yolu'nun güzergâhında yer alan Pencakent ve diğer Soğd kentleri; Persler, Grekler vb. halkların işgal ve istilasına uğramaları, özellikle Geç Antik dönemde İpek Yolu'nun stratejik noktalarında yer almaları, çok farklı ülkelerle ve kültürlerle ilişkileri bulunmaları itibarıyla Kuşan, Baktrya, Çin, Hint, Grek/Bizans, Pers ve Türk vb. dış etkilere de açık olmuştur. Nitekim duvar resimlerinde Şiva ve Parvati gibi Hint tanrılarını, dört yüz yıl sonra Firdevsi'nin Şehnamesinde tasvir edilecek canavarlarla savaşan Rüstem, yas sahnesiyle betimlenen Siyavuş gibi mitolojik İran kahramanlarını, dört kollu Nana gibi yerel tanrıçaları ya da günlük yaşama, ritüellere hatta dış ilişkilere değin geniş bir ölçekte farklı temalar bulmak mümkündür. Bütün bu dış etkilere karşın, Soğdlar sanatsal bağlamda kendi üsluplarını da yaratmışlardır.[30] Soğdların son dönemlerinde giyim kuşamdan silah ve teçhizata değin Türk etkisi nispeten yoğunlaşmıştır.

---

29 Grek etkisi için bk. (Martinez-Sève, 2003: 5095-603; bk. http://www.iranicaonline.org/articles/hellenism). Pencakent'e oldukça yakın Semerkand'da Hahamenişler Dönemi'nde Yunan kolonisinin izlerine tanık olunmaktadır (Wiesehöfer 2001: 114).

30 Örneğin, Çinlilerin diplomatik heyetlerin, tüccarların, Budist misyonerlerin Çin dışında pek bilinmeyen egzotik özel metalleri, cam ve değerli taşlar, el ürünü malzemeleri vd. başka ülkelere ve toplumlara tanıtarak Çin kültürünün tanıtımını ve aktarılmasını sağlamak, Budizm'in propagandasını yapmak gibi misyonları vardı. Soğdların önemli bir misyonu da bu tür ticari-kültürel malzemelerin ve malzemelerle birlikte Çin kültürünün Batı'dan Doğu'ya doğru ihracını sağlamak ve coğrafyaları, kültürleri birbirlerine bağlamak olmuştur

4. Pencakent, Devastiç, Mug Dağı ve Türkler

2011 Temmuz'unda Pencakent[31] sit alanında bulunduğumuz dönemde uzun yıllar başta B. Marshak olmak üzere Rus ve Tacik arkeologlarla birlikte çalışan sit alanı görevlisi, tarihî Pencakent'in şehristanında Türklerin yaşadığı bir mahallenin bulunduğunu ifade etmişti. Bu sözlü bilginin yazılı kaynaklarda teyit edilmesi ve sit alanında yapılacak çalışmalarla desteklenmesi durumunda, Pencakent'e yönelik çalışmalarda Türk bilim insanları için ayrı bir faaliyet ve sorumluluk alanını gündeme getirmektedir. Türk yönetiminin bölgede görev yapacak üst düzey yönetici komutanların atanmasına özel bir önem verdiği göz önüne alındığında Pencakent'te ve diğer antik sit alanlarında Türk kağanlıkları dönemlerine ilişkin daha çok bilgi ve belgenin var olması gerektiği beklenir.

Soğd ana yurdunda ele geçen en önemli Soğd dokümanları 8. yüzyılın ilk yarısına aittir. Pencakent'in son kralı Devastiç, Pencakent'in Müslüman Arapların eline geçmesi üzerine, kentin altmış kilometre batısında bulunan Mug Dağı'ndaki korunaklı bir kaledeki karargâhına sığınmıştı. Devastiç, Pencakent'ten Mug Dağı'ndaki bu kaleye kaçarken yanında çeşitli resmî belgelerin yer aldığı arşivini de götürmüştü. Sovyet arkeologlar tarafından 1933 yılından itibaren Tacikistan'da, Mug Dağı'nda yapılan bilimsel keşif gezilerinde ve arkeolojik kazılarda ele geçen malzemeler arasında yetmiş dört Soğdca, bir Arapça ve bir adet de Türk runik yazısıyla kaleme alınan belge bulunuyordu.

Eski Türkçe Runik yazılı metin Batmanov tarafından incelenmiş ve metnin kesinlikle sekizinci yüzyılın ilk yarısında yazılmış olduğunun altı çizilmiştir (bk. Alimov 2008: 161-172). Bu belgeler hacim ve içerik itibarıyla herhangi bir tarihsel gerçekliği ya da olguyu ortaya koyabilecek yeterlikte değildir.

Mug Dağı belgeleri 1962-1963 yıllarında Frejman, Bogoljobov, Smirnova ve Livshits tarafından yayımlanmıştır. Bu belgeler kendisini son Soğd kralı olarak tanıtan, ancak aslında yalnızca Pencakent'in kralı olan Devastiç'in (bk. Vaissière 2005: 161) arşivinin parçalarıdır. Bu dokümanlarda Devastiç'in sarayına ait günlük yaşamla ve Maveraünnehir'in İslam fetihleri zamanındaki karmaşık politik durumla ilgili metinler de bulunmaktadır. Metinler arasında Araplarla mücadeleye ve tarım arazilerinin yönetimine ilişkin mektuplar, evlilik vb. ile ilgili birkaç kontrat da bulunmaktadır. Vaissière bu kontratları Soğd soylu sınıflarının varlığına ilişkin bir gösterge olarak değerlendirmektedir (2005: 171). Belgelerin bir bölümünde Çin kaynaklı kâğıtlarda Çince karakterli notlar da görülmektedir. Bu notlar, o dönemde Arapların genellikle

---

31 Genel bilgi için bk. http://www.iranicaonline.org/articles/panjikant, http://vsemonetki.ru/books/ item/f00/s00/z0000016/st002.shtml,

deri üzerine yazı yazmalarına karşılık, Soğdların kâğıt kullandığına da işaret etmektedir.

Kuşkusuz İpek Yolu'nun bütün tüccarları Soğdlu değildi, Çinli tüccarların da İpek Yolu ticaretinde yer aldıkları biliniyor, ancak özellikle yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Orta Asya'da Türkçe adların yoğunlaşması artan Türk etkisine bir argüman olarak da değerlendirilebilir (bk. Hansen 2005: 291). Kimi Soğd soyluların *tegin/tigin* gibi Türk kağanıyla akrabalık ilişkilerini vurgulayan unvanlar aldıkları, Doğu Türkistan'da bulunan bazı belgelerde *Gongqin Tarqan* (*daguan*) gibi Türkçe adların yer aldığı biniyor (Skaff 2003. 500, 502). Örneğin, Soğd krallarından birinin adı 'Çakın Çor Bilge'dir. Babayarov'a göre bu, Panç kralı Çakın Çor Bilge (Soğd. *ck'yn cwr βylk"*), yani 'Dēvāştīç'tir (2003).[32]

Mug Dağı belgelerinde Türk dili ve kültürü için önemli bir husus da, metinlerde yer alan çoğunluğu Soğdca kişi adlarının yanı sıra, nadir sayılamayacak kadar Orta Persçe, Arapça ve Türkçe isimlerin de bulunmasıdır.[33] Adları Türkçe olan bu kişilerin, yerel yöneticiler ve/veya Pencakent'te yaşayan ve veya ticaret, ziyaret vb. amaçlarla bir şekilde Pencakent bulunan Türklere ait olması da mümkündür.[34]

Mug Dağı'nda ele geçen 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başına başı ait bronz paralardan birinde "Panc'ın hâkimleri"nden birinin adı, *Bilge* yer almakta, aynı ad Mug Dağı belgelerinden V-8'de de görülmektedir. 3 ve 4 No.lu Mug Dağı belgelerine dayanarak Soğd prensesi Nana'nın muhtemelen bir de Türk isminin bulunduğunu öğreniyoruz (Marshak 2002).

Soğd belgeleri Türkçe ile ilgili kimi sorunların çözümlerinde de kullanılabilir. Örneğin yazıtlarda, yazıtların muhtemelen en az 345 yıl sonra telif edilen *Divanü Lugâti't-Türk*'teki قادغص yazılışından hareketle *Soğdak* okunuşunun (örneğin Tekin 2006: 166) *Soğd*^{w}*k* olarak değiştirilmesi gerekebilir. Nitekim, Mug Mektupları'nda Kral 'Dēwāştīç'in resmî unvanı *sywδyk MLK' smr'knδc MR'Y δyw'štyč*'tir, yani 'Soğd Kralı, Semerkand Prensi D.'. Buradan hareketle, Köl Tigin anıtının kuzey yüzü 12. satırındaki harf çevrimiyle *kWn : BTSKDKI : SWGD.: brçlr* çeviri yazıyla *qor°ya kün batsıq°äaqı soääaq*[35] *brçlr/brčkr* [Batıda, günbatısındaki Soğd, Berçeler (?)] , 31. satırındaki *altı çub sogd(a)k tapa süledimiz buzdumız*[36] *(Altı Bölgeli Soğdaklara sefer ettik (ve*

---

32 http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/babayarov.html

33 http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x0024e901

34 Soğdca onomastik terimlerle ilgili olarak bk. (Lurje 2008).

35 Diğer yazarlarda *soγd, sugd, soγud, sog(u)d, Soğud, Soġd* (Berta 2009: 185, 1606 No.lu dipnot).

36 LTIçWB: SWGDKTpA: sẄldmz: bWzDmz; SWGDK: CWDN ItyIntIyn: yIn̲çẄ Ẅgzg

onları) bozguna uğrattık) ve 39. satırındaki *sogd(a)k bodun iteyin tiyin yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledimiz* ibaresindeki *sogd(I)k* sözcüğünü (Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) Irmağı'nı geçerek Demir Kapı'ya doğru sefer ettik) (Tekin 2006: 32, 34) şeklinde Soğdca metne uygun biçimde yeniden okuyabiliriz.[37] Taryat Yazıtı'nın (752/753) Kuzey yüzü 6. satırında *sWG**DK** : BşI : bIlgA : sŋẄn Wz[lẄ]ŋrkn* yazıçevrimiyle *swãä**a**q başı bilge wz**lẅ**ŋrkn* (*Soğdların başı Bilge Sengün Ozal Öng Erkin*) (Berta 2009: 241, 249) ibaresindeki harf çevriminden de anlaşılacağı gibi *sWG**DK*** sözcüğünün son hecesini /a/ ile okumayı gerektirecek koşullar yoktur.

Yine Mug Dağı mektuplarında ve resmî dokümanlarında herhangi birinden söz ederken kullanılan Soğdca formülün yerine, Soğdca formülden oldukça farklı Türkçe yapıya uygun "pyšn'm'k 'sonra-ad'" formülünün kullanılması dikkat çekicidir. Buna göre eski Türkler arasında genel bir uygulama olan belirli bir yaşta 'er adı alma' ve Türk yöneticilerin tahta çıkarken tazim adları almaları, bu tazim adlarından sonra asıl adın gelmesi Soğd soylular tarafından taklit edilmiştir. Yakoboviç'in 'Marriage Sogdian Style' başlıklı makalesinde ele aldığı Mug Dağı belgelerinden birinde Türkçe *'wttkyn* /ot-tegin/, harfiyen 'ot/ateş-tekin' adı yer almaktadır. Bu isim Moğolcada bir Türkçe ödünçleme olarak *otçigin* şekliyle yaşamaktadır. Orta Çağ Pers tarihçilerinin kayıtlarına göre Moğollar ailenin en küçük oğlunu "ateşi muhaza eden, ocağı söndürmeyen" evlat olarak görürlerdi. Bu Moğolca değişke, *çegin,* Pencakent Prensi *ck'yn cwr bylk"* /čegin čur bilgä ?/ adında, Mug belgelerinde yer almaktadır (2006: 316, 317).

Gabain; Yakubovskii'nin *Živopis' Drevnego Pjanžikenta*[38] adlı eserindeki bir duvar resminden hareketle yaptığı çıkarımlar bundan sonraki çalışmalar için bir örnek niteliğindedir. Muhtemelen sekizinci yüzyıla ait olan bu duvar resminde genç bir prens için yas merasiminin icra edildiği bir sahne canlandırılmaktadır. Katafalkın hemen yanında biraz daha ileride, ön planda kahverengi saçlı, açık tenli bir grup insan yer alırken diğerlerinin siyah saçlı, daha koyu tenli ve belirgince kavisli burunlarıyla farklı bir etnik grup olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hangi grubun Soğd, hangi grubun Türk olduğu hususunda kesin bir karara varmak zordur (Gabain 2008: 613). Tapınaklarda bulunan ve iyi korunmuş bir duvar resmindeki ölüm sahnesi, Soğdların defin merasimi ve genç Siyavuş'un yeniden doğuşu tasvir edilmektedir. Bu geniş kompozisyonda yer alan elli kişinin bir grubu Soğd soyluları, bir grubu da Türklerdir.

---

kçA: tmrKpGKA: tgI: sẄldmz (Berta 2009: 114, 115)

37 Bu sözcüğü Giraud *soγd(ı)k,* Orkun *sugdak* olarak okumuştur (Berta 2009: 159; 163 860 ve 958 No.lu dipnotlar)

38 Moscow 1954, pl. xx.

Soğdların bir bölümü Doğu usulünde bağdaş kurarak oturmuş durumdadır ve ellerinde üç parmaklarıyla tuttukları Sasani tipinde altın ve gümüş kaplar bulunmaktadır.[39]

Duvar resimlerinden hareketle yaptığı analizler önemlidir (Örneğin, tüccarların sosyal yapısı ile ilgili olarak bk. Vaissière 2005: 162). Bu analizleri yapan önemli araştırmacılardan olan Azarpay her ne kadar Türkler ve Moğollardaki çadırda gömme geleneği ile Soğd cenaze pratikleri arasındaki karşılaştırmasının bir kimlik iması amaçlamadığını ifade etse de, Pencakent Tapınak II'de bulunan duvar resminde Zerdüşt geleneklerinin yanı sıra Soğd asilzadesinin naaşının *yurt* içindeki bir katafalka geçici olarak konulduğu görülüyor. Bu pratiğin, Orta ve Kuzeydoğu Asya halklarının arasında bilinmektedir. Dünyanın en esrarengiz defin merasimlerinden biri olan Hun İmparatoru Attila'nın naşının da bu şekilde gerekli seremoniler için bir süre *yurt* içinde tutulduğuna ilişkin tarihsel kayıtlar bulunmaktadır. Aynı ritüel *Tu-Kiu* yani Batı Türklerinde de görülmekteydi (2004: 19-20). Gabain'in ve Azarpay'ın yaptığı gibi, bu görsel malzemelerden Türklük bilimi ile ilgili olan ögeler tespit ve analiz edilebilir.

Duvar resimlerinden birinde tahtından kalkmış olan kral çeşitli ülkelerin temsil edildiği bir diplomatik heyete yaklaşmaktadır. Duvarın üst tarafı ilahların resimlerine tahsis edilmiştir. Bunların hemen altında, resmin ortasında en önemli Çin delegasyonu ipek giysiler ve iplikler sunarken gösterilmiştir. Çin delegasyonunun hemen yanında Çinlilere askerî eskortluk yapan Türk savaşçılardan bir grup yer almaktadır (Juliano vd. 2001). Duvar resimleri başta olmak üzere, diğer malzemelerdeki görsel ögelerden yararlanarak Soğdlara, sayısı az da olsa Türklere ait kostümler, silahlar vd. objeler ile bu objelerdeki karşılıklı etkilerle, özellikle Türk etkisiyle hakkında sağlıklı bilgiler edinmek mümkündür.

Soğdluların kostüm tarihi Heftalitler dönemi (5-6. yüzyıl) ve Türk dönemi (7. yüzyıl başı-8. yüzyıl) olmak üzere iki ana döneme ayrılır. Kostümlerin iki ana kaynağı duvar resimleri ile toprak heykeller ve kaplardır. Özellikle doğu Soğd kenti antik Pencakent'te ve Semerkand/Afrasiyab'da bulunan duvar resimlerinin renklerinin parlaklığı ilk yapıldıkları dönemdeki kadar iyi korunmuştur. Bu resimlerde Soğdların Türkler de dâhil olmak üzere batı ve doğu komşuları hatta Koreli heyetlere kadar farklı etnik gruplarla ilgili giyim kuşam, fenotipler vb. bilgiler edinilebilir. Nitekim Pencakent malzemelerinin belirli bir bölümü düzenli biçimde yayımlanmıştır (Yatsenko 2003). Soğd sanatı bağlamında yayımlanan çalışmalarda Soğd kadın ve erkeklerinde Türk giyim kültürünün etkileri de ele alınmıştır. Çinli gezgin Rahip Xuanzang'ın

---

39 http://www.weecheng.com/silk/tajik/sogdian.htm

Batıya Seyahat Kayıtları adlı notlarında Soğdlarla ilgili bilgi verilirken giyimlerinin Türk kağanının kürk ve keçeden mamul giyimine benzediği ifade edilmiştir (Valerie, 2012: 115). Pencakent duvar resimlerinde tasvir edilen savaşçıların iki adet Hun tarzında yay taşıdığı da dikkati çekmektedir (Green, Svinth 2010: 59).

İslam döneminde Maveraünnehir'de bölgesi sanat eserlerinde giyim alışkanlıkları, silahla ilgili avadanlıklar, görsel malzemelerdeki Mongoloid yüz tipleri aracılığıyla Türk etkisi görülüyordu. İslam öncesi dönemde Türklerin bölgedeki politik yayılmasının ardından aynı şekilde, Semerkand ve Pencakent'teki 'Çakın Çor Bilge' ve Vargoman dönemlerinden kalan 7. yüzyıla ait duvar resimlerinde (resim: 51-52) Mongoloid yüzler Türk silahları, giyim kuşam örnekleri görülmektedir. Kuşkusuz bu izlerin Soğd sanatında yansımasını bulması Türk politik gücüyle yakından ilişkilidir. Ancak bu izler ve etkiler Soğd sanatının içeriğinde ve biçimindeki değişiklik yapmamış, Soğd sanatı İslam fetihlerine değin kendi gelişim örüntülerini izlemiştir. Görsel öykülemeye ve rafine sanatsal açıklamalara, anlatıma dayalı Soğd ideolojik, toplumsal ve kültürel örüntüleri 8. yüzyılın başlarına değin korunmuştur (Azarpay, 1981: 117).

Mevcut tarihî görsel malzemelerden yararlanma yöntemleriyle ilgili bir örnek olarak modern Tacikistan'ın kuzeybatısında, Zerefşan Vadisi'nde yaşayan Tacik halk arasında ölen birinin arkasından tutulan yas seremonisini ifade eden *sadir* (Arapça *sadr* 'göğüs') adlı ritüelden söz etmek gerekiyor. İslami kimi ritüellere vurgu yapılmakla birlikte, İslam dışı olduğu görülen *sadir*, *guyende* adı verilen ritüeli yönlendiren kişinin denetiminde icra edilen bir törendir. *Guyende* ölen kişi ile ilgili taziye metnini yüksek sesle okur ve sırada başına ve göğsüne ritmik biçimde vurur. Karşılıklı dizilen kadın veya erkekler *guyende*nin söylediklerini yüksek sesle tekrarlarken aynı şekilde göğüslerine ve başlarına vururlar. Folklor araştırmacısı Vakhidov, Pencakent ve Semerkand'da görülen bu ritüelle ilgili saha çalışmasında gözlemlerini, elde ettiği bulguları Soğdlardan kalan ölü kemiklerinin konulduğu kapların üzerindeki figürlerle, Pencakent duvar resimleriyle karşılaştırmış, aynı ritüelin olduğu kanısına varmıştır. Ancak bu araştırma bölgede yaşayan Türk dilli toplulukları dışarıda bırakmaktadır (2005: 33-38).

Erken Antik ve Geç Antik dönemlerin kent devleti Pencakent, yalnızca on beş km mesafede yer alan, Unesco'nun Dünya Kültür Mirası listesine dâhil ettiği Bronz Çağı yerleşim alanı Sarezm ile birlikte en az bin beş yüz yıldır Türk ve İran dilli halkların birlikte oluşturduğu ortak kültürel ve coğrafi yaşam alanı olma niteliğini bugün de sürdürmektedir. Her iki bölgede Soğd ve Türk Kağanlığı mirasçıları *Özbek* ve *Tacik* gibi farklı etnik adlarla ve farklı

siyasal sınırlar içinde de olsa, kesintisiz biçimde birlikte yaşamaya devam etmektedirler.

Türk ve İrani halkların birlikte yaşadığı Zerefşan Vadisi, Pencakent ve Sarezm; bugün antik dönemlerin görkeminden uzak olsa da Türk kültür tarihinin ve bu tarihteki Soğd rolünün belirginleşmesi ve somutlaşması bakımından büyük önem taşımaktadır

Antik kenti Pencakent'in mütevazı yerel müzesindeki Soğd harfli belgelerin ve diğer malzemelerin ve araştırmacılarını bekleyen sit alanının, Türk ve Soğd tarihini, dilini ve kültürünün araştırılmasına ışık tutabilecek keşfedilmeyi bekleyen başka verilere de sahip bulunduğu açıktır. Özellikle duvar resimleri tek başına bir sanatsal obje olarak değerlendirilemez. Görseller dönemin edebiyatına, folkloruna, törenlerine, seremonilerine, diğer halklarla ilişkilerine ait, bu kazılardan ve keşiflerden önce bilinmeyen çok önemli veriler sunmuştur.

Başta Pencakent olmak üzere, arkeolojik araştırmalarda bulunan ve hâlen büyük bölümü Rusya'ya taşınan, bir bölümü ise Duşanbe Arkeoloji Müzesi ile Pencakent şehir müzesinde sergilenen Soğdlara ait paha biçilemez değerdeki duvar resimleri ve diğer arkeolojik buluntular aracılığıyla Türk-Soğd ortak kültürel yaşamına ilişkin verilerin disiplinler arası çalışmalar ve iş birliğiyle toplanması ve toplanan verilerin Türklük bilimi lehine veri elde edilebilecek ve Türk kültür tarihinin bu yönünün aydınlatılmasına katkıda bulunacak biçimde araştırılması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. [40]

Yaklaşık elli yıl süren arkeolojik kazıların, bu açık hava müzesinde yapılan gözlemlere dayanarak en az bir elli yıl daha sürmesinin gerektiği ifade edilebilir; ancak, Tacikistan'ın içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu tür faaliyetlerin mali giderlerini karşılayabileceği kuşkuludur. Türk bilim insanlarının bir yolla Pencakent'te yapılacak kazılara katılması ve eldeki malzemeyi, özellikle görsel malzemeyi değerlendirecek uzmanların Pencakent'le tanışması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

ALIMOV, Rysbek (2008). *"Some Remarks on the Date of T'ien-Shan* Inscriptions*". Central Asiatic Journal* International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia. Edited by Giovanni Stary, Harrassowitz Verlag 52/2 (2008), pp. 161-172.

AZARPAY, Guitty (2004). "The Burial Rite: an Expression of Sogdian Beliefs and Practices". *The Silk Road.* Volume 2, Number 1. Saragota. pp. 19-20.

(http://www.silkroadfoundation.org/newsletter/srjournal_v2n1.pdf).

[40] http://www.sanat.orexca.com/eng/3-4-04/history_art2.shtml

AZARPAY, Guitty (1981). *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art*. University of California Press.

BEARMAN, P. J., T. H. BIANQUIS vd. (2000). "Al-Sughd". *Encyclopaedia of Islam*. Volume ix. Leiden: Brill. pp. 772-773.

ÁRPÁD, Berta (201). *Sözlerimi İyi Dinleyin…Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BABAYAROV, Gaybullah (2003). "Sogd under Turkish Rule during VIth-VIIIth centuries". (On Sogdian and Turkish Symbiosis). *Ērān ud Anērān Webfestschrift Marshak*.

(http://www.transoxiana.org/Eran/)

BOYCE, Mary (1996). *A History of Zoroastrianism: The Early Period, Volume I*. Leiden: Brill

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2009). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

FOLTZ, C. Richard (2000). *Religions of the Silk Road: Overland Trade and Cultural Exchange from Antiquity to the Fifteenth Century.* Palgrave Macmillan.

FRYE, Richard Nelson (1986). *The Heritage of Central Asia from Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton: Markus Wiener Publishers.

FRYE, Richard N. (1956). "Notes on The History of Transoxiana". *Harvard Journal of Asiatic Studies*. Vol. 19, No.: 1/2 (Jun.), Harvard-Yenching Institute Stable. pp. 106-125.

GABAIN, A. von (2008). Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period. *The Cambridge History of Iran Volume 3 (I) The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 613-624.

GOLDEN, Peter B. (1996). "The Turkic Peoples: A Historical Sketch". *The Turkic Languages.* London and New York: Routledge. 16-29.

GREEN, Thomas, Joseph R. Svinth(2010). *Martial Arts of the World: An Encyclopedia of History and Innovation*. ABC-CLIO.

GRENET, F. (1989). "Les 'Huns' dans les documents sogdiens du mont Mugh (avec un appendice par N. Sims Williams)". *Études Irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard*, (Cahier de Studia Iranica, 7). pp. 165-184.

HANSEN, Valeria (2005). "The Impact of the Silk Road Trade on a Local Community: The Turfan Oasis, 500-800". In *Les Sogdiens en Chine*, edited by Étienne de la Vaissière and Éric Trombert, 283-310. Paris: École française d'Extrême-Orient.

HENNING, W. B. (1948). "The Date of the Sogdian Ancient Letters." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* University of London, Vol. 12, No.: ¾, pp. 601-615.

ISAKOV, A. İ. (2008). *Ancient Panjekent (Drevnıy Pendjikent).* Naçetano v komp'yuternom tsentre Pendjikentskogo arxeologiçeskogo muzey-zapovednika AN Respubliki Tadjikistan. Pendjikent.

JULIANO, Annette L., Judith A. LERNER, Michael ALRAM (2001). *Monks and merchants: Silk Road treasures from Northwest China Gansu and Ningxia 4th-7th century*. Harry N. Abrams.

KLYAŞTORNIY, S. G. (1964). *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyantniki kak istoçnik po istorii sredney azii.* Akademiya Nauk SSSR Institut Narodov Azii.

LURJE, Pavel B. (2008). Personal Names in Sogdian Texts Sogdian. in Petersburg (March 2008), Tashkent (May 2008) and Panjakent (July 2008).

(http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x0024e901).

MARSHAK, Boris I. (2002). "Panjikent". *Iranica*. (http://www.iranicaonline.org/articles/panjikant)

MARTINEZ-SÈVE, Laurianne (2003). "Hellenism". *Iranica*. Vol. II, Fasc. 6, pp. 595-603.

(http://www.iranicaonline.org/articles/hellenism)

MENGES, K. H. (1968). *The Turkic languages and peoples: an introduction to Turkic studies*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

PULLEYBLANK, Edwin G. (1952). "A Sogdian Colony in Inner Mongolia". *T'oung Pao, Second Series.*Vol. 41, Livr. 4/5. BRILL Stable. pp. 317-356.

RENNELL, Larcher and Schweighaeuse MİTFORD (1824). *The History of Herodotus Vol. I.* London: Talboys and Wheeler.

RÓNA-TAS, A. (1991) An *Introduction to Turcology*. Szeged.

SEMENOV, Gregory (2002). "Mugh Mount". *Encyclopaedia Iranica.* (http://www.iranicaonline.org/articles/mugh-mount).

SINOR and KLYASHTORNIY (1999). "The Turk Empire". *History of Civilizations of Central Asia.* (eds. B. A. LITVINSKY, Zhang GUANG-DA, R. H. SHABANI SAMGHABASI). Vol. III Delhi. pp. 327-348.

SKAFF, Jonathan Karam (2003). "The Sogdian Trade Diaspora In East Turkestan During the Seventh and Eighth Centuries." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46, no.4. pp. 475-524.

STARR, S., B. BESHIMOV, I. I. BOBOKULOV (2011) *Ferghana Valley: The Heart of Central Asia*. M. E. Sharpe.

VAISSIÈRE, É. de La (2011). "Sogdiana History and Archeology". Encyclopaedia Iranica.

(http://www.iranicaonline.org/articles/sogdiana-iii-history-and-archeology).

VAKHIDOV, Shodmon(2005). *Central Asia on Display: Proceedings of the VII Conference of the European Society for Central Asian Studies, Vol. 2.* (Eds. Gabriele Rasuly-Paleczek, Julia Katschnig). LIT Verlag Münster. pp. 33-37.

VALERIE, Hansen (2012). *The Silk Road a new history*. New York: Oxford University Press.

WIESEHÖFER, Josef (2001). *Ancient Persia*. London New · York: I. B. Tauris.

YAKOBOVIC, Ilya (2006). "Marriage Sogdian Style". Iranistik In Europa - Gestern, Heute, Morgen. (Heiner Eichner, Bert G. Fragner, Velizar Sadovskiund Rüdiger Schmitt). Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften. pp. 307-344.

YATSENKO, Sergey (2003). "The Late Sogdian Costume (the 5th-8th cc. AD). *Transoxiana. Ērān and Anērān Webfestschrift Marshak*.

(http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/yatsenko.html).

İnternet Kaynakları

http://www.iranicaonline.org/articles/dewastic

http://www.hermitagemuseum.org

http://tdc.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=57&lang=en

http://www.iranicaonline.org/articles/art-in-iran-vi-pre-islamic-eastern-iran-and-central-asia

http://www.avesta.org/vendidad/vd1sbe.htm

http://vsemonetki.ru/books/item/f00/s00/z0000016/st002.shtml

http://tdc.tj/

"TEN" SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

Süleyman Kaan YALÇIN[*]

Eski Farsça "tanu"dan (ten, vücut) getirilen ve Farsça "tän, tan" (Exmetyanov, 2001: 196) şeklindeki "ten" sözcüğü Türk Dil Kurumunun hazırladığı "*Türkçe Sözlük*"te "1. İnsan vücudunun dış yüzü, cilt. 2. esk. Vücut" anlamında Farsça kökenli bir sözcük olarak tanımlanmıştır (TS.: 1950). Fakat bu sözcüğün Farsça olup olmadığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Clauson'a göre DLT'te (II: 307) geçen *"er tenin kaşıttı (kişi vücudunu kaşıdı)"* ibaresindeki "ten" sözcüğü alışılmadık şekilde, erken bir tarihte Türkçeye kopyalanmış olan Farsça bir sözcüktür. Fakat Dankoff ise bu sözcüğün DLT'te yanlış okunduğunu, doğru şeklin ise DLT'te (II: 151) geçen *"kişi öz yinin süründi (kişi kendi vücudunu kaşıdı)"* ibaresindeki "İnsan vücudu anlamına gelen" Türkçe "yēn" sözcüğüne dayandığını ileri sürmektedir (Eker, 2009: 272). Yudahin'in hazırladığı *Kırgız Sözlüğü*'nü Türkiye Türkçesine aktaran Abdullah Taymas ise Yudahin'in Farsça olarak verdiği "den" sözcüğü ile ilgili olarak "Müellif bu sözcüğü Farsça olarak verse de bu sözcük hakikatte halis Türkçe bir kelimedir. Türkçede y / dh (5) nöbetleşmesi malumdur. Onun için bu sözün bir başka şekli de "yen"dir ve bu şekil DLT'te birçok yerde bazen "beden, ceset" bazen de "deri" anlamında geçmektedir. Ayrıca bu sözcüğe diğer Uygur Türkçesi metinlerinde de rastlanmaktadır" (Yudahin, 1998: 305) diyerek "ten" sözcüğünün Türkçe bir kelime olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Karaağaç (2008: 834) da hazırlamış olduğu *Türkçe Verintiler Sözlüğü*'nde "ten" sözcüğünü Türkçeden Farsçaya geçmiş bir sözcük olarak nitelendirmektedir. Sözcüğün t'li ve y'li şekilleri yanında DLT'te ve yine Borovkov tarafından yayımlanan anonim *Kur'an* tefsirinde sīn (vücut, boy) şeklindeki s'li şekilleri de söz konusudur (Tekin, 1995: 114).[1]

---

[*] Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü/Elazığ, skyalcin23@hotmail.com

[1] *t > s değişiminin sadece bu döneme veya bazı lehçelere özgü olmayıp daha ana Altayca ve ilk Türkçe dönemlerinde *t'li ve s'li çift biçimlerin var olduğu ve bu durumun Çağdaş Türk yazı dillerinde bugün de izlenebilir olduğu görülmektedir: tīl ~ sīl > Çuv şil (diş); tīn- ~ sīnçan- > Yak. sınnan- (dinlenmek), ET. tıltağ > Tat. sılta- (özür bulmak); talak ~ sulak (dalak) (DLT I: 111; Ceylan, 1997: 16-17).

Biz bu çalışmamızda Dankoff, Taymas ve Karaağaç gibi sözcüğün aslının Türkçe olduğunu savunmakla birlikte "ten" sözcüğünün bir yanlış okunmadan veya sadece bir ses değişmesinden kaynaklanmadığını ve sözcüğün Türkçe olduğunu ispatlayacak farklı delillerin bulunduğunu da ortaya koymaya çalışacağız.

Uygur Türkçesi metinlerinde "yin", DLT'te hem "ten" hem "yīn" hem de "sīn" olarak geçen ve (vücut, beden, boy, cilt, tüy, deri) anlamında kullanılan (Caferoğlu, 1993: 193; DLT, I: 167-179-217-261-275-315; II: 151; III: 92-109-145-154-278) bu sözcük, AT.de uzun ünlülü olarak tasarlanan "y1n (vücut, beden)" sözcüğü ile ortaklık göstermektedir (Tekin, 1995: 183). Sözcük, "t, d, 5, y" nöbetleşmesi ile birincil uzun ünlülerin kısalırken genişlemesi[2] gibi ses olayları sonucu "ten, tin, yin, yen, den, dene, tänä vb." şekillerde görülmektedir. Hatta bu sözcük çeşitli Türkiye Türkçesi ağızlarında "tin" (Dadam-Bo.), "timi" (Ağlı *Küre- Ks.) (sağlam vücutlu) şekliyle de kullanılmaktadır (DS., X: 3934). Sözcüğün ana Türkçede tasarlanmış biçimi olan "yīn" şekli hem genel fonetik gelişim kaideleri hem de Türkçenin fonetiği göz önüne alındığında kendisinden daha eski olan Ön Türkçe *d'li şekle ("dīn" < yīn") ve hatta bu sesin tonsuz karşılığı olan t'li bir şekle ("tīn" < dīn") dayandırılmalıdır. Çünkü *t'li şekil ön Türkçede *d'li şekille karışmış durumdadır ve sonra "d" üzerinden ana Türkçe y'li şekle değişmiştir. Poppe de (1994: 45) *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri* adlı eserinde Ana Türkçede *d, *ḍ ve *y sesleri eriyerek bir *y sesi ortaya çıkarmıştır diyerek bu durumu açıklamaktadır.

Ayrıca AT. "yīn" (< dīn < tīn) (vücut, deri, beden) sözcüğünün ilgili gelişim doğrultusunda AT. tīn (nefes, soluk, ruh) sözcüğü ile ilişkili olduğu da düşünülebilir. Öyle ki, Poppe Çuvaşçadaki śın (kişi, adam) sözcüğünü Çer. yeñ sözcüğünden getirmekle birlikte ET. tın (< AT. tīn) (nefes, soluk) sözcüğü ile de birleştirmiştir. Doerfer ise śın (kişi, adam) sözcüğüne farklı bir etimoloji önererek ses açısından çok zor bir gelişim olan ET. yalnuk > Çuv. śın (kişi, adam) şeklini sunmuştur. Hatta bu sözcüğü Farsça "cān" sözcüğü ile birleştirmek isteyenler bile olmuştur. Fakat Farsça "cān"ın Çuvaşçadaki karşılığı "çun" şekliyle olduğundan bu görüş zayıf kalmıştır (Ceylan, 1997: 49). Ancak Türkçe "vücut, beden" anlamındaki AT. yīn > Çuv. śın (kişi, adam) denkliği Çuvaşçadaki ses değişim kaideleri düşünüldüğünde bu sözcük için

---

2 AT. īġla- > Az. ağla-; TT. ağla-; Trkm. āġla- "ağlamak"; AT. ī > Az. ağac; TT. ağaç; Trkm. aġaç, AT. ī > Y. Uyg. yaġaç, Alt. aġaş; Hks. aġas "ağaç"; AT. ī-/īd- > Çuv. yar- "göndermek"; AT. tīd- > Çuv. çar- "engellemek"; AT. ūdı- "uyumak" > Az. oyan-; Trkm. oyan- "uyanmak"; AT. īl- > Uyg. il-/yil-/iliş-/eliş- "iliştirmek"; AT. īş > Kpç. iş/eş/yeş "iş"; AT. yīnçke > Kpç. yinçe/ince/inçke/yenikçe/yenişke/yinçge/yinçke "ince" (Tekin, 1995: 104-175-182-183; Tekin vd., 1995: 22-24; Yalçın, 2009: 74; KTLS, 1991: 8-9-920-921; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 21; Arıkoğlu, 2005: 30; Ceylan, 1997: 166; Caferoğlu, 1993: 62; Toparlı vd., 2003: 115-323).

daha uygundur. Farsçadan alındığı söylenen "ten" sözcüğünü Çuvaşça örneği üzerinden açıklayacak olursak bu sözcük eğer Farsça yoluyla alınmış olsaydı Çuvaşçada bu sözcüğün alınma şekli ödünç sözcüklerdeki t > ç değişimi ve Çuvaşçaya özgü e > a değişimine göre "çan" şeklinde olmalıydı. Oysa Çuvaşçada (vücut, boy bos, endam) anlamına gelen sözcük, Türkçe "yīn"e seslik anlamda denk gelen "śan" veya "yīn" sözcüğüyle ilişkili olduğunu düşündüğümüz Türkçe (nefes, soluk, ruh) anlamındaki "tīn"a seslik anlamda denk gelen "çĭm" (can) sözcüğüdür.

Dankoff'un yanlış okunduğu kanısına vardığı "ten" sözcüğü onun iddia ettiği gibi y ve t seslerinin yazımındaki veya okunuşundaki bir yanlışlık sonucunda ortaya çıkmamıştır. Çünkü DLT'te yin / ten gibi y sesinin t sesi ile birlikte kullanıldığı birçok sözcüğün olması bu yanlış okunma veya yazılmış olma iddiasını çürütmektedir yamurmak / tamurmak "kanamak, damlamak" (DLT: II, 85), yamurgan / tamurgan "her zaman kanayan, damlayan" (DLT: I, 518-524), yasgaşmak / tasgaşmak "tokatlaşmak, tokatlamakta yardım ve yarış etmek" (DLT: II, 338), yençimek, yunçımak / tençmek "ısırmak, kötüleşmek, yoksullaşmak" (DLT: II, 281; DLT: III, 303), yamurmak, yemürmek / tomurmak "tomruk yapmak, kesmek" (DLT: II, 85; DLT: III, 69). Yanlış okunduğu veya yazıldığı söylenen bu durum aslında Türkçedeki t/d/ḍ/y seslerinin nöbetleşe kullanımının bir parçasıdır.

"ten" sözcüğüyle ilgili olarak düşündüğümüz AT. "yīn" (< dīn < tīn) gelişimi sadece "yīn" sözcüğüne yani asli *y'li bir yapıya dayandırılacak olsa bile asli *y sesinin de Ana Türkçede "*c-, *n-, *ń- ve *d- ile birlikte artık karışmış durumda olduğu bilinmektedir (Poppe, 1994: 52). Hatta bu karışmışlık durumundan ötürü y sesinin d/ḍ/t/tç(ť)/n/s/ś/ç/c gibi değişimler doğurduğu da görülmektedir. Örneğin, AT. yēti > Karag. ťēte, Koyb. ďēte, ďīte, Salb. ťētı, Soy. ťēte, Tof. çēte, Yak. sette, Çuv. śiççĭ (yedi); yēken (< AT. yē-) > Tel. ďekken, Şor. çeken, Yak. siegen (çok yiyen, obur); AT. yēl /yāl > Koyb. ďīlen, ďīln, Kand. ďēlen, Yak. siel, Tuv. çel, Hks. çilĭn, Çuv. sĭl-he (yele); AT. yā > Karag., Soy., Kand. ťā, Kırg. cā (yay); AT. yāş > Karag., Koyb. ďās, ťās, Yak. sās (yaş); yārım (<AT. yār-) > Koyb. ďārem, ťārem, Kand. ťārem, ťārım (yarım); ET. yañı > kuzeydoğu dillerinde yañı/yā/çā/nā (yeni); ET. yaġı > Soy. ta; Karg. da (düşman); ET. yala- > Tel. dala-; Koyb. talgırben, dalgırben; Karg. telgarmen; Oyr. çilġa- (yalamak) (Tekin, 1995: 48-49-152-185; Clauson, 1972: 910-943; Karaağaç, 2009: 342-343). Bu ses çeşitlenmesinin sebebini Karaağaç (2009: 92), "Türkçede Düzensiz Ses Değişmeleri Örnekleri" adlı makalesinde şu şekilde izah etmektedir: Uzun ömürlü bir ses olmayan "y" yarı konsonantının veya yarı vokalinin ayırıcı fonksiyonunu yitirdiği durumlarda genellikle düşürülerek diftonglara yol açabildiği gibi "y" yarı konsonantının beklenmedik bir şekilde gelişim göstererek yerini daha da sağlamlaştırmak

maksadıyla sızıcı bir konsonanta bıraktığı, yani tam bir konsonant hâline gelebildiği de görülmektedir. yoş > loş (yarı karanlık, az ışık alan); yal-/yaşu- (yanmak, yakmak, parlamak) > çaşımak/çeşimek > çeşmek > çemşek > şemşek > şimşek (şimşek) örneklerindeki y > l, ç/ş değişimlerinde olduğu gibi. Türkçenin genel fonetiği göz önüne alınırsa zayıf bir ses olan "y" sesi, sedalı veya sedasız bir diş sesine bulaştırılarak kuvvetlendirilir; yani tam konsonant hâline getirilir. Böylece c, ç, d, t' sesleri ortaya çıkar. Fakat bazı lehçeler sızıcı seslerden kaçındığı için bu bulaşıcı unsur terk edilerek "ş" (Şor, Kızıl) veya "s" (Yakut) sesi tercih edilir (Karaağaç, 2009: 406). Örneğin, ET. yaş > Koyb. t'as (yaş); ET. yay > Koyb. t'ay; Karg. d'ay; Yak. say (yaz); ET. yen > Çuv. śanĭ; Soy. t'en (yen, elbise kolu). Bu durum "ten" sözcüğü için de bu şekilde düşünülebilir. Örneğin, AT. yīn > ET. yin, OT. ten, Kzk. dene, Kırg. ten, den, dene, Özb. tänä, Yak. sīn (vücut, beden) (Tekin, 1995: 183; Gülensoy, 2007: 879; KTLS, 1991: 872-873; Koç ve Doğan, 2004: 113; Vasiliev, 1995: 30).

Bu ses değişmelerinin dışında "ten" sözcüğünün Türkçe olma ihtimalini kuvvetlendiren bir başka delil de Türkçedeki birincil uzun ünlülerin kısalırken bıraktığı seslik izlerden biri olan sonda ünlü türemesidir.[3] AT. "yīn" olarak tasarlanan "ten" sözcüğünün de Türkçenin bazı lehçelerinde sonda ünlü türemesi ile kullanılıyor olması bu durumu destekler niteliktedir AT. yīn > Kzk. dene, Kırg. ten, den, dene, Özb. tänä (Tekin, 1995: 183; KTLS, 1991: 872-873; Koç ve Doğan, 2004: 113). Ayrıca son seste "e" türemesi özellikle

---

3 AT. kūç- > Az. gucu- "kucaklamak", AT. sānç- > Doğu T. sancı- (saplamak); AT. sōr- > Trkm. sora-, Y. Uyg. *soru-,* Kkp. sora-; Kzk. sura-; Tat. sora-, Özb. *so*rä-*,* Çuv. şıra- "sormak"; AT. tār- > Trkm. dāra- "uzaklaşmak"; AT. yūrt > Gag. yurta "yurt"; AT. yōr- > Uyg. yora-/yör-; Kpç. yor-/yora-, Kzk. jorı- "tabir etmek"; AT. tāy > Az. dayı; TT. dayı; Trkm. dāyı, Özb. tağa; Y. Uyg. tağa "dayı"; AT. yā > Gag. yay/yayı "yay"; AT. hār- > Alt. arı-, Kırg. arı-, Özb. *hari-,* Gag. harı-/arı- "yorulmak"; AT. yōḳ> Uyg. yoḳı; Krh. yoġı "yok olmak"; AT. *tāş-* > Kzk. *tası-* "taşmak"; AK. *ōr* > Bşk. *ŏrŏ*; Nog. *urı*; Tat. *ŏrı,* Hks. *öre-* (yukarı) "yüksek"; AT. *ḳīn* > Tat. *ḳını* "kın"; AT. *īr* > Tuv. *ır/ırı,* Çuv. *yurĭ* "şarkı"; AT. *bōş* > Çuv. *pujĭ* "boş"; AT. *bōr* > Çuv. *pur/purĭ* "tebeşir, sarı toprak"; AT. yēñ > Çuv. śanĭ "yen"; AT. tōrt > Çuv. tĭvadĭ/tĭvattĭ "dört"; AT. bū > TT. buğu "buğu"; AT. ḳūtru > Trkm. ġūdura- "kudurmak"; AT. cōş- > Kırg. coşu- "coşmak"; AT. ōt > Kar. otu "öd, safra kesesi"; AT. tīz > Kkp. dize; Kzk. tize; Özb. tizze, Kırg. tize "diz"; AT. kēnç > Kırg. kence "genç"; AT. īk > Çuv. yĭge "iğ"; AT. bīr > Çuv. pĭrre "bir" AT. kēp > Az. kimi; TT. gibi, Özb. kebi; Y. Uyg. kebi "şekil, kalıp"; AT. bō > Bulg. böyi; Krh. bōg/bōy/bi/bī; Kpç. böv/böy/bev/böyi/buy, Kzk. büyi "örümcek, akrep"; AT. tēr- > Tuv. deri-, Yak. teriy- "dermek, toplamak"; AT. hōr- > Tuv. örü- "örmek" (Tekin, 1995: 156-157-158-172-174-175-177-178-179-180-182-183-184; Caferoğlu, 1993: 118-197; Choi, 1992: 96-132-148-172-257; Özkan, 1996: 65; Clauson, 1972: 895-955; Toparlı vd., 2003: 36-327; KTLS, 1991: 152-153-272-465-505-527-790-791,995; Öner, 1998: 14; Koç ve Doğan, 2004: 112-113; Uygur, 2001: 3; Yalçın, 2009: 323; Ceylan, 1997: 151-160-165-170-171-178-184-203-204; Bayram, 2007: 198-253; Killi, 1996: 130-216-248; Baskakov vd., 1974: 179; Eker, 1998: 206-209; Başdaş ve Kutlu, 2004: 36; Tekin vd., 1995: 396; Baskakov, 1958: 172).

Kırgızca için sadece Türkçe kökenli sözcüklerde görülen bir ses olayı olarak karşımıza çıkmaktadır tiz > tize; kenç > kence (Kasapoğlu Çengel, 2005: 83) ve dikkat edilirse bu sözcükler de AT.'de uzun ünlülü olarak tasarlanmış olan sözcüklerdir AT. tīz (diz); AT. kēnç (genç) (Tekin, 1995: 181-183). Bu durum sözcüğün Farsça olma ihtimalini daha da zayıflatmadır; çünkü Türkçe ödünçlemiş olduğu alıntılarda eğer sözcük kendi yapısına uygun değilse (başta veya sonda çift ünsüz staj > Kırg. ıstajı (staj), nefs > Kırg. napsa (nefis) sonda bulunmaması gereken bir ses veya kelimenin bünyesinde Türkçeye uygun olmayan bir unsurun (hemze, ayın vb.) bulunması 'aşk > Kırg. ışkı (aşk) veya alıntı sözcüğün kendisinde bulunan uzunluğun kısaltılması tâc > tacı (taç); pâç > bacı (vergi) gibi farklı nedenler varsa) sonda bir ünlü türetir (Kasapoğlu Çengel, 2005: 83; Başdaş ve Kutlu, 2004: 36). Fakat Farsça olduğu söylenen "ten" sözcüğünde böyle bir uyumsuzluk da söz konusu değildir. Bu yüzden sondaki ünlü türemesi de sözcüğün Türkçe uzun ünlülü bir sözcüğe dayandığının başka bir ispatıdır.

Bütün bu anlatılanlar doğrultusunda "ten" sözcüğünün AT. "yīn" (< dīn < tīn veya tīn) olarak tasarlanan sözcüğe dayandığı ve "t, d, ḍ, y, s" nöbetleşmesi, birincil uzun ünlünün kısalırken genişlemesi, sonda ünlü türemesi gibi nedenlerden ötürü Türkçe bir sözcük olduğu ve Clauson'un iddia ettiğinin aksine erken dönemde Farsçadan Türkçeye değil, Türkçeden Farsçaya kopyalanmış bir sözcük olarak düşünülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

DLT. : Divanü Lûgat-it Türk

DS. : Derleme Sözlüğü

KTLS. : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü

TS. : Türkçe Sözlük

2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları

Alt. : Altay Türkçesi

AT. : Ana Türkçe

Az : Azerbaycan Türkçesi

Bşk. : Başkurt Türkçesi

Çer. : Çeremişçe

Çuv. : Çuvaş Türkçesi

Doğu T. : Doğu Türkçesi

ETT. : Eski Türkiye Türkçesi

Gag. : Gagauz Türkçesi

Hks. : Hakas Türkçesi

Kand. : Kandov Türkçesi
Kar. : Karaim Türkçesi
Karag. : Karagas Türkçesi
Kır. Tat. : Kırım Tatar Türkçesi
Kırg. : Kırgız Türkçesi
Kkp. : Karakalpak Türkçesi
Kmk. : Kumuk Türkçesi
Koyb. : Koybal Türkçesi
Kpç. : Kıpçak Türkçesi
Krh. : Karahanlı Türkçesi
Kzk. : Kazak Türkçesi
Nog. : Nogay Türkçesi
OT. : Orta Türkçe
Özb. : Özbek Türkçesi
Salb. : Salbin Türkçesi
Soy. : Soyot Türkçesi
Şor. : Şor Türkçesi
Tat. : Tatar Türkçesi
Tel. : Teleüt Türkçesi
Tof. : Tofa Türkçesi
Trkm. : Türkmen Türkçesi
TT. : Türkiye Türkçesi
Tuv. : Tuva Türkçesi
Uyg. : Uygur Türkçesi
Bulg. : Bulgar Türkçesi
Y. Uyg. : Yeni Uygur Türkçesi
Yak. : Yakut Türkçesi

3. Diğer Kısaltmalar

bk. : Bakınız
çev. : Çeviren
s. : Sayfa
vd. : Ve diğerleri
vb. : Ve benzeri

KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI SİSTEMİ VE İŞARETLER

1. ÇEVİRİ YAZI SİSTEMİ

ÜNLÜLER

ā	Uzun a
ē	Uzun e
ė̄	Uzun kapalı ė
ī	Uzun ı
ĭ	Kısa ı
ī	Uzun i
ĭ	Kısa i
ō	Uzun o
ŏ	Tatar ve Başkurt Türkçelerinde redükte olmuş u
ȫ	Uzun ö
ū	Uzun ü

ÜNSÜZLER

ḍ	Dişler arası sızıcı d
g	Ön damak g'si
ġ	Art damak g'si
k	Ön damak k'si
ḳ	Art damak k'sı
ñ	Geniz n'si
ś	Çuvaş Türkçesinde peltek s
v	Diş dudak v'si

2. İŞARETLER

*	Muhtemelen en eski şekli gösterir.
v'	Tuva Türkçesinde faringallik (gırtlaksıllık) gösterir.
k′	Ünsüzlerde telaffuz noktasının önceye kaydığını gösteren işaret.
<	Bu şekle gider.
>	Bu şekilden gelir.
~	Denklik bildirir.

KAYNAKLAR

ARIKOĞLU, Ekrem, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi,* C I, II, III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

BASKAKOV, A. N, *Karakalpaksko-Russkiy Slovar*, (Redaktör: A. N. BASKAKOV), Moskova, 1958.

BASKAKOV, A. N. ve diğerleri, *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, Moskova, 1974.

BAŞDAŞ, Cahit ve Abdülmukaddes KUTLU, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 2004.

BAYRAM, Bülent, *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Tablet Yayınları, Konya, 2007.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1993.

CEYLAN, Emine, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

CHOI, Hyojoung, *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.

CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972.

Derleme Sözlüğü, (X. Cilt) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Divanü Lûgat-it Türk Dizini, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

EXMETYANOV, R. *Tatar Tĭlĭnĭñ Kıskaça Tarixi-Etimologik Süzlĭgĭ,* Kazan. 2001.

EKER, Süer, "Divanü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I" *Internationel Journal of Central Asian Studies*, Volume, 13, s. 233-283, Seul, 2009.

EKER, Süer, *Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

GÜRSOY-NASKALİ, Emine ve Muvaffak DURANLI, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

KARAAĞAÇ, Günay, "Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri", *Dil, Tarih ve İnsan*, Kesit Yayınları, s. 87-92, İstanbul, 2009.

KARAAĞAÇ, Günay, "Çuvaş Fonolojisinin Ana Çizgileri", *Dil, Tarih ve İnsan*, Kesit Yayınları, s. 357-406, İstanbul, 2009.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

KİLLİ, Gülsüm, *Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

KOÇ, Kenan ve Oğuz DOĞAN, *Kazak Türkçesi Grameri*, (Redaktör: Ayabek BAYNIYAZOV), Gazi Kitabevi, Ankara, 2004.

ÖNER, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

ÖZKAN, Nevzat, *Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş-Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

POPPE, Nikolaus, *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri,* (çev.: Zeki KAYMAZ), İstanbul, 1994.

TEKİN, Talat ve diğerleri, *Türkmence Türkçe Sözlük*, (Yayına Hazırlayan: Mehmet ÖLMEZ), Simurg Yayınları, Ankara, 1995.

TEKİN, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1995.

TOPARLI, Recep ve diğerleri, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

UYGUR, Ceyhun Vedat, *Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik-Morfoloji-Sentaks)*, Bilal Ofset, Denizli, 2001.

VASILIEV, Yuriy, *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

YALÇIN, Süleyman Kaan, *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2009.

YUDAHİN, K. K, *Kırgız Sözlüğü Cilt I*, (çev.: Abdullah TAYMAS), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

TÜRKÇENİN KATEGORİLEŞTİRİLMESİ

Şerif Ali BOZKAPLAN[*]

Türk dilinin gramerleri malumumuz olduğu üzere ilk önceleri Doğu gramerlerinin etkisinde sonraları ise Batı gramerlerinin etkisinde yazılmıştır. Yani ne birinci devrede ne de ikinci devrede Türkçe dil bilgisi kitapları kendi tabii hâllerinde kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Türkçeye has bir gramer de yazılamamıştır. Türkçenin ilk dil bilgisi kitaplarının önde gelenlerinden olan Jean Deny tarafından yazılıp Ali Ulvi Elöve'nin Türkçeye çevirdiği *Grammer de la Langue Turque* Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) adlı eserin ön sözünde yazar, "Fransızcada şimdiye kadar intişar eden birçokları dururken, yeniden bir Türk grameri vücuda getirmenin sadece kitapçılarda mevcutları tükendiğinden değil, eskimiş de oldukları yüzünden faydalı bir şey olacağı mülahazasında bulunduk. Bu kitaplar başlıca, Fransız ve Latin gramerlerinde güdülen dili sergileyiş itiyat ve tarzlarını Türkçenin tahsil ve talimi hususunda da muhafaza etmek gibi bir nakisa ile malüldürler. Türk Tatar dillerinin morfoloji sistemi Hint-Avrupa'nınkinden çok ayrı gayrı olduğu için, o tarzda bir aktarmanın tehlikesizce yapılması mümkün değildir. Güya böyle yapılırsa, Türkçe tahsiline girişen Fransız talebesine bu dili yadırgatmamak suretiyle bir fayda temin edileceğinden dem vurmak batıldır; çünkü bu takdirde gramer hadiselerinin tahrif edilmesi veya meskût geçilmesi gibi daha büyük bir mahzur yüzünden bu fayda hiçe inmiş olacaktır.

Bu sebeple biz, sırf mantıki bakım noktasında durarak, Türkçeyi önceden edinilmiş hiçbir fikir olmadan bakıldığı zaman nasıl görünüyorsa öylece kendine mahsus dehasıyla göstermek hususuna bağlı kaldık."[1] demektedir.

Bu cümleler uzun bir süre Türkçenin yapı ve işleyişine bir uzaylı gözü ile bakılmadığının göstergesidir. Hâl böyle olunca da yapılan çalışmalar Batı ya da Doğu gramerlerinin etkisinde kalmıştır. Dolayısıyla Türkçenin yapı ve işle-

---

[*] Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

[1] Deny, J. (1941) *Grammer de la Langue Turque (Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi)*, Türkçesi: Ali Ulvi Elöve, Ankara: Maarif Matbaası, s. I.

yişini tespit çalışmaları ile ilgili gruplama, tasnif vb. çalışmalar başka dillerin etkisinden kurtulamamıştır.

Cümlenin ögelerinin adlandırılışı, fiilimsi grubunun oluşturulması vb. bakış açıları Türkçenin ilk gramer yazıcılarının Türkçeye hediye ettikleri yanlış bakış açılarıdır. Bu tasnifler yardımıyla çalışmaya koyulan araştırıcılar, ele aldıkları konuları maalesef birtakım peşin bakış açılarının gölgesinde incelemek zorunda kalmıştır.

Bu cümleden olmak üzere fiilimsi diye oluşturulan gramer grubunun Türkçenin dil bilgisinin ele alınışında önemli bir gramer unsuru olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Yukarıda bahse konu olan *Türk Dili Grameri* adlı eserin **fiilin isimcil siygaları** adlı bölümünde, bugün **fiilimsi** denen kategori, 1. Alemlik siygalar (mastar, mastar ismi), 2. Sıfatlık siygalar (ortaç, partisip), 3. Katmaçlık siygalar (ulaklar, gerondif) olmak üzere 3 kısımda ele alınmıştır.[2] 1920 yılında basım işi tamamlanan gramerin Türk okuyucusu ile tanışması 1941 yılında olabilmiştir. Yeri gelmişken müteveffa Jean Deny'ye de tanrıdan bir dilekte bulunmak isterim: Toprağı bol olsun!

Türkiye dilcilerinin en önemli isimlerinden olan Muharrem Ergin, fiilimsileri sanki isim-fiiller ve diğerleri olmak üzere ayırmış gibidir. Çünkü mastar eklerini fiilden isim yapma ekleri başlığı altında ilk ekler olarak ele almışken, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller için müstakil başlıklar açmıştır.[3]

Türkçenin Grameri adlı eserin yazarı Tahsin Banguoğlu da eserinde bu üç gramer kategorisini **yatık fiiller** başlığı altında toplamıştır: 1. Ad-fiiller yani fiilin ad şekilleri, 2. Sıfat-fiiller yani fiilin sıfat şekilleri, 3. Zarf-fiiller yani fiilin zarf şekilleri.[4]

Çağdaş Türk Dili adlı eserde de fiilimsilerden söz edilir: Söz ya da tümce içinde eylem adı olmaları dolayısıyla ad, adı niteledikleri için sıfat, iki tümceyi bağladığı için bağlaç olabilen ve yüklem görevinde bulunabilen sözcük ya da sözcük öbeklerine eylemsi adı verilir. Türkçede anlam ve görevlerine göre, zarf-fiiller (ulaçlar), sıfat-fiiller (ortaçlar) ve eylem adı (mastar) olmak üzere üç çeşit eylemsi vardır. Eylemsiler, Türkçenin anlatım gücünün temelini teşkil eden çok önemli öğelerdir.[5]

---

2 *age.*, s. 418.

3 Ergin, M. (1990) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları, 19. Baskı, s. 176, 315, 319.

4 Banguoğlu, T. (2000), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 6. Baskı, s. 420.

5 Eker, S. (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, s. 303.

Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* adlı çalışmasında "Eylemlerden türedikleri halde ad, sıfat, bağlaç görevlerinde de kullanılan ve yan önerme kuran çifte görevli sözcüklere eylemsi denir."[6] şeklinde tanımlar fiilimsileri.

Zeynep Korkmaz, fiilimsileri **çekimsiz fiiller** olarak adlandırır. Ona göre çekimsiz fiiller, fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen ancak şahıs ekleri alarak çekime girmeyen, yargı bildirmeyen, dolayısıyla da bitmemiş fiil niteliğinde olan fiillerdir.[7]

Kaya Bilgegil, fiilimsiler için "İsim ve sıfat fiillerle bağ fiiller, eylem kavramı taşıdığı halde, fiil niteliği göstermeyen kelimelerdir. Bunların bütünü fiilimsi adı altında toplanıyor."[8] der.

Günay Karaağaç, fiilimsileri bir arada değerlendirmemiş, ait oldukları yerlerde müstakillen ele almıştır. Zarf-fiilleri kiplerden sonra ama zarf-fiil eklerinden önce; sıfat-fiilleri ad-eylem ekleri içerisinde; isim-fiilleri de eylemden ad yapan ekler bahsinde fiilimsi fonksiyonu ile incelemiştir.[9]

Karaağaç, kendi bakış açısına göre grupladığı isim-fiiller hakkında, tüm eylem kök ve gövdelerine gelerek onlardan eylem adları veya ad-eylemler yapar"[10] dedikten sonradır ki ad-eylem adını verdiği sıfat-fiiller ve zarf-fiiller için aynı bilgileri tekrarlar.[11] Sonuç olarak Karaağaç da "eylemsiler, eylemden türetilmiş adlardır." Demek suretiyle öteki kaynaklardaki bilgileri bir nevi tekrarlamıştır.[12]

Dilbilgisi kitabındaki anlatımı genelleşmiş ifade tarzından çıkararak eserini yazmış olan Fuat Bozkurt, fiilimsilerle ilgili olarak şunları söyler: "Dönüşüm olanağının adıdır eylemsi. Kesin çizgilerle birbirinden ayrılan iki sözcük türü (ad/ eylem) arasında köprü oluşturur… Eylemsiler ikili özellikleri sürdüren sözcüklerdir. Çatı ve olumsuz eki alabilme yeteneği ile eylem özelliğini sürdürür. Ne ki, doğrudan devinime girmez… Nedir bu biçimbirimler? Doğrudan ad görevi üstlenen eylemlik, çok kez sıfat; kimileyin ad görevi üstlenen ortaç, belirteç görevi üstlenen ulaç dönüşüm olanağının alt birimleridir. Kul-

---

6 Gencan, T. N. (1979), *Dilbilgisi,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, s. 379.

7 Korkmaz, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 863.

8 Bilgegil, K. (1984), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 3. Baskı, s. 283.

9 Karaağaç, G. (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 277, 297, 376.

10 *age.*, s. 277.

11 *age.*, s. 297 ve 376.

12 *age.*, s. 297.

lanım alanları nedeniyle, bunlara ad-eylem, sıfat-eylem, belirteç-eylem adları da verilir."[13]

Tahir Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi* adlı çalışmasında fiilimsileri "eylem ya da oluş bildirdikleri halde, anlatımda fiil çekimine girmeden kullanılan; böylece, fiilliğin yanında adlık, sıfatlık, zarflık görevlerinden birini de yüklenen, çift görevli kelimeler" şeklinde ifadelendirir.[14]

Tufan Demir, yukarıdaki tariflere yakın bir tanım verir: "Eylem kök ya da gövdelerinden türeyen, eylem anlamı taşıdıkları halde eylemler gibi çekimlenemeyen, tamlayıcı cümleler kuran ve ad, sıfat, belirteç olarak da kullanılan çift görevli sözcüklere eylemsi (fiilimsi) denir."[15]

Muhittin Bilgin, fiilimsiler için, "eylem anlamını korumakla birlikte tümcede ad, sıfat, bağlaç ya da belirteç görevini üstlenen sözcüklerdir"[16] sözlerini kullanır. Ona göre de fiilimsiler üstlendikleri görevlerle ilgili olmak üzere **eylemlikler, sıfat-eylemler ve bağ-eylemler** olarak üç grupta değerlendirilmiştir.[17]

Ahmet Beserek, *Türkçede Cümle Yapısı* adlı çalışmasında fiilimsiler başlığında "Fiil kök ve gövdelerinin hareket hali, hareket ismi ifade eden şekilleridir. Bu fiil soylu kelimeler, üzerlerine gelen eklerin özelliklerine göre zarf-fiil, sıfat-fiil, isim-fiil olurlar."[18] der.

Mehmet Hengirmen de fiilimsiler ile ilgili olarak "Eylemden türeyen, tümleç alan, olumsuzu yapılan, ama eylem çekimine girmeyen sözcüklere eylemsiler denir." tarifinde bulunur.[19] Devamla fiilimsilerin değişik eklerle yapıldığını dolayısıyla cümlede değişik görevler aldıklarını belirterek mastarlar, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olmak üzere üç tipinin bulunduğunu ifade eder.[20]

Cümle ve Metin Bilgisi kitabının yazarı Sıddık Akbayır, fiilimsilerin anlatımında diğer çalışmalarda yer almayan bir yöntem izlemiştir. Eylemsi ve

---

13 Bozkurt, F. (2004), *Türkiye Türkçesi Türkçe, Öğretiminde Yeni Bir Yöntem*, İstanbul: Kapı Yayınları, 3. Basım, s. 311.

14 Kahraman, T. (2011), *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara: Dumat Yayınları, 2. Baskı, s. 118.

15 Demir, T. (2004), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Kurmay Yayınları, s. 455.

16 Bilgin, M. (2006), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz,* Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Baskı, s. 427.

17 *age.*, s. 428.

18 Beserek, A. (1991), *Türkçede Cümle Yapısı,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. ٤٤.

19 Hengirmen, M. (1998), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Engin Yayınevi, 3. Basım, s. 248.

20 *age.*, s. 248.

kadınsı sözlerini tahlil ederek başlamıştır konuyu anlatmaya. +sI ekinin fonksiyonu üzerinde durarak fiilimsilerin fiil gibi görünen ama fiil olmayan yapılar olduğunu dile getirmiştir.[21]

Yukarıdaki alıntılardan anlaşıldığına göre fiilimsiler, Türkçe dil bilgisi kitaplarında genellikle isim-fiiller, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olmak üzere üç alt başlığı içermektedir. Fiilimsilerin belli bir başlık altında ele alınması ve değerlendirilmesi genellikle ortak olan işlevlerinin her birinde farklı olarak yoğunlaşması dolayısıyla etkilerinin de farklılaşmasına yol açmıştır. Bu grubun Türkçenin ifade yolları bakımından son derece işlevli olduğu herkesçe malumdur. Başka kimi dillerin birden çok cümle ya da cümlecik ile anlattıklarını Türkçede bu yolla bir cümle ile anlatmak kabildir.

Dilimizin ifade gücü itibarıyla gayet önemli bir yere sahip olan bu dil bilgisi ögeleri, gramer değerlendirmeleri açısından gereğince dikkate alınmamış gibidir. Bu çalışmalarda kategorize edilerek işlenmiş olmaları dolayısıyla ele alınışları da topluca olmuştur. Hâl böyle olunca cümlenin ögeleri bahsinde fazlasıyla işlevli olan fiilimsiler, dil bilgisi sonuçları bakımından yanlış değerlendirmeler yol açmıştır. Çünkü bu dil bilgisi unsurları bazı bakımlardan birbirlerinde farklılık göstermektedir. Söz gelimi sıfat-fiiller ile isim-fiiller ya da isim-fiiller ile zarf-fiiller arasından bazı gramer farklılıkları mevcuttur. İsim-fiiller hareket ve işin adını ifade ederken zarf-fiiller veya sıfat-fiiller işlev bakımından farklılık taşımaktadır. Yani mastar ekleri ile oluşturulan yapılar, asla bileşik cümle kuramazken, zarf-fiiller ile kurulan kimi yan cümlelerin sanki bu fonksiyonları varmış gibidir. Mesela, "**Çalışmak güzeldir**." Cümlesinin çoğu kaynakta birleşik cümle olarak ele alınmasının sebebi ilk sözdeki isim-fiil ekidir. Hâlbuki gramer kitaplarında yazıldığı üzere fiil isimleri hareketin ya da işin adını tespit eder. Hareket veya işten haber vermez. Öyle olunca hiçbir isim-fiil unsurunun birleşik cümle oluşturması söz konusu olamaz.

Öte yandan "**Koşarak geldi**." cümlesinin de kimi dilbilgisi kitaplarında birleşik cümle olarak yer aldığı vakidir. Derin yapısında güya iki durum söz konusu gibidir. Birincisi **"Koştu",** ikincisi **"Geldi"**.[22] Hâlbuki bu cümlede bir fiil var bir de onu tarif eden başka bir fiil şekli.

---

21 Akbayır, S. (2006), *Cümle ve Metin Bilgisi*, Ankara: PegemA Yayıncılık, 4. Baskı, s. 104.

22 Yeri gelmişken derin yapı ve yüzey yapı hakkında bir şeyler söylemek isterim. Dil bilgisi konularına farklı bir bakış açısı getirdiği muhakkak olan bu lengüistik bakış açısı, nerede ve ne kadar kullanılmalı sorusunun cevabı tam olarak verilemediğinden layığı iler kullanılamamaktadır. Bu konuda ifrat ve tefrit noktalarının iyi ayarlanması gerekir. Kişilere göre nokta tayini bazı sorunları içinden çıkılmaz hâle getirebilir.

Sonuç

Türk dilinin ve hususi olarak da Türkiye Türkçesinin yeniden ve daha başka bir bakış açısıyla pek çok konusunun ele alınmaya ihtiyacı vardır. Bu bir mecburiyettir. Bu mecburiyetin de muhakkak yerine getirilmesi gereken bir mesuliyet olduğunu bilmek ve bildirmek lazımdır.

Kaynaklar

AKBAYIR, S. (2006), *Cümle ve Metin Bilgisi*, Ankara: PegemA Yayıncılık, 4. Baskı.

BANGUOĞLU, T. (2000), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu, Yayınları, 6. Baskı.

BESEREK, A. (1991), *Türkçede Cümle Yapısı,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

BİLGEGİL, K. (1984), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

BİLGİN, M. (2006), *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Baskı.

BOZKURT, F. (2004), *Türkiye Türkçesi Türkçe, Öğretiminde Yeni Bir Yöntem*, İstanbul: Kapı Yayınları, 3. Basım.

DEMİR, T. (2004), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Kurmay Yayınları.

DENY, J. (1941), *Grammer de la Langue Turque (Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi)*, Türkçesi: Ali Ulvi Elöve, Ankara: Maarif Matbaası.

ERGİN, M. (1990), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları, 19. Baskı.

EKER, S. (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı.

GENCAN, T. N. (1979), *Dilbilgisi,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı.

HENGİRMEN, M. (1998), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Engin Yayınevi, 3. Basım.

KAHRAMAN, T. (2011), *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara: Dumat Yayınları, 2. Baskı.

KARAAĞAÇ, G. (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KORKMAZ, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

URMİYE AĞIZLARINDA KULLANILAN ŞAHIS EKLERİ HAKKINDA

Talip DOĞAN[*]

Yüzlerce yıldır Siriderya boylarında ve Aral Gölü'nün doğusunda yaşayan Oğuzlar, bilhassa Moğol istilası başta olmak kaydıyla çeşitli sebeplerle 11. asrın başlarından sonra devamlı Batı'ya göç etmişler ve Balkanlara kadar uzanan bir coğrafyayı yurt edinmişlerdir.[1] Bu zaman zarfında, Oğuzların yoğun bir şekilde yaşadığı bölgelerden biri de İran olmuştur. İran, Selçuklulardan Kaçar hanedanlığının son bulduğu 1925'e kadar Türkler tarafından yönetilmiştir. Bugün, bölgedeki en kalabalık Türk topluluğu olarak bilinen Azerbaycan Türkleri, İran'ın kuzeybatısından ortalarına kadar yayılmış bir sahada yaşamaktadırlar. Urmiye ise İran'ın kuzeybatısındaki Batı Azerbaycan eyaletine bağlıdır. Bu eyalet, batıda Türkiye ve Irak, kuzeyde Aras Nehri sınırıyla Nahçıvan'a komşudur. Doğusunda Urmiye Gölü, batısında Türkiye (Yüksekova), kuzeyinde Salmas, güneyinde Uşnu şehirlerinin yer aldığı Urmiye'de çoğunlukla yirmi dört Oğuz boyundan Avşarlar meskûndur. Buradaki Türklerin geçim kaynakları genellikle ziraat, hayvancılık ve ticarete dayanır.[2]

Ağızlar; dil, tarih ve folklor araştırmaları başta olmak üzere daha birçok disiplin açısından büyük önem taşır. Özellikle yapısında eski dil değerlerini barındırmalarından dolayı dil ilişkileri, diğer lehçe ve ağızlar arasındaki akrabalık derecesinin belirlenebilmesi ve dilin tarihî süreçteki gelişme seyri gibi hususların açıklığa kavuşturulmasında başvuru kaynaklarındandır.

Bu incelemede Urmiye ağızlarındaki şahıs eklerinin, art ve eş zamanlı bir bakış çerçevesinde, birtakım fonetik ve morfolojik özellikleri ile işlevleri üzerinde durulacaktır.

---

[*] Yrd. Doç. Dr., Karabük Ü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. el-mek: dogan.talip@gmail.com

[1] Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi,* Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 433-435.

[2] Geniş bilgi için bk. Talip Doğan, *Urmiye Ağızları,* Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale 2010, s. 4-12.

Şahıs ekini, kısaca, çekimli bir fiildeki oluş ve kılışın hangi şahıs tarafından gerçekleştirildiğini gösteren bir gramer kategorisi olarak tanımlamak mümkündür.[3]

Bugün Oğuzca ağızlarında kullanılan şahıs ekleri, bazı fonetik ve morfolojik özellikleri yanında çeşitli bakımlardan dikkati çekmektedir.[4] O yüzden, Oğuzca ağızları için dilsel ölçütlerin esas alındığı tasnif çalışmalarında bilim adamları şahıs eklerini de değerlendirmişlerdir.[5] Örnek olarak;

Gerhard Doerfer, Oğuzcayı, zamir kökenli teklik ve çokluk I ve II. şahıs eklerindeki kullanım farklılıklarını esas almak suretiyle tasnif etmiş ve 6 ana gruba ayırmıştır .[6]

Ahmet Bican Ercilasun, "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" başlıklı makalesinde, bölge ağızlarındaki karakteristik fonetik ve morfoloji özellikleri belirttikten sonra, zamir kökenli teklik I ve II. şahıs eklerinin geniş ünlülü ve çokluk II. şahıs ekinin *-sI$_2$z* şeklinde olmasını ayırıcı bir ölçüt olarak verir.[7]

Piet Kral, Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması konusundaki çalışmasında fiil çekiminde teklik ve çokluk I. şahıs ekleri ile *-yor* ve *-(y)AcAk* eklerinden sonra kullanılan teklik II. şahıs eklerine yer vermiştir.[8]

---

3 bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi,* Bayrak Yayınları, İstanbul 1997, s. 282; Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü,* TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 201; Muxtar Hüseynzadə, *Müasir Azərbaycan Dili, Morfologiya,* Üçüncü Hissə, Üçüncü Nəşr, Bakı 2007, s. 154.

4 Türkiye Türkçesi ağızlarındaki şahıs ekleri, Özgür Ay'ın çalışmasında teferruatlı bir şekilde ortaya konulmuştur. bk. Özgür Ay, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi,* TDK Yayınları, Ankara 2009.

5 Ahmet Buran, "Türkiye Türkçesi Ağız Atlasının Önündeki Sorunlar", *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi,* Kış 2010, Sayı 1, s. 19.

6 Gerhard Doerfer, "Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vargenschichte", *Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Editor: Gy. Hazai, Budapest 1990, s. 13-34; Gerhard Doerfer, "Ein Türkischer Dialekt aus der Gegend von Hamadān" *Acta Orientalia,* Tomus XXXVI (1-3), 1982, s. 124; Gerhard Doerfer, "İran'daki Türk Dilleri", (çev.: Sultan Tulu), *Dil Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 3, Güz, 2008, s. 100-102.

7 Ahmet Bican Ercilasun, "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması", *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat,* (haz.: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 380-381.

8 Kâmile İmer, "Türkçenin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler", *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 13; Ahmet Buran, "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies,* Volume 6/1, Winter, 2011, s. 51.

Leylâ Karahan, Türkiye Türkçesi ağızlarını ayrıntılı bir şekilde ele alıp tasnif ettiği çalışmasında morfolojik ölçütler olarak, zamir kökenli çokluk II. şahıs eki ile teklik ve çokluk I. şahıs emir ekindeki değişmeleri de değerlendirmiştir.[9]

Efrasiyap Gemalmaz, Erzurum ili ağızlarını tasnif etmede esas aldığı ölçütlerden biri de zamir kökenli teklik I ve II. şahıs ekleri olmuştur. Buna göre, Yukarı Karasu ve Yukarı Aras ağızlarıyla, Tortum ağızlarında ve İspir ağızlarının Norgâh grubunda şahıs ekleri geniş ünlülü; Oltu ağızları ile İspir ağızlarının Hunut grubunda dar ünlülüdür.[10]

Mukim Sağır, Erzincan ve yöresi ağızlarını 3 ana ağız, 6 ağız, 6 da alt ağız grubuna ayırırken, zamir kökenli teklik I ve II. şahıs eklerinin özelliklerinden de yola çıkmıştır.[11]

Gürer Gülsevin, Uşak ili ağızlarını şimdiki zaman ekinden hareketle 3 ana ağız bölgesine ayırdıktan başka, bu ağız bölgelerinin karakteristik dil özellikleri olarak çokluk I. şahıs ekindeki *z/k* farklılığını da göz önünde tutmuştur.[12]

Türkçede esas itibarıyla şahıs zamiri kökenli, iyelik eki kökenli ve aynı zamanda şahıs ifade etmeleri dolayısıyla emir ekleri olmak üzere üç tip şahıs ekinin varlığı bilinmektedir.[13]

Urmiye Ağızlarında Şahıs Ekleri

Zamir Kökenli Şahıs Ekleri:

Teklik I. Şahıs: Eski Oğuz Türkçesinde teklik I. şahıs eki, şahıs zamiri *ben*'den *b>v* değişmesinden gelişmek suretiyle *-vAn, -vAnI_2n, -vAm, -(y)Am, -(y)I_2n* şekillerindedir.[14]

---

9 Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 36-50.

10 Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları*, I. C, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 118.

11 Mukim Sağır, *Erzincan ve Yöresi ve Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük,* TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 7-10.

12 Gürer Gülsevin, *Uşak İli Ağızları, Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük,* TDK Yayınları, Ankara 2002, s. 194.

13 Ergin, *age.,* s. 283-288; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 572-573.

14 Ercilasun, *age.,* s. 460; Eski Oğuz Türkçesinde ayrıca, Mevlana'nın Türkçe şiirlerinde geniş zaman kipi çekiminde şahıs zamirinin ekleşmediği kullanımlar da bulunmaktadır: *gezer men.* bk., Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler,* TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 92.

Bu ek, Urmiye ağızlarında ise *-(y)Ar, -(y)Ir, -mIş* ve *-(y)AcAk* eklerinden sonra, Azerbaycan sahasında[15] olduğu üzere *-(y)Am* şeklinde geniş ünlülüdür[16]: *düşerem* (9-64)*, bilirem* (33-8)*, oxumuşam* (1-4)*, suvaracayam* (64-91).

Teklik I. şahıs eki *-(y)Am*, Oğuzcanın ayrıca Sonkor, Süleymān-ābād, Şahrak, Paradumba, Kaşkay, Aynallu, Bocnurd, Kalāt, Çaram, Harv-i Ulyā, Rūh-ābād, Karabāğ, Sultān-ābād, Hukm-ābād, Çağatāy, Pir-Kumāc[17] ağızlarında da aynı şekilde geniş ünlülü kullanılmaktadır.

Çokluk I. Şahıs: Eski Oğuz Türkçesinde çokluk I. şahıs eki, şahıs zamiri *biz*'den *b>v* değişmesi ve *v* ünsüzünün düşmesi neticesinde *-vUz* ve *-(y)Uz* şekillerinde kullanılmıştır.[18] Ama Azerbaycan sahasında, çokluk I. şahıs eki olarak bu şeklin devam ettirilmediği görülür; onun yerine *-IK* ve allamorfları kullanılmaktadır.[19]

Ek, Urmiye ağızlarında *-(y)Ar, -(y)Ir, -mIş* ve *-(y)AcAk* eklerinden sonra *-Ix (k, ġ, g, ğ, h, ĥ, y)* şekillerindedir[20]: *vérerik* (57-49)*, ġoyaruġ* (21-6)*, diyerığ* (7-65)*, géderih* (14-44)*, aparırığ* (8-79)*, otumuşux* (70-27)*, élemişiy* (50-43)*, böyümüşüĥ* (17-20)*, ġeleceyıx* (6-7)*, yéeceyig* (8-54).

Çokluk I. şahıs eki *-IK,* Oğuzcanın Çaram, Harv-i Ulyā, Gökleŋ, Garadaş,Yemreli, Kuren, Alili, Gunbed-i Kābūs ağızlarında da tespit edilmiştir.[21]

Çokluk I. şahıs eki, Urmiye'nin Yekan Çongaralı köyü ağzında geniş ünlülü *-Ax* şeklindedir:[22] *yandıyyax* "yakıyoruz" (37–74), *gédiyex* "gidiyoruz" (37-70)*, elleşiyex* "oturuyoruz, vakit geçiriyoruz" (37-70).

-Ax şekli, ayrıca Afganistan Avşarları, Sonkor ve Şahrak ağızlarında yer almaktadır.[23]

---

15 Azerbaycan sahası ile bugünkü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan; İran'ın Güney Azerbaycan bölgesi; Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ve Kuzey Irak gibi farklı siyasi sınırları içine alan yer kastedilmektedir. bk. Ahmet Bican Ercilasun, "Irak Türkleri Dil ve Edebiyatı", *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler,* Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 227.

16 Doğan, *agt.,* s. 148.

17 Gerhard Doerfer, *age.,* s. 111-113.

18 Gülsevin, *age.,* s. 88-106.

19 Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi,* İstanbul 1971, s. 126; Hüseyinzadə, *age.*, s. 158; M. Ş. Şireliyev, *Azerbaycan Dialektolojiyasının Esasları,* Bakı 1962, s. 213-250.

20 Doğan, *agt.*, s. 150.

21 Doerfer, *age.,* s. 112-113.

22 Doğan, *agt.*, s. 151.

23 Doerfer, *age.,* s. 110-111.

Teklik II. Şahıs: Oğuz Türkçesinde teklik II. şahıs eki, şahıs zamiri *sen*'den ekleşmiştir. Ek, Eski Oğuz Türkçesinde -*sI*$_2$*n* şeklinde görülür.[24] Ekteki *n* ünsüzü, daha sonra, iyelik kökenli şahıs eklerinin tesiriyle *ŋ* ünsüzüne dönüşmüştür. Ekin *ŋ*'li şeklini, bugün Azerbaycan ağızlarının bir kısmında görmek mümkündür. Ama Güney Azerbaycan bölgesindeki ağızlarda, artık *ŋ*'li şekiller bulunmamaktadır.[25]

Urmiye ağızlarında teklik II. şahıs eki -*(y)Ar*, -*(y)Ir*, -*(y)Ib*, -*(y)AcAk*, -*(y)A* eklerinden sonra Azerbaycan sahasındaki şekliyle genellikle geniş ünlülü -*sAn*'dır:[26] *söversen* (28-157), *yanırsan* (1-184), *éşidibsen* (66-2), *çağıracaxsan* (40-90), *véresen* (41-58).

Bunun yanında teklik II. şahıs eki, Urmiye'nin Merengeli ve Balanuş köyleri ağzındaki kimi örneklerde -*mIş*, -*(y)Ar*, -*(y)Ir*, -*(y)AcAk* ve -*(y)A* eklerinden sonra -*An* şeklinde ortaya çıkar:-[27] *bağlamışen* (bağlamışsen>bağlamışseŋ>bağlamışsen>bağlamışşen>bağlamışen) "bağlamışsın" (24-61), *aparmışen* "götürmüşsün" (24-158), *bíraxırän* "bırakıyorsun" (24-56), *pişiriyen* "pişiriyorsun" (47-62), *ǵéderen* "gidersin" (47-102), *yıxılan* "yıkılasın" (47-143), *keseceyen* "keseceksin" (47-146).

Teklik II. şahıs eki -*An*, Oğuzcanın ayrıca Tikântepe ağzı[28] ile Zencan, Paradumba, Süleymān-ābād, Rūh-ābād, Karabāğ, Pir-Kumāc, Kalāt, Çaram ve Diyarbakır ağızlarında[29] bulunmaktadır.

Urmiye'nin Balanuş, Yekan Çongaralı ve Baranduz köyleri ağzındaki bazı örneklerde teklik II. şahıs eki; -*mIş*, -*(y)Ir* ve -*(y)A* eklerinden sonra -*Ay* şekliyle kullanılır:[30] *örgetmişey* (örgetmişsen>örgetmişseŋ>örgemişsey>örgetmişşey>örgetmişey) "öğretmişsin" (47-148), *alıray* "alıyorsun" (62-19), *geliyey* "geliyorsun" (39-7), *gédiyey* "gidiyorsun" (39-7), *aparay* "götüresin" (47-27).

---

24 Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi,* Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 140-150; Mevlana'nın Türkçe şiirlerinde şimdiki zaman kipi çekiminde şahıs zamirinin ekleşmediği örnekler de yer almaktadır: *gezer sen, sanur sen.* bk., Gülsevin, *age.,* s. 97.

25 Ergin, *age.,* s. 285; Şireliyev, *age.,* s. 236.

26 Doğan, *agt.*, s. 148.

27 Doğan, *agt.*, s. 148.

28 Talip Doğan, "Tikântepe Ağzı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* Cilt 9, Sayı 5, Mart 2012, s. 21-22.

29 Doerfer, *age.,* s. 110-124.

30 Doğan, *agt.*, s. 149.

-Ay şekli, Oğuzcanın Kabil ve Herat'taki Afganistan Avşarları ağzı ile Xarv-i Ulyā, Pir Kumāc ve Çağatāy ağızlarında da görülür.[31]

Teklik II. şahıs eki, Irak Türk ağızlarından Kifri[32] ve Tuzhurmatı[33] ağızlarında ise *-say* şeklindedir.[34]

Urmiye'nin Per, Merengeli, Balanuş köyleri ağzındaki örneklerde teklik II. şahıs eki; *-mIş, -(y)Ir, -(y)AcAk* ve *-(y)A* eklerinden sonra *-Ayn* şeklinde tespit edilmiştir:[35] *ġalmışayn* "kalmışsın" (24-80), *durmuşayn* "durmuşsun" (24-100), *biliyeyn* "biliyorsun" (48-35), *tēvil‿ālrayn* "anlıyor musun?" (48-59), *getireceyn* "getireceksin" (24-127), *gireyn* "giresin" (48-32), *alayṇ* "alasın" (47-27), *baxarayṇ* "bakarsın" (52-62).

Urmiye ağızlarındaki teklik II. şahıs eki *-Ayn*, Şahrak ve Kaşkay ağızlarında *ŋ*'li olarak *-Ayŋ* şeklinde yer almaktadır.[36]

Çokluk II. Şahıs: Çokluk II. şahıs eki Eski Oğuz Türkçesinde *-sI₂z* şeklindedir.[37] Bu şekil, bugün Azerbaycan sahasında devam ettirilmektedir, Urmi ağızlarında ise *-(y)Ar, -(y)Ir, -(y)Ib, -mIş, -(y)AcAk, -(y)A* eklerinden sonra *-sIz* şeklinde görülür:[38] *görersiz* (40-33), *diyisiz* (63-15), *buyurusuz* (41-42), *gelibsiz* (52-2), *almısız* "almışsınız" (10-43), *alacaxsız* (27-74), *bağışlıyasız* (38-1).

Urmiye ağızlarında çokluk II. şahıs eki, *-mIş* ekinden sonra bazen de *s* ünsüzü düşmüş olarak *-Iz* şeklinde ortaya çıkar:[39] *ġoymuşuz (ġoymuşsuz>ġoymuşşuz>ġoymuşuz)* "koymuşsunuz" (63-63), *éşidmemişîz?* "işitmemiş misiniz?" (48-58).

Çokluk II. şahıs eki, *-sIz* şekliyle Sonkor ağzında da kullanılır.[40]

Teklik III. şahıs: Oğuzcada fiiller, emir kipi hariç, teklik III. şahıs çekiminde şahıs eki almaz.

---

31 Doerfer, Gerhard; *age.,* s. 110-119; Cevat Heyet, *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri,* (çev.: Mürsel Öztürk), TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 306.

32 Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi,* TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 390.

33 Hasan Hüseyin Şahbaz, *Kerkük Ağzı,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979, s. 450.

34 Christiane Bulut, "Klassifikatorische Merkmale des Iraktürkischen", *Orientalia Suecana 48,* Sweden 1999, s. 20.

35 Doğan, *agt.*, s. 149.

36 Doerfer, *age.*, s. 111-112.

37 Timurtaş, *age.*, s. 147.

38 Doğan, *agt.*, s. 151.

39 Doğan, *agt.,* s. 169.

40 Doerfer, *age.*, s. 111.

Çokluk III. şahıs: Oğuzcada çokluk III. şahıs eki, daima *-lAr* şeklinde olmuştur.

İyelik Kökenli Şahıs Ekleri:

Teklik I. şahıs: Teklik I. şahıs eki, Oğuzcada *-dI* ve *-sA* eklerinden sonra her zaman *-m* şeklindedir.

Çokluk I. şahıs: Eski Oğuz Türkçesinde çokluk I. şahıs görülen geçmiş zaman çekimi, *-dUK* şeklindedir.[41] Ancak buradaki *-K*'nin, bir iyelik eki olmadığına dikkat etmek gerekir.

Esas itibarıyla görülen geçmiş zaman eki *-dI* ile kullanılan şahıs ekleri iyelik kökenlidir. O yüzden Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde *-dI*'nın çokluk I. şahıs çekimi, *-mI$_2$z* şeklindedir. Fakat Harezm Devri metinleriyle başlayarak *-mI$_2$z*'ın yerine, *-dUK* geçmiş zaman sıfat-fiil ekinden aktarılmak kaydıyla, *-K* ekinin kullanıldığı görülür. *-sA* ekinden sonra çokluk I. şahıs eki olarak, Eski Oğuz Türkçesinde *-vUz* şekli kullanılmış; ama bu devirden sonra *-vUz*'un yerini, benzer biçimde *-K* eki almıştır.[42]

Urmiye ağızlarında *-dI* ve *-sA* eklerinden sonra çokluk I. şahıs eki *-K* (*-ġ, -ğ, -x, -K, -ĥ, -g*) şeklindedir:[43] *apardıḳ* (7-34)*, sürerdik* (8-82)*, basırardığ* (9-10)*, geldiğ* (50-20)*, géderdıx* (20-40)*, evlendiK* (8-14)*, isteseĥ* (18-14), *evlendig* (8-14).

Teklik II. şahıs: Eski Oğuz Türkçesinde teklik II. şahıs eki *-ŋ*'dir.[44]

Urmiye ağızlarında *-dI* ve *-sA* eklerinden sonra teklik II. şahıs ekinin, *ŋ>n* yönünde değişerek *n* olduğu görülür: *évlendirdin* (55-43)*, gördün* (53-13)*, tutsan* (27-155).

Balanuş köyü ağzındaki tek örnekte ek, *ŋ>y* yönünde değişmiş ve *-y* şeklinde tespit edilmiştir: *aldıy* (47-160).[45]

Çokluk II. şahıs: Çokluk II. şahıs eki, Eski Oğuz Türkçesinde *-ŋUz* şeklindedir.[46]

---

41 Gülsevin, *age.*, s. 88.

42 Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C 1, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 117.

43 Doğan, *agt.*, s. 152.

44 Gülsevin, *age.*, s. 88, 105.

45 Doğan, *agt.*, s. 151.

46 Gülsevin, *age.*, s. 88, 105.

Bu ek, Azerbaycan sahasındaki ağızlarda, *ŋ* ünsüzünün eriyip düşmesiyle *-z* şeklini almıştır.[47] Urmiye ağızlarından örnekler:[48] *durduz* (10-41), *vérsez* (27-57).

Teklik III. şahıs: Oğuzcada *-dI* ve *-sA* eklerinden sonra, teklik III. şahıs eki yer almaz.

Çokluk III. şahıs: Oğuzcada çokluk III. şahıs eki, *-dI* ve *-sA* eklerinden sonra *-lAr*'dır.

Emir Ekleri: Genellikle "emir" terimiyle karşılanan; bazen birinci şahısları bazen de hem birinci hem de üçüncü şahısları "istek" olarak değerlendirilen; kimi zaman da "emir-istek" şeklinde nitelendirilen bu kip, aslında hem emir hem istek işlevlerine sahiptir. Bu işlev; bağlama, vurgu ve tonlamaya, emir eklerinden sonra gelen ek ve pekiştireçlere göre çeşitlilik sergiler: emir, yasaklama, gereklilik, istek, niyet, dilek, rica, yalvarma, dua, kargış, tembih, öğüt, teklif, teşvik, davet, müsaade vb.[49]

Emir ekleri, hem şahsı hem de tarzı ifade ettiği için her şahısta ayrı bir emir eki bulunur. Urmiye ağızlarında emir eklerinin görünümü şöyledir:

Teklik I. şahıs: Teklik I. şahıs emir eki, Eski Oğuz Türkçesinde *-(y)AyI$_2$n* veya *-(y)AyIm* şekillerindedir.[50] Azerbaycan sahasında bu şekillerden *-(y)AyIm,* 16. asırdan sonra hâkim duruma geçmiş ve 17. asırda hece kaynaşması ile bugünkü *-(y)Im* şeklini almıştır.[51]

Urmiye ağızlarından örnekler:[52] *aparım* "götüreyim" (22-26), *söküm* (48-10).

Çokluk I. şahıs: Çokluk I. şahıs emir eki, Eski Oğuz Türkçesinde *-(y)AlUm* şeklinde yuvarlak ünlülü kullanılmış ve hem Osmanlı hem de Azerbaycan sahasında ancak 17. asırdan itibaren dudak uyumuna uymuştur. *-(y)AlIm* şekli, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde kullanılmaya devam ederken Azerbaycan sahasında 19. asırdan sonra yerini, emir ve istek çekimlerinde ortak kullanılan *-(y)AK*'a bırakmıştır.[53]

---

47 Şireliyev, *age.*, s. 207-208; Karahan, *age.*, s. 57.

48 Doğan, *agt.*, s. 152.

49 Ahmet Bican Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil-Basit Çekim,* TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 770.

50 Gülsevin, *age.*, 105-107.

51 Ercilasun, *age.*, s. 772-773; Karahan, *age.*, s. 57.

52 Doğan, *agt.*, s. 177.

53 Ercilasun, *age.*, s. 781.

Urmiye ağızlarında çokluk I. şahıs emir/istek ekinin iki varyantı bulunmaktadır. Bunlardan biri *-(y)Ax, -(y)eĥ, -(y)ek* şekillerindedir: *olax* (24-161), *ġédex* (47-98), *göreĥ* (57-64), *çekek* (57-10).

Çokluk I. şahıs emir/istek ekinin diğer varyantı ise *-(y)AğI$_2$n* şeklindedir:[54]

- *gédeğin,* ceviz *yığağın, getireğin,* bazarda *satağın* "gidelim, ceviz yığalım, getirelim, pazarda satalım" (3-93).
- gelin *gedeğın* çayda *çimeğın* "gelin gidelim, çayda yüzelim" (62-80).

Urmiye ağızlarında bu iki varyant, birbirinden farklı işlevlere sahiptir. *-(y)Ax* varyantı, çokluk I. şahısta karşıda "bir kişi" veya "birden fazla kişi" olduğu zaman kullanılabilirken; *-(y)AğI$_2$n* varyantı, çokluk I. şahısta karşıda "yalnızca birden fazla kişi" olduğu zaman işletilebilir ve cümlede bir işi gerçekleştirmek maksadıyla birilerini davet etmek veya çağırmak işlevini yerine getirir.

Örnek olarak Urmiye ağızlarında;

- *mive yiyex* ifadesi "Ben ve sen veya sizler, meyve yiyelim" anlamına,
- *mive yiyağın* ifadesi ise "Ben ve sizler, meyve yiyelim" anlamına gelmektedir.

Urmiye ağızlarında *-(y)Ax* varyantı, karşıda hem "bir kişi" hem de "birden fazla kişi" olduğunda kullanılabilmektedir. Fakat *-(y)AğI$_2$n* varyantı, mutlaka "yalnızca birden fazla kişi"ye hitap edilirken devreye girer; bir başka açıdan karşıda "bir kişi" olduğunda hiçbir zaman kullanılmaz.

Urmiye ağızlarında *-(y)Ax* ve *-(y)AğI$_2$n* varyantları bazen de, başka fiillerin katılımıyla birlikte kullanılmaktadır:

- *buyur, çöreĥ yiyex* "buyur, ben ve sen, yemek yiyelim",
- *buyurun, çöreĥ yiyağın* "buyurun, ben ve sizler, hepimiz yemek yiyelim",
- *otur, çay içex* "otur, ben ve sen, çay içelim",
- *oturun, çay içağın* "oturun, ben ve sizler, hepimiz çay içelim" anlamını taşımaktadır.

Bu cümlelerde dikkat edilmesi gereken husus; "yalnızca birden fazla kişi" olduğu zaman işletilen *-(y)AğI$_2$n*'lı fiillerin, teklik II. şahıs emir bildiren (*buyur* ve *otur*) fiillerle kullanılmasının tabiatıyla mümkün olmadığıdır. Yani,

---

54 Doğan, *agt.*, s. 179.

- *buyur, çöreĥ yiyağın* veya
- *otur, çay içağın* denilememektedir.

-(y)AğI$_2$n yapı bakımından, çokluk I. şahıs emir/istek eki *-(y)AK* ve çokluk II. şahıs emir eki *-(y)Iŋ*'ın birleşmesinden oluşmuş görünmektedir. Bu durum; *-(y)AğI$_2$n* şeklinin işlevine bakıldığında da açıklığa kavuşmaktadır. Çünkü *-(y)AğI$_2$n* şekli, "yalnızca birden fazla kişi"ye, yani çokluk II. şahsa (siz'e) hitap edildiği zaman kullanılır. *Oturun, çay içağın* ifadesinin çokluk II. şahsa (siz'e) ait olması, işlev icabı çokluk II. şahsın (siz'in) işaretleyicisi *-(y)In*'ın da kullanılmasını gerektirmiştir. Kısaca *yazağın* örneğinde: *yazaḳıŋ>yazağın>yazağın.*

-(y)AğI$_2$n varyantı, çeşitli şekillerde Oğuzcanın başka ağızlarında da görülmektedir. Bu varyant, Erzurum'un Yukarı Aras ağızlarında *-(y)ağın*[55]*;* Diyarbakır ağzında *-(y)axın*[56]; Azerbaycan'ın Bakü ağzında *-(y)égün, -(y)égüz;* Nahçıvan Grubu, Karabağ, Kazah, Gence ağızlarında *-(y)ağın, -(y)eyin;* Mugan Grubu, Şamahı, Kuba, Mereze ağızlarında *-(y)ağun, -(y)aġun, -(y)egün, -(y)égün, --(y)eyün*, *-(y)ağuz, -(y)egüz, -(y)égüz*[57]; İrevan ve Cebrayıl ağızlarında *-(y)ağın, -(y)eyin*[58]; Irak Türk ağızlarında *-(y)ayın, -(y)eyin, -(y)ağın, -(y)eğin*[59]şekillerinde yer almaktadır.

Teklik II. şahıs: Teklik II. şahıs emir, Eski Oğuz Türkçesinde fiil tabanı veya pekiştirme işlevinde kullanılan *-GI$_2$l* şekilleriyle karşılanmıştır:[60] Benzer biçimde, Urmiye ağızlarında da iki türdedir.

Birisi, fiil tabanıyla: *tökül* (31-12)*, doğ* (1-238).

Diğeri ise *-GI$_2$nAn* şekliyle karşılanır:[61] *olġınan* "ol" (58-96)*, alġınaṇ* "al" (62-20)*, vérginen* "ver" (68-39)*, çekginen* "çek" (54-6).

-GI$_2$nAn şekli, Türkçenin tarihî dönemlerinde teklik II. şahıs emir anlamını pekiştirmek ve kuvvetlendirmek için kullanılan *-GI$_2$l*'ın[62], yine Türkçenin

---

55 Gemalmaz, *age.*, s. 369.

56 Münir Erten, *Diyarbakır Ağzı,* TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 49.

57 R. E. Rüstemov, *Azerbaycan Dilinin Mugan Grubu Dialekt ve Şiveleri,* Bakı 1955, s. 106-107; Şireliyev, *age.,* s. 199.

58 R. Rüstemov, *Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fel,* Bakı 1965, s. 258.

59 Paşayev, *age.*, s. 180.

60 Gülsevin, *age.*, s. 111-112.

61 Doğan, *agt.*, s. 177.

62 bk. Ercilasun, *age.*, s. 774; Osman Fikri Sertkaya, "-an/-en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine", *TDAY Belleten 1989*, Ankara 1994, s. 351. (Sertkaya bu çalışmasında, *-GI$_2$l* ekinin kuvvetlendirme ve pekiştirme fonksiyonuyla kullanıldığını ve bu hususun Melioransky ve Dimitriyev gibi araştırmacılar tarafından daha önceden belirlendiğini

birçok lehçe ve ağızlarında pekiştirme işlevi için kullanılan *-An*[63] ile genişlemesinden oluşmuştur.

-GI$_2$nAn şekli, Azerbaycan sahasında[64] karakteristik olmakla birlikte ayrıca Aynallu[65], Ebi Verdi[66], Kabil Avşarları, Sonkor, Şahrak ve Paradumba ağızlarında[67] da ortaya çıkmıştır.

Çokluk II. şahıs: Çokluk II. şahıs emir eki Eski Oğuz Türkçesinde *-ŋ, -Uŋ, -UŋUz, şekillerindedir.*[68] Urmiye ağızlarında ise ek, *ŋ>n* değişmesiyle *-(y)In* şeklinde gelişmiştir[69]: *ġuylayın* "gömün" (18-6)*, yéyin* (8-55)*, vérün* (10-42).

Teklik III. şahıs: Teklik III. şahıs emir eki, Eski Oğuz Türkçesinde *-sUn* şeklindedir.[70] Ekin, Urmiye ağızlarında ünlü uyumlarına girmiş olarak *-sIn* şeklinde kullanıldığı görülür:[71] *yaşasın* (1-177)*, gelmesin* (13-8)*, ġoysun* (9-94)*, getisün* (43-6).

Çokluk III. şahıs: Çokluk III. şahıs emir eki, Eski Oğuz Türkçesinde *-sUnlAr şeklinde kullanılmıştır.*[72] Bu şekil, Urmiye ağızlarında ise dudak uyumuna uymuş ve ayrıca genellikle *-nl->-nn-* ilerleyici benzeştirmesi sonucunda *-sInnAr* şeklini almıştır:[73] *alsınnar* (27-228)*, élesinler* (27-18)*, olsunna* (28-323)*, öldürsünner* (52-52).

---

vurgular.); Talat Tekin de *-GI$_2$l*'ı pekiştirme göreviyle değerlendirir. bk. Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri,* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9 (haz. Mehmet Ölmez), Ankara 2000, s. 180.

63 Ahat Üstüner, *-An* veya bu ekin *-n* şeklinin *haydin, gibin, neyin, gayrikin, acıkın, artıkın, len, ilen* vs. edatları ve *-san, -sanan, -gılan, -uban, -matın, -ıncan, -ducaman, -dayn, -evlen, -cemen, -ışın* vs. eklerinde Türkçenin lehçe ve ağızlarında pekiştirme işleviyle kullanıldığını belirtir. bk. Ahat Üstüner, *Türkçede Pekiştirme,* Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003, s. 95-96.

64 Şireliyev, *age.*, s. 198; Ahmet Caferoğlu, "Türkçemizde -ğıl ve -gil Emir Eki", *TDAY Belleten 1971,* (2. Baskı), Ankara 1989, s. 10; Gazanfer Paşayev, vd., *İrak Türkmen Lehçesi,* Elm, Nurlan, Bakı 2004, s. 182.

65 Tadeusz Kowalskı, "Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Äınallu-Dialekt aus Südpersien", *Nakladem Polskiej Akademii Umiejętności,* Krakóv 1937, s. 60.

66 Osman Nedim Tuna, "Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Diyalekti", *TDAY Belleten 1984,* Ankara 1987, s. 222.

67 Gerhard Doerfer, "Irano-Turkic", Turkic-Iranian Areas, Historical and Linguistic Aspect, (ed.: Lars Johanson and Christiane Bulut), *Turkologıca 62,* Wiesbaden 2006, s. 108.

68 Timurtaş, *age.*, s. 148-149.

69 Doğan, *agt.*, s. 181.

70 Gülsevin, *age.*, s. 113.

71 Doğan, *agt.*, s. 178.

72 Gülsevin, *age.*, s. 114.

73 Doğan, *agt.*, s. 181.

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ VE KISALTMALAR

ä	: a - e arası ünlü
e	: açık e (Bu ünlü, Türkiye Türkçesindeki açık e'ye göre biraz daha açıktır.)
é	: kapalı e ünlüsü
ā	: uzun a ünlüsü
ē	: uzun açık e ünlüsü
í	: ı - i arası ünlü
ǵ	: g - c arası ünsüz
K	: k - g arası ünsüz
ġ	: art ve orta damak g ünsüzü
ḳ	: art ve orta damak k ünsüzü
x	: art damak h ünsüzü
ĥ	: sızıcı ön damak h ünsüzü (k - h arası)
ŋ	: Damak n'si
ṇ	: düşmek üzere olan n ünsüzü
>	: Bu şekle gider.
–	: fiil kök ve gövdesine gelen ek
bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
ed.	: editör
haz.	: hazırlayan
A	: a, e
I_2	: ı, i
I	: ı, i, u, ü
U	: u, ü
G	: ġ, g
K	: ḳ, k

KAYNAKLAR

AY Özgür, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi,* TDK Yayınları, Ankara 2009.

BAYATLI Hidayet Kemal, *Irak Türkmen Türkçesi,* TDK Yayınları, Ankara 1996.

BULUT Christiane, "Klassifikatorische Merkmale des Iraktürkischen", *Orientalia Suecana 48,* Sweden 1999, s. 5-27.

BURAN Ahmet, "Türkiye Türkçesi Ağız Atlasının Önündeki Sorunlar", *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi,* Kış 2010, Sayı 1, s. 15-20.

BURAN Ahmet, "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies,* Volume 6/1, Winter, 2011, s. 41-54.

CAFEROĞLU Ahmet, "Türkçemizde -ğıl ve -gil Emir Eki", *TDAY Belleten 1971,* (2. Baskı), Ankara 1989, s. 1-10.

DOERFER Gerhard, "Ein Türkischer Dialekt aus der Gegend von Hamadān" *Acta Orientalia*, Tomus XXXVI (1-3), 1982, 99-124.

DOERFER Gerhard, Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vargenschichte", Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft, Teil I, Editor: Gy. HAZAI, Budapest 1990, s. 13-34.

DOERFER Gerhard, "Irano-Turkic", Turkic-Iranian Areas, Historical and Linguistic Aspect, (ed. Lars JOHANSON and Christiane BULUT), *Turkologıca 62,* Wiesbaden 2006, s. 93-113.

DOERFER Gerhard, "İran'daki Türk Dilleri", (çev.: Sultan TULU), *Dil Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 3, Güz, 2008, s. 99-110.

DOĞAN Talip, *Urmiye Ağızları,* Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale 2010.

DOĞAN Talip, "Urmiye Ağızları İle Doğu Grubu Ağızlarında Ortak Fonetik Ve Morfolojik Özellikler Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 30. Sayı, Yaz, 2011, s. 107-122.

DOĞAN Talip, "Tikântepe Ağzı Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* Cilt 9, Sayı 5, Mart 2012, s. 15-44.

ERCİLASUN Ahmet Bican, "Irak Türkleri Dil ve Edebiyatı", *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler,* Akçağ Yayınları, Ankara 1997.

ERCİLASUN Ahmet Bican, *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi,* Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

ERCİLASUN Ahmet Bican vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil-Basit Çekim,* TDK Yayınları, Ankara 2006.

ERCİLASUN Ahmet Bican, "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması", *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat,* (haz.: Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 379-383.

ERGİN Muharrem, *Azeri Türkçesi,* İstanbul 1971.

ERGİN Muharrem, *Türk Dil Bilgisi,* Bayrak Yayınları, İstanbul 1997.

ERTEN Münir, *Diyarbakır Ağzı,* TDK Yayınları, Ankara 1994.

GEMALMAZ Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, I. C, TDK Yayınları, Ankara 1995.

GÜLSEVİN Gürer, *Uşak İli Ağızları, Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük,* TDK Yayınları, Ankara 2002.

GÜLSEVİN Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler,* TDK Yayınları, Ankara 2007.

HEYET Cevat, *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri,* (çev.: Mürsel ÖZTÜRK), TDK Yayınları, Ankara 2008.

HÜSEYİNZADƏ Muxtar, *Müasir Azərbaycan Dili, Morfologiya,* Üçüncü Hissə, Üçüncü Nəşr, Bakı 2007.

İMER Kâmile, "Türkçenin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler", *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 5-16.

KARAHAN Leylâ, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* TDK Yayınları, Ankara 1996.

KORKMAZ Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* TDK Yayınları, Ankara 2003.

KORKMAZ Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C 1, TDK Yayınları, Ankara 2005, s. 110-127.

KORKMAZ Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü,* TDK Yayınları, Ankara 2007.

KOWALSKI Tadeusz, "Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Äınallu-Dialekt aus Südpersien", *Nakladem Polskiej Akademii Umiejętności,* Kraków 1937.

PAŞAYEV Gazanfer vd., *İrak Türkmen Lehçesi,* Elm, Nurlan, Bakı 2004.

RÜSTEMOV R. E., *Azerbaycan Dilinin Mugan Grubu Dialekt ve Şiveleri,* Bakı 1955.

RÜSTEMOV R., *Azerbaycan Dili Dialekt ve Şivelerinde Fel,* Bakı 1965.

SAĞIR Mukim, *Erzincan ve Yöresi ve Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük,* TDK Yayınları, Ankara 1995.

SERTKAYA Osman Fikri, "-an/-en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine", *TDAY Belleten 1989*, Ankara 1994, s. 335-352.

ŞAHBAZ Hasan Hüseyin, *Kerkük Ağzı,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979.

ŞİRELİYEV, M. Ş., *Azerbaycan Dialektolojiyasının Esasları,* Bakı 1962.

TEKİN Talat, *Orhon Türkçesi Grameri,* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9 (haz.: Mehmet ÖLMEZ), Ankara 2000.

TİMURTAŞ Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

TUNA Osman Nedim, “Ebi Verdi: İran’da Bir Türk Diyalekti”, *TDAY Belleten 1984,* Ankara 1987, s. 215-245.

ÜSTÜNER Ahat, *Türkçede Pekiştirme,* Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003.

Zamir Kökenli Teklik II. Şahıs Eklerinin Urmiye Ağızlarında Dağılımı:

-sAn ■

-An □

-Ay ▲

-Ayn Δ

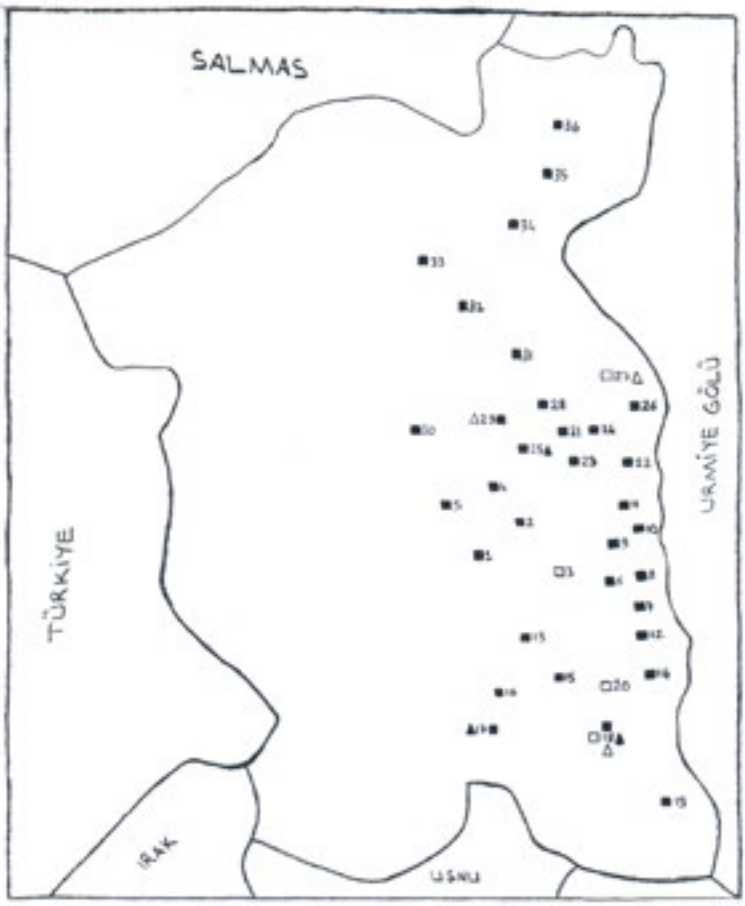

HARİTA ANAHTARI

1. Urmiye Merkez
2. Garalar
3. Kürdler
4. Balov
5. Gecin
6. Kurttepe
7. İmamzade
8. Hasar
9. Miyavak
10. Gemici
11. Gülmanhana
12. Göktepe
13. Hıtaylu
14. Türkman
15. Neybin
16. Yuharı Didan
17. Baranduz
18. Balanuş
19. Dol Dize
20. Alıbeyli
21. Karabuğlu
22. Osalu
23. Torpah Gala
24. Göyçeli Aslanu
25. Yekan Çongaralı
26. Vakkaslu
27. Merengeli
28. Körpü Çongaralı
29. Per
30. Hamamlar
31. Başlanbuşlu
32. Hamamlar
33. Kehriz
34. Guluncu
35. Kuşçu
36. Karabağ

BİZ RUM ASILLI İKİZ KARDEŞLER DEĞİLİZ, SAYIN TİETZE! İKİ GÜN ADININ GERÇEK İÇ YÜZÜ

Uwe BLÄSİNG

Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç'in aziz hatırasına[1]

Etimoloji... Bu sihirli araştırma alanı söz konusu olduğu zaman sadece öğrencilerin değil, bazı iş arkadaşlarımızın da tüyleri ürperir. Zira dil biliminde en kaygan ve tuzaklarla dolu sahalardan biri olan köken tarihinde yanılıp hataya düşmek çok kolaydır. Bundan en tecrübeli uzmanlar bile korunamayabilir. Yine de bu bilim dalı aldatıcı ve gizemli görünmekle birlikte bir o kadar da çekici ve heyecan verici olabilir. Ama elimizdeki etimolojik sözlüklerin çoğu etimolojinin bu hoş, olumlu yüzünü maalesef pek yansıtmamaktadır. Etimoloji ile eş anlamlı olan köken tarihi isminden de anlaşıldığı gibi etimoloji, tarihî bir bilim dalıdır ve böylelikle tarih biliminin yöntemleri üzerine kurulmalıdır. Fakat herhangi bir tarih araştırmasını ele alıp etimolojik bir sözlükle karşılaştırsak, ikisi birbirine hiçbir noktada benzememektedir. Üzerinde durulan konular; tarih kitabında açık sözle, geniş ve ayrıntılı tarzda okurun önüne serilirken etimolojik sözlükte çok kısa, daha doğrusu kısaltılmış şekilde sunulmaktadır. Başka bir deyişle tarih kitabının metni tıpkı edebî bir eser gibi

---

1 "Nazvanija dnej nedeli u tureckix narodov" adındaki makaleyle Türk halklarının hafta günleri isimleri sahasındaki araştırmalara öncülük eden Aleksándr Nikoláyeviç Samoylóviç (Aleksandr Nikolaevič Samojlovič; 1880-1938) geçen yüzyılın başında en yetkili ve tanınmış Rus Türkologlarından biriydi. Fakat Stalin'in emriyle yapılan aydın kıyımı sürecinde Samoyloviç ajan ve terorist olarak suçlanıp 1937'de hapsedilmiş ve sonraki yıl da kurşuna dizilmiştir. Kendisi, hayatının en parlak, en verimli döneminde öldürülmekle birlikte yarattığı zamanın ötesindeki eserler bize bugüne dek değerli kaynaklar olarak yarar sağlamaya devam etmektedir. Maalesef genç Türkologlar, Aleksandr Nikolayeviç'in ne şahsiyetinden ne de yazılarından haberdar değildirler. Bu eksikliği kapatmak amacıyla *Sovjetskaja Tjurkologija* dergisinin 1973/5 sayısında *Istorija otečestvennoj tjurkologii* (Milli Türkolojinin Tarihi) başlığı altında Samojlovič'in anısına yayımlanan bir makaleler dizisini dikkatinize sunmak istiyorum (Kononov, Musaev, Fazylov, Nuraliev, Azimov & Čaryjarkov, Nasilov ve Baskakov). Genel bilgi ise Vikipedi'de bulunmaktadır, örneğin: http://tr.wikipedia.org/wiki/Samoyloviç ve ayrıca <http://ru.wikipedia.org/wiki/Самойлович,_Александр_Николаевич>; 05. 09. 2012.

rahat okunup anlaşılırken etimolojik sözlük bilgiyi daha çok telgraf gibi taslak hâlinde vermektedir. Bu sunuş tarzı, sözlüğün okunmasını, ayrıca tecrübeli olmayan kullanıcı için, oldukça zorlaştırır ve ekseriyetle okurun heyecanını frenleyip ilgisini bastırmaktadır. Geleneksel diyebileceğimiz bu yaklaşım, bugünkü imkânlarımız karşısında, artık hiç münasip değildir. Sözün kısası, tarihî bir bilim dalı olarak köken tarihinin de gelecekte daha çok tarih bilimine ait yöntemlere dayandırılması en önemli şartlardan biridir.

Etimoloji alanında rastlanan en büyük zorluk, genel olarak az çok eksik malzeme üzerinde çalışmak zorunda kalmamızdır. Bu gerçeği basit bir örnek vasıtasıyla kısaca aydınlatmak istiyorum: Resimli bir *puzzle* (yapboz) oyunu alırsak, üzerindeki resmin ne olacağı, kullanılabilir tüm parçaların birleştirilmesinden sonra belli olur. Oyunu oluşturan parçaların sayısına bağlı olarak birleştirme süreci çok fazla zaman alsa da, resim en nihayet bir bütün olarak çıkar. Şimdi bir sözcüğün köken tarihini resimli bir *puzzle* oyunu olarak kabul edersek, bunun birleştirilip çözülmesi bir taraftan hazır aldığımız oyuna benzerken diğer taraftansa ondan gayet farklı yönleriyle karşımıza çıkar. En mühim fark, parçalarının sayısının belirsiz ve mutlaka eksik olmasıdır. Çünkü tarihe daldıkça sözcüğün bize kadar ulaşan izleri azalıp yavaş yavaş kaybolur. Demek ki elde edeceğimiz "etimolojik resim", veri eksikliği yüzünden az çok bitmemiş hâlde kalacaktır. Bu duruma aslında doğal denebilir. Zira gerekli veri olmadıktan sonra tarih bilimi de kendi sınırlarına varmaktadır. Diğer bilim dallarından ziyade etimoloji sahası böylelikle spekülasyonlar, tahminler için olağanüstü besleyici bir toprak oluşturmaktadır ve bazen veri noksanlığı bir teori yardımıyla değilse de fanteziyle doldurulur. Fakat gerçek, teori ve fantezi arasındaki sınırların çizilmesi de hiç kolay değildir. Şimdi bu hassas noktaya vardıktan sonra araştırmacı komiser, sözcükse sanık olur. Komiserin görevi, maksadı güçlü delil bulup sanığın neler işlediğini açıklayarak ispatlamaktadır. Komiserin başarısı hem sanığın verdiği itirafa ve bıraktığı izlere hem de kendi hüneri ile tecrübesine bağlıdır. Güvenlikteki komiserde olduğu gibi "etimolojik komiser"in de hem soğukkanlılığının, sezgi gücünün eksikliği hem de hayal gücünün fazlalığı onu yanıltıp hataya düşürebilir. Daha çok kişisel becerikliliğe bağlı olan durumların yanı sıra öyle davalar da vardır ki, güvenilir karar vermek hiç olası değildir. O zaman farklı görüşler ve akademik tartışmalar doğar. Son senelerde yeni fikirlerle canlandırılan Altayistik böylesi bir ikilemi her yönüyle teşkil etmektedir. Sözde Altay dillerinin akrabalık ilişkileri sorunu ateşli münakaşalara sebep olan ve gittikçe de "inanç meselesi"ne dönüşen bir konudur. Nesnel bakış açısından bu sorun nihai çözümünü hâlâ beklemektedir. Her nasıl olursa olsun, bu tebliğin kapsamında sıcak Altayistik tartışmasına daha çok benzin döküp girmeyeceğiz, çünkü aydınlatılacak terimler bu sahanın dışına düşmektedir.

Artık başlıkta söz edilen "ikiz kardeşler"e gelecek olursak ... Andreas Tietze, 2002 senesinde yayımlanan *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nın birinci cildinde *başkün* "pazartesi" ve *baraskün* "çarşamba" adlarını Anadolu ağızlarına ait olan gün isimleri olarak gösterip ikisinin dolaysız temeli olarak Rumca *παρασκευή* (/parascɛwˈe:/, /parasceβˈi/) "cuma günü" sözcüğünü kabul etmektedir; krş.

"AD. ***başkün*** 'pazartesi' DS 562 < BizYun. *παρασκευη* (paraskeví) 'cuma günü' [asıl mana: 'hazırlanma'] Ch. Tzitzilis 1987g no. 392. krş. *baraskün*." (s. 217b).

"AD. ***baraskün*** 'çarşamba' DS 526 < Yun. *παρασκευη* (paraskeví) 'cuma günü' [EYun. 'hazırlanma'] Ch. Tzitzilis 1987g No.: 392." (s. 204a).

Renksiz ve eksik sunulan bu önerilerin ikisi de kesinlikle doğru değildir. Hangi nedenlerden dolayı reddedilmeleri gerektiğini hemen açıklayacağız!

Başkün sözcüğünün yapısına bakıldığında bunun, ödünçlemelerde meydana gelebilen ses değişmeleri açısından Rumca *παρασκευή* ile herhangi bir ilişkisi olmadığı, fakat Oğuz Türkçesine dayanan bir ortamda aslında **başgün* şeklinde geçmesi beklenen, *baş* ile *gün* ögelerini içeren bir birleşik sözcüğü oluşturduğu hemen anlaşılmaktadır. Anlam bilimsel bakımdan "*başkün*"ün haftanın başı, ilk günü, yani "pazartesi" olması da akla yatkındır. *G* yerine *k* sesinin geçmesi ise ismin, büyük olasılıkla Anadolu'nun yerlisi olmayıp, Oğuz Türkçesi grubuna girmeyen diğer bir Türk dili kaynaklı olduğunu vurgulamaktadır.[2]

Bundan hareketle hem *başkün* hem de *baraskün* sözcüklerinin yayılma alanını incelemek üzere tekrar *Derleme Sözlüğü*'ndeki verilere bakacak olursak, bugün isimlerinin sadece Konya Sarayönü (Kadınhanı değil!) ilçesinin Başhüyük kasabasında tespit edildiğini öğrenmekteyiz.[3] Bundan da ikisinin 1905 yılından başlayarak o yöre civarlarına yerleşen Karaçay göçmenlerinin diline ait olduğu anlaşılmaktadır,[4] krş. Karaçayca-Balkarca *baškün* "pazartesi" ve *baraskün* "Çarşamba".

---

2 krş. Türkçe, Azerbaycanca *gün* biçimi aleyhinde Tatarca, Başkurtça *kön*, Kazakça, Kırgızca *kün* vs.

3 *DS*'te "Başhöyük *Kadınhanı-Konya" olarak geçen kayıt yanlıştır, bunun "Başhüyük *Sarayönü –Konya" olması gerekir.

4 "Konya ilinin Sarayönü ilçesine yedi kilometre uzaklıkta küçük bir yerleşim birimi olan Başhüyük, Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya göçen Karaçay Türkleri tarafından ١٩١٠ yılında kurulmuş ٤٥٠ hanelik bir köydür. Köy halkı ١٩٠٥ yılında, Elbruz Dağı eteklerinde uzanan Karaçay bölgesinin Ogarı Teberdi, Töben Teberdi (Sıntı) köylerinden göçen Karaçaylı ailelerden oluşmaktadır" (Tavkul 1989: 193). Türkiye'ye yerleşen Karaçay-Balkar göçmenlere yönelik genel bilgi *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* adındaki

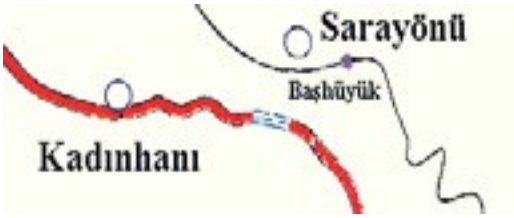

Konya: Kadınhanı ile Sarayönü ilçeleri ve Başhüyük

Demek ki, sayın Tietze, biz, öne sürdüğünüz gibi ikiz kardeş olamayız, ayrıca Rumların Türkçede bıraktıkları birer iz de sayılamayız! İkimiz, Karaçay kimliğini taşayan Kafkaslıyız! Üstelik tam bir haftaya layık olarak yedi kardeş Elbruz Dağı etrafındaki alımlı vadilerden Konya'nın uçsuz bucaksız ovasına geldik. İşte bu biziz:[5]

• ***ıyıḫ kün*** (Karaçay aşireti, Başhüyük *Sarayönü*-Konya) = Karaçayca-Balkarca *ıyıx kün* "pazar günü" (*DS* 2498a; *QMOS* 1989: 758a; *QMTAS* 3: 1020a; Tavkul 1994: 223b; Tavkul 2000: 226b).

• ***başkün*** (Başhüyük *Sarayönü*-Konya) ve ***baş*** (Kadıçiftliği-İstanbul) = Karaçayca-Balkarca *baš kün ~ baškün* "pazartesi" (*DS* 549a, 562a; *QMOS* 1989: 124a; *QMTAS* 1: 364a; Tavkul 1994: 202b; Tavkul 2000: 113a).

• ***gürgekün*** (Başhüyük *Sarayönü*-Konya) = Karaçayca-Balkarca *gürgekün* (*DS* 2236a; *QMTAS* 1: 642b; Tavkul 1994: 220b; Tavkul 2000: 211a); Karaçayca *gürge kün*, (Balkarca) *gewürge kün* "Salı" (*QMOS* 1989: 195a, 185a; *QMTAS* 1: 589b).

• ***baraskün*** (Karaçay, Başhüyük *Sarayönü*-Konya) = Karaçayca-Balkarca *baras kün ~ baraskün* "Çarşamba" (*DS* 526a; *QMOS* 1989: 117b; Tavkul 1994: 202a; Tavkul 2000: 110a).

• ***ortakün*** (Karaçay aşireti, Başhüyük *Sarayönü*-Konya), ***orta*** (Kadıçiftliği-İstanbul) = Karaçayca-Balkarca *orta kün ~ ortakün* "perşembe (*DS* 3289b;[6] *QMOS* 1989: 502a; *QMTAS* 2: 1065b; Tavkul 2000: 311a)".

• ***bayrım kün*** (Başhüyük *Sarayönü*-Konya), ***bayrım*** (Kadıçiftliği-İstanbul) = Karaçayca-Balkarca *bayrım kün ~ bayrımkün* "cuma günü" (*DS* 585a; *QMOS* 1989: 114b; *QMTAS* 1: 317a; Tavkul 1994: 203a; Tavkul 2000: 115b).

---

eserde de sunulmaktadır (*EGRT* 1989: 89-90 ve 309).

5 "Derleme Sözlüğü'nde Kullanılan Gün Adları"na dair makalesinde Aşçı & Yastı da bu Karaçayca isimleri kısaca göstermektedir (2008: 117-118).

6 *DS*'de basit bir tertip hatası sonucu *ortaküm* olarak verilen sözcüğü burada düzeltip *ortakün* olarak göstermekteyiz.

• ***şabatkün*** (Karaçay, Başhüyük *Sarayönü*-Konya) = Karaçayca-Balkarca *šabat (kün)* "cumartesi" (*DS* 3732a; *QMOS* 1989: 747a; *QMTAS* 3: 964b; Tavkul 1994: 245a; Tavkul 2000: 360b).

Karaçayca-Balkarcanın bu ilginç gün adları sahnesi diğer Türk dillerinde kullanılan sistemlerden oldukça farklıdır. Bugün en yaygın sistem Farsça gün adlarını neredeyse aynen yansıtan bir düzendir. Bunu, örneğin şu dillerde bulmaktayız:[7]

	pa	**pt**	**sa**	**ça**	**pe**	**cu**	**ct**
Farsça	*yak-šan-bih*	*du-šanbih*	*sih-šanbi*	*čahār/ čār-šanbih*	*panǰ-šan-bih ~ parşanbih*	*ādīna ~ ǰum'a*	*šanbih*
Türkmence	*yekšenbe*	*dušenbe*	*sišenbe*	*čaršenbe*	*penšenbe*	*anna (güni)*	*šenbe*
Özbekçe	*yakšanba*	*dušanba*	*sešanba*	*čoršanba*	*payšanba*	*ǰuma*	*šanba*
Uygurca	*yäkšänbä ~ bazar küni*	*düšänbä*	*sešänbä*	*čaršänbä*	*päyšänbä*	*ǰümä*	*šänbä*
Kırgızca	*ǰekšembi*	*düyšömbü*	*šeyšembi*	*šaršembi*	*beyšembi*	*ǰuma*	*išembi*
Kazakça	*žeksenbi*	*düysenbi*	*seysenbi*	*särsenbi*	*beysenbi*	*žuma*	*senbi*
Karakalpakça	*yekšembi*	*düyšembi*	*šiyšembi*	*šäršembi*	*biyšenbe*	*ǰuma*	*šembi*
Başkurtça	*yäkšämbĕ*	*düšämbĕ*	*šišämbĕ*	*šaršambı*	*kĕsaðna*	*yoma kön*	*šämbĕ*
Tatarca	*yäkšämbĕ*	*düšämbĕ*	*sišämbĕ*	*čäršämbĕ*	*pänǰišänbĕ*	*ǰomga*	*šimbä*

Bundan farklı ama yine de Farsçanın izlerini açıkça gösteren, birbirine yakın şu gün adları sistemlerine rastlamaktayız:[8]

Azerbaycanca	*bazar*	*bazar ertəsi*	*çərşənbə axşamı*	*çərşənbə*	*cümə axşamı*	*cümə*	*şənbə*
Türkçe	*pazar*	*pazartesi*	*salı*	*çarşamba*	*perşembe*	*cuma*	*cumartesi*
Nogayca	*bazar (kün) ~ katı kün*	*düysembi*	*säli*	*särsembi*	*biysembi*	*yuma*	*yuma ertesi*

Çoğu Arapça bir iç yüze sahip olan gün isimleri şu düzenin özelliğidir:[9]

---

7 Burada göstereceğimiz adlar çağdaş standartlara denk gelmektedir (bk. Steingass 1957; *RTkm* 1956; *RUzb* 1972; *UjgR* 1968; *RKırg* 1957; *RKzk* 1954; *RKkp* 1967; *RTat* 1997; *RBšk* 1954). Ağızlar ve sairede geçen gün isimlerine bu küçük çalışmanın kapsamında maalesef yer veremeyeceğiz. Buna yönelik malumat için Aleksandr N. Samojlovič'in çalışmasına bakınız (1923).

8 bk. *RNog* 1956.

9 bk. *RKmk* 1960; Tajmasxanova 1991: 101-103. Buna yakın sistemler bazı Kafkas dillerinde de kullanılmaktadır, mesela:

Kumukça	*qattigün ~ bazargün*	*itnigün*	*talatgün*	*arbagün*	*xamisgün*	*ǰumagün*	*songugün*

Çok özel bir sistemi Çuvaşçada görmekteyiz:[10]

Çuvaşça	*vısarnikun*	*tuntikun*	*ıtlarikun*	*yunkun*	*kěśnernikun*	*ernekun*	*šămatkun*

Son grubu Rusça gün isimlerinden oluşan düzenler teşkil etmektedir. Çoğunda Rusça terimler aynen kullanılır, bazılarındaysa girdiği dilin etkisiyle az çok değişmiş biçimde önümüze çıkmaktadır:[11]

Tuvaca	*voskresen'e ~ ulug-xün*	*ponedel'nik*	*vtornik*	*sreda*	*četverg*	*pjatnica*	*subbota ~ čartık ulug-xün*
Altay Türkçesi	*voskresen kün ~ poskresen kün*	*ponedel'nik*	*vtornik*	*sreda*	*četverg*	*pjatnica*	*subbot kün*
Yakutça	*baskıhıann'a*	*benidienn'ik*	*optuorunn'uk*	*serede*	*čeppier*	*beetinse*	*subuota*

Artık Karaçayca-Balkarca hafta günü sistemine denk gelen ya da benzeyen bir düzenin başka bir dilde var olup olmadığı sorusunu çözmek üzere bu ad-

---

Lakça	*alḥat*	*itni*	*ṯalat*	*arvaḥ*	*xamis*	*nǫžmar*	*χ̄ullun*
Lezgice	*häd ~ bazar*	*islen*	*salasa*	*arbe*	*xemis*	*ǯümä*	*kiš*
Çamalalca	*haṭã ~ çabáb*	*itní ~ aq̇úxiñab:*	*talát*	*arbá'*	*x̄amíz ~ s̄īniš̄*	*ruzmã*	*béx̄aš̄ ~ šamát*

bk. *RLak* 1994; *LzgR* 1966; *ĆamR* 1999.

alḥat, häd, *haṭã* ‹— *yaum 'al-'aḥad* ("pazar günü") : *'aḥad* "biri, kimse" (Wehr 1968: 6a).

tnigün, itni, (*islen* ‹?›), *itní* ‹— *yaum 'al-'iṯnain* ("pazartesi") : *'iṯnāni* "iki" (Wehr 1968: 95b).

talatgün, ṯalat, salasa, talát ‹— *yaum 'aṯ-ṯalāṯā'* ("salı günü") : *ṯalāṯ(a)* "üç" (Wehr 1968: 93a).

arbagün, arvaḥ, arbe, *arbá'* ‹— *yaum 'al-'arba'ā'*, *'al-'arbi'ā'* ("Çarşamba") ‹— *'arba'(a)* "dört" (Wehr 1968: 290b).

xamisgün, *xamis*, *xemis*, *x̄amíz* ‹— *yaum 'al-ḫamīs* ("Perşembe") ‹— *ḫams(a)* "beş" (Wehr 1968: 236a).

ǰumagün, *ǯümä* ‹— *yaum 'al-ǧum'a* ("Cuma") (Wehr 1968: 121b).

10 bk. *RČuv* 1971. Adların manasına, iç yüzüne dair ayrıntılı bilgiyi Munkácsi (1932) vermektedir.

11 bk. *RTuv* 1980; *RAlt* 1964; *RJak* 1968.

ları Karayların kullandıkları gün isimleriyle karşılaştıracağız (bk. *KPR* 1974: 682):[12]

Ka-Bal.	*ıyıxkün*	*baškün*	*gürgekün*	*baraskün*	*ortakün*	*bayrım-kün*	*šabatkün*
Karayca	*yexk'un'* (T), *yix-kin* (G), *yuxkün* (K)	*yex-bašk'un'* (T), *yixbaskin* (G), *yux-baškün* (K)	*ortak'un'* (T), *orta-kin* (G), *ortakün* (K)	*xank'un'* (T), *xankin* (G), *qankün* (K)	*kičiba-raski* (T), *kiceyne-kin* (G), *kičeyne-kün* (K)	*baraski* ~ *aynak'un'* (T), *aynekin*, *eynekin* (G), *eynekün*, *aynekün* (K)	*šabbatk›un›* (T), *šabbatkin* (G), *šabbatkün* (K)

Gördüğümüz gibi bu sistemler birbirine oldukça yakındır, yani Karaçayca-Balkarcada geçen gün adlarının çoğu Karaycada da bulunmaktadır. Fakat ondan farklı olarak kimi adlar başka günler için kullanılmaktadır:

	Karaçayca-Balkarca	Karayca
ortakün	"perşembe"	"salı"
baraskün/*baraski*	"çarşamba"	"cuma"

Bazı isimler de Karaycada hiç yoktur: *gürgekün* ile *bayrımkün* (bunların yerine *ortakün* ile *baraski* bulmaktayız).

Bunun tersine Karaçayca-Balkarcada geçmeyen isimler, Karayca *qankün* (krş. Çuvaşça *yunkun*), *kičibaraski* ~ *kičeynekün* (krş. Çuvaşça *kěśnernikun*) ve *aynekün*'dür (krş. Çuvaşça *ernekun*).

Birbirine uyan adlar ise *ıyıxkün* ile *yuxkün*, *baškün* ile *yuxbaškün* ve *šabatkün* ile *šabbatkün*'dür.

Bu ilginç sistem benzerliğini ve adları tek tek incelemeden önce bir daha "ikiz kardeşlerimiz"e dönüp bir-iki söz söylemeliyiz: Sarayönü Konya'daki *baraskün* isminin Rumca *παρασκευή* sözcüğüne bağlanması aslında Andreas Tietze'nin değil, Christos Tzitzilis'in önerisidir (1987). Bu öneri bir taraftan doğruysa d diğer taraftan kesinlikle yanlıştır. Zira Anadolu'da kaydedilen *baraskün* Anadolu Türkçesinde geçmeyen fakat o coğrafyaya göçmüş Karaçayların diline ait olan bir kelimedir. Bu yüzden Tzitzilis'in *Griechische Lehnwörter im Türkischen* (Türkçede Rumca ödünçlemeler) adındaki çalışmasında ve tabii ki, Tietze'nin Türkiye Türkçesine yönelik etimolojik sözlüğünde (2002) yer alması doğru değildir. Demek bizim tanınmış "etimolojik

[12] Kısaltmalar: (T) Trakai kenti (Litvanya), (G) Galiçya ve (K) Kırım ağızları. Tabloda geçen ağız biçimlerinden genellikle Kırım ağzınınkini göstereceğiz.

komiserler" burada çok önemli gerçekleri gözden kaçırmışlardır. Zira sanık, sandıkları gibi Anadolu Rumlarından kalma değildir, fakat daha önce anlattığımız gibi Karaçay pasaportunu taşıyan Rum asıllı bir Kafkaslıdır.[13]

Sözcüğün Karaçaycadaki iç yüzüne ışık tuttulduğunda bunun en başta hangi yol üzerinden Rumcadan Karaçayca-Balkarcaya ilerlediğini incelememiz gerekmektedir, çünkü Rumcadan dolaysız bir alıntı olması olası değildir.

Kafkas dillerindeki Rumca kökenli sözcükleri aradığımızda başvurulması koşul olan ilk adresler Ermenice ile Gürcücedir. Ermeni ve Gürcülerin Hristiyanlığı kabul etmeleri neticesinde dillerine 5. yüzyıldan sonra Bizans Yunancasından büyük ölçüde terimler akmaya başlamıştır. Bunların arasında *παρασκευή* ismi de bulunmaktadır. Ulaşabildiğimiz ilk izi Eski Gürcüce *ṗarasḳevi* (პარასკევი "Cuma") bi輅midir (bk. Sardshweladse & F臧nrich 2005: 938a). Bundan baka **A.** Udice *paraski* (Gukasyan 1974: 187), İnguşça *ṗäraska* (*IngR* 2009: 560b), Çeçence *ṗeraska* (*ČečR* 2005: 206b), Adigece (edebî standart) *bărăskăšx*^{o} (бэрэскэшхӀ) **"cuma günü"** (*AdygR* 1991: 41a);[14] **B.** Adigece (edebî standart) *bărăskăẑəj* (бэрэскэжъый; *AdygR* 1991: 41a),[15] (Abdzeh ve Şapsığ ağzı) *berezkezi* (Munkácsi 1932: 2, Not 2), Kabardeyce (edebî standart) *bărăẑej* (бэрэжъей; *KbdR* 1957: 23b),[16] *berazey* (), Ubıhça *b(a)rask'a* **"Çarşamba"** (Vogt 1963: 91); **C.** Kabardeyce (edebî standart) *bărăsç›ăšx*^{o}*ə* **"pazar günü"** (*KbdR* 1957: 24a); **D.** Kabardeyce (edebî standart) *bărăsç'ăẑej* **"pazartesi"** (*KbdR* 1957: 23b); **E.** Osetçe (İron) *barysḱ'ī*, (Digoron) *baræsk'æ* "matem, yas; paskalya öncesi perhiz zamanı" (Abaev 1: 238) biçimlerini saymak mümkündür. Yine de Karaçayca-Balkarca *baraskün*'ün bu biçimlerin hangisine bağlı olduğunun saptanması kolay değildir. Bu döküme dayanarak ancak şunu söyleyebiliriz: Biçimsel açıdan *baraskün*'e en yakın olanlar Çerkes dillerinde (Adigece ve Kabardeyce) geçen kalıplardır ve coğrafya bakımından Kabardeyler Karaçayların ve ayrıca Balkarların komşularıdır. Her nasıl olursa olsun, **baraskV*+ sözcüğü Karaçayca-Balkarcaya girdiğinde **.kV*+ yerine bu dillere ait olan *kün* "gün" geçmiştir.

Karaçayca-Balkarca diğer gün adlarını da incelediğimiz zaman birçoğunun bir Hristiyan geçmişine sahip olduğu anlaşılmaktadır.[17]

---

13 Bu hususta çağırılması gerekli olan Ufuk Tavkul (1994), Tietze tarafından tanık olarak dinlenmemiştir.

14 = "büyük cuma günü": *bărăskă* + *-šx*^{o}*(ă)* 'büyük' (Šagirov 1: 76).

15 = "küçük cuma günü": *bărăskă* + *-ẑəj* 'küçük' (Šagirov 1: 75).

16 Bu özel biçimin ayrıntıları için bk. Šagirov 1: 76.

17 Gün adlarından daha ziyade Karaçayca-Balkarca ay adları Hıristyanlığın damgasını taşımaktadır, krş.: (1) *bašil ay* "Basileios ayı" (= Osetçe (Digoron) *basilti mæjæ* ~ *Basiltæ*; Arys-Djanaïéva 2004: 166, *DigR* 2003: 177b), (2) *bayrım ay* "Meryem ayı" (krş. Osetçe

Šabatkün, (Eski) Gürcüce *šabat-i* biçimine denk gelmektedir (Sardshweladse & F臧nrich 2005: 1316b); üstelik krş. (Gürcüce >) Batsça *šabat* (Schiefner 1856: 128b; Kadagiʒe & Kadagiʒe 1984: 664a). Bu terim büyük olasılıkla Ermenice (*šabat'*) üzerine Süryaniceden (**šabbat*, *šabb^{a}t̲-ā*) Kafkas dillerine ödünçlenmiştir (bk. Ačaṙyan 3: 479-480). Bernhard Munkácsi bunu şöyle açıklamaktadır (1932: 46):

Bilindiği gibi 3. yüzyılın sonunda, cumartesinin hâlâ haftanın mukaddes günü olarak kutlandığı dönemde Ermenistan Hristiyanlığı resmî olarak yeni kabul etmiş bir ülkeydi ve İberlere (Gürcülere ve Albanlar) de Hristiyanlık 300 senesi civarında Ermenistan'dan, daha doğrusu Ermenistan üzerinden geçerek Suriye'den gelmiştir. Bu Hristiyan halkların kültürel etkisiyle hem günün adedi, hem de *şabat* ismi oldukça erken dönemde Kafkaslardaki putperest (pagan) halklar arasında da tanınmıştır...[18]

Karayca *šabbat* biçiminin İbraniceye ve böylelikle Karayların Yahudi olmasına bağlanması kanımca doğru değildir. Zira bu terim eski zamanlardan beri farklı yollar üzerinde geçerek birtakım dil ve kültürlere yayılmıştır. Dolayısıyla *šabbat* adı ya da buna dayanan az çok farklı biçimler kesinlikle Yahudiliğin bir işareti olarak sayılmaz. Üstelik Karayların hafta günü isimleri sistemi hiçbir şekilde Yahudiliğin damgasını taşımamaktadır.

Gürge kün ~ ***Gewürge kün***, Hristiyanlıkta ejderha öldürücüsü olarak tanınmış olan ve Gürcüstan'da hem azizlerin en önemlisi hem de cesur ve gerçek bir savaşçı olarak sayılan Aya Yorgi'nin günüdür (Gürcüce *çminda giorgi*,

---

(Digoron) *majræni mæjæ* "ağustos"; *DigR* 2003: 361a = Gürcüce *mariamobis tve* "ağustos", yani "*mariamoba*'nın ayı"; *mariamoba* "Meryem Ana"nın bayramı ١٥ ağustosta"; Sardshweladse & Fähnrich 2005: 615b), (3) *toturnu al ayı*, (4) *toturnu art ayı* "Teodor'un ilk/son ayı", (5) *xıča(w)man ay* ‹?›, (6) *nikkol ay* "Nikolas'ın ayı" ~ *lukkol ay*, *lukkul ay*, *lukkur ay* (krş. Osetçe (Digoron) *Nikkola* "mayıs"; Arys-Djanaïéva a.y., fakat *nikkola mæjæ* "aralık"; DigR 2003: 393a), (7) *džaynı al ayı* "yazın ilk ayı", *Eliya ay* "İlyas ayı", (٨) *džaynı art ayı* "yazın son ayı", *qırqar ay* "kırkma ayı", (9) *qırqawuz ay* "‹?› kırk ağız ayı", *küz ay* "güz ayı", (10) *küznü art ayı* "güzün son ayı", *et ıyıq ay* "et haftasının ayı", (11) *abıstol ay* (~ *amıstol ay*), "Havari ayı" (krş. Osetçe (Digoron) *amistol* "haziran"; Arys-Djanaïéva a.y., *DigR* 2003: 25b), *qač ay* "sonbahar ayı" (bence daha ziyade "haç ayı") ve (12) *endrewük ay* "Andreas ayı", *abıstolnu art ayı* "Havari'nin sonraki ayı" (*QMOS* 1989: 805). Bu adların iç yüzüne bu tebliğde ışık tutmak mümkün değildir, çünkü bu ayrı bir çalışmanın konusudur.

18 Aynen: "Bekanntlich war Groß-Armenien bereits am Ende des III. Jahrhunderts, also zur Zeit, als noch Samstag als Wochenfeier geheiligt wurde, ein offiziell christianisiertes Land und auch zu den Iberern (Georgiern, Albaniern) kam das Christentum um das J[ahr] 300 von Armenien und auch über Armenien hinweg, von Syrien her. Durch den Kultureinfluss dieser christlichen Völker konnte die Institution, sowie der Name des Sabbats ziemlich früh auch bei den Heidenvölkern des Kaukasus populär geworden sein...".

Rumca Ἅγιος Γεώργιος).[19] Krş. Osetçe (İron) *ǵīorguba*, (Digoron) *gewærgoba* < Gürcüce *giorgoba* 'Aya Yorgi'nin bayramı (Kasım ayının 23ünde)' (Abaev 1: 519).[20] Fakat hafta günü ismi olarak Karaçayca-Balkarca dışında bu terim için başka bir ipucu bulunamamaktadır (Čibirov 1978: 25). Üstelik Karaçay ve Balkarların halk inançlarına göre *Gewürge kün* olumsuz bir gündür; örneğin şu atasözlerini krş.: *Gewürge kün ǰolġa barma, orta kün ǰoldan kalma* '*Gewürge* (salı) gününde yola çıkma, *Orta* (perşembe) gününde yolculuktan çekinme' çünkü *Gewürge kün - ırıs kün* '*Gewürge kün*, kötü alametin günüdür' (*QMTAS* 1: 589b). Yandaki resimde: Aya Yorgi, ejderhayı öldürerek kralın kızını kurtarırken.[21]

Bayrımkün, bu ilginç adın temelini Osetçede bulmaktayız: (İron) *Majræmbon*, (Digoron) *Majrænbon* "Cuma", aynen "Meryem günü". Oradan Karaçayca-Balkarcanın yanı sıra başka komşu dillere de geçmiştir; örneğin: Kabardeyce *mărem* (*KabR* 1957: 260). Fakat cuma Müslümanların ibadet günü olduğu için *bayram* sözcüğü etkisiyle **Majräm-kün*'den *Bayrım-kün* olmuştur (bk. Abaev 2: 67-68; Munkácsi 1932: 44 ve ayrıca Čibirov 1978: 25, 196).[22] Burada da gün isimleriyle ilgili atasözleri tanıtmak uygundur: *Bayrımda ayazmazsa, šabatda ayazır; šabatda ayazmasa, qıyamatda ayazı*r "Cuma gününde (hava) ayılmazsa, cumartesi gününde ayılır; cumartesi gününde ayılmazsa, kıyamet gününde ayılır" (*QMTAS* 3: 964b) ve *šabatda kün ayazmasa, qıyamatda da ayazmaz* "Cumartesi gününde hava açılmazsa, kıyamet gününde de açılmaz" (*QMTAS* 1: 285b).

Baškün adı Karaçayca-Balkarca ve Karaycanın yanı sıra ağız seviyesinde Tatarca, Başkurtçada (*baškön*; *TatR* 1966: 62b; *BTDH* 2002: 41b) ve Sibirya'daki Mişer-Tatarların dilinde de geçmektedir (*baškün* 'pazartesi'; Munkácsi 1932: 43, 48; Samojlovič 1923: 109). Anlamsal açıdan *baškün* ile aynı kalıba Macarca *hét-fő* ve Osetçe *kūri-sär* (aynen "hafta başı" = "pazartesi") isimleri sığmaktadır (Munkácsi 1932: 42, Not 2 ve 48). Munkácsi'ye göre (1932: 48-49) bu adlandırma esasen Hristiyanlığı dayalı haftanın ilk günü,

---

19 Aya Yorgi'ye yönelik daha ayrıntılı bilgiyi M. Zuraschwili (2004) vermektedir.

20 Osetçe *ǵīorguba mæj* = Gürcüce *giorgobis tve* 'Kasım ayı' (a.y. ve Arys-Djanaïéva 2004: 166).

21 <http://ka.wikipedia.org/wiki/წმინდა_გიორგი>; 06. 09. 2012.

22 krş. Karaçayca-Balkarca *bayram kün* "bayram günü" (*QMOS* 1989: 114b). *Bayrım kün*'ün yanı sıra *bayrım gece* ifadesi de var. Fakat Azerbaycanca *cümə axşamı*'dan farklı olarak bu isim tüm perşembe günü için değil, sadece perşembeyi cumaya bağlayan gece için kullanılmaktadır (*QMTAS* 1: 317a).

yani pazar günü için kullanılmış, sonra ise pazartesine yani iş haftasının ilk gününe kaydırılmıştır.[23] Pazar haftanın ilk günü olursa, cumartesi son günü olur. Bu durumu belki Kumukça *songugün* yansıtmaktadır. Bundan hareketle ***ortakün*** -Rusça *sreda* olduğu gibi- aslında çarşambanın ismi olmalıdır. Fakat *baškün*'ün pazartesine kaydırılmasıyla el ele *ortakün* ismi de çarşambadan perşembeye geçmiş olabilir.

Yine de bu fikirlerin doğru olup olmadığı net bir şekilde ispatlayan verimiz yoktur. Ayrıca Karayca *ortakün*'ün öne kayıp hemen *yuxbaškün*'den sonra geçmesi de oldukça şaşırtıcıdır.

pa	pt	sa	ça	pe	cu	ct	
[baškün]			[ortakün]			*songugün* (Kum)	
	pt	sa	ça	pe	cu	ct	pa
——›	*baškün* (KB)		——›	*ortakün* (KB)			[songugün]
	pt	sa	ça	pe	cu	ct	pa
——›	*yuxbaš-kün* (Kar)	*ortakün* (Kar)	‹——				

Iyıḫ kün ismi Karaçayca-Balkarca *ıyıq* "hafta" sözcüğü ile ilgilidir (*QMOS* 1989: 758a). Aslında "haftanın günü", yani "haftanın ibadet ve bayram günü" manasına gelen bu ad "Ruslarda haftanın mukaddes günü" olan pazar gününü (*voskresen'e*) yansıtmaktadır. Anlamsal bakımdan benzer bir modeli örneğin Tatarca *atnakön* "Cuma", Başkurtça *aδnakön* (Gäynä) "pazar günü" ve Çuvaşça *erne (-kun) ~ erne-kon* "cuma günü" teşkil etmektedir. Özellikle Rusların bayram gününü Tatarca *ursatna*, *urısatnas*, *urısätnä* (*TTDS* 1969: 53-54, 241, 456-457, 548), Başkurtça *urıθ aδnahı* ve Çuvaşça *vırsarni(kun)* ("Rus cumaı") "pazar günü" (*ČuvR* 1982: 87c) bileşik adları işaretlemektedir; daha ayrıntılı bilgiyi Munkácsi (1932: 43-44) ve Bläsing (2011: 153-154) vermektedir.

Karaçayca-Balkarca *ıyıq/x* ile Karayca *yex- ~ yix-*, *yux-*, Eski Türkçe ve Eski Uygurcada geçen *ıδuq* "mukaddes, mübarek" biçimine (*y* < *δ*) dayanmaktadır (bk. Clauson 1972: 46; Räsänen 1969: 164b). Buna göre *yuxkün* "haftanın mukaddes günü", *yuxbaškün* "haftanın başı, ilk günü" demektir. Bunların yanı sıra Trakai ağzında "cumartesi akşamı" için *yexk'eč'a*, yani "haftanın mukaddes günü öncesi gece" ve *yeg'uv* ("mukaddes ev") "kilise" sözcükleri de kullanılmaktadır (*KRP* 1974: 278a, 269a).[24]

---

23 Her nasıl olursa olsun, Karaçay-Balkar bir atasözüne göre *Buttuq baškün tirilir* 'Aptal olanı *baškün*'de dirilir' (*QMTAS* 1: 364a).

24 Jodłowska-Ebo (٢٠٠٦) aslında aynı sonuca varmıştır, fakat her nedense *yexbaškün*'deki *yex-* ögesini *yexkün*'dekinden ayırarak ilki *ıδuq*'e diğerini ise Farsça *yeg* "iyi" sözcüğüne

Haftanın mukaddes günü aynı zamanda pazar kurulduğu gün olursa, çok paraya mal olacağı bir gün olabildiğini şu atasözü ifade etmektedir: *Iyıx kün - bazar kün, xar kim xurǰunun qazar kün* "*Iyıx kün* pazar günü, herkesin cebinin delindiği gündür" (*QMTAS* 3: 1020a).

İlk başta belki tuhaf gelen Karaçayca-Balkarca ile Karayca hafta isimleri sistemleri arasındaki benzerlik, Batı Göktürk boy ve halklarının geçmişini göz önüne getirdiğimiz zaman aslında hiç de tuhaf değildir. Zira adı geçen halkları birbirlerine bağlayan kültürel halka Hazarlardır. Doğudan gelip 7. asırda Kuzey Kafkas yöresine ve ayrıca günümüze kadar kendilerinin adını taşıyan Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyısına yerleşen Hazarlar, iktidarının zirvesinde Aral Gölü'nden Karpartların eteklerine doğru ve Kafkaslardan İdil-Ural bölgesine kadar uzanan bir devlet kurmuşlardır.

Hazar Devleti[25]

Bu güçlü mihver üzerinde geleneksel Kafkas uygarlıklarıyla daha yeni gelen Türk kültürü arasında ilginç maddi ve manevi alışverişler gerçekleştirilmiştir ve bundan ortaya çıkan kimi ürünler Hazarların hâkimiyeti altında ve etrafında yaşayan halklara da yayılmıştır. Bu açıdan bir daha Karaçay-Balkar ile Karay hafta günü sistemlerini gözden geçirdiğimizde şu noktalar vurgulanmaktadır:

A. *ıyıxkün*/*yuxkün*, *baškün*/*yuxbaškün*, *ortakün* ve *qankün* isimler büyük olasılıkla Türk mirasına aittir. İlginç olanı, kimi geleneksel sistemlere aksine bu isimlerin hiçbiri doğa hadiseleri veya mevsimlik işler ile ilgili değildir.

B. *gürgekün*, *bayrımkün*, *baraskün*/*baraski* ve *šabatkün*/*šabbatkün* adları Hristiyanlık'tan kaynaklıdır.

---

bağlamaktadır ("Kar. *yexbaškün* 'Monday' = 'the head (*baš*) day (*kün*) of the week (*yex*)'" ve "Kar. *yexkün* 'Sunday' = 'the good (*yex*) day (*kün*)'"; s. 68). Bu yaklaşımın yanlış olduğu *yeg´uv* ("iyi ev" değil, fakat "mukaddes ev") gibi sözcüklerden anlaşılmaktadır.

25 <http://de.wikipedia.org/wiki/Chasaren>; 06. 09. 2012.

C. *aynak'un'* adının kökeni İranca olmakla birlikte eski zamanda Türkçeye girip bayağı yayılmıştır. Fakat Müslümanların mukaddes gününün adı olduğu için en nihayet İslami terminoloji etkisine kalarak Arapça *ğum'a*'ya yer vererek gittikçe kaybolmuştur.

Çalışmamın sonunda gün adları konusuna sığan Karaçayca-Balkarca bir deyim üzerinde kısaca durmak istiyorum: *baškün bla boš kün sayın* "her Allah'ın günü, her gün, devamlı" (*QMOS* 1989: 124a; Tavkul 2000: 112a).

Baškün olduğu gibi *boš kün* terimini de bazı Kıpçak Türk dillerinde gün adı görevinde tespit etmekteyiz, mesela: Tatarca (ağızlarda) *buškön*, Mişer Tatarcası *bušḳün* "Salı", Başkurtça (ağızda) *buškön*! "cumartesi" ve buna benzer (*boš* yerine *täk* ile) Azerbaycanca *täk günü* "Salı" (*TatR* 1966: 86b*; ADİL* 4: 295a; Munkácsi 1932: 43 ve 45). Anlama geldiğinde *boš* öğesinin bu ifadede olumluluk mu yoksa olumsuzluk mu belirttiğine, şu anda elimizde bulunan malumata dayanarak, karar vermek mümkün değildir. Genel olarak salı günü -ve cumartesi mutlaka- olumlu, uygun bir gün olarak kabul edilmektedir. *Baškün*, *ortakün* ve *songugün* adlarına dair az önce yaptığımız açıklamalardan hareketle *boš kün*'ün esasen salıya mı pazartesine mi yoksa başka bir güne mi denk geldiği de belli değildir.

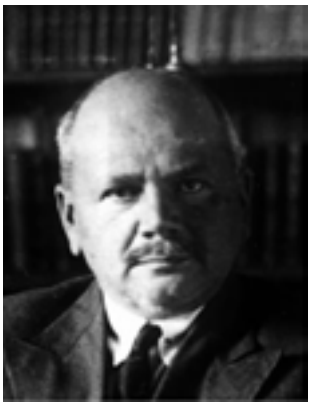

Алекса́ндр Никола́евич Самойло́вич

(17 (29) декабря 1880, Нижний Новгород - 13 февраля 1938)

востоковед-тюрколог[26]

Son söz Van'da derlenen bir atasözü olsun:

Çarşamba yalan diyenin, perşembe yüzü kara çıkar (*BA* 1971)

[26] <http://ru.wikipedia.org/wiki/Самойлович,_Александр_Николаевич>.

KAYNAKLAR

ABAEV, Vasilij Ivanovič (1958-89), *Istoriko-ėtimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka*, 1-4, Leningrad.

AČAŘYAN, Hrač'ya Hakobi (1971-79), *Hayeren armatakan baŕaran ‹Ėtimologičeskij korennoj slovar' armjanskogo jazyka›*, 1-4, Erevan.

AdygR (1991) = Txarkaxo, Yunus Ajubovič, *Adygejsko-russkij slovar'*, Maykop.

ARYS-DJANAÏÉVA, Lora (2004), *Parlons Ossète*, Paris.

AŞÇI, Ufuk Deniz & Mehmet YASTI (2008), "Derleme Sözlüğü'nde Kullanılan Gün Adları", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/3: 102-128.

AZIMOV, P. & B. ČARYJARKOV (1973), "A. N. Samojlovič i turkmenskoe jazykoznanie", *Sovetskaja Tjurkologija*, 1973, 5: 71-75.

BA (1969-1971) = *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, 1-2, Ankara.

BASKAKOV, N. A. (1973), "A. N. Samojlovič v pis'max k V. A. Gordlevsomu", *Sovetskaja Tjurkologija*, 1973, 5: 84-92.

BLÄSING, Uwe (2011), "Qıl Adına Namaz, Bir Gün Adının Tarihçesi", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadagu Bilig Bildirileri*, 26-27 Ekim 2009, Ankara: 137-172.

BTDH (2002) = *Bašqort tělěněŋ dialekttarı hüδlěgě ‹Dialektologičeskij slovar' baškirskogo jazyka›*, Öfö.

ČamR (1999) = Magomedova, P. T., *Čamalinsko-russkij slovar'*, Maxačkala.

ČečR (2005) = *Čečensko-russkij slovar' ‹Nokhchiĭn-o'rsiĭn slovar'›*, Moskva.

ČIBIROV, L. A. (1976), *Narodnyj zemledel'českij kalendar' osetin*, Cxinvali.

CLAUSON, Sir Gerald (1972), *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

ČuvR (1982) = *Čuvašsko-russkij slovar› ‹Čăvašla-vırăsla slovar››*, M. I. Skvorcov redakcileně, Moskva.

DigR (2003) = *Digorsko-russkij slovar' ‹Digoron-urussag dzurduat›*, sostavitel' F. M. Takazov, Vladikavkaz.

DS (1963-82), *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 1- 12, Ankara.

EGRT (1989) = *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, ed. Peter Alford Andrews, Wiesbaden.

FAZYLOV, Ėrgaš Ismailovič (1973), "A. N. Samojlovič - issledovatel' tjurkskix pamjatnikov srednevekov'ja", *Sovetskaja Tjurkologija*, 1973, 5: 58-65.

GUKASYAN, Vorošil (1974), *Udinǰä-azärbayǰanǰa-rusǰa lüɣät ‹Udinsko-azerbajdžansko-russkij slovar'›*, Bakı.

IngR (2009) = *Ingušsko-russkij slovar'*, Nal'čik.

JODŁOWSKA-EBO, Magdalena (2006), "On the Karaim Word for 'Monday' Again", *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 123: 67-69.

KADAGIƷE, Davit & Niḳo KADAGIƷE (1984), *Ċova-tušur-kartul-rusuli leksiḳoni ‹Cova-tušinsko-gruzinsko-russkij slovar'›*, Tbilisi.

KbdR (1957) = *Kabardinsko-russkij slovar' ‹Qăbărdej-urəs slovar››*, pod obščej redakciej B. M. Kardanova, Moskva.

KONONOV, Andrej Nikolaevič (1973), "A. N. Samojlovič - grammatist", *Sovetskaja Tjurkologija*, 1973, 5: 37-48.

KRP (1974) = *Karaimsko-russko-pol'skij slovar' ‹Słownik karaimsko-rosyjsko-polski›*, pod redakciej N. A. Baskakova, A. Zajončkovskogo, S. M. Šapšala, Moskva.

LzgR (1966) = *Lezginsko-russkij slovar'*, sostavili B. Talibov i M. Gadžiev, pod redakciej R. Gajdarova. Moskva.

MUNKÁCSI, Bernhard (1932), "Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebiets", *Kőrösi Csoma Archivum*, 2 (1926-1932): 42-64.

MUSAEV, K. M. (1973), "A. N. Samojlovič i sravnitel'naja leksikologija tjurkskix jazykov", *Sovetskaja Tjurkologija*, 1973, 5: 49-57.

NASILOV, D. M. (1973), "A. N. Samojlovič o klassifikacii tjurkskix jazykov", *Sovetskaja Tjurkologija*, 1973, 5: 76-83.

NURALIEV, D. (1973), "A. N. Samojlovič - issledovatel' turkmenskoj literatury i folklora", *Sovetskaja Tjurkologija*, 1973, 5: 66-70.

QMOS (1989) = *Qaračay-malqar orus sözlük ‹Karačaevo-balkarsko-russkij slovar'›*, Moskva.

QMTAS (1996-2005) = *Qaračay-malqar tilni angılatma sözlügü ‹Tolkovyj slovar' karačaevo-balkarskogo jazyka›*, 1-3, Nal'čik.

RAlt (1964) = *Russko-altajskij slo var'*, pod redakciej N. A. Baskakova, Moskva.

RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.

RBšk (1954) = *Russko-baškirskij slovar'*, sostavila G. R. Karimova, pod redakciej N. K. Dmitrieva, Moskva.

RČuv (1971) = *Russko-čuvašskij slovar' ‹Vırăsla-čăvašla slovar'›*, pod redakciej I. A. Andreeva i N. P. Petrova, Moskva.

RJak (1968) = *Russko-jakutskij slovar'*, pod redak0

RKkp (1967) = *Russko-karakalpakskij slovar' ‹Russa-qaraqalpaqša sözlik›*, pod redakciej N. A. Baskakova, Moskva.

RKmk (1960) = *Russko-kumykskij slovar' ‹Rusča-qumuqča sözlük›*, pod redakciej Z. Z. Bammatova, Moskva.

RKrg (1957) = *Russko-kirgizskij slovar' ‹Orusča-kırgızča sözdük›*, pod redakciej K. K. Judaxin, Moskva.

RKzk (1954) = *Russko-kazachskij slovar' ‹Orısša-qazqša sözdik›*, pod obščej redakciej N. T. Sauranbaeva, Moskva.

RLak (1994) = *Russko-lakskij slovar' ‹Ọsus-lakū slovar'›*, sostavitel' N. S. Džidalaev, Maxačkala.

RNog (1956) = *Russko-nogajskij slovar' ‹Russša-nogayša slovar'›*, pod redakciej N. A. Baskakova, Moskva.

RTat (1997) = *Russko-tatarskij slovar' ‹Rusča-tatarča süzlĕk›*, pod redakciej F. A. Ganieva, Moskva.

RTkm (1956) = *Russko-turkmenskij slovar' ‹Rusča-türkmenče sözlük›*, pod obščej redakciej N. A. Baskakova i M. Ja. Xamzaev, Moskva.

RTuv (1980) = *Russko-tuvinskij slovar'*, pod redakciej D. A. Monguša, Moskva.

RUzb (1972) = *Russko-uzbekskij slovar' ‹Rusča-ŭzbekča luɣat›*, red. Viktor Vasilevič Rešetov, Taškent.

SAMOJLOVIČ, Aleksandr Nikolaevič (1923), "Nazvanija dnej nedeli u tureckix narodov", *Jafetičeskij Sbornik*, 2:98-119.

SARDSHWELADSE, Surab & Heinz FÄHNRICH (2005), *Altgeorgisch-Deutsches Wörterbuch*, Leiden & Boston.

SCHIEFNER, Anton (1856) *Versuch über die Thusch-Sprache oder die khistische Mundart in Thuschetien*, St Petersburg.

STEINGASS, Francis (1957), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London. (Reprint of the First Edition 1892)

TAJMASXANOVA, T. G. (1991), "Terminy s vremennym značeniem v kumykskom jazyke", *Vyraženie vremennyx otnošenij v jazykax Dagestana (Tematičeskij sbornik)*, Maxačkala: 99-105.

TatR (1966), *Tatarsko-russkij slovar' ‹Tatarča-rusča süzlĕk›*, Moskva.

TAVKUL, Ufuk (1994), "Başhüyük'ten Derlenen Karaçayca Sözcükler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1989: 192-256.

——— (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara.

TIETZE, Andreas (2002, 2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı ‹Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen›*, 1, Istanbul & Wien, 2, Wien.

TTDS (1969) = *Tatar tĕlĕnĕŋ dialektologik süzlĕgĕ ‹Dialektologičeskij slovar' tatarskogo jazyka›*, L. T. Maxmutova redakciyasĕndä, Qazan.

UjgR (1968), *Ujgursko-russkij slovar'*, sostavil Ė. N. Nadžip, Moskva.

VOGT, Hans (1963), *Dictionnaire de la langue Oubykh*, avec introduction phonologique, index français-oubykh, textes Oubykhs, Oslo.

WEHR, Hans (1968), *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, vierte, unveränderte Auflage, Wiesbaden.

TZITZILIS,Christos (1987), *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)*, Wien.

ZURASCHWILI, Maia (2004), "Die Überlieferungen über den Heiligen Georg", *Kaukasische Post*, 45 (= http://www.kaukasische-post.de/KP45/allg2.htm).

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÖNERİLER: BELARUS ÖRNEĞİ

Ümit YILDIZ

1. GİRİŞ

Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi (YDTÖ) alanında 20 yıl öncesine kadar ülkemizin netleşmiş bir dil politikası, YDTÖ süreçlerine ait bir planı ve programı olduğu söylenemez. Bir başka deyişle, Türkçe öğretimi süreçlerinde çağdaş yabancı dil öğretim yaklaşım, metot ve tekniklerini temel alan kurum ve yapılanma eksikliği, YDTÖ öğretimi alanında büyük bir zaman kaybına yol açmış ve sürecin etkili şekilde başlayarak ilerlemesini yıllarca ötelemiştir. 1984 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde TÖMER'in kurulması ile birlikte, yabancılara Türkçe öğretimi süreçlerinin nitelik açısından nispeten bilimsel bir yaklaşımla ele alınmaya başlandığından bahsedilebilir. 90'lı yıllara gelindiğinde ise Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile birlikte özellikle Sovyet ardıllı ülkelerde ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Türkçe öğrenimine talebi önemli ölçüde arttırmıştır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin çöküşünü takip eden yıllarda Türk diline gösterilen talebi karşılayacak yeterli sayıda YDTÖ alan uzmanı bulunmaması, bu amaca göre tasarlanmış nitelikli eğitim-öğretim materyallerinin eksikliği gibi nedenler, hızla ortaya çıkan ihtiyaçlara zamanlıca ve etkili bir şekilde cevap verilememesiyle sonuçlanmıştır. Son yıllarda Türkçe dünya dili olma bağlamında hızlı adımlarla ilerlemektedir. Yabancı dil olarak öğretilmesi bağlamında ise artan taleplere karşılık verecek yapılanma süreçlerinin yürütülmesi ve dil politikalarının geliştirilmesi adımlarının aynı hızla atılamadığı görülmektedir. Bu durum Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi alanında program, yöntem ve materyal geliştirilmesi süreçlerini devamlı ötelemektedir. Türkçenin bir dünya dili olma yolunda hızla ilerlemesinin önünü açacak önlemlerin alınmasına paralel olarak, YDTÖ bağlamında da yerinde ve erken adımlar atılmadıkça dünya ölçeğinde en yaygın öğretilen diller bağlamında hak ettiği ilerlemeyi yeterince sağlayamayacağı bir gerçektir (Yıldız ve Tunçel, 2001).

Son yıllarda Türkiye'nin ekonomik olarak kalkınması ve yakaladığı siyasi istikrar Türk diline, kültürüne ve ülkemize olan ilginin artması süreçlerine büyük katkı sağlamaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak, Türkçe dünya ölçeğinde birçok ülkede yabancı dil olarak geçmiş yıllara oranla artan bir ivmeyle öğrenilmeye ve öğretilmeye başlanmıştır. Bu ülkerlerden birisi de Belarus'tur.

Bu betimsel çalışmada Belarus örneği bağlamında YDTÖ alanında karşılaşılan sorunlar, program geliştirme süreçlerinin temel boyutları olan programın amaçları, içeriği, yöntem ve materyaller, değerlendirme süreçleri olmak üzere dört başlık altında ele alınacak ve sorunlara YDTÖ öğretimi süreçleri bağlamında çözüm önerileri sunulacaktır. Belarus örneği üzerinden YDTÖ öğretimi için sunulan önerilerin diğer YDTÖ öğretimi durumlarına ne derece genelebileceği ve aktarılabileceği tartışılacaktır.

2. BELARUS'TA TÜRKÇE ÖĞRETİMİ

Belarus'ta Türkçe öğretiminin tarihi 1994 yılı ile başlamıştır. İlk olarak Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesinde 8 öğrenci ile seçmeli yabancı dil dersi olarak başlayan Türkçe öğretimi, 2012 itibarıyla Belarus'un başkenti Minsk'te 5 ayrı üniversitede, Baranoviçi şehrinde bir üniversitede olmak üzere toplam 6 farklı üniversitede birinci ve ikinci yabancı dil olarak öğretilmeye devam etmektedir.

1994 yılında bir okutman ve sadece 8 öğrenci ile başlayan Türkçe eğitim-öğretimi bugün büyük bir ivme kazanmış durumdadır. Belarus'un başkenti Minsk'te çeşitli yüksek eğitim-öğretim kurumlarında öğretilen yabancı diller arasında Türkçe her geçen gün artan bir ilgi ile kendine has saygın yerini biraz daha sağlamlaştırmaktadır. Çeşitli üniversitelerde Türkçe bugün "Birinci Yabancı Dil" olarak ders programlarında yerini almıştır. Şüphesiz ki Türk dili ve kültürünün eğitimi ve tanıtımı, popülaritesi ve kalitesi bugün kazanmış olduğu ivme ile her geçen yıl artacaktır. Türkçe, bugün itibarıyla Belarus'un başkenti Minsk'te rağbet edilmesine paralel olarak en yaygın öğrenilen-öğretilen yabancı diller arasındadır. Belarus'ta YDTÖ süreçlerinde lokomotif görevi üstlenen Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesinde (MDYÜ) Mütercim-Tercümanlık, İngilizce, Fransızca ve Kültürlerarası İlişkiler fakültelerinde birinci ve ikinci yabancı dil olarak öğretilmektedir. İngilizce ve Fransızca fakültelerinde İngilizce ve Fransızca öğretmenliği diplomasına ek olarak mezunlara ikinci yan uzmanlık alanı olarak Türkçe öğretmenliği diploması verilmektedir. Bu fakültelerde ikinci dil olarak 3 yıl öğretilen Türkçe, Mütercim-Tercümanlık fakültesinde birinci yabancı dil olarak 5 yıl süreyle öğretilmektedir. MDYÜ'ye ek olarak Belarus Devlet Üniversitesinde (BDÜ) Türkçe Uluslararası İlişkiler Fakültesinde birinci ve ikinci yabancı dil

olarak öğretilmektedir (Yıldız 2005). Dolayısıyla Belarus yüksek öğretim kurumlarında Türkçenin resmî programlarda yer aldığı sadece iki üniversiteden bahsetmek mümkündür. Bir başka deyişle MDYÜ, BADÜ ve BDÜ diploma ve diploma eklerinde Türkçeyi bir uzmanlık alanı olarak gösteren üniversitelerdir. Diğer üniversitelerde ise Türkçe sadece seçmeli dersler olarak öğretilmektedir. Bu derslere devam zorunluluğu olmadığı gibi öğrenciler istediği anda dersi bırakabilmektedir.

2012 yılı itibarıyla Belarus'ta 6 üniversitede Türkçe yabancı dil olarak öğretilmektedir:

- Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesi (MDYDÜ) (Minsk Şehri)
- Belarus Devlet Üniversitesi (BDÜ) (Minsk Şehri)
- Belarus Cumhurbaşkanlığı Üniversitesi (BCÜ) (Minsk Şehri)
- Belarus Devlet Ekonomi Üniversitesi (BDEÜ) (Minsk Şehri)
- Baranoviçi Devlet Üniversitesi (BADÜ) (Baranoviçi Şehri)

Tablo 1: Belarus'ta YDTÖ Süreçlerinde Görevlendirilen Öğretim Elamanları

Görevlendirilen Kurum	Türkiye Cumhuriyeti Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen okutmanlar	TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)	Belarus Eğitim Bakanlığı tarafından görevlendirilen Belaruslu okutmanlar (Belarus'ta çeşitli üniversitelerde Türkçe öğrenmiş mezunlar)	Diğer öğretim elemanları Türk ve Belaruslu herhangi bir kurum tarafından görevlendirilmeyen üniversitelerle yaptığı TİP sözleşmelerle çalışan öğretim elemanları
Görevlendirme Yeri	MDYDÜ	MDYDÜ	MDYDÜ	MDYDÜ
	BDÜ		BDÜ	BDÜ
	BCÜ		BCÜ	BDEÜ
	BDEÜ		BDEÜ	
	BADÜ		BADÜ	

2012-2013 eğitim-öğretim yılından itibaren Yunus Emre Enstitüsü TİKA'nın yerine öğretim elemanı görevlendirmeye başlayacaktır.

2.1. Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesi ile İlgili Bilgiler

Belarus'ta Türkçe yabancı dil olarak ilk kez 1994 yılında MDYDÜ'de İngilizce Fakültesinde sadece 8 öğrenci ile seçmeli ders olarak öğretilmeye başlamıştır. Bu bağlamda MDYDÜ Türkçenin ilk kez öğretilmesi ve Türkçe öğretiminin ülke çapında tanınması ve ivme kazanması adına önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, yıllarca ülkede YDTÖ süreçlerinde bir lokomotif görevi üstlenmiştir. Türkçe, adı geçen üniversitede özellikle Rektörlük makamından büyük destek, öğrencilerden de yoğun ilgi görmektedir. MDYDÜ bir dil bilimi üniversitesi olarak bünyesinde birçok fakülte barındırmaktadır. MDYÜ'de yürütülmekte olan Türkçe dersleri ve öğretim sistemi ile ilgili bilgiler aşağıdadır;

1. Her bir fakültede öğrenciler beş yıl boyunca öğrenim görmektedirler.

2. Beş yıl boyunca öğrenciler iki yabancı dil öğrenmektedirler.

3. Bu diller birinci yabancı dil ve ikinci yabancı dil olarak adlandırılmaktadır.

4. Gerek "birinci yabancı dil" gerekse "ikinci yabancı dil" zorunlu derslerdir.

5. Öğrenciler eğer İngilizce, Fransızca gibi öğretmenlik fakültelerinde okuyorlarsa mezun oldukları zaman öğrendikleri iki yabancı dilin öğretmenlik ve uzmanlık alanı diplomasını almaya hak kazanmaktadırlar. Bu bağlamda bu fakültelerden mezun olanlar İngilizce ve Fransızcanın yanında Türkçe öğretmenliği diploması almaya hak kazanmaktadırlar.

6. Kültürler arası ilişkiler ve mütercim-tercümanlık fakültelerinde ise öğrendikleri iki yabancı dil uzmanlık alanlarında kullanacakları "uzmanlık yabancı dili" olmaktadır.

7. Sistem gereği mütercim-tercümanlık fakültesinde birinci yabancı dil öğretimi birinci sınıfta başlamaktır ve beş yıl boyunca devam etmektedir (10 dönem: Beş yıl). İkinci yabancı dil öğretimi ikinci yıl başlamaktadır ve beşinci sınıfın sonuna kadar devam etmektedir.

8. Kültürler arası ilişkiler fakültesinde ikinci yabancı dil öğretimi ikinci yıl başlamakta ve beşinci sınıfın sonuna kadar devam etmektedir (4 yıl: 8 dönem).

9. İngilizce ve Fransızca fakülteleri gibi öğretmenlik fakültelerinde ise ikinci yabancı dil

öğretimi üçüncü sınıfta başlamakta ve beşini sınıfın sonuna kadar devam etmektedir.

Tablo 2: Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesi (İNYAZ) Fakülteler Bazında Öğrencilerin Sayısı ve Türkçe Seviyeleri / 2011-2012 Eğitim-Öğretim Yılı

FAKÜLTE	SINIF SAYISI	TÜRKÇE SEVİYESİ	ÖĞRENCİ SAYISI
Mütercim-Tercümanlık (Birinci Yabancı Dil)	2 birinci sınıf	Orta	20
İngilizce Fakültesi (İkinci Yabancı Dil) Toplam 5 sınıf	2 üçüncü sınıf	Başlangıç	20
	2 dördüncü sınıf	Orta Düzey	20
	1 beşinci sınıf	Orta-İleri	10
Kültürler Arası İlişkiler (İkinci Yabancı Dil) Toplam 2 Sınıf	1 beşinci sınıf	Orta	10
	1 ikinci sınıf	Başlangıç	10
	1 üçüncü sınıf	Orta-ileri	10
Fransızca Fakültesi (İkinci Yabancı Dil)	1 üçüncü sınıf	Başlangıç	10
Üniversitenin Döner Sermaye Kurumu kapsamında Türkçe akşam kursları 3. yabancı dil olarak Toplam 3 sınıf	Toplam 3 sınıf	Başlangıç	10
		Başlangıç	10
		Orta	10
Toplam			140

Tablo 3 :Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesinde Görev Yapan Öğretim Elemanları

Öğretim Kadrosu	İki Belaruslu Yerel Okutman (MDYDÜ mezunu)	Türkiye Cumhuriyeti Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen bir Türkçe okutmanı

2.2. Belarus Devlet Üniversitesi ile İlgili Bilgiler

Belarus Devlet Üniversitesinde Türkçe Öğretimi 2001 yılında Uluslararası İlişkiler Fakültesi Ulularararası İlişkiler Bölümünde ikinci yabancı dil olarak başlamıştır. İlerleyen yıllarda aynı fakültenin adı geçen bölümünde ve Turizm Bölümünde birinci yabancı dil olarak öğretilmeye devam edilmiştir. Başlangıç, orta ve ileri düzeyde sınıflarda YDTÖ devam etmektedir. BDÜ Belarus'un en büyük üniversitesi konumundadır.

Tablo 4 : Belarus Devlet Üniversitesinde Görev Yapan Öğretim Elemanları

Öğretim Kadrosu	Bir Belaruslu Yerel Okutman (BDÜ mezunu)	Türkiye Cumhuriyeti Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen bir Türkçe okutmanı

2.3. Cumhurbaşkanlığı Üniversitesi ile İlgili Bilgiler

Cumhurbaşkanlığı Üniversitesinde Türkçe yabancı dil olarak 2001 yılında öğretilmeye başlamış ilk yıl TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) tarafından görevlendirilen bir öğretim üyesi tarafından dersler seçmeli olarak yürütülmüştür. Daha sonraki yıllarda Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen okutmanlar tarafından yürütülen dersler üniversite yönetiminin isteği ile 2008 yılında iki yıl kadar kapatılmış ve 2010 yılında Türkçe tekrar seçmeli olarak açılmıştır. Bu üniversitede Türkçe seçmeli ders olarak farklı fakültelerden istekli öğrencilerin bir araya gelmesi ile açılan sınıflarda yürütülmektedir. Devam zorunluluğu yoktur ve Türkçe dersleri üniversitenin programında yer almamaktadır. Öğrencilere mezuniyet sonrası verilen diploma ve diploma eklerinde de Türkçe yer almamaktadır. Bu yüzden dönem başında Türkçe öğrenmek için istekli olan öğrencilerin yıl sonuna kadar bir kısmının derslere devam etmediği görülmektedir. 2012 yılı itibarıyla Cumhurbaşkanlığı Üniversitesinde ders veren Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen bir Türkçe okutmanının yanı sıra bir yerel okutmanla (MDYDÜ mezunumuz) Türkçe dersleri seçmeli olarak yürütülmektedir.

Tablo 5: Belarus Cumhurbaşkanlığı Üniversitesinde Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Sayısı ve Türkçe Seviyeleri / 2011-2012 Eğitim Öğretim Yılı

Bilgisayar-Enformatik, Hukuk ve Ekonomi Bölümleri	**SINIF SAYISI**	**TÜRKÇE SEVİYESİ**	**ÖĞRENCİ SAYISI**
	2 sınıf	Başlangıç	10
	3 sınıf	Orta	12
Toplam			22

2.4. Belarus Devlet Ekonomi Üniversitesi

BDEÜ'de Türkçe yabancı dil olarak 2003 yılında öğretilmeye başlamış ilk yıl Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen bir okutman tarafından dersler seçmeli olarak yürütülmüştür. Bu üniversitede de Türkçe seçmeli ders olarak farklı fakültelerden istekli öğrencilerin bir araya gelmesi ile açılan sınıflarda yürütülmektedir. Devam zorunluluğu yoktur ve Türkçe dersleri üniversitenin programında yer almamaktadır. Öğrencilere mezuniyet sonrası verilen diploma ve diploma eklerinde de Türkçe yer almamaktadır. Bu yüzden dönem başında Türkçe öğrenmek için istekli olan öğrencilerin yıl sonuna kadar yarıya yakın bir kısmının derslere devam etmediği görülmektedir. 2012 yılı itibarıyla Cumhurbaşkanlığı Üniversitesinde ders veren Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen bir Türkçe okutmanının yanı sıra bir yerel okutmanla (MDYDÜ Mezunu) Türkçe dersleri seçmeli olarak öğretilmektedir.

Tablo 6: Belarus Devlet Ekonomi Üniversitesinde Türkçe Öğrenen Öğrencilerin Sayısı ve Türkçe Seviyeleri / 2011-2012 Eğitim Öğretim Yılı

Farklı Fakülte ve Bölümlerden Öğrenciler	SINIF SAYISI	TÜRKÇE SEVİYESİ	ÖĞRENCİ SAYISI
	2 sınıf	Başlangıç	30
	1 sınıf	Orta	2
Toplam	1 sınıf	İleri	2

2.5. Baranoviçi Devlet Üniversitesi ile İlgili Bilgiler

Türkçe öğretiminin serüveni BDÜ'de 2004 yılında Yabancı Diller Fakültesi, Eğitim Fakültesi ve Ekonomi ve Hukuk Fakültelerinde seçmeli ders olarak başlamıştır. İlk yıl MDYDÜ'de görev yapan TİKA ve Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen öğretim elamanları yıl boyunca haftanın iki günü Minsk'ten gelerek ders vermişlerdir. İkinci yıldan itibaren Bakanlıklararası Ortak Kültür Komisyonu tarafından görevlendirilen bir okutman ve MSYDÜ'den mezun iki yerli okutman Türkçe derslerini yürütmeye devam etmişlerdir. Türkçe, adı geçen üniversitede özellikle Rektörlük makamından büyük destek, öğrencilerden de yoğun ilgi görmektedir. Türkçe dersleri zorunlu ikinci yabancı dil olarak öğretilmektedir. Bir başka deyişle öğrencilere verilen diploma eklerinde yer bulmaktadır.

Tablo 7: Belarus Devlet Baranoviçi Üniversitesi Fakülteler Bazında Öğrencilerin Sayısı ve Türkçe Seviyeleri / 2011-2012 Eğitim Öğretim Yılı

FAKÜLTE	SINIF SAYISI	TÜRKÇE SEVİYESİ	Ö Ğ R E N C İ SAYISI
Yabancı Diller Fakültesi (Zorunlu İkinci Yabancı Dil)	3 sınıf	Başlangıç	45
Ekonomi ve Hukuk Fakültesi (Zorunlu İkinci Yabancı Dil)	3 sınıf	Başlangıç	45
	2 sınıf	Orta	25
	1 sınıf	İleri	15
Toplam			130

Belarus'ta çeşitli yüksek öğretim kurumlarında Türkçe öğrenen öğrenciler arasında Türkçeyi birinci, ikinci ve üçüncü yabancı dil olarak öğrenen öğrencilerin Türkçeyi yabancı dil olarak seçme nedenleri Yıldız (2005) tarafından yürütülen mülakat ve anket çalışmaları ile ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Araştırma sonuçları göstermiştir ki genellikle birinci yabancı dil olarak seçenler Türkçe bilenlere Belarus'ta hâlen duyulan ve ileride duyulması muhtemel ihtiyaç sayesinde Türkiye, Rusya veya Belarus'ta iyi bir iş bulmayı ümit etmektedirler. İkinci yabancı dil olarak seçenler ise iyi bir iş bulmayı ümit etmenin yansıra Türkçenin Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesinde iyi öğretildiğini duyduklarını ve ikinci yabancı dil olarak başka bir dili de birinci yabancı dile yakın derecede iyi öğrenmeyi amaçladıkları için bu dili seçtiklerini belirtmektedirler. Üçüncü yabancı dil olarak öğrenenlerin ise genelde Türkçeyi kişisel nedenler için öğrendikleri gözlenmektedir. Dolayısı ile Türkçe öğretimi kalitesi de ayrıca söz konusu dil bilimi üniversitesinde önem kazanmaktadır. Araştırmada Türkçe öğrenen öğrencilerle yapılan görüşmelerde genelde "Niçin Türkçe öğreniyorsunuz?" sorusuna en sık verilen cevaplar aşağıdadır;

1. Türkçe bilen elemanlara gelecekte Belarus'ta daha fazla ihtiyaç duyulacaktır. Dolayısı ile bu coğrafyada özellikle Belarus ve Rusya'da Türkçe bilenlerin daha iyi ve kolay iş bulacağını düşünüyorum. Bundan dolayı Türkçeyi birinci yabancı dil olarak seçtim.

2. Türkiye güzel ve gelişmekte olan bir ülkedir. Bu nedenle bu ülkenin dilini bilmem ileride bu ülkede bir iş bulmamı kolaylaştıracaktır.

3. Türkiye'nin yakın gelecekte Avrupa Birliğine üye olması ile konumu daha da önem kazanacaktır, dolayısı ile Belarus ve Rusya'yla ekonomik ve ticari ilişkileri daha yoğun hale geldiğinde Türkçe bilen elemanlar değerli hâle gelecektir.

4. Türkçe hâlen üniversitemde öğretilen en ilginç dillerden biridir. Bu dili öğrenen arkadaşlarımdan duyduğum olumlu dönütlerden dolayı bu dili seçtim.

5. Türkçe öğrenen ve Belarus ve Rusya'da çok iyi iş bulan bir kaç tanıdığım var. Onlardan esinlenerek Türkçe öğrenmeye karar verdim.

6. Genelde ikinci dil olarak öğrenilen dillerin iyi şekilde bilinmesi zor olabiliyor. Türkçeyi ikinci dil olarak seçen ve son derece iyi bilerek mezun olan arkadaşlarım var. Ben de ikinci yabancı dil seçerken bu gerçeği göz önüne alarak ikinci yabancı dili de iyi derecede bilerek mezun olmayı hedeflediğim için Türkçeyi seçtim.

7. Türkçe öğretimi kalitesinin üniversitemizde son derece iyi olduğunu düşündüğüm için bu dili seçtim.

8. Türk Dili ve Kültürü Merkezinde son dönemlerde film günleri ve sosyal aktivitelerin yoğun olması ve bu merkezin üniversitemizdeki yabancı dil ve kültür merkezlerine göre daha aktif ve zengin olması, ayrıca burada her zaman ders dışı eğitim yardımı alınabildiğini duyduğum ve hoşuma gittiği için Türkçeyi yabancı dil olarak seçtim.

9. Arkadaşlarımdan aldığım olumlu dönütler ve ailemin Türkiye ile iş bağlantılarında yardımcı olabileceğini düşündüğüm için Türkçeyi üçüncü yabancı dil olarak seçtim.

3. BELARUS'TA YDTÖ SÜREÇLERİNDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Bu bölümde Belarus'ta YDTÖ süreçlerinde karşılaşılan sorunlar betimsel bir yaklaşımla tartışılacak ve çözüm önerileri sunulmaya çalışılacaktır. Ortaya konulan sorunlar yazarın ülkede adı geçen üniversitelerde 2001-2010 yılları arasında 10 yıl boyunca Türkçe öğretim elemanı olarak çalıştığı yıllarda alanda yaptığı gözlemlere dayanmaktadır.

Bu betimsel çalışmada Belarus'ta YDTÖ süreçlerinde program merkezli sorunlar, yöntem ve öğretmen merkezli sorunlar, materyal merkezli sorunlar ve ölçme ve değerlendirme araçları boyutuyla ilgili sorunlar temel alınarak tartışılacak ve çözüm önerileri sunulacaktır.

3.1. Belarus'ta YDTÖ Süreçlerinde Program Merkezli Sorunlar

Belarus'ta yabancı dil olarak Türkçe öğretilen yüksek öğretim kurumlarında program boyutuyla ilgili karşılaşılan başlıca sorunlar aşağıdaki şekliyle sıralanabilir;

3.1.1. Belarus'ta Türkçe öğretilen üniversitelerde YDTÖ'ye ait bilimsel program tasarlama yöntemleri temel alınarak hazırlanmış YTDÖ programları eksikliği

Belarus'ta birçok üniversitede çok sayıda öğrenci ile Türkçe öğretimi yaklaşık 18 yıldır sürdürülmesine rağmen henüz ülkenin ve Türkçenin öğretildiği üniversitelerin eğitim sistemini göz önünde bulundurarak hazırlanmış bir YDTÖ programı yoktur. Bu durum eğitim öğretim açısından toplam kalitede sorunlara yol açmaktadır.

3.1.2. Mevcut YDTÖ programlarının genel hedef ve özel amaçlarının muğlaklığı sorunu

Türkçenin öğretildiği üniversitelerde adı resmî olarak konulmamış bir Türkçe programı olmakla birlikle MDYDÜ ve BDÜ dışındaki üniversitelerde mevcut programların genel ve özel hedeflerinin belirlenmemiş olması Türkçe öğretiminin birkaç yılda bir değişen farklı okutmanların farklı öğretim yöntem ve seçimleriyle yürütülmesiyle sonuçlanmaktadır.

3.1.3. Türkiye'de YDTÖ alanında uzman yetiştirecek düzeyde eğitim fakültelerinde bir lisans programının eksikliğinden kaynaklanan sorunlar

Daha genel ölçekte Türkiye'de YDTÖ alanındaki ihtiyaca yönelik alan uzmanı öğretmen yetiştirecek bir lisans programının eksikliği de alanda uygulama düzeyinde büyük sorunlara neden olmaktadır. Özellikle yabancı dil, Türk dili ve edebiyatı ve Türkçe eğitimi alanları arasında YDTÖ'nün kim tarafından yürütüleceği gibi liyakat tartışmaları gerekli adımların atılmasını ötelemektedir. Şu andaki çok parçalı görüntü ile YDTÖ süreçleri İngilizce, Almanca, Fransızca, Türkçe, Türk dili ve edebiyatı öğretmenleri tarafından yürütülmektedir.

3.2. Öneriler

3.2.1. Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesinde uygulanmakta olan Türkçe Eğitim-Öğretim Programı'nın bilimsel bir değerlendirilmesinin yapılması Belarus'ta daha iyi tasarlanmış Türkçe öğretim programlarının geliştirilmesi ve uygulanması açısından yararlı olacaktır. "Belarus'ta gelecek eğitim-öğretim yılları için nasıl bir Türkçe öğretim programı tasarlanmalı ve uygulanmalıdır ki mevcut başarının devamı ve arttırılması suretiyle Belarus'ta Türkçe eğitim ve öğretiminde maksimum toplam kalite elde edilebilsin?" sorusuna cevap aramak amacı ile bilimsel çalışmaların yapılması için alan uzmanlar teşvik edilmelidir. Bu çalışmaların sonuçlarının Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği diğer ülkelerdeki Türkçe öğretimi süreçlerine de katkı sağlayabileceği varsayıldığında, bu

konuda yetkili ve uzman kişilerin fikirleri de bu çalışmaların içeriğine ve şekline yön verebilir.

3.2.2. Bir diğer sorun ise genel ve özel amaçları belirlenmiş YDTÖ süreçlerinde ait bir çatı öğretim programı eksikliğidir. YTDÖ'nün yürütüldüğü 6 üniversitede üniversite yönetiminin ve süreçte görev alan okutmanların da fikirleri alınarak Türkçe konuşma, okuma, yazma, dinleme, fonetik ve gramer derslerinde öğretilmesi planlanan konu içeriğine ilişkin yıllık bir program taslağı genel ve özel hedefleri belirlenerek hazırlanmalıdır.

3.2.3. Eğitim-öğretimin sürekli değişim ve atılım içinde olduğu düşünüldüğünde çekirdek programların gelecek yıllarda güncelleştirilmesi ve zenginleştirilmesi faydalı olacaktır.

3.3. Belarus'ta YTDÖ Süreçlerinde Yöntem ve Öğretmen Merkezli Sorunlar

Yabancı dil öğretimi bağlamında deneyim ve yöntem bilgisi eksikliği

Belarus'ta Yabancılara Türkçe Öğretimi alanında karşılaşılan sorunların bir bölümünün, YDTÖ alanında yeterince deneyim sahibi öğretim elemanının öğretim süreçlerinde yer alamaması kaynaklı olduğu söylenebilir. Celce-Murcia (1991)'e göre yabancı dil öğretmenlerinin birçoğu önlerindeki birçok yöntemin nasıl uygulanacağı konusundaki emin değildir. Yabancı dil öğretimi yaklaşım, yöntem ve teknikleri konusunda yetkin öğretim elamanları yetiştirmek ve yurt dışında YDTÖ süreçlerinde görevlendirmek bu noktada son derece önem arz etmektedir. Aşağıdaki şekilde Yıldız ve Tunçel (2011) tarafından YDTÖ süreçlerinde görev alacak öğretmenlerin sahip olması gereken yeterlilik çerçevesi çizilmektedir.

Şekil 1: YDTÖ Program Boyutları

(Yıldız ve Tunçel, 2011)

Büyük ölçekte, dil öğretimi süreçlerinde YDTÖ süreçlerinde olduğu gibi yöntem bilgisi olmazsa olmazlar listesinin en başında yer almaktadır. Richar-

ds ve Rodgers (2001) yabancı dil öğretiminde yöntem, yaklaşım, tasarım ve uygulama sürecini Şekil 2'deki gibi ifade etmektedir.

Şekil 2

(Richards ve Rodgers, 2001)

3.3.1. Yabancı dil öğretimi bağlamında yöntem bilgisi eksikliğini gidermek için öğretmenlere yönelik hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim programları eksikliği ve/veya var olanların yetersizliği sorunu

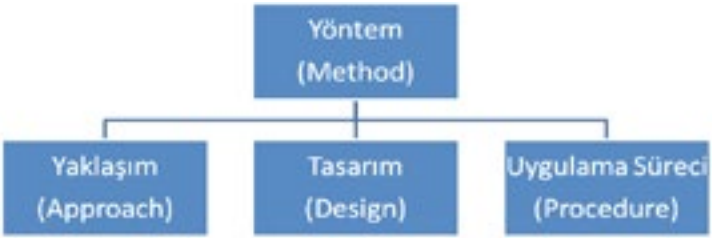

Türkiye'den Belarus'a görevlendirilen okutmanların ülkeye gelmeden herhangi bir hizmet öncesi eğitim programına tabi tutulmamaları okutmanların gerek ülke gerekse ülkedeki genel eğitim sistemi ve YDTÖ süreçleri hakkında yeterince fikir sahibi olamamalarına neden olmaktadır.

3.4. Öneriler

Belarus'ta Türk dili eğitimi ve Türk kültürü tanıtımında bugüne kadarki kazanımların devamı ve daha etkin hâle getirilebilmesi için orta ve uzun vadede yapılması gerekenler ve alınması gereken önlemler aşağıdaki ana başlıklar altında toplanabilir;

3.4.1. Belarus ve büyük ölçekte Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği ülkelerde hizmet içi programları YDTÖ süreçlerinde ara çözümdür ve kalıcı, etkin sonuçlar üretmez. Dolayısıyla, acilen Türkiye'de eğitim fakültelerinin altında Türkçe eğitimi bölümlerine bağlı olarak "Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı"nın açılması gerekmektedir. YDTÖ süreçleri büyük ölçekte artık *deneme yanılma* yöntemi ile sürdürülemez. "YDTÖ Ana Bilim Dalı"nın açılması bu alandaki birçok soruna kalıcı çözüm sunacaktır. Kaldı ki bu sürecin daha fazla ötelenmemesi ülkemiz politik ve ekonomik çıkarlarının korunması ile doğru orantılıdır. Kuhn (1970) yabancı dil öğreniminin fizik ve kimya gibi alanların tersine bir eğilimle hızlı bir değişim sürecinden geçtiğini ifade etmektedir. Ülkemizde ise YDTÖ alanında öğretmen yetiştirme süreci lisans eğitimi düzeyinde henüz başlamamıştır bile. Kuhn (1970)'in de altını çizdiği değişim ve güncellenme sürecinin YDTÖ alanında da varlığından bahsedebilmek için öncelikle lisans programlarının açılması gerekmektedir.

3.4.2. İvedi olarak kurulması gereken bu ana bilim dalının programının YDTÖ süreçleri açısından "*Neyi?, Nasıl?, Neyle?"* öğreteceğiz ve *"Nasıl değerlendireceğiz*?" sorularına cevap verecek şekilde tasarlanması önem arz etmektedir.

3.4.3. Türkçeye gönül vermiş ve büyük fedakârlıklarla ve az ücretlerle üniversitede Türkçe okutmanı olarak çalışmakta olan Belaruslu yerel Türkçe okutmanlarımızın kendi ülkelerinde ve Türkiye'de belirli bir süre için hizmet içi eğitim programlarına ücretsiz katılımlarının sağlanarak desteklenmeleri çok faydalı olabilir.

3.4.4. Belarus'ta özellikle Türk okutmanlarla ders saati yükünü paylaşan yerel Türkçe okutmanlarının YDTÖ ile ilgili güncel öğretim yaklaşım, yöntem ve teknikleri konusunda bilgi sahibi olması önem arz etmektedir. Türkiye ve dünyada bu anlam düzenlenen konferans, kurultay, çalıştay ve seminerlere YDTÖ alanında görevli ve görevlendirilmesi muhtemel öğretim elemanlarının ücretsiz katılımları sağlanmalıdır.

3.4.5. TİKA ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Belarus'ta Türkçe öğrenen öğrencilere sağlanan yaz kursu bursları Türkçe öğrenme süreçlerine son derece önemli katkılar sağlamaktadır. Türk ve yerel Türkçe okutmanların burslu yaz kurslarına ve Türkiye'de düzenlecek YDTÖ Hizmet içi eğitim programlarına periyodik olarak katılımları sağlanmalıdır.

3.4.6. Belarus'ta T.C. Minsk Büyükelçiliğinin ve TİKA'nın özellikle Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesi bünyesinde açılan Türk Dili ve Kültürü Merkezine sağladığı destek Minsk çapında büyük ilgi toplamaktadır. Ayrıca TİKA'nın üniversitelere sağladığı gerek ders kitapları ve yardımcı kitaplar gerekse görsel ve işitsel eğitim-öğretim malzemeleri üniversite idarecileri tarafından son derece taktir edilmekte ve ayrıca Türk dili eğitimi ve Türk kültürü tanıtımına büyük katkılar sağlamaktadır. Bu desteğin devamı bu anlamda büyük önem arz etmektedir. Bu Merkezde Türkiye'den periodik olarak davet edilen YDTÖ uzmanları tarafından okutmanlara ücretsiz hizmet içi eğitim, seminer ve konferanslar verilmesi sağlanmalıdır.

3.5. Belarus'ta YDTÖ süreçlerinde Materyal Merkezli Sorunlar ve Çözüm Önerileri

3.5.1. YDT öğretimi alanına özgün nitelik ve nicelik açısından materyal eksikliği sorunu

YDTÖ süreçlerinde ihtiyaç duyulan alana özgü nitelikli materyal eksikliği de büyük bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. YDTÖ alanında yaşa, seviyeye ve ihtiyaca göre hazırlanmış yazılı ve görsel materyallerin nitelik ve nicelik açısından eksikliği YDTÖ süreçlerinin en büyük sorunlarından biridir.

3.6. Öneriler

3.6.1. Belarus'ta görev yapan Türk okutmanların öncülüğünde yerel okutmanlarla birlikte her üniversitenin ihtiyacı tespit edilerek bir materyal bankası oluşturulmalıdır. Bu materyal bankası yazılı ve elektronik ortamda oluşturularak Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesi bünyesinde bulunan Türk Dili ve Kültürü Merkezinde diğer üniversitelerin de ulaşabileceği şekilde kullanıma sunulmalıdır.

3.6.2. Eğitimde materyal adaptasyonu, hazırlanması ve geliştirilmesi stratejileri göz önüne alınarak her üniversitede bir program ve bu programa içerik teşkil edecek şekilde materyaller hazırlanmalıdır. Söz konusu materyaller öğrencilerin ihtiyaçları ve yapıları göz önüne alınarak çeşitli Türkçe öğretim internet sitelerinden, günlük gazete, haftalık dergiler ve kitaplardan derleme, yeniden yazma, adapte etme gibi değişik eğitim materyali üretme teknikleri ile hazırlanabilir.

3.6.3. Söz konusu öğretim materyaller Türkçenin birinci yabancı dil olarak öğretildiği üniversiteler için *orta* ve *yüksek* düzeyde hazırlanmalıdır. Materyaller gramer, okuma, yazma, dinleme, konuşma, kelime bilgisi ve video dersleri için hazırlanabilir. Aynı materyalleri basitleştirilerek ve adapte ederek gelecek yıllarda *başlangıç* düzeyi ve *orta* düzeyde Türkçe bilen öğrencilerin de kullanılabilmesi sağlanabilir.

3.6.4. Bu program haftalık bazda içerik, materyal, öğretilecek ve çalışılacak eğitim becerileri, geliştirilecek kelime hazinesi açısından hazırlanmalıdır. Aynı zamanda gerek öğrencilerden gerekse üniversite yönetiminden de bu konuda dönütler alınmalı ve iş birliği içerisinde süreç yürütülmelidir.

3.6.5. Bu çalışmanın Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği diğer ülkelerdeki Türkçe öğretimi süreçlerine de katkı sağlayabileceği varsayıldığında, bu konuda yetkili, uzman ve aynı görevdeki Türkçe okutmanlarıyla bu fikrin paylaşılması ve karşılıklı fikir alışverişi Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi sürecine katkıda bulunabilir.

3.6.6. Celce-Murcia (1991)'in de ifade ettiği gibi dil öğretimi programları dünyada her geçen gün çağın ve teknolojinin gereklerine paralel olarak yeni boyutlar kazanmaktadır. Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesi de diğer dil programlarında günümüzde dil öğretiminde yeni ve önemli bir boyut olan multi-media, başka bir deyişle bilgisayar destekli dil öğretimine büyük önem vermekte ve İngilizce, Almanca gibi dil öğretim programlarında bunu uygulamaktadır. YDTÖ

için de bu sürecin başlatılması için gerekli adımlar okutmanların danışmanlığında ve öncülüğünde atılmalıdır.

3.7. Belarus'ta YDTÖ süreçlerinde Ölçme ve Değerlendirme Araçları Boyutuyla İlgili Sorunlar

3.7.1. YDTÖ alanına özgün ölçme değerlendirme araçlarının nitelik ve nicelik açısından yeterince geliştirilmemiş olması sorunu

Eğitim öğretim süreçlerinde etkin değerlendirme yöntem ve araçlarının varlığı son derece önemlidir. Bir başka deyişle öğretim sürecinde *girdi ve çıktı* boyutlarının karşılaştırılarak aksayan yönlerin tekrar düzenlenmesi eğitim öğretim kalitesini arttırmanın başlıca yollarından biridir. YTDÖ alanında uzman yetiştiren bir lisans programının eksikliği zincirleme olarak birçok sorunun ortaya çıkarmasına neden olmaktadır. Bu sorunun değerlendirme boyutuna da yansımaları alanda net olarak görülmektedir.

3.8. Öneriler

3.8.1. Dil bilgisi öğretimi değerlendirme boyutuna ait kriterlerin belirlenmesi için öneriler

3.8.1.1. YTDÖ süreçlerinde Belarus'ta Türkçe öğretilen üniversitelerde Türk dili öğrencilerinin Türkçe dil bilgisi ve dil becerilerini değerlendirme kriterleri oluşturularak değerlendirme süreçlerinin daha bilimsel yürütülmesi sağlanmalıdır.

3.8.1.2. Türk dili öğrencilerinin öğrenme süreci sonucunda bilgilerinin değerlendirilmesi bir sınavla değil bir sınav grubu ile ölçülmelidir.

3.8.1.3. Sömestir boyu öğrencilerin ders içi genel performansının değerlendirilmesi sınav değerlendirme sisteminin %20'sini oluşturabilir.

3.8.1.4. Dinleme anlama, okuma anlama, kelime bilgisi ve dil bilgisi yazılı sınavlarının değerlendirilmesi sınav değerlendirme sisteminin %40'ını oluşturabilir.

3.8.1.5. Sözlü sınav ise %40'ını oluşturabilir.

3.8.1.6. Bu kriterler bir önceki sınıfta kullanılan dil öğretim materyallerinin zorluk seviyeleri göz önüne alınarak hazırlanmalıdır.

3.8.2. Dil becerileri değerlendirme boyutu kriterlerinin belirlenmesi için öneriler

3.8.2.1. Dinleme Becerisi: *Dinlenen metnin anlaşılma ve algılanma düzeyinin değerlendirilmesi, dinlenen metinde geçen belli başlı ayrıntıların anlaşılması ve sorulduğunda hatırlanma düzeyinin ölçülmesi, dinlenen metinde*

geçen olaylarla ilgili bilginin hatırlanması ve olayların geçiş sırasına göre doğru sıraya konulabilmesi yetisinin ölçülmesi gibi kriterler oluşturulmalıdır.

3.8.2.2. Okuma Becerisi: *Okunan metnin anlaşılma ve algılanma düzeyinin değerlendirilmesi okunan metnin ayrı ayrı parçaları arasında anlamsal bağlantı kurma becerisinin ve istendiğinde bu parçaları okunan metinde geçiş sırasına göre doğru sıraya koyma becerisinin ölçülmesi, okunan metinden istenilen spesifik bir detayın bulunması becerisinin ölçülmesi* gibi kriterler oluşturulmalıdır.

3.8.2.3. Kelime Bilgisi Boyutu: Kelime bilgisinin değerlendirilmesi boyutuna ait *imla bilgisi düzeyinin ölçülmesi, kelimenin anlamının doğru olarak bilinme düzeyinin ölçülmesi, kelime türetimi becerisinin ölçülmesi* gibi kriterlerin belirlenmesi faydalı olacaktır.

3.8.2.4. Konuşma Becerisi: *Dinleme anlama ve okuma anlama materyallerinden seçilen herhangi bir konu (durum) üzerine konuşma (ölçme değerlendirme süreci: öğretmen-öğrenci karşılıklı soru cevap formatında olmalıdır-diyalog), verilen bir durum üzerine öğrencilerin sözlü anlatım becerisinin ölçülmesi (bir konu üzerine sözlü anlatım, tarif etme, irdeleme, verilen konu üzerine fikrini belirtme)(öğrenciye en fazla 7 dakika hazırlanma süresi verilir)* gibi kriterler oluşturulmalıdır. Bu boyutta hem *hazırlıklı konuşma* hem de *hazırlıksız konuşma* için ayrı ayrı ölçme ve değerlendirme kriterlerinin oluşturulmalıdır.

3.8.2.5. Yazma Becerisi: *İletişimsel amacın yüzde yüz yerine getirilmesi, kişi ve olayların tam (eksiksiz) anlatımı ve tarifi, yazarın görüş açısını gerekçelere dayandırarak ifade etmesi, olayların mantıklı ve doğru sıralı bir gelişim çerçevesinde ifade edilmesi* gibi kriterler oluşturulmalıdır.

4. SONUÇ

YDTÖ süreçlerinin yurt dışında verimli şekilde yürütülmesinin önünde program, öğretmen, materyal ve değerlendirme araçları merkezli birçok engel bulunduğu bir gerçektir. Son yıllarda 'Dünya Dili Türkçe' sloganının sıkça gündeme geldiği göz önüne alındığında YDTÖ'nün önemi daha da artmaktadır. Birçok resmî kurum tarafından YDTÖ süreçlerini yürütmek için özellikle yurt dışına onlarca okutman ve öğretmen gönderilerek her yıl yüz binlerce dolar harcandığı göz önüne alındığında ülkemiz kaynaklarının harcandığı bu alanda geri dönüşüm adına ne derece olumlu sonuçlar alındığına yönelik geniş çaplı bir bilimsel çalışma henüz yapılmamıştır. Bu bağlamda, yurt dışındaki YDTÖ süreçleri ve bu süreçlerde karşılaşılan sorunların ortaya konması ve sorunlara çözümler üretilmesi isabetli olacak ve bu yolla ülke kaynaklarının amaca odaklı, etkin ve ekonomik kullanımının önü açılacaktır. Belarus ölçe-

ğinde YDTÖ süreçlerinde karşılaşılan sorunların Türkçenin yabancı dil olarak öğretildiği diğer ülkelerde de ortaya çıkmakta olduğunu tahmin etmek güç değildir.

Sonuç olarak, Belarus örneği için aşağıda sunulan başlıca önerilerin diğer ülkelere de genellenebileceği, en azından bu alanda daha geniş ve detaylı bilimsel çalışmalar yapılıncaya kadar, ümit edilmektedir;

• Belarus'ta Türkçe eğitiminin var olan üniversitelerde konumlarının sağlamlaştırılarak diğer yüksek öğretim kurumlarında da yaygınlaştırılması orta ve uzun vadeli eğitim planları arasında düşünülmelidir.

• Ülkemizin, Büyükelçiliğimizin, TİKA'nın ve Belarus yerel makamlarının Türk dili eğitimine verdiği destek son derece kayda değerdir. Aynı şekilde Belarus halkının, yerel makamların ve üniversitelerinin Türkçe eğitimine karşı tutumları son derece olumludur. Bu ilginin devamının sağlanması Türk dili eğitimi ve Türk kültürü tanıtımının geleceği için önem arz etmektedir. Bu kurumların desteğinin devamının sağlanması yönünde gerekli önlemler alınmalıdır.

• Türkçeye gönül vermiş ve büyük fedakârlıklarla ve az ücretlerle üniversitede Türkçe okutmanı olarak çalışmakta olan Belaruslu yerel Türkçe okutmanlarımızın kendi ülkelerinde ve Türkiye'de belirli bir süre için hizmet içi eğitim programlarına ücretsiz katılımlarının sağlanarak desteklenmeleri çok faydalı olabilir.

• TİKA ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Belarus'ta Türkçe öğrenen öğrencilere sağlanan yaz kursu bursları Türkçe öğrenme süreçlerine son derece önemli katkılar sağlamaktadır. Bu desteğin devamı bu bağlamda büyük önem arz etmektedir. Aynı yaz burslarının Türk ve yerel Türkçe okutmanları için YDTÖ hizmet içi eğitim programlarına periyodik olarak katılımları sağlanmalıdır.

• Türkçe öğrenen ve mezun öğrencilerimizin gerek Belarus'taki gerekse Türkiye'deki iş imkânlarından mümkün olduğu kadar haberdar edilmesi ve desteklenmesi de son derece faydalı olacaktır.

• T.C. Minsk Büyükelçiliğinin ve TİKA'nın özellikle Minsk Devlet Yabancı Diller Üniversitesi bünyesinde açılan Türk Dili ve Kültürü Merkezine sağladığı destek Minsk çapında büyük saygı toplamaktadır. Ayrıca TİKA'nın üniversitelere sağladığı gerek ders kitapları ve yardımcı kitaplar gerekse görsel ve işitsel eğitim-öğretim malzemeleri üniversite idarecileri tarafından son derece taktir edilmekte ve ayrıca Türk dili eğitimi ve Türk kültürü tanıtımına büyük katkılar sağlamaktadır. Bu desteğin devamı bu anlamda büyük önem arz etmektedir.

• Türkiye'den Belarus'a davet edilecek program geliştirme uzmanlarının yardımı ile eğitim öğretim paydaşlarının da görüşü alınarak ve katılımı sağlanarak her bir üniversitede bir ihtiyaç analizi çalışmasının yürütülerek hedefe odaklı programların hazırlanması için zemin hazırlanmalıdır.

• Yapılan ihtiyaç analizi çalışmaları ışığında Türkiye'den Belarus'a davet edilecek program geliştirme uzmanlarının yardımı ile eğitim öğretim paydaşlarının da görüşü alınarak ve katılımı sağlanarak her bir üniversitenin ihtiyacına yönelik programların amaçlar, içerik, metot, materyal ve değerlendirme boyutlarıyla birlikte hazırlanması sağlanmalıdır.

• Yine eğitim bilimi uzmanlarının görüşü ve yardımları ışığında, alan uzmanlarının da katılımı ile oluşturulacak bir çalışma ekibi ile Belarus'taki üniversitelerde yürütülmekte olan Türkçe derslerinin içerikleri gözden geçirilerek önceden yapılan ihtiyaç analizi çalışması ışığında yeniden tasarlanmalıdır.

• Aynı şekilde materyal eksikliği boyutuna kalıcı çözümler üretilmelidir.

• Progamın değerlendirme boyutu ile ilgili uzmanlarca bir değerlendirme kitapçığı hazırlanarak Belarus'taki Türkçe öğretilen üniversitelerde bir standartın sağlanmasının önü açılmalıdır.

KAYNAKLAR

CELCE-MURCIA, M. (1991). Language teaching approaches: An overview. In M, Celce-Murcia. (1991 Eds.). Teaching English as a second or foreign langauge. 3-10. Boston : Heinle and Heinle

Publishers.

KARABABA, C. (2009). "Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi ve Karşılaşılan Sorunlar". *Ankara Universitesi Eğitim Bilimleri Fakultesi Dergisi.* Cilt 42. Sayı 2.

KUHN, T. S. (1970). The structure of scientific revolutions. Chicago: University of Chicago Press.

RICHARDS, J. C. ve T. S. RODGERS (2001). Approaches and methods in language teaching. New York: CUP.

YILDIZ, Ü. (2005). "Belarus'ta Türkçe Öğretimi". *Avrasya Bülteni*, 5(34), 25-29.

YILDIZ, Ü. ve H. TUNÇEL (2011). "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Öneriler". S 115-146 (Bölüm 6) Pegem Akademi ISBN 978-605-3642-80-0.

YILDIZ, Ü. (2004). *Beyaz Rusya Minsk Devlet Dilbilim Üniversitesi Yabancılar İçin Türkçe Dil Eğitimi Programının Değerlendirilmesi Üzerine Bir Alan Çalışması*. Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

"KİTABI-DEDE KORKUT"'TA BİR SOYLAMA ÜZERİNE

Zahidoglu ADİLOV

Bilim dünyasına tanıtıldığı tarihten geçen iki yüz yıla kadar zaman sürecinde *Kitabı-Dede Korkut* değişik yönlerden araştırılmaktadır. Bu süreçtde abidenin eleştirmeli yayınları (edition critique) gerçekleştirilmiş, orijinal metninin ortaya çıkarılması, kelimelerin doğru okunuşu ve anlamlarının belirlenmesi, sorunlu metin parçalarının onarımı ile ilgili birçok işler görülmüştür. Lakin büyük emek verilerek yapılmış bu titiz çalışmalara rağmen abidede anlaşılması güçlük yaratan kelimelere ve metin parçalarına bugün de rastlanmaktadır. Bu sorunlu metin parçaları arasında 3. boyda (Bamsı Beyrek boyunda) ok atışı yarışması sırasında Beyrek'in kendi yayına hitaben söylediği soylama daha çok dikkati çekmektedir. Kimi yayınlarda bu soylamanın ilk kısmını oluşturan kelimeler anlam vermeksizin soru işaretiyle bırakılmış, kimi yayınlarda ise metne suni düzelişler yapılması yoluyla gidilerek inandırıcı sonuca ve kesin çözüme ulaşılmamıştır. Metne yapılan müdahalelerin uğursuzlukla sonuçlanmasında düzeltmelerin rastlantı kelimeler esasında rastgele gerçekleştirilmesi, metin parçasının genel mazmununun ve cümlelerin mantıksal bağlantılarının dikkate alınmaması başlıca etken olarak görülmektedir. Öte yandan soylamanın dizelerinin oluşumu ile ilgili ortaya çıkan yanlışlıklar da etkisiz kalmamıştır. Genel mazmunu, kelime anlamı ve dizelerin hududunu dikkate alarak soylamanın aşağıdaki gibi okunmasının doğru olacağını zannediyoruz.

(1) Tol tola (tolıra?) gerdigüm,

(2) Tola varı doḥurlayı koduġum

(3) Yaġı yurdı alumda kıl kişlüm,

(4) Ayġır malı, ayġır verüp alduġım

(5) [Aġ] tozlu katı yayum.

(6) Buġa verüp alduġum

(7) Boġma kirişüm.

(8) Buñlu yerde kodum geldüm

(9) Otuz tokuz yoldaşum, iki arġışum (D. 109)

Vatikan nüshası müstensihi kısaltma yolunu seçerek sorun yaratan ilk üç dizeyi metne almamıştır:

Ayġır verüp alduġum
Aġ tozlu katı yayum.
Buġa verüp alduġum
Burma kirişüm.
Buñlı yerde kodum geldüm
Kırk yoldaşum, iki arġışum (V. 44)

Yayınlarda bu soylamanın ilk dizeleri degişik şekillerde okunmuş ve dizelerin oluşturulmasında farklı yöntemlere başvurulmuştur.

V. V. Bartold soylamanın ilk iki dizesini tercümesiz bırakmış, dipnotta bu hissenin anlaşılmaz olduğunu, muhtemelen Beyregin hayat kadınlarının yanına girerken kendisinin burada olduğunu görmeleri için yayını çadırın kapısı önüne koyması şeklinde anlamak gerektiğini belirtmiştir[1].

M. Ergin 2. dizedeki طولاراری yazılış şeklini 1. dizenin, 3. dizedeki ***yaġı yurdı*** ifadesini ise 2. dizenin sonuna artırmıştır:

Tul tulara girdügüm tulararı
Duħarluyı koduğum yağı yurdı
Elümde kıl kişlüm ayġır malı
Ayġır virüp alduğum ağ tozlu katı yayum... (ME, I, 143)

Araştırmacı eserinin indeks-gramer bölümünde ***tul***, ***tular***, ***duħarlu*** kelimelerine izah vermeden soru işaretiyle bırakmıştır.

O. Ş. Gökyay 1. dizedeki كرديكم yazılış şeklini doğru olarak ***gerdügüm*** gibi okumuş, ilk iki dizede kelimelerin sırasını düzgün belirlemiştir:

Tul tulara gerdügüm
Tuladarı duħarlayı koduğum
Yağı yurdu elümde kıl kişlüm ayġır malı
Ayġır verüp alduğum ağ tozlu katı yayum... (O. Ş. Gökyay, s. 50)

Lakin buna rağmen kelimelerin okunuşunda yol verdigi yanlışlıklar nedeniyle soylamanın ilk hissesinin anlamı hakkında somut bir bilgi ortaya koyamamıştır.

---

1 V. V. Bartold. Kniga Moyego Deda Korkuta, Moskova-Leningrad, 1962, s. 268

Hamid Araslı soylamaya daha serbest yanaşmış, fazladan yazılmış zannettigi kelimeleri metinden atmıştır:

Tul tulara girdyim
Tuladarı doħarlıyı qovduğum
Yağı yurdu elimde kıl kişlim
Ayġır verib aldığım, (ağ) tozlu qatı yayım... (H. Araslı, s. 62)

S. Elizade dahi bu okunuşu benimsemiş, ***yurdı*** kelimesini ***yordı*** gibi vermiş ve 3. dizede H. Araslı'nın metinden çıkararak attığı ***ayġır malı*** ifadesini yeniden metne eklemiştir:

Tul tulara girdigim
Tuladarı, doħarlıyı qodığım
Yağı yordı elümde qıl kişlim, ayġır malı
Ayġır verüb alduğım, tozlu qatı yayım... (S. Elizade, s. 63)

Metinle bağlı verdigi izahlarda S. Elizade ***Tul tulara girdigim, tuladarı, doħarlıyı kodığım*** dizelerini şöyle açıklamıştır: "Bu misralar "Kitabi-Dede Qorqud"un çetin oħunan ve deqiq anlaşılmayan yerlerindendir... Bizce, burada ***tul*** erebce "uzun", ***to*** türk menşeli ***tovlamaq*** felinin kökü, ***Tuladarı, doħarlıyı qodığım*** ise ov itlerini saħlayanları, şahin (qızılquş) quşlu ovçuları qovduğum demekdir..."[2]

S. Tezcan soylamanın ilk dizelerini Dede Korkut'un bugüne değin çözülmemiş ve okunması en çok güçlük yaratan kısmı olarak nitelendirmiş, kusurlu saydığı dizeleri aşağıdaki şekilde onarmıştır:

Tul tulaz girdigüm toñuz damı,
Duħar gibi koduğum yağı yurdı,
Elümde fil dişlüm.
Arġımak ayğır verüb alduğum...

Bu okunuşta soylamanın genel mazmunu, dizelerin birbiriyle mantıksal bağlılığı dikkate alınmamış, ***duħar*** kelimesine anlam verilmemiştir. Yapılmış düzeltmelerin, onarılmış kelimelerin demek olur ki tümünün metnin sonraki dizeleriyle hiçbir anlam bağlantısı yoktur.

Görüldügü gibi bugüne değin soylamanın ilk dizelerinin anlamının çözülememesinde kelimelerin düzgün okunuş varyantlarının bulunmaması ve dizelerin oluşumu zamanı kelimelerin yerinin seçilmesindeki yanlışlıklar önemli rol oynamıştır.

---

2 S. Elizade, F. Zeynalov. Kitabi-Dede Gorgud, Bakü 1988, s. 238

Dresden nüshasında soylamanın ilk dizesinin yazılış şekli şöyledir: **طول طولاره كرديكم.** Fikrimizce dizedeki ilk kelime طول***tol*** "köşe, uç" gibi okunmalıdır. ***Tol*** kelimesi Türkiye Türkçesi ağızlarında "tarla sınırı", Altaycada "köşe" anlamında kullanılmaktadır: Ol ***tolına*** kap bo ***tolına*** kap bolbadı "[Kedi fareyi] evin o köşesinde bu köşesinde yakalamaya çalıştı başaramadı"[3]. Altaycada bu kökenden oluşmuş ***tolık // toluk*** "evin köşesi" kelimesi de kullanılmaktadır.[4] Etimolojik açıdan kelimenin **to- / tu-** "kesmek, karşısını almak; engel yaratmak" fiilinden türemiş ola bileceği ihtimali göz önüne gelir: Kögmen yolı bir ermiş **tumiş** teyin eşidip bu yolun yorısar yararmaçı tedim "Kögmen yolı bir imiş, (onun da) karşısı kesilmiş diye işidip 'Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak' dedim" (*Tonyukuk*, 23)[5]. Aynı yazıtta bu kökten türemiş **tug** "engel, mania" kelimesi de geçmektedir.[6] Çoğunlukla **tu-** gibi okunmuş kelimenin arketipini bazı araştırmaçılar (Mesela,Gerard Clauson) **to-** olarak belirlemişler. Kanaatimizce bu fikir tarihî gerçekliğe daha çok yakındır.

طولاره yazılışını ise iki şekilde değerlendirmek mümkündür: 1. Kelimede ***ra*** hisseciği fazladan yazılmıştır; müstensihin gözü sonraki dizede yer alan ***tolararı*** yazılışına takılmış ve çekimleme yanlışı ortaya çıkmıştır. Bu hisseciği metinden çıkardıkta dize ***tol tola gerdigüm*** şeklini alır. 2. ***Tolara*** şeklinde olan kelimede elif harfi yanlışlıkla yer almıştır; sözcük **طولره** veya **طوليره** ***tolıra*** şeklinde olmalı ve ***-ra*** hisseciği - ına,- a doğru anlamında algılanmalıdır. -ra (-re) ekine aynı anlamda *Dede Korkut'*ta ve XIV-XVI. yüzyıllıklara ait birçok yazılı kaynaklarda rastlanmaktadır: Deli beğ diledi ki Dedeyi ***depere*** çala (*Dede Korkut*, XIV); Kanat ile ***yüzüre*** anı uram // Kıynağım ile gözünü çıkaram (*Mantıku't-Tayr*, XIV); Resul Hazreti höcresine girdi, dişi keseğin, kim kafirler ***ağzıra*** urdukları vaktın sındı idi... (*Tuhfet-ül-Letaif*, XV); Kılıcım çıkardım, saldım ***boynura***, fil- hal başı kesildi, ardında düştü (*Cinan-ül-Cenan*, XV); Bir kul kamçı ile birkaç kez ***başıra*** urdu (*Tezkiret-ül-Evliya Tercümesi*, XV); Ardınca bir kimse kodu kim kayış ile ardından ***eñsere*** urdu giderken (*Tarihi-İbni Kesir Tercümesi*, XV); Ebubekri ***yüzüre*** ve ***karnıra*** urup belirsiz eylediler (*Tarihi-İbni Kesir Tercümesi*, XV); Ki bir bi-çareyi ***karnıra*** muhkem // Döğerlermiş der imiş vay arkam (*Güvahi*, XVI)[7]

---

3 N. A. Baskakov. Severnıye Diyalektı Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka. Diyalekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji), Moskova 1972, s. 136

4 N. A. Baskakov. Severnıye Diyalektı Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka. Diyalekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji), Moskova 1972, s. 255; V. V. Radlov. Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy, III, 1, SanktPeterburg 1905, s. 1196; Oyrotsko-Russkiy Slovar', Moskova 1947, s. 152.

5 Talat Tekin. Tonyukuk Yazıtı, Ankara 1994, s. 10-11.

6 Talat Tekin. Tonyukuk Yazıtı, Ankara 1994, s. 13.

7 XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla

Yayınlarda çoğunlukla ***girdigüm*** şeklinde okunmuş kelime ***gerdigüm*** olarak algılandıkta ***tol tola (tolıra?) gerdigüm*** dizesi "Köşe köşeye (uç uca) gerdigim" anlamına geliyor.

2. dizenin yazılış şekli şöyledir: **طولاراری دوخرلیی قودغم**. Metinde **طولاراری** ***tolararı*** şeklinde yazılmış kelime **طولا واری** ***tola varı*** olarak düzeltilmelidir; ***tola*** ve ***varı*** eşanlamlı kelimelerdir, her ikisi "tam, bütün" anlamını bildirmektedir. ***Tola*** kelimesine bu anlamda V. V. Radlov, Abuşka, Th. J. Zenker, Pavet de Courteille sözlüklerinde, orta yüzyıllara ait çağatay abidelerinde, çağdaş Altay, Uygur, Özbek, Kırgız (***tolo***), Tatar. diyalekt. (***tula***), Karagas (***dolo***) dillerinde sık sık rastlanmaktadır.[8]

Tola kelimesine eş anlamlı ***varı*** kelimesi Eski Türk ve Uygur abidelerinde ***barı*** "tam, bütün" varyantında geçir:[9] Karluk tirigi ***barı*** türgişke kelti (*Moyunçur*, 40); Bu ***barı*** ħazine bu altun kümüş / Er atka ülegüke terdim üküş (*Kutadgu Bilig*, 173). Çağdaş Türkmencede de ***barı*** kelimesi "tamam, bütün" anlamında kullanılmaktadır. Orta Çağ Anadolu ve Azeri sahasına ait eserlerde bu kelimeye ***varı*** "tamam, bütün" şeklinde rastlanmaktadır:

Varı şehvet barmağından tökülür (Şeyyad Hamza. *Yusuf ve Zeliha*-XIII); Anda geldi bunlar cümle ***varı***; Kılayım zirü zeber ne kim ***varın*** (M. Darir. *Yusuf ve Zeliha*-XIV); Kul karavaş irdi her ne kim ***varı***; Hamle kıldı koşun bir gezden ***varı*** (Yusuf Meddah. *Varka ve Gülşah*-XIV); Bunı çün işitti Heccac ol zaman, Nevha kıldı ***varısı*** zarü figan (Ahmedi Tebrizi. *Esrar-name Tercümesi*-XV); Yasadı halkını gördü çerisin/Bir araya getirdiler ***varısın*** (Şerifi. *Şehname Tercümesi*-XVI).

Doħurlayı zarf fiilinin kökenini ***dokı /doħu / tokı / toĥu*** "birbirine (iç içe) geçirmek" fiili oluşturmaktadır. Aynı anlamda kelime *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Şüşter nüshasında ve Süheylü- Nev- Bahar'da geçir: Sokuşturdı barmaklarını, ***dokudı*** barmaklarını[10]; Belâ süñüsini anuñ ***tokıya*** // Ki sunmadın aşa dua okıya (*Süheylü-Nev-Bahar*, s. 362). Doku- / toku- / doħu- fiili V. V. Radlov sözlüğünde Çağatayca sözlüklere istinaden ***tok-*** "birleştirmek, birbirine geçirmek" şeklinde de kayedilmiştir.[11] Fikrimizce ***doku-*** /***toku-*** / ***doħu-*** (veya ***tok-*** /***dok-***) fiiline artırılan -r (veya -ur) fiilden isim yapma eki olarak vasıta, alet anlamı ifade edir: ***doħur*** "birbirine geçirmek için vasıta; kiriş".

Tarama Sözlüğü, Ekler, 2. Baskı, Ankara 1996, s. 241-242

8 E. V. Sevortyan. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskiħ Yazıkov, III C, Moskova 1980, s. 259.

9 E. V. Sevortyan. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskiħ Yazıkov, II C, Moskova 1978, s. 63; Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad 1969, s. 84

10 Zamaħşarî. Mukaddimetü'l - Edeb (Ħvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şüşter Nüshası), Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Nuri Yüce, Ankara 1993, s. 47

11 V. V. Radlov. Opıt Slovarya Tyurkskiħ Nareçiy, III, ١, SanktPeterburg 1905, s. 1145.

Muk. et: ***tokurçı*** "dokuyucu".[12] Tuvacada ***dukur-*** "perçinlemek" ve ***dukuruk*** "perçin" kelimeleri vardır.[13] Altaycadaki ***torkır*** (< tokırır) "perçin" kelimesinin de aynı kökene bağlı olduğunu düşünüyoruz.[14] Bu hâlde ***doħur*** // ***doħır*** (< ***tokur*** // ***tokır***) kelimesi "yayın uçlarını birbirine bağlayan vasıta, kiriş" anlamına gelmektedir. Böylelikle de kelimenin oluşumunu şöyle izah etmek mümkündür: ***Doħu*** // ***doħı*** (< ***toku-*** // ***tokı-***) "birbirine geçirmek" **+ - r (*doħur*** // ***doħır*** "perçin, kiriş"**) + - la** (***doħurla*** "kirişlemek; kirişle bağlamak") **+ (y) u** (***doħurlayı*** "kirişleyip; hisseleri birbirine bağlayıp")

3. dizenin yazılış şekli: **يغى يوردى الومده قيل كشلم** . Buradaki **الومده** yazılışını ***elümde*** degil de ***alumda*** okumakla cümledeki mantıksızlığı aradan kaldırmak mümkündür; ***alu*** kelimesine Et- Tuhfe'de, V. V. Radlov sözlüğünde ve birçok başka kaynaklarda "alış, alışveriş" anlamında rastlanmaktadır.[15] Muhtemelen ***alu*** kelimesi ***alığ*** şeklinden oluşmuştur. Muk. et: V. V. Radlov Sözlüğünde (I, 1, s. 386) ***alığ satığ*** "alışveriş". ***Ğ*** ünsüzünün düşmesi sonucu kelimenin ı ünlüsü yuvarlaklaşarak u- ya dönüşmüştür. ***Alumda*** biçimindeki -m iyelik eki, -da hisseciği çıkma durumu fonksiyonunu üstlenmiştir. -Da ekinin çıkma durumu işlevinde kullanılmasına eski Türk ve Uygur abidelerinin dilinde, yakutçada, Azeri Türkçesinin ağızlarında rastlamak mümkündür:[16] ***Tabğaçda*** adırıltı "Türk halkı Tabğaçdan ayırıldı" (Ton. 2); ***Ölümte*** ozmış "O ölümden kurtuldu" (*Irk Bitig*, 75); ***Kırkızda*** yantımız "Kırgız ilinden geri döndük" (Ton. 29). Çağdaş Anadolu ve Azeri Türkçelerinde -da genel olarak bulunma hâli eki gibi kullanılmaktadır. *Kitabı-Dede Korkut*'ta da durum böyledir. Bununla birlikte *Kitabı-Dede Korkut*'ta -da ekinin çıkma durumu fonksiyonunda kullanılmasına ait de yeterli derecede örnekler vardır:

Kaytabanda kızıl deve senüñ geder
Menüm de içinde yükletüm var
Komağum yok kırk namerde.
Ağayılda tümen koyun senüñ geder
Menüm de içinde şişlügüm
Komağum yok kırk namerde (D. 33);
Ağ ban evler ***dikilende*** yurdı kalmış,
Karıcuk anam ***oluranda*** yeri kalmış,

---

12 Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. Kitâb-ı Mecmû- ı Tercümân- ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Ankara 2000, s. 147

13 Russko-Tuvinskiy Slovar', Moskova 1953, s. 159.

14 Russko-Altayskiy Slovar', Moskova 1964, s. 176.

15 V. V. Radlov. Opıt Slovarya Tyurkskiħ Nareçiy, I, 1, SanktPeterburg 1893, s. 386, 387; Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara 2003, s.

16 A. N. Kononov. Grammatika Yazıka Tyurkskiħ Runiçeskiħ Pamyatnikov, Leningrad1980, s. 157.

Oğlum Uruz oħ ***atanda*** puta kalmış,
Oğuz begleri at ***çapanda*** meydan kalmış,
Kara mudbak ***dikilende*** ocak kalmış... (D. 44);
Ağayılum ***güdende*** çobanum mısın? (D. 269);
Aruz maña bu işi edecegüñ bilse idüm
Kara koçda kazılık atum biner idüm (D. 297).

4. dizenin yazılış şekli: **ايغر مالى ايغر ويروب الدوغم** . Dizedeki ***aygır malı*** ve ***aygır*** eş anlamlı kelimeler olarak "at sürüsü, yılkı" anlamını ifade etmektedir. Âdeta bir kaç dişi attan oluşan yılkıda bir aygır bulunmalıydı; yılkıda iki aygırın bulunması karmakarışıklık yaratabilirdi. Bundan dolayı birkaç dişiden ve bir ayğırdan oluşan küçük yılkılar birbirinden uzaklıkta otlatılırdı. Rusya'nın Leningrad kentinde muhafaza edilen XVI. yüzyıla ait *Oğuzname*'de de buna işaret edilse gerek: *Üyür üyürü ya egrekde ya oğrakda* "Yılkı yılkıyı ya su içerken gölde ya da toplantı yerinde [görür]".[17] Kaynaklarda ***aygır*** kelimesinin "erkek at" anlamıyla birlikte "yılkı, bır ayğırı olan at sürüsü" anlamı dahi kaydedilir. V. V. Radlov sözlüğünde: *Ayğırlıg malı muñ polğan* "Orada bin yılkı vardı" ; *Peş ayğırlū kiji* "beş yılkısı olan kişi"; *Pistiñ malıbıs ayğırlū yürüp-yat* "Bizim atlar yılkı hâlinde dolaşır"[18]; L. Budagov sözlüğünde: alt. *Üç ayğır mal* "üç yılkı" (her bir yılkı bir ayğırla otlandığı için yılkının sayısı ayğırın sayısı ile belirlenir)[19]; çağdaş Altaycada: *Bir ayğır mal* "bir yılkı" (her bir yılkı bir ayğırla otlandığı için yılkının sayısı ayğırın sayısı ile belirlenir).[20]

İlk 4 dizedeki yazma ve okunuş yanlışlıklarının düzeltilmesiyle metin parçası şöyle anlaşılmaktadır:

Uç uca gerdigim
Büsbütün hisselerini birbirine geçirip (kirişleyip?) koyduğum
Yağı yurduyla alışverişimden elde ettigim
Kıldan dokunmuş okkabılı [yayım]
Bir aygırlık at, yılkı verip aldığım
Tutamağına ağ kayın ağacı kabuğu sarılan sert yayım...

---

17 Oğuzname. Yayına hazırlayan: Prof. S. Elizade, Bakü 1987, s. 59

18 V. V. Radlov. Opıt Slovarya Tyurkskiħ Nareçiy, I, 1, SanktPeterburg 1893, s. 15-16.

19 L. Budagov. Sravnitel'nıy Slovar' Turetsko-Tatarskiħ Nareçiy, I, SanktPeterburg 1869, s. 198

20 Oyrotsko- Russkiy Slovar', Moskova 1947, s. 14

TARİHÎ TÜRK ŞAHIS ADLARININ BİÇİMLENMESİNDE RENK İŞARETLERİNİN ANLAM GELİŞMESİ

Vasif Musaoğlu ADİLOV

Türk dillerinde renk adları, onların semantik gelişimi, aynı zamanda Türk antroponimikasının biçimlenmesi, renk bildirme apelyatiflerinin antropoformant fonksiyon taşıyabilme hususları sinkronik veya diakronik yönde araştıran dilciler genelde bu problemleri birbirinden tecrit olunmuş şekilde gözlem yapmış, Türk dilciliğinde çok önemli olan bu meselenin farklı gözlemlerde sadece belirli kısmına dikkat yöneltmişlerdir. Ana Türk dili devrinden bugüne kadar farklı Türk lehçelerinde işlevliğini korumuş renk komponentli antroponimik birimlerin oluşmasında lingvistik ve extralingvistik faktörler, bileşik şahıs adlarında renk anlamlı sözlerdeki semantik hususlar, çok fonksiyonellik, universallik vb. kompleks hâlde öğrenilmemiştir. Tabii ki, çok büyük araştırmayla çözümü beklenen problemin bu sunum makalesinde çözümlenmesi mümkün değildir. Ama düşünüyoruz ki notlarımız bu konuda araştırma yapanlar için yararlı olabilir.

Renk anlamlı sözler eski çağdan bugüne kadar Türk onomastikasının ayrılmaz unsurlarından biri olmuş ve Türk dillerinde şahıs adlarının miktarını artırmıştır. Çünkü renk anlamlılıktan başka bu sözler, Türk dillerinde ek anlamlara sahip dil birimleri gibi de kendilerini göstermiş ve bu yüzden ad yaratıcılığında kendi aktiviteleriyle seçilmişlerdir.

Eski mitlerden modern poetik örneklere kadar çok büyük bir zaman kesiminde renkler Türklerin hem etnopsikolojisinde, hem de mitolojik veya poetik düşünce tarzında çok mühim rol oynamıştır. Bu amil, her şeyden önce renklerin Türklerin hayatındaki, aynı zamanda doğa - insan, doğa - toplum ilişkisindeki çok yönlü fonksiyonuyla alakalıdır. Dünyayı idrak eden eski insanın renk dünyası mikyas itibarıyla kısıtlı olsa da rengin Türk dünya görüşündeki önemi çok büyük olmuştur. Eski Türklerin dış âlemi kavram unsurlerına bölmek, idrak etmek için kendi prensipleri, onu kapsayan gerçekliklere kendi bakışı

olmuştur. Bu yüzden tarih boyu Türkler dış dünyayı kendilerine has bir tarzda değismiş ve onu Türk diline göre spesifik dünya şekline salmışlardır.

"Mitolojik düşünceye adın herhangi bir iç özlük gibi anlaşılması hastır ki, buda birçok kültürel tarihi geleneklerde yeni doğan çocuğa verilen adda onun iç özlüğünü görme isteğinden ileri gelmiştir. Bu arkaik "realizm"… sonuç itibarıyla ad ile formun, yani bu adı taşıyanın tabiatının aynılığını öngörür." (Toporov 1980: 508-510).

Modern Türk antroponimik sistemi pratürk kökü - semantik strukturu ve maddi terkip hisseleri olan antroponimik birimleri (yani real tek terkipli şahıs adları ve bileşik adların ögeleri) ile beraber götürülmüş pratürk antroponimik sistemin struktur biçimini koruyor. Tabii ki, antroponimik birimin değişik Türk dillerinde korunması da aynı değildir. Yüksek derecede korunma ilk önce doğanın objelerinin adlandırılmasıyla alakalı şahıs adları için karakterikdir. Bunlar semanın, gök cisimlerinin (güneş, ay, yıldız), meteoroloji ve atmosfer olaylarının, metal ve minerallerin adları (taş, demir, altın, gümüş) ve zooloji leksikaya ait adlardır. Daha sonra insan âlemi objelerinin adlandırılmasıyla alakalı olanlar: bunlar sosyal, aynı zamanda ailevi ilişiklerin belirtilmesidir (akrabalık terimleri, tituller). Üçüncü renk anlamlı ve diğer semantik gruplara ait olan sıfatlar. Dördüncü hâl fiilleriyle alakalı olan adlar (dur-, dol-) ve diğer semantik gruplara ait olan fiiller (ber-, kaç-). (Gadjiakhmedov 2008: 27).

Modern Türk dilleri için umumi olan birçok sözler ve adlar pek eski köke bağlıdırlar. Bunların arasında en aktif olanları *kara, ak, kızıl, boz, gök* ve b. renklerdir. Bu tür renk anlamlı sözlere eski Türk adlarının oluşmasında da raslamak mümkündür.

V. A. Nikonov (1974: 85-131), yazıyor ki, "Bütün onomastikada olduğu gibi, antroponimikada da ilk kural tarihiliktir". Anlaşılıyor ki, şahıs adları anlatılırken tarihî göstergelere, Türk adları listesine ve dilinin tarihine ekskursla kanıtlanmış geniş materyale ihtiyaç oluşuyor.

Türk halklarının VI-VIII. asırlardakı tarihî dosyaları ve bu devre ait poetik inciler olarak gösterilen, belli arkaiklik göz önüne alınmazsa, aynı zamanda dil özellikleri (ses bilimi, kelime bilimi, gramatik, üslup bilimi vb.) açısından çağdaş Türk halklarının dilleriyle sesleşen Orhun-Yenisey Yazıtlarının zengin onomastiğinde *Akbaş Atık* (Y 49), *Yaş Ak Baş* (Y 2), *Altuğa* (Y 30), *Küç Kara* (St 1), *Kara Bars* (Tl 1), *Kara Yazmaz* (Y 5), *Kara Yaş* (Y 5), *Kara Kan* (Y 30, 38), *Kara Çor* (Tl 2), *Kara Səŋür* (Y 24), *Örüŋ bəg* (MÇ 22), *Sarığçır* (St 1), *Kök Amaş Tutuk* (Y 5), *Kögşin* (Y 48)[1] vb. gibi renk anlayışı ile bağlı

[1] Verilmiş örnekler E. Recebli'nin 2009. yıl, Bakü, "Nurlan" Yayınevinde çap olunmuş 4 ciltli "Gedim türk yazısı abidelerinin dili" dersliyinin II cildinden seçilmiştir.

olan antroponimler eski Türklerin şahıs adları biçimlendirmesinde renk adlarını kullandıklarının kanıtıdır.

Eski toplumda adın sosyal-farklandırıcı ve ritüel-karizmatik fonksiyolarının nispeti tek anlamlı değildi. Yalnız onların ikisi de kendisine özgü bir tarzda antroponimik sistemin oluşumunu etkilemiştir.

Toplum üyelerinin, özellikle onun yüksek ve zengin sınıf kitlesinin çok adlılığı, yani sosyal ve siyasal sistemde statünün ve mevkinin değişmesiyle beraber yeni ad alınması gibi geniş yayılmış gelenek eski Türk antroponimik sisteminin önemli özelliyidir..

Orhun-Yenisey Yazıtlarında birkaç defa yiğitlik, er adının alınması not alınıyor. Eski Türk toplumunda er adı (*er ati* - yiğitlik veya erkek ismi) önemli antroponimik kategori idi. Epitafilerde eski Türk toplumunun bir tek üst sınfının- hakanların, şehzadelerin, görkemli askerlerin, beylerin vb. yiğitlik adları yazılırdı. Türkün ismi her zaman onun toplumdaki yerini belirtmiştir. Çocukken lakaba, ergenken rütbeye, erenlik çağındayken titule sahip olmuştur.

Aynı zamanda er adının alınması gerçeği birçok eski toplumlar için karakterikdir ve kendiliğinde gençlerin yaşça daha büyük kategoriye geçidinin takdimi özlüğünü taşıyan törenler ve sınavlar aktını ifade eder. Örneğin, Orhun-Yenisey Yazıtlarındakı (Birinci Tuva yazıtı - Y 49) *"Er atım Akbaş Atık, Inal Öge ben yetmiş yaşımda*" cümlesinden anlayabiliriz ki, yetmiş yaşlı İnal Öge gençken herhangi bir yiğitlik karşılığında Akbaş adını taşımış ve herhâlde fiziki özelliklerinden biri olan saçlarının beyazlığı adının biçimlenmesinde etken olmuştur.

Benzer olayla diger yazıtlarda da karşılaşabiliriz: *Er atım Yaş Akbaş bən* (Y 49).; *Er atım Kara Çor(a). Ayağ atı Kar(a) yazmaz* (Tl 2).

Üstteki örneklerden yol alarak, renk bildiren birimlerin iştirakıyla oluşmuş adların hangi semantik yük taşıdıklarıyla ilgili kesin bir fikir söylerken dikkatli olmak lazım. Çünkü halk içinde renk bildiren sözler ve bunlardan oluşmuş diğer leksik birimler lakap şeklinde, ama gerçekte şahsın fiziki görüntüsünü bildiren birimler - sıfat fonksiyonunu yapan diğer genel sözler gibi şahıs adlarından önce kullanılır. Bununla böyle, eski Türklerde renk bildiren birimlerin etkisiyle oluşmuş şahıs adlarının bazen asıl hangi karakterlerinin abartılmasına hizmet ettiğini anlamak zor oluyor. Bu yüzden denotatı, onun biyografisini, tarihteki hizmetini bilme önemliliği oluşuyor. Bazen yiğit ve genç bir şahısta Akbaş adını taşıyabiliyormuş.

Renk bildirme birimimin iştirakıyla oluşan bileşik tarihî Türk antroponimlerini birkaç yönden tasnif edebiliriz. Semantik sınıflandırma yapacak olursak, renk anlamlı birimlerin her zaman bileşik sözlerin içinde rengi ifade

etmediğini hatırlatmalıyız. Bu zaman o sözlerin nominativ ve somut anlamlarının bölgüsünü yapma önemliliği oluşuyor.

Türklerde eski çağlardan bir şahsın bazen iki, bazen çok ada malik olması (doğduğunda verilen isim, gençlik çağında aldığı er adı, bazen de belli bir vazife sahibi olduğunda veya yaşlılık çağlarında aldığı başka bir ad vb.) bir tek Orhun-Yenisey Yazıtlarında değil, sonraki çağ yazıtlarında da akis olunmuştur.

Er adının alınması gerçeği "Kitabi-Dede Korkut", "Manas", "Alpamış" vb. Türk kahramanlık destanlarında başkahramanların bir kaide olarak yiğitlik adı almasıyla geniş anlatılmıştır. Hem ad almak için cesaret ve hüner göstermek zorunlu şart olmuştur.

Er adının aktif yörüngesi şahıs adına göre daha genişti ve bir tek aile, soy sınırlarından değil, tayfa sınırlarından kenara çıkarak bütün orduya ve devlete yayılıyordu. Er adı aldıktan sonra savaşçı ona kendi soyunu ve hakanlığın askerî yönetimsel hiyerarşisindeki yerini bildiren titulleri ekleyebilerdi. Bu tituller onun er adının ayrılmaz bir hissesini oluşturuyordu.

Antroponimler daha çok kendilerinde kimliğin kanıtı gibi yüksek sosyal fonksiyon taşıyorlar. Eski Türk toplumunda mevcut olmuş daha bir antroponimik kategori birçok durumlarda önemli fonksiyon taşıyan soyadlarıydı. Kendi aralarında kan akrabalığı ilişkileri olan insan grubunun diğer anoloji mikrostrukturlerle yeterli düzgün karşılaştırılması eski toplum için önemliydi. Çünkü kabilenin ayrı ayrı soyları belli adlara veya ad gruplarına sahipti ki, bu da bütün kabilede yanlız onlara has olabilirdi. Bu kategoriden olan ad herhangi bir şahsın belli soyla ilişkisini kanıtlıyan kodlaştırıcı rolünü oynuyordu ki, bu da o ismin taşıyıcısına diğerleri karşısında belli üstünlük veriyordu. Örneğin, biliyoruz ki, Türk hakanlığında yüksek hâkimiyete gelme gibi sakral hukuka yanlız Aşina soyunun bireyleri sahip olmuşlardır.

Soyadının antroponimin içeriği gibi kullanımına Orta Çağda'da rastlanabiliyor. A. Gafurov (1987: 23) bu olaya dikkat çekerek, V. Bartolda dayanmakla yazıyor: "999. yılda Samaniler sülalesi Türk tayfalarının baskısı altında yok olurken Maveraünnehirde hakimiyet Karahanlıların eline geçti. Yasal olarak özgür hanların yönettiği hanedan mülklerinden oluşan tipik Türk devleti yarandı. Bu devletın baş hükümdarı *Karahakan* veya *Karahan* titulu taşıyordu ki, sülalenin de ismi buradan geliyor. Burada *kara* komponenti renk bildiren anlamında değil, *büyük, muhteşem* anlamında kullanılmıştır." Genellikle, *kara* komponentine tarihî antroponimikada Türk feodal toplumunun hâkim sınıf bireylerinin ad ve titullerinde rast geliniyor.

İran'da Moğol hükümranlığının çöküşüyle bu ülkenin batı kısmında Akkoyunlular ve Karakoyunlular sülalelerinin başçılık ettiği iki Türk devleti yaranmıştı. Bu sülalelerin, özellikle Karakoyunlu bireylerin çoğunun adı *kara* sözüyle başlıyordu: *Kara İskender, Kara Muhammet, Kara Osman, Kara Yusuf*. Tarihten de göründüğü gibi, aynı soydan olan dedenin, babanın ve oğlun isimlerine aynı kelime ilave olunuyor. Demek ki bu sade ayama değil, fahri lakap, epitet veya tituldür. Bu tür titule kimlik değerlerinin ilave edilmesi hiç de önemli değildir. Hükümdarlar ve onların oğulları fahri lakaplar veya titulleri sosyal mevkiye uygun olarak doğal bir şey gibi kazanıyorlardı.

Eski Türk antroponimikasında Eski Çağ antroponimlerinin fonksiyonel değerlerini ve toplumun sosyal-siyasi sisteminin özelliklerini yeterli derecede yansıtan birçok esas antroponimik kategoriler, bir kaide olarak birbirini izliyor ve aktif yörüngeleri, yayılmasının kronoloji çerçevesi ve sosyal önemliliğiyle farklılık taşıyan bir kaç antroponimik alt sistem seçilir.

Antroponimlerin ilkel söze göre araştırması tarihçiler ve etnograflar için, şüphesiz büyük merak oluşturuyor. Çünkü bu eski insanın ideolojisini, düşüncesini daha iyi anlamaya yol açıyor. Aynı zamanda adın dil enformasyonu adın yaranmasının zamanı ve yayıldığı araziyle ilgili bilgi verebilir, adlandırılan objelerin tarihini açığa çıkarabilir. Bundan başka, belirtilmiş leksik paraleller aracılığıyla antroponimler muhtelif halkların ilişkilerinin, migrasyon proseslerinin, dillerin ve kültürlerin karşılıklı etkilenmesinin daha kabarık manzarasını ortaya çıkarıyor.

Oğuz Türklerinin eski epik yazıtı Dede Korkut destanlarındaki *Ak Melik Çeşme* (KDK 50), *Karaçık/Karaçuk çoban* (KDK 43) (bir başka variantda *Karaca çoban* (KDK 45)), *Kara Aslan Melik* (KDK 66*), Karagüne* (KDK 44), *Karabudak* (KDK 42), *Sarı Kalmaş* (KDK 43), *Karaçekür* (KDK 87), *Sarı tonlı Selcan katun* (KDK 87), *Boz ayğırlı Beyrek* (KDK 87), *Boz atlu Xızır* (KDK 23), *Qoŋur atlu Kazan* (KDK 42), *Konur koca Sarı çoban* (KDK 98) vb. gibi birçok şahıs adlarında renk anlamlı sözler kullanılmıştır.[2]

Yazıtların leksik özelliklerinin tahlilini yapan birçok Türkologlar renk bildiren birimler esasında oluşmuş şahıs adlarından konuşurken bunların ilk önce adı taşıyıcıların fiziki özelliğine göre oluştuğunu söylüyorlar. Bununla beraber leksik anlamı yiğitlik, kahramanlık, reşadet ve cesurlukla bağlı olan şahıs adlarında da renk bildiren elementlerin varolması malumdur: tarihte Ön Asya'nın Selçuklu hükümdarlarından biri Kara Arslan adını taşımıştır. İran'da hanedan devletlerinden birini idare etmiş diğer Türk hükümdarı Kızıl Arslan

---

2 Verilmiş örnekler "Kitabi-Dede Korkud"un tertib, transkripsiyon, sadeleştirilmiş varyant və mukaddemesi Prof. F. Zeynalov və S. Elizade'ye mahsus olan, 1988. yıl, Bakü, "Yazıçı" Yayınevinde çap olunmuş variantında seçilmiştir.

adlandırılmıştır. Tabii ki her iki örnekte *kara* ve *kızıl* sözlerinin ilkin anlamından yola çıkmak doğru olmaz. İlk önce malum olduğu üzere siyah aslan doğada mevcut olmamıştır. Bu yüzden belli ki, *kara arslan* metaphordur. Ama Kızıl Arslan'ı da ilkin şekilde anlamak yanlış olur. Burda *kızıl* kırmızı değil, *gazaplı* anlamını gösteriyor. (Gafurov 1987: 25).

Oğuz Türklerinin XI-XIII. asırlardaki Selçuklular hâkimiyeti devrine ait sultanlarının, vezirlerinin, komutanlarının şahıs adlarının lengüistik araştırması zamanı dil özellikleri açısından daha önceki çağlarda yaşamış Türklerin dilleriyle sesleştiğinin şahidi oluyoruz. *Ak-Kuş Nüsretettin, Al Çiçek, Boz Apa emir, Bedrettin Karagöz, Kara Sungur, Kara Tekin, Karagöz el-Atabeyi, Kaş-kara emir, Kızıl Emir, Kızıl Arslan, Kızıl Arslan Kamuş, Gord-Boz Şerafettin, El-Ahmedili Ak Sungur, Gök Bori Müzafferettin, Gökçe İzzettin, Cemalettin Muhammed ibn Ak-Kuş, Nasirettin Ak-Kuş, Nurettin Kara, es-Saki Karaca*[3] vb. gibi renk anlamlarıyla bağlılığı olan antroponimler Selçuklu tarihine tesadüf eden zaman kesiminde Türklerin ad yaradıcılığında renk adlarının kullanımlarının kanıtıdır.

Belli ki, onomastik (keza antroponimik) birimler sade sözlerden tecrit olunmuşlar. Ama adi sözlerin onomastik birimlere geçmesi dil sözlüğüne dâhil olan leksik-semantik söz gruplarının hepsini kapsamadığı gibi, kapsadığı grupların hepsi de bu süreçte aynı şekilde kullanılmıyor. Bir başka deyimle, onomastik birime geçme derecesi bakımından leksik-semantik söz gruplarını birkaç yere ayırmak mümkün. Sözlük birimlerinin onomastik birimlere farklı derecede geçimi tipoloji karakter taşıdığı gibi, her bir dilin ve dil ailesinin kendisine özgü önemli hususu gibi de dikkat çekiyor. Yani belli leksik-semantik söz grubunun onomastik birime gecişi genellikle dünya dillerinde gözlemleniyorsa, bazısı yalnız belli dilde veya dil ailesinde kendini gösteriyor. (Memmedov 1988: 270-272). Örneğin, Türk dillerinde böyle leksik-semantik gruplara renk ve rütbe, titul (unvan) bildiren sözleri ait etmek olar. Bu iki söz grubunun birlikte yürütülmesi onların belli zaman kesimlerinde bir-biriyle sıkı anlayışları anlatmasıyla bağlıdır. Türk dillerinin farklı gelişim devirlerinde aynı sözlük birimi hem renk, hem de rütbe ve titul bildiren söz gibi kullanılıyor. Örneğin, *kara, ak, kızıl* sözleri bu anlamda daha çok dikkat çekiyor. Tabii bunlar önce renk bildirmeye hizmet etmiş, sonradan anlamca genişlenerek rütbe veya titul gibi kullanılmaya başlamışlar.

Gösterilen leksik-semantik gruba giren sözlerin tarihî gelişimini iki etaplı şekilde sunabiliriz: 1. Renk bildiren sözler > rütbe ve titul bildiren sözler; 2.

---

[3] Verilmiş örnekler Sadr ed-din Ali el-Hüseyni'nin "Ahbar ed-daulet es-Selcukiyye" eserinin redaktesi V. M. Beylis'e mahsus olan, 1980. yıl, Moskova, "Nauka" Yayınevinde çap olunmuş Arapça el yazısının faksimilesi ve tercümesinden götürülmüştür.

Rütbe ve titul bildiren sözler > antroponimler. İlk etapta söz anlamca değişir, yeni anlam varyantı kazanıyor; ikinci etapta söz leksik anlamını kaybeder - o leksik birimden antroponimik birine dönüşüyor. Bu yönde geçidde iştirak eden tarafların Türk dilinde tarihi gelişimi farklı olmuştur. Eğer *kara, ak, boz, gök, sarı* sözleri renk bildiren birimler ve antroponimler (veya antroporformantlar) gibi bugüne kadar geniş şekilde kullanılıyorsa, rütbe ve titul bildiren çoğu sözlük birimleri modern Türk lehçeleri için arkaiktir (Bu da rütbe ve titullerin halkın bir sosyal kuruluştan diğerine geçmesi zamanı yok olması, başka rütbe ve titullerle yerini doldurmasının sonucudur.) Başka deyimle, önceden her üç fonksiyonda geniş kullanılmış *kara, ak, boz, gök, sarı* gibi sözler şimdi yalnız antroponim (veya antropoformant) ve renk anlamlı sözlük birimleridir. Böyle sözlerin aynı zamanda başka kaynaklardan oluşan rütbe ve titul bildiren sözlük birimlerinin (*bey, han, hakan, paşa, vezir* vb.) gelişimindeki bu özelliği dikkate almadıklarına göre bazı araştırma ve tercüme eserlerinde şahıs adlarını oluşturan sözler renk anlamlı sözlük birimi gibi anlatılmıştır. Örneğin, V. Bartold "Kitabi-Dede Korkut" boylarını Rusçaya tercüme yaparken Ak Melik Çeşme adını *Belıy tsar Çeşme* gibi vermiştir ki, S. Aliyarov (1987: 22-26) da bu tercümeden yola çıkarak Ak Melik Çeşme ve Saru Sandal adlarında yabancı kişilerin fiziksel farklılığına işaret olunduğu fikrini savunur.

Türk dillerinde renk anlamlı sözler rütbe ve titul bildiren sözlere geçmeden de kolaylıkla şahıs adlarına dönüşebilirler. Bu zaman renk bildirme birimlerinin hususileşmeden önce bedii tayin (epitet) özelliği taşımasından, daha sonra lakap ve nihayet şahıs adına çevrilmesinden konuşabiliriz.

Renk anlamlı söz bağlı olduğu subjeyi veya objeyi özel ad gibi maksimum derecede konkretleştirmeden önce tayin edici gibi sıradan bir sözlük birimiyle özel ad arasında aralık mevki tutan fonksiyon taşıyor. Çünkü renk anlamlı sözler tayin edici makamda umumi sıfat olsalar da tayin ettikleri sözleri kısmen konkreleştiriyorlar: elma - beyaz elma. Şüphesiz herhangi bir subje veya objeyle alakalı renk anlamlı sözden oluşmuş antroponim daha önce tayin edici umumi ad olmuştur. Bunu insanların herhangi bir zahiri niteliğine veya bir organının, derisinin vb. rengine göre epitetlendirilmeleri makamında veya taşıdıkları lakapların timsalında da görürük. Orhun-Yenisey Yazıtlarındaki antroponimlerin Oğuz Türklerinin daha sonraki devirlere ait olan epik yazıtı Dede Korkut destanlarındaki şahıs adlarıyla tipoloji özelliklerini araştıran Ə. A. Guliyev (1987: 42-44) gösteriyor ki, Orhun-Yenisey Yazıtlarındaki ve "Dede Korkut"dakı adları genel özelliklerine göre gruplaşdırmaq olar: *Kara Çur*, *Yaş ak baş*; *Karacıq çoban*, *Kara təkur* vb.

Yazar yazıtların leksik özelliklerinin açıklamasını veren birçok Türkologlar gibi renk bildiren birimler esasında oluşmuş şahıs adlarından konuşur-

ken bunların ilk önce ad taşıyıcılarının fiziki görüntüsüne göre oluştuğunu not alıyor. Bununla beraber aynı makalede leksik anlamı yiğitlik, kahramanlık, reşadet ve cesurlukla bağlı olan şahıs adlarının bazıları söylenirken *Kara Bars və Kara Aslan* gibi renk bildiren birimlerden oluşmuş adlar da misal getirilir ve bu farklı devir insanlarının aynı estetik bakış açısına, duygulara, düşünce tarzına sahip olduklarını gösterir.

Göründüğü gibi Türk dilinde insanın beirli özelliğini anlatmak için eski zamanlardan beri farklı renk bildiren birimler şahıs adı gibi kullanılmış, eski Türk antroponimikasının apelyatif esasları sisteminde renk bildiren birimler özel yer tutmuştur. Böyle durumlarda şahıs adı sadece işaret değil, belki çeşitli çağrışımlarla zenginleştirilmiş, iç muhtevası aydın olan birimlerdir. Şahıs adının motifleşmesi daha çok canlı dil ve folklor materyali için geçerlidir.

Eski çağlarda Türklerin bileşik yapılı şahıs adlarında birimlerin metinleri düşünülmüş şekilde birbiriyle uzlaşıyordu. Ama daha sonralar onlar kendi semantik anlamlarından mahrum oldular ve yeni anlamlar taşımaya başladılar.

Türk dillerinde renk anlayışıyla alakadar antroponimlerin oluşmasında sentaktik yoldan, daha doğrusu sentaktik birimlerin substantifleşmesiyle özel isme dönüşmesinden ayrıca konuşmak gerekiyor. Bileşik isimlerin yoğunluğunun birçok dil dışı (extralingvistik) amillerle bağlılığını gösteren M. İ. Adilov (1988: 8-9) yazıyor: "Bileşik adların yayılması bir de estetik sebeplerle izah oluna biler. Genellikle, açıklığa meyil gösteren halk dahili forması aydın olan bileşik adlara daha çok üstünlük verir. … Motifleşmeye verilen üstünlük de göz önündedir.".

İçeriğinde renk anlayışıyla alakalı olan sözlerin bulunduğu bileşik antroponimlerin yapı sınıflanmasından konuşurken bunların büyük kısmının Türk dilinde *sıfat + isim* biçiminde oluştuğunu ve bunun doğal olduğunu göstermek gerekiyor. Çünkü bileşik adların ortaya çıkma nedeni aynı adı farklı yapmak olduğu için birinci komponent çoğu zaman tayin fonksiyonu taşımalı olmuş ve bu türlü bileşik adlar sözlerin yanaşmasıyla biçimlenmiştir: *Akkuş, Aksungur, Karagöz, Köktaş* vb.

Ender hâllerde bu tür adların içerikleri *tayin olunan + tayin* gibi sıralanıyor ki, bu da farklı adların oluşmasına neden oluyor: *Qaşqara* (emir), *Gülsarık* (Kutbeddin) vb.

Bileşik antroponimleri oluşturan leksemlerin çokfonksiyonelliği ve mevki universalliğini anlatan Özbek dilcisi E. Beqmatov (1988: 30) ise bunların hangi tarzda oluştuğunu not alıyor: a) Aynı leksem birçok bileşik adların terkibinde iştirak eder. Örneğin, *nur* leksemi: *Nurali, Nurberdi, Nurboki, Nurvafo* vb. b) Aynı leksem antroponimin birinci ve ikinci kontaminasyon komponen-

tini oluşturur. Adın komponentlərinin yer değişmesi sonucunda antroponimin yeni forması biçimlenir: *Alişer - Şerali* vb.”

Renk anlayışıyla bağlılığı olan bileşik şahıs adlarının semantik özellikleri ve bölgüsü tahlilerini yaparken aynızamanda bunları da not almak gerekiyor ki, daha fazla iki esaslı biçimde olan bu antroponimlerde renk bildiren birimlerin tayin ettiği ikinci taraf farklı tipli apelyativ leksikayı kapsıyor. Bu adların apelyatif esaslarının araştırılması gösteriyor ki, tarihen not alınan yapılı adların oluşmasında *tegin/tekin, kan, çor, beg, təkur, məlik, əmir, aba/apa, baş, göz, qaş, taş, arslan, bars, buğa, böri, kurt, kuş, sungur* vb. antropoformantlar bir kaide olarak adlarda polifonksiyonel ve universal, ek semantik yüklü yardımcı elementler gibi kullanılıyorlar. Çok fonksiyonellik ve universallik, burada hem de renk bildirme elementlerine ait edilebilir. Yani hem renk anlayışıyla bağlı olan leksem, hem de diğer komponenti kapsayan antropoformant birçok adların oluşmasında aktif rol alıyor. Tabii bir sıra renk bildiren sade sözlerin de tayin edici fonksiyonundan başka bağımsız şahıs adı gibi kullanılabilme özelliğini dikkate alırsak, bileşik isimlerin oluşmasında onların yalnız sade söz gibi kullanımını (tayin etme fonksiyonu olmadan) göz önünde bulundurmak mümkün: *emir Karaca, Karaca es-Saki, Tabğaç Boğra Kara Hasan, Nureddin Kara, Qord Boz Şerafeddin, Seyfeddin Kızıl, İzzeddin Gökçe, Kara Murad* vb.

Antroponimikanın değişmesini etkileyen diger amiller yeni dinin kabulü, bazı hâllerde ise halkın asimilyasyonudur. Türk dünyasında İslam dininin yayılması Türk halklarının toplumsal-siyasi hayatında köklü değişiklikler oluşturduğu gibi, antroponimik sistemlerini de güçlü etkiledi. Çoğu Türkler İslam’dan sonra da uzun süre taşıdıkları mitoloji obraz ve totemlerle bağlı geleneksel adlarını kendilerine yeni mal etdikleri Müslüman adları ile birge kullanmaya başladılar. Onlar yeni Müslüman adlarıyla beraber, renk bildiren birimlerin iştirakı ile oluşan antroponimlər (veya antropoformantlar) dâhil geleneksel Türk adlarını millî değerlerden biri gibi yaşattılar.

KAYNAKLAR

1. ADİLOV, M. İ. (1988), “Mürekkeb adlar hakkında”. Azerbaycan onomastikası problemleri II. Bakü, 308 s.
2. ALİYAROV, S. S. (1987), “Kepiçeskoy biografii Alp Erena iz “Kniqi Korkuta”. Azerbaycan onomastikası problemlerine dair konferansın materyalleri. Bakü, 333 s.
3. BEGMATOV, E. (1988), “Originalnıe modeli obrazovaniya uzbekskoy antroponimii”. Azerbaycan onomastikası problemleri II. Bakü, 308 s.
4. GADJIAKHMETOV, N. E. (2008), Liçnıe imena kumıkov: traditsii imya nareçeniya, proisxojdenie, semantika i grammatika. - Mahaçkala; Dagpress Media. 184 s.

5. GAFUROV, A. (1987), İmya i istoriya, Moskva, “Nauka”, 221 s.
6. GULİYEV, Ə. A. (1987), “Orhun-Yenisey abideleri ve “Kitabi-Dede Korkut” destanlarındaki antroponimlerin tipoloji hususiyetleri”. Azerbaycan onomastikası problemlerine dair konferansın materyalleri. Bakü, 333 s.
7. MEMMEDOV, Y. Q. (1988), “Dilin lüğet vahideri ile onomastik vahidler arasındakı elageye dair”. Azerbaycan onomastikası problemleri II. Bakü, 308 s.
8. NIKONOV V. A. (1974), “Liçnıye imena u tyurkoyazıçnıx narodov”. İmya i obşestvo, Moskva, 278 s.
9. RECEBLİ, E. (2009), Gedim türk yazısı abideleri. 4 ciltte, II cilt, Bakü, “Nurlan”, 463 s.
10. TOPOROV, V. N. (1980), “İmena”. Mifı narodov mira: Entsiklopediya. Moskva, - t. 2. - 681 s.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEN ÖZBEK TÜRKÇESİNE AKTARMA MESELELERİ

Veli Savaş YELOK[1]

GİRİŞ

Edebî tercümeler, milletler arasındaki kültür köprüsü kabul edilir. Özellikle de aynı dil ailesine mensup olanların kullandıkları lehçeler arasında yapılan edebî aktarmalar, tarihi ve kültürü birbirine yakın olanlar arasındaki kardeşlik ve dostluk köprülerinin müstahkem hâle getirilmesini sağlayan araçtır. Tabii ki bu köprülerin kuvvetlendirilmesinde gerek tercüme[2] gerekse aktarmalar kadar bunların niteliği de önemlidir. Bunda aktarmanın seviyesi, aktarıcının kaynak lehçeden hedef lehçeye yaptığı aktarmada, eseri hedef lehçede yeniden yazma/yaratma maharetinin incelenmesi, bu sahanın önemli konularındandır. Bu münasebetle aktarıcının maharetinin niteliklerinin tetkik edilmesi, aktarmanın hangi derecede yapılabildiğinin, yani başarısının değerlendirilmesine imkân sağlar. Bunların yanı sıra aktarmalar aynı dil ailesi mensuplarının birbirinin lehçelerinde yazılmış eserleri, hem kendi lehçelerinde okumaları hem de aktarmaya konu olan eserin yazarını tanımalarını da sağlar.

Bu tebliğde, Suat Derviş'in[3] *Fosforlu Cevriye*[4] adlı eserini Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine *Фосфорли Жаврия* adıyla aktaran Boboxon Mu-

---

1 Gazi Üniversitesi Edebîyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebîyatları Bölümü, velisavasyelok@yahoo.com

2 Bu terim kullanılırken Sovyetler Birliği Dönemi'nde edebî eserlerin Türkçeden Rusçaya, Rusçadan da Özbekçeye tercüme edildiği göz önünde tutulmuştur.

3 Türk edebîyatında toplumcu gerçekçiliğin temelini oluşturan isimlerden birisi olarak tanınan Suat Derviş'in birçok eseri siyasal kimliğinin gölgesinde kalmıştır. (Şükran Kurdakul, "Suat Derviş". *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, s. 229; Mehmet Aydın, "Suat Derviş", *Ne Yazıyor Bu Kadınlar?,* s. 63). Benzer şekilde Suat Derviş ismi, Türkiye'de "feminizm"in gelişim sürecinde önemli bir durak olarak nitelendirilmektedir (Fatma Kethüdaoğlu, "Unutulan Kadın", s. 15; Fatmagül Berktay, "Yıldızları Özgürce Seyretme Hakkı", s. 17). *Çimen Günay*, S. Derviş üzerine hazırladığı yüksek lisans tezinde, onun edebî hayatıyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar: "Altmış yedi yıllık yaşamına otuza yakın roman, birçok hikâye, çeşitli çeviriler ve eleştiri yazıları sığdırmayı başarmış bir yazar olan Suat Derviş (1905-1972), günümüzde ancak *Fosforlu Cevriye* romanıyla birlikte hatırlanmaktadır. (...) 1920'li yıllarda yazdığı ilk romanlarında, İstanbul'un üst tabakasının

hammad Sharif'in aktarma metni esasında, eserdeki edebî hususiyetlerin aktarmada verilmesi ve bununla ilişkili hususlar üzerinde durulacaktır.

Bu çalışmadaki amaç Türkiye Türkçesiyle yazılmış bir romanın Özbek Türkçesine aktarılmış hâlinden yola çıkarak aktarıcının maharetini göstermek, aktarmada asıl nüshadaki edebîliğin hangi ölçüde verildiğini tespit etmek ve dikkatten kaçan bazı hususlara işaret etmektir. Bu amaçla;

- Aktarıcının asıl nüshada kullanılan edebî tasvir vasıtalarını, kalıp ifadeleri, deyim, atasözü ve özlü sözleri kendi lehçesine nasıl dönüştürdüğü,

- Aktarıcının yazarın orijinal üslubunu yeniden yaratmadaki mahareti ve aktarmanın seviyesi,

- Yazar üslubu ve onun aktarmada yeniden yaratılmasıyla ilişkili meseleler,

- Aynı dil ailesine mensup Özbek ve Türk lehçeleri arasındaki yakınlıktan kaynaklanan problemler üzerinde durulmuştur.

Suat Derviş'in Özbekçeye aktarılan *Fosforli Javriya* (*Фосфорли Жаврия*)[5] adlı metin tebliğimizin konusunu; söz konusu aktarmanın edebî anlatım hususiyetlerini aks ettirme yönleri de çalışmasının esasını oluşturmaktadır.

---

yaşamına uzanan, konaklarda, köşklerde yaşanan aşkları ve bu ilişkiler çerçevesinde, kadınların toplumsal konumlarını işleyen Derviş'in bu döneminde "cinsiyet"e dayalı bir çerçevede ele aldığı "eşitlik" ve "özgürlük" gibi kavramlar, daha sonra Marksist görüşlerin etkisiyle biçimlenir ve sınıfsal bir vurgu kazanır. 1930'ların sonlarında yayımlanan yapıtlarında ise, ekonomik dinamikleri de göz önüne almaya başlamış, hem kadını hem de erkeği farklı şekillerde baskı altına alan toplumsal-ekonomik düzeni konu etmiştir. 1930'ların sonlarına doğru Derviş, yapıtlarında, toplumsal sınıfların "farklılığını" vurgulamaya ve bunun yarattığı sorunları ele almaya başlamıştır. Bu dönemde yazar için roman, süregelen düzeni değiştirmek, adaletsizlikleri ortadan kaldırmak için eylem çağrılarının yapıldığı bir "arena" olmuştur. (…) 1940'lı yıllara gelindiğinde yazar toplumcu gerçekçiliğin çizdiği çerçevenin dışına çıkar, romanı kitlelere politik görüşler yaymak için bir "araç" olarak görmekten vazgeçmiştir; siyasal görüşler, romanın "örtük" ögelerinden biri konumuna gelmiştir. Marksist görüşlerin, Derviş'in edebîyata bakışını değiştirdiği inkâr edilemez; ancak, bu "kırılma", yazarın edebîyat anlayışını süreksizliklerden ibaret kılmamaktadır." (Çimen Günay, *Toplumcu Gerçekçi…*, s. 2-3)
Suat Derviş'in eserlerinden bazıları: *Kara Kitap* (1921), *Hiçbiri* (1923), *Ne Bir Ses Ne Bir Nefes* (1923), *Buhran Gecesi* (1924), *Fatma'nın Günahı* (1924), *Gönül Gibi* (1928), *Emine* (1931), *Onu Bekliyorum* (1934), *Onları Ben Öldürdüm* (1935), *Baba-Oğul* (1936), *Bu Roman Olan Şeylerin Romanı* (1937), *İstanbul'un Bir Gecesi* (1938), *Hiç* (1939), *Zeynep İçin* (1944; 1968'de *Ankara Mahpusu* adıyla yayımlanmıştır), *Biz Üç Kızkardeşiz* (1944), *Fosforlu Cevriye* (1944), *Çılgın Gibi* (1944), *Büyük Ateş* (1947), *Yaprak Kıpırdamasın* (1950), *Aksaray'dan Bir Perihan* (1962) (Çimen Günay, *Toplumcu Gerçekçi…*, s. 14).

4 Derviş Suat, *Fosforlu Cevriye*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

5 Суот Дарвиш, "Фосфорли Жаврия", *Жаҳон Адабиёти, Адабий-Бадиий,*

Boboxon Muhammad Sharif'in aktarması *Жаҳон Адабиёти* dergisinde yayımlanmıştır. Aktarıcı, eser ve onun yazarı hakkında Özbek okuyucusuna şu bilgileri verir:

"Жаврия исми Туркияда жуда машҳур. Таниқли хонанда Иброҳим Тотлисаснинг "Фосфорли Жаврия" ашуласини севиб тингламайдиган мухлис йўқ ҳисоби. Турк киносининг юлдузларидан бири - Наримон Кўксал ҳам илк бор "Фосфорли Жаврия" фильмида (1959 й.) Жаврия ролини ўйнаб, эл огзига тушган. Бирок, аслини олганда, бу исмиинг машҳур бўлиб кетишига биринчи галда таниқли турк ёзувчиси Суот Дарвишнинг "Фосфорли Жаврия" романи сабаб бўлди.

Истанбулнииг машҳур ва энг гўзал фоҳишаси бўлган Фосфорли Жавриянинг кўнглига ҳеч кутилмаганда ишқ савдоси тушади. У полициядан қочиб юрадиган, кечалари қайиқда нималарнидир ташийдиган бир йигитни севиб қолади. Бироқ Жаврия бу йигитнинг нима билан шуғулланиши у ёкда турсин, ҳатто лоақал унинг исмини ҳам билмайди. Романда умри фоҳишалик билап ўтган Жавриянинг соф муҳаббат туфайли покланиши тарихи ҳикоя қилинган. ***Ёзувчи ҳақида икки оғиз сўз.*** Асли исми Саодат Баранэр бўлган Суот Дарвиш 1905 йилда Истанбулда туғилди. У ижодга шоир сифатида кириб келиб, турк реалистик адабиётининг ривожига катта ҳисса қўшган атоқли ёзувчилардан бирига айланди. Адибнинг романлари қатор чет тилларга ўгирилган. Суот Дарвиш 1972 йили Истанбулда вафот этган."[6]

Eserdeki edebîliğin aktarmada verilmesi, hem edebiyatın hem de aktarma/tercüme sahasının önemli konularındandır. Sanatkârın eser ortaya koymadaki edebî maharetini tetkik etmek, edebî eserin seviyesini, onun hangi düzeyde yazıldığını değerlendirmeye imkân verir. Aktarma metni üzerine yapılacak inceleme, yazarın dil ve üslubu ile eserin edebîliğinin yeniden yaratılmasının tespiti bakımından önemlidir.

Esasında edebîliğin aktarmada verilmesi meselesi, aktarma sahasında her zaman bir yenilik olarak durmakta ve aktarıcı tarafından asıl nüshanın tanınması, anlaşılması ve bunun hedef lehçeye nasıl aktarıldığının tespiti açısından önem taşımaktadır.

Ижтимоий-Публицистик Журнал, Июл / 2002, s. 3-66; Суот Дарвиш, "Фосфорли Жаврия", *Жаҳон Адабиёти, Адабий-Бадиий, Ижтимоий-Публицистик Журнал*, Август / 2002, s. 3-70.

6 Суот Дарвиш, "Фосфорли Жаврия", *Жаҳон Адабиёти, Адабий-Бадиий, Ижтимоий-Публицистик Журнал*, Июл/ 2002, s. 3.

Fosforlu Cevriye'deki Anlatım Unsurlarının Aktarmada Verilmesi

Aktarılan eserin hedef lehçede yeniden yazılmasında öncelikle eserin edebî hususiyetlerinin (anlatım, dil ve üslup) ne olduğunu belirlemek gerekir. *Edebîyat araştırmacılığı açısından bakıldığında edebîlik, geniş manada sanatın sosyal aklı yani anlama şekillerini, diğer şeylerden fark etmeyi gösteren düşüncedir. Onun esasında da kurgunun içerisinde yer alan mekân, zaman, olaylar ve kahramanların anlatım vasıtasıyla aks ettirilmesi yatar.*

Edebî hususiyeti olmayan sanat eseri olmadığı gibi, tesirli bir şekilde aks ettirilmeyen edebîlik de yoktur. Edebîlik, dar manada estetik yönden bir sanat eserinin yüksek seviyesini ifade eder. Bu sebeple edebî eser, onu meydana getiren unsurların bir bütün oluşturmasıyla tecessüm eder. Dolayısıyla bir eserin edebîliği, edebî anlatım ve tasvir vasıtalarının eserin konusuna uygun gelmesiyle sağlanır. Böyle bir uygunluk, *aktarıcının mahareti ve yaratıcılık tecrübesi kadar eser konusunun gayevi olgunluğuna, eserdeki edebî hakikatin mantığa uygun gelmesine bağlıdır.*[7] Aktarma işinde edebîliğin verilmesi sadece kaynak lehçenin kendisinde değil, bunun hedef lehçede hangi derecede verildiği önemlidir. Bir başka ifadeyle aktarmalarda, kaynak lehçedeki yazarın değil aktarıcının mahareti öne çıkar. Aktarıcı çalışmasına konu olan eserin edebîliği ve dilini, yani yazarın üslubunu bütünüyle ve tesirli olarak vermelidir.

Fosforlu Cevriye adlı eserin edebîliğini, dilini, yazarın üslup ve anlatımını örneklendiren şu alıntıları ve bunların Özbekçeye aktarılmış şekillerini inceleyelim:

Bu his, girift acayip bir korkuydu. Çok kudretli, çok korkunç, kendisini şaşırtan, şimdiye kadar bilmediği, hissetmediği ve bilip hissetmediği için isimlendirmediği bir duyguydu bu. Onun için o gözlerinden bunu okuyor korkusuyla ve hayatında şimdiye kadar hiçbir insan karşısında bir an hissetmediği bir hicapla başını daima başka tarafa çeviriyor ve bu utanmak hissinden de ayrıca utanıyordu. (FC, 84)	Бу номаълум ва ажойиб туйғу эди. Бу ҳозирга қадар билмаган, ҳис этмаган ҳамда билиб— ҳис этмагани учун қандай аталишини ҳам билмайдиган кучли бир туйғу бўлиб, уни ниҳоятда гангитиб қўйганди. Шунинг учун ҳам нигоҳидан буни билиб олишларидан чўчиб ва ҳозирга кадар ҳеч кимнинг олдида ҳеч қачон туймаган жавобгарлик ҳисси остида доимо юзини бошқа томонга ўгирар, бу уялиш ҳиссидан баттарроқ уялиб кетар эди. (ФЖ-1, 39)

[7] П. Ҳотамов, Б. Саримсоқов, Адабиётшунослик Терминларининг Русча-Ўзбекча Изоҳли Лугати, Уқитувчи, Тошкент, 1983, s. 353.

Dikkat edildiğinde bu kısımda hissi anlatımların esas olduğu görülür. Edebî metne mahsus anlatım ve yapı çerçevesinde burada sadece "duygu" kelimesini tasvir etmek için yazar kelime ve kelime gruplarını edebî bir bütünlük içerisinde bir araya getirmiş; kullandığı deyimlerle ifadeye çekicilik katmış, yine tekrarlar vasıtasıyla da ifadenin tesir gücünü kuvvetlendirmiştir. Aktarıcı altı çizili yerlerde serbest hareket etse de metni, yazara paralel olarak inandırıcı şekilde aktarmıştır.

*Evet, Cevriye'nin gözlerinden belliydi... Bu vahşi ve ibtidai **bakışlı** gözler, başka kadınların gözleri gibi **ruhlarının fırtınalarını** maskeleyen **bakışlarla süslü değildi**. Cevriye'nin **iri kara gözleri** bütün hissiyatının, bütün iç varlığının birer aynasıydılar. İçinde bulunan her duygu en mülevvesinden en temizine kadar **bu gözlerde okunuyordu** görseler: "Bu mu bizim Fosforlu!" diye **hayret ederlerdi**. Bu gözlerin onun odasında artık o her zamanki pişkin, yıpranmış, sıyrık ve yırtık **bakışları yoktu**. (FC, 83)*	Ҳа, Жаврияннинг кўзларингдаи аён эди. Бу хуркак ва оддий кўзлар бошқа хотинларники сингари **хистуйғуларини** пардалай олмасди. Жаврияннинг **оҳуникидек** катта қора кўзлари бутун ҳистуйғуларининг, қалбиниинг кўзгуси эди. Ичида бори, нафратидан тортиб меҳригача бу кўзларда **очиқ-ойдин** намоён бўлиб турарди. … кўрсалар: «Шу бизнинг Фосфорлими»,- дея **хайратга тушишлари турган гап эди**. Бу кўзлар унинг хонасида энди **кўчадагидек беандиша**, **хорғин**, **беҳаё** ва бешарм боқмасди. *(ФЖ-1, 39)*

Bu kısım da tasvir edici ifadeler ağırlıktadır. Yazar tamlamalardan (*bu vahşi ve ibtidai bakışlı gözler*), benzetmelerden (*başka kadınların gözleri gibi ruhlarının fırtınalarını maskeleyen bakışlar*), deyim (*gözlerinden okun-*) ve diğer sanatlarından yararlanmıştır. Bu alıntıdaki tasvir ve anlatım "göz" kelimesi etrafında kurgulanmıştır. Bunun yanı sıra bakmak/bakış (*қарамоқ, қараш, нигоҳ*) kelimesi okurun dikkatini çekici sıfatlarla nitelenerek (her zamanki pişkin, yıpranmış, sıyrık ve yırtık bakışlar) anlatımın tesiri güçlendirilmiştir. Bu kısımda aktarıcı metni yeniden kurgularken, anlatımı bütün unsurlarıyla vermek yerine, aktarıcı metni kendi lehçesinde yazarken zaman zaman asıl metinden bağımsız hareket etmiştir. Alıntıdaki altı çizili yerlerin asıl nüshasın-

daki anlamı ile aktarmadaki anlam arasındaki farklılıklar mevcuttur. Yine hem altı çizili hem de koyu yazılmış yerlerse, doğrudan farklı olan yerlerdir.

Edebî dil ve üslup, eserin konusunu ön plana çıkaran yegâne vasıta kabul edilir. Herhangi bir eser, konusu, dili, üslubu, basit yahut karmaşık poetik anlatım yapısına sahip olması, kelimelerin mecaz anlamlar yüklenmesiyle çeşitli anlatım seviyelerinde yazılmış olabilir. "Sanatkârın gayesi ve edebî maksadı bütünüyle ortaya çıktığında, o eserin dilinin edebî olgunluğa ulaştığı kabul edilir."[8] Başka bir ifadeyle, edebî dil, yazarın eser yazmasında önüne koyduğu amacına ulaştığı takdirde olgun kabul edilir. Aktarmada edebî dil hususiyetlerinin verilmesi denildiğinde de yazar üslubunun aktarmada yeniden oluşturulması ve bu süreçteki sıkıntılar akla gelir.

Edebîliğin mahiyetini, eserdeki kurguyu yazarın derinlemesine anlatımlardan oluşan dili aracılığıyla mükemmel şekilde aksettirmesi teşkil eder. Örneğin, Suat Derviş, yıldızların aksinin düştüğü sakin deniz yüzeyini "*Karanlık bir gecede gökten düşüp parçalanan bir yıldız gibi sular üstünde fosforlu bir iz bırakarak kaybolmuş Fosforlu Cevriye'yi anlatıyordu bu türkü."* (FC, 270) ifadesiyle görüneni, kendi tasavvurundaki manzarayı anlatarak vermiş. Bu cümlede yazar, anlatımı edebî şekilde aksettirmek, okuyucunun ruhuna tesir etmek maksadıyla edebî vasıtalardan faydalanmıştır. Yoksa yıldızın denize düşüp parçalanışını henüz hiç kimse görmemiştir. Bu yazarın fantezisidir ve okuyucuya deniz üstündeki yıldızların aksini anlatmadaki maharetini gösterir.

"*Karanlık bir gecede gökten düşüp parçalanan bir yıldız gibi **sular** üstünde **fosforlu** bir iz bırakarak kaybolmuş Fosforlu Cevriye'yi anlatıyordu bu türkü."* (FC, 270)."	"*Қоронғи кечада қукдан тушиб парчаланган юлдуздек **сув** устида **нурли** из колдириб ғойиб бўлган Фосфорли Жаврия ҳақида эди бу қўшиқ ...*" (ФЖ-2, 70).

Yine yukarıdaki kısımda altı çizili kısımları Özbekçe anlatımında aktarıcının üslup ve anlatım endişesiyle yeniden kurgulama yaptığı gösterir.

Eserde Tabiat Tasviri ve İç Mekân Vasıtasıyla Millî Unsurların Verilmesi

Edebî eserde, tabiat ve iç mekân tasviri önem arz eder. Çünkü sanatkâr, insanı, kendisiyle hayatında her zaman beraber olan tabiat ile birlikte, daimi

[8] П. Ҳотамов, Б. Саримсоқов, *age.,* s. 353.

uyumlu bir şekilde tasvir eder. Tabiata has bütün unsurların güzellik ve çekiciliklerinden etkilenerek bunlara hayran olmak, şaşırmak, bunlardan ilham almak ve etkilenmek insana mahsustur. Nasıl ki ressam, renklerden yararlanarak tabiatı eserlerinde aks ettiriyorsa, yazar ve şairler de anlatım vasıtalarıyla bunu yaparlar. Bu sebeple hiçbir edebî eseri tabiat, çevre ve iç mekân tasviri olmadan düşünmek mümkün değildir. "Eğer ilmi eserlerin dili, umumileşen düşünceleri anlatıyorsa; edebî eserlerin dili de tabiat manzaralarını ve insan ruhunu bütün karmaşıklığıyla aksettirir… Söz sanatkârı, hayatın bütün unsurlarını tasvir eder. … Edebî eser, konusunu işlenmiş dili vasıtasıyla aks ettirir."[9] Sanatkârın edebî maharetini gösteren unsurlardan biri de tabiat manzaralarını tasvir edişidir. Çünkü sanatkârın tasvirlerinde kelimeleri kullanma becerisi yani dile hâkimiyeti, anlattığı manzarayla münasebeti gibi hususlar görülür.[10]

Birçok yazar eserlerine tabiat tasviriyle, özellikle de vakanın geçtiği mekânı tasvir ederek başlar. Bunu yaparken az sonra yaşanacak vaka hakkında da okuyucuya önceden haber verir. Bu ananeye sadık kalan S. Derviş de romanın ilk sayfalarından itibaren tabiatın soğuk yüzünü tasvir ederek vakaya giriş yapar. O, bunun aracılığıyla kötülükler ve hayatın çirkin tarafları hakkında konuşmak ister: *O, böyle gecelere, İstanbul'da, rutubeti iliklere işleyen soğuk gecelere: "Lanet geceler" derdi. Böyle gecelerde doğru bir yağmur yağmazdı ama, sanki gecenin karanlığı, havadaki rutubeti bir pompayla etrafa püskürüyordu.* (FC, 7). Bu kısımda *rutubeti iliklere işleyen soğuk gecelere* ifadesi aracılığıyla okuyucuyu vakaya dâhil eder.

Bu kısım Özbekçeye şöyle aktarılmış: *У бундай кечаларга, Истанбулнинг рутубати иликларини ҳам музлатиб юборадигаи изғиринли кечаларга: "Лаънати кечалар" дерди. Одатда бундай кезларда ёғин-сочин ёғмас, бирок, кечанинг қоронғилиги ҳаводаги рутубатни чор тарафга пуркаётгандек туюларди."* (ФЖ-1, 4). İfadenin aktarımında altı çizili yerlerde ilaveler yapılmış olsa da asıl nüshada anlatılan manzarayı okuyucu yaşar ve kurguya dâhil olur.

Eserde Cevriye'nin ruh hâli ve onun iç dünyasında yaşadığı değişimleri ve bu kısmın aktarmasını inceleyelim:

---

9 П. Ҳотамов, Б. Саримсоқов, *age.*, s. 375.

10 Л. Аминова, *Турк Ёзувчиси Я. Камол Асарларида Бадиий Маҳорат Масалалари*, ф.ф.н. дисс. Автореферати, Тошкент, 2003, s. 17.

*Perdeler ve pencereler açık, Cevriye onun yatağının üstünde arka üstü **yatıyordu. Açık** pencereden gökyüzüne bakıyordu. Gök **o gece** koyu lacivert bir **renkteydi**. Ve **ne çok, ne çok yıldızları vardı bu göğün.** Cevriye hayatında en çok iki şey severdi. Deniz ve gök... Deniz **sanki onun** babasının bahçesindeki hususi **havuz ve gökyüzü yatak odasının tavanıydı. Son yirmi beş gün bu** denizden ve **bu** gökten **ayrılmadığı için** buraya gelmemişti. Her gün denizlerde yüzmüş, her gece kırlarda açık havalarda yatıp gökyüzünü seyretmişti. Fakat bu gece sade ufak bir parçasını **su pencereden** gördüğü kadar güzel bir göğü şimdiye kadar **hiç görmemişti**. **Hava çok sıcaktı. Sinirleri üzen ve vücudu yorgun bir rehavet içinde bırakan bir sıcaktı** bu... (FC, 126)*	Пардаю деразалар очиқ, Жаврия унинг тўшагида чалқанча **ётганча, очиқ** деразадан осмонни томоша қиларди. Кўк **ўша кечаси** ложувард **рангга кирганди**. **Осмонда бениҳоя кўп юлдузлар жимирлар эди**. Жаврия ҳаётида икки нарсани бениҳоя яхши кўрарди. Денгиз билап осмонни. **Денгиз унга отасинииг боғидаги хусусий ховуздек бўлса, осмон гўё ётоқхонасининг шипи эди. Кейинги йигирма беш кун мобайнида денгиз ва кўк огушида бўлиб,** бу ерга келмаган эди. Ҳар куни денгизда чўмилган, ҳар кеча қирда очиқ ҳавода ётиб, кўкни томоша қилганди. Бироқ осмон унга ҳеч қачон бу оқшом **кичкина бир дераза** ортидан курингани сингари бунчалик гўзал **туюлмаган эди**. Ҳаво ниҳоятда иссиқ. **Асабларни толиқтирадиган, вужудларни бўшаштирадиган** иссиқ эди бу... *(ФЖ-1, 59; ФЖ-2, 3)*

Yine aktarıcı kendi kurgusu, anlatımı ve üslubu çerçevesinde altı çizili kısımların aktarımında serbest davranmış, kimi yerlerde yazarın söylediklerinin özünü muhafaza ederek kendi bakış açısı ve değerlendirmesiyle yeniden yazmış, ancak altı çizili ve koyu yazılmış olan yerleri, yazarın anlatımından farklı aktarmıştır. Bu durum, aktarıcının metnin esasını bozduğu anlamına gelmez. Çünkü kaynak lehçedeki yazarın edebî anlatımı hedef lehçede aksini bulmuştur.

Tasvir, kimi zaman da önemli bir vaka ya da hadisenin ortaya çıkmasından önce bunun okuyucuya gösterilmesine, böylece okuyucunun da söz konusu vakayı önceden kendi tasavvurunda canlandırmasına yardım eder. Aktarıcının böyle manzaraları, okuyucunun yaşadığı şehir ve ülkenin tabiat

tasvirlerini dikkate alarak hareket etmesi, kaynak lehçedeki eserin konu ve yapısına zarar vermeden dönüştürmesi gerekir.[11]

Eserde, tasvirlerden bu çerçevede değerlendirileceklerden birisi şöyledir:

Küreklere var kuvvetiyle sarılmış çekiyordu. Deniz bomboş bir ev gibi sessizdi. Hiç bir taraftan ses gelmiyordu. Geceye hâkim olan kendi küreklerinin sesiydi ve inanılmayacak kadar ürkünçtü. İlk hızla kıyıdan epeyce uzaklaştı. Talihi de yerindeydi bu gece: Boğazın suları, bu gece onun işine elverişli bir hızla akıyor ve onu kıyıdan uzaklaştırıyordu. (FC, 266).	*Бутун кучини ишга солиб, эшкак эшиб кетаверди. Денгиз ҳувиллаб ётган уйдек тинч ва осуда. Чор тарофда сукунат ҳукмрон, сас-садо эшитилмайди. Фақат у эшаётган эшкакнинг шалоплаши эшитилар ва жуда қўрқинчли туюлар эди. Қирғоқдан хийла узоқлашди. Бу кеча омади чопди: бўғоз суви ҳам унга қўл келиб, тез окар ва уни соҳилдан узоқлаштирарди. (ФЖ-2, 68).*

Aktarıcı parçadaki bazı basit ve sıradan ifadeleri Özbekçeye sanatkârane ve süslü bir şekilde tercüme etmeye gayret etmiştir. Bunu yaparken de kimi zaman metnin özünden uzaklaşmalar ortaya çıkmıştır. Örneğin ***bomboş bir ev gibi*** (*бўм-бўш бир уйдек) yapısı* ***хувиллаб ётган уйдек*** şeklinde, ***kürekle-rinin sesi*** *(эшкакларнинг товуши)* ise ***эшкакнинг шалоплаши*** şeklinde, ***hiç bir taraftan ses gelmiyordu*** (*ҳеч кайси томондан товуш келмаётган эди)* yapısını ***чор тарофда сукунат ҳукмрон, сас-садо эшитилмайди,*** şeklinde değişiklikler yaparak aktarmış.

Yazar, eserin gayesini ön plana çıkarmakta dış mekân/tabiat tasvirlerinin yanı sıra millî unsurlardan ve eserdeki manzaraların içtimai mevkilerini belirleyici vasıtalardan biri kabul edilen iç mekân tasvirlerinden faydalanır.

Millî unsurlar edebî eserde dış mekânın yanı sıra insanların yaşadığı oda, ev ve binanın durumunun, eşyaların tasviriyle verilir. Asıl nüshada yer alan iç mekân tasvirlerinin aktarmada inandırıcı mahiyette verilmesi, eserdeki millîliğin ve bütünlüğün korunmasının yanı sıra kahramanların hayat tarzının da hakkani manada verilmesini temin eder. Gerek iç ve dış mekânların, gerekse kahramanların taşıdığı özelliklerin bu mahiyette muhafaza edilmesi, eserdeki millî özelliklerin de korunmasını sağlayacaktır. Çünkü bir eser anlattığı/ait olduğu milletin özellikleriyle doludur.

Şu örneklere bu çerçevede bakalım: *Bu odada kenarda bir demir karyola, biraz ötede şeker sandıklarından yapılmış bir kerevet ve bir de geniş masa* ***vardı***. ***Ötede***, *yerde bazı çuvallar ve sandıklar bulunuyordu.* (FC, 61) Bu kısmın

[11] Ғ. Саломов, *Тил ва Таржима*, Фан, Тошкент, 1966, s. 86.

Özbekçeye aktarması şöyledir: *"Хонанинг бир томонида темир каравот, сал нарироқда* ***шакар қутилардан ясалган тахта кат*** *ва каттакон стол* ***бор***. ***Бурчакда қоплар, сандиқлар***. (ФЖ-1, 29) Aktarmada asıl nüshadaki konu verilebilmiş, ancak ayrıntılı bakıldığında bazı anlatımların "ihmal edildiği" görülür. Örnek olarak asıl nüshadan alınan kısmın ikinci cümlesindeki ***Ötede, yerde bazı çuvallar ve sandıklar bulunuyordu*** (Сал нарироқда, ерда қандайдир коплар ва қутилар ётар эди) ifadesi Özbekçe tercümede kısaltılarak ***бурчакда қоплар, сандиқлар*** şeklinde verilmiştir. Yine bu kısmın aktarımında ilk cümledeki *"sandık"* kelimesi Özbekçeye *"қути"* kelimesiyle aktarılarak doğru yapılmış olsa da, ikincisinde bu kelime "сандиқ" olarak aktarılmıştır. Hâlbuki Türk dilindeki "sandık" kelimesi, çoğunlukla, Özbekçedeki кути (яшик, коробка) kelimesine denk gelmektedir.

Romanda Suat Derviş, iç mekân (kapalı mekân) mahiyetinde yer alan karakol binasında bir köşede duran ve hiç kimsenin dikkatini çekmeyen "ayna"ya küçük bir ayrıntı mahiyetinde okuyucunun dikkatini özellikle çeker. Eserin başından sonuna kadar eşya, yazarın dikkat merkezinde yer alır.

Ayna eserde bazen mecazi, bazen sembolik ifade unsuru önemli bir ayrıntıdır. Yazarın etrafta olup biten olayları, bu küçük ayrıntı etrafında döndürerek onun aracılığıyla bütün olarak aksettirdiği görülür. Bu ayna bazen bir köşede kalmış, pis ve eskimiştir; hiç kimse ona dönüp bakmaz, çünkü buraya girip çıkanların ruh hâli, aynaya bakacak durumda değildir.

Bu konuya işaret eden aşağıdaki alıntıyı inceleyelim:

Evet karakolda ayna vardı. Kimse meşgul olmadığı ve sabahları temizliğe gelen ihtiyar ***kadın da tozunu almayı düşünmediği için bu*** *ayna* ***kirli ve bulanıktı***. ***Bu*** *aynaya* ***kimse bakmazdı***. *Bir hadisenin heyecan ve asabiyeti içinde karakola girip çıkanların* ***aklına*** *bu aynaya bakmak gelmezdi. (FC, 13).*	Ҳа, қоракўлда ойна бор эди. Ҳеч ким эътибор бермаган, ҳатто эрталабдан супуриб-сидиришга келадигаи кекса **фаррош хотин** ҳам чангини артмагани учун ойна **анча хира тортган эди**. **Ойнага караш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди**. Қандайдир ҳодисадан ҳаяжонланиб ёки асабийлашиб коракўлга кириб-чиққан **кишилар ойнага эътибор ҳам бермасдилар** *(ФЖ-1, 6).*

Genel olarak değerlendirildiğinde aktarıcı bu kısmın aktarımını inandırıcı ve edebî mahiyette vermiş; lakin altı çizili kısımların aktarımında oldukça serbest davranmış. Örneğin "karakol" kelimesi Özbekçeye de "**қоракўл**" olarak çevrilmiş. Bu kelimeye Özbek okuyucusuna yabancıdır. Çünkü karakol denildiğinde Özbekçedeki bunun karşılığı

полиция маҳкамасиdir. Ya da "tozunu almayı düşünmediği için bu ayna kirli ve bulanıktı (*чангини артишни хаёлига келтирмагани учун бу ойна кир ва анча хира тортган эди*) cümlesi "чангини артмагани учун ойна анча хира тортган эди" şeklinde çevrilmiş; altı çizilmiş kelimeler tercüme edilmemiştir.

Eserde oda içerisindeki eşyalar ve onların yerleşim şekillerinin tasviri de dikkati çeker.

İkisi beraber alt kattaki ön odaya girdiler. Köşede bir kömür sobası yanıyor, sobanın önünde tüyleri pırıl pırıl siyah bir kedi kıvrılmış yatıyordu. (FC, 113)	Икковлон биринчи қаватдаги хонага киришди. Бир четдаги ўчоқда кўмир ланғиллаб ёнар, ўчоқ олдида қоп-қора мушук ғужанак бўлиб ухларди. *(ФЖ-1, 53)*

Aktarma metninde asıl nüshadaki iç mekân tasviri verilebilmiş, ancak bazı tasvir unsurları ihmal etmiş. Örnek olarak "*ön (oda) - биринчи (олд) хона* ve *tüyleri pırıl pırıl- туклари ялтираган* ifadeleri aktarmaya dâhil edilmemiş, ***soba*** *(печ, печка)* kelimesi ise ***ўчоқ*** olarak verilmiş.

Bu kısmın aktarması şu şekilde yapılabilirdi: *Иккаласи бирга пастдаги биринчи (олд) хонага киришди. Хонанинг бурчагида бир кўмир печ ёниб турар, печнинг олдида туклари ялтироқ қоп-қора мушук гужанак бўлиб ухларди.*

Romanın Özbekçeye Aktarılmasında Orijinal Üslubun Yeniden Yaratılması

Üslup, bir metnin ortaya konulmasında yazarın dili ve anlatımında takip ettiği kendine mahsus usuldür. Üslup, edebî eserin bütünündeki ses, uyum ve anlatım usulü, sanatkârın kurguyla münasebeti ve bunları ortaya koymadaki prensibidir. Üslup yazarın dili kullanmasının ve yaratıcılığının eserlerinde tekrarlanagelen asıl, tipik, gayesel ve edebî hususiyetlerin bütünüdür. *Yazarın dünya görüşü ve onun yarattığı eserlerin konusuyla ilgili asıl gayeleri, onun olay ve karakterler silsilesini anlatırken sık sık başvurduğu edebî tasvir vasıtaları, bunu yaparken kullandığı kendine mahsus dil, onun bireysel üslubunu oluşturur.*[12]

Yazar eser yaratmada kompozisyon, konu çizgisi, eser üslubu hakkında ayrıca kafa yormaz, o bu doğrultuda ayrıca hazırlık işleriyle meşgul olmaz. Söz sanatkârı olarak, onun asıl maksadı, vakayı bütünlük içerisinde ve edebî bir şekilde aks ettirmektir. Bu süreçte o, gayriihtiyari kendine mahsus üslubunu ortaya koyar. Aktarıcının ise takip ettiği yol farklıdır. Onun maksat ve

[12] F. Саломов, *Таржима Назарияси Асослари*, Ўқитувчи, Тошкент, 1983, s. 64.

vazifesi, söz konusu sanatkârın eserinde ortaya koyduğu anlatım, dil ve üsluptaki kudretini kendi lehçesinden yeniden şekillendirmektir. Bu da aktarıcının bütün bilgisini, kabiliyetini ve anlatımdaki kudretini sergilemesini gerektirir. Bunu yaparken belli bir gruba değil, genel okuyucuya hitap etmeli ve onlar tarafından anlaşılır olmalıdır.

Üslup hususiyetleri, aktarıcıdan, asıl nüshaya uygun üslup özelliklerini talep eder. Aktarıcı, eserin anlatım özelliklerini tespit etmeli, ondaki üslup ile gayeyi, yazarın dünya görüşüyle bunlar arasındaki ilişkiyi doğru belirlemeli; eserdeki ahengi, cümle özelliklerini ve olaylar silsilesine mahsus özellikleri doğru tayin edebilmelidir. Bir başka ifadeyle, aktarıcı, seçtiği eseri kendi lehçesinde yeniden yazmaya başlamadan önce, kendisi için esas olarak yazarın üslubu, olay ve anlatım silsilesini, eserin ritmini tespit etmelidir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim:

Metres hayatı geçirmek isteyen Hacı Ağa... Görsen hem de yakışıklı bir yiğit, kırkında var yok. Kelle, göbek yerinde. Vallahi herifin koynuna girmek için on beş yaşında bir bakire olmaya razıyım (FC, 114)	Не-не бойваччалар бор. Ҳожи оға дегани бор, унга яхши бир ўйнаш керак... Кўрсанг, ўзи бирам келишган йигит, ҳали кирққа ҳам чиққани йўқ. Калласи бутун, қомати келишган. Худо ҳакқи бу йигитнинг қўйнига кириш учун ўн олти ёшли бокира қиз бўлишга рози эдим. (ФЖ-1, 54)

Bu kısmın kelime kelime aktarımı şöyledir: *Жазман орттирмоқчи бўлган Хожи оға... Кўрсанг, анча келишгап йигит, қирққа ё кирган, ё кирмаган. Калласи, қорни жойида. Худо ҳаққи, бу эркакнинг қўйнига кириш учун ўн беш ёшдаги бокира қиз бўлишга ҳам розиман.*

Aktarmada, aktarıcının özellikle mecaz anlatımdaki yapıları orijinal metne göre daha serbest aktardığı görülür: **kırkında var yok** - ҳали кирққа ҳам чиққани йўқ, **kelle, göbek yerinde** - калласи бутун, қомати келишган, **koynuna girmek** - қўйнига кириш.

Edebî eserde tasvirler vasıtasıyla insan ruhundaki değişmeler, korku, galeyan, tehlikeli durumlar ve sıkıntıya götüren şeyler okuyucuya anlatılır. Bunun yapılmasında sanatkârın kendine has üslubu ortaya çıkar. Bunda çok şey, eserde anlatılan fikir, seçilen konu, vakaların tavsifine bağlıdır. Aktarıcı, eseri aktarmaya başlamadan önce bunları tespit edemez, dolayısıyla orijinal eserin "kalbine giden yolu bulamaz"sa yazarın anlattıklarını ve mesajlarını hedef lehçenin okuyucusuna ulaştıramaz. Bunun neticesinde de aktarma ya da yazarın diline, anlatımına ve üslubuna zarar verebilir. Bu çerçevede aşağıdaki alıntıları inceleyelim:

... ona dair bir şeyler öğrenmek, onun hissiyatına dair bir şeyler duymak ümidiyle ***içi tutuşuyordu****.* ***Eski bir kurt olan Sümbül Dudu****'nun iyi bir psikolog olduğu muhakkaktı... Evet onun* ***gözlerinden her şeyi okuyordu*** *Ve bunları* ***sanki fincandan okurmuş gibi*** *fincanı eline alarak yavaş yavaş konuşmaya başladı:* *- Cevriye,* ***kulaklarını*** *bana* ***dört ver****. Senin* ***yüreğinin ortalık yerinde çöreklenmiş bir yılan gibi, bir şahsı meçhul oturoor****. Sen şahsen kendisinden fazlacayım mefum oloorsun. Kız, Bızdık Sümbül Dudu sana laf edoor* ***ayağını denk atasın****, öylem* ***ite, köpeğe kapılıp hayatını heba etmeyesin****. Senin için falın ortalık yerinde iki yol açılmış. Bir yolun ağzında tavus kuşu var. Oh* ***tabanının dibini öptüğümün asfası****, sanki tavus* ***ilen*** *karşı karşıyasın, sen de yolun ağzına gelmişsin, yolun ortalık yerinde bir balık.* ***Tavus zenginlik, balık kısmet, rahat, sefahat, zenginlik, derat, debdebe****, hepsi bu yolda. Bir de öteki yol var. O yolda genç bir adam, hem de yakışıklı.* ***Yüreğin hoppadak ağzına gelip*** *onu görünce* ***tepeden kaynar sular dökülüoor****, amma ve lakin* ***ayağını denk almak*** *zorundasın, sevgi ve muhabbetin mukabelesi bilmisil göremoor. Yani sen sevoorsun, o seni sevmoor. Cevriye kalbinin ta içinden: "Ne kadar doğru söylüyor." diye tekrarlıyordu. (FC, 115-116)*	… унга тааллуқли бирон нарсани билиб олгиси келди, унинг ҳис- туиғуларидан бохабар бўлиш умидида энтикди. Кўпни кўрган Сумбул Дуду инсон феъл-атворини яхши биларди. Ҳа, Сумбул Дуду унинг кўзларидан ҳамма нарсани англаб олганди. У тусмоллаётган нарсаларини худди финжондаги каҳва қуйқасига караб билиб оладигандек, финжонни қўлига олиб, оҳиста-оҳиста сўзлай бошлади. - Жаврия қулоқ сол. Номаълум бир дард юрагингнинг тўрида кулча илондек бўлиб ётибди. Бу дард юрак-бағрингни ўртамоқда. Ҳой қиз, дўмбоқ Сумбул Дуду сенга сўйлайди, оёғингни билиб бос, умрингни хазон этма. Қара, фол сен учун икки йўл борлигини кўрсатиб турипти. Бир йўлнинг бошида товус ўтирибди. Изларингни кўзимга тўтиё қилай, товус билан юзма-юз турибсан, сен ҳам йўл бошида турибсан. Иўлнинг ўртасида бир балиқ бор. Товус бойлик, балиқ бўлса такдир. Роҳат-фароғат, яхшилик, бойлик, асъаса- ю, дабдаба, ҳаммаси шу йўлда. Иккинчи йўлда эса келишган бир ёш йигит бор. Уни кўрдим дегунча юрагинг оғзинга тикилиб, энтикиб коласан. Бирок, қадамингни ўйлаб босишинг керак, чунки севги-муҳаббатинга жавоб кўринмаяпти. Яъни сен севасан, бирок у сени севмайди. Жаврия ичидан: "Жуда тўғри айтяпти",- дея такрорлар эди. (ФЖ- 1, 54)

Bu kısımda özellikle koyu gösterilen kelime ve kelime grupları aktarımına dikkat edildiğinde yine aktarıcının ihmaller içerisinde olduğu görülür. Birinci cümledeki "**içi tutuşuyordu**" (kelime kelime: ичи тутамоқ) deyimi tercümede "энтикди" şeklinde verilmiş. Lakin **tutuşmak** fiilinin anlamı

тутамоқ тır. Bu bir şeyin (örneğin odun) alev almasından önceki durumu ifade eder. Lakin onun "энтикмоқ" kelimesiyle çevrilmesi pek de doğru olmaz. Yine asıl nüshadaki "**Eski bir kurt olan Sümbül Dudu**" (kelime kelime: "қари бўри бўлган Сумбул Дуду") metaforik birliği Özbekçeye "**Кўпни кўрган Сумбул Дуду**" şeklinde çevrilmiş ve aslına yakın verilmiş, lakin Sümbül Dudu'nun "яхши руҳшунос" olması "insan tavır ve davranışlarını iyi bilir" (инсон феъл-атворини яхши биларди) şeklinde verilmiş sadece.

V. G. Belinski tercüme hakkında "Edebî eserleri tercüme etmenin biricik kaidesi var: 'Tercüme edilen eserin ruhunu anlatmak gerekir.'"[13] diyor. *Fosforlu Cevriye*'nin Özbekçeye aktarılmasında Boboxan Sharif'in çoğunlukla bu düşünceyle hareket ettiğini düşündüren örnekler oldukça fazladır. Öyle ki aktarıcı eserin ruhunu aksettirirken, her ne kadar metnin özünden uzaklaşmamış olsa da, yazarın anlatımında bazı fedakârlıklarda bulunarak eseri aktarmıştır. Hatta bazı kısımlarında aktarıcının asıl nüshada olmayan ifade ve anlatımları da aktarmaya dâhil ettiği görülür.

Aşağıdaki kısmın incelenmesi bu düşüncemizi doğrulayacaktır:

İşte o gün bugün Dikranui öldü. Sümbül kaldı ortada. Cevriye kızım sen şu hâlime bakmayasın, ben çok ah almışım, nazara uğramışım, o güzelliğim, o gençliğim, o teleme peyniri gibi vücudum heba olmuş. Güzel karı çok ah alır. Benim kapımın önünde 18 yaşında bir Tıbbiyeli tabancayla kalbigahına nişan etti. Sonradan duydum. Oğlanın anası: "Benim civan gülüm toprağa düştü. Sebep olan Sümbül'ün beli bükülüp yüzü toprağa baksın, topraktan gayrık bir şey görmesin." demiş (FC, 112).	Хуллас, ўша куни Дикрануй ўлди. Сумбул туғилди. Жаврия, қизим, сен менинг бу аҳволимга қарама, мен қарғишга қолдим, менга куз тегди, уша пайтдаги гўзаллигим, ёшлигим, оппоққина, дундиққина вужудим сўлди кетди. Гўзал хотин қарғишга қолади. Шундоққина эшигимнинг олдида 18 ёилли тиббиялик бир йигит тўппончасидан кўксимга ўқ отди. Унинг кимлигини кейинчалик билдим. Йигитнинг онаси: "Гулдай юзимни заъфарон қилган Сумбулнинг бели букилиб, боши ерга урилсин, тупроқдан бошқа нарса кўрмасин илоё", - деб қарғабди. (*ФЖ*- 1, 53)

Mesela *o gün bugün* (kelime kelime: у кун бугун) ifadesi Özbekçe de "ўша кун", "ўша кундаи бери" manasına uygun gelir. Fakat Özbekçe aktarmada bir yerde bu ifade "ўша куни" şeklinde verilmiş. (*İşte o gün bugün Dikranui öldü* -Хуллас, ўша куни Дикрануй ўлди). Yine metindeki "**O gün bugün** başlayan bel ağrılarım - Бир бел огриги келдики..." ifadesi farklı ak-

[13] F. Саломов, Таржима Назарияси Асослари, Ўқитувчи, Тошкент, 1983, s. 122.

tarılmış. Asıl nüshadaki Sümbül **kaldı ortada** ifadesi de Özbekçeye "Сумбул туғилди" olarak verilmiş. Hâlbuki Özbekçede de "ўртада қолмоқ", "орада қолмоқ" deyimleri mevcut. Lakin tercüman nedendir bu deyimi kullanmayı uygun görmemiş.

Alıntıdaki ... **ah almışım, nazara uğramışım**... (kelime kelime: оҳ олганман, кўзга дучор бўлганман) deyimleri tercümede "мен қарғишга қолдим, менга кўз тегди" şekliyle uygun bir şekilde çevrilmiş. Yahut **o teleme peyniri gibi vücudum heba olmuş** cümlesi de Özbekçeye "оппоққина, дўндиққина вужудим сўлди кетди" şekliyle çevrilmiş. Hakikaten de Türk dilinde **teleme peyniri** olarak adlandırılan "творог"dur; bembeyaz, tombulca kadınlara sıfat olarak kullanılır. Lakin bu ifadenin "дўмбоққина, сутдай оппоқ вужудим адои тамом бўлган эди" şeklinde verilmesi asıl nüshadaki mahiyeti aksettirmesi yerinde olurdu.

Bunun gibi, "Güzel karı çok **ah alır"** cümlesini de "Гўзал хотин қарғишга қолади", yerine, "Гўзал аёл кўп **қарғиш олади**" şeklinde verilseydi, mana yerine oturmuş olurdu.

Eserde metaforik kelime ve kelime gruplarından yazar sık sık yararlanmış. Mesela, **kalbigah** (кўкракнинг юрак жойлашган қисми) kelimesi aktarmada кўкси (кўкрак) olarak basitleştirilerek verilmiş. "... bir Tıbbiyeli tabancayla **kalbigahına nişan etti**" - "...тиббиялик бир йигит тўппончасидан кўксимга ўқ отди". Bunun yanı sıra aktarmada tıp tahsili yapan (тиббиёт соҳасида ўқиётган) anlamındaki "tıbbiyeli" (Тиббияли) kelimesini aktarıcı yer adı olarak düşünerek hatalı aktarmıştır. "**kalbigahına nişan etti**"yi de "юрагини нишонга олди" demek yerine "кўксимга ўқ отди" olarak çevirmiş.

"**Benim civan gülüm toprağa düştü**" (Менинг ўн гулидан бир гули очилмаган болам тупроқ тагига кирди) ifadesinin de aktarmada "Гулдай юзимни заъфарон қилган" şeklinde vermesi de aktarıcının asıl nüshadaki bazı kısımları anlayamadığına işaret eder. Yahut "Sebep olan Sümbül'ün **beli bükülüp yüzü toprağa baksın, topraktan gayrık bir şey görmesin**" (Бунга сабабчи бўлган Сумбулнинг бели букилиб, юзи тупроққа ботсин) anlatımını da tercüman "Гулдай юзимни заъфарон қилган Сумбулнинг бели букилиб, боши ерга урилсин, тупрокдан бошқа нарса кўрмасин илоё" şeklinde verip, anlatılmak istenilenden dışarı çıkmış. Çünkü aslında "гулдай юзнинг заъфарон бўлиши" şeklinde genel olarak bir anlatım söz konusu değil.

Bunun gibi örnekler aktarıcının asıl nüshaya kısmen riayet etmediğini gösterir. Bunun gibi kısımların aktarmasında, yazarın seçtiği kelime ve anla-

tımların aktarıcı tarafından anlaşıl(a)madığı, dolayısıyla da anlamın ve anlatımın feda edildiği görülür.

Aktarıcının kaynak lehçedeki edebî eseri kendi lehçesine aktarırken onu kendi lehçesinde yeniden yazdığını ifade etmiştik. Bu süreçte aktarıcı, asıl nüshadaki anlaşılması zor olan yani kendi lehçesinde farklı kullanılan yahut yer almayan kelime, tamlama, deyim ve atasözleri ile bazı adlandırmaları mukabilleriyle değiştirir. Ancak bunu yaparken asıl nüshanın bütünlüğünü, anlatım ve üslup hususiyetlerini bozmamalıdır. Aşağıdaki örnekleri bu çerçevede inceleyelim:

Cevriye ne de olsa Barba'nın elinde büyümüştü. Barba kendisini "parmak kadar kopil" olduğu zamandan tanırdı. (FC, 63)	Қолаверса, Жаврия Барбанинг уйида катта булган. Барба уни муштдайлигидан билади. (ФЖ-1, 30)

Parçada belirgin şekilde gösterilen kısımlara dikkat edilirse, öncelikle alıntının aktarmada biraz "kısaltılmak" suretiyle verildiği görülür. İkincisi, aktarıcı parçayı aktarırken oldukça serbest hareket etmiş. Örneğin "ne de olsa" yapısı "қолаверса" ile verilmiş. Hâlbuki "ne de olsa" ifadesinin Özbekçe mukabili "нима бўлгандаям" ya da "ҳарқалай" kabul edilebilir. Yine "*elinde büyümüştü"* ifadesinin de "**уйида қатта бўлган"** şeklinde değil, "**қўлида катта бўлган"** şeklinde aktarılması, anlatımın daha yerinde olurdu. Çünkü Türkiye Türkçesinde de, Özbek Türkçesinde de "**уйида катта бўлган"** deyimiyle "ўз қўли билан парваришлаб, кўтариб қатта қилмоқ" manasındaki "қўлида катта бўлган" deyimi arasında oldukça fark vardır.

Bu cümlenin Özbek Türkçesine "*Жаврия, нима бўлгандаям, Барбанинг қўлида қатта бўлган эди. Барба уни муштдайлигидан билар эди.*" şeklinde aktarılması gerekirdi.

Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine Aktarmadaki Bazı Meseleler

Türk ve Özbek lehçelerinin aynı dil ailesine mensup olması nedeniyle onlardan birinden diğerine aktarma yapılırken bazı zorluklarla karşılaşılır. Bunun asıl sebebi bu iki lehçenin aynı dil ailesinde olması nedeniyle sentaks ve leksik yönden birbirlerine yakın olmasıdır. Kardeş lehçeler arasında yapılan aktarmalarda, aktarıcının lehçeler arasındaki müşterek yönlere inanıp gereken hassasiyeti göstermeyerek rahat hareket etmesi bazı hatalara sebep olur. Açıkçası iki kardeş dilde mevcut anlatım birim ve birliklerinin, özellikle de mecaz anlamda kullanılan kelimelerin, kalıp ifadelerin, deyim ve atasözlerinin dışarıdan bakıldığında birbirine benzemesi, bunların sözlüksüz yahut ek izahsız da anlaşıldığını düşündürür. Bunun neticesinde de, aktarıcı ciddi hatalara sebep olduğunun farkına varamaz. *Fosforlu Cevriye*'nin aktarılmasında,

Boboxan Sharif'in bu çerçevede dikkatinden kaçan hususlardan bazılarını örneklerde görelim:

*Anlayacağın **namusum ve şerefim üzerine söz etmişim**. Kendisi de bir dudu dilli, bir de hoş sohbet, görürsün vallahi **ağzının suyu akar**. Bana dedi ki: "Sümbül Dudu, sen cihanın aktarında bulunmaz kıyak ve kültürel karısın. Fakat sen de bilirsin ki **çuval içindeki kedi, denizdeki balık pazarlık edilmez. Ankara, Van dersin, parayı öderiz, içinden uyuz sarman çıkar, yok uskumru, mercan, levrek dersin karşımıza bir palamut, bir baba torik dikilir.** Evvelam kızı görmeli, çeşnisine bakmalı Sen balık pazarına hiç **uğramadın**? **Kötü pastırmayı alsan, satıcı bıçağıyla ucundan keser, sana tattırır.** Sen de elinde kıyak şeyler var deorson, o zaman bir tanesini seçer getirir çeşnisine baktırırsın. Biz de tadını tuzunu öğrenir, mutabık isek kaparoyu verir, değil isek zarar ziyan tazmin eder adiö edip **arabayı başka tarafa çekeriz**. Doğrusunu isteorsan Cevriye kızım, ben de bu sözleri akla yakın buldum. **Seni düşünmediksem nah kala kala bende iki güzelim göz kaldı, onlar da önüme aksın**. Fakat İstanbul göbeğinde Fosforlu bulunur? Sağa sorduysam gören yok, sola sorduysam gören yok. **Kısmetmiş herhalde ki sen kendin geldin.** (FC, 113-115)*	**Ор-номус ва виждонимни ўртага куйиб қасам ичганман**. Ўзи бирам ширинсуз, бирам ёқимтой, кўрсанг, худо ҳаққи, **оғзингнинг суви оқади**. Менга дедики: "Сумбул Дуду, сендай зўр, маданиятли хотин дунёда йўк. Бироқ, биласанки, **молни кўрмай савдо қилинмайди**. **Анқарадан чақирасанми, Бандан келтирасанми, бизга барибир, ҳақини тўлаймиз. Шу чоққача нукул бир бедаво бақалоқларга учрадик, булбул истасак, зоғга дуч келдик.** Энди аввалига қизни кўрайлик, мазасини тотайлик. Сен балиқ бозорига ҳеч бориб кўрдингми? **Балиқ емоқчи бўлсанг, сотувчи пичоғининг учида бир парча кесиб беради, мазасини тотиб кўрасан.** Сен менинг жа-а кетворган қизларим бор дейсан, шундай экан биттасини танла-ю, опкел, мазасини тотиб кўрайлик. **Ёкса** бўнак берамиз, ёқмаса харажатини тўлаб, **хайр- маъзур қиламиз кўямиз**." Тўғрисини айтганда, Жаврия қизим, мен ҳам унинг бу сўзларига қўшиламан. **Йўлларингга кўз тикиб, кўзларим гирён бўлди.** Бироқ Истанбулнинг қоқ юрагида Фосфорлини тополмадим. Ундан сўрадим, кўрмадим дейди, бундан сўрадим учратмадим дейди. Қара, **Ҳизрни йўқлаган зканман, ўз оёғинг билан келдинг.** (ФЖ, 1 - 54)

Her iki kısımda da koyu gösterilen ve aşağıda karşılıkları verilen örneklere dikkat edildiğinde bu durum daha açık görülür.

Çuval içindeki kedi, denizdeki balık pazarlık edilmez.	*Молни кўрмай савдо қилинмайди*
Bu ifadenin Özbekçeye aktarımı "*Қоп ичидаги мушук, дарядаги балиқ устида савдолашилмайди*." şeklinde olmalıdır.	
Ağzının suyu akar.	*Оғзингнинг суви оқади.*
Bu ifadenin Özbekçeye aktarımı "*Оғзининг суви қочади.*" şeklinde olmalıdır.	
Sağa sorduysam gören yok, sola sorduysam gören yok.	*Ундан сўрадим, кўрмадим дейди, бундан сўрадим учратмадим дейди.*
Bu ifadenin Özbekçeye aktarımı "*Ўнгдан сўраган бўлсам, кўрган (одам) йўк, чапдан сўраган бўлсам, кўрган (одам) йўқ.*" şeklinde olmalıdır.	
Kısmetmiş herhâlde ki sen kendin geldin.	*Ҳизрни йўқлаган эканман, ўз оёғинг билан келдинг.*
Buradaki aktarımın asıl ifadeyle anlamca ilgisi yoktur. Bu ifadenin Özbekçeye aktarımı "*Тақдир экан, ҳар ҳолда ўз оёғинг билан келдинг.*" şeklinde olmalıdır.	
Kötü pastırmayı alsan, satıcı bıçağıyla ucundan keser, sana tattırır.	*Балиқ емоқчи бўлсанг, сотувчи пичоғининг учида бир парча кесиб беради, мазасини тотиб кўрасан.*
Seni düşünmediysem nah kala kala bende iki güzelim göz kaldı, onlar da önüme aksın.	*Йўлларингга кўз тикиб, кўзларим гирён бўлди.*
Bu ifadenin Özbekçeye aktarımı "*Сени ўйламаган бўлсам, ана шу қолган икки чиройли кўзим пастга оқиб тушсин.*" şeklinde olmalıdır.	

Sonuç

Metin aktarma çalışmaları, Türkiye'de esasen 1980'li yıllarda akademik çevrelerde başlamış, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte daha geniş çevrelerin önemli bir meselesi hâline gelmiştir. Çeyrek asrı bulan bu zaman zarfında, önce bütün Türk dünyasında kullanılan lehçelerin öğrenilmesine imkân hazırlayan gramer ağırlıklı çalışmalar yapılmıştır. Bunun hemen arkasından Türk topluluklarının fikir, duygu ve hayal dünyasıyla hayata bakışını anlatan sözlü ve yazılı edebî eserler, karşılıklı olarak hemen bütün lehçelere aktarılmaya başlanmıştır.

Metin aktarma faaliyeti, evvela karşılıklı aktarma yapılacak iki lehçenin de çok iyi bilinmesini gerektirir. Ancak lehçeleri bilmenin, basit anlaşma seviyesinin üzerinde sanatkârane bir filolojik formasyon ve kabiliyeti gerektirdiğini de unutulmamalıdır. Türk lehçelerinden edebî eserlerin aktarılmasında dilin doğru, güzel ve zevkli kullanılması, başka bir ifadeyle, dilin musikisinin farkına varılması ve bunun ihmal edilmemesi gerekir. Bu mahiyetteki çalış-

malarda estetik endişenin bulunmaması, edebî eseri hiç şüphesiz kaba bir kelime yığını hâline getirecektir.

Aktarma işiyle meşgul olanların, bir edebî eserin hangi şartlar altında vücuda getirildiğini, anlamaya çalışması gerekmektedir. Eserin asıl sahibi olan sanatkârın bir cümleyi, hatta bir kelimeyi yazmadan önce nasıl bir doğum sancısı çektiğini anlamaya çalışmak lazımdır.

Edebî aktarmalar, millî söz sanatı olarak değerlendirilebilecek edebiyatın dışında değildir, aksine bu estetik sistemin bir parçasıdır. Edebî mahiyette yapılan aktarma çalışmalarının incelenmesi bu sahanın çerçevesinin çizilmesine, zenginleşmesine, aktarmanın prensip ve metotlarının tekâmülüne yardımcı olacaktır.

Aktarımı yapılacak edebî metindeki yazarın maharetini gösteren ve eseri ortaya koyarken yararlandığı edebî tasvir vasıtalarının aktarmada verilmesine dikkat edilmelidir. Özellikle sanatkârın eserinin konusunu aldığı milletin devir, sınır, yapı ve millîliğine ait unsurları, iç ve dış mekânların tasviriyle nasıl verdiğine dikkat edilmesi, aktarma metninde bunların yanlış anlaşılacak şekilde verilmemesi gerekir. Anlatımlarda yararlanılan ve anlatıma zenginlik ve çekicilik kazandıran sanatlı ifadelerin (canlandırma, benzetme, istiare vb.) aktarma metninde olması gereken şekliyle aktarılmasına özen gösterilmelidir. Kelimelerin mecaz anlamlar yüklenerek kullanılması, kalıp ifadeler, deyim ve atasözlerinin hedef lehçedeki karşılıklarının gözetilmesi, bunların birebir karşılıklarının olmaması durumunda da ifadenin özünden fedakârlık yapılmadan mukabilleriyle aktarılması gerekir. Yazarın kaynak lehçedeki orijinal üslubunun, aktarıcı tarafından kendi lehçesinde kurgulanırken özünün de bozulmaması gerektiğine dikkat edilmelidir. Bunun için aktarıcının;

- Edebî metni yeniden kurgularken kendi lehçesinin anlatım imkânlarını bilmeli ve bunlara hâkim olmalıdır. Aktarıcının kendi lehçesini edebî mahiyette kullanma iktidarına sahip olması, yazarın orijinal üslubunun muhafaza edilmesini sağlayacaktır.

- Yazarın asıl metinde yararlandığı edebî sanatlardan (canlandırma, benzetme vb.) yararlanmak suretiyle onun üslubunu aksettirmelidir.

- Yazarın eserindeki kahramanların karakterlerini ortaya koyarken kullandığı dil ve anlatım vasıtalarını aktarmada verebilmelidir.

- Yazarın özellikle kahramanların ruh hâllerini göstermek için yararlandığı tasvirlere, mevsim ve zamanla ilgili anlatımları aktarırken asıl nüshaya bağlı kalmalı, kendi değerlendirmesi çerçevesinde bunlarda kısaltma, değiştirme ya da bunlara (zorunlu olmadıkça) eklemeler yapmamalıdır. Bunların anlatımında yazarın kelime seçme usulüne imkân ölçüsünde riayet etmelidir.

- Asıl metinde geçen kelimelerin mecaz kullanımları, kalıp ifadeleri, deyim ve atasözlerini kendi lehçesinde dönüştürürken seçici davranılmalıdır.

- Yazarın eserinde aksettirdiği devrin ruhunu, kahramanların anlamlı, zengin, güzel, canlı, kendine mahsus akıcı dilini kendi lehçesinde aksettirmelidir.

Kısaltmalar

FC: Fosforlu Cevriye

ФЖ-1: Жаҳон Адабиёти, Июл/ 2002.

ФЖ-2: Жаҳон Адабиёти, Август / 2002.

KAYNAKLAR

Çimen Günay, *Toplumcu Gerçekçi Türk Edebîyatında Suat Derviş'in Yeri*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Edebiyatı Bölümü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2001.

F. Саломов, *Таржима Назарияси Асослари*, Уқитувчи, Тошкент, 1983.

F.Саломов, *Таржима Назариясига Кириш*, Уқитувчи, Тошкент, 1978.

Fatma Kethüdaoğlu, "Unutulan Kadın", *İnsancıl,* 5 (Mart 1991).

Fatmagül Berktay, "Yıldızları Özgürce Seyretme Hakkı", *Radikal İki*, 10 Eylül 2000.

Mehmet Aydın, "Suat Derviş", *Ne Yazıyor Bu Kadınlar?,* İlke Yayınları, İstanbul, 1995.

Suat Derviş, *Fosforlu Cevriye*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Şükran Kurdakul, "Suat Derviş", *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1999.

Ғ. Саломов, *Таржима Назарияси Асослари*, Уқитувчи, Тошкент, 1983.

Ғ. Саломов, *Тил ва Таржима*, Фан, Тошкент, 1966.

И. Иўлдошев - Тунжай Узтурк, *Узбек ва Турк Мақоллари, Иборалари,* Тошкент, 1998.

Л. Аминова, *Турк Ёзувчиси Я. Камол Асарларида Бадиий Маҳорат Масалалари*, Ф. Ф. Н. Дисс. Автореферати, Тошкент, 2003.

П. Ҳотамов, Б. Саримсоқов, *Адабиётшунослик Терминларининг Русча-Ўзбекча Изоҳли Лугати*, Уқитувчи, Тошкент, 1983.

Суот Дарвиш, "Фосфорли Жаврия", *Жаҳон Адабиёти, Адабий-Бадиий, Ижтимоий-Публицистик Журнал*, Июл/ 2002.

Суот Дарвиш, "Фосфорли Жаврия", *Жаҳон Адабиёти, Адабий-Бадиий, Ижтимоий-Публицистик Журнал*, Август / 2002.

Ш. Рахматуллаев, *Ўзбек Тилининг Фразеологик Лугати*, Қомуслар Бош Тахририяти, Тошкент, 1992.

"YENİ HİTİT YABANCILAR İÇİN TÜRKÇE DERS KİTABI"NIN KÜLTÜRLER ARASI BECERİ KAZANDIRMA AÇISINDAN DEĞERLENDİRMESİ

Volha ARKHİPENKA

Giriş

Ben 2009 yazında, TÖMER tarafından düzenlenen yabancılar için iki aylık Türkçe kursuna katılarak diğer yabancı öğrecilerle birlikte ileri düzeyde yoğun Türkçe eğitimi gördüm. Kurs boyunca ben dâhil pek çok öğrencinin birbirleriyle ve Türklerle konuşurken zorluk çektiğini fark ettim. Çok sonradan bu zorlanmanın kültürel anlaşmazlıktan kaynaklandığını anladım. Kültürel anlaşmazlığın ne kadar büyük problemler yaratabileceğini çok iyi anladığım için bu durumun sebebini araştırmaya karar verdim.

Eğitimciler ders kitaplarının eğitim sürecinde çok önemli bir rol oynadığını kabul ediyorlar (Cunningsworth, 1984; Hutchinson and Torres, 1994; McGrath, 2002; O'Neill, 1982, 1993; Ur, 1996). Örneğin, McGrath (2002) ders kitaplarının çoğu zaman öğretmenlerin ne öğrettiğini, hatta öğrencilerin ne öğrendiğini etkilediğini belirtiyor. Bu düşenceler ışığında ben de konuyu araştırmaya kullandığımız ders kitabını inceleyerek başlamaya karar verdim.

TÖMER'in bütün Türkçe yabancı dil kurslarında ders kitabı olarak "Yeni Hitit" kullanılmaktadır. Kitap 2008'de TÖMER tarafından basılıp üç seviyeden oluşmaktadır. Her seviye bir ders kitabı, bir çalışma kitabı ve bir CD içermekte; başlangıç seviyesi için ilave olarak bir öğretmen kitabı da sunulmaktadır. "Yeni Hitit" yalnızca TÖMER'de değil, bütün dünyada farklı dil kurslarında ve üniversitelerde kullanılmakta ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde en popüler kitaplar arasında gösterilmektedir. Ama McGrath'ın (2002) dediği gibi bir kitabın popüler olması bu kitabın kaliteli olduğu anlamına gelmez. Bir kitabın kalitesini tespit edebilmek için objektif bir değerlendirme gerekmektedir (Cunningsworth, 1984, 1995; Ellis, 1997; McGrath, 2002; Sheldon, 1988; Tomlinson, 1998, 2003), fakat şu ana kadar "Yeni Hitit" böyle incelemeye tabi tutulmamıştır. "Yeni Hitit"in popülaritesini de göze al-

dığımızda bu tarz bir değerlendirmenin acil bir ihtiyaç olduğunu anlarız. Bu araştırma bu ihtiyacın bir sonucu olarak doğmuştur.

Araştırma sorusu

Mevcut araştırma ile şu soruya cevaplamak amaçlandı:

"Yeni Hitit" ders kitabı kültürler arası beceri kazandırmaya ne kadar yöneliktir?

Bu soruyu cevaplamadan önce kültürler arası becerinin ne olduğunu ve ders kitapları ile nasıl bir ilişkisi olduğunu anlamak gerekiyor.

Literatür taraması

Kültürler arası beceri

Kültürler arası beceri Byram (1997) tarafından sunulmuş bir konseptir. Bu konsept, yabancı dil öğrencilerine kültür açısından ne gerektiğini anlatmakta. Byram'a (1997) göre, bu beceri başarılı kültürler arası iletişimin temelidir. Homojen toplumlarda yaşayan insanlar çoğu zaman kültürler arası beceriye sahip olmamakta ve kültürler arası iletişim kurmakta zorluk çekebilmektedirler. Bu nedenle yabancı dil öğretiminde öğretmenler yalnızca dilin değil kültürler arası becerenin de geliştirilmesine önem vermelidirler. Ders kitapları da öğretim üzerinde etkileri de göz önüne alınarak kültürler arası beceri kazanımını sağlabileyecek materyal ve aktiviteler içermelidirler.

Burada şunu da eklemek gerekiyor: Yabancı dil öğretim teorisinde kültürler arası beceri, öğrencilere kültür açıdan ne gerektiğini anlatan yegâne konsept değildir, fakat en yeni olanıdır. Kültürler arası beceri konsepti, kültürle ilgili önceden mevcut olan fikirleri bir araya getirmekte ve onları geliştirip entegral bir sistem oluşturmakta. Önceden mevcut olan fikirlere göre öğrencilerin en çok hedef ve kendi ülke ve kültür hakkında bilgiye ihtiyaçları vardı (Brooks, 1968; Damen, 1987; Lafayette, 1975; Valdes, 1986). Byram (1997) böyle bilginin faydası olduğunu kabul ediyor ama başarılı kültürler arası iletişim için yeteceğini düşünmüyor.

Byram'a (1997) göre başarılı kültürler arası iletişim için kültürel bilginin yanı sıra kültürel beceri, merak ve kritik anlayış gerekmekte. Başka deyişle kültürler arası iletişimde başarılı olmak için yabancı ülke, toplum ve kültür hakkında en önemli bilgilere sahip olmak ve aynı şekilde kendi ülke, toplum ve kültürünü de tanımak gerekmekte. Ayrıca yeni toplum ve kültür tanıma yollarını da bilmek, bu ülke, toplum ve kültür içinde üretilmiş metni anlayabilmek, başka kültürlere merak duymak ve kültürler hakkında kritik düşünebilmek gerekmekte. Böylece kendine kültürler arası beceriyi geliştirmiş bir insan sadece okuduğu yabancı dilin toplumuna değil herhangi yabancı bir

topluma adapte olabilmekte ve yabancılarla başarılı iletişim kurabilmektedir. Ek olarak konseptin sunduğu esneklik, onu kültürle ilgili başka fikirlerden farklı kılarken globalleşme sürecinin etkisi altında bulunan dünyaya çok uygun görünüyor.

Kültürler arası beceri konseptinin avantajlarını anlayan eğitimciler, onu Avrupa Birliği projesi altında hazırlanmış Yabancı Diller İçin Avrupa Ortak Ölçüt Çerçevesi'nde (2001) kullanmışlardır. Yabancı Diller İçin Avrupa Ortak Ölçüt Çerçevesi (2001), öğretmenler, ders kitabı yazarları ve dil kursu hazırlayan eğitimciler için öğrencilerin yabancı dille ilgili hangi bilgiye ve beceriye ihtiyaç duyduğunu belirten bir rehber niteliğindedir. Çerçeve, kültürün yabancı dil öğretiminde önemini vugularken Byram'ın (1997) teklif ettiği gibi öğrencilerin kültürler arası beceresini geliştirmeyi tavsiye etmektedir. "Yeni Hitit" ders kitabının yazarları, kitabı Yabancı Diller İçin Avrupa Ortak Ölçüt Çerçevesi'ne (2001) göre hazırladıklarını belirtmektedirler. Bu nedenle"Yeni Hitit"in kültürler arası beceri kazandırmasına yönelik olması yalnızca istenen değil beklenen bir ozellik olmaktadır.

Kültürler arası beceri ve ders kitapları

"Yeni Hitit"i değerlendirmeden önce genel olarak bir ders kitabının kültürler arası beceri kazandırmaya yönelik nasıl olabileceğini düşünmek gerekiyor. Ne yazık ki yabancı dil öğretimi ile ilgili literatür buna net bir cevap vermemekte. Yaptığım literatür taramasında, bu konunun yalnızca üç makale içinde incelendiğini gördüm. Bu makaleler, Aguilar (2008), Lazar (2003) ve Pulverness (2004). Aguilar (2008) ve Pulverness (2004) bir ders kitabının kültürler arası beceri kazanımını nasıl sağlayabileceğine dair genel fikirleri tartışırken, Lazar (2003) artık hazırlanmış olan kültürler arası beceri kazanımına yönelik bir ders kitabı sunuyor ve bu kitabın hazırlık aşamasında alınan kararları anlatıyor. Adı geçen makaleler kültürler arası beceri kazandıran öğretim materyali konusunda büyük bir katkı yapmaktalar. Ancak makalelerin sayıca az olması dolayısıyla daha geniş literatür taraması yapmaya ve buna dayanarak ders kitaplarına uygun kültürler arası beceri kazandırma yolları belirtmeye karar verdim. Bu amaçla yabancı dil yanında kültür öğretimi ile ilgilenen bütün literatür tarandı. Taramanın sonucunda kolay fark edilen 10 yol bulundu. Bunlar:

1. Hedef ülke hakkında bilgi vermek
2. Hedef toplum ve kültür hakkında bilgi vermek
3. Otantik kültürel materyal içermek
4. İçerdiği kültürel materyali kritik olarak analiz etmek

5. İçerdiği kültürel materyalin öğrenciler tarafında kritik olarak analiz edilmesini teşvik etmek

6. Hedef ülke ve kültür dışında başka yabancı ülke ve kültürlere hitap etmek

7. Öğrencilerin kendi ülke ve kültürlerine hitap etmek

8. Farklı kültürler karşılaştırmak

9. Öğrencileri farklı kültürler karşılaştırmaya teşvik etmek

10. Etnografik beceri kazandıran aktiviteler içermek

İlk iki yol, yabancı dil öğretiminde kültürle ilgili en eski fikirlerle uyumludur (Brooks, 1968; Damen, 1987; Lafayette, 1975; Valdes, 1986), ayrıca onlar da kültürler arası beceri gelişimine katkı sağlayabilirler. Byram'a (1997) göre öğrenciler hedef ülke, toplum ve kültür hakkında fikir sahibi olmalılardır. Buna ulaşmak için en kolay yol öğrencilere bu ülke, toplum ve kültüru direkt tanıtılmasıdır ve bir ders kitabı bunu kolayca yapabilir.

Üçüncü yol otantik kültürel materyal kullanmaktır. Bu, bir kültür içinde üretilen bir metnin anlaşılmasını öğretirken gerekmektedir (Byram and Feng, 2004). Ayrıca böyle metinler öğrencilere hedef ülke, toplum ve kültür hakkında daha fazla bilgi sağlamaktadır (Byram & Risager, 1999; Hoffman, 1999). Üstelik bir ders kitabı içerdiği kültürel materyali kritik olarak analiz ederse hem de öğrencileri analiz etmeye teşvik ederse öğrencilerin kültürler hakkında kritik düşünmeyi öğrenmesine destek olur (Byram and Feng, 2004). Bu da, dördüncü ve beşinci yolları tarif etmektedir.

Altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu yollar ise şöyle açıklanabilir. Daha önce de bahsettiğim gibi, kültürler arası beceriye sahip olmak sadece hedef ülke ve kültürü tanımak değil, aynı zamanda dünyada pek çok kültür var olduğunun farkında olmak, hedef kültürün onlardan yalnızca biri olduğunu anlamak, kültürler arasında ilişki görmek ve genel olarak farklı kültürlerle ilgilenmektir. Bunun için bir ders kitabı hedef ülke ve kültür dışında başka yabancı ülkelere ve kültürlere de hitap etmeli, farklı kültürleri karşılaştırmalı ve öğrencileri kültürleri karşılaştırmaya teşvik etmeli (Corbett, 2003; Kramsch, 1993, 1998; Lang & Paige, 2003); ayrıca, öğrencilere okuduklarından bağımsız olduğunu hissettirmemek için öğrencilerin kendi ülkesine ve kültürüne de hitap etmeli (Corbett, 2003; Kramsch, 1993, 1998; Lang & Paige, 2003).

Son olarak, kültürler arası beceri, kültürler hakkında yeni bilginin elde etme yolunu bilmesi gerektiriyor. Bu da aslında gelişmiş etnografik beceriye işaret ediyor. Etnografi, kültürleri araştıran bir bilimdir. Bu bilimin asıl yöntemi gözlemdir. Burada gözlem yapmanın bakmakla eşit olmadığını hatır-

latmakta fayda var. Bir etnograf, gözlem yaparken neye bakmak gerektiğini bilir ve bu bilgi, kültürü anlamasını hızlandırır. Yabancı dil öğrencileri de bu bilgiye ihtiyaç duymakta (Byram & Fleming, 1998; Byram, Nichols & Stevens, 2001; Corbett, 2003). Bir ders kitabı bu bilgiyi direkt tanıtmakla ya da öğrencileri gerçek bir etnografik araştırmaya itmekle sunabilir. Bu da, kültürler arası beceri kazandırmanın onuncu yolu oluyor.

Yükarıda sayılan on yöntem yabancı dilin yanı sıra kültür öğretimiyle ilgilenen mevcut literatürden alındı. Bu yollar, ders kitaplarının kültürler arası beceri kazandırmayı nasıl sağlayabildiğini spesifik olarak inceleyen Aguilar (2008), Lazar (2003) ve Pulverness (2004) ile de paralellik göstermektedir. Yukarıda sayılan yöntemler dışında başka kültürler arası beceri kazandırma yolları mevcut olsa da bu yöntemler literatürde nadir görülmekte ve pratikte zor uygulanmaktadır. Üstelik bir ders kitabı sadece sayılan yolları kullanarak kültürler arası becerinin bütün taraflarını geliştirebilir. O yüzden "Yeni Hitit" ders kitabı yalnızca yükarıda sayılan on yöntem açısından değerlendirilecektir. Değerlendirmenin metodolojik kısmını anlatmadan önce benzer konuda yapılmış araştırmalara hızlı bir şekilde göz atacagız.

Benzer konuda yapılmış araştırmalar

Kültür, yabancı dil öğretimiyle ilgilenen ve ders kitaplarını inceleyen araştırmalar arasında çok popüler bir konu olmasına rağmen bugüne kadar yapılan araştırmaların çoğu ders kitaplarını değerlendirmekten ziyade analiz ediyorlardı (Örneğin Cakir, 2010; Gray, 2010; Hamiloglu & Mendi, 2010; Mar-Molinero, 1992; Ramirez & Hall, 1990; Vettorel, 2010; Wu, 2010). Yapılan araştırmalar arasında bir ders kitabını değerlendiren yalnızca iki makale bulundu. Bunlar Bataineih (2009) ve Olajide (2010). Bataineih (2009), Ürdün'de kullanılan bir ders kitabının içerdiği sosyal ve kültürel materyali değerlendirirken; Olajide (2010), Nijerya'da kullanılan iki ders kitabının kültürel içeriğini değerlendirmekte.

Basılmış değerlendirme sonuçları sayıca yetersiz olmalarına rağmen ders kitaplarını kültür açısından değerlendirmek için literatürde teklif edilen listelerin sayısı oldukça fazladır (Örneğin Kilickaya, 2004; Olajide, 2010; Skopinskaja, 2007). Ayrıca bazı genel değerlendirme listelerinin bazı sorularında ders kitabının kültürel içeriğiyle de ilgelenilmektedir (Örneğin Cunningsworth, 1984; Sheldon, 1988; Skierso, 1991). Fakat hazır listeler arasında çalışmanın amacına uygun biri olmaması nedeniyle hiçbiri kullanılmadı. Daha önce belirtilen on yönteme dayanarak mevcut araştırmaya özel bir liste hazırlandı.

Son olarak şunu eklemek gerekiyor: Yapılmış araştırmaların çoğu İngilizce ders kitaplarına yönelik (Örneğin Bataineih, 2009; Bahumaid, 2010; Hamiloglu & Mendi, 2010; Olajide, 2010; Skopinskaja, 2007). İngilizce dışında

Fransızca, Almanca ve İspanyolca gibi başka dillerin ders kitaplarını inceleyen çalışmalar da mevcut (Örneğin Mar-Molinero, 1992; Ramirez & Hall, 1990; Vettorel, 2010). Bildiğim kadarıyla şu zamana kadar Türkçe yabancı dil olarak bir ders kitabının değerlendirmesi yapılmamış. Bu durum araştırmamı genel amacıyla birlikte ayrıca özel kılıyor. Şimdi mevcut araştırmanın metodolojik tarafını inceleyelim.

Metodoloji

Mevcut araştırma bir değerlendirme üzerine kuruludur. Yani bu çalışma ile "Yeni Hitit"in kültürler arası beceri kazanımına ne kadar yönelik olduğunun değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu değerlendirme, yükarıda açıklanan on yönteme göre yapıldı. Değerlendirme için data, bütün seviyelerin ders kitaplarının her ikinci ünitesinin bütün aktiviteleri analiz edilerek toplandı. Bu kapsamda toplam 437 aktivite incelendi. Data toplama aracı olarak aktivitelerin numaralarını ve yöntem isimlerini belirten bir tablo kullanıldı. Bir aktivite analiz ederken bu aktivitenin belirtilmiş her yöntemi ne kadar ve nasıl kullandığı tespit edildi. Toplanmış datayı analiz etmek için yöntem olarak tanıtımsal istatistik ve sürekli kıyaslama analizi kullanıldı.

Sonuç

Aktivitelerin incelenmesi "Yeni Hitit"in kültürler arası beceri kazandırmada yetersiz olduğunu göstermektedir. Ortalama olarak, analiz edilmiş 437 aktivitenin sadece %5'i belirtilmiş yöntemlerden birini kullanmaktadır. On yöntem arasında en çok "Hedef ülke hakkında bilgi vermek", "Hedef toplum ve kültür hakkında bilgi vermek" ve "Hedef ülke ve kültür dışında başka yabancı ülke ve kültürlere hitap etmek" uygulanmakta, fakat onlar bile incelenmiş aktivitelerin yalnızca %9.2, %23.8 ve %13.5'inde tespit edilmektedir. Bunun yanı sıra tespit edilmiş bu yöntemlerin uygulanmasının çoğu zaman yalnızca olumlu bilgileri kapsadığı ve daha çok turistlere uygun bilgi içerdiği görülmekte. "İçerdiği kültürel materyali kritik olarak analiz etmek", "İçerdiği kültürel materyalin öğrenciler tarafından kritik olarak analiz edilmesini teşvik etmek" ve "Etnografik beceri kazandıran aktiviteler içermek" başlığı ile bahsettiğimiz üç yöntem ise hiç kullanılmamaktadır. Genel olarak adı geçen kültürler arası beceri kazandırma yöntemlerinin uygulanma oranı ve şekli farklı seviye ve aktivitelerde yaklaşık olarak aynıdır. "Farklı dünyalar" ismi olan ve tamamen kültürlerde odaklanan ünite bile farklı değildir.

Böylece her ne kadar kitabın yazarları "Yeni Hitit"i Yabancı Diller İçin Avrupa Ortak Ölçüt Çerçevesi'ne (2001) göre hazırladıklarını iddia etseler de yapılan çalışma sonucunda kitabın kültürler arası beceri kazandırma konusunda yetersiz olduğu saptanmıştır. Bu, daha önce söylediğim iletişim zorluklarının sebebi olabilir. Fakat mevcut araştırma bunu ispat etmezken, bu sorunun

cevabı ayrı bir araştırma gerektirmektedir. Aynı anda mevcut araştırmanın sonucu, kitabını kullanan öğretmenlere, akademisyenlere, kitabı hazırlayan eğitmcilere ve yazarlara gelecek araştırmalardan bağımsız faydalıdır.

KAYNAKLAR

AGUILAR, M. J. C. (2008). Dealing with intercultural communicative competence in the foreign language classroom. In E. A. Soler & M. P. S. Jorda (Eds.), *Intercultural language use and language learning.* Dordrecht, Netherlands: Springer.

BAHUMAID, S. (2010). The use of translation tasks for integrating intercultural content in TEFL coursebooks: A case study. *University of Sharjah Journal of Humanities and Social Science, 7(1).*

BATAINEIH, A. (2009). An evaluation of authentic socio cultural elements in the prescribed English language textbooks in the secondary schools in Jordan. *An-Najah University Journal for Research - Humanities, 23(1).*

BROOKS, N., 1968. Teaching culture in the foreign language classroom. *Foreign language annals,* 1(3), pp.204-217.

BYRAM, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence.* Clevedon, UK: Multilingual Matters.

BYRAM, M. & A. FENG (2004). Culture and language learning: teaching, research and scholarship. *Language Teaching, 37(3),* 149-168.

BYRAM, M. & M. FLEMING (Eds.) (1998). *Language learning in intercultural perspective: Approaches through drama and ethnography.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

BYRAM, M. & K. Risager (1999). *Language teaching, politics and cultures.* Clevedon, UK: Multilingual Matters.

BYRAM, M., A. NICHOLS & D. STEVENS, (Eds.) (2001). *Developing intercultural competence in practice.* Clevedon, UK: Multilingual Matters.

CAKIR, I. (2010). The frequency of culture-specific elements in the ELT coursebooks at elementary schools in Turkey. *Novitas-Royal (Research on Youth and Language), 4(1),* 182-189.

Common European Framework of References for Languages, (2001). Strasbourg, France: Council of Europe.

CORBETT, J. (2003). *An intercultural approach to English language education.* Clevedon, UK: Multilingual Matters.

CUNNINGSWORTH, A. (1984). *Evaluating and selecting ELT materials.* London, UK: Heinemann.

CUNNINGSWORTH, A. (1995). *Choosing your coursebook.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

DAMEN, L. (1987). *Culture learning: The fifth dimension in the language classroom.* Reading, MA: Addison-Wesley.

ELLIS, R. (1997). The empirical evaluation of language teaching materials. *ELT Journal, 51(1),* 36-42.

GRAY, J. (2010). The branding of English and the culture of the new capitalism: Representation of the world of work in English language textbooks. *Applied Linguistics, 31(5),* 714-733.

HAMİLİOĞLU, K. & B. MENDİ (2010). A content analysis related to the cross-cultural/intercultural elements used in EFL coursebooks. *Sino-US English Teaching, 7(1),* 16-24.

HOFFMAN, D. M. (1999). Culture and comparative education: Towards decentring and rcentring the discourse. *Comparative Education Review, 43(4),* 464-488.

HUTCHINSON, T. & E. TORRES (1994). The textbooks as agents of change. *ELT Journal, 48(4),* 315-328.

KILIÇKAYA, F. (2004). Guidelines to evaluate cultural content in textbooks. *Internet TESL Journal, 10(12).* Retrieved from http://iteslj.org/Techniques/Kilickaya-CulturalContent/

KRAMSCH, C. (1993). *Context and culture in language teaching.* Oxford, UK: Oxford University Press.

KRAMSCH, C. (1998). *Language and culture.* Oxford, UK: Oxford University Press.

LAFAYETTE, R., 1975. *The cultural revolution in foreign languages: A guide for building the modern curriculum.* Lincolnwood, IL: National Textbook Company.

LANG, D. L. & R. M. PAIGE (Eds.) (2003). *Culture as the core: Perspectives on culture in second language learning.* Greenwich, CT: Information Age Publishing.

LAZAR, I., M. HUBER-KRIEGLER, D. LUSSIER, G. S. MATEI & C. PECK (Eds.) (2003). *Developing and assessing intercultural communicative competence: A guide for language teachers and teacher educators.* Strasbourg, France: European centre for modern languages/ Council of Europe.

MAR-MOLINERO, C. (1992). Cultural representation in the foreign language teaching: A critique of four BBC courses. *Language, culture and curriculum, 5(1),* 1-10.

McGrath, I. (2002). *Materials evaluation and design for language teaching.* Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

OLAJIDE, S. B. (2010). A critical assessment of the cultural content of two primary English textbooks used in Nigeria. *Journal of Language Teaching and Research, 1(5),* 656-661.

O'NEIL, R. (1982). Why use textbooks? *ELT Journal, 36(2),* 104-111.

O'NEIL, R. (1993). Are coursebooks symptoms of a disease? *Practical English Teaching, 14(1),* 11-13.

PULVERNESS, A. (2004). Here and there: Issues in materials development for intercultural learning. In British Council, *Culture in ELT seminar - Intercultural material in the classroom and on the web.* Krakow, Poland 23-25 January 2004.

RAMIREZ, A. G. & J. K. HALL (1990). Language and culture in secondary level Spanish textbooks. *The Modern Language Journal, 74(1),* 48-65.

SHELDON, L. E. (1988). Evaluating ELT textbooks and materials. *ELT Journal, 42(4),* 237-246.

SKIERSO, A. (1991). Textbook selection and evaluation. In M. CELCE-MURCIA (Ed.), *Teaching English as a second or foreign language.* Boston, MA: Heinle and Heinle.

SKOPINSKAJA, L. (2007). The role of culture in foreign language teaching materials: An evaluation from an intercultural perspective. In I. LAZAR, M. HUBER-KRIEGLER, D. LUSSIER, G. S. MATEI & C. PECK (Eds.), *Developing and assessing intercultural communicative competence: A guide for language teachers and teacher educators.* Strasbourg, France: European centre for modern languages/ Council of Europe.

TOMLINSON, B. (1998). *Materials development in language teaching.* Trowbridge, UK: Cromwell Press.

TOMLINSON, B. (2003). *Developing materials for language teaching.* Trowbridge, UK: Cromwell Press.

UR, P. (1996). *A course in language teaching.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

VALDES, J. ed. (1986). *Culture bound: Bridging the cultural gap in language teaching.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

VETTOREL, P. (2010). EIL/ELF and representation of culture in textbooks: Only food, fairs, folklore and facts? In C. GAGLIARDI & A. MALEY (Eds.), *EIL, EFL, Global English: Teaching and learning issues.* Oxford, UK: Peter Lang Publications.

WU, J. (2010). A content analysis of the cultural content in the EFL textbooks. *Canadian Social Science, 6(5).* Retrieved from http://cscanada.net/index.php/css/article/view/1109/

DİL İLİŞKİLERİ YUNANCANIN İÇİNDEKİ TÜRKÇE

Yakup KURT

Bin yıldan bu yana sürekli bir ilişki ve iletişim içinde olan Türklerle Yunanlar arasında birçok alanda olduğu gibi dilde de yoğun bir etkileşim meydana gelmiştir. Türkçe ile Yunanca arasında yüzyıllarca devam eden bu etkileşim, Anadolu'nun çok kültürlü mozaiği içinde farklı inançlar ve geleneklerle beslenerek günümüze kadar sürmüştür. Bilindiği üzere Anadolu'nun sosyal ve siyasal ortamı tarih boyunca çok kültürlülüğe elverişli şartlar sağlamıştır. "Anadolu hümanizmi" olarak bilinen sevgi ve saygı esasına dayalı insanlığa ait her şeye engin bir hoşgörüyle yaklaşma anlayışı bir arada yaşama ruhunu yerleştirmiş, bazı durumlarda da kullanılan ortak dil ve edebiyat yoluyla çeşitli dinler ve milletler arasında derin ilişkiler geliştirmiştir.

İnsanlık tarihinin en eski dönemlerine kadar uzanıp çeşitli uygarlıkları içinde barındıran "Anadolu" coğrafyasının adından da anlaşıldığı gibi bu çok kültürlülük mirasa âdeta vurgu yapmaktadır. Yunanca "anatoli" sözcüğünden gelen "Anadolu"nun birkaç anlamı vardır: Bunlardan birincisi "güneşin doğduğu yer" olarak tarif edilirken, ikincisi "ufkun üzerinde bir gök cisminin belirmesi", üçüncüsü "bir gök cisminin belirme zamanı", dördüncüsü de en yaygın anlamı olan "Doğu" biçiminde ifade edilmektedir. Eski dönemlerden bu yana Hitit, Fars, Arap vb. medeniyetlerin karşılaşıp etkileşim içine girdiği Anadolu'nun tarihsel mirasında Türklerle Yunanlar arasında oluşan kültürel ilişkilerin bir derinliği olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Anadolu'nun kültürel çeşitliliği içinde harmanlanan Türkçe ile Yunanca arasında oluşan ve bazen de zor dönemlerden geçen bu ilişkiye ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Bundan hareketle yapılan araştırmalara göre Türkçe ile Yunanca arasında ortak kullanılan atasözü ve deyimlerin sayısı 1.300 olarak hesaplanmaktadır. Öte yandan her iki dilde ortak kullanılan sözcük sayısının 4.660 olduğu ifade edilmektedir.[1] Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu sayının içinde Batı ve Doğu dillerinden gelen sözcükler de dahildir. Ayrıca Türkçeden Yunancaya

---

[1] Milas, Herkül-Yunanca-Türkçe Ortak Sözcükler, *Deyimler ve Atasözleri Kataloğu*, sayfa 9-10, Papazisi Atina 2008.

geçmiş olup kullanılan sözcüklerin içinde Arapça ve Farsça kökenli sözcükler de Türkçe sözcükler olarak kaydedilmiştir.

Türkçe ile Yunanca arasında meydana gelen ilişkiyi araştırken ya da konumuzun başlığına uygun olarak "Yunancanın İçindeki Türkçe"nin yerini ve işlevsel durumunu belirlemeye çalışırken kimi anlam kaymalarının yanı sıra bu dilin fonetik yapısına uymayan Türkçe unsurların zaman içinde ses değişikliğine uğradığını ve bunların yerine farklı seslerin kullanıldığını belirtmek gerekir. Yunancanın içine yerleşmiş ve sayısı oldukça kabarık olan Türkçe sözcüklerden başka günlük yaşamda sıkça kullanılan deyimlere, fıkralara (Nasrettin Hoca fıkraları), masallara, yer adlarına, hatta kimi durumlarda Türkçe ifadelere dahi rastlamak mümkündür. Bunun gibi günümüzde canlı bir gelenek olarak sürdürülen ve Türkçe ifade edilen folklorik ögelerle bezenmiş edebî metin örneklerine de tanık olunmaktadır. Bu örnekler genellikle şarkılardan ibaret olup bazıları tümüyle Türkçe, bazıları ise Türkçe ve Yunanca karışık olmak suretiyle halk oyunları eşliğinde söylenmektedir.

Türkçenin etkisi altında kalan Yunancanın belki de en dikkat çekici yönü Yunanların önemli bir bölümünün soyadlarının Türk olmasıdır. Bu durum tabii ki, zaman zaman kimi çevrelerde rahatsızlık yaratmıyor değil. Özellikle iki ülke arasında yaşanan kriz dönemlerinde Türklükle ilgili her şeye büyük tepki gösterilmiş ("Türk kahvesi"nin "Yunan kahvesi" olması gibi), hatta sert önlemler alınma yoluna dahi gidilmiştir. Siyaset kurumu, geçmişte özellikle, Türk aleyhtarlığını iç tüketim malzemesi yapıp bu bilinçle kamuoyu oluşturmak amacını sistemli bir şekilde güttüğünden buradaki Türkçe önemli ölçüde örselenmiştir. Bu konuda kişisel bir gözlemimi paylaşmak yararlı olur, kanısındayım. Uzun yıllar önce geçici bir süre için görevli olduğum bir kurumda memurların maaş listelerini hazırlıyordum. Adlar arasında "Türkmenoğlu" ve Yunanca telaffuzuyla "Turkmenoglu" ismine rastladım. Bir süre sonra bu kişi elinde bir belge ile soyadını "Menoglu" şeklinde değiştirmek istediğini ifade etti. Bunun sebebini sorduğumda ise, soyadından ötürü çok rahatsız edildiğini ve buna daha fazla katlanamayacağını söyledi. Söz konusu rahatsızlık nedeniyle değişikliğe uğramış binlerce isme rastlamak mümkün. Türkle ilgili, Türkçeyle ilgli her şey dışlanma nedeniydi. Bunun gibi, daha sonra değineceğimiz Karamanlılarla ilgili sıkıntılı durumlar ve dönemler yaşanmıştır. Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan nüfus mübadelesinden sonra Yunanca hiç bilmeyen Karamanlılar ve özellikle onların okul çağındaki çocukları Türkçe konuşmamaları yönünde çeşitli baskılarla karşı karşıya kalmışlardır. Ancak onlar tüm zorluklara karşın geleneklerine bağlı kalabilmişlerdir.

Bu duruma değinmemizin tek bir nedeni var. Geçmiş dönemlerde Yunanistan'da Türkçenin karşılaştığı engellere, kısıtlayıcı, hatta baskıcı anlayışa

parmak basıp bilimsel tespitler yapmaktır. Geçmişin yaralarını deşmek ve siyasal analizler yapmak gibi bir düşünce söz konusu değildir. Ayrıca konumuzla da bir ilgisi yoktur. Ancak Türkçeye olumlu ve olumsuz etki eden etmenleri de dile getirmek gerekir. Tabii bu arada şunu da kabul etmek gerekir; geçmişin aksine bugün durum çok farklıdır. Yunan toplumunda her geçen gün Türkçeye artan bir ilgi vardır. Yunanistan'ın yedi devlet üniversitesinde Türkçe okutulmakta, birçok şehirde Türkçe öğreten dershaneler çalışmaktadır. Doksan yıl önce Anadolu'dan göç edip Yunanistan'a yerleşen Rumlardan üçüncü, hatta dördünü kuşağa mensup birçok kişinin dedelerinden ve ailelerinden öğrendikleri Türkçeyle ilgilenmeleri Yunan toplumunda, hiç değilse belli kesimlerinde Türkçenin iyi veya kötü bir geleneği olduğunu gösteriyor. Farklı siyasal ve sosyal bir ortamda varlığını günümüze dek koruyabilmiş olan bu Türkçenin sözlü ve yazılı unsurlarını gruplar hâlinde irdelemeye çalışacağız. Çalışmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. Türkçe sözcük ve eklerden oluşan ögeler birinci bölümde, Türkçe deyim, masal, fıkra, şarkı gibi edebî içerikli konuların yer aldığı türler de ikinci bölümde ele alınacaktır.

A- Öncelikle çokluğuyla dikkat çeken isimlere, yani Yunancada kullanılan Türk soyadlarının ve genel anlamda oldukça yaygın olan çeşitli sözcüklerin yapısal özellikleri üzerinde durulacaktır. Yunan alfabesine uyarlanarak kullanılan bu isimler kimi durumlarda Türkçe, kimi durumlarda da Yunanca ek almak suretiyle yazılmaktadır. Soyadlarından başka günlük konuşmalarda geçen Türkçe sözcük sayısının oldukça yüksek olduğunu da bu arada belirtmek gerekir. Yunancaya geçmiş Türkçe sözcükler genel olarak "**i**" ünlüsü ya da "**s**" ünsüzü ile biter. Yunanca konuşmalarda her an duyabileceğimiz Türkçe sözcükler hemen dikkatimizi çeker. Merak "**meraki**", konak "**konaki**", sandık "**senduki**" ya da kahya "**kehayas**", bekâr "**bekiaris**", misafir "**misafiris**", ergen "**ergenis**" gibi örnekler devam edip sürüyor.

1. Geniş bir kullanım alanı bulan "**oğul**" (oğlu) sözcüğü, -ki Yunancada "**oglu**"biçiminde telaffuz edilir- hem Türkçe hem Yunanca adlarda yer almaktadır. Örnek: Enisoğlu "**Enisoglu**", Arabacıoğlu "**Arabatzoglu**", Dülgeroğlu "**Dulgeroglu**", Eskioğlu "**Eskioglu**", Hacıoğlu "**Hacoglu**", Kenanoğlu "**Kenanoglu**", Kostaoğlu "**Kostoglu**", Petrooğlu "**Petroglu**" gibi Yunancanın yapısına uygun düzenlenmiş yüzlerce soyadlarında kullanılan bu birleşik kelimeyi hem eril hem dişil şekilde görmek mümkündür. Ayrıca adlar bölümünün birleşik adlar gurubuna dâhil edebileceğimiz bazı soyadları oldukça dikkat çekiyor. Bunlar iki Türkçe ismin yan yana gelmesi biçiminde kullanılmaktadır. Davut-Salih= **Davutsali,** Veli-Sarı= **Velisariu,** Kara-Cafer= **Karatzaferis,** Kara Ali= **Karalis,** Ali Ağa= **Aliagas** gibi örneklerle karşılaşmak mümkündür. Söz konusu soyadlarını, Yunanistan'da yaşayan Türkler değil, Yunanlar kullanmaktadır.

2. Türkçe isimlerde sıkça kullanılan **-cı, -ci, -cu, -cü** (**-çı, -çi, -çu, -çü)** yapım eki Yunancada "c" sesinin karşılığı olmadığından yukarıdaki ekler **-tzi, -tzu**" ve **tsi, -tsu** biçiminde telaffuz edilir. Örnek:

Arabacı "**Araba-tzis**", Bakırcı "**Bakir-tzis**", Semerci "**Semer-tzis**", Davulcu "**Davul-tzis**" veya "**Daultzis**", Sürücü "**Suru-tzis**", Boyacı "**Voya-tzis**"[2*] gibi eril soyadlarında ses değişikliğine uğrayan "**cı-ci-cu-cü**" ekine "**s**" ünsüzü ilave edilmiştir. Dişil soyadlarında ise sondaki "**s**" sesi düşerek "**Semer-tz**i", "**Davul-tzi**" biçiminde kullanılır. Yunancada, her ne kadar konumuzla ilgili olmasa da "**s**" sesinin düşmesi aidiyet bildirmekle ilgili bir durumdur. Afroditi Semertzi, Semertzis'e ait olan Afroditi. Yani Semertzis'in eşi veya kızı. "**Davul-cu**" ve "**Sürü-cü**" örnekleriyle ilgili açıklanmaya muhtaç başka bir husus daha vardır. O da şudur: "Davulcu" ya da "sürücü" kelimesindeki yapım eki olan (**-cı, -ci, -cu, -cü**) Osmanlı Türkçesinde okunuşu farklı olabilir, ancak yazılışı (جی) tektir. Yunancada, Türkçedeki gibi okunuşuna göre değil, yazılışına göre (داوولجی - سوروجی) okunup yazılır.

Keza **-çı, -çi, -çu, -çü**, yapım ekleri, **-cı, -ci, -cu, -cü** örneklerinde olduğu gibi bir ses değişikliğine uğrayıp kullanılırlar. Söz konusu ekler Türkçede meslek bildirmenin aksine Yunancada genel olarak soyadlarının kalıplaşmış bir unsuru olarak karşımıza çıkar. Ekmekçi "**Ekmek-tsis**" veya dişil için "**Ekmek-tsi**" biçiminde kullanılmaktadır. Bu ekler (**-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü)** ayrıca kimi durumlarda eril ile dişil arasında bir değişikliğe uğramak suretiye meslek bildirir. Eril durumlarda kahveci "**kafe-tzis**", kayıkçı "**kaik-tsis**" dişil şekli ise yaygın olmamakla beraber **"kafe-tzu**" ve "**kaik-tsu**" biçiminde kullanılır. Bunun nedeni ise geçmişte kadınların mesleklerinin sınırlı olmasıyla ilgilidir. Bu durum Türkçede herhangi bir ayrıma tabii değilken, Yunancada eril ve dişil farklılığı nedeniyle kendi dil kuralları gereği böyle bir uygulamaya gidilmiştir.

3. Türkçeden Yunancaya geçmiş ve oldukça sık kullanılan başka bir ek de **-lı, -li, -lu, -lü** sıfat ekidir. Ancak bu ek de küçük bir değişikliğe uğrayarak genellikle kişinin doğum yerini bildiren soyadlarında kullanılır. Örneğin, Mora, (Moralı) "**Mora-lis**" ya da dişil için "**Mora-li**" biçiminde kullanılır. Bunun gibi Varnalı "**Varna-lis**" (Varnali), İzmirli "**Smir-lis**" (Smirli), Kasabalı "**Kasaba-lis**" (Kasabali), Kayserili "**Kayserli-s**" (İstanköy-Kos Belediye Başkanının adı), Aydınlı "**Aydin-lis**" (Aydinli), Dramalı "**Drama-lis**" (19. yy. da bir Türk paşasının adı) gibi. Soyadından başka, kimi durumlarda isimlerde de sıfat eki olarak kullanılır. Sevda, "**sevdas**", sevdalı "**sevda-lis**" (Sevdali), merak "**meraki**", meraklı eril için "**merak-lis**" dişil için de "**merak-lu**" şek-

---

2 * Boyacı, Bostancı, Bodur gibi sözcüklerin başındaki "b" sesi Yunancada kimi durumlarda "v"ye dönüşerek **Voyatzis**, **Vostantzis** şeklinde kullanılmaktadır.

lindeki örneklerini görebiliriz. Merak, meraklı sözcüklerinin Yunancada anlamı sınırlandırılarak özen, itina, özenli, itinalı anlamlarını ifade etmektedir.

4. Hem Türkçe hem Yunanca kökenli sözcüklerde, yaygın olmasa da yeri geldiğinde kullanıldığını gördüğümüz **-lık, -lik, -luk, -lük** yapım eki küçük bir değişikliğe uğrar. Meslek, durum ve vaziyet bildirmek için kullanılan eklerdir. "Hamal" sözcüğü "**hamalis**", biçiminde kullanılırken söz konusu mesleği bildirmek için kullanılan hamallık sözcüğü, "**hama(l)-lik-i**", "Karagöz" (Karagözis), "**karagözi-lik-i**", (Karagöz gibi davranmak) "maskara" (maskaras), "**maskara-lik-i**" şeklinde değişikliğe uğramaktadır. Bunun gibi Yunancada bakan anlamına gelen "**ipurgos"**, atandığı görevi bildirmek için "**ipurgi-lik-i**", ya da öğretmen anlamına gelen "**daskalos**"un (dişil şekli daskala) mesleğini bildirmek için "**daska(l)-lik-i**" şeklinde Türkçe yapım eki almak suretiyle kullanılmaktadır. Yukarıda parantez içinde gösterildiği gibi iki "**l**" ünsüzünden biri düşer. "**Hamaliki"**, **"daskaliki"** gibi.

5. Türkçeden herhangi bir ek almadan Yunancaya geçmiş Türkçe sözcüklerin sonuna "**s**" sesi ya da bir sesli bir sessiz "**İ+s**" getirilerek kullanılır. Türkçe olan bu sözcüklerin sayısı oldukça fazla olup çoğunlukla soyadları olarak kullanılmaktadır. Türkçe sözcükler sessizle bitiyorsa Yunancada bir sesli bir sessiz alarak işlerlik kazanır. Örneğin, Aşık kelimesinin eril şekli "**Asik-is**", dişil şekli ise "**Asiki**"dir. Sarı, Köse, Veli vb. gibi sözcüklerde eril için "**Sari-s**", "**Köse-s**", "**Veli-s**" dişil için sondaki sessiz "**s**" düşerek "**Sari**", "**Köse**" şeklinde kullanılır.

6. -idis, **-idu** eki Yunanca olup hem Türkçe hem Yunanca kökenli soyadlarında kullanılır. Genel olarak Pontos soyundan gelen Yunanlıların soyadlarında kullanılan ektir. Eril durumlar için **-idis**, dişil durumlar içinse **-idu** eki kullanılmaktadır. Aslan "**Aslan-idis**" (Aslanidu), Kurt "**Kurt-idis**" (Kurtidu), Kalender "**Kalender-idis**" (Kalenderidu), Pehlivan "**Pehlivan-idis**" (Pehlivanidu), Murat "**Murat-idis**" (Muratidu), "**Hasan-idis"** (Hasanidu), "**İsmail-idis"** (İsmailidu), "**Fetva-tzi-dis**" (Fetvatzidu) gibi.

7. -akis, aki Yunancada küçültme eki olup genellikle Girit kökenli Yunanlar hem Türkçe hem Yunanca soyadlarında kullanırlar. Bu ek aynı zaman sevgi, sempati bildirir. Bodur "**Budur-akis**" (Buduraki), Kambur "**Kambur-akis**" (Kamburaki), Çoban "**Tsoban-akis**" (Tsobanaki), Çolak "**Tsolak-akis**" (Tsolakaki), Türk "**Turk-akis**" (Turkaki) bile vardır.

8. Hem...**hem** bağlacı küçük bir değişiklikle Yunanca cümlelerde kullanılır. Kelimenin başındaki "**h**" ünsüzü düşer. İfade ettiği anlam bakımından herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Örnek: "**Em tembeliazis, em parades thelis**" (Hem tembellik ediyorsun, hem para istiyorsun). "**Em me rotas, em den me akus**" (Hem soruyorsun, hem dinlemiyorsun).

9. Yunancada kullanılan kimi Türkçe kelimelerden çeşitli türevler yapılmaktadır. Bunlardan pazar "**pazari**" sözcüğünden "**pazarema**" pazarlık etme, "**pazarevo**" pazarlık etmek, "**pazaremata**" pazarlıklar anlamlarını ifade etmektedir. Keza "**glentzes**" ya da "**glendi**" biçiminde kullanılan "**eğlence**" sözcüğünden "**glentao**" (eğleniyorum) eylemi türetilmektedir. "**Tüfek**" sözcüğünün karşılığı olan "**tufeki**"den atış anlamına gelen "**tufekia**" (son hecesi vurgulu), "**tufekia**" ise (2. hecesi vurgulu) tüfekler anlamını ifade ederken "**tufekizo**" ateş etmek (şimdiki zaman 1. tekil kişi) eylemini karşılamaktadır. Bu türevler bu örneklerle sınırlı değildir. Bunun gibi "bağlamak" eylemi Yunancada "**baglarono**" şimdiki zaman 1. kişiyi ifade etmektedir. Ancak "**baglarono**" eyleminin başka anlamları da vardır. Dövmek, hapsetmek, karga tulumba yakalamak gibi anlamları da içermektedir. Günlük konuşmaların ayrılmaz bir unsuru olan "rezil" sözcüğü de farklı türevlerle ad, sıfat, belirteç ve çekimli eylem biçiminde kullanılmaktadır. "Rezil" anlamına gelen "**Rezil-is**"ten başka "rezillik" "**reziliki**" (Türkçede olduğu gibi üçüncü hecesi vurgulu), "rezilce" anlamına gelen "**rezilika**", "rezil etme" "**rezilema**" ve "rezil etmek" "**rezilevo**" (şimdiki zaman 1. tekil kişi) örneklerinde görüldüğü gibi yaygın bir kullanımı vardır. Bunun gibi biraz anlam değişikliğne uğrayan "hayır" (iyilik, güzellik) kelimesinin birkaç türevi bulunmaktadır. "**Hairi**" "hayır" kelimesinden gelmiş olup ilerleme, gelişme anlamında kullanılmaktadır. Yine aynı sözcüğün sıfat şekli "hayırlı" "**hairlis**" ve "**hairli-dikos**" biçiminde kullanılıp Türkçe sıfat ekinin yanında, Yunancada kullanılan sıfat eki de eklenmiş bulunmaktadır. Aynı sözcükten türetilen sıfatın olumsuz biçimi ise, yani "hayırsız" eril için "**ahaireftos**" (dişil için ahairefti) şeklinde kullanılmaktadır. "Uğur" sözcüğü de benzeri bir kullanıma tabidir. "Uğur" anlamına gelen "**guri**"nin sıfat biçimi (uğurlu) "**gurlis**" ya da "**gurli-dikos**", olumsuz (uğursuz) biçiminin ise "**grusuz-ikos**", "**grusuz-is**" ve "**grusuz-iaris**"gibi farklı söyleyişleri vardır. Yine eylemden sıfat türetilerek "azgın" "**azdi-smenos**"[3], "şaşkın" "**sasti-smenos**" anlamlarını ifade eden sözcüklerle de sıkça karşılaşmaktayız. Bu son örneklere dikkat edildiğinde belirli geçmiş zaman eki (**azdı**, **şaştı**) esas alınarak türetilmiş sıfatlar olduğu görülecektir. Bunun gibi Karamanlıların kullandıkları ve Türkçenin "kavuştu" (gavuşti) fiilinden "kavuşma" anlamına gelen "**gavusti-ma**" sözcüğü bu örnekler arasındadır. Elimize geçen bir broşürde şunlar yazılıdır: "15º Panellinio Gavustima Kappadokon" (15. Panhellen Kapadoklar Kavuşması). Bu konuyla ilgili olarak sonraki sayfalarda daha ayrıntılı değineceğiz. Ancak kullanılan sıfatlardan söz etmişken Yunancada Türkçe sıfatların sayısının oldukça fazla olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar genellikle soyadlarıyla birlikte kullanılagelen kelimelerdir. "**Kara**" sözcüğü özellikle dikkat çeker. "**Kara-yannis**", "**Kara-dedes**", "**Kara-kostas**", "**Ka-**

---

3 Milas, *age.*, s. 9.

ra-gölis", "**Kara-kasis"** (Karakaş)'ten başka "**Kotzaman-is**", "**Uzun-is**", ya da "**Uzun-idis**", "**Kütsuk-is**" (Küçük), "**Güzel-is**", "**Zengin-is**" gibi örnekler uzayıp devam eder. Birleşik adlarda sıkça kullanılan "**Deli**" sözcüğü de bunlardan biridir. "**Deli-basis**" (Delibaş), "**Deli-yannis**", "**Deli-kanis**" gibi örnekler isim olarak kullanılır. "Kocaman" sözcüğü sıfat yerine kullanıldığında biraz kısaltılarak "**kotzam**" şeklinde yerleşmiş bulunmaktadır. "**İse kotzam andras**" (Kocaman adamsın) gibi.

10. Yunancada farklı anlamlarda kullanılan Türkçe sözcüklerden bazıları şunlardır: "Aralık" sözcüğü ara vermekle de ilgili olduğuna göre Yunancada "**araliki**" (aralık) dinlenme, genişlik, ferahlık anlamına gelir. "Demek" sözcüğünün Türkçedeki anlamıyla hiçbir ilgisi olmayıp Yunancada "**demek**" kelimesi sözüm ona, güya anlamlarını ifade ettiği bilinir. Bunun gibi "**ageli**"[4] şeklinde değişikliğe uğrayan "ağıl" sözcüğünü de gerçek anlamından çıkıp "sürü" anlamında kullanılmaktadır.

Kimi zaman Yunanca cümle içinde birden çok Türkçe sözcüklere rastlamak mümkündür. "**Me ekanes rezili sto mahala**" (Beni mahallede rezil ettin) cümlesinde görüldüğü gibi iki Türkçe kelime bulunmaktadır. "**Den tha vrume huzuri se afto to dunya**" cümlesi ise "Biz bu dünyada huzur bulamayız" biçiminde tercüme edilmektedir.

11. Son olarak Yunan mutfağında yerleşmiş Türkçe isimlerin yer aldığını belirtmek gerekir. Meşhur İzmir köftesi Yunancada "**Smirneyka**" biçiminde geçmektedir. Yaprak sarması ise "**sarmades**" ya da "**sarmadakia**", bazı bölgelerde de "**dolmades**" ya da "**dolmadakia**" şeklinde bilinmektedir. Bunlardan başka "imambayıldı" "**İmambayildi**", börek "**boreki**", yoğurt "**yaurti**", köfte "**keftedes**", sucuk "**sutzukakia**", baklava "**baklavas**", kadayıf "**kadaifi**", fırında hamur üstüne peynirle tereyağından oluşan bir çeşit yemeğin adı "**peynirli**" olmak suretiyle Türkçe yemek isimleri kataloğu uzayıp devam etmektedir.

B- Çalışmamızın bu ikinci bölümünde Yunanca metinlerde yerleşmiş cümleler, günlük yaşamda kullanılan deyimler, atasözleri, masallar ve manzum metinler (kıtalar) yer almaktadır. Bunların bir kısmı sözlü, bir kısmı da yazılı gelenek sayesinde günümüze kadar gelebilmiştir. Yunanca öykü ve romanlarda Türklerle olan ilişkileri anlatan diyaloglar arasında Türkçe ifade ve cümlelere rastlanmaktadır. Türklerle iç içe yaşamış Dido Sotiriu gibi yazarların söz konusu örnekleri karşımıza çıkmaktadır.

1. "...O önüne diz çöküp ellerini, ayaklarını öperek en değerli hediyelerini, hayatını bağışlaması karşılığında vaat ediyordu."

---

4 Milas, *age.*, s. 8.

Yukarıdaki Yunanca ifadelerden sonra, Türkçe olarak **"Aman yavrum! Aman.** Bana acı!"[5] ya da aynı eserin başka bir yerinde yazar "saf Türk köylüler"den söz ederken "**zarar yok, efendim**"[6] biçiminde geçen Türkçe ifadeler karşımıza çıkmaktadır. Sotiriu'nun eserinde ayrıca Nasrettin Hoca'ya ait Yunanca olarak yer alan fıkralara da yer verilmektedir. "Eski Dolunay" fıkrası şöyle geçer. "Nasrettin Hoca'ya bir gün sormuşlar: '**Hoca eski dolunayları ne yaparlar**?' Hoca, '**Kırpıp kırpıp yıldız yaparlar'** diye cevap verir".[7] Nasrettin Hoca'dan söz etmişken şu hususu özellikle belirtmek gerekir. Yunanistan'da "Hoca" olarak bilinen Nasrettin Hoca'nın fıkraları çok iyi bilinmekte, kendisi çok sevilmekte ve her fırsatta anlatılmaktadır.

2. Sözlü gelenek içinde günümüze kadar kullanılagelen Türkçe deyimler vardır. Bu deyimleri genellikle Anadolu göçmeni yaşlı insanların ağzından duymaktayız. Daha ziyade aile çevresi içinde kullanılagelen bu deyimlerin anlamı (kullananlar tarafından) her ne kadar bilinmese de dedelerinden öğrenen gençlerin ağzından duymak mümkündür. Herakles, ninesinden duymuş olup kullandığı "**Tam tıkır, kırmızı bakır**"[8] deyimini şöyle açıklamaktadır: "Bir insanın karnının acıkmasıyla çıkarttığı ses, boş bir tencerenin içine atılan demir paranın çıkardığı sese benzer". Yine aynı kişiden (Herakles) duyduğumuz başka bir deyim de "**Bir duvar benim, bir duvar senin**"dir. Bu deyime göre insanın içkili yürüme hâli anlatılmaktadır.

Yunanistan'da herkesçe yaygın olarak kullanılan genellikle iki sözcükten ibaret ifadelere de rastlanmaktadır. Bunlar "**biz bize**", "**anadan babadan**", "**alışveriş**" (alisverisi), "**aman yavrum**", "**aman güzelim**" gibi her an duyulabilecek kısa ifadelerden birkaç tanesidir.

3. Türk edebiyatının fıkra ve masal türlerinin zamanla Karadeniz Rumları tarafından benimsenip günlük yaşamlarında yer aldığı görülür. Söz konusu masalların bazı bölümlerinin değiştirilerek kendi dilleriyle söylendiği, ancak Türkçe sözcüklerin ve ifadelerin sıkça kullanıldığı dikkat çekmektedir. Halk edebiyatında "**Açıl Sofram Açıl**" masalı ile birlikte bu masalın kahramanı **Keloğlan**'dan bahsedilir. Ne var ki masal kahramanı **Keloğlan** farklı birtakım ögelerle kurgulanmıştır. Bu masal, derlendiği dönem itibarıyla "**Malakopi"** diye geçen bölgede Pontos Yunancasıyla aktarılır.

"Zamanla iki kardeş varmış. İkisinden biri **akullu** (akıllı) diğeri de **şaşkın** (akılsız) imiş. **Şaşkın** olanın adı Keloğlan'mış. **Akıllı** kardeş **Keloğlan**'a an-

---

5 Sotiriu, Dido-Mesa Stis Floges, sayfa 43, Kedros Atina 1984.

6 Sotiriu, *age.*, s. 51.

7 Sotiriu, *age.*, s. 175.

8 Zografos, Herakles-İskeçeli lise öğretmeni (özel mülakat)

nesine iyi bakmasını, ona yiyecek, içecek vermesini, uykusuyla, temizliğiyle ilgilenmesini söyler. **Keloğlan** bir gün bir kazanda pancar kaynatır. Annesinin dişleri olmadığından yiyeceği ağzına sıkıştırır. Annesi ölür, ama o uyuduğunu zanneder".[9] diye bu şekilde masal devam eder. **Keloğlan** adının geçtiği bu masalın farklı birtakım ögelerle kurgulandığı anlaşılmaktadır. Bunun gibi aynı eserde yer alan ve "**Potamia 2"** olarak bilinen bögede "**Açıl Sofram Açıl**"[10], masalında bir aşinalık dikkat çeker. Ancak yine de söz konusu masalın tasvirinde bir farklılık göze çarpar. Bu masalda da Türkçe sözcükler ve ifadeler dikkat çeker. Masal şöyle başlar:

"Bir kadının bir oğlu varmış, oğlu da para kazanmaya gitmiş (**na qazandiş paradia**). Üç lira kazanmış (**Qazansen tria lira**). Sonra dönerken yolda bir köpeği öldürmeye çalışan iki çocuk görür. O da onlara: 'Onu öldürmeyin size bir lira vereceğim.' der. Sonra ilerlerken yine görür ki iki çocuk bir kediyi öldürmeye çalışırlar. Onlara da 'Onu öldürmeyin, size bir lira vereceğim' der. Daha sonra yolda yine görür ki iki çocuk bir yılanı öldürmeye çalışırlar. Onlara dönerek 'Onu öldürmeyin, size de bir lira vereceğim' der. Yılan oğlanı evine davet ederek ona der ki, annem sana '**dile benden ne dilersen'** dediği zaman sen de '**kapının arkasındaki çıkını iste**' diye tembihler". Oğlan yılanın dediğini yapar. Onun üzerine oğlana "**başka ne istersin'** diye sorulur". Oğlan da "'**bunu istiyorum**' der. O zaman **guçayı (çıkın)** verir ve der ki 'askere gidip de acıktığın zaman **Açıl Sofram Açıl**' diye söyleyeceksin". Türkçe sözcük ve ifadelerin yer aldığı masal bu şekilde devam eder.

Yine Osmanlı egemenliğindeki Karadeniz Rumlarının günlük yaşamlarında Türkçenin önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Yunanca harflerle basılmış ve muhtemelen kendi millî kavgalarını anlatan şu ifadeler dikkat çekicidir:

Fatsa'nın garisi
Silah aldi yarisi
Türkleri gohmak için
Can verdi epsi.

4. "**Ah canım, neler çektiğimizi bir Allah bilir**"[11] şeklindeki sitemin muhataplarının kimlerin olduğu, bugün itibarıyla belki de hiç önemi yoktur. Zira bu göçün getirdiği çeşitli zorluklar, memlekete bir daha dönmemek üzere, komşuları bir daha görmemek üzere yaşanan ayrılıklarla gelen sıkıntılar, acılar silinip yok sayılamaz. Tarihçiler, Karamanlılar için Türk soyundan gelip sırf Hristiyan Ortodoks olduklarından 1924'te Türkiye ile Yunanistan arasında

---

9 Dawkins, R. M.- Modern Greek In Asia Minor, sayfa 404, Cambridge University 1916.

10 Dawkins, *age.*, s. 456.

11 Harakopulos, Maximos-Kapadokya Rumları, sayfa 205, Hellinika Grammata Atina 2003.

yapılan nüfus mübadelesinin kapsamına alınarak Yunanistan'a gönderildiklerini yazarlar. 19 ve 20. yüzyıllarda ulusçuluğun oluşum sürecinde Balkanlarda olduğu gibi, homojen bir toplum yaratma anlayışının hüküm sürdüğü Yunanistan'da da, Türkçe konuşup Türk geleneklerini sürdürmek ne denli zor olduğunu ancak bu durumu yaşayanlar bilebilir. Bu bağlamda Karamanlılar ve özellikle onların okul çağındaki çocuklarının evlerinde konuştukları dili okulda konuşmaları söz konusu değildi. Bu çocuklara Türkçe konuşmamaları yönünde sert davranıldığı bilinmektedir. Yaşlılardan biri, "**Türkçe konuşuyorduk. Buraya gelincik de Türkçe konuşuyorduk. Urumca bilen yok idi. Çocuklarımız bilmiyordu Urumca. Yasak ettiler bizim dilimizi mektepte**"[12] diye sitem ederek onlara getirilen sınırlamalardan yakınıyor.

Karamanlılar, kendilerine dayatılan yeni "realite"ye direnmiş olsalar bile, sonuçta yaşamlarındaki değerler sistemi altüst olmuş, farklı bir kültürle uzlaşmak zorunda kalmışlardı. Ama yine de kendi kültürel kimliklerinden kopmaları, isteseler bile öyle kolay değildi. Geldikleri ülkenin ne dilini ne de âdetlerini biliyorlardı. Yeni memleketlerinde Hristiyan gibi yaşamalarında, doğal olarak hiçbir engel yoktu. Ancak Türkçe konuşmaları yerli Yunanlarca hazmedilmiyor, hele Türk gibi yaşamaları, asla kabul edilmiyordu. Oysa Karamanlıların konuşma dili gibi ibadet dili de Türkçeydi.[13] Kısaca aşılmaz zorluklarla karşı karşıyaydılar. Sorun sadece yerli Yunanlardan ibaret değildi. Yönetim de yukarıda belirtildiği gibi aldığı çeşitli önlemlerle yeni "Hellen" tipinin portresini "siyasi ahlak"la bütünleştirmek amacındaydı.

İşte Karamanlılar böyle bir ortamda kültürlerini günümüze kadar yaşatmayı başarmışlardır. Kültürlerinin en canlı örnekleri folklor çalışmalarıdır. Bu çalışmaların içinde din ve din dışı ögeler bulunmaktadır. Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinde Karamanlıların yaşadığı köy veya ilçelerde etkinlikler düzenlenir. Bu yıl 24-25 Ağustos tarihlerinde Kilkis (Kılkış) iline bağlı **Neo Agioneri** köyünde **15. Panhellen Kapadoklar Kavuşması** gerçekleştirildi. Söz konusu etkinliklerde "vatanları"ndan getirdikleri Türkçe şarkılar eşliğinde oyun (horon) oynarlar. Yunanca harflerle yazılmış şarkılarda İç Anadolu'nun ağzı net olarak dikkat çeker:

Filcanı, filcanı daştan oyalar
İçine, içine gayfa goyalar
Güzeli, güzeli candan severler
Çirkini, çirkini baştan savarlar[14]

---

12 Anzerlioğlu, Yonca, "Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 51, sayfa 177.

13 Anzerlioğlu, *age.*, s. 177.

14 Papanikolau, Thanasisi, Hacimihelakis Yorgos, Kapadokya'dan Yankılar, sayfa 10,

Yine kendilerinin söylediklerine göre Anadolu'dan gençler para kazanmak için İstanbul'a giderlermiş. Karamanlı Rum gençleri de evlendikten sonra Kayseri'ye ya da İstanbul'a gidip çalışırlar. Bu gurbet hikâyelerini dile getiren aşağıdaki şarkıyı söylerler:

Agam İstanbul'da bilmem ne halda
Geliram dedi da gözlerim yolda
Bu ses gıyamata (kıyamete) galsın mı böyle?
Agam sen gideli yedi yıl oldu.

Diktiğin ağaçlar meyvadan doldu
Senin-inen (ilen) giden hep geri döndü
Tez gel, agam tez gel, aglatma beni
Gördün güzelleri, unuttun beni![15]

. . . .

Niğde'ye bağlı Konaklı (Misti) köyü Rumlarının geleneğine göre erkekler kendilerinden yaşça büyük kızlarla evlenirlermiş. Ailenin erkekleri çalışmak için gurbete gittiklerinde, hanımlar da kendi başlarına, hiç kimseye muhtaç olmadan evin işlerine bakarlar. 20. yüzyılın başlarında keçe sanatıyla uğraşan Kapadokyalı Rumlar (Niğde-Konaklı) ürünlerini İstanbul'da satarak iki veya üç ayda 5-8 lira arasında değişen bir parayla memleketlerine dönerler. Oysa tarlalarında bütün yıl çalışmaları bu parayı biriktirmeleri imkânsızmış.[16]

Din içerikli manzum metinlerden ilahi diye nitelendirebileceğimiz **Ay Savva** ya da **Vara Vara** Hristiyanların Tanrı'ya yakınlaşmalarını anlatır. Söz konusu şiir oyun eşliğinde söylenir.

Mumlar yanar yarasın -de (da)
Ay Savva bucah bucah
Mumlar yanar koca koca
Avlusunda buğday biter
Kubbesinde bülbül öter

Vara vara olur Hacı
Varmayanlar çeker acı
Giyenler Hristos'un tacı
Gel Efendim göster nuri (nuru)
Nuri, Nuri Hacı Nuri
Hristos'un doğduğu yeri.[17]

Papanikolau Thanasisi, Atian 2005.

15 Papanikolau, *age.*, s. 12.

16 Kostakis, Thanasis, To Mistri tis Kappadokias, Atina Bilimler Akademisi, sayfa 441-442, 2. Cilt 1977

17 Papanikolau, *age.*, s. 51.

KAYNAKLAR

Sotiriu, Dido, *Mesa stis Floges* (Alevlerin İçinde), Kedros Atina 1984.

Milas, Herkül, "Yunanca Türkçe Ortak Sözcükler", *Deyimler ve Atasözleri Kataloğu*, Papazisi, Atina 2008.

Zografos Hraklis- *Şahsi Mülakat.*

Papanikolau Thanasis, Hacimihelakis Yorgos, *Kapadokya'dan Yankılar*, Atina 2005.

Anzerlioğlu Yonca, "Tarihi Verilerle Karamanlı Ortodoks Türkler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* 51. Sayı.

Dawkins R. M., *Modern Greek In Asia Minor*, Cambridge University 1916.

Kostakis Thanasis, *To Misti tis Kappadokias*, Atina Bilimler Akademisi, 2. Cilt, 1977.

Korovinis Thomas, *Tourkikes Parimies*, Agra 1988.

Harakopulos, Maximos, *Kapadokya Rumları*, Hellinika Grammata Atian 2003.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ "-AN" EKİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ EŞ DEĞERLERİ

Yakup SARIKAYA[*]

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türk toplulukları arasındaki ilişkiler artmış, Türkiye'de lehçelerin öğrenilmesi için yapılan çalışmalar büyük hız kazanmıştır. Bunun sonucu olarak 90'lı yıllardan günümüze kadar Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur ve Tatar Türkçelerinden şiir, roman, hikâye ve destan türlerinde birçok edebî eser Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Türk dünyasının kültür köprülerini oluşturan edebî eserlerin karşılıklı olarak öğrenilmesi için yapılan bu aktarmalar günümüzde de devam etmektedir. Ancak bu aktarmalar yapılırken, aktarmanın sağlıklı olabilmesi için aktarıcıların bazı hususlara dikkat etmesi gerekmektedir. Aktarma işini yapanların genel olarak o dili ve tarihini, daha sonra da lehçelerini veya en azından aktarma yapacağı lehçeyi iyi bilmesi gerekmektedir. Dilin incelikleri ve tarihî gelişimi dikkate alınmadan özensizce yapılacak aktarmalar, edebî eserleri edebîlikten uzak, kuru kelime yığınları hâline getirecektir.

Aktarmacının yalnız aktarma yapacağı lehçenin sözlüklerini kullanarak edebî metinleri aktaramayacağı açıktır. Zaman içinde birbirinden az çok uzaklaşmış lehçelerinin gramerlerinin de yani ses ve şekil bilgisi konularının, özellikle eklerin işlevlerinin de iyi bilinmesi gerekir.

Oğuz grubu Türk lehçeleri içinde yer alan Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan metin aktarmalarındada aktarıcılar tarafından bazı hataların yapıldığı görülmektedir. Bu hataların bir kısmı Türkmen Türkçesindeki uzun ünlülerin yazıda gösterilmemesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin -A ve -I durum ekleri, sonu ünlüyle biten kelime tabanlarına geldiğinde, Türkmen Türkçesinde böyle bir durumda araya yardımcı ses girmediği için, söz konusu durum ekleri kelimenin son ünlüsüyle birleşmekte ve yazıda gösterilmeyen bir dolaylı (ikincil) ünlü uzunluğu oluşmaktadır. Yine öğrenilen geçmiş za-

[*] Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

man eki -IpdIr ve süreklilik ifadeli şimdiki zaman eklerinden biri olan -Ipduur ekleri de uzun ünlünün yazıda gösterilmemesi nedeniyle zaman zaman karıştırılabilmektedir (Sarıkaya 2004).

Bildirimizde Türkmen Türkçesindeki (kaynak lehçe) -An ekinin Türkiye Türkçesindeki (hedef lehçe) eş değerleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Burada önce "eş değerlik" ve "Türk lehçeleri arasında yapı eş değerliği" konularının bilinmesi gerekir.

Aslında "eş değerlik" terimi daha çok "kelime" için kullanılmaktadır. "Kelime eş değerliği" terimiyle, iki ayrı lehçede bulunan kelimelerin birbirlerine "kavram alanı" bakımından denk olma durumu ifade edilmektedir (Uğurlu 2004: 29) Ancak ek, kelime, dizim gibi farklı düzeylerde dile yaklaşılabileceğine göre, bu terim ek için de kullanılabilir. Nitekim "yalancı eş değer" terimi dilcilerimizden Mustafa Uğurlu'nun çalışmasında da yapı düzeyinde kullanılmıştır (Uğurlu 2000).

Ancak, eş değerlik teriminin ek için kullanımında, eklerin anlamlı değil görevli biçim birimleri, başka bir ifadeyle bağımlı biçim birimler olduğu dikkate alınmalı ve "eş değerlik"ten, "işlevce eş değerlik" anlaşılmalıdır (Karadoğan 2004b: 23-24).

Türk lehçeleri arasında ses, ek, kelime, söz dizimi gibi dilin hemen hemen her seviyesinde çeşitli farklılıklar görülebilmektedir. Eklerde görülen farklılıklar, ekin herhangi bir sesinde olabileceği gibi kullanımında veya görevinde de olabilmektedir. Hatta kimi durumlarda bir lehçede kullanılan bir ek, diğer lehçede bulunmamakta; onun yerine farklı bir ek kullanılmaktadır. Mesela; Türkiye Türkçesinde gelecek zaman eki olarak -AcAk kullanılmakta; Türkmen Türkçesinde ise aynı ekin ses bakımından farklı bir varyantı olan -cAk kullanılmaktadır. Ancak, öğrenilen geçmiş zaman için Türkiye Türkçesinde -mIş eki kullanılırken Türkmen Türkçesinde tamamen faklı bir ek olan -IpdIr kullanılmaktadır. Her iki lehçede de ortak olan -Ip zarf-fiil eki ve sA şart eki gibi kimi ekler ise kullanımları ve görevleri bakımından çeşitli farklılıklar göstermektedir. Aynı şekilde, Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde hâl ekleri ortak olmasına rağmen fiillerdeki istem farkları sebebiyle kimi durumlarda kullanım alanları örtüşmemektedir (Karadoğan 2004a: 1593).

Ekler arasındaki bu türden farklılıkların az veya çok olması lehçeden lehçeye değişebilmektedir. Bunda her iki lehçenin aynı temel lehçeye dayanıp dayanmaması yanında lehçelerden birinin farklı bir temel lehçenin etkisinde kalması da etkilidir.

Aynı temel lehçeye dayanan Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi arasında, ek düzeyindeki farklılıkların çok fazla olmaması beklenirken Türkmen

Türkçesinin uzun süre Çağatay yazı dilinin etkisinde kalmış olması; Türkmenlerle Özbekler ve Kazakların asırlar boyunca çeşitli iktidar mücadeleleri vs. sebeplerle karşılıklı ilişkide bulunmaları, ayrıca Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin yine asırlar boyunca birbirinden farklı coğrafyalarda kullanılmış olması ve bu iki lehçeyi kullanan insanların birbirleriyle doğrudan ilişkiye girmemeleri gibi çeşitli sebeplerle dilin diğer düzeylerinde olduğu gibi eklerde de çeşitli farklılıklar görülmektedir. (Karadoğan 2004a: 1593).

Türkmen Türkçesindeki -*An* sıfat-fiil eki ile Türkiye Türkçesindeki -*An* eki aynı kaynaktan gelen ekler olmalarına rağmen kullanıldıkları durumlar farklıdır. Yani bu eklerin kullanım alanları tam olarak örtüşmemektedir. Kullanım alanı, bir ekin kendisinin ya da kendisinin de içinde bulunduğu bir yapının kullanıldığı durumların tamamıdır. Bu ek Türkiye Türkçesinde bazı durumlarda geçmiş zamanla ilgili sıfat-fiil yapsa da çoğunlukla şimdiki zamanla ilgili sıfat-fiil yapmaktadır. Türkmen Türkçesinde ise daha çok geçmiş zamanla ilgili sıfat-fiil yapar. Zaten, Türkmen Türkçesinde -An eki geçmiş zaman, -yAAn eki şimdiki zaman ile ilgi sıfat-fiil yapımında kullanılır (Söyegov 2000: 386, 408 vd). Bu sebeple, her iki lehçedeki -An eklerinin kullanım alanları tam olarak örtüşmemektedir. Dolayısıyla, bu ekler kısmi yalancı eş değerdir (Karadoğan 2004b: 35-36).

Burada "yalancı eş değer ek", "kısmi yalancı eş değer ek" terimlerinin de açıklığa kavuşturulması gerekir.

Yalancı eş değer ekler; kaynak ve hedef lehçede ses bakımından aynı veya düzenli ses denklikleriyle aynı kaynaktan geldikleri bilinen, fakat kullanım alanları az oranda örtüşen ya da hiç örtüşmeyen eklerdir (Karadoğan 2004b: 32). Farklı lehçelerde kullanılan aynı ekin kullanım alanı, her zaman yüzde yüz örtüşmemektedir. İşte bu durumda "yalancı eş değerlik" söz konusu olmaktadır. "Kısmi yalancı eş değer ek" ise, herhangi bir yapının, ekin kullanım alanları kısmi oranda örtüşüyorsa, yani kullanım alanları bazı durumlarda aynı, bazı durumlarda farklı olduğunda söz konusudur.

Aynı kaynaktan gelen ekler farklı lehçelerde farklı durumlarda kullanılabilirler. Bu duruma özellikle zarf-fiil ve sıfat-fiil eklerinde sıkça rastlanmaktadır. Bir lehçede iki farklı durumda kullanılan bir ek, diğer lehçede daha fazla durumda kullanılıyor olabilir. Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için, Türkmen Türkçesindeki -*Ip* zarf-fiil eki ve bu ekle kurulan çeşitli yapıların kullanım alanı ile bu kullanım alanının Türkiye Türkçesinde hangi ek ve yapılarla karşılandığını gösteren aşağıdaki tabloya bakılabilir:

Türkmen Türkçesi		Türkiye Türkçesi
-Ip	→	*-Ip*
-Ip -Ip	→	*-A -A*
-Ip bil-	→	*-A bil-*
-Ipber-	→	*-I ver-*
-Ip otur, -Ip dur-	→	*Ø*
-Ipcoğaapber-	→	*-e cevap ver-*
-Ip başla-	→	*-mAyA başla-*
-Ip	→	*zaman / kip eki*
-Ip	→	*-ArAk*
	→	
	→	

Görüldüğü gibi Türkmen Türkçesindeki *-Ip* eki ve bu ekle kurulmuş yapılar dokuz farklı durumda kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise dokuz kullanımdan sadece bir tanesi *-Ip* ile karşılanmaktadır. Diğer sekiz tanesi için farklı ek veya yapılar kullanılmaktadır. Bu durumda, bu iki lehçe arasında *-Ip* ekinin kullanım alanlarının örtüşmediği görülmektedir (Karadoğan 2004b: 24-25).

Karadoğan'a göre eklerin eş değerliği, kullanım alanlarının örtüşüp örtüşmemesiyle ilgilidir. Eğer eklerin kullanım alanı kabul edilebilir oranda örtüşüyorsa eş değerlikten söz edilebilir. Ona göre, eklerin eş değerliği için üç durum söz konusudur:

1. Kaynak lehçedeki bir yapıya, hedef lehçede bir yapı eş değer olabilir. Örneğin -lAr çokluk eki Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında birebir eş değerdir.

2. Kaynak lehçedeki bir yapıya, hedef lehçede birden fazla yapı eş değer olabilir. Örneğin -Ip zarf-fiil eki ve -Ip ile kurulmuş yapıların kullanım alanı Türkiye Türkçesinde yukarıda da görüldüğü gipi -Ip'ın yanı sıra sekiz farklı yapıyla karşılanmaktadır.

3. Kaynak lehçedeki bir yapıya, hedef lehçede hiçbir yapı eş değer olmayabilir. Bu durumda bu yapıların kullanım alanı hedef lehçede dilin başka imkânlarıyla doldurulabilir. Örneğin, Türkmen Türkçesinde niyet ifadeli gelecek zaman kipi eki olarak kullanılan -mAkçI yapısı, Türkiye Türkçesinde hiçbir yapı ile eş değer değildir.

Ancak, burada bir noktaya dikkat edilmelidir. Eş değerlik ile ilgili buraya kadar söylenenler kaynak lehçe ve hedef lehçenin karşılıklı olarak dikkate

alınması şartına bağlıdır. Eğer lehçelerden bir tanesi merkeze alınarak meseleye bakılırsa farklı durumlar ortaya çıkar (Karadoğan 2004b: 25-26).

Şimdi taranan Türkmen Türkçesi metinlerinden hareketle *-An* ekinin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını, eş değerlerini maddeler hâlinde göstermeye çalışalım:

1. -An geçmiş zaman sıfat-fiil eki (Tkm.T.) <> -An geçmiş zaman sıfat-fiil eki (T.T.): Bazı kullanımlarda ekin iki lehçede de ses yapısı ve işlevinin birebir örtüştüğü görülüyor. Örnek: *gülen çaağa* "gülen çocuk".

Taradığımız metinde *-An* ekinin Türkiye Türkçesiyle eş değer olarak kullanıldığınıtespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

Onıñmañlayındakıdepeli, alagarañkıda çakan yıldırım yalı yalpılladı. (AA I, 7)

"Alnındaki sakar, alacakaranlıkta çakan yıldırım gibi parladı."

Onıñ geçen yıldan galanberğisi de bardı. (AA I, 32)

"Onun geçen yıldan kalan borcu da vardı."

Olarıñdaşınaüyşenoğlanlarıñköpüsi Gayğısızı aklamağa çalışyardı. (GA, 7)

"Onların etrafına üşüşen oğlanların çoğu Gayğısız'ı aklamaya çalışıyordu."

Şol derya kenarınıñgünbatargolayındatäzesalnan mektep pağta harmanı yalı duv ak bolupgörünyärdi. (GA, 28)

"O ırmağın kenarının batıya yakın bir yerinde yeni yapılan mektep pamuk harmanı gibi bembeyaz görünüyordu."

Der dökyen aç galıp, aldayannämeüçin bay bolmalı? (GA, 35)

"Alınteri dökenler aç kalırken aldatanlar niçin zengin olmalı?"

Meniñ serdar adını alan kakam-da gol çekmesini bilmän, diñe öz adına gazdıranmöhrüni basyan äken ahırı!.. (GA, 31)

"Benim Serdar adını alan babam da imza atmasını bilmez, yalnız kendi adına yaptırdığı mührünü basarmış."

Gayğısızözüninäçeäserdeñ saklamağa çalışsa-da, yüreğine gelenzadıaytman durup bilmeyärdi. (GA, 36)

"Gayğısız, dilini her ne kadar tutmaya çalışsa da kalbinden geçen şeyleri söylemeden duramıyordu."

Ämmabâşinci yıl revolyutsiyasındantağlim alanstudentleriñbirnäçesi indi ağızlanıpdı. (GA, 45)

"Ancak, beşinci yıl devriminde ders alan öğrencilerden bazıları şimdi cesurca konuşuyordu."

İkinci dünyäädimätmezdenöñ men sañabolanborcumıbercayätmekisleyän… (GA, 12)

"Ölmeden önce sana olan borcumu ödemek istiyorum."

2. -An geçmiş zaman sıfat-fiil eki (Tkm.T) <> -mIş geçmiş zaman sıfat-fiil eki (T.T.): Bazı durumlarda *-An* eki Türkiye Türkçesinde *-mIş* sıfat-fiil ekiyle karşılanıyor: *suvsaan geçi* "susamış/susayan keçi". Yani bu durumda kaynak ve hedef lehçede iki ayrı ek kullanılıyor, ancak işlevleri aynı olduğu için kullanım alanları kısmen örtüşüyor denebilir.

Taradığımız metinlerde rastladığımız bu türden örnekler şunlardır:

Ol, göyä elinde el ızıgalan yalı bolup, ak gollarına göz gezdirdi, emmaüytğeşik bir zat sayğarmadı. (AAI, 17)

"O güya elinde el izi kalmış gibi olup beyaz kollarına göz gezdirdi, fakat farklı bir şey göremedi."

Doğrusınıaytsam,Gayğsızıñ yerine men bolan bolsam, şolmasgaralığımenem çekip bilmezdim! (GA, 33)

"Doğrusunu söylemek gerekirse, Gayğısız'ın yerinde ben olmuşolsam, bu rezilliği ben de çekemezdim."

Ayağı gapanlı demir çeyneyenmöceği bolsa Nurı köre sılagberdi. (GA, 227)

"Ayağını demir kapan ezmiş kurdu ise, NurıKör'e hediye etti."

-Siz gutaranbolsañız, Çerkez Çarı men gutaramok. (GA, 235)

"-Çerkez Çarı, sizin onunla hesabınızbitmiş olsa da, benim hesabım henüz bitmedi."

Türkmen toprağınıñbasırılantovuğa çalım ädyäni göz öñünegelyärdi. (GA, 439)

"Türkmen toprağının, tıpkı başına üşüşülmüşbir tavuk gibi paylaşıldığı gözünün önüne geliyordu."

"Ol göyädiyersiñsınçıiberilen yalı, her dükanıñ ağzında barıpduryardı. (GA, 33)

"O, güya teftiş edermiş gibi her dükkânın kapısının önüne gelip duruyordu."

Türkiye Türkçesinde fiillerin olumsuz şekillerinde genellikle *-An* sıfat-fiil eki yerine başka bir sıfat-fiil eki olan *-mIş* ekinin kullanıldığı görülüyor: *söylenmemiş söz* = "aydılmadık söz". Tabi bu durumda Türkmen Türkçesinde *-mA* olumsuzluk ekinden sonra *-An* değil bir başka sıfat-fiil eki olan *-Dık* kullanılmaktadır.

Peçadıpozulmadık iki gutı kart ara gütüläpdüşdi. (AAI, 124)

"Mührü bozulmamış iki kutu iskambil kağıdı ortaya küt diye düştü."

Heniz tüy çıkmadık ter yañaklarımıssarıpgörünyärdi. (AAI, 130)

"Daha tüy çıkmamış taze yanakları pörsümüş görünüyordu."

Henizkemallısovamadıkgumıñüstindepulemyotokıdolı yalı yağdı. (AAI, 340)

"Henüz iyice soğumamış çölün üzerine makineli tüfek kurşunu dolu gibi yağdı."

3. -An geçmiş zaman sıfat-fiil eki (Tkm. T) <> Yapım eki (-GIn, -mA) (Tkm. T): Bazı durumlarda Türkmen Türkçesindeki *-An* ekini, eklendiği kelimenin anlamı vb. bazı sebepler yüzünden *-An* ve *-mIş*eki dışında, bağlama uygun bir yapım eki ile aktarmak gerekmektedir.

Örneğin: *Bular bir topar yetim, / Atası eyyem ölen. / Yok yetişengardaşı, / Kişi elinde galan. (TEA 11, 103)* "Bunlar bir grup yetim / Babası çok önceden ölmüş / Yoktur yetişkin bir kardeşi / Yabancı elinde kalmış." (Karadoğan 2004b: 70). Görüldüğü gibi burada *-An* eki *-GIn* yapım ekiyle karşılanmıştır.

Taradığımız metinden bu duruma birkaç örnek:

Eysem-de bolsa has ağırrakyağday bilen hem adatlananAğalıyevdovla düşmedi. (GA, 242)

"Buna rağmen çok ağır durumlara bile alışkınAğalıyevendişeye kapılmadı."

-Men bolşeviğegulluk edenimden, Ezizhanıñtürmesinde yatanımı ibalıgördim. (AA III, 176)

"Ben Bolşeviklere hizmet etmektense, Eziz Han'ın zindanında yatmayı uygun gördüm"

4. -An geçmiş zaman sıfat-fiil eki (Tkm. T) <> -DIk sıfat-fiil eki (Tkm. T): Türkmen Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiili yapımında daha çok *-An* eki kullanılmaktadır: Bu nedenle *-DIk* ekinin tek başına kullanımı oldukça azdır, genellikle *–mA* olumsuzluk ekiyle birlikte *-mADIk* şeklinde kullanılır. Bizde ise, tam tersi olarak, geçmiş zaman sıfat-fiili *-Dık* eki yaygınlaşmıştır.

Tespit edilen örnekler:

Ol duran yerinden butnaman, bir zadıñoyınaçümdi. (AA I, 7)

"O, durduğu yerde kımıldamadan, bir şey düşünmeye başladı.

Not: Türkmen Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil eki almış kelimelerle sıfat tamlaması yapıldığında, iyelik eklerinin bizde olduğu gibi sıfat unsurunda değil nitelenen ismin sonunda yer aldığı da unutulmamalıdır: *içen suvum* "içtiğim su", *coşan çağı* "coştuğu zaman", *duran yeri* "durduğu yer".

Gocanın aydansözünieşitmängaldı. (GA, 11)

"İhtiyarın söylediği sözü *işitmedi*."

-'Käpire can çekeniñmuzdı gara gılıç' diylenşundan gelip çıkdı. (GA, 20)

"Kafirle birlik olanın hakkı keskin kılıçtır" dedikleri atasözü buradan ortaya çıktı."

Meniñ serdar adını alan kakam-da gol çekmesini bilmän, diñe öz adına gazdıranmöhrüni basyan äken ahırı!...(GA, 31)

"Benim Serdar adını alan babam da imza atmasınıbilmez, yalnız kendi adına yaptırdığı mührünü basarmış."

Şkolda geçirenvağtlarınızbiderek geçendäldirgümanedyerin. (GA, 36)

"Okulda geçirdiğiniz vakitlerin beyhude geçmediğini düşünüyorum."

Ol bar alanılmını, düşüncesini halk üçin sarp etmegeımtılyardı. (GA, 54)

"O bütün aldığı (almış olduğu) ilmini, düşüncesini halk için sarf etmeye çalışıyordu."

-Dolanıp gelenden soñ kabul ätcekdiyin. (GA, 452)

"-Dönüp geldikten sonra kabul edecek, deyin."

Pökgiñ değen yeri ömürliktağmabolupgalmasa-da biridir. (GA, 7)

"Topun çarptığı yer, ömür boyu çıkmayacak bir damga gibi kalmazsa iyidir."

Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, olumsuzluk eki almış fiillerde genellikle *-An* yerine *-DIk* eki tercih edilmektedir: *aydılmadık söz* "söylenmemiş söz", *ekilmedik yer* "ekilmemiş toprak", *eşidilmedikovaaz* "duyulmamış ses", *gözi doymadık adam* "gözü doymayan adam", *guşgonmadık yer* "kuş uçmaş kervan geçmez yer" (Kara 2000: 55).

Bu duruma taradığımız metinden bir örnek:

Gocanıñhayıkması çağa yaramadık bolara çemelidi. (GA, 25)

"İhtiyarın çekinmesi çocuğun hoşuna gitmemişe benziyordu."

5. -An kip eki (Tkm. T) <> -mIş/-DIkip eki (Tkm. T): Türkmen Türkçesinde *-An* eki, masal, hikâye, destan, fıkra gibi türlerin anlatımında, yalnız 3. şahıslarda geçmiş zaman eki olarak da kullanılmaktadır. Bu durumda *-An* ekini Türkiye Türkçesine, bağlam gereği öğrenilen geçmiş zaman eki *-mIş* veya bilinen geçmiş zaman eki *-DI* ile aktarmak gerekmektedir.

Örnekler:

Maksadına yetip, arkayınlaşan dostlar, naharbişyänçäsuvaçümüpçıkalıñdiyşipgeyimlerini çıkarıp derya tarap gidenler(NH, 52). "Amaçlarına ulaşıp rahatlayan dostları, "Yemek pişinceye kadar suya girip çıkalım." diyerek, elbiselerini çıkarıp ırmağa doğru gitmişler." (Karadoğan 2004b: 73).

Gözyaşı ganbolup toprağa gaçan, / Cereniñ bir dızıepildi yere. (ÇTŞ, 538). "Gözyaşı kan olup toprağa düştü, / Ceylanın bir dizi büküldü yere." (Karadoğan 2004b: 74).

Taradığımız metinlerde bu maddeye uyan ve -mIş kip ekiyle çevrilebilecek bazı örneklerle karşılaştık:

Sen horlanan, men horlanan. Sen garıp, men garıp. (AA II, 89)

"Sen horlanmış, ben horlanmış, Sen garip, ben garip."

Tamıñdaşkıgörnüşiyönekey yalı, emma içi başdan-ayak duran nağış bilen bezelen. (AA II, 195)

"Odanın dış görünüşü sıradan gibi, fakat içi baştan başa nakışla süslenmiş."

*Dohov, es-er partiyasınıñçlenibolup, bäşinci yılda Zakaspiyasürğün edilen. (*AA III, 84)

"Dohov SR Partisi'nin üyesi olup beşinci yılda Hazar Ötesi'ne sürgün edildi."

Başğa da añlanlar bolsa-bolandır, emmaolardan ses çıkmanı üçin, Artık Halnazarıñyüzinedurdı. (AA I, 27)

"Başka anlayanlar da olmuştur, fakat onlardan ses çıkmadığı için, Artık Halnazar'a doğru baktı."

Türkmen Türkçesinde içinde *-An* ekinin kullanıldığı bir başka yapı da ***fiil tabanı - An +soñ*** yapısıdır. Bu yapı Türkiye Türkçesine *fiil tabanı - DIk - tAn +sonra* biçiminde aktarılmaktadır.

Örnekler:

Eysem de bolsa, Pökgimirabıñ ağzından bir söz çıkansoñ, men oñaöñindenvadaberemsoñ, onıñsözini yerde goyup bilmen. (AA I, 190)

"Her şeye rağmen, PökgiMirap'ın ağzından bir söz çıktıktan sonra, ben ona önceden söz verdikten sonra, sözümden dönemem."

- Bu gün sülmürän bolsa da, erte bay gelnibolansoñ, onıñ bilen kepleşmek hem añsat düşesi yok! (AA I, 196)

"Bu gün somurtuyor olsa da, yarın bey gelini olduktan sonra, onun bizimle konuşması bile kolay olmaz."

HemişeRuslarıñ arasında önüp-ösensoñ, dili ol suv yalı bilyä... (AA II, 111)

"Sürekli Rusların arasında kaldığı için, onların dilini su gibi biliyor."

Türkmen Türkçesinde *fiil tabanı -An +soñ* yapısınınyanında ***fiil tabanı - AndAnsoñ***yapısı da vardır ve bu yapı da Türkiye Türkçesine diğeriyle aynı şekilde (yani *-DIk -tAn +sonra*) yapısıyla aktarılır:

Artık alaşasını aldırıp gaydandan soñ, şäheregitmändi. (AA I, 164)

"Artık atını elinden aldırdıktan sonra, şehre gitmemişti."

Artık "Hanı terne?" diyenden soñ, seredip görse, hakıkatdan hem, onda hiç zat yokdı. (AA I, 166)

"Artık 'Hani nerede kelek?" dedikten sonra gördü ki, gerçekten de onda hiçbir şey yoktu."

Elindäki keseri dokmañüstinegaçandansoñ, özine geldi.(AA I, 167)

"Elindeki keseri dokumanın üzerine düşürdükten sonra kendine geldi."

Dilmaç tercime edenden soñ, polkovnik yene dovametdi. (AA I, 170)

"Tercümen tercüme ettikten sonra, albay yine devam etti."

Ağşampäkize tamda yağlı palaviyilendensoñ, uruşhakında, pälebarasındagürrüñgitdi. (AA I, 207)

"Akşam güzel odada yağlı pilav yendikten sonra, devam eden savaş ve işçi alımı meselesi konuşuldu."

Kesin olmamakla birlikte,birleşiminde *-An* sıfat-fiil ekini bulunduran başka bir sıfat-fiil eki de ***-yaan, -yään*** ekidir. Ses yapısı birbirine benzeyen bu iki sıfat-fiil arasındaki tek fark, *-An* ekinin geçmiş zaman sıfat-fiili iken, *-yaan, -yään* ekinin şimdiki zaman sıfat-fiili olmasıdır. Dolayısıyla bu ekin Türkiye Türkçesinde en yaygın karşılığı *-An* ekidir: *oturyaangarrı* "oturmakta olan/oturan yaşlı", *geplemeyään çağa* "konuşmayan çocuk".

Taranan metinde bulunan örnekler:

*Gızıñ iki gövsiniñüstindensallanyanövrümliuzın gara saçlar, Artığıñ ayaklarına duşak bolupçolaşanadöndi.(*AA I, 10)

"Kızın iki göğsünün üzerinden sallanan uzun örgülü siyah saçlar, Artık'ın ayaklarına bir köstek gibi dolaştı."

Aynanıñ gülüp bakyan gara gözleri Artığı bihuş halına getirdi. (AA I, 17)

"Ayna'nın gülerek bakan kara gözleri, Artık'ın aklını başından aldı."

Muhammetğulıgövnüne gelenini içinde gizläpbilmän, derrevşapladyan yiğitler hilindendi. (GA, 49)

"Muhammetğulıaklından geçeni içinde tutamayıp hemen söyleyiveren yiğitlerdendi."

Oñaházirkigoca yalı, hâlısyürekdengürrüñberyän adam yokdı. (GA, 22)

"Onunla, şu andaki ihtiyar gibi, samimi olarak konuşanhiçbir adam yoktu."

ÄğnindemekdepdostunıñmeyidinigöteripbaryanGayğısızSerdarıñädimihäziryönekeydäldi. (GA, 65)

"Sırtında mektep arkadaşının cenazesini *taşıyan*Gayğısız Serdar'ın şimdiki durumu kolay değildi."

Niredenähiliçaknışıkbolyanını, ağam, saña yumuş tabşıryanağalarıñ bizden has govurakbilyändir. (GA, 49)

"Ağam, nerede, nasıl bir çarpışma olduğunu, sana iş buyuran büyüklerin bizden daha iyi biliyordur."

Not: Bu son örnekte "*bilyändir*" yüklemindeki *-yän*ekinin -yor şimdiki zaman ekiyle aktarıldığı dikkat çekmektedir. Bu durum, Türkmen Türkçesinde *-yaan, -yään* ekinin şimdiki zaman sıfat-fiili olmasından kaynaklanmaktadır.

Ancak, *-yaan, -yään* eki Türkmen Türkçesinde farklı durumlarda da kullanılabildiği için Türkiye Türkçesindeki eş değeri yalnız *-An* eki değildir. Bu ek bazı durumlarda Türkiye Türkçesine *-DIk* ekiyle de aktarılabilir: *gidyään yeri* "gittiği yer/gitmekte olduğu yer".

Taranan metinde bulunan örnekler:

Gayğısızın öz ädyänädiminigaydıp almak niyeti-de yokdı. (GA, 74)

"Gayğısız'ınattığı adımdan dönme niyeti de yoktu."

Diñçilerdenturupgidyänidäl, hatda oturan yerinden gozganyanı-da yokdı. (GA, 53)

"Dinleyicilerden kalkıp gitmek bir tarafa, hatta oturanların yerinden kımıldadığı da yoktu."

Türkmen Türkçesindeki ***–AndA*** zarf-fiil eki de birleşiminde *-An* sıfat–fiil ekini bulundurmaktadır. Bu ek aslında *-An -iyelik eki + -dAbulunma durum eki* biçimindedir. Ancak, 3. teklik şahısta iyelik eki kullanılmadığı için genelde *-AndA* biçiminde gösterilmektedir.

Bu ekin Türkiye Türkçesine aktarımıyla ilgili iki farklı durumdan söz edilebilir:

1. Bu ek *-AndA* biçiminde, iyelik almadan kullanıldığında, duruma göre *-IncA* veya *DIk - iyelik eki - dA* yapısıyla Türkiye Türkçesine aktarılabilir. Bu eklerden hangisin hangi durumlarda tercih edileceğine dair kesin bir şey söylemek mümkün değildir; biri diğerinin yerine kullanılabilir. Ancak, bazı durumlarda bu eklerden birini tercih etmek üslûp açısından daha uygun olabilir. Örnek:

Atalık yakımsız söz aydanda ol yene-de nemedir bir zatlar diymeğeçemelendi. (TEA 11, 99)

"Atalık hoş olmayan (çirkin) sözler söyleyince (söylediğinde) o yine de bir şeyler söylemeye çalıştı." (Karadoğan 2004b: 67)

Bizim tespit ettiğimiz örnekler ise şunlardır.

Artık öz kakası ölende, şeyle gınanmandı, beyle ağır güniñüstindenbarmandı. (AA I, 341)

Artık, öz babası öldüğünde (ölünce, öldüğü zaman) bile bu kadar üzülmemiş, böyle kötü durumda kalmamıştı."

Atabayevmümberden düşende, başlıkdan izin alman, mümbereCepbarHorazbarıpçıkdı. (GA, 89)

"Atabayev minberden inince, başkandan izin almadan, CepbarHoraz minbere çıktı."

Meniñ-ä, şoñasabrım çıdamazdı!- diyende, çağanıñ sesi birhili zarplı çıkdı. (GA, 21)

"Ben de buna sabredemezdim." dediğinde, çocuğun sesi biraz kuvvetli çıktı.

Göziäynekli yiğit gazel okamağa duranda iki gocanıñşoñagulaklarıçüylenen yalı diñledi. (GA, 439)

"Gözlüklü yiğit gazel okumaya başladığında, iki yaşlı adam onu, kulakları çivilenmiş gibi dinledi."

2. Bu ek *-An- iyelik eki -dA* biçiminde, iyelik ekiyle kullanıldığında Türkiye Türkçesine *-DIk- iyelik eki -dA bulunma durum eki* yapısıyla aktarmak daha uygundur (Karadoğan 2004b: 68). Örnek: *gelenimde* "geldiğimde/geldiğim zaman".

Ol, golınıñ ağırsını bir dañanlarındabilse, bir de çözenlerinde bildi. (AA I, 354)

"O, kolunun ağrısını bir bağladıklarında, bir de çözdüklerinde duydu.

Ayallar ol habarı ilki eşidenlerinde, içlerini çekdiler, ondan soñ yaşmaklarını aşaksırıp, biri-birlerine höves bilen buşlaşdılar. (AA II, 147)

"Kadınlar o haberi ilk duyduklarında içlerini çektiler, daha sonra yaşmaklarını aşağı indirip birbirlerine sevinçle muştuladılar."

-An sıfat-fiil ekini içinde bulunduran Türkmen Türkçesindeki ***-AnImDAn***yapısı da Türkiye Türkçesine *-mAktAnSA* şeklinde aktarılabilir.

Örnek:

-Men seniñ yalı itiñgoynına girenimden, yeriñ astına girenimi müñ esse govıgörerin! (AA I, 275)

"Senin gibi bir itin koynuna girmektense yerin altına girmeyi bin kere tercih ederim."

Men balşabiğiñ, yağnı ağzımı aşa yetiren adamınıñ elinden ölenimden, duşmanıñ elinden, Eziziñ elinden ölenimi govıgörerin. (AA III, 41)

"Ben bir Bolşevik'in, yani bana ekmek aş veren birinin elinde ölmektense, düşmanın elinden, Aziz'in elinden ölmeyi yeğlerim."

-Men bolşeviğegulluk edenimden, Ezizhanıñtürmesinde yatanımı ibalıgördim. (AA III, 176)

"Ben Bolşeviklere hizmet etmektense, Eziz Han'ın zindanında yatmayı uygun gördüm"

Türkmen Türkçesinde sıkça kullanılan "**diyen**" kelimesinde de bu ek bulunmakta ve Türkiye Türkçesine aktarımında da zaman zaman hatalar yapılabilmektedir. Bu kelimeyi Türkiye Türkçesine "denen, denilen" biçiminde, bağlama göre, bazı durumlarda da "adlı, şeklinde, biçiminde" kelimeleriyle aktarmak gerekir.

Örnekler:

-Hanı, bu yıl miraplığıkimiñ yakasından iltäris?-diyensovala, dürli yerden dürli atlar tutuldu. (AA I, 21)

" 'Bu yıl miraplığı kimin üzerine versek' şeklindeki suale, her kafadan ayrı bir isim söylendi."

"Şonı öldüren uçmahıdır" diyen *karara gelyerdi. (GA, 51)*

"Onu öldüren cennetliktir." şeklinde bir fikre varıyordu."

"Hocağulı, hakıkatdan-da, yaman yiğit däl" diyen *karara gelyerdi. (GA, 223)*

"Hocağulı hakikaten de kötü bir kişi değil."şeklinde bir karara varıyordu."

Sonuç olarak Türkmen Türkçesindeki *-An* eki ve bu ekin içinde bulunduğu yapıların Türkiye Türkçesinde hangi ek ve yapılarla karşılandığı tablo üzerinde şöyle gösterilebilir:

Türkmen Türkçesi		Türkiye Türkçesi
-An	→	*-An*
-An	→	*-mIş*
-An	→	*-DIk*
-An	→	*-mIş kip eki*
-An	→	*-DI kip eki*
-An	→	*-GIn/-mA yapım eki*
-yaan, -yään	→	*-An*
-yaan, -yään	→	*-DIk*
-AndA	→	*-IncA*
-AndA	→	*-DIkIndA*
-AnImdAn	→	*-mAktAnsA*
	→	

KAYNAKLAR

HAMZAYEV, M. Ya vd., 1962, *Türkmen Diliniň Sözlüği,* Türkmenistan Ilımlar Akademiyasınıň Neşiryatı, Aşğabat.

KARA, Mehmet, 2000, *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük),* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KARADOĞAN, Ahmet, 2004a, "Türk Lehçeleri Arasında Yapı Eş Değerliği ve Yalancı Eş Değer Yapılar", *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara, s. 1591-1604.

KARADOĞAN, Ahmet, 2004b, *Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları -Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Üzerine Bir İnceleme-*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale.

SARIKAYA, Yakup, 2004, "Türkmen Türkçesinde Ünlü Uzunluklarının Yazıda Gösterilmeyişinden Kaynaklanan Aktarma Yanlışları", *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, Ankara, s. 2601-2608.

SÖYEGOV, M. ve diğerleri (2000), Türkmen Diliniñ Grammatikası, Aşgabat: Türkmenistanıñ Prezitentiniñ Yanındakı Ilım ve TehnikaBaradadakıYokarı-GeñeşMagtımgulıAdındakı Dil ve Edebiyat İnstitutı.

UĞURLU, Mustafa, 2000, "Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve 'Abay Yolu' Romanı", *Bilig,* S 15, s. 59-80.

UĞURLU, Mustafa, 2004, "Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği", *Bilig,* S 29, s. 29-40.

Metin Kaynakları

(GA), Berdi Kerbabayev, 1955, *Gayğısız Atabay*, Türkmen Dövlet Neşiryatı, Aşğabat.

(AA 1), Berdi Kerbabayev, 1955, *Ayğıtlı Ädim*, 1 Cilt, Türkmen Dövlet Neşiryatı, Aşğabat.

(AA 2), Berdi Kerbabayev, 1955, *Ayğıtlı Ädim*, 2 Cilt, Türkmen Dövlet Neşiryatı, Aşğabat.

(AA 3), Berdi Kerbabayev, 1955, *Ayğıtlı Ädim*, 3 Cilt, Türkmen Dövlet Neşiryatı, Aşğabat.

ASILSIZ VEYA İŞLEK OLMAYAN EKLERLE YENİ KELİMELER TÜRETİLEBİLİR Mİ?

Yasemin Özcan GÖNÜLAL[*]

Giriş

Tarihî süreç içinde dilde ses ve şekil bilgisi bakımından birtakım değişmeler olabilir. Kelimelerin şekli, söylenişi ve anlamları zaman içinde değişerek yeni bir dil formu meydana getirebilir. Ancak söz konusu değişme tabii olmayan yollardan da gerçekleşebilir. Bir dilde yeni kelimeler yapmak için en çok başvurulan yöntemlerden biri kelime türetmedir. Bu yapılırken iki yol benimsenebilir:

a. Dilin kelime türetme şartlarına uygun hareket etmek,

b. Yazı dilinde unutulmuş veya işlek olmayan ekler ya da "asılsız" denilen "uydurulan/yaratılan" eklere başvurmak.

XX. yüzyıl Türkiye Türkçesinde Türk Dil Reformu sırasında bu iki yol da kullanılmış ve pek çok kelime türetilmiştir. Ancak dilde asılsız veya işlek olmayan eklerle yapılan türetmeler tartışmalara yol açmış, bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Lengüistik tartışmaların odağını çeşitli dil bilimsel verilerin birbirine karşıt olarak belirmesiyle ortaya çıkan dil bilgici, dil bilimci ayrımı oluşturmaktadır.[1]

Dil bilgisine nazaran dil bilimini yalnızca geçerli olgular ve biçimler ilgilendirmekte bu geçerliliği de 'kullanım' sağlamaktadır. Buna göre dil kullanımında doğruluk ya da yanlışlık yargısı mümkün değildir. Örneğin uydurma olarak nitelenen "+sAl" ekinin yavaş yavaş büyük bir çoğunluk tarafından benimsenmesi ve "+î" ekinin yerini alarak en az bu yabancı ek kadar işlek olarak belirmesi, dil bilimciler tarafından doğal karşılanmaktadır.

---

[*] İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Genel Kültür Dersleri Bölümü.

[1] Z. Korkmaz, bu anlayış farklarını bilimci yöntem ve devrimci (tasfiyeci) yöntem olarak adlandırır (Korkmaz, 1995: 717).

Buna karşın yeni türetilen kelimelerde filoloji prensiplerinin bir yana bırakılarak dil bilgisi kurallarına aykırı hareket edilmesi dil bilgiciler tarafından kabul görmez. Dolayısıyla Türk Dil Reformu ile dilde kısa sürede ve âdeta dil mühendisliğine başvurularak yapılan birtakım değişikliklerin tartışmalara yol açmasının, özellikle Türk dili uzmanları tarafından sıkça eleştirilmesinin sebebi; devlet otoritesi, gönüllüler ve amatörler tarafından yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulunurken filoloji prensiplerinin bir yana bırakılarak dil kurallarına aykırı hareket edilmiş olmasıdır.[2]

Türk Dil Reformu sırasında türetilen pek çok kelimede başvurulan ve tartışmalara sebep olan *asılsız* ve *işlek olmayan ekler* şöyle tasnif edilebilir:

İşlek Olmayan Ekler	**Asılsız Ekler**
1. -Aç, -ç	1. +Al / +sAl
2. -Am	2. -(A)v / -v
3. +An	3. +ç, +nç
4. -AnAk	4. +el
5. -cA	5. -(A)y / -y
6. +CIl / +CUl	6. +m
7. +Dam (< +dA-m)	7. +sin
8. +DAş	8. +tAy
9. -gA	
10. +(I)l / +(U)l	

[2] Örneğin Z. Korkmaz'a göre dilde kuralsızlık ve yöntemsizliğin temel prensip olarak kabul edilip sonra da kelimelerin tutunma ihtimaline dayanılarak bunların savunmasını yapmak bilimsel anlayışla örtüşmemektedir. Dilin kendi yapı ve işleyiş özelliklerine ters düşen kelime ve ifadeler yoğunlaştıkça dil ile onu konuşan bireyler arasındaki sosyal akrabalık bağı gevşemekte, dolayısıyla dil ile düşünce arasındaki bağ da kopmaya başlamaktadır. Çünkü türetilen yeni kelimeler zorlama yoluyla ve çeşitli yayın araçlarıyla kullanılarak tutunabilir, kuralsızlık yavaş yavaş kural hâlini almaya başlayabilir (Korkmaz, 2002: 62). D. Aksan ise dil devrimin başlangıcından bu yana türetilen ve dile yerleşen kelimelerin sayısının 7.000 dolayında olduğunu söyledikten sonra "Bunlar içinden en kaba bir sayımla 70'inin yanlış türetilmiş olduğunu varsaysak oran %1 tutar ki, hangi işte %1 eksiklik ya da yanlışlık, büyütülecek bir sorun sayılabilir?" diye sorar (Aksan, 1976: 66). Türk Dil Reformu sırasında yaşanan tartışmalar için bk. Gönülal, Y. Ö. (2012), *Cumhuriyet Dönemi Dil Tartışmalarının Türk Dili Eğitimine Yansımaları (Toplum Dil Bilimi Bakımından Bir İnceleme)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

11. -(I)l / -(U)l	
12. -mAç	
13. +mAn	
14. +(I)n / +(U)n	
15. +(I)t / +(U)t	
16. -t, -(I)t / -(U)t	
17. -sAl	
18 -tI/ -tU	
19. -(A)z:	

1. Asılsız (Uydurma) Eklerle Yapılan Türetmeler

1.1. +Al / +sAl[3]: Arapça +î nispet ekinin yerini tutmak üzere, Latin kökenli Fransızca *+Al* "nispet bildirme, ait olma" ekinin Türkçeye uyarlanarak *siyasa* ve *ulus* gibi kelimelere getirildikten sonra *+sAl* biçiminde yanlış ayrılmasından oluşmuş, yaygınlaşmaya başladığı yıllarda epey tartışmalara yol açmış bir ektir.[4] Türkçenin *kumsal*[5] ve fiilden türeyen *uysal* sözlerindeki *+sAl* ekleriyle işlevce bir bağlantısı yoktur (Korkmaz, 2009: 61-62).

Z. Korkmaz'ın da belirttiği gibi Türkçede "aitlik ve nispet bildirme" görevi için belirtisiz ad tamlaması (*duygu sömürüsü, kişi hakları, para darlığı* vb.) çok elverişli olduğu hâlde yabancı kökenli *+sAl* eki gittikçe yaygınlaşarak aitlik ve nispet sıfatları türeten yeni bir ek niteliği kazanmıştır: *açısal, bilimsel, bireysel, çevresel, duygusal, evrensel, geleneksel, gövdesel, kişisel, kurumsal, kutsal, örgütsel, ruhsal, sayısal, taktiksel, tanrısal, toplumsal, yapısal, yaşamsal, yöresel* vb. (Korkmaz, 2009: 61-62).

---

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Röhrborn, K. (1987), *Prinzipien und Methoden der Sprachplanung in der kemalistischen Türkei*, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, vol. 137, n. 2, pp. 334-354.

4 Bu konuda bk. Banguoğlu, T. (1987), *Nispet sıfatları ve -sel / -sal*, Dil Bahisleri, İstanbul, s. 264-277; Korkmaz, Z. (1967), *Türkçede -l Eki (-al / -el, -ıl / il, -ul / ül; -sal, sel)*, II. Türk Dili, S 187 (Nisan 1967), s. 514-519; Temir, A. (1992), *Türkiye Türkçesindeki -Sal / -Sel Sıfat Eki Nereden Geliyor?*, Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1992 Bildiriler, TDK Yayınları, s. 5-7.

5 H. Eren, "kumsal"ın yapısını *dağsak* "dağlık bölge" sözüne kıyaslayarak *kum+sal > kumsal gelişmesine bağlamıştır. bk. "*Yeni Bir Ek: -sal / -sel*" Türk Dili, S 580 (Nisan 2000), s. 303/4.

G. Lewis de, *+sAl* ekini eleştirerek Türkçenin kelime üretme koşullarına aykırı olan eklerle yapılan türetmelerin entelektüellerin dili ile halkın dilini birbirinden uzaklaştırdığı görüşündedir:

O zamanlar 'psikolojik rahatsızlığı' anlatmak için "ruh hastalığı" diyeceğiniz bir zamandı. Şimdilerde ise eğer 'psikolojik rahatsızlık' tamlamasını tercih etmiyorsanız 'ruhsal hastalık' diyorsunuzdur. -sel/-sal ekinin kullanımı Batı Avrupa dillerinden yapılan tercümeleri hızlandırabilir, fakat bu Türkçenin tabiatına aykırıdır ve modern yazılı üretimin üslubunu özellikle teknik konularda etkilemiştir. Bir zamanların 'edebiyat tenkidi' önce 'edebiyat eleştirisi'ne dönüştü ve sonra da 'yazın eleştirisi' oldu. Bazı yazarlar, İngilizce 'literary criticism'in doğrudan bir çevirisi olan 'yazınsal eleştiri'den bahsederler, fakat bu okuryazar bir Türk için 'edebiyat eleştirisi' değil 'edebî' olan eleştiri anlamını taşır.

(…) Dolayısıyla beğenelim veya beğenmeyelim, Türkçe artık bu ekle birleşerek entelektüellerin ve halkın dilini birbirinden giderek daha çok uzaklaştırmaktadır. Sosyal antropologlar ve yazarlar parlak yüzlü dergilerde 'kırlık kesim'deki hayattan *kırsal yaşantı* diye söz ederken, köylüler 'kır hayatı' demeyi tercih etmektedir (Lewis, 2001: 143).

Diğer taraftan F. İz'in de vurguladığı gibi bazı durumlarda bu eke ihtiyaç duyulmaktadır:

Türkçe düşünürsek *tarımsal ilaç* yerine *tarım ilacı, şiirsel sanat* yerine *şiir sanatı, parasal sorun* yerine *para sorunu* deriz; ancak bazı durumlarda bu eke ihtiyaç (İz'in tabiriyle 'gerekseme') duyulmaktadır: *sinirsel nefes darlığı, tanrısal komedi* vs. (Lewis, 2007: 142).

Dil bilimciler tarafından ise özenti ve yapmacıklık sayılarak uydurma olarak nitelenen *+sAl* ekinin yavaş yavaş büyük bir çoğunluk tarafından benimsenip "-î" ekinin yerini alması, en az bu yabancı ek kadar işlek olarak belirmesi yadırganmamaktadır. Dilde kuralcılığı reddeden dil bilimciler, örneğin "Siyasal"ı 'yanlışların en büyüğü' diye yeren gramercilere göre kelimedeki bir öğenin Arapçaya, bir ögenin de Türkçeye ya da başka bir kaynağa bağlanmasının çağdaş dil sistemi bakımından hiçbir önemi olmadığını, kökenleri bakımından melez (hybrid) kelimelere her dilde rastlandığını belirtirler:

Örneğin Fransızca "automobile" kelimesinin "auto" bölümü Yunancaya, "mobile" bölümü Latinceye bağlanır; "bicyclette" kelimesi tarihsel yönden üç ögeli melez bir biçimdir; "bi" Latinceye, "cycle" Yunancaya bağlanır, "(e)tte" ise Fransızca bir ektir. Bu durumda devrimcilerin karşısına "Başka dillerden kelime almak bir dil için kusur değildir. Kötü olan başka dillerden geçme gra-

mer şekilleridir." gibi bir savla dikildikten sonra "-î" ekini savunmaya kalkmak, mantıksal bir çelişki olarak belirir (Yücel, 1968: 91).

1.2. -(A)v / -v: Oğuz-Türkmen lehçelerinde böyle bir ek yoktur. Eski *-AgU* ekinden gelişmiş olarak Kıpçak lehçelerinde görülen bu ek ile Türk Dil Reformu'nun ilk yıllarında bazı kelimeler türetilmiştir. 1935'te hazırlanan *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*'nda Türkiye Türkçesinde pek görülmeyen fiilden isim yapan [-v] ekiyle türetilmiş *söylev, sınav, ödev* ve *işlev* sözcüklerinin bulunduğu görülür. *Türev* ve *görev*in ise sonraki yıllarda oluşturularak dile yerleştiği anlaşılmaktadır.[6]

1.3. +ç, +nç: *Kıskanç, kıvanç, korkunç, sevinç, usanç* örneklerinde görüldüğü üzere bu ek, fiil köklerine getirilmektedir. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında örnekseme (analoji) yoluyla türetilen "ilginç" kelimesi ise dilimizde *ilgi-* ya da *ilig-* şeklinde bir fiil mevcut olmadığından pek çok dilci tarafından yanlış ve uydurma olarak kabul edilir.[7]

1.4. +el: İsimden isim yapım eki olan *+l* ekinden farklı olarak bu ek, Cumhuriyet sonrası türetilen bazı kelimeleri açıklarken ayrı bir ek olarak değerlendirilmelidir: *özel* "hususi", *genel* "umumî"(< Lat. *generalis*)[8], ilkel "iptidai" gibi.

1.5. -(A)y / -y: *Güney* ve *kuzey* kelimelerinde görülen bu ek, aslında isimden isim yapan bir ektir. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında *açıortay, birey, düzey, eşey, uzay* gibi kelimeler türetilmiş; bunun yanı sıra fiil köklerine de getirilerek *dikey, düşey, dene(y), olay, yapay, yatay* gibi türetmeler yapılmıştır.

1.6. +m: Fiilden isim yapan ve işlek olan bu ekle Türkçeleştirme çalışmaları sırasında *bir+(i)m* "ünite", *bağ+(ı)m* "tabiiyet"[9], *orta+m, toplu+m* gibi fiil yerine ad ve sıfata dayalı bazı kelimeler türetilmiştir.

1.7. +sin: N. Ataç'ın "ihtiyaç" yerine türettiği "gereksinme", uzun yıllar tartışılsa da Türkçeye yerleşen kelimelerdendir. Dil bilgisi kitaplarında yer

---

6 bk. Zülfikar, H. (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yayınları, s. 60, Not 42.

7 D. Aksan, bu kelimenin benimsenip yayılmasında Anadolu ağızlarında yaşayan *ilgeç, ilgi, ilinti, ilgenmek, ilgendirmek, ilgeşük* gibi kelimeler ile yazı dilimize yerleşen *ilgili, ilgisiz, ilgisizlik, ilgilenmek, ilgilendirmek* gibi türevlerinin, bir yandan da *ilginç*'in kısalığı dolayısıyla sağladığı söyleyiş kolaylığının etkili olduğu kanısındadır. bk. (Aksan, 1976: 35).

8 Aksan'a göre *genel*'in türetilişi ise *yaş*'tan *yeşil*'in *göz*'den *gözel*'in, *çiğ*'den *çiğel*'in türetilmesinde olduğu gibi *-l* ekiyle sağlanmıştır. bk. (Aksan, 1976: 32).

9 "bağ" ismine fiilden isim yapım eki olan "-m" ekinin getirilmesi tartışma konusu olmuştur. "Bağımsız" kelimesinin tutunması ise dil biliminde aldatıcı analoji yoluyla "bakımsız"a benzemesiyle açıklanabilir.

almayan[10] bu ekle türetilen *gereksinme* kelimesini S. Tezcan savunur ve kimi yazarların isimden fiil yapan bir *+sIn* eki bulunmadığını ileri sürmelerini bilgisizlik olarak yorumlar. Bu ekin eski ve yeni Türk dillerinde bulunduğunu, yazı dilimizdeki *yüksün-* yanında Anadolu ağızlarında da *azsın-* "az görmek", *ıraksın-* "uzak saymak", *yemsinmek* "yemle aldanmak" gibi örnekler bulunduğunu ifade eder (Tezcan, 1981: 147)[11]. Z. Korkmaz ise S. Tezcan'ın verdiği örnekleri "benzerlik, gibilik" gösteren *+sI*'lı fiillerin *-n-* dönüşlülük ekiyle genişletilmiş şekilleri olarak açıklar: *arsın-* "utanır gibi olmak, utanmak", *kolaysın-* "kolay görmek, önemsiz görmek", *tiksin-* vb.

Bizce de bu ekin *+sin* < *+sI-n* şeklinde gösterilmesi gerekir. Ancak fiil gövdesiyle bir bağlantı kurulamayan *gereksinme* ve *tiksinme* gibi kelimelerde ek, *+sin* şeklinde değerlendirilebilir.

1.8. +tAy: Moğolca olan *+tAy* eki "kurultay"[12] kelimesi ile Türkçeye girmiş sonra unutulmuştur. Dil reformuyla birlikte kelime ve söz konusu ek diriltilerek *bilimtay* "akademi", *kamutay* "meclis", *Yargıtay, Danıştay, Sayıştay* gibi yeni kelimeler türetilmiştir.[13]

2. İşlek Olmayan Eklerle Yapılan Türetmeler

Türk Dil Reformu sırasında işlek olmayan eklerle yapılan türetmeler özleştirmeciler tarafından desteklenirken, diriltilen ekler çoğu zaman işlev değişikliğine uğradığı için yaşayan Türkçeciler tarafından eleştirmiştir.[14]

Türkçeleştirme çabaları sırasında kelime türetmede başvurulan işlek olmayan ekler şunlardır:

2.1. -Aç, -ç: *Tokaç, güleç, yamaç* gibi birkaç örnekte görülen işlek olmayan bu ek, *araç, gereç* kelimeleri yanında özellikle terim yapımında işletilmek istenmiştir: *bağlaç, büyüteç, kaldıraç, sarkaç, sayaç, tümleç, toplaç* vb.

---

10 bk. ve krş. M. Ergin-*Türk Dil Bilgisi*, Z. Korkmaz-*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, G.-Karaağaç *Türkçenin Dil Bilgisi*.

11 D. Aksan da benzer görüşleri dile getirir. bk. (Aksan, 1976: 33)

12 Moğ. *kuri-* "toplamak" ve *-Ita* ekinden oluşan *kurita* "soylular meclisi" anlamına gelmektedir. bk. (Lewis, 2007: 143)

13 Bu kelimelerden "bilimtay" ve "kamutay" Türkçeye yerleşmeyen türetmelerdendir.

14 Özleştirmecilerden S. Özel işlek olmayan eklerle yapılan türetmeler sayesinde Türkçenin pek çok yeni sözcük kazandığını belirtir. bk. Özel, S. (1977), *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*, TDK Yayınları, s. 43. Yaşayan Türkçenin en önemli temsilcilerinden F. K. Timurtaş ise yeni teşkil edilen kelimelerin dil kaidelerine uygun oldukları yani canlı eklerle ve ekin fonksiyonu ile manasına aykırı olmadan meydana getirildikleri takdirde doğru olduklarını; aksi hâlde bunların yanlış ve uydurma sayıldığını belirtir. bk. Timurtaş, F. K. (1967), *Ekler ve Yeni Kelimeler*, Bilgi, C 20, S 240, s. 8. Ayrıca bk. Özkan, M. (1996), *Faruk K. Timurtaş Diller ve Türkçemiz*, Alfa Yayınları, s. 328.

2.2. -Am: Fiilden isim yapan bir ek olan ve *buram, görkem, tutam* gibi birkaç örnekte görülen *-Am* eki ile Türkçeleştirme çalışmaları sırasında bazı kelimeler türetilmiştir: *biçem* "üslup", *dizem* "ahenk", *dönem* "devre", *kuram* "nazariye, teori"[15] gibi. Bunlardan "biçem" ve "dizem"in dile yerleşmediği söylenebilir.

2.3. +An: Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk görevindeki ekin, Türkiye Türkçesine uzanmış ve kökle kaynaşarak canlılığını yitirmiş bir kalıntısı niteliğindedir: *eren* "erkek, yiğit", *kızan, kolan* "ince kuşak, bağ", *köken, köşen* "tavşan yavrusu", *oğlan, sapan* gibi (Korkmaz, 2009: 35). Türk Dil Reformu sonrasında türetilen *bayan* kelimesi de bünyesinde bu eki barındırır; ancak "bayan" kelimesinin niçin "bay"ın dişil muadili olarak seçildiği belli değildir.[16]

2.4. -AnAk: Yazı dilimizde "eskiden beri süregelme, yer yöre bildirme, bir özelliği üzerinde taşıma" gibi değişik görevlerde somut ve soyut adlar türeten ve az işlek olan bu ek, Anadolu ağızlarında birkaç örnekte görülür: *bezenek, biçenek* "otlak", *değnek (değenek), doğanak, ekenek* "mezra", *gelenek, görenek, gözenek, sağanak* gibi.

Bu ekle *düzenek* "mekanizma", *geçenek* "koridor", *itenek* "piston", *kesenek* "aidat", *olanak* "imkân", *seçenek* "alternatif", *tutanak* "zabıt" gibi birtakım yeni örnekler de yapılmış bazıları tutunamadığı için yaygınlık kazanamamıştır (Korkmaz, 2009: 74). Z. Korkmaz'a göre imkâna karşılık olarak türetilen *olanak* ve rapora karşılık olan *yazanak* örneklerinde yer ve alet adları türeten *-AnAk* ekinin görevi ve anlam inceliği dikkate alınmamış, "kendiliğinden olagelmişlik" ve "kendiliğinden yazılagelmişlik" anlamı içermediği için dilin mantığına ters düşerek uydurma vasfı ağır basmıştır (Korkmaz, 1980: 61). Buna rağmen *olanak* ve *seçenek* çabuk benimsenmiştir.

---

15 *Kuram* kelimesi F. K. Timurtaş'ın *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*'nde yanlış ve uydurma olarak gösterilmiştir. bk. (1979: 114)

16 O. F. Sertkaya, *bayan* kelimesinin, Türkçe *bay* "zengin" kelimesinin Moğolcada *-an* ekli *bayan* "zengin" şeklindeki paraleli olduğunu belirtir. Türkçe: *Bay balık* "Zengin şehir". Moğolca: *Bayan ölgiy* "Zengin beşik" (Moğolistan'ın batısında Kazak Türklerinin yaşadığı eyaletin adı". Dolayısıyla *Bayan* İlhanlılardan sonra Türkçenin bazı lehçelerine Moğolcadan geçen bir kelime olarak kabul edilmelidir. bk. Sertkaya, O. F. (2010), "Bay, Bayan, Bayın ve Sayın Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili*, Eylül 2010, C XCIX, S 705, s. 195-203. "Bay" ve "bayan" kelimelerinin ortaya atılmasının amacı, ismi takip eden *Bey* ve *Hanım* unvanlarını, Batı dillerinde olduğu gibi isimden önce gelen unvanlarla değiştirmekti. Soyadı Kanunu ile birlikte çıkarılan "bay" ve "bayan" sözleri 1960'lardan itibaren yerini eski şekilleri olan "bey" ve "hanım"a bırakmıştır. Bugün bu iki kelimenin (bay/bayan) hitaplarda sınırlı bir kullanım alanı vardır. Kısacası Türkçede *bayan* diye bir kelime yoktur.

2.5. -cA: Dönüşlü fiillerden bir hareketin sonucu olan soyut adlar türeten bir fiilden isim yapım ekidir. İşlek olmayan bu ekle birtakım yeni kelimeler türetilmiştir: *beğence* "takriz", *çekince* "risk", *dinlence* "tatil", *dokunca* "zarar, ziyan", *dönence* "medar, burç", *güvence* "teminat", *inanca* "teminat", *söylence* "efsane" vb.[17]

2.6. +CIl / +CUl: Az işlek olan ve eklendiği ada "bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik" işlevleri katan ad ve sıfatlar türetir: *akçıl, balıkçıl, kırçıl, tavşancıl* gibi.

Dil reformu sonrası bazı terimlerin ve sıfatların yapımında bu eke başvurulmuştur: *barışçıl, bencil, böcekçil, bütüncül, çağcıl, evcil, otçul, etçil, öncül, soycul*[18] "asil" vb.

2.7. +Dam (< +dA-m): Eski Türkçede de seyrek olan bu ek[19] Türkiye Türkçesine uzanan süreçte ölü ek hâlini almıştır. Türkçeleştirme çalışmaları sırasında bu ekle bazı kelimeler türetilmiştir: *gündem* "günlük, ruzname", *saydam* "şeffaf", *yöntem*[20] "usul, metot" gibi.

2.8. +DAş: "Ortaklık, beraberlik bildiren" *-DAş* eki dil reformuyla işleklik kazanan isimden isim yapım eklerdendir: *anlamdaş, çağdaş, gönüldeş* "yekdil", *işteş, sesteş, oydaş, özdeş, paydaş, yurttaş* vb.

2.9. -gA: *Bilge, bölge, dalga, damga, kavurga* ile *çekirge, kaburga, omurga* gibi hayvan ve bitki adlarında kullanılan işlek olmayan bir ektir. Bu ekle fiil kök ve gövdelerinden *belirtke* "amblem", *bildirge* "beyanname", *çizge* "grafik", *değişke* "modifikasyon", *dizge* "sistem", *gösterge, sömürge, yönerge, yörünge* gibi bazıları tutunmuş, bazıları da hiç tutunamamış kelime ve terimler yapılmıştır. Kelime ve terim yapımında ekin özelliği ve hangi tür fiillere getirildiği göz önünde bulundurulmadığı için *çizelge* "cetvel", *genelge*[21] (<genel), *imge* "imaj", *simge* "sembol" gibi yanlış türetmeler de ortaya çıkmıştır (Korkmaz, 2009: 78-79).

---

17 *Çekince, dönence* ve *söylence* kelimeleri F. K. Timurtaş'ın *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*'nde yanlış ve uydurma olarak gösterilmiştir. bk. (1979: 80, 88, 132)

18 *Soycul* eleştirisi için bk. (Timurtaş, 1979: 28-29).

19 *ärdäm* "güç, yiğitlik, erdem", *birdäm* "birlik, beraber", *täŋridm* "ilahi" vb. bk. Gabain, A. (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.: Mehmet Akalın), TDK Yayınları, s. 46.

20 G. Lewis, *yöntem* kelimesinin ikinci hecesinin Fransızca *systéme* kelimesinin ikinci hecesi olduğundan emindir. bk. (2007: 168)

21 D. Aksan ise *özge* ve *başka*'nın varlığı ile *genelge*'nin çabucak tutunduğunu, bu sebeple -ga/-ge ekinin ad köklerinden türetmeye de yararlı ve yeterli olduğunu belirtir (Aksan, 1976: 36).

2.10. +(I)l / +(U)l: Benzerlik gösteren, adlardan ad ve sıfat türeten ölü bir ektir: *kızıl*[22]*, yeşil (< yaşıl)*[23] sözleri dışında *ardıl, ağıl, dördül* "dörtlü", *güdül* (yer adı)*, kumul, usul* gibi birkaç kelime daha bırakmıştır (Korkmaz, 2009. 49).

Bu eke de yeni kelimeler türetilirken başvurulmuş, *+lIk / +lUk* tahsis, *+î* nispet vb. eklere denk, bir kısmı da terim olan ad ve sıfatlar türetilmiştir*:* *anayasal, yasal, bağıl, birincil, ikincil, buzul, çoğul, dişil, doğal, dördül, eril, gizil, nicel, nitel, öncül, özgül, öznel, sarmal, tekil, yabanıl* vb.

2.11. -(I)l / -(U)l: Moğolcada da bulunan ve Eski Türkçe Dönemi'nden beri işlek olmayan fiilden isim yapan bir ektir: *çakıl, çapul, çökül* "ırmakların taştıkları zaman toprağa bıraktığı tortu, çöküntü", *ışıl* "parlak, ışıklı", *ödül* (<öğ-dül) gibi. Cumhuriyet Dönemi'nde Türkçeleştirme çabaları esnasında bu eke de başvurulmuş *çekül* "yer çekimi doğrultusunu gösteren aygıt", *koşul, kurul* gibi birkaç kelime türetilmiştir (Korkmaz, 2009: 88).

D. Aksan da *Divânu Lügâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de geçen *tükel,* aynı yerlerde görülen "gafil" anlamındaki *usal*, *çap-* kökünden *çapul*, *çat-*'tan *çatal* gibi Türkçede fiilden isim türeten *-l* ekiyle kurulmuş örneklere sık olmamakla birlikte rastlandığını belirtir. *Şart koşmak* karşılığında *koşul koşmak* denmesi gerektiğinde ise aynı kökü yinelemenin bazılarınca eleştirildiğini[24] ancak *yemek yemek, dikiş dikmek, ekin ekmek* gibi örneklerde de benzer yinelemenin olduğunu, bu deyim yerine rahatlıkla *koşul öne sürmek, koşuluna bağlamak* da denilebileceğini ifade eder (Aksan, 1976: 38).

2.12. -mAç: İşlek olmayan fiilden isim yapım eklerindendir: *bulamaç, bazlamaç, yırtmaç, çığırtmaç* gibi. Dil reformuyla ek, işlev değişikliğine uğrayarak bazı araç adlarının ve yabancı kelimelerin Türkçeleştirilmesi için de kullanılmıştır: *almaç* "ahize, reseptör", *emmeç* "aspiratör", *soğutmaç* "soğutucu alet", *demeç*[25] gibi.

---

22 D. Aksan, "kızıl"ın <kız-ıl şeklinde fiilden isim olduğu görüşündedir. bk. (Aksan, 1976: 37-38).

23 Araştırmacılar bu ekin *+sIl* (bk. M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 177) ile *+gIl / +gUl* (bk. T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 177, mad. 144) ekinden gelme ihtimali üzerinde durur. "Kızıl" ve "yaşıl" kelimelerindeki *+(I)l / +(U)l* ekinin *+sIl / +sUl* ekinden gelebileceği yaygın bir görüştür. bk. K. Eraslan, *+sı-/ si- ve -sı-/-si- Ekleri Hakkında*, Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII /1-2, s. 51, Not 7; Ayrıca bk. (Korkmaz, 2009: 49/39. dipnot)

24 bk. Banguoğlu, T. (2000), *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, s. 250.

25 *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda "beyanat" anlamındaki kelime için "diyev" karşılığı önerilmiş, ancak sonradan "demeç" türetilmiştir. Timurtaş'ın *Yeni Kelimeler Sözlüğü*'nde "yanlış ve uydurma" kelimeler arasında gösterilmiştir (1979: 83). Banguoğlu da sınırlı bir kullanım alanı olan eke, "demeç gibi bir türetmeyle yalın bir anlatım vermeye çalışmanın yersiz olduğunu belirtir. bk. (Banguğlu, 2000: 269)

2.13. +mAn[26]: Sıfatlardan kişileri niteleyen sıfatlar türeten, "abartma, aşırılık" işlevi katan işlek olmayan bir ektir: *azman* "insan irisi, çok gelişmiş", *akman, ataman* "eski Rus Kazaklarına verilen ad", *şişman, dalaşman* "kötü huylu, kavgacı", *delişmen, dızman* "iri yapılı", *evcimen, gökmen, karaman, kocaman*[27]*, kodaman, kölemen, kösemen, küçümen* (<küçükmen), *toraman* "tombul, genç irisi", *yalman* "eğik, sarp, dik" vb.

Türkçeleştirme çalışmaları sırasında bu ekle "bir işi yapan kimse anlamında" adlar türetilmiştir: *çevirmen* "mütercim", *danışman* "müşavir", *düzeltmen* "musahhih", *egemen*[28] "hâkim", *eğitmen* "mürebbi, eğiten", *eleştirmen* "münekkit, eleştirici", *katman* "tabaka", *okutman, öğretmen* "muallim", *sayman* "muhasip", *uzman* "mütehassıs", *yazman* "kâtip, sekreter" vb.

2.14. +(I)n / +(U)n: *Boyun, evin, karın, koyun, oyun, öğün, kışın, yazın* kelimelerinde görülen isme nadir olarak gelen *+n* eki, Türkçeleştirme çalışmaları sırasında türetilen *sorun*[29], *zorun, zorunluluk*, *örneğin*[30] gibi yeni kelimelerde eleştiri konusu olmuştur.

---

26 bk. Atalay, B. (1940), *Türkçemizde Men-Man*, TDK Yayınları, 55 s.

27 Z. Korkmaz burada -mAn ekinin fiil köke geldiğini belirtir: *koca-man (<koca-)* bk. (Korkmaz, 2009: 97)

28 Dil akrabalığı iddiası ve yakıştırma yoluyla yabancı dillerden kopya edilen kelimeler arasında kabul edilen egemen (<Yun. *hêgemôn*) özleştirmeciler tarafından savunulur. Örneğin Aksan, 1935'te hazırlanan *Cep Kılavuzu*'nda önerilen *egemen*'nin eski metinlerde *igä* şeklinde geçen *ege*'ye eklenen *-men/-man* ekiyle türetildiğini belirtir ve kelimenin benimsenmesinde ses uyumunun önemine dikkat çeker (1976: 28).

29 *Mesele* yerine türetilen *sorun* kelimesi de, Türkçenin türetme kuralları açısından doğru olmasına rağmen anlam açısından tartışmalıdır. *Sorun* eylemden ad türeten "*-n*" ekiyle "sor-" kökünden kurulmuştur. *Ek-*'ten *ekin*, *gel-*'ten *gelin*, *sat-*'tan *satın*, *es-*'ten *esin* bu türdendir. 1935'te *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda *mesele* karşılığı olarak *sorum* (sorma, soruşturma) önerilmişti. 1945'te basılan *Türkçe Sözlük*'te *mes'ul* karşılığında "sorun", "mesele" için de "sorum" sözcüğü gösterilmişti. "Problem" anlamı taşıyan ancak "mesele" olarak dile yerleşen "sorun" sözcüğünün Nurullah Ataç tarafından önerildiği anlaşılıyor (Aksan, 1976: 49-50).

30 Çok tartışılan *örneğin* kelimesinin Çağdaş Türk lehçelerinde de bulunduğunu söyleyen S. Tezcan, *örneğin* türetmesindeki *+in* ekinin dilimizde "ile" anlamını veren eskicil (arkaik) bir araç durum eki (örnekle) olduğunu belirtir: "*Örnek* ve bundan türetilen *örneğin* sözcüklerinin Ermenice olduğu yazılarak bu sözcüklere ve bunları kullananlara düşmanca duygular uyandırılmaya çalışılmıştır. Oysa bunların Ermenice olduğu savı tümüyle yanlıştır. Budagov, 1869 yılında yayımlanan *Türk-Tatar Boylarının Karşılaştırılmalı Sözlüğü* başlıklı Rusça yapıtında "örnek"i Ermenice "orinak"la karşılaştırmıştı. Vambery ise 1878'de yayımlanan *Türkçe Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde bu sözcüğü Türkçe *kör-, gör-* eylemine bağlamıştır. Prof. Dr. Hasan Eren de bu son görüşü paylaşan bir yazı yayımlamıştır. Başka araştırıcılar ise "örnek"in doğrudan doğruya *ör-* köküne bağlanabileceği kanısındadırlar, bu bana da daha doğru görünmektedir. Keresteciyan'ın 1912'de yayımlanmış *Türkçe Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde herhâlde Budagov'dan alınarak sözcüğün

2.15. +(I)t / +(U)t: İsimden isim ve sıfat türeten işlek olmayan bir ektir: *boyut, çiğit "çekirdek"*, *yaşıt* gibi. Türk Dil Reformu'ndan sonra fiil köklerine getirilerek türetilen *geçit, yakıt, ölçüt, soyut, yanıt*[31], *yapıt*[32] gibi dil bilgisi bakımından doğru kuruluşlar yanında, isim köklerine getirilerek oluşturulan *bağıt, eşit, karşıt, örgüt, somut* gibi kelimeler, ekin işlek olmaması sebebiyle eleştiri konusu olmuştur.

2.16. -t, -(I)t / -(U)t: Eski Anadolu Türkçesinde *binit, içit, yüklet* vb. birtakım örnekleri görülen bir fiilden isim yapım ekidir: *art* (< ar- "dolaşmak"), *ayırt, büvet* "su birikintisi", *yoğurt, öğüt* vb.

Yeni kelime yapımında bu eke de başvurulmuştur: *anıt, denet, dikit, kanıt, kesit, komut, konut, sarkıt, özet* (< öze- "sözü uzatmamak") "hülasa"[33], *yakıt, yazıt* vb.

2.17. -sAl[34]: Sıfat anlamlı tek örneği olan bir ektir: *uysal* "herkese uyan, uyum gösteren". Cumhuriyet Dönemi'nin yeni türetmelerinden olan *düşünsel, eğitsel, görsel, işitsel* gibi sıfatlar biçim olarak aynı yapıda olsa da işlevce bu ek ile değil *+sAl* "ilgi, nispet bildirme" ekiyle görevdeş olduğundan bu sözlerde yanlış bir türetme söz konusudur (Korkmaz, 2009: 105).

2.18. -tI/ -tU: Fiilden isim yapan bu ek ile Türk Dil Reformu sonrasında pek çok kelime türetilmiştir: *abartı* "mübalağa", *alıntı* "iktibas", *anlatı* "üslup", *asıltı* "süspansiyon", *ayırtı* "nüans", *ayrıntı* "teferruat", *bağıntı* "izafiyet", *belirti* "alamet, nişan", *çırpıntı*, *çöküntü, görüntü, iğrenti* "istikrah", *ku-*

Ermenice olduğu yazılmış, daha sonra Peyami Safa'nın bu yanlış bilgiyi aktarmasıyla bu sanı yayılmış, daha doğrusu Dil Devrimi'ni kötülemek için ağızlarda sakız gibi çiğnenmeye başlamıştır." bk. (Tezcan, 1981: 147-148).

31 "Yan-" fiilinin "geri dönmek" anlamının bugünkü dilde unutulduğu dikkate alınmadan "yanıt" kelimesi türetilmiştir. Korkmaz'a göre bu kalıplaşmış eğreti bir şekildir. bk. (Korkmaz, 1995: 722).

32 Bu kelime daha çok anlam açısından eleştirilmiştir. Kimi yazarlar *yapmak* kelimesinde "eser meydana getirmek" anlamının olmadığını söyler. Timurtaş, fiile gelerek araç ve yer bildiren isimler yapan *-t* ekiyle türetilen bu kelimenin "eser" karşılığı değil de "inşa etmek, bina etmek" anlamında Fransızcadan gelen "şantiye" yerine kullanılabileceğini söyler. bk. (Timurtaş, 1979: 54). Aksan ise *yapıt*'ın *eser* karşılığında kullanılabileceğini savunur. bk. (Aksan, 1976: 54).

33 Z. Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*'nde (s. 108) bu gruba dâhil edilen "özet" kelimesi, F. K. Timurtaş'ın *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*'nde yanlış ve uydurma olarak gösterilmiştir. bk. (Timurtaş, 1979: 123)

34 bk. Röhrborn, K. (1987), *age.,* pp. 334-335; Banguoğlu, T. (1987), "Nispet Sıfatları ve -sel, -sal", *Dil Bahisleri,* İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, s. 264-277; Korkmaz, Z. (1995), "Türkçede -l Eki (-al/-el, -ıl/-il, -ul/-ül; -sal/-sel) I-II", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C 1, TDK Yayınları, s. 133-144.

runtu "evham", *ödenti* "aidat", *saplantı* "fikrisabit", *sarsıntı* "tezelzül", *uzantı* "istitale", *ürküntü* "tevahhüş", *yaşantı* "yaşama, yaşayış"[35] vb.

2.19. -(A)z[36]: Bugün işlekliğini kaybetmiş çok eski bir türetme ekidir. "Fiilin gösterdiği işi yapan" veya "fiilin gösterdiği işten etkilenen" anlamında ad ve sıfatlar türetmiştir. Ad olarak şu kelimeler örnek gösterilebilir: *ayaz, boğaz, öz* (<ö- "hatırlamak, düşünmek"), *söz*, *uz* (<yeterlik göstermek), *yıldız* (*yultrı- "parlamak") vb. Sıfat olarak: *cılız, düz, haylaz, koğuz* "çürümüş, içi boş", *kuduz* (<kutur-(u)z, *semiz* (<semiri-) vs. (Korkmaz, 2009: 109).

Türkçeleştirme çalışmaları sırasında türetilen *bağnaz* "mutaassıp" kelimesi de *tıknaz, kurnaz* gibi örneklerin etkisiyle türetilmiş olabilir.

3. Sonuç

"Asılsız veya işlek olmayan eklerle yeni kelimeler türetilebilir mi?" sorusu "türetilebilir" şeklinde cevaplanabilir; çünkü Türkçede iki şekilde de yeni kelimeler türetilmiş ve bu yeni kelimeler dile yerleşmiştir. Soru "türetilmeli midir?" şeklinde sorulursa o zaman söz konusu farklı görüşler ortaya çıkmaktadır. Bu tartışmalar sırasında genellikle "asılsız ek" ile "işlek olmayan ek" ifadelerinin hemen hemen eş anlamlı kullanılması temelde bir problem teşkil etmektedir.

Cumhuriyet Dönemi Türkçeleştirme çalışmaları incelenirken genellikle birlikte ele alınan "işlek olmayan ekler" ile "asılsız ekler"i ayrı değerlendirmek gerekir. Çünkü bir ekin "işlek olmama"sı başka, "asılsız olma"sı başka bir şeydir. İşlek olmayan ekler yeni kelimeler türetilirken canlandırılabilir. Doğru bir formun yeniden diriltilmesi ve bu sayede yeni kelimeler türetilmesi dil bilgisi mantığıyla çelişmemektedir. Nitekim Türk Dil Reformu sırasında 19 işlek olmayan eke başvurularak yeni kelimeler türetilmiştir.

---

35 *Yaşantı* kelimesi ilk kez Macit Gökberk tarafından Almanca "erlebnis"i karşılamak üzere kullanılmıştır (Aksan, 2007: 121). Benzer görüşleri dile getiren Vâ-Nû "Ataçça"yı millî dil yapmak isteyenleri eleştirdiği yazısında yine de "yaşantı"nın uydurulmasının isabetli olduğunu ancak "hayat"ın yerini alsın diye uğraşılmaması gerektiğini söyler (Vâ-Nû, 1966: 27). Enver Ziya Gökşen de "yaşantı"nın "hayat" ve "ömür" karşılığı olarak değil, "yaşama tarzı veya belirtisi" anlamında kullanımının daha uygun olduğunu belirtmiştir. bk. Gökşen, E. Z. (1974), "'Yaşantı' Sözcüğü Üzerine", *Dil Yazıları I*, TDK Yayınları, s. 173-178. Z. Korkmaz'a göre ise yaşayan dildeki *-IntI* eki "küçüklük, bozukluk, sevimsizlik, istenmezlik, berbatlık" anlamları veren *akıntı, kırıntı, süprüntü, yığıntı, takıntı, çalkantı, silkinti* gibi kelimelerde görülürken özleştirmecilik hareketiyle birlikte *yaşantı* kelimesinin türetilmesi kelimenin anlam yapısı bakımından doğru değildir (Korkmaz, 1995: 717).

36 Bu ek, M. Ergin ve G. Karaağaç'ın dil bilgisi kitaplarında isimden isim yapım eki olarak yer almaktadır. Ayrıca bk. Banguoğlu, T. (2000), "-nez Sıfatları", *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, s. 273.

Diğer taraftan asılsız eklerle yeni kelimeler türetmek, dilin işleyişini bozmak anlamı taşıdığı için başvurulmaması gereken bir yoldur. Buna rağmen incelememizde tespit edilen 8 asılsız ek ile türetilmiş kelimelerin Türkçeye yerleştiği görülüyor. Bunlardan özellikle isimden isim yapan *+tAy, +el, +m* ile fiilden isim yapan *-Ay, -(A)v / -v, -m* ekleri, Türkçe dil bilgisi kitaplarında ayrı bir madde olarak şekil bilgisi içinde ele alınabilir. Dolayısıyla asılsız eklerle yeni kelimeler türetilmiş ve bu kelimeler tutmuşsa dil bilgisi kitaplarında bu yeni eklerin de uygun bir başlık altında değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

Bununla birlikte bugün özellikle yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulunurken daha özenli davranılması, mümkün olduğunca Türkçenin yapı ve işleyişine aykırı olmayan türetmeler yapılması gerektiği görüşü, son söz olarak belirtilmelidir.

KAYNAKLAR

AKSAN, D. (1976), *Tartışılan Sözcükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2007), *Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı Son 75 Yılda Türkiye Türkçesi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

BANGUOĞLU, T. (2000), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EREN, H. (2000), "Yeni Bir Ek: -sal / -sel", *Türk Dili*, S 580 (Nisan 2000), s. 303/4.

ERGİN, M. (1998), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

GÖNÜLAL, Y. Ö. (2012), *Cumhuriyet Dönemi Dil Tartışmalarının Türk Dili Eğitimine Yansımaları (Toplum Dil Bilimi Bakımından Bir İnceleme)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

KARAAĞAÇ, G. (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KORKMAZ, Z. (1995), "Dili Özleştirme Çalışmaları ve Metotsuz Yaklaşım", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, TDK Yayınları, s. 716-720.

_____ (1995), "Dili Özleştirme Konusunda Yöntem Ayrılıkları Üzerinde Bir Karşılaştırma", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, C 1, s. 721-726.

_____ (1980), *Olanak, Yazanak, Yazanakçı Kelimeleri ve Yanlış Örnekleme, Yaşayan Türkçemiz 2*, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, s. 61-62.

_____ (2002), *Atatürk ve Dil Devrimi, Türkler*, C 18, Yeni Türkiye Yayınları, s. 54-63.

_____ (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları.

LEWIS, G. (2007), *Trajik Başarı Türk Dil Reformu*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

ÖZEL, S. (1977), *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme*, TDK Yayınları, s. 43.

SERTKAYA, O. F. (2010), "Bay, Bayan, Bayın ve Sayın Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili*, Eylül 2010, C XCIX, S 705, s. 195-203.

RÖHRBORN, K. (1987), Prinzipien und Methoden der Sprachplanung in der kemalistischen Türkei, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, vol. 137, n. 2, pp. 332-356.

TEZCAN, S. (1981), "Dil Devriminin Özüne ve Uygulamasına Yöneltilen Eleştirilere Yanıt", *Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi*, TDK Yayınları, s. 134-149.

TİMURTAŞ, F. K. (1967), *Ekler ve Yeni Kelimeler*, Bilgi, C 20, S 240, s. 8.

_____ (1979), *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul: Umur Yayınları.

III NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ'NDE UYARI VE TEHDİT İFADELERİ

Yavuz KARTALLIOĞLU

Giriş

Osmanlı resmî belgelerinin dil özellikleri dönemine ve ait olduğu kuruma göre değişmiştir. Resmî belgelerin yüzyıllar içindeki filolojik gelişimini ve dil özelliklerini bütünüyle ele alan bir çalışma yoktur (Develi 2009: 76-79). Böyle bir çalışma için önce müstakil çalışmalar yapılmalı, sonra bu çalışmalar bir bütün hâlinde ele alınarak resmî belgelerin dil özellikleri yüzyıllara göre ortaya konmalıdır.

Osmanlı belgeleri, literatürde L. Fekete'den beri laik ve dinî karakterli belgeler olarak iki grup hâlinde incelenir (Develi 2009: 75). Mühimme Defterleri de laik karakterli belgelerdendir. Divân-ı Hümâyûn toplantılarında müzakere edilen dâhilî ve haricî meselelere ait önemli siyasi, askerî, içtimai kararların kaydedildiği defterlere "Mühime Defterleri" adı verilmiştir. Defterlerdeki kayıtlar, asıl fermanların suretleri hüviyetindedir. Sadrazamın başkanlığında kubbe vezirleri, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, defterdar ve nişancının katıldığı Divan toplantılarında alınan kararlar, padişah tasdikinden geçtikten sonra kronolojik sıra içinde defterlere kaydedilmiştir. Bu defterlerin ana konularını devleti ilgilendiren siyasi, iktisadi, kültürel, sosyal ve harp tarihine dair üst düzey kararlar teşkil eder (Binark 1993: XXI). 3 numaralı Mühime Defteri Kanuni Sultan Süleyman döneminden kalan altı defterden birisidir. İhtiva ettiği iki yıllık dönem içinde cereyan eden olaylar, alınan tedbirler, yapılan icraat, devletlerarası ve yurt içi yazışmalar kronolojik sıra içinde defterde yer almıştır. 3 numaralı Mühime Defteri, kaydedilen hükümlerin çokluğu itibariyle serisi içinde en hacimli defterlerden biridir (Binark 1993: XXIV).

İnceleme

Osmanlı resmî belgeleri esasen ve büyük çoğunlukla Türkçe yazılmıştır. Bu belgeler Osmanlı alfabesinden başka Latin ve Kiril benzeri alfabelerle de üretilmiştir. Avrupalı milletlere zaman zaman kendi dillerinde de resmî yazı-

lar gönderilmiştir (Develi 2009: 75). Ferman ve name gibi belgelerin yapısal özellikleri dilini de az çok belirleyen unsurlardandır. Her belgede çeşitli rükünler bulunur, dili belgenin önemine göre basit veya tumturaklı olurdu (Develi 2009: 76). Fermanlar esas olarak yedi kısımdan oluşmaktadır: *davet, tuğra, elkab, dua, nakil-iblağ, emir-hüküm, te'kid-tehdit, tarih, mahall-i tahrir* (Kütükoğlu 1998). Aktan'a göre fermanın yazılmasına sebep teşkil eden emir ve hükümler belirtildikten sonra bunların ihmal edilmeden ve gerektiği şekilde yerine getirilmesi için muhatabın ikaz edildiği bölümde *te'kid, te'yid, tehdit, lanet* ve *yemin* formülleri yer alır. *Te'kit*, verilen emirlerin önemine binaen, bu emirlerin pekiştirilmesi; *te'yit*, vesikanın sıhhatini doğrulayan bir cümle; *tehdit* ise emir verilen kişi ve kişilerin aldıkları emirleri yerine getirmemeleri veya emrin ifasında ihmalkâr davranmaları hâlinde özür ve bahanelerinin kabul edilmeyeceğini ve hatta siyaset olunacaklarını belirten ifadelerdir (Aktan 1995: 126). Kütükoğlu, emir rüknünden sonra gelen kısmı Aktan kadar detaylandırmamıştır; o bazı fermanlarda emir rüknünden sonra yer alan *şöyle bilesiz, alamet-i şerife i'timad kılasız* gibi ifadeleri *te'kid* veya *tehdit* olarak kabul etmektedir (Kütükoğlu 1998: 111). *"şöyle bilesiz, alamet-i şerife i'timad kılasız, ... bir dahı emr-i şerifim varmalu eylemeyesiz."* (Öztürk 1991: 59) gibi ifadeler tehditten çok uyarı belirten ifadelerdir.

"Uyarı" ve "tehdit" kavramları arasında anlam bakımından fark vardır. *Türkçe Sözlük*'te uyarı *herhangi bir konu, sorun üzerine ilgi çekme, ikaz, ihtar, tembih* olarak; tehdit ise *gözdağı* kelimesi ile tanımlanmıştır. Resmî belgelerin dilinin ele alındığı tarih bazı kitaplarında "uyarı" ve "tehdit" kavramlarının tam olarak birbirinden ayrılmadığı görülmektedir. Bir tarih kitabında tehdit ifadesine örnek verilen şu cümle aslında bir uyarı ifadesi olarak kabul edilmelidir: *... asla, bu hususda, özrünüz südde-i saadetimde makbul değildir* (Aktan 1995: 129).

Bu makalede 3 numaralı Mühimme Defteri'ndeki fermanların bitiş cümlelerinde "uyarı" ve "tehdit" ifadelerinin hangi kelimeler ve kalıp ifadelerle formülleştirilerek muhatabına iletildiği incelenecektir. Böylece hem resmî belgelerde emir kısmından sonra gelen ifadelerin hangilerinin uyarı hangilerinin tehdit olarak ele alınması gerektiği ile ilgili formül kalıpları ortaya konacak hem de Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nin "uyarı" ve "tehdit" üslubu tespit edilmeye çalışılacaktır.

A- UYARI İFADELERİ

I. FORMÜL: … *özrün makbul (mesmu) olmaz, (ana göre mukayyed olasın).*

Bu formül *özür + makbul (mesul) olmamak + (mukayyed olmak)* kelimelerini içerir. Bu formülde, verilen emrin uygulanmaması durumunda gös-

terilecek bahanenin, yani özrün kabul olmayacağı baştan vurgulanır. Hatta bazılarında özrün kabul edilme ihtimalinin bulunmadığı özellikle yazılır. Bir kısım fermanlarda emrin uygulanmaması durumunda hem özrün kabul edilmeyeceği hem de fermanın yazıldığı kişinin sorumlu olunacağı özellikle belirtilir. Bazılarında ise uyarı ifadelerinden sonra *mukayyed* kelimesi kullanılarak *uyarı* iyice pekiştirilir.

28 Merhume Sultan Mütevellisi Olan Turgud'a Hüküm ki:

Sonra sorılup zahir oldukda *özrün makbul olmaz*. (UYARI)

556 Kocacık yürükleri sübaşısına hüküm:

Şöyle ki, bi-kusur ihrac idüp irsal itmeyesin, gönderesin ve yahud bargirleri kusur üzre ola, *asla özrün makbul olmayup mesul olmak mukarrerdür*. (UYARI)

693 Rum-ilinin sağ-kolında vakı' olan kadılara ve voyvodalara hüküm ki:

Siz ki voyvodalarsız, bu babda vilayet kadılarına gereği gibi muavenet ü müzaheret eyleyüp ihmal ü müsaheleden hazer eyleyesiz ki sonra *özrinüz makbul olmak ihtimali yoktur*, bilmiş olasız. (UYARI)

812 Saruhan piyadeleri begi Mehmed Bege hüküm ki:

Şöyle ki, giç veya eksük getüresin, maslahat avk u tehir ola, *özrün makbul olmaz ana göre mukayyed olasın*. (UYARI)

1219 Hersek'de Haydar Paşa'ya hüküm ki:

Şöyle ki, kendü hallerinde olanlara bu bahane ile dahl ü taarruz olınduğı istima olına, *asla bir ferdün özri makbul olmak ihtimali yokdur*. Ana göre mukayyed olup… (UYARI)

1385 Tımışvar beglerbegisine hüküm ki:

Şöyle ki, tahrir sebebi ile bir köy kalka ve yahud re'aya kaça, vilayet katibi arz ide, *kimesnenün özri mesmu olmaz, bilmiş olalar*. (UYARI)

1547 Rumili beglerbegisine hüküm ki:

…şöyle ki bir sancak sipahisinden kimesneye teaddi ola, beginden sual olınur. Ana göre Hersek sancağı sipahisin menazil ü merahilde onat vechile zabt idüp kimesneye teaddi vü tecavüz itdürmeyesin. *Sonra özrün makbul olmaz* ve sen dahı gelüp südde-i saadete mülaki olasın. (UYARI)

1607 Kili ve Ahyolı ve Aydos ve Brayıl ve Yanbolı ve Tuzla ve Varna kadılarına hüküm ki:

… emirsüz kimesneye Kefe canibine alup gitmek içün tereke virmeyesin. Şöyle ki, ba'del-yevm birinüzün taht-ı kazasında emre mugayir, *Kefe canibine kimesne tereke alup gitdüği istima' olına, özrinüz makbul olmak ihtimali yokdur*. Ana göre mukayyed olup hazer idesin. (UYARI)

1638 Vize ve Kırk kilise beglerine ve kadılarına hüküm ki:

… tayin olınan celeb koyunların ve haymanadan anda kasabatda kassablar koyun ala, istima' olına, *asla özrinüz makbul olmayup*. (UYARI)

II. FORMÜL: … *özrün makbul olmayup neticesi sana (size) aid olur (senden bilinür) +*

(ana göre mukayyed olasız).

Bu uyarı formülü *özür + makbul olmamak + neticesi sana (size) aid olmak* kelimelerini içerir. Fermanın yazıldığı kişi, *neticesi sana (size) aid olur* yapısıyla iyice tembihlenir. Bu formül bir yerde *senden bilinür* ifadesi ile geçmektedir. Aslında burada açıkça ifade edilmeyen, kelimelerle belirtilmeyen örtülü bir tehdit de sezilmektedir.

193 Sabıka Prizrin Begi Olan Hızır Beg'e Hüküm ki:

Şöyle ki, varup irişmeyesin, bir fesad ideler, senden bilinür. Ana göre mukayyed olasın ve fesad içün alet-i harb ile bulınup ele gelenlerün haklarından gelesin. (UYARI)

220 Bağdad beyleybeyine:

Südde-i sa'âdetüme tekrar bunun gibi arz-ı hâl sunılup şekvâ olına, *özrün makbul olmayup neticesi sana aid olur*. Ana göre mukayyed olup beglerden ve âdemlerinden ve gayrıdan reaya vü berayaya hilaf-ı şer u kanun ve mugayir-i defter-i hümayun kimesneye teaddi itdürmeyesin ki reaya, eyyâm-ı adaletümde asude-hâl olup kâr ü kisblerine meşgul olalar. (UYARI)

221 Göynik ve Mudurnı ve Begbazarı kadılarına:

Bu babda koyunu olanlara himayet olınup olmayanlara teklif olmakdan ve kimesneden ahz ü celb olmakdan ziyade hazer idüp gaflet itmeyesiz. Sonra kimesneden nesne ahz olduğı istima olına, *neticesi size aid olur*. (UYARI)

429 Boğaz-hisarları dizdarlarına hüküm:

…Boğaz'dan taşra tereke ile gemi geçüp gitmekden ziyade hazer idesiz. *Şöyle ki istima olına, neticesi size aid olur, bilmiş olasız*. (UYARI)

517 Ağrıboz begine ve İstefe kadısına hüküm:

Şöyle ki bu husus vakı olup siz arz itmeyüp ketm eyleyesiz, *sonra neticesi size aid olur; ana göre mukayyed olasız*. (UYARI)

520 Vulçıtrın ve Akıncı Begi olan Süleyman Beg'e hüküm:

… akıncı taifesinden bu bahane ile ahz ü celb itmekden ictinab idesin; *sonra ki istima olına, neticesi sana aid olmak mukarrerdür*. (UYARI)

684 İstanbul kādişına hüküm ki:

Şöyle ki, ba'de't-tenbih birinde ya mu'tak veyahud esir bulına, asla bir ferdün özri makbul olmayup eşedd-i siyaset ile siyaset olınmağı mukarrer, bilüp ana göre tenbih idesin ki sonra kimesnenün bilmedük ve işitmedük dimeğe mecali olmaya ve sen dahı dā'imā mukayyed olup fermān-ı vācibü'l-iz'ānumun icrasına dakika fevt itmeyesin. Sonra yoklanup görilse gerekdür; şöyle ki birinde esir veya mu'tak bulına, *özrinüz makbul olmayup mes'ul olup neticesi sana aid olmak mukarrerdür*. (UYARI)

744 Galata kadısına hüküm ki:

Şöyle ki emre mugayir birinde esir veya mutak bulına, *özrün makbul olmayup mesul olup neticesi sana aid olmak mukarrerdür*. (UYARI)

762 Halep beglerbegisine hüküm ki:

… mezbur Hasan tercemanlık umurına karışduğı istima olına, *neticesi sana aid olur, ana göre mukayyed olasın*. (UYARI)

852 Delvine begine hüküm ki:

Şöyle ki, ehl ü iyalleri esir olınup ve esbap ü emvalleri garet olına, *neticesi sana aid olur*. (UYARI)

959 Nişan-ı hümayun oldur ki:

Şöyle ki kimesneye teaddi olduğı istima olına ve yahud kadılar arz ide, *neticesi ana aid olur*. Ana göre mukayyed olup askeri azbt itmek babında dakika fevt itmeye. (UYARI)

980 Erzuruma varınca yol üzre vakı olan sancak-beglerine hüküm ki:

Şöyle ki, birinüzün taht-ı livasında bu bahane ile kimesneden müft yem ve yemek ve sair nesne alınup teaddi olınduğı istima olına, *özrinüz makbul olmaz, neticesi size aid olur*. Ana göre mukayyed olasın. (UYARI)

1606 İzvornik begine hüküm ki:

Sonra emrüm ne veçhile sadır olursa amel idüp amma gaflet ile gaybet itdürmekten ziyade hazer idesin, ele getürüp habs idesin. *Şöyle ki, gaybet itdüresin ve yahud ele getürmekde ihmal idesin, neticesi sana aid olur. Ana göre mukayyed olasın*. (UYARI)

1015 Semendire sancağı begine ve kadılarına hüküm ki:

Şöyle ki, eminler ve evkaf ü emlak ve serbest timarlarından zabirleri siyasete müstehıkk olanları virmeyüp dahı kendüler salıvirürlerse olan fesada olıcak itab ü ikab anlara olmak mukarrerdür. Ana göre tenbih ü tekid eyleyesin ki min-bad emr-i şerifüme muhalif kimesneye iş itmek ihtimali olmaya. *Şöyle bilesin*. (UYARI)

1510 Basra beglerbegisine hüküm ki:

… ve bi'l-cümle ba'de't-tenbih vilayet-i mezkurede zikr olınan bedayi'den biri vakı ola, sen men u def itmeyüp ve yahud sen men'e kadir olmayup mu'accelen arz itmeyesin, sonra istima olına, *asla özrün makbul olmayup neticesi sana aid olmak mukarrer bilüp ana göre mukayyed olup* … (UYARI)

III. FORMÜL: … *gaflet üzre olmayasın.*

Bu formülde muhatap gaflet üzere olmayasın yapısı ile uyarılmaktadır.

3 Han hazretlerine hüküm ki:

Gaflet ile bir canibe firar itdürmemek babında enva-ı mesa'i-i cemile zuhura getüresin, *gaflet üzre olmayasın*. (UYARI)

238 Sultan Hüseyin Beg'e Hüküm ki:

… sancağınuzda hıfz u hıraseti lazım olan derbendleri gereği gibi zabt itdüresin, *gaflet üzre olmayasın*. (UYARI)

B- TEHDİT İFADELERİ

I. FORMÜL: … *sonra özrün makbul olmak ihtimali olmayup + eşedd-i ikab ile mu'akab olmak (mesul olmanuz) mukarrerdür.*

Tehdit ifadeleri uyarı formüllerinin üzerine inşa edilmiştir. Birinci tehdit formülünün ilk kısmında muhatap *özür + makbul olmak ihtimali olmamak* yapısı ile uyarılır. Tehdit formülünün ikinci yani asıl kısmında uyarının dikkate alınması için muhatap *eşedd-i ikab (en ağır ceza) + muakab (cezalandırılmış) olmak* kelimeleri ile tehdit edilir. Bu tehdit formülünün son kelimesi *mukarrer (kararlaştırılmış)* kelimesidir. Bu kelime, tehdit formülüne kesinlik veya kararlılık anlamı yüklemektedir.

35 Trabzon Begine Hüküm ki:

Şöyle ki, gaflet ile haberün olmayup gemi ile bir tarafa firar ide, *sonra özrün makbul olmak ihtimali olmayup eşedd-i ikab ile mu'akab olmak mukarrerdür*. (TEHDİT)

38 Samsun ve Sinob ve Trabzon'a varınca yalılarda vakı' olan kadılara hüküm ki:

Şöyle ki, birinüzün taht-ı kazasında bir canibe gidesiz, tutmayasın, *sonra özrinüz makbul olmayup azl ile iktifa olınmayup eşedd-i ikab ile mu'akab olmanuz mukarrer bilüp* ana göre basiret üzre olup anun gibi gelmelü olursa her ne tarıkla olursa ele getürmeğe sa'y idesin. (TEHDİT)

44 Kefe Begine ve Kadısına Hüküm ki:

Şöyle ki, gaflet ile ol canibe varup çıksa duyulmaya, *asla kimesnenün özri makbul olmayup enva'-ı ikab ile giriftar olmak mukarrerdür*. Ana göre mukayyed olup yarar gemi ile yalıları kemal-i dikkat ü ihtimamla tetebbu' u tecessüsden hali olmayup gaflet ile bir vaz' olmakdan hazer idesin. (TEHDİT)

736 Anadolı beglerbegisine hüküm ki:

Şöyle ki, geç ve yahud eksük gelüp ve yahud yat ü yaraklarında kusur u noksan bulına, *kimesnenün özri makbul olmayup mu'akab olmak mukarrerdür*. (TEHDİT)

769 Erzurum beglerbegisine hüküm ki:

… şöyle ki her biri emrüm üzre hazır olmayalar, *sonra bir ferdün özri makbul olmayup muakab olmaları mukarrerdür*, ana göre her biri dakika fevt itmeyüp basiret üzre olalar. (TEHDİT)

1648 Silivri kadısına hüküm ki:

… mikdarı koyup dahı ziyadesin emrüm üzre tereke içün varanlara narh üzre bey itdüresin. Şöyle ki, bu babda ihmal idüp ve yahud kimesneye himayet idesin, sonra taht-ı kazanda matrabazlarda ve sairde der-anbar olmış tereke bulına, *asla özrün makbul olmak ihtimali olmayup muakab olman mukarrer bilüp ana göre mukayyed olasın*. (TEHDİT)

1478 Kefe begine ve kadısına ve nazıra hüküm ki:

Şöyle bir dahı Memalik-i mahrusemde Kefe'den gelmiş kimesnenün elinde Tatar esiri bulına, *asla bir ferdün özri makbul olmayup eşedd-i siyaset ile her birinüz siyaset olınmak mukarrer bilüp ana göre basiret üzre olup* asla bir canibe ol makule Tatar esirin geçürmeyesin. (TEHDİT)

II. FORMÜL: … *beyan idecek özrinüz (asla) makbul olmayup + müstahıkk-ı itab olursız.*

İkinci tehdit formülünün ilk kısmında muhatap *özür + (asla) makbul olmak ihtimali olmamak* yapısı ile uyarılır. Tehdit formülünün ikinci yani asıl kısmında uyarının dikkate alınması için muhatap *müstahıkk-ı (hak emiş, layık) itab (azarlama, tersleme, paylama) olmak* kelimeleri ile tehdit edilir. Bu formülde kişinin azarlanacağı, tersleneceği vurgulanmaktadır.

872 Rum-ili kadılarına hüküm ki:

… ve siz ki kadılarsız, ihmalinüz müşahede olına, *beyan idecek özrinüz makbul olmayup müstahıkk-ı itab olursız*. Ana göre tedarük idesiz ve celeblerün üzerlerine takdir olınan koyunı daima vakti ile irsal eylemek babında dakika fevt itmeyesiz. (TEHDİT)

1401 Mahruse-i İstanbul'dan Eflak ve Boğdan'a varınca yol üzerinde vakı olan kadılara hüküm ki:

Şöyle ki, min-bad bu makule celeblere mani olup teaddi olunduğı istima olına, *her kangınızun kazasında ise asla özri makbul olmayup müstahıkk-ı itab olursız*, bilmiş olasız ve üç dört yıldan berü sığır celebi dahı gelmez olmışdur…. (TEHDİT)

III. FORMÜL: … *özrleri makbul olmayup + ana olacak anlara olmak mukarrerdür.*

Üçüncü tehdit formülünün ilk kısmında muhatap *özür + (asla) makbul olmak ihtimali olmamak* yapısı ile uyarılır. Tehdit formülünün ikinci yani asıl kısmında uyarının dikkate alınması için muhatap/muhataplar *ana olacak anlara olmak mukarrer (kararlaştırılmış)* kelimeleri ile tehdit edilir. Bu tehdit formülünde sadece muhatap değil, muhatabın çevresinde bulunan herkes fermanda buyurulan emre uymakla yükümlüdür. Fermanı duyan birisinin emre uymaması durumunda suçlu ile aynı cezaya çarptırılacağı kararlaştırılmıştır. Bu tehdit formülü muhataba bir nevi aracılık görevi yüklemektedir.

70 Koca-ili Sancağı Kadılarına Hüküm ki:

Haliya, Divan-ı Hümayun'um katiblerinün re'isi olan Mehmed'ün Hüseyin nam Rusu'l-asl tiraş bir deveci kulı, bazı devecileri mecruh idüp gaybet itmeğin buyurdum ki; hükm-i şerifümle ademi Ahmed vardukda, her kangınuzun taht-ı kazasında ele gelürse mukayyed ve mahbus, mezbur ademisine teslim idüp gönderesin ve taht-ı kazanuzda olan yavacılara ve halka tenbih idesin ki, daima gözedüp anun gibi rast geldüklerinde asla mecal virmeyüp dutup kayd u bend ile hıfz idüp dahı her kangınuzun taht-ı kazasında bulınursa habs idüp bildüreler. Şöyle ki, taht-ı kazanuzda yavacılar ve gayrıları ele

getürüp, bildürmeyüp ya bey' ideler ve yahud gaybet itdüreler, *özrleri makbul olmayup ana olacak anlara olmak mukarrerdür*. Ana göre mukayyed olalar. (TEHDİT)

196 Sabıka Ankara Kadısı Olan Mevlana Emirşah'a Hüküm ki:

Şöyle ki, ihmal ideler ve yahud mu'avenet itmeyüp ol sebeb ile ehl-i fesad tecennüb ide, *anlara olıcak kendülere olur; azl ile konılmayup mu'akab olmağı mukarrer bileler*. Bu babda ihmali olanları bildüresin. (TEHDİT)

584 Kara-hisar Şarki begine ve kadısına hüküm:

Sonra vakı olup siz ketm idüp *himayet itdüğünüz malum ola, ana olacak size olur*. Ana göre tamam hakk üzre olup vukuı üzre arz idesin. (TEHDİT)

759 Amasiyye begine ve kadısına hüküm ki:

… hıfz idüp gaybet itdürmekden ziyade hazer ideler. *Sonra özrleri makbul olmayup ana olacak anlara olmak mukarrerdür*. (TEHDİT)

976 Haslar kadısına hüküm ki:

Şöyle ki birinün ırgadı taleb olına, kefili olmaya, sonra kendüye buldurılur, *özri makbul olmak ihtimali yokdur. Bulmaz ise ana olacak siyaset kendüye olur*. Ana göre mukayyed olup kimesne kefilsüz ırgad istihdam itmeye. Bu hususı taht-ı kazanda olanlara ilam irdüresin ki sonra kimesne, bilmedük ve işitmedük dimek ihtimali olmaya. (TEHDİT)

IV. FORMÜL: … *asla bir ferdün özri makbul olmayup + azl ile konılmayup + muakab (mu'ateb) olmak mukarrer bilüp*

Dördüncü tehdit formülünün ilk kısmında muhatap *özür + (asla) makbul olmak ihtimali olmamak* yapısı ile uyarılır. Bu tehdit formülünün asıl kısmında iki tehdit ifadesi yer alır. Birincisinde muhatabın mutlaka *azl (görevden uzaklaştırma) edil*eceği belirtilir. Sonra muhatabın *muakab (cezalandırılmış), muateb (azarlanmış) olacağının kararlaştırıldığı* vurgulanır.

187 İznikmid Kadısına Hüküm ki:

Vusul buldukda, getüren eger sahiblerinden, eger vekıllerinden, mani' olmayup icazet viresiz ki, her kime dilerlerise bey' ideler. İcazet bahanesiyle ger senün canibünden eger süren kullarum tarafından kimesneden bir akça ve bir habbe aldurmayup re'ayaya tazyık itdürmeyesin. *Sonra kimesneden nesne alınduğı istima' olına, azl ile komayup mu'ateb olursun*. (TEHDİT)

482 Edremid ve Ayazmend ve Bergama ve Güzel-hisar ve Tarhaniyat kadılarına hüküm:

Sonra yoklanup görilüp şöyle ki bu bahane ile reislerden ve yahud reayadan sizün canibünüzden ve yahud sair ümena ve ummal ve begler âdemlerinden ahz ü celb yahud emr ile varmayanlara ve yahud deryaya küffar-ı haksara tereke virildüği malum ola, *asla bir ferdün özri makbul olmayup azl ile konılmayup muakab olmak mukarrer bilüp* ana göre basiret üzre olup emr-i şerifüme mugayir iş olmakdan ziyade hazer idesiz. (TEHDİT)

1399 Şam beglerbegisine hüküm ki:

… kimesnenün malına ve canına ve emval ü erzakına zarar u gezend irişe ehl-i fesad bilinüp ele gelüp hakkından gelinmeye ve yahud ahz u celb olup himayet olına, *asla bir ferdün özri makbul olmayup azl ile iktifa olınmayup muateb ü muakab olmak mukarrer bileler*, … (TEHDİT)

V. FORMÜL: … *asla özrün makbul olmayup + azl ile iktifa olınmayup + eşedd-i ikab ile muakab olmanuz mukarrerdür*

Beşinci tehdit formülünün ilk kısmında muhatap *özür + (asla) makbul olmak ihtimali olmamak* yapısı ile uyarılır. Bu tehdit formülünün asıl kısmında da iki tehdit ifadesi yer alır. Birincisinde muhatabın mutlaka *azl (görevden uzaklaştırma)* ile *iktifa (yetinme) olunmayacağı* belirtilir. Sonra muhatabın *eşedd-i ikab (en ağır ceza) + muakab (cezalandırılmış) olmak + mukarrer (kararlaştırılmış)* olduğu vurgulanır. Bu formülde muhataba en ağır ceza verileceği kesinlikle bellidir.

558 Rumeli Beylerbeyisi Mustafa Paşaya:

Şöyle ki, bu babda sicil bahanesiyle akçaları alınup şikayet olına, *asla özrün makbul ve mesmu olmaz*. (TEHDİT) … Şöyle ki, hükm-i şerifüm mucebi ile amel olınmayup ihmalünüz sebebi ile asker halkınun harclığı tamam irişmeye bel u ketm itdüresiz, *asla özrün makbul olmayup azl ile iktifa olınmayup eşedd-i ikab ile muakab olmanuz mukarrerdür*. (TEHDİT)

829 Anadolı beglerbegisine hüküm ki:

… yoklanup görildükde *asla bir ferdün özri makbul olmayup azl ile iktifa olınmayup muakab u muateb olmağı mukarrer bilüp* ana göre her biri emr-i şerifüm üzre, hazır olmak babında dakika fevt itmeyeler. (TEHDİT)

Sonuç

Fermanların rükünleri daha önce Aktan ve Kütükoğlu gibi araştırıcılar tarafından genel olarak incelenmiştir. Fermanlardaki emir ifadelerinden sonra gelen kısımda yer alan ifadeler Kütükoğlu tarafından *te'kid-tehdit*; Aktan tarafından ise *te'kid, te'yid, tehdit, lanet* ve *yemin* başlıkları ile incelenmiştir.

Bu incelemeler fermanların genelinden örnekleme yoluyla yapılan incelemelerdir ve bunlarda bazen "uyarı" ile "tehdit" ifadelerinin birbirine karıştırıldığı görülür. Bu makalede emir rüknünden sonra gelen ifadeler *uyarı* ve *tehdit* başlıkları ile sadece Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ne ait olan 3 numaralı Mühimme Defteri'nde incelenmiş ve şu ifadelerin o dönemde uyarı ve tehdit bildiren ifadeler olduğu tespit edilmiştir:

Uyarı İfadeleri

1. … özrün makbul (mesmu) olmaz, ana göre mukayyed olasın.

2. *… özrün makbul olmayup neticesi sana (size) aid olur (ana göre mukayyed olasız).*

3. *… gaflet üzre olmayasın.*

4. *… Şöyle ki, varup irişmeyesin, bir fesad ideler, senden bilinür.*

Tehdit İfadeleri

1. *… sonra özrün makbul olmak ihtimali olmayup + eşedd-i ikab ile mu'akab olmak (mesul olmanuz) mukarrerdür.*

2. *… beyan idecek özrinüz makbul olmayup + müstahıkk-ı itab olursız.*

3. *… özrleri makbul olmayup + ana olacak anlara olmak mukarrerdür.*

4. *… asla bir ferdün özri makbul olmayup + azl ile konılmayup + muakab (mu'ateb) olmak mukarrer bilüp*

5. *… asla özrün makbul olmayup + azl ile iktifa olınmayup + eşedd-i ikab ile muakab olmanuz mukarrerdür*

Fermanlardaki emir rüknünden sonra gelen uyarı ve tehdit ifadeleri her dönem için ayrı ayrı incelenerek döneme ve padişaha göre üslup özellikleri çıkarılmalıdır.

KAYNAKLAR

AKTAN, Ali, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar*, Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı, İstanbul, 1995.

BİNARK, İsmet, *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) Özet ve Transkripsiyon,* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı; Yayın No.: 12. Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri dizisi; 1, Ankara, 1993.

DEVELİ, Hayati, *Osmanlı'nın Dili*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1998.

ÖZTÜRK, Rıdvan, "-malı / -meli Eki Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5. Sayı, Konya, 1991, 59-61.

KULLANIMLIK METİN OLUŞTURMADA EŞ BİÇİMLİLİKTEN (EŞ ADLILIKTAN) VE / VEYA ÇOK ANLAMLILIKTAN YARARLANMA

Yusuf TEPELİ[1]
Muhsine BÖREKÇİ[2]

1. Giriş

Dilin temel işlevinin bildirişim/iletişim olduğu genel olarak kabul görmüştür. İletişim öncesi dil edimleri bir yana bırakılırsa bildirişimin temel işlevi olduğu benimsenebilir. Ancak bildirişimin de çok farklı türleri ve boyutları olduğu bilinen bir gerçektir. Prag dil bilimi okuluna, özellikle de işlevselcilere göre dilsel iletişimin sözlü ve yazılı biçimleri en yaygın olarak incelenen veriler sunmaktadır. R. Jakobson bu tür iletişimi alan yazında bildirişim modelini gönderici (anlatım/duygu işlevi), alıcı (çağrı işlevi), bildiri (estetik/sanatsıl-şiirsel işlev), kanal (ilişki işlevi), kod (üst dil işlevi), bağlam (gönderge işlevi) olmak 6 öge ile şematize etmiş, bu model de bilim dünyası tarafından genelde kabul görmüştür.

Belirli bir bildirişim bağlamında bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünü olan metinler genelde edebî olup olmamasına göre sınıflandırılmıştır. Edebî olanlara "edebiyat metni", edebî olmayanlara ise son zamanlarda "kullanımlık metin" terimi yaygın olarak kullanılmaktadır. Edebiyat metni kurmacadır, dolayısıyla göndergesi kendi içinde ve kendi kendinedir (Günay, 2007: 44). Dili de günlük dilden oldukça farklıdır, bir dizi söz sanatına başvurulur. Kullanımlık metin ise gönderimde bulunduğu gerçeklere sıkı sıkıya bağlıdır. Dolayısıyla nesnel, bilgi verici, anlattıkları gerçeğe uygunluk gösterirler. Günlük dilin bütün özelliklerini taşırlar. Kullanımlık metinlerde bilinen kelimelerle yalın cümlelere ve konuya ilişkin basmakalıp ifadeler, deyimler, sloganlar gibi şematik ögelere yer

[1] Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi-Antalya.

[2] Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi-Erzurum.

verilir. Bununla birlikte kullanımlık metinlerde değişik nedenlerle zaman zaman edebiyat metinlerine özgü dilsel sanatlara da başvurulduğu görülür.

20. yüzyıla kadar dil ve edebiyat incelemelerinin yöneldiği metinler genelde dinî ve edebî metinlerdi. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dil ve edebiyat bilimi açısından edebî olmayan metinlerin yani kullanımlık metinlerin de incelenmeye değer olduğu görülmüştür. Kitle iletişim araçları sayesinde bu metinlerin hem sözlü hem de yazılı ortamda günlü ve anlı olarak ulusal ve uluslararası boyutta kitlelere sunulması imkânı artmıştır. Çağımızın gereği olarak anlı yaşamak zorunda kalan geniş kitleler için bu kullanımlık metinlerin sadece içeriği değil; sadeliği, anlaşılırlığı, çarpıcılığı, akılda kalıcılığı, kısalığı, canlılığı ve kolay okunurluğu gibi sunuluş özelleri de önem kazanmıştır. Bu yüzden kullanımlık metinler oluşturulurken şiir dilinin sunuluş özelliklerine, yani edebî sanatlara da sık sık başvurulduğu görülmektedir.

Kullanımlık metinlerden biri olan reklamlarda olduğu gibi, haber yazılarında, özellikle manşetlerinde de şiir dilinin sunuluş özelliklerinden biri olan eş biçimli (eş adlı) ve çok anlamlı ögelerden sıklıkla yararlanıldığı görülmektedir. Alan yazınında farklı tanımlamaları ve kullanımları olmakla birlikte kökenleri ve anlamları farklı biçim birimlerinin söylenişleri ve/veya yazılışları bir olma durumuna *eş biçimlilik (eş adlılık)*; eş biçimlilik gösteren biçim birimlerine/yapılara da *eş biçimli (eş adlı)* denir. Bunlardan söylenişleri farklı, yazılışları aynı olanlara *eş yazımlı*; yazılışları farklı söylenişleri aynı olanlara *eş sesli* terimleri kullanılmaktadır (Tepeli, 2009: 1041-153). Alan yazında eş biçimliliğe çok yakın bir tanımlaması olan, hatta zaman zaman birbirinin yerine de kullanıldığı görülen bir başka kavram ise çok anlamlılıktır. Bir biçim biriminin birçok anlam bildirmesine *çok anlamlılık*, çok anlamlılık gösteren biçim birimine de *çok anlamlı* denir.

Aslında günümüz Türk şiirinde eş biçimli (eş adlı) ve çok anlamlı ögelerden yararlanma divan ve halk şiirimize göre oldukça azalmıştır (Aksan, 2006: 110-112). Eş biçimliliğe ve çok anlamlılığa bağlı ortaya çıkan *cinas* ve *tevriye* gibi söz sanatları divan ve halk edebiyatında oldukça yaygın olarak kullanılırdı. Hatta halk edebiyatında mâni ve koşma nazım biçimlerinde "cinaslı mâni" ve "tecnis" türleri bile vardı; eski edebiyatımızda secili nesirde de cinasa sıklıkla başvurulurdu.

Batı retoriğinde *pun* olarak bilinen (Coşkun, 2010: 102) Türk edebiyatında ise anlamla ilgili edebî sanatlardan birisi olan *tevriye*yi Saraç (2004: 188) "şiir ve düz yazıda yakın ve uzak iki anlamı bulunan bir lafzın kastedilen anlamının diğer anlam ile gizlenmesi"; Coşkun (2010: 102) "En az iki anlama gelen cinaslı veya çok anlamlı bir kelime, deyim veya ibarenin bir anlamını kullanıp

diğer anlamını ifadenin içine gizlemek"; Dilçin (1983: 427) ise "İki ya da ikiden artık anlamı olan bir sözcüğü bir dize ya da beyit içinde yakın anlamını söyleyip uzak anlamını kastetmektir" olarak tanımlamaktadırlar.

Her ne kadar edebî metinlerde günümüzde sıklıkla karşımıza çıkmasa, hatta birçoğu unutulmuş olsa da eskiden eş biçimlilik veya çok anlamlılık gösteren, cinaslı veya çok anlamlı kelimelerin, içinde geçtikleri metinde birden fazla anlamda kullanılmasına bağlı *manevî mugalâta, istihdam, tevcih, tevriye (mücerret, müreşşah, mübeyyen, muheyyi), tecahül-i ârif, irha-yı inan, mukadder suale cevap, mezheb-i kelâmî* (Coşkun, 2010: 113) gibi pek çok edebî sanat kullanılırdı. Eş biçimliliğe veya çok anlamlılığa bağlı bu kadar edebî sanatın ortaya çıkmasının nedeni, muhtemelen şair ve edibin meramını gizli bir şekilde ifade etmek, ifadeye başka bir anlam katmanı daha ilave etmek veya gizlemek, anlatımını zenginleştirmek, muhatabı yanıltmak veya şüphelendirmek, ifadenin anlamını kapalı hâle getirmek gibi farklı maksatlarla ifade içinde çok anlamlı veya eş biçimli bir kelime kullanmak istemesidir (Coşkun, 2010: 113)

Bucaria (2004) dil bilimsel bağlamdaki anlam bulanıklığı (ambiguity) konusunun geleneksel olarak sözlüksel (lexical), söz dizimsel (syntactic) ve ses bilgisel (phonological) olmak üzere 3 kategoride incelendiğini belirtir.

Sözlüksel boyuttaki anlam bulanıkları manşette yer alan bir kelimenin taşıdığı birden fazla anlam üzerine kurulur, yani bir kelimenin belli bir bağlamda birden çok anlamda kullanılmasıyla ortaya çıkar ve genellikle isim, fiil, edat gibi sözcük türleriyle yapılır. Söz dizimsel anlam bulanıklığı ise kelimelerin gramatik kategorilerinin değiştirilmesi yoluyla ortaya çıkan çok anlamlılıktır. Bu türden çok anlamlılıkta cümle içindeki unsurların yerleri değiştirilebilir. Söz dizimsel anlam bulanıklığı bir çeşit yapısal anlam bulanıklığıdır. Cümle unsurlarının birbirinin yerlerine kullanılması yoluyla ortaya çıkar. Bu yüzden de ortaya çıkan çok anlamlılığı anlayabilmek için cümlenin yapısının yeniden kurulması gerekir. Ses bilgisel anlam bulanıklığı ise eş biçimlilik (eş adlılık/ eş seslilik) gösteren kelimelerle yapılır. Edebiyatımızda buna *cinas* adı verilir. "Anlam bakımından farklı, yazılış ve telâffuz bakımından aynı veya benzer olan kelimelerin bir ifade içinde kullanılmasına *cinas*; harflerin (seslerin) cinsi, harflerin sayısı, harflerin heyeti ve harflerin sıralanışı bakımından birbirine uyan kelimelerin oluşturduğu cinaslara *tam cinas*, herhangi bir bakımdan uyumun bozulduğu cinaslara *nakıs cinas* veya *tam olmayan cinas* adı verilir." (Coşkun, 2010: 252).

Cinas (pun) iki ya da daha fazla anlam taşıyan ya da benzer şekilde telaffuz edilen bir kelimenin gerek mizah gerekse diğer retorik amaçlar ışığında bir anlam bulanıklığı olarak kullanılması sanatıdır. Cinas yoluyla ortaya çıkartılan

bu anlam bulanıklığı bazen salt bir dile ya da kültüre ait olabilir. Chovanec (2005) e göre yapısal olarak cinas (pun), eş adlılık (homonymy) üzerine kurulmuş bir kelime oyun sanatı türüdür. Bu, ya eş yazılımlılar (homographs) ile yani bir kelimenin aynı yazılıp farklı telaffuz edilmesi yoluyla ya da eş sesliler (homophones) yani farklı yazıldığı hâlde aynı telaffuz edilen kelimeler ile yapılır.

Cinas, okuyucunun dikkatini kolaylıkla çekmesi ve çarpıcılığına katkı sağlaması açısından gazetecilik dilinin en belirgin bir özelliği olarak karşımıza çıkar (McArthur 1992: 553, 823).

Bu çalışmada ise *tevriye* en az iki anlama gelen cinaslı veya çok anlamlı bir kelime veya kelime grubunun birden fazla anlamını metinde kullanmak olarak tanımlanmış ve buna bağlı olarak da gazete manşetlerinde geçen *tevriye* örnekleri "cinaslı tevriye ve çok anlamlı tevriye" olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

2. Amaç

Her ne kadar eskiden edebî metinlerde sıklıkla başvurulan eş biçimli ve çok anlamlı ögelerle ilgili söz sanatları bugün edebî metinlerde fazla görülmese de, kullanımlık metinlerde özellikle reklamlarda ve gazete manşetlerinde bunlara sık sık yer verildiği gözlemlenmektedir. Böylelikle, manşetlere anlam zenginliği katan bu türden kullanımlar, vakti çok değerli günümüz okuyucusuna bir anda birçok anlam da sunabilmektedir. Ayrıca bunların okuyucunun dikkatini çekme ve onları etkileme gibi işlevlere de sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla gazete manşetlerinde *tevriyenin* yeniden doğduğuna tanıklık edilmektedir. Ancak ulaşılabilen alan yazında, kullanımlık metinlerde eş biçimli ve çok anlamlı ögelerle doğrudan ilişkili çalışmalar oldukça sınır kalmıştır. Bu nedenle, gazete manşetlerindeki bu türden yapılar tespit edilip incelenerek alandaki boşluğa katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

3. Alan Taraması (İlgili Çalışmalar)

Kullanımlık metinlerden biri olan gazete manşetlerinde geçen edebî sanatlar, özellikle tevriye üzerine yapılan çalışmalara Türk alan yazınında pek rastlanmamakla birlikte uluslararası boyutta birçok çalışma bulunmaktadır; Bell (1991), Fowler (1991), Clifton ve ark. (1994), Oaks (1994), Reah (1998), Dor (2003), ve Bucaria'nın (2004) çalışmaları bunlara örnek gösterilebilir.

Bell (1991) ve Reah (1989) gibi yazarların vurguladıkları gibi, gazetelerde hem dilsel (linguistic) hem de biçemsel (stylistic) araçların bir arada kullanılması manşet diline özgü bir durumdur.

Silaski (2009) spor gazete manşetlerinde kullanılan (metonymy) mecazımürsel/ad değişimi ve (metaphors) mecaz yapılarını incelediği çalışmasında manşetlerde kullanılan mecaz yapıların genellikle özgün olduklarını ve bunların geleneklere uymadığını ortaya koymuştur. Spor gazetelerindeki mecazların genellikle spor kulübünün takma adının (kuş ya da hayvan adı) kullanılarak yapıldığını, zaman zaman da bu hayvan adlarının oyuncuların adlarına gönderme yapılarak kullanıldıklarını iddia eder.

Halliday'e (1994;392-397) göre gazete manşetleri "kısa metin" türlerinin tipik örneklerinden birisidir. İfantidou (2009:699) ise gazete manşetlerini gazete içeriğinin merak uyandıran bir kısa yolu olarak tanımlarken başlıca görevlerinin tam metin gazete yazısını özetleyerek okuyucunun ilgisini çekebilmek olduğunu söyler. Bu amaç için de manşetler iki önemli özelliği taşımalıdır; hem içerik açısından okuyucuya bir ipucu verecek kadar kısa ve ekonomik hem de okuyucunun merakını uyandıracak ve onu yazının devamını okumaya ikna edecek özellikte olması gerekir. Bu bağlamda, manşetlerde (metonymy) mecazımürsel/ad değişimi ve (metaphor) mecaz yapılarını kullanmak onlara ekonomiklik, bilgilendiricilik ve açıklayıcılık kazandırır ve manşetler bir bakıma karmaşık bir olgunun en yalın ve etkili bir biçimde ifade edilmesine katkı sağlarlar.

Koller (2004) de benzer bir şekilde manşetlerde mecaz kullanımının gazetecilerin konu başlığını en kestirme bir şekilde tanımlamalarına, yazılarının belli bir boyutuna vurgu yapmalarına ve okuyucunun da kendi kullandıkları mecaz yapıları kullanmaya teşvik etmeyi hedefler.

Reah'a (1998) göre gazete manşetleri aliterasyon (ses tekrarı) ve kafiyeli yapı kullanımı gibi birtakım retorik araçların bilinçli olarak kullanılarak sansasyonel bir yapı oluşturup okuyucunun dikkatini çekmek için kullanılırlar. Gazete manşetleri her ne kadar okuyucunun haberi sesli okumadığı varsayılsa da genellikle okuyucunun sese olan duyarlılığı üzerine kurulur ve bu bağlamda aliterasyon (ses tekrarı) ve kafiyeli yapı kullanımı manşetlerde yaygın olarak görülür.

Bucaria'e (2004) göre gazete manşetleri zaman zaman mizah oluşturmak için cinas ve gerek yapılan kısa alıntılar yoluyla gerekse kültüre özgü atıflar aracılığıyla ortaya çıkan metinler arasılık (intertextuality) gibi özel yapıları kullanırlar. Gazete manşetlerinde dilsel (linguistic) özellik kullanılmasının başlıca sebebi gazetede en az yer kullanarak okuyucunun dikkatini çekme çabasıdır. Bu nedenle de manşet yazılarında okuyucunun dikkatini çekmek için birden çok anlam taşıyabilen kelime ya da ifadeler sıklıkla kullanılırlar. Sonuç olarak da manşetler kelime kullanımı açısından oldukça zengindir ve

manşetlerde sıradan kelimeler kullanmak yerine daha çok argo ve konuşma diline ait unsurlar kullanıldığı görülür.

Bucaria (2004) gazete başlıklarındaki dil bilimsel anlam bulanıklığı (ambiguity) üzerine yaptığı çalışmasında çok biçimlilik ve çok anlamlılık taşıyan yapıları sözlüksel (lexical), söz dizimsel (syntactic) ve ses bilgisel (phonological) anlam bulanıklığı olmak üzere üç ana kategoride incelemiş ve gazete manşetlerinde kullanılan çok anlamlılığın çoğunlukla söz dizimsel boyutta olduğunu, sözlüksel çok anlamlılığın ise söz dizimsel boyuta göre daha az kullanıldığını, ses bilgisel boyutta ise fazla bir bulguya rastlanmadığı ortaya koymuştur.

4. Yöntem

Gazete manşetlerinde kullanılan söz sanatlarını, özellikle eş biçimli ve çok anlamlı kullanımları, yani cinaslı veya çok anlamlı tevriye kullanımlarını incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın evreni bir kullanımlık metin türü olan gazete haber yazılarıdır. Örneklemi ise, Türkiye çapında en çok satan Türkçe gazetelerin (*Posta, Sabah, Hürriyet, Haber Türk, Bugün* ve *Fotomaç*) internet yayımlarının 2012 Ocak ve Haziran ayları arasında kalan son altı aylık zaman dilimindeki manşetlerdir. Araştırma kapsamına alınan gazetelerin çevrim içi yayınlarındaki manşetler öncelikle nitel araştırma yöntemlerinden tarama yöntemi kapsamında rastlantısal olarak taranmış ve elde edilen manşetler ve devamındaki haber metinler tarihsel bir sıra hâlinde sınıflandırılmıştır. Bu çalışmada kullanılan haber kaynakları sadece birinci ve spor sayfalarındaki (son sayfadaki) manşetlerden ve bu manşetlerin yönlendirdiği diğer sayfalardan seçilmiştir. Manşetler dışında diğer sayfalara da başvurulmasının temel nedeni bazı manşetlerin anlaşılmasında haber metninin de önemli rol oynamasıdır.

Gazete manşetlerinin seçiminde ve bunların içerik analizinde Hansen, Cottle, Negrine ve Newbold'un (1998) medya ve iletişim içerikli metinler için önerdiği araştırma yöntemi izlenmiştir. Yani, öncelikle belirlenen tarih aralığındaki gazete manşetleri sistematik bir şekilde taranmış ve söz sanatlarını içerdiği kabul edilen tüm manşetler belirlenmiştir. Bu belirlenen manşetler daha sonra incelenmek üzere bir veri toplama tablosu üzerinde sınıflandırması yapılmıştır. İkinci adım olarak, taranan manşetlerdeki cinaslı (eş biçimli/eş adlı) ve çok anlamlı tevriye örnekleri içerik analizi yoluyla tespit edilmiş ve dil bilimsel açıdan sözlüksel ve söz dizimsel boyutta sınıflandırılarak bunların anlamları, kelime türü ve konusuna göre değerlendirilmesi yapılmıştır. Sınıflandırılması yapılan ve araştırmacılar tarafından edebî sanatlar içerdiği tespit edilen manşetler ayrıca bir başka uzman görüşü de alınarak yapılan tespitlerin doğruluğu sınanmıştır. Bu doğrultuda şüpheye düşülen birkaç

tevriye örneği çalışmanın dışında tutulmuştur. Yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgular, bulgular ve tartışma bölümünde ayrıntılı bir şekilde sunulmuş ve elde edilen veriler tablolaştırılarak ekte dizin hâlinde verilmiştir.

5. Bulgular ve Tartışma

Yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgular alan yazındaki gerek tevriye tanımları gerekse gazete manşetlerinde yer alan cinaslı ve çok anlamlı tevriye örneklerinin dil bilimsel sınıflandırılması ışığında ele alınmıştır. Bu bağlamda gazete manşetlerinde geçen cinaslı ve çok anlamlı tevriye örnekleri anlamlandırılarak dil bilimsel açıdan sözlüksel ve söz dizimsel boyutta sınıflandırılmış ve gerekli durumlarda söz konusu sınıflandırmayla ilgili gazete manşetlerinde yer alan tevriye yapıları örneklendirilerek kelime türü ve manşet konusu bağlamında tartışılmıştır.

Ayrıca gazete manşetlerinde geçen tevriye örneklerinden birçoğu yazarı tarafından renk, punto, tırnak işareti, resim gibi metin dışı unsurlarla belirginleştirilmiştir. Bu türden tevriye örnekleri gazetede geçtiği aslına sadık kalınarak aktarılmaya çalışmıştır.

Çalışmanın tevriye tanımları boyutundaki bulguları "cinaslı tevriye" ve "çok anlamlı tevriye" olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır.

5.1. Cinaslı Tevriye

Elde edilen verilerin incelenmesi sonucunda bir kullanımlık metin türü olan gazete manşetlerinde geçen cinaslı tevriye örneklerinin sözlüksel ve söz dizimsel olmak üzere iki alt başlık altında toplam 10 cinaslı örneği tespit edilmiş; bunlardan 1'i sözlüksel, 9'unun ise söz dizimsel cinaslı tevriye örneği olduğu görülmüştür.

5.1.1. Sözlüksel Cinaslılar

Manşetlerde sözlüksel cinaslı tevriyeyle ilgili bir örnek tespit edilmiş, bunun da iki yerde geçtiği görülmüştür:

Kelime	Anlamı	Örneği	Açıklama
Sow-şov	1. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow 2. Şov	**FENER'DEN SÜPER SOW** (P 16 Nisan), resimli	1. Fenerbahçede süper bir Sow (var). 2. Fenerbahçeden süper şov
	1. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow 2. Şov	**FENER'DE AFRİKA SOW'U** (S 6 Şubat), resimli	1. Fenerbahçede Afrikalı Sow (var) 1. Fenerbahçede Afrika (Afrikalıların) şovu (var)

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere buradaki sözlüksel cinaslı tevriye tam olmayan cinasla yapılmıştır. Sözcük türü olarak da tevriyeyi oluşturan unsurların her ikisi de özel isimdir, tevriyenin geçtiği haber konusu ise spor haberleridir.

5.1.2. Söz Dizimsel Cinaslılar

Manşetlerde söz dizimsel cinaslı tevriyeyle ilgili tespit edilen 9 örnek aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

Kelime	Anlamı	Örneği	Açıklama
Ağar-ağır	1. Mehmet Ağar'ın soyadı 2. Ağır	İKİ YIL BİR AY 'AĞAR' HAPİS (HT 17 Nisan), resimli	Ağar, iki yıl bir ay ağır hapis (yatacak)
aslı-Aslı	1. Bir şeyin gerçeği, aslı 2. Aslı Nemutlu'nun adı	İŞİN ASLI (P 10 Mart), resimli	Aslı'nın ölümüyle ilgili işin aslı (ortaya çıktı)
çek-/Çek	1. Çekmek, kura çekmek 2. Çek Cumhuriyeti Futbol Millî Takımı	Yarı final biletini Ronaldo 'Çek'ti (S 22 Haziran), resimli	(Portekiz'in) yarı final biletini Çek Cumhuriyeti(ne attığı bir golle) Ronaldo çekti.
esas-es	1. Esas 2. (Esas'ın "es"i) Es Es/ Eskişehirspor	**ESAS DURUŞ** (FM 23 Ocak), resimli	Es Es (Eskişehirspor) (Galatasarayı) esas duruş(a geçirdi)
inadına-Adın	1. İnadına 2. (İnadına'nın "adın"ı) Trabzonsporlu Olcan Adın'ın soyadı	İNADINA BURAK (FM 1 Ocak), resimli	(Trabzonspor), Olcay Adın (iyi oyunu ve bir gol pası sayesinde) inadına (gol atmayı sürdüren) Burak Yılmaz'(ın golleri ile İstanbul Belediyesporu 2-0 yendi)
Sow-şov	1. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow 2. Şov	**FENER'DEN SÜPER SOW** (P 16 Nisan), resimli	1. Fenerbahçede süper bir Sow (var). 2. Fenerbahçeden süper şov
	1. Şov 2. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow	**FENER'DE AFRİKA SOW'U** (S 6 Şubat), resimli	1. Fenerbahçede Afrika (Afrikalıların) şovu (var) 2. Fenerbahçede Afrikalı Sow (var)

şahane-Şahan	1. (Şahane'nin "Şahan"ı) Futbolcu Olcay Şahan'ın soyadı 2. Şahane, harika	ŞAHANE MÜJDE (FM 29 Haziran), resimli	(Tranfer için) Olcan Şahan'la görüşülmesi şahane bir müjde
şov-Sow	1. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow 2. Şov	FENER'DEN 'SÜPER' ŞOV (S 16 Nisan), resimli	1. Fenerbahçede Süper Final'de süper Sow 2. Fenerbahçeden Süper Final'de süper şov
201-1 (iki bin on bir)-1-1 (bir bir)	1. 2011 yılı 2. 1-1 (bir bir berabere kalma)	20**1-1** MODEL FENER (FM 5 Ocak), resimli	2011 yılının son maçında Antalyasporla 1-1 berabere kalan Fenerbahçenin 2012 yılının ilk maçında da Ordusporla 1-1 berabere kalması

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere buradaki söz dizimsel cinaslı tevriyeler birçok çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan *çek-/Çek* ve *aslı-Aslı* tam cinaslı tevriyeye, kalan 7'si ise *Ağar-ağır, Sow-şov* örneklerinde olduğu gibi tam olmayan cinaslı tevriyeye girmektedir. Sözcük türü olarak da yukarıdaki 8 örnekte geçen tevriyeleri oluşturan unsurların bir üyesinin özel isim; diğer üyelerinin ise fiil, sıfat, cins isim, zarf vb. olduğu görülmektedir. Bunlardan 7'sinin spor; 2'sinin ise diğer haber manşetlerinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

5.2. Çok Anlamlı Tevriye

Elde edilen verilerin incelenmesi sonucunda bir kullanımlık metin türü olan gazete manşetlerinde geçen çok anlamlı tevriye örneklerinin sözlüksel ve söz dizimsel olmak üzere iki alt başlık altında toplam 28 çok anlamlı tevriye örneği tespit edilmiş; bunlardan 16'sı sözlüksel, 12'si ise söz dizimsel çok anlamlı tevriye örneği olduğu görülmüştür.

5.2.1. Sözlüksel Çok Anlamlılar

Manşetlerde geçen sözlük çok anlamlı tevriyeyle ilgili 16 örnek tespit edilmiş, bunların 20 farklı manşette kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlar aşağıda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir:

Kelime	**Anlamı**	**Örneği**	**Açıklama**
Ankara	1. Ankara ili 2. Ankaragücü	Ankara'nın taşına bak (H 9 Ocak), resimli	1. Ankara'nın taşına bak! (bir türkü dizesi) 2. Ankaragücünün Beşiktaşa engeline bak!

Arapsaçı-Arap saçı	1. Çözümleneme-yecek kadar karışık durum 2. Arap/Suriye açmazı	ARAPSAÇI (P 26 Haziran), resimli	1. (Bu iş) arapsaçı(na döndü) 2. (Bu iş bir) Suriye açmazı(dır)
ateş-Ateş	1. Ateş, vücut ısısı, ateşli oyun 2. Futbolcu Necati Ateş'in soyadı	'Ateş'iyle eritti: 4-0 (HT 6 Mart), resimli	1. (Galatasaray) ateşli oyunuyla (Sivassporu) yendi 2. (Galatasaray Sivassporu) Necati Ateş'(in goller)iyle yendi
	1. Ateş, od, nâr, ateşli oyun 2. Futbolcu Necati Ateş'in soyadı	Aslan'ın 'Ateş'i Sivassporu yaktı (S 6 Mart), resimli	1. Galatasarayın ateşli oyunu Sivasspor'u yaktı. 2. Galatasarayın Necati Ateş'(in goller)i Sivassporu yaktı.
ayakta	1. Ayağa kalkmış durumda 2. İsyanda, telaşlı ve heyecanlı durumda	**FEZLEKE İSYANI** CHP AYAKTA (H 11 Ocak), resimli (CHP milletvekillerinin ayakta olduğu resim)	(CHP'nin) fezleke isyanı, CHP (hem düz ve mecazî anlamda) ayakta
fırtına-Fırtına	1. Fırtına, şiddetli rüzgâr 2. Trabzonspor futbol takımı	DİKKAT! ŞİDDETLİ FIRTINA (FM 5 Mart), resimli	1. Dikkat! Şiddetli fırtına (var)! 2. Dikkat! Şiddetli esen Fırtına (/Trabzonspor) (var)!
Halil	1. Çökertme türküsündeki kişi adı 2. Trabzonsporlu Halil Altıntop'un adı	ÇÖKERTMEDEN ÇIKTIM DA HALİL'İM (FM 4 Ocak), resimli	1. "Çökerme'den çıktım da Halil'im" dizesi 2. (Trabzonspor olarak) ben zor durumdan çıktım da Halil Altıntop'um
	1. Halil İbrahim Peygamber'imizin adı 2. Trabzonsporlu Halil Altıntop'un adı	Halil İbrahim bereketi (FM 22 Nisan), resimli	1. Halil İbrahim Peygamber'in bereketi 2. Halil Altıntop'un (gol) bereketi
havalı	1. Konforlu, lüks 2. Hava taşıtıyla (Gyroplane'le) gerçekleştirilen	Parası olana HAVALI ÇÖZÜM (B 18 Mayıs), resimli	1. Parası olana havalı (/konforlu) çözüm 2. Parası olana havalı (hava taşıtlı) çözüm.
koç-Koç	1. mec. Sağlıklı, güçlü genç erkek 2. Koç ailesi	**Koç gibi liste** (HT 28 Nisan), resimli (Koç ailesinin resmi)	1. Koç gibi (sağlıklı ve güçlü erkek gibi) liste 2. Koç (ailesinden oluşmuş) gibi liste

muhteşem	1. Muhteşem, görkemli 2. Muhteşem Yüzyıl dizisinden biriyle ilgili	Muhteşem ÇİFT (H 15 Haziran), resimli	1. Muhteşem (/görkemli) çift 2. (Biri) Muhteşem (Yüzyıl dizisinde rolü olan) çift
	1. Muhteşem, sansasyonel 2. Muhteşem Yüzyıl dizisinden biriyle ilgili	**MUHTEŞEM DEDİKODU** (P 10 Mart), resimli	1. Muhteşem (/sansasyonel) dedikodu 2. Muhteşem (Yüzyıl dizisinden biri ile ilgili) dedikodu
	1. Muhteşem, takdire şayan, övgüye layık 2. Muhteşem Yüzyıl dizisinden birinin bıraktığı	MUHTEŞEM VASİYET (P 12 Nisan), resimli	1. Muhteşem (takdire şayan) vasiyet 2. Muhteşem (Yüzyıl dizisinin senaristinin bıraktığı) vasiyet
ölüm kalım	1. Her türlü tehlikeye göze alma, hayati önemde olma, zorlu 2. Gerçekte ölüm, yaralanma, hastalanma olması	**ÖLÜM KALIM SINAVI** (P 2 Nisan), resimli	1. (Mecazi anlamda) Ölüm kalım (/zorlu) sınavı 2. (Gerçek anlamda) Ölüm kalım (ın yaşandığı) sınavı
taş	1. Taş 2. Engel 3. Beşiktaş	Ankara'nın taşına bak (H 9 Ocak), resimli	1. Ankara'nın taşına bak! (bir türkü dizesi) 2.-3. Ankara'nın (/Ankaragücünün) taşına (/Beşiktaşa engeline) bak!
tuş	1. Güreşte birinin sırt üstü yere gelerek yenilmesi, sporda yenilme 2. Sırt üstü yere uzanmış olma	SANİYEDE TUŞ (FM 31 Ocak), resimli (Beşiktaşlı bir futbolcunun sırt üstü uzanmış bir resmi)	1. Saniyede tuş (/gol yeme) 2. Saniyede tuş (sırt üstü yere uzanma)
Volkanik-Volkan	1. Volkanik, volkanla ilgili, beklenmedik, ani 2. (Volkanik'in "volkan"ı) Trabzonsporlu Volkan Şen'in adı	VOLKANİK PATLAMA (FM 13 Mart), resimli	1. Volkanik (/ani) patlama 2. Volkanik (/Volkan Şen'in yaptığı) patlama
yıldızlı	1. Üzerinde yıldızı olan 2. Önemli	Merak uyandıran YILDIZLI ZİYARET (H 5 Ocak), resimli	1. Merak uyandıran yıldızlı (/apoletindeki yıldızı olanın yaptığı) ziyaret 2. Merak uyandıran yıldızlı (/önemli) ziyaret

yiğit-Yiğit	1. Yiğit, kahraman 2. Manisasporlu Yiğit İncedemir'in adı	Bir YİĞİT çıktı meydane (FM 17 Ocak), resimli	1. Bir yiğit (!) (/kahraman!) çıktı meydane (/sahaya) 2. Bir yiğit (/Yiğit İncedemir) çıktı meydane (/sahaya)
Zehirli	1. *mec.* Zararlı, tehlikeli 2. İçinde zehir olan	Açgözlülerin zehirli oyunu (B 26 Ocak), resimli	1. Açgözlülerin zehirli (/zararlı) oyunu 2. Açgözlülerin zehirli (zehirle) oyunu

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere gazete manşetlerinde geçen sözlüksel çok anlamlı tevriye örnekleri çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan birçoğunun, tevriye oluşturmak için sözcük türü olarak ismiyle müsemma olan cins isim/sıfat+özel isim yapısında kurulduğu görülür. Söz konusu sözlüksel çok anlamlı tevriye örnekleri konu bazında ele alındığında bunlardan 10'unun yine spor; 6'sının da diğer haber manşetlerinde kullanıldığı saptanmıştır. Bu bulgular da yine bu çalışmanın bir başka bulgusu olan cinaslı tevriye örneklerinin bulgularıyla paralellik göstermektedir.

5.2.2. Söz Dizimsel Çok Anlamlılar

Manşetlerde geçen söz dizimsel çok anlamlı tevriyeyle ilgili 12 örnek tespit edilmiş ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde sıralanmıştır:

Kelime	**Anlamı**	**Örneği**	**Açıklama**
Arka sıradakiler-Arka Sıradakiler	1. Arka plandaki kişiler 2. Arka Sıradakiler dizisi	Arka sıradakiler dizi setinde öldü (B 3 Mayıs), resimli	Arka sıradakiler (/arka plandakiler) Arka Sıradakiler (dizisinin) dizi setinde öldü.
ateş-Ateş	1. Ateş, tutuşmuş olan cisim 2. Necati Ateş'in soyadı	'Ateş'i Necati yaktı (S 5 Şubat), resimli	Ateşi Necati Ateş yaktı.
ateşle-/Ateş	1. mec. Coşturmak, ateşlemek 2. Necati Ateş'in soyadı	Yine Necati 'Ateş'ledi (H 6 Mart), resimli	Yine Necati Ateş ateşledi.
ateşli-Ateş	1. Ateşli, ateşi olan, golcü 2. Necati Ateş'in soyadı	ATEŞLİ SİLAH (FM 6 Mart), resimli	Necati Ateş (Galatasarayın) ateşli silah(ıdır)
baltala-/ Balta	1. Baltalamak, sabote etmek 2. Futbolcu Hakan Balta'nın soyadı	CİMBOM, FENER'İN UMUTLARINI 'BALTA'LADI (S 18 Mart), resimli	Cimbom, Fener'in umutlarını Hakan Balta'yla baltaladı.

bin (1000)	1. "Bin Bir Gece Masalı"ndaki 'bin' sayısı 2. Fenerbahçenin lig tarihinde 1000 galibiyeti	BİN BİR GECE MASALI (FM 30 Ocak), resimli	Bin bir gece masalı(nda olduğu gibi Fenerbahçe de) 1000 (galibiyete ulaştı)
Bir yola baş koy-	1. Bir şey uğruna ölümü göze almak 2. İki futbolcunun başlarını yere koyması	**BU YOLA BAŞ KOYDULAR** (FM 17 Nisan), resimli (Semih ile Dia'nın başlarını çimlere koymuş hâldeki resimleriyle birlikte)	1. (Fenerbahçe futbolcular) bu yola (/ Ziraat Kupası yoluna) baş koydular 2. (Fenerbahçe futbolcular) baş(larını) bu yola (/yere) koydular
Buz tut-	1. *düz* ve *mec. anl.* Donmak, donup kalmak 2. buz isabet etmek	TRABZONSPOR **BUZ** TUTTU (FM, 22 Ocak), resimli (Burak'ın yüzüne doğru gelen buz parçalı resim)	1. Trabzonspor buz tuttu (/donup kaldı) 2. Trabzonspor(lu bir futbolcuya) buz tuttu (/buz isabet etti)
çılgın Türkler	1. Çılgın, deli 2. Turgut Özakman'ın Çılgın Türkler-Kıbrıs kitabı	72 helikopterli 'çılgın' Türkler (H 19 Mart), resimli	Çılgın Türkler- (Kıbrıs romanında) 72 helikopterli çılgın (/deli) Türkler (anlatılıyor)
özel-Özel	1. Özel, istisnai 2. Genelkurmay Başkanı Necdet Özel	GİZLİ ÜSSE **ÖZEL** TUR (H 10 Mayıs), resimli	Necdet Özel gizli üsse özel tur (yaptı)
	1. Özel, kişisel, hususi 2. Genelkurmay Başkanı Org. Necdet Özel'in soyadı	Çok 'özel' randevu (HT 10 Ağustos), resimli	Necdet Özel'e çok özel randevu
şekerpare-Şeker	1. Şekerpare, bir tatlı türü 2. Konya Torku Şekerspor	ŞEKERPARE (FM 13 Ocak), resimli	(Fenerbahçe için Konya Torku) Şeker(spor) şekerpare(dir)
şen-Şen	1. Futbolcu Volkan Şen'in soyadı 2. Şen, mutlu	FIRTINA SON ANDA ŞEN (S 13 Mart), resimli	Fırtına (/Trabzonspor) Volkan Şen'le son anda şen (oldu)

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere gazete manşetlerinde geçen söz dizimsel çok anlamlı tevriye örnekleri çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan birçoğunun, tevriye oluşturmak için sözcük türü olarak ismiyle müsemma olan cins isim/sıfat+özel isim yapısında kurulduğu görülür. Söz konusu söz dizimsel çok anlamlı tevriye örnekleri konu bazında ele alındığında bunlardan 9'unun yine spor; kalan 3'ünün de diğer haber manşetlerinde kullanıldığı

tespit edilmiştir. Yine bu bulgular da bu çalışmanın bir başka bulgusu olan cinaslı tevriye örneklerinin bulgularıyla paralellik göstermektedir.

6. Sonuç

Bir kullanımlık metin türlerinden biri olan haber yazılarında, özellikle de gazete manşetlerinde geçen tevriye kullanımını inceleyen bu çalışma kapsamında taranan manşetlerde toplam 38 farklı tevriye örneği tespit edilmiştir.

Okuyucunun dikkatini çekme ve çarpıcı olma amacı taşıyan gazete manşetlerinde edebî sanatlardan biri olan tevriye sanatına başvurulduğu saptanmıştır. Bu tevriye örnekleri Coşkun'un (2010) da açıkladığı gibi ifadeye bir anlam katmanı daha ekleme, anlamı zenginleştirme, okuyucunun ilgisine çekme gibi özellikleri taşıdıkları, dolayısıyla da az sözle çok şey ifade ederek okuyucunun manşetin devamını okumaya sevk etme amacıyla kullanıldıkları görülmüştür.

Bu tevriye örnekleri detaylı incelendiğinde gazete manşetlerinde tevriye türü olarak cinaslıdan (10) ziyade çok anlamlı (28) tevriye örneklerinin kullanıldığı saptanmıştır. Manşetlerde geçen tevriye örnekleri dil bilimsel açıdan incelendiğinde ise sözlükselden (17) ziyade söz dizimsel (21) tevriyenin daha fazla kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak cinaslı tevriye örneklerinde sözlüksel cinaslı tevriyenin (1) söz dizimsel cinaslı tevriyeye (9) göre çok az kullanılırken, çok anlamlı tevriye örneklerinde ise sözlüksel çok anlamlı tevriyenin (16) söz dizimsel çok anlamlı tevriyeye (12) göre daha fazla kullanıldığı saptanmıştır.

Tevriye örneklerinin gazetelerin hangi sayfalarının manşetlerinde daha çok yer aldığı noktasından bakıldığında ise spor haberleriyle ilgili manşetlerde (27) tevriye sanatının diğer haber manşetlerine (11) oranla daha fazla kullanıldığı ve bunların da daha ziyade sporcu adlarına gönderme yapılarak sağlandığı tespit edilmiştir.

Tevriye örnekleri sözcük türleri açısından değerlendirildiğinde ise ateş-Ateş, volkan-Volkan, yiğit-Yiğit; özel-Özel, muhteşem-Muhteşem gibi adıyla müsemma olan cins isim+özel isim; sıfat+özel isim yapılarının ağırlıkta kullanıldığı söylenebilir.

Bütün bu tespitlerden şu çıkarıma ulaşılabilir: Estetik yani edebî dil günlük dile dayanır, ama aynı zamanda günlük dili de besler. Zaten bu çift yönlü doğal ilişkinin zayıflaması dil gelişimini olumsuz biçimde etkiler.

Farklı kullanımlık metin türlerinde de tevriye ve diğer edebî sanatlar üzerine yapılacak yeni çalışmaların başta anlam bilgisi, dil bilgisi, dil bilimi, edebiyat ve bunların öğretimi olmak üzere iletişim bilimine de katkı sağlayacağı yadsınamaz. Bu çalışma da, daha sonra yapılacak benzer çalışmalara yol gösterici olabilirse amacına ulaşmış olacaktır.

Kaynaklar

AKSAN, D. (2006). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili.* Ankara: Engin Yayınevi.

BELL, A. (1991). *The Language of News Media*. Oxford: Blackwell.

BUCARIA, C. (2004) Lexical and syntactic ambiguity as a source of humor: The case of newspaper headlines. *Humor 17* (3), 279-309.

CHOVANEC, J. (2005). Czeching Out Puns and Clichés in Football Reporting. *Theory and Practice in English Studies 3: Proceedings from the Eighth Conference of British, American and Canadian Studies*. Brno: Masarykova univerzita.

CLIFTON, C., F. LYN, and R. KEITH (eds.) (1994). *Perspectives on Sentence Processing*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

COŞKUN, M. (2010). *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

DİLÇİN, C. (1983). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi.* Ankara: TDK Yayınları.

DOR, D. (2003). On newspaper headlines as relevance optimizers. *Journal of Pragmatics* 35(5), 695-721.

FOWLER, R. (1991).Language in the News. *Discourse and Ideology in the British Press*. London: Routledge.

GÜNAY, D. (2007). *Metin Bilgisi,* İstanbul: Multilingual.

HALLIDAY, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.

HANSEN, A., S. COTTLE, R. NEGRINE & C. NEWBOLD, (1998). *Mass CommunicationResearch Methods*. London: Macmillan Press.

IFANTIDOU, E. (2009). "Newspaper headlines and relevance: Ad hoc concepts in ad hoc contexts", *Journal of Pragmatics41* (4), pp. 699-720.

KOLLER, V. (2004). *Metaphor and Gender in Business Media: A Critical Cognitive Study*. New York: Palgrave Macmillan.

MCARTHUR, T. (Ed). (1992). *The Oxford Companion to the English Language*, Oxford: OUP.

OAKS, D. D.(1994) Creating structural ambiguities in humor: Getting English grammar to cooperate. *Humor: International Journal of Humor Research 7 (4),* 377-401.

REAH, D. (1998). *The Language of Newspapers*. London: Routledge.

SARAÇ, Y. (2004). *Klâsik Edebiyat Bilgisi-Belâgat.* İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

SILASKI, N. (2009). Topic triggered metaphors in Newspaper headlines. *Personal Communication and Translation Studies 2* (1-2).

TDK, (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.

TEPELİ, Y. (2009). Türkiye Türkçesinde Eş Biçimlilik, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Erzurum, Bildiriler-2*; s. 1041-1054. Erzurum: Mega Ofset Matbaacılık

Ek. *Gazete Manşetlerinde Geçen Cinaslı ve Çok Anlamlı Tevriye Örnekleri Dizini*

Kelime	Anlamı	Türü	Örnek	Açıklama
Ağar	1. Mehmet Ağar'ın soyadı 2. Ağır	Cinaslı tevriye	İKİ YIL BİR AY 'AĞAR' HAPİS (HT 17 Nisan), resimli	Eski İçişleri Bakanı Mehmet Ağar'ın ağır hapis cezasını çekmek üzere cezaevine yatması
Ankara	1. Ankara ili 2. Ankaragücü	Çok anlamlı tevriye	Ankara'nın taşına bak (H 9 Ocak), resimli	Beşiktaşın Ankara'da son sıradaki Ankaragücüyle 0-0 berabere kalarak puan kaybetmesi
arapsaçı	1. Çözümlenemeyecek kadar karışık durum 2. Arap (/Suriye) açmazı	Çok anlamlı tevriye	ARAPSAÇI (P 26 Haziran), resimli	Suriye tarafından düşürülen THK'ye ait Phantom tipi keşif uçağının nasıl düşürüldüğü konusunda Türkiye ve Suriye'nin farklı açıklamalarda bulunarak konunun karmaşık bir hâl alması
arka sıradakiler	1. Arka plandakiler 2. Arka Sıradakiler dizisi	Çok anlamlı tevriye	Arka sıradakiler dizi setinde öldü. (B 3 Mayıs), resimli	Arka Sıradakiler dizisi çekiminde freni boşalan minibüsün, sanat asistanı Selin Erdem ile set görevlisi Ömer Özcan'a çarparak ölümüne neden olması
aslı-Aslı	1. Bir şeyin gerçeği, 2. Erzurum kayak pistinde düşüp ölen Aslı Nemutlu'nun adı	Cinaslı tevriye	İŞİN ASLI (P 10 Mart), resimli	Erzurum Konaklı Kayak Pisti'nde düşen ve kenardaki tahta perdeye çarparak hayatını kaybeden Aslı Nemutlu'nun ölümüne pist kenarına ağ çekilmemesi ve tahta perdenin süngerle kaplanmamasının neden olması

ateş-Ateş	1. Ateş, vücut ısısı 2. Futbolcu Necati Ateş'in soyadı	Çok anlamlı tevriye	'Ateş'iyle eritti: 4-0 (HT 6 Mart), resimli	Galatasarayın karlı ve soğuk bir günde Sivas'ta Sivassporu Necati Ateş'in de attığı iki golle 4-0 yenmesi
	1. Ateş, od, nâr 2. Futbolcu Necati Ateş'in soyadı	Çok anlamlı tevriye	Aslan'ın 'Ateş'i Sivassporu yaktı (S 6 Mart), resimli	Galatasarayın deplasmanda Sivassporu 4-0 yendiği maçta Necati Ateş'in iki gol atması
	1. Ateş, tutuşmuş olan cisim 2. Necati Ateş'in soyadı	Çok anlamlı tevriye	'Ateş'i Necati yaktı (S 5 Şubat), resimli	Galatasarayın deplasmanda Gaziantep'i 2-1 yendiği maçta ilk golü Necati Ateş'in atması
	1. Ateş etmek, sert söz söylemek 2. Necati Ateş'in soyadı	Çok anlamlı tevriye	FENER'E ATEŞ ETTİ (FM 8 Mart), resimli	Fenerbahçe-Galatasaray derbisi öncesi Twitter'da "Fener'i ateş bastı" diye yazan Buse Terim'e yönelik hakaretlere çok sinirlenen Necati Ateş'in kızgınlık ve hırs içinde "F. Bahçe'nin 37 maçlık yenilmezlik serisi acı bir şekilde son bulacak" demesi
ateşle-/ Ateş	1. mec. Coşturmak, ateşlemek 2. Necati Ateş'in soyadı	Çok anlamlı tevriye	Yine Necati 'Ateş'ledi (H 6 Mart), resimli	Galatasarayın Sivası 4-0 yendiği maçta Necati Ateş'in 2 gol atarak Galatasarayı coşturması
ateşli-Ateş'li	1. Ateşli, ateşi olan 2. Necati Ateş'in soyadı	Çok anlamlı tevriye	ATEŞLİ SİLAH (FM 6 Mart), resimli	Galatasaray'ın Sivas'ı 4-0 yendiği maçta Necati Ateş'in 2 gol ve bir asistle ateşli silah gibi olması
ayakta	1. İsyanda, telaşlı ve heyecanlı durumda 2. Ayağa kalkmış durumda	Çok anlamlı tevriye	**FEZLEKE İSYANI** CHP AYAKTA (H 11 Ocak), resimli (CHP milletvekillerinin ayakta olduğu resim)	CHP Grubunda milletvekillerinin, Silivri Başsavcılığının Kılıçdaroğlu hakkında "Adil yargılamayı etkilediği" iddiasıyla fezleke hazırlamasına neden olan konuşmanın aynısını ayakta okuyarak topyekûn tepki göstermesi

baltala-/ Balta	1. Futbolcu Hakan Balta'nın soyadı 2. baltalamak, sabote etmek	Cinaslı tevriye	CİMBOM, FENER'İN UMUTLARINI 'BALTA'LADI (S 18 Mart), resimli	Şampiyonluk yolunda Fenerbahçenin önde götürüp Galatasarayla 2-2 berabere kaldığı maçta beraberlik gölünü Hakan Balta'nın atması
bin	1. "Bin Bir Gece Masalı"ndaki 'bin' sayısı 2. Fenerbahçe'nin lig tarihinde 1000 galibiyeti	Çok anlamlı tevriye	BİN BİR GECE MASALI (FM 30 Ocak), resimli	Fenerbahçenin Mersin İdman Yurdu'nu 2-1 yenmesi ve profesyonel lig tarihinde 1000 galibiyete ulaşan ilk takım olması
Bir yola baş koy-	1. Bir şey uğruna ölümü göze almak 2. İki futbolcunun başlarını yere koyması	Çok anlamlı tevriye	**BU YOLA BAŞ KOYDULAR** (FM 17 Nisan), resimli	(Semih ile Dia'nın başlarını çimlere koymuş haldeki resimleriyle birlikte) Fenerbahçe'nin Ziraat Türkiye Kupası yarı finalinde Karabüksporu Semih ve Dia'nın golleriyle 2-0 yenerek finale kalması
buz tut-	1. *düz* ve *mec. anl.* Donmak, donup kalmak 2. Buz isabet etmek	Çok anlamlı tevriye	TRABZONSPOR **BUZ** TUTTU (FM, 22 Ocak), resimli (Burak'ın yüzüne doğru gelen buz parçalı resim)	Trabzonsporun lig maçında Karabükspora 2-1 yenilmesi ve bu maçta seyirci tarafından atılan bir buz parçasının Trabzonsporlu Burak Yılmaz'ın yüzünde parçalanması)
çek-/Çek	1. Çekmek, kura çekmek 2. Çek Cumhuriyeti Futbol Millî Takımı	Cinaslı tevriye	Yarı final biletini Ronaldo 'Çek'ti (S 22 Haziran), resimli	EURO 2012'de Portekiz'in Ronaldo'nun golüyle Çek Cumhuriyeti'ni 1-0 yenerek yarı finale yükselmesi
çılgın	1. Çılgın, deli 2. Turgut Özakman'ın Çılgın Türkler-Kıbrıs kitabı	Çok anlamlı tevriye	72 helikopterli 'çılgın' Türkler (H 19 Mart), resimli	Turgut Özakman'ın yakında piyasaya çıkacak olan Şu Çılgın Türkler-Kıbrıs romanında Türk ordusunun Kıbrıs savaşında büyük bir çılgınlıkla 72 helikopteri aynı anda kullanarak askerî tarihte bir ilke imza atması

Çökertme-çökertme	1. Çökertme türküsünde de geçen yer adı (Ege Bölgesi takımı Manisaspor) 2. Çökertme durumu	Çok anlamlı tevriye	ÇÖKERTMEDEN ÇIKTIM DA HALİL'İM (FM 4 Ocak), resimli	Trabzansporun, Avni Aker'de hiç yenemediği Egeli Manisaspor maçlarındaki üzerine bir kâbus gibi çöken şanssızlığından Manisasporu Halil Altıntop ve Burak Yılmaz'ın golleriyle 2-1 yenerek kurtulması
esas-Es Es	1. Esas 2. (Esas'ın "es"i) Eskişehirspor	Cinaslı tevriye	**ESAS DURUŞ** (FM 23 Ocak), resimli	Eskişehirsporun ligde 9 maçtır üst üste kazanan Galatasarayla 0-0 berabere kalarak Galatasarayın galibiyet serisine dur demesi
fırtına-Fırtına	Fırtına, şiddetli rüzgâr 2. Trabzonspor futbol takımı	Çok anlamlı tevriye	DİKKAT! ŞİDDETLİ FIRTINA (FM 5 Mart), resimli	Trabzonsporun Süper Final'de İnönü'de 1-0 yenik durumdayken şiddetli fırtına gibi Burak ve Colman'ın golleriyle Beşiktaşı 2-1 yenmesi
Halil	1. Çökertme türküsündeki kişi adı 2. Trabzonsporlu Halil Altıntop'un adı	Çok anlamlı tevriye	ÇÖKERTMEDEN ÇIKTIM DA HALİL'İM (FM 4 Ocak), resimli	Trabzansporun, Avni Aker'de hiç yenemediği Egeli Manisaspor maçlarındaki üzerine bir kâbus gibi çöken şanssızlığından Manisasporu Halil Altıntop ve Burak Yılmaz'ın golleriyle 2-1 yenerek kurtulması
	1. Halil İbrahim Peygamber'imizin adı 2. Trabzonsporlu Halil Altıntop'un adı	Çok anlamlı tevriye	Halil İbrahim bereketi (FM 22 Nisan), resimli	Trabzonsporun Halil İbrahim bereketi gibi Halil Altıntop'un golüyle Beşiktaşı 1-0 yenmesi
havalı	1. Konforlu, lüks 2. Hava taşıtıyla (Gyroplane'le) gerçekleştirilen	Çok anlamlı tevriye	Parası olana HAVALI ÇÖZÜM (B 18 Mayıs), resimli	Zamanı kısıtlı iş adamları için İstanbul'un yoğun trafiğinden kurtarmak için FG Havacılık'ın, Gyroplane tipi 2 kişilik uçakla konforlu bir çözüm bulması

inadına-Adın	1. Trabzonsporlu Olcan Adın'ın soyadı 2. (İnadına'nın "adın"ı) İnadına	Cinaslı tevriye	İNADINA BURAK (FM 1 Ocak), resimli	Trabzonsporun yeni transfer Olcan Adın'ın müthiş oynayıp ilk golü hazırladığı lig maçında İstanbul Belediyesporu her maçta gol atmayı sürdüren süper forveti Burak Yılmaz'ın golleriyle 2-0 yenmesi
koç-Koç	1. mec. Koç, güçlü erkek 2. Koç ailesi	Çok anlamlı tevriye	**Koç gibi liste** (HT 28 Nisan), resimli (Koç ailesinin resmi)	Koç gibi vergisine veren gelir vergisi rekortmenleri listesinde ilk 10'a Koç ailesinden 6 kişinin girmesi
muhteşem-Muhteşem	1. Muhteşem, görkemli 2. Muhteşem Yüzyıl dizisi	Çok anlamlı tevriye	Muhteşem ÇİFT (H 15 Haziran), resimli	Muhteşem Yüzyıl'ın Sultan Süleyman'ı Halit Ergenç ve eşi Bergüzel Korel'in tatile çıkması ve dizilerde bölüm başına 60 ve 30 bin TL alacak olması
	1. Muhteşem, sansasyonel 1. Muhteşem Yüzyıl dizisinin Süleyman'ı Halit Ergenç ile ilgili	Çok anlamlı tevriye	**MUHTEŞEM DEDİKODU** (P 10 Mart), resimli	Muhteşem Yüzyıl dizisinin Süleyman'ı Halit Ergenç'i, kıskançlıktan eşi Bergüzar Korel'in dizi setini birkaç kez basmasının Sırbistan'daki dedikodu dergisi Gloria'da haber yapılması
	1. Muhteşem, takdire şayan, övgüye değer 2. Muhteşem Yüzyıl dizisinin senaristi Meral Okay'la ilgili	Çok anlamlı tevriye	MUHTEŞEM VASİYET (P 12 Nisan), resimli	Vefat eden Muhteşem Yüzyıl dizisinin senaristi Meral Okay'ın mal varlığını ve parasını, takdire değer bir vasiyetle Aziz Nesin Vakfı'nın yönettiği Matematik Köyü'ne bırakması
ölüm kalım	1. Gerçekte ölüm, yaralanma, hastalanma olması 2. Her türlü tehlikeye göze alma, hayati önemde olma	Çok anlamlı tevriye	**ÖLÜM KALIM SINAVI** (P 2 Nisan), resimli	1.8 milyon öğrencinin zorlu ve ölüm kalımlara neden olan YGS'ye girdiği, bu sınavın stresi altında da pek çok ölüm, yaralanma, hastalanma gibi vakaların olduğu haberi

özel-Özel	1. Özel, istisnai 1. Genelkurmay Başkanı Necdet Özel	Çok anlamlı tevriye	GİZLİ ÜSSE **ÖZEL** TUR (H 10 Mayıs), resimli	Necdet Özel'in Amerika'da kendisine brifing de verilen iki stratejik üste özel ziyareti
	1. Genelkurmay Başkanı Org. Necdet Özel'in soyadı 2. Özel, kişisel, hususî	Çok anlamlı tevriye	Çok 'özel' randevu (HT 10 Ağustos), resimli	Araları soğuk iddiasının ardından Genelkurmay Başkanı Org. Necdet Özel'in CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nu ziyaret ederek kişisel ve özel bir görüşme yapmaları
Sow-şov	1. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow 2. Şov	Cinaslı tevriye	**FENER'DEN SÜPER SOW** (P 16 Nisan), resimli	Fenerbahçenin Süper Final maçında Trabzon'u 2-0 yendiği esnada Sow'un mükemmel oynayıp bir de gol atması ve Fenerbahçenin süper şov yapması
	1. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow 2. şov	Cinaslı tevriye	**FENER'DE AFRİKA SOW'U** (S 6 Şubat), resimli	Fenerbahçenin Beşiktaş'ı 2-0 şov yaparak yendiği maçta Afrikalı oyuncuları Yobo ve Sow'un golleri atması
süper-Süper	1. Süper, belli bir normun üzerinde olan 2. Süper Final	Çok anlamlı tevriye	SÜPER GERİLİM (H 4 Mayıs), resimli	"Süper Final'in bitimine iki hafta kala zirvede gerilim rüzgârları esiyor."
	1. Süper, mükemmel 2. Süper Final müsabakası	Çok anlamlı tevriye	**FENER'DEN SÜPER SOW** (P 16 Nisan), resimli	Fenerbahçenin Süper Final maçında Trabzon'u 2-0 yendiği esnada Sow'un mükemmel oynayıp bir de gol atması ve Fenerbahçenin süper şov yapması
	1. Süper, mükemmel 2. Süper Final müsabakası	Çok anlamlı tevriye	FENER'DEN 'SÜPER' ŞOV (S 16 Nisan), resimli	
şahane-Şahan	1. Şahane, harika 2. (Şahane'nin "Şahan"ı) Futbolcu Olcay Şahan'ın soyadı	cinaslı tevriye	ŞAHANE MÜJDE (FM 29 Haziran), resimli	Beşiktaşın Kaiserslauten'li futbolcu Olcan Şahan'ın transferi için kulübüyle görüşmelerine başlandığını borsaya bildirmesi

şekerpare-Şeker	1. Şekerpare, bir tatlı türü 2. Konya Torku Şekerspor	Çok anlamlı tevriye	ŞEKERPARE (FM 13 Ocak), resimli	Fenerbahçenin Spor Toto Kupasında Konya Torku Şekersporu 4-0 yenerek bir üst tura geçmesi
şen-Şen	1. Şen, mutlu 2. Futbolcu Volkan Şen'in soyadı	Çok anlamlı tevriye	FIRTINA SON ANDA ŞEN (S 13 Mart), resimli	Trabzonsporun son 20 dakikasına 1-0 yenik girdiği maçta Sivas'ı Alanzinho ve Volkan Şen'in golleriyle 2-1 yenmesi
şov-Sow	1. Şov 2. Fenerbahçeli futbolcu Moussa Sow	Cinaslı tevriye	FENER'DEN 'SÜPER' ŞOV (S 16 Nisan), resimli	Fenerbahçenin Süper Final maçında Trabzon'u 2-0 yendiği esnada Sow'un mükemmel oynayıp bir de gol atması ve Fenerbahçenin süper şov yapması
taş	1. Taş 2. Engel 3. Beşiktaş	Çok anlamlı tevriye	Ankara'nın taşına bak (H 9 Ocak), resimli	Beşiktaşın Ankara'da son sıradaki Ankaragücüyle 0-0 berabere kalarak puan kaybetmesi
tuş	1. Güreşte birinin sırt üstü yere gelerek yenilmesi, sporda yenilme 2. Yere sırt üstü uzanma	Çok anlamlı tevriye	SANİYEDE TUŞ (FM 31 Ocak), resimli (Beşiktaşlı bir futbolcunun sırt üstü uzanmış bir resmi)	(Beşiktaşlı bir futbolcunun sırtı üstü yerde uzandığı bir fotoğrafla birlikte) Beşiktaşın Kayserispora 47. saniyede yediği golle 1-0 yenilmesi
volkanik-Volkan	1. (Volkanik'in "volkan"ı) Trabzonsporlu Volkan Şen'in adı 2. Valkanik, volkanla ilgili	Çok anlamlı tevriye	VOLKANİK PATLAMA (FM 13 Mart), resimli	Bir önceki maçta muhteşem oynayan Volkan Şen'in bu maçta güzel oyununu bir de gol atarak âdeta volkan gibi patlama yapmasıyla Trabzonsporun 1-0 yenik durumdayken Sivassporu 2-1 yenmesi
yıldızlı	1. Yıldızlı, üzerinde yıldızı olan 2. Önemli	Çok anlamlı tevriye	Merak uyandıran YILDIZLI ZİYARET (H 5 Ocak), resimli	Üç kuvvet komutanın Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç'ı ziyaret etmesi

yiğit-Yiğit	1. Yiğit, kahraman 2. Manisasporlu Yiğit İncedemir'in adı	Çok anlamlı tevriye	Bir YİĞİT çıktı meydane (FM 17 Ocak), resimli	Fenerbahçenin Manisasporu 2-1 yendiği lig maçında uzatmalarda Manisasporlu Yiğit İncedamar'ın kendi kalesine attığı golle galibiyete ulaşması
zehirli	1. *mec.* Zararlı, tehlikeli 2. İçinde zehir olan, zehirli	Çok anlamlı tevriye	Açgözlülerin zehirli oyunu (B 26 Ocak), resimli	Bazı sanayi tesislerinin, baca ile atık su sistemlerinde zorunlu olarak sürekli çalıştırmaları gereken filtreleri devre dışı bırakarak dışarıya, çevre ve insan sağlığını tehlikeye atan zehirli gaz ile atık sular bırakmaları
201-1	2. 2011 yılı 1. 1-1 (bir bir berabere kalma)	Cinaslı tevriye	20**1-1** MODEL FENER (FM 5 Ocak), resimli	2011 yılının son maçında Antalyasporla 1-1 berabere kalan Fenerbahçenin 2012 yılının ilk maçında da Ordusporla 1-1 berabere kalması

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ METİNLERİNDEKİ ATASÖZLERİ VARLIĞI

Zeki KAYMAZ

Bu bildiride Çağatay Türkçesine ait manzum ve mensur metinlerde geçen atasözleri değerlendirilecektir.

Atasözleri, "kalıplaşmış sözler" olarak tarif edilmektedir. Bu sebeple çeşitli fikirlerin desteklenmesinde, yazar ve şairler için hazır söz hazineleridir. Dilin bu güçlü vasıtası, her zaman kullanılabilecek bu özelliği nedeniyle, yüzyıllardan beri dikkati çekmiş, çeşitli eserlerde kendine yer bulabilmiştir. Eski Türkçeden başlayarak, günümüze kadar Türkçenin değişik devrelerine ait eserlerde atasözlerine yer verildiğini görmekteyiz.

Atasözlerini kullanma sanatı edebiyatımızda "irsalimesel" içerisinde değerlendirilir. irsalimesel, bir fikri, bir görüşü ispatlama sanatıdır ve karşıdakini ikna etmeye yöneliktir. İkna ise çeşitli örnekler verilerek sağlanır. İşte atasözlerini de bu örnekler içinde mütalaa etmek gerekir. Bu sebeple "irsalimesel", icaz (az sözle çok şey ifade etme sanatı), teşbih (benzetme sanatı), telmih (hatırlatma sanatı) gibi edebî sanatlarla iç içe olan, yapılışı ustalık isteyen bir edebi sanattır.

Topladığımız atasözlerinin bazılarında yazarlar **çın imiş**, **mesel(dür)**, **ehl-i hikmet sözü**, **asru meşhur söz** diyerek atasözü söyleyeceklerini belirtmişlerdir:

Çın imiş kim bolsa köp kasap koy murdâr öler. (Ali Şir Nevayi, F. Kiber)

Bu mesel ruşen durur ari ki yağ yagka tamar. (Lutfi, Divan)

Asru meşhûrdur bu söz de beli

İt hürer kârvân köçer misali (S. Seyyare, Levend I)

Tabii ki pek çok atasözünde böyle bir ipucu verilmesine gerek duyulmamıştır.

Metin içerisindeki kullanılış özelliğine bakıldığında bazı atasözlerinin aynen kullanıldığı görülmektedir. Örneğin:

Biş parmak bir değil köp farkı bar. (Lugat-i Çağatay)

Bazı atasözlerinde de çok küçük söz farklılıkları görülmektedir. Örneğin:

Kisek kanatı sınuk kuş közige taş körünür. (Ali Şir Nevayi, F.Kiber)

"Kesek, kanadı kırık kuşa taş görünür"

Bazılarında ise bilinen bir atasözü farklı sözlerle ifade edilebilmektedir. Örneğin:

Tilbelerge sud kılmas kıl u kal. (Yusuf Emiri)

"Deli laftan anlamaz"

Bu örneklerin yanı sıra Çağatay Türkçesi metinlerinde başka bir dilden alınan atasözlerine de rastlanmaktadır. Örneğin: Bir Farsi mesel bar: **Merg be-yaran sûr est**. (Baburname)

Bildirinin asıl bölümünde elde edilen malzeme gösterilecek ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilecektir. Tabii olarak bazı atasözlerinin Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmamaktadır ve daha başka kaynaklara başvurmak gerekmektedir. **Bu meseldür kim kiyik bolmas işengen tag üze** (Hüseyin Baykara Divanı) örneğinde belli ki bir atasözü vardır ve bunun karşılığını ancak Yeni Uygur Türkçesinde bulmaktayız: İşengen tagda kiyik yatmas. "Güvendiğin dağda geyik yatmaz".

A. ATASÖZLERİ VARLIĞI

Köz açmassin diben kilgen kulumdur
Mesel çın boldı kim uyku ölümdür.

Ferhad ü Şirin (LII/106)

"Uyku küçük ölümdür."
"Uyku ölümün kardeşidir."
Uşaldı taş birle ol katıg baş
Meseldür kim uşatır taşnı taş

Ferhad ü Şirin (XL/93)

"Taşı taşa, başı başa vururlar."
"Taşı taşla yonarlar."
Asru meşhûrdur bu söz de beli
İt hürer kârvân köçer meseli

S. Seyyare (Levend I, 210)

"İt ürür kervan yürür."
İmes il râyı birle hükm-i takdîr
Ni kim takdîr aŋa bolmış ni tedbîr

Ferhad ü Şirin (LII/156)

Bu işke allınga hükm-i kazâ bir
Ni iş Hakdın kazâ bolmış rızâ bir
Ferhad ü Şirin (LIX/120)
Digil mindin ki ey şâh-ı Cihân-gîr
Tapılmas Tiŋri takdîriga tedbîr
Ferhad ü Şirin (LIX/117)
Her ni yazmış allınga kilk-i kazâ körmek kirek
Ay Nevâyî kaçmak olmas Tiŋriniŋ takdîridin
G. Sıgar (501/7)
Ay Nevayı bil ni kim bolgannı Hak takdiridin
Mundın özge emrdin könglüngni üz iligni yıg
G.Sıgar (306/7)
Deyr ara ösrük körüp zâhid mini ‘ayb eylemiş
Bilmemiş miskîn ki hiç iş hâric-i takdir imes
G. Sıgar (243/6)
Ni Hak yazgannı körmey çâre bar mu
Devâyî bolmayın âvâre bar mu
Ferhad ü Şirin (XLIX/119)
“Takdirde yazılan tedbirle bozulmaz.”
“Takdire rızadan gayrı çare olmaz.”
“Takdirin yaptığını tedbir bozamaz.”
“Alna yazılan/yazılı olan başa gelir.”
“Kaderden kaçılmaz, takdir ne ise o olur.”
Yılan nitkey urup nîş ejdehânı
İt ürmek birle yanmas kârvânî
Ferhad ü Şirin (XXXVII/6)
“İt ürümekle kervan yolundan kalmaz.”
“İt ürür kervan yürür.”
Bir evvel katla mülk-ârâga teskîn
Digil ‘âkıl kazâga eylemes kîn
Ferhad ü Şirin (XLIX/150)
“Kaza gelince daniş gözü kör olur.”
Kara taştın vefâ vü mihr ümîdin
Tama’ kılmak bolur yok âdemîdin
Ferhad ü Şirin, XLVIII/41
Kirek ‘ışk ehli kul bolmak bu sözge
Ki şehlig özgedir ‘âşıklık özge
Ferhad ü Şirin (Levend III, 11)

"Dostluk başka, alışveriş başkadır."
Birev kim 'ilm ile boldı berû-mend
Anga kim vâris oldı boldı ferzend

Ferhad ü Şirin, LIII/24

Ata hergiz ogul könglige bakmay
Ogulga hem ata ef'âli yakmay

Ferhad ü Şirin LI/12

Küyüp ol zâr-ı bî-kes mâtemidin
Ki hayvân bih vefâsız âdemîdin

Ferhad ü Şirin 218

Bu söz ehl-i hikmet dip turur hûb
Yamandın az bih kim yahşıdan köp

Ferhad ü Şirin (Levend III, 12)

'Işk ser-geştesi seyriga ni hâcet merkeb
Pûye kılmas mu koyunnıŋ ayagı bolsa yalaŋ

F. Kiber (376/2)

"Deliye pend, koyun ayağına bend olmaz"
Çün fenâ yolıga kirdim agzı könlümde ni tang
Kim sefer ehli çu 'azm itti bolur yanıda tuz

F. Kiber (223/3)

"Pilav yiyen/çorbayı içen, kaşığını belinde/yanında taşır."
Kişi 'aybın yüzige kılma izhâr
Te'emmül iyle öz 'aybıngga zinhâr

F. Kiber (769)

"Her kişi kendi ayıbını gözetir."
Dünyî vü 'ukbî ikisi cem' bolmas iy refîk
Kim ki ikki kime uçını tutar bolur garîk

F. Kiber (763)

"Bir gemide iki kaptan olmaz."
Tîre âhım ilge zâhir kıldı könlüm köymekin
Gerçi ot yaşursa anı âşkâr iyler tütün

F. Kiber (462/4)

"Ateş olmayan yerden duman çıkmaz."
Yüz tapıp kıldıng uzun şâm-ı gamımnı iy kuyaş
Ta kuyaş magribka mâyil sâyesi köprek uzun

F. Kiber (462/2)

"Akşamın gölgesi uzun olur."
Hân-kahnı bagladıng iy şeyh ü kıldıng 'azm-i deyr
Yüz işik açıldı ger baglandı irse bir işik

F. Kiber (344/7)

"Bir kapı kapanırsa bin kapı açılır."
"Allah bir kapıyı kaparsa, bin kapıyı açar."
İlni hvâr iylegen tama' bilgil
Dâyımâ 'azze men- kana' bilgil

F. Kiber (758)

"Her kötülüğün başı tamahtır."
Hûblar tîgı yitişmestin burun bu zâr öler
Çın imiş bu kim bolsa köp kassâb koy murdâr öler

F. Kiber (761)

"Kasabın çok olduğu yerde koyun murdar olur."
Yukar yamanlıg ana kim kirer yaman il ara
Kömür ara ilig urgan kılur iligni kara

F. Kiber (761)

"Kömürcü dükkânına giren yüzü kara çıkar."
"Kömürcü ile dost olanın eline kara bulaşır."
Çu bardı haste-min ansız her-âyine ki kişi
Ki candın olsa yıragrak bolur ölümge yavuk

F. Kiber 324/2

Köngülge fütur olmayın râz açılmas
Sadef ger bütün olsa gevher saçılmas

F. Kiber 759

Yok érdi mu'âlecetde behbûd
Çün yétdi ecel 'ilac né sûd

Leyla vü Mecnun (3160)

"Vadesi gelmişe çare yoktur."
"Ecele çare bulunmaz, her şeye çare bulunur."
Tecrid ile tıfl olur hıred-mend
Sâkinlik ile kamış bolur kand

Leyla vü Mecnun (2450)

Te'emmül bile kâm peydâ bolur
Tahammül bile gûre helvâ bolur

S. İskenderi (4470)

"Sabırla koruk helva olur."
"Sabır zordur, meyvesi tatlıdır."
Gerçi kilmek irür irâdet ile
Lîk kitmek irür icâzet ile

S. Seyyare (Levend III,12)

"Gelmek iradet, gitmek icazet (iledir)."
Her kişi kim birevge kazgay çâh
Tüşgey ol çâh ara özi nâgâh

S. Seyyare (Levend I, 210)

"Kim elin kuyusunu kazarsa kendi düşer içine."
"El için kuyu kazan, kendi düşer içine."
Zâde-i tâb' ilge hôş körünür
Oglı zengîge hûr-veş körünür

S. Seyyare (Levend III, 13)

Niçe bûm ferzendi menhûsdur
Öz allıda hôş-cilve tâvûsdur

S. İskenderi (Levend I, 210)

"Kuzguna yavrusu anka görünür."
"Kuzguna sormuşlar 'Güzel kimdir?', 'Yavrularımdır.'" demiş.
Kim ki felek sarı atar taşını
Taş ile âzürde kılur başını

H. Ebrar (Levend III,11)

"Felekle döğüşen akibet yenilir."
"Göğe taş atan kendi başını yarar."
Kılmadı ming düşmân-ı kîn-hâh okı
Ol yire kim eyledi bir âh okı

H. Ebrar (Levend III, 11)

"Mazlumun ahı indirir şahı."
"Mazlumun/kimsenin ahı yerde kalmaz."
Râ'î isen tut bu nefes yahşi pâs
Her koyunı öz ayagı birle as

H. Ebrar (Levend I, 210)

"Her koyun kendi bacağından asılır."
Ferd kişi devrde tapmas nevâ
Yalguz avuçdın kim işitmiş sadâ

H. Ebrar (Levend III, 11)

"Bir elin sesi çıkmaz."
"Bir elin nesi var, iki elin sesi var."
Tinç köngül birle katıksız omaç
Bih ki birev minneti birle gülaç

H. Ebrar (Levend III, 11)

"Elin türlü taamından bizim tarhanamız yeğdir."
Hatka bakıp kördi bu mestûr idi
Hâm tama' dehrde rencûr idi

H. Ebrar (Levend III, 11)

"Haset eden mahrum kalır."
"Hasut asla rahat etmez."
Vakti bile kıldı hurûs ün 'ayân
Kılmadı bir lahza kürük mâkiyân

H. Ebrar (Levend III,11)

"Her şey vakti ile olur, horoz bile vaktinde öter."
"Horoz bile vakitsiz ötmez."
Tün bile subh muvâfık durur
Evveli kâzib songı sâdık durur

H. Ebrar (Levend III,11)

ni endâzesiz gam ni hadsız sürûr
kirek işte âyîn-i hayrü'l-umûr

S. İskenderi (6813)

"Ne çok üzül ne çok sevin."
Bi hamdil'lah ol gül tapıp reng ü bû
Bir akkan arıkka yana aktı su

S. İskenderi (520)

"Su aktığı yere akar."
anga eşk tökmekde ma'zûr idi
'aceb iş ki kan birle kan yur idi

S. İskenderi (3950)

"Kanı kanla yumazlar, kanı su ile yurlar."
hemol gûy atılgaç kaçıp yek be-yek
meseldür ki ming kargaga bir kisek

S. İskenderi (3016)

"Bin kargaya bir sapan taşı yeter."
dimişsin niçe söz ki hadding imes
kişi bilse haddin söz andak dimes

S. İskenderi (1719)

"Kişi haddini bilmek edeptir."
"Kişi noksanını bilmek gibi irfan olmaz."
"Sözünü pişirmeden söyleme."
eger 'adl 'âlemde tutmas vücûd
peşîmanlıg itmes bu 'âlemde sûd

S. İskenderi (1461)

Kolumda eger nakd-ı maksûd imes
Peşîmânlıgımdın velî sûd imes

S. İskenderi (6502)

Andak iş kıl kim peşîmân bolmagay sin kim imes
Hîç asıg çün hâtâ boldı peşîmânlıgda hayf

G. Sıgar (314/6)

"Pişmanlık fayda etmez."
Vaslın iste ay köngül şayed ki ahır tapka sin
Çün mesel dur kim tapar her nimeni cuyendesi

G. Sıgar (595/3)

"Arayan bulur, inleyen ölür."
Çün mesel boldı saçın zulm içre yaşurmak ni sûd
Müşk isin yaşursa bolmas bu mesel meşhûr irür

G. Sıgar (193/2)

"Misk yerini belli eder."
Niçe tâc-verdür kiserler başın
Çü hengâmsız nagme tartar hurûs

G. Sıgar 706/XXIII

"Vakitsiz öten horozun başını keserler."
Vasl hırmanı Nevayiga imes hiç 'aceb
Çünki mahrum bolur her kişi kim bolsa haris

G. Sıgar (283/7)

"Haris olan mahrum kalır."
Sin öz hulkungnı tüzgil bolma il ahlâkıdın hursend
Kişige çün kişi ferzendi hergiz bolmadı ferzend

G. Sıgar 119/1

"El adamından oğul olmaz."
İçimde 'ışkdın yüz berk u dem urmakda zehrem yok
Öy içre ot salup veh müşkil irmiş asramaglıg dûd

G. Sıgar (121/2)

"Ateş dumansız olmaz."
Gam berki vü mihnet tüni zâyende bolsa 'ışkdın
Tang yok ki otka geh şerer gâhî tütün ferzend irür

G. Sıgar (139/6)

"Ateşin oğlu kül olur."
Yıglasam könglümge işim âh-ı derd-âlûd irür
Otka kim yamgur yagar anıng nişânı dûd irür

G. Sıgar 141/1

"Ateş olmayan yerden duman çıkmaz."
Köngül 'alil ise farig imes havatırdın
Cerahat üzre yıgılmak turur cibinge havas

G. Sıgar (282/3)

"Kokmuş ete sinek çok konar."
Ay Nevâyî fitne yagdursa ol ay 'ışk ehliga
Āsmândın her ni kim kilse ni kılgay çâre il

G. Sıgar 405/7

"Gökden ne yağdı da yer kabul etmedi."
Tapmaduk gül-reng cami bi-humar ay bagban
Veh ki bu gül-şen ara gül bütmes irmiş harsız

G. Sıgar (212/6)

"Gül dikensiz olmaz."
Ölügni kişi defn ite almas veli her kün
Yüz tig kılur defn közüng bolgalı cellad

G. Sıgar (122/6)

"Ölüye gününde ağlarlar."
Nevâyî tiling asragıl zînhâr
Diseng kim yimey dehr işidin füsûs

G. Sıgar 706/XXIII

"Dil susmayınca baş esen olmaz."
"Dilini tutan başını kurtarır."
Kirdi ger şeydâ köngül ay 'ışk nâsıh pendiga
Gam yime dîvâneler hûyıga bolmas i'timâd

G. Sıgar 124/5

(Deliye itimat olmaz.)
"Deli sözü kaleme gelmez."
'Ārızın yapgaç közümdin saçılur her lahza yaş
Eyle kim peydâ bolur yulduz nihân bolgaç kuyaş

G. Sıgar (260/1)

Zülfi ser-keşlik kılur niçe ol ay çikse kad
Sâye gerçi kıskarur dâyim biyik bolgaç kuyaş

G. Sıgar (270/2)

Yirge saçıng südrelür külbemge kirseng ham bolup
Mihr pest olgan zaman andak ki tapgay sâye tûl

G. Sıgar (388/6)

Kildi manga çü bilini çiktim mesel durur
Kim tartsa bolur kilüri bolsa kıl bile

G. Sıgar 549/2

'Işkı dur can perdeside ruşen ittim dostlar
Niçe köygey min harir içinde otnı yaşurup

G. Sıgar (56/4)

"Ateşle pamuğun oyunu olmaz."
Ol perî köngli üçün rûhum esîr ü zâr irür
Bü'l-'aceb taşî kanatsız kuşga pid-rüftâr irür

G. Sıgar (145/1)

Şikeste köŋlüme az gam bolup turur külli
Kisek kanatı sınuk kuş közige taş körünür.

F. Kiber 198/3

"Kesek kanadı kırık kuşa taş görünür."
Ham bolup yir öpmekim kûyide her yandın ni 'ayb
Ka'bega câyiz durur her sarıdan kılmak namaz.

F. Kiber 219/6

Köp savukluk kirek olmakka köngül mahz-ı riyâ
Bahr muz baglamagay su yüzini tutmasa sang

F. Kiber 376/5

İski 'âlemga köngül köp baglama
Kim müsâfirga vatan bolmas ribât

F. Kiber 295/6

İy köngül iyleme deh riski ribâtın mesken
Kim ribât olmadı hergiz sefer ehliga vatan

F. Kiber 489/1

Eşk ara öldüm yıgıştur imdi zülfüng şeştini
Kim su üzre kilgüsi deryâ ara ölgen balık

F. Kiber 313/3

İy Nevâyî yâr za'fı buzdı könglüm iyle kim
Memleket bolgay harâb olgan zamân sultanga za'f

F. Kiber 321/7

Gafil olma nazardın itse 'adû
Şem' öçürgende yil körünür mü

F. Kiber 760

Ni safâ lâfın urar Hindû-yı âteş-dânî
Öy yarutmas kösev on katla yarutsang anı

F. Kiber 750

Baruban ahbâb u min gaflet esîri bolmagım
Eyledür kim it uyup kaldı vü köçti kârvân

F. Kiber (Levend I, 211)

Tagnı kum iylemeklik sa'y ile bolgay velîk
Şîşe-i sâ'at kumınıŋ riştesi bolmas tügün

F. Kiber 730/2

Çu bardı haste-min ansız her-âyîne ki kişi
Ki cândın olsa yıragrak bolur ölümge yavuk

F. Kiber 324/2

Désem ki terk-i 'ışkıng étey pütme ey peri
Kim tilbeler hadîsiga köp e'tibâr yok

Osmanof, 137

"Deli sözü kaleme gemez."
Niçe semer saçmag ise şâh işi
Köprek atar taş anı tirgen kişi

H. Ebrar (Levend III, 11)

"Meyveli ağaca taş atan çok olur."
Yâr ki âyîn-i vefâ yok anga
Şem' kibidür ki ziyâ yok anga

H. Ebrar (Levend III, 11)

"Dilberde vefa olmaz."
egerçi irür müşek atmak işi
bulut mamugın örtey almas kişi

S. İskenderi (1151)

"Buluttan pamuk yakılmaz."
kaçan saçsa tofrakka bugday birev
yok imkân kim ol arpa kılgay direv

ve ger arpa hem saçsa bolmakka tok
anga bugday urmanıng imkânı yok

S. İskenderi (3088-3089)

"Arpa eken buğday biçmez."
uşak kand on tuzga mânend irür
velîkin biri tuz biri kand irür

S. İskenderi (1396)

"Şap ile şeker beyaz amma bir değil."
şehî kim anga 'adl bünyâd olur
netîce bu kim mülki âbâd olur

S. İskenderi (1472)

"Adalet mülkün temelidir."
pey-â-pey çüçük söz çü peygâm olur
anıng dik heşen-i cân-ver râm olur

S. İskenderi (4473)

yılan cîb ara salmak itme heves
kim âhır yılandur bu tesbîh imes

S. İskenderi (2378)

işik it yiridür ger alsun töri
möşükke makam oldı öyning kurı

S. İskenderi (2379)

börige kişi tu'me kılsa kuzı
özige belâ hâsıl eyler özi

S. İskenderi (2370)

Ey kim yüzüng kuyaş idi sargardı şeybdin
Bilgil ki sarganır oyakur çagıda kuyaş

N. Şebab 250/6

Rakîb olgaç kıldı şeb-rengini her yan çihre-ger
Sâye gerçi köp zuhûr itmes kuyaş bolgaç biyik

N. Şebab 331/4

Mezra'-ı dehr ara saç lut ile ihsan tuhmı
Her ni ikseng anı ok çunki orar-sin ahir

B.Vasat 172/6

"Ne ekersen onu biçersin."
Kaddi kopgaç serv eger tüşse ayagın öpkeli
Yok 'aceb kim pest olur kuyaş bolgaç yitik

B. Vasat 329/2

Vaktıda tartıban hurūs nidā
Ni necāset ki mākiyān yimegey
B. Vasat 688

Tınç köngül bile yavgan omaç yahşırak ki tekellüf ü meşakkat bile kandî gülaç. (M. Kulub 177)

"Elin türlü taamından bizim tarhanamız yeğdir."

Hak malın köydürgenni divane dirler ve yaruk künde kafuri şem' yakkannı 'akldın bigane dirler. (M. Kulub 133-134)

(Ehmek kündüzi çirak yakidu, yégi tükep kéçisi ayga bakidu. Uyg. Atsz. Dey. 167)

Sıhhat tileseng köp yime, 'izzet tileseng köp dime. (M. Kulub 191)

"Az ye, uzun ye."

Tilbe kulagıga pend, kuyun ayagıga bend. (M. Kulub 191)

"Karaya sabun, deliye öğüt neylesin."

Dost cevridin iğrenme, düşmen bîdâdıdın küngrenme. (M. Kulub 191)

"Dostun zahmeti, düşmandan çok olur."

Fasıkdın hayâ tileme, zâlimdin vefâ tileme. (M. Kulub 192)

"Hayasızda insaf olmaz, insafsızda haya."

"Hayası olmayanın insafı da olmaz."

Arıgsız işi safâ bolmas, it gınçısı 'asâ bolmas. (M. Kulub 192)

(Bulaşığın işi temiz olmaz, it çomağı asa olmaz.)

"Her eğri ağaçtan yay olmaz."

Kâni' tilenmes ferzâne, kanâ'at tükenmes hizâne. (M. Kulub 192)

Kanaatkâr dilenmez derviş, kanaat tükenmez hazinedir.

Cuhûd öz dînidin mehcûr, hasûd öz fi'ilidin rencûr. (M.Kulub 192)

"Hasut asla rahat etmez."
"Haset eden mahrum kalır."
"Haris olan mahrum kalır."

Yaman bile yahşı arasıda köp farkdur, iki kimening uçın tutkan garkdur. (M. Kulub 192-193)

(Yahşi bilen yamanniñ yer bilen asman perki bar. Uyg. Atsz. Dey. 313)

(İkki kemeniñ kuyrugini tutkan kişi suga çöker. Uyg. Atsz. Dey. 205)

"İki kaptan bir gemiyi batırır."

Yamandın yahşılık köz tutmak fâsid hayâldur. İtdin kiyikke ve möşüktin kebûterga şefkat muhâldur. (M. Kulub 193)

(Yahşidin capa, yamandin vapa kelmez. Uyg.Atsz.Dey. 316)

"Kötüden iyilik beklenmez."

Adem bile şeytân muhâlefetin unutma, ata düşmenin özüngge dost tutma. (M. Kulub 194)

"Baba düşmanı oğul dostu olmaz."

"Atasına düşman olan, evladına dost olmaz."

Dânâ düşmendin nef' imkânı bar ve nâdân dostdın zarâr imkânı köprek. (M. Kulub 194)

"Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır/yeğdir."

"Deli dostun olacağına, akıllı düşmanın olsun."

Bî-fâyide sözni köp aytma, fâyidelig sözni köp işitürdin kaytma. (M. Kulub 196)

"Az söyle çok dinle."

"Çok dinleyip az söylemek gerekir."

Az digen az yanılır, az yigen yıkılur."

(M. Kulub 196)

"Çok söyleyen çok yanılır."

Söz bar ki işitküçi teniga cân kivirür ve söz bar ki aytkuçı başın yilge birür. (M. Kulub 197)

"Söz var ki iş bitirir, söz var baş yitirir."

Aytar sözni ayt, aytmas sözdin kayt. (M. Kulub 198)

"Söylenecek söz var, söylenmeyecek söz var."

"Her şey söylenmez."

Gevher balçıkka tüşken bile kıymeti uşalmas ve öz bahâsıdın kalmas. (M. Kulub 173)

"Altın çamura düşmekle kıymetten düşmez."

Mülâyim tekellüm vahşilerni ülfet sarı başkurur, füsünger füsun bile yılanı töşükdin çıkarur. (M. Kulub 151)

"Güler yüz, tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır."

Sabr bile köp baglıg iş açılur. (M. Kulub 167)

"Sabır ile her iş olur."

Yol ikidür cürm birdür tevbe bir

Ol yol er bağlandı açukdur bu yol. (M. Kulub 149)

"Allah bir kapıyı kaparsa, bin kapıyı açar."

Kimge kim Hak rûzî eyleydür tarîk-i 'âfiyet

Āşkârâ eylemes ni tâ'at u ni ma'siyet (M. Kulub, 167)

"İbadet de gizli, kabahat de."

Hvârlıglar başı tama' bilgil

Dâyimâ 'azze men kana' bilgil (M. Kulub 166)

"Her kötülüğün başı tamahtır."

"Tamah insanı baştan çıkarır."

Bînendedür olsa kişi öz 'aybıga hâzır

Köz açsa bolurga yanalar 'aybıga nâzır (M. Kulub 197)

"Her kişi kendi ayıbını gözetir."

Vücûdı altunı ol kalb u gışşdın ayrılıban

Ni cevherî anı körse tapar tamâm 'ıyâr (M. Kulub 123)

"Altının kıymetini sarraf bilir."

"Altını sarrafa sor, cevahiri/cevheri kuyumcuya."

Hıred-mend pendini körgen acıg

Songıda peşîmânlıgı ni asıg (M. Kulub 171)

Ökte hükmi birevni kılsa nâ-bûd ol zamân peşîmân bolmak ni sûd. (M. Kulub 145)

"Son pişmanlık fayda vermez."

Her kimse ki eylemes aşukmaknı hayâl

Yafragnı ipek kılur çiçek berkini bal (M. Kulub 167)

"Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas."

Az az örgenip dânâ bolur, katre katre yıgılıp deryâ bolur." (M. Kulub 176-177)

"Damlaya damlaya göl olur."

'Akıl çındın özge dimes ammâ

Barça çınnı hem dimek 'âkıl işi imes (M. Kulub 198)

"Her doğruyu söyleme iyi değildir."

"Her bilinen söylenmez."

İrdin söz hüner, ipçidin böz hüner. (M. Kulub 195)

Cimri ökünüp biyik bolmas, öçkü yügürüp kiyik bolmas. (M. Kulub 195)

Tirlegen ayılur, ösürgen tayılur. (M. Kulub 191)

Bu nidâ yamanlarnı fisk küncidin mescid sarı başkarur, andak ki füsûn-gerler yılanı terâne bile töşükdin çıkarur. (M. Kulub 38)

Kiçe işner kurt zebâne işin kılmas ve köpelek pervâne işin. (M. Kulub 141)

(Gece yıldız böceği alevin işini yapmaz, kelebek pervanenin işini yapmaz.)

Yasancak merdâne bolmas, köpelek pervâne bolmas. (M. Kulub 191)

(Değnekten oklava olmaz, kelebekten pervane olmaz.)

"Ağaçtan maşa olmaz."

Tive kuşın yüklep köçse bolmas ve çadır kanatın açıp uçsa bolmas. (M. Kulub 191)

(Deve kuşu yük yüklenip göçemez, çadır kanadını açıp, uçamaz.)

Ot işi kavurmak ve yil işi savurmak. (M. Kulub 191)

Sunıng mezesi muz bile, aşnıng ta'mı tuz bile. (M. Kulub 191)

(Aşniñ temi tuz bilen. Uyg.Atsz.Dey. 96)

Yahşı libâs tenga ârâyiş, yahşı koldaş cânga âsâyiş. (M. Kulub 191)

(Adem zinniti kiyim, yagaç zinniti yopurmak. Uyg.Atsz.Dey. 76)

Tami'din kerem tileme ve gedâdın direm tileme. (M. Kulub 191)

Bahîldin emânet 'aceb, kerîmdin hıyânet 'aceb. (M. Kulub 191)

"Asilzadeden kemlik gelmez."

Çakınnıng sîmîn ügse bolmas, yagın riştesin tügse bolmas (M. Kulub 191)

(Şimşeğin gümüşü toplanmaz, yağmurun ipliği düğümlenmez.)

Bî-pâk hem-demlıkka yaramas, nâ-pâk mahremlıkka yaramas. (M. Kulub 191)

İrning kılıgı, sütning ılıgı. (M. Kulub 191)

Mâllık nâdânnıng dimegi ma'lûm, altunluk çipinning yimegi ma'lûm. (M. Kulub 192)

Küler yüz bile 'atâ, sahâ üstige sahâ. (M. Kulub 192)

İlge koşulgan ârâyiş taptı, ildin üzülgen âşâyiş taptı. (M. Kulub 192)

Her yügürgen yavuşmas, her ayrılgan kavuşmas. (M. Kulub 192)

Hasm niçe hakîr bolsa köngül kozgatur, has niçe uşak bolsa köz bulgatur. (M. Kulub 192)

"Düşmanın karınca ise de hor bakma."

Uşaklar işi nime bolmas, piste kabuzagı kime bolmas. (M. Kulub 192)

(Çocuk oyunundan nesne olmaz, fıstık kabuğundan gemi olmaz.)

Muhannes ni haşv ki dimegey, mâkiyân ni necâset ki yimegey. (M. Kulub 195)

Hıred-mend çın sözdin özge dimes

Veli barça çın hem digülük imes (M. Kulub 198)

Kişi sözni çın dise zîbâ durur

Niçe muhtasar bolsa evlâ durur (M. Kulub, 198)

Yaman yahşını Tingridin anlagıl

Yamannı yaman yahşını yahşı bil (M. Kulub 165)

Hem anı deccâl tapıp hem nebî

'İsî ile ting mü bolur merkebi (M. Kulub 150)

Bilmegenni sorup örgengen 'âlim ve 'arlanıp sormayan özige zâlim. (M. Kulub 176-177)

(Bilmegenni sorap bilgen kişi alim, iza tartip sorumigan özige zalim. Uyg.Atsz.Dey. 132)

"Adam sormakla alim olur."
Kişi özni yasagan birle bolur mu 'âşık
Subh-ı kâzib yarumas eyle ki subh-ı sâdık (M. Kulub 141)

Kâbilga terbiyet irür ol nev' kim güher
Tüşse necâset içre yugay kimse anı pâk
Ger it üzümige kişi mey birle birse su
Bu terbiyet bile kıla algay mu anı tâk (M. Kulub 173-174)

Köp dimek birle bolmagıl nâdân
Köp yimek birle bolmagıl hayvân (M. Kulub, 172)

İşek mınçagın tâcga tikken bile firûze yirin tutmas ve hiç kim anın kem-bahâlıgın unutmas. (M. Kulub 173)

"Cevahir çarşısında boncuk satılmaz."
Kırk âdem bir yana kıngır âdem bir yana
Söylemişler bu sözi irtekiler merdâne
L. Çağatay, 250

Agyâr ile men olurmıyım yâr
Bir yirde turalmas iki kıskanç
L. Çağatay, 247

Kemlikde kemâl
Köplikde zevâl
L. Çağatay, 241

"Nerde çokluk, orda bokluk."
Tım tım tamup köl bolur
Hiç tapmasa çöl bolur
L. Çağatay, 272

(Tama tama köl bolar, tamlimasa çöl bolar. Uyg.Atsz.Dey. 295)

"Damlaya damlaya göl olur, aka aka sel olur."
Yar katıg köngli ekşimdin mülâyim bolmadı
Sûd kılmas her kaçan yamgur yagar taş üstige
L. Çağatay (Fazli), 299

Köngül yapmak çu kilmeydür ilingdin
Köngülni yıkmagıng bâri tilingdin
L. Çağatay, 275

"Elinden (gönlünden) gelmezse, bari dilinden gelsin."
Kim yamanlık kılsa kılgıl yahşılık
L. Çağatay, 232

"Sana kötülük edene sen iyilik et."
Yükin yüklep yola kirgen merdân bolur
Kılaguzsuz yolga kirgen hayrân bolur.
L. Çağatay,

"Kılavuzsuz yola çıkan yolunu şaşırır."
Cinsi birlik herkesin bir 'aklı bar
Biş parmak bir değil köp farkı bar
L. Çağatay, 92

"Beş parmak bir değildir."
Kiçme nâmerd köprisindin
Koy aparsın su sini
L. Çağatay,3

"Minnet ile koklama gülü, al eline suseni,
Geçme namert köprüsünden ko aparsın su seni."
Hatuna mâl birme kâl birgin.
L. Çağatay, 251

Baka ve baga iti gûşt bolmas
Högek ve kıskadın dôst bolmas
L. Çağatay, 288

"Bacağı kısadan, sakalı köseden sakınmalı."
Yaşık guştung şurbasında tat bolmas
Guma her çend ayım olsa zât olmas
L. Çağatay, 295

"Halayıktan kadın olmaz, gül ağacından odun."
Bir yutum su kimseye birmez bahîl
Gerçi olsa agniyâdın ol rezîl
L. Çağatay, 304

Batır mıltıksız bolmas, balık kıltıksız.
L. Çağatay, 248

Yamanıng yahşısı bolgunça yahşınıng yamanı bol
Karamuk dânesi bolgunça bugdayıng samanı bol
L. Çağatay, 216

"Karimuk danisi bolgiçe, bugdayniñ samini bol." (Uyg.Atsz.Dey. 270)

Galburda su turmas çıgılda seyl
L. Çağatay, 221

"Gırbal ile su taşınmaz."
Her tivedin bugrı bolmas ner bolmas
Her âdemdin seyyid bolmas ir bolmas
L. Çağatay, 82

Böceksiz yir bolmas
Müridsiz pîr olmas
L. Çağatay, 77

Altun ısırga ki kulak ağrıtur
Zer-hal etiktür ki ayak ağrıtur
Halka- i zerrîn kulag ârâyişi
King ötük oldı ayag âsâyişi
L. Çağatay (Nevayi), 26

"Ötügüñ tar bolsa, dünyaniñ keñligi nime kérek." (Uyg.Atsz.Dey. 256)

"Ne eyleyim dünya bolluğunu ayakkabım dar ise."

Kalmak algan karımas
Argımak mingen harımas
L. Çağatay, 9

Kuvanmagın dôstungga
Saman tıkar postungga
L. Çağatay, 241

İşenmegin dostungga
Saman tıkar postungga
L. Çağatay, 53

(İşenmigin dostuñga, saman tikar postuñga. Uyg.Atsz.Dey. 210)

"İnanma dostuna, saman doldurur postuna."

Yangı biyik bolgan öz ilni çapar

Köpek tok bolsa igesini kapar

L. Çağatay, 144

İt simirse igesin kapar. Şecere-i Türk (10-19)

"İt semrise, égisini çişler." (Uyg.Atsz.Dey. 211)

"Kuduz köpek önce sahibini ısırır."

On derviş bir pelâsnıng yüzige sıgar, iki padşah yir yüzige sıgmas. Şecere-i Türk (81-11)

"Dokuz abdal bir kilimde uyur, iki padişah bir iklime sığmaz."

Öksüz, öz kindigin özi kiser. Şecere-i Türk (2-10)

"Öksüz kendi göbeğini kendi keser."

Tumanlı kün âfitâb bolur, tumannıng songı yaruk bolmay bolmas. Ş. Terakime 87a.2

Bir kınga ikki kılıç sıgmas Ş. Terakime 83b.16

"İki kılıç bir kına girmez."

Bir hatunnı ikki er alıp olturabilmes

Bir yurtga ikki töre sıgmas Ş. Terakime 83b.16-17

"Bir tahta iki padişah sığmaz."

"İki aslan bir posta sığmaz."

Kızdın bolgannıng dostlıkı bolmas Ş. Terakime 89a.9-10

"El adamından oğul olmaz."

"Çam ağacından ağıl olmaz, el oğlundan oğul olmaz."

Hân bir olsa il düzelir ve ikki bolsa il buzulur. Ş. Terakime 83b.15

"Bir tahta iki padişah sığmaz."

Düşmen ne dimes tüşke ni kirmes. Baburname, 144b.17

(Çüşke nime kirmeydu, düşmen nime dimeydu. Uyg. Atsz. Dey. 156)

"İnsan düşünde ne görmez, deliyse ne söylemez."

Inanmagıl dostungga, saman tıkar postungga. Baburname, 78b. 19-20

"İnanma dostuna saman doldurur postuna."

Ting bolmagunça tuş bolmas. Baburname 141b.5-6

"Denk olmayan buluşmaz."

Bir vilâyetka iki pâdişah ve bir çerikke iki mîr-i sipâh mûcib-i tefrika ve vîrânlık ve sebeb-i fitne ve perîşânlıkdur. Baburname, 121a.10

Garaz kim iş kapuga kilgen mahalde cidd ü ihtimâmnı taksîr kılmamak kirek songra peşimânlık bî-faydadur. Baburname 109b.3-4

"Son pişmanlık fayda etmez."

"Burungılar dip tururlar kim kurgan birkitmekke baş kirek, iki kol kirek, iki but kirek. Baş serdar bolgay, iki kol iki tarafdın kilür kömek ve meded bolgay, iki but kurgannıng suyı bile zâhiresi bolgay. Baburname, 94a. 10-13

"Bir atalar sözü vardır: Bir kurganı tahkim etmek için bir baş, iki kol ve iki ayak lazımdır. Baş "kumandan", iki kol "iki taraftan gelecek olan imdat ve yardım", iki ayak "kurganın suyu ve zâhiresidir."

Kapudagını kapmasa karıguça kaygurur. Baburname, 73a.9-10

"Demir tavında, dilber çağında."

Könüldin kim könülge yol durur dérler galat érmiş

Ki mihrim hîç te'sîr étmedi nâmihribânımga Bayram Han, 6(315)

"Gönülden gönüle yol vardır."
Sindin ayrılgaç manga zindân-ı gam boldı vatan
Bu meseldür bolmasın hiç bende sultândın cüdâ
Yusuf Emiri, 14/3

Külmengizler mini rüsvâlıgıma
Tilbede neng ile hem 'âr olmas
Yusuf Emiri, 106/7

"Deli arlanmaz, soyu arlanır."
Terbiyet kılgan bile nâ-asl bolmas âdemi
İpni yüz elvân ile reng itseler bolmas itek
Yusuf Emiri, 187/5

Hâl-i 'anberîning mü şekkerîn lebing üzre
Yâ meger çibin kondı şevk birle bal içre
Yusuf Emiri, 296/2

Kara hâling müdür ol la'l-i gül-fâm üze yâ kim
Çibin konmış mu yâ şehd isteyüp şeker bile bala
Yusuf Emiri, 310/5

"Bal olan yerde sinek de olur."
Zâhidâ pendingni kılmas min kabûl
Tilbelerga sûd kılmas kâl u kîl
Yusuf Emiri, 368

"Deli laftan anlamaz."
Karaya sabun, deliye öğüt neylesin."
Körüptür gül yüzin bülbül hemîşe
Tikenlerge yavuktur gül hemîşe
Yusuf Emiri, Dehname 370

"Gül dikensiz olmaz."
Köründü közünge il resm ü hûyı
Yana akkan arıkka kildi suyı
Yusuf Emiri, Dehname 688

"Su aktığı yere akar."
sin hod aytur-sin ki 'ışk içre kirek könglünge sabr
sabr iterge iy refik ol mihr-bân könglüm kanı
H.Baykara Div. 188/5

"Aşığa ya sabır, ya sefer gerek."
iy Hüseynî yâr her dem gâyib olgaç kiç kilür
sehv imiş ol nükte ki il 'ömr işin dirler şitâb
H. Baykara Div. 14/7

aytsam iy 'ömr barurda şitâbıng ni idi
nâz ile dir kim 'aceb yok 'ömr işi bolmak şitâb
H. Baykara Div. 13/5

"Dünya rüya gibidir."
"Ömür/dünya işi çabuk geçer."
şart irür çün her kişi öz yarıga hem-renglık
tuttı cismimni kara dûd üzre könglüm âzeri
H. Baykara Div. 180/2

"Davul dengi dengine (diye) çalar."
bü'l 'aceb irmes melâhatlık lebing üstide hâl
kim çibin gâhî bolur sakin nemek-dân üstine
H. Baykara Div. 165/5

noktadur yâ hâl-i müşkîn ol leb-i mey-gûn üze
yâ anga ohşar ki kongay şeker üstinde çibin
H. Baykara Div. 130/4

"Bal olan yerde sinek de olur."
"Sinek bir damla pekmeze konar, bir fıçı sirkeye gelmez."
hayretim bar tâ kara kılmış libâsın ol perî
kim karangu tünde körmiş âftâb-ı hâverî
H. Baykara Div. 180/1

"Karanlık gecede parlak güneşi kim görmüş."
iy ki dirsin 'ışk sırrın zâr könglüngde yaşur
şu'leni hâşâk ara kılmak ni imkândur nihân
H. Baykara Div. 118/4

"Alev çöp arasında gizlenmez."
dise könglüm tutgum özge yâr 'ışkıng terkin it
'ayb imestür mest ile divânedin lâf u güzâf
H. Baykara Div. 70/5

"Delinin sözü, sarhoşun gözü."
"Delinin diline perhizi yoktur."
"Deli sözü kaleme gelmez."
çıksa könglümdin demâdem ıssıg ah irmes 'aceb
kim semûm olgusı otlug tagdın isken riyâh
H. Baykara Div. 28/4

"Ateşli dağdan esen rüzgâr sıcak olur."
ser-nüviştim 'ışk imiş ey şeyh körmey çâre yok
Her kişining allıga ni kim ezelde yazılır
H. Baykara Div. 41/6

"Alında yazılı olan başa gelir."
"Alın yazısı değişmez."
tâ hatıng çıkmay durur kılgıl vefâ hattın rakam
kim bu gülşen gülleri bolmas tikensiz a yigit
H. Baykara Div. 23/6

'âfiyet küncin tutay dir-min kutulup 'ışkdın
veh ki özge kılsa bolmas Tingrining takdîrini
H. Baykara Div. 185/3

ger Hüseyni köngli saydın avlamas ol bagrı taş
bu meseldür kim kiyik bolmas işengen tag üze
H. Baykara Div. 168/7

"İşengen tagda kiyik yatmaz" (Uyg. Atsz. Dey. 209)
(Güvendiğin dağda geyik yatmaz.)
bardılar ahbâb u min hicrân esiri bolmışam
İt uyup kalmış dagı eh kim köçüpdür kârvân
H. Baykara Div 122/7

bizge 'âdet 'ışk oluptur ol sanemga cevr nâz
mümkin irmes her kesîge ötmek öz mu'tâdıdın
H. Baykara Div. 111/6

Mihnat u ranc u bal gussa u dard u firaq,
Her ne kelsä, hu turur, çûn Tengridin fermân emiş
Gada'i, 94/5

Közläringing fannıdın bildim, çin ermiş bu masal:
Har kişining kim kişigä rahmı yoq ımanı (yoq)
Gada'i, 103/4

Yigitlik mevsimin hûş tut dagı fursat ganîmat bil,
Kim bu 'âlam asâsı asru bebunyâd emiş bildük.
Gada'i, 112/4

Yer yüzindä yahşılarga yahşılıqtın yahşı yoq,
Āhir(a) topraq içinda çun ki bolgungdur 'adam.
Gada'i, 156/3

Begim, dunyâ vefâsızdur, ganîmat tut bu (bir) damnı;
Gadâ ahvâlıdın sorgıl birär, har neçä sultân sen
Gada'i, 161/5

Körermin 'ışk ara yüz mihnet ü renc
Beli renc körmeyin tapmas kişi genc
Ş.Han Div. s.98

"Zahmetsiz kazanç olmaz."
"Eziyetsiz iş olmaz."
ay u kün yüzüng bile lâf ursalar yoktur 'aceb
âri laf urmak yıraktın barçaga âsân irür
L. Div. 751

"Davulun sesi uzaktan hoş gelir."
Haddıngnı bilmeyin mini sivdüng diben yazgurmagıl
Sin hem bilür sin ay bigim bir irkli sultândur köngül
L. Div. 1080

"Gönül ferman dinlemez."
"Akıl bir vezirdir, gönül bir padişah."
nigârâ sinsizin mindin ni hâsıl
eger cân bolmasa tendin ni hâsıl
L. Div.1093

hüsn devrinde cefâdın özge yoktur san'atıng
halkdın yok fikring aymanmas mu sin hallâkdın
L. Div. 1452

"Adamdan utanmayan Tanrı'dan korkmaz."
lutfî halıngnı körüp köngli ilindi zülf ile
dâne hırsıdır beli kim kuş kurtulmas dâmdın
L. Div. 212

"Gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz."
sizdin eger tilense gül hüsn ülüşi 'aceb degül
bay kişilerge çâre yok ârî çıgay su'âlıdın
L. Div. 149

lutfî ger irnin tiler sin kir rakîbi könglige
garga kirmek kirek la'l-ı bedahşân almaga
L. Div. 1736

ma'den-i rûh u letâfet kânıdur la'lıng sening
kadr ol cevherni mindin sor ki min min cevheri
L. Div. 1857

"Altını sarrafa sor, cevheri kuyumcuya."
nâzük kadıngız birle kaçan teng bolur serv
kim yahşı imestür kişining asru uzunı
L. Div. 1884

hüsnüngga işenip köp cevr ü cefâ kılursin
körklüg kişi başında ârî bolur gururı
L. Div. 2070

bürka' salıp üz urdung yüz ming bar sanı
yüz baglamaktur ârî yol urguçı nişânı
L. Div. 2084

bir zerre vefa tapmadı lutfî siverindin
körklüg kişining bolmas imiş mihr ü vefâsı
L. Div. 2146

"Dilberde/güzelde vefa olmaz."
ceyrân ol köz reşkidin yabandadur
iy hem inçü yüzünge ya bendedür
'akl hiç agzıngnı istep tapmadı
niçe kim cûyendeler yâbendedür.
L. Div. 2530

"Arayan bulur, inleyen ölür."
min siver min ol mini sivmes dirîg
bu sivişmek ikki yandın hôş turur
L. Div. 2550

"Değirmen iki taştan, muhabbet iki baştan."
her ni kilse kilsün ol dil-dâr üçün
çâre yoktur tingrining takdîrine
L. Div. 2662

“Takdir ne ise olur.”
“Allah’ın işine karışılmaz.”
sünbülüngni taraganda gül üze tangdur ‘arak
kim bulutluk kiçening elbette bolmas şebnemi
L. Div. 1835

közüm toymas niçe hüsnüngga baksam
belî artuksı devlet köz çıkarmas
L. Div. 2695

“Artık mal göz çıkarmaz.”
ser-nüviştim ol kara kaşdın belâdur niteyin
anlıda yazgannı körmekdin kişige çâre yok
L. Div. 2711

“Alında yazılı olan başa gelir.”
imdi lâbüd çâre yok körmek kirek
her ni tingri salmış olsa alına
L. Div. 2666

“Alın yazısı değişmez.”
“Alında yazılı olan başa gelir.”
şem’-i mecliske brür nûr ol safalık ‘arızıng
bu mesel rûşen durur ârî ki yag yagka tamar
L. Div. 2714

rakîb kilgey didim yâr kildi yalguz
yaman sagınmagınça yahşı kilmes
L. Div.2717

lutfî anıng cevridin köngli kalur yıglama
hâtırını sakla kim su barur u taş kalur
L. Div. 2720

“Sel gider kum kalır.”
çün tebessüm eyleding mecrûh könglüm birdi cân
yaralık her kayda yulduz körse havf-ı cân irür
L. Div. 2722

“Azgın yara unutulmaz.”
hecride yaş nakdını saçalı
ak yarmak irür kara kün üçün
L. Div. 2727

"Ak akçe kara gün içindir."
'âşıklar içre gamzesi arug dip öltürmes mini
kassabga yagıng gamı vü üçküge cân kaygusı
L. Div. 2731

"Keçiye can kaygısı, kasaba yağ kaygısı.
ayagıngga tüşer her lahza gîsû
mesel bar kim çerâg tübi karanggu
L. Div. 1564

(Çirak tüvi karañgu. Uyg.Atsz.Dey. 153)
"Çıra dibine ışık vermez."
"Mum/çıra dibi karanlık olur."
tutar min köz ki körsem 'ârızıngnı
ki dirler akan arıkka akar su
L. Div. 1565

"Su aktığı yere akar."
"Su yatağını bulur."
yüzüngni tuttum artuk ay u kündin
kişining közidür ârî terâzû
L. Div. 1566

"Göz terâzi, el mîzan."
közüng kanımdın eymenmes 'acebtür
ki korkar kayda kim kan körse Hindû
L. Div. 1567

"Hindu kan görünce korkar."
tiler vaslıngnı lutfî kıl 'icâbet
kim ayturlar tilegenni tilegü
L. Div. 1568

her yaman sözi bile öltürme bizni zâr u hvâr
resm irür şehler vefâlık kulnı yahşı asramak
L. Div. 845

koymagıl her dem rakibingni kaşıngdın sür bigim
kim kutuz itning demidin barçaga noksân irür
L. Div. 753

"Ak itin pamuk pazarına zararı vardır."
firâkıng tökti kanım bir dem içre
ecel yetse kişige bir zamândır
L. Div. 763

"Ölümden kurtuluş var mı?"
il yüzige baksalar öler min
hurşîdni nitey yaşursa bolmas
L. Div. 813

"Güneş balçıkla sıvanmaz."
dil-ber sagınmagan ciheti bu firâk imiş
közdin yırak bolsa köngüldin yırak imiş
L. Div 829

"Gözden ırak olan gönülden de ırak olur."
firâkıngda tökeyin yaş nakdın
kara künler üçündür ak yarmak
L. Div. 901

"Ak akçe kara gün içindir."
kadem as köz üzre kirpükke bakmay
tiken buşmas ayakka bolsa nemnâk
L. Div. 993

yırak salgunça öltür lutfî kulnı
mesel bardur kim ölmekdin tirilmek
L. Div. 918
'ışkdın men' itse zâhid bolmagıl meşgûl hîç
kim irür ahmak cevâbı lutfî hâmûş eylemek
L. Div. 923

"Sükut etmek gibi alemde nâdâna cevap olmaz."
könglümüz vîrân u kaşı közde çındır bu mesel
kim kalur mescid ger bozulsa mihrâbı anıng
L. Div. 954

"Cami yıkılmış ama mihrabı yerinde."
ger müselmân sin u lutfi könglin algıl cehd ile
kâhilî vü kâfirî dip bar durur ârî mesel
L. Div. 1070

kalmas ayak astıda dürr-i yetîm
kıymeti öksür mü niçe sınsa sîm
M. Esrar 255/07

"Altın çamura düşmekle kıymetten düşmez."

B. BAŞKA DİLLERDEN ALINAN ATASÖZLERİ

İlni hvâr iylegen tama' bilgil
Dâyımâ 'azze men- kana' bilgil
F. Kiber (758)

Hvârlıglar başı tama' bilgil
Dâyimâ 'azze men kana' bilgil (M. Kulub 166)

"Kanaat eden aziz oldu"
Bilmedim her ni boldı cilve nümâ
Ki dimişler garîb k'el-a'mâ
S. Seyyare (Levend I, 210)

"Garip gözü kör olur."
Çün salıp ortancı felek üzre nûr
Rûşen itip nükte-i hayrü'l-umûr
H. Ebrar (Levend III, 11)

Kim itse vasatlıg yolında zuhûr
Anga tüzse âyîn-i hayrü'l-umûr
S. İskenderi (2359)

ni endâzesiz gam ni hadsız sürûr
kirek işte âyîn-i hayrü'l-umûr
S. İskenderi (6813)

"Her şeyin ortası iyidir."
bir gamze yiter lutfîni divâne kılurga
bardur mesel el-'âkilü yekfihi'l-işâre
L. Div. 1722

"Arife bir işaret yeter."
Ey Nevâyî sen ganîmet tut Horasân hûbların
Kadr-i zer zerger şinâsed kadr-i gevher gevherî
Mirsultan Osmanov (121, 1)

"Altını sarrafa sor, cevheri kuyumcuya."

"Cevher kıymetini cevahirci bilir."

Bir farsî mesel bar: Merg be-yârân sûr est. Baburname, 194b.15

"Dostlarla beraber ölüm düğündür."

Niçük kim dipturlar: Deh dervîş der kelîmî bahsbend vü dü pâdşâh der iklîmi ne küncend. (Baburname)

"Dokuz abdal bir kilimde uyur, iki padişah bir iklime sığmaz."

Ol mesel bar kim: Yar-ı deh beh ki nüh. Baburname 255a.7-8

"On dost, dokuzdan evladır."
Säning 'ışqıngda men sâbitqadam men;
Ne kelsä başıma, al-hukmu lillâh.
Gada'i, 192/4

"Takdir Allah'tandır."

Sonuç:

Çağatay Türkçesindeki atasözleri ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Bildiride 285 atasözünün tespiti yapılmıştır. Tabii ki bunlara tespit edemediğimiz atasözleri eklenebilir.

2. En fazla atasözü kullanan müellif Alî Şîr Nevâyî'dir. Onu da Lutfî takip etmektedir.

3. Çağatay Türkçesi metinlerinde geçen atasözlerinin çoğunluğu günümüzde de kullanılmaktadır. Bu da kültürümüzdeki devamlılığın bir göstergesidir.

Kaynaklar

ALPAY, Gönül (1975), *Ali Şîr Nevayî, Ferhad ü Şirin*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1987), *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur*, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, Cilt: I-II, TTK Yayınları, Ankara.

CAFEROĞLU, A. (1948), "Çağatay Türkçesi ve Nevaî", *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: II, (31 Mayıs), Sayı: 3-4, İstanbul, s. 141-154.

ÇELİK, Ülkü (1996), *Alî-şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn*, TDK Yayınları, Ankara.

DUYMAZ, Recep (haz.) (2005), *Ahmet Vefik Paşa, Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl*, Gökkubbe, İstanbul.

ECKMANN, János (1971), *The Dīvān of Gadā'ī*, Bloomington.

EIJI, Mano (1995), *Zahir Al-Din Muhammad Babur*, Babur-Nama (Vaqayı'), Kyoto, Syokado.

Emir 'Ali Şîr Nevâyî (1289), *Mahbûbu'l-Kulûb*, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul.

ERASLAN, Kemal (1987), *Hüseyn-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, Ankara.

GÖZÜTOK, Avni (2008), *Haydar Tilbe Mahzenü'l-Esrâr* (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Fenomen Yayınları, Erzurum.

KAÇALİN, Mustafa S. (haz.) (2011), *Niyâzi-Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıkları-El-Lugâtu'n-Nevâiyye ve'l-İstişhâdâtu'l-Çagatâiyye*, TDK Yayınları, Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (1997), *Lutfî Divanı*, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK Yayınları, Ankara.

KARABÖRK, Kâzım (2001), "Şecere-i Türk'teki Atasözleri ve Deyimler", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 600, Aralık, s. 277-284.

KARASOY, Yakup (1998), *Şiban Han Dîvânı* (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), TDK Yay., Ankara.

KAYA, Önal (1996), *'Âlî Şîr Nevâyî, Fevâyidü'l-Kiber*, TDK Yayınları, Ankara.

KAYMAZ, Zeki (1991), "İrsal-i Mesel ve Atasözleri", *Kırkambar, Kültür-Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Yıl:1, S 2, Ocak-Şubat, s. 21-23.

KÖKTEKİN, Kâzım (2007), *Yusuf Emirî Divanı*, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Erzurum.

KÖKTEKİN, Kâzım- Abdülbaki ÇETİN (2001), *Yûsuf Emîrî Dehnâme* (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.

KUT, Günay (2003), *'Alî Şîr Nevâyî, Garâibü's-Sıgar*, TDK Yayınları, Ankara.

LEVEND, Agâh Sırrı (1965), *Ali Şir Nevaî*, I. Cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, TDK Yayınları, Ankara.

LEVEND, Agah Sırrı (1966), *Ali Şir Nevaî*, II. Cilt, Divanlar, 4 Türkçe I Farsça Divan, TDK Yayınları, Ankara.

LEVEND, Agah Sırrı (1967), *Ali Şir Nevaî*, III. Cilt, Hamse, TDK Yayınları, Ankara.

LEVEND, Agah Sırrı (1968), *Ali Şir Nevaî*, IV. Cilt, Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler, TDK Yayınları, Ankara.

OSMANOF, Mirsultan (2010), *Alişir Nevayining Yanidin Baykalgan Gazelliri*, Milletler Neşriyati, Pekin.

ÖLMEZ, Zuhal Kargı (haz.) (1996), *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime* (Türkmenlerin Soy Kütüğü), Simurg, Ankara.

ÖZGÜR, Can (2009), "Necati İle Hüseyn-i Baykara'nın Kullandığı Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir Karşılaştırma", *Turkish Studies*, V. 4/3, Spring, s. 1744-1754.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1992), *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul.

PARLATIR, İsmail (2008), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-I*, Atasözleri, Yargı Yayınevi, Ankara.

Şeyh Süleyman Efendi (2003), *Lugat-i Çagatay ve Türki-i Osmani* (Tıpkıbasım), Türk Dilleri Araştırmaları, C 13, İstanbul.

TOKER, Mustafa (2006), "Gülhani; Darbü'l-Mesel Adlı Eseri ve Eserde Geçen Türkçe Atasözleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 20, Güz, s. 59-79.

TÖREN, Hatice (2001), *Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî* (İnceleme-Metin), TDK Yayınları, Ankara.

TÜRKAY, Kaya (haz.) (2002), *'Ali-Şir Nevāyi, Bedāyi'u'l-Vasat, Üçünçi Divān*, TDK Yayınları, Ankara.

ÜÇER, Müjgan (1997), "Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki Atasözleri ve Deyimler Üzerine", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültrürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Eylül/1980, Ankara, AKM Yayınları, Ankara, s. 269-296.

YILDIRIM, Talib (haz.) (2010), *Hüseyin Baykara Divanı*, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım, Hat Yayınevi, İstanbul.

YURTBAŞI, Metin (1994), Sınıflandırılmış Türk Atasözleri, Özdemir Yayıncılık, Ankara.

26 EYLÜL'ÜN DİL TARİHİMİZDEKİ YERİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

Zeynep KORKMAZ

I. Milattan Önceki Dönemler ile Milattan Sonraki Eski Türkçe Dönemi'nde Türk Dili

Dilimizin geçmişte kalmış tarihî dönemlerini bir kuş bakışı hızı ile gözden geçirdiğimizde, bilindiği üzere, önemli birtakım dönüm noktaları ile karşı karşıya geliriz. Bu dönüm noktaları bilimsel bir yöntemle ele alındığında görülür ki, Türk dilinin yazılı metinlerinin varlığından önceki dönemlerini içine alan yapı ve işleyişi ile yazılı metinlerin bulunmasından sonraki dönemlerini içeren yapı ve işleyişi olmak üzere birbirinden farklı iki esaslı dönem karşımıza çıkar.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Asya ve Doğu Asya bölgelerinde yapılan araştırma, inceleme ve kazıların gün ışığına çıkardığı anıt mezar taşları niteliğindeki *Orhun* ve *Yenisey Yazıtları'*nda yer alan Runik alfabenin 1892 yılında V. Thomsen tarafından çözümü ile bu yazıtların Köktürk Kağanlığı'na ait olduğunun ortaya çıkması, Türk dili tarihinin en önemli dönüm noktalarının birini oluşturmuştur. Bunun arkasından da Doğu Türkistan'da 1900-1914 yılları arasında yapılan kazılarda elde edilen Uygur, Mani ve Brahmi yazıları ile yazılmış, çeşitli konumlardaki yüzlerce sandık dolusu metinlerin de Göktürk Kağanlığı'nın yerini alarak aynı bölgede M 744-840 ve 840-1250 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Uygur Türklerine ait olduğunun anlaşılması, dil tarihimizin çok önemli ikinci bir dönüm noktasını oluşturmuştur.

Bu metinlerin işlenip yayımlanması, gerek Göktürkçenin gerek Uygur Türkçesinin o günün koşulları içinde Türkçenin söz varlığı, kavramları dilin yapı ve işleyiş özellikleri açısından hayli gelişmiş, yüksek anlatım gücüne sahip birer dil yapısında oldukları gerçeğini de ortaya koymuştur.

Bir dilin MS VI-X. yüzyıllar arasında böyle bir yapı ve işleyiş düzenine ulaşabilmesi için bu dilin elbette o döneme kadar oldukça uzun bir gelişme sü-

recinden geçmiş olması gereklidir. Gerçi elimizde MÖ IV ve III. yüzyıllara ait Çin kaynaklarına dayanan çok sınırlı bilgiler ve *Esig* kurganından çıkarılmış Köktürk harfli küçük bir ibare (Tekin: 1993: 53) varsa da büyük çaplı Türkçe metinlerin bulunamaması, milattan önceki yüzyıllarda bu gelişmelerin nasıl gerçekleştiği hususunu açıkta bırakmıştır. Ancak, Eski Çağ tarihi üzerinde yapılan araştırmalar ve milattan önce 3500-3000 yıllarına uzanan dönemleri içine alan bazı arkeolojik kazılarda elde edilen belge ve veriler ve özellikle *Hitit, Sümer* tabletleri, bu konuyu bir dereceye kadar aydınlatıcı bilgiler ortaya koyabilmiştir. A f i f E r z e n'in, *Doğu Anadolu ve Urartular* (1986) adlı eserinde açıkladığı *Erken Hurri Kültürü* konusundaki bilgiler, M a r c e l E r d a l'ın *"Türkçe'nin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar"* (2004: 929-937; 2010: 35-38), E r c i l a s u n'un *"Türklerin Ana Yurdu ve Eski Komşuları"*(2004:33) başlıklı yayınlardaki açıklamalar, E k r e m M e m i ş'in *Eski Çağ Türkiye Tarihi'*nde Hattusas'taki (Boğazköy) arşiv malzemesine dayanarak MÖ 3000 yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki durum ve Türki Kralı *İlşu Nail* için belgelere dayanarak verdiği bilgiler hayli ilgi çekicidir. Bu bilgilere göre, Türkler ve muhtemelen Oğuz Türkleri, daha Orta Asya'dan önce Anadolu'da ve Mezopotamya'ya komşu, yakın bir bölgede (*Yakın Doğu'da*) yurt tutmuşlardır. Bu kaynaklarda, arkeolojik kayıtlardan ve tabletlerden aktarılarak verilen bilgiler, Türk tarihinin milattan birkaç bin yıl öncesine ışık tutacak niteliktedir. Ayrıca Yakın Doğu'da Sümerler ile Türkler arasındaki ilişkiler ve Sümercede 68 Türkçe kelimenin yer almış olması, Türkler ile Sümerler arasında daha MÖ 3500-3000 yıllarında bir kelime alışverişinin varlığını tanıklamaktadır. (Tuna, 1997: 49). Ayrıca Türk dilinin yaşı üzerinde yapılan çok yönlü bilimsel araştırma ve değerlendirmeler de bu dilin yaşını 4500-5000 hatta daha yukarı yıla çıkarmaktadır. (Aksan, 1975-1976: 133-141; Korkmaz, 1989-1994: 353: 370; Sertkaya, 2007; Kormişin, 2007.)

Bu sürenin 2000 yılı milattan sonraya ait olduğuna göre, demek ki geride kalan en az 3000-3500 yıllık bir süre de milattan önceki dönemleri içine almaktadır. Sonuç olarak MS VI-X. yüzyıllar arasını kapsayan ve içlerinde en az üç beş farklı lehçeyi de barındıran *Eski Türkçe*, dil tarihi açısından hayli gelişmiş bir dönemi temsil etmekte, dolayısıyla da Türk kültür tarihinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır.

Konuya milattan sonraki yüzyıllarda Oğuzca açısından bakıldığında, Oğuzların Köktürk ve Uygur siyasi tarihinde devletin güçlü ve etkili bir etnik kolu olarak devreye girmesi, etkisini bu dönemin dil yapısında da göstermiş ve belirtiler hâlinde de olsa, Oğuzca *Eski Türkçe* diye adlandırdığımız bu dönem metinlerinde bir dereceye kadar varlığını ortaya koyabilmiştir. (Korkmaz, 2005/I: 205-216). Dolayısıyla tarihî gelişme sürecinde kendi adına ilk dönüm noktasını oluşturmuştur.

II. İslam Medeniyeti Dönemi'nde Türk Dili

Bilindiği gibi Türk dünyasında Türklerin İslamlığı kabulünden sonra, XI. yüzyıldan başlayarak yeni bir dönem açılmış ve İslam medeniyetinin etkisi altında kültürel açıdan eskisinden farklı bir şekillenme kendini göstermiştir. Türk-İslam medeniyetinin başlangıcını temsil eden Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olan eserler, içerik bir yana, dil açısından yine Türkçenin sağlıklı bir biçimde yol alışı niteliğindedir. Nitekim *Kutadgu Bilig* gibi bir eser, İslam kültürünün gereklerini karşılayan bir yapıda olmasına rağmen, dili açısından, Uygurcanın devamı niteliğinde, Türkçeyi işleyen yüksek düzeyde bir nazım dili sergilemektedir. MS 1069 yılında yazılmış olan bir eserin, devrin Karahanlı hükümdarı Hasan b. Süleyman Arslan Karahan'a sunulmuş olması da o dönemdeki Türk kağanlarının kendi dillerine karşı gösterdikleri ilgi ve duyarlığının bir göstergesi niteliğindedir. Öte yandan Kâşgarlı Mahmud da o dönemde itibarlı bir yaygınlık kazanmış olan Arap diline karşı, Türkçenin Orta Asya'daki gücünü sergilemek ve Araplara Türkçe öğretmek üzere hazırladığı *Divanü Lugati-t Türk*'te, Türkçenin Arapça ile atbaşı beraber gittiğini ispatlamayı amaç güden yüksek düzeyde ansiklopedik bir sözlük ortaya koymuştur. Kâşgarlı'nın eserinde Oğuzlara ve Oğuzcaya önemli bir yer ayırmış olması da Oğuzların bu dönemde Türk dünyasında etnik bakımdan Batı'ya yönelmiş, elle tutulur güçlü varlıkları ve bunun dildeki yansımaları ile ilgilidir. Bu dönemde de VIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan göçlerle Karluklar önünden çekilerek batıda Sirderya ve Aral Gölü çevresinde, Karahanlı Devleti'nin batı kesiminde, Oğuzlar, kısmen göçebe kısmen de birtakım şehirler kurarak *Yarkent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* hâlinde yüksek düzeyde yerleşik bir yaşama düzenine geçmişlerdir. Oğuzların Türk dünyasındaki bu etnik ağırlıkları, Karahanlı Türkçesini Çağatay Türkçesine bağlayan ve yeni yazı dillerinin oluşmasına kaynaklık eden Altınordu-Harezm bölgesinde daha da ağırlıklı duruma gelmiştir denebilir. Çünkü Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine geçiş dönemini temsil eden Anonim Kur'an Tefsiri, Harezm Türkçesi ile yazılmış *Kısasü'l- Enbiya*, *Nehcü'l-Feradis*, *Muînü'l- Mürîd* gibi eserlerde kendi etnik ağırlıkları ile orantılı olarak Oğuzcanın hissedilir oranda bir etkisi göze çarpmaktadır. Bu durumu biz, Oğuzcanın öteki eserleri etkileme yolu ile artık bağımsız bir yazı diline uzanma yolundaki belirtileri olarak değerlendirmek istiyoruz.

XI-XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan batıya yönelen göçler ile *Horasan* ve *İran* üzerinden *Azerbaycan*, *Irak* ve *Anadolu*'ya uzanan Oğuz-Türkmen boylarının oluşturduğu yeni şekillenmeler, Türk dili tarihi açısından karşımıza bambaşka yeni bir dönem sergilemiştir. O dönemin kendine özgün sosyal ve kültürel şartları ile Oğuz boylarına yön veren devlet kurucularının tutumlarının bir sonucu olarak 1040 tarihinde Horasan'da kurulmuş olan *Bü-*

yük Selçuklu Devleti'nde de, 1077 tarihinde Anadolu'da kurulmuş olan *Anadolu Selçuklu Devleti*'nde de resmî dil olarak Farsçanın yerleşmiş; dinî ve dış yazışmalar dili olarak Arapçanın devreye girmiş olması, Oğuzca temelindeki Türkçeyi tarihte ilk kez halkın konuşma dili olacak şekilde geri plana iten bir alın yazısına uğratmıştır. Türk dilinin böyle bir kader kurbanı oluşunda, belki bir dereceye kadar da Oğuzcanın bundan önceki dönemlerde, içinde yer aldıkları Türk devletlerinin siyasi tarihlerinde önemli birer rol oynadıkları hâlde, bağımsız bir siyasi varlık gösterememiş olmalarının etkisi vardır.

III. Anadolu Türkmen Beylikleri Dönemi

Ancak, Horasan'daki *Büyük Selçuklu Devleti'*nin ve *Anadolu*'daki *Selçuklu Devleti*'nin 1307'de Moğol akını ile sona ermesini izleyen *Anadolu Türkmen Beylikleri* dönemi tarihte ilk kez Oğuz Türkçesi için çok önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Hatırlanacağı üzere, bu dönemde, Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin sağlam temelleri atılmıştır. Çünkü Anadolu bölgesinde Türkmen Beyliklerinin kurulması ile Oğuzca, bağımsız bir siyasi varlığı temsil eden bağımsız bir yazı diline uzanma şansını yakalamıştır. Oğuzcayı, o güne kadarki tarihinde ilk kez böyle bağımsız bir yazı diline ulaştırma evresini temsil eden ve dil tarihimizde başlı başına bir dönüm noktası oluşturan bu dönem, hiç şüphe yok ki A n a d o l u T ü r k m e n b e y l e r i n i n ulusal geleneklerine, kendi bölge dillerine karşı gösterdikleri önemle, beylik saraylarında şairlere, ediplere, bilim erbabına verdikleri yer ve himaye ile orantılıdır. Hele Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 tarihli, Türk dilinden başka dil konuşulmaması yolundaki ünlü fermanı bütün Anadolu beyliklerinin görüşüne tercüman olan bir ferman niteliğindedir. Oğuzcayı tarihte ilk kez bir yazı dili olma gücüne kavuşturan ve XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar süren *Eski Anadolu Türkçesi* ya da *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırdığımız bu dönem, çok çeşitli konularda telif ya da Arap, Fars dillerinden çeviri yoluyla yüzlerce değerli eserin ortaya konduğunu ve günümüz çağdaş *Oğuz Türkçesi* temelindeki *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi* vb. *Güney-Batı Türk lehçe ve yazı dillerinin* temelini oluşturan bir dönemdir. Dönemin dil yapısı için iki örnek vermek gerekirse, söz gelişi *Yunus Emre*'nin tasavvuf felsefesini işleyen şiirlerindeki sanatlı duruluk, *Dede Korkut Hikâyeleri*'nin tasvir dilindeki sürükleyici akıcılık, Ş e y h o ğ l u'nun eserlerindeki dolgunluk, S ü l e y m a n Ç e l e b i'nin *Mevlid'*indeki o güzel ve uyumlu anlatımı bile, Türkçenin yetenekli kişiler ve sanatçılar elinde nasıl bir düzeye yükselebildiğini göstermesi açısından belirgin örnekler niteliğindedir.

Aynı yapıcı gelişme, XV. yüzyılda Orta Asya kesimindeki Çağatayca için de söz konusudur. Bu bölgenin dönüm noktasını da A l i Ş i r N e v a i gibi değerli bir şairin Fars diline karşı tek başına verdiği mücadele oluşturmuştur.

Doğu Türkçesinin XV. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar Türk dünyasının doğu kesimini temsil eden bir yazı dili olarak süregelmesinin temelinde, hiç şüphe yok ki N e v a i'nin bu bilinçli ve güçlü tutumunun çok önemli bir payı vardır. Bu açıklamadan sonra şimdi yeniden Anadolu bölgesine dönersek, Anadolu Beylikleri Dönemi'ndeki bu parlak gelişme, Türkçe ve özellikle Oğuzca açısından bir *Rönesans niteliğindedir.* Bu dönemdeki yazı dilinin oluşum ve gelişmesinde elbette içinde yer alınan ortak İslam kültürünün dilleri olan Farsça ve Arapçadan yapılan çeviri ve aktarmaların da önemi bir rolü olmuştur.

IV. Osmanlı Türkçesi ve Devamında Dilimizin Durumu

Ne var ki Oğuzca böyle verimli ve sağlıklı bir gelişme yolu izlerken, *Osmanlı Beyliği*'nin peyderpey öteki beyliklerin varlığına son vererek başlı başına bağımsız bir devlet durumuna gelişi ve 1453 tarihinde İstanbul'un fethinden sonra bir imparatorluk döneminin başlaması ile birlikte, Oğuzca temelindeki Türk yazı dili de imparatorluk koşullarının ve ortak İslam kültürünün ortaya çıkardığı yeni şartlar dolayısıyla, söz varlığı, çeşitli kavramlar, dinî terimler ve dili işleten ekler açısından Arap ve Fars dillerinin yoğun etkisi altında kalınca, Türkçeyi her yönü ile bir ayrık otu gibi sarmış olan bu dillerin kelime ve ekleri, Türkçenin söz varlığını ve sistem yapısını derece derece devre dışı bırakıp yok edince, dilimizin kendi kendini geliştirip güçlenme yollarını tıkamıştı. Böylece, Osmanlı Türkçesi diye adlandırdığımız XVI-XIX. yüzyılları arasındaki yazı dilimiz, ... gibi, çok işlenmemiş, hünerli bir dil oluşumuna geçilmiş olmasına rağmen, kendi özünde, ne halkın dilinden kopmuş, yüksek zümreye özgü yapma bir aydınlar dili oluşumuna gelmiştir. Bu konuda yapılan araştırmalar, bu yazı dilinin yüzde doksanını Arapça ve Farsçanın, ancak yüzde onunu Türkçenin oluşturduğunu ortaya koymuştur.

Bilindiği üzere bu durum XIX. yüzyıl ortalarına, Batı ile kültürel temasların kapladığı Tanzimat Dönemi'ne kadar süregelmiştir.

V. Tanzimat-Cumhuriyet Arası Dönemdeki Gelişmeler

Tanzimat Dönemi'ndeki Batılılaşma hareketine paralel olarak bu dönemde üzerinde durulan önemli konulardan biri de yazı dilinin sadeleştirilmesidir. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'ndeki dil hareketleri bir bakıma yeni bir dönemi temsil etmektedir. Çünkü bu dönemin dil anlayışı, Batı'ya yönelmenin bir gereği olarak genellikle tabii bilimler olanındaki bütün kitapların, devlet, okul ve gazeteci dilinin Türkçeleştirilmesini gerekli kılıyordu. Batı yaşayışına yönelmiş bir imparatorlukta, düşünce hayatının ilerlemesi ve millî eğitimin yayılması, ancak anlamını söyleyişe kurban etmeyen sade bir dilin kullanılması ile gerçekleştirilebilirdi. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'nde dil konusu bilinçli bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Dilin sadeleştirilmesi, imlası, grameri ve

sözlüğü konularında basında çeşitli görüşler yer almıştır. Özellikle Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmet Midhat, Şemsettin Sami, Süleyman Paşa ve hatta süslü dili temsil eden Namık Kemal bile dilin sadeleştirilmesi konusunda önemli görüş ve çareler ileri süren Tanzimat yazarlarıdır.

Eğer bu dönem, ulaştığı sonuç bakımından bir değerlendirmeden geçilirse, yukarıda adları sıralanan yazarlar ve bunlara eklenecek daha başkalarının gayretleri ile yazı dili gittikçe sadeliğe yüz tutmuştur denebilir. Ancak, bunun yanında *Âlî üslup* diye adlandırılan ağır bir dilden kurtulmak yine de mümkün olamamıştır. Hele *Tanzimat* Dönemi'nin devamı niteliğindeki *Servet-i Fünûn* Dönemi'nde, nazımda ve nesirde Tanzimatçıların yolu da izlenmemiştir. Fransız edebiyatının ürünlerini örnek alan bu dönem yazarları, duygu ve düşüncelerini bütün incelikleri ile sergileyecek bir dil ile bu dili yansıtacak hünerli bir üsluba ağırlık verdikleri için Tevfik Fikret, Halid Ziya gibi Servet-i Fünun yazarlarının kullandıkları özel kelime ve tamlamalar ile üsluba karşı gösterdikleri büyük özen, dili kolaylıkla anlaşılır olmaktan büsbütün uzaklaştırmıştır.

Servet-i Fünuncuları izleyen *Fecr-i Âtîciler* de dil bakımından onlardan hiç ayrılmamışlardır. Bunlar da Arapça ve Farsça kelimeler ile bu dillerden geçen kurallarla yüklü isim ve sıfat tamlamalarını aynı özenti ile kullandıkları için dildeki ağırlık ve anlaşmazlık aynı biçimde yol almıştır denebilir. Üstelik bu dönemde dile bir de Fransızcanın baskı ve etkisi girmiştir. (Ayrıntı için Korkmaz 1974: 26-27).

Gerçi *Servet-i Fünûn* Dönemi'nde de bunu izleyen *Fecr-i Atî* Dönemi'nde de dili sadeleştirme çabaları belirli bir akım olarak devam ettirilmeye çalışılmıştır. 1908'de 2. Meşrutiyet'in ilanı ile kendini gösteren siyasi gelişmelere koşut olarak dilde de yeni bazı gelişmeler baş göstermiştir. Bu bağlamda bir yandan Mehmet Emin' in hiçbir edebiyat akımına bağlı olmadan yazdığı Türkçe şiirler, bir yandan Türk Derneğinin çıkardığı *Türk Derneği Dergisi*'ndeki yazılar (1909) Türkçeyi açık, sade, güzel bir bilim ve kültür dili olabilecek kadar geniş, kapsamlı bir oluşuma getirme amacına yönelmiş bulunuyordu. Ancak, Derneğin bu çabaları, genellikle dili Arapça, Farsça ve Fransızca gibi yabancı unsurlardan arındırma amacını hedefleyen bir tasfiyecilik hareketi olarak algılandığı için, kamuoyundaki tepkiler bir yana, dernek içinde bile birtakım görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Dolayısıyla *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Âtî*'nin güçlü etkisi karşısında, birbirinden farklı doğrultularda yol almaya çalışan bu sadeleşme hareketleri pek etkili olamamıştır. Ancak, bu dönemin en etkili dil akımı *Yeni Lisan* hareketidir. Bilindiği gibi, Yeni Lisancılar, *Selanik*'te *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan yazarlardır. *Genç Kalem-*

ler'in başında yer alan Ö m e r S e y f e t t i n, "Yeni Lisan" başlıklı yazısında, temel görüş olarak millî bir edebiyatın dilde geçmişi taklitle değil, ancak millî bir dile sahip olmakla doğabileceğini dile getiriyordu. 500 yıldan beri kullanılan Arapça, Farsça sözlerin dilden bütünüyle atılamayacağı ve ancak konuşma dili ile yazı dilini birleştirerek edebiyatın ihya ve icat edilmiş olacağı düşüncesinde idi. Özet olarak Genç Kalemler topluluğunun çalışmalarında, dilde tasfiyecilikten çok, Z i y a G ö k a l p'ın önemle belirttiği üzere, yazıda *"İstanbul ağzını"* yerleştirme çabası yer almıştır. Yeni Lisancılara karşı koyanlar ise, dilin doğal gelişmesine el atmamak gereğinden hareket ederek bu gelişme yolunu ancak büyük sanatçıların çizebileceği görüşünde idiler.

Ziya Gökalp'ın *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde temsil ettiği görüşle, dil sorununu, ulusal dile dönüşte aşılması gereken basamaklardan biri olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıdan beri yapılan kısa açıklamalar gösteriyor ki Osmanlı Türkçesinin ağırlığına ve Türkçenin yıkımına yol açan gidişine karşı koyan akımlar, Tanzimat'tan beri birbirleri ile çarpışarak veya birbirlerini tökezleterek yol alabilmiştir. Dilin sadeleştirilmesinde millî bir yol alınmış olsa da daha Türkçeyi kendi bendini geliştirmeye yetecek sağlıklı ve planlı bir raya oturtma olanağı doğmamış bulunuyordu. Bütün gayretler, yalnızca ... birbirlerinin görüşleri ile bağdaşmayan farklı tutumların çarpışması doğrultusunda yol alıyor ve şekilleniyordu. Oysa, dilin kendi yaratıcılığına dayanarak kendi kendini geliştirme yollarının açılması, bu yönde alınacak önemli tedbirleri gerekli kılıyordu. İşte Cumhuriyet Dönemi'ne girildiği zaman durum böyle idi ve *Yeni Lisan* hareketinin getirdiği sadeleşme ve şekillenmeler 1932 yılına kadar süregelmiş durumdaydı.

VI. Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Diline Bakış

Bilindiği üzere, Cumhuriyet Dönemi yoluyla Millî Mücadele Dönemi'nin ortaya koyduğu yeni koşullara bağlı bir siyasi kesimin değil, aynı zamanda toplumun sosyal ve kültürel yapısına sağlam temeller üzerine yerleştirme amacı güden bu şekillenme biçimiydi. Bu nedenle yapılan yenilikler, imparatorluğun Tanzimat ve sonrası dönemlerde olduğu gibi bir kısmi düzenleme temelindeki ıslahat hareketleri değil, köklü ve Türk toplumunu kalkındıracak yenileşmeleri temel alan bir kültür hareketi idi. H e r d e r ve W . V o n H u m b o l d t gibi ünlü dil bilimcilerin belirttiklerine göre, bir milletin manevi gücü, o gücün en yüksek açıklama aracı olan dilde kendini gösterir. Bu bakımdan dil ile millet, dil ile toplum birbirinin ayrılmaz bir parçası durumundadır. (W. Von Humboldt 1907: 43; Akarsu; 1955: 38). Dilinde üstünlüğe erişememiş bir millet, bir toplum, kültür alanında da gerçek bir üstünlüğe erişemez. Çünkü üstün fikirler ve yüksek duygular dille anlatı-

lır. Bilim de dille yayılır. Dolayısıyla dil, sosyal yapı ve gelişmişliğin ifadesi olduğu kadar kültürün de bir aynası durumunda idi. Dolayısıyla dillerini geliştirememiş toplumlar kültür alanında ve kültürel yarışmada da geride kalmaya mahkûm idiler. İşte Türk dilinin geçmiş yüzyıllarda yapı ve işleyişindeki sakatlıklar dolayısıyla uğradığı gerileme, onun gelişmiş bir bilim, felsefe ve kültür dili hâlinde yol almasını engelliyordu. Bu nedenle Türk diline devlet elinin uzanması ve ona doğal yapı ve işleyişindeki gelişmelere en elverişli zeminin açılması gerekiyordu.

İşte 1 Kasım 1928 tarihinde Latin alfabesi temelindeki yeni Türk alfabesinin kabulünden ve 12 Temmuz 1932 tarihinde bizzat Atatürk'ün direktifi ile Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (TDTC) kurulmasından sonra, Türk dili üzerindeki çalışmalar o güne kadarkinden çok farklı bir yöntemle ele alınmış bulunuyordu. Dilimizin tarih boyunca gösterdiği doğal gelişme ve yarattığı dolgun nitelikli eserler dikkate alınarak Cemiyetin amacı: "*Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak ve onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek.*" diye belirleniyordu (İnan 1959: 207-208; Ünaydın 1943: 10). Bu kısa fakat çok özlü ifade, dilin nasıl bir yöntem ve biçimde çalışma programları ile ele alınacağının açık bir ifadesi idi.

Bilindiği gibi 26 Eylül, *I. Türk Dili Kurultayı*'nın 1932 yılında İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplandığı ilk gündür. A t a t ü r k'ün önderliğinde yaptığı çalışmaları 6 Ekim 1932 tarihine kadar sürdüren kurultay başlangıç tarihi olan 26 Eylül'ü, her yıl kutlanacak bir bayram günü (*Dil Bayramı*) olarak kabul etmesinin özel ve derin bir anlamı vardır. Çünkü 26 Eylül, dil ve kültür tarihimizde bundan öncekilerle karşılaştırılması mümkün olmayan önemli, hem de çok önemli, yepyeni bir dönüm noktası oluşturuyordu. Bu tarih, yüzyıllarca ihmale uğramış, aşağılanmış ve üvey evlat muamelesi görmüş olan Türk diline devlet eliyle sahip çıkma kararlılığının ifadesi idi. Ona, planlı, programlı ve ayrıntılı bir çalışma ile kendi kişiliğini kazandırma ve gelişme yolunu açma mücadelesinin başlangıcı idi. Dilimiz üzerinde yapılacak çok yönlü araştırma ve incelemeler ile onun geleceğine bilinçli olarak yönelme azminin göstergesi idi. Geçmişin dilimize karşı takındığı umursamaz tavrı bir yana iterek dil konusunu toplumda canlı tutmayı hedef alan bir karar günü idi. Böyle bir kararla her Türk vatandaşının kafasında ve gönlünde ana dili sevgisini ve ana dili bilincini yaşatma ve köklendirme azminin çok açık bir ifadesi idi (Korkmaz 1995: 1177). Türk dili ve edebiyatı konularının üniversitelerde en geniş ölçüler ile ele alınma kararının öncüsü idi. Ayrıca dil ve tarih alanlarında uzmanlar yetiştirilerek Türk dilinin çok eski devirlerden başlayan yapı ve işleyişini gün ışığına çıkarılabilmesi için özel bir fakültenin *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*nin kurulmuş olması da aslında bu çalışmaları sağlam temellere oturtan bir bilim anlayışının göstergesi idi. İşte A t a t ü r k'ün eliyle

kurulan, üstelik Türkiye İş Bankasındaki hisse senetlerinin gelirini de Tarih ve Dil Kurumlarına bağışlayarak bilimsel çalışmaların maddi yönünü de sağlama bağlayan A t a t ü r k'ün himmeti ve uzak görüşü ile kurulmuş olan *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* ve bugünkü adı ile *Türk Dil Kurumu*, 26 Eylül 1932-26 Eylül 2012 tarihleri arasındaki 80 yıllık sürede yaptığı çok yönlü çalışmalar, düşünce erbabı ve üniversitelerle iş birliği hâlinde gerçekleştirdiği yüz ağartıcı çok yönlü yayınlar ile Türk diline çok şey kazandırmıştır. Dilin Türkçeleştirilmesi konusundaki bilinçli çalışmalarla bugün artık *"tevazu"*nun yerine *"alçakgönüllülük"*, *"mütevazı"*nın yerine *"alçakgönüllü"*, *"münevver insan"*ın yerine *"aydın kişi"*, *"bariz"*in yerine "*belirgin"*, *"darb-ı mesel"*in yerine *"atasözü"*, *"bî-çare"*nin yerine *"çaresiz"*, *"muvakkat"*ın yerine *"geçici"*, *"hamî"* nin yerine *"koruyucu"* gibi yüzlerce karşılıklar yer almış bulunmaktadır.

Böylece Türkiye Türkçesi, kendi gelişme rayına yerleştirilen bir yazı dili niteliğine kavuşturulmuş; yazı dili ile konuşma dili arasındaki o eski uçurum da kapatılmıştır. Ayrıca, Türkçenin yazım, sözlük, dil bilgisi, dil bilimi, yabancı sözlere karşılıklar konularında eldeki olanaklar ölçüsünde önemli araştırma ve yayınlar yapılmış; dilimizin anıt ve kaynak niteliğindeki bütün eski eserleri işlenip yayımlanarak gün ışığına çıkarılmıştır. Birkaç yılda bir düzenlenen Türk Dili Kurultayları günümüze kadar düzenli olarak gerçekleştirilmiştir.

Gerçi, Türk dilini kendi doğal gelişme rayına oturtma çalışmaları sırasında, daha önceki dönemlerde olduğu gibi 1960-1970'li yıllarda da *"arı Türkçecilik"* gibi dil gerçeğini ve dili geliştirme ölçülerine aykırı bazı tutum ve uygulamalara girişilmiş ise de bunu izleyen *"yaşayan Türkçe"* atılımındaki çalışmalarla (*Yaşayan Türkçe I-III*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980) bu yanlış gidiş frenlenebilmiştir. Daha sonra Türk Dil Kurumunun Anayasa'nın 134. maddesi uyarınca bir Anayasa kurumu hâline getirilerek 2876 sayılı Kanun'la yapılan düzenlemeler ile Başbakanlığa bağlı akademik bir kuruluş hâline dönüştürülmüş olması, bilimsel açıdan önemli çalışmaların gerçekleştirilmesine da elverişli bir ortam hazırlanmıştır. Bugün de Türk Dil Kurumu, 11/10/2011 tarihli ve 664 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile yine Başbakanlığa bağlı akademik bir kuruluş hâlinde çalışmalarını sürdürmektedir. Yalnız unutmamak gerekir ki bir dil akademisi niteliğindeki bu Kurumun çalışmalarını daha kapsamlı ölçülerle yürütülmesi için bizce bu alanın gerekli kıldığı daha başka bazı düzenlemelere de gereksinim vardır.

Sonuç olarak Türk Dil Kurumunun, 80 yıl içinde gerçekleştirdiği bütün bu olumlu başarıları, 26 Eylül 1932 tarihinde alınan ve tüzüklere geçen kararların uygulamasının ve ülkenin bütününe yayılmasının ortaya koyduğu verimli sonuçlardır denebilir. Bu bakımdan hiç şüphe yok ki 26 Eylül sem-

bolik olarak Türk dili tarihinin öteki önemli dönüm noktaları arasında yapıcı ve geliştirici en önemli dönüm noktasını oluşturmaktadır. Evet, en önemli dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çünkü bugün günümüz Güney-Batı Türk lehçelerinin temelini oluşturan *Türkiye Türkçesi*, dünyada Kuzey Buz Denizi kıyılarından Hint Okyanusu'na, doğuda Moğolistan ve Çin sınırından Avrupa ortalarına kadar uzanan dünyanın köklü beşinci dili durumundaki Türk dilinin öteki lehçe ve kollarına da örneklik edebilecek bir gelişme düzeyini yakalamışsa, bu durumu elbette 26 Eylül kararlarının ulaştığı çok yönlü ve kapsamlı sonuçlara da borçludur. Bu nedenle de tekrar edelim 26 Eylül, dil ve kültür tarihimizin çok önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, Türk diline devlet eliyle sahip çıkma kararlılığının ifadesi olmuştur. Ona kendi kişiliğini kazandırma mücadelesinin başlangıç noktası olmuştur. Dilimizin geleceğine sağlıklı ve bilinçli olarak yön verme azminin şaşmaz bir göstergesi olmuştur. Geçmişin dilimize karşı takındığı umursamaz tavrı bir yana iterek dil konusunu toplumda her zaman canlı tutmayı hedef alan bir karar gününü temsil etmiştir. Ayrıca, böyle bir kararla her Türk yurttaşının kafasında ve gönlünde ana dili sevgisini ve ana dili bilincini yaşatma ve köklendirme azminin ifadesi oluşturur. (Korkmaz 1995: 1176).

Taşıdığı coğrafi genişlik, tarihî derinlik ve zenginlikle dünyada 220 milyon insanın konuştuğu ve yazdığı bir dünya dili niteliği taşıyan Türk dilinin *Türkiye Türkçesi*ni temsil eden bu kolu, eğer söz varlığı, ortaya koyduğu eserler ve sistem yapısı açısından bugün bir bilim, bir felsefe, bir sanat ve bir kültür dili durumuna gelebilmişse ki elbette gelmiştir; bu gelişmeyi hiç şüphe yok ki 26 Eylül'ün özünde ve ruhunda saklı kararlara dayanılarak yapılan verimli çalışma ve gelişmelere borçludur. Elbette bu başarıda, Türk diline hizmet vermiş bütün bilim adamlarının, şairlerin, yazarların ve düşünce erbabının da çok önemli payları vardır. Bu arada sözlerime son verirken, A t a t ü r k başta olmak üzere bu kurumun kuruluşunda emeği geçmiş ve önemli güçlükleri büyük gayretlerle omuzlamış değerli kişilerin ruhları şad olsun diyip, hepinizi sevgi ve saygılarımla selamlıyorum.

KAYNAKLAR

AKARSU, Bedia (1955), "Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı", İstanbul.

AKSAN, Doğan (1975-1976) "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşı iile İlgili Yeni Araştırmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s. 133-141.

ARAT, R. Rahmeti (1974), *Kutadgu Bilig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATALAY, Besim (1939-1941), *Divanü Lügati't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004) "Türklerin Ana Yurdu ve En Eski Komşuları", *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERDAL, Marcel (2004) "Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

GÖKALP, Ziya (1972), *Türkçülüğün Esasları,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İstanbul.

HUMBOLDT, Wilhelm von (1907), *Gesammelte Schriften Bd VII/1,* Berlin.

İNAN, Afet (1959), *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*.

KORKMAZ, Zeynep (1974), *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* AÜ, DTCF Yay.

KORKMAZ, Zeynep (1980), "Ömer Seyfettin ve Yeni Lisan", *Milli Kültür* (Haziran 1990), s. 6-11.

KORKMAZ, Zeynep (1981), "Dede Korkut Hikâyelerinin Eski Osmanlı Metinleri Arasındaki Yeri", *Milli Kültür,* C III/4, s. 23-25.

KORKMAZ, Zeynep (1989), "Tarihi Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten*, 1989 (1994), s. 353-370.

KORKMAZ, Zeynep (2005a), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C I, TDK Yay., Ankara s. 205-216.

KORKMAZ, Zeynep (2005a), "Anadolu Dilinin Tarihi Gelişmesinde Beylikler Dönemi Türkçesinin Yeri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C I, TDK Yay., Ankara, s. 419-423.

KORKMAZ, Zeynep (2005b), "İnsan Varlığından Millet ve Kültür Varlığına Uzanan Dil", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* C I, TDK Yay., Ankara, s. 739-744.

KORMUŞİN, Igor (2007), "Dünden Bugüne Türkçe Oturumu", *Cumhuriyetin 75. Yıl Dil Bayramı TBMM Kültür-Sanat Yayınları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

MEMİŞ, Ekrem (2007), *Eskiçağ Türk Tarihi,* s. 21-28.

ÖZKAN, Mustafa (2009), *Türk Dilinin Gelişme Alanları Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

SERTKAYA, *Osman* (2007), "Dünden Bugüne Türkçe Oturumu", *Cumhuriyetin 75. Yıl Dil Bayramı TBMM Kültür-Sanat Yayınları* ,Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TUNA, Osman Nedim (1997), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ETNİK AĞIZ ÖZELLİKLERİNİN TESPİTİNE DAİR BİR ÖRNEK: KONYA TAŞKENT ÇETMİ BELDESİ AĞZINDA ŞİMDİKİ ZAMAN EKLERİ

Zeynep Şimşek UMAÇ[*]

Giriş

XIX. yüzyıl ortalarında başlamış olan ağız çalışmaları, bugün için nitelik ve nicelik yönünden önemli yol almış durumdadır. Ağız çalışmalarında üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da ağızların etnik yapıyla ilişkisidir. Belli bir yöreyle sınırlandırılan ağız çalışmalarında, tespit edilebilen etnik unsurların da belirtilmesi yapılan ağız çalışmalarının değerini arttıran unsurlardan biri olmaktadır.

Ağızların etnik yapıyla ilişkisine dikkat çeken çalışmaların başında, Zeynep Korkmaz'ın; Avşar, Salur ve Kınık boylarının bazı ağız özelliklerini verdiği ve ağız araştırmalarında etnik yapının araştırılmasının ne denli önemli olduğuna değindiği "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu" adlı makalesi gelmektedir. Bu çalışmada; üç yüz yıllık bir zaman diliminde Anadolu'ya kümeler hâlinde gelen ve kimisi Orta Asya'da alışık olduğu hayat düzenine göre göçebe yaşayışını uzun veya kısa bir süre devam ettiren, kimisi de yerleşik hayata geçen Oğuzların, Anadolu'nun etnik yapısında meydana getirmiş oldukları değişimin ağız özelliklerindeki farklılaşmaların temelini oluşturduğu açıklanmaktadır. Ağız özelliklerinin oluşmasındaki etmenlere, Anadolu Selçuklularının parçalanmasıyla oluşan iç karışıklıklara bağlı değişiklikleri ve XVIII. yüzyıldaki iskân siyasetinin etnik yapıyı yeniden şekillendirmesini de eklemek gerekir (Korkmaz: 1971, 22-23).

Gürer Gülsevin'in Anadolu *Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine* (2009) adlı çalışması, hem ağız çalışmalarında gelinen noktada etnik yapı ile ağız özellikleri arasındaki ilişkinin sağlıklı biçimde kurulup kurulamadığının bir değerlendirmesini yapmış hem de *Çepni Ağzı (Dil*

[*] Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zeynepsimsekumac@balikesir.edu.tr.

İncelemesi-Metinler-Sözlük) adlı doktora tezimizin teorik altyapısını oluşturmuştur.

Gülsevin, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki farklılıkların dört nedene bağlı olabileceğini belirtir.

1. Boyların yerleşik hayata geçtikleri dönemdeki boysal farklılıklara dayalı olarak tarihî farklar süregelmiş olabilir.

2. Farklı bölgelerde farklı dönemlerde harekete geçen fonetik eğilimler değişikliğe katkıda bulunmuş olabilir.

3. Farklı yerlere yerleşmiş aynı boya mensup topluluklar, gittikleri yerlerdeki topluluklarla ilişkiye girerek farklı ağız ve kültür özellikleri kazanabilir.

4. Bazı ağız farklılıklarının oluşmasında bu nedenlerin birkaçı iç içe geçmiş biçimde görülebilir (Gülsevin: 2009, 1068).

Etnik yapının Anadolu ağızları üzerine etkisinin belirlenmesi amacıyla yola çıkılan ve tek bir etnik yapının bütün Anadolu coğrafyasındaki dağılımının incelenmesiyle söz konusu etnik yapının özelliklerinin belirlenmesini amaçlayan *Çepni Ağzı (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük)* adlı doktora tezimiz de bu bilinçle hazırlanmıştır.

Çepni Ağzı

Çepni Ağzı diyebileceğimiz bir ağzın bulunup bulunmadığının, varsa ne şekilde yaşadığının ortaya konması amaçlanan çalışmamızda, belli bir yöredeki etnik unsurlar ve bu etnik unsurların ağız özellikleri değil, Türkiye'de çeşitli yörelerde yerleşmiş olan Çepni boyunun ağız özellikleri incelenmiştir.

Çalışmamızda, Türkiye'nin çeşitli bölgelerine dağılmış olan Çepnilerden derleme metoduyla toplanan malzeme incelenmiş, aynı boyun ağzında korunmakta olan ortaklıklar ve oluşmuş farklılıklar ile bunların nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Gelişen teknoloji ve iletişim şartları boy kimliklerinin ve ağız özelliklerinin hızla yok olmasına neden olmaktadır. Bu durum, günümüzde ağız çalışmalarının önemini ve gerekliliğini arttırmakta, bu çalışmalara ivedilik kazandırılmasını gerekli kılmaktadır. Hâlen boy kimliğinin farkında olan bir boyun ağız özelliklerinin incelenmesinde de bu bilinçle hareket edilmiş ve boy kimliğine bağlı bir ağız araştırmasıyla Çepni boyunun ağız özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Bu noktada Çepnilerin kendilerini günümüzde bile boy kimliğiyle tanımlıyor olmaları bu tür çalışmaların ilk adımı için tercih edilmelerinin nedeni olmuştur (Gülsevin: 2009, 1073).

Çepni ağızları üzerine yapmış olduğumuz derlemelerin sonucunda elimizdeki malzemeyi incelediğimizde; bütün yörelerde ortak olan özelliklerin yanında, yörelere göre farklılıklar gösteren bazı fonetik ve morfolojik özelliklere de rastlanmıştır. Ses bilgisi alanında bütün bölgelerde karşılaşılmış olan ortak özellikler hem ünlü seslerin hem ünsüz seslerin bahsinde karakteristik olan özellikler başlığı altında verilmiştir. Bir ses veya şeklin birbirinden farklı kullanımları ise ağız bölgelerinin tasnif edilmesinde yol gösterici olmuştur. Sadece bir bölgede görülebilen özellikler göz ardı edildiğinde üç ses bilgisi ve bir şekil bilgisi verisi; ağız bölgelerinin tasnifi için temel alınmıştır. Bu özellikler şunlardır:

1. ö ve ü ünlülerinin yerine özellikle g, k, d ünsüzlerinin yanında ortaya çıkan ó ve ú seslerinin kullanılıp kullanılmaması.

2. Eski Türkçe Dönemi'nden bu yana var olan damak n'sinin n;g şeklinde kullanılması veya iki ayrı sese ayrılarak "n" veya "g" şeklinde kullanılması.

3. Arka damak ünsüzü olan ḳ sesinin, gırtlak ünsüzü ḫ ünsüzüne dönüşmesi.

4. Şimdiki zaman ekinin geniş-yuvarlak ünlülü veya dar ünlülü hâlde bulunması.

Bu tasnif ölçütlerine göre ağız grupları şunlardır.

	o-u /ó-ú	ŋ / n	ḳ > ḫ	Şimdiki Zaman Eki Dar / Geniş Şekilli
I. Ağız Bölgesi: Balıkesir-İzmir-Manisa-Aydın illerinde bulunan Çepni köyleri	Óó-ú	-ŋ	Karakteristik	Dar-Düz Dar-Yuvarlak
II. Ağız Bölgesi: Trabzon-Ordu-Rize-Giresun-Gümüşhane illerinde bulunan Çepni köyleri	öö-ü	nn	Seyrek	Dar-Düz Dar-Yuvarlak
III. Ağız Bölgesi: Gaziantep ilinde bulunan Çepni köyleri	öö-ü	-ŋ	Karakteristik	Dar-Düz Dar-Yuvarlak
IV. Ağız Bölgesi: Kastamonu-Çorum-Konya-Kırşehir-Sivas illerinde bulunan Çepni köyleri	óó-ú	Ŋŋ	Sadece Kırşehir için kurallı-Yaygın	Geniş-Yuvarlak
V. Ağız Grubu: Afyon ilinde bulunan Çepni köyleri	öö-ü	Ŋŋ	Çok seyrek	Geniş-Yuvarlak

I, II ve III. Ağız Bölgeleri, Çepni yerleşiminin yoğun olduğu bölgelerdir.

Özellikle II, III, IV ve V. Ağız Bölgelerinde incelenen özelliklerin komşularıyla paralellik göstermekte olduğu görülmüştür.

I, II ve III. Ağız Bölgeleri Çepni ağızlarını temsil eden temel ağız bölgeleri; IV ve V. Ağız Bölgeleri ise bulundukları bölgede tek olan yerleşim yerlerinden oluşan, komşu ağızların yoğun etkisi altında kalmış ikinci dereceden ağız bölgeleri durumundadır.

I. Ağız Bölgesi'ne ait belirleyici özelliklerin, komşularında görülme sıklığı oldukça azdır. Komşularında seyrek görülen pek çok özelliğin Çepni ağızları için karakteristik olduğu gözlemlenmiştir. Bu da I. Ağız Bölgesi'ni diğer ağız bölgeleri içinde farklı bir yere oturtmaktadır.

Araştırmamız göstermektedir ki Çepni ağızlarının özgün özelliklerinin belirlenmesinde sadece dil verileri yeterli olamamaktadır. Tarihî kaynaklar Karadeniz'de bulunan Çepnilerin en geç XV. yüzyılda yerleşik hayata geniş bir kitle hâlinde geçtiklerini ve yöredeki hâkim inanç olan Sünni İslam inancını benimsemiş olarak geniş kitlelerle etkileşim hâlinde bulunduklarını göstermektedir. Bu da Trabzon, Ordu, Giresun ağızlarıyla Çepni ağızlarının iç içe geçmiş durumda olmasını açıklar niteliktedir.

Aynı şekilde Gaziantep yöresinde bulunan Çepnilerin de en geç XVI. yüzyılda yerleşik hayata geçtiği ve bölge halkıyla kaynaşarak, paralel ağız özellikleri gösterdiği görülür.

Batı Anadolu Çepnilerinde ise durum biraz daha farklıdır. Uzun süre konargöçer hayatı devam ettirmeleri ve yörede Sünni İslam anlayışı hâkim durumdayken Alevi İslam inancını benimsemiş olmaları Balıkesir, İzmir, Manisa ve Aydın'da bulunan Çepnilerin hem ağız özelliklerini hem gelenek ve göreneklerini daha iyi muhafaza etmelerine neden olmuştur.

Bu çıkarımlara dayanarak, tarihî bir Çepni ağzı var ise bunun yaşayan ağızlardaki en iyi temsilcisinin Balıkesir, Manisa, İzmir ve Aydın'ın Çepni köylerinde konuşulan Çepni ağzı olduğunu öne sürmek yanlış olmayacaktır.

Etnik Yapı - Ağız İlişkisi ve Konya Taşkent Çetmi Beldesi Örneği

Çepni ağzını bu şekilde kısaca tanıtmaya çalıştıktan sonra, bir yöredeki etnik yapıdan kaynaklı özelliğin, yaygınlaşmış olan şekilden ayrılması konusunda güzel bir örnek olan Konya-Taşkent Çetmi beldesinde şimdiki zaman ekinin kullanım şekillerine ve bu ekteki çok şekilliliğin bizi ulaştırdığı sonuçlara değinilecektir. Çepni ağızlarını tasnif etmede kullanılan ölçütlerden biri olan şimdiki zaman şeklinin bir yöredeki etnik şekli nasıl işaret etmekte kullanılmış olduğu bulunan örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır.

Çepni ağızları üzerine malzeme toplanmaya yeni başlanılan dönemde Gürer Gülsevin'in bu araştırmanın teorik alt yapısının oluşturulmasına yönelik yaptığı çalışmada; çalışmanın sonucunu değerlendirmede kullanılabilecek veriler ile ilgili bir değerlendirmesi olmuştur. Buna göre; sadece bir bölgede veya sadece belli bölgelerdeki Çepnilerde bulunan ortak ağız özellikleri tespit edilecek ve sadece bir bölgede de olsa Çepni ağzında bulunup, komşu ağızlarında bulunmayan özelliklerin belirlenmesiyle, Çepni ağızlarına has özelliklerin belirlenmesi mümkün olabilecektir (Gülsevin: 2009, 1074).

Konya Taşkent Çetmi beldesi Çepni yerleşim yeri olarak tespit ettiğimiz yerleşim yerlerinden birisi olmuştur. Çepni yerleşim yeri olduğunu tespit ettiğimiz yerlere ulaştığımız da yörenin yerli halkıyla gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde bu kişilerin kendilerini Çepni boyuna mensup kabul etmeleri ve çevrelerinde de bu şekilde biliniyor olmalarına dikkat edilmiştir. Derlemelerimizde kişilerin ağız özelliklerine hiçbir şekilde müdahale edilmeden günlük yaşamdaki konuşmalarını aksettirmeleri sağlanmaya çalışılmış, ses bilgisi ve şekil bilgisi yönünden tek bir şekille karşılaşılmayacağı bilinciyle hareket edilmiştir.

Konya Taşkent Çetmi beldesi ağzında şimdiki zaman ekinin şu kullanışlarına rastlanmıştır.

Geniş-Yuvarlak Şekilli Şimdiki Zaman Ekleri

hindi de bundan geyiyoruz. (IV-141-28)

aynı üstü altı da ġadife fistan yapıyoru. buna da darabulus dėriz ġuşaḳ ġuşanıyoru. (IV-141-29)

adını unutuyorum işte. (IV-142-6)

yazma ġómlek ġolundan ne ġopduysa ne münasibisa aḳrabāsına ġóre de;işiyoru. (IV-139-19)

Düz-Dar Şekilli Şimdiki Zaman Ekleri

öyle ; ttīmízí sacıŋ ; üstüne atar bişiriyiz. (IV-139-36)

u şeyi biliyin. (IV_141-9)

úğúnmüş hazırca geliyi. (IV-143-36)

hindi dükḳannara bulḳur çuvalları geliyi ordan alınır. (IV-143-41)

benim de aḳrabālar var dışāda onnar gelise burda ġórúyun ben gitmem. (IV-143-80)

Çepni ağzı (Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük) adlı doktora tezimizde IV. Çepni ağız bölgesi olarak değerlendirdiğimiz yerleşim yerlerinden birisi olan

Konya'nın Taşkent ilçesine bağlı Çetmi beldesinde geniş-yuvarlak ünlülü şimdiki zaman ekine sıklıkla rastlanmaktadır. Geniş-yuvarlak ünlülü şimdiki zaman ekine her yörede rastlanması son derece doğal bir durumdur. Çünkü yazı dilimizde kullanılan şekil bugün herkes tarafından kullanılmaktadır. Yazı dilimizde bulunmayan -yoru şekline rastlanması ise yöredeki geniş-yuvarlak ünlülü şekillerin bu yöre ağzı üzerinde etkin olduğunun bir göstergesidir. Aynı beldede nadir de olsa düz-dar şekilli şimdiki zaman eki kullanımına da rastlanmıştır. Leylâ Karahan'ın Anadolu ağızlarının sınıflandırdığı eserinde Konya Ağzı -merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç- Batı Grubu ağızlarının IX. alt grubunda yer almıştır. Bu gruptaki şimdiki zaman ekleri; -yorur / -yörür / -yoru / -yor / -yo şeklinde sıralanmıştır (Karahan: 1996, 177). Ereğli ağzının da içinde bulunduğu alt grupta ise şimdiki zaman eki "-yo" olarak gösterilmiş, "-yėr / yir (-iür) ve seyrek olarak da "-yör / -yö" şekline rastlandığı belirtilmiştir (Karahan: 1996, 174). Geniş-yuvarlak ünlülü şekiller Konya ve yöresi ağızlarında yaygın bir şekilde görülen kullanımdır. Bu şekle rastlanması beklenen bir sonuçtur. Etnik ağız özelliğinin korunması yönünden önemli olan ise seyrek de olsa rastlanılan düz-dar şekilli şimdiki zaman ekidir. Bu yörede düz-dar şekilli şimdiki zaman ekine rastlanması ilginçtir çünkü yörenin komşularında bu tür bir şimdiki zaman eki kullanımı mevcut değildir. Bu kullanım etkileşim yoluyla öğrenilmiş olamayacağına göre ancak önceki nesillerden aktarma yoluyla gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu da yörenin şimdiki zaman ekinin daha önce düz-dar şekilli olabileceğini fakat çevre ağızların etkisiyle düz-dar şekilli kullanımın azalmış, yöredeki geniş-yuvarlak ünlülü kullanımın ise zaman içinde yaygınlaşmış olabileceğinin bir göstergesidir.

Sonuç

Dışarıdan öğrenilmemiş nesiller içerisinde taşınmış bir şeklin de ancak yöre halkının etnik ağız özelliği olacağını düşünmek yanlış olmaz. Yörenin eski adının Çetmi olması ilk anda bölgenin bir Çepni yerleşimi olduğunu düşünülmesini sağlamaktadır. Çepni ağızlarını sınıflandırmakta kullanılan temel özellikler de bölgenin Çepni ağızları içerisinde değerlendirilebileceğinin bir göstergesi olmuştur. Ancak bu özellikler bu yöre ağzını etnik olarak değerlendirmek için yeterli olamamıştır. Çünkü komşu ağızlarda da benzer özelliklere rastlanabilmiştir. Şimdiki zaman ekinde görülen çok şekillilik ise yörenin bir Çepni yerleşimi olduğuna dair önemli bir ipucu teşkil etmektedir. Ağızlardaki etnik özelliklerin ortadan kalkmaya yüz tuttuğu günümüzde etnik kimliğinden uzaklaşmış bir belde ağzında etnik ağız özelliklerine rastlanabilmesi; ağız çalışmalarında gerekli teorik alt yapı oluşturulduğu ve gerekli dikkat gösterildiği takdirde etnik yapı üzerine önemli izler bulunabileceğinin önemli bir örneğini teşkil etmektedir.

Kaynaklar

GÜLSEVİN, Gürer. (2009). "Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine". *Turkısh Studies, 4/3*, 1067-1080.

KARAHAN, Leyla. (1996). "*Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması"*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep. (1971). "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1971*, 21-32.

ŞİMŞEK UMAÇ, Zeynep. (2011). *Çepni Ağzı (Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Balıkesir.

ÇİN'DEKİ KAZAK AĞIZLARI

Zhuldiz ZANADİL

Kazak halkının boy tayfalarının dilinde eskiden ağız özellikleri varmış. Ama Kazak dili olarak kalıplaşıncaya kadar genel ulusal ortak dil ile bütünleşmiş. Günümüzde gramerin yapısıyla kelime hazinesi arasında kesin farkı olmayan genel halk dilinden bazı fonetik ve kelime varlığında görünüş farklılıkları bazı yerlerdeki boyların konuşma dilinde saklanmış olan ağız nüansları vardır. Mesela: İle bölgesindeki Tekes, Çapçal, Korgas ilçelerinde yaşayan Alban, Suan boylarının dilinde bazı fonetik ve kelime varlığında özellikler vardır. Örnek: babanı genelde *èke* dese, oralılar *tète* diyorlar, gidelim anlamındaki *baralık* sözünü *baralı* diyorlar. Bundan başka her yerin her yerin dilinde azlı çoklu kelime farklığı vardır.

Çin'de Kazak Türkçesinin ağızları hakkındaki ilk çalışmalar 1950 yılından itibaren yapılmıştır. Dil uzmanlarının çoğu Çin'deki kazak Türkçesi ile Kazak Türkçesinin aynı biçimde olduğunu tahmin ediyorlar, bazı yerli özelliklerin dışında, açık diyalekt özellikleri yok diyorlar. Bazı dilciler, ayrıca Prof. Geng Shi-min ve Doç. Li Zeng-Xiang "Kazak Dilinin Araştırması"adlı çalışmalarında Çin'de Kazak dilinin iç farkları çok azdır, sadece Kazakların dilinde iki ayrı lehçe var diyorlar, yani kuzeydoğu lehçesi ve güneybatı lehçesi. Bu iki lehçe kelime haznesi, fonetik ve gramer açısından karşılaştırılmışlar. Bu lehçeler Kazakların boy ile ilgili kuruluşuyla (başlar) aittir.[1] Kerey Nayman boylarının dili kuzeydoğu lehçelerine; Alban, Suan boylarının dilleri güneybatı lehçelerine vekillik ediyorlar. Kuzeydoğu lehçesi bölge halkı tarafından geniş kitlelerde konuşulmuş ve halkın sayısı da çokmuş. Bu lehçe Çin'de Kazak edebî Türkçesinin kalıplaşması ve gelişmesinde eskiden danışmanlık rol oynuyor diyorlar. Bu fikirle ilgili, kuzeydoğu lehçesi İle Kazak Özerk Eyaleti'nin Altay bölgesi, Tarbağatay bölgesi, İle bölgesine bağlı Künes, Nılkı ilçeleri ve eyalet dışındaki Buratala Mağol Özerk Eyaleti, Ürümçi ilçesi, Mori, Barkol ilçeleri, Gansudaki Aksay ilçeleri kendi içine alıyor. Güneybatı lehçesi İle bölgesine bağlı Tekes, Mungulkure, Çapçal, Korğas, Kulca ilçelerini içine alıyor. Ama bu fikir çoğunluk dilciler tarafından tam olarak kabul edilmemiş.

[2] 1983 yıl Ekim ayında Çin'de Türk dilleri araştırma kongresi yapıldı. Bu kongrede Omarhan, Abdubek, Okabay, Dükenbay gibi Kazak dilcileri "Kazakça Diyalektlerin Özellikleri Üzerine" makalelerini sundular ve Kazakça diyalektlerle ilgili sorunları tartışmıştılar. Türkiliğlar, Kazak dili ve diyalektleri hakında daha çok araştırma yapmak gerektiği ve diyalekt özelliklerini daha doğru olarak tanımak gerektiği üzerinde fikir birliğine varmışlardır.

Bundan sonra *Kannan Şarıphaulı Dil ve Tercüme* dergisinde "Kazak Dilindeki Diyalekt Meselesi" adlı önemli çalışmasını, *Dükenbay Nazarulı Kazakça Diyalektlerin Özellikleri Üzerine*, *Alimbek Mamırbekulı Kazakça Ağızların Özellikleri Üzerinde*, *Omarhan Asıl da Dil ve Tercüme* dergisinde *Kazakça Ağızların Özellikleri* adlı önemli çalışmalarını yayımladılar.

Çindeki Kazak Türkleri aslında çeşitli bölgelerde yaşamalarına rağmen birbirleri ile rahat konuşuyorlar, hem edebî dil hem konuşma dili arasında o kadar farklı özellikler yoktur. Ama, 20 yıldır Çin'de ve sekiz yıl civarında Kazakistan'da yaşadığım için, Kazak Türkçesinin ayrıca az çok Çin'deki kazak ağızlarında farklık olduğunu fark ettim ve onları böyle birkaç yönden analiz etmeye çalıştım.

Fonetik değişmeler

Çin'deki Kazak ağızlarının fonetik değişmelerinde çoğunlukla Çince, Moğolca, Uygur Türkçesinin etkileri bulunmaktadır.

Örnek:

Çindeki Kazaklar Kansu diyorlar, bu aslında - Han zu kelimesi (Çince çin demek), Oyğır - Uygur, Mungul - Mağol gibi millet adları onların dilinden girmiş ve ses değişiminden sonra ağız olarak kalıplaşmış. *Kasiyer* Kazak Türkçesinde de *kassir* ama Çindeki Kazaklar *kastr* diyorlar. Pişirmek Kazak Türkçesinde *pisiru* ve Çin'de yaşayan Kazaklar *pısıru* diye kalınlaştırıyorlar.

Bazı kelimelere yeniden hece eklenerek kullanılıyorlarsa, bazılarının hece sayısını azaltarak kullanıyorlar.

Örnek:

Èyteu diyorlar Çin'deki kazaklar, aslında - èyteuir (nihayet anlamında), ègı - èlgı (demin), èti - èdeyi (bilerek) diye söylemeye alışmışlar. Bu ağızlara Kazak Türkçesinin Doğu şivelerinde çok karşılaşılıyorlar. [3]

Çindeki kazak Türkçesinde bazı ünsüzlerin birinin yerine biri geçiyorlar.

1. T/d ve *d/t* ünsüzlerin değişimi.

Örnek: *T/d* Düzu - tüzu (düzgün), duz - tuz (tuz), dize - tize (diz).

d/t kaltıru - kaldıru (bırakmak), tiyirmen - diyirmen (değirmen), tuşar bolu-duşar bolu (karşılaşmak). *T* ünsüzüne ilgil bir örnek, Kazak Türkçesindeki *cetik meñgeru* (ehil benimsemek) sözünü Çin'de *cettik meñgeru* diye söylüyorlar.

*2. n/m, n/*ñ *(н/м, н/ң)* ünsüzlerin değişimi.

Örnek: toğam -toğan (su bendi), cañcal - cancal (kavga; Uygur Türkçesinde de cañcal). Böyle *t* yerine *d* ünsüzünü kullanılmasını C. Doskaraev IX-XI. yy. şimdiki kazak topraklarında yaşamış olan Oğuz - Kıpçak dillerinin birbirine yapılan etkisinden diye fikirde düşünüyor.[4]

3. s/ş ünsüzlerin değişimi.

Örnek: aşḳana - ashana (yemekhane), aşḳazan - asḳazan (mide), şüyinşi - süyinşi (müjde), ukşau - uksau (benzemek) dese, bu hakında C. Bolatov bunlar Uygur ve Özbek Türkçesinin etkisi olması lazım diyor.

Bazı ünsüzler Çindeki Kazak Türkçesinde yerinden alınıyor, örnek: uḳuḳ - ḳuḳuḳ (hukuk), üzim - cüzim (üzüm).

Giyim kuşam adları

Şapan ya da calañ - kürteşe (kalın mont), şapan aslında Kazak Türkçesinde değerli misafirlere giydirilen üzeri işlemeli kaftan, ama Çin'de kazaklar normal mont'ı da *şapan* diyorlar. *Calañ* aslnda yalın anlamında, ama bazı yerlerde mont anlamında kullanılıyor. Malakay - bas kulakşın (kulaklı şapka; Moğolcada malağay) [2], sım - şalbar (pantalon), şaray - sport ayak kiyimi (spor ayakkabı), ıştan - iş kiyim (iç çamaşırı). *Iştan* aslında uzun paçalı don. Kürme - kevdeşe (yün yelek), baypaq - şulık (çorap). *Baypaq* asılında yün çorap. Cavlıq - oramal (baş örtüsü), kepeş - taqiya (takke), kürti yada popayka - tokıma (dokuma kıyafet).

Günlük hayatla ilgili eşya adları

Tegene - legen (ağaçtan veya metaldan yapılan işlemli yemek konulan ve çamaşır yıkanılan kap). Şömiş-ocav (çömçe), qalaq - qasıq (kaşık), qaynaq su-qaynağan su (kaynar su), bul - mata (kunaş), sibirtki - sıpırğış (süpürge), köz èynek - közildirik (gözlük), meş - peş (soba), şını - kese (kâse), temeki-şılım (sigara; *temeki* Moğolcada *tamg*), qatıq - süzbe (süzme yoğurt), rèsim - suret (resim).

Ekin tahıllarıyla ilgili kelimeler

Darbız-qarbız (karpuz), bal qavın - qavın (kavun), şekildevük - piste (çekildek), bèreñgi yada kartopiya - kartop (patates), u sarımsak - sarımsak (sarımsak).

Yabancı dillerden alınan kelimeler

Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kazak Türkleri günlük hayatta kullanılan dillerine Çince kelimeleri de alıyor.

Örnek:

Lazı - burış (biber; Çince *lazı*), bormi-cügeri (mısır; *bormi* Çince *bao mi*), çedev-ulken pışaq (büyük pıçak; çedev Çince qie dao).

Rus ve İngilizceden girmiş olan bazı kelimeleri Kazakistan'daki Kazakçadan biraz değişik söylüyorlar. Yani Kazakçadaki *"э"* harfinin yerine *"e"* harfini kullanıyorlar.

Örnek:

Ekologiya - эkologiya (ekoloji), ekonomika - эkonomika (ekonomi), elektr - эlektr (elektrik), element - эlement (element), emotsiya - эmotsiya (duygu), epos - эpos (destan).

Uygur Türklerin yemeği *lağman* kelimesini *lañman* diye kullanıyorlar. Dükkân anlamındaki Rusça *magazin* kelimesini Çinli Kazak Türkleri *mègezin* diye kullanmaya alışmışlar.

Leksikolojik değişmeler (Günlük hayatta kullanılan kelimeler)

Şaptav - capsırv (yapıştırmak). Örnek: men tamga rasım şaptaymın (men kabırğağa suret capsıramın). Anlamı: ben duvara resim yapıştıracağım. Başsağlığı diemeyi Kazak Türkçesinde *köñil aytv* dese, Çindeki kazaklra *bata casav* diyorlar. Örnek: Qaytıs bolgan kisige bata casadıq (başsağlığı dilemeye gittik). Köris - coqtav (ağıt). *Oynav* kelimesi sadece çocukların oyun oynanası değil, dolaşmak, oturmaya gitmek ve gezmek anlamına da gelir. Örnek: *keşe kanday oynap qayttıñdar?* Kazak Türkçesinde *keşe qanday qıdırıp qayttıñdar?* Olması lazım. Anlamı: dünkü oturmanız nasıl geçti? Bundan başka *qiyın* kelimesinin asıl anlamı zor demek, ama Çinli Kazak Türkleri onu pek, çok ve gayet anlamında da kullanıyorlar. Örnek: ol qiyın caqsı adam (o gayet iyi bir adam). Basım qiyın avrıp tur (başım çok ağrıyor). [5]

Çin'deki Kazak Türkleri *èlem* kelimesini de çeşitli kullanıyorlar. Altay ve Tarbağatay bölgelerinde *èlem* kelimesini tam anlamında yani âlem, dünya anlamında kullanılsa, İle bölgesinde büyük anlamında kullanılıyor. Örnek: üyi èlem eken (evi büyükmüş). İle, Tarbağatay bölgelerinde daireyi *idèrè* diye adlandırıyor, bunu Kazak Türkçesinde ve Altay bölgelerinde de *mekeme* diyorlar.

Gramerde değişmeler

Çindeki Kazak Türkleri gramerde -ğalı, -geli zarf-fiillerinin yerine çoğunlukla -ğay, -gey fiilerini kullanılıyor. Örnek: barğay jatır - barğalı jatır (gitmek için hazırlanıyor), kelğey otırmın - kelğeli otırmın (gelmek için hazırlanıyorum).

Çindeki Kazak Türklerinin dil farklılıkları aslında tarihî durumuna bağlı, az çok Çin ve Moğol dillerinin etkisi bilinse de, Kazak Türklerine mahsus özellikleri sakladıkları görünüyor. Ancak, Kazakça diyalektle ilgili sorunları daha da araştımamız gerekir ve diyalektlerinin gelişim süreçlerini incelememiz gerekir.

KAYNAKLAR

BOLATOV, C., Kıtaydan kelgen kazaktar tilindegi cergilikti erekşelikter, Kazak titindegi aymaktık erekşelikter. Almatı, 1990, 41-42. sayfa.

CAKIP MIRZAKANULI, Kazak Mädenietiniñ aydını. Şın Cañ Castar-örender baspası, Ürimci, 2006, 53. sayfa.

DOSKARAEV. C, Bayganin audanında turatın kazaktardıñ tilindegi fonetikalık erekşelikter. Almatı, 1960, 9. sayfa.

KARIBAEV. G, Zaysan öñirine tan cergilikti erekşelikterdiñ tarihi-lingvistikalık sipatı, Akademik Ş. Ş. Sarıbaev cane Kazak til bilimi maseleleri. Almatı, 2005, 3-5 sayfa.

WANG YUAN-Xin, *Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi.* Ankara, 1994, 15. sayfa.

SAFEVİLER DÖNEMİ'NDE TÜRKÇEDEN FARSÇAYA GEÇMİŞ SOSYAL SÖZCÜKLER

Ziver HÜSEYİNOVA[*]

Giriş

Daha önceki yüzyıllardan İran, Anadolu, Kafkasya ve Irak'ta yaşayan Türkler farklı zamanlarda ismi geçen bölgelerde siyasi alanda faaliyetler göstermiş ve devlet kurmuşlardır. Özellikle İran'ın doğusunda Türklerin siyasi faaliyetleri Gazneliler Dönemi'nden başladı ve Selçuklar Dönemi'nde daha çok genişledi. Türkler Selçuklardan sonra Teymuri, İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri adı altında bu bölgede hâkimiyetlerini devam ettiler. Nihayet 16. yüzyılın başlarında bugünki İran, Irak ve Güney Kafkasya bölgesinde Safevi Devleti'ni kurdular.

Safeviler ilk başlarda Erdebil'de faaliyet gösteren bir sufi hanedanı iken, zamanla daha geniş coğrafyada yaşayan insanları kendi etraflarına toplayarak, siyasi alanda da tanınmaya başladılar. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunu olan Şah İsmayıl etraftaki devletlerden baskılar görmesine rağmen kendi müritleri ve Anadolu Türk illerinin desteği ile 1501 yılında Safeviler Devleti'ni kurdu ve kendisini bu devletin padişahı ilan etti.

Şah İsmayıl'ın kurduğu devletin hızla gelişmesi ve nüfuzu, etraf bölgelerde yaşayan Türklerin varlığından kaynaklanıyordu. En önemlisi ise bu devletin Türk aşiretlerinin desteği ile var olması idi. Bu da bölgede kurulmuş önceki devletlerden farklı olarak Safeviler Dönemi'nde Türklerin kültür ve özellikle dillerinin daha çok yayılması ve gelişmesine neden oldu. İranlı yazar Zabihullah Sefa'nın sözleri ile söylesek "Onların (Türklerin) zaferi ve hükümdarlıkları sonuçunda Türk dili hakimlerin, ordudakilerin ve asgerilerin dili oldu ve böylece Türk dili ve Türk kültürünün İranda yayılması için müsaıt ortam oluştu".[1]

---

[*] Hazar Üniversitesi. Fars dili öğretim görevlisi.

[1] Sefa Z. Tarihi-Edebiyati-İran. C 4, S 194.

Herkesin malumu olduğu üzere Safevi hanedanının ana dili Türkçe idi. Bu Türkçe Oğuz grubuna ait olan ve bugün Azerbaycan Türkçesi olarak adlandırılan Türkçedir. Bu dil o dönem kaynaklarında "Kızılbaşı", "Turki" ya da "Torki" olarak geçiyor. 16-17. yüzyıllarda Osmanlı Türkçesi ile çok farkı olmasa da yazı örneklerinin en çok bugünkü Azerbaycan Türkçesine uygun olduğunu görüyoruz.

Türk dilinin genişlemesi önceki Türk devletlerinin döneminden başlasa da Safeviler Dönemi'nde Fars dili ile birlikte ikinci resmî dil olarak kullanılmıştır. Saray ve orduda görevliler Türkçe konuşuyor ve görevlilerinin hepsinin bu dili öğrenmesi zorunlu kılınıyordu. Bu hakta Safevi derbarına gelmiş yabancı uyruklu resmiler veya bu topraklarda gezmiş seyyahlar kendi sehyahetnamelerinde önemli bilgiler vermişlerdir.[2]

Türk dilinin bu şekilde genişlenmesi, Azerbaycan-Türk edebiyatının daha çok gelişmesine sebep oldu ve bu dilde eser yazan şair ve yazarların sayısı artmaya başladı. Bundan başka Türk dilli halk için okullar açıldı, o okullarda eğitim alan halk için Türk dilinde yeni kitaplar yazmaya ve diğer dillerden kitapları çevirmeye başladılar. Bütün bunlar bu dilin ve edebiyatının zenginleşmesine neden oldu.

İslam topraklarında Arap, Fars dili ve edebiyatından sonra gelen Türk dili ve edebiyatı hem gelişmiş hem resmî dil olarak yerli ve etraf halkların dil ve edebiyatını kendi etkisi altına almıştır.

Bildigimiz gibi bölgede kurulmuş Safevi Devleti dâhilinde aparıcı rol oynayan halklar Türkler ve Farslar olmuştur. Bu iki halkın iç içe yaşaması önceki yüzyıllardan başlamış Safeviler Dönemi'nde dahi devam etmiştir. Bu hakların birbirlerine yakınlığı ve iç içe yaşamları onların kültür, din, dil ve diğer bakımdan yakınlıklarına, hatta birbirlerine tesir etmesine neden olmuştur. İslam'dan sonra ortak dini paylaşan bu halkların dinle beraber karşılıklı kültürel tesirleri vardıysa da dil etkisi farklı dönemlerde başladı. Fars dilinin Türkçe üzerinde keskin etkisi daha önceki yüzyıllardan başlasa da Türkçenin Farsçaya etkisi Gazneliler Dönemi'nden zayıf şekilde başlamış, Safeviler Dönemi'nde daha çok ve daha keskin artmıştı. Böylece çok sayıda sözcükler Farsçadan Türkçeye, Türkçeden de Farcaya geçerek kullanılmağa devam etmiştir.

Türkçeden Fars diline geçmiş kelimeler bölgedeki insanların askerî, saray, sosyal ve diğer alanlarda yaşamlarına ait olan sözcüklerdir. Safevi Dönemi'nde yazılmış kaynakları incelediğimizde Türk dilinden Fars diline geçmiş birçok kelime, cümle, şiir hatta resmî belgelerle karşılaşıyoruz. Bu kelimelerin

---

2 Hüseyinova Z., Safevi Dönemi ve Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi.

bir kısmı Safevi Dönemi'nden önce Fars diline geçmiş adı geçen dönemde de kullanılmış, bir kısmı Safevi Dönemi'nde Fars diline geçmiş ve bu dönemin sona ermesi ile Fars dilinden silinmiştir. Bir kısım Türkçe sözler ise günümüz Fars dilinde kullanılmaya devam etmektedir.

Bu sözcüklerin tümünü "Tesire-Zebane-Toki Der Farsi Der Neveşteha-ye-Tarihiye-Doreye-Safevi" (*Safevi Dönemi Tarihi Yazılarda Türk Dilinin Fars Diline Etkisi*) adlı doktora tezimde 100 sayfa civarında sözlük bölümünde yazıp bu kelimeler üzerinde çalışma yapmışım. Kelimelerin Türkçe olduğunu kanıtlamak için *Divani-Lügati-Türk, Senglah, Burhane-Gate, Sihahul-Acem* gibi eski Türkçe ve Farsça sözlüklerden ve *Gerhard Doerferin, Turkische und Mongolise Elemente im Neupersischen* (Fars dilinde Türk ve Mongolca Elementler) kitaplarından referans almışım.

Fars dilli metinlerdeki Türkçe sözcükleri adı geçen döneme ait tarihî kitaplardan aldım. Bildigimiz gibi Safevi Dönemi'nde Fars dilinde farklı bilimler hakkında çok sayıda eserler vardır ve bunların arasında en çok tarihî metinler yer alıyor. Sadece tarihî konuda yüzden çok kitap yazılmış, bunların arasında bilim adamlarının bildiği ve çok meşhur olan birkaç eser vardır. Ben bu eserlerden *Alemarayi-Abbasi, Hulasetüt-Tevarih, Ahsenüt-Tevarih, Alemarayi-Şah İsmayıl, İran Der Zemane-Şah Sefi* ve *Şah Abbase-Dovvom* ve bundan başka daha birkaç meşhur tarihî eserden Türkçe kelimeleri bulup yazdım.

Bildiri hacminin çok olmaması için yalnız sosyal alana ait olan sözcükler üzerinde çalışmakla yetindim. Sözcükler üzerinde çalışma yaparken kullandığım çok sayıda kitap adları ve her sözcük için verdiğim açıklamalar ve getirdiğim örnekleri yukarıda ismi geçen ve basıma hazır olan doktora tezimde daha geniş yazdığım için her kelimenin dipnot kaynağı olarak doktora tezimin sayfalarını gösterecegim. Bundan başka sözlerin günümüz Türkiye Türkçesindeki karşılığını vermekle, günümüz Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Fars dilinde kullanıp kullanmadığı hakkında bilgi vereceğim.

Asıl metin

Sosyal alana ait olan sözcükler insanın sosyal hayatına ait olanları beyan eden sözcüklerdir ve bunlar yukarıda söylediğimiz gibi gelenek, töre, insanların yaşam boyunca kullandıkları eşyalar, giysi, yedikleri yemek, aile ve diğer kategorilere ait sözlerdir ve aşağadakilerden ibarettir:

1. - Gelenek ve töre

2. - Yaşama ait sözcükler ve eşya adları

- Giysi adları
- Yiyecek malzemesi isimleri

- Hayavancılığa ait eşya isimleri

3. - Aileye ait sözcükler

1. Gelenek ve töre

Her bir halkın kendine ait gelenek ve töresi ve bunları açıklayan özel terim ve sözcükleri vardır. Türk dili bu konu bakımından zengin dil olduğu için bu alana ait sözcükleri başka diller, o cümleden Fars diline geçmiştir.

Bu kelimelerden biri تورہ ya ترو şeklinde yazılmış *töre* kelimesidir. Fars dilinde gelenek, adap, kaide ve kanun anlamında kullanılan bu kelime *Divani-Lugeti- Türk, Burhani-Gate, Senglah* ve *Sihahil-Acem'*de aynı anlamda gelmiştir. Töre sözcüğü Safeviler Dönemi'nden önce Fars diline geçmiş sonraki dönemlerde dahi kullanılmıştır. Bu kelime günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır.[3]

توی ya طوی şeklinde yazılan *toy* kelimesi düğün ve ziyafet anlamında Safeviler Dönemi'nden önce ve sonraki devirlerde Fars metinlerinde geçiyor.[4] Alem-arayi Abbasi'de bu kelime طوی آلوشی *toy aluşi* şeklinde düğün ya ziyafet alışverişi anlamında gelmiştir.[5] Burada *aluşi* sözü almak fiilinden gelmiş alış sözüdür, Fars dilinde "ı" ünlüsü olmadığı için "u" ünlüsü ile yazılmıştır. Toy kelimesi günümüz Azerbaycan Türkçesinde düğün anlamında hâlâ kullanılmaktadır. Safevi Dönemi'ne ait bir kaynakta toy kelimesi ile benzer anlamda, شنلیک şeklinde yazılan *şenlik* sözcüğüne de rastlıyoruz.[6] Bu kelime günümüz Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

Her bir toplumda herhangi bir töre veya geleneği yerine getiren insanlara verilen özel isimler vardır. Bu isimler arasında Fars diline geçenlerden biri توی بیگی şeklinde yazılan *toy beyi* sözüdür. Herhangi bir meclis ve düğün görevlisi anlamı veren bu kelime söz konusu olan dönem kaynağında gelmiştir. Diğer bir sözcük ساق دوش və سول دوش şeklinde yazılan *sağdüş* ve *solduş* sözleridir. Düğün günü gelin veya damadın sağ ve sol tarafında duran kişilere denir. Bu iki kelime Alamarayi- Abbasi'de Türk dili gramerine uygun, toy sözcüyü ile birlikte "*toy sağduşu*" ve "*toy solduşi*" olarak طوی ساغ دوشی ve طوی سول دوشی şeklinde gelmiştir. Sağduş kelimesi *Dinavi-Lüğeti-Türk'*de "*seğdiç-* سَغدِج" olarak geçiyor.[7] Fars metinlerinde kullanılan "sağduş" ve "solduş" sözlerinin Fars dilinde omuz anlamı veren "duş- دوش" kelimesi ile içerik olduğunu da

---

3 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi... s. 126.

4 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... s. 156.

5 Alem-arayi Abbasi, C 2, S 876.

6 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 154.

7 Alem Arayi-Abbasi. C 1, S 400, Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 148.

deyebiliriz. Fars ve Azerbaycan dillerinde mecazi olarak omzunda durmak, yanında durmak anlamı verdiği için sağduş ve solduş sözlerinin de sağ omuzda yani sağ tarafta ve sol omuzda yani sol tarafta duran kişi anlamında olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki sözcük günümüz Azerbaycan Türkçesinde "sağdış" ve "soldış" şeklinde aynı anlamda kullanmaktadır.

Herhangi bir müzik aletini çalan, çalğıcı anlamında olan چالچی - *çalçı* ve چالچی باشی – *çalçıbaşı* sözleri Safevi Dönemi Fars diline geçmiş diğer sözlerdendir. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde "çalğıçı" olarak geçen bu sözcük Safeviler Dönemi Fars dilli kaynaklarda geçiyor.[8]

برغو şekilde yazılan *borğu* sözçüğü savaşın başladığı zaman çalınan bir musiki aleti, korna veya şeypur ismidir. *Divani-Luğati-Türk*'de *burguy*- بورقوی şeklinde yazılan bu kelime *Sihahil-Acem* sözlüğünde de aynı anlamda gelmiştir. Bü kelime Safevi Dönemi'nden önceki ve sonraki dönemlerde dahi Fars dilinde kullanılmıştır.[9]

Düğün öncesi damadın gelinin ailesine yolladığı hediye veya ikram anlamını veren ساجاق ya ساچاق şeklinde yazılan *saçak* sözcüğü de Fars metinlerinde geçiyor.[10] Bu kelimeye yakın anlamda olan بلیک şeklinde yazılan *belik* sözü eski dönemlerden Safeviler Dönemi'nin sonuna dek kullanılmıştır.[11]

مشتلق şeklinde yazılmış *moştulug* ve bu kelimeden oluşmuş مشتلقچی şeklinde olan *moştulukçi* sözleri müjde ve müjde alan anlamındadır. Moştuluq sözcüğü Safevilerden önceki dönemden günümüze kadar Fars dilinde kullanılmaktadır. لق مژده - mojdelek bu sözün eş anlamında kullanılan diğer bir kelimedir.[12] Bu kelime günümüz Azerbaycan Türkçesinde aynı anlamda ve muştuluq-muştuluk şeklinde kullanılmaktadır.

Türk dilinde bezemek fiilinden alınmış بزک şeklinde yazılan *bezek* sözü Türkçedeki anlamı ile aynı anlamda kullanılan diğer Türkçe sözcüktür. *Divani-Lügeti-Türk*'de de aynı anlamda gelen bu sözcük günümüz Fars dilinde aynı anlamda kullanılmaktadır.[13]

Her bir halkın eğlence amacı ile farklı oyunları vardır. Bir oyun bazen birkaç halka ait olsa da ortak bir ismi olabiliyor. Bu oyunlardan biri Türkçe adı

---

8 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi... S 135.

9 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi... S 114.

10 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 147.

11 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 114.

12 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 177.

13 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi... S 114.

olan قاپق şeklinde yazılan *gepeg-kapak* oyunudur. Bu kelime Safevilerden önceki ve sonraki dönemlerde Fars dilinde kullanılmıştır.[14]

2. Yaşama ait sözcükler ve eşya adları

Fars metinlerinde Türk dilinden alınmış yaşama ait yer, araç, eşya adlarını bildiren sözcükler vardır. Bunlardan biri eski metinlerde اتاق, اوتاغ, اوتاق , اوطاغ ya اوتاق şeklinde yazılan *otak* sözüdür. Safeviler Dönemi'nde ev, oda, çadır anlamı veren bu kelime günümüz Fars dilinde otag, Azerbaycan Türkçesinde otaq ve Türkiye Türkçesinde oda şeklinde ve aynı anlamda kullanılmaktadır.[15] Safevilerden önceki dönemlerde yazılmış *Tarihi-Beyhaki* ve *Siyasetname*'de bu kelime "*vesak*-وثاق " olarak geçmiş ve sözün Türkçe olduğu hakta açıklama verilmiştir.[16]

Oturmak fiilinden gelmiş daha bir sözcük *oturak* sözüdür. Farsça metinlerde اُطراق ya اُتراق şeklinde yazılan bu söz günümüz Fars dilinde yolculuk zamanı 1-2 günlüğüne bir yerde mola vermek anlamında اتراق-*otrak* şeklinde hâlâ kullanılmaktadır. Bu söz Azerbaycan Türkçesinde oturaq, Türkiye Türkçesinde oturak olarak geçiyor.

Çadır anlamı veren diğer bir sözcük الجوق ,آلاچیق, آلاچیغ,الاچوق, آلاجوغ şeklinde yazılan *alaçık* sözüdür. Günümüz Fars dilinde آلاچیق- *alaçık* şeklinde yazılan bu sözcük Türklerin çadırı anlamında hâlâ kullanılmaktadır.[17]

Sazlardan yapılmış küçük hisar anlamında olan چَپَر - *çeper* Fars diline girmiş diğer bir sözcüktür. Safevilerden önce ve sonraki dönemlerde kullanılan bu sözçük günümüz Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi ve Fars dilinde hâLâ kullanılmaktadır.[18]

قاپی ya قاپو şeklinde yazılan *kapi* ya *kapu* kelimesi günümüz Azerbaycan Türkçesinde qapı, Türkiye Türkçesinde kapı şeklinde, Fars dilinde ise bahçe kapısı[19] anlamında, gapi-قاپی şeklinde kullanılmaktadır. Safeviler Dönemi'nde kapı, saray anlamında kullanılmış, *Divani-Lügati-Türk*'de قپغ -*kapağ* şeklinde aynı anlamda ve Senglah sözlüğünde gene saray anlamında verilmiştir. Senglah'da bu kelimenin eş anlamı olarak *eşik* kelimesi de verilmiştir.[20] Kapı söz-

---

14 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi... S 161.

15 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi... S 99.

16 Zərinəzadə H., Fars dilində Azərbaycan sözləri. s. 394-395.

17 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 97.

18 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi....s. 136.

19 Fars dilinde bahçenin büyük giriş kapısına "gapu" söylenildiği halda Azerbaycan Türkçesinde Fars dilinden alınmış "dervaze" kelimesi kullanılıyor.

20 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi....s. 158.

cüğü Çağdaş Azerbaycan dilinin bazı ağızlarında evin bahçesi anlamında da kullanılıyor.

Evde kullanılan eşya isimlerinden يتاق ya يرتال şeklinde yazılan *yatak* ve *yertal* sözcükleri Fars diline geçen diğer sözlerdir. Yatak sözcüğü Safevi Dönemi metinlerinde ve günümüz Azerbaycan Türkçesinde uyuyacak yer ve hayvanların kaldıkları yer anlamında kullanılmaktadır.[21]

Ev içerisinde kullanılan Türkçe ismi olan eşyalardan biri ارتوك şeklinde yazılan *örtük* kelimesidir. Kumaş ya keçeden yapılan örtü, örtmek fiilinden gelmiş, Azerbaycan Türkçesinde örtük, Türkiye Türkçesinde örtü olarak kullanılmaktadır. Bu sözcükle sadece Safevi Dönemi'ne ait bir metinde karşılaştık.[22]

قالی şeklinde yazılan *galı* sözcüğü günümüz Türkiye Türkçesinde halı, Azerbaycan Türkçesinde xalı ve Fars dilinde gali olarak geçiyor. Bundan başka bu kelimeden alınmış قاليچه – galiçe kelimesi Fars dilinde kullanılmaktadır. Sihahil-Acem'de خاليچه- *xalıçe* şeklinde yazılan bu kelime günümüz Azerbaycan Türkçesinde *xalça* olarak geçiyor.[23]

توشك ya دوشک şeklinde yazılan *töşek* ya *döşek* sözcüğünün anlamı günümüz Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde olan döşektir. *Divani-Lügati-Türk*'te toşek olarak geçen bu kelime günümüz Fars dilinde de aynı şekilde kullanılmaktadır.[24] Bu kelimeden düzelmiş توشكچی –*toşekçi* ve توشكخانه – *toşekhane* sözleri de vardır. Döşek yapan manası veren *töşekçi* ve döşek yapılan yer anlamında olan *töşekhane* sözleri Safevi Dönemi'ne ait sözcüklerdir.

بقچه - boğçe şeklinde yazılan *boğçe* kelimesi Safeviler Dönemi'nden günümüze kadar Fars dilinde kullanılan diğer bir Türkçe kelimedir. Türk dilindeki "boğmak" fiilinin kökü ve Farsçadaki küçültme eki "چه" ile içerik olan bu kelime Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde boğça olarak geçiyor, manası içerisine eşyaların yiğilib dört kenarı birbirine bağlanan kumaş anlamındadır.[25]

Türk dilinden Fars diline geçmiş kap, bulaşık anlamı veren sözcükler vardır. Bunlardan biri ایاغ şeklinde yazılan *ayağ* kelimesidir. Şerab içilen kadeh anlamı veren bu kelime Safeviler Dönemi'nden önce ve sonraki devirlerde Fars metinlerinde kullanılmıştır.[26] Kab anlamı veren قاب - *qab* sözü günümüz

---

21 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 182.

22 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 100.

23 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 160.

24 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 144.

25 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 114.

26 Aslında insan, hayvan veya herhangi bir eşyanın ayağı anlamı veren bu kelime Sihahul-acem sözlüğünde aynı anlamda gelmiştir. Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 108.

Azerbaycan dilinde kab, Fars dilinde ise resim koyulan çerçeve anlamında olan bu kelime Safevilerden önceki dönemlerden Fars dilinde vardır.[27]

Safevi Dönemi'nden günümüzedeki Fars dilinde kullanılan daha bir sözük قاشق şeklinde yazılan *kaşık* sözüdür. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde qaşıq, Türkiye Türkçesinde kaşık şeklinde, aynı anlamda kullanılıyor.[28] قازغان ya خزغان *gazğan* ya *xazğan* şeklinde yazılan ve tencere anlamında olan bu kelime günümüz Azerbaycan dilinde qazan şeklinde ve aynı anlamda kullanılmaktadır.[29]

Diğer eşya isimlerinden تخماق - *tohmag* şeklinde yazılan ve çivi vurmak için büyük demir ya tahta başı olan çekiç anlamı veren, tohmak sözü vardır. Bu kelime Safeviler Dönemi'nin sonlarına kadar Fars dilinde kullanılmıştır.[30]

چاتو şeklinde yazılan *çatu* kelimesi urgan anlamındadır ve günümüz Azerbaycan Türkçesinde çatı anlamında hâlâ kullanılmaktadır.

- Giysi adları

Fars metinlerinde giysiye ait sözcüklerden طومار şeklinde yazılan, tac anlamı veren *tumar* sözcüğü geçiyor. Tacın üzerini bezemek için farklı kuşların tüyleri veya mücevherden yapılmış bezek anlamı veren diğer bir sözcük جیغه ya جیقه -*çiğe*- çıqqa sözcüğüdür.[31] Safeviler Dönemi'nden önce ve sonra Fars dilinde kullanılan bu sözcük günümüz Azerbaycan Türkçesinde cıqqa-cıkka olarak geçiyor.

ساروق ya سارق şeklinde yazılan *saruq* sözcüğü sarımak fiilinden gelmiş, çalma, sarık ve börk anlamındadır. Fars dilinde "ı" ünlüsü olmadığı için "u" ve "o" ünlüsü ile yazılmış bu sözcük en çok Safevi Dönemi metinlerde kullanılmıştır.[32]

تُتُق şeklinde yazılmış *totog- tutuk* üst giysisi, çadır anlamı veriyor. Bu sözcük *Divani-Lüğati-Türk* ve **Burhani-Gate**'de aynı anlamda gelmiştir.[33]

---

27 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 158.

28 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 160.

29 Günümüz Fars dilinde tencere anlamı veren "gableme –قابلمه" sözcüğü de Türk dilinden alınmıştır. Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 159.

30 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 120.

31 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi....

32 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S. ١٤٧. Bu keimden oluşmuş sarık yapan anlamında olan ساروقچی –sarukçi ve sarukculara başkanlık eden ساروقچی باشی- sarukçu başi sözcükleri de vardır.

33 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 120.

Fars metinlerinde ayakkabı isimlerinden چارق چارغ، چاروق، چاروغ [34] ve [35] چکمه şeklinde yazılan *çaroq-çarok* ve *çekme* sözleri vardır. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde çarıq olarak geçen bu kelime Fars dilinde "ı" ünsüzünün "o" ve ya "u" ile evez olunmasından dolayı çaroq-çarok olarak geçiyor.[36] Çizme anlamında olan çekme kelimesi de günümüz Azerbaycan Türkçesi ve Fars dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

کپنک şeklinde yazılan diğer Türkçe sözcük çobanların omzuna attığı *kepenek*dir.[37] Türkiye Türkçesi ve Fars dilinde kullanılan bu kelimenin eş anlamı günümüz Azerbaycan Türkçesinde olan yapıncı sözcüğüdür. Bu kelime Safevi Dönemi metinlerinde یاپونجی – *yapunci* şeklinde ve aynı anlamda geçiyor.[38]

- Yiyecek adları

Türk dilinden Fars diline geçmiş sözcükler arasında yiyecek anlamı veren kelimeler vardır. آش ve یِمَک şeklinde yazılan *aş* ve *yemek*, آذوقه şeklinde yazılan *azuke* sözcükleri Fars dilinde yiyecek anlamı veren sözcüklerdir. Azuke[39] savaş veya herhangi bir yolculuk zamanı izafe olarak alınan yemek malzemesi manasında kullanılmış, günümüz Azerbaycan ve Fars dilinde hâlâ aynı anlamdadır. Aş[40] sözcüğü günümüz Azerbaycan Türkçesinde pilav anlamında, Fars dilinde rişte- ریشته sözcüğü ile içerik, İranlılara ait özel bir çorba ismidir.

Yiyecek adlarından تُتماج şeklinde yazılan *tutmac* bir yemek çeşidi olmuş Safeviler Dönemi'nden önce ve o dönemde kullanılmıştır.[41] قاتق [42] şeklinde yazılmış yoğurt anlamı veren *gatıg* sözcüğü günümüz Azerbaycan Türkçesinde qatıq olarak kullanılıyor.چورک[43] şeklinde yazılan *çorek* sözcüğü de Safeviler Dönemi'nde kullanılan diğer Türkçe kelimedir. Ekmek anlamı veren bu sözcük günümüz Fars dilinde ince ve kuru şekilde yapılmış bir ekmek çeşidinin ismi ve Azerbaycan Türkçesinde ekmek şeklinde kullanılmaktadır.

---

34 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 135.

35 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 138.

36 Divani-Lügeti-Türk`de çarık giyinmek anlamında **چارقلنماق** fiili de gelmiştir. Divani –Lügati-Türk. C 1, s. 211.

37 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 172.

38 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 179.

39 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 96.

40 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 96. Bu kelimeden alınmış Fars dilinde hane sözcüğü ile işerik olmuş Aşpazhane sözcüğü günümüz Fars dilinde mutfak anlamında kaullanılmaktadır.

41 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 120.

42 Tutmac ve katık (qatıq) sözcükleri icin bknz. Hülasetür-Tevarih. C 1, s. 612.

43 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 137.

Eski zamanlar kale ve evlerde yemek ve suyu soğuk tutmak için buzluk yeri yapılıyordu. Fars dilinde buna *yahçal* deseler de Safevi Dönemi metinlerinde Türkçe karşılığı بوزه خانه ya بوزلق şeklinde yazılmış *buzehane* ya *buzluk* sözcükleri kullanılmıştır. Her iki sözcük Safevi Dönemi ve sonraki dönemlerdeki Farsça metinlerde kullanılmıştır.

- Hayvancılığa ait sözcükler

Halkın yaşam boyu rızkını kazanmak için uğraştığı farklı işler vardır, ekincilik, hayvancılık ve diğer işler uzun zamanlardan beri yapılan işlerdir. Türkler de eski zamanlardan beri hayvancılıkla uğraşan halk olmuşlar ve bu işi Batı topraklarına geldikten sonra da devam etmişlerdir. İran topraklarına yaşayan Türkler de hayvancılık işlerini devam etmiş ve bu nedenle hayvancılığa ait yaygın olan birkaç sözcük Farsçaya girmiştir.

Yazın dışarıda hayvanların kaldıkları, kenarları açık yere ağıl deniliyor ve bu kelime Fars metinlerinde آغِل ya غیل *ağil* ya *ağel* Çağdaş Fars sözlüklerinde ise آغُل-ağol olarak geçiyor.[44]

آخور ya آخر şeklinde yazılan daha bir sözcük hayvanların, özellikle atların ot yedikleri yer, ahır anlamında olan *ahor* ya *ahur* sözcüğüdür. Bu sözcük günümüz Fars dilinde آخر, Azerbaycan Türkçesinde axır, Türkiye Türkçesinde ahır olarak geçiyor.[45]

اطلاق ya اتلاق ve اُلنگ şeklinde yazılan *otlak* ve *oleng* sözleri Fars dilindeki diğer Türkçe kelimelerdendir. Sihahül-Acemde de aynı anlamda geçen otlak sözcüğü Safevi Dönemi metinlerinde kullanılmıştır.[46] Bununla eş anlamda olan oleng sözcüğü *Burhane-Gate* sözlüğünde aynı anlamda gelmiştir.[47] Günümüz Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde bu kelime oltlak olarak aynı anlamda kullanılmaktadır.

چُماق ya قرقره[48] şeklinde yazılan *çomag* ve *gergere* sözleri çomak anlamındadır. Çomak kelimesi Safeviler Dönemi'nden önceki zamandan günümüze kadar Fars dilinde kullanılmaktadır.[49] Bu sözcüklerle eş anlamda olan, دگنك şeklinde yazılan *değenek*[50] sözcüğü Fars dilinde kullanılan diğer sözcükdür.

---

44 Anveri Hasan, Ferhenge Kuçeke Sohen. S 18.

45 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 95-96. Fars dilinde bu sözcükten gelen آخور باشی-ahurbaşı, میرآخور -mirahur ve میر آخور -mir axur kelimeleri de vardır.

46 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 102.

47 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 104.

48 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 160.

49 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 138.

50 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 143.

Bu sözlerden çomak Azerbaycan, Türkiye Türkçeleri ve Fars dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

ایلخی – *ilhı-ilxı* şekilde yazılan ve at sürüsü anlamı veren bu sözcükten oluşmuş ایلخیچی – *ilhıçı* sözcüğü Safevilerden önceki dönemden günümüzedeki Fars dilinde kullanılmaktadır.[51] Bu sözcükler günümüz Azerbaycan Türkçesinde ilxı ve ilxıçı olarak geçiyor.

اوزنگو şeklinde yazılan mahmuz anlamında olan *uzengu*[52] ve خورجین şeklinde yazılan ve heybe anlamı venen *hurcin-xurcin* sözcüğü[53] günümüz Fars dilinde ازنگو, Azerbaycan Türkçesinde üzəngi və hurcun - xurçun şeklinde hâlâ kullanılmaktadır. قمچی ya قامچی - *gemçi-gamçi* şeklinde yazılan kamçı sözcüğü Türk dilinden alınmış diğer sözcüktür ve günümüz Fars dili, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde hâlâ kullanılmaktatdır.

3. Aileye ait sözcükler

Türklerin Farslarla ortak ve ya yakın ortamda yaşadıkları süreden başlayarak aile kavramı veren bir çok sözcükler bir dilden diğer dile geçmeye başladı. Safeviler Dönemi'nden önce ve bu dönemde Türkçeden Fars diline sözcükler arasında aile uzuvlerini anlatan sözcükler girmiştir. Bunlardan biri daha o dönem dilimizde olan sağır nunla okunan sözlerin yazıldığı kuralla yazılmış -مکنآ *anne* sözcüğüdür.[54] Anlamı anne olan bu kelime günümüz Azerbaycan Türkçesinde ana, Türkiye Türkçesinde anne olarak kullanılıyor, Fars dilinde ise sadece Safeviler Dönemi'nde kullanılmıştır.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *bibi* şeklinde kullanan ve hâlâ anlamı veren بیبی sözcüğü Safevi Dönemi kaynaklarında ailenin saygın kadınına verilen ad[55] olmuştur. قرداش -*gardaş* şeklinde yazılmış daha bir Türkçe sözcük Safevi Dönemi metinlerde geçen kardeş sözcüğüdür.[56] Günümüz Azerbaycan Türkçesinde qardaş olarak kullanılan bu kelimeden alnan قرداشی - *qardaşi*, kardeşlik kelimesi vardır. Bu kelimenin anlamı özellikle şaha çok yakın şahıs anlamı veren bir makam, rütbe ve lakap olarak kullanılmıştır.[57]

Arapça عمو-*emu* kelimesi ile içerik olan عمو اوغلی- *emuoğli* sözcüğü de Safevi Dönemi metinlerinde geçiyor. Bu sözcük günümüz Azerbaycan Türk-

---

51 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi....S 110.

52 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 107.

53 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 142.

54 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 98.

55 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 117.

56 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 163.

57 İskender bey Münşi, Tarihe-Alem arayi-Abbasi, C 1, S 464.

çesinde emioğlu, Türkiye Türkçesinde amcaoğlu olarak kullanılıyor.

اوغلی ya اغلی şeklinde yazılan *oğli* sözcüğü Türkçedeki oğlu anlamındadır ve Safevi Dönemi metinlerinde hem tek kelime olarak hem bir isimle birlikte soyadı olarak geçiyor.[58] Günümüz Fars dilinde kullanılmaz olan bu sözcük Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır.

قاین şeklinde yazılan *qayın-kayın* sözcüğü Safevi Dönemi metinlerinde yol arkadaşı[59] anlamında gelse de günümüz Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde eşin erkek kardeşi anlamındadır.

اتالیق şeklinde yazılan *ataliq-atalık* sözcüğü sadece Safeviler Dönemi'ne ait Fars dilli metinlerde kullanılmış, lele, koruyucu, terbiyeci, atabey anlamı veriyor.[60] Bu kelime günümüz Azerbaycan Türkçesinde üvey baba anlamında kullanılmaktadır.

آقا şeklinde yazılan daha bir Türkçe kelime *ağa* sözcüğü yüksek makam sahibi, büyük şahsa verilen isim ve hürmet için isimlere eklenen bir sözcüktür. Safevi Dönemi'nden önceki yıllardan günümüze dek Fars dilinde kullanılan bu kelime Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde makam sahibi olan kişiye ve Azerbaycan Türkçesinde seyyid neslinden gelen kişilere verilen addır.[61] Fars dilinde resmî belgelerde dahi erkek isimlerinin önüne eklemekle belge sahibinin cinsiyetini belirleyen kelime olarak geniş şekilde kullanılmaktadır. Bu kelimeye yakın anlamda kullanılan *bey* sözcüğü Fars dilli metinlerde بی , بیگ,بیک şeklinde yazılmış, eski metinlerde ise bir bölgenin hâkimine verilen ad ve hürmet için isimlere eklenen kelime olarak kullanılmıştır. Günümüz Fars dilinde sadece mürekkeb isimlere eklenen söz olarak kullanılıyor, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde ise hürmet manasında kullanılıyor.[62] Ağa ve bey sözlerine yakın veya eş anlamda, hem büyük şahıs, hâkim anlamı veren hem hürmet için isimlere eklenen kelimelerden biri de خان - *xan* şeklinde yazılan han kelimesidir.[63] Bu sözcük her üç dilin edebiyatında hâlâ kullanılmaktadır.

---

58 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 102.

59 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 160.

60 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 94. Bu kelimeden alınmış ve Farsça "ی"eki ile içerik olmuş اتالیقی-atalığı sözcüğü de aynı anlamda kullanılmıştır.

61 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 96.

62 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 118. Bu kelimeden alınmış بیگلربیگی – beylerbeyi sözcüğü bölgelerde hükûmet eden beylere başkanlık yapan görevliye verilen makamın adıdır. Bu kelime Safevilerden önce ve sonraki dönemlerde Fars dilinde kullanılmıştır. Dörfer. C 2.

63 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 141. Bu kelimeden alınmış خان خانان ve خانلرخانی şeklinde yazılan hane hanan, hanlar hanı sözcükleri Fars dilli metinlerde kullanılmıştır.

Yukarıda hürmet için kullanılan kelimelerden alınmış خانم şeklinde yazılan *xanım-hanım*[64] ve بیگیم şeklinde yazılan *beyim*[65] sözcükleri ile Fars dilli metinlerde sık sık karşılaşıyoruz. Her ikisi saygın bayan, ailedeki yüksek rütbeli kadına denilen bu sözcükler hem de bayan isimlerine eklenen sözcük olarak bayanlara hürmet için kullanılmıştır. Günümüz Fars dilinde hanım sözcüğü resmî belgelerde dahi bayan isimlerinin önüne eklenmekle belge sahibin cinsiyetini belirleyen kelime olarak çok geniş şekilde kullanılıyor.

Bu sözcüklerle eş anlamda olan خاتون şeklinde yazılan *hatun-xatun* sözcüğü de saygılı, hâkim ailesinde olan bayan ve isimlere eklenen söz olarak Safevi Dönemi ve sonraki dönemlerde Fars dilinde kullanılmıştır. Bu kelimeden günümüz Azerbaydan Türkçesindeki qadın, Türkiye Türkçesinde kadın kelimesinin alındığını da söyleyebiliriz. Her iki dilde hem kadın hem hatun kelimesi yakın anlamlarda hâlâ geçiyor.

دَده ya ده şeklinde yazılan *dede* sözcüğü Safevi Dönemi metinlerinde padişahların çocuklarını terbiye eden öğretmen, lele ve ailenin büyüğü, baba veya dede anlamında kullanılan sözcük olmuş, [66] günümüz Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesinde ve Fars dilinin bazı ağızlarında kullanılmaktadır. Terbiyeçi anlamı veren dede kelimesi ile eş anlamlı olan daha bir sözcük لَله ya له له şeklinde yazılan *lele* sözcüğüdür. Safevi Dönemi'nde yaygın olan bu sözcük günümüz Fars dilinde kullanılmıyor.[67]

Ailenin saygın ve çok hürmetli ve yaşlı üyesi için kullanılan آق سقال* ya آقجه سقال ve آق برجک یا آق برچک şeklinde yazılan *ağsakal* ya *ağcasakal* ve *ağbirçek*[68] sözcükleri özellikle Safeviler Dönemi Farsça metinlerde kullanılan sözcüklerdir. Ağsakal Azerbaycan Türkçesinde ağsaqqal şeklinde, aile ve sülalenin hürmetli, saygılı üyesi anlamında ve yaşlı beylere müraciat ederken kullanılan sözcüktür. Ağbirçek kelimesi ise ailenin yaşlı ve hürmetli bayan üyesi için kullanılan sözcüktür.

Sonuç

Safeviler bir Türk devleti oldukları için Türk, özellikle Azerbaycan dili ve edebiyatı bu dönem daha çok inkişaf etti. Bu inkişaf nedenile Türk dilinin Fars diline etkisi daha da arttı ve Fars diline çok sayıda Türkçe kelime girdi.

---

64 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 141.

65 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 118.

66 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 145.

67 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 176.

* Sefevi derbarı ve Kızılbaşlar arasında saygın, hürmetli ve yaşlı adam, Ağsakal padişah tarafından seçilen ve devlet işlerinde söz sahibi olan kişi idi ve bu gelenek Kacarlar Dönemi'nin sonuna kadar geçererli idi.

69 Hüseyinova Z. Tesire- Zebane- Torki Der Farsi.... S 97.

Fars diline geçmiş Türkçe kelimeler saraya, askeriye, topluma ve diğer farklı kategorilere ait kelimelerdir.

Fars diline geçmiş Türkçe kelimeler arasında sosyal alana ait sözcükler geniş yer alıyor.

Sosyal sözcükler, gelenek ve töre, yaşama ait sözcükler eşya adları, giysi adları, yiyecek malzeme adları, hayvancılıkta kullanılan eşya adları ve aile uzuvlerine ait olan sözleri ifade ediyor.

Fars diline geçmiş Türkçe kelimelerin bir kısmı Safevi Dönemi'nden önce, bir kısmı Safevi Dönemi'nde Fars diline geçmiş ve bu dönemin sonuna dek kullanılmıştır. Bir kısım sözler ise Safevi Dönemi'nden sonra, günümüze dek Fars dilinde yerleşik kelime olarak kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

Anveri Hasan, Ferhenge Kuçeke Sohen. Sohen Yayınevi Taharn. 1383 h.ş.

Gazi Ahmet Kumi, Hülasetüt-Tevarih. C 1. Tahran Üniversitesi Yayınevi. Tehran. 1383 h.ş.

Gerhard Doerfer, Turkische und Mongolise Elemente im Neupersischen, Band 2, Moncolische Elemente im Neupersischen, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965

Hüseyinova Ziver. Safevi Dönemi ve Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi. 4(75). İSSN 2218-7588. Bakü. 2010

Hüseyinova Ziver. Tesire Zebane Torki Der Farsi Der Neveştehaye Tarihiye Doreye Safevi. Doktora Tezi. Tahran Üniversitesi. 2009

İskender bey Münşi, Tarihe-Alemarayi-Abbasi, C 1 ve 2. Donyayi-Ketab Uayınevi, Tharan. 1377 h. ş.

Kaşkarı Mahmut. Divani-Lügati-Türk Ahter Yayınevi, C 1, Tahran. 1374 h.ş.

Sefa Zabihullah, Tarihe-Edebiyat Der İran. C 4. Ferdos Yayınevi. Tahran. 1379 h.ş.

Zərinezade, Hasan; Fars dilinde Azerbaycan sözleri. Az.SSR EA yayınevi, Bakü. 1962.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ TIP YAZMALARINDAKİ BİR HASTALIK ADI: *DUMAĞI*

Zuhal KÜLTÜRAL[1]

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde dinî, edebî, tarihî, destani vb. nitelikte manzum veya mensur birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler arasında tıp metinleri ayrı bir önem taşımaktadır. Beylikler Dönemi'nden başlamak üzere gerek çeviri gerek telif yoluyla birçok tıp kitabı yazıldığı bilinmektedir. Türkçe tıp kitaplarından bilinen en eski eser, İbni Baytar'ın *Kitabü'l-cami' fi'l-edviyeti'l-Müfrede* adlı eserinden Aydınoğlu Umur Bey zamanında, adı bilinmeyen bir kişi tarafından, *Müfredat-ı İbni Baytar* adıyla yapılan çeviridir. Yazılış tarihi kesin olarak bilinen ilk telif tıp kitabı ise, İshak bin Murad tarafından, 1390 yılında yazılmış *Edviye-i Müfrede* adlı eserdir. (Canpolat 1973: 21-22). XIV. yüzyıldan itibaren Hacı Paşa'nın *Teshil* ve *Müntehâb-ı Şifâ*'sı, Ahmedî'nin *Tervihü'l-ervâh*'ı, Eşref bin Muhammed'in *Hazâinü's-Saâdât*'ı, Sabuncuoğlu'nun *Cerrahiyetü'l Hâniyye*'si, Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mubârizî ve Hulâsa,* Şirvanlı Mahmud'un *Kemâliyye* adlı tıp kitapları gibi bu alanda yazılmış pek çok eser sayılabilir.

Bu eserler tıp tarihi açısından önem taşıdığı gibi eserlerin yazıldığı dönemin Türkçe tıp terminolojisini ortaya koymaları bakımından da son derece önemlidir. Eserlerin söz varlığında çeşitli organ adları, hastalık adları, bitki ve meyve adları, yiyecek adları ve hastalıkların tedavisi için hazırlanan ilaçların terkibinde kullanılan madde adları yer almaktadır. Bu açıdan Türk dili araştırmaları için önemli birer kaynaktır.

Bilim, sanat vb. özel alanlarda kullanılan, genellikle belirli bir kavramın, olayın, durumun karşılığı olan terimler, bir dilin söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı başka dillerden alıntı veya tercüme yoluyla yerleşmiş, bir kısmı da dilin kendi söz varlığından türetilmiş kelimelerdir. Çok zengin ve işlek bir ek sistemi olan Türkçe, terimler açısından da zengin bir söz varlığına sahiptir. Tebliğimize konu olan *dumağı* kelimesi bu terimlerden biridir. *Dumağı/dumağu* "nezle, soğuk algınlığı"

[1] Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.

anlamıyla birçok tıp metninde aynı anlamdaki Arapça (*nezle*, *nâzile, zükâm*) kelimeleri ile birlikte kullanılmıştır.

Dumağı/dumağu, Eski Türkçeden itibaren kullanılan kelimelerimizden biridir. Uygur Türkçesinde *tumağu* "nezle" (Caferoğlu 1968: 252) anlamındadır. *Divanü Lügâti't-Türk*'te *tumagu* "nezle, ingi, dumağı" [Caf.] krş. Rad., Kg. -tumav; Müh. -tumagı. (Atalay IV, 1986: 651); *tumagu* "ingi, nezle" (Atalay I, 447) şeklinde açıklanmaktadır. Kelimenin *tum* "soğuk" *tumlı-* "soğumak", tumluğ/*tumlığ* "soğuk", *tumlıt-* "soğutmak" gibi türevleri bulunmaktadır. (Atalay 1986: IV, 651-52)

"*Tumluğ kelip kapsadı/ Kutluğ yayığ tepsedi*

Karlap ajun yapsadı/ Et yin üşüp emrişür"

Soğuk gelip kapladı; kutlu yazı çekemedi; kar yağarak dünyayı kapattı; vücut üşüyerek titriyor. (Atalay 1986: I, 46).

er tumlığdın bezdi; adam soğuktan titredi (Atalay 1986: II, 8)

kişi tumlığdın titreşdi kişi soğuktan titredi (Atalay1986: II, 217).

Örneklerde *tumluğ* kelimesi havanın soğukluğunu ifade etmektedir.

Eserde "*'tum'* kelimesi, 'soğuk' demektir; lakin *tumluğ* hem 'soğuk nesne' hem de 'soğuk' anlamlarında kullanılır" şeklinde açıklanmıştır (Atalay 1986: I, 338). Tum kelimesinin bir diğer türevi *tumluglanmak* "soğuk bulmak, soğuk davranmak, surat asmak" anlamındadır (Atalay 1986: IV, 652).

ol anğar tumluglandı=o, "ona soğuk davrandı ve suratını asdı" (Atalay 1986: II, 273).

Kutadgu Bilig'de *tumlı-* "soğumak, üşümek" *tumlığ* "soğuk", *tumlıt-* "soğutmak" kelimeleri vardır. (III. İndeks 1979:466).

Tumağı/tumağu, Codex Cumanicus'da "*tumov" "nezle";* "schnupfen, 'di snuppe' 115, 9r" (Grönbech 1942: 253) olarak geçmektedir; Kıpçak Türkçesi sözlüklerinde *tumav* "nezle" (TZ) krş. *dumağı, tumagı, tumov* (Toparlı vd. 2003:283). *dumağı* (İH) krş. *tumağı, tumav*, *tumov* (Toparlı vd. 2003: 65) şekilleri bulunmaktadır.

Çağdaş lehçelerde de Azerbaycan Türkçesi: *zökäm, tumov,* Başkurt Türkçesi: *tımav*, Kazak Türkçesi: *tumav*, Kırgız Türkçesi: *tumō*, Özbek Türkçesi: *tumáv,* Tatar Türkçesi: *tomav*, Türkmen Türkçesi: *dümev*, Uygur Türkçesi: *tumu*, Rusça: *nasmork* (*Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* 1991: 648-

649) şekilleri kullanılmaktadır.Yeni Uygur Türkçesinde *tumu* "grip", *tumu tegmek* "grip olmak" anlamındadır.[2] (Kurban 1995: 426).

XIV-XVII. yüzyılda Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış tıp metinlerinde *dumağı/dumağu (tumağı/tumağu)* kelimesinin birçok örneği bulunmaktadır:

"*Ve miydeyi yavuz hıltlardan arıdır ve süddeyi açar ve dumağuyu giderir."* (Edviye.XIV.20)

"*Gün ağıllansa çok ola ugru dir / Nezle, sürf* [3]*, dumağu hem ağrı dir*." (Melhame.XIV-XV.60-1). Beytin ikinci mısrasında *nezle*, *öksürük*, *dumağu* kelimelerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Aynı durum şu örnekte de vardır:

"*Ve tumağı ve nâzile ve öksürük ve yel ağrısı çok vâki'olur*"(Mün. Şi.XIV-XV. 2).

"*Çok ola bu yıl suâl*[4]*, tumağu hem/Hastalık envâ' öğüştür dem-bedem*" (Bu yıl, öksürük, nezle, soğuk algınlığı çeşitli hastalıklar çok olacak). (Melhame.XIV-XV.34-1).

"*Zükâm irer gibi ola dimağı/Pes andan olısarlardur dumağı*" (Muham. XV.294).

"*Sovuk hava nezle eyler, tumağu, sar',ri'şe eyler*" (Hazain.XV,28-1). (*Tarama Sözlüğü* 1965, II, 1253-54).

Dürr-i Manzum'da*, Mu'alece-i Dumagı* bölümünde:

"*Ger dumagı ola sovukdan baş/Diñle imdi idem 'ilâcını fâş* beytinde *dumagı* "nezle" anlamından çok "başa soğuk geçmek, başı üşütmek" anlamındadır. Aynı metinde daha sonra *Mu'alece-i nâzile* bölümü gelmektedir (Ay 2000: 46).

Kitâbü'l Mühimmât:

"D14b/17 *dumaġı*yı beyān ider, *zükām* bir rencdür 18 ki beyniden burna bir yaş nesne iner 'alāmeti oldur ki baş aġrıya burnından yaş aka ve yüzi kızıl 19 ola 'ilācı kan alduralar ve perhîz eyleyeler" (Özçelik 2001). örneğinde *dumaġı* "nezle" anlamındadır. Müellif, hastalığı açıklarken kelimenin Arapça şekli olan *zükām*ı kullanır.

---

2 *tumuḳaş* "soğuk alma, grip olma", *tumuḳimaḳ* "soğuk almak, grip olmak" *tumu-puşḳaḳ* "grip gibi soğuk alma hastalıkları" kullanılışları vardır (Kurban 1995: 426).

3 *sürfe (Far.)* "öksürük" (Kanar 2003: 1350).

4 *su'âl (A.)* "öksürük" (Kanar 2003: 1334).

Dürrü'l-Meknûn'da "*Dumağıdan burun tutulsa hammâma varup başına su döke veyâhûd peştemâlı ıssı suya sokup başına tekrâr tekrâr sara.*" Kültüral-Koç (2012: 37, 10/b-4).

Örneklerde görüldüğü gibi *dumağı,* Arapça *zükâm* ve *nezle,* bazı metinlerde *nâzile, nevâzil* kelimeleriyle aynı cümlede veya aynı beyitte birlikte kullanılmıştır. Yaygın olan anlamı da "başa soğuk geçmek, soğuk algınlığı, nezle"dir.

Arapça *zükâm* "nezle" anlamındadır. Sözlüklerde "*zükâm"* (Ar.): *Tumağu* illeti (Miftah.XV.92). Ez-zükâm (Ar.): *Tumağı* dedikleri maraz (Terceman. XV. 379-1. Ez-zükâm (Ar.): Başa soğuk geçüp tumağu olmak (Ah. XVI. 471). (*Tarama Sözlüğü* 1965, II, 1253-54) şeklinde açıklanmıştır.

Nezle ise "burnun akmasını mûcip olan maraz, inme, zükâm" anlamındadır, çoğulu *nevâzil*dir. "Lisanımızda çoğulu da müfred gibi kullanılır." (Ş. Sami 1901: 1457).

Dumağı (dumağu, tumağı, tumağu) kelimesinin Anadolu ağızlarında da "nezle, grip" anlamları yanı sıra "öksürük, bronşit, boğmaca öksürüğü" karşılığında zengin bir kullanımı bulunmaktadır:

domağa: "nezle, grip bronşit" (To.); *domağı: "nezle, grip, bronşit",* (Ba.) (Öztek 2006: 45).

dıma: "nezle,grip, bronşit" (Çr., İç.); *dımağ*: "nezle, grip, bronşit (Çr.); *dımağı*: 1. "nezle, grip, bronşit" (Çr.), 2. Öksürme, öksürük (Af.); *dımağu:* (Öztek 2006: 41).

dima: "öksürük, boğmaca öksürüğü", (Niğ.); dimağ: "nezle, grip, bronşit", (Sn.); *dimağı: "nezle, grip, bronşit" (Kü.); dumağu*: "nezle, grip, bronşit" (Kas.); (Öztek 2006: 43).

duma: "nezle, grip, bronşit" (Brd. Dz. Ay. İz. Ba. Çkl. Brs. Kü. Bil. Es. Kc. Bl. İs. Ks. Çkr. Çr. Sm. Ank. Ky. Ant. Mğ. Ed. Uş. Ada.); *dumag*: "nezle, grip, bronşit" (Af. Nğ.); "*dumağa"*: "nezle, grip, bronşit" (To. Ng.); *dumagı*: 1: "nezle, grip, bronşit" (Af. Uş. Isp. Brd. Dz. Ay. İz. Mn. Kü. Çr. Sn. Sm. Ama. To. Hat. Ank.) 2 "öksürük, boğmaca öksürüğü", (Isp. Dz. Nğ.); *dumağu*: "nezle, grip, bronşit" (Sn. Sm.); *dumah*: "nezle, grip, bronşit" (Ar.); *duman* 3. "nezle, grip, bronşit" (Kü. Bo.). (Öztek 2006: 46-7).

dumo: "nezle, grip, bronşit" (Ks.); *dumu*: "öksürük, boğmaca öksürüğü (Sm.) (Öztek 2006: 47).

Köken bilgisi sözlüklerinde *dumağı* kelimesinin kökeni konusunda şu açıklamalar yapılmıştır:

An Etimological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish'de *tuma:ğu* (?d-) Dev. N. fr. *tuma:-Den. V. fr. 1. tum; "a cold in the head" *tum* "soğuk algınlığı" olarak anlamlandırılmış ve ilk hecedeki sesin -u- olduğu belirtilmiştir. Az. *tumov,* Tkm. *dümev,* Osm. *dumağu/tumağu*, Anadolu ağızlarında *duma, dumağa, dumağı* yaygın kullanılışının yanı sıra *domağa, domağı* şeklinde de kullanıldığı ifade edilmiştir. (Clauson 1972: 505).

Räsänen de kelimeyi "nezle" anlamında açıklamakta ve çeşitli lehçelerdeki şekillerini vermektedir. "*tum-aɣu*, 'schnupfen', IM *tumaɣy,* čağ. *timan,* kzk. *tuman,* oir. *tumū, 'seuche, fieber',* tar.kkir. *tumō,* kzk. *təmau,* hak. *tymo,* trkm. *dymav,* jak. *tumū,* soj. *dumū, <tum 'kälte'<tu 'sperren'*" (1969: 498).

Etimologiçeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov'da tum tum-lıɣ "soğuk" anlamındadır. Kelimenin tumlıg/tumlug şekillerinde kullanıldığı da belirtilmiştir. (Sevortyan 1980: 295).

Doerfer, *tum, tumluğ,tumlığ* "soğumak" anlamı verilmiş, *tumlı-, tumagu* şekilleri açıklanmıştır (1965: 568).

Etimological Dictionary Of The Altaıc Languages'te *túmu (~č-, -i, ị a-u) cold, snot: Turk.**dum*; JPN. **túm-*. PTurk. **dum* 1. cold, 2. cold, flu; OTurk. *tumlɨɣ* 1, *OUyg, tumaɣu* 2, Karakh. *tum*, *tumlɨɣ* 1 (MK), *tumaɣu* (MK) 2; Tur. dumaɣ*, duma* 2, (Osm.) *tumlu* 1; Turkm. *dümev* 2; MTurk. *tumaq*2 (MA); Uygh. *tumu* 2; Tat. *tomav* 2; Khak. t*imo 2; Tv. dumā2, Yak. tɨmnɨ 1, tumū 2; Dolg. timnɨ* 1. PJpn. **túm-*. cold. açıklamaları yapılmıştır (2003: 1385).

Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'nde *tumağı* "*ingi, nezle, dumağı, nevazil*" = ET., OT. *tumağu* "nezle" (EUTS, 252; DLT). ET., OT, *tumıl- "soğumak", tumlıg~tumlug* "soğuk, soğukluk". Çağ.: *tomaga*, *tomga* (Räsänen, V)< Ot. *tum* "soğuk" (DLT) +a-gı ~*tomogo* (Tel.), *tumga* (Kzk.) ~ Moğ. (KWb., 399 *tomuga* açıklamaları vardır. (Gülensoy 2007: II, 931).

Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı'nda "*dumağu/dumağı/* "nezle" DS. 1600-1601, TS. 1253, Meninski 1680 II, 2190. *dumağu/dumağı/ duma* < "*dolun-dulun-* fiilinin varyantı" şeklinde açıklanmaktadır. (Tietze 2002: 659).

Türkmen Dilinin Sözkökü Sözlügü'nde *dümew*, soğuklamak, burnun tıkanmasıyla ortaya çıkan rahatsızlığın eski şekli tumağıdır. *Dumak, dumag, dümev* şekline geçen *tumak* sözünün *tu* bölegi "örtü" "tutu" anlamındadır. (yani "burnu tıkayan engel" *Tumak* sözi soñra şu şekillerde kullanılmıştır.: *tumak*<dumak<*dumaw*<*dümev*. açıklamaları yapılmıştır. (MK) (Atanyýazow 2004: 128).

Kelime Moğolcada da *tomugu(n), is.* "soğuk, üşütme, soğuk algınlığı; nezle, grip, iltihap" anlamındadır (Lessing 1995: 823).

Değerlendirmeler:

1. *Tumağı/dumağı* Eski Türkçeden itibaren kullanılan kelimelerimizdendir. Eski Türkçe ve Orta Türkçede "nezle ve soğuk algınlığı" anlamıyla kullanılmıştır. *Tumağı/dumağı* şekli günümüzde çağdaş lehçelerde ve Anadolu ağızlarında kullanılmasına rağmen Türkiye Türkçesi yazı dilinde yoktur; yerini Arapça alıntı *nezle* kelimesi almıştır. *Türkçe Sözlük*'te (Eski Türk. *tumağı<tu-mak* "kapatmak") E.T.T. ve halk ağzı. "nezle" (Topaloğlu 2007: 291) şeklinde yer almaktadır.

2. Kelimenin kökeni konusundaki açıklamalardan etimoloji sözlüklerinde yaygın olanı (< *tum+a-ġı "ingin, nezle, dumağı, nevazil", Eski Türkçe ve Orta Türkçe›de tumıl- "soğumak", tumlıġ~tumluġ "soğuk, soğukluk" anlamındadır*) şeklindedir. Bu açıklamaların yanı sıra bir başka değerlendirmede "*dumağı (dumağu/duma*) kelimesinin *dolunmak/dulunmak fiilinin bir varyantı*" olduğu şeklindedir.

3. *Soğuk algınlığı* birleşik şekli "üşütmek" anlamında kullanılan yeni ifadelerdendir ve çeviri yoluyla da dilimize yerleşmiş olabilir. *Nezle* kelimesi Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde *nezle*, *nâzile*, *nevâzil* şekilleriyle kullanılmış; günümüzde de yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir. Bu durumda *soğuk algınlığı, grip, nezle, üşütmek* gibi hastalık adlarında kullanılmaktadır.

4. Eski Türkçeden itibaren kullanılan *tumagı/tumağu* kelimesiyle ifade edilen hastalıkta kastedilen *soğuk algınlığı mıdır*, yoksa soğuğa maruz kalıp başın üşümesi sonucunda meydana gelen ingi, tıkanma, tutulma mı anlatılmaktadır? Kelimenin ağızlarda kullanılan "öksürük, bronşit, boğmaca öksürüğü" anlamları da göz önüne alınırsa "soğuktan dolayı oluşan iltihabın ciğerlere inmesi"nin anlatıldığı da düşünülebilir. Arapça *nezle* kelimesi de "inme", "aşağı inme" anlamlarını taşımaktadır (Kanar 2003:1172). Bu durumda bir kapanma, tıkanma da söz konusudur.

*İbn-i Mühenna Lugati*nde *tumağlıġ kün*,185 "bulutlu gün, anlamını görmekteyiz (1997: 76).[5] Bu örnekte *tumağlıġ* kelimesinda "kapalılık" anlamı vardır.

5. *Tum* "soğuk" kelimesinden *a-* isimden fiil yapma eki ve -ğı sıfat-fiil ekinden türetildiği düşünülen *tumağı* kelimesi, *tolunmak/tulunmak* kelimesi-

---

[5] *tumağlıġ gün* "bulutlu gün", bunun doğrusu tumanlıg gün olacaktır. *Tuman* "sis" demektir ki bulutla münasebeti aşikardır. Buradaki tumagın manası anlaşılmıyor (1997: 76).

nin bir varyantı mıdır? Bu konuda *tumağı/dumağı* kelimesinin Eski Türkçeden itibaren kullanılan şekilleri, ses ve anlam değişmeleri ve metinlerdeki çeşitli örnekleri karşılaştırılarak daha ayrıntılı açıklamalar yapılabilir.

6. Anadolu sahası tıp metinleri Türkçe terimler bakımından zengin bir söz varlığına sahiptir. Birçok arkaik kelimeyi görebildiğimiz bu metinler üzerinde yapılacak çalışmalar, özellikle metinlerin terimler dizininin örnekli olarak hazırlanması, dil araştırmalarına önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

AY, Ümran (2000). *Nidâî, Dürr-i Manzûm (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

BAYAT, Ali Haydar (2007). *Kemâliyye. Erken Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Bir Tıp Risalesi, Orijinal Metin-Sözlük-Sadeleştirilmiş Metin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.

BAYAT, Ali Haydar (2005). *Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî. Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb (823/1420). İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım.*İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.

BAYAT, Ali Haydar, Necdet OKUMUŞ (2004). *Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânî. Mürşid (Göz Hastalıkları). İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

BAYLÂV, Nâşid (1953). *Fâtih Sultan Mehmed Devrinde (Te'lif, Terceme ve İstinsah Edilen) Tıb Eserleri ve İlâçlar*. İstanbul: Türkiye Tıbbî Müstahzarat Lâboratuarları Derneği Yayınları.

BAYTOP, Turhan (1984). *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (1968).

CANPOLAT, Mustafa, Zafer ÖNLER (Hazırlayanlar) (2007). *İshak Bin Murad. Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CANPOLAT, Mustafa (1973). "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edviye-i Müfrede." *Türkoloji Dergisi*. C 5, S 1. Ankara. 21-47.

CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

ÇAĞIRAN, Önder (1996). *Tıbb-ı Nebevî, Türkiye Türkçesi ile Metin*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

DANKOFF, Robert (2008). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih TEZCAN. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DERVÎŞ MUHAMMED BİN EŞ-ŞEYH AHMED EL-ANKARAVÎ. *Dürrü'l-Meknûn*. Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Bölümü. Numara 1480.

DİLÇİN, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DOERFER, Gerhard (1963-75), *Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-II-III-IV, Wiesbaden.

DOĞAN, Şaban (2011). *Ebulfeyz Mustafa Efendi. Risâle-i Feyziyye Fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye*. İstanbul: Değişim Yayınları.

DOĞAN, Şaban (2009). "15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akrabâdîn'in Istılah Lügati." *Turkish Studies. Inernational Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic.* Volume 4/4. Summer. 250-316.

GRÖNBECH, K (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Kopenhagen.

GÜRLEK, Mehmet (2011). *İbrahim bin Abdullah'ın Cerrâh-nâme (˘Alâ˘im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri (Giriş-Metin-Sözlük).* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (Editör), Ramazan ŞEŞEN, M. Serdar BEKAR, Gülcan GÜNDÜZ, Veysel BULUT (Hazırlayanlar) (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi (History of the Literature of Medical Sciences During the Ottoman Period)-I*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (Editör), Ramazan ŞEŞEN, Cemil AKPINAR, Cevad İZGİ (Hazırlayanlar) (1984). *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları.

KAHYA, Esin, Betül BİLGEN (2008). *Mansur b. Muhammed b. Ahmed. Kitab-ı Teşrihü'l-Ebdan Min e't-Tıb. (Önsöz, Giriş, İngilizce ve Türkçe Çeviri)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

KARASOY, Yakup (2009). *Tutmacı, Tabiatnâme, Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı*. Konya: Palet Yayınları.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (Komisyon 1991). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KAYA, Emel (2008). *Muhyîddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri.* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi.

KILICOĞLU, Vecihe (Hazırlayan) (1956). *Şerefeddin Sabuncuoğlu. Cerrahiye-i İlhaniye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TOPARLI, Recep, Hanifi VURAL, Recep KARAATLI (2003). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KIRKKILIÇ, Ahmet, Yusuf SANCAK (Hazırlayanlar) (2009). *Ahterî Mustafa Efendi*. *Ahterî-i Kebir*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KÖKTEKİN, Kâzım (2007). "Hazâinü's-Saâdat'ta Geçen Tıp Terimleri." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. S 35. Erzurum. 13-27.

KURBAN, İklil (Rusçadan çeviren) (1995). *Emir Necipoviç Necip Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KÜLTÜRAL, Zuhal, Aylin KOÇ (Hazırlayanlar) (2012). *Dervîş Muhammed bin eş-Şeyh Ahmed el-Ankaravî Dürrü'l-Meknûn (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım).*

LESSING, F. D. (1995), *Mongolian-English Dictionary,* Bloomington, Indiana.

NADELYAYEV, V. M., D. M. NASİLOV, E. R. TENİŞEV, A. M. ŞÇERBAK, *Drevnetyurkskiy Slovar* (1969) Leningrad.

ÖLKER, Perihan, Bekir DİREKÇİ (2009). "Hekim Mehmed Nidâî'nin Manzum Tıp Risâlesi Keyf-i Kitâb-ı Nidâî." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı 22. 295-305.

ÖNLER, Zafer (Hazırlayan) (1999). *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). Müntahab-ı Şifa II Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.

ÖNLER, Zafer (1998). "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Sözvarlığı." *Kebikeç*. Sayı: 6. 157-168.

ÖNLER, Zafer (Hazırlayan) (1990). *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). Müntahab-ı Şifâ I, Giriş-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNLER, Zafer (1989). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1985*. 87-130.

ÖZALTAY, Bülent, Abdullah KÖŞE (Yayına Hazırlayanlar) (2006). *Mehmed bin Ali. Terceme-i Cedîde fi'l-Havâssi'l-Müfrede (1102/1690), Metin-Bitkiler-Sözlük-Sadeleştirilmiş Metin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.

ÖZÇELİK, Sadettin (2001). *Kitâbü'l Mühimmât*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

ÖZTEK, Zafer (1992). *Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZTÜRK Mürsel, Derya ÖRS (Hazırlayanlar) (2000). *Mütercim Âsım Efendi. Burhân-ı Katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

REDHOUSE, Sir James W. (1987). *A Turkish and English Lexicon*. Beirut.

RADLOFF, W. (1893-1911, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*,I-IV c., St.Petersburg.

RÄSÄNEN, M. (1969), V*ersuch Eınıes Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen,* Helsinki.

SEVORTYAN, E. V. (1980), *Etimologiçeskiy slovar Tyurskih Yazıkov,* Moskova.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N. (Hazırlayan) (1961). *Eşref bin Muhammed. Hazâ'i-nü's-Saâ'dât*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TOPALOĞLU, Ahmet (Redaksiyon-Etimoloji) (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. C I-II-III. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1963-1982). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. C I-XII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1963-1974). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*. C I-VII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKMEN, Seyfullah (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi.

UNAT, Ekrem Kadri, Ekmeleddin İHSANOĞLU, Suat VURAL, (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

UZEL, İlter, Kenan SÜVEREN (Hazırlayanlar) (1999). *Şerefeddin Sabuncuoğlu*. *Mücerreb-nâme.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

UZEL, İlter (Hazırlayan) (1992). *Şerefeddin Sabuncuoğlu*. *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye, I-85II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YELTEN, Muhammet (Hazırlayan) (1993). *Şirvanlı Mahmud*. *Kemâliyye (Giriş-İnceleme-Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.